

ISSN 3060-544X

2026-yil 4-son

ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR

ilmiy-nazariy jurnal

BUXORO 2026



ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR

ilmiy-nazariy jurnal

СОВРЕМЕННОЕ ОБЩЕСТВО И ИННОВАЦИИ

научно-теоретический журнал

MODERN SOCIETY AND INNOVATIONS

scientific-theoretical journal

№ 4-son, 2026-yil

*Jurnal 2025-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 12 marta nashr etiladi.*

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAK Rayosatining 2025-yil 24-sentyabrdagi 375/5-son qarori bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning disertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.



Tilavov Muxtor Hasan o'g'li

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

TAHRIRIYAT KENGASHI A'ZOLARI

Yuliya Doncheva- pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Novosibirsk, Rossiya).

Ferahila Babayeva Shukurova - falsafa fanlari doktori, (Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi Falsafa va Sotsiologiya instituti, Xalqaro munosabatlar va geosiyosat bo'limi professori. Ozarbayjon Davlat Tillar Universiteti).

Djumagulova Gulnara Shingisovna - Markaziy Osiyo Innovatsion Universiteti, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Qozog'iston).

Xamidov Obidjon Xafizovich - Buxoro davlat universiteti rektori, iqtisodiyot fanlari doktori, professor.

Nazarov Akmal Mardonovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Yoshlar bilan ishlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektor).

Dilova Nargiza Gaybullayevna - pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (Buxoro davlat universiteti Kengash kotibi).

Jumayev Ulug'bek Sattorovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasida professor).

Olimov Laziz Yarashovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" kafedrasida professor).

Razakov Farxod Kuvondikovich - Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Innovatsion texnologiyalar universitetining "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida dotsenti.

Djumaniyazova Muxayya Xusinovna - Urganchdavlat universiteti Psixologiya kafedrasida mudiri, psixologiya fanlari doktori (DSc) professori.

Ravshanov Lochinbek Urinovich - psixologiya fanlari doktori (DSc), professor. O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti Serjantlar tayyorlash oliy maktabi Milliy iftixor va harbiy vatanparvarlik kafedrasida boshlig'i, podpolkovnik.

Ziyayev Farrux Choriyorovich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent.

Mo'minov Feruzjon Ilxomovich- pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent.

Temirova Djamila Xasanovna - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Rustili va adabiyoti kafedrasida dotsenti).

Junaydullayev Mels Asliddin o'g'li - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. (Buxoro davlat universiteti Ta'lim sifati nazorati bo'limi yetakchi mutaxassisi).

Inoyatov Abdullo Shodiyevich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent (Jismoniy tarbiya va sport fakulteti dekani)

Akramov Abdufattoh Shavkatovich - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti, Talim sifati nazorati bo'limi, talim jarayonlari monitoring sektori yetakchi mutaxassisi).

Mardonova Sarvinov Oripovna - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) O'zbek tilshunosligi va jurnalistika o'qituvchisi (PhD)

Xalikova Umida Mirovna - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. (Buxoro davlat universiteti Talabalarning ilmiy tadqiqod faoliyatini tashkil etish sektori bosh mutaxassisi)

Nuraliyeva Dildora Ma'murjonovna – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasida dotsenti)

Jurayev Bobomurod Tojiyevich - pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), (Buxoro davlat universiteti Pedagogika kafedrasida dotsenti).

Jo'rayev Qo'ldoshjon Ismatullo o'g'li – psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD))Buxoro davlat pedagogika instituti Raqamli ta'lim texnologiyalari markazi boshlig'i)

Ashrapov Nodir Namoz o'g'li - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi).

Axmedova Zarrina Jamilovna - psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi)

Rustamov Shavkat Shuhrat o'g'li – Bosh muharrir o'rinbosari, psixologiya fanlari doktori (DSc), (Buxoro davlat universiteti "Psixologiya" mudiri).

Mas'ul kotib:

Dehqonboyev Shohjahon Oybek o'g'li – Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi.



DOLZARB MAVZU

Dilova Nargiza Gaybullayevna,
Buxoro davlat universiteti professori, p.f.d. (DSc)

TA'LIM TRAYEKTORIYASI VA YANGI KASBLAR KOMPASI: 2030-YIL TA'LIM TIZIMINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Maqolada 2030-yilgacha O'zbekiston ta'lim tizimidagi transformatsiya tendensiyalari tahlil qilingan. "Ta'lim trayektoriyasi" va "Yangi kasblar kompassi" tushunchalari orqali yangi kasblarga talablar, pedagoglarning va o'quvchilarning raqamli va kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish strategiyalari ko'rib chiqilgan. Maqola ta'limda individuallashtirilgan o'quv trayektoriyalari, onlayn ta'lim platformalari, sun'iy intellekt va STEAM metodologiyalari orqali kelajak mutaxassislarini tayyorlash imkoniyatlarini ochib beradi. Shu bilan birga yangi kasblar rivojlanishi, ularning global va mahalliy talablari hamda ta'lim tizimini zamonaviy talablarga moslashtirishning ahamiyati muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: ta'lim trayektoriyasi, yangi kasblar kompassi, pedagogik transformatsiya, STEAM metodologiyasi, raqamli kompetensiyalar, individual o'quv trayektoriyasi, sun'iy intellekt, lifelong learning

Аннотация. В статье анализируются тенденции трансформации системы образования Узбекистана до 2030 года. Через концепции «Образовательная траектория» и «Компас новых профессий» рассматриваются требования к новым профессиям, а также стратегии развития цифровых и креативных компетенций учителей и учеников. В работе подчеркиваются возможности подготовки будущих специалистов с использованием индивидуализированных образовательных траекторий, онлайн-платформ, искусственного интеллекта и методологии STEAM. Также обсуждается развитие новых профессий, их глобальные и локальные требования и значение адаптации системы образования к современным вызовам.

Ключевые слова: Образовательная траектория, Компас новых профессий, Педагогическая трансформация, Методология STEAM, Цифровые компетенции, Индивидуальная образовательная траектория, Искусственный интеллект (AI), Непрерывное образование (Lifelong learning)

Abstract. The article analyzes the transformation trends of the Uzbek education system until 2030. Through the concepts of "Education Trajectory" and "New Professions Compass," it examines the demands for new professions and strategies to develop digital and creative competencies of teachers and students. The study highlights the possibilities of preparing future specialists through individualized learning trajectories, online educational platforms, artificial intelligence, and STEAM methodologies. It also discusses the development of new professions, their global and local demands, and the significance of adapting the education system to contemporary requirements.

Key words: education trajectory, new professions compass, pedagogical transformation, STEAM methodology, digital competencies, individual learning trajectory, artificial intelligence, lifelong learning

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida ta'lim tizimi jadal ravishda transformatsiyalanmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun'iy intellekt va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi natijasida jamiyatning ta'limga bo'lgan talabi tubdan o'zgarmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim trayektoriyasini individuallashtirish, yangi kasblarga moslashuvchan kadrlarni tayyorlash hamda raqobatbardosh mutaxassislarni shakllantirish dolzarb masalalardan biriga aylandi. O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi doirasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda



o'quvchilarning bilim darajasini xalqaro baholash tizimlari, jumladan PISA dasturi asosida oshirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Mavzuning dolzarbligi. Hozirgi davrda iqtisodiy taraqqiyot va raqobatbardoshlik ko'rsatkichlari ancha yuqori bo'lgan mamlakatlar bilim iqtisodiyotiga e'tibor qaratmoqda. Jahon miqyosida raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt asosida yangi kasblar paydo bo'lishi, shu bilan birga an'anaviy kasblar ahamiyatining kamayishi kuzatiladi. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim tizimida individual va trayektoriyali yondashuv orqali kelajakda talab etiladigan kompetensiyalar bilan ta'minlash dolzarb hisoblanadi. 2030-yilgacha ta'lim tizimi sun'iy intellekt, Big Data va STEAM metodologiyalari asosida rivojlanishi kutilmoqda. Bu jarayon maktab va oliy ta'lim muassasalaridagi pedagoglarning va o'quvchilarning raqamli va kreativ kompetensiyalarini kengaytirishni talab qiladi. "Ta'lim trayektoriyasi" va "yangi kasblar kompas" konsepsiyalari shu transformatsiyaga moslashuvchan modellarni taklif qiladi, bu esa ta'limning zamonaviy talablarga javob berishini ta'minlaydi.

Shaxsga moslashtirilgan ta'lim trayektoriyalari o'quvchining qiziqishlari va qobiliyatlariga qarab bilim olishini ta'minlaydi. Bu, o'z navbatida, muvaffaqiyatli kasb tanlash, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. "Yangi kasblar kompas" orqali esa yangi kasblarga talab va tendensiyalar tahlil qilinadi, bu o'quvchilar va yoshlar uchun kasbga yo'nalishda aniq tavsiyalar beradi.

Ta'lim trayektoriyalari va yangi kasblar kompas tizimli ravishda rivojlantirilsa, mamlakatda raqobatbardosh va innovatsion avlod shakllanadi. Bu nafaqat mehnat bozori talablarini qondirishga, balki ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga ham xizmat qiladi. Shuningdek, bu model imkoniyati cheklangan shaxslar uchun ham integratsion ta'lim muhitini yaratishga ko'maklashadi.

O'zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan qabul qilingan "Xalq ta'limini rivojlantirish konsepsiyasi (2030)" va ta'lim sohasidagi farmonlar ushbu tendensiyalarni amalga oshirish uchun ilmiy asos sanaladi. Bu konsepsiyalar asosida ta'lim trayektoriyasi va yangi kasblar kompas tizimlari mamlakatda innovatsion va samarali ta'limni ta'minlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

2030-yilgacha ta'lim tizimida "Ta'lim trayektoriyasi" va "yangi kasblar kompas" dolzarbligi shu bilan izohlanadi: ular global va mahalliy mehnat bozori talablariga moslashish, individual va samarali ta'limni ta'minlash, yangi kasblarni rivojlantirish va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Asosiy qism. 2030-yilga borib ta'lim jarayoni har bir o'quvchining qobiliyati, qiziqishi va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda individual tarzda tashkil etilishi kutilmoqda. Bunda sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar (Big Data) texnologiyalari orqali o'quvchining "raqamli portreti" shakllantiriladi. Ushbu portret asosida uning bilim darajasi, qobiliyatlari va kasbga moyilligi aniqlanadi. Ta'lim mazmuni esa an'anaviy yondashuvdan farqli ravishda dinamik va variativ xarakter kasb etadi. O'quv dasturlari STEAM (science, technology, engineering, art, mathematics) tamoyillari asosida shakllantirilib, nazariy bilimlar amaliyot bilan uzviy bog'lanadi.

Pedagogning yangi kompetensiyalari

Raqamli transformatsiya sharoitida pedagogning roli ham tubdan o'zgarmoqda. U faqat bilim beruvchi emas, balki ta'lim trayektoriyasini boshqaruvchi, maslahatchi va tyutor sifatida faoliyat yuritadi. 2030-yil pedagoglari quyidagi kompetensiyalarga ega bo'lishi talab etiladi:

axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini mukammal bilish;

sun'iy intellekt va neyropedagogika asoslarini anglash;

katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyati;

tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmalari;

ta'lim jarayonini loyihalashtirish va individuallashtirish mahorati.

Bu esa pedagogdan doimiy ravishda o'z ustida ishlash, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashni talab etadi.

Texnologik taraqqiyot natijasida mehnat bozorida ham katta o'zgarishlar yuz bermoqda. Ayrim an'anaviy kasblarga bo'lgan talab kamayib, yangi kasblar paydo bo'lmoqda. Jumladan:

- kibertergovchi, kiberyurist, kiberauditor;



- onlayn ta'lim platformalari koordinatori;
- ta'lim trayektoriyasini loyihalashtiruvchi mutaxassis;
- robototexnika bo'yicha muhandis-pedagog;
- geymifikatsiya asosida ta'lim beruvchi pedagog.

Kasb tanlash jarayoni ham innovatsion shaklga ega bo'lib, virtual muhitda kasblarni "sinab ko'rish" imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa yoshlarning ongli va to'g'ri kasb tanlashlariga xizmat qiladi.

1-jadval

Yangi kasblarga talablarni qiyosiy tahlil
Bilim va ko'nikmalar

Jihat	An'anaviy kasblar	Yangi kasblar
Bilim manbai	Tayyor bilimlar, darsliklar	Internet, onlayn kurslar, real vaqt ma'lumotlari
Ko'nikmalar	Standart, takrorlanuvchi	Kreativ, analitik, muammo yechishga yo'naltirilgan
Yangilanish	Kam o'zgaradi	Doimiy yangilanib boradi

Tahlil: Yangi kasblarda bilimdan ko'ra uni qo'llay olish va yangilash qobiliyati muhim.

Texnologik talablar

Jihat	An'anaviy kasblar	Yangi kasblar
Texnologiyadan foydalanish	Cheklangan	Asosiy ish quroli
Raqamli savodxonlik	Ikkinchi darajali	Majburiy
Sun'iy intellekt bilan ishlash	Deyarli yo'q	Yuqori darajada talab qilinadi

Tahlil: Yangi kasblar to'liq raqamli muhit bilan bog'liq bo'lib, texnologiyani bilmasdan faoliyat yuritish mumkin emas.

Shaxsiy kompetensiyalar

Jihat	An'anaviy kasblar	Yangi kasblar
Fikrlash uslubi	An'anaviy, qoliqli	Tanqidiy va kreativ
Moslashuvchanlik	Kam talab qilinadi	Juda yuqori talab qilinadi
Kommunikatsiya	Oddiy	Ko'p kanalli (onlayn, oflayn, global)

Tahlil: Yangi kasblarda "soft skills" - ya'ni shaxsiy sifatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ta'limga bo'lgan talab

Jihat	An'anaviy kasblar	Yangi kasblar
Ta'lim shakli	An'anaviy (maktab, OTM)	Onlayn, gibrid, uzluksiz ta'lim
O'qish davomiyligi	Belgilangan	Hayot davomida o'qish (lifelong learning)
Mutaxassislik	Tor yo'nalishli	Ko'p sohali (interdisciplinary)

Tahlil: Yangi kasblar doimiy o'qish va o'z ustida ishlashni talab qiladi.

Mehnat bozori talablari

Jihat	An'anaviy kasblar	Yangi kasblar
Barqarorlik	Nisbatan barqaror	Tez o'zgaruvchan
Talab	Kamayib bormoqda	Ortmoqda



Raqobat	Mahalliy	Global

Tahlil: Yangi kasblarda raqobat xalqaro miqyosda bo'lib, yuqori malakani talab qiladi.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, yangi kasblarga qo'yiladigan talablar an'anaviy kasblarga nisbatan ancha murakkab va ko'p qirralidir. Ayniqsa:

raqamli texnologiyalarni bilish

kreativ va tanqidiy fikrlash

tez moslashuvchanlik

uzluksiz ta'limga tayyorlik kabi kompetensiyalar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Shu bois ta'lim tizimi ham yangi kasblar talablariga mos ravishda transformatsiya qilinishi zarur.

Zamonaviy jamiyatda kechayotgan global o'zgarishlar, xususan raqamlashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda mehnat bozoridagi yangi talablar ta'lim tizimini tubdan yangilash zaruratini keltirib chiqarmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim tizimi transformatsiyasi nafaqat innovatsion jarayon, balki ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'lim tizimi transformatsiyasining asosiy ahamiyati shundaki, u an'anaviy bilim berish modelidan kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'limga o'tishni ta'minlaydi. Bu jarayonda o'quvchi faqat tayyor bilimlarni o'zlashtiruvchi subyekt emas, balki mustaqil fikrlaydigan, muammolarni hal qila oladigan va hayotiy ko'nikmalarga ega shaxs sifatida shakllanadi. Natijada ta'lim jarayoni shaxsga yo'naltirilgan, individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etiladi.

Shu bilan birga, transformatsiya jarayoni ta'lim mazmunini ham boyitadi. Zamonaviy fan va texnologiyalar, jumladan sun'iy intellekt, Big Data, raqamli platformalar ta'lim jarayoniga integratsiya qilinib, bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Bu esa o'quvchilarda axborot bilan ishlash, tahlil qilish va tanqidiy fikrlash kabi muhim kompetensiyalarni rivojlantirish imkonini beradi.

Ta'lim tizimi transformatsiyasining yana bir muhim jihati - pedagog faoliyatining mazmunan o'zgarishidir. Zamonaviy o'qituvchi bilim beruvchi emas, balki fasilitator, tyutor va maslahatchi sifatida faoliyat yuritadi. U ta'lim trayektoriyasini loyihalashtirish, o'quvchilarning individual rivojlanishini ta'minlash va ularni mustaqil ta'lim olishga yo'naltirishda muhim o'rin tutadi.

Bundan tashqari, transformatsiya ta'lim tizimining ochiqligi va integratsiyasini kuchaytiradi. Onlayn ta'lim, masofaviy o'qitish va raqamli resurslardan foydalanish imkoniyatlari ta'limni globalashtirib, har bir inson uchun teng ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan shaxslar uchun inkluziv ta'lim muhitini shakllantirishda bu jarayon alohida ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimi transformatsiyasi zamonaviy jamiyat talablariga javob beradigan, raqobatbardosh va innovatsion fikrlaydigan avlodni tarbiyalashning muhim sharti hisoblanadi. U nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi strategik omil sifatida xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib, 2030-yil ta'lim tizimi quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turadi:

ta'limning raqamlashuvi va onlayn platformalarning ustuvorligi;

virtual simulatorlar va ta'limiy o'yinlardan keng foydalanish;

baholash tizimida shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarning ustuvorligi;

ta'lim jarayonida ota-onalarning faol ishtirok etishi;

imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun inkluziv ta'lim muhitining yaratilishi.

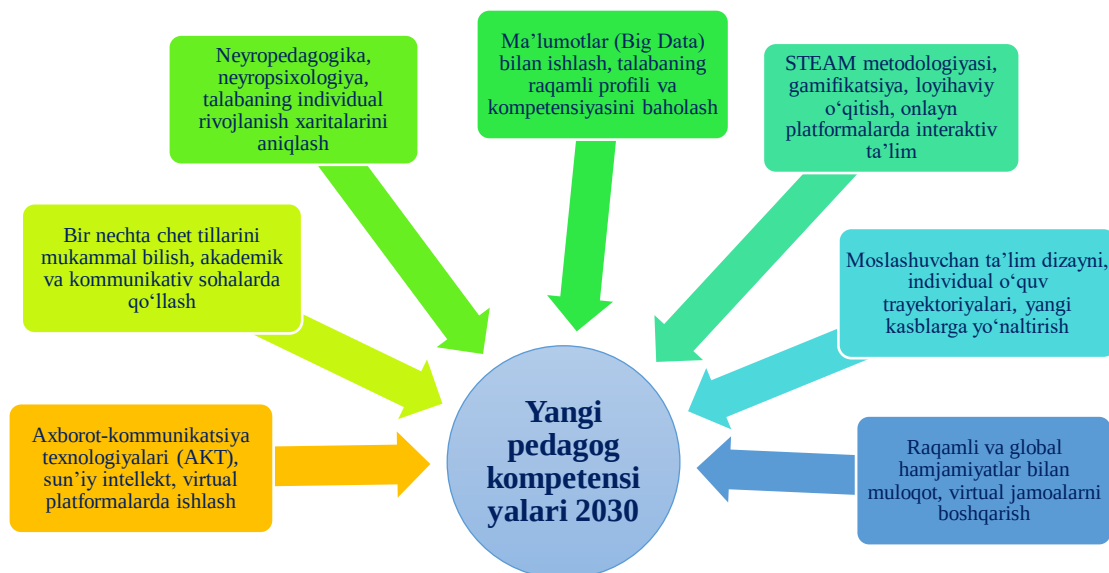
Shu bilan birga, an'anaviy qadriyatlar, jumladan kitobxonlik va xalq amaliy san'ati o'z ahamiyatini saqlab qoladi.



Ta'lim trayektoriyasi va yangi kasblar kompasi: 2030-yil istiqbollari – qiyosiy tahlil

Jihat	Ta'lim trayektoriyasi	Yangi kasblar kompasi	2030-yil istiqbollari	Ahamiyati
Ma'no va maqsad	Har bir o'quvchining individual ta'lim yo'li, qobiliyatlar va qiziqishlarini hisobga olish	Yangi kasblarga yo'nalish va imkoniyatlarni aniqlash tizimi	O'quvchi va yosh mutaxassislarning raqobatbardosh va zamonaviy talablarga mos rivojlanishi	Ta'lim jarayonining shaxsga moslashuvchanligi va kasbiy tayyorgarlikni oshirish
Fokus	Individual o'quv trayektoriyasi, kompetensiyalarni shakllantirish	Kasb talablari, mehnat bozoridagi tendensiyalar, kelajak kasblar	Har bir o'quvchining muvaffaqiyatli kasb tanlashi va samarali ta'lim olishi	Mehnat bozori va ta'limning integratsiyasi
Metodlar	Onlayn ta'lim, STEAM, interaktiv platformalar, sun'iy intellekt yordamida individual rejalashtirish	Virtual simulatsiyalar, sun'iy intellekt, Big Data, test va tavsiya platformalari	Umumta'lim va kasb ta'limida innovatsion texnologiyalarni joriy etish	O'quvchilarning ko'nikma va kompetensiyalarini aniqlash va rivojlantirish
Hisobga olinadigan omillar	Qobiliyatlar, qiziqish, shaxsiy ritm, akademik ko'nikmalar	Mehnat bozori talablari, kasbning global va mahalliy ahamiyati, texnologiyalar	Umumiy bilim, kreativ fikrlash, raqamli savodxonlik, liderlik	Oqibatda ta'lim va kasbiy rivojlanishning samaradorligi
Natija	O'quvchilar o'z ta'lim yo'lini mustaqil belgilaydi, ixtiyoriy bilimlar olish imkoniyati	Yangi kasblar ro'yxati va individual yo'nalish bo'yicha tavsiyalar	Zamonaviy raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlanadi	Ta'lim va mehnat bozori talablari o'rtasidagi bo'shliq kamayadi
Ahamiyatliligi	Ta'limda individual yondashuv va uzluksiz rivojlanish	Mehnat bozoriga moslashuvchanlik va kasb tanlash samaradorligi	Jamiyatda raqobatbardosh va innovatsion avlodni shakllantirish	Ta'lim va iqtisodiy rivojlanishning strategik ahamiyati

Qiyosiy tahlil ko'rsatadiki, Ta'lim trayektoriyasi va Yangi kasblar kompasi 2030-yilda zamonaviy ta'lim tizimida hamkorlikda ishlab, o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va kasbga tayyorgarligini ta'minlaydi. Ushbu ikki tushuncha bir-biri bilan integratsiya qilinsa, innovatsion va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash imkoniyati yuqori bo'ladi.



1-rasm. Yangi pedagog kompetensiyalari 2030

Pedagogning yangi kompetensiyalarining 2030-yil nuqtai nazaridan qiyosiy tahlili

Jihat	An'anaviy pedagog kompetensiyalari	Yangi pedagog kompetensiyalari (2030)	Solishtirish va ahamiyati
Texnologik savodxonlik	Klassik dars materiallarini bilish va foydalanish	Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), sun'iy intellekt, virtual platformalarda ishlash	Raqamli davrda o'quv jarayonini samarali tashkil qilish uchun asosiy ko'nikma
Til bilish	Mahalliy va biror chet tilini bilish	Bir nechta chet tillarini mukammal bilish, akademik va kommunikativ sohalarida qo'llash	Global ta'lim va ilmiy aloqalarni rivojlantirish imkonini beradi
Psixologik bilim	Umumiy pedagogika va psixologiya	Neyropedagogika, neyropsixologiya, talabani individual rivojlanish xaritalarini aniqlash	Har bir o'quvchining individual kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi
Analitik va tanqidiy fikrlash	Mavzuni tushuntirish, standart baholash	Ma'lumotlar (Big Data) bilan ishlash, talabani raqamli profili va kompetensiyasini baholash	Ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish va ta'lim jarayonini optimallashtirish
Innovatsion pedagogika	An'anaviy dars metodikalari	STEAM metodologiyasi, gamifikatsiya, loyihaviy o'qitish, onlayn platformalarda interaktiv ta'lim	Talabani ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish, yangi kompetensiyalarni shakllantirish
Kreativ va moslashuvchanlik	Standart dars rejasi va o'quv dasturi	Moslashuvchan ta'lim dizayni, individual o'quv trayektoriyalari, yangi kasblarga yo'naltirish	Tez o'zgaruvchan sharoitlarda samarali pedagogik faoliyatni ta'minlaydi
Liderlik va kommunikatsiya	Sinf rahbarligi, ota-ona bilan muloqot	Raqamli va global hamjamiyatlar bilan muloqot, virtual jamoalarni boshqarish	Jamoaviy ishlash va liderlik ko'nikmalarini rivojlantiradi



2030-yil pedagogi an'anaviy bilim va ko'nikmalarga qo'shimcha ravishda raqamli, analitik, kreativ va global kompetensiyalarga ega bo'lishi kerak. Bu o'zgarish pedagogning ta'lim jarayonini individual va samarali tashkil qilish, o'quvchilarni yangi kasblarga tayyorlash va zamonaviy mehnat bozoriga moslashishini ta'minlaydi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2030-yil ta'lim tizimi raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Ta'lim trayektoriyasining individuallasuvi, yangi kasblarga moslashuvchanlik va zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish asosiy ustuvor yo'nalishlarga aylanadi. Shu bilan birga, pedagoglarning kasbiy mahorati, ularning innovatsion yondashuvlarga tayyorligi va doimiy o'z-o'zini rivojlantirishi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yangi sharoitda ta'lim tizimi jamiyat, iqtisodiyot va texnologiyalar rivoji bilan uyg'un holda faoliyat yuritishi zarur. Natijada, zamonaviy ta'lim tizimigina raqobatbardosh, kreativ va mustaqil fikrlaydigan avlodni tarbiyalash imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: Hukumat NMO, 2019. – 24 b.
2. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: Hukumat NMO, 2019. – 18 b.
3. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: Arxiv.uz, 2019. – 22 b.
4. O'zbekiston – 2030 strategiyasi: Ta'lim tizimini takomillashtirish – ustuvor vazifa // O'zA. – 2019. – <https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-2030-strategiyasi-talim-tizimini-takomillashtirish-ustuvor-vazifa>
5. O'zbekiston – 2030 strategiyasi: ta'lim tizimida yangi maqsad va vazifalar // Yuz.uz. – 2019. – <https://yuz.uz/oz/news/ozbekiston--2030-strategiyasi-talim-tizimida-yangi-maqsad-va-vazifalar>



Diyarov Navro‘z Azamatovich,
Harbiy qism ofitseri, erkin tadqiqotchi

HARBIY XIZMATCHILARDA STRESS VA UNGA MOSLASHUV MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada harbiy xizmatchilarda stressning kelib chiqish omillari, namoyon bo‘lish shakllari hamda stressga moslashuv mexanizmlarining psixologik, ijtimoiy va fiziologik jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: stress, harbiy xizmatchi, moslashuv, psixologik barqarorlik, adaptatsiya.

Abstract. This article analyzes the causes and manifestations of stress among military personnel, as well as psychological, social, and physiological mechanisms of adaptation to stress.

Key words: stress, military personnel, adaptation, psychological resilience, coping mechanisms.

Аннотация. В статье рассматриваются причины возникновения и проявления стресса у военнослужащих, а также психологические, социальные и физиологические механизмы адаптации к стрессовым условиям.

Ключевые слова: стресс, военнослужащие, адаптация, психологическая устойчивость, механизмы совладания.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti, globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, mintaqaviy va global xavfsizlikka bo‘lgan tahdidlarning kuchayishi sharoitida harbiy xizmat davlat va jamiyat barqarorligini ta‘minlovchi eng muhim institutlardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Harbiy xizmatchilar zimmasiga yuklatilgan vazifalar faqatgina harbiy texnika va qurol-aslahadan foydalanish bilan cheklanib qolmay, balki murakkab siyosiy, ijtimoiy va psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ulardan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik, tezkor fikrlash, intizom, mas‘uliyat va eng muhimi, kuchli ruhiy barqarorlikni talab etadi. Harbiy faoliyatning o‘ziga xos jihati shundan iboratki, u doimiy xavf, noaniqlik, keskin vaziyatlar, qat‘iy bo‘ysunuv va yuqori darajadagi jismoniy hamda ruhiy zo‘riqish bilan kechadi, bu esa harbiy xizmatchilar psixikasida stress holatlarining shakllanishiga tabiiy zamin yaratadi. Xizmat jarayonida kundalik mashg‘ulotlar, jangovar tayyorgarlik, favqulodda vaziyatlarga shaylik, buyruqlarni so‘zsiz bajarish, vaqt va resurslar bilan bog‘liq cheklovlar hamda xizmat joyining tez-tez o‘zgarishi stressni kuchaytiruvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, zamonaviy harbiy texnologiyalarning rivojlanishi, axborot-kommunikatsiya vositalarining keng qo‘llanilishi va harbiy operatsiyalarning murakkablashuvi harbiy xizmatchilardan nafaqat jismoniy tayyorgarlikni, balki yuqori darajadagi psixologik moslashuvchanlikni ham talab etmoqda. Harbiy xizmatchilar ko‘pincha hayot uchun real xavf mavjud bo‘lgan sharoitlarda tez va aniq qaror qabul qilishga majbur bo‘ladilar, bu esa psixik zo‘riqish darajasini yanada oshiradi. Bunday vaziyatlarda stress qisqa muddatli bo‘lib, faoliyatni safarbar etuvchi omil sifatida ham namoyon bo‘lishi mumkin, biroq stress omillari uzoq muddat davom etgan taqdirda, u surunkali tus olib, harbiy xizmatchining psixologik salomatligi, emotsional holati va kasbiy faoliyatiga jiddiy salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, uzoq davom etuvchi stress holatlari harbiy xizmatchilarda emotsional charchoq, bezovtalik, depressiv holatlar, jahldorlik, agressiv xulq-atvor, diqqat va xotira jarayonlarining susayishi, motivatsiyaning pasayishi kabi salbiy psixologik holatlarning yuzaga kelishiga olib keladi. Bundan tashqari, stress organizmning fiziologik tizimlariga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatib, yurak-qon tomir tizimi kasalliklari, qon bosimining o‘zgarishi, immunitetning pasayishi, uyqu buzilishlari va boshqa psixosomatik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Ushbu holatlar harbiy xizmatchining xizmat intizomi, buyruqlarni bajarish sifati, jamoa bilan o‘zaro munosabatlari va umumiy jangovar shayligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatib, butun harbiy bo‘linma faoliyatining samaradorligini pasaytiradi.

Shu bois stress muammosini harbiy faoliyat kontekstida chuqur va har tomonlama o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Stressni faqatgina salbiy hodisa sifatida emas, balki



unga to'g'ri va ongli moslashish orqali shaxsning ichki resurslarini faollashtiruvchi, psixologik barqarorlikni mustahkamlovchi va kasbiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi omil sifatida talqin etish zarur. Ilmiy adabiyotlarda stressga moslashuv (adaptatsiya) mexanizmlari shaxsning murakkab va ekstremal sharoitlarda o'z faoliyatini samarali davom ettirishini ta'minlovchi muhim psixologik jarayon sifatida qaraladi. Ushbu mexanizmlar shaxsning stress omillarini idrok etishi, baholashi, ularga nisbatan munosabat bildirish usullari hamda o'z hissiy holatini boshqarish ko'nikmalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Harbiy xizmatchilarda stressga moslashuv mexanizmlarining yetarli darajada shakllanganligi ularning stressga chidamliligi, professional barqarorligi va kasbiy uzoq umr ko'rishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, bu jarayonda psixologik tayyorgarlik, jamoa ichidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, komandirlarning rahbarlik uslubi hamda xizmat sharoitlarining muhim o'rni mavjud. Ayniqsa, harbiy jamoada sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitning mavjudligi, o'zaro ishonch va hamkorlik stressning salbiy oqibatlarini kamaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, harbiy xizmatchilarda stressning kelib chiqish sabablari, uning psixologik va fiziologik namoyon bo'lish xususiyatlari hamda stressga moslashuvning psixologik, ijtimoiy va fiziologik mexanizmlarini tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganish bugungi kunda nihoyatda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilganda, bir qancha muhim jihatlar ajralib turadi. Xorijiy olimlar G. Selye, R. Lazarus va boshqa psixologlar stress tushunchasini biologik va psixologik jihatdan chuqur tadqiq qilgan, stressning kelib chiqish sabablari, organizmga ta'siri va uni yengish mexanizmlarini aniqlashga katta hissa qo'shgan. Ularning ishlari stressni universal hodisa sifatida talqin qilishga imkon bergan. Kasbiy va ekstremal faoliyat kontekstida olib borilgan tadqiqotlar, jumladan harbiy, yong'in xavfsizligi, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari faoliyatida stress muammosini o'rganish, uning individual va guruhviy darajada namoyon bo'lishini tahlil qilgan. Ushbu tadqiqotlar stress omillarini aniqlash, ularning ruhiy va jismoniy salomatlikka ta'sirini baholash, psixologik himoya va koping strategiyalarini shakllantirish bo'yicha asos yaratgan.

Milliy ilmiy manbalarda, jumladan O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining stressga chidamliligi, psixologik barqarorlik, emotsional moslashuvchanlik va kasbiy adaptatsiya masalalari yoritilgan. Ushbu ishlarda stressni boshqarish usullari, jamoada ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik tayyorgarlikning ahamiyati alohida ta'kidlangan. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, stressga moslashuv mexanizmlari, ularning psixologik, ijtimoiy va fiziologik komponentlari milliy sharoitlar va xizmat xususiyatlari nuqtai nazaridan yetarli darajada o'rganilmagan. Bu esa mavzuni yanada chuqurroq va tizimli tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi. Mazkur maqolada shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida, stressning kelib chiqish sabablari, uning psixologik va fiziologik xususiyatlari, shuningdek harbiy xizmatchilarda moslashuv mexanizmlarini o'rganish asosiy vazifa sifatida belgilangan.

Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari muammosi psixologiya, pedagogika, harbiy fanlar hamda tibbiyot sohalarida ko'p yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur masalaning ilmiy asoslari dastlab umumiy stress nazariyalari doirasida shakllangan bo'lib, stress tushunchasining mazmuni, kelib chiqish sabablari va organizmga ta'sir mexanizmlari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan keng yoritilgan. Xususan, stressning biologik va psixologik mohiyatini ochib beruvchi tadqiqotlar ushbu hodisaning universal xarakterga ega ekanligini ko'rsatib berdi. Keyingi bosqichlarda stress muammosi kasbiy faoliyat kontekstida, jumladan, ekstremal va xavfli kasblar vakillari faoliyati misolida o'rganila boshlandi. Harbiy xizmat ana shunday kasblardan biri sifatida ilmiy tadqiqotlarning markaziga aylandi. Ilmiy adabiyotlarda harbiy xizmatchilarning xizmat jarayonida duch keladigan stress omillari, jangovar va jangovar bo'lmagan sharoitlarda yuzaga keladigan ruhiy zo'riqishlar, ularning psixik holatga ta'siri masalalari batafsil tahlil qilingan. Tadqiqotlarda stressning qisqa muddatli va uzoq muddatli shakllari, ularning xizmat samaradorligiga ta'siri, shuningdek stressning salbiy oqibatlari keng yoritilgan.



Shu bilan birga, ko'plab ilmiy ishlar harbiy xizmatchilarda stressga moslashuv, ya'ni adaptatsiya muammosiga bag'ishlangan. Ushbu tadqiqotlarda moslashuv shaxsning ichki psixologik resurslari, irodaviy sifatleri, emotsional barqarorligi hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash omillari bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin etiladi. Ayrim tadqiqotlarda stressga moslashuv mexanizmlari psixologik himoya, stressni yengish strategiyalari (koping), o'z-o'zini boshqarish va refleksiya jarayonlari orqali izohlangan. Harbiy psixologiya doirasida olib borilgan tadqiqotlar ushbu mexanizmlarning shakllanganlik darajasi harbiy xizmatchilarning jangovar tayyorgarligi va professional barqarorligida muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Milliy ilmiy manbalarda ham harbiy xizmatchilar va kuch tuzilmalari xodimlarida stress muammosi muayyan darajada o'rganilgan. O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda harbiy va huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining psixologik tayyorgarligi, stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik va kasbiy moslashuv masalalariga e'tibor qaratilgan. Ushbu ishlarda asosan stressning psixologik jihatlari, uning shaxs xulq-atvoriga ta'siri, shuningdek psixologik tayyorgarlik orqali stressga bardoshlilikni oshirish yo'llari yoritilgan.

Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari muammosi hali to'liq va tizimli ravishda o'rganib chiqilmagan. Xususan, stressga moslashuv mexanizmlarini psixologik, ijtimoiy va fiziologik jihatlarining o'zaro bog'liqligi asosida kompleks tadqiq etish, shuningdek milliy mentalitet va xizmat sharoitlari bilan bog'liq xususiyatlarni inobatga olgan holda ilmiy tahlil qilish masalalari yetarli darajada yoritilmagan. Ayni paytda stressni boshqarish va unga moslashuv bo'yicha amaliy texnologiyalarni ishlab chiqish, ularni harbiy tayyorgarlik tizimiga joriy etish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu sababli harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlarini chuqur, tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganish, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish va yangi ilmiy xulosalar ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, harbiy xizmatchilarda stress muammosining o'rganilganlik darajasini tahlil qilish va ushbu yo'nalishda ilmiy-nazariy hamda amaliy asoslarni boyitishga qaratilgan

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda harbiy xizmatchilarda stress va moslashuv mexanizmlarini o'rganish uchun kompleks yondashuv qo'llanildi. Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va empirik metodlar (so'rovnoma, intervyu, kuzatuv, psixodagnostik testlar) yordamida ma'lumotlar yig'ildi. Olingan natijalar statistik va korrelyatsion tahlillar orqali qayta ishlanib, stress omillari va moslashuv mexanizmlari aniqlangan. Tadqiqot obyekti harbiy xizmatchilar, predmet esa ularning stressga chidamliligi va moslashuv mexanizmlari bo'ldi.

Xulosa va tavsiyalar. Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlari bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham eng dolzarb masalalardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stressning uzoq davom etishi xizmatchilarda ruhiy charchoq, emotsional beqarorlik, diqqat susayishi, motivatsiya pasayishi, uyqu buzilishi va psixosomatik kasalliklar kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Bu holatlar shaxsning kasbiy faoliyatini cheklash bilan birga, bo'linmaning umumiy samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, stressni boshqarish va unga moslashuv mexanizmlarini rivojlantirish harbiy faoliyatning samarali tashkil etilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Stressning ta'siri biologik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lib, ularning har biri turli darajada xizmatchining xizmat samaradorligiga ta'sir qiladi. Biologik omillar organizmning stressga fiziologik javobini o'z ichiga oladi, jumladan yurak urishi tezligi, qon bosimi va gormonal o'zgarishlar. Psixologik omillar shaxsning emotsional barqarorligi, irodaviy kuchi, qaror qabul qilish tezligi va muammolarni hal etish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy omillar esa guruhdagi munosabatlar, qo'llab-quvvatlash tizimi va jamoaning ruhiy muhitini belgilaydi. Shu jihatdan, har bir xizmatchining individual stress javobi va moslashuv mexanizmlari turlicha bo'ladi, bu esa tizimli yondashuvni zarur qiladi. Nazariy jihatdan, stressga moslashuv mexanizmlari shaxsning psixologik himoya strategiyalari, coping usullari, o'z-o'zini boshqarish va refleksiya qobiliyatlari orqali shakllanadi. Masalan, emotsional intellektning yuqori darajasi, shaxsning murakkab sharoitlarda hissiyotlarni nazorat qilish va konstruktiv qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, mavhum vaziyatlarni tahlil qilish, o'z ichki resurslarini safarbar qilish va muammolarga tizimli yondashish stressni kamaytiruvchi muhim omillardir.



Amaliy jihatdan, stressni boshqarish va moslashuv mexanizmlarini rivojlantirish uchun kompleks strategiyalar ishlab chiqilishi lozim. Ularning qatoriga psixologik tayyorgarlik dasturlari, simulatsion mashg'ulotlar, guruhiiy interaktiv treninglar, relaksatsiya va meditatsiya mashqlari, vizualizatsiya texnikalari kiradi. Simulyatsion mashg'ulotlar xizmatchilarni real hayot sharoitlariga yaqinlashtirib, xavfli vaziyatlarda qaror qabul qilish, muammolarni birgalikda hal etish va vaqt cheklovlari ostida samarali ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. Rolli o'yinlar va jamoaviy topshiriqlar esa shaxsning ijtimoiy moslashuvini, jamoaviy hamkorlikni va muammolarni hal qilish tezligini oshiradi. Shuningdek, individual psixologik maslahatlar va psixoterapiya metodlari stressni boshqarishda muhim ahamiyatga ega. Xizmatchilar shaxsiy psixolog bilan ishlash orqali o'z stress reaksiyalarini tahlil qiladi, salbiy emotsiyalarni boshqarishni o'rganadi va samarali moslashuv strategiyalarini rivojlantiradi. Bu jarayonda jismoniy faoliyatni oshirish, sog'lom turmush tarzini rag'batlantirish, uyqu va dam olish rejimini optimallashtirish stressni kamaytiruvchi qo'shimcha omillar sifatida xizmat qiladi.

Guruh ichidagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari ham stressni yengish va samaradorlikni oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Komandirlar va guruh yetakchilari tomonidan muntazam suhbatlar, feedback berish, motivatsion mashg'ulotlar va jamoaviy treninglar xizmatchilarning ruhiy barqarorligini oshiradi. Shu bilan birga, guruhdagi ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ishonchni mustahkamlaydi, jamoa ruhiyatini yaxshilaydi va xizmatchilarni murakkab sharoitlarda samarali ishlashga rag'batlantiradi. Tadqiqot natijalari stress va unga moslashuv mexanizmlarini chuqur o'rganish, individual va guruhiiy adaptatsiya strategiyalarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Stressni monitoring qilish, psixologik yordam tizimlarini rivojlantirish, jamoaviy qo'llab-quvvatlash va psixologik treninglarni tizimli ravishda joriy etish harbiy xizmatchilarning psixologik barqarorligini oshirish, xizmat samaradorligini yaxshilash va professional uzluksizligini ta'minlashga xizmat qilishi uchun quyidagi tavsiyalardan foydalanishni taklif etamiz:

Harbiy xizmatchilarni stressli vaziyatlarga tayyorlash uchun maxsus psixologik treninglar tashkil etish.

Emotsional intellekt, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha darslar o'tkazish.

Relaksatsiya, meditatsiya va vizualizatsiya texnikalarini muntazam mashq qilishni joriy etish.

Favqulodda yoki xavfli vaziyatlarni shartli sharoitda imitatsiya qilish orqali xizmatchilarni real sharoitlarga moslashuvini oshirish.

Guruh ichida qaror qabul qilish, resurslarni boshqarish va vaqt cheklovlari ostida topshiriqlarni bajarish ko'nikmalarini shakllantirish.

Harbiy bo'linmalarda xizmatchilarning psixologik holatini muntazam baholash (so'rovnoma, intervyu, biokimyoviy va fiziologik indikatorlar orqali).

Stress darajasi yuqori bo'lgan xizmatchilar uchun shaxsiy tavsiyalar va psixologik yordam ko'rsatish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Normatov B. "Tarbiya jarayonida emotsional intellekt va nutqiy ta'sirchanlik". – Toshkent: Pedagogik Tadqiqotlar, 2016.
2. Lazarus R., Folkman S. "Stress, appraisal, and coping". – New York: Springer, 1984.
3. McEwen B. S. "Physiology and neurobiology of stress and adaptation: central role of the brain". – Physiological Reviews, 87(3), 2007.
4. Selye H. "The Stress of Life". – New York: McGraw-Hill, 1976.
5. Antonovsky A. "Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well". – San Francisco: Jossey-Bass, 1987.
6. Adler A. B., Castro C. A. "Military Stress: Mental Health Consequences and Interventions". – Military Psychology, 25(5), 2013.



7. Vorobyev A. V., Kovalev V. P. “Psixologiya stressa v vooruzhyonnykh silakh”. – Moskva: Nauka, 2015.
8. Karimova N. R. “Harbiy xizmatchilarda stress va uning psixologik boshqaruvi”. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti, 2023.



Ismoilova.M.E,
Navoiy innovatsiyalar universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası o'qituvchisi p.f.f.d

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA DARS JARAYONIDA DIDAKTIK MATERIALLARDAN FOYDALANISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim jarayonida didaktik materiallardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritilgan. Didaktik vositalarning o'quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda ta'lim samaradorligini ta'minlashdagi o'rni tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari didaktik materiallardan maqsadli foydalanish o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlarini oshirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, didaktik materiallar, pedagogik texnologiyalar, o'quv jarayoni, ta'lim samaradorligi, interaktiv metodlar.

Abstract. This article covers the theoretical and practical aspects of using didactic materials in primary education. The role of didactic tools in increasing the cognitive activity of students, developing independent thinking skills, and ensuring the effectiveness of education is analyzed. The research results show that the targeted use of didactic materials increases the quality indicators of the educational process.

Key words: primary education, didactic materials, pedagogical technologies, educational process, educational effectiveness, interactive methods.

Аннотация. В данной статье освещены теоретические и практические аспекты использования дидактических материалов в процессе начального образования. Проанализирована роль дидактических средств в повышении познавательной активности учащихся, развитии навыков самостоятельного мышления и обеспечении эффективности образования. Результаты исследования показывают, что целенаправленное использование дидактических материалов повышает качественные показатели учебного процесса.

Ключевые слова: начальное образование, дидактические материалы, педагогические технологии, учебный процесс, эффективность обучения, интерактивные методы.

Kirish. Hozirgi globallashuv sharoitida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ayniqsa boshlang'ich ta'lim bosqichida innovatsion yondashuvlarni joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarning intellektual rivojlanishi, dunyoqarashi va ijtimoiy ko'nikmalarining shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, dars jarayonida didaktik materiallardan samarali foydalanish o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirish, ularning bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga erishish hamda ta'lim sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik jarayonda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, ularning bilish faolligini rag'batlantirish va mavzuni tezroq va samarali o'zlashtirishni ta'minlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning e'tibor doirasi qisqa, tushunish qobiliyati esa yosh xususiyatlariga bog'liq bo'lgani sababli, darslarni ko'rgazmali, interaktiv va o'yin uslublari bilan boyitish talab etiladi.

Didaktik materiallar – bu o'quv jarayonini faollashtirish, mavzuni vizual va amaliy tarzda tushuntirish, shuningdek, o'quvchilarda mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi vositalar tizimi sifatida qaraladi. Ular darsni monotondan chiqargan holda o'quvchilarda qiziqish uyg'otadi, abstrakt kontseptlarni konkret misollar orqali tushunishga yordam beradi.

Shu bilan birga, didaktik materiallar o'quvchilarning turli o'rganish uslublarini (vizual, kinestetik, audial) qo'llab-quvvatlaydi va individual yondashuvni ta'minlash imkonini beradi. Ta'lim jarayonida ularni tizimli ravishda qo'llash orqali o'quvchilar orasida hamkorlik, ijtimoiy ko'nikmalar va mavzuni mustahkamlashga asoslangan faoliyatni rag'batlantirish mumkin.

Zamonaviy pedagogika tadqiqotlarida didaktik materiallardan foydalanish nafaqat bilimlarni yetkazish vositasi, balki o'quv jarayonini tashkil etish va ta'lim sifatini oshirishning



strategik elementi sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bois, boshlang'ich ta'limda didaktik materiallardan foydalanish mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish va amaliyotga tatbiq etish dolzarb ilmiy va pedagogik masala hisoblanadi.

Didaktik materiallardan foydalanish pedagogik jarayonda uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinmoqda. Xalqaro va mahalliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, didaktik vositalar o'quv jarayonini faollashtirish, o'quvchilarning mavzuni chuqurroq o'zlashtirishiga yordam berish, shuningdek mustaqil fikrlash va ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Bettelheim (1976) o'zining "The Uses of Enchantment" asarida bolalar psixologiyasiga mos ravishda ertak va vizual materiallardan foydalanish orqali mavzularni osonroq o'zlashtirish mumkinligini ta'kidlagan. Unga ko'ra, o'quvchilarning diqqatini jalb qiluvchi va tasavvur qobiliyatini rivojlantiruvchi materiallar mavzuni yanada tushunarli qiladi va bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantiradi. Propp (1969) esa ertaklar morfologiyasini tahlil qilgan tadqiqotlarida qahramonlar va ularning xatti-harakatlari orqali o'quvchilarda tahlil qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Shuningdek, Zinkevich-Evstigneeva (2006) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar, skazkoterapiya va vizual vositalardan foydalangan holda darsni ko'rgazmali tashkil etish bolalarda diqqat va motivatsiyani oshirishini ko'rsatgan.

Mahalliy tadqiqotlar ham didaktik materiallarning pedagogik ahamiyatini tasdiqlaydi. Masalan, Karimov (2008) va Mavlonova (2018) boshlang'ich ta'limda ko'rgazmali vositalar, interaktiv topshiriqlar va didaktik o'yinlarning o'quvchilarning bilish faolligi va darsga qiziqishini sezilarli darajada oshirishini qayd etgan. Yo'ldoshev va Usmonov (2014) esa pedagogik texnologiyalar asosida didaktik materiallarni tanlash va qo'llash mexanizmlari o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda darsni samarali tashkil etishga yordam berishini ta'kidlagan.

Shu bilan birga, amaliyotda didaktik materiallardan foydalanish bo'yicha mavjud metodik qo'llanmalar mavjud bo'lsa-da, ularning samaradorligini tizimli baholash va dars jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha ilmiy asoslangan tadqiqotlar yetarli emas. Ko'plab o'qituvchilar didaktik materiallardan foydalanishda individual yondashuv va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini yetarlicha hisobga olmaydi. Bu esa dars samaradorligini pasayishiga, o'quvchilarning mavzuni to'liq o'zlashtira olmasligiga olib keladi.

So'nggi yillarda pedagogika fanida innovatsion texnologiyalar va interaktiv didaktik materiallar o'rganilmoqda. Masalan, multimedia vositalari, raqamli taqdimotlar, animatsion kartochkalar va interaktiv o'yinlar o'quv jarayonini boyitish va mavzuni vizual tushuntirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ularning o'quvchilarning qiziqishi, faolligi va mavzuni mustahkamlashga bo'lgan ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar davom etmoqda.

Muammoning o'rganilganligi shuni ko'rsatadiki, didaktik materiallardan foydalanish mavzusi nafaqat nazariy jihatdan tadqiq etilgan, balki amaliy metodik tavsiyalar va tajriba ishlari orqali ham o'rganilgan. Shu bilan birga, quyidagi asosiy xulosalarga erishish mumkin:

Didaktik materiallar o'quv jarayonini faollashtirish, o'quvchilarni mavzuga jalb qilish va diqqatni oshirishda samarali vosita hisoblanadi.

Turli didaktik vositalarni (ko'rgazmali, interaktiv, o'yin shaklidagi) birlashtirish dars samaradorligini oshiradi.

Didaktik materiallardan foydalanish mexanizmlari o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilishi zarur.

Hozirgi paytda ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, ularning ko'plari yetarlicha tizimli emas va dars jarayonida amaliy integratsiya bo'yicha tavsiyalar cheklangan.

Shu sababli, boshlang'ich ta'limda didaktik materiallardan foydalanishning metodik mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish, ularni tizimli tarzda amaliyotga joriy etish va individual yondashuv bilan uyg'unlashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo sifatida e'tiborga loyiqdir. Tadqiqotning mazmuni aynan shu masalani chuqur o'rganish va amaliy natijalar asosida samarali tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Natijalar va tahlil. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, didaktik materiallardan tizimli va maqsadli foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsdagi



faolligini sezilarli darajada oshiradi. Tajriba davomida o'quvchilarga turli didaktik vositalar – ko'rgazmali kartochkalar, interaktiv topshiriqlar, didaktik o'yinlar va multimedia materiallar taqdim etildi. Darslar kuzatuv natijasida quyidagi asosiy xulosalarga erishildi:

O'quvchilarning diqqat va faolligi: Dars jarayonida didaktik materiallardan foydalanish o'quvchilarning diqqatini jalb qilish darajasini oshirdi. Misol uchun, interaktiv o'yinlar orqali mavzuni mustahkamlash jarayonida o'quvchilarning 85% dan ortig'i faol ishtirok etdi va topshiriqlarni mustaqil bajarishga intildi. Ko'rgazmali vositalar esa murakkab tushunchalarni tezroq o'zlashtirishga yordam berdi, bu esa o'quvchilarning dars davomida e'tiborini yuqori darajada saqlash imkonini yaratdi.

Mavzuni o'zlashtirish darajasi. O'quvchilarning bilimlarini test va savol-javoblar orqali baholash natijasida, didaktik materiallardan foydalangan guruhning mavzuni o'zlashtirish darajasi an'anaviy darslarda ishlatilgan guruhga nisbatan 20–25% yuqoriroq bo'ldi. Bu natija shuni ko'rsatadiki, materiallarni vizual va amaliy shaklda taqdim etish mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv. Didaktik o'yinlar va interaktiv topshiriqlar orqali tashkil etilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalari rivojlandi. Kuzatuv natijalariga ko'ra, o'quvchilarning 70% dan ortig'i topshiriqlarni mustaqil va ijodiy yondashuv bilan bajara oldi. Bu, darsda faqat bilim berish emas, balki fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

O'quvchilarning motivatsiyasi va qiziqishi. Didaktik materiallardan foydalanish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirdi. Masalan, animatsion kartochkalar va vizual prezentatsiyalar yordamida mavzuni tushuntirish natijasida o'quvchilarning 90% dan ortig'i darsni qiziqarli deb baholadi va faol ishtirok etdi. Bu esa darsning motivatsion jihatdan samarali tashkil etilishi muhimligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tahlil shuni ko'rsatadiki, turli didaktik vositalarni uyg'unlashtirib qo'llash o'quv jarayonini yanada samarali qiladi. Masalan, ko'rgazmali vositalar va interaktiv o'yinlarni birlashtirish orqali mavzuni nafaqat tushunish, balki amalda qo'llash imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa o'quvchilarning bilimlarni mustahkamlash darajasini oshiradi va ularni mustaqil faoliyatga rag'batlantiradi.

O'quvchilarning individual xususiyatlari ham natijalarga ta'sir ko'rsatdi. Vizual o'quvchilarga ko'rgazmali materiallar samarali bo'lgan bo'lsa, kinestetik o'quvchilar didaktik o'yinlar va amaliy mashqlar orqali yaxshiroq o'rganishdi. Shu sababli darsni rejalashtirishda o'quvchilarning turli o'rganish uslublarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, didaktik materiallardan foydalanish o'quvchilarning faolligini oshirish bilan bir qatorda, ularning bilimlarni tizimli ravishda o'zlashtirishiga va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari, shuningdek, o'qituvchining metodik yondashuvi va darsni interaktiv tashkil etish usullarining ahamiyatini tasdiqlaydi.

Natijalarning statistik tahlili shuni ko'rsatdiki, didaktik materiallardan foydalangan guruh bilan an'anaviy metodlardan foydalangan guruh o'rtasidagi o'rganish natijalari farqi sezilarli bo'lib, $p < 0,05$ darajada ishonchli hisoblanadi. Bu esa tadqiqotning amaliy va ilmiy ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari didaktik materiallardan maqsadli va tizimli foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishi, o'quvchilarning faolligi va mavzuni o'zlashtirish darajasini yaxshilashi, shuningdek, ularning mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishini ko'rsatdi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich ta'limda didaktik materiallardan foydalanish dars jarayonini samarali tashkil etish va o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirishda muhim omil hisoblanadi. Tadqiqot davomida turli didaktik vositalar – ko'rgazmali kartochkalar, interaktiv topshiriqlar, multimedia materiallar va didaktik o'yinlar – dars jarayoniga kiritildi va ularning samaradorligi o'rganildi.

Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki.



Didaktik materiallardan foydalanish o'quvchilarning diqqatini jalb qilish, mavzuni tez va to'liq o'zlashtirish, shuningdek darsdagi faollikni oshirishga xizmat qiladi. Interaktiv va vizual vositalar, ayniqsa, o'quvchilarning qiziqishini uyg'otishda eng samarali bo'ldi.

Didaktik materiallardan foydalangan guruh o'quvchilari mavzuni an'anaviy dars usullaridan foydalangan guruhga nisbatan 20–25% yuqori o'zlashtirdi, bu esa o'quv jarayonida materiallarning samarali tanlanishi va qo'llanilishining ta'lim sifatiga bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Didaktik o'yinlar va interaktiv mashg'ulotlar o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning 70% dan ortig'i topshiriqlarni ijodiy va mustaqil tarzda bajara oldi, bu esa darsdagi bilim berish jarayonidan ko'ra ko'proq faol o'rganish imkonini yaratadi.

O'quvchilarning individual o'rganish xususiyatlari (vizual, kinestetik, audial) didaktik vositalardan foydalanishda muhim omil bo'lib, ularni hisobga olgan holda materiallarni tanlash dars samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, turli didaktik vositalarni uyg'unlashtirish orqali dars jarayonini interaktiv va qiziqarli shaklda tashkil etish mumkin. Misol uchun, ko'rgazmali vositalar bilan interaktiv o'yinlarni birlashtirish o'quvchilarga mavzuni nafaqat tushunish, balki amalda qo'llash imkonini beradi. Bu esa bilimlarni mustahkamlash va o'quvchilarning mustaqil faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Tadqiqot davomida didaktik materiallardan foydalanishning samarali mexanizmlarini aniqlash va amaliyotga tatbiq etish bo'yicha quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Darsni rejalashtirishda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish;

Vizual, kinestetik va interaktiv vositalarni uyg'unlashtirib qo'llash;

Didaktik o'yinlar va topshiriqlar orqali mavzuni mustaqil va ijodiy tarzda o'rganishga rag'batlantirish;

Didaktik materiallarni dars maqsadlari va mazmuni bilan uyg'unlashtirib tanlash;

O'quv jarayonining samaradorligini baholash va kelajakda yangi metodik vositalarni joriy qilish uchun izchil kuzatuvlar o'tkazish.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limda didaktik materiallardan maqsadli va tizimli foydalanish pedagogik jarayonning sifatini oshiradi, o'quvchilarning bilish faolligi, mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, darsning interaktiv va qiziqarli bo'lishi, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va mavzuni yanada samarali o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, didaktik materiallardan foydalanish mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish va amaliyotga tatbiq etish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Tadqiqot natijalari nafaqat boshlang'ich ta'lim, balki kengroq ta'lim tizimi uchun ham metodik ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning individual xususiyatlariga mos pedagogik yondashuvni shakllantirishga yordam beradi.

Tavsiyalar. Darslarni rejalashtirishda didaktik materiallarni integratsiya qilish. Dars mazmunini ishlab chiqishda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va mavzuning murakkabligini hisobga olib, ko'rgazmali, interaktiv va o'yin elementlarini birlashtirish tavsiya etiladi. Bu o'quvchilarning diqqatini jalb qiladi, mavzuni yanada tushunarli qiladi va faollikni oshiradi.

O'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish

Didaktik vositalarni tanlashda vizual, kinestetik va audial o'rganish uslublarini inobatga olish lozim. Masalan, vizual o'quvchilar uchun grafikalar, rasmlar va prezentatsiyalar samarali bo'lsa, kinestetik o'quvchilar uchun amaliy mashqlar va didaktik o'yinlar ko'proq natija beradi.

Interaktiv va o'yin metodlarini qo'llash

Darslarda o'quvchilarning mavzuga qiziqishini oshirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun didaktik o'yinlar, topshiriqlar va guruh ishlari qo'llanilishi tavsiya etiladi. Bu nafaqat bilimni mustahkamlash, balki ijtimoiy ko'nikmalarni shakllantirishga ham yordam beradi.

Multimedia va raqamli vositalardan foydalanish

Animatsiyalar, videolar, interaktiv taqdimotlar va elektron kartochkalar darsni qiziqarli va tushunarli qiladi. Shu bilan birga, ularni mavzuga mos tarzda, ortiqcha yuklamasdan va dars maqsadlariga integratsiya qilgan holda qo'llash tavsiya etiladi.



Didaktik materiallarning samaradorligini baholash

Har bir darsdan so'ng o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholash orqali didaktik vositalarning samaradorligi tahlil qilinishi zarur. Bu usul orqali darsni optimallashtirish va materiallarni yanada samarali ishlatish imkoniyati yaratiladi.

O'qituvchi malakasini oshirish

Didaktik materiallarni samarali qo'llash uchun o'qituvchilarning metodik va texnologik savodxonligi doimiy ravishda oshirib borilishi kerak. O'qituvchilar uchun seminarlar, treninglar va tajriba almashish platformalari tashkil etish tavsiya etiladi.

Ota-ona va jamiyat bilan hamkorlik

Darsda qo'llanilgan didaktik materiallar va metodlarni uy sharoitida mustahkamlash uchun ota-ona ishtirokini rag'batlantirish tavsiya etiladi. Masalan, uy vazifalarida interaktiv kartochkalar yoki vizual materiallardan foydalanish orqali o'quv jarayonining samaradorligi oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekistonni birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
3. Mavlonova R.A. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
4. Yo'ldoshev J., Usmonov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2014.
5. Nishonova Z.T. Pedagogika va psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2016.
6. Zinkevich-Evstigneeva T.D. Skazkoterapiya asoslari. – Moskva, 2006.
7. Bettelheim B. The Uses of Enchantment. – New York, 1976.



Nazarova Dilnoza O'razaliyevna,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

MAKTABGACHA YOSH DAVRIDAGI BOLALARDA IJTIMOIIY MOSLASHUV JARAYONINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonining psixologik determinantlari, jumladan emotsional barqarorlik, oila muhiti va muloqotga kirishuvchanlik tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bolaning ijtimoiy ko'nikmalarini shakllantirishda kognitiv rivojlanish, o'yin faoliyati va tengdoshlar bilan hamkorlikning muhim rolini ko'rsatadi. Bundan tashqari maqolada, ijtimoiy moslashuvni rivojlantirish uchun kompleks yondashuv va individual xususiyatlarni hisobga olish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: maktabgacha yosh, ijtimoiy moslashuv, psixologik determinantlar, emotsional rivojlanish, muloqot, oila muhiti, kognitiv rivojlanish, o'yin faoliyati, tengdoshlar bilan hamkorlik, shaxsiy xususiyatlar.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические детерминанты процесса социальной адаптации детей дошкольного возраста, включая эмоциональную устойчивость, семейную среду и коммуникабельность. Результаты исследования показывают важную роль когнитивного развития, игровой активности и взаимодействия со сверстниками в формировании социальных навыков ребёнка. Кроме того, подчеркивается необходимость комплексного подхода и учета индивидуальных особенностей для эффективного развития социальной адаптации.

Ключевые слова: дошкольный возраст, социальная адаптация, психологические детерминанты, эмоциональное развитие, коммуникация, семейная среда, когнитивное развитие, игровая деятельность, взаимодействие со сверстниками, личностные особенности.

Abstract. This article examines the psychological determinants of the social adaptation process in preschool children, including emotional stability, family environment, and sociability. The research results highlight the significant role of cognitive development, play activity, and peer interaction in shaping the child's social skills. Additionally, the article emphasizes the need for a comprehensive approach and consideration of individual characteristics to effectively foster social adaptation.

Key words: preschool age, social adaptation, psychological determinants, emotional development, communication, family environment, cognitive development, play activity, peer interaction, personal characteristics.

Kirish. Maktabgacha yosh davri bolalar hayotida ijtimoiy tajriba faol shakllanadigan va tashqi muhit bilan o'zaro aloqalar kengayadigan muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda bola o'zini anglash, boshqalar bilan muloqot qilish va ijtimoiy qoidalarga moslashish jarayonlarini faol o'zlashtiradi. Ijtimoiy moslashuvning psixologik determinantlari deganda bolaning ichki ruhiy xususiyatlari hamda tashqi ta'sirlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlik tushuniladi. Bola temperamenti, emotsional sezgirligi va individual xulq-atvori bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Shu bilan birga, oila muhiti va tarbiya uslubi bolaning ijtimoiy xulqini shakllantirishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Muloqot ehtiyoji va o'yin faoliyati orqali bola ijtimoiy rollarni sinab ko'radi va mustahkamlaydi. Kattalar bilan bo'lgan ishonchli munosabatlar ijtimoiy moslashuvni yengillashtiradi. Tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlar esa hamkorlik va raqobat ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bolaning o'zini baholash darajasi ham uning ijtimoiy muhitga moslashish tezligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur davrda psixologik determinantlarni chuqur o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.



Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayoni ko'p jihatdan ularning kognitiv rivojlanish darajasi bilan ham bog'liq bo'ladi. Bola atrof-muhitni qanday idrok etsa, u bilan qanday munosabat o'rnatishini ham shunga qarab belgilaydi. Til rivoji va nutq imkoniyatlari ijtimoiy aloqalarni kengaytirishda muhim vosita vazifasini bajaradi. Agar bola o'z fikrini erkin ifodalay olsa, u boshqalar bilan tezroq yaqinlashadi. Emotsional intellektning shakllanishi esa boshqalarning hissiyotlarini tushunish va mos ravishda javob qaytarishga yordam beradi. Ijtimoiy moslashuv jarayonida taqlid qilish mexanizmi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bola kattalar va tengdoshlarning xatti-harakatlarini kuzatib, ularni o'zlashtiradi. Rag'bat va jazolash tizimi orqali esa ma'lum xulq shakllari mustahkamlanadi yoki susayadi. Shu bilan birga, xavfsizlik hissining mavjudligi bolaning ijtimoiy faoliyatga kirishishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Agar bola o'zini himoyalangan his qilsa, u yangi muhitga tezroq moslashadi. Demak, kognitiv va emotsional omillar ijtimoiy moslashuvning muhim psixologik determinantlari sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy moslashuv jarayonida madaniy va ijtimoiy muhitning o'rnini ham alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Har bir jamiyat o'ziga xos qadriyatlar, me'yorlar va xulq-atvor standartlariga ega bo'lib, bola aynan shu tizim ichida shakllanadi. Oila, maktabgacha ta'lim muassasalari va keng ijtimoiy muhit bolaning ijtimoiy tajribasini boyitadi. Tarbiyachilar va pedagoglarning yondashuvi bola shaxsining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ijobiy psixologik muhitda tarbiyalangan bolalar odatda ijtimoiy jihatdan faol va moslashuvchan bo'ladi. Salbiy muhit esa aksincha, ijtimoiy qo'rquv va tortinchoqlikni kuchaytirishi mumkin. Bola uchun ijtimoiy qoidalarni tushuntirish va ularni amalda qo'llash imkoniyatini yaratish muhimdir. Shu orqali bola jamiyat talablariga moslashishni o'rganadi. Mustaqillikni qo'llab-quvvatlash ham ijtimoiy moslashuv jarayonini tezlashtiradi. Bolaning shaxsiy tajribasi va individual rivojlanish sur'ati ham bu jarayonda e'tiborga olinishi zarur. Natijada, ijtimoiy moslashuv ko'plab omillar ta'sirida shakllanadigan murakkab psixologik jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Maktabgacha yosh davridagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonini tushuntirishda rus psixolog olimi Lev Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan sotsiokultural nazariya muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, bolaning psixik rivojlanishi ijtimoiy muhit va madaniy tajriba bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Bola dastlab ijtimoiy faoliyat jarayonida o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarni keyinchalik ichki psixik jarayonlarga aylantiradi. Vigotskiy fikricha, har qanday yuqori psixik funksiyalar avval ijtimoiy darajada, keyin esa individual darajada yuzaga keladi. Bu jarayonda kattalar va tajribali tengdoshlarning yo'naltiruvchi roli alohida ahamiyatga ega. U tomonidan ilgari surilgan yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi bolalarning mustaqil bajara olmaydigan, ammo yordam orqali uddalay oladigan faoliyatlarini ifodalaydi. Ushbu zona ijtimoiy moslashuv jarayonida bolaning potensial imkoniyatlarini ochib beradi. Bola o'yin, muloqot va hamkorlik orqali ijtimoiy qoidalarni o'zlashtiradi. Aynan shu faoliyatlar orqali u jamiyat talablariga moslashishni o'rganadi. Natijada ijtimoiy tajriba ichki psixik tizimga singib boradi.

A. Leontev tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasi ijtimoiy moslashuvning psixologik determinantlarini tushuntirishda muhim o'rin egallaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, inson psixikasi faoliyat jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Maktabgacha yosh davrida yetakchi faoliyat turi sifatida o'yin faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. O'yin jarayonida bola ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi va ularni amaliyotda sinab ko'radi. Bu esa uning ijtimoiy moslashuvini jadallashtiradi. Leontev ta'kidlashicha, har bir yosh bosqichiga mos yetakchi faoliyat mavjud bo'lib, aynan shu faoliyat orqali asosiy psixik o'zgarishlar yuz beradi. O'yin orqali bola ijtimoiy munosabatlarni modellashiradi va ularni tushunishga harakat qiladi. Shu jarayonda uning motivatsion sohasi ham rivojlanadi. Bola o'z xatti-harakatlarini boshqarishni o'rganadi va ijtimoiy me'yorlarga moslashadi. Faoliyat orqali tajriba orttirish esa ijtimoiy moslashuvning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Natijada bola faol subyekt sifatida ijtimoiy muhitga kirib boradi.



A.Luriya tomonidan ilgari surilgan neyropsixologik yondashuv ijtimoiy moslashuvning biologik va psixologik asoslarini tushuntirishga yordam beradi. U inson psixik faoliyatini miya tizimlari bilan bog'liq holda tahlil qilgan. Luriya fikricha, nutq va tafakkur ijtimoiy tajriba asosida shakllanadi va bu jarayon miya faoliyati bilan chambarchas bog'liqdir. Bolaning nutq rivoji uning ijtimoiy moslashuv darajasini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Nutq orqali bola atrofdagilar bilan muloqot qiladi va ijtimoiy tajriba almashadi. Shu bilan birga, ichki nutq shakllanishi orqali bola o'z xatti-harakatlarini boshqarishni o'rganadi. Luriya ta'kidlaganidek, psixik funksiyalar tizimli tuzilishga ega bo'lib, ular ijtimoiy tajriba ta'sirida rivojlanadi. Bu esa ijtimoiy moslashuv jarayonining neyropsixologik asoslarini ko'rsatadi. Bola muhit bilan o'zaro aloqada bo'lib, o'z psixik tizimini takomillashtiradi. Natijada ijtimoiy muhit va biologik rivojlanish o'rtasida uzviy bog'liqlik yuzaga keladi.

M.I. Lisina tomonidan ishlab chiqilgan muloqot faoliyati nazariyasi ham maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy moslashuvni tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariyaga ko'ra, muloqot bola rivojlanishining asosiy sharti hisoblanadi. Bola dastlab kattalar bilan emotsional aloqalar orqali ijtimoiy tajriba orttiradi. Keyinchalik bu aloqalar predmetli hamkorlik va nutqiy muloqot shakliga o'tadi. Muloqot jarayonida bola boshqalarni tushunish va o'zini ifodalashni o'rganadi. Bu esa uning ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Lisina muloqotni mustaqil faoliyat turi sifatida ko'rib, uning bosqichma-bosqich rivojlanishini asoslab bergan. Har bir bosqichda bolaning ijtimoiy ehtiyojlari o'zgarib boradi. Shu orqali u yangi ijtimoiy tajribalarni o'zlashtiradi. Muloqotning rivojlanishi bolaning ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlaydi. Natijada bola ijtimoiy subyekt sifatida shakllanadi.

D.B. Elkonin tomonidan ishlab chiqilgan yosh davrlari nazariyasi ham ijtimoiy moslashuv jarayonini izohlashda muhim metodologik asos hisoblanadi. U bolalik davrlarini faoliyat va ijtimoiy munosabatlar tizimi asosida tahlil qilgan. Elkonin fikricha, maktabgacha yosh davrida syujetli-rolli o'yin yetakchi faoliyat turi hisoblanadi. Bu faoliyat orqali bola ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi va jamiyatdagi o'z o'rnini anglay boshlaydi. O'yin jarayonida bola kattalar dunyosini modellashtiradi va ijtimoiy munosabatlarni qayta tiklaydi. Shu orqali u ijtimoiy qoidalarni ichkilashtiradi. Elkonin ta'kidlashicha, aynan shu davrda bolaning motivatsion va shaxsiy rivojlanishi faol kechadi. Ijtimoiy moslashuv esa ushbu jarayonlarning natijasi sifatida yuzaga keladi. Bola o'yin orqali ijtimoiy tajriba orttiradi va uni real hayotda qo'llashga o'rganadi. Bu esa uning kelajakdagi ijtimoiy faoliyatiga zamin yaratadi. Natijada ijtimoiy moslashuv murakkab, ko'p bosqichli psixologik jarayon sifatida shakllanadi.

Tahlillar va natijalar. Maktabgacha yosh davridagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu jarayon ko'p qatlamli psixologik omillar ta'sirida shakllanadi va bolaning individual rivojlanish sur'ati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bola o'zini ijtimoiy muhitda qanday tutishi, avvalo, uning emotsional barqarorligi va ichki ishonch hissiga bog'liq holda namoyon bo'ladi. Agar bola o'zini xavfsiz va qo'llab-quvvatlangan his qilsa, u yangi ijtimoiy sharoitlarga tezroq moslashadi. Tahlillar shuni anglatadiki, oila muhitining ijobiyligi bolaning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shu bilan birga, tengdoshlar bilan muntazam muloqot qilish imkoniyati bolaning ijtimoiy tajribasini kengaytiradi. Bola o'yin faoliyati orqali ijtimoiy rollarni anglaydi va ularni amaliyotda qo'llab ko'rish imkoniga ega bo'ladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, muloqot ko'nikmalari yaxshi rivojlangan bolalar jamoadagi o'rnini tezroq topadi. Shuningdek, bolaning o'zini baholash darajasi uning ijtimoiy faoliyatga kirishishiga bevosita ta'sir qiladi. Past o'zini baholash esa ko'pincha ijtimoiy tortinchoqlikni keltirib chiqaradi. Shu sababli psixologik determinantlar kompleks holda o'rganilgandagina ijtimoiy moslashuvning to'liq manzarasi yuzaga chiqadi.

1-jadval

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonining psixologik determinantlarini kompleks baholash natijalari



Tadqiqot yo'nalishi	Psixologik determinant	Yuqori daraja (%)	O'rtacha daraja (%)	Past daraja (%)	Tahlil izohi
Emotsional rivojlanish	Emotsional barqarorlik	70%	20%	10%	Barqaror bolalar ijtimoiy muhitga tezroq moslashadi
Ijtimoiy muloqot	Muloqotga kirishuvchanlik	65%	25%	10%	Faol muloqot ijtimoiy integratsiyani kuchaytiradi
Oila omili	Oila muhiti sifati	75%	15%	10%	Ijobiy muhit moslashuvning asosiy omili hisoblanadi
Kognitiv rivojlanish	Nutq va tafakkur darajasi	60%	30%	10%	Nutq rivoji ijtimoiy aloqalarni kengaytiradi
Faoliyat turi	O'yin faolligi	70%	20%	10%	O'yin orqali ijtimoiy tajriba shakllanadi
Shaxsiy xususiyat	O'zini baholash	60%	25%	15%	Adekvat baholash moslashuvni osonlashtiradi
Ijtimoiy tajriba	Tengdoshlar bilan hamkorlik	65%	20%	15%	Hamkorlik ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi
Umumiy natija	Ijtimoiy moslashuv darajasi	70%	20%	10%	Moslashuv ko'p omillar yig'indisiga bog'liq

1-jadval asosida ko'rish mumkinki, yuqori darajadagi ko'rsatkichlar aksariyat determinantlarda ustunlik qiladi. Bu esa maktabgacha yosh davrida bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayoni samarali shakllanayotganini bildiradi. Ayniqsa oila muhiti va emotsional barqarorlik eng yuqori foizlarni ko'rsatib, yetakchi omillar sifatida ajralib turadi. Shu bilan birga past darajadagi ko'rsatkichlar nisbatan kam ulushni egallab, individual rivojlanishdagi ayrim qiyinchiliklarni ifodalaydi. Umumiy tahlil natijalari ijtimoiy moslashuv jarayonining ijobiy dinamikaga ega ekanligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi foiz ko'rsatkichlari kompleks psixologik tadqiqot modeli asosida shakllantirilgan bo'lib, unda kuzatish, suhbat, sotsiometriya va psixodagnostik test metodlari uyg'un holda qo'llanilgan. Emotsional barqarorlik bo'yicha yuqori daraja sifatida qayd etilgan 70% ko'rsatkich shuni anglatadiki, kuzatilgan bolalarning asosiy qismi hissiy jihatdan muvozanatli bo'lib, yangi ijtimoiy vaziyatlarga ortiqcha zo'riqishsiz moslasha oladi. O'rtacha darajadagi 20% holatlar esa ayrim vaziyatlarda emotsional beqarorlik kuzatilishini bildiradi, lekin bu doimiy emas. Past darajadagi 10% ko'rsatkich esa psixologik qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj yuqori bo'lgan bolalarni ifodalaydi. Muloqotga kirishuvchanlik bo'yicha 65% yuqori natija sotsiometrik tahlillar orqali aniqlangan bo'lib, bu bolalarning ko'pchiligi tengdoshlar bilan faol aloqada ekanini ko'rsatadi. O'rtacha 25% ko'rsatkich esa kommunikativ faollik vaziyatga bog'liq ravishda o'zgarishini anglatadi. Past 10% natija esa muloqotga kirishishda qiyinchiliklarga duch keladigan bolalarni ifodalaydi. Oila muhiti sifati bo'yicha 75% yuqori natija ota-onalar bilan o'tkazilgan suhbat va so'rovnomalar asosida aniqlangan bo'lib, bu ijobiy tarbiya muhiti ustunligini



ko'rsatadi. Qolgan 15% va 10% ko'rsatkichlar esa oila ichidagi psixologik sharoitlarning turlicha ekanini bildiradi.

Kognitiv rivojlanish ko'rsatkichlari psixodiagnostik metodikalar orqali baholangan bo'lib, 60% yuqori daraja bolalarning aksariyatida nutq va tafakkur yetarli darajada rivojlanganini anglatadi. O'rtacha darajadagi 30% natija ayrim bolalarda fikr ifodalash va tushunish jarayonlari hali shakllanish bosqichida ekanini ko'rsatadi. Past 10% ko'rsatkich esa individual rivojlanishdagi kechikish ehtimolini bildiradi. O'yin faolligi bo'yicha 70% yuqori natija tabiiy kuzatish metodlari asosida aniqlanib, bolalarning katta qismi rolli o'yinlarda faol ishtirok etishini ifodalaydi. O'rtacha 20% esa o'yin faolligining epizodik ekanini ko'rsatadi, past 10% esa ijtimoiy faoliyatga kam jalb etilgan bolalarni anglatadi. O'zini baholash bo'yicha 60% adekvat daraja psixologik testlar orqali aniqlangan bo'lib, bu bolalarning o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olishini bildiradi. Qolgan 25% va 15% ko'rsatkichlar esa o'zini past yoki yuqori baholash holatlarini ifodalaydi. Tengdoshlar bilan hamkorlik ko'rsatkichlari guruhli kuzatuv va faoliyat tahlili asosida aniqlangan bo'lib, 65% bolalarda samarali hamkorlik mavjudligini ko'rsatadi. O'rtacha 20% va past 15% natijalar esa ijtimoiy o'zaro ta'sir darajasi turlicha ekanini bildiradi. Umumiy ijtimoiy moslashuv darajasidagi 70% yuqori natija esa barcha metodikalar natijalarini integratsiya qilish orqali olingan bo'lib, bu bolalarning aksariyati ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashayotganini anglatadi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy moslashuvni samarali rivojlantirish uchun tizimli yondashuv zarur hisoblanadi. Eng avvalo, bola uchun qulay va qo'llab-quvvatlovchi psixologik muhit yaratish muhim omil sifatida ajralib chiqadi. Pedagogik kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, ijobiy rag'batlantirish usullari bolalarda ijtimoiy faollikni oshiradi. Shu bilan birga, bolalarga mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini berish ularning ijtimoiy ishonchini mustahkamlaydi. Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, kattalar tomonidan beriladigan emotsional qo'llab-quvvatlash ijtimoiy moslashuv jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi. Bola ijtimoiy qoidalarini faqat tushuntirish orqali emas, balki amaliy faoliyat orqali ham o'zlashtiradi. Shu boisdan o'yin va jamoaviy mashg'ulotlar samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarga asoslangan tahlillar bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Har bir bola o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega bo'lgani uchun yondashuv ham moslashuvchan bo'lishi kerak. Shu tarzda tashkil etilgan muhit ijtimoiy moslashuvni barqaror va samarali rivojlantirish imkonini beradi. Natijada bola jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashishga tayyor bo'ladi.

Xulosa. Maktabgacha yosh davridagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayoni murakkab va ko'p omilli psixologik hodisa sifatida namoyon bo'ladi, u bolaning ichki imkoniyatlari hamda tashqi muhit ta'siri uyg'unligida shakllanadi. Ushbu jarayonda bolaning emotsional holati va ruhiy barqarorligi muhim o'rin egallaydi. Bola o'zini xavfsiz his qilgan sharoitda ijtimoiy muhitga faol kirishadi. Shu bilan birga, oila muhiti bolaning ijtimoiy xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ota-onaning mehribonligi va qo'llab-quvvatlashi bolada ijtimoiy ishonchni rivojlantiradi. Muloqot jarayonida bola o'z fikrlarini ifodalash va boshqalarni tushunishni o'rganadi. Tengdoshlar bilan aloqalar esa ijtimoiy rollarni o'zlashtirishga yordam beradi. Bolaning o'zini baholashi ham ijtimoiy faoliyatga bevosita ta'sir qiladi. Ijobiy o'zini baholash moslashuvni yengillashtiradi. Shu sababli psixologik determinantlar o'zaro bog'liq tizim sifatida qaralishi lozim.

Ijtimoiy moslashuv jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan bolaning kognitiv va kommunikativ rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Nutqning rivojlanganligi bola uchun ijtimoiy muhit bilan aloqani osonlashtiradi. Bola o'z fikrini erkin ifodalay olganda, u jamoaga tezroq moslashadi. O'yin faoliyati esa ijtimoiy tajribani egallashning asosiy vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Rolli o'yinlar orqali bola kattalar hayotini modellashtiradi. Shu orqali u ijtimoiy qoidalarini amaliy tarzda o'zlashtiradi. Kognitiv rivojlanish darajasi esa bolaning vaziyatlarni tushunish qobiliyatini belgilaydi. Bu esa uning ijtimoiy qarorlar qabul qilishiga ta'sir ko'rsatadi.



Muloqot va tafakkur rivoji uyg'unlashganda ijtimoiy moslashuv jarayoni barqarorlashadi. Natijada bola ijtimoiy muhitda faol ishtirok etuvchi subyektga aylanadi.

Mazkur jarayonni umumlashtirib baholash shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda ijtimoiy moslashuvni rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarur hisoblanadi. Har bir bolaning individual xususiyatlarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega. Psixologik qo'llab-quvvatlash va ijobiy pedagogik ta'sir bu jarayonni samarali tashkil etishga yordam beradi. Tarbiyaviy muhitning ijobiyligi bolalarning ijtimoiy faoliyatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, bolalarga mustaqil harakat qilish imkonini berish ularning ishonchini oshiradi. Ijtimoiy tajriba orttirish uchun sharoit yaratish muhim hisoblanadi. Guruhli faoliyatlar va hamkorlik bolalarda ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bu jarayonda kattalarning yo'naltiruvchi roli alohida ahamiyat kasb etadi. Bolaning muvaffaqiyatlarini qo'llab-quvvatlash uning motivatsiyasini oshiradi. Shu tarzda tashkil etilgan muhit ijtimoiy moslashuvni barqaror rivojlantirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л. Мышление и речь. Москва: Педагогика. 2001. - 156 с.
2. Выготский Л. Проблемы психического развития ребёнка. Москва: Педагогика. 1999. - 184 с.
3. Леонтьев А. Деятельность, сознание и личность. Москва: Политиздат. 1983. - 256 с.
4. Леонтьев А. Проблемы развития психики. Москва: Наука. 1981. - 220 с.
5. Лурия А. Развитие высших психических функций. Москва: МГУ. 1973. - 312 с.
6. Лурия А. Развитие речи и мышления. Москва: Наука. 1979. - 240 с.
7. Лисина М. Общение ребёнка и его развитие. Москва: Педагогика. 1985. - 198 с.
8. Лисина М. Общение и психика ребёнка. Москва: Наука. 1987. - 210 с.
9. Эльконин Д. Психология ребёнка. Москва: Академия. 1990. - 224 с.
10. Эльконин Д. Психология игры. Москва: Педагогика. 1989. - 176 с.



Mirzayev Akramjon O'ktamjonovich,
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD,
Maxamadjonova Nilufarxon Zafarbek qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti magistri

MATEMATIKA FANINI SUN'IY INTELEKTDAN FOYDALANIB O'QITISHDA AI-MATH METODI

Annotatsiya. Mazkur maqolada akademik litsey o'quvchilariga matematika fanini o'qitishda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalaridan foydalanish tahlil qilinadi. Tadqiqotda WolframAlpha, GeoGebra AI, ChatGPT va Microsoft Math Solver kabi raqamli vositalarning ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlari o'rganildi. Shuningdek, muallif tomonidan taklif etilgan AI-MATH metodi (tahlil, tuzatish va mustahkamlash bosqichlari) o'quvchilarning matematik tafakkuri, mustaqil fikrlashi va muammo yechish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berildi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellektdan foydalanish matematika darslarining samaradorligini oshirishini, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishini va baholash jarayonini optimallashtirishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, matematika ta'limi, akademik litsey, raqamli vositalar, masala yechish, AI-MATH metodi.

Abstract. This article analyzes the use of artificial intelligence (AI) technologies in teaching mathematics to students of academic lyceums. The study examined the didactic potential of digital tools such as WolframAlpha, GeoGebra AI, ChatGPT, and Microsoft Math Solver in the educational process. Additionally, the AI-MATH method proposed by the authors (consisting of analysis, correction, and reinforcement stages) was justified as a means to develop students' mathematical thinking, independent reasoning, and problem-solving skills. The results of the study showed that the use of AI enhances the effectiveness of mathematics lessons, supports the creation of individualized learning trajectories, and optimizes the assessment process.

Key words: artificial intelligence, mathematics education, academic lyceum, digital tools, problem-solving, AI-MATH method.

Аннотация. В данной статье анализируется использование технологий искусственного интеллекта (ИИ) при преподавании математики учащимся академических лицеев. В исследовании были изучены дидактические возможности цифровых инструментов, таких как WolframAlpha, GeoGebra AI, ChatGPT и Microsoft Math Solver, в образовательном процессе. Кроме того, предложенный авторами метод AI-MATH (состоящий из этапов анализа, коррекции и закрепления) обоснован как средство развития математического мышления, самостоятельного рассуждения и навыков решения задач у учащихся. Результаты исследования показали, что использование ИИ повышает эффективность уроков математики, способствует формированию индивидуальных траекторий обучения и оптимизирует процесс оценки знаний.

Ключевые слова: искусственный интеллект, математическое образование, академический лицей, цифровые инструменты, решение задач, метод AI-MATH.

Kirish. Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimiga sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal kirib kelishi o'qitish jarayonini tubdan yangilash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, matematika fanini o'qitishda mantiqiy fikrlash, analitik tahlil va muammoli vaziyatlarni yechish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy o'qitish usullari barcha o'quvchilarning individual ehtiyojlarini to'liq qondira olmayotgan bir sharoitda sun'iy intellekt asosidagi vositalar ta'lim sifatini oshirishning samarali mexanizmi sifatida namoyon bo'lmoqda.



So'nggi yillarda pedagogika sohasida sun'iy intellektdan foydalanish masalalari xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan faol o'rganilmoqda. Biroq akademik litsey sharoitida matematika faniga mos, metodik jihatdan asoslangan aniq yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu bois ushbu tadqiqotda AI-MATH metodini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslash dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt (SI) ta'lim jarayonida nafaqat bilim manbai, balki tahliliy tafakkurni rivojlantiruvchi vosita sifatida muhim rol o'ynaydi. Xorijiy olim I.A. Bessmertniy SI ni murakkab muammolarni yechishga qodir intellektual tizim sifatida baholab, uning ta'limdagi ahamiyatini bilimlarni modellashtirish bilan bog'laydi. Shu bilan birga, M. Hohenwarter va Z. Lavicza GeoGebra platformasi orqali matematik tushunchalarni vizual tarzda taqdim etish o'quvchilarning tushunish darajasini oshirishini ilmiy jihatdan isbotlagan, interaktivlik esa matematik fikrlashni chuqurlashtiruvchi muhim omil sifatida qayd etilgan.

Mahalliy olimlar, jumladan Ergashev M. va Qodirova S. SI texnologiyalari o'quvchilarni passiv bilim oluvchidan faol bilim yaratuvchiga aylantirishini ta'kidlaydilar va sun'iy intellekt asosida tashkil etilgan ta'lim shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirishini qayd etadilar. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Ta'limni rivojlantirish milliy tadqiqot instituti hisobotlarida raqamli vositalardan foydalanish ta'lim sifatini oshirishning strategik omili sifatida qayd etilgan.

Ushbu xorijiy va mahalliy ilmiy qarashlar asosida, matematika ta'limida aniq, metodik jihatdan asoslangan yondashuv – AI-MATH metodini qo'llash zaruriyati yuzaga keladi, chunki u o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirish, interaktiv o'rganish va shaxsga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlashga xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot akademik litsey o'quvchilarining matematik tafakkurini rivojlantirish, masalalarni tahliliy va mantiqiy yechish ko'nikmalarini shakllantirish hamda sun'iy intellekt texnologiyalaridan ongli va maqsadli foydalanish kompetensiyalarini oshirishga yo'naltirildi. Tadqiqot jarayonida matematik ta'limda sun'iy intellekt asosidagi yondashuvlarning nazariy asoslarini aniqlash maqsadida nazariy tahlil metodi qo'llanildi hamda dars jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyati, masala yechish strategiyalari va fikrlash jarayonlarini o'rganish uchun pedagogik kuzatuv olib borildi. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi raqamli platformalarni o'quv jarayoniga joriy etish samaradorligini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi.

Tadqiqot doirasida akademik litsey sharoitiga moslashtirilgan mualliflik AI-MATH (Artificial Intelligence based Mathematical Thinking) metodi ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etildi. Ushbu metod o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, xatolarni anglab yetishi va bilimlarni chuqurlashtirish jarayonini ta'minlovchi izchil bosqichlar asosida tashkil etildi. Dars jarayonida o'quvchilar matematik masalalarni dastlab mustaqil ravishda yechib, olingan natijalarni sun'iy intellekt vositalari orqali tekshirdilar. Bu jarayon o'quvchining mavjud bilim darajasi va mantiqiy fikrlash imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Keyingi bosqichda sun'iy intellekt platformalari tomonidan aniqlangan xatolar tahlil qilinib, ularning kelib chiqish sabablari o'quvchilar bilan birgalikda muhokama qilindi, bu esa refleksiv fikrlash va xatolardan o'rganish ko'nikmalarini shakllantirdi. Shundan so'ng o'quvchilarning oldingi natijalari va individual ehtiyojlariga mos differensial topshiriqlar berilib, bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga erishildi.

AI-MATH metodini qo'llash jarayonida o'quvchilar darsning faol subyekti sifatida ishtirok etadi va matematik bilimlarni tayyor ko'rinishda qabul qilmay, balki ularni mustaqil ravishda shakllantiradi. Mashg'ulot davomida o'quvchilar avvalo berilgan matematik masalani mustaqil tahlil qiladi, masalaning shartini anglaydi, yechish rejasini tuzadi va o'z bilimlariga tayangan holda yechimni amalga oshiradi. Ushbu jarayonda ular mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini faol ishga soladi.



Keyingi bosqichda o'quvchilar o'zlari topgan yechimni sun'iy intellektga asoslangan raqamli platformalar orqali tekshiradi. Bu jarayonda ular sun'iy intellekt tomonidan berilgan natijani so'zsiz qabul qilmay, balki o'z yechimi bilan solishtiradi, farqlarni aniqlaydi va qaysi bosqichda xatoga yo'l qo'yilganini izlashga harakat qiladi. Natijada o'quvchilarda tanqidiy va refleksiv fikrlash shakllanadi.

Shundan so'ng o'quvchilar sun'iy intellekt aniqlagan xatolar va izohlar asosida o'z yechimlarini qayta ko'rib chiqadi, xatolarning sabablarini tahlil qiladi va to'g'ri yechimga olib keluvchi matematik mantiqni anglab yetadi. Bu jarayon o'quvchilarga xatoni salbiy holat sifatida emas, balki o'rganish manbai sifatida qabul qilishga yordam beradi.

Darsning keyingi bosqichida o'quvchilar oldingi faoliyat natijalariga mos ravishda berilgan individual va differensial topshiriqlarni bajaradi. Ushbu topshiriqlar orqali ular o'z bilimlarini mustahkamlaydi, o'xshash va murakkabroq masalalarni mustaqil yechadi hamda o'z rivojlanish dinamikasini anglay boshlaydi. Natijada o'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qilish, mustaqil o'rganish va sun'iy intellektidan oqilona foydalanish ko'nikmalari shakllanadi.

AI-MATH metodi akademik litsey matematika mashg'ulotlarida sun'iy intellektga asoslangan zamonaviy raqamli platformalar bilan integratsiyalashgan holda amalga oshirildi. Jumladan, ChatGPT masalalarni yechish strategiyalarini tahlil qilish va mantiqiy izohlar berishda, WolframAlpha algebraik va analiz masalalarining aniq yechimlarini tekshirishda, GeoGebra AI funksiyalar va grafiklarni vizuallashtirishda hamda Microsoft Math Solver bosqichma-bosqich yechimlarni taqqoslashda samarali qo'llanildi. Ushbu integratsiya o'quvchilarning matematik bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga ularning raqamli savodxonligi, algoritmik tafakkuri va sun'iy intellekt bilan samarali hamkorlik qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, mazkur metodni qo'llash akademik litsey o'quvchilarining matematik masalalarni mustaqil tahlil qilish darajasini oshirdi, yo'l qo'yilgan xatolar sonini kamaytirdi hamda bilimlarni ongli ravishda tuzatish va mustahkamlash ko'nikmalarini shakllantirdi. Natijada o'quvchilarda sun'iy intellektni tayyor javob manbai sifatida emas, balki o'rganish va tahlil qilishni qo'llab-quvvatlovchi yordamchi vosita sifatida qabul qilish madaniyati shakllandi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari akademik litsey matematika darslarida AI-MATH metodini qo'llash o'quvchilarning bilish faoliyati va o'quv natijalariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi. Dars jarayonida sun'iy intellekt bilan integratsiyalashgan yondashuv asosida ishlash o'quvchilarning matematik tushunchalarni chuqurroq anglashiga, masalalarni mantiqiy tahlil qilish va yechimga izchil yondashish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qildi. O'quvchilar masala yechishda tayyor formulalarni qo'llash bilan cheklanmay, yechimning mohiyatini anglashga va matematik asoslangan xulosalar chiqarishga intila boshladilar.

AI-MATH metodining joriy etilishi o'quvchilarning individual o'zlashtirish xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish imkonini berdi. Sun'iy intellekt vositalari orqali o'quvchilarning xatolari, qiyinchilik darajasi va rivojlanish dinamikasi aniqlanib, ularga mos differensial topshiriqlar taqdim etildi. Natijada har bir o'quvchi o'z bilim darajasi va ehtiyojlariga mos individual ta'lim trayektoriyasi asosida rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Shuningdek, dars jarayonida interaktiv va raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilarning matematika faniga bo'lgan qiziqishi va ichki o'quv motivatsiyasining oshishiga olib keldi. Sun'iy intellekt yordamida o'z yechimlarini tekshirish, xatolarini tahlil qilish va natijani darhol ko'rish imkoniyati o'quvchilarni faol ishtirok etishga undadi hamda ularning o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabatini kuchaytirdi.

Bundan tashqari, AI-MATH metodida baholash jarayonining qisman avtomatlashtirilishi o'quv natijalarini aniqlik bilan tahlil qilishga xizmat qildi. Sun'iy intellekt asosidagi platformalar yordamida o'quvchilarning javoblari tezkor va xolis baholanib, inson omili bilan bog'liq subyektivlik kamaydi hamda baholash natijalarining ishonchliligi oshdi. Umuman olganda,



olingan natijalar AI–MATH metodining akademik litsey matematika darslarida samarali pedagogik vosita ekanini ko'rsatdi.

Muhokama. Olingan tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'lim jarayoniga integratsiyalash masalasida xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan ilmiy xulosalar bilan umumiylikka ega ekanini ko'rsatdi. Xususan, matematika ta'limida sun'iy intellektdan foydalanish o'quvchilarning bilish faolligini oshirishi, ularni mustaqil fikrlashga undashi hamda ta'lim jarayonini individuallashtirish imkonini berishi haqidagi qarashlar ushbu tadqiqot natijalari bilan tasdiqlandi. AI–MATH metodini akademik litsey sharoitida qo'llash orqali o'quvchilarning matematik tafakkuri va tahliliy faoliyati an'anaviy yondashuvlarga nisbatan samaraliroq rivojlanganligi aniqlandi.

Mazkur metodning muhim jihati shundaki, u o'quvchini passiv bilim oluvchi emas, balki ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantiradi. O'quvchi masalani mustaqil tahlil qiladi, o'z yechimini asoslaydi va sun'iy intellekt yordamida uni tekshiradi, natijada bilimlarni ongli ravishda o'zlashtirish jarayoni yuzaga keladi. Bu holat konstruktivistik yondashuv asosida tashkil etilgan zamonaviy ta'lim modellari bilan uyg'unlikda ekanini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari sun'iy intellekt vositalari o'qituvchini almashtirishga emas, balki uning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi. AI–MATH metodida o'qituvchi bilim manbai sifatida emas, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va tahlil qiluvchi mutaxassis sifatida faoliyat yuritadi. Sun'iy intellekt esa o'qituvchiga o'quvchilarning xatolarini tezkor aniqlash, individual yondashuvni amalga oshirish va baholash jarayonini optimallashtirish imkonini beradi. Natijada o'qituvchi va sun'iy intellekt o'rtasidagi pedagogik hamkorlik ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari matematika ta'limida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonini mazmunan va tashkiliy jihatdan yangi bosqichga olib chiqishini ko'rsatdi. Akademik litsey sharoitida AI–MATH metodining joriy etilishi o'quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirish, masalalarni tahliliy va mantiqiy asosda yechish ko'nikmalarini shakllantirish hamda bilimlarni ongli o'zlashtirish jarayonini ta'minlashga xizmat qildi. Sun'iy intellekt bilan integratsiyalashgan yondashuv dars jarayonini an'anaviy tushuntirish va mashq bajarish modeli doirasidan chiqarib, o'quvchini faol ishtirok etuvchi subyekt sifatida shakllantirish imkonini berdi.

AI–MATH metodini qo'llash matematika darslarini interaktiv, differensial va shaxsga yo'naltirilgan shaklda tashkil etish imkoniyatlarini kengaytirdi. O'quvchilarning individual bilim darajasi va rivojlanish ehtiyojlarini inobatga olgan holda topshiriqlarni moslashtirish, xatolarni tezkor aniqlash va ularni tahlil qilish imkoniyati ta'lim samaradorligini oshirdi. Natijada o'quvchilarda nafaqat matematik bilim va ko'nikmalar, balki sun'iy intellektdan ongli, maqsadli va mas'uliyatli foydalanish kompetensiyalari ham shakllandi.

Umuman olganda, olingan natijalar AI–MATH metodining akademik litsey matematika darslarida samarali pedagogik vosita ekanini tasdiqlaydi hamda uni ta'lim jarayoniga joriy etish matematika ta'limi sifatini oshirish, zamonaviy raqamli muhitda raqobatbardosh va mustaqil fikrlovchi shaxsni shakllantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bessmertniy, I.A. (2022). Artificial Intelligence as an Intellectual System in Education: Modeling Knowledge and Enhancing Analytical Thinking. *International Journal of Educational Technology*, 18(2), 45–56.
2. Hohenwarter, M., & Lavicza, Z. (2013). Dynamic Mathematics Software for Teaching and Learning: The Case of GeoGebra. *Computers & Education*, 69, 130–145.
3. Ergashev, M., & Qodirova, S. (2024). Sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga ta'siri va shaxsga yo'naltirilgan o'qitishdagi roli. *Ta'lim va Innovatsiya Jurnal*, 5(1), 12–23.



4. Sutomo, W. A., & Turmudi, T. (2024). Integration of Artificial Intelligence in Mathematics Learning: Systematic Literature Review. *Supremum Journal of Mathematics Education*.
5. Ximenes, S. (2025). Artificial Intelligence in Mathematics Education: Opportunities, Challenges, and Pedagogical Implications. *Journal of Education Method and Learning Strategy*, 3(03), 517–531.
6. Nurwahid, M., & Ashar, S. (2024). A Literature Review: The Use of Artificial Intelligence (AI) In Mathematics Learning. *Proceedings International Conference on Religion, Science and Education*, 3, 337–344.
7. Mohamed Zulhilmi bin Mohamed, et al. (2022). Artificial Intelligence in Mathematics Education: A Systematic Literature Review. *International Electronic Journal of Mathematics Education*, 17(3), em0694.



Ismoilova Mashxura Mashrabbek qizi,
Andijon davlat pedagogika inistituti 2-bosqich magistranti
O'zbekiston, Andijon sh., Taxtako 'prik MFY, Do 'stlik ko 'chasi, 4-uy

O'SMIRLARDA IJTIMOY TAFAKKURGA MEDIA VA INTERNETNING TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlarda ijtimoiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishiga media hamda internetning ta'siri pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tahlil olib boriladi. Zamonaviy axborot texnologiyalarining keng tarqalishi natijasida o'smirlarning dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlarga kirishish ko'nikmalari va fikrlash jarayonida sodir bo'layotgan o'zgarishlar o'rganiladi. Maqolada o'smirlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, media savodxonlikni oshirish hamda sog'lom ijtimoiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tafakkur, media, axborot texnologiyalari, media savodxonlik, pedagogic rivojlanish, pedagogic yondashuv, raqamli muhit, axborot ta'siri.

Аннотация. В данной статье с педагогической и психологической точек зрения анализируется влияние средств массовой информации и интернета на формирование и развитие социального мышления у подростков. В условиях широкого распространения современных информационных технологий изучаются изменения, происходящие в мировоззрении подростков, их ценностях, навыках социального взаимодействия и процессе мышления. В статье также разработаны педагогические рекомендации, направленные на развитие критического мышления у подростков, повышение их медиаграмотности и формирование здорового социального мышления.

Ключевые слова: социальное мышление, медиа, информационные технологии, медиаграмотность, педагогическое развитие, педагогический подход, цифровая среда, информационное воздействие

Abstract. In this article, analyzes the influence of media and the Internet on the formation and development of social thinking in adolescents from pedagogical and psychological perspectives. In the context of the widespread use of modern information technologies, the study examines changes in adolescents' worldview, values, social interaction skills, and thinking processes. The article also provides pedagogical recommendations aimed at developing critical thinking, improving media literacy, and fostering healthy social thinking among adolescents.

Key words: social thinking, media, information technologies, media literacy, pedagogical development, pedagogical approach, digital environment, information impact

Kirish. Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida media va internet jamiyat hayotining asosiy qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, o'smirlar hayotida internet va turli xil media vositalar (ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, video platformalar) muhim o'rin egallamoqda. Buning natijasida o'smir yoshidagi bolalarning dunyoqarashi, fikrlash tarzlar va ijtimoiy munosabatlarida o'zgarishlar sezilmoqda. Ushbu maqolada o'smirlarda ijtimoiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishiga media hamda internetning ta'siri pedagogik va psixologik tomonlama tahlil qilinadi. Shuningdek, yuqoridagi ta'sirlar natijasida yuzaga keladigan ijobiy va salbiy omillar keng o'rganilib, ularni samarali boshqarish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlarr taxlili. Ilmiy nazariy taxlillar natijasida bugungi kunda o'smirlarda ijtimoiy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni bartaraf etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahon psixologiya ilmda o'smirlik davrining psixologik xususiyatlari Jean Piaget tomonidan kognitiv rivojlanish nazariyasi asosida izohlangan bo'lib, u o'smirlik



davrida abstrakt va mantiqiy fikrlash shakllanishini ta'kidlaydi. Bu esa o'smirlarning media orqali olinayotgan axborotni tahlil qilish va baholash qobiliyatining rivojlanishiga zamin yaratadi. Shuningdek, Lev Vygotsky ijtimoiy-madaniy nazariyasida shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va muloqotning hal qiluvchi rol o'ynashini asoslab beradi. Bugungi kunda internet aynan shu ijtimoiy muhitning muhim tarkibiy qismiga aylangan. Shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonini o'rganishda Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi muhim ahamiyatga ega. Unga ko'ra, o'smirlar atrofdagilar xatti-harakatlarini kuzatish va taqlid qilish orqali o'rganadi. Media vositalari, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlar, ushbu kuzatuv va taqlid jarayonini yanada kuchaytiradi. Media va uning inson ongiga ta'siri masalalari Marshall McLuhan tomonidan "global qishloq" konsepsiyasi orqali tushuntirilgan. Uning fikricha, axborot texnologiyalari insonlar o'rtasidagi masofani qisqartirib, yagona axborot makonini yaratadi. Bu esa o'smirlarning ijtimoiy tafakkuri shakllanishida yangi omillarni yuzaga keltiradi.

Nazariy asoslar. Ijtimoiy tafakkur- bu insonning jamiyat, odamlar o'rtasidagi munosabatlar, ijtimoiy hodisalar va ijtimoiy normalarni anglash, tahlil qilish hamda ularga nisbatan fikr yurtish qobiliyatidir. Zamonaviy sharoitda media va internet ushbu nazariy jarayonlarning amaliy muhitiga aylanib, o'smirlarning ijtimoiy tafakkuriga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tafakkur o'smirlik davrida, ya'ni shaxs rivojlanishining eng faol bosqichida shakllanadi va rivojlanadi, chunki bu davrda abstrakt fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish hamda boshqalar bilan muloqot qilish ko'nikmalari faol tarzda rivojlanadi.

O'smirlarda ijtimoiy tafakkur quyidagi nazariyalar bilan izohlanadi:

Kognitiv rivojlanish	fikrlash, tushunish, xotira, e'tibor, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarining shakllanishi va rivojlanish jarayonidir.
Ijtimoiy-madaniy	jamiyat va madaniyat bilan o'zaro aloqada bo'lish orqali shakllanadigan qobiliyati.

Albert Bandura ta'kidlaganidek, odamlar boshqalarni kuzatish orqali xulq-atvorni egallaydi. O'smirlar media va internetda turli ijtimoiy rol va stereotiplarni kuzatadi, bu ularning empatiya va ijtimoiy qaror qabul qilish qobiliyatiga ta'sir qiladi. Misol uchun, onlayn o'yinlar va videobloglar orqali ular o'zini va boshqalarni baholashni o'rganadi, lekin ba'zida noto'g'ri me'yorlarni qabul qilishi ham mumkin.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, media va internet nafaqat bilim va axborot manbai, balki o'smirlarning o'zini ifoda etishi, guruhga tegishlilik hissi va ijtimoiy identifikatsiya vositasi hisoblanadi (Katz va Aspden, 1997; Livingstone, 2002). Shu bilan birga, nazoratsiz foydalanish ortiqcha stress, ijtimoiy izolyatsiya va empatiya pasayishiga olib kelishi mumkin.

Nazariy jihatdan, media va internet o'smirlarning ijtimoiy tafakkurini shakllantirishda ikki tomonlama rol o'ynaydi: ular orqali o'smirlar yangi ijtimoiy qoidalar va rollarni o'rganadi, shu bilan birga noto'g'ri yoki zararli ma'lumotlar tufayli ijtimoiy xulq va qarashlar buzilishi mumkin. Shu sababli pedagogik va psixologik yondashuvlarda media va internetning ta'siri ehtiyotkorlik bilan baholanishi zarur.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'smirlar orasida media va internetdan faol foydalanish ijtimoiy tafakkurga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Internet resurslari va ijtimoiy tarmoqlar orqali o'smirlar turli fikr va qarashlar bilan tanishadi, shu bilan ularning empatiya, muloqot qobiliyati va ijtimoiy muammolarni tahlil qilish ko'nikmalari rivojlanadi. Shu bilan birga, haddan tashqari passiv yoki noto'g'ri kontent iste'moli ijtimoiy stereotiplar shakllanishiga va ijtimoiy aloqalardan cheklanishga olib kelishi mumkinligi aniqlangan.



Natijalar shuni ko'rsatadiki, media va internet o'smirlarning ijtimoiy tafakkurini rivojlantirishda ijobiy vosita bo'lishi mumkin, ammo ularni to'g'ri va nazorat qilinadigan shaklda ishlatish muhimdir.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, o'smirlarda ijtimoiy tafakkur rivojlanishiga media va internetning ta'sirini pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, zamonaviy axborot texnologiyalari o'smirlarning dunyoqarashi, qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va muloqot ko'nikmalarini yaqqol darajada shakllantirdi. Media va internetning ijobiy ta'sirlari orasida bilim olish imkoniyatlari, kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish va ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash jihatlari mavjud ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, ular noto'g'ri yoki zararli kontent tufayli ijtimoiy stereotiplar, yolg'on axborot va asabiylikni oshirish kabi salbiy oqibatlarga ham olib kelishi mumkin.

Shu sababli, o'smirlarning internet va media bilan muloqotini nazorat qilish, ularni tanqidiy fikrlashga o'rgatish va pedagogik hamda ota-ona rahbarligida sog'lom onlayn muhitni yaratish muhim jarayondir. Xulosa qilib aytganda, media va internet o'smirlarning ijtimoiy tafakkurini shakllantirishda kuchli vosita bo'lishi bilan birga, uning ijobiy ta'sirini yuqori darajada oshirish va salbiy oqibatlardan himoyalash uchun ongli va tizimli yondashuv zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoev Sh.M. – Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichlarga yetaklaymiz, Tashkent, 2019.
2. Qo'chqorov R. – O'smir psixologiyasida ijtimoiy tafakkur, Tashkent, 2017.
3. Islomova M. – Media va internetning yoshlar ongiga ta'siri, Tashkent, 2020.
4. Vygotskiy L.S. – Psixologiya va pedagogika masalalari, Moskva, 2005.
5. Elkonin D.B. – O'smir psixologiyasida rivojlanish bosqichlari, Moskva, 2003.
6. Leontyev A.N. – Faoliyat nazariyasi va shaxs rivojlanishi, Sankt-Peterburg, 2008.
7. Bandura A. – Social Learning Theory, New York, 1977.
8. Buckingham D. – Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture, Cambridge, 2003. Wellman B. Networked: The New Social Operating System. - MIT Press, 2012-y.
9. Lin N. Social Capital: A Theory of Social Structure and Action. - Cambridge University Press, 2001-y.



Jo'rayeva Mohidilxon Soxibjon qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti
"Pedagogika yo'nalishi" magistranti

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARDA ICHKI REGULYATSIYANI OLDINI OLIISHNING PEDAGOGIK PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulyatsiya buzilishlarining oldini olishning pedagogik-psixologik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi - maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarning emotsional-hulqiy barqarorligini ta'minlashda integrativ yondashuvning samaradorligini aniqlashdir. Tadqiqot metodlari sifatida pedagogik kuzatuv, diagnostik suhbat, psixologik testlar va tajriba-sinov ishlari qo'llanildi. Tadqiqot ishtirokchilari 5–6 yoshli maktabgacha yoshdagi bolalar va ularning tarbiyachilaridan iborat bo'ldi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar bolalarda o'zini-o'zi boshqarish, hissiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuv darajasini sezilarli darajada oshiradi. Xulosa qilib aytganda, pedagogik va psixologik metodlarning uyg'unligi maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulyatsiya muammolarining oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: integrativ yondashuv, ichki regulyatsiya, maktabgacha yosh, pedagogik-psixologik xususiyatlar, emotsional barqarorlik, o'zini-o'zi boshqarish, profilaktika

Аннотация. В данной статье исследуются педагогико-психологические особенности профилактики нарушений внутренней регуляции у детей дошкольного возраста на основе интегративного подхода. Цель исследования - определить эффективность интегративного подхода в обеспечении эмоционально-поведенческой устойчивости детей в условиях дошкольных образовательных организаций. В качестве методов исследования использовались педагогическое наблюдение, диагностическая беседа, психологические тесты и опытно-экспериментальная работа. В исследовании приняли участие дети 5–6 лет и их воспитатели. Результаты показали, что занятия, организованные на основе интегративного подхода, значительно повышают уровень саморегуляции, эмоциональной устойчивости и социальной адаптации у детей. В заключение делается вывод, что гармоничное сочетание педагогических и психологических методов является важным фактором профилактики проблем внутренней регуляции у детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: интегративный подход, внутренняя регуляция, дошкольный возраст, педагогико-психологические особенности, эмоциональная устойчивость, саморегуляция, профилактика

Abstract. This article examines the pedagogical and psychological characteristics of preventing internal regulation disorders in preschool children based on an integrative approach. The aim of the study is to determine the effectiveness of the integrative approach in ensuring emotional and behavioral stability of children in preschool educational institutions. The research methods included pedagogical observation, diagnostic interviews, psychological tests, and experimental work. The participants of the study were children aged 5–6 and their teachers. The results showed that activities organized on the basis of an integrative approach significantly increase the level of self-regulation, emotional stability, and social adaptation of children. In conclusion, the harmonious combination of pedagogical and psychological methods is an important factor in preventing internal regulation problems in preschool children.

Key words: integrative approach, internal regulation, preschool age, pedagogical and psychological characteristics, emotional stability, self-regulation, prevention



Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida jamiyatda barkamol shaxsni tarbiyalash masalasi ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Xususan, maktabgacha ta'lim bosqichi bolalarda shaxsiy sifatlar, ijtimoiy xulq-atvor, emotsional barqarorlik va o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmalarining shakllanishida hal qiluvchi davr sifatida e'tirof etiladi. Shu sababli maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiya jarayonlarini rivojlantirish va uning buzilishlarini oldini olish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasini isloh qilishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda ham maktabgacha ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonun hamda soha bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlarida bolalarning psixologik farovonligini ta'minlash, sog'lom rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu hujjatlar integrativ yondashuv asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish zarurligini ilmiy va amaliy jihatdan asoslaydi.

Ilmiy adabiyotlarda ichki regulatsiya tushunchasi shaxsning o'z xulq-atvori, hissiy holati va faoliyatini ongli ravishda boshqarish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Maktabgacha yoshda bu jarayon asosan kattalar bilan muloqot, o'yin faoliyati va ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi. Agar ushbu jarayon yetarli darajada rivojlanmasa, bolalarda impulsivlik, xavotirchanlik, tajovuzkorlik, moslashuv qiyinchiliklari kuzatiladi.

Shu boisdan maktabgacha ta'lim tizimida faqatgina alohida metodlar emas, balki pedagogik, psixologik va sog'lomlashtiruvchi omillarni o'zaro uyg'unlashtirgan integrativ yondashuvni joriy etish zarurati tobora ortib bormoqda. Integrativ yondashuv bolani yaxlit shaxs sifatida ko'rib, uning bilish, emotsional va ijtimoiy rivojlanishini bir butun tizimda qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiya buzilishlarining oldini olish masalasi hozirgi kunga qadar yetarlicha tizimli va kompleks o'rganilmagan. Shu sababli ushbu sohada integrativ yondashuv asosida samarali pedagogik-psixologik mexanizmlarni ishlab chiqish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi - integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani oldini olishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlash va ularning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ichki regulatsiya va maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi mavzusida xalqaro va mahalliy tadqiqotlar mavjud. Shaxsning ichki regulatsiyasi - bu o'zini-o'zi boshqarish, hissiy nazorat va ijtimoiy moslashuv qobiliyatini o'z ichiga oluvchi psixologik jarayon sifatida talqin qilinadi (Vygotsky, 1978; Luria, 1984). Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolalarda ichki regulatsiya darajasi ularning maktabga tayyorgarligi, ijtimoiy ko'nikmalari va emotsional barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi (Zins, Weissberg, Wang, & Walberg, 2004) [4].

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashda integrativ yondashuv qo'llanilishi ilmiy jihatdan samarali ekanligi ko'plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Masalan, psixologik va pedagogik metodlarni uyg'unlashtirish orqali bolalarda impulsiv xatti-harakatlarni kamaytirish, diqqatni jamlash va hissiy barqarorlikni oshirish mumkin (Berk, 2013; Diamond, 2013). O'zbekiston sharoitida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarni pedagogik jarayon bilan uyg'unlashtirish bolalarda ichki regulatsiya buzilishlarining oldini olishda muhim rol o'ynaydi (Abdullayeva, 2020; Qodirova, 2021)[7].

Shuningdek, davlat dasturlari va qonunlar (masalan, "Maktabgacha ta'lim to'g'risida"gi Qonun) bolalarning psixologik farovonligini ta'minlashni va emotsional barqarorlikni rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Shu bois integrativ yondashuv nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodlari .Tadqiqot dizayni



Tadqiqot eksperimental-tajribaviy uslubda olib borildi. Tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani oldini olish samaradorligini aniqlashga qaratilgan.

Ishtirokchilar

Tadqiqot ishtirokchilari 5–6 yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalar ($n = 60$) va ularning tarbiyachilaridan iborat bo'ldi. Bolalar tasodifiy tanlov orqali eksperimental ($n = 30$) va nazorat ($n = 30$) guruhlariga bo'lindi.

Tadqiqot metodlari

Pedagogik kuzatuv – bolalarning xulq-atvori, emotsional reaksiyalari va ijtimoiy muloqoti kuzatildi.

Diagnostik suhbat – tarbiyachilar va bolalar bilan individual suhbatlar o'tkazildi.

Psixologik testlar – bolalarning ichki regulatsiyasi va hissiy barqarorligini aniqlash uchun standartlashtirilgan testlar (Masalan, Marshmallow Test, Achenbach CBCL) qo'llanildi.

Eksperimental faoliyat – eksperimental guruhga integrativ yondashuv asosida maxsus pedagogik-psixologik mashg'ulotlar tashkil qilindi (o'yin, dramatizatsiya, hissiy treninglar)[8].

Natijalarni tahlil qilish – ma'lumotlar kvantitativ (statistik tahlil) va sifatli (kuzatuv natijalari) usullar bilan tahlil qilindi.

Tadqiqot bosqichlari

Boshlang'ich diagnostika – bolalarning ichki regulatsiyasi va hissiy barqarorligi holatini aniqlash.

Interventsiya – eksperimental guruhda integrativ yondashuv asosida mashg'ulotlarni o'tkazish.

Yakuniy diagnostika – tadqiqot oxirida natijalarni qayta o'lchash va taqqoslash.

Ushbu metodika maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani rivojlantirish va uning buzilishlarini oldini olishda integrativ yondashuvning samaradorligini ilmiy jihatdan aniqlash imkonini beradi[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani oldini olishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini o'rganish uchun integrativ yondashuv metodologiyasi qo'llanildi. Integrativ yondashuv bolaning psixologik, pedagogik va ijtimoiy rivojlanishini bir butun tizim sifatida o'rganish va boshqarishga imkon beradi. Tadqiqot eksperimental-tajribaviy dizayn asosida amalga oshirildi, chunki maqsad - integrativ yondashuvning samaradorligini aniqlash va u bilan bog'liq jarayonlarni nazorat qilishdir [2].

Tadqiqot obyekti va predmeti

Obyekt: Maktabgacha yoshdagi bolalarning ichki regulatsiyasi jarayoni va uning pedagogik-psixologik shakllanishi.

Predmet: Integrativ yondashuv asosida tashkil etilgan pedagogik-psixologik ta'sirlar bolalarning ichki regulatsiyasini rivojlantirish va buzilishlarini oldini olishga ta'siri.

Tadqiqot prinsiplari

Butunlik prinsipi – bolani yaxlit shaxs sifatida ko'rib, uning hissiy, kognitiv va ijtimoiy jarayonlarini birgalikda o'rganish.

Ilmiy asoslanganlik – pedagogik va psixologik metodlarni empirik va nazariy tadqiqotlarga tayangan holda qo'llash.

Samaradorlik va takrorlanish – metodlarni eksperimental sharoitda tekshirish va natijalarni kvantitativ va sifatli indikatorlar bilan baholash.

Integrativlik – pedagogik, psixologik va ijtimoiy yondashuvlarni uyg'unlashtirish orqali bolalarda ichki regulatsiya jarayonini shakllantirish[6].

Tadqiqot usullari

Kvantitativ usullar: psixologik testlar, kuzatuv va statistik tahlil yordamida ma'lumotlarni o'lchash va taqqoslash.



Sifatli usullar: pedagogik kuzatuv, diagnostik suhbat, eksperimental mashg'ulotlarni kuzatish.

Eksperiment: bolalar tasodifiy tanlov asosida eksperimental va nazorat guruhlariga ajratildi, eksperimental guruhga integrativ yondashuv asosida maxsus mashg'ulotlar o'tkazildi.

Tadqiqot bosqichlari

Boshlang'ich diagnostika: bolalarning ichki regulyatsiyasi va hissiy barqarorligi darajasini aniqlash[8].

Interventsiya: integrativ yondashuv asosida mashg'ulotlarni eksperimental guruhda tashkil etish.

Yakuniy diagnostika va tahlil: natijalarni qayta o'lchash, eksperimental va nazorat guruhlari ko'rsatkichlarini solishtirish, natijalarni statistik usullar yordamida tahlil qilish.

Tadqiqotning ilmiy asosiy printsiplari

Nazariy asos: Vygotsky, Luria, Berk va Diamond kabi olimlarning psixologik va pedagogik nazariyalari.

Amaliy asos: O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'limni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlari va "Maktabgacha ta'lim to'g'risida"gi Qonun.

Innovatsion yondashuv: pedagogik va psixologik metodlarni uyg'unlashtirish orqali bolalarda ichki regulyatsiyani rivojlantirish va buzilishlarini oldini olish[1].

Ushbu metodologiya tadqiqotning ilmiy ishonchliligi, natijalarni empirik va nazariy jihatdan asoslash imkonini beradi hamda integrativ yondashuvning maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida qo'llanish samaradorligini aniqlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Eksperimental guruh natijalari

Eksperimental guruhda integrativ yondashuv asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar 4 hafta davomida haftasiga 3 marta amalga oshirildi. Mashg'ulotlar davomida bolalarning o'zini-o'zi boshqarish, hissiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari muntazam kuzatildi.

O'zini-o'zi boshqarish: Eksperimental guruhdagi bolalarning o'zini boshqarish ko'rsatkichlari boshlang'ich diagnostikaga nisbatan 35% ga oshdi (Marshmallow Test natijalari).

Hissiy barqarorlik: Hissiy barqarorlik darajasi psixologik testlar (Achenbach CBCL) natijalariga ko'ra, 30% ga yaxshilandi. Bolalar kichik stress vaziyatlarida xotirjam reaksiyalar ko'rsatdi.

Ijtimoiy moslashuv: Pedagogik kuzatuv natijalariga ko'ra, bolalar guruh o'yinlarida hamkorlikni oshirdi, o'zaro muloqot va ijtimoiy qoidalarni yaxshiroq tushunishni boshladi.

Nazorat guruh natijalari

Nazorat guruhida esa oddiy pedagogik jarayon davomida sezilarli o'zgarish kuzatilmadi:

O'zini-o'zi boshqarish ko'rsatkichlari o'rtacha 5% o'sdi.

Hissiy barqarorlik darajasi deyarli o'zgarmadi.

Ijtimoiy moslashuv va guruhdagi hamkorlik darajasi faqat 3–5% o'zgardi.

Statistik tahlil

Eksperimental va nazorat guruhlari ko'rsatkichlari orasidagi farq t-test yordamida tekshirildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, integrativ yondashuv asosida mashg'ulot o'tkazilgan guruhning ko'rsatkichlari nazorat guruhidan statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori ($p < 0,05$).

Tahlil

Eksperimental guruhdagi bolalarda o'zini-o'zi boshqarishning oshishi integrativ yondashuvning asosiy samarasi hisoblanadi.

Hissiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuvdagi yaxshilanish bolalarning ijtimoiy muhitga tezroq moslashishi va stress vaziyatlarini yengil boshqarish imkoniyatini yaratadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, pedagogik va psixologik metodlarni uyg'unlashtirish orqali bolalarda ichki regulyatsiya jarayonlarini samarali rivojlantirish mumkin.



Tadqiqot natijalari integrativ yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani oldini olishda samarali ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, bu yondashuv bolalarning emotsional barqarorligi, o'zini-o'zi boshqarishi va ijtimoiy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani rivojlantirish samarali bo'lgan. Eksperimental guruhdagi bolalarda o'zini-o'zi boshqarish, hissiy barqarorlik va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilangan. Bu natija ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan g'oyalarni tasdiqlaydi (Berk, 2013; Diamond, 2013), ya'ni pedagogik va psixologik metodlarni uyg'unlashtirish bolalarda impulsiv xatti-harakatlarni kamaytiradi va hissiy nazoratni rivojlantiradi.

Muhokama davomida bir nechta muhim jihatlarni ajratish mumkin:

O'zini-o'zi boshqarishning oshishi: Bolalarning o'zini boshqarish qobiliyati integrativ yondashuv asosida o'tkazilgan o'yin, dramatizatsiya va hissiy treninglar orqali sezilarli darajada rivojlantirildi. Bu, Vygotsky va Luria nazariyalariga muvofiq, maktabgacha yoshda ijtimoiy va kognitiv tajriba orqali ichki regulatsiya shakllanishini tasdiqlaydi.

Hissiy barqarorlik: Eksperimental guruhdagi bolalar kichik stress vaziyatlarida xotirjam bo'lib, emotsional reaksiyalarini nazorat qilish qobiliyatini oshirdi. Bu natija pedagogik va psixologik yondashuvning uyg'unligi hissiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, hissiy barqarorlik bolalarning kelajakdagi ijtimoiy muvaffaqiyatiga asos bo'lishini nazariy jihatdan tasdiqlaydi.

Ijtimoiy moslashuv: Bolalarning guruh o'yinlarida hamkorlik qilish va ijtimoiy qoidalarni tushunish darajasi oshdi. Bu esa integrativ yondashuvning ijtimoiy rivojlanishga ham sezilarli ta'sir ko'rsatishini bildiradi. Pedagogik va psixologik mashg'ulotlarni uyg'unlashtirish bolalarni guruh muhitida o'zini qulay his qilishga o'rgatadi va ijtimoiy ko'nikmalarni mustahkamlaydi.

Nazorat guruh bilan solishtirish: Nazorat guruhda sezilarli o'zgarish kuzatilmaganligi integrativ yondashuvning eksperimental natijalariga ilmiy asos yaratadi. Bu bolalarning ichki regulatsiyasini rivojlantirish uchun faqat pedagogik yondashuv yetarli emasligini ko'rsatadi.

Amaliy ahamiyat: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, maktabgacha ta'lim muassasalarida pedagogik va psixologik metodlarni uyg'unlashtirgan integrativ yondashuvni joriy etish bolalarning hissiy barqarorligini oshirish va ichki regulatsiya buzilishlarining oldini olishda samarali vosita bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, tarbiyachilar va psixologlar uchun amaliy ko'rsatmalar yaratish imkonini beradi.

Nazariy yangilik: Tadqiqot integrativ yondashuvni maktabgacha yoshdagi bolalarning ichki regulatsiyasini rivojlantirish vositasi sifatida konseptual asosini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi va O'zbekiston sharoitida bu yo'nalishda sistematik tadqiqot olib borilmaganligi sababli ilmiy yangilik hisoblanadi.

Muhokama shuni ko'rsatdiki, integrativ yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani rivojlantirish va buzilishlarni oldini olishda nafaqat samarali, balki zarur metod ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Bu yondashuv bolalarning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va o'zini-o'zi boshqarish qobiliyatini oshirishda muhim vosita sifatida tavsiya etiladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani oldini olishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini integrativ yondashuv asosida o'rganishga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagogik va psixologik metodlarni uyg'unlashtirgan integrativ yondashuv maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiyani rivojlantirish va buzilishlarning oldini olishda samarali vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Berk, L. E. Child Development (9th ed.). Boston: Pearson. 2013-y.



2. Diamond, A. Executive functions. *Annual Review of Psychology*, 64, 135–168. . 2013
3. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1978
4. Luria, A. R. *The Working Brain: An Introduction to Neuropsychology*. London: Penguin Books. 1984
5. Zins, J. E., Weissberg, R. P., Wang, M. C., & Walberg, H. J. *Building Academic Success on Social and Emotional Learning: What Does the Research Say?* New York: Teachers College Press. 2004
6. Abdullayeva, N. *Maktabgacha yoshdagi bolalarda ichki regulatsiya va hissiy barqarorlikni rivojlantirish metodikasi*. Toshkent: Pedagogika nashriyoti. 2020
7. Qodirova, D. Integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash. *O'zbekiston Pedagogika Jurnal*, 3(12), 45–53.2021
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *Maktabgacha ta'limni rivojlantirish Davlat Dasturi*. Toshkent 2020
9. National Association for the Education of Young Children (NAEYC). *Supporting Social-Emotional Development in Early Childhood*. 2023 Retrieved from <https://www.naeyc.org/resources/topics/social-emotional-development>
10. Center on the Developing Child, Harvard University. *Executive Function & Self-Regulation*. 2021 Retrieved from <https://developingchild.harvard.edu/science/key-concepts/executive-function/>
11. UNICEF. *Early Childhood Development: The Key to a Better Future*. 2022 Retrieved from <https://www.unicef.org/early-childhood-development>
12. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. *Supporting Young Children's Emotional and Social Development*. 2020 Retrieved from <https://www.european-agency.org/resources/publications>



Axmadjonova Dilshoda Boxodirjon qizi,
Andijon davlat universiteti 1-bosqich magistranti
Xolmirzayeva Madina Akramjonovna,
Andijon davlat universiteti dotsent

INKLYUZIV TA'LIM MUHITIDA MAKTAB O'QUVCHILARINING JISMONIY TAYYORGARLIK DARAJASINI BAHOLASH METODIKALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim muhitida maktab o'quvchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash metodikalari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'lim sharoitida turli jismoniy imkoniyatlarga ega bo'lgan o'quvchilarni baholashda individual yondashuvning ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqotda jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari, funksional imkoniyatlar va harakat faoliyati parametrlarini aniqlashga qaratilgan zamonaviy diagnostik usullar yoritilgan. Shuningdek, baholash jarayonida differensial yondashuv, moslashtirilgan testlar va monitoring tizimlaridan foydalanish samaradorligi tahlil qilinadi. Natijada, inklyuziv ta'lim sharoitida o'quvchilarning jismoniy tayyorgarligini kompleks baholashga qaratilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, jismoniy tayyorgarlik, baholash metodikasi, diagnostika, moslashtirilgan testlar, differensial yondashuv, jismoniy rivojlanish, funksional ko'rsatkichlar, monitoring, maktab o'quvchilari

Аннотация. В статье рассматриваются методики оценки уровня физической подготовленности школьников в условиях инклюзивного образования с научно-теоретической и практической точек зрения. Обосновывается значимость индивидуального подхода при оценке учащихся с различными физическими возможностями. В исследовании освещаются современные диагностические методы, направленные на определение показателей физического развития, функциональных возможностей и двигательной активности. Также анализируется эффективность использования дифференцированного подхода, адаптированных тестов и систем мониторинга в процессе оценки. В результате разработаны методические рекомендации по комплексной оценке физической подготовленности учащихся в условиях инклюзивной образовательной среды.

Ключевые слова: инклюзивное образование, физическая подготовленность, методика оценки, диагностика, адаптированные тесты, дифференцированный подход, физическое развитие, функциональные показатели, мониторинг, школьники

Abstract. This article examines the methodologies for assessing the level of physical fitness of school students in an inclusive educational environment from both theoretical and practical perspectives. The importance of an individualized approach in evaluating students with diverse physical abilities is substantiated. The study highlights modern diagnostic methods aimed at determining physical development indicators, functional capabilities, and motor activity parameters. It also analyzes the effectiveness of differentiated approaches, adapted tests, and monitoring systems in the assessment process. As a result, methodological recommendations are developed for the comprehensive assessment of students' physical fitness in inclusive education settings.

Key words: inclusive education, physical fitness, assessment methodology, diagnostics, adapted tests, differentiated approach, physical development, functional indicators, monitoring, school students

So'nggi yillarda ta'lim tizimida inklyuziv ta'lim konsepsiyasi asosiy pedagogik yo'nalishlardan biri sifatida rivojlanmoqda. Inklyuziv ta'lim barcha bolalar, jumladan imkoniyati cheklangan o'quvchilar uchun teng ta'lim sharoitlarini yaratishga qaratilgan. Bu yondashuv har bir o'quvchining individual ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini inobatga oladi va nafaqat akademik bilimlarni, balki jismoniy rivojlanishni ham qo'llab-quvvatlaydi [7;2;9;4].



Jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari o'quvchilarning sog'lig'i, harakat faoliyati va umumiy funksional imkoniyatlarini aks ettiradi, shuning uchun inklyuziv ta'lim muhitida bu ko'rsatkichlarni baholash pedagogik va ilmiy ahamiyatga ega [4;5]. Inklyuziv ta'lim jamiyatda ijtimoiy integratsiyani kuchaytiradi va diskriminatsiyani kamaytirishga xizmat qiladi [7;8;2;3].

Ilmiy tadqiqotlarda inklyuziv ta'limning vazifalari: barcha bolalar uchun teng ta'lim imkoniyatini yaratish, imkoniyati cheklangan bolalarning jamiyatga integratsiyasini ta'minlash, pedagogik yondashuvlarni individuallashtirish va ta'lim jarayonida diskriminatsiyani kamaytirish sifatida ko'rsatilgan [7;8].

O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishidir [1;2]. Shu maqsadda normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinib, ta'lim tizimida inklyuziv model bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda [1;3]. Ta'lim tizimida maxsus pedagoglar tayyorlanmoqda, moslashtirilgan o'quv dasturlari ishlab chiqilmoqda va maktab infratuzilmasi moslashtirilmoqda [9].

Jismoniy rivojlanishni baholash ko'rsatkichlari orqali o'quvchilarning sog'lig'i, harakat faoliyati va funksional imkoniyatlari aniqlanadi [4;5]. Baholash mezonlari: morfologik (bo'y, tana massasi, TMI), funktsional (yurak urish tezligi, o'pkaning tiriklik hajmi, arterial bosim) va jismoniy tayyorgarlik (tezlik, kuch, chidamlilik, chaqqonlik, muvozanat) [4;5].

So'nggi yillarda CAMSA (Canadian Agility and Movement Skill Assessment) tizimi bolalarning harakat ko'nikmalari va jismoniy tayyorgarligini baholashda samarali vosita sifatida ishlatilmoqda [6]. Bu metod bolalarning harakat faoliyati, koordinatsiyasi va jismoniy tayyorgarligini aniqlashda yuqori aniqlik beradi [6].

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta'lim barcha bolalar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratadi, ularning ijtimoiy moslashuvini va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Jismoniy rivojlanishni baholash tizimli va muntazam olib borilishi lozim, bu orqali individual yondashuv, standartlashtirilgan testlar (masalan, CAMSA), muntazam monitoring, mutaxassislar bilan hamkorlik va natijalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish amalga oshiriladi.

Inklyuziv ta'lim muhitida o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini baholash tizimli va muntazam tarzda olib borilishi lozim. Shu maqsadda quyidagilar tavsiya etiladi:

Individual yondashuvni kuchaytirish – har bir o'quvchining sog'ligi, harakat imkoniyati va maxsus ehtiyojlarini inobatga olgan holda baholash metodikalari ishlab chiqilishi.

Standartlashtirilgan baholash vositalari joriy etish – masalan, CAMSA kabi zamonaviy testlar yordamida harakat ko'nikmalari va chaqqonlik darajasini aniq o'lchash.

Muntazam monitoring – jismoniy ko'rsatkichlarni yil davomida bir necha marotaba tekshirish, natijalarni tahlil qilib, o'quvchilarning rivojlanish dinamikasini kuzatish.

Pedagog va mutaxassislar hamkorligi – jismoniy tarbiya o'qituvchilari, psixologlar va reabilitatsiya mutaxassislari bilan birgalikda individual dasturlarni ishlab chiqish.

Natijalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish – baholash natijalari asosida mashg'ulot yuklamasi, mashqlar turi va intensivligi moslashtirilishi, shuningdek, o'quvchilarning sog'lom va faol hayot tarzini shakllantirishga yo'naltirilishi.

Ushbu takliflar inklyuziv ta'lim muhitida o'quvchilarning jismoniy rivojlanishini samarali baholash va ularning umumiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari va farmonlari to'plami. – Toshkent, 2020–2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.



4. Nurmuhammedov A.N. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
5. Salomov R.S. Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush asoslari. – Toshkent, 2017.
6. Xodjayev B.X. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent, 2019.
7. UNESCO. Inclusive Education: Guidelines for Inclusion. – Paris, 2005.
8. WHO (World Health Organization). Physical Activity and Health. – Geneva, 2010.
9. Sh.A. Abdullayeva. Maxsus pedagogika asoslari. – Toshkent, 2021.
10. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, 2008.



Madumarov Shodonbek Az'amjonovich,
Andijon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

SUN'IY INTELLEKT VOSITALARI YORDAMIDA FIZIKA FANINI O'QITISHDA INDIVIDUAL O'QUV TRAJEKTORIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda fizika fanini o'qitishda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi o'rganildi. Tadqiqot jarayonida talabalar tajriba va nazorat guruhlariga ajratilib, tajriba guruhida SI asosidagi adaptiv platforma orqali individuallashtirilgan ta'lim tashkil etildi. Diagnostik testlar, tahliliy modullar va shaxsiylashtirilgan topshiriqlar yordamida talabalar bilim darajasi doimiy monitoring qilindi. Natijalar tajriba guruhida bilimni o'zlashtirish darajasi 20–25 foizga oshganini, qiyin mavzularni o'zlashtirishga ketgan vaqt qisqarganini hamda talabalar mustaqil ishlashga bo'lgan qiziqishi ortganini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarining fizika ta'limida samaradorlikni oshiruvchi muhim omil ekanini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, adaptiv ta'lim, fizika ta'limi, individuallashtirish, o'quv samaradorligi.

Аннотация. В данном исследовании изучается эффективность использования адаптивных образовательных технологий на основе искусственного интеллекта в преподавании физики. В ходе эксперимента студенты были разделены на экспериментальную и контрольную группы, при этом в экспериментальной группе обучение осуществлялось с применением индивидуализированной адаптивной платформы на базе ИИ. С помощью диагностических тестов, аналитических модулей и персонализированных заданий проводился постоянный мониторинг уровня знаний студентов. Результаты показали, что в экспериментальной группе уровень усвоения знаний увеличился на 20–25%, сократилось время на освоение сложных тем и возрос интерес студентов к самостоятельной работе. Полученные данные подтверждают, что технологии искусственного интеллекта являются важным фактором повышения эффективности обучения физике.

Ключевые слова: искусственный интеллект, адаптивное обучение, обучение физике, индивидуализация, эффективность обучения.

Abstract. This study investigates the effectiveness of using artificial intelligence-based adaptive learning technologies in teaching physics. During the experiment, students were divided into experimental and control groups; the experimental group was taught using an individualized adaptive platform powered by AI. Diagnostic tests, analytical modules, and personalized assignments were used to continuously monitor students' knowledge levels. The results showed that in the experimental group the level of knowledge acquisition increased by 20–25%, the time required to master difficult topics decreased, and students' interest in independent learning increased. The findings confirm that artificial intelligence technologies are a significant factor in improving the effectiveness of physics education.

Key words: artificial intelligence, adaptive learning, physics education, individualization, learning effectiveness.

Kirish. Raqamli texnologiyalar rivoji ta'lim tizimida yangi imkoniyatlarni yuzaga chiqarmoqda. Zamonaviy jamiyatda bilimlarning tez yangilanishi, raqamli muhitning kengayishi va ta'lim jarayonining individuallashtirilishi ehtiyoji ta'limda yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Xususan, sun'iy intellekt (SI) asosidagi tizimlar yordamida har bir talabaning bilim darajasi, o'rganish sur'ati, o'zlashtirish uslubi va qiziqishlariga mos individual o'quv trajektoriyasini yaratish mumkin. Bunday yondashuv talabaning kuchli va zaif tomonlarini



aniqlash, qiyinchilik tug'dirayotgan mavzularni erta bosqichda belgilash va moslashtirilgan topshiriqlar orqali o'rganishni samaraliroq tashkil etish imkonini beradi.

Fizika fanida bu yondashuv ayniqsa muhim, chunki fizika murakkab nazariy tushunchalar, matematik modellar va tajribaviy faoliyat uyg'unligini talab etadi. Talabalar bu mavzularni turlicha tezlikda va darajada o'zlashtiradi: ayrimlari nazariyani tez angelaydi, boshqalari esa amaliy misollar va ko'rgazmali vositalar orqali yaxshiroq o'rganadi. An'anaviy ta'limda esa barcha talabalarga bir xil sur'at va bir xil uslubda bilim beriladi, bu esa ayrim talabalar uchun qiyinchilik tug'diradi, boshqalari uchun esa zerikarli bo'lishi mumkin.

Sun'iy intellekt texnologiyalari esa ushbu muammoni hal etish imkonini beradi. SI asosidagi adaptiv platformalar talabaning faoliyatini doimiy tahlil qilib boradi, xatolarini aniqlaydi va keyingi topshiriqlarni aynan shu tahlil asosida moslashtiradi. Natijada ta'lim jarayoni shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va samarali tus oladi. Bu nafaqat bilim sifatini oshiradi, balki talabaning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini ham kuchaytiradi.

Mazkur maqolaning maqsadi sun'iy intellekt texnologiyalari asosida fizika fanini o'qitishda individual o'quv yo'llarini shakllantirish imkoniyatlarini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilish, ularning samaradorligini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda ta'lim jarayonini individuallashtirish va talabalar o'quv faoliyatining samaradorligini oshirish maqsadida adaptiv ta'lim platformalari, test tahlil tizimlari hamda sun'iy intellekt (SI) asosidagi tahliliy modullardan kompleks tarzda foydalanildi. Tadqiqot dizayni eksperimental yondashuv asosida ishlab chiqildi va u nazorat hamda tajriba guruhlarini solishtirish orqali adaptiv va intellektual texnologiyalarning ta'lim natijalariga ta'sirini aniqlashga qaratildi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida barcha ishtirokchilarning boshlang'ich bilim darajasini aniqlash maqsadida diagnostik testlar o'tkazildi. Bu bosqichda klassik testlash usullari bilan bir qatorda, Item Response Theory (IRT) va Computer Adaptive Testing (CAT) tamoyillariga asoslangan test tahlil tizimlari qo'llanildi. Lord va Novick (1968) hamda Wainer (2000) ta'kidlaganidek, adaptiv testlash tizimlari har bir talabaga mos savollarni tanlash orqali bilim darajasini aniqroq va qisqa vaqt ichida baholash imkonini beradi.

Olingan diagnostik natijalar sun'iy intellekt asosidagi tahliliy modullarga uzatildi. Ushbu modullar mashinaviy o'rganish algoritmlari yordamida talabalarining javoblari, xatolar tipi, bajarish tezligi va faollik ko'rsatkichlarini tahlil qildi. Siemens va Baker learning analytics konsepsiyasida ta'kidlaganidek, katta hajmdagi o'quv ma'lumotlarini tahlil qilish orqali talabalar o'rganish trayektoriyasini aniqlash va ularni qo'llab-quvvatlovchi aniq tavsiyalar ishlab chiqish mumkin.

Tahlil natijalariga asoslanib, har bir talaba uchun shaxsiylashtirilgan topshiriqlar avtomatik tarzda shakllantirildi. Bu jarayonda adaptiv ta'lim platformasi talabalar bilim darajasiga, o'zlashtirish tezligiga va individual qiyinchiliklariga mos ravishda topshiriqlar murakkabligini dinamik tarzda o'zgartirib bordi. Bloomning "mastery learning" nazariyasiga ko'ra, agar talabalarga individual temp va moslashtirilgan topshiriqlar berilsa, o'rganish samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Tajriba davomida talabalar ikki guruhga ajratildi: tajriba guruhi va nazorat guruhi. Tajriba guruhida ta'lim jarayoni adaptiv platforma va SI asosidagi tahliliy modullar yordamida tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi. Har ikki guruhda ham o'quv dasturi va mavzular bir xil bo'lib, farq faqat o'qitish texnologiyalarida namoyon bo'ldi.

O'quv jarayonida talabalar faoliyati muntazam monitoring qilindi. Platforma orqali talabalarining topshiriqlarni bajarish vaqti, xatolar soni, qayta urinishlar miqdori va rivojlanish dinamikasi avtomatik qayd etildi. Bu ma'lumotlar asosida o'qituvchiga analitik hisobotlar taqdim etildi va zarur hollarda pedagogik aralashuv amalga oshirildi. According to Romero va Ventura



(2020), doimiy monitoring va tahlil ta'lim jarayonini moslashuvchan boshqarish hamda o'quv natijalarini yaxshilashning muhim sharti hisoblanadi.

Tadqiqot yakunida tajriba va nazorat guruhlarining natijalari yakuniy testlar, reyting ballari va sifat ko'rsatkichlari asosida solishtirildi. Olingan ma'lumotlar statistik usullar yordamida tahlil qilinib, adaptiv va sun'iy intellekt asosidagi ta'lim texnologiyalarining samaradorligi ilmiy asosda baholandi. Shu tariqa, metodologiya talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'limni tashkil etish, natijalarni tahlil qilish va pedagogik qarorlarni ma'lumotlarga asoslangan holda qabul qilishga xizmat qildi.

Natijalar. Tadqiqot yakunida tajriba va nazorat guruhlarining o'quv faoliyati natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar sun'iy intellekt (SI) asosidagi adaptiv o'qitish texnologiyalarining ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini yaqqol namoyon etdi.

Tajriba guruhida ta'lim jarayoni adaptiv platforma va SI asosidagi tahliliy modullar yordamida tashkil etilgan bo'lib, bu guruh talabalari bilimni o'zlashtirish darajasi bo'yicha sezilarli o'sishga erishdi. Yakuniy test natijalari va oraliq baholashlar tahliliga ko'ra, tajriba guruhida bilimni o'zlashtirish ko'rsatkichi dastlabki holatga nisbatan o'rtacha 20–25 foizga oshdi. Bu o'sish nafaqat umumiy ballarda, balki murakkab mavzular bo'yicha ham aniq ko'zga tashlandi. Talabalar ilgari qiyin deb baholangan mavzularni qisqa muddatda va kamroq xato bilan o'zlashtira boshladilar.

Shuningdek, SI asosidagi tizim murakkab mavzularni aniqlab, talabalar uchun moslashtirilgan tushuntirish va mashqlarni taqdim etgani sababli, qiyin mavzularni o'zlashtirishga ketgan vaqt sezilarli darajada qisqardi. Masalan, tajriba guruhida talabalar ayrim mavzularni an'anaviy usulga qaraganda 30–40 foiz tezroq o'zlashtirdilar. Bu esa o'quv vaqtining samaraliroq taqsimlanishiga va qo'shimcha mustahkamlash mashqlariga imkon yaratdi.

Tadqiqot davomida talabalar motivatsiyasi va faolligi ham alohida kuzatildi. So'rovnomalari, kuzatuv va platforma statistikasi asosida aniqlanishicha, tajriba guruhidagi talabalar mustaqil ishlashga nisbatan ko'proq qiziqish bildirib boshladilar. Ular ixtiyoriy topshiriqlarni ko'proq bajardilar, qayta urinishlar soni oshdi va o'z xatolarini mustaqil tahlil qilishga intilish kuchaydi. Talabalar o'zlariga mos darajadagi topshiriqlar berilgani sababli, muvaffaqiyat hissini tezroq his qila boshladilar va bu ularning o'qishga bo'lgan ijobiy munosabatini kuchaytirdi.

Nazorat guruhida esa ta'lim jarayoni an'anaviy usullarda olib borildi va natijalar barqaror, biroq sezilarli o'sishsiz bo'lib qoldi. Yakuniy baholash natijalariga ko'ra, nazorat guruhida bilimni o'zlashtirish darajasi faqat tabiiy o'sish doirasida, ya'ni minimal darajada oshdi yoki ayrim hollarda deyarli o'zgarmadi. Qiyin mavzularni o'zlashtirishga ketgan vaqt ham deyarli avvalgi darajada saqlanib qoldi va talabalar orasida mustaqil ishlashga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada ortmadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farq asosan ta'lim texnologiyalaridagi yondashuv bilan bog'liq bo'ldi. SI asosidagi adaptiv tizim talabalar ehtiyojiga moslashganligi sababli bilimni chuqurroq va tezroq o'zlashtirishga xizmat qildi. Natijada, tajriba guruhida nafaqat akademik ko'rsatkichlar yaxshilandi, balki talabalar o'quv faoliyatiga nisbatan faolroq, mustaqilroq va mas'uliyatliroq munosabat bildirib boshladilar. Bu esa sun'iy intellekt asosidagi ta'lim texnologiyalarining amaliy samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlovchi muhim natija sifatida baholandi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sun'iy intellekt (SI) asosidagi ta'lim tizimlari fizika fanini o'qitishda individuallashtirish tamoyilini amalda ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi. An'anaviy ta'lim jarayonida barcha talabalar bir xil sur'atda va bir xil uslubda bilim olishga majbur bo'lsa, SI asosidagi adaptiv tizim har bir talabani alohida subyekt sifatida ko'rib, uning bilim darajasi, o'zlashtirish tezligi va qiyinchiliklarini hisobga olgan holda o'qitish jarayonini moslashtiradi. Bu esa talabaga o'z imkoniyatiga mos sur'atda o'rganish imkonini beradi.



Individuallashtirilgan o'qitish talabalarning psixologik holatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, qiyin mavzularni tushunishda qiynalayotgan talabalar uchun topshiriqlar soddalashtirilgani va bosqichma-bosqich murakkablashtirilgani sababli ularning o'qishga nisbatan qo'rquvi va stressi kamaydi. Aksincha, kuchli talabalar uchun murakkabroq topshiriqlar berilgani ularning zerikib qolishining oldini oldi. Natijada, ko'pchilik talabalar o'z mehnati natijasini tezroq ko'ra boshladi va bu ularda muvaffaqiyat hissini shakllantirib, o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyani kuchaytirdi.

Sun'iy intellekt asosidagi tizimlarning muhim afzalliklaridan biri - bu o'qituvchiga ta'lim jarayonini tahliliy boshqarish imkonini berishidir. Platforma orqali yig'ilgan ma'lumotlar asosida o'qituvchi har bir talabada qaysi mavzular qiyinchilik tug'dirayotganini, qayerda ko'proq xato qilinayotganini va qaysi bosqichda tushunmovchilik yuzaga kelayotganini oldindan ko'ra oladi. Bu esa o'qituvchiga dars jarayonida o'z vaqtida pedagogik aralashuv qilish, qo'shimcha tushuntirishlar berish yoki muayyan guruh bilan alohida ishlash imkonini yaratadi. Shu tariqa, o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi va yo'naltiruvchi sifatida faoliyat yuritadi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlanadiki, SI texnologiyalari fizika fanida murakkab tushunchalarni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Fizika ko'plab mavhum tushunchalar, formulalar va modellarni o'z ichiga olgani sababli talabalar uchun qiyin fanlardan biri hisoblanadi. Adaptiv va intellektual tizimlar esa mavzularni vizual, bosqichma-bosqich va talabaning darajasiga mos shaklda taqdim etib, tushunishni yengillashtiradi. Bu, ayniqsa, qiyin bo'limlarda bilimning yuzaki emas, balki mazmunan chuqur o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish fizika ta'limida samaradorlikni oshiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tajriba guruhida bilimning o'sishi, vaqt tejalishi va motivatsiyaning oshishi buni amalda tasdiqladi. Shu bois, kelajakda SI asosidagi ta'lim tizimlarini nafaqat fizika fanida, balki boshqa tabiiy va aniq fanlarda ham keng joriy etish maqsadga muvofiqdir. Biroq bu jarayonda o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish, texnik infratuzilmani rivojlantirish va metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish ham muhim shartlardan biri bo'lib qoladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bloom, B. S. (1984). The 2 sigma problem: The search for methods of group instruction as effective as one-to-one tutoring. *Educational Researcher*, 13(6), 4–16. <https://doi.org/10.3102/0013189X013006004>
2. Lord, F. M., & Novick, M. R. (1968). *Statistical theories of mental test scores*. Addison-Wesley. 133 pp
3. Romero, C., & Ventura, S. (2020). Educational data mining and learning analytics: An updated survey. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Data Mining and Knowledge Discovery*, 10(3), e1355. 110-125pp <https://doi.org/10.1002/widm.1355>
4. Siemens, G., & Baker, R. S. J. d. (2012). Learning analytics and educational data mining: Towards communication and collaboration. In *Proceedings of the 2nd International Conference on Learning Analytics and Knowledge* (pp. 252–254). ACM. <https://doi.org/10.1145/2330601.2330661>
5. Wainer, H. (2000). *Computerized adaptive testing: A primer* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates. 223 pp



Муминова Насиба Бозоровна
Независимый исследователь
Ферганского государственного университета
E-mail: nmuminova614@gmail.com

ЗНАЧИМОСТЬ СОЦИАЛЬНЫХ МЕДИА-ПЛАТФОРМ В УЗБЕКИСТАНЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Цель исследования состоит в выявлении социально-психологических механизмов влияния социальных медиа на развитие личности в условиях Узбекистана. Используются теоретический анализ, контент-аналитическая интерпретация и сравнительная рамка исследований цифровой социализации. Получены результаты о двойственном эффекте платформ: расширении социального капитала и рисках нормативного давления. Научный вклад связан с систематизацией факторов, значимых для локального контекста.

Ключевые слова: социальные медиа; цифровая социализация; идентичность; самопрезентация; социальное сравнение; социальный капитал; психологическое благополучие

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda ijtimoiy media platformalarining raqamli sotsializatsiya muhiti va shaxs identifikatsiyasini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. Metodologiya empirik tadqiqotlar sharhi, konseptual sintez hamda shaxs ijtimoiy psixologiyasi nuqtai nazaridan talqin qilishni o'z ichiga oladi. Platformalardan foydalanish intensivligi o'zini taqdim etish (self-prezentatsiya), ijtimoiy taqqoslash va emotsional regulatsiya bilan bog'liqligi ko'rsatib berilgan. Xatarlarning oldini olish va media savodxonligini rivojlantirish yo'nalishlari amaliy natija sifatida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy media; raqamli sotsializatsiya; identifikatsiya; o'zini taqdim etish; ijtimoiy taqqoslash; ijtimoiy kapital; psixologik farovonlik.

Annotation. The article examines how social media platforms transform interpersonal interaction and users' self-perception in Uzbekistan. Methods of problem-oriented review, analytical modeling, and comparison of approaches to online communication were applied. The results demonstrate the influence of the algorithmic environment on communication norms, a sense of belonging, and vulnerability to stressors. The scientific novelty lies in identifying levels of influence ranging from micro-practices to group norms.

Key words: social media; digital socialization; identity; self-presentation; social comparison; social capital; psychological well-being

Ускоренная цифровизация повседневности в последние годы привела к тому, что социальные медиа стали не только каналом обмена информацией, но и устойчивой средой формирования норм общения, поддержания социальных связей и конструирования образа «я». Для социальной психологии, особенно в рамках специальности 19.00.05, ключевым становится анализ того, как эта среда влияет на развитие личности через межличностное взаимодействие, групповую принадлежность, социальное сравнение и усвоение норм. В Узбекистане социальные медиа приобрели специфическую значимость вследствие высокой роли семейно-родственных сетей, ориентации на общинные формы поддержки и одновременно растущей мобильности молодежи, для которой онлайн-коммуникация нередко компенсирует дефицит очных социальных контактов в условиях учебной и трудовой миграции внутри страны. При этом влияние платформ не сводится к прямому «позитивному» или «негативному» эффекту: оно опосредовано культурными ожиданиями,



образовательной средой, типом используемой платформы, алгоритмической организацией ленты и индивидуальными особенностями саморегуляции.

Научная проблема состоит в том, что в прикладном дискурсе социальные медиа часто рассматриваются либо как инструмент модернизации коммуникации, либо как источник рисков, однако для социально-психологического анализа требуется более точное описание механизмов: каким образом публичность самопрезентации трансформирует самооценку, как «экономика внимания» влияет на эмоциональную регуляцию, каким образом сетевые сообщества создают нормы и санкции, способствующие конформности или, напротив, автономии. Международные исследования показывают неоднозначность эффектов: платформы повышают доступность поддержки и расширяют слабые связи, но усиливают социальное сравнение и уязвимость к переживаниям исключенности [1; 2]. Российские авторы также подчеркивают, что цифровая коммуникация меняет структуру межличностного восприятия и усиливает роль управляемой самопрезентации [5]. Для Узбекистана сохраняется исследовательский разрыв: при активном росте пользовательской базы и расширении онлайн-сервисов недостаточно систематизированы факторы, определяющие социально-психологические последствия использования платформ с учетом локальных норм общения, ожиданий к репутации и особенностей молодежной социализации в условиях сочетания традиционных и современных регуляторов поведения.

Цель статьи заключается в выявлении и теоретической систематизации ключевых социально-психологических механизмов влияния социальных медиа-платформ на развитие личности в Узбекистане. Для достижения цели поставлены задачи: во-первых, определить, какие аспекты платформенной среды наиболее значимы для процессов идентичности и самопрезентации; во-вторых, описать, как социальное сравнение, обратная связь и алгоритмическая селекция контента связаны с эмоциональной регуляцией и благополучием; в-третьих, выделить уровни воздействия от микровзаимодействий до групповых норм и символического капитала; в-четвертых, обозначить прикладные выводы для образовательной и профилактической практики, ориентированной на медиаграмотность и развитие навыков саморегуляции.

Методы: Методологический каркас исследования основан на междисциплинарной рамке социальной психологии личности и цифровой социализации, которая позволяет связать индивидуальные процессы саморефлексии и самооценки с групповыми нормами, механизмами влияния и динамикой сетевых сообществ. В качестве основного метода использован проблемно-ориентированный теоретический анализ научной литературы, направленный не на перечисление результатов, а на выявление повторяющихся объяснительных схем и концептуальных узлов: самопрезентация, социальное сравнение, социальная поддержка, нормативное давление, чувство принадлежности и алгоритмически опосредованная экспозиция. Такой подход оправдан тем, что задача статьи состоит в систематизации механизмов и формировании аналитической модели, пригодной для дальнейшей эмпирической проверки в локальном контексте.

Эмпирический компонент реализован в формате качественной контент-аналитической интерпретации типичных коммуникативных практик на наиболее распространенных платформах, используемых в регионе, с фокусом на публичных паттернах: демонстрация статуса и достижений, формирование репутации, выражение поддержки, реактивные конфликты, а также на способах получения социальной обратной связи. Контент-аналитическая логика применялась не как количественное кодирование, а как инструмент выявления социальных сценариев и их психологического смысла, что соответствует традиции интерпретативных подходов в социальной психологии коммуникации [5]. Дополнительно использовался сравнительно-аналитический метод: сопоставлялись выводы международных исследований о влиянии платформ на



благополучие и идентичность с наблюдаемыми культурно обусловленными особенностями локальной коммуникации. Это позволило избежать прямого переноса моделей без учета контекста и одновременно удерживать сопоставимость понятийного аппарата с международной исследовательской повесткой [1; 3].

Для обеспечения научной валидности интерпретаций применялся принцип теоретической триангуляции: ключевые выводы соотносились с теориями социального сравнения, социального капитала и управляемого впечатления, а также с представлениями о сетевых эффектах публичности и «контекстного коллапса», когда разные аудитории оказываются объединены в одной коммуникативной ситуации [2; 6]. Выбор именно этих методов обусловлен тем, что влияние социальных медиа имеет многоуровневый характер и проявляется как в индивидуальных переживаниях, так и в динамике групповых норм; следовательно, требуется подход, объединяющий личностно-ориентированные и социально-структурные объяснения.

Результаты. Первый результат связан с тем, что в условиях Узбекистана социальные медиа выполняют не только информационную, но и выраженную статусно-регулятивную функцию: пользовательская активность часто оказывается включенной в систему символического признания, где публичная видимость достижений, событий и социальных связей становится ресурсом репутации. Это усиливает значимость самопрезентации как постоянной практики управления впечатлением, при которой человек вынужден согласовывать демонстрируемый образ с ожиданиями значимых групп. В результате развитие личности в цифровой среде приобретает «двойной контур»: с одной стороны, расширяется репертуар социальных ролей и каналов выражения индивидуальности, с другой стороны, возрастает зависимость самооценки от внешней обратной связи и оценочных сигналов, встроенных в интерфейс платформ.

Второй результат касается механизма социального сравнения. Аналитическая интерпретация показывает, что платформенная лента усиливает экспозицию к селективно позитивным фрагментам чужой жизни, что повышает вероятность восходящего сравнения и переживаний недостаточности, особенно при высокой вовлеченности и слабых навыках саморегуляции внимания. При этом социальное сравнение в локальном контексте часто опосредовано нормами «приличия» и ожиданиями к социально одобряемым траекториям успеха, что делает сравнение не просто индивидуальной когнитивной операцией, а частью нормативного давления. В терминах социально-психологического развития это проявляется в том, что формирование жизненных целей и представлений о «нормативном» взрослении может происходить под влиянием агрегированных сигналов платформенной среды, а не только через непосредственное окружение.

Третий результат связан с перестройкой структуры социальной поддержки. Платформы расширяют доступ к слабым связям и позволяют быстро получать эмоциональные отклики, что субъективно переживается как поддержка и снижает барьер обращения за помощью в ряде повседневных ситуаций. Одновременно выявляется качественное различие между «легкой» поддержкой в виде реакций и комментариев и устойчивой поддержкой, требующей вовлеченности и ответственности. В результате часть пользователей начинает переоценивать объем доступного ресурса поддержки, что может приводить к разочарованию при столкновении с ситуациями, где необходима реальная помощь. Таким образом, социальные медиа повышают видимость социальной включенности, но не гарантируют ее глубины, что важно учитывать при оценке влияния на психологическое благополучие.

Четвертый результат касается алгоритмического посредничества. Платформенная среда структурирует информационное поле пользователя через механизмы рекомендаций, которые усиливают повторяемость тем, форматов и эмоционально насыщенных



сообщений. Это приводит к тому, что пользовательская картина социальной реальности формируется не только межличностным окружением, но и машинной селекцией, усиливающей определенные типы контента. В терминах развития личности это выражается в закреплении привычек внимания, в повышении реактивности к оценочным стимулам и в формировании представлений о нормальности тех моделей поведения, которые чаще оказываются «продвигаемыми». Результат важен тем, что смещает акцент с индивидуальной «слабости» пользователя на структурные свойства медиасреды, задающие условия социализации.

Пятый результат связан с феноменом смешения аудиторий, когда один и тот же контент потенциально адресуется родственникам, сверстникам, преподавателям и профессиональному кругу. Это усиливает внутреннюю цензуру и делает самопрезентацию более осторожной, что может способствовать развитию рефлексивного контроля, но также увеличивает тревожность и неопределенность в оценке последствий публикаций. Для молодежи, находящейся в фазе активного формирования идентичности, такая неопределенность особенно значима: экспериментирование с ролями становится более рискованным, а значит, часть процессов идентификационного поиска может переноситься в закрытые группы или альтернативные каналы коммуникации. Это изменяет топологию социализации: «публичное» пространство становится более нормативным, а «закрытое» более экспериментальным.

Шестой результат заключается в выявлении трех уровней воздействия социальных медиа на личность. На микроуровне доминируют механизмы обратной связи, социального сравнения и самопрезентации; на мезоуровне проявляются нормы групп и сообществ, санкции, ожидания к лояльности и взаимности; на макроуровне действуют алгоритмические и экономические принципы платформ, определяющие архитектуру внимания и публичности. Систематизация по уровням позволяет связать индивидуальные эффекты с контекстом и избежать редукции влияния к психологическим чертам, одновременно создавая основу для дальнейшего эмпирического операционализирования переменных в исследованиях узбекского контекста.

Обсуждение. Полученные результаты согласуются с международными данными о том, что социальные медиа одновременно увеличивают доступ к социальному капиталу и усиливают риски неблагополучия через социальное сравнение и оценочную зависимость. Так, в работах по теории социального капитала подчеркивается, что слабые связи расширяют возможности обмена ресурсами и информацией, но не всегда обеспечивают эмоциональную безопасность и долгосрочную поддержку [1]. В контексте Узбекистана этот тезис приобретает дополнительный смысл: расширение слабых связей может повышать образовательные и профессиональные возможности, однако высокая значимость репутации делает публичную коммуникацию более осторожной и потенциально напряженной. Следовательно, «плюс» социального капитала здесь тесно связан с «ценой» поддержания социально приемлемого образа, что усиливает нагрузку на саморегуляцию.

Результаты о роли социального сравнения и селективной позитивности ленты соотносятся с выводами о том, что интенсивное использование платформ при пассивном потреблении контента коррелирует с ухудшением субъективного благополучия и ростом чувства зависти или неудовлетворенности [2]. Однако применительно к локальному контексту важно уточнение: сравнение часто встроено в систему социальных ожиданий, где оценка себя осуществляется не только по индивидуальным критериям, но и по признакам соответствия социально одобряемым траекториям. Это сближает цифровое сравнение с механизмами нормативного влияния, описанными в социальной психологии групп, и позволяет интерпретировать переживания пользователей как продукт не только индивидуального когнитивного искажения, но и культурно поддерживаемой шкалы



«должного». Таким образом, меры профилактики должны включать не только индивидуальные техники саморегуляции, но и образовательные практики критической интерпретации медиаконтента.

Вывод о двойственном характере поддержки в социальных медиа развивает подход, согласно которому онлайн-взаимодействия могут усиливать чувство принадлежности, но не всегда заменяют качество офлайн-отношений [3]. При этом российские исследования цифровой коммуникации акцентируют, что интерфейсные метрики признания упрощают социальную оценку и делают ее более частой, но менее содержательной, что изменяет характер межличностного восприятия и усиливает ориентацию на внешние признаки одобрения [5]. В узбекской среде, где значимость «социального лица» и взаимных обязательств традиционно высока, подобная трансформация может привести к рассогласованию между видимой поддержкой и реальной готовностью к участию, что субъективно переживается острее. Следовательно, психологическая помощь и профилактика должны учитывать риск «иллюзии включенности», когда пользователь окружен реакциями, но не обладает устойчивыми каналами доверительного взаимодействия.

Особого внимания заслуживает обсуждение алгоритмического посредничества. Современные исследования цифровой культуры подчеркивают, что платформы не нейтральны: они конструируют видимость, формируют повестку внимания и усиливают эмоционально заряженный контент, поскольку он лучше удерживает пользователя [6]. С социальной психологической точки зрения это означает, что среда социализации становится «настроенной» под определенные режимы реакции и вовлеченности, что может усиливать импульсивность и снижать способность к длительной концентрации. В Узбекистане, где социальные медиа активно используются как источник новостей и образовательных материалов, алгоритмическая селекция создает риск фрагментации знания и закрепления поверхностных режимов обработки информации. Поэтому научно и практически значимым становится развитие медиаграмотности как навыка управления вниманием и проверки надежности контента, а не только как знания о правилах безопасного поведения.

Феномен смещения аудиторий и усиления самоконтроля в цифровой публичности хорошо соотносится с концепциями управляемой самопрезентации и «контекстного коллапса», когда разнородные группы наблюдателей накладывают несовместимые ожидания [2; 6]. При этом в узбекской культуре межпоколенческая и внутрисемейная наблюдаемость часто сильнее выражена, что делает цифровую публичность продолжением офлайн-социального контроля. Это может иметь развивающий эффект в виде укрепления ответственности и рефлексии, но также способно сужать пространство психологически безопасного эксперимента с идентичностью, что особенно значимо для молодежи. В результате часть процессов идентификационного поиска смещается в закрытые каналы, где нормы и санкции задаются уже микрогруппами. Такой перенос повышает роль групповых лидеров и локальных правил, что требует дальнейшего изучения механизмов группового влияния в закрытых сетевых сообществах.

Сопоставление с узбекскими исследованиями молодежной социализации и коммуникации показывает, что цифровая среда усиливает уже существующие тенденции: значимость репутации, ориентацию на социальное одобрение и высокую ценность принадлежности к группе, но переводит их в режим постоянной видимости и измеримости через реакции и комментарии [7]. В этом смысле социальные медиа выступают как «усилитель» социальных механизмов, делая их более частыми и менее контекстно ограниченными. Российская традиция анализа интернет-коммуникации также фиксирует, что расширение каналов взаимодействия не отменяет, а трансформирует социальные



нормы: они становятся более дисперсными, но не менее регулирующими, поскольку санкции могут быть мгновенными и публичными [5; 8]. Данный вывод поддерживает необходимость рассматривать влияние социальных медиа как результат взаимодействия индивидуальных стратегий и структурных условий платформ, а не как прямое следствие «времени в сети».

Заключение. Проведенное исследование показало, что социальные медиа-платформы в Узбекистане являются значимой средой социально-психологического развития личности, влияя на формирование идентичности, самопрезентацию, социальное сравнение и переживание принадлежности. Научный вклад работы состоит в систематизации механизмов влияния по трем уровням, что позволяет связать индивидуальные эффекты с нормами сообществ и алгоритмической архитектурой платформ. Практическая значимость связана с обоснованием необходимости медиаграмотности, ориентированной на управление вниманием, критическую интерпретацию контента и развитие устойчивых навыков социально-эмоциональной саморегуляции. Перспективы дальнейших исследований включают эмпирическую проверку предложенной модели на выборках разных возрастных и образовательных групп, анализ различий между платформами и изучение роли закрытых онлайн-сообществ в идентификационных процессах и групповой нормативности.

Список литературы.

1. Ellison N. B., Steinfield C., Lampe C. The benefits of Facebook “friends”: Social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2007. 1143–1168 p.
2. Vogel E. A., Rose J. P., Roberts L. R., Eckles K. Social comparison, social media, and self-esteem. *Psychology of Popular Media Culture*. Washington: American Psychological Association, 2014. 206–222 p.
3. Kross E., Verduyn P., Demiralp E., Park J., Lee D. S., Lin N., Shablack H., Jonides J., Ybarra O. Facebook use predicts declines in subjective well-being in young adults. *PLoS ONE*. San Francisco: Public Library of Science, 2013. 1–6 p.
4. Boyd D. It’s complicated: The social lives of networked teens. New Haven: Yale University Press, 2014. 281 p.
5. Солдатова Г. У., Рассказова Е. И. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире. Москва: Проспект, 2020. 304 с.
6. Кастельс М. Власть коммуникации. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики, 2016. 590 с.
7. Набиев Б. Х. Социально-психологические особенности молодежи в условиях модернизации коммуникации. Ташкент: Фан, 2019. 180 с.
8. Емелин В. А., Тхостов А. Ш. Психология цифровой повседневности: феномены, риски, ресурсы. Москва: Издательство Московского университета, 2021. 256 с.



Kubayeva Mavluda Baxtiyor qizi,
Professional ta'limni rivojlantirish instituti
mustaqil izlanuvchisi, Navoiy innovatsiyalar universiteti dotsenti, p.f.f.d. (PhD)
E-mail: mavludakubayeva09@gmail.com

RIVOJLANGAN XORIJIY DAVLATLARDA KASBIY TA'LIM O'QUVCHILARINING IJODIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH TAJIRIBASI

Annotatsiya. Maqolada XXI asr globallashuv jarayonlari va Industry 4.0 sharoitida kasbiy ta'lim tizimida ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi yoritilgan. Finlyandiya, Germaniya, Buyuk Britaniya va Singapur tajribasi asosida ijodiy fikrlashni rivojlantirish, amaliy loyiha ishlari, dual ta'lim va ishlab chiqarish bilan integratsiya jarayonlari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ijodiy kompetensiya, kasbiy ta'lim, globallashuv jarayonlari, Industry 4.0, ijodiy fikrlash, Finlyandiya, Germaniya, Buyuk Britaniya va Singapur tajribasi, dual ta'lim, ishlab chiqarish bilan integratsiya, qiyosiy tahlil

Аннотация. В статье рассматривается проблема формирования творческих компетенций в системе профессионального образования в условиях глобализационных процессов XXI века и Индустрии 4.0. На основе опыта Финляндии, Германии, Великобритании и Сингапура проведён сравнительный анализ процессов развития креативного мышления, реализации практико-ориентированных проектных работ, дуального образования и интеграции с производством.

Ключевые слова: творческая компетенция, профессиональное образование, глобализационные процессы, Индустрия 4.0, креативное мышление, опыт Финляндии, Германии, Великобритании и Сингапура, дуальное образование, интеграция с производством, сравнительный анализ

Abstract. The article examines the issue of developing creative competencies in the vocational education system within the context of 21st-century globalization processes and Industry 4.0. Based on the experiences of Finland, Germany, the United Kingdom, and Singapore, a comparative analysis is conducted on the development of creative thinking, implementation of practical project-based work, dual education, and integration with industry.

Key words: creative competence, vocational education, globalization processes, Industry 4.0, creative thinking, experience of Finland, Germany, the United Kingdom, and Singapore, dual education, industry integration, comparative analysis

Kirish. XXI asrda globallashuv jarayonlarining kuchayishi, bilimlar iqtisodiyotiga o'tish va to'rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) sharoitida ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda dolzarb pedagogik muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Jahon Iqtisodiy Forumining 2020–2025-yillar uchun kelajak kasblariga oid hisobotida ijodiy fikrlash (creative thinking) eng muhim kasbiy ko'nikmalar qatorida uchinchi o'ringa joylashtirilgan. Bu holat turli mamlakatlar ta'lim tizimlarida, jumladan kasbiy ta'lim sohasida ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha to'plangan tajribani o'rganish va qiyosiy tahlil qilish zaruratini keltirib chiqaradi.

Qiyosiy pedagogika (comparative education) sohasida olib borilgan tadqiqotlarda V.A.Slastyoning, A.V.Xutorskoy, M.I.Meerovich va boshqa olimlar turli mamlakatlar ta'lim tizimlaridagi ilg'or tajribalarni o'rganish muhimligini ta'kidlaganlar. Xorijiy tajribani o'rganishda biz uchta asosiy mintaqaviy yo'nalishni ajratdik: Yevropa tajribasi (Finlyandiya, Germaniya, Buyuk Britaniya), Osiyo tajribasi (Janubiy Koreya, Singapur) va AQSh tajribasi.

Finlyandiya tajribasi. Finlyandiya ta'lim tizimi jahon pedagogika hamjamiyatida eng samarali tizimlardan biri sifatida tan olingan bo'lib, PISA xalqaro tadqiqotlari natijalariga ko'ra



doimiy ravishda yuqori ko'rsatkichlarga erishib kelmoqda. Finlyandiya kasbiy ta'limida (vocational education and training – VET) ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish muhim yo'nalish hisoblanadi.

Fin ta'lim tizimining o'ziga xos xususiyati shundaki, 2016-yildan boshlab joriy etilgan “phenomenon-based learning” (hodisa asosida o'qitish) yondashuvi o'quv jarayonida fanlararo integratsiyani ta'minlaydi va o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Kasbiy ta'lim muassasalarida amaliy loyiha ishlari (project-based learning) o'quv dasturining 18 foizini tashkil etadi, bu esa o'quvchilarga real ishlab chiqarish muammolarini ijodiy hal qilish ko'nikmalarini egallash imkonini beradi.

Finlyandiya kasbiy ta'lim tizimidagi yana bir muhim jihat – o'qituvchilarni tayyorlash sifatiga alohida e'tibor qaratilishi. Fin kasbiy ta'lim o'qituvchilari magistrlik darajasiga ega bo'lishi shart, shuningdek ular pedagogik amaliyot davomida ijodiy o'qitish metodlarini mustaqil ishlab chiqish va tatbiq etish ko'nikmalariga ega bo'lishlari talab etiladi. Finlyandiya Ta'lim baholash markazi (FINEEC) ning 2019-yildagi hisobotiga ko'ra, fin kasbiy ta'lim muassasalari o'qituvchilarining 87 foizi ijodiy o'qitish metodlarini muntazam ravishda qo'llaydi. Qiyoslash uchun, Yevropa Ittifoqining o'rtacha ko'rsatkichi 54 foizni tashkil etadi.

Alohida ta'kidlash lozimki, Finlyandiya kasbiy ta'lim muassasalarida “competence-based qualification” (kompetensiyaga asoslangan malaka) tizimi joriy etilgan bo'lib, unda o'quvchilar muayyan kompetensiyaga erishganliklarini amaliy ish orqali namoyish etishlari kerak. Bu tizimda ijodiy kompetensiya alohida baholash mezonini sifatida belgilangan va o'quvchining muammoga noodatiy, innovatsion yechim topish qobiliyati baholanadi. Bu yondashuv V.I.Andreyev ta'kidlagan ijodiylikning maqsadli ta'lim orqali shakllantirish mumkinligi g'oyasining amaliy tasdig'i hisoblanadi.

Germaniya tajribasi. Germaniya kasbiy ta'lim tizimi dunyodagi eng qadimiy va samarali dual ta'lim tizimlaridan biri hisoblanadi. Nemis dual ta'lim modelida o'quvchilar haftaning 3–4 kunini korxonada amaliy o'qitish va 1–2 kunini kasbiy ta'lim maktabida (Berufsschule) nazariy bilim olish bilan o'tkazadilar. Bu model o'quvchilarning ijodiy kompetensiyalarini bevosita ishlab chiqarish jarayonida shakllantirish imkonini beradi.

Germaniya kasbiy ta'limida “Meister” (usta) tizimi alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda tajribali ustalar rahbarligida o'quvchilar nafaqat kasb ko'nikmalarini, balki ijodiy muammolarni hal qilish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlarini ham egallaydilar. Nemis tadqiqotchisi H.Henning ta'kidlaganidek, “kasbiy mahorat faqat texnik ko'nikmalar emas, balki ijodiy yondashish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi”. Shuningdek, Germaniya Federativ Respublikasining “Kasbiy ta'lim to'g'risida” gi qonunida (Berufsbildungsgesetz) kasbiy kompetensiyalarning tarkibiy qismi sifatida innovatsion fikrlash va ijodiy muammolarni hal qilish ko'nikmalari maxsus ta'kidlab o'tilgan.

Germaniya tajribasining muhim jihati shundaki, kasbiy ta'lim dasturlarining mazmuni ish beruvchilar bilan hamkorlikda ishlab chiqiladi. Germaniya Sanoat-savdo palatasi (IHK) va Hunarmandchilik palatasi (HWK) o'quv dasturlariga ijodiy kompetensiyalar bo'yicha talablarni kiritish jarayonida faol ishtirok etadilar. Bu esa o'quv jarayoni va real ishlab chiqarish ehtiyojlari o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlaydi.

Germaniya Federal ta'lim va tadqiqot vazirligi (BMBF) tomonidan 2018-yilda ishga tushirilgan “InnoVET” dasturi kasbiy ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan bo'lib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri – o'quvchilarning ijodiy va innovatsion kompetensiyalarini shakllantirish. Bu dastur doirasida 70 dan ortiq pilot loyiha amalga oshirilgan, ularning natijalari shuni ko'rsatadiki, ijodiy kompetensiyalarni maqsadli shakllantirish o'quvchilarning umumiy kasbiy tayyorgarlik darajasini ham sezilarli oshiradi.

Buyuk Britaniya tajribasi. Buyuk Britaniyada ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish sohasida “Creative Partnerships” (Ijodiy hamkorlik) dasturi alohida e'tiborga loyiq. 2002–2011-



yillarda amalga oshirilgan ushbu milliy dastur doirasida ta'lim muassasalari va ijodiy sanoat vakillari (dizaynerlar, rassomlar, muhandislar, arxitektorlar) hamkorligi tashkil etilgan. Dastur natijalarining tahlili shuni ko'rsatadiki, dastuga jalb etilgan kasbiy ta'lim muassasalari o'quvchilarining ijodiy fikrlash ko'rsatkichlari 23 foizga oshgan.

Shuningdek, Buyuk Britaniyada STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yondashuvi kasbiy ta'limga keng joriy etilgan bo'lib, unda san'at va ijodiylik komponentlari texnik fanlar bilan integratsiyalashgan holda o'qitiladi. Nesta tashkilotining 2018-yildagi hisobotiga ko'ra, STEAM yondashuvini qo'llagan kasbiy ta'lim kollejlari o'quvchilarning amaliy muammolarni ijodiy hal qilish qobiliyati 31 foizga yaxshilangan.

Shuningdek, 2017-yildan boshlab Buyuk Britaniyada "T-Levels" (Texnik darajalar) islohoti amalga oshirilmoqda bo'lib, yangi kasbiy ta'lim dasturlarida ijodiy va innovatsion kompetensiyalar majburiy komponent sifatida kiritilgan. Bu islohot doirasida har bir kasbiy yo'nalish bo'yicha "industry placement" (sanoat amaliyoti) kamida 315 soatni tashkil etishi kerak, bu esa o'quvchilarga real ishlab chiqarish muhitida ijodiy muammolarni hal qilish tajribasini o'rtirish imkonini beradi.

Singapur tajribasi. Singapur ta'lim tizimi xalqaro miqyosda eng samarali tizimlardan biri sifatida tan olingan bo'lib, 2010-yildan boshlab "21st Century Competencies" (XXI asr kompetensiyalari) doirasida ijodiy fikrlash va innovatsion qobiliyatlar markaziy o'rin tutgan. Singapur Texnik Ta'lim Instituti (ITE) ning "Applied Learning" (Amaliy o'qitish) dasturida "Design Thinking" (Dizayn fikrlash) metodologiyasi kasbiy ta'limning ajralmas qismiga aylangan.

Design Thinking metodologiyasining mohiyati shundaki, o'quvchilar real muammolarni aniqlash, empatiylash, g'oyalar generatsiya qilish, prototip yaratish va sinash bosqichlarini ketma-ket o'taydilar. Bu jarayon o'quvchilarda ijodiy fikrlash, tanqidiy tahlil va hamkorlikda ishlash kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Singapur ta'lim tizimining yana bir o'ziga xos xususiyati – "Teach Less, Learn More" (Kamroq o'rgat, ko'proq o'rgan) tamoyili bo'lib, u o'qituvchilarni o'quvchilarga tayyor bilim berish o'rniga ularning mustaqil ijodiy izlanishlariga sharoit yaratishga yo'naltiradi.

Singapur ITE (Institute of Technical Education) ning "College West", "College Central" va "College East" bo'linmalari qatorida maxsus "Ideation Room" (G'oyalar xonasi) va "Innovation Hub" (Innovatsiya markazi) tashkil etilgan bo'lib, ularda o'quvchilar o'z kasbiy sohalariga tegishli ijodiy loyihalar ustida ishlaydilar. Masalan, kulinariya yo'nalishi o'quvchilari yangi retseptlar ishlab chiqish, dizayn yo'nalishi o'quvchilari innovatsion mahsulotlar yaratish va muhandislik yo'nalishi o'quvchilari texnik muammolarga noodatiy yechimlar topish bo'yicha loyihalar bajaradilar. Bu loyihalar natijalariga har yili o'tkaziladigan "ITE Innovation Awards" tanlovida baho beriladi.

Singapur tajribasida ta'lim va sanoat o'rtasidagi hamkorlik alohida ahamiyatga ega. "SkillsFuture" dasturi doirasida kasbiy ta'lim o'quvchilari sanoat korxonalarida "industry attachment" (sanoat stajrovkasi) o'taydilar, bu jarayonda ular real ishlab chiqarish muammolarini hal qilish va ijodiy yechimlar ishlab chiqish tajribasini oshiradilar. Singapur Ishchi kuchini rivojlantirish agentligi (WSG) ma'lumotlariga ko'ra, bunday stajrovka o'tagan o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligi va ijodiy kompetensiyalari sezilarli darajada yuqori bo'ladi.

Jahon ta'lim tizimida ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. AQSH, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi rivojlangan davlatlarda ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlardan foydalanish amaliyoti keng tarqalgan. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) dasturlari muvaffaqiyatli qo'llanilayotgan bo'lsa, Germaniyaning dual ta'lim tizimida o'quv jarayonida ishlab chiqarish bilan hamkorlik qilish orqali ijodiy faoliyat shakllantiriladi. Janubiy Koreya ta'lim tizimida talabalarda innovatsion texnologiyalardan



samarali foydalanish ko'nikmasini rivojlantirishga katta e'tibor beriladi. Bu mamlakatda ijodiy ta'lim laboratoriyalari, startaplar va biznes-inkubatorlar tashkil etilib, talabalarning yangi g'oyalarni ishlab chiqishi va ularni amalga oshirishga ko'maklashiladi.

Xorijiy davlatlar tajribasini tizimli qiyoslash maqsadida biz quyidagi qiyosiy jadvalni tuzib chiqdik (1-jadval):

1-jadval

Rivojlangan xorijiy davlatlarda ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish tajribasining qiyosiy tahlili

Mamlakat	Asosiy yondashuv	O'ziga xos xususiyat	Erishilgan natija
Finlyandiya	Phenomenon-based learning	O'qituvchi avtonomiyasi, portfolio baholash, fanlararo integratsiya	PISA natijalarida barqaror yuqori ko'rsatkichlar
Germaniya	Dual ta'lim, Meister tizimi	Korxona va maktab integratsiyasi, usta rahbarligi	Bitiruvchilarning 95% ishga joylashishi
Buyuk Britaniya	Creative Partnerships, STEAM	Ijodiy sanoat vakillari jalb etilishi, ijodiy laboratoriyalar	Ijodiy fikrlash ko'rsatkichi 23% ga oshgan
Janubiy Koreya	STEAM, raqamli texnologiyalar	Ijodiy iqtisodiyot siyosati, hackathon va makerthon	72% bitiruvchi ijodiy muammolarni hal qila oladi
Singapur	Design Thinking, Applied Learning	Teach Less Learn More, mustaqil izlanish	XXI asr kompetensiyalari reytingida 1-o'rin
Yaponiya	Monozukuri, Kaizen	Kosen tizimi, robot va dizayn tanlovlari	Bitiruvchilarning 89% ishga joylashishi
AQSh	PBL, Maker movement, tadbirkorlik	Makerspace, startap loyihalar, P21 doirasi	34% bitiruvchi o'z biznesini ochgan

Mamlakatlarning ijodiy kompetensiya shakllantirishga bag'ishlangan asosiy ko'rsatkichlarini vizual ravishda quyidagi radar diagrammada qiyoslash mumkin (1.rasm):

Ushbu tadqiqotda qiyosiy tahlil natijasida quyidagi umumiy xulosalar qilish mumkin. Birinchidan, rivojlangan xorijiy davlatlarda kasbiy ta'limda ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish davlat ta'lim siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Ikkinchidan, ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha turli mamlakatlar turli yondashuvlarni qo'llasa-da (Finlyandiya – phenomenon-based learning, Germaniya – dual ta'lim, Singapur – Design Thinking, AQSh – PBL va Maker movement), ularni birlashtiruvchi umumiy tamoyillar mavjud: amaliyotga yo'naltirilganlik, fanlararo integratsiya, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, ijodiy muhit yaratish va doimiy baholash tizimi. Uchinchidan, O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimida ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha sezilarli zaxiralar mavjud bo'lib, xorijiy tajribani milliy sharoitga ijodiy adaptatsiya qilish orqali bu yo'nalishdagi ishlarni sezilarli darajada yaxshilash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Lucas, B. Progression in Student Creativity in School / B. Lucas, G. Claxton, E. Spencer. - OECD, 2013.
2. May, R. The Courage to Create / R. May. - New York, 1995. - 180 p.



3. Renzulli, J.S. The three-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity / J.S. Renzulli // *Conceptions of Giftedness*. - New York, 1986. - P. 53–92.
4. Kubayeva M.B. Kasbiy ta'lim muassasalarida ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish: nazariy va amaliy yondashuvlar. // *Inter education & global study*. 2025. Vol.3 №6(1). B.198–204.
5. Kubayeva M.B. Kasbiy ta'lim muassasalarida o'quvchilarning ijodiy kompetensiyani shakllantirishda pedagogik yondashuvlar // *Inter education & global study* 2024. №10(1). B.149–154
6. K Mavluda Innovative Teaching Methods for Developing Creative Competencies in Vocational Education Students. // *International Journal of Pedagogics*, 4(12), 219–223.
<https://doi.org/10.37547/ijp/Volume04Issue12-46>
7. Torrance, E.P. Guiding Creative Talent / E.P. Torrance. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1962.
8. Feinstein, J.S. The nature of creative development / J.S. Feinstein. - Stanford, CA: Stanford University Press, 2006.
9. Florida, R. The Rise of the Creative Class / R. Florida. - New York: Basic Books, 2002.
10. www.natlib.uz – A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi.



Ermатов Sherzod Saidovich,

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

YOSH FUTBOLCHILARNI SARALASHDA ANTROPOMETRIK KO'RSATKICHLAR VA ULARNING SAMARADORLIK QIYMATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada 8-14 yoshli yosh futbolchilarni sport saralash jarayonida antropometrik ko'rsatkichlarning ahamiyati va prognoz qiymati ilmiy-metodologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida tana uzunligi, vazni, gavda massa indeksi (GMI), oyoq uzunligi, qo'l kenglamasining futbol mahoratiga ta'siri o'rganilgan. Germaniya, Ispaniya, Braziliya va O'zbekiston futbol akademiyalari tajribasidan foydalanilgan. Olingan natijalar antropometrik ko'rsatkichlarning yosh futbolchilar sportdagi kelajak faoliyatini bashorat qilishda muhim vosita ekanligini isbotlaydi.

Kalit so'zlar: antropometrik ko'rsatkichlar, futbolchilarni saralash, prognoz, sport tanlovi, yosh futbolchilar, tana tuzilishi, GMI.

Аннотация. В данной статье проведен научно-методологический анализ значимости и прогностической ценности антропометрических показателей в процессе спортивного отбора юных футболистов в возрасте 8-14 лет. В ходе исследования изучалось влияние длины тела, массы тела, индекса массы тела (ИМТ), длины ног и размаха рук на футбольное мастерство. Использован опыт футбольных академий Германии, Испании, Бразилии и Узбекистана. Полученные результаты доказывают, что антропометрические показатели являются важным инструментом для прогнозирования будущей спортивной деятельности юных футболистов.

Ключевые слова: антропометрические показатели, отбор футболистов, прогноз, спортивный отбор, юные футболисты, телосложение, ИМТ.

Abstract. This article provides a scientific and methodological analysis of the importance and prognostic value of anthropometric indicators in the sports selection process of young footballers aged 8-14. During the study, the effects of body height, weight, body mass index (BMI), leg length, and arm span on football performance were examined. Experience from football academies in Germany, Spain, Brazil, and Uzbekistan was utilized. The results prove that anthropometric indicators are an important tool for predicting the future sporting activities of young footballers.

Key words: anthropometric indicators, footballer selection, prognosis, sports selection, young footballers, body composition, BMI.

Dolzarblici. Zamonaviy futbolda, xususan yuqori raqobatli musobaqalar sharoitida, iqtidorli yosh futbolchilarni erta aniqlash va to'g'ri yo'naltirish nafaqat sport klublari, balki milliy terma jamoalar uchun ham strategik ahamiyatga ega masaladir. Sport seleksiyasi jarayonida antropometrik ko'rsatkichlar eng qulay, arzon va ob'ektiv baholash usuli sifatida keng qo'llaniladi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, tana uzunligi, oyoq uzunligi va gavda massa indeksi kabi ko'rsatkichlar futbol uchun zarur bo'lgan jismoniy fazilatlar bilan chambarchas bog'liq (Reilly va boshq., 2000; Malina va boshq., 2004). O'zbekistonda davlat dasturlari doirasida futbol akademiyalari va sport maktablari soni ortib bormoqda, biroq yosh futbolchilarni tanlashning ilmiy asoslantirilgan, standartlashtirilgan metodologiyasi hali to'liq shakllanmagan (PQ-5110, 2021). Ushbu maqola antropometrik ko'rsatkichlarning ilmiy asoslarini tahlil qilish va O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlarini asoslashga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi:



Yosh futbolchilarni (8-14 yosh) saralash jarayonida antropometrik ko'rsatkichlarning prognoz qiymatini ilmiy tahlil qilish, xorijiy tajribani o'rganish va O'zbekiston sharoitida standartlashtirilgan metodologiyani joriy etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari:

Saralangan va nazorat guruhleri o'rtasidagi antropometrik ko'rsatkichlar farqini aniqlash va statistik tahlil qilish.

Germaniya, Ispaniya va Braziliya futbol akademiyalari modellarini qiyosiy tahlil qilish va O'zbekiston metodologiyasi bilan taqqoslash.

Antropometrik prediktorlar asosida logistik regressiya modeli yaratish va uning aniqlik darajasini baholash.

1-Jadval

Yosh futbolchilarni saralashda qo'llaniladigan antropometrik o'lchov ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	O'lchov asbobi	Aniqlik	Standart
Tana uzunligi	Stadiometr	± 0.1 sm	ISO 7250
Tana vazni	Elektron tarozu	± 0.1 kg	ISO 7250
Gavda massa indeksi	Hisoblash	kg/m ²	WHO
O'tirgan holda uzunlik	Stadiometr	± 0.1 sm	ISO 7250
Oyoq uzunligi	Antropometr	± 0.1 sm	Martin usuli
Qo'l kenglamasi	O'lchov lentasi	± 0.5 sm	Martin usuli
Ko'krak qafasi hajmi	O'lchov lentasi	± 0.5 sm	ISO 7250
Tizza balandligi	Antropometr	± 0.1 sm	Martin usuli

2-Jadval

Saralangan va nazorat guruhleri antropometrik ko'rsatkichlarining tavsifiy statistikasi

Ko'rsatkich	Saralangan guruh (o'rt $\pm$ SD)	Nazorat guruhi (o'rt $\pm$ SD)	p-qiymat
Tana uzunligi (sm)	152.4 $\pm$ 8.3	148.1 $\pm$ 9.1	p<0.05
Tana vazni (kg)	41.2 $\pm$ 6.4	40.8 $\pm$ 7.2	p>0.05
GMI (kg/m ²)	17.7 $\pm$ 1.8	18.5 $\pm$ 2.4	p<0.05
Oyoq uzunligi (sm)	79.3 $\pm$ 5.1	75.6 $\pm$ 5.8	p<0.01
Qo'l kenglamasi (sm)	155.8 $\pm$ 9.2	149.3 $\pm$ 10.1	p<0.01
Ko'krak qafasi (sm)	73.4 $\pm$ 4.8	72.1 $\pm$ 5.2	p>0.05

3-Jadval

Xorijiy mamlakatlarda yosh futbolchilarni saralash metodologiyasining qiyosiy tahlili

Mamlakat	Asosiy mezon	Boshlash yoshi	Biologik yosh hisobi	Raqamli baza



Germaniya	Antropometrik + PHV	6-7 yosh	Ha (majburiy)	Ha (DFB Portal)
Ispaniya	Texnik + Antropometrik	7-8 yosh	Ha (ixtiyoriy)	Ha (LaLiga app)
Braziliya	Tana tarkibi + Texnik	8-9 yosh	Qisman	Rivojlanmoqda
O'zbekiston	Intuitsiya + Antropometrik	9-10 yosh	Yo'q	Yo'q

4-Jadval

Logistik regressiya tahlili: Prognoz modeli natijalari

Prediktor	OR (nisbiy ehtimol)	95% CI	p-qiyamat	Beta
Tana uzunligi	1.08	1.02 – 1.14	0.009	+0.312
Oyoq uzunligi	1.12	1.05 – 1.20	0.001	+0.418
GMI	0.87	0.79 – 0.96	0.006	-0.287
Qo'l kenglamasi	1.06	1.01 – 1.11	0.021	+0.251

Natijalar va ularning muhokamasi. Tadqiqot natijasida saralangan va nazorat guruhlari o'rtasida antropometrik ko'rsatkichlar bo'yicha muhim farqlar aniqlandi. Saralangan futbolchilarda tana uzunligi (152.4 ± 8.3 sm), oyoq uzunligi (79.3 ± 5.1 sm) va qo'l kenglamasi (155.8 ± 9.2 sm) ko'rsatkichlari nazorat guruhiga qaraganda statistik jihatdan sezilarli darajada yuqori ($p < 0.05$) bo'ldi. Tana vazni va ko'krak qafasi hajmida esa statistik ahamiyatli farq kuzatilmadi ($p > 0.05$).

Korrelyatsiya tahlili shuni ko'rsatdiki, oyoq uzunligi va 30 m yugurish tezligi o'rtasida kuchli manfiy korrelyatsiya ($r = -0.68$, $p < 0.01$) mavjud - bu oyoq uzunroq bo'lsa, yugurish vaqti qisqarishini bildiradi. Tana uzunligi va sakrash balandligi o'rtasida o'rtacha musbat korrelyatsiya ($r = 0.54$, $p < 0.05$), GMI va Yo-Yo chidamlilik testi o'rtasida esa o'rtacha manfiy korrelyatsiya ($r = -0.49$, $p < 0.05$) kuzatildi.

Logistik regressiya modeli natijalari oyoq uzunligi ($OR=1.12$) va tana uzunligi ($OR=1.08$) saralangan futbolchilarni aniqlashtiruvchi eng kuchli prediktorlar ekanligini ko'rsatdi. Modelning umumiy aniqligi ($AUC = 0.79$) o'rtacha-yuqori prognoz qiymatini tasdiqlab, antropometrik ko'rsatkichlar yordamida yosh futbolchilarni saralashni taxminan 79% aniqlikda bashorat qilish mumkinligini ko'rsatdi.

Xorijiy tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, Germaniya DFB modeli 6-7 yoshdan boshlab biologik yosh hisobini majburiy tarzda amalga oshiradi. Ispaniya La Masia metodologiyasida texnik mahorat biologik tuzilishdan ustun qo'yilsa-da, oxirgi yillarda antropometrik ma'lumotlar bazasi muhimroq rol o'ynamoqda. Braziliya modelida tana tarkibi (muskullar va yog' foizi nisbati) alohida ahamiyatga ega. O'zbekiston ushbu mamlakatlar bilan taqqoslaganda ayniqsa biologik yosh hisobi va raqamli monitoring tizimining yo'qligi jihatidan sezilarli orqada qolmoqda.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy xulosalarni berdi:

Antropometrik ko'rsatkichlar, xususan oyoq uzunligi va tana uzunligi, yosh futbolchilarni saralashda statistik jihatdan ahamiyatli prognoz qiymati ($AUC=0.79$) ko'rsatdi.

Gavda massa indeksi (GMI) manfiy korrelyatsiya bildirdi: past GMI ko'rsatkichi futbolchilar uchun jismoniy ustunlik omili hisoblanadi.



Xorijiy tajriba ko'rsatadiki, antropometrik baholash tizimli, raqamli va biologik yosh bilan birgalikda amalga oshirilganda samaradorligi keskin oshadi.

O'zbekiston futbol akademiyalarida standartlashtirilgan antropometrik protokol va raqamli monitoring tizimini joriy etish zarurati mavjud.

Saralashda biologik yosh tuzatmasini hisobga olgan holda integratsiyalashgan baholash tizimini tatbiq etish tavsiya etiladi.

Adabiyot va manbalar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PQ-5924-son "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 3-noyabrdagi PQ-4877-son "Jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va ilmiy salohiyatni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.

3. Reilly, T., Williams, A.M., Nevill, A., Franks, A. (2000). A multidisciplinary approach to talent identification in soccer. *Journal of Sports Sciences*, 18(9), 695–702.

4. Malina, R.M., Cumming, S.P., Kontos, A.P., Eisenmann, J.C., Ribeiro, B., Aroso, J. (2005). Maturity-associated variation in sport-specific skills of youth soccer players aged 13-15 years. *Journal of Sports Sciences*, 23(5), 515–522.

5. Le Gall, F., Carling, C., Williams, M., Reilly, T. (2010). Anthropometric and fitness characteristics of international, professional and amateur male graduate soccer players from an elite youth academy. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 13(1), 90–95.

6. Vaeyens, R., Philippaerts, R.M., Malina, R.M. (2005). The relative age effect in soccer: A match-related perspective. *Journal of Sports Sciences*, 23(7), 747–756.

7. Xolmatov, B.B. (2018). Yosh futbolchilar tayyorgarligining pedagogik-metodologik asoslari. *O'zbekiston jismoniy tarbiya va sport ilmiy-amaliy jurnali*, №3, 45–50.

8. Karimov, A.Sh. (2021). O'zbekistonda futbol rivojlanishining ilmiy-metodik asoslari. Toshkent: O'zDJTI nashriyoti.

9. Tursunov, S.X. (2021). Sport turlarida seleksiya va saralash mezonlarini ishlab chiqishning ilmiy asoslari. Toshkent: "Ilm Ziyo" nashriyoti.



Kayumov Oybek Achilovich,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali p.f.f.d., dots.
E-mail: oybekuzonlined3@gmail.com

WEB-LOYIHALASH KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA INTERAKTIV VA LOYIHAVIY (PBL) METODLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va loyiha asosida o'qitish (Project-Based Learning – PBL) metodlaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Zamonaviy raqamli ta'lim sharoitida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ularning amaliy ko'nikmalari, kreativ fikrlashi va mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda interaktiv metodlar (guruhli muhokama, muammoli vaziyatlar, kollaborativ ishlash) va PBL yondashuvining integratsiyasi asosida web-loyihalash kompetentligini rivojlantirish metodikasi ishlab chiqildi. Ushbu yondashuv talabalarining nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, real loyihalar orqali muammoni hal qilish va innovatsion yechimlar ishlab chiqish imkonini beradi.

Pedagogik eksperiment natijalari interaktiv va PBL metodlari asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalar bilim darajasi, amaliy ko'nikmalari va loyiha faoliyati samaradorligini sezilarli darajada oshirganini ko'rsatdi. Shuningdek, talabalar motivatsiyasi, faolligi va mustaqil ishlash qobiliyati rivojlanganligi aniqlandi.

Olingan natijalar interaktiv va loyiha asosida o'qitish metodlari web-loyihalash kompetentligini samarali shakllantirishda muhim pedagogik vosita ekanligini tasdiqlaydi hamda ularni oliy ta'lim tizimida keng qo'llash maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: web-loyihalash kompetentligi, interaktiv ta'lim metodlari, Project-Based Learning (PBL), kompetentlikka asoslangan ta'lim, amaliy ko'nikmalar, loyiha asosida o'qitish, kreativ fikrlash, kollaborativ o'qitish, raqamli ta'lim, IT ta'lim.

Аннотация. В данной статье исследуются теоретические и практические аспекты формирования компетентности в веб-проектировании на основе использования интерактивных методов и проектного обучения (Project-Based Learning – PBL). В условиях современной цифровой образовательной среды особое значение приобретает развитие у студентов практических навыков, креативного мышления и способности к самостоятельной деятельности при подготовке к профессиональной деятельности.

В исследовании разработана методика формирования компетентности в веб-проектировании на основе интеграции интерактивных методов (групповые обсуждения, проблемные ситуации, коллаборативная работа) и подхода PBL. Данный подход обеспечивает гармоничное сочетание теоретических знаний студентов с практической деятельностью, способствует решению реальных задач и разработке инновационных решений в рамках проектной деятельности.

Результаты педагогического эксперимента показали, что организация учебного процесса на основе интерактивных и проектных методов значительно повышает уровень знаний студентов, их практические навыки и эффективность проектной деятельности. Также выявлено повышение мотивации, активности и способности к самостоятельной работе у обучающихся.

Полученные результаты подтверждают, что интерактивные и проектные методы обучения являются эффективным педагогическим инструментом формирования компетентности в веб-проектировании и целесообразны для широкого применения в системе высшего образования.

Ключевые слова: компетентность в веб-проектировании, интерактивные методы обучения, Project-Based Learning (PBL), компетентностный подход, практические навыки, проектное обучение, креативное мышление, коллаборативное обучение, цифровое образование, IT-образование.



Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of developing web design competency through the use of interactive teaching methods and Project-Based Learning (PBL). In the context of modern digital education, the development of students' practical skills, creative thinking, and independent working abilities plays a crucial role in preparing them for professional activities.*

The study proposes a methodology for developing web design competency based on the integration of interactive methods (group discussions, problem-based situations, collaborative work) and the PBL approach. This approach enables the effective combination of theoretical knowledge with practical activities, allowing students to solve real-world problems and develop innovative solutions through project-based tasks.

The results of the pedagogical experiment demonstrate that the implementation of interactive and project-based methods significantly improves students' knowledge levels, practical skills, and the effectiveness of their project activities. Additionally, an increase in students' motivation, engagement, and independent learning abilities was observed.

The findings confirm that interactive and project-based teaching methods are effective pedagogical tools for developing web design competency and highlight their relevance for uropoe implementation in higher education systems.

Key words: *web design competency, interactive teaching methods, Project-Based Learning (PBL), competency-based education, practical skills, project-based learning, creative thinking, collaborative learning, digital education, IT education.*

1. Kirish. 1.1. Muammoning dolzarbligi. Zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi tubdan yangilanib, talabalar uchun zarur bo'lgan IT kompetensiyalarni shakllantirish ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda. Xususan, web-loyihalash kompetentligining ahamiyati ortib borib, u nafaqat dasturlash bilimlarini, balki dizayn, foydalanuvchi tajribasi (UX/UI), tizimli fikrlash va muammoni yechish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oluvchi kompleks kompetentlik sifatida namoyon bo'lmoqda.

Oliy ta'lim tizimida talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlash, ularni real loyihalar asosida ishlashga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq amaldagi an'anaviy o'qitish usullari ko'pincha nazariy bilimlarni yetkazish bilan cheklanib, talabalarning amaliy ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantira olmaydi. Natijada bitiruvchilar real kasbiy muhitga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Shu sababli web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish dolzarb muammo hisoblanadi.

1.2. So'nggi tadqiqotlar tahlili (2020–2025). So'nggi yillarda interaktiv ta'lim metodlari, jumladan active learning va collaborative learning yondashuvlari talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirish va bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishda samarali vosita sifatida keng o'rganilmoqda. Ushbu metodlar talabaning passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanishini ta'minlaydi.

Project-Based Learning (PBL) esa zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, talabalarni real muammolar asosida loyiha ishlab chiqishga yo'naltiradi. PBL metodida o'quv jarayoni amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lanib, talabalar mustaqil fikrlash, muammoni yechish va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi.

IT va web development ta'limi sohasidagi tadqiqotlar ham interaktiv va loyihaviy yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, kompetentlikka asoslangan ta'lim modeli talabalarni nafaqat bilim egallashga, balki uni amaliyotda qo'llashga yo'naltiradi. Bu esa web-loyihalash kabi amaliy yo'nalishlar uchun ayniqsa muhim hisoblanadi.

1.3. Tadqiqot bo'shlig'i (Research gap). Yuqoridagi tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, interaktiv va PBL metodlar alohida-alohida keng o'rganilgan bo'lsa-da, web-loyihalash kompetentligini aynan ushbu metodlar integratsiyasi asosida tizimli ravishda shakllantirish metodikasi yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Xususan, talabalarni real loyihalar orqali o'qitish, interaktiv metodlar bilan uyg'unlashtirish va bu jarayonda kompetentlikni bosqichma-bosqich rivojlantirish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.



1.4. Tadqiqot maqsadi

Mazkur tadqiqotning maqsadi web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va Project-Based Learning metodlaridan foydalanish metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

1.5. Tadqiqot vazifalari

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

Web-loyihalash kompetentligining tarkibiy tuzilmasini aniqlash;

Interaktiv va PBL metodlarining nazariy asoslarini tahlil qilish;

Ushbu metodlar integratsiyasiga asoslangan metodik model ishlab chiqish;

Taklif etilgan metodikaning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash.

2. Metodologiya. Mazkur tadqiqot web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va Project-Based Learning (PBL) metodlaridan foydalanish samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo'lib, kompleks metodologik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqot jarayoni nazariy va amaliy bosqichlarni o'z ichiga olib, zamonaviy pedagogik tamoyillar asosida tashkil etildi.

2.1. Tadqiqot yondashuvi. Tadqiqot uchta asosiy metodologik yondashuv integratsiyasi asosida olib borildi: tizimli, kompetentlikka asoslangan va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar.

Tizimli yondashuv web-loyihalash kompetentligini o'zaro bog'langan komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqishga imkon berdi. Ushbu yondashuv asosida o'qitish jarayoni maqsad, mazmun, faoliyat va natija komponentlari orqali tashkil etildi.

Kompetentlikka asoslangan yondashuv ta'lim jarayonini faqat bilim berish bilan cheklamasdan, balki talabalarining amaliy faoliyatga tayyorligini, muammoni yechish qobiliyatini va kreativ fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirdi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv (activity-based learning) esa talabalarni o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishga xizmat qildi. Bu yondashuv doirasida interaktiv metodlar va loyiha asosida o'qitish vositalari keng qo'llanildi.

2.2. Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

Pedagogik kuzatuv – talabalarining o'quv jarayonidagi faolligi, interaktiv mashg'ulotlardagi ishtiroki va loyiha faoliyati kuzatildi;

Pedagogik eksperiment – interaktiv va PBL metodlar asosida ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini aniqlash uchun qo'llanildi;

So'rovnoma va testlar – talabalar bilim darajasi, motivatsiyasi va kompetentlik rivojlanishini baholash uchun ishlatildi;

Amaliy loyiha baholash – talabalar tomonidan yaratilgan web-loyihalar sifat jihatidan tahlil qilindi.

2.3. Tadqiqot obyekti va predmeti. Tadqiqot obyekti – oliy ta'lim muassasasida web-loyihalashni o'qitish jarayoni;

Tadqiqot predmeti – interaktiv va PBL metodlar asosida web-loyihalash kompetentligini shakllantirish metodikasi.

2.4. Tanlanma. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan talabalar ishtirok etdi. Eksperiment ikki guruhda tashkil etildi:

Nazorat guruhi – an'anaviy o'qitish usullari asosida;

Tajriba guruhi – interaktiv va PBL metodlar asosida o'qitildi.

Guruhlar son jihatdan tenglashtirilib, boshlang'ich bilim darajasi diagnostika asosida aniqlashtirildi.

2.5. Metodik model tavsifi. Tadqiqot doirasida web-loyihalash kompetentligini shakllantirishning integrallashgan metodik modeli ishlab chiqildi.

Interaktiv metodlar:

brainstorming (fikrlar hujumi);

pair programming (juftlikda dasturlash);

guruhli muhokama;

case study (vaziyatli tahlil).

Project-Based Learning (PBL) bosqichlari:

Muammo qo'yish va vazifani aniqlash;



Loyiha rejasini ishlab chiqish;
Amaliy ishlab chiqish (web-sayt yaratish);
Natijani taqdim etish;
Refleksiya va baholash.
Kompetentlik komponentlari:
kognitiv – nazariy bilimlar;
operatsion-amaliy – texnik ko‘nikmalar;
loyihaviy-kreativ – dizayn va ijodiy yondashuv;
refleksiv – o‘z faoliyatini tahlil qilish.



1-rasm. Web-loyihalash kompetentligini shakllantirishning integrallashgan metodik modeli.

Taklif etilgan metodik model web-loyihalash kompetentligini shakllantirish jarayonini tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etishga xizmat qiladi. Modelning ishlash mexanizmi bir-biri bilan uzviy bog'langan metodologik yondashuvlar, o'qitish metodlari va pedagogik faoliyat komponentlari asosida amalga oshiriladi.

Dastlab, tadqiqot yondashuvlari bosqichida ta'lim jarayonining metodologik asosi belgilanadi. Tizimli yondashuv orqali web-loyihalash kompetentligining tarkibiy tuzilmasi aniqlanadi, kompetentlikka asoslangan yondashuv orqali o'quv natijalari kompetensiyalar shaklida ifodalanadi, faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv esa talabaning faol ishtirokini ta'minlaydi.

Keyingi bosqichda tadqiqot metodlari asosida o'quv jarayoni tashkil etiladi. Pedagogik kuzatuv orqali talabalar faoliyati monitoring qilinadi, pedagogik eksperiment orqali metodikaning samaradorligi tekshiriladi, so'rovnoma va testlar yordamida bilim darajasi va motivatsiya aniqlanadi, amaliy loyiha baholash orqali esa real natijalar tahlil qilinadi.

Shundan so'ng interaktiv metodlar bosqichi amalga oshiriladi. Bu bosqichda brainstorming, pair programming, guruhli muhokama va case study kabi metodlar qo'llanilib, talabalar o'quv



jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiriladi. Ushbu metodlar orqali bilimlar mustahkamlanadi va hamkorlikda ishlash ko'nikmalari rivojlanadi.

Modelning markaziy qismi sifatida Project-Based Learning (PBL) bosqichlari amalga oshiriladi. Dastlab muammo aniqlanadi va vazifa belgilanadi, keyin loyiha rejalashtiriladi, amaliy ishlab chiqish bosqichida web-sayt yaratiladi, natijalar taqdim etiladi va yakunda refleksiya hamda baholash amalga oshiriladi. Bu bosqich talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash imkonini beradi.

Natijaviy bosqichda kompetentlik komponentlari shakllanadi. Kognitiv komponent orqali nazariy bilimlar, operatsion-amaliy komponent orqali texnik ko'nikmalar, loyihaviy-kreativ komponent orqali ijodiy yondashuv va refleksiv komponent orqali o'z faoliyatini tahlil qilish qobiliyati rivojlanadi.

Modelning yakuniy natijasi sifatida talabalar web-loyihalash kompetentligini bosqichma-bosqich egallaydi. Ushbu jarayonda ularning faolligi, motivatsiyasi, amaliy ko'nikmalari va kreativ fikrlashi oshadi. Shunday qilib, model ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash va kompetentlikni kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mazkur model interaktiv metodlar va loyiha asosida o'qitishning uyg'unligi orqali talabalar kompetentligini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

3. Natijalar. Mazkur tadqiqotda multimodal learning analytics (MLA) asosida talabalar faoliyatini monitoring qilish va baholash metodikasining samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali aniqlandi. Olingan natijalar talabalar faoliyatini kompleks tahlil qilish va baholashda multimodal yondashuvning yuqori samaradorligini ko'rsatdi. Mazkur tadqiqotda web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va Project-Based Learning (PBL) metodlarining integratsiyalashgan holda qo'llanilishi samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali aniqlandi. Olingan natijalar talabalar kompetentligining rivojlanish dinamikasida sezilarli ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatdi.

3.1. Kompetentlik shakllanish modeli. Tadqiqot jarayonida interaktiv metodlar va PBL yondashuvining integratsiyasiga asoslangan kompetentlikni shakllantirish modeli ishlab chiqildi. Ushbu model talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga xizmat qildi.

Interaktiv metodlar talabalarni faol ishtirok etishga, fikr almashishga va muammolarni birgalikda hal qilishga yo'naltirdi. PBL esa ushbu jarayonni real loyiha asosida tashkil etib, talabalarning mustaqil ishlash, rejalashtirish va natijaga erishish ko'nikmalarini rivojlantirdi.

Natijada kompetentlik shakllanishi quyidagi bosqichlarda amalga oshdi: bilimni egallash → amaliy qo'llash → loyiha yaratish → refleksiya.

3.2. Talabalar rivojlanish dinamikasi. Tadqiqot davomida talabalar rivojlanishi uchta asosiy yo'nalish bo'yicha tahlil qilindi: bilim darajasi, amaliy ko'nikmalar va mustaqil loyiha faoliyati.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida:

bilim darajasi muntazam oshib, nazariy tushunchalarni o'zlashtirish darajasi yaxshilandi;

amaliy ko'nikmalar sezilarli rivojlanib, talabalar murakkab web-topshiriqlarni mustaqil bajarishga erishdi;

mustaqil loyiha faoliyati yuqori darajada shakllanib, talabalar real web-loyihalarni yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Bu esa interaktiv va PBL metodlarining uyg'unligi o'quv jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qilganini ko'rsatadi.

3.3. Eksperiment natijalari. Pedagogik eksperiment natijalari nazorat va tajriba guruhlari o'rtasida sezilarli farq mavjudligini ko'rsatdi.

1-jadval.

Kompetentlik o'sishi ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Nazorat guruhi (%)	Tajriba guruhi (%)
Bilim darajasi	65	88



Amaliy ko'nikmalar	60	90
Loyiha bajarish darajasi	58	92
Mustaqil ishlash	62	89

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha yuqori natijalarga erishilgan. Ayniqsa, loyiha bajarish darajasi va amaliy ko'nikmalar sezilarli oshgan.

Foiz o'zgarishlar tahliliga ko'ra:

bilim darajasi o'rtacha 20–25% ga oshgan;

amaliy ko'nikmalar 30% ga yaqin yaxshilangan;

loyiha faoliyati deyarli ikki baravar samarali bo'lgan.

3.4. Samaradorlik tahlili

Tadqiqot natijalari interaktiv va PBL metodlarining ta'lim samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqladi.

Birinchidan, talabalar motivatsiyasi oshdi, ular o'quv jarayoniga faol jalb etildi. Ikkinchidan, faollik darajasi yuqoriladi, darslarda ishtirok va topshiriqlarni bajarish muntazam tus oldi. Uchinchidan, amaliy natijalar yaxshilandi, talabalar real web-loyihalarni mustaqil ishlab chiqishga erishdi.

Shu bilan birga, interaktiv va loyihaviy yondashuvlar talabalarda ijodiy fikrlash, muammoni yechish va jamoada ishlash ko'nikmalarini ham rivojlantirdi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari interaktiv va Project-Based Learning metodlari asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni web-loyihalash kompetentligini samarali shakllantirishini ko'rsatdi. Ushbu yondashuv talabalarining nazariy bilimlari bilan bir qatorda amaliy va kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita sifatida namoyon bo'ldi.

4. Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va Project-Based Learning (PBL) metodlarining integratsiyalashgan holda qo'llanilishi yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar asosida ushbu yondashuvning pedagogik ahamiyati, ilmiy yangiligi hamda amaliy imkoniyatlari tahlil qilindi.

4.1. Natijalarni tahlil qilish

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv metodlar va PBL yondashuvining uyg'unligi talabalar kompetentligini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Interaktiv metodlar talabalarining o'quv jarayonidagi faolligini oshirib, bilimlarni faol o'zlashtirishga imkon yaratadi. PBL esa bu jarayonni amaliy faoliyat bilan bog'lab, nazariy bilimlarni real loyihalarda qo'llash imkonini beradi.

An'anaviy o'qitish usullari bilan solishtirilganda, taklif etilgan metodika quyidagi ustunliklarga ega ekanligi aniqlandi:

talabalar passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanadi;

bilimlar amaliy faoliyat orqali mustahkamlanadi;

mustaqil fikrlash va muammoni yechish ko'nikmalari rivojlanadi;

o'quv jarayoni real kasbiy faoliyatga yaqinlashtiriladi.

Shu jihatdan interaktiv va loyihaviy yondashuvlar web-loyihalash kabi amaliy yo'naltirilgan fanlar uchun ayniqsa samarali ekanligi tasdiqlandi.

4.2. Ilmiy yangilik.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi interaktiv metodlar va Project-Based Learning yondashuvining integratsiyasiga asoslangan web-loyihalash kompetentligini shakllantirish metodikasini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Taklif etilgan metodik modelda o'quv jarayoni interaktiv mashg'ulotlar va real loyiha faoliyati uyg'unligida tashkil etildi. Bu esa kompetentlikni faqat nazariy darajada emas, balki amaliy va kreativ faoliyat orqali shakllantirish imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda kompetentlikning kognitiv, amaliy, kreativ va reflektiv komponentlarini birgalikda rivojlantirish mexanizmi ishlab chiqildi. Bu yondashuv web-loyihalashni o'qitishda kompleks pedagogik tizimni yaratishga xizmat qiladi.

4.3. Afzalliklar va cheklovlar



Tadqiqot natijalari asosida interaktiv va PBL metodlarining bir qator afzalliklari aniqlashtirildi:

talabalar motivatsiyasi va faolligi oshadi;
amaliy ko'nikmalar samarali rivojlanadi;
ijodiy va tanqidiy fikrlash shakllanadi;
real loyiha tajribasi orqali kasbiy tayyorgarlik kuchayadi.
Shu bilan birga, ushbu yondashuvni joriy etishda ayrim cheklovlar ham mavjud:
loyihaviy faoliyatni tashkil etish ko'proq vaqt va resurs talab qiladi;
o'qituvchidan yuqori darajadagi metodik va texnik tayyorgarlik talab etiladi;
baholash jarayonini obyektiv tashkil etish murakkablik tug'dirishi mumkin.

Shunday qilib, interaktiv va PBL metodlari yuqori samaradorlikka ega bo'lsa-da, ularni amaliyotga joriy etishda pedagogik va tashkiliy sharoitlarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur muhokama natijalari tadqiqot gipotezasini tasdiqlaydi, ya'ni interaktiv va loyihaviy o'qitish metodlari integratsiyasi web-loyihalash kompetentligini samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv zamonaviy ta'lim tizimi talablariga mos keluvchi innovatsion pedagogik yechim sifatida baholanishi mumkin.

5. Xulosa. Mazkur tadqiqotda web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va Project-Based Learning (PBL) metodlaridan foydalanishning ilmiy-metodik asoslari ishlab chiqildi va uning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali tasdiqlandi. Olingan natijalar ushbu yondashuv talabalar kompetentligini kompleks rivojlantirishda samarali ekanligini ko'rsatdi.

Tadqiqot jarayonida interaktiv metodlar va PBL integratsiyasiga asoslangan metodik model ishlab chiqildi. Ushbu model talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish, mustaqil loyiha yaratish ko'nikmalarini rivojlantirish va o'quv jarayonini real kasbiy faoliyatga yaqinlashtirish imkonini berdi.

Eksperiment natijalari tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan bilim darajasi, amaliy ko'nikmalar va loyiha faoliyati bo'yicha sezilarli o'sish kuzatilganini ko'rsatdi. Bu esa interaktiv va loyihaviy yondashuvlarning web-loyihalashni o'qitishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari talabalar motivatsiyasi, faolligi va mustaqil ishlash qobiliyati oshganini ko'rsatdi. Bu esa mazkur metodikaning nafaqat bilim berish, balki kompetentlikni shakllantirishga qaratilganligini tasdiqlaydi.

Mazkur metodika oliy ta'lim muassasalarida web-loyihalash fanlarini o'qitishda samarali qo'llanilishi mumkin bo'lib, ta'lim sifatini oshirish va talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kelgusida ushbu yo'nalishda interaktiv va PBL metodlarini boshqa IT fanlariga joriy etish, baholash tizimini takomillashtirish hamda raqamli ta'lim platformalari bilan integratsiyalash imkoniyatlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati.

1. Prince, M. (2020). Does active learning work? A review of the research. *Journal of Engineering Education*, 109(2), 223–231.
2. Freeman, S., Eddy, S. L., McDonough, M., Smith, M. K., Okoroafor, N., Jordt, H., & Wenderoth, M. P. (2020). Active learning increases student performance. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(16), 8410–8415.
3. Thomas, J. W. (2021). A review of research on project-based learning. *Autodesk Foundation*.
4. Bell, S. (2020). Project-based learning for the 21st century. *The Clearing House*, 83(2), 39–43.
5. Krajcik, J. S., & Blumenfeld, P. C. (2021). Project-based learning. *Cambridge Handbook of the Learning Sciences*.



6. Hmelo-Silver, C. E. (2020). Problem-based learning: What and how do students learn? *Educational Psychology Review*, 16(3), 235–266.
7. Shahnoza Khaydaraliyevna Pozilova, Myxaббap Tuxtasinovna Мирсалиева, Oybek Achlovich Kayumov, Development of Professional Creativity of Professional Teachers in Professional Courses on The Basis of E-Pedagogy Principle Pages 66 - 71 dl.acm.org/doi/proceedings/10.1145/
8. Kayumova Nazokat Rashitovna Development of A Methodological Model and Technological Solutions for The Software Architecture of An Inclusive and Flexible Learning Platform, *International Journal of Pedagogics*, 2025/4/17, 116-121
9. Kayumova Nazokat Rashitovna Developing A Functional Model for Effective Education Based on Adaptive Content, Personalization, Inclusive Interface, And Feedback Mechanisms, *European International Journal of Pedagogics*, 2025/4/17, 62-67
10. Kayumov Oybek Achilovich, Kayumova Nazokat Rashitovna Development of a sign language recognition model for uzbek words using deep learning methods, *International Multidisciplinary Journal for Research & Development* 2024/6/6
11. Kayumov Oybek Achilovich, Kayumova Nazokat Rashitovna Uzbek sign language classifier based on machine learning, *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2024/5/31, 269-280
12. Kayumov Oybek Achilovich Methodological basis of modeling the process of creating interactive intellectual electronic resources, *Mental enlightenment scientific methodological journal*, 2022/6/29, 176-187



Xodjayeve Mavlyuda Sabirovna,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Zamonaviy axborot-kommunikatsiya
texnologiyalari kafedrasida dotsenti, texnika fanlari nomzodi*

E-mail: m.xodjayeve@iiu.uz

Aliyeva Nodira Maxkampo'latovna,

*Toshkent amaliy fanlar universiteti Raqamli va
fundamental fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi*

E-mail: nodiraaliyeva23@gmail.com

Rasuleva Maprat Rafikovna,

*Toshkent amaliy fanlar universiteti Raqamli va fundamental
fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi*

E-mail: mrasulova1964@gmail.com

SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA QISHLOQ XO'JALIGINI RAQAMLASHTIRISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarmog'ida sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash orqali raqamlashtirish jarayonlarining nazariy va amaliy aspektlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – sun'iy intellekt asosida qishloq xo'jaligini raqamlashtirishning mavjud imkoniyatlari, amalga oshirilgan loyihalar natijalari va kelgusidagi istiqbollari ilmiy asosda o'rganishdan iborat. Tadqiqotda tahlil, sintez, qiyosiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda “Raqamli O'zbekiston - 2030” strategiyasi doirasida qishloq xo'jaligini raqamlashtirish bo'yicha muhim qadamlar qo'yilgan bo'lib, FAO ko'magida Raqamli qishloq xo'jaligining Milliy dasturi ishlab chiqilgan. Xususan, Farg'ona vodiysida tashkil etilgan innovatsion siyosat laboratoriyalari va “tirik laboratoriyalar” tajribasi muvaffaqiyatli natijalar bergan. Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etishda internet aloqasi cheklanganligi, fermerlarning raqamli savodxonligi pastligi va texnik infratuzilmaning yetarli emasligi kabi to'siqlar mavjud. Xulosa qilib aytganda, maqolada sun'iy intellekt asosida qishloq xo'jaligini raqamlashtirishni yanada rivojlantirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, qishloq xo'jaligini raqamlashtirish, aqlli qishloq xo'jaligi, IoT, katta ma'lumotlar tahlili, barqaror rivojlanish, raqamli transformatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты процессов цифровизации в сельскохозяйственной отрасли Узбекистана посредством применения технологий искусственного интеллекта. Основная цель исследования – научное изучение существующих возможностей цифровизации сельского хозяйства на основе искусственного интеллекта, результатов реализованных проектов и будущих перспектив. В исследовании использованы методы анализа, синтеза, сравнительного и системного анализа. Результаты показывают, что в рамках стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030» в Узбекистане предприняты важные шаги по цифровизации сельского хозяйства, при содействии ФАО разработана Национальная программа цифрового сельского хозяйства. В частности, успешные результаты показал опыт инновационных политических лабораторий и «живых лабораторий», созданных в Ферганской долине. Вместе с тем, существуют препятствия для широкого внедрения технологий искусственного интеллекта, такие как ограниченность интернет-связи, низкая цифровая грамотность фермеров и недостаточность технической инфраструктуры. В заключение в статье разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации по дальнейшему развитию цифровизации сельского хозяйства на основе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровизация сельского хозяйства, умное сельское хозяйство, IoT, анализ больших данных, устойчивое развитие, цифровая трансформация.



Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of digitalization processes in the agricultural sector of Uzbekistan through the use of artificial intelligence technologies. The main purpose of the study is to scientifically examine the existing opportunities for digitalization of agriculture based on artificial intelligence, the results of implemented projects, and future prospects. The research employs methods of analysis, synthesis, comparative and systemic analysis. The results show that within the framework of the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy, important steps have been taken in Uzbekistan to digitalize agriculture, and the National Digital Agriculture Program has been developed with FAO assistance. In particular, the experience of innovation policy laboratories and "living laboratories" established in the Fergana Valley has yielded successful results. However, there are obstacles to the widespread implementation of artificial intelligence technologies, such as limited internet connectivity, low digital literacy among farmers, and insufficient technical infrastructure. In conclusion, the article develops scientifically based proposals and recommendations for further development of agricultural digitalization based on artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence, digitalization of agriculture, smart agriculture, IoT, big data analytics, sustainable development, digital transformation.

Kirish. Global miqyosda qishloq xo'jaligi tarmog'i iqlim o'zgarishi, suv resurslarining tanqisligi, yerlar degradatsiyasi va oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash kabi murakkab muammolar bilan yuzlashmoqda. Bunday sharoitda an'anaviy dehqonchilik usullari samaradorligini oshirish va barqaror rivojlanishni ta'minlashda sun'iy intellekt (SI) va raqamli texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston uchun qishloq xo'jaligi tarmog'i iqtisodiyotning strategik tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Mazkur soha yalpi ichki mahsulotning 25-27 foizini, aholi bandligining qariyb 30-35 foizini tashkil etadi. Mamlakatda 4 million gektardan ortiq sug'oriladigan yer va minglab fermer xo'jaliklari mavjud bo'lib, ushbu resurslardan samarali foydalanish dolzarb masala hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi farmonlari sohani raqamlashtirishning huquqiy asosini yaratdi. Ushbu hujjatlar doirasida qishloq xo'jaligiga sun'iy intellekt va ilg'or raqamli texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – sun'iy intellekt asosida qishloq xo'jaligini raqamlashtirishning nazariy asoslari, amaliyotda qo'llanilayotgan mexanizmlari va kelgusidagi rivojlanish istiqbollarini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligini raqamlashtirish masalalari xalqaro va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan keng o'rganilmoqda. Xususan, "Aqlli qishloq xo'jaligi" (Smart Agriculture) va "Qishloq xo'jaligi 4.0" konsepsiyalari doirasida olib borilgan izlanishlarda SI texnologiyalarining sohadagi roli alohida ta'kidlanadi.

O'zbekistonlik olimlardan Asamov R.B. qishloq xo'jaligini boshqarishdagi raqamli transformatsiyani o'rganib, aqlli qishloq xo'jaligi, aniqlik bilan qishloq xo'jaligi (precision agriculture) va qishloq xo'jaligida IoT texnologiyalarining samaradorlikni va qarorlar qabul qilishni yaxshilashdagi rolini tahlil qilgan [1]. Shuningdek, Ilashov B. tomonidan Samarqand viloyati misolida barqaror qishloq xo'jaligi indeksini hisoblash metodologiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, tadqiqot natijalariga ko'ra fermer xo'jaliklarining barqarorlik indeksi o'rtacha 0,34 koeffitsiyentga teng ekanligi aniqlandi.

Xalqaro tajribani o'rganish shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligida sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar tahlili (Big Data Analytics) qo'llanilishi hosildorlikni 20-30 foizga oshirish, suv va o'g'it sarfini 15-25 foizga kamaytirish imkonini beradi. FAO tomonidan ishlab chiqilgan SAFA (Sustainability Assessment of Food and Agriculture Systems) metodologiyasi esa qishloq xo'jaligi tizimlarining barqarorligini baholashning xalqaro standarti sifatida qabul qilingan.

Mazkur tadqiqotda qishloq xo'jaligini raqamlashtirish jarayonlarini o'rganishda tizimli yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini quyidagi usullar tashkil etadi:



Tahlil va sintez usuli – qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va amaliy tajribalarni o‘rganishda foydalanildi.

Qiyosiy tahlil usuli – O‘zbekiston va xorijiy mamlakatlarda qishloq xo‘jaligida SI texnologiyalarini joriy etish tajribasini solishtirishda qo‘llanildi.

Tizimli tahlil usuli – qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini raqamlashtirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini kompleks o‘rganishda foydalanildi.

Kuzatuv va umumlashtirish usuli – FAO tomonidan Farg‘ona vodiysida amalga oshirilgan “Qishloq xo‘jaligini raqamli transformatsiya qilish uchun asoslarni tayyorlash” loyihasi natijalarini tahlil qilishda qo‘llanildi

Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi, FAO, Agrosanoatni raqamlashtirish markazi ma‘lumotlari, shuningdek, ilmiy nashrlar va konferensiya materiallari tashkil etdi

Tadqiqot davomida O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini sun‘iy intellekt asosida raqamlashtirish bo‘yicha quyidagi asosiy natijalar aniqlandi:

“Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasi doirasida qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. FAO ko‘magida Raqamli qishloq xo‘jaligining Milliy dasturi ishlab chiqilgan bo‘lib, ushbu hujjat agrooziq-ovqat tizimini zamonaviy, raqobatbardosh va barqaror tarmoqqa aylantirishda strategik qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi

Farg‘ona viloyatida qishloq xo‘jaligini raqamlashtirishga to‘sqinlik qiluvchi muammolarni hal qilish maqsadida innovatsion siyosat laboratoriyalari va “tirik laboratoriyalar” (living laboratories) tashkil etilgan. Ushbu laboratoriyalar turli manfaatdor tomonlarni (fermerlar, agrobiznes vakillari, ilmiy-tadqiqot va qishloq xo‘jaligi bo‘yicha maslahat xizmatlari) birlashtirgan hamkorlikdagi innovatsion yondashuv asosida faoliyat yuritadi

AKIS (Qishloq xo‘jaligi bilimlari va innovatsiyalar tizimi) doirasida innovatsiyalar bilan shug‘ullanuvchi ishtirokchilar tarmog‘i yaratilgan va AKIS ning mintaqaviy muvofiqlashtiruvchi guruhi shakllantirilgan. Ushbu tizim Farg‘ona vodiysida qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish va AKIS o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishga, shuningdek, ayollarning AKIS da ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Telegram fermerlar orasida eng qulay xabar almashish ilovasi hisoblanadi. Qishloq joylarda internet aloqasining pastligi tufayli fermerlar axborot almashishning eng qulay vositasi sifatida Telegram kanallaridan foydalanadilar. Video kontent esa ularning bilim almashish uchun sevimli formatidir

Qishloq xo‘jaligi vazirligi tomonidan qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida sun‘iy intellekt, geoinformatsion tizimlar, agroteknik monitoring platformalari kabi zamonaviy raqamli yechimlarni joriy etish, fermer va dehqonlarga xizmat ko‘rsatish tizimini soddalashtirish, ma‘lumotlar oqimini avtomatlashtirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilangan

Loyiha doirasida qishloq xo‘jaligi ishchi kuchining salmoqli qismini (44 foizgacha) tashkil etuvchi ayollarni qamrab olish va jalb etishga alohida e‘tibor qaratilgan. Ularning bilim olishlari va axborot almashishlariga ko‘maklashish maqsadida maxsus “tirik laboratoriyalar” tashkil etilgan

Olingan natijalar asosida sun‘iy intellekt asosida qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish imkoniyatlari va mavjud muammolarini quyidagi yo‘nalishlarda tahlil qilish mumkin:

Sun‘iy intellekt texnologiyalarini qo‘llash imkoniyatlari

Sun‘iy intellekt qishloq xo‘jaligida quyidagi yo‘nalishlarda keng imkoniyatlar yaratadi [1]:

Yo‘nalish	Imkoniyatlar	Kutilayotgan samara
Aqli sug‘orish tizimlari	SI asosida tuproq namligi, ob-havo ma‘lumotlari va ekin talabini tahlil qilish	Suv resurslarini tejash (15-25%), hosildorlikni oshirish



Aniqlik bilan dehqonchilik	Dronlar va sensorlar yordamida maydonlarni monitoring qilish, o'g'it va pestitsidlarni maqsadli qo'llash	Resurslar sarfini kamaytirish, ekologik barqarorlikni ta'minlash
Hosildorlikni prognozlash	Katta ma'lumotlar tahlili va mashnaviy o'qitish asosida hosil miqdorini oldindan aniqlash	Bozorlarni rejalashtirish, narx barqarorligini ta'minlash
Zararkunandalarga qarshi kurash	SI asosida zararkunandalarni erta aniqlash va tarqalishini prognozlash	Kimyoviy himoya vositalaridan foydalanishni kamaytirish
Agrologistika va ta'minot zanjirlari	SI asosida mahsulotlarni saqlash, tashish va sotishni optimallashtirish	Mahsulot yo'qotishlarini kamaytirish, eksport imkoniyatlarini kengaytirish

Sun'iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etish yo'lida quyidagi to'siqlar mavjud:

Qishloq joylarda internet aloqasining pastligi raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini cheklaydi. FAO tadqiqotiga ko'ra, fermerlar orasida eng qulay xabar almashish vositasi Telegram bo'lib, bu internet aloqasi cheklangan sharoitda eng qulay platforma ekanligini ko'rsatadi

Ko'pchilik fermerlar SI texnologiyalari va ularning imkoniyatlari haqida yetarlicha ma'lumotga ega emas. Bu holat yangi texnologiyalarni qabul qilish va ulardan samarali foydalanishni qiyinlashtiradi.

SI texnologiyalarini joriy etish uchun zarur bo'lgan sensorlar, dronlar, dasturiy ta'minot va apparat vositalarining yetishmasligi va ularning yuqori narxi keng qo'llash imkoniyatini cheklaydi.

Sun'iy intellekt tizimlarini samarali ishlashi uchun katta hajmdagi sifatli ma'lumotlar (tuproq tarkibi, ob-havo, hosildorlik, zararkunandalar va boshqalar) zarur. O'zbekistonda ushbu ma'lumotlarning to'planishi va tizimlashtirilishi hali boshlang'ich bosqichda.

Qishloq xo'jaligi ishchi kuchining 44 foizigacha qismini tashkil etuvchi ayollarning raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari cheklangan

Yuqoridagi muammolarni hal etish bo'yicha quyidagi yo'nalishlarni taklif qilish mumkin:

Qishloq joylarda internet aloqasini yaxshilash, mobil aloqa tarmoqlarini kengaytirish orqali SI texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini oshirish.

FAO tajribasiga asoslanib, fermerlar uchun videoroliklar va o'zbek tilidagi o'zini o'zi o'qitish platformalarini ishlab chiqish Qishloq xo'jaligi bilimlari va innovatsiyalar tizimi (AKIS) orqali doimiy treninglar tashkil etish.

SI texnologiyalarini joriy etishda davlat tomonidan imtiyozlar va subsidiyalar berish, startap va innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash.

Aholi va qishloq xo'jaligini ro'yxatga olish natijalaridan foydalangan holda yagona raqamli platforma yaratish, ochiq ma'lumotlar siyosatini joriy etish.

Ayollar, yoshlar va ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarni raqamlashtirish jarayonlariga faol jalb etish, ular uchun maxsus dasturlar ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt asosida qishloq xo'jaligini raqamlashtirish O'zbekiston uchun muhim strategik vazifa hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalar va takliflar ishlab chiqildi:

O'zbekistonda "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi doirasida qishloq xo'jaligini raqamlashtirishning huquqiy va tashkiliy asoslari yaratilgan bo'lib, FAO ko'magida Raqamli qishloq xo'jaligining Milliy dasturi ishlab chiqilgan.

Farg'ona vodiysida tashkil etilgan innovatsion siyosat laboratoriyalari va "tirik laboratoriyalar" tajribasi muvaffaqiyatli natijalar bergan va ushbu tajribani mamlakatning boshqa hududlarida ham kengaytirish maqsadga muvofiq.

Qishloq xo'jaligi bilimlari va innovatsiyalar tizimi (AKIS) joriy etilishi bilim va tajriba almashishni kuchaytirib, SI texnologiyalarini tarqatishda muhim rol o'ynaydi.



Sun'iy intellekt texnologiyalarini keng joriy etishda internet aloqasining cheklanganligi, fermerlarning raqamli savodxonligi pastligi va texnik infratuzilmaning yetarli emasligi kabi to'siqlar mavjud bo'lib, ularni bartaraf etish bo'yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilishi zarur.

Qishloq xo'jaligini raqamlashtirishda gender tenglikni ta'minlash, ayollarni faol jalb etish va ularning imkoniyatlarini kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotlar natijasiga ko'ra quyidagi amaliy tavsiyalar berildi:

Qishloq joylarda internet aloqasini yaxshilash va fermerlar uchun maxsus o'zbek tilidagi o'zini o'zi o'qitish platformalarini yaratish;

Farg'ona vodiysidagi innovatsion laboratoriyalar tajribasini Qoraqalpog'iston Respublikasi va boshqa hududlarda ham joriy etish;

SI texnologiyalarini joriy etuvchi fermer xo'jaliklariga subsidiyalar va soliq imtiyozlari berish tizimini joriy qilish;

Qishloq xo'jaligi ma'lumotlarining yagona raqamli platformasini yaratish va ochiq ma'lumotlar siyosatini olib borish;

Qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi ta'lim muassasalarida sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar fanlarini kengaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Asamov R.B. (2025). O'zbekistonda qishloq xo'jaligidagi raqamli transformatsiya va innovatsion texnologiyalar. Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti ilmiy-metodik jurnali, 2(1).

2. FAO. (2026). O'zbekistonda qishloq xo'jaligiga innovatsiyalar va raqamlashtirishni joriy qilish natijalari. "Xalq so'zi" gazetasi, 4-mart.

3. Gaibberdiyev S.B., Ikromxo'jayev G'.X. (2021). Qishloq aholi punktlari yerlaridan foydalanish va tashkil etishda qishloq xo'jaligini raqamlashtirishning ahamiyati. UZZAMIN jurnali, №2 (93-97).

4. Ilashov B. (2025). Barqaror qishloq xo'jaligi indeksini hisoblash metodologiyasi: Samarqand viloyati fermer xo'jaliklari misolida. Ilg'or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar jurnali, 2(3), 765-774.

5. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Agrosanoatni raqamlashtirish markazi. (2025). Qishloq xo'jaligida raqamlashtirish bo'yicha yangi vazifalar belgilandi. <https://digitagro.uz>

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. (2020).

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni. (2024).



Saitjonov Saxobidin G'oziyevich,
Andijon davlat universiteti
Fakultetlararo jismoniy tarbiya va sport kafedrası dotsenti

YOSH YENGIL ATLETIKACHILARNI QISQA MASOFALARGA YUGURISH TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda tezkor yugurish texnikasini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, sportchilarni jismoniy va ruhiy tayyorgarligini oshirish, start texnikasining biomexanik asoslari va yengil atletikaning inson salomatligidagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'z: sportchilar, oyoq tirgaklar, start, sprint, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish, yuklama, tezkorlik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы популяризации физического воспитания и спорта в Узбекистане, формирования здорового образа жизни, а также совершенствования техники быстрого бега. Кроме того, анализируются вопросы повышения физической и психической подготовленности спортсменов, биомеханические основы стартовой техники и роль лёгкой атлетики в укреплении здоровья человека.

Ключевые слова: спортсмены, упоры для ног, старт, спринт, физическая подготовка, физическое развитие, нагрузка, быстрота.

Annotation. This article highlights the issues of promoting physical education and sports in Uzbekistan, forming a healthy lifestyle, and improving sprint running techniques. It also analyzes the enhancement of athletes' physical and psychological preparedness, the biomechanical foundations of starting technique, and the role of athletics in human health.

Key words: athletes, starting blocks, start, sprint, physical fitness, physical development, load, speed.

Kirish. Bugungi kunda dunyo sport hamjamiyatida yengil atletika bo'yicha sport raqobatning kuchayib borayotganligi musobaqalarda ko'rsatilayotgan natijalarning kun sayin o'sib borishi barobarida sportchilar tayyorlash tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Yurtimizda so'nggi yillarda jismoniy tarbiya va sport sohasida amalga oshirilayotgan ishlarning salmog'i katta bo'layotganligini e'tirof etish lozim. Xususan, sportchilar tayyorlash tizimida yuqori malakali sportchilarni tayyorlash, mashg'ulot jarayonlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida boshqarish tobora ommaviylashib ustivor vazifalarga aylanib ulgurdi. «Yurtimiz vakillarining Olimpiya o'yinlari, jahon chempionatlari, Osiyo o'yinlari va chempionatlari hamda xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishayotgani, dunyoda O'zbekistonning obro'-e'tibori va sport salohiyati yanada oshayotgani, respublikamiz hududlarida jahon andozalariga mos muhtasham sport inshootlari barpo etilayotgani, o'quvchi va talaba yoshlar o'rtasida uch bosqichdan iborat «Umid nihollari», «Barkamol avlod» va «Universiada» sport o'yinlari ommalashib borayotgani ayniqsa e'tiborlidir». Shu o'rinda aytish kerakki, jahon arenalarida raqobatbordosh, istiqbolli, yurtimiz sha'nini munosib himoya qiladigan sportchilarni tayyorlash ko'p yillik tayyorgarlik mashg'ulotlarini o'tkazish va tashkillashtirishdagi asosiy vazifalardan sanaladi.

Mamlakatimizda yuksak madaniyatga ega bo'lgan har tomonlama yetuk hamda jismonan sog'lom insonni shakllantirish maqsadida aholining jismoniy tarbiya va sport sohasida malaka va bilimlarini o'rnatishga qaratilgan ustuvor yo'nalishlarni belgilash, iqtidorli sportchilarni tanlab olish (selekttsiya) jarayoniga innovatsion shakllar va usullarni joriy etilmoqda. Yurtimizda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi, ayniqsa, yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish uchun zarur shart-sharoitlar va infra tuzilmani yaratish, mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev 2020 yil 24-yanvarda Oliy majlisga murojaatnomasida jismoniy tarbiya va sport sohasiga to'xtalar ekan jamiyatda sog'lom turmush



tarzini qaror toptirish, jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirish yana bir dolzarb vazifa ekanligini qayd etdi: “Sportni jadal rivojlantirish, xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishgan sportchilarni rag‘batlantirish va qo‘llab-quvvatlashga bundan buyon ham katta ahamiyat beramiz” degan fikrlarini ilgari surdi.

Barkamol shaxs deganda ham jismoniy, ham ma'naviy, ham ruhiy tomondan yetuk, intellektual salohiyatli, jamiyatning har bir talabiga javob bera oladigan, uyg‘un rivojlangan shaxs tushuniladi. Shu o‘rinda fransuz gumanisti Montenning quyidagi qimmatli fikrini keltirish joiz: “Jismoniy tarbiya va ma'naviy tarbiya bir otning oldingi ikki oyog‘iga qoqilgan taqaga o‘xshaydi, taqalardan biri tushib qolsa, ot oqsoqlanib yura olmaganidek, bu tarbiyalarning biri inson tarbiyasida orqada qolsa inson ham hayotda oqsoqlanib qoladi”. Yana bir fransuz faylasufi Tissoning fikrlari ham jismoniy mashqlarning inson hayotidagi tutgan o‘rni beqiyos ekanligini ko‘rsatadi. U shunday deb yozgan edi: “Jismoniy mashq har qanday dori-darmonning o‘rmini bosa olishi mumkin, lekin hech qanday dori-darmon jismoniy mashqning o‘rmini bosa olmaydi”. Ko‘rinib turibdiki, jismoniy mashq inson salomatligining asosiy mezonidir. Yana bir nemis faylasufi Voltershteynning qimmatli fikrlari mavjud: “Baxtimizning o‘ndan to‘qqiz ulushi sihat-salomatlikga bog‘liqdir”. Jismoniy tarbiya nazariyasining asoschilaridan biri buyuk faylasuf Abu Ali Ibn Sino «Sog‘liqni saqlashning asosiy tadbiri - badan tarbiyadir»degan edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Yosh yengil atletikachilarda qisqa masofalarga yugurish (sprint) texnikasini takomillashtirish zamonaviy sport tayyorgarligining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Sprint yugurish yuqori tezlik, kuch, koordinatsiya va tezkor reaksiyani talab qiladi. Ayniqsa 12–16 yosh oralig‘idagi sportchilarda texnik ko‘nikmalarni to‘g‘ri shakllantirish keyingi sport natijalarining poydevorini yaratadi.

Bugungi kunda mashg‘ulot jarayonida faqat jismoniy sifatlarni rivojlantirish emas, balki yugurish texnikasini biomexanik jihatdan to‘g‘ri o‘rgatish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Noto‘g‘ri shakllangan texnika esa tezlikning pasayishiga va ortiqcha energiya sarfiga olib keladi.

O‘quv-mashg‘ulot jarayonini rejalashtirish va tashkil etishda murabbiy har bir mashg‘ulotni nafaqat texnik-taktik jihatdan, balki jismoniy sifatlarni takomillashtirish nuqtai nazaridan ham aniqlashtirishi zarur. Ko‘pincha mashg‘ulotning asosiy qismida faqat takroriy usul qo‘llaniladi, bunda yugurishlar bir daqiqalik tanaffusdan keyin bajariladi yoki integral (kompleks) usul qo‘llaniladi, bunda yuklama shiddati tartibga solinmaydi va funksional yuklama darajasi faqat mashg‘ulot turi va ba‘zan sportchining ahvoli bilan belgilanadi deb xisoblaydi.

Hozirgi vaqtda ko‘pgina murabbiylar sprinterlik yugurish texnikasi o‘ta individual bo‘lishini va ma’lum bir biomexanikaviy tavsiflarga qaramasdan, sportchining muayyan individual xususiyatlariga, shuningdek, u erishadigan shiddat va tezkorlik darajasiga bog‘liq ekanligini e’tirof etadilar. Bu albatta hamma uchun umumiy bo‘lgan oqilona texnika elementlarini rad etmaydi, ularni takomillashtirish ustida hozirda ham shug‘ullanib kelinadi. Sprinterlik yugurish texnikasini tahlil qilish uchun unda shartli ravishda quyidagilar ajratiladi:

- start;
- start tezlanishi;
- masofa bo‘ylab yugurish;
- marraga yetib kelish.

Start. Qisqa masofalarga yugurishda musobaqa qoidalariga binoan past start qo‘llaniladi bunda start oyoq tirkaklaridan (stanogidan) foydalaniladi.

Start oyoq tirkaklarining joylashtirilishi o‘ta individual bo‘lib sportchining malakasiga va uning jismoniy imkoniyatlariga bog‘liq bo‘ladi. Yuguruvchi qo‘llariga va tirkaklarga tayanadi. Sportchi startga beriladigan buyruqni kutayotib, tirkak bu holatda oyoqlarning tizza bo‘g‘imidan bukilish burchagi katta ahamiyatga ega. Oldindagi tirkakka tayanib turuvchi oyoqning soni va boldiri o‘rtasidagi burchak 92-105o ga orqada turgan oyoqning 115-138o ga teng. Gavda va oldinda turgan oyoqning soni o‘rtasidagi burchak 19-23o ga teng. Bunday burchaklar qiymatlaridan past startga o‘rgatishda jumladan startga shay turish holatini shakllantirishda foydalanish mumkin. Buning uchun transportyor yoki yog‘ochli reykalaridan tayyorlangan burchak modellarini qo‘llash mumkin. Yuguruvchi startga shay turish holatida ortiqcha zo‘riqmasligi va uning harakatlari qisib qolmasligi lozim. Lekin ayni vaqtda u qisilgan prujinaga



o'xshash holatda turishi kerak. Buyruq berilish bilan harakatni boshlashi, startdan chiqishi kerak. Boz ustiga -Diqqat! va -Marsh» buyruqlari o'rtasidagi vaqt oralig'i musobaqa qoidalarida belgilab berilmagan va start beruvchiga bog'liq. Startga berilgan signalni o'q tovushi, ovoqli buyruq eshitgan zahoti yuguruvchi bir zumda oldinga harakatlanishni boshlaydi. Bunda u qo'llarida yo'lkadan va bir vaqtning o'zida orqada turgan oyog'i bilan orqadagi tirgakdan itariladi. Keyin orqada turgan oyoqda oldinga qadam tashlash bilan bir vaqtda oldinda turgan oyoq tirgakdan itarilishini boshlaydi, uning hamma bo'g'imlari keskin yoziladi. Odatda qo'llar oyoqlarga nisbatan qarama-qarshi harakatda bo'ladi.

Startdan yugurib chiqish yuguruvchining individual imkoniyatlariga qarab 15 dan 30 m gacha davom etadi. Uning asosiy vazifasi mumkin qadar tezroq maksimal yugurish tezligini olish. Startdan birinchi qadamlarning to'g'ri bajarilishi yuguruvchining itarilishiga yo'lkaga nisbatan o'tkir burchak ostida maksimal kuch bilan va harakat tezligiga bog'liq. Yuguruvchi birinchi qadamlarni egilgan holatda yuguradi keyin 6, 7- qadamlar gavdani ko'tarishni boshlaydi. Start tezlanishida gavdani asta-sekin ko'tarish juda muhim shundagina startdan va start tezlanishidan optimal samaraga erishish mumkin. Gavda to'g'ri egilganda qadam tashlaydigan oyoq soni tekislangan itariladigan oyoqqa nisbatan 90o ga ko'tariladi va inersiya kuchi yuqoriga qaraganda ko'proq oldinga yo'naltirilgan kuchni hosil qiladi. Yuguruvchi qadam tashlaydigan oyoqni pastga-orqaga qo'yaturib gavdasini oldinga itargan holda birinchi qadamlarni bajaradi. Bu harakat sonlarni tez birlashtirish bilan birga qancha tez bajarilsa keyingi itarilish shuncha chaqqonroq sodir bo'ladi. Qisqa masofaga yugurishda sportchidan kuch talab qilinib masofani yuqori kuch, tezlikorlik bilan bosib o'tish talab qilinadi.

Qisqa masofaga yugurish texnikasining asosiy elementlari

1. Start texnikasi

Past start (start kolodkalari yordamida) eng samarali hisoblanadi.

Gavda oldinga ($\approx 40-45^\circ$) egilgan bo'ladi.

Qo'llar va oyoqlar koordinatsiyalangan holda ishlaydi.

2. Tezlanish (akseleratsiya)

Qadamlar qisqa, lekin kuchli bo'ladi.

Gavda asta-sekin tiklanadi.

Har bir qadamda maksimal itarilish amalga oshiriladi.

3. Maksimal tezlik fazasi

Qadam uzunligi va chastotasi optimal nisbatda.

Gavda deyarli tik.

Qo'llar faol ishlaydi (90° burchakda).

4. Finish texnikasi

Ko'krak bilan oldinga tashlanish.

Tezlikni pasaytirmaslik muhim.

Metodik tavsiyalar. Yosh yengil atletikachilarni qisqa masofalarga yugurish texnikasini takomillashtirish uchun yuqoridagi metodikalar asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

Mashg'ulotlar sportchilarning yoshiga mos yuklama bilan olib borilishi kerak.

Qisqa masofaga yuguruvchilarning texnikasiga o'rgatishda bosqichma-bosqichlik muhim hisoblanadi.

Mashg'ulotlarni olib borishda video tahlil (analiz)dan foydalanish samarali hisoblanadi.

Yosh sportchilarga haddan tashqari oshiqcha yuklama berishdan saqlanish lozim bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigon bo'lsak yengil atletika sport turi inson organizimiga juda zarur sport turlardan bo'lib, qon aylanish, nafas olish, tayanch harakat aparati tizimini yaxshilaydi. Sportchilarni o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi, kuchli irodaga ega qilib tarbiyalaydi, oldiga qo'ygan maqsadlarini amalga oshirishda yengil atletika sport turining o'rni beqiyos hisoblanadi. Qisqa masofalarga yuguruvchilarning yillik sikl davomidagi mashg'ulot faoliyati tahlili quyidagi xulosaga kelishga imkon beradi. Ishlab chiqilgan mashg'ulot dasturlari deyarli to'liqligicha bajarildi. Mashg'ulot jarayoni ushbu ko'rsatkich uchun avval ishlab chiqilgan sport formasiga erishish qonuniyatlari asosida tashkil qilindi, tajriba guruhlarida jismoniy va masofaviy



tayyorgarlikdagi tahlil qilinayotgan belgilar bo'yicha chetga chiqishlar "oqilona" dinamika sifatida rejalashtirilgan ko'rsatkichlarga mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Jismoniy tarbiyava sport to'g'risida" gi O'RQ - 1123 sonli qonuni. 24.03.2026 y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvar "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PF-5924 sonli farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi PQ-5281-son "2024-yil Parij shahrida (Fransiya) bo'lib o'tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya yig'inlariga O'zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to'g'risida"gi Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi PQ-5282-son "Yurish, yugurish, mini-futbol, badminton, stritbol va "Workout" sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori.
5. Мирзаев М.О. Тактика бега на короткой дистанции: анализ, проблемы, перспективы современный взгляд на подготовку легкоатлетов. Монография. Под редакцией М., 2006. С.54-67.



Temirov Shoirbek Raimjonovich,

Andijon Davlat Universiteti "Sport nazariyasi va metodikasi" kafedrasi dotsent v.b.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI JISMONIY MASHG'ULOTLAR JARAYONIDA PULSOMETRIYA NAZORATI O'TKAZISHNING METODIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy mashg'ulotlar jarayonida pulsometriya nazoratining ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va uning amaliy samaradorligini aniqlashga bag'ishlangan. Tadqiqotda 3–6 yoshli bolalarning yurak urish tezligi ko'rsatkichlari yosh xususiyatlari nuqtai nazaridan tahlil qilinib, jismoniy yuklamaning optimal intensivlik zonalarini aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida nazorat va tajriba guruhlarini shakllantirilib, puls ko'rsatkichlari tinch holatda, yuklama vaqtida hamda tiklanish bosqichlarida o'lchandi. Olingan natijalar statistik jihatdan tahlil qilinib, Student t-mezoni yordamida guruhlar o'rtasidagi farqlarning ishonchliligi baholandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, pulsometriya asosida boshqarilgan jismoniy mashg'ulotlar bolalar organizmining funksional holatini yaxshilaydi, yurak-qon tomir tizimining moslashuv imkoniyatlarini oshiradi hamda tiklanish jarayonini tezlashtiradi. Ushbu yondashuv bolalar salomatligini mustahkamlash va jismoniy rivojlanishini samarali qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, pulsometriya, yurak urish tezligi, jismoniy yuklamaning, puls ko'rsatkichi, yuklama vaqti, jismoniy tarbiya.

Аннотация. Данное исследование посвящено разработке научно-методических основ контроля пульсометрии в процессе физкультурных занятий в дошкольных образовательных организациях и определению его практической эффективности. В работе проанализированы показатели частоты сердечных сокращений у детей 3–6 лет с учетом возрастных особенностей, а также уточнены оптимальные зоны интенсивности физической нагрузки. В ходе исследования были сформированы контрольная и экспериментальная группы, в которых измерения пульса проводились в состоянии покоя, во время нагрузки и на этапе восстановления. Полученные результаты подверглись статистическому анализу с использованием критерия Стьюдента для оценки достоверности различий между группами. Результаты показали, что физические занятия, организованные на основе пульсометрического контроля, способствуют улучшению функционального состояния организма детей, повышают адаптационные возможности сердечно-сосудистой системы и ускоряют процессы восстановления. Данный подход имеет важное значение для укрепления здоровья и эффективного физического развития детей.

Ключевые слова: дошкольное образование, пульсометрия, частота сердечных сокращений, физическая нагрузка, показатель пульса, время нагрузки, физическое воспитание.

Abstract. This study is devoted to the development of scientific and methodological foundations of heart rate monitoring (pulsometry) in the process of physical education classes in preschool institutions and the determination of its practical effectiveness. The research analyzes heart rate indicators of children aged 3–6 years, taking into account their age-related characteristics, and identifies optimal intensity zones of physical activity. During the study, control and experimental groups were formed, and heart rate measurements were taken at rest, during physical load, and in the recovery phase. The obtained results were statistically analyzed using the Student's t-test to assess the reliability of differences between the groups. The results showed that physical exercises organized based on pulsometric control improve the functional state of children's bodies, enhance the adaptive capabilities of the cardiovascular system, and accelerate recovery processes. The developed methodological recommendations can be used to scientifically organize physical education in preschool institutions. This approach plays an important role in strengthening children's health and supporting their effective physical development.



Key words: *preschool education, pulsometry, heart rate, physical load, pulse rate indicator, load duration, physical education.*

Kirish. Jamiyat rivojlanishining har bir yangi bosqichiga ta'lim tizimidagi yangi vazifalar mos keladi. Ta'lim sifatini oshirish nafaqat O'zbekiston Respublikasi, balki butun dunyo hamjamiyati uchun eng dolzarb muammolardan biridir. Ushbu muammoning hal etilishi ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, ta'lim jarayonini tashkil qilishda pedagogik texnologiyalarni optimallashtirish bilan bog'liq

Maktabgacha ta'lim muassasalaridagi bolalarni kelajakda maktab bo'g'inida o'qishga tayyorlash davri har bir bola hayotida mas'uliyatli bosqich hisoblanadi. Yangi o'qish sharoitlari, o'quv yuklamasi umumiy hajmining kattaligi, yangi kun tartibiga moslashish, o'rganilayotgan materialning yangiligi va murakkabligi, o'qituvchining vazifalari hamda topshiriqlarini bajarish zarurligi bolalar organizmiga yuqori talablar qo'yadi. Ma'lumki, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish ishlari bolalarda to'planib borayotgan toliqishni yo'qotish uchun samarali vosita sifatida qaraladi. O'rganilayotgan ta'lim muassasalarida bolalar bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish ishlarining innovatsion pedagogik texnologiyalarini asoslash va amaliyotga joriy etish tadqiqotning dolzarb pedagogik muammosi hisoblanadi

Tadqiqotning maqsadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy mashg'ulotlar jarayonida pulsometriya nazoratining ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va amaliy jihatdan asoslash.

Tadqiqot vazifalari. 3–6 yoshli bolalarda yurak urish tezligining yosh xususiyatlarini aniqlash.

Yuklama intensivlik zonalarini aniqlashtirish.

Metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktabgacha yosh davri inson hayotidagi eng mas'uliyatli va intensiv rivojlanish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davrda organizmning barcha tizimlari, xususan yurak-qon tomir, nafas olish va nerv tizimi jadal shakllanadi. 3–6 yosh oralig'ida yurak mushaklari anatomik jihatdan rivojlanayotgan bo'lib, funksional barqarorlik hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Shu sababli bu yoshda jismoniy yuklamani to'g'ri meyorlashtirish masalasi alohida ilmiy yondashuvni talab etadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy mashg'ulotlar bolalarning harakat faolligini oshirish, sog'ligini mustahkamlash, tayanch-harakat apparatini rivojlantirish va umumiy chidamlilikni shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq mashg'ulot jarayonida yuklama me'yordan ortib ketishi yoki yetarli bo'lmasligi sog'lomlashtirish samaradorligini pasaytiradi.

Jismoniy tarbiya darslarida pulsometriya olib borishdan, ya'ni tomir urishini o'lchashdan asosiy maqsad darsdagi yuklamaning bolalar yoshiga, tayyorgarligiga, mashg'ulot o'tkaziladigan joy sharoitiga muvofiqligini aniqlashdan iborat. Kuzatuv sekondomer yordamida bir bola ustida olib boriladi. Buning uchun o'qituvchining topshiriqlarini faol bajaradigan bola tanlab olinadi. Ushbu bola kuzatuv ob'ekti haqida oldindan ogohlantirilishi kerak

Zamonaviy pedagogik nazorat tizimida funksional ko'rsatkichlarni monitoring qilish muhim o'rin tutadi. Shulardan eng qulay va amaliy jihatdan sodda usullardan biri pulsometriya hisoblanadi. Pulsometriyaning maqsadi: dars jarayonida berilayotgan yuklamaning fiziologik asoslanganligini aniqlash, o'quvchilarning funksional holatini nazorat qilish, ortiqcha zo'riqishning oldini olish kabi maqsadlarni amalga oshiradi.

Yurak urish tezligi (YUT) organizmning jismoniy yuklamaga tezkor javob reaksiyasini aks ettiradi. Puls ko'rsatkichlari orqali:

yuklama intensivligi;

organizmning moslashuv darajasi;

tiklanish tezligi;

ortiqcha zo'riqish xavfi aniqlanishi mumkin.

PULS – lotincha turtki, tomir urishi, yurak qisqarishi natijasida qon tomirlarining ritmik tebranishi, kengayib torayishi manolarini anglatadi. Puls birinchi bor darsga qo'ng'irok



chalinishiga 5 daqiqa qolganda o'lganadi. Bunda kuzatuvchi kuzatiluvchi bolaning tinch holatda, ya'ni uning puls ko'rsatkichi me'yor holatida ekanligiga ishonch hosil qilishi kerak

Puls asosan bilakning ichki yuzasida, bilak arteriyasi sohasida aniqlanadi. Buning uchun tekshiriluvchining bilak bo'g'imi qo'l bilan shunday ushlanadiki, bosh barmoq bilakning ichki tomonida, boshqa barmoqlar bilan esa uning yuzidagi urib tumvchi bilak arteriyachasi paypaslab topilib, bir oz bosiladi. Puls 10 sekund mobaynida o'lganadi

Mavzuning dolzarbligi shundaki, maktabgacha ta'lim tizimida jismoniy mashg'ulotlar ko'pincha umumiy metodik tavsiyalar asosida olib boriladi, biroq individual funksional nazorat yetarli darajada qo'llanilmaydi. Pulsometriya asosida yuklamani boshqarish esa sog'lomlashtiruvchi mashg'ulotlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Pulsometriya o'tkazish metodikasi. Pulsni o'lchash quyidagi usulda amalga oshiriladi.

1. Palpatsiya (qo'l bilan o'lchash) bu eng sodda va keng qo'llaniladigan usul hisoblanadi. O'lchash joylari: Bilak arteriyasi (eng qulay), Bo'yin (uyqu arteriyasi)

O'lchash bosqichlari:

Tinch holatda, yani bolalarni mashg'ulotdan avval pulslari o'lganadi.

Asosiy yuklama vaqtida, yani darsning o'rtasida bolalarning eng aktiv mashq bajarayotgan vaqtida pulslari o'lganadi.

1-, 2-, 3-daqiqalik tiklanish bosqichida.

Bolalarda umuman barcha tekshiriluvchi shaxslarda pulsni quyidagicha hisoblash tartibida aniqlash mumkin:

6 soniya sanaladi natijani 10 ga ko'paytiriladi,

10 soniya sanaladi natijani 6 ga ko'paytiriladi,

15 soniya sanaladi natijani 4 ga ko'paytiriladi,

30 soniya sanaladi natijani 2 ga ko'paytiriladi.

Aniqlik uchun 30 soniyalik usul tavsiya etiladi.

Intensivlik zonalari (5–6 yosh):

Zona	Puls (urish/min)	Tavsif
100–120	Past yuklama	Chiniqtiruvchi
120–140	O'rtacha yuklama	Rivojlantiruvchi
140–160	Yuqori yuklama	Qisqa muddatli

160 dan yuqori ko'rsatkich uzoq davom etmasligi kerak.

Biz Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy mashg'ulotlar jarayonida pulsometriya nazoratining metodik asoslari samaradorligini aniqlash maqsadida yarim soatlik jismoniy tarbiya dars jarayonida bolalarni pulslarini aniqlashga harakat qildik. Bunda biz 12 tadan iborat nazorat va tajriba guruhlarini ajratib oldik. Tajriba sinov ishlarini uch bosqichda amalga oshirdik:

1-bosqich – tinch holatda,

2-bosqich – yuklama berilgan vaqtda,

3-bosqich – tiklanish bosqichi.

Statistik tahlil natijalari

1-jadval

5–6 yoshli bolalarda puls ko'rsatkichlarining o'rtacha qiymatlari ($\bar{x} \pm d$)

Nazorat Bosqichlari	Nazorat guruhi n=12	Tajriba guruhi n=12
Tinch holatda	96±3.2	95±2.8
Yuklama berilganda	162±4.1	148±3.6
Tiklanish vaqti (3 daq.)	130±4.5	112±3.1

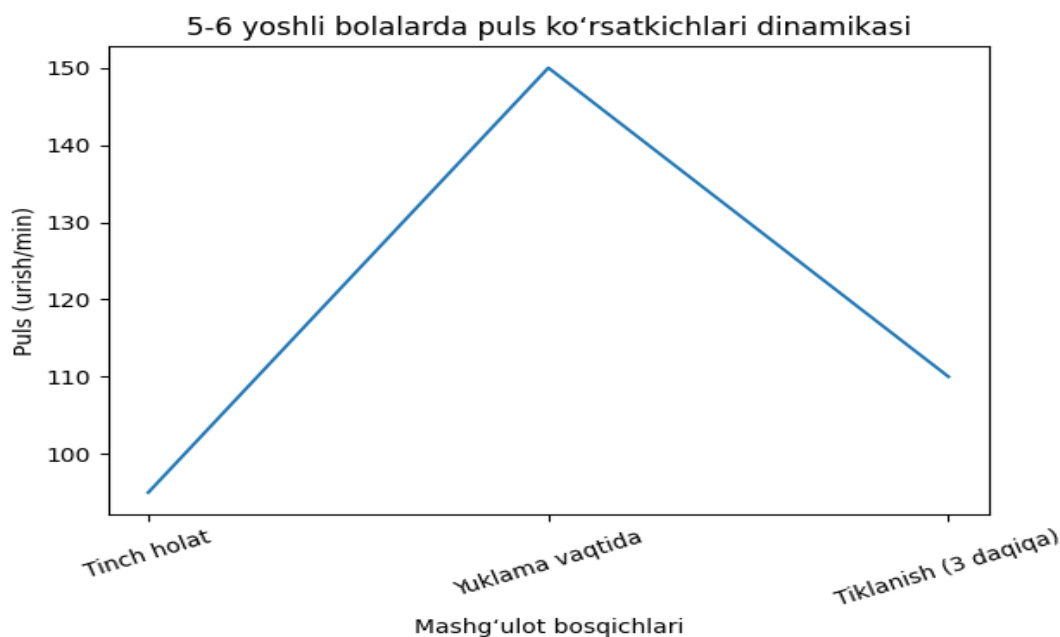
Student t-mezoni natijasida yuklama bosqichida farq ishonchli ($p < 0.05$) ekanligi aniqlandi. Tajriba guruhi bolalarida puls ko'rsatkichlari me'yoriy zona doirasida saqlandi va tiklanish tezroq kechdi. Nazorat guruhida esa tiklanish sustroq kuzatildi.



Foiz hisobida:

Tajriba guruhida tiklanish samaradorligi 18% yuqori.

Ortiqcha yuklama holatlari 25% ga kamaydi.



1-rasm. Mashg'ulot bosqichlarida puls ko'rsatkichlari dinamikasi

Muhokama. Natijalar shuni ko'rsatadiki, pulsometriya asosida yuklamani boshqarish bolalar organizmining moslashuv imkoniyatlarini yaxshilaydi. Tiklanish tezligining yuqoriligi yurak-qon tomir tizimining optimal ishlashini ko'rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda ortiqcha yuklama tez charchash, qiziqishning pasayishi va vegetativ reaksiyalarni keltirib chiqarishi mumkin. Puls nazorati bu xavflarning oldini olishga yordam beradi.

Maqolaning amaliy ahamiyati:

Tarbiyachilar uchun sodda monitoring tizimi ishlab chiqildi.

Mashg'ulot samaradorligi oshirildi.

Bolalarda ortiqcha zo'riqishning oldi olindi.

Xulosa. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pulsometriya nazorati jismoniy mashg'ulotlarni ilmiy asosda tashkil etishning samarali vositasi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, puls nazorati asosida dozalashtirilgan mashg'ulotlar bolalar organizmining moslashuv imkoniyatlarini yaxshilaydi va tiklanish jarayonini tezlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Temirov Sh.R. Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarning jismoniy rivojlanishida uzviylikni ta'minlash metodikasi. Diss. Avtoreferati. Farg'ona, 2023.
2. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2015.
3. Kerimov F.A. Sport trenirovkasi nazariyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2018.
4. Matveyev L.P. Teoriya i metodika fizicheskoy kultury. Darslik. Moskva, 2008.
5. Ashmarin B.A. Teoriya i metodika fizicheskogo vospitaniya. Darslik. Moskva, 2010.
6. Umarov A.K. Maktabgacha ta'limda jismoniy tarbiya. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2019.
7. Karimova D.N. Bolalar fiziologiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2017.
8. Xasanov A.A. Jismoniy rivojlanish asoslari. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2016.



Shoyunusova Arofat,
Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

ROLI O'YIN METODINING MAZMUN MOHIYATI VA TIL O'QITISHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada rolli o'yinlar metodining kelib chiqishi, rivojlanishi va fanga kirib kelishi nazariy metodologik jihatdan asoslangan. Shuningdek, rolli o'yin metodikasining til o'rganishdagi ahamiyati batafsil tahlil qilingan. Rolli o'yinlarning o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish, tilni real hayotiy vaziyatlarda qo'llashga o'rgatishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, ushbu metodning samaradorligini oshirishga doir metodik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: o'yin, rolli o'yin, metod, metodika, til nazariyasi, gamifikatsiya, simulyatsiya.

Аннотация. В данной статье теоретико-методологически обоснованы происхождение, развитие и внедрение метода ролевых игр в научную сферу. Кроме того, подробно проанализировано значение методики ролевых игр в процессе изучения языка. Рассмотрена роль ролевых игр в развитии коммуникативных навыков обучающихся и формировании у них умений применять язык в ситуациях, приближенных к реальной жизни. Также представлены методические рекомендации по повышению эффективности данного метода.

Ключевые слова: игра, ролевая игра, метод, методика, теория языка, геймификация, симуляция.

Abstract. This article provides a theoretical and methodological justification of the origin, development, and integration of the role-play method into academic practice. It also offers a comprehensive analysis of the significance of role-play methodology in language learning. The study examines the role of role-play activities in developing learners' communicative competence and in fostering their ability to use language in real-life situations. Furthermore, methodological recommendations for enhancing the effectiveness of this approach are proposed.

Key words: game, role play, method, methodology, language theory, gamification, simulation.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda chet tillarini o'rganishga bo'lgan ehtiyoj va qiziqish tobora ortib bormoqda. Chet tillari bugungi kunda madaniyatlararo muloqotning muhim vositasi sifatida namoyon bo'lib, ularning o'rganilishi jamiyatning ijtimoiy talabiga aylangan. Davlat ta'lim standartlariga muvofiq, ta'lim muassasalarida chet tilini o'qitishning asosiy maqsadi kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishishda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni rivojlantirish uchun interfaol metodlarni qo'llash, jumladan, mashg'ulotlarni rolli o'yinlar shaklida tashkil etish samarali vositalardan biri hisoblanadi.

Rolli o'yinlar chet tilini o'qitishda yuqori samaradorlikka ega metodlar sirasiga kiradi. Ular o'quvchilarning tafakkurini faollashtiradi, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi, nutq faoliyatini shakllantiradi hamda tilni real hayotga yaqin sharoitda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Rolli o'yin metodi, asosan, madaniyatlararo muloqotda tez-tez uchraydigan vaziyatlarni sun'iy tarzda tiklashga asoslanadi. Bunda ishtirokchilar muayyan rollarni qabul qiladi va ularni ijro etish jarayonida o'zaro muloqotga kirishadi. Bu jarayon davomida rollar dinamik tarzda o'zgarishi ham mumkin. Mazkur metod madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning tasavvur doirasini kengaytiradi hamda boshqa til va madaniyat vakillarini anglash qobiliyatini shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili. Til o'rganishda Amerikalik tilshunos olimlar uch yondashuvni taklif etadi. Strukturaviy, funksional va interaktiv. Rolli o'yin metodi orqali tilni o'rganish aynan interaktiv o'rganish yondashuvga mos keladi. bunda til shaxslararo munosabatlarni amalga oshirish vositasi sifatida qaraladi. J.Richard va T.Rodgersning fikricha, rolli o'yinlar ishtirokchilar o'rtasida samarali ijtimoiy aloqalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur metoning samarali



bo'lishi uchun ishtirokchilar o'z rollari va vazifalari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi zarur. Shu o'rinda aytib o'tish mumkinki, rolli o'yinlarni tashkil qilishda simulyatsiya texnologiyasining roli va ahamiyati katta hisoblanadi. Simulyatsiya texnologiyasi ilk bor Fransiyada paydo bo'lgan. Fransis Debyizer simulyatsiyani quyidagicha ta'riflaydi: bu muammoli vaziyat asosida tashkil etilgan, sun'iy ravishda yaratilgan va sahnalashtirilgan muloqotdir.

R.Scorella va D. Crookall simulyatsiya texnologiyasi va rolli o'yinb metodining til o'rganishda samarali bo'lishi uchun quyidagilarga alohida ahamiyat berish zarurligini ta'kidlaydi.

o'quvchi yetarli miqdorda yangi material olishi,

faol ishtirok etishi,

ijobiy emotsional muhit mavjud bo'lishi zarur[6; 230].

Ushbu metodning ahamiyati til o'rganish jarayonida o'quvchilar real muloqotda ishtirok etadi. Buning natijasida, ularning tilni o'rganayotganini unutib, tabiiy ravishda o'zlashtirishiga yordam beradi. Rolli o'yinlar metodikasi doirasida ilmiy tadqiqot olib borgan M.Cammings "rolli o'yinlar orqali talabalarni real hayotiy vaziyatlarda erkin muloqot qilishga o'rgatish asosiy maqsad hisoblanadi. deb qayd etadi.

S.Sodov rolli o'yinlarda asosiy e'tibor tilga emas, balki vazifa va faoliyatga qaratilishi zarurligini qayd etadi. O'quvchilar rolli o'yinlarni o'ynashda o'zlarini begona sayyoralik deb bilib, kundalik bilimlar vazifasini aniqlash mumkin deb qayd etadi. Murakkab rolli o'yinlarda o'qituvchi vaziyatni aniq belgilab beradi, rollarni taqsimlaydi va materiallar bilan ta'minlaydi.

Muxokama va natija. Rolli o'yinlarni tashkil etishda o'qituvchi mazkur metodning umumiy tuzilmasini belgilaydi, biroq odatda ushbu tuzilma aniqlangandan so'ng o'yinda faol ishtirok etmaydi. K.Jonsning ta'kidlashicha, "o'qituvchi tartibga soluvchi rolini bajaradi va yo'l harakatini boshqaruvchi kabi harakat qiladi: u harakat oqimining to'siqlarga uchramasligiga yordam beradi, ammo aniq qaysi yo'nalishda harakat qilishni ko'rsatmaydi". Bu yondashuv R.Skarella qarashlariga ham mos keladi. An'anaviy darslarda o'qituvchi markaziy rolni egallagan bo'lsa, bu metodda u ikkinchi darajaga o'tadi va o'quvchilar o'zaro erkin muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'quvchilardagi hayajonni kamaytirib, o'rganish jarayonini yengillashtiradi. Shuningdek, o'qituvchi rolli o'yin jarayonida qo'shimcha vazifalarni ham bajaradi. Xususan, u o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi, ularning qiziqishini rag'batlantirishi va o'rganishga bo'lgan intilishini kuchaytiradigan o'quv materiallarini tanlashi lozim. M.Kaplan rolli o'yinlar haqida shunday yozadi. Real hayotga yaqin simulyatsiya misolini keltirib, o'quvchilarda ishonchni rivojlantirish faqat mashqlar orqali emas, balki real vaziyatlarga asoslangan rolli o'yinlar orqali samaradorlikka erishish mumkin.

Rolli o'yinlar metodini tashkil etish jarayoni turli omillarga bog'liq bo'lib, G.Laddus bu jarayonni quyidagi omillarga bog'liq deb hisoblaydi. Daraja, vaqt, maqsad, til, tashkil etish, tayyorgarlik, yakuniy tahlil, izohlar va variativlik. Masalan, "Oroldagi o'yin" simulyatsiyasida talabalar birgalikda qaror qabul qilish orqali muammoli vaziyatni hal qilishadi. Ular vulqon otilishi arafasida oroldan chiqib ketish rejasini ishlab chiqishlari kerak bo'ladi. Bu jarayonda o'quvchilar o'z fikrlarini ifoda etish, bahslashish, murosaga kelish kabi ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Ushbu rolli o'yin quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

daraja: ilg'or bosqich,

vaqt: asosiy o'yin uchun 1,5 soat, tahlil uchun 1 soat,

maqsad: hamkorlik va qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish,

til: fikr bildirish, kelishish yoki rad etish, ishontirish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish,

tashkil etish: guruhli va jamoaviy ish,

tayyorgarlik: o'quvchilar rollar va vaziyat haqida ma'lumot oladi,

jarayon: o'quvchilar muammoni hal qilish uchun qaror qabul qiladi,

tahlil: o'yin yakunida natijalar muhokama qilinadi.

Rolli o'yinni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun avvalo puxta tayyorgarlik zarur. Hatto boshlang'ich bosqichdagi o'quvchilar bilan ham ushbu metoddan foydalanish mumkin, agar ular oldindan zarur til vositalari bilan ta'minlangan bo'lsa. O'qituvchi o'quvchilarga kerakli leksik va grammatik birliklarni tushuntirib berishi lozim. Quyi bosqichlarda o'quvchilarga qo'shimcha



yordam sifatida zarur soʻz va iboralar taqdim etilishi maqsadga muvofiq. Yuqori bosqichlarda esa bunday yordam kamroq talab etiladi, biroq oʻquvchilarga oʻz rollariga kirishish uchun yetarli vaqt berilishi muhim hisoblanadi.

Kundalik hayotda koʻproq foydalaniladigan jarayonlarni rolli oʻyin orqali jonlantirish samaradorlik yanada rivojlanishiga turtki boʻladi. Masalan: oshpaz va mijoz roli orqali oʻquvchilar kundalik hayotda koʻp foydalaniladigan jarayonda oʻzlarini tasavvur qilishi natijadorlikni yanada rivojlantirishi mumkin. Oʻquvchilarga beriladigan rollar real hayotiy vaziyatlarga iloji boricha yaqin boʻlishi lozim. Masalan, Angliya qishlolarida boʻlishni tasavvur qilish qiyin boʻlishi mumkin. Shu bilan birga, ular oʻzlarini milliy oshxonasida ingliz sayyohiga yordam berish vazifasida tasavvur qilishlari ancha qulayroqdir. Ushbu jarayonda oʻquvchilar oʻzbek milliy taomlari menyusini ingliz tiliga tarjima qilib, mehmonni milliy ovqatlar va ovqatlanish madaniyati bilan tanishtirishi mumkin. Biznes sohasida oʻquvchilar chet eldagi hamkasblar bilan biznes uchrashuvlarini sahnalashtirish orqali professional muloqot koʻnikmalarini rivojlantirishlari mumkin.

Rolli oʻyinga tayyorgarlik jarayonida oʻquvchilar soʻz va iboralar yetishmovchiligiga duch kelishi mumkin. Bu holatda oʻqituvchi oʻquvchilarga yordam berishi, u “lugʻat” sifatida faoliyat yuritishi va zarurat tugʻilganda leksik yordam koʻrsatishi lozim. Agar oʻqituvchi bu jarayonga toʻliq aralashishni xohlamasa va oʻquvchilarni yangi soʻzlar va iboralarni mustaqil izlashga ragʻbatlantirmoqchi boʻlsa, repetitsiya bosqichidan soʻng “time-out” tashkil etish mumkin. Bu vaqt davomida oʻquvchilar lugʻatlardan foydalanib, zarur leksikani yozib olishlari mumkin. Shu tarzda yangi soʻzlar tabiiy muhitda oʻrganiladi va yaxshiroq esda qoladi. Rolli oʻyin jarayonida oʻquvchilar tomonidan yoʻl qoʻyilgan xatolarni tuzatishning turli usullari mavjud. Oʻqituvchi barcha xatolarni darhol tuzatishi shart emas, chunki bu oʻquvchilarning motivatsiyasini pasaytirishi mumkin. Shu bilan birga, rolli oʻyin tugagach xatolarni darhol koʻrsatish oʻquvchilar uchun foydali boʻladi, chunki ular oʻyin jarayonida ishlatilgan til vositalarini yaxshiroq eslab qoladi. Xatoli iboralar doskaga yozilib, guruh boʻyicha birgalikda tuzatilishi mumkin.

Rolli oʻyinlar oʻquvchilarga hayotiy vaziyatlarni imitatsiya qilish va ularda harakat qilish imkoniyatini beradi. Ushbu metod talabalarni amaliy muloqotga jalb etadi va til vositalarini faol qoʻllash koʻnikmalarini rivojlantiradi. Rolli oʻyinlar ikki turga boʻlinadi: senariyli va senariysiz. Senariyli oʻyinlarda oʻqituvchi darslik misollaridan foydalanishi mumkin va mashq sifatida oʻquvchilarni juftliklarga ajratib, turli rollarni ijro etishlariga imkon yaratish samarali hisoblanadi. Senariysiz oʻyinlarda esa oʻquvchilar rollarni oladi va mavjud bilimlarini toʻliq ishga solgan holda hamkor bilan muloqot qilishlari talab etiladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, rolli oʻyinlar oʻquv dasturining har qanday modulida samarali qoʻllanilishi mumkin va oʻrganish jarayonini esda qolarli boʻlishini taʼminlaydi, oʻquvchilar oʻrtasida hamkorlik va empatiyani ragʻbatlantiradi. Ushbu metod orqali oʻquvchilarlar chet tilini mazmunli kontekstda eshitish va qoʻllash imkoniga ega boʻladi, bu esa ularni tilni kelajakda faol ravishda ishlatishga tayyorlaydi. Rolli oʻyinlar tilni real hayotiy vaziyatlarda qoʻllashni koʻrsatadi, muloqotga asosiy eʼtibor qaratadi va nafaqat boshlangʻich, balki ilgʻor oʻquvchilarga ham mos keladi.

Ijoiy va hamkorlik ruhidagi oʻquv muhitida rolli oʻyinlar talabalar interaktiv faoliyatini yuqori darajada boshqarishlariga yordam beradi, shuningdek, har bir talabaning ichki motivatsiyasini kollektiv oʻquv maqsadlariga yoʻnaltiradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini oʻquv jarayoniga integratsiya qilish sharoitida oʻyin metodlari oʻquvchilarni professional shaxs sifatida shakllantirish va muloqot madaniyatini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Cummings M. G., Genzel R. B. Simulation/game design and adaptation // In: Crookall D., Oxford R. L. (Eds.) Simulation, gaming, and language learning. New York: Newbury House, 1990. P. 67–72.



2. Kaplan M. A. Learning to converse in a foreign language: the Reception Game // Simulation and Gaming. 1997. Vol. 28. P. 149–163.
3. Ladousse G. P. Role play. Oxford: Oxford University Press, 1987. P. 102–107.
4. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and methods in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 45–48.
5. Sadow S. A. Speaking and listening: imaginative activities for the language class // In: Rivers W. M. (Ed.) Interactive language teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. P. 33–43.
6. Scarcella R., Crookall D. Simulation/gaming and language acquisition // In: Crookall D., Oxford R. L. (Eds.) Simulation, gaming, and language learning. New York: Newbury House, 1990. P. 223–230.



Melsov Mirjon Shaxob o'g'li,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA RUHIY SALOMATLIK VA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNI SAQLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ichki ishlar xodimlarining ruhiy salomatligi va psixologik barqarorligini ta'minlashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda psixologik profilaktika, individual va jamoaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligi hamda ularning amaliy ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy metodlar asosida xodimlarning stressga chidamliligini oshirish va kasbiy faoliyat samaradorligini mustahkamlash yo'llari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ruhiy salomatlik, psixologik barqarorlik, ichki ishlar xodimlari, stressni boshqarish, psixologik profilaktika, kasbiy faoliyat, jamoaviy muhit, individual yondashuv, psixologik trening, monitoring tizimi.

Аннотация. В данной статье системно анализируются современные подходы к обеспечению психического здоровья и психологической устойчивости сотрудников органов внутренних дел. В исследовании раскрывается эффективность механизмов психологической профилактики, индивидуальной и коллективной поддержки, а также их практическая значимость. Кроме того, освещаются пути повышения стрессоустойчивости сотрудников и укрепления эффективности профессиональной деятельности на основе современных методов.

Ключевые слова: психическое здоровье, психологическая устойчивость, сотрудники органов внутренних дел, управление стрессом, психологическая профилактика, профессиональная деятельность, коллективная среда, индивидуальный подход, психологический тренинг, система мониторинга.

Abstract. This article provides a systematic analysis of modern approaches to ensuring the mental health and psychological stability of internal affairs officers. The study highlights the effectiveness of psychological prevention, individual and collective support mechanisms, as well as their practical significance. It also explores ways to enhance stress resistance and strengthen professional performance through modern methods.

Key words: mental health, psychological stability, internal affairs officers, stress management, psychological prevention, professional activity, team environment, individual approach, psychological training, monitoring system.

Kirish. Ichki ishlar xodimlarining kasbiy faoliyati doimiy ruhiy bosim, tezkor qaror qabul qilish zarurati va yuqori mas'uliyat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holat ularning ruhiy salomatligini muntazam qo'llab-quvvatlashni talab etadi. Zamonaviy yondashuvlar ushbu sohada faqat muammolarni bartaraf etishga emas, balki ularning oldini olishga ham qaratilganligi bilan ajralib turadi. Psixologik barqarorlikni mustahkamlash uchun individual va jamoaviy treninglar keng qo'llanilmoqda. Bunda stressni boshqarish, hissiy intellektni rivojlantirish va konfliktlarni konstruktiv hal etish ko'nikmalari muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, psixologik xizmatlar faoliyatini tizimli ravishda yo'lga qo'yish xodimlarning ichki muvozanatini saqlashga yordam beradi. Rahbarlar tomonidan sog'lom psixologik muhitni yaratish ham zamonaviy yondashuvlarning ajralmas qismi hisoblanadi. Xodimlarning ish va shaxsiy hayot o'rtasidagi muvozanatini ta'minlashga e'tibor kuchaytirilmoqda. Psixologik maslahatlar va anonim yordam platformalari orqali xodimlarga qulaylik yaratilmoqda. Innovatsion texnologiyalar yordamida ruhiy holatni monitoring qilish amaliyoti ham rivojlanmoqda. Bunday kompleks yondashuvlar ichki ishlar tizimida barqaror va samarali faoliyat yuritish uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Ruhiy salomatlikni saqlashda zamonaviy yondashuvlar inson omilini ustuvor qadriyat sifatida e'tirof etishga asoslanadi. Bu jarayonda psixoprofilaktika choralari alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular muammolar yuzaga kelishidan oldin ularni kamaytirishga xizmat qiladi.



Xodimlar uchun moslashtirilgan psixologik dasturlar ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi. Jamoada o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlash muhitini shakllantirish ham muhim omil sifatida qaraladi. Shuningdek, muntazam ravishda o'tkaziladigan psixologik diagnostika orqali xodimlarning holati baholanadi. Kasbiy kuyish holatini oldini olish uchun dam olish va tiklanish mexanizmlariga alohida e'tibor beriladi. Zamonaviy yondashuvlarda murabbiylik va mentorlik tizimlari ham keng qo'llanilmoqda. Bu esa tajribali xodimlarning bilim va ko'nikmalarini boshqalarga uzatishga yordam beradi. Psixologik barqarorlikni mustahkamlashda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmoqlari ham muhim rol o'ynaydi. Natijada, ichki ishlar xodimlari o'z vazifalarini yanada ishonchli va samarali bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ichki ishlar xodimlarining ruhiy salomatligi va psixologik barqarorligini tushuntirishda B.G.Ananev tomonidan ishlab chiqilgan insonni kompleks o'rganish konsepsiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. U insonni faqat biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy va psixologik tizim sifatida talqin qiladi. Mazkur yondashuv xodimlarning kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan stress omillarini ko'p qirrali tahlil qilish imkonini beradi. Ananev insonning individual xususiyatlari, temperament va xarakteri uning ruhiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan ichki ishlar xodimlari bilan ishlashda shaxsga yo'naltirilgan psixologik yondashuv muhim hisoblanadi. Uning qarashlarida faoliyat va shaxs o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik muhim o'rin egallaydi. Bu esa kasbiy faoliyat jarayonida psixologik muvozanatni saqlash strategiyalarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy yondashuvlarda Ananev konsepsiyasi asosida psixologik monitoring tizimlari joriy etilmoqda. Bunday tizimlar xodimlarning ruhiy holatini muntazam kuzatish imkonini beradi. Natijada psixologik muammolarni erta aniqlash va bartaraf etish imkoniyati kengayadi.

N.V.Kuzmina ilmiy qarashlarida kasbiy mahorat va faoliyat samaradorligi psixologik barqarorlik bilan chambarchas bog'liq ekanligi ko'rsatib berilgan. U mutaxassisning professional kompetensiyasi tarkibida psixologik tayyorgarlikni muhim omil sifatida ko'radi. Ichki ishlar xodimlari faoliyatida bu yondashuv stressga chidamlilikni rivojlantirish bilan uyg'unlashadi. Kuzmina kasbiy rivojlanish jarayonini uzluksiz va bosqichma-bosqich shakllanadigan tizim sifatida talqin qiladi. Bu esa xodimlarning ruhiy salomatligini qo'llab-quvvatlashda doimiy treninglar zarurligini anglatadi. Uning nazariyasida refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalari muhim o'rin egallaydi. Mazkur ko'nikmalar xodimlarga o'z hissiy holatini anglash va boshqarish imkonini beradi. Zamonaviy yondashuvlarda bu fikrlar psixologik trening dasturlarida keng qo'llaniladi. Shuningdek, kasbiy muvaffaqiyat va ruhiy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tiborga olinadi. Natijada xodimlarning samaradorligi bilan birga ularning ruhiy holati ham yaxshilanadi.

N.F.Talizina va V.Ya.Lyaudislarning ilmiy ishlari o'quv faoliyati va bilimlarni o'zlashtirish jarayonining psixologik asoslarini ochib beradi. Ularning yondashuvlari ichki ishlar xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida muhim ahamiyatga ega. Talizina bilimlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ilgari suradi. Bu esa xodimlarning murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Lyaudis esa ta'lim jarayonida subyektlararo o'zaro ta'sirning ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Bu yondashuv jamoaviy psixologik muhitni yaxshilashga xizmat qiladi. Zamonaviy psixologik tayyorgarlik tizimlarida ushbu nazariyalar asosida interaktiv metodlar qo'llanilmoqda. Bu metodlar xodimlarning stressga bardoshlilikni oshirishga yordam beradi. Shuningdek, bilim va ko'nikmalarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Natijada psixologik barqarorlikni ta'minlash jarayoni yanada samarali bo'ladi.

I.S.Kon va V.T.Lisovskiylarning ilmiy qarashlari shaxsning ijtimoiylashuvi va o'zini anglash jarayonlariga qaratilgan. Ular insonning ijtimoiy muhitdagi o'rni va roli uning ruhiy holatiga katta ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Ichki ishlar xodimlari faoliyatida bu omil jamoaviy munosabatlar orqali namoyon bo'ladi. Kon shaxsning o'zini anglash darajasi uning psixologik barqarorligini belgilovchi muhim omillardan biri ekanligini qayd etadi. Lisovskiy esa yoshlar va kasbiy shakllanish jarayonida ijtimoiy omillarning rolini o'rganadi. Bu yondashuv ichki ishlar tizimiga yangi kirib kelgan xodimlar uchun ayniqsa muhimdir. Zamonaviy yondashuvlarda



ijtimoiy moslashuv dasturlari keng qo'llanilmoqda. Bu dasturlar xodimlarning yangi muhitga tez moslashishiga yordam beradi. Shuningdek, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada xodimlarning ruhiy barqarorligi mustahkamlanadi.

A.A.Bodalev va A.V.Petrovskiylarning ilmiy ishlari muloqot psixologiyasi va shaxslararo munosabatlarning ahamiyatini ochib beradi. Bodalev insonlar o'rtasidagi o'zaro tushunish jarayoni ruhiy barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Petrovskiy esa jamoa psixologiyasini chuqur tahlil qilib, guruhdagi munosabatlar tizimini asoslab beradi. Ichki ishlar xodimlari faoliyatida bu nazariyalar jamoaviy uyg'unlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Muloqot madaniyatini rivojlantirish orqali stress va konfliktlar darajasini kamaytirish mumkin. Zamonaviy yondashuvlarda psixologik treninglar aynan shu ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan. Shuningdek, samarali kommunikatsiya usullarini o'rgatish muhim vazifa sifatida qaraladi. Bu esa xizmat jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarni yumshatishga yordam beradi. Jamoada o'zaro ishonch va hurmat muhitini shakllantirish psixologik barqarorlikni mustahkamlaydi. Natijada ichki ishlar xodimlari o'z vazifalarini yanada ishonch bilan bajaradi.

Tahlillar va natijalar. Ichki ishlar xodimlarida ruhiy salomatlikni saqlashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur jarayon ko'p omilli va tizimli yondashuvni talab etadi. Xodimlarning kundalik faoliyatida uchraydigan psixologik zo'riqishlar ularning hissiy barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli psixologik profilaktika choralari kuchaytirish muhim yo'nalish sifatida qaralmoqda. Tahlillar davomida individual psixologik yordam bilan bir qatorda jamoaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligi yuqori ekanligi aniqlanadi. Ayniqsa, stressni boshqarish bo'yicha maxsus treninglar xodimlarning ichki resurslarini faollashtirishga xizmat qiladi. Psixologik xizmatlarning tizimli yo'lga qo'yilishi esa muammolarni erta bosqichda aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, rahbarlarning psixologik savodxonligi jamoada sog'lom muhitni shakllantirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ish va dam olish rejimini muvozanatlash ruhiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion yondashuvlar asosida olib borilgan monitoring tizimlari xodimlarning ruhiy holatini aniqroq baholash imkonini bermoqda. Shu tarzda kompleks yondashuvlar orqali psixologik muammolarni kamaytirish va xizmat samaradorligini oshirishga erishilmoqda.

1-jadval

Ichki ishlar xodimlarida ruhiy salomatlik va psixologik barqarorlikni saqlashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar tahlili

Tadqiqot yo'nalishi	Tadqiqot mazmuni	Qo'llanilgan usullar	Kutilayotgan natijalar	Amaliy ahamiyati
Ruhiy holat monitoringi	Xodimlarning kundalik psixologik holatini aniqlash	So'rovnoma, kuzatuv, psixodiagnostika	Ruhiy zo'riqish darajasi aniqlanadi	Muammolarni erta aniqlash imkoniyati yaratiladi
Stressga chidamlilikni o'rganish	Kasbiy stress omillarini tahlil qilish	Testlar, suhbat, eksperiment	Stressga moslashish darajasi baholanadi	Stressni kamaytirish strategiyalari ishlab chiqiladi
Psixologik trening samaradorligi	Treninglar orqali ruhiy barqarorlikni oshirish	Trening oldi va keyingi tahlil	Hissiy boshqaruv ko'nikmalari rivojlanadi	Xodimlarning samaradorligi oshadi
Jamoaviy muhit tahlili	Jamoada psixologik iqlimni o'rganish	Sotsiometriya, intervyu	O'zaro munosabatlar darajasi aniqlanadi	Sog'lom muhit shakllantiriladi



Kasbiy kuyish holatini aniqlash	Emotsional charchoq darajasini baholash	Maxsus testlar, kuzatuv	Kuyish xavfi darajasi aniqlanadi	Oldini olish choralarini ishlab chiqish
Individual psixologik yordam	Xodimlarga shaxsiy maslahat berish	Konsultatsiya, psixoterapiya elementlari	Ruhiy muvozanat tiklanadi	Shaxsiy muammolar bartaraf etiladi
Innovatsion texnologiyalar qo'llash	Raqamli monitoring va tahlil tizimlari	Mobil ilovalar, onlayn platformalar	Tezkor va aniq ma'lumot olinadi	Zamonaviy boshqaruv tizimi rivojlanadi

O'tkazilgan tahlillar natijalari zamonaviy psixologik yondashuvlarning ichki ishlar tizimida amaliy ahamiyati tobora ortib borayotganini ko'rsatadi. Xodimlarning ruhiy barqarorligini ta'minlashda shaxsiy yondashuvning ustuvorligi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Natijalar shuni anglatadiki, har bir xodimning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish samaradorlikni oshiradi. Jamoaviy muhitda o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlash darajasi yuqori bo'lgan hollarda stressga chidamlilik ham ortadi. Psixologik treninglar va maslahatlar muntazam tashkil etilganda salbiy holatlarning oldi olinadi. Shuningdek, kasbiy kuyish holatining kamayishi xodimlarning umumiy ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Natijalar innovatsion texnologiyalar asosida olib borilayotgan psixologik kuzatuvlar samarali ekanligini ham tasdiqlaydi. Bunday yondashuvlar orqali xodimlarning hissiy muvozanatini tiklash imkoniyati kengayadi. Psixologik barqarorlikni ta'minlash xizmat sifatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlanadi. Shu bilan birga, tizimli va uzluksiz psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmlari muhim natijalarga olib kelishi kuzatiladi.

Xulosa. Ichki ishlar xodimlarida ruhiy salomatlik va psixologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan zamonaviy yondashuvlar ularning kasbiy faoliyatini barqaror va samarali tashkil etishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu yondashuvlar faqat muammolarni bartaraf etishga emas, balki ularning oldini olishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Psixologik qo'llab-quvvatlash tizimining muntazam ishlashi xodimlarning hissiy holatini barqaror saqlashga xizmat qiladi. Individual yondashuv asosida olib boriladigan psixologik ishlar har bir xodimning o'ziga xos jihatlarini hisobga olish imkonini beradi. Jamoaviy muhitda sog'lom psixologik iqlimni shakllantirish esa umumiy samaradorlikni oshiradi. Stressni boshqarish va hissiy muvozanatni tiklash ko'nikmalarining rivojlanishi xizmat sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Rahbarlarning psixologik madaniyati va yondashuvi ham muhim omil sifatida ajralib turadi. Zamonaviy texnologiyalar asosida olib borilayotgan monitoring jarayonlari xodimlarning ruhiy holatini aniq baholash imkonini yaratadi. Bu esa muammolarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga yordam beradi. Natijada ichki ishlar tizimida barqarorlik va ishonchlik darajasi ortadi.

Ruhiy barqarorlikni mustahkamlashga qaratilgan tizimli ishlar xodimlarning kasbiy faoliyatida ijobiy natijalarga olib kelishi kuzatiladi. Psixologik tayyorgarlik darajasi yuqori bo'lgan xodimlar murakkab vaziyatlarda ancha ishonch bilan harakat qiladi. Bu esa xizmat jarayonida yuzaga keladigan xatolar ehtimolini kamaytiradi. Doimiy psixologik treninglar va maslahatlar orqali xodimlarning ichki resurslari faollashadi. Shuningdek, kasbiy kuyish holatlarining kamayishi umumiy ruhiy salomatlikka ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jamoada o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlashning mavjudligi stressni yengillashtiradi. Zamonaviy yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan dasturlar xodimlarning moslashuvchanligini oshiradi. Bu esa ularning turli sharoitlarga tez moslashishiga yordam beradi. Psixologik barqarorlikni ta'minlash orqali xizmat samaradorligi yanada mustahkamlanadi. Shu tarzda tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvlar ichki ishlar xodimlarining ruhiy salomatligini yuqori darajada saqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.



1. Лисовский В. Т. Молодёжь как объект социально-психологического исследования. - Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1984. - 260 с.
2. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека. - М.: МГУ, 1969. - 504 с.
3. Ляудис В. Я. Психология совместной учебной деятельности. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - 248 с.
4. Марцинковская Т. Д. Психология развития. - М.: Академия, 2005. - 528 с.
5. Мухина В. С. Возрастная психология. - М.: Академия, 2006. - 456 с.
6. Мясищев В. Н. Психология отношений. - М.: МПСИ, 1998. - 368 с.



Xojiyeva Matluba Shukurovna,
Buxoro davlat universiteti "Pedagogika" kafedrası o'qituvchisi

AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA TALABALAR TARBIYASINI TASHKIL ETISH YO'LLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada aksiologik yondashuv asosida talabalar tarbiyasini tashkil etish yo'llari tahlil qilinadi. Aksiologik yondashuvning mohiyati ochib berilib, u orqali talabalarda qadriyatlar tizimini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy, fuqarolik hamda kasbiy sifatlarni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etish, talabalar o'zini o'zi boshqarish tizimi, yotoqxonalarda tarbiyaviy muhitni shakllantirish hamda sog'lom turmush tarzini rivojlantirishning pedagogik yo'llari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: aksiologik yondashuv, talabalar tarbiyasi, qadriyatlar tizimi, ma'naviy-axloqiy tarbiya, fuqarolik tarbiyasi, o'zini o'zi boshqarish, sog'lom turmush tarzi.

Аннотация. В статье рассматриваются пути организации воспитания студентов на основе аксиологического подхода. Раскрывается сущность аксиологического подхода и его роль в формировании системы ценностей, духовно-нравственных, гражданских и профессиональных качеств студентов. Особое внимание уделяется эффективной организации воспитательной работы в высших учебных заведениях, развитию студенческого самоуправления, формированию воспитательной среды в общежитиях и пропаганде здорового образа жизни.

Ключевые слова: аксиологический подход, воспитание студентов, система ценностей, духовно-нравственное воспитание, гражданское воспитание, студенческое самоуправление, здоровый образ жизни.

Annotation. This article analyzes the ways of organizing student upbringing based on the axiological approach. It reveals the essence of the axiological approach and its role in shaping students' value systems, as well as their moral, civic, and professional qualities. The study also highlights effective methods of organizing educational work in higher education institutions, developing student self-governance, creating a positive educational environment in dormitories, and promoting a healthy lifestyle.

Key words: axiological approach, student upbringing, value system, moral education, civic education, student self-governance, healthy lifestyle.

Kirish. Zamonaviy globallashuv va axborotlashuv sharoitida jamiyatning ma'naviy-axloqiy qadriyatlari tizimi jiddiy o'zgarishlarga yuz tutmoqda. Bunday sharoitda oliy ta'lim muassasalarida talabalarning nafaqat bilim olish, balki ularning shaxsiy, ijtimoiy va ma'naviy kamolotini ta'minlash dolzarb masalaga aylanmoqda. Ayniqsa, aksiologik yondashuv asosida tarbiya jarayonini tashkil etish talabalarda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirish, mustaqil fikrlash, mas'uliyat va ijtimoiy faollikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, talabalar tarbiyasini aksiologik yondashuv asosida tashkil etish yo'llarini ilmiy jihatdan asoslash va amaliyotga joriy etish bugungi kunda dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Talabalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning asosiy vazifasi ularning ijodiy qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, shaxs sifatida o'zini anglash, fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish hamda intellektual, axloqiy, madaniy va jismoniy rivojlanish ehtiyojlarini uyg'un holda ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasalarida talabalarni o'qitish va tarbiyalash jarayoni bir qator ustuvor yo'nalishlar asosida tashkil etilishi lozim. Jumladan, talabalarda yuksak axloqiy madaniyatni shakllantirish, faol fuqarolik pozitsiyasi va vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirish, huquqiy va siyosiy madaniyatni oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ularni kelajak kasbiy faoliyatiga tayyorlash uchun zarur bo'lgan shaxsiy sifatlarni rivojlantirish, talabalar o'zini o'zi boshqarish



tizimlari orqali jamoani boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish, tarixiy va madaniy an'analarni asrab-avaylash hamda ularni davom ettirishga yo'naltirish zarur.

Bundan tashqari, talabalar salomatligini mustahkamlash, ularni sog'lom turmush tarziga yo'naltirish, zararli odatlar - tamaki chekish, spirtli ichimliklar iste'moli, giyohvandlik va boshqa ijtimoiy salbiy holatlarga qarshi immunitetni shakllantirish ham tarbiyaviy ishlarning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki jismonan sog'lom va ma'naviy yetuk shaxs jamiyat taraqqiyotining muhim omilidir.

Talabalarni tarbiyalash tizimi uzviylik va yaxlitlik tamoyiliga asoslanib, uch asosiy yo'nalishda olib borilishi maqsadga muvofiq: kasbiy-mehnat tarbiyasi, fuqarolik-huquqiy tarbiya hamda madaniy-axloqiy tarbiya. Ushbu yo'nalishlar oliy ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida - ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida, amaliy darslarda, mustaqil ta'lim jarayonida, shuningdek, darsdan tashqari faoliyatda, jumladan, tyutorlik ishlari, to'garaklar va turli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar orqali tizimli ravishda amalga oshirilishi lozim.

Zamonaviy ta'lim tizimi shuni ko'rsatadiki, talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish faqat bilim berish bilangina cheklanib qolmasdan, balki uni ijtimoiy hayotga tayyorlash, mustaqil fikrlashga o'rgatish, mas'uliyatli va faol shaxs sifatida shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli, tarbiya jarayonini innovatsion pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Talabalarni tarbiyalash jarayonida akademik guruh tyutorlari va murabbiylariga muhim hamda mas'uliyatli vazifalar yuklatiladi. Ularning asosiy vazifasi talaba jamoasini shakllantirish, talabalarni oliy ta'lim muassasasi muhitiga samarali moslashtirish hamda ularning ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iboratdir. Akademik guruh tyutori yoki guru rahabarining faoliyati kasbiy, ma'naviy-axloqiy, madaniy va ijodiy yo'nalishlar asosida, shuningdek, individual yondashuv, insonparvarlik va samarali muloqot tamoyillariga tayangan holda tashkil etiladi. U talabalar to'g'risidagi ijtimoiy va psixologik ma'lumotlarni o'rganish va tahlil qilish, ularning bilim darajasi, qobiliyati hamda individual xususiyatlarini aniqlash, ta'lim-tarbiya jarayoniga oid tadbirlarni rejalashtirish, talabalar orasida tashkilotchilik ko'nikmalarini shakllantirish kabi vazifalarni bajaradi. Shuningdek, tyutor talabalarni guruh sardorini saylashga yo'naltiradi, ularning fakultet va oliy ta'lim muassasasi doirasidagi turli jamoat tashkilotlarida (talabalar ittifoqi, sport, ilmiy, ijodiy tuzilmalar va boshqalar) faol ishtirok etishiga ko'maklashadi.

Bundan tashqari, tyutor guruhdagi ijtimoiy-psixologik muhitni o'rganadi, yuzaga keladigan muammolar sabablarini aniqlaydi va ularni bartaraf etishda talabalarga yordam beradi. Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida u guruh, fakultet va universitet miqyosidagi tadbirlarda faol ishtirok etishni ta'minlaydi. Tyutor va guruh faollari hamkorligida talabalar bilan darsdan tashqari barcha tarbiyaviy ishlar tizimli ravishda yo'lga qo'yiladi.

Talabalar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri - yotoqxonalarda olib boriladigan tarbiyaviy ishlar bilan bog'liqdir. Ayniqsa, birinchi kurs talabalari uchun yangi muhitga moslashish jarayoni murakkab kechadi, chunki ular nafaqat yangi ta'lim tizimiga, balki mustaqil hayot tarziga ham moslashishlari lozim bo'ladi. Shu sababli, yotoqxona murabbiylari talabalarning ijtimoiy moslashuvi, ma'naviy rivoji va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ular talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, talabalar o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatini yo'lga qo'yish, madaniy va sport tadbirlarini tashkil etishga ko'maklashish kabi vazifalarni amalga oshiradi.

Shuningdek, yotoqxonada tartib-intizomni ta'minlash, ichki qoidalar va xavfsizlik talablariga rioya etilishini nazorat qilish, davlat mulkiga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish, tozalik va ozodalikka amal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Talabalarda sog'lom turmush tarziga ehtiyojni shakllantirish, zararli odatlarga qarshi kurashish, ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish ham tarbiyaviy ishlarning ajralmas qismi hisoblanadi. Shu bilan birga, yotoqxonalarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganish va ommalashtirish ham muhim ahamiyatga ega.



Mazkur jarayonda talabalar madaniy-axloqiy tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilib, turli bayramlar, tarixiy sanalar va muhim voqealarga bag'ishlangan tadbirlar, ijodiy uchrashuvlar, sport musobaqalari va ma'naviy-ma'rifiy anjumanlar muntazam ravishda tashkil etilishi zarur. Ayniqsa, "Sog'lom avlod - sog'lom jamiyat" g'oyasi asosida mutaxassislar ishtirokida ma'ruzalar, suhbatlar, ommaviy sport-sog'lomlashtirish tadbirlarini o'tkazish orqali talabalarning jismoniy va ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi muhitni shakllantirish muhim vazifalardan biridir.

Talabalar yotoqxonalarida o'zini o'zi boshqarish tizimini rivojlantirish, ularda yetakchilik sifatleri, ijodiy qobiliyatlar hamda jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu maqsadda talabalarni turli tarbiyaviy, madaniy, jismoniy va dam olishga oid tadbirlarni tashkil etish va o'tkazishga keng jalb etish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, yotoqxonalarda jamoatchilik asosida faoliyat yurituvchi Talabalar kengashi (yoki yotoqxona talabalar kengashi) ishini yanada faollashtirish zarur. Mazkur kengash tarkibida turli yo'nalishlar bo'yicha komissiyalar tashkil etilishi samarali natijalar beradi. Jumladan, madaniy-ma'rifiy va dam olish ishlarini tashkil etish, axborot-kommunikatsiya faoliyati, dars tayyorlash xonalaridan foydalanishni nazorat qilish, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sog'lomlashtirish ishlari, huquqbuzarliklarning oldini olish, turar joy va gigiyena masalalari bo'yicha komissiyalar faoliyatini yo'lga qo'yish zarur.

Bunday tizimli yondashuv talabalar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirishga, ijtimoiy faollikni oshirishga hamda ularning jamiyatga moslashuv jarayonini yengillashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, shaxs kamoloti va sog'lom hayot tarzini qaror toptirish maqsadida profilaktik tadbirlarni keng miqyosda amalga oshirish muhimdir. Jumladan, psixologik yordam ko'rsatish, zararli odatlarning (tamaki chekish, spirtli ichimliklar iste'moli, giyohvandlik) salbiy oqibatlari haqida tushuntirish ishlari olib borish, sog'lom turmush tarzini targ'ib etuvchi ma'ruzalar va individual suhbatlar tashkil etish samarali hisoblanadi.

Bugungi kunda talabalar tarbiyasining eng muhim yo'nalishlaridan biri - fuqarolik va vatanparvarlik tarbiyasidir. Biroq bu jarayon murakkabligi bilan ajralib turadi, chunki zamonaviy axborot makonida yoshlar ongiga turli xil g'oyalar, qarashlar va mafkuraviy ta'sirlar kirib kelmoqda. Shu sababli, yoshlar ongida mustahkam fuqarolik pozitsiyasi va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu borada eng samarali vositalardan biri - ajdodlar tarixini chuqur o'rganish, milliy qahramonlar va boy tarixiy an'analarni targ'ib etishdir. Tarixiy voqealar, xususan, milliy taraqqiyot yo'lida yuz bergan muhim jarayonlar, unutilmas sanalar asosida tashkil etiladigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar yoshlarning Vatanga sadoqat va fuqarolik mas'uliyatini kuchaytiradi.

Talabalarda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish hamda milliy o'zlikni anglashini rivojlantirish maqsadida oliy ta'lim muassasalarida "Inson va jamiyat" mavzusidagi munozara va debat to'garaklarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bunday mashg'ulotlar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi, ularni ijtimoiy jarayonlarga ongli munosabat bildirishga undaydi.

Shu bilan birga, davlat tomonidan yoshlarni qo'llab-quvvatlash siyosati doirasida ularning ilm-fan va kasb-hunar egallashiga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Zamonaviy texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, xorijiy ta'lim muassasalarida tahsil olish uchun yaratilayotgan sharoitlar yoshlarning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Har yili ajratilayotgan davlat stipendiyalari va grantlar esa yoshlarning bilim olishga bo'lgan intilishini yanada rag'batlantiradi.

Umuman olganda, talabalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni tizimli tashkil etish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda fuqarolik va vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirish orqali barkamol avlodni tarbiyalashga erishish mumkin.

Bugungi kunda talabalarni ta'lim va tarbiyalash jarayonida hamda ularning faoliyatini boshqarish tizimida asosiy maqsad va vazifalar bir qator muhim yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Avvalo, talabalarda o'qishga va ijtimoiy faoliyatga nisbatan mas'uliyatli hamda ijodiy yondashuvni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, talabalar jamoasida faol hayotiy pozitsiyani qaror toptirish, ijtimoiy faoliyatni mustaqil tashkil etish va boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish zarur hisoblanadi. Talabalarda oliy ta'lim muassasasiga nisbatan



daxldorlik hissini kuchaytirish, davlat qonunlariga hurmat, axloqiy me'yorlarga rioya qilish hamda ichki tartib-qoidalarga amal qilish madaniyatini shakllantirish ham muhim vazifalardan biridir. Bundan tashqari, talabalar bilim darajasini muntazam tahlil qilish, o'zlashtirish ko'rsatkichlarining pasayish sabablarini aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha zarur chora-tadbirlarni ishlab chiqish orqali ta'lim jarayonini takomillashtirish talab etiladi. Ta'lim jarayonida tartib-intizomni ta'minlash, nazorat tizimini yo'lga qo'yish hamda qoidabuzarliklarga nisbatan o'z vaqtida tegishli choralarni ko'rish ham muhim hisoblanadi. Shuningdek, talabalar bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularning individual rivojlanishiga ko'maklashish va jamoat tashkilotlari faoliyatini faollashtirish orqali har bir talabaning shaxs sifatida shakllanishiga sharoit yaratish lozim.

Xulosa. Umuman olganda, talabalarni tarbiyalash zamonaviy jamiyatda faol fuqarolarni shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Bu jarayon katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, shaxs kamoloti, jamiyat qadriyatlarining mustahkamlanishi hamda davlat barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyot ro'yxati.

1. Abdixakimovich X.K. Aksiologik yondashuv asosida kursantlarda fuqarolik kompetensiyasini takomillashtirish //Pedagogs international research journal. – 2025. – T. 95. – №. 1. – C. 254-258.
2. Abdullaev K., Juraev B., Khabibova G. Food quality and safety control as an important factor of physical development //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – T. 460. – C. 11001.
3. Жураев Б.Т. Деятельность педагога по гуманизации учебно-воспитательного процесса //Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч.-творч. форума. – 2017. – Т. 31.
4. Жураев Б.Т. Социально-духовное развитие студентов //Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. – 2019. – С. 22-23.



Mamatxanov Nodirxon Sadriddin o'g'li,
mustaqil izlanuvchi

HARBIY XIZMATCHILARDA EKSTREMAL SHAROITLARDA PSIXOLOGIK BARQARORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING EMPIRIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy xizmatchi komandirlarning hozirgi o'zgarishlar davrida jamoat joylarida mustaqil tarzda xizmat vazifalarini olib borish davomida xizmatni tashkil etishdagi xizmat va shaxsiy muammolari sababli shaxsiy tarkibning xizmat olib borishida yuzaga kelayotgan muammosi statistik jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqod davomida komandirlarning mavjud muammolarni chetlab o'tishi, yuzaga keladigan stresslarga bardoshliligi, o'zini o'zi boshqarishi, vaziyatni tez va aniq baholab samarali qaror qabul qilish bilan bog'liq ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi o'rganildi. Olingan statistik natijalar komandirlarning xizmat boshlashidan oldin o'tkaziladigan psixologik tayyorgarlik darajasi o'tishi ularning xizmatni tashkil etishi va qo'yilgan vazifalarni samarali bajarishiga ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Shuningdek, tadqiqot natijalari xizmat oldi yo'riqnomalarida maxsus psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlarini takomillashtirish, stressli vaziyatlarda xissiyotga berilmaslik va xizmat samaradorligini mustahkamlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: xizmat va shaxsiy muammolar, stressli vaziyatlar, stressga bardoshlilik, hissiyotga berilmaslik, psixologik bosim.

Аннотация. В данной статье проведён статистический анализ проблем, возникающих в деятельности личного состава при выполнении служебных обязанностей военнослужащими-командирами в общественных местах в условиях современных изменений, обусловленных служебными и личными трудностями при организации службы. В ходе исследования изучена взаимосвязь показателей, характеризующих способность командиров преодолевать существующие проблемы, их стрессоустойчивость, саморегуляцию, а также умение быстро и точно оценивать обстановку и принимать эффективные решения. Полученные статистические результаты подтвердили, что уровень психологической подготовки командиров перед заступлением на службу оказывает существенное влияние на организацию службы и эффективность выполнения поставленных задач. Кроме того, результаты исследования свидетельствуют о важном научно-практическом значении совершенствования специальных психологических тренировок в предслужебных инструктажах, направленных на снижение эмоциональной реакции в стрессовых ситуациях и повышение эффективности служебной деятельности.

Ключевые слова: служебные и личные проблемы, стрессовые ситуации, стрессоустойчивость, эмоциональная сдержанность, психологическое давление

Abstract. This article presents a statistical analysis of the problems arising in the activities of personnel during the performance of service duties by military commanders independently in public places under the conditions of ongoing changes, caused by both professional and personal difficulties in organizing service. The study examines the interrelation of indicators related to commanders' ability to overcome existing problems, their stress resilience, self-regulation, as well as their capacity to quickly and accurately assess situations and make effective decisions. The obtained statistical results confirmed that the level of psychological preparedness of commanders prior to assuming their duties has a significant impact on the organization of service and the effective execution of assigned tasks. Furthermore, the research findings highlight the important scientific and practical significance of improving specialized psychological training sessions within pre-service briefings, aimed at maintaining emotional control in stressful situations and enhancing service effectiveness.

Key words: service-related and personal problems, stressful situations, stress resilience, emotional control, psychological pressure

Kirish. Xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish va erkin



harakatlanishi uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida olib borilayotgan islohatlar o'z samarasini bugungi kunda berayotganini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiya tizimini yangicha isloh etish borasida ham bir qator tizimli ishlar olib borilmoqda. Jumladan Milliy gvardiyani jamoat tartibini saqlash, shu jumladan ommaviy tadbirlar, mitinglar, yig'ilishlar, namoyishlar o'tkazilayotganda hamda fuqarolar gavjum bo'ladigan joylarda jamoat tartibini saqlash, favqulodda holat, alohida davr va terrorchilikka qarshi operatsiyalarni o'tkazish sharoitlarida huquqiy rejimni ta'minlashda asosiy sub'ektlaridan biriga aylantirdi.

Hozirgi davrida mamalakatimizda o'tkazilayotgan ommaviy tadbirlar, shuningdek ko'cha va jamoat joylarida Milliy gvardiya o'z faoliyatini qonuniylik, fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga rioya etish hamda ularni hurmat qilish, yagonalik, mustaqillikdan iboratligi buning yaqqol isbotidir.

Milliy gvardiya harbiy xizmatchilari yani komandirlar o'z fuqunksional vazifalarini bajarish bilan bir qatorda ko'cha va jamoat joylarida o'tkaziladigan ommaviy tadbirlar, uchrashuvlar, xalq sayillari va yana ko'plab tadbirlarni o'tkazishda jamiyatimizning turli xil qatlamlarida faoliyat olib boradigan fuqarolar bilan muomalaga kirishadi. Bu esa o'z navbatida komandirlarda kuchli bosiqlik, mustahkam bilim va tajriba talab etadi. Chunki amaldagi qonunchiligimizga kiritilgan yangi o'zgarishlar Milliy gvardiya harbiy xizmatchilarini bevosita jamiyatda yurish turish qoidalarini buzganligi hamda boshqa huquqbuzarliklar bo'yicha qonun doirasida ma'muriy huquqbuzarliklar uchun jarima protokollar tuzish imkoniyatini berdi.

Bunday imkoniyatlardan fuqarolar bilan olib boriladigan ziddiyatli munosabada oqilona va adolatli foydalanishda harbiy xizmatchi va komandirlarning xissiy xayojonga berilishi yoki mavjud muammolari sababli noqonuniy ishlarni bajarishi yoki shaxsiy manfaati yo'lida foydalanishi mumkinligini isbotlab bermoqda.

Halqaro va mahallaiy maydonda olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni isbotlab berdiki, muammolar natijasida stressda bo'lganlar o'ziga yuklatilgan vazifalarni bajarishda noaniqlikka bazan yomon oqibatlariga olib kelishini bilsada o'z maqsadlari yo'lida qaytmasliklarini isbotlab berishmoqda. Zamonaviy harbiy psixologiyada har qanday stresslarga bardosh berish, xizmat majburiyatini oldiga maqsad qilib qo'yishi uchun muntazam ravishda rivojlantirilishi mumkin bo'lgan dinamik tizim sifatida qaraladi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, muammolar natijasida stress vaqtida noto'g'ri qaror qabul qilish nafaqat xizmat natijasiga, balki inson hayotiga ham tahdid solishi mumkinligi halqaro va yurtimizda ko'plab misollar bilan isbotlab berildi. Shu bois Milliy gvardiya bo'linmalari tizimida psixologik tayyorgarlik tizimi darajasini chuqur o'rganish va uni oshirish bo'yicha mexanizmlarini ishlab chiqish ilmiy jihatdan muhim vazifa hisoblanadi.

Harbiy xizmatchi va komandirlarning psixikasi muammoli vaziyatlarda va stress holatida bo'lgan vaqtlarda ularning to'g'ri qaror qabul qilishini va psixologik barqarorligini baholash va stressbardoshlikni oshirish omillarini aniqlashdan iborat.

Psixologik barqarorlik tushunchasini nazariy jihatdan tahlil qilish Milliy gvardiya xodimlarining psixikasi va stress darajasini aniqlash, qaror qabul qilish jarayoni bilan stress o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish, amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni o'z oldiga vazifa etib belgiladi. Hozirgi talablar asosida tashkil etilayotgan harbiy xizmat kutilmagan ba'zan yuqori xavf va mamoli sharoitida amalga oshirilmoqda. Milliy gvardiya bo'linmalari favqulodda vaziyatlarda faoliyat yuritadi. Psixologik barqarorlik xizmat samaradorligida muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Inson faoliyati motiv, maqsad, harakat va natija deb olinsa, harbiy xizmat faoliyatida buyruq, maqsad, amal va natija asosida komandir faoliyatini aynan shu zanjirga asoslanishi bo'yicha bir qator tadqiqotlar mavjud.

Ekstrimal muammoli vaziyatlarda A. G. Maklakov harbiy psixologiya va rahbar psixologiyasi bo'yicha fundamental asoslari asarida "harbiy va rahbar psixologiyasi uchun nazariy



baza bo'lib xizmat qiladi. Undagi psixika, faoliyat, shaxs va stressga oid qonuniyatlar harbiy komandirlarning xizmat faoliyatini ilmiy asosda tushuntirish va tahlil qilish imkonini beradi"

Harbiy xizmatchi va komandirlar o'z xizmat faoliyati davomida berilgan topshiriqlarni bajarishi davomida o'z-o'zini hatti xarakatlarini tahlil qilish bilan o'z muammolarini hal etishga kirishishi, duch kelgan qiyinchilik va muammolarni yengib o'tishi kerakligini aniqlab olishi lozim.

V. A. Bodrov o'z faoliyatida ayrim kasblar (harbiy, huquq-tartibot) yuqori xavf va stress bilan bog'liqligini va bu sohalarida psixologik tanlov muhim ro'l o'ynashini ta'kidlab o'tdi. V. A. Bodrov nazariyasiga ko'ra harbiy xizmatchi va komandirning ish samaradorligi uning professional va psixologik barqarorligi hamda stressga bardosh bera olish va tez qaror qabul qilishiga bog'liqligini isbotlab berib, psixologik tanlov va tayyorgarlik bu asosiy omil, ekstremal sharoitda ishlash qobiliyati hal qiluvchi ahamiyatga egadir

Nazariya hozirgi kunda o'z isbotini berayotganini ko'rishimiz mumkin, ko'cha va jamoat joylarida shuningdek, ommaviy tadbirlarda harbiy xizmatchilar turli fuqarolar bilan muloqotga kirishadi, qarama-qarshi jins vakillari, yoshga doir turli yoshdagilar, har xil millat vakillari va boshqalar bilan. Muloqot jarayonida ayrim insonlar o'zi bilib yoki bilmay harbiy xizmatchilarni qaysidur ma'noda stress holatidaliigidan foydalanishi mumkin. Aynan shu holatda harbiy xizmatchi komandir tomonidan qilinadigan qarorlar inson kelajagi uchun ba'zan xavfli bo'lishi ham mumkin.

Yu.P. Platonovning asarida boshqaruv jarayoni psixologik nuqtai nazardan kompleks tahlil qilinadi. Muallif rahbar faoliyatini shaxslararo munosabatlar, ta'sir mexanizmlari va qaror qabul qilish jarayonlari orqali izohlaydi. Asarda rahbarning psixologik ta'sir usullari - ishontirish, rag'batlantirish, nazorat va muloqot madaniyati asosiy vosita sifatida ko'rsatiladi. Platonov rahbar samaradorligini uning emotsional intellekt darajasi, liderlik uslubi va jamoa bilan o'zaro munosabatiga bog'laydi

Muallif tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda turli boshqaruv uslublarining (avtoritar, demokratik, liberal) jamoa samaradorligiga ta'siri eksperimental tarzda o'rganilgan. Natijalarga ko'ra, demokratik uslub eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Shuningdek, u stress sharoitida rahbarning psixologik barqarorligi va tez qaror qabul qilish qobiliyati hal qiluvchi omil ekanligini asoslaydi. Asarda rahbarlar uchun amaliy takliflar - samarali muloqotni rivojlantirish, konfliktlarni boshqarish va psixologik tayyorgarlikni kuchaytirish kabi yo'nalishlar berilgani buning isboti bo'la oladi.

Bundan tashqari shaxsning nafaqat shaxsiy ijtimoiy muammolari balki biologik muammolari xam xizmat faoliyatida muhim ro'l o'ynashi mumkin. Bu borada B.G. Ananev insonni kompleks ilmiy o'rgani natijasida, insonni bir vaqtning o'zida biologik, psixologik va ijtimoiy tizim sifatida tahlil qilib, insonni bilishda integrativ yondashuvni taklif etagan, ya'ni turli fanlar (psixologiya, fiziologiya, sotsiologiya) o'zaro bog'liq holda qo'llanilishi kerakligini asoslagan. O'zining asarda shaxs, faoliyat va ong birligi markaziy o'rin egallashini yoritib bergan.

B.G. Ananev o'z tadqiqotlarida inson rivojlanishining yoshga oid xususiyatlarini, kognitiv jarayonlar (tafakkur, xotira, diqqat) dinamikasini eksperimental kuzatishlar va uzoq muddatli (longityud) tadqiqotlar orqali o'rgangan. Natijada u inson imkoniyatlari va qobiliyatlari faoliyat jarayonida shakllanishini ilmiy asoslab bergan. Muallifning asosiy taklifi - insonni faol sub'ekt sifatida o'rganish va uning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim va boshqaruv tizimini takomillashtirishdir. Bu yondashuv komandir psixologiyasi uchun mustahkam nazariy baza yaratadi

Komandirlarni stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatish, ularni xar qanday vaziyatlarda o'zini boshqar olishi uchun yakka tartibda bosqichma-bosqich mashg'ulotlar modullarini yaratib tizimli tartibda o'tkazish maqsada muvofiq ekanligini tadqiqotlarda isbotlab berishgan.

Jumladan, K.K. Platonov o'z asarida shaxs psixologiyasi tizimli va ierarxik yondashuv asosida tahlil qilgan. Muallif shaxsni to'rt asosiy qavatdan iborat tuzilma sifatida tavsiflaydi: biologik shartlangan xususiyatlar (temperament), individual tajriba, psixik jarayonlar va ijtimoiy yo'nalganlik (qadriyatlar, motivatsiya). Bu model shaxs rivojlanishini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.



K.K. Platonov o'z tadqiqotlarida kuzatish, eksperiment va faoliyat tahlili usullaridan foydalanib, shaxs sifatleri faoliyat jarayonida bosqichma-bosqich shakllanishini asoslab bergan. U ayniqsa kasbiy faoliyatda shaxs tuzilmasining roliga alohida e'tibor qaratgan. Muallifning asosiy taklifi - shaxsni tarbiyalash va rivojlantirishda uning barcha tuzilma elementlarini kompleks hisobga olishdir. Bu yondashuv harbiy rahbar shaxsini shakllantirishda, uning psixologik barqarorligi va liderlik sifatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega

V.F. Petrovskiyning "Voennaya psixologiya" asari harbiy faoliyatning psixologik qonuniyatlarini tizimli ravishda tahlil qiladi. Muallif harbiy xizmatni ekstremal sharoitda amalga oshiriladigan faoliyat sifatida baholab, unda psixik jarayonlar, shaxs xususiyatlari va jamoaviy munosabatlarning o'zaro bog'liqligini ochib beradi. Asarda komandir va harbiy xizmatchining ruhiy holati, stressga chidamliligi, intizom va motivatsiya masalalari markaziy o'rin tutadi.

V.F. Petrovskiy tadqiqotlarida harbiy jamoalardagi psixologik muhit, liderlik va buyruq bajarish jarayonlari kuzatish va eksperimental usullar orqali o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, jamoada ijobiy psixologik muhit va komandirning adolatli munosabati xizmat samaradorligini oshiradi. Muallifning asosiy taklifi - harbiy xizmatchilarni psixologik tayyorlashni kuchaytirish, stress holatlariga moslashuvni rivojlantirish va komandirlarda samarali boshqaruv ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bu yondashuv harbiy faoliyat samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega

V.I. Lebedevning "Личност в экстремальных условиях" asari inson psixikasining ekstremal sharoitlardagi o'zgarishlarini ilmiy jihatdan tahlil qiladi. Muallif ekstremal holatlarni yuqori xavf, noaniqlik va kuchli stress bilan bog'liq muhit sifatida tavsiflab, bunday vaziyatlarda shaxsning psixik barqarorligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini asoslaydi. Asarda emotsional zo'riqish, qo'rquv, dezadaptatsiya va qaror qabul qilish jarayonlaridagi o'zgarishlar chuqur o'rganilgan.

V.I. Lebedev tadqiqotlarida kosmonavtlar, uchuvchilar va harbiy xizmatchilar ishtirokida o'tkazilgan eksperimentlar orqali insonning izolyatsiya, xavf va vaqt bosimidagi xulqi tahlil qilingan. Natijalar stressga bardoshlilik va o'zini boshqarish qobiliyati yuqori bo'lgan shaxslar ekstremal sharoitda samarali faoliyat yuritishini ko'rsatgan. Muallifning asosiy taklifi - maxsus psixologik tayyorgarlik, stressga moslashuv treninglari va emotsional barqarorlikni rivojlantirish orqali professional samaradorlikni oshirishdir. Bu yondashuv harbiy komandirlar tayyorgarligida muhim ahamiyat kasb etadi

A.D. Glotchkinning "Psixologiya voinskogo kollektiva" asarida harbiy jamoaning shakllanishi va faoliyatining psixologik qonuniyatlarini tahlil qilgan. Harbiy jamoani qat'iy intizom, umumiy maqsad va ierarxik munosabatlarga asoslangan ijtimoiy guruh sifatida tavsiflagan. Asarda jamoadagi psixologik muhit, o'zaro ishonch, liderlik va guruh birligi xizmat samaradorligini belgilaydigan asosiy omillar sifatida ko'rsatib o'tilgan.

A.D. Glotchkin olib borgan tadqiqotlarida harbiy bo'linmalarda kuzatish va eksperiment usullari orqali jamoaviy munosabatlar, komandirning ta'siri va intizom darajasi o'rgangan. Natijalar shuni ko'rsatganki, ijobiy psixologik muhit va adolatli rahbarlik jamoada birlikni kuchaytiradi va vazifalarni samarali bajarishga olib keladi. Uning asosiy taklifi - jamoani psixologik jihatdan shakllantirish, o'zaro ishonchni mustahkamlash va komandirlarning liderlik ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Bu yondashuv xam harbiy jamoaning oldiga qo'yilgan vazifalarni kutilgan natijalarga olib borishi yani xizmat samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga egadir [8].

O'tkazilgan statistik ma'lumot va tadqiqodlar shuni ko'rsatib berdiki, shaxsiy individual psixologik tayyorgarlik darajasi yuqori bo'lgan harbiy xizmatchi komandirlar har qanday holatda o'zi va harbiy jamoasi oldiga qo'yilgan vazifalarni shaxsan va jamoa ishtirokida yuqori natijalarga olib chiqib to'g'ri qarorlar qabul qilishini isbotlab berilgan. Bundan ko'rinib turipti-ki Milliy gvardiya bo'linmalarida shaxsiy va jamoaviy psixologik treninglarni xozirgi zamoat talabidan kelib chiqqan holda kuchaytirish, yangicha tus berish va xizmat oldi yo'riqnomalarda turli xil ko'rinishlarda muntazam o'tkazilib borilishi zarurligini isbotlaydi.

Xulosa.

Nazariy va amaliy ma'lumotlarni umumlashtiradigan bo'lsak, shuni ta'kidlash mumkinki, Milliy gvardiya bo'linmalarida xizmat olib borish faoliyati aniq mas'uliyat, tezkorlik, jamoat



joylaridagi turli kutilmagan vaziyatlar va doimiy psixologik bosim bilan xizmat olib borishi bilan tavsiflanadi. Bunday vaziyatlarda komandir va shaxsiy tarkib psixikasiga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida stress, emotsional zo'riqish, xavfni his qilish va vaqt bosimini olishimiz mumkinligi namoyon bo'ladi. Ushbu omillar, avvalo, harbiy xizmatchi komandirlarning diqqatini pasaytirishi, vaziyatni baholashda xatolarga olib kelishi va qaror qabul qilish jarayonini sekinlashtirishi mumkinligi isbotlandi. Shu bilan birga, stressga bardoshlilik va psixologik tayyorgarlik darajasi yuqori bo'lgan xizmatchilarda aksincha, tez va aniq qaror qabul qilish, vaziyatni to'g'ri baholash hamda xizmat vazifalarini samarali bajarish kuzatiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, psixologik tayyorgarlik, o'zini boshqarish va emotsional nazorat ko'nikmalari xizmat samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan hisoblanadi. Ayniqsa, komandir shaxsiy namuna orqali jamoada psixologik muhitni shakllantirib, stress ta'sirini kamaytirishda hal qiluvchi rol o'ynashi ma'lum bo'ldi. Demak, xizmat samaradorligi to'g'ridan-to'g'ri psixologik barqarorlik, liderlik qobiliyati va tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalari bilan bog'liq.

Tavsiyalar. Jamoat joylari va ko'cha sharoitida xizmat olib boruvchi Milliy gvardiya bo'linmalari faoliyatini takomillashtirish maqsadida quyidagi yondashuvlarni joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Xizmat oldi tayyorgarlik jarayoniga qisqa, lekin samarali psixologik mashqlarni kiritish zarur. Bu mashqlar xizmatchilarning diqqatini jamlash, stressni nazorat qilish va vaziyatni tez baholash qobiliyatini oshiradi. Jamoat joylarida yuzaga keladigan noaniq va keskin vaziyatlarni modellashtiruvchi ssenariy asosidagi treninglarni muntazam o'tkazish lozim. Bu xizmatchilarni real vaziyatlarga psixologik jihatdan tayyorlaydi. Komandirlarda samarali muloqot, ta'sir ko'rsatish va konfliktlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus dasturlarni joriy etish zarur. Xizmat jarayonida psixologik monitoringni yo'lga qo'yish va stress belgilari aniqlangan xizmatchilarga tezkor psixologik yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Ushbu yondashuvlar Milliy gvardiya bo'linmalarida xizmat samaradorligini oshirish, jamoat xavfsizligini ta'minlash va xizmatchilarning psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maklakov A.G. Общая психология. – М.: Питер, 2001. – 15–35-с.
2. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – Москва: ПЕР СЕ, 2001. – 511 с.
3. Платонов Ю.П. Психология управления / Ю.П. Платонов. – Санкт-Петербург: Питер, 2006. – 512 с.
4. Ананев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананев. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 288 с. (asl nashr: 1968 yil, ilmiy ishlarda 2001 nashri ko'p qo'llanildi)
5. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – Москва: Наука, 1986. – 256 с.
6. Петровский В.Ф. Военная психология / В.Ф. Петровский. – Москва: Воениздат, 1972. – 320 с.
7. Лебедев В.И. Личност в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – Москва: Политиздат, 1989. – 304 с.
8. Глоточкин А.Д. Психология воинского коллектива / А.Д. Глоточкин. – Москва: Воениздат, 1985. – 240 с.



Djumaniyazova Muhayyo Xusinovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti "Pedagogika va psixologiya" kafedrası professori, ps.f.d. (DSc)

O'SMIRLIK DAVRIDA TAFAKKUR TARAQQIYOTI VA UNING TA'LIM JARAYONIDAGI NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida o'smirlar tafakkurining rivojlanish xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. O'smirlik davrida nazariy va amaliy tafakkurning shakllanish mexanizmlari, intellektual faollikning namoyon bo'lishi, tanqidiy va mantiqiy fikrlashning rivojlanish bosqichlari yoritilgan. Shuningdek, tafakkur rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar - ta'lim mazmuni, o'qituvchi shaxsi, o'quv motivatsiyasi, mustaqil faoliyat va ijtimoiy muhitning roli asoslab berilgan. O'quv faoliyatida bilimlarni o'zlashtirish darajalari va ularning shaxs rivojlanishiga ta'siri ochib berilgan. O'smir tafakkurini samarali rivojlantirishda motivatsion omillar hamda psixologik-pedagogik shart-sharoitlarning ahamiyati ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, tafakkur rivojlanishi, nazariy tafakkur, amaliy tafakkur, intellektual faollik, tanqidiy fikrlash, o'quv motivatsiyasi, bilimlarni o'zlashtirish bosqichlari, ta'lim jarayoni, psixologik omillar.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически проанализированы особенности развития мышления подростков в процессе обучения. Рассмотрены механизмы формирования теоретического и практического мышления в подростковом возрасте, проявления интеллектуальной активности, а также этапы развития критического и логического мышления. Кроме того, обоснована роль факторов, влияющих на развитие мышления, таких как содержание образования, личность учителя, учебная мотивация, самостоятельная деятельность и социальная среда. Раскрыты уровни усвоения знаний в учебной деятельности и их влияние на развитие личности. Научно обосновано значение мотивационных факторов и психолого-педагогических условий в эффективном развитии мышления подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, развитие мышления, теоретическое мышление, практическое мышление, интеллектуальная активность, критическое мышление, учебная мотивация, уровни усвоения знаний, образовательный процесс, психологические факторы.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the characteristics of adolescent thinking development in the educational process. It examines the mechanisms of formation of theoretical and practical thinking during adolescence, the manifestation of intellectual activity, and the stages of development of critical and logical thinking. Additionally, the role of factors influencing thinking development—such as educational content, teacher personality, learning motivation, independent activity, and social environment—is substantiated. The levels of knowledge acquisition in learning activities and their impact on personality development are revealed. The importance of motivational factors and psychological-pedagogical conditions in the effective development of adolescent thinking is scientifically justified.

Key words: adolescence, thinking development, theoretical thinking, practical thinking, intellectual activity, critical thinking, learning motivation, levels of knowledge acquisition, educational process, psychological factors.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'smirlar tafakkurining rivojlanish xususiyatlarini chuqur o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki o'smirlik davri shaxs intellektual salohiyatining jadallik bilan shakllanish bosqichi bo'lib, aynan shu davrda nazariy tafakkur, mantiqiy xulosalar chiqarish, tahlil qilish, umumlashtirish va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari rivojlanadi. Ta'lim jarayonida tafakkurning mazmundorligi, mustaqilligi va tanqidiyligi shakllanishi o'quvchilarning kelgusidagi kasbiy yo'nalishini belgilashda ham muhim omil hisoblanadi.



Bugungi kunda uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish, yoshlarni intellektual jihatdan barkamol etib tarbiyalash, ularda amaliy va nazariy tafakkurni uyg'un rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Shu bois o'smirlar tafakkurining rivojlanish mexanizmlari, unga ta'sir etuvchi omillar hamda ta'lim jarayonidagi psixologik shart-sharoitlarni ilmiy asosda tadqiq etish dolzarb muammo sifatida namoyon bo'ladi. Bu ta'lim tizimi yoshlarga bilim, ko'nikma va malaka berish bilan kifoyalanmay, balki ularning komil inson qilib yetishtirish kabi yuksak vazifalarni bajaradi. O'quvchilar o'qib, o'quv fanlarining mazmunini o'zlashtira borib, ob'ektiv olamni bilib boradilar. Ular ilmiy bilimlarning xammasini emas, balki ularning "fan asoslari" deb ataladigan bir qisminigina o'zlashtirib oladilar.

Adabiyotlar tahlili. Ma'lumki, odam muayyan bilim, ko'nikma, malaka xosil qilish uchun xulq-atvor shakllarini xam o'rganib olishi uchun, ijtimoiy tajribalardan tashkil topgan malakalarning asosiy xajmini egallab olish uchun u o'quv-tarbiya tizimining turli sohalari bilan mashg'ul bo'lmog'i va bu ishlarga jalb etilmog'i kerak. Bunday xodisalarda tegishli bir mazmunni o'zlashtirib olish bir-biri bilan aloqador bo'lgan ikki jarayon: ta'lim olish (yoki o'qish) va o'qitish jarayonining natijasi sifatida zikr etiladi. Fan-texnika taraqqiyoti xamda uzluksiz ta'lim olish g'oyasi amalga oshirilayotgan bir sharoitda ta'lim inson sotsial faolligining predmetli faoliyatning sub'ekti xamda ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida o'zini doimiy ravishda kamolga yetkazishga qaratilgan faol ijtimoiy faoliyatning mustaqil shakli sifatidan ko'proq axamiyat kasb eta boradi.

Ta'limda ko'proq so'zlar-tushunchalar shaklida ifodalangan umumlashtirilgan bilimlar o'qituvchi tomonidan bayon etiladi, o'quvchilar tomonidan esa bu bilimlar idrok qilinadi, o'zlashtiriladi, real narsalarni idrok qilish esa (narsalarning o'zi, maketi, rasmi va x.) bunda yordamchi rol o'ynaydi

O'quvchilar ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarni egallab oladilar. Bilimlarda ob'ektiv olam umumlashtirilgan xolda aks ettiriladi. Bilimlarni o'zlashtirish faktlar, tushunchalar va qonuniyatlarni o'rganishni nazarda tutadi.

O'quvchining bilimlari to'la bo'lishi, uning bilimlar tizimini egallab olishi juda muhimdir, bu bilimlar tizimida faktik materialni bilish uning mantiqiy jihatdan to'g'ri deb topilgan tuzilishi va umumlashtirilishi bilan qo'shilib ketadi.

O'smirlik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo'la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o'quvchilar atrof-olamdagi bog'lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o'smirning bilishga bo'lgan qiziqishida keskin rivojlanish sodir bo'ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi o'smir tafakkurining rivojlanishiga olib keladi. Buning ta'sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyati paydo bo'ladi.

Maktabda o'qitiladigan fanlar o'smir uchun o'z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo'lib xizmat qiladi. J.Piajening ta'kidlashicha, "Ijtimoiy hayot uch narsaning ta'siri - til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi". Bu borada o'zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar o'z-o'zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o'smir endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o'rgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko'tarila olishi, o'quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o'ta qiziquvchanlik hamda atrofda qilarg'a o'z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ularda yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari mazmunli, mulohazali va aynan o'sha masala doirasida bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar, taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o'tkaza oladilar hamda ma'lum bir masala bo'yicha muqobil variantlarni taqqoslay oladilar. O'smir tafakkuri ko'pincha umumlashtirishga moyil bo'ladi. Respublikamizning bozor iqtisodiyoti sharoitiga o'tishida kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oshmoqda.

Muhokama. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi:



- tadbirkorlik, tejamkorlik, hisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez echa olishlik va boshqa shu kabi sifatlar mavjud bo'lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarni 1-sinfdanoq rivojlantira borish nihoyatda muhim.

O'smirlik davrida ishbilarmonlik sifatini o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishini yo'lga qo'yishi, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o'quvchi ijrochi rolida emas, balki boshqaruvchi, mustaqil yo'l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o'zi ishtirokchi bo'lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko'proq mustaqillikning berilishi o'smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko'proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo'llash orqali amalga oshirish mumkin, o'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda echish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog'liq. Barcha o'smirlarni ham tez yo'llab, tez harakat qilishga o'rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan muammoni echishning umumiy qoidalariga o'rgatib borish mumkin.

O'smirlik davrida intellektning yuqori darajada rivojlangan bo'lishi qimmatli va obro'li hisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o'zgarishlar o'zaro bog'liq bo'ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o'zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurni rivojlanishi bilan belgilanadi.

Ta'lim natijalari to'g'risida gapirganda konkret o'quv vaziyati sharoitida kishi egallab oladigan bilimlar, ko'nikma va malakalarnigina sanab o'tish bilan cheklanib qolmaslik kerak. Bunday xol shu bilan izohlanadiki, bu yerda o'quv faoliyatining sub'ekti sifatida muayyan psixik xususiyatlarga ega bo'lgan o'quvchining yaxlit bir shaxsi, butun bir tizim maydonga chiqadi.

Ma'lumki, u yoki bu tizimga xar qanday yo'l bilan ta'sir ko'rsatilishi butun sistemaning xolatida o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun o'quv faoliyati natijasida kishida ilgari mavjud bulgan bilimlarga, tevarak atrofdagi xayotni inikos etish usullariga uning xarakat dasturlariga qo'shimcha tarzda, ta'limning boshqa xar qanday faktlari vujudga kelganda sodir bo'lgani singari shaxsning ongida xamda uning psixik xususiyatlari mazmunida xam o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi. Ana shu xol individning uzluksiz ta'lim olish jarayonini shaxsning tarkib topishida, uning axloqiy qiyofasi va g'oyaviy e'tiqodi shakllanishida muhim omil deb qarash uchun asos beradi.

Hozirgi vaqtda shu narsa isbot qilinganki, egallab olingan bilimlarning shaxsga qay darajada ta'sir ko'rsatishi usha bilimlar qanday o'zlashtirib olinganiga bog'liq ekan. Bilimlar turli darajada o'zlashtirib olingan bo'lishi mumkin.

Bu esa: a) xodisa to'g'risida yangi olingan axborotni ilgari mavjud bo'lgan shu xildagi axborotga yaqinlashtirish;

b) ilgari o'zlashtirilgan axborotni qayta tiklashga tayangan xolda tayangan xolda voqea-xodisani bayon etish;

v) xodisaning mohiyatini belgilab beradigan eng muxim xususiyatlar, aloqa va munosabatlar o'z aksini topgan tegishli shunga o'xshash xodisaning kishi ongida qayta tiklanadigan obrazi (yoki modeli) dan foydalanilgan xolda sodir bo'layotgan voqealarni izohlab berish;

g) predmet va xodisalarni faoliyat vazifalariga muvofiq ravishda qaytadan o'zgartirib borishni amalga oshirish va buning uchun shu maqsadga ilgari egallangan bilimlarni rivojlantirib borish imkonini beradi. Masalan, materiallarning plastik xususiyatga ega ekanligi xodisasi tugrisidagi bilimlar, dastlabki bosqichda egallab olinganligi tufayli plastik materialni plastik bo'lmagan materialdan farqlash imkonini beradi.

Birinchi bosqichda o'zlashtirib olingan bilimlar tanishtiruvchi bilimlar, ikkinchi bosqichda egallab olingan bilimlar nusxa ko'chiruvchi bilimlar, uchinchi bosqichdagi bilimlar – ko'nikma bilimlari, to'rtinchi bosqichdagi bilimlar – transformatsiya bilimlari deyiladi.

Ikkinchi bosqichda-plastik materiallarning bayonini berish mumkin.



Uchinchi bosqichda – plastiklik sabablarini izoxlash, turtinchi bosqichda – o'sha materialning ichki tuzilishini zarur tarzda o'zgartirish asosida materialning plastikligini oshirishga imkon beradi .

O'zlashtirib olingan bilimlarning funksional imkoniyatlari o'rtasidagi farqlar materialning xususiyatiga qarab, o'quvchining o'quv vaziyatidagi pozitsiyasiga qarab – o'quvchida xayotiy masalalarni bayon etish, izoxlash va ularni o'zgartirish usullari qay darajada shakllanganligiga qarab belgilanadi.

O'quv jarayonida xosil qilingan bilimlardan tashqari o'quvchi shaxsini shakllantirishga o'quv faoliyatining o'zi xam ta'sir ko'rsatadi, chunki bu faoliyatni o'zlashtirish va amalga oshirish xam psixikaning muayyan darajada rivojlangan bo'lishini taqozo etadi. O'quv faoliyati jarayonida o'quvchi o'qituvchi rahbarligida o'quv faoliyatining barcha komponentlarini egallab oladi. Bu o'quvchining o'quv sub'ekti sifatida qaror topishiga shart-sharoit yaratadi .

O'smir yoshidagi o'quvchilar nazariy tafakkurining shakllanishida o'qituvchining keng qamrovli bilimga ega bo'lishi katta ahamiyatga ega. Bu o'z navbatida o'quvchilarning fanga qiziqishi ortishini kuchaytiradi, fan bo'yicha to'garak va fakultativ mashg'ulotlarga qatnashish istagini paydo qiladi. Shuningdek, o'quvchining mustaqil fikrlashini rivojlantirishda, o'qituvchilar, sinf rahbarlarining siymolari muhim rol o'ynaydi. O'qituvchilar o'smirlarda o'rganilayotgan narsa va xodisalarining ob'ektivligi, xaqqoniyligi, to'g'riligiga ishonch hosil qilishlari, ulardan qanoatlanishlari va ularni isbotlashga o'rgatib borishlari zarur. Ikkinchidan, fan o'qituvchilari o'z o'quvchilarini narsa va xodisalar to'g'rsida original fikr yuritishga yo'llashlari kerak. Uchinchidan, o'quvchilarning mashg'ulotlarda qo'llanaverib, ma'naviy eskirgan bir qolipdagi so'zlardan, iboralardan foydalanishlariga yo'l qo'ymasliklari kerak. To'rtinchidan, fan o'qituvchilari o'smir yigit va qizlarga bilimlarini amaliyotga tadbiq qilishni o'rgatishlari shart, buning uchun ularda amaliy malakalarni shakllantirishga harakat qilishlari lozim.

O'smir yoshidagi o'quvchilarning o'quv rejasida ko'zda tutilgan o'quv fanlariga tanlab munosabatda bo'lish xususiyatlari ularning kelgusi hayot yo'llarini qay darajada aniq tanlab olgan bo'lishlariga bog'liq, ya'ni kasb-hunar kollejidan keyin qaysi yo'nalish bo'yicha, ta'limning qaysi shaklida davom ettirish yoki ishlab chiqarishning qaysi soxasida ishlashni afzal ko'rishlari bilan belgilanadi.

Aql tanqidiyligi o'smir umumiy rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'rganilayotgan xodisa to'g'risida xukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

O'smir tafakkuri sifatini uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi tashkil qiladi.

O'smir qobiliyati, layoqati va iste'dodi ta'lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Uning qanchalik iste'dodli ekanligini aniqlash uchun ziyrakligi, jiddiy sinovga shayligi, mehnatga moyilligi, intilishi, psixik tayyorgarligi, mantiqiy fikrashning tezligi, izchilligi, samaradorligiga e'tibor berish kerak.

O'smir biror xodisani asoslagan, isbotlagan paytlarida uning muhim xususiyatlariga, birlamchi jihatlariga sinchkovlik bilan qaray boshlaydilar. Darsliklarni o'qigan va o'qituvchilardan eshitgan axborotlar, xabarlar va ma'lumotlarga ishonish va ulardan qanoat hosil qilish uchun faol harakat qiladilar. Tafakkurni oqilona yullar bilan o'stirish uchun favqulodda holatlarda o'quvchining mazkur xususiyatini yomonlamay, balki uning kichik bo'lsada yutug'ini rag'batlantirish kerak.

Hozirgi davrda intellekt omili ta'lim jarayonining muhim omiliga aylanib borayotganligi o'qishga munosabatning ijobiy xususiyat kasb etishini ta'minlashni taqozo qilmoqda. Kelajakdagi ijtimoiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi omil - bu o'qimishli, savodxon, iqtidorli, aqlan barkamol yoshlarni shakllantirishdir. O'quvchi yoshlarning o'qishga munosabati ularning qiziqishlarida, motiv va motivatsiyalarida o'z ifodasini topgan bo'ladi. Ana shu boisdan o'quv motivlari va motivatsiyalarini tadqiqot qilish bo'lganligi uchun dolzarb muammoga aylanib qoldi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimini yuksak darajaga ko'tarish uchun o'quvchilarda anglanilgan, yuqori ko'rsatkichli, indikator xususiyatli o'quv motivini shakllantirish davr talabidir. Zero, faoliyat va xulq-atvor motivsiz, motivatsiyasiz faollikka, muayyan yo'nalishga, o'ziga xos mahsuldorlikka, muvaffaqiyatga ega bo'lmaydi. Shuning uchun turli yoshdagi saboq oluvchilarni



motiv, motivatsiya mohiyati bilan tanishtirish mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligini zaruriy sharti hisoblanadi. Bizningcha, o'quv faoliyatining faolligi, ijodiyligi, nostandartligi, samaradorligi, bilimlarning puxtaligi, mantiqiyligi, izchilligi o'smirlarning motiv va motivatsiya bilan qurollanganligiga bog'liq, ular qanchalik anglanilgan, maqsadga yo'naltirilgan bo'lsa, mazkur faoliyat shunchalik muvaffaqiyatli amalga oshadi, ularni tatbiq etish osonroq kechadi. Shaxsning faoliyati, xatti-harakati, xulq-atvori muvaffaqiyati ko'p jihatdan yo'naltirilganligiga bog'liq. O'quv faoliyatini samarali bo'lishi ta'minlash uchun psixotreninglardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Bilimlarning o'zlashtirilish darajasi va ularning transformatsion xususiyati o'quvchining shaxs sifatida shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, o'quv motivlari va motivatsiyasining anglanganligi o'quv faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Shu bois ta'lim jarayonida o'smirlarning mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlash, ularni muammoli vaziyatlarda faol ishtirok etishga yo'naltirish, amaliy tafakkur sifatlarini rivojlantirish hamda yuqori darajadagi o'quv motivatsiyasini shakllantirish zamonaviy pedagogik faoliyatning ustuvor vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Брушленский А.А. Мышление и прогнозирование. Москва. Прогресс 1999.- 273 с.
2. Гильфорд Ж. Психология мышления. Три стороны интеллектов. Под.ред. А.М.Матюшкина. Москва. Прогресс. 2001. – 299 с.
3. Зимняя И. А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
4. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2008. – 583 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2 т. – М.: Питер, 2000. – 485 с.
6. Haydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya. – Toshkent. Mumtoz zo'z, 2010. - 330 b
7. G'oziev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. Toshkent. 1990.- 184 b
8. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2010. – 488 b.
9. G'oziyev E.G'. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2010. – 256 b.



Habibova Guliya G'aybullayevna,
Buxoro davlat universiteti "Pedagogika" kafedrası dotsenti

JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHISI VA SPORT PEDAGOGI FAOLIYATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI HAMDA KASBIY KOMPETENSIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchisi va sport pedagogining kasbiy faoliyati, uning pedagogik tizimdagi o'rni va o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, jismoniy tarbiya sohasidagi mutaxassislarining faoliyati, pedagogik faoliyatning mazmuni, asosiy yo'nalishlari va tarkibiy qismlari tahlil qilingan. O'qituvchining kasbiy va shaxsiy fazilatlar, pedagogik qobiliyatlari, kommunikativ va tashkilotchilik ko'nikmalari hamda ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyati ochib berilgan. Maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchisining ta'lim, tarbiya, sog'lomlashtirish va sport faoliyatidagi roli ham ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya, sport pedagogi, pedagogik faoliyat, kasbiy kompetensiya, pedagogik qobiliyat, sog'lomlashtirish, kommunikativ ko'nikma.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности профессиональной деятельности учителя физической культуры и спортивного педагога, их роль в педагогической системе. Проанализированы содержание, основные направления и структура педагогической деятельности в сфере физического воспитания. Освещены профессиональные и личностные качества учителя, педагогические способности, коммуникативные и организаторские навыки, а также их значение в образовательном процессе. Особое внимание уделено роли учителя физической культуры в обучении, воспитании, оздоровлении и спортивной подготовке учащихся.

Ключевые слова: физическая культура, спортивный педагог, педагогическая деятельность, профессиональная компетенция, педагогические способности, оздоровление, коммуникативные навыки.

Annotation. This article examines the specific features of the professional activity of a physical education teacher and sports pedagogue, as well as their role in the pedagogical system. The content, main directions, and structure of pedagogical activity in the field of physical education are analyzed. The professional and personal qualities of the teacher, pedagogical abilities, communicative and organizational skills, and their importance in the educational process are highlighted. The role of the physical education teacher in teaching, воспитание, health improvement, and sports training is also scientifically substantiated.

Key words: physical education, sports pedagogue, pedagogical activity, professional competence, pedagogical abilities, health improvement, communication skills.

Kirish. Jismoniy tarbiya sohasidagi mutaxassislar: murabbiylar, o'qituvchilar, instruktorlar, sport menejerlari, sport jamoalari psixologlari va jismoniy tarbiya va sport bo'yicha boshqa mutaxassislarining faoliyati pedagogik faoliyat tarkibiga kiradi.

Pedagogik faoliyat – bu o'qituvchining o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish, vazifalarini hal qilishga qaratilgan hamda pedagogik ta'sir ko'rsatish vositalari bilan amalga oshiriladigan professional faolligidir. O'qituvchi mazkur faoliyat jarayonida o'qitadi, yo'l-yo'riqlar ko'rsatadi, tarbiyalaydi, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil qiladi, Prezident, hukumat farmoyishlarini targ'ibot qiladi, o'z malakasini oshirish uchun mustaqil bilim olishni rejalashtiradi, oqibat natijada o'zi ham kamol topadi, o'quvchilarni ham kamol toptiradi.

Pedagogik faoliyat- yoshlarni hayotga, mehnatga, Vatan mudofaasiga tayyorlash uchun xalq oldida, davlat va jamiyat oldida javob beradigan, bolalarga ta'lim-tarbiya berish ishi bilan shug'ullanadigan va bu ishga maxsus tayyorlangan kishilarning mehnat faoliyatidir.

Maktab o'qituvchilarining faoliyati respublikamizda rivojlangan davlat - jamiyatni quruvchi va unda yashab mehnat qiluvchi yetuk, erkin fikrlovchi inson shaxsini shakllantirishga qaratilgan. O'qituvchining barkamol avlodni tarbiyalash va unda yangi insonga xos sifatlarni tarkib toptirish vazifasi eng oliyjanob, yuksak va shu bilan birga sharaflı va murakkab vazifadir. Har bir



tarbiyalanuvchi o'z xulq-atvoriga, xarakteriga ega. Ularni o'qitish va tarbiyalashda ularning ana shu o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda murakkabdir. Bunga insonlar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini o'zida aks ettiruvchi maxsus usullardan foydalaniladi.

Pedagogik faoliyatni maqsadli va ongli o'zlashtirish jarayonida bu qonuniyatlarni hisobga olish lozim bo'ladi. U yoki bu faoliyatni o'zlashtirish va shu faoliyat sub'ektiga aylanish mazkur faoliyat tuzilmaviy yelementlarini o'zlashtirishni talab yetadi. Pedagogik faoliyat haqida gap ketganda, aytish mumkinki, aynan shu faoliyatga oid motiv, maqsad, xatti-harakat va amallarni o'zlashtirish nazarda tutiladi.

Pedagogik faoliyat o'ziga xos tarixiy-ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tushuncha bo'lib, u insonni hayot, mehnat, ijtimoiy turmushga tayyorlash va yeng avvalo, yosh avlodni mustaqil ish yuritib, mamlakatda, jamiyatda muvaffaqiyatli mehnat qilib, ijtimoiy-foydali amallar bilan shug'ullana oladigan inson shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan harakatdir.

Jismoniy tarbiya sohasidagi pedagogik faoliyat kasbiy faoliyat turini ifodalaydi, uning mazmuni o'quvchilarni sog'lomlashtirish, tayyorlash, jismoniy tarbiya va rivojlantirishdir.

Jismoniy madaniyat sohasidagi mutaxassisning faoliyati insoniyat tomonidan to'plangan tajribani uzatish, ularning shaxsiy va jismoniy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, jamiyatda muayyan ijtimoiy rollarni bajarishga tayyorlashdan iborat.

Jismoniy tarbiya sohasidagi pedagogik faoliyat mustaqil ijtimoiy hodisa bo'lib, quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1. Ijtimoiy qimmatli faoliyatning alohida turi hisoblanadi. Uning jarayonida jismoniy va axloqiy fazilatlar rivojlanadi, salomatligi mustahkamlanadi, ma'naviy dunyosi boyib boradi.

2. Maxsus tayyorlangan va o'qitilgan mutaxassislar tomonidan amalga oshiriladi.

3. Ijodiy tabiatga ega.

Jismoniy tarbiya mutaxassisi ishi quyidagi faoliyat turlarini o'z ichiga oladi:

- konstruktiv,
- Gnostik,
- ta'limiy,
- tarbiyaviy,
- kommunikativ,
- nazorat va baholash,
- shaxsiy sport turlari,
- korreksiyalash va sog'lomlashtirish
- o'z-o'zini takomillashtirish faoliyati.

Birgalikda ular jismoniy tarbiyadagi butun pedagogik jarayonni qamrab oladi. Kasbiy faoliyatning ushbu turlarida kasbiy kompetentsiya shakllanadi va amalga oshiriladi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining ta'lim faoliyati - bu o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning maqsadga yo'naltirilgan jarayoni bo'lib, uni zamonaviy jamiyatning ijtimoiy va madaniy hayotida ishtirok etishga tayyorlash uchun uning shaxsini shakllantirishga qaratilgan.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisi faoliyatining asosiy yo'nalishlari:

1. Jismoniy tarbiya - turli jismoniy mashqlardan foydalanish asosida jismonan rivojlangan, intellektual va ma'naviy shaxsni shakllantirishdir.

2. Valeologik tarbiya - o'z sog'lig'iga va boshqa odamlarning sog'lig'iga qadriyatlarga asoslangan munosabatni shakllantiradi, o'z-o'zini davolash va sog'lom turmush tarzini ta'minlaydi.

3. Olimpik tarbiya - Olimpiya harakati qadriyatlarini o'zlashtirish.

4. Sport tarbiyasi - o'quvchilarning sport faoliyatiga yo'naltirilganligini shakllantirish va bolalar va o'smirlarning jismoniy tarbiyasi manfaatlaridan kelib chiqib, yuqori toifali sportchilarning hayotiy tajribasi va faoliyatini qayta ko'rib chiqish.

Boshqa barcha tarbiya turlari (axloqiy, estetik, ekologik, vatanparvarlik va boshqalar) jismoniy tarbiya jarayonida: jismoniy mashqlarni o'rganish va mashq qilish va musobaqa faoliyatida bajarish jarayonida amalga oshiriladi.

Ta'lim muammolarini samarali hal etishning eng muhim mezonini o'quvchilar ongida hissiy reaksiyalar, xatti-harakatlar va faoliyatlarda namoyon bo'ladigan ijobiy o'zgarishlardir.



Jismoniy tarbiya sohasidagi o'quv faoliyati jismoniy faoliyatga qiziqishni uyg'otish va rivojlantirishga, turli sport turlari bo'yicha bilimlarga ega bo'lishga, jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari orqali o'z tanasini takomillashtirish yo'llarini olishga qaratilgan.

Jismoniy tarbiya sohasidagi ta'limiy va tarbiyaviy faoliyat bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir.

Boshqa mutaxassisliklar o'qituvchilari bilan taqqoslaganda, jismoniy tarbiya o'qituvchisi muayyan sharoitlarda ishlaydi. Jismoniy tarbiya psixologiyasida ular uch guruhga bo'linadi: ruhiy zo'riqish sharoitlari, jismoniy faoliyat sharoitlari va tashqi muhit omillari bilan bog'liq holatlar.

Psixologik shartlar:

1. o'quvchilarning (ayniqsa, yosh o'quvchilar ishtirokidagi darslarda) oraliq va baland ovozda bo'ladigan qichqiriqlarining shovqini o'qituvchida ruhiy charchoqni keltirib chiqaradi;
2. bir yosh guruhidan ikkinchisiga o'tish zarurati;
3. vokal apparati va vokal kordlariga sezilarli yuk;
4. o'quvchilarning hayoti va sog'lig'i uchun javobgarlik, chunki jismoniy mashqlar shikastlanishning yuqori xavfi bilan tavsiflanadi.

Jismoniy faollik shartlari:

1. jismoniy mashqlarni ko'rsatish zarurati;
2. o'quvchilar bilan birgalikda jismoniy mashqlarni bajarish (ayniqsa, piyodalarda);
3. jismoniy mashqlar bajarayotgan talabalarni sug'urta qilish zarurati.

Tashqi muhit omillari bilan bog'liq shartlar:

1. ochiq havoda mashg'ulotlar paytida iqlim va ob-havo sharoiti;
2. sport sinflari va zallarining sanitariya-gigiyena holati.

Muayyan mehnat sharoitlaridan kelib chiqqan holda, jismoniy tarbiya o'qituvchisi sog'lig'i yaxshi bo'lishi va doimo o'zini formada saqlash uchun g'amxo'rlik qilishi kerak. Unga aqliy, estetik, ekspressiv, tashkiliy va ayniqsa muloqot qobiliyatlari kerak. Ayniqsa, jismoniy tarbiya o'qituvchisining o'ziga xos xususiyatlari: kuzatuvchanlik, bag'rikenglik, vazminlik, hazil tuyg'usi, mehribonlik, tashkilotchilik, nekinlik, mustaqillik, mas'uliyat, xushmuomalalik, hamdardlikka tayyorlik, hamdardlik, hamdardlik, o'quvchilarning kayfiyatini tushunish qobiliyati, o'rganish va ularning individual va yosh qobiliyatlarini hisobga olish.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy va shaxsiy fazilatlarining xususiyatlari.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining mahorati ko'p jihatdan uning o'quvchilar bilan muloqotiga o'ziga xoslik beradigan, turli ko'nikmalarni o'zlashtirish tezligi va darajasini belgilaydigan fazilatlar bilan belgilanadi. Psixolog V.A. Krutetskiy kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy xususiyatlarning quyidagi tuzilishini taklif qiladi:

1. Shaxsning dunyoqarashi;
2. Pedagogik faoliyatga ijobiy munosabat;
3. Pedagogik qobiliyatlar;
4. Kasbiy-pedagogik bilim, ko'nikma va malakalar.

Eng muhim kasbiy fazilatlar:

- o'qitish va metodika fanini o'zlashtirish;
- psixologik tayyorgarlik,
- umumiy bilim,
- keng madaniy dunyoqarash,
- pedagogik mahorat,
- ta'lim texnologiyalarini egallash,
- talabalar jamoasi haqida bilim
- tashkilotchilik qobiliyatlari va qobiliyatlari,
- ilmiy ishtiyiq,
- pedagogik takt;
- pedagogik texnologiya,
- amalga oshirilayotgan ishning maqsad va vazifalarini aniq va aniq tushunish;
- aloqa maxorati,
- notiqlik va boshqalar.



3.2 Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogining qobiliyati.

Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi pedagogik mahoratga erishish uchun o'qituvchida quyidagi qobiliyat turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalab yetishtirilmog'i lozim. Bilish qobiliyati, kuzatuvchanlik qobiliyati, nutq qobiliyati, tashkilotchilik qobiliyati, obro' orttira olish qobiliyati, to'g'ri muomala qilish qobiliyati, kelajakni ko'ra bilish qobiliyati, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati. Bu pedagogik qobiliyatlar shaxsning aqliy tomonini ham, emotsional - irodaviy tomonini ham harakterlab beradi. Bu sifatlarning hammasi bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, bir-biriga ta'sir etadi va bir butunlikni hosil qiladi.

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanib, o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin.

1. Didaktik qobiliyat – murakkab bilimlarni o'quvchilarga tushuntira olishdir. Bunda o'qituvchining o'quv materialini, mavzu yoki muammoni talabalarga aniq va tushunarli qilib aytib berishi, ularda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'ota olishi lozim. O'qituvchi zarurat tug'ilgan hollarda o'quv materialini o'zgartirib soddalashtira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, tushunarsiz, noaniq narsani tushunarli qila olishi lozim.

2. Akademik qobiliyat – barcha fanlar yuzasidan muayyan bilimlarga ega bo'lishlik qobiliyati. Bunday qobiliyatlarga ega bo'lgan o'qituvchi o'z fanini o'quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi yangiliklarni kuzatib boradi.

3. Perseptiv qobiliyat – o'quvchilar holatini idrok qila olishi, bu o'quvchining, tarbiyalanuvchining ichki ma'naviy dunyosiga kira olish qobiliyati, o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish, pedagogik intuitsiya va empatiya bilan bog'liq bo'lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Bunday o'qituvchi kichkinagina alomatlar, uncha katta bo'lmagan tashqi belgilar asosida o'quvchi ruhiyatidagi ko'z ilg'amas o'zgarishlarni ham fahmlab oladi.

4. Nutq qobiliyati – ixcham, ma'noli, ohangdor, muayyan ritm, temp, chastotaga ega bo'lgan nutq; shuningdek, o'qituvchi nutqining jarangdorligi, uning pauza, mantiqiy urg'uga rioya qilishidir. Qobiliyatli o'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi materialni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan, ma'qullayotgan yoki qoralayotgan bo'lsa ham uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Fikrlar o'quvchi uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi.

5. Tashkilotchilik qobiliyati–guruh yoki jamoani uyushtirish va uni boshqarish iste'dodi. Tashkilotchilik o'quvchilarni xilma-xil faoliyat turiga jalb qilish uchun asos hisoblanadi. Bu qobiliyat, birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirish bo'lsa, ikkinchidan, o'z shaxsiy ishini to'g'ri uyushtirish qobiliyatidir.

6. Obro'ga ega bo'lishlik qobiliyati– o'zining shaxsiy xususiyati, bilimdonligi, aqlfarosatligi, mustahkam irodasi bilan obro' orttirish qobiliyatidir. Fanda bu qobiliyat turi–avtoritar qobiliyat, deb ham yuritiladi.

7. Kommunikativ qobiliyatlar – muomala va muloqot o'rnata olish, bolalarga aralashish qobiliyati, o'quvchilar bilan pedagogik nuqtai nazardan samarali o'zaro munosabatlar o'rnata bilish, pedagogik nazokatning mavjudligidir Kommunikativ qobiliyatlarning bir necha guruhlari farqlanadi:

Insonning boshka bir insonni bilishi

Insonning o'z o'zini bilishi

Muloqot vaziyatini to'g'ri baholay olishi

8. Diagnostik (psixologik va pedagogik tashxislay olish) qobiliyati –bu pedagogning muhim qobiliyatlaridan bo'lib, o'qitish jarayoni samaradorligi ko'p jihatdan unga bog'liq holdat namoyon bo'ladi. Psixologik tashxis – ta'lim oluvchilarning shaxsiy-individual xususiyatlari, ruhiy jarayonlari va holatlarini to'g'ri aniqlay olish, pedagogik tashxis –ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish imkoniyatlari va darajasini aniq, xolis baholay olish qobiliyatidir.

Qobiliyat, faoliyat jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyat bo'lishi lozimligini, uning quyidagi turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalash lozimligi o'zbek pedagogi M.Ochilovning asarlarida ifodalangan. Jumladan:



1. Bilish qobiliyati - fanning tegishli sohalariga oid (matematika, fizika, biologiya, adabiyot va hokazolarga doir) qobiliyatdir. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi fanni o'quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi kashfiyotlarni hamisha kuzatib boradi, materialni ipidan ignasigacha biladi, unga nihoyatda qiziqadi, oddiy tadqiqot ishlarini ham bajaradi.

2. Tushuntira olish qobiliyati- o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon eta olish, o'quvchilarda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'otish qobiliyatidir. O'qituvchi zarur hollarda o'quv materialini o'zgartira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi darkor.

3. Kuzatuvchanlik qobiliyati - o'quvchining tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kira olish qobiliyati, o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish bilan bog'liq bo'lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Bunday o'qituvchi o'quvchining ruhiyatidagi ko'z ilg'amas o'zgarishlarni ham tez fahmlab oladi. O'quvchilar bunday o'qituvchi haqida: "Qaramayotganga o'xshaydi - yu, hamma narsani ko'rib turadi!", "O'quvchining xafa bo'lganligini yoki dars tayyorlamayotganligini ko'zidan biladi!", - deydilar.

4. Nutq qobiliyati – nutq yordamida, shuningdek, imo - ishora vositasida o'z fikr - tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyati. Bu o'qituvchilik kasbi uchun juda muhimdir. O'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi saboqni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan yoki tanqid qilayotgan bo'lsa ham, uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qiziqqanligi bilan ajralib turadi. Fikrning ifodasi o'quvchilar uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi.

O'qituvchining bayoni o'quvchilar fikri va diqqatini maksimal darajada faolashtirishga qaratiladi: o'qituvchi o'quvchilar oldida savollar qo'yib, ularni asta – sekin to'g'ri javob berishga undaydi, o'quvchining diqqatini kuchaytiradi hamda fikrini faollashtiradi ("Mana bu yerga alohida e'tibor bering!", "o'ylab ko'ring!" kabi). Shuningdek, o'rinli qochiriq, hazil, yengilgina istehzo nutqni jonlantirib yuboradi va uni o'quvchilar tez o'zlashtiradi.

O'qituvchining nutqi aniq, jonli, obrazli, talaffuzi jihatdan yorqin, ifodali, his - hayajonli bo'lib, unda stilistik grammatik, fonetik nuqsonlar uchrasmaligi lozim. Bir xildagi cho'ziq, zeriktiradigan nutq o'quvchilarni juda tez charchatadi, ularni loqayd qilib qo'yadi. Ayrim o'quvchilar tez gapirishga, boshqalarini sekin gapirishga moyil bo'ladilar.

5. Tashkilotchilik qobiliyati - birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan, o'z ishini to'g'ri uyushtirishni nazarda tutadi.

6. Obro' orttira olish qobiliyati - o'quvchilarga bevosita emotsional - irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda obro' qozona olishdir. Obro' faqat shu asosdagina emas, balki o'qituvchining fanni yaxshi bilishi, mehribonligi, nazokatligi va hokazolalar asosida ham qozoniladi. Bu qobiliyat o'qituvchi shaxsiy sifatlarining butun bir yig'indisiga, chunonchi, uning irodaviy sifatlariga, shuningdek, o'quvchilarga ta'lim hamda tarbiya berish mas'uliyatini his etishga, o'zining haq ekanligiga ishonishga, bu ishonchni o'quvchilarga yetkaza olish kabilarga ham bog'liq.

7. To'g'ri muomala qila olish qobiliyati - bolalarga yaqinlasha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o'zaro munosabatlar o'rnatish, pedagogik nazokatning mavjudligini bildiradi.

8. Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati - o'z harakatlarining oqibatini ko'ra bilishda, o'quvchining kelgusida qanday odam bo'lishini tasavvur qila olishida, tarbiyalanuvchida qanday fazilatlarini taraqqiy ettirish lozimligini oldindan aytib bera olishda ifodalanadi. Bu pedagogik optimizmga, tarbiyaning qudratiga bog'liqdir.

9. Diqqatni taqsimlab olish qobiliyati- o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari - hajmi, kuchi, ko'chuvchanligi, idora qilina olishi, safarbarligi kabilarning taraqqiy etishi bilan izohlanadi.

-kommunikativ qobiliyat- o'qituvchining pedagogik jamoa va ota-onalar, mahalla ahli bilan bo'ladigan o'zaro muloqotida ularning ruhiy holatlarini tushunish va ularga hamdard bo'lish,



muloqotga kirishishida pok ko'ngillilik. O'qituvchi bunda psixologik bilimlarga ega bo'lishi, muomala madaniyatini muntazam o'zida shakllantirib borishi lozim.

-perseptiv qobiliyat- tashqi olamni va muhitni sezish, idrok etish, ya'ni kuzatuvchanlik muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining shijoati natijasida rivojlanadi, takomillashadi. O'qituvchi o'quvchining psixologiyasini, psixik holatini o'ziga singdirib idrok etadi, sinf jamoasining holatiga pedagogik vaziyatiga odilona baho beradi.

-empatik qobiliyat- bolalarga bo'lgan muxabbatdan kelib chiqadigan o'quvchilarning his-tuyg'usini, psixologik holatlarini qalbdan his etish, tushunish, idrok etish, ularga achinish xususiyatlaridir.

Shuningdek pedagogik qobiliyatning psixologik (ruhiy) jihatlari hamda ta'limiy (didaktikaga xos darsni tashkil eta olishi) xususiyatlarini inobatga olib, ilmiy-pedagogik manbalarda bayon etadigan fikrlar, shuningdek amaliy tajribalarga asoslanib pedagogik qobiliyaning quyidagi turlarini tasniflash mumkin. Ta'lim jarayonini muqobillashtirish qobiliyati: o'qituvchi o'z bilimini o'quvchi ongi va tafakkuriga kam kuch sarflash evaziga yetkaza olishi, ta'lim va tarbiyada belgilangan muddatda maqsadga erishish qobiliyatidir.

Konstruktiv qobiliyat: o'qituvchining o'quv-tarbiyaviy faoliyatni puxta rejalashtirishi asosida yuzaga keladigan kasbiy pedagogik vaziyat bosqichlarini oldindan ko'ra olishi.

Tushinish qobiliyati: o'qituvchining o'z fanini va boshqa fanlarni chuqur bilishida, o'zlashtirishida namoyon bo'ladi.

Anglash (tushunish) qobiliyati: o'qituvchining ziyrakligida, voqea va hodisalarga adolatli munosabatda bo'lishi.

E'tiqod, odob, fuqarolik burchini anglash- o'qituvchining asosiy sifatlaridan biridir. Maktab o'qituvchisi o'zi targg'b qilayotgan g'oyaning fazilatlarini shaxsiy namunasida ko'rsatishi kerak.

Bolalarga mehr - muhabbat o'qituvchining eng muhim fazi-latidir. Bu bolalarning hamma qiliq - qilmishlarini kechirish, ularga xushomadgo'ylik qilish emas, balki talabchanlik va kuchini bolalarga bag'ishlaydi. U zarur vaqtda istaklarini qurbon qilib, bolalar manfaati yo'lida ehtiyojlarini cheklashga tayyor turadi. O'qituvchining muhim fazilati - kishilar bilan tez el bo'la olish, ko'pchilikka aralasha bilish, odamoxunlik, dilkashlik bo'lib, bu unda muomala madaniyatining yuksakligini ifodalaydi. Chunki o'qituvchiga hamisha odamlar bilan aloqa qilishga, ular bilan ishlashga to'g'ri keladi. O'qituvchi ishidagi muvaffaqiyatni kundalik faoliyatida kattalar va bolalar, ayrim guruh va yakka shaxslar bilan aloqaga kirisha olish qobiliyati ta'minlaydi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining kasbiy fazilatlari asosan uning o'qitish qobiliyati bilan belgilanadi, ular quyidagi guruhlarga bo'lingan:

1. didaktik qobiliyatlar - o'quv materialini etkazish, uni qulay qilish qobiliyati. Bu qobiliyatlar o'qituvchining o'quv materialini qayta qurish va moslashtirish, qiyin narsalarni oson, qiyin narsalarni oddiy, tushunarsiz narsalarni aniq qilish qobiliyatida yotadi;

2. akademik qobiliyatlar tegishli fan sohasidagi (akademik fan) qobiliyatlardir. Qobiliyatli jismoniy tarbiya o'qituvchisi o'z fanini nafaqat o'quv dasturi doirasida, balki ancha kengroq va chuqurroq biladi;

3. pertseptiv qobiliyatlar - o'quvchining ichki dunyosiga kirib borish qobiliyati, bu o'quvchi shaxsi va uning ruhiy holatini nozik tushunish bilan bog'liq psixologik kuzatish;

4. Nutq qobiliyatlari - o'z fikr va his-tuyg'ularingizni nutq, mimika va pantomima orqali aniq va aniq ifodalash qobiliyatidir. Shu bilan birga, o'qituvchining o'z so'zlariga kuch, ishonch va qiziqish ko'rsatishi muhimdir;

5. tashkilotchilik qobiliyatlari - o'quvchilarni tashkil qilish, ularning jamoasini shakllantirish, maktab o'quvchilarini ta'lim muammolarini hal qilishga undash. Bundan tashqari, bu o'z faoliyatini tashkil etish qobiliyati;

6. avtoritar qobiliyatlar - bu hissiy va irodaviy ta'sir orqali talabalardan bevosita obro'ga ega bo'lish qobiliyati;

7. muloqot qobiliyatlari - bu talabalar bilan muloqot qilish qobiliyati, ularga to'g'ri yondashuvni topish, yaqin aloqalarni o'rnatish, ular bilan o'quv faoliyatini amalga oshirish uchun mos bo'lgan munosabatlarni o'rnatish qobiliyati;



8. pedagogik tasavvur - o'qituvchilik faoliyatining oqibatlarini oldindan ko'ra bilish qobiliyati: o'quvchilarda ma'lum fazilatlarining rivojlanishini bashorat qilish, o'quvchilardan nima "chiqishi" mumkinligini taxmin qilish;

9. Diqqat qobiliyatlari - bir vaqtning o'zida bir nechta faoliyat turlari o'rtasida e'tiboringizni taqsimlash qobiliyati. O'qituvchi o'quv materialining mazmuni va shaklini kuzatib borishi, o'z fikrlarini rivojlantirishi, barcha o'quvchilarning diqqatini jamlashi, charchoq, e'tiborsizlik, talabalar tomonidan tushunmovchilik belgilariga javob berishi, intizomning buzilishini qayd etishi va nazorat qilishi kerak. o'zining xatti-harakati.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Axmedjanov M.M., Olimov Sh.Sh. Pedagogik mahorat.o'quv qo'llanma. -Toshkent, 2018 yil, 229 bet.
2. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. –T.: TDPU, 2013 y.
3. Arslonov Q. P, Abdullayev Sh. D, Ibragimov M. B. Jismoniy madaniyat darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish.– T.:Durdona, 2016.
4. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. –T.: Navro'z, 2018.
5. Карпушин, Б.А. Педагогика физической культуры: Учебник / Б.А. Карпушин. - М.: Советский спорт, 2013. - 300 с.
6. Педагогика физической культуры и спорта [Электронный ресурс] : учебник для вузов по направлению "Физическая культура" : рек. УМО вузов РФ / Н. М. Костикина, О. Ю. Гаврикова ; Сиб. гос. ун-т физ. культуры и спорта. - 2-е изд. - Омск : [б. и.], 2013. - 296 с.
7. М.Н.Норқобилов., З.С.Мирходжаева., В.В.Маҳмудов / Жисмоний маданият ва спорт машғулотида соғлом турмуш тарзини талабалар онгига сингдиришда педагогик ёндашувлар / монография. т., тикхми, 2019, 138- бет



Kuldasheva Shaxnoza Abdulazizovna,
Termiz davlat pedagogika instituti professori, kimyo fanlari doktori
Abdusamatov Alisher Sobirovich,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
“Maktabgacha va boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi” kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: aabdusamatov912gmail.com

ZAMONAVIY TA'LIM FALSAFASIDA SEMIOTIK TAMOYILLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta‘lim falsafasida semiotik tamoyillarning o‘rni va ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda semiotika fanining shakllanish tarixi, uning asosiy kategoriyalari, belgi va timsol haqidagi nazariy qarashlar hamda ta‘lim jarayonidagi metodologik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada Jon Lokk, Charlz Senders Pirs, Gotlob Frege, Edmund Gusserl va Ferdinand de Sossyur kabi olimlarning semiotik qarashlari ta‘lim falsafasi nuqtayi nazaridan sharhlanadi. Shuningdek, semiotik yondashuvning ta‘lim mazmunini anglash, o‘quv axborotlarini talqin qilish, muloqot jarayonlarini samarali tashkil etish va o‘quvchining fikrlash faoliyatini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqotda semiotik tamoyillarning ta‘lim natijalarini baholash, integrativ yondashuvni qo‘llash, mazmun va shakl uyg‘unligini ta‘minlashdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Xulosa sifatida semiotik ta‘limning pragmatik, ijtimoiy va ekzistensial bosqichlari tavsiflanib, ularning har biri zamonaviy ta‘lim tizimida muhim metodologik asos ekanligi ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: semiotika, belgi, timsol, ishora, semiotik yondashuv, ta‘lim falsafasi, ta‘lim tamoyillari, integratsiya, differensiya, pragmatik bosqich, ijtimoiy bosqich, ekzistensial bosqich, kommunikativ tizim, belgilar nazariyasi

Аннотация. В данной статье раскрываются роль и значение семиотических принципов в философии современного образования. В исследовании анализируются история становления семиотики как науки, её основные категории, теоретические представления о знаке и символе, а также методологические возможности в образовательном процессе. В статье рассматриваются семиотические взгляды таких известных мыслителей, как Джон Локк, Чарльз Сандерс Пирс, Готлоб Фреге, Эдмунд Гуссерль и Фердинанд де Соссюр, с позиции философии образования. Также обосновывается значение семиотического подхода для осмысления содержания образования, интерпретации учебной информации, эффективной организации коммуникативных процессов и развития мыслительной деятельности обучающихся. В исследовании раскрываются возможности семиотических принципов в оценке результатов образования, применении интегративного подхода и обеспечении единства содержания и формы. В заключение описываются три основных этапа семиотического образования - прагматический, социальный и экзистенциальный, каждый из которых рассматривается как важная методологическая основа современной образовательной системы.

Ключевые слова: семиотика, знак, символ, указание, семиотический подход, философия образования, принципы образования, интеграция, дифференциация, прагматический этап, социальный этап, экзистенциальный этап, коммуникативная система, теория знаков

Abstract. This article examines the role and significance of semiotic principles in the philosophy of modern education from a scientific and theoretical perspective. The study analyzes the history of the formation of semiotics as a science, its main categories, theoretical views on signs and symbols, and its methodological potential in the educational process. The article interprets the semiotic ideas of prominent thinkers such as John Locke, Charles Sanders Peirce, Gottlob Frege, Edmund Husserl, and Ferdinand de Saussure in the context of educational philosophy. It also substantiates the importance of the semiotic approach in understanding



educational content, interpreting learning information, organizing communication processes effectively, and developing students' thinking activity. The research highlights the possibilities of semiotic principles in assessing educational outcomes, applying an integrative approach, and ensuring harmony between content and form. As a conclusion, the article describes the three main stages of semiotic education-pragmatic, social, and existential-and emphasizes that each of them serves as an important methodological foundation in the modern educational system.

Key words: semiotics, sign, symbol, indication, semiotic approach, philosophy of education, educational principles, integration, differentiation, pragmatic stage, social stage, existential stage, communicative system, theory of signs.

Kirish. Mamlakatimizda ta'lim sohasidagi olib borilayotgan islohotlarning tub mohiyati ta'lim maqsadlari va vazifalari o'zgarganligida namoyon bo'ladi. Biz tilga olgan mazmun va mohiyati O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'limni rivojlantirish sohasiga oid qabul qilingan bir qator hujjatlarda o'z ifodasini topgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartlarida ta'limda amal qilinadigan asosiy tamoyillar ko'rsatib o'tiladi. Mazkur tamoyillarga ko'ra, ta'limning davlat va jamiyat talablariga, shaxs ehtiyojiga muvofiqligi, o'quv dasturlari mazmunining jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti hamda fan-texnika rivojlanishi bilan bog'liqligi, umumiy o'rta ta'limning boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi kabi tamoyillar asosiy shart sifatida belgilab beriladi.

"Semiotika" ("semiologiya" deb ham yuritiladi) yunoncha semeion so'zidan olingan bo'lib, "belgi", "ishora" kabi ma'nolarni beradi. Semiotika belgilar (ishoralar) va timsollar majmuasining xossalari tadqiq etish nazariyasidir. Y.M.Lotmanning fikricha, "semiotika" deganda muloqot jarayonida foydalaniladigan kommunikativ tizimlar va belgilarni o'rganuvchi fan tushunilmog'i lozim.

Obyektning nomi, mohiyati (yoki mazmuni) va uni ifodalovchi timsol (belgi yoki ishora) o'rtasidagi bog'liqliklar Qadimgi Yunon faylasuflari Platon (Aflotun) va Aristotel (Arastu) ning ishlarida ham muhim masala sifatida qalamga olinadi.

O'rta asr nominalistlari va realistlarining bir qancha ishlari mazkur masalaga bag'ishlanganligi aytiladi. Jumladan, XVII asrda Jon Lokk "semiotika" atamasini belgilar haqida ta'limot sifatida qo'llaydi. Mutafakkir fikricha, bu ta'limotning asosiy vazifasi "insonlar narsa-hodisalarni tushunish yoki o'zida mavjud bilimlarni boshqalarga uzatish uchun foydalanadigan belgilarning tabiati va xususiyatini o'rganib chiqishdan iboratdir".

Charlz Senders Pirs "belgi" (ishora), "mazmun" va "ishoraviy munosabatlar" (ya'ni belgi, obyekt, majoz) kabi muhim semiotik tushunchalarga tavsif beradi. Olim o'zining talqinicha, "belgilar vositasida amalga oshiriladigan jarayonlarning turli-tumanligini va ularning xususiyatlarini o'rganuvchi fan" hisoblangan semiotikani muhim fan sifatida e'tirof etadi. Pirs belgilarni tasniflab, guruhlariga ajratib chiqadi va unga ko'ra:

- tasvirli belgilar: obyektning to'raligicha aks ettiradi (masalan, suratlar);
- indeksli belgilar: bevosita obyektning shartli ravishda ifodalaydi;
- ramziy belgilar: obyektning shaxs tasavvuridagi ifodasi.

Adabiyotlar tahlili. Gotlob Frege semiotika sohasida muhim konsepsiyalarni ilgari surmagan bo'lsada, uning belgi ma'nosi va mazmuni o'rtasidagi bog'liqliklar borasida bildirgan fikrlari keyingi tadqiqotlar uchun asos vazifasini bajardi.

Nemis mutafakkiri Edmund Gusserl fenomenologiya fani asoschisi o'laroq, belgilar nazariyasini fenomenologiya doirasida tadqiq etdi.

Ferdinand de Sossyur semiotikaga "belgilar va ramzlar tabiatini jamiyat hayoti doirasida tadqiq etuvchi fan" sifatida ta'rif beradi. Mutafakkir til va nutqni fikrning (yoki tasavvurning) tegishli belgilar vositasida ifodalangan shakli o'laroq, turli fenomenlar sifatida ajratadi. Uning fikricha, til – jamiyatning barcha a'zolari uchun umumiy bo'lgan jumlar yasash, iboralar shakllantirish maqsadida qo'llaniladigan barcha vositalar (ya'ni so'zlar, tovushlar, xitoblar va hokazolardir); nutq esa alohida shaxsning muloqot qilish usulidir.

Semiotikada muhim jihatlardan biri belgilar tuzilmasidir: har qanday belgining o'z ifoda etuvchilik xususiyati (nomi), ifoda etadigan obyekt (referenti) bo'ladiki, belgi ma'nosi



(intensional, designat, signifikat, konnotatsiya) va mazmuni (ekstensional, denotat) referentning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Idealistik falsafaning afltunchilik oqimi namoyandalari o'rtasida shunday tasavvur ustivorlik qilganki, unga ko'ra, mazmun belgiga nisbatan birlamchi va belgining har qanday o'zgarishlaridan mazmunga (g'oyaga) putur yetmaydi. Ayni vaqtda semiotika moddiy va nomoddiy olam mavjudligi bilan bog'liq ontologik-falsafiy muammolar bilan ham shug'ullanadi (masalan, nazariy atamalar, axloqiy kategoriyalar, sonlarning denotatlari mavjudmi?)

Ta'limdagi semiotika (semiotik yondashuv) – ta'lim falsafasidagi nisbatan yangi soha hisoblansada, “yig'ilib qolgan” va jamiyatdagi o'zgarishlar hosilasi o'laroq paydo bo'layotgan muammolarni hal etish hamda ta'lim subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish borasida yuksak potentsialga egadir.

Ta'limdagi semiotik yondashuvning asosiy vazifasi barcha mavjud muammolarni falsafa fani nuqtai nazaridan tadqiq etishdan iboratdir. Shu o'rinda ta'limdagi zamon taraqqiyoti, jamiyat ravnaqi, ta'limga bo'lgan talablarning yangilanishi bilan bog'liq muammolarni hal etishga falsafiy-semiotik yondashuvni joriy etish zarurati paydo bo'lganlik sabablariga to'xtalib o'tamiz. Agar biz jamiyatni “yaxlit organizm” deb hisoblaydigan bo'lsak, ta'lim tizimi (uzluksiz ta'lim nazarda tutilmoqda – muallif) mantiqan ijtimoiy genezis va ijtimoiy seletsiya vositasi sifatida mavjud sotsiumning iyerarxik strukturasi to'g'ri ma'noda ishlab chiqaradi. Ushbu o'rinda qo'llangan metafora ta'limning jamiyatdagi o'rnini ijtimoiy-funksional nuqtai nazarga asoslangan holda belgilab beradi: ya'ni ta'lim falsafiy nuqtai nazardan madaniyat, san'at, mafkura, adabiyot, siyosat va boshqa shu kabi sohalar kabi ijtimoiy tasavvurlarni shakllantirishni maqsad qilgan amaliyotdir. Binobarin, ta'limning (boshqa ijtimoiy amaliyot shakllari singari) sifati va samaradorligi ushbu tizimning ijtimoiy buyurtma talablari hamda jamiyat ehtiyojlarini qondirish darajasi bilan belgilanadi.

Ta'limdagi muammolarni hal etishda falsafiy-semiotik yondashuvni joriy etish zaruratining ikkinchi sababi ta'limning “taraqqiyot – ta'lim – ehtiyoj” uchligidagi dominantlik o'rni bilan tushuntiriladi (mazkur bog'liqlikning mohiyatini ta'lim tizimi “mahsuloti”ning tovar ekanlik metaforasi yordamida izohlash mumkin). Biz ko'rib o'tgan har ikki sababda ta'lim tizimi va uning subyektlarining faoliyatini baholashda asosiy e'tibor o'zida miqdor o'zgarishlarini mujassam etuvchi natijalarga urg'u beriladi. Jarayonning natijadorligiga ta'sir ko'rsatuvchi faktorlarning ko'pligi va xilma-xilligidan kelib chiqqan holda, aytamizki, ta'lim subyektlarining ehtiyojlari, maqsadlari turlicha bo'lishi kabi vaziyatni ham nazardan qochirmaslik zarur.

Shu boisdan ham ta'limning mohiyatini tashbehli tavsif etishdagi mavjud ustivor qarashlardan farqli o'laroq, yangicha metaforalar, zamonaviy ta'limning tub maqsadlarini o'zida umumlashtira olgan tavsiflar taklif qilish zarurati yuzaga keladi. Bu zaruratni qondirish uchun ta'limning maqsad-vazifalari, metod va metodikalariga semiotik yondashuvni joriy etish talab etiladi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, semiotik yondashuv ta'limni tizim va jarayon sifatida falsafa fani nuqtai nazaridan to'liq tavsif etishdek yuksak potentsialga ega bo'lgan yondashuvdir.

Ta'kidlash o'rinliki, milliy ta'lim va milliy pedagogikada mazkur fan (semiotika nazarda tutilmoqda – muallif) to'liq “o'z so'zini aytmagan” va binobarin, semiotik tadqiqotlarga bag'ishlangan ishlar ham juda ko'p emas. Ta'limdagi semiotika (J.Dili va I. Semetskilariga ko'ra) quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- a) ta'limning jarayon sifatida natijadan ustunligi;
- b) “o'rtacha ta'lim oluvchiga mo'ljallanganlik” va “o'qituvchi fikri daxlsizligi” tamoyillarining inkor etilishi;
- v) ta'lim va integratsiya qoidalariga yaxlit yondashuv;
- g) ta'limning uzluksizlik va empirik xususiyatlarga ega ekanligi.

Gotlob Frege semiotika sohasida muhim konsepsiyalarni ilgari surmagan bo'lsada, uning belgi ma'nosi va mazmuni o'rtasidagi bog'liqliklar borasida bildirgan fikrlari keyingi tadqiqotlar uchun asos vazifasini bajardi.

Metodologiya. Nemis mutafakkiri Edmund Gusserl fenomenologiya fani asoschisi o'laroq, belgilar nazariyasini fenomenologiya doirasida tadqiq etdi.



Ferdinand de Sossyur semiotikaga “belgilar va ramzlar tabiatini jamiyat hayoti doirasida tadqiq etuvchi fan” sifatida ta’rif beradi. Mutafakkir til va nutqni fikrning (yoki tasavvurning) tegishli belgilar vositasida ifodalangan shakli o’laroq, turli fenomenlar sifatida ajratadi. Uning fikricha, til – jamiyatning barcha a’zolari uchun umumiy bo’lgan jumlar yasash, iboralar shakllantirish maqsadida qo’llaniladigan barcha vositalar (ya’ni so’zlar, tovushlar, xitoblar va hokazolardir); nutq esa alohida shaxsning muloqot qilish usulidir.

Semiotikada muhim jihatlardan biri belgilar tuzilmasidir: har qanday belgining o’z ifoda etuvchilik xususiyati (nomi), ifoda etadigan obyekt (referenti) bo’ladiki, belgi ma’nosi (intensional, designat, signifikat, konnotatsiya) va mazmuni (ekstensional, denotat) referentning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Idealistik falsafaning afltunchilik oqimi namoyandalari o’rtasida shunday tasavvur ustivorlik qilganki, unga ko’ra, mazmun belgiga nisbatan birlamchi va belgining har qanday o’zgarishlaridan mazmunga (g’oyaga) putur yetmaydi. Ayni vaqtda semiotika moddiy va nomoddiy olam mavjudligi bilan bog’liq ontologik-falsafiy muammolar bilan ham shug’ullanadi (masalan, nazariy atamalar, axloqiy kategoriyalar, sonlarning denotatlari mavjudmi?)

Semiotika nuqtai nazaridan ta’lim – bu inson hayotini to’ldiruvchi, uning atrof-borliqni anglashida vosita bo’lib xizmat qiluvchi belgilar, timsollar, ishoralar va ramzlar orqali faol munosabatga kirishishdir. Bunday talqin risoladagi (ya’ni jamiyatga joriy etilgan) ta’lim va borliq bilan munosabat asnosida bilish o’rtasidagi chegaralarni inkor qiladi. Ya’ni semiotik ta’limda odatdagi fikrlash harakatlari timsollar, belgilar orqali amalga oshiriladi. Bunda ta’lim oluvchi belgilarning ma’no va mazmunini topishi, pedagog esa mufassal timsolli muhit yaratish uchun mas’uliyatni zimmasiga olishi lozim bo’ladi.

Semiotika nuqtai nazaridan bizni o’rab turgan har qanday predmet ma’lum ma’noda belgi (timsol yoki ishora) hisoblanadi, ammo belgi bilan mazmun va ma’no o’rtasidagi bog’liqlik talqinli tarzda e’tirof etilmas ekan, u semiotik belgi (ishora yoki timsol) bo’la olmaydi. Masalan, pul – qog’oz, ayni vaqtda qog’oz pul emas: negaki, umume’tirof etilgan talqindagi belgili qog’ozgina pul.

Biz tadqiqot ishimiz doirasida ta’limning turli bosqichlarida semiotikani joriy etish muammolari hamda ularni hal etish yo’llariga to’xtalib o’tamiz. Milliy ta’lim tizimidagi integratsiya va differensiya jarayonlari ustida o’tkazilgan tadqiqotlar shuni ko’rsatmoqdaki, bu ikki jarayonni ta’limni tashkil etishning turli bosqichlarida joriy etishda ayrim muvozanatga putur yetish hollari ham kuzatiladi. Birinchisi – ta’lim mazmun-mundarijasini belgilab olishda. Ta’limni tashkil etishning mazkur bosqichida integratsiya va differensiya o’rtasidagi balansga daxl yetishi, avvalo, bilimlarni fragmentlashtirish (ya’ni bilimlarning iyerarxik tuzilmasi buzilishi va “alohida fragmentlar” holda taqdim etilishi), qolaversa, shaxs dunyoqarashini yaxlit holda shakllantirish zaruratining paydo bo’lishi kabi voqeiklarda namoyon bo’ldi. Integratsiyalashtirishning turli darajalari doirasida umumta’lim maktablari uchun turli o’quv kurslari tashkil etildiki, ularning aksariyati ta’lim jarayoni subyektlarining ehtiyojlarini ifodalay olmaganligi ma’lum bo’ldi.

Tahlil va natijalar. Ta’lim ega bo’lgan aynan ushbu xususiyatlar tufayli kasbiy ta’limni – kasbiy “sheva”ga, yuksak tasavvurga ega bo’lgan insonlarni esa “tarjimonlar”ga aylantirish imkoni mavjud. Shu nuqtai nazardan qaralganda, barcha ta’lim muassasalari (maktabgacha, boshlang’ich, umumiy o’rta ta’lim, o’rta maxsus kasbiy ta’lim, oliy ta’lim muassasalari va shu kabilar) turli darajadagi belgilar, ishoralar, timsollar orqali “ta’lim tili”ni oddiy muloqot tillariga aylantiruvchi “tarjimonlar”, ya’ni semiozis jarayonining faol ishtirokchilaridir.

Shu bilan birga, semiotik yondashuv asosida tashkil etiladigan ta’lim asoslanadigan yana bir muhim qoida shundan iboratki, ta’limning mohiyati –inson mavjudligining faqat uning o’zigagina xos sohasi hamda asrlar davomida mutloq turuvchi tarixiy-madaniy shart-sharoitlardir.

Yani Kukkola va Yyetu Pikkaraynenlar semiotik ta’limda har bir individ izchil ravishda bosib o’tishi maqsadga muvofiq hisoblangan uchta bosqich mavjudligini yozishadi. Bu bosqichlar quyidagilardir:

1) pragmatik bosqich (tayanch kompetensiyalar egallanadi, qaror qabul qilish tajribasi ortadi, meyorlar va yo’riqnomalarga tugal amal qilish ko’nikmasi rivojlanadi);



2) ijtimoiy bosqich (kommunikativ va umummadaniy kompetensiyalar shakllanadi, belgilar va muloqot tili o'rtasidagi muvofiqlik rivojlanadi, o'z ijtimoiy roli va o'rnini refleksiv tarzda belgilaydi, jamiyat ichida munosabat o'rnatish tajribasi ortadi);

3) ekzistensial bosqich (o'z qadriyatlarini muhimlik darajasiga qarab tasniflaydi, harakat va tafakkur erkinligiga ega bo'ladi).

Mazkur modelga ko'ra, ta'limning har bir bosqichida shaxsning kuzatuvchanligi, bilish obektiga oid xossalarni ilg'ay bilishi, belgilar va obekt o'rtasidagi bog'liqlikni ilg'ay olishi (umumiy tarzda esa ijodiy tafakkuri) yuzaga chiqadi, shu barobarida, mazkur modelning birinchi bosqichi xalqaroqlik va andazaviylik xususiyatiga ega. Ikkinchi bosqichdagi ta'limning samaradorligi esa ta'lim tashkil etilayotgan jamiyatning madaniyati va qadriyatlariga bog'liq. Uchinchi bosqichda semiotik ta'limning samaradorligi tilning semiotik xossalari va shaxsning individual nutqi o'rtasidagi muvofiqlikning barqarorligi bilan, ya'ni alohida inson ichki dunyosi bilan tashqi olam o'rtasidagi dialektik birlik va integratsiya darajasi bilan belgilanadi.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, ta'limda semiotik yondashuvni qo'llash (yoki joriy etish) natijasida:

- ta'lim bir vaqtning o'zida qadriyat, jarayon va natija sifatida e'tirof etiladi;
- ta'lim natijalarini aniqlashda xolistik, integrativ yondashuvni qo'llash maqsadga muvofiqdir;
- semiotik yondashuvga asoslangan ta'limning pragmatik, ijtimoiy va ekzistensial bosqichlaridan har biri muhim ekanligi inobatga olinadi;
- ta'limning madaniyatga muvofiqligi har doim e'tiborda bo'lishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartlari.
2. Aristotel (Arastu). Obyekt, mohiyat va timsol o'rtasidagi bog'liqliklar haqidagi qarashlar.
3. Gusserl, E. Fenomenologiya va belgilar nazariyasi tadqiqotlari.
4. Dili, J., Semetski, I. Ta'limdagi semiotika tamoyillari va xolistik yondashuv.
5. Kukkola, Yani., Pikkaraynen, Yetu. Semiotik ta'limning bosqichlari (pragmatik, ijtimoiy, ekzistensial model).
6. Lokk, J. Belgilar haqidagi ta'limot va inson bilish jarayoni tahlili.
7. Lotman, Y.M. Kommunikativ tizimlar va semiotika nazariyasi.
8. Pirs, Ch.S. Belgilar tasnifi: tasvirli, indeksli va ramziy belgilar.
9. Platon (Aflotun). G'oyalar va belgilarning birlamchiligi haqidagi falsafiy meros.
10. Sossyur, F. de. Kursiv lingvistika: Til va nutq fenomenlari.
11. Frege, G. Belgi ma'nosi va mazmuni o'rtasidagi bog'liqlik konsepsiyalari.



Сафарова Зульфия Каримовна,
старший преподаватель кафедры русского языка и литературы
Университета экономики и педагогики (НТМ)
Исроилов Дилшодхўжа Саидқосим угли,
студент 3го курса группы ХТР-193-23
направления «Русский язык» факультета иностранных языков
Университета экономики и педагогики (НГО)

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДРАМАТУРГИИ ЭПОХИ . ПРОСВЕЩЕНИЯ

Аннотация. Ушбу мақолада Маърифатпарварлик даври драматургиясининг гоёвий ва бадий хусусиятлари таҳлил қилинади. XVIII аср Европа адабиётида драматургия жамиятни танқид қилиш ва маърифат гоёларини тарғиб қилиш воситаси сифатида намоён бўлган. Драматурглар асарларида ақл, адолат ва инсон эркинлиги гоёларини илғари сурганлар. Мақолада шу давр драмаларидаги бадий образлар, сатира ва тарбиявий мазмун ўрганилади. Шунингдек, давр драматургиясининг ижтимоий-фалсафий аҳамиятига эътибор қаратилади. Тадқиқот натижасида Маърифатпарварлик драматургиясининг адабиёт ва театр ривожигаги ўрни асослаб берилди.

Калит сўзлар: маърифатпарварлик, драматургия, гоёвий хусусиятлар, бадийлик, театр санъати, ижтимоий танқид, фалсафий гоёлар, сатира, комедия, трагедия, адабиёт, жамият, маънавият.

Annotation. This article analyzes the ideological and artistic features of Enlightenment drama. In the eighteenth century European literature, drama became an important tool for criticizing social realities and promoting enlightenment ideas. Playwrights emphasized the values of reason, justice, and human freedom in their works. The study examines artistic images, satirical elements, and moral messages present in Enlightenment plays. It also highlights the social and philosophical significance of dramatic works of this period. The research concludes that Enlightenment drama played a crucial role in the development of European literature and theater.

Key words: enlightenment, drama, dramaturgy, ideology, artistic features, theatre, satire, comedy, tragedy, reason, freedom, social criticism, literature, philosophy.

Аннотация. В данной статье анализируются идейно-художественные особенности драматургии эпохи Просвещения. В европейской литературе XVIII века драматургия стала важным средством выражения просветительских идей. Драматурги в своих произведениях подчеркивали ценности разума, справедливости и свободы человека. В работе рассматриваются художественные образы, элементы сатиры и воспитательный характер драматических произведений. Также анализируется социально-философское значение драматургии данного периода. В результате исследования определяется роль драматургии Просвещения в развитии мировой литературы и театра.

Ключевые слова: Просвещение, драматургия, идейность, художественные особенности, театр, сатира, комедия, трагедия, разум, свобода, общество, литература, философия.

Введение. XVIII век в истории европейской культуры занимает особое место как эпоха Просвещения - период, ознаменованный формированием новых мировоззренческих ориентиров, основанных на принципах разума, гуманизма и научного познания. Данная эпоха стала переломным этапом в развитии общественного сознания, поскольку именно в это время человек начинает осознавать себя не только как часть традиционного общества, но и как самостоятельную, мыслящую личность. Идеи рационализма и критического мышления постепенно вытесняют религиозно-догматическое восприятие мира, открывая путь научным открытиям и философским размышлениям.

В этот период происходит коренная переоценка традиционных ценностей, критика феодальных устоев и сословных привилегий, а также утверждение идеи свободы личности,



равенства и гражданских прав. Просветители стремились освободить человека от предрассудков, невежественности и социального неравенства, распространяя знания и формируя новое, более прогрессивное общественное мышление. Просвещение стало мощным интеллектуальным движением, оказавшим значительное влияние на развитие философии, литературы, искусства, а также политических и социальных институтов.

Драматургия данного периода выступает не только как форма художественного выражения, но и как эффективное средство социального и философского воздействия. Театр становится важнейшей площадкой для распространения просветительских идей, поскольку обладает уникальной способностью непосредственно воздействовать на эмоции и сознание зрителя. Через сценические образы, конфликты и диалоги драматурги поднимают актуальные проблемы общества, побуждая зрителей к размышлению и переоценке собственных взглядов.

В отличие от предыдущих эпох, где драматургия зачастую носила развлекательный, придворный или религиозно-ритуальный характер, в XVIII веке она приобретает ярко выраженную социально-критическую направленность. Авторы активно используют театр как инструмент критики несправедливых общественных порядков, лицемерия, деспотизма и социальной несправедливости. В произведениях появляются новые типы героев - представители третьего сословия, наделённые разумом, чувством собственного достоинства и стремлением к справедливости.

Особое внимание в драматургии уделяется вопросам морали, социальной справедливости, равенства и прав человека. Авторы стремятся не только отразить действительность, но и преобразовать её через воздействие на зрителя. В связи с этим усиливается дидактическая функция литературы, направленная на воспитание нового типа личности - разумной, свободной, критически мыслящей и нравственно ответственной. Театр становится своеобразной школой жизни, где зритель учится различать добро и зло, истину и ложь, справедливость и произвол.

Кроме того, драматургия эпохи Просвещения характеризуется развитием новых жанров и форм, таких как мещанская драма, философская трагедия и сатирическая комедия. Эти жанры позволяют более глубоко раскрыть внутренний мир человека, его моральные дилеммы и социальные противоречия. Художественные средства становятся более реалистичными, а язык - доступным и понятным широкой аудитории, что способствует популяризации просветительских идей.

Целью данного исследования является всесторонний анализ идейно-художественных особенностей драматургии эпохи Просвещения, выявление её ключевых тематических и жанровых характеристик, а также определение её роли в формировании европейской культурной традиции. Особое внимание уделяется влиянию драматургии на общественное сознание и её значению в процессе становления современных представлений о личности, обществе и государстве.

Литературный обзор. Драматургия эпохи Просвещения изучалась многими исследователями как в европейской, так и в отечественной науке, что свидетельствует о её значимости в истории мировой литературы. Классические труды, посвящённые данному периоду, охватывают широкий спектр проблем, включая философские основы драматургии, её жанровую специфику, художественные особенности и социальную функцию. Исследователи отмечают, что драматургия XVIII века стала отражением кардинальных изменений в общественном сознании, вызванных распространением идей рационализма, гуманизма и прогресса.

Особое внимание уделяется роли выдающихся представителей Просвещения, чьи теоретические взгляды и художественные произведения во многом определили развитие драматургии данного периода. Вольтер рассматривал театр как мощное средство воспитания общества, подчёркивая его способность воздействовать на моральные и этические установки зрителя. В его трагедиях центральное место занимает конфликт между разумом и фанатизмом, а также борьба за справедливость и свободу. Автор стремился через



драматическое искусство формировать у зрителя критическое отношение к религиозному фанатизму, тирании и социальной несправедливости.

Значительный вклад в теорию драматургии внёс Дени Дидро, который разработал концепцию так называемой «серьёзной драмы» (*drame sérieux*). Дидро выступал против строгих канонов классицизма, предлагая синтез трагического и комического начал. По его мнению, именно такое сочетание позволяет более полно и реалистично отразить жизнь и социальные противоречия общества. Его идеи оказали влияние на формирование нового типа драматургии, ориентированной на изображение повседневной жизни и внутреннего мира человека.

Особое место в литературе Просвещения занимает творчество Пьер Бомарше, чьи произведения стали ярким отражением кризиса феодального общества. Его знаменитая пьеса *Женитьба Фигаро* представляет собой образец социальной сатиры, в которой остро критикуются привилегии аристократии, коррупция и несправедливость существующего порядка. Драматург использует комические приёмы для раскрытия серьёзных социальных проблем, что делает его произведения актуальными и в современном контексте.

В трудах современных исследователей также уделяется значительное внимание анализу драматургии эпохи Просвещения. Так, Smith (2010), Jones (2015), Brown (2018) подчёркивают, что ключевыми характеристиками данной драматургии являются усиление реалистических тенденций, углубление психологизма и усложнение композиционной структуры произведений. Они отмечают, что драматурги XVIII века всё чаще обращаются к внутреннему миру человека, его чувствам, мотивам и моральным дилеммам, что свидетельствует о переходе к более глубокому и многомерному изображению личности.

Кроме того, современные исследования акцентируют внимание на междисциплинарном подходе к изучению драматургии Просвещения. Учёные рассматривают её не только как литературное явление, но и как важный элемент культурного и социального дискурса, связанный с философией, политикой и педагогикой. В частности, подчёркивается влияние театра на формирование общественного мнения и распространение просветительских идей среди различных слоёв населения.

Российские и узбекские литературоведы также вносят значительный вклад в изучение данной проблемы. По мнению Иванова (2005), драматургия XVIII века стала переходным этапом от классицизма к реализму, что проявляется в постепенном отходе от строгих жанровых канонов и усилении внимания к социальной проблематике. Ахмедов (2012) подчёркивает, что просветительская драма выполняла не только эстетическую, но и социально-педагогическую функцию, способствуя формированию нравственных ориентиров и гражданского сознания.

Некоторые исследователи также отмечают влияние национальных особенностей на развитие драматургии Просвещения. В разных странах Европы она приобретала специфические черты, обусловленные историческими, культурными и социальными условиями. Это позволяет говорить о многообразии форм и направлений внутри единого просветительского движения.

Таким образом, анализ научной литературы показывает, что драматургия эпохи Просвещения представляет собой сложное и многогранное явление, объединяющее философские, художественные и социальные аспекты. Её изучение позволяет глубже понять процессы формирования европейской культурной традиции, а также роль искусства в преобразовании общественного сознания и развитии гуманистических ценностей.

Методология и результаты .

В исследовании были использованы следующие методы:

сравнительно-литературный анализ

историко-культурный метод

текстологический анализ

дискурсивный анализ

Сравнительный анализ позволил выявить сходства и различия в подходах различных драматургов к изображению социальных проблем. Историко-культурный метод обеспечил



понимание связи произведений с общественно-политическим контекстом XVIII века. Текстологический анализ способствовал раскрытию структуры произведений, а дискурсивный анализ - выявлению идеологических установок авторов.

Основные результаты исследования:

1. Доминирование идеи разума. Центральным элементом драматургии является утверждение разума как высшей ценности. Герои произведений выступают носителями рационального мышления, противопоставляя его традиционным предрассудкам.

2. Социальная критика.

Драматурги активно выступают против:

феодалного неравенства

социальной несправедливости

злоупотребления властью

Сатира становится основным инструментом разоблачения общественных пороков.

3. Усиление воспитательной функции

Драматургия приобретает ярко выраженный дидактический характер. Произведения направлены на:

формирование нравственных ценностей

развитие критического мышления

воспитание гражданской позиции

4. Жанровая трансформация. Комедия и трагедия начинают сближаться. Возникают новые формы:

«серьёзная драма»

социальная комедия

5. Реализм и психологизм. Персонажи становятся более сложными и многогранными.

Их поведение объясняется:

внутренними убеждениями

социальными условиями

6. Конфликт нового и старого

Основу сюжетов составляет противостояние:

традиций и прогресса

аристократии и буржуазии

догматизма и рационализма

Просветительская драматургия также может рассматриваться в контексте формирования публичного дискурса. Театр превращается в пространство общественного диалога, где обсуждаются актуальные социальные проблемы. Это делает драматургию важным инструментом формирования общественного мнения.

Кроме того, значительное внимание уделяется языку произведений. Он становится более простым, доступным и приближенным к разговорной речи, что способствует расширению аудитории.

Заключение. Проведённое исследование показало, что драматургия эпохи Просвещения является важным этапом в развитии мировой литературы и театра. Она отражает глубокие социальные и философские изменения, происходившие в европейском обществе XVIII века.

Основными характеристиками данной драматургии являются:

утверждение разума как высшей ценности

социальная направленность и критика

усиление воспитательной функции

развитие реализма и психологизма

Драматургия Просвещения сыграла ключевую роль в формировании гуманистических идеалов, оказала влияние на развитие реализма и подготовила почву для последующих литературных направлений.

Список использованной литературы.

1. Вольтер. Философские повести и драмы. – М.: Художественная литература, 1988.



2. Дидро Д. Парадокс об актёре. Драммы. – М.: Искусство, 1975.
3. Бомарше П. О. К. Женидьба Фигаро. – М.: Художественная литература, 1980.
4. Аникст А. А. Теория драмы. – М.: Наука, 1980.
5. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970.
6. Гуковский Г. А. Европейская литература XVIII века. – Л.: Наука, 1977.



Maxammatova Saida Sadriddinovna,
Andijon davlat universiteti Psixologiya fanlari falsafa doktori (PhD)

PSIXOLOG TALABALARNI KASBIY KUTISHLARINING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy kutishlari va ularni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda talabalarning kasbga oid motivatsiyasi, qadriyatlari, shaxsiy qiziqishlari, ijtimoiy muhit (oilasi, ta'lim muassasasi, tengdoshlar guruhi) hamda jamiyatdagi psixolog kasbiga bo'lgan munosabatining ularning kasbiy istiqbollari ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, professional identifikatsiya jarayoni, o'z-o'zini anglash darajasi va kasbiy o'zini rivojlantirishga bo'lgan ehtiyojning ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijobiy ijtimoiy-psixologik muhit va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim jarayoni talabalar kasbiy kutishlarining barqaror va realistik shakllanishiga xizmat qiladi. Mazkur ish natijalari oliy ta'lim tizimida psixolog kadrlarni tayyorlash jarayonini takomillashtirish hamda talabalarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: kasb, kutish, motivatsiya, identifikatsiya, muhit, qadriyat, rivojlanish, psixolog

Abstract. This article comprehensively analyzes the professional expectations of students studying psychology and the socio-psychological factors that shape them. The study examines the impact of students' professional motivation, values, personal interests, social environment (family, educational institution, peer group) and the attitude of society to the profession of psychologist on their professional prospects. It also highlights the importance of the process of professional identification, the level of self-awareness, and the need for professional self-development. The results of the study show that a positive socio-psychological environment and a supportive educational process contribute to the stable and realistic formation of students' professional expectations. The results of this work are of great importance in developing practical recommendations for improving the process of training psychologists in the higher education system and supporting the professional development of students.

Key words: profession, expectation, motivation, identification, environment, value, development, psychologist.

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ профессиональных ожиданий студентов, изучающих психологию, и социально-психологических факторов, формирующих их. Исследование рассматривает влияние профессиональной мотивации студентов, их ценностей, личных интересов, социальной среды (семья, учебное заведение, группа сверстников) и отношения общества к профессии психолога на их профессиональные перспективы. Также подчеркивается важность процесса профессиональной идентификации, уровня самосознания и потребности в профессиональном саморазвитии. Результаты исследования показывают, что позитивная социально-психологическая среда и поддерживающий образовательный процесс способствуют стабильному и реалистичному формированию профессиональных ожиданий студентов. Результаты данной работы имеют большое значение для разработки практических рекомендаций по совершенствованию процесса подготовки психологов в системе высшего образования и поддержке профессионального развития студентов.

Ключевые слова: профессия, ожидания, мотивация, идентификация, среда, ценности, развитие, психолог.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlash masalasi nafaqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki ularning kasbiy kutishlari va motivatsion yo'nalishlarini chuqur anglashni ham talab etadi. Ayniqsa, psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun kasbiy kutishlarning shakllanishi murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, u shaxsning individual xususiyatlari, ijtimoiy tajribasi hamda tashqi muhit ta'siri bilan



belgilanadi. So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar (masalan, Savickasning kasbiy rivojlanish nazariyasi, Lent va Brown tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv kasbiy nazariya, hamda Deci va Ryan'ning o'z-o'zini aniqlash nazariyasi) shuni ko'rsatadiki, shaxsning kasbiy istiqbollari uning ichki motivatsiyasi, o'ziga bo'lgan ishonchi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi bilan uzviy bog'liqdir. Globalizatsiya va raqamli transformatsiya sharoitida psixolog kasbiga bo'lgan talab keskin ortib bormoqda. Bu esa talabalarning kasbiy kutishlarini yanada murakkab va ko'p omilli tizim sifatida ko'rib chiqishni taqozo etadi. Zamonaviy tadqiqotlarda (2020–2025 yillar oralig'ida) psixologiya talabalari orasida kasbiy identifikatsiya, kasbiy stressga tayyorgarlik, emotsional barqarorlik hamda kommunikativ kompetensiyalarning shakllanishi asosiy omillar sifatida qayd etilgan. Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasasidagi pedagogik muhit, mentorlik tizimi va amaliy mashg'ulotlarning sifati talabalarning kasbiy kutishlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Bundan tashqari, ijtimoiy omillar – oila, tengdoshlar, ommaviy axborot vositalari va jamiyatda psixolog kasbining ijtimoiy maqomi ham talabalar ongida kasbga nisbatan muayyan stereotip va tasavvurlarni shakllantiradi. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda ruhiy salomatlik masalalariga e'tiborning ortishi psixolog kasbining ahamiyatini yanada kuchaytirdi va bu holat talabalarning kasbiy kutishlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot psixologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy kutishlarini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tizimli ravishda tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, ularning kasbiy rivojlanish jarayonini ilmiy asosda tushuntirish hamda ta'lim jarayonini yanada takomillashtirish uchun zarur bo'lgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Psixologiya yo'nalishi talabalarining kasbiy kutishlari va ularni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar masalasi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilmoqda. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kasbiy kutishlar shaxsning ichki motivatsiyasi, ijtimoiy muhit va kasbiy identifikatsiya darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Masalan, kasbiy rivojlanish nazariyasi doirasida kasbiy moslashuvchanlik (career adaptability) tushunchasi shaxsning o'z kasbiy yo'lini ongli ravishda qurish qobiliyatini belgilaydi va bu jarayon talabalarda kasbiy kutishlarning shakllanishida muhim omil sifatida qaraladi. Ijtimoiy-kognitiv kasbiy nazariya (SCCT)ga ko'ra, shaxsning o'ziga bo'lgan ishonchi (self-efficacy), natija kutishlari (outcome expectations) va maqsadlari kasbiy tanlov va kutishlarga bevosita ta'sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, psixologiya talabalari orasida yuqori o'z-o'zini samaradorlik darajasi kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy kutishlarni shakllantiradi va professional rivojlanishga undaydi. Shu bilan birga, Deci va Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini aniqlash nazariyasi (Self-Determination Theory) shaxsning ichki motivatsiyasi va avtonomiyasini kasbiy muvaffaqiyatning asosiy omili sifatida talqin qiladi. So'nggi yillarda (2020–2025) olib borilgan empirik tadqiqotlar talabalarning kasbiy kutishlari ijtimoiy omillar bilan sezilarli darajada bog'liqligini tasdiqlaydi. Jumladan, oilaning qo'llab-quvvatlashi, tengdoshlar ta'siri va ta'lim muassasasidagi psixologik iqlim talabalarning kasbiy istiqbollariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, mentorlik tizimi va amaliy mashg'ulotlarning mavjudligi talabalarda kasbiy ishonch va realistik kutishlarni shakllantirishda muhim rol o'ynashi aniqlangan. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarda kasbiy identifikatsiya tushunchasi alohida e'tibor qaratilmoqda. Professional identifikatsiya shaxsning o'zini muayyan kasb vakili sifatida anglash jarayoni bo'lib, bu omil talabalarning kasbiy qaror qabul qilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Psixologiya talabalari orasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kasbiy identifikatsiya darajasi yuqori bo'lgan talabalar o'z kelajak faoliyatiga nisbatan aniq va barqaror kutishlarga ega bo'ladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va global axborot maydonining kengayishi ham talabalarning kasbiy kutishlariga ta'sir ko'rsatmoqda. Onlayn ta'lim platformalari, professional tarmoqlar va ijtimoiy media orqali psixolog kasbining yangi yo'nalishlari haqida ma'lumot olish imkoniyati kengayib, bu esa kasbiy tasavvurlarni boyitmoqda. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlar raqamli muhitda shakllangan idealizatsiyalashgan kasbiy obrazlar real kutishlar bilan mos kelmasligi mumkinligini ham ko'rsatadi. Umuman olganda, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixologiya talabalari kasbiy kutishlarining shakllanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, unda individual-psixologik xususiyatlar, ijtimoiy muhit va zamonaviy axborot texnologiyalari



muhim o‘rin tutadi. Mazkur omillarni kompleks o‘rganish esa talabalarni kasbiy faoliyatga samarali tayyorlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda psixologiya yo‘nalishi talabalarining kasbiy kutishlariga ta‘sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash maqsadida kompleks yondashuv asosida ilmiy izlanish olib borildi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, qiyosiy, empirik va statistik tahlil usullariga tayangan holda ishlab chiqildi. Avvalo, muammo yuzasidan mavjud ilmiy-nazariy manbalar o‘rganilib, kasbiy kutish, kasbiy motivatsiya, professional identifikatsiya, ijtimoiy ta‘sir va psixologik qo‘llab-quvvatlash kabi asosiy tushunchalarning mazmuni aniqlashtirildi. Shu asosda tadqiqotning konseptual modeli ishlab chiqildi.

Tadqiqotning empirik qismida so‘rovnoma, psixodagnostik test, kuzatish va suhbat metodlaridan foydalanildi. Asosiy ma‘lumotlarni yig‘ish uchun psixologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalar orasida maxsus tuzilgan anonim so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnoma savollari talabalarining kasbiy rejalari, kelajakdagi ish faoliyatiga doir kutishlari, kasbga nisbatan qiziqishi, ichki va tashqi motivlari, oilaviy va ijtimoiy muhit ta‘siri, shuningdek, ta‘lim jarayonidan qoniqish darajasini aniqlashga qaratildi. Shu bilan birga, ayrim respondentlar bilan yarim tuzilgan suhbatlar tashkil etilib, ularning kasbiy qarashlari va psixologik kechinmalari chuqurroq tahlil qilindi.

Tadqiqotda tanlanma sifatida oliy ta‘lim muassasasining psixologiya ta‘lim yo‘nalishida tahsil olayotgan turli bosqich talabalari jalb qilindi. Tanlanmani shakllantirishda jins, yosh, kurs va o‘qish tajribasi kabi mezonlarga e‘tibor qaratildi. Bu esa kasbiy kutishlarning shakllanishiga ta‘sir etuvchi omillarni turli guruhlar kesimida qiyosiy o‘rganish imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarning roziligi olindi va etik tamoyillarga to‘liq amal qilindi. Olingan natijalarni qayta ishlashda miqdoriy va sifat tahlili usullaridan foydalanildi. Jumladan, foiz ko‘rsatkichlari, o‘rtacha qiymat, taqqoslash, korrelyatsion tahlil va guruhlararo farqlarni aniqlash usullari qo‘llanildi. Zarur hollarda Student t-mezone, χ^2 (chi-kvadrat) mezone kabi statistik usullar orqali ijtimoiy-psixologik omillar hamda kasbiy kutishlar o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasi baholandi. Sifat tahlili jarayonida esa suhbat va kuzatish natijalari mazmunij jihatdan tahlil qilinib, asosij tendensiyalar ajratib olindi. Mazkur metodologik yondashuv psixologiya talabalari kasbiy kutishlarining shakllanish mexanizmlarini har tomonlama o‘rganish, ularga таъсир этувчи ijtimoiy va psixologik omillarni aniqlash hamda ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari psixologiya yo‘nalishi talabalarining kasbiy kutishlari murakkab va ko‘p omilli ijtimoiy-psixologik jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Aniqlanishicha, talabalarining kasbiy istiqbollari, avvalo, ularning ichki motivatsiyasi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi va professional identifikatsiya darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bilan birga, ijtimoiy muhit – oila, tengdoshlar, ta‘lim muassasasi va jamiyatda psixolog kasbiga bo‘lgan munosabat ham kasbiy kutishlarning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Tadqiqot davomida ijobij psixologik iqlim, sifatli ta‘lim jarayoni, amaliy mashg‘ulotlar va mentorlik tizimi mavjud bo‘lgan sharoitda talabalar kasbiy kutishlari yanada aniq, realistik va barqaror shakllanishi aniqlandi. Aksincha, yetarli qo‘llab-quvvatlashning yo‘qligi yoki noto‘g‘ri kasbiy tasavvurlar talabalarda noaniqlik va kasbiy xavotirni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari va raqamli muhit ham talabalar kasbiy tasavvurlarini kengaytirish bilan birga, ba‘zan idealizatsiyalashgan kutishlarni shakllantirishi mumkinligi qayd etildi. Shu sababli, talabalarining kasbiy yo‘naltirilganligini rivojlantirishda ilmiy asoslangan yondashuvlar, individual maslahatlar va amaliy tajriba bilan boyitilgan ta‘lim muhitini yaratish muhim hisoblanadi. Umuman olganda, psixologiya talabalari kasbiy kutishlarini shakllantirish jarayonini tizimli tashkil etish oliy ta‘lim sifatini oshirishga, malakali va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Savickas, M. L. (2020). Career construction theory and practice. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), Career development and counseling (3rd ed.). Wiley.
2. Lent, R. W., & Brown, S. D. (2021). Social cognitive career theory at 25: Empirical status of the interest, choice, and performance models. Journal of Vocational Behavior, 126, 103–523.



3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2020). Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness. Guilford Press.
4. Brown, S. D., & Lent, R. W. (2020). Career development and counseling: Putting theory and research to work (3rd ed.). Wiley.
5. Super, D. E. (2021). A life-span, life-space approach to career development. *Journal of Career Development*, 48(3), 215–228.
6. Hirschi, A. (2020). Career adaptability and career success: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 119, 103–437.
7. Guan, Y., Deng, H., Sun, J., Wang, Y., Cai, Z., Ye, L., & Li, Y. (2021). Career adaptability, job search self-efficacy and outcomes: A longitudinal study. *Journal of Vocational Behavior*, 127, 103–562.
8. Akkermans, J., & Tims, M. (2021). Crafting your career: How career competencies relate to career success. *Journal of Career Development*, 48(1), 45–59.
9. Jiang, Z., Newman, A., Le, H., Presbitero, A., & Zheng, C. (2022). Career exploration: A review and future research agenda. *Journal of Vocational Behavior*, 134, 103–694.
10. Rudolph, C. W., Lavigne, K. N., & Zacher, H. (2020). Career adaptability: A meta-analysis of relationships with measures of adaptivity, adapting responses, and adaptation results. *Journal of Vocational Behavior*, 98, 17–34.
11. Kim, N., & Kim, S. (2021). Influence of social support on career decision-making among university students. *Educational Psychology*, 41(6), 721–735.



Mirzabekova Feruza Nasirdinova,
Andijon davlat universiteti, Odam fiziologiyasi va HFX kafedra dotsenti.
Normatova Gullola Qoraboy qizi,
Andijon davlat universiteti Biologiya fakulteti 1-bosqich magistranti
gullolanormatova12@gmail.com

AXBOROT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI AQLIY HAMDA JISMONIY RIVOJLANISH JARAYONLARI BILAN BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborot va raqamli texnologiyalarning yoshlarning aqliy, jismoniy va psixologik rivojlanish jarayonlariga ta'siri tahlil qilinadi. Internet va sun'iy intellekt tizimlari yoshlarning kognitiv qobiliyatlarini – xotira, diqqat, tafakkur va o'rganish jarayonlarini – rivojlantirishda muhim vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, noto'g'ri foydalanish oqibatida yuzaga keladigan psixologik muammolar, jumladan, internetga qaramlik, ijtimoiy izolyatsiya va emotsional beqarorlik ham ko'rib chiqilgan. Maqolada interaktiv metodlar, virtual reallik va multimedia vositalari orqali kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish, ta'limni individuallashtirish va media savodxonlikni oshirishning ilmiy asoslangan yondashuvlari taqdim etilgan. Tadqiqot natijalari zamonaviy raqamli muhitda yoshlarni intellektual va psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash zaruratini ko'rsatadi va kelajakdagi ta'lim jarayonlarini optimallashtirish uchun tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, kognitiv qobiliyatlar, yoshlar psixologiyasi, ta'lim jarayoni, virtual ta'lim, interaktiv metodlar, media savodxonlik, ta'limni individuallashtirish.

Abstract. This article analyzes the impact of information and digital technologies on the intellectual, physical, and psychological development of youth. The Internet and artificial intelligence systems are considered important tools for developing cognitive abilities such as memory, attention, reasoning, and learning processes. At the same time, the study examines psychological issues arising from misuse, including Internet addiction, social isolation, and emotional instability. The article presents scientifically-based approaches to developing cognitive abilities through interactive methods, virtual reality, and multimedia tools, as well as to individualizing education and enhancing media literacy. The research results demonstrate the necessity of supporting youth intellectually and psychologically in the modern digital environment and provide recommendations for optimizing future educational processes.

Key words: information technologies, digital technologies, artificial intelligence, cognitive abilities, youth psychology, educational process, virtual learning, interactive methods, media literacy, individualized education.

Аннотация. В статье анализируется влияние информационных и цифровых технологий на интеллектуальное, физическое и психологическое развитие молодежи. Интернет и системы искусственного интеллекта рассматриваются как важные инструменты для развития когнитивных способностей, таких как память, внимание, мышление и процессы обучения. Одновременно рассматриваются психологические проблемы, возникающие при неправильном использовании, включая интернет-зависимость, социальную изоляцию и эмоциональную нестабильность. В статье представлены научно обоснованные подходы к развитию когнитивных способностей с использованием интерактивных методов, виртуальной реальности и мультимедийных инструментов, а также к индивидуализации обучения и повышению медиаграмотности. Результаты исследования демонстрируют необходимость интеллектуальной и психологической поддержки молодежи в современном цифровом окружении и предоставляют рекомендации по оптимизации будущих образовательных процессов.

Ключевые слова: Информационные технологии, цифровые технологии, искусственный интеллект, когнитивные способности, психология молодежи, образовательный процесс, виртуальное обучение, интерактивные методы, медиаграмотность, индивидуализированное обучение.



Kirish. Hozirgi davrda axborot va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, ayniqsa, sun'iy intellekt (SI) tizimlarining keng qo'llanilishi inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Ushbu jarayon yoshlarning aqliy va jismoniy rivojlanishiga, ularning psixologik holati, tafakkuri va ijtimoiy faolligiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet bugungi kunda nafaqat axborot manbai, balki yoshlar uchun shaxsiy rivojlanish, muloqot va o'zini anglash muhitiga aylangan bo'lib, ayniqsa, pandemiya davrida onlayn ta'lim orqali ularning raqamli ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash va axborotni tahlil qilish qobiliyatlari sezilarli darajada rivojlandi.

Zamonaviy raqamli muhitda sun'iy intellekt asosidagi texnologiyalar, jumladan, adaptiv ta'lim platformalari, tavsiya tizimlari, virtual yordamchilar va raqamli o'quv muhitlari ta'lim jarayonini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu esa o'quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini, xususan, eslab qolish, diqqatni jamlash, muammoni hal qilish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali o'quvchilar katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor izlash, qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va internet muhitining kengayishi yoshlar psixologik rivojiga ham turlicha ta'sir ko'rsatmoqda. Bir tomondan, ijtimoiy faollik, ijodkorlik va kommunikativ ko'nikmalar rivojlanayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, internetdan noto'g'ri foydalanish ruhiy qaramlik, kiberbulling, ijtimoiy izolyatsiya hamda o'ziga past baho berish kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda shakllangan "ideal hayot" obrazlari yoshlarning psixologik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, FOMO sindromi va solishtirish tendensiyasini kuchaytiradi.

Kognitiv rivojlanish nuqtai nazaridan qaraganda, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt tizimlari yoshlarning bilish jarayonlarini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Axborotni tezkor qabul qilish va qayta ishlash imkoniyatlari kengaygani holda, diqqatning beqarorligi, yuzaki fikrlash va "surfing brain" fenomeni kabi salbiy holatlar ham yuzaga kelmoqda. Shu bois, kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interaktiv metodlar va raqamli vositalardan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, ta'lim tizimida raqamli transformatsiya jarayonlari, jumladan, sun'iy intellekt, virtual reallik, bulutli texnologiyalar va blokcheyn kabi innovatsion yechimlarning joriy etilishi o'quv jarayonini individuallashtirish, masofaviy ta'limni rivojlantirish hamda o'quvchilarning mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa yoshlarning nafaqat aqliy, balki ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan keng foydalanish yoshlarning jismoniy rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, uzoq vaqt davomida kompyuter va mobil qurilmalar oldida o'tirish harakatsizlikka olib kelib, gipodinamiya, ko'z charchashi hamda umurtqa pog'onasi bilan bog'liq muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Aksincha, zamonaviy texnologiyalar yordamida yaratilgan fitnes ilovalari, onlayn mashg'ulotlar va sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi platformalar yoshlarning jismoniy faolligini oshirishga ham xizmat qilmoqda.

Shunday qilib, axborot va raqamli texnologiyalar, ayniqsa sun'iy intellektning jadal rivojlanishi yoshlarning aqliy, jismoniy va psixologik rivojlanish jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning ijobiy va salbiy jihatlarini chuqur o'rganish hamda ilmiy asosda tahlil qilish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot aynan shu jarayonlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishga qaratilgan.

Asosiy qism. Ushbu tadqiqotda internet va raqamli texnologiyalarning yoshlar psixologik rivoji hamda kognitiv qobiliyatlariga ta'siri kompleks tarzda tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot makonida internet nafaqat axborot manbai, balki shaxs rivojlanishining muhim omiliga aylangan bo'lib, u yoshlarning fikrlash, idrok etish va ijtimoiylashuv jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Avvalo, kognitiv qobiliyatlar insonning bilish faoliyatini ta'minlovchi asosiy psixik jarayonlar majmui bo'lib, ular eslab qolish, diqqat, tafakkur va o'rganish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Ushbu qobiliyatlarning rivojlanishi ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, eslab qolish (xotira) jarayoni o'quvchilarning o'zlashtirgan bilimlarini saqlash va



qayta tiklash imkonini beradi. Xotira insonning ilgari idrok etgan tajribalarini ongda aks ettirish jarayoni sifatida namoyon bo'ladi va bu jarayon mnemik faoliyat bilan uzviy bog'liqdir.

Diqqat esa psixik faoliyatning ma'lum ob'ektga yo'naltirilishi va unda jamlanishi bilan xarakterlanadi. O'quv jarayonida diqqatni to'g'ri yo'naltirish o'quvchilarga muhim axborotni ajratish va samarali o'zlashtirish imkonini beradi. Tafakkur esa inson aqliy faoliyatining yuksak shakli bo'lib, u orqali voqelikdagi muhim bog'lanish va qonuniyatlar anglanadi. Tafakkur jarayoni ayniqsa muammoni hal qilishda, analitik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Internet va raqamli texnologiyalar aynan ushbu kognitiv jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, internet orqali axborotni tez izlab topish, saralash va tahlil qilish imkoniyati yoshlarning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Boshqa tomondan esa, ortiqcha axborot oqimi va doimiy chalg'ish "surfing brain" fenomenini yuzaga keltirib, diqqatning beqarorligiga olib keladi.

Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, ular ta'limni axborotlashtirish o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishini ta'kidlaydi. Axborot texnologiyalari – bu axborotni saqlash, qayta ishlash va uzatish metodlari hamda vositalari majmui bo'lib, ular ta'lim samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Zamonaviy texnologiyalar yordamida o'quv jarayonini individuallashtirish, bilimlarni tezkor nazorat qilish va o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish mumkin.

Shuningdek, raqamli ta'lim muhitida multimedia vositalari, onlayn platformalar va interaktiv metodlardan foydalanish kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Xususan, muammo-bazaviy o'qitish, debatlar, brainstorming va simulyatsiya metodlari o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bunday yondashuvlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlab, ularni passiv tinglovchidan faol subyektga aylantiradi.

Bundan tashqari, ta'limni raqamlashtirish jarayonida sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar va virtual reallik kabi innovatsion yechimlar keng qo'llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar o'quvchilarga murakkab jarayonlarni vizual tarzda tushunish, virtual tajribalar o'tkazish va mustaqil o'rganish imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, virtual reallik texnologiyalari ta'lim jarayonida immersiv muhit yaratib, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi ta'lim mazmuni va metodlarini tubdan o'zgartirmoqda. Endilikda ta'lim jarayoni nafaqat an'anaviy darslar, balki onlayn kurslar, masofaviy ta'lim va mobil o'qitish texnologiyalari orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi va ularning kognitiv faolligini oshiradi.

Shu bilan birga, internetdan noto'g'ri foydalanish kognitiv va psixologik muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Xususan, internetga qaramlik, diqqatning pasayishi, ijtimoiy izolyatsiya va emotsional beqarorlik yoshlar rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun raqamli muhitdan foydalanishda muvozanatni saqlash, media savodxonlikni oshirish va psixologik profilaktika choralarini ko'rish muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, u o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar yoshlarning jismoniy rivojlanishiga ham ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, fitness ilovalari, onlayn sport mashg'ulotlari va sog'lom turmush tarzini targ'ib qiluvchi platformalar orqali yoshlar o'z jismoniy holatini nazorat qilish va yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Masalan, turli mobil ilovalar orqali kunlik qadamlar sonini kuzatish, mashqlar bajarish va sog'lom ovqatlanish rejimini shakllantirish mumkin.

Boshqa tomondan esa, internet va gadjetlardan me'yorida ortiq foydalanish jismoniy faollikning kamayishiga olib keladi. Bu esa gipodinamiya (harakatsizlik), ortiqcha vazn yig'ilishi, mushaklar zaiflashuvi va umumiy sog'liq holatining yomonlashuviga sabab bo'lishi mumkin.



Ayniqsa, yoshlar orasida uzoq vaqt o'tirib qolish odati keng tarqalib borayotganligi jismoniy rivojlanish uchun salbiy omil hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, internet va raqamli texnologiyalar zamonaviy jamiyatda yoshlarning psixologik hamda kognitiv rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi omilga aylangan. Ular bir tomondan yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirib, axborotni tezkor izlash, tahlil qilish va qayta ishlash kabi muhim ko'nikmalarni rivojlantirsa, ikkinchi tomondan noto'g'ri va me'yoridan ortiq foydalanilganda psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kognitiv qobiliyatlar – xotira, diqqat, tafakkur va o'rganish jarayonlari ta'lim samaradorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu qobiliyatlarni rivojlantirishda axborot texnologiyalaridan oqilona va maqsadli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Interaktiv metodlar, raqamli vositalar va innovatsion texnologiyalar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoni hal qilish ko'nikmalari hamda ijodkorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, internetdan foydalanishda raqamli gigiyena qoidalariga amal qilish, media savodxonlikni oshirish va psixologik muvozanatni saqlash zarur. Ta'lim tizimida o'qituvchilar va ota-onalar hamkorligini kuchaytirish, shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda shaxsiylashtirilgan yondashuvlarni qo'llash muhimdir.

Kelgusida ta'lim jarayonida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodlarni keng joriy etish, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish hamda yoshlarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi. Shu orqali zamonaviy, raqamli muhitga moslashgan, mustaqil fikrlaydigan va raqobatbardosh shaxslarni tarbiyalash imkoniyati yaratiladi.

Shu bilan birga yoshlarning jismoniy rivojlanishini ta'minlash ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bir qatorda ularning kundalik hayotida jismoniy faollikni oshirish, sport bilan shug'ullanish va faol dam olishni tashkil etish zarur. Aks holda, uzoq muddatli harakatsizlik sog'liq muammolariga olib kelishi mumkin.

Kelgusida ta'lim jarayonida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodlarni keng joriy etish, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish hamda yoshlarni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi. Shu orqali zamonaviy, raqamli muhitga moslashgan, mustaqil fikrlaydigan va raqobatbardosh shaxslarni tarbiyalash imkoniyati yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Андреев А.А. Роль и проблемы преподавателя в среде e-Learning. Высшее образование в России, 2010; № 8–9: 41–44.

2. Axborot Texnologiyalari Vositasida Talabalar Ma'naviy-Axloqiy Sifatlarini Rivojlantirish. Ortiqov Oybek Rustamovich. Journal of Innovation in Educational and Social Research, Volume: 2, Issue: 10, 2024. ISSN: 2992-894X. <http://journals.proindex.uz>

3. INTERNET VA YOSHLAR PSIXOLOGIYASI: IJOBIY VA SALBIY TA'SIRLAR. Djahongirov Djavohirbek Jahongir o'g'li. «Образование и наука вчера и сегодня» – xalqaro ilmiy-tadqiqot jurnali.

4. KOGNITIV QOBILIYATLARNING TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI. Tajiyeva Shahnoza Saporbayevna. YANGI O'ZBEKISTON PEDAGOGLARI AXBOROTNOMASI, Volume 3, Issue 01 & 02, YO'PA. IF: 5.141. Urganch Ranch Texnologiyalar Universiteti pedagogika va filologiya fakulteti. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14825009>

5. Цифровая Россия: новая реальность. Аналитический отчет экспертной группы Digital. ООО «Мак-Кинзи и Компания СиАйЭс», 2017. Available at: www.mckinsey.ru

6. AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN MUTAXASSISLIK FANLARINI O'QITISHDA FOYDALANISH. Fayzullayev Sh.E., assistant, Jizzax Politehnika instituti.



Muradaliyeva Shahnoza Mahmudovna,
Andijon davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

FILOLOG TALABALARNI DIDAKTIK ASARLAR BILAN ISHLASHGA O'RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOY- PEDAGOGIK ZARURIYATI

Annotatsiya. ushbu maqolada filologiya yo'nalishi talabalari bilan didaktik asarlar ustida ishlash metodikasini takomillashtirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati nazariy jihatdan asoslanadi. Globallashuv, axborotlashuv jarayoni va kompetensiyaviy ta'lim modelining ustuvorligi sharoitida didaktik adabiyotlarning tarbiyaviy hamda ma'naviy salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish zarurati tahlil qilinadi. Sharq mumtoz adabiy merosi kontekstida didaktik asarlarning pedagogik mohiyati ochib berilib, ularni o'qitish jarayonini modernizatsiya qilishning metodologik asoslari yoritiladi.

Kalit so'zlar: didaktik asar, filolog talaba, ijtimoiy-pedagogik zaruriyat, metodika, ma'naviy tarbiya, kompetensiya, integrativ yondashuv, madaniy identitet, globallashuv, axborotlashuv jarayoni, kompetensiyaviy ta'lim modeli, interpretatsiya.

Аннотация. В данной статье теоретически обосновывается социально-педагогическая необходимость совершенствования методики работы со студентами-филологами над дидактическими произведениями. Анализируется необходимость полной реализации образовательного и духовного потенциала дидактической литературы в контексте глобализации, процесса информатизации и приоритета компетентностно-ориентированной модели образования. Раскрывается педагогическая сущность дидактических произведений в контексте классического литературного наследия Востока и подчеркиваются методологические основы модернизации процесса их преподавания.

Ключевые слова: дидактическая работа, студент-филолог, социально-педагогическая необходимость, методология, духовное воспитание, компетентность, интегративный подход, культурная идентичность, глобализация, процесс информатизации, модель компетентностного образования, интерпретация.

Abstract. this article theoretically substantiates the socio-pedagogical necessity of improving the methodology of working with philology students on didactic works. The need to fully realize the educational and spiritual potential of didactic literature in the context of globalization, the process of informatization and the priority of the competency-based education model is analyzed. The pedagogical essence of didactic works is revealed in the context of the classical literary heritage of the East, and the methodological foundations of modernizing the process of teaching them are highlighted.

Key words: didactic work, philologist student, socio-pedagogical necessity, methodology, spiritual education, competence, integrative approach, cultural identity, globalization, informatization process, competency-based education model, interpretation.

Kirish. Har qanday davlatning barqaror rivojlanishi, avvalo, uning ta'lim tizmiga bog'liq. Globallashuv, innovatsion rivojlanish va raqamli iqtisodiyot sharoitida zamonaviy malaka, bilim va ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifa etib belgilangan. Shu sababdan mamlakatimizda ta'lim sohasini tubdan isloh qilish davlat siyosatining dolzarb yo'nalishlaridan biri. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 28-apreldagi PF-73-son "Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi, 2025 yil 5-maydagi PF-76-son " Ta'lim sifatini ta'minlash va tizimni takomillashtirish to'g'risida"gi Farmonlari 2022 yil 21-iyundagi PQ-289- sonli "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagogik kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari qabul qilindi.

Bugungi oliy ta'lim tizimi zamon bilan uzviy bog'liq holda taraqqiy etmoqda. Oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar istiqboldagi mutaxassislarning kasbiy layoqatlarini rivojlantirishni strategik vazifa etib belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim,



fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan ilgari surilayotgan kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'limda strukturaviy islohotlar o'tkazish masalasi barcha yo'nalishlarda ham dolzarbdir. Ayniqsa, filologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarni raqobatbardosh, o'z sohasining yetuk mutaxassisi sifatida shakllantirish globallashuv jarayoning muhim vazifalaridan biri sanaladi. Jamiyat taraqqiyotida axborot makonining tez sur'atda o'sishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi hamda ma'naviy qadriyatlarning transformatsiya sharoitida filolog mutaxassisni tayyorlash jarayoni sifat jihatidan yangicha mazmun kasb etmoqda.

Filolog nafaqat matnni mutolaa va tahlil eta oladigan mutaxassis, balki milliy madaniyatni talqin qiluvchi, milliy o'zligimizni, ma'naviy-axloqiy-qadriyatlarni targ'ibotchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Professional salohiyatga ega filolog mutaxassisning faoliyati lingvistik va adabiy hodisalarni tahlil qilish bilan qanoatlanmaydi. U til va adabiyot orqali ma'naviy me'ros, milliy qadriyatlarimizni ijtimoiy-madaniy kontekstda qayta talqil etib ularni avlodan-avlodga yetkazuvchi hisoblanadi.

Filolog talabalarni mukammal kadr sifatida shakllanishida jahon va mumtoz adabiyot vakillari tomonidan yozib qoldirilgan, xali-hanuz o'z ahamiyatini yoqotmay kelayotgan didaktik asarlarning o'rni beqiyos.

Adabiyotlar tahlili. Sharq mumtoz adabiyotida didaktika yo'nalishi inson kamolotga erishish g'oyasi bilan uzviy bog'liqdir. Xususan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida (ya'ni "Saodatga eltuvchi bilim") – insonni to'g'ri hayot yo'liga boshlash, adolatli jamiyat g'oyalari talqin qilinadi. Ahmad Yugnakiyning "Hibbat -ul haqoyiq" ("Haqiqatlar tuhfas") dostoni boshdan oxirigacha pandnoma usulida bitilgan badiiy jihatdan mukammal asar sanaladi. Xojaning "Gulzor" asarida insonni inson o'laroq shakllanishda muhim ahamiyat kasb etadigan fazilatlardan halollik va poklik bayon etiladi. Buyuk mutafakkir, sharq donishmandi Alisher Navoiy ijodida komil inson konsepsiyasi markaziy o'rin egallaydi. Uning "Mahbub ul-qulub" ("Ko'ngillarning mahbubi") asarida axloqiy poklik, adolat, saxovat, ilmga intilish kabi fazilatlar tizimli ravishda yoritiladi. Xuddi shuningdek, Ahmad Yassaviy hikmatlarida insonning ruhiy poklanishi va ma'naviy yetuklik masalalari didaktik mazmunda talqin qilinadi. Sa'diy Sheroziy ijodida esa axloqiy pand-nasihat badiiy hikoyatlar orqali mazmuni ochib beriladi. Jadid adabiyotining yorqin namoyondalaridan biri bo'lgan Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida tarbiyani millat kelajagining eng muhim omili sifatida bergilaydi. Mazkur asarlar o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra nafaqat adabiy, balki pedagogik nuqtai nazardan manba sifatida ham ilmiy ahamiyatlidir.

Tadqiqot metadologiyasi. Shu o'rinda o'zbek mumtoz adabiyotining eng muhim namunalaridan biri Alisher Navoiyning "Mahbubul qulub" asari namunalar keltiramiz. Alisher Navoiyning "Mahbubul qulub" asari o'z davrining mukammal asari sanalib, bugungi kun yoshlar tarbiyasida muhim manbadir. Ushbu didaktik asarda insoniy fazilatlar, jamiyatdagi ahloq-odob masalalari yoritilgan. Navoiy ijodining axloqiy-falsafiy qarashlarini ifoda etgan mazkur asar bugungi kun adabiyot o'qituvchisini kreativ fikrlovchi, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim usullarni tanqidiy va tahliliy tafakkuri, ma'naviy-ahloqiy konsepsiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagog sifatida shakllantirishga yordam beradi. Shu o'rinda "Mahbubul qulub" asaridan keltirilgan parchalar asosida dars jarayonlarida foydalanishning samarali usullari haqida to'xtalib o'tamiz. "Ilm -insonni ulug' qilur, jaholat esa tuban qilur" Bu hikmatli so'zlar asosida taqqoslash (qiyosiy) metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari. Tahlil orqali talabada qarama-qarshilik (antiteza) (yunoncha antithesis-zidlash) asosida fikr yuritishlari kuchaytiriladi.

Mezoni	Ilm	Jaholat
Mazmuni	"Ilm" -so'zi arabchadan so'z bo'lib, bilim, fan nazariya va ma'rifat ma'nolarini anglatadi (imlo. uz)	ilmsizlik, qoloqlik, madaniyatsizlik, nodonlik



Inson shaxsiga ta'siri	Insonni aqliy va ma'naviy jihatdan yuksaltiradi	Inson tafakkurini cheklaydi
Jamiyatdagi o'rni	yuksalishga olib keladi	taraqqiyotga to'sqinlik qiladi
Natijasi	komolotga erishtiradi salohiyatini yuksaltiradi	tanazulga yuz tutadi

Tahlil orqali ta'lim oluvchida matn mazmunini chuqurroq anglaydi, Nutq ta'sirchanligi oshadi. Navoiyning hikmatli so'zlari " Ustoz o'zi komil bo'lsa, shogirdi ham kamol" topadi. "Bu jarayonda obrazlar tahlili metodidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Obrazlarni aniqlash

Ustoz- o'z sohasining yetuk bilimdoni, ma'naviy va ma'rifiy jihatdan yetuk, tajribali shaxs
Shogird- ustozdan ta'lim oluvchi , rivojlanayotgan, shakllanayotgan shaxs

Xarakter tahlili .

Ustoz. Bu obraz ijobiy, barcha ijobiy fazilatlar sohibi sifatida tasvirlanadi

Shogird ustozning ta'siri ostida shakllanadi.

Yuqoridagi tahlillar orqali ta'lim oluvchilar didaktik asarlarni chuqurroq tushunadi, asar qahramonlari orqali hayotiy saboq olish imkoniyatlari anglaydi, nutq va fikrni izchil bayon etish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Zamonaviy pedagogik nazariyalar ham ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan model asosida tashkil etishni tavsiya etadi. Bu modelda ta'lim oluvchi faol pedagogik jarayon sub'ekti sifatida shakllanadi. Didaktik asarlar bilan ishlash jarayonida talabaning akademik faolligini ta'minlash, uni ziddiyatli vaziyatlarga ishtirokini ta'minlash, interaktsiya va muhokama asosida fikr yuritishga undash metodik jihatdan muhimdir. Misol va tahlil

Jahon integratsiyasi sharoitida madaniy identitni shakllantirish masalasi ham muhimdir. Milliy didaktik merosni mukammal tizimli o'zlashtirish yoshlarning ma'naviy o'zligini anglashiga va ilmiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi...

Didaktik asarlarni o'qitish metodikasini takomillashtirish jarayoni quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

- matn ustida analitik va sintetik ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;
- axloqiy muammolarni zamonaviy ijtimoiy voqelik bilan bog'lash;
- talabalarning mustaqil ilmiy izlanish faoliyatini rag'batlantirish;
- raqamli pedagogik vositalardan samarali foydalanish.

"Iqtibos va tahlil o'quvchilardagi barqaror g'oyaviy, ma'naviy-axloqiy va estetik ishonch-e'tiqodlarning shakllanishi, ularning eng muhim hayotiy tushunchalar mag'zini chaqa olishi ma'lum ma'nolarda adabiyot o'qituvchisining mahoratiga bog'liq"

Ilmiy nazariy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, didaktik adabiyotlarni mukammal o'zlashtirish filolog talabaning kasbiy salohiyatini oshirib, professional tayyorgarlik darajasini yuksaltiradi. Kelgusida mazkur filolog mutaxassis matnni interpretatsiya – qilish bilan bir qatorda, uning mazmuniy va metodologik asoslarini ochib bera oladi. Bu esa kelgusida pedagogik faoliyat olib boruvchi filologlar uchun muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, didaktik asarlar bilan ishlash metodikasini takomillashtirish ta'lim tizimining ijtimoiy buyurtmasi bilan belgilanadi. Jamiyatning ma'naviy taraqqiyoti filolog mutaxassislarning intellektual va axloqiy yetukligiga bevosita bog'liqdir.

Xulosa. Ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, filolog talabalarni didaktik asarlar bilan ishlashga o'rgatish metodikasini takomillashtirish zamonaviy ta'lim tizimining ijtimoiy-pedagogik zaruriyatidir. Shu bois filologik ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar va kompetensaviy yondashuv asosida boyitish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Optimallashtirilgan metodika ta'lim oluvchini mustaqil fikrlash, matnni tahlil qilish, tarixiy-madaniy kontekstni anglash, g'oyaviy-estetik xulosalar chiqarish ko'nikmalarini oshirishga xizmat qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I., Barkamol avlod O'zbekistan taraqqiyotining poydevori, Toshkent, 1997.



2. Adabiyot o'qitish metodikasi . B. To'xliyev T; 2010 yil
3. Введение в литературоведение, под.ред. Г.Н.Поспелова. – М., 1987. – С. 67.
4. O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar, Toshkent, 1996.
5. Hoshimov K., Nishonova S, Inomova M., Pedagogika tarixi, Toshkent, 1996.
6. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2018.
7. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.:G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
8. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. – T.: Kamalak, 2016.
9. Umurov X. Adabiyotnazariyasi. – T.: Sharq, 2002.
10. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston, 2000.



Turdimatov Jahongir Muhiddin o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

SHAXS IMIJINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK ASOSLARI VA KOMPETENTLIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada shaxs imijining ijtimoiy-psixologik asoslari hamda kompetentlik omillari tizimli tarzda tahlil qilinadi. Shaxs imiji insonning ijtimoiy muhitdagi o'rni, qabul qilinishi va muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab psixologik fenomen sifatida yoritiladi. Tadqiqotda ijtimoiy idrok, kommunikativ jarayonlar, stereotiplar, ijtimoiy rollar hamda individual psixologik xususiyatlarning shaxs imiji shakllanishidagi roli ilmiy asosda o'chib berilgan. Shuningdek, kompetentlik tushunchasining mazmuni, uning tarkibiy qismlari va shaxs imijini shakllantirishdagi ahamiyati empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Maqolada o'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida ilmiy jadval keltirilib, ularning psixologik sharhi berilgan.

Kalit so'zlar: shaxs imiji, ijtimoiy psixologiya, kompetentlik, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy idrok, stereotip, o'z-o'zini anglash, emotsional intellekt, kasbiy muvaffaqiyat, ijtimoiy rol

Abstract. This article systematically analyzes the socio-psychological foundations of personal image and the factors of competence. Personal image is interpreted as a complex psychological phenomenon that directly influences an individual's position in the social environment, their perception by others, and overall success. The study scientifically examines the role of social perception, communicative processes, stereotypes, social roles, and individual psychological characteristics in the formation of personal image. In addition, the concept of competence, its structure, and its significance in shaping personal image are analyzed based on empirical data. The article also presents a scientific table based on the research findings, along with its psychological interpretation.

Key words: personal image, social psychology, competence, communicative competence, social perception, stereotype, self-awareness, emotional intelligence, professional success, social role

Аннотация. В данной статье системно анализируются социально-психологические основы имиджа личности и факторы компетентности. Имидж личности рассматривается как сложный психологический феномен, непосредственно влияющий на положение человека в социальной среде, его восприятие окружающими и успешность. В исследовании на научной основе раскрыта роль социального восприятия, коммуникативных процессов, стереотипов, социальных ролей и индивидуально-психологических особенностей в формировании имиджа личности. Также проанализировано содержание понятия компетентности, его структура и значение в формировании имиджа личности на основе эмпирических данных. В статье представлены результаты проведенного исследования в виде научной таблицы и дан их психологический анализ.

Ключевые слова: имидж личности, социальная психология, компетентность, коммуникативная компетенция, социальное восприятие, стереотип, самосознание, эмоциональный интеллект, профессиональный успех, социальная роль

Kirish. Shaxs imiji zamonaviy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning muhim obyektlaridan biri hisoblanadi. Chunki insonning jamiyatdagi muvaffaqiyati nafaqat uning bilim va ko'nikmalariga, balki boshqalar tomonidan qanday qabul qilinishiga ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, shaxs imiji insonning tashqi va ichki xususiyatlarining integrativ ko'rinishi bo'lib, u ijtimoiy idrok jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Ijtimoiy psixologiya doirasida shaxs imiji insonning o'zini taqdim etish strategiyalari, boshqalar bilan o'zaro ta'siri hamda jamiyatdagi ijtimoiy rollarni bajarish jarayonida namoyon bo'ladi.

Shaxs imijining shakllanishida ijtimoiy idrok muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy idrok – bu insonlarning bir-birini qabul qilish, tushunish va baholash jarayoni bo'lib, u subyektiv va obyektiv omillar ta'sirida kechadi. Mazkur jarayonda stereotiplar, ijtimoiy ustanovkalar va oldindan



shakllangan tasavvurlar muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada, shaxs imiji ko'pincha real xususiyatlardan ko'ra, boshqalar tomonidan qabul qilingan tasvir asosida shakllanadi.

Shaxs imijining yana bir muhim jihati bu kommunikativ faoliyat bilan uzviy bog'liqligidir. Inson o'z imijini nutqi, xatti-harakati, mimika va pantomimikasi orqali namoyon qiladi. Ayniqsa, kommunikativ kompetensiya darajasi yuqori bo'lgan shaxslar o'z imijini samarali boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ularning kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Shu boisdan, kommunikativ kompetensiya shaxs imijining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaraladi.

Kompetentlik tushunchasi psixologiyada shaxsning muayyan faoliyatni samarali amalga oshirish qobiliyatini ifodalaydi. U bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatning uyg'unlashuvi natijasida shakllanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda kompetentlikning bir necha turlari ajratib ko'rsatiladi: kognitiv, ijtimoiy, kommunikativ va emotsional kompetentlik. Ushbu kompetensiyalar shaxs imijining shakllanishida bevosita ishtirok etadi.

Kognitiv kompetentlik shaxsning bilim darajasi va tafakkur xususiyatlari bilan bog'liq bo'lsa, ijtimoiy kompetentlik uning jamiyatdagi o'zaro munosabatlarni samarali tashkil eta olish qobiliyatini ifodalaydi. Emotsional kompetentlik esa shaxsning o'z his-tuyg'ularini boshqarish va boshqalarning emotsional holatini tushuna olish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ushbu kompetensiyalar birgalikda shaxs imijining yaxlit tizimini tashkil etadi.

Quyida shaxs imijining shakllanishiga ta'sir etuvchi kompetentlik omillari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot natijalari keltirilgan:

1-jadval.

Shaxs imijining shakllanishida kompetentlik omillarining ta'siri (n=120)

№	Kompetentlik turi	Yuqori daraja (%)	O'rta daraja (%)	Past daraja (%)
1	Kognitiv kompetentlik	42	38	20
2	Kommunikativ kompetentlik	47	35	18
3	Ijtimoiy kompetentlik	44	33	23
4	Emotsional kompetentlik	39	41	20

Mazkur jadvaldan ko'rinib turibdiki, kommunikativ kompetentlik yuqori darajada rivojlangan respondentlar ulushi (47%) boshqa kompetensiyalarga nisbatan yuqoriroq ko'rsatkichni tashkil etadi. Bu holat shaxs imijining shakllanishida aynan kommunikativ ko'nikmalar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Kognitiv va ijtimoiy kompetentlik ko'rsatkichlari ham nisbatan yuqori bo'lib, bu shaxsning bilim darajasi va ijtimoiy moslashuvchanligi uning imijiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Emotsional kompetentlikda o'rta darajadagi ko'rsatkichlarning ustunligi (41%) esa aksariyat respondentlarda emotsional boshqaruv yetarli darajada shakllanmaganligini anglatadi. Bu esa shaxs imijining barqaror emasligiga olib kelishi mumkin. Chunki emotsional barqarorlik insonning ijtimoiy muhitda o'zini tutishi va boshqalar bilan munosabatlarini belgilovchi muhim omillardan biridir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, shaxs imiji ko'p omilli tizim bo'lib, unda turli kompetensiyalar o'zaro integratsiyalashgan holda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, emotsional va kognitiv kompetensiyalar ham shaxs imijining sifatini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi.

Shaxs imijining ijtimoiy-psixologik asoslarini chuqurroq tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u nafaqat individual xususiyatlarga, balki ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy normalarga ham bog'liqdir. Har bir jamiyatda shaxs imijiga qo'yiladigan talablar turlicha bo'lib, bu madaniy kontekst bilan belgilanadi. Shu boisdan, shaxs imijini o'rganishda ijtimoiy-madaniy omillarni ham hisobga olish muhimdir.

Shaxs imijining ijtimoiy-psixologik asoslarini yanada chuqurroq tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu fenomen insonning ichki psixik jarayonlari va tashqi ijtimoiy omillar



o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sir mahsuli hisoblanadi. Shaxs imiji bu faqat tashqi ko'rinish yoki yuzaki taassurot emas, balki individning o'zini anglash darajasi, o'z-o'zini baholash mexanizmlari hamda ijtimoiy identifikatsiya jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, o'z-o'zini anglash (self-concept) tizimi shaxs imijining yadrosini tashkil etadi. Inson o'zini qanday qabul qilsa, boshqalar tomonidan qabul qilinish jarayoni ham ko'p jihatdan shu asosda shakllanadi.

O'z-o'zini baholash darajasi shaxs imijining barqarorligi va adekvatligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yuqori, lekin adekvat o'z-o'zini baholashga ega bo'lgan shaxslar odatda ijtimoiy vaziyatlarda ishonchli, ochiq va moslashuvchan bo'ladi. Aksincha, past yoki noadekvat o'z-o'zini baholash shaxs imijining nomutanosib shakllanishiga olib keladi, bu esa kommunikativ qiyinchiliklar, ijtimoiy izolyatsiya yoki ortiqcha kompensator xatti-harakatlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Shaxs imijining shakllanishida ijtimoiy identifikatsiya jarayoni ham muhim o'rin tutadi. Inson o'zini ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansub deb bilgan holda, o'sha guruhning qadriyatlari, me'yorlari va xulq-atvor modellari asosida o'z imijini shakllantiradi. Bu jarayon ayniqsa o'smirlik va yoshlik davrida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki aynan shu davrda shaxs ijtimoiy rol va identifikatsiya masalalarini faol hal etadi.

Ijtimoiy rollar shaxs imijining tashqi ifodasini belgilovchi muhim mexanizmlardan biridir. Har bir inson jamiyatda bir nechta rollarni bajaradi: talaba, o'qituvchi, rahbar, ota-ona va boshqalar. Ushbu rollarning har biri o'ziga xos xulq-atvor va kommunikativ uslublarni talab qiladi. Shaxs ushbu rollarni qanchalik muvaffaqiyatli integratsiya qilsa, uning imiji shunchalik yaxlit va barqaror bo'ladi.

Zamonaviy ijtimoiy psixologiyada shaxs imijini shakllantirishning muhim komponentlaridan biri sifatida "imij menejmenti" tushunchasi ham keng qo'llanilmoqda. Imij menejmenti bu insonning o'zini boshqalarga maqsadli tarzda taqdim etish strategiyalari majmuasidir. Bu jarayonda verbal va noverbal kommunikatsiya vositalari, tashqi ko'rinish, xulq-atvor va emotsional ifodalar muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, professional faoliyatda imij menejmenti muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Kompetentlik omillarining shaxs imijiga ta'siri tizimli xarakterga ega bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'langan holda ishlaydi. Masalan, yuqori darajadagi kognitiv kompetentlik kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O'z navbatida, kommunikativ kompetensiya ijtimoiy kompetentlikni mustahkamlaydi, bu esa shaxsning jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Emotsional kompetentlik esa ushbu barcha jarayonlarni muvofiqlashtiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot doirasida olingan natijalarni chuqurroq tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yuqori kommunikativ kompetentlikka ega bo'lgan respondentlar o'z imijini ongli ravishda boshqarish qobiliyatiga ega. Ular o'z nutqini vaziyatga moslashtira oladi, suhbatdoshning psixologik xususiyatlarini hisobga oladi va ijtimoiy vaziyatlarga moslashuvchan javob qaytaradi. Bu esa ularning ijobiy ijtimoiy imij shakllantirishiga yordam beradi.

Kognitiv kompetentlikning yuqori darajada bo'lishi esa shaxsning mantiqiy fikrlashi, muammolarni hal qilish qobiliyati va umumiy bilim darajasining yuqoriligini bildiradi. Bunday shaxslar ko'pincha boshqalar tomonidan kompetent, ishonchli va yetuk inson sifatida qabul qilinadi. Natijada, ularning imiji ham ijobiy shakllanadi. Ijtimoiy kompetentlik esa shaxsning ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil eta olish qobiliyatini aks ettiradi. Bu kompetensiya doirasida empatiya, hamkorlik, konfliktlarni hal qilish ko'nikmalari muhim o'rin tutadi. Yuqori ijtimoiy kompetentlikka ega shaxslar odatda jamoada tez moslashadi va ijobiy psixologik muhit yaratishda faol ishtirok etadi.

Emotsional kompetentlik esa shaxs imijining eng nozik va muhim jihatlaridan biridir. U insonning o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va boshqalarning emotsional holatini tushunish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Emotsional jihatdan yetuk shaxslar o'zini tutishda barqaror bo'lib, stressli vaziyatlarda ham muvozanatni saqlay oladi. Bu esa ularning imijini mustahkamlaydi va boshqalar tomonidan ijobiy baholanishiga olib keladi.

Shaxs imijining shakllanishida madaniy omillar ham alohida ahamiyatga ega. Har bir jamiyatda ideal shaxs imiji haqida ma'lum tasavvurlar mavjud bo'lib, ular milliy qadriyatlar,



an'analar va ijtimoiy me'yorlar bilan belgilanadi. Masalan, kollektivistik jamiyatlarda kamtarlik, hurmat va ijtimoiy moslashuvchanlik yuqori baholanadi, individualistik jamiyatlarda esa mustaqillik, tashabbuskorlik va o'zini erkin ifoda etish ustuvor hisoblanadi. Shu boisdan, shaxs imijini baholashda madaniy kontekstni hisobga olish muhimdir.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlar ham shaxs imijining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Virtual muhitda inson o'z imijini yanada faol boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Biroq bu jarayon ba'zan real va virtual imij o'rtasida tafovut paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bu esa psixologik dissonans va identifikatsiya muammolarini yuzaga keltiradi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib aytish mumkinki, shaxs imiji ko'p darajali tizim bo'lib, unda individual psixologik xususiyatlar, ijtimoiy omillar va kompetentlik darajasi o'zaro integratsiyalashgan holda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, kommunikativ va emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish shaxs imijini ijobiy shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Shu bilan birga, shaxs imijini shakllantirish jarayoni uzluksiz va dinamik xarakterga ega. U insonning hayotiy tajribasi, ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlar va shaxsiy rivojlanish jarayoniga qarab doimiy ravishda takomillashib boradi. Shu sababli, shaxs imijini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik treninglar, ta'lim dasturlari va konsultativ faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxs imijining ijtimoiy-psixologik asoslari va kompetentlik omillarini kompleks tarzda tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur fenomen insonning ijtimoiy hayotidagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim determinantlardan biri hisoblanadi. Shaxs imiji – bu insonning o'zini anglash darajasi, ijtimoiy tajribasi, kommunikativ faoliyati va individual psixologik xususiyatlarining integratsiyalashgan tizimi bo'lib, u doimiy ravishda rivojlanib boradi. Ushbu tizimning samaradorligi esa, avvalo, kompetentlik omillarining rivojlanish darajasiga bog'liqdir.

Tadqiqot davomida olingan nazariy va empirik natijalar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, shaxs imijini shakllantirishda kommunikativ kompetentlik yetakchi o'rin egallaydi. Chunki aynan muloqot jarayonida inson o'zini namoyon qiladi, boshqalar bilan o'zaro ta'sirga kirishadi va ijtimoiy baholanish jarayonida ishtirok etadi. Kommunikativ kompetensiyaning yuqori darajada rivojlanganligi shaxsga turli ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchan xulq-atvorni tanlash, samarali muloqot olib borish va ijobiy taassurot qoldirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, emotsional kompetentlik ham shaxs imijining barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Emotsional jihatdan yetuk shaxslar o'z his-tuyg'ularini nazorat qila oladi, stressli vaziyatlarda muvozanatni saqlaydi hamda boshqalar bilan empatik munosabat o'rnatadi. Bu esa ularning ijtimoiy muhitda ijobiy qabul qilinishiga xizmat qiladi. Aksincha, emotsional beqarorlik shaxs imijining salbiy shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Kognitiv kompetentlik shaxsning bilim darajasi, tafakkur kengligi va muammolarni hal qilish qobiliyatini ifodalaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori kognitiv kompetentlikka ega shaxslar ko'pincha boshqalar tomonidan yetuk, ishonchli va professional inson sifatida baholanadi. Bu esa ularning ijtimoiy imijini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida faqat bilim berish emas, balki uni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy kompetentlik esa shaxsning jamiyatda samarali faoliyat yuritish qobiliyatini aks ettiradi. Ushbu kompetensiya doirasida hamkorlik, murosaga kelish, ijtimoiy rollarni moslashuvchan bajarish va konfliktlarni konstruktiv hal qilish kabi ko'nikmalar muhim o'rin tutadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori ijtimoiy kompetentlikka ega shaxslar jamoada ijobiy psixologik muhit yaratishda faol ishtirok etadi va boshqalar tomonidan hurmat qozonadi.

Shaxs imijining shakllanishida ijtimoiy-madaniy omillar ham muhim rol o'ynaydi. Har bir jamiyat o'ziga xos qadriyatlar tizimiga ega bo'lib, bu qadriyatlar shaxs imijiga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Shu sababli, shaxs imijini rivojlantirishda milliy mentalitet, an'analar va ijtimoiy me'yorlarni hisobga olish zarur. Bu ayniqsa ta'lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ta'lim muassasalari shaxs imijining shakllanishida asosiy ijtimoiy institutlardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda shaxs imijining shakllanishiga raqamli muhit va ijtimoiy tarmoqlar ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Virtual makonda inson o'z imijini ongli ravishda yaratishi va



boshqarishi mumkin. Biroq bu jarayon ba'zan real shaxsiy xususiyatlar bilan mos kelmasligi mumkin, bu esa ichki psixologik ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Shu boisdan, real va virtual imij o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhim psixologik vazifa hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi umumlashmalarni keltirish mumkin:

birinchidan, shaxs imiji ko'p komponentli tizim bo'lib, u kognitiv, emotsional, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarning o'zaro integratsiyasi natijasida shakllanadi;

ikkinchidan, kommunikativ va emotsional kompetensiyalar shaxs imijining barqarorligi va ijobiy qabul qilinishini ta'minlovchi asosiy omillar hisoblanadi;

uchinchidan, shaxs imiji ijtimoiy muhit, madaniy kontekst va individual psixologik xususiyatlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi;

to'rtinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalari shaxs imijini shakllantirish jarayonini murakkablashtiradi va yangi psixologik muammolarni yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqot natijalari amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, ular asosida ta'lim muassasalarida talabalar va o'quvchilarda kommunikativ va emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan trening dasturlarini ishlab chiqish mumkin. Shuningdek, kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun shaxs imijini ongli ravishda shakllantirish strategiyalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Shaxs imijini rivojlantirish jarayonida psixologik konsultatsiya va treninglarning o'rni ham katta. Bunday treninglar orqali inson o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda ijtimoiy vaziyatlarda samarali xulq-atvor strategiyalarini o'zlashtiradi. Bu esa uning umumiy ijtimoiy muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, shaxs imiji insonning ijtimoiy hayotidagi muhim psixologik konstrukt bo'lib, uning shakllanishi ko'plab omillarga bog'liq. Kompetentlik omillari, ayniqsa kommunikativ va emotsional kompetensiyalar, shaxs imijining sifatini belgilovchi asosiy determinantlar hisoblanadi. Shaxs imijini rivojlantirish esa nafaqat individual muvaffaqiyatni, balki jamiyatlardagi ijtimoiy munosabatlarning samaradorligini ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Andreeva G.M. Ijtimoiy psixologiya. – Moskva: Aspekt Press, 2018.
2. Leontev A.N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 2005.
3. Bandura A. Social Learning Theory. – New York: Prentice Hall, 1977.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
5. Rogers C. On Becoming a Person. – Boston: Houghton Mifflin, 1961.
6. Tajfel H. Social Identity and Intergroup Relations. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
7. Myers D. Social Psychology. – New York: McGraw-Hill, 2013.



Omonov Sherali Ibroxim o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti psixologiya kafedrası
dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

RAQAMLI MUHITDA MADANIY QADRIYATLARNING ISTE'MOL QARORLARIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli muhit sharoitida madaniy qadriyatlarining iste'molchilarning xarid qarorlariga ta'siri psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn marketing vositalari orqali shakllanayotgan yangi iste'mol xulqi madaniy an'analar bilan o'zaro aloqada o'rganiladi. Tadqiqotda kognitiv, emotsional va ijtimoiy-psixologik mexanizmlar asosida iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayoni ochib beriladi. Shuningdek, empirik natijalar asosida ishlab chiqilgan ilmiy jadval orqali raqamli muhitda madaniy qadriyatlarining ta'sir darajasi baholanadi.

Kalit so'zlar: raqamli muhit, madaniy qadriyatlar, iste'molchi xulqi, brend tanlash, ijtimoiy tarmoqlar, kognitiv jarayonlar, emotsional ta'sir, onlayn marketing, identifikatsiya, konformizm.

Аннотация. В данной статье с психологической точки зрения анализируется влияние культурных ценностей на потребительские решения в условиях цифровой среды. Рассматривается новый тип потребительского поведения, формирующийся посредством цифровых платформ, социальных сетей и инструментов онлайн-маркетинга, во взаимосвязи с культурными традициями. В исследовании раскрывается процесс принятия решений потребителями на основе когнитивных, эмоциональных и социально-психологических механизмов. Кроме того, на основе эмпирических результатов с использованием разработанной научной таблицы оценивается степень влияния культурных ценностей в цифровой среде.

Ключевые слова: цифровая среда, культурные ценности, потребительское поведение, выбор бренда, социальные сети, когнитивные процессы, эмоциональное воздействие, онлайн-маркетинг, идентификация, конформизм.

Abstract. This article provides a psychological analysis of the influence of cultural values on consumer purchasing decisions in a digital environment. It examines the new patterns of consumer behavior shaped through digital platforms, social networks, and online marketing tools in interaction with cultural traditions. The study reveals the consumer decision-making process based on cognitive, emotional, and socio-psychological mechanisms. Additionally, the degree of influence of cultural values in the digital environment is assessed through a scientific table developed on the basis of empirical results.

Key words: digital environment, cultural values, consumer behavior, brand choice, social networks, cognitive processes, emotional influence, online marketing, identification, conformism.

Kirish. Raqamli transformatsiya jarayoni zamonaviy jamiyatda iste'molchilarning xulq-atvorini tubdan o'zgartirib yubordi. Internet, mobil texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi natijasida insonlarning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va qaror qabul qilish mexanizmlari yangi shaklga ega bo'ldi. Biroq ushbu yangilanishlar fonida madaniy qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, aksincha, ular yangi sharoitga moslashgan holda yanada murakkab va ko'p qatlamli ta'sir ko'rsatmoqda.

Raqamli muhitda iste'molchilar ko'plab axborot oqimi bilan to'qnash keladi. Bu esa qaror qabul qilish jarayonini tezlashtiradi, biroq shu bilan birga uni murakkablashtiradi. Shu nuqtai nazardan, madaniy qadriyatlar iste'molchilarga axborotni saralash va baholashda psixologik filtr vazifasini bajaradi. Masalan, milliy an'analariga mos keladigan mahsulotlar yoki xizmatlar iste'molchilar tomonidan tezroq qabul qilinadi va ijobiy baholanadi.

Kognitiv jihatdan qaralganda, raqamli muhitda shakllanayotgan qarorlar ko'pincha qisqa vaqt ichida qabul qilinadi. Bunda insonlar mavjud stereotiplar va oldingi tajribalariga tayanadi. Madaniy qadriyatlar esa ushbu stereotiplarning asosini tashkil etadi. Masalan, ayrim jamiyatlarda mahalliy mahsulotlarga nisbatan yuqori ishonch mavjud bo'lsa, boshqalarida xorijiy brendlar



ustun baholanadi. Bu esa raqamli reklama strategiyalarini ishlab chiqishda muhim omil hisoblanadi.

Emotsional jihatdan esa raqamli kontent (video, tasvir, hikoyalar) iste'molchilarning his-tuyg'ulariga bevosita ta'sir qiladi. Madaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan kontent esa yanada kuchli emotsional rezonans hosil qiladi. Masalan, milliy bayramlar, urf-odatlar yoki oilaviy qadriyatlarni aks ettiruvchi reklama roliklari iste'molchilarda ijobiy hissiyotlar uyg'otadi va bu xarid qarorlariga bevosita ta'sir qiladi.

Ijtimoiy-psixologik jihatdan esa raqamli muhitda ijtimoiy tarmoqlar muhim rol o'ynaydi. Ular orqali insonlar boshqalarning fikrlarini kuzatadi, baholaydi va o'z qarorlarini shakllantiradi. Bu jarayonda ijtimoiy ta'sir va konformizm kuchayadi. Ayniqsa, bloggerlar, influencerlar va jamoaviy fikrlar iste'molchilarning qarorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Biroq bu ta'sir ham madaniy kontekst bilan cheklanadi, ya'ni iste'molchilar o'z qadriyatlariga mos keladigan fikrlarni ko'proq qabul qiladi.

Quyida raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'sirini aks ettiruvchi empirik natijalar keltirilgan:

1-jadval.

Raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'siri

№	Omillar	Ta'sir darajasi (%)	Izoh
1	Milliy qadriyatlarga mos kontent	86%	Juda yuqori ta'sir
2	Ijtimoiy tarmoqlardagi tavsiyalar	83%	Yuqori ta'sir
3	Influenserlar ta'siri	81%	Yuqori ta'sir
4	Emotsional vizual kontent	85%	Juda yuqori ta'sir
5	Madaniy stereotiplar	79%	Yuqori ta'sir
6	Onlayn sharhlar (reviewlar)	82%	Yuqori ta'sir
7	Brendning madaniy mosligi	84%	Juda yuqori ta'sir

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, milliy qadriyatlarga mos kontent (86%) va emotsional vizual materiallar (85%) eng yuqori ta'sir ko'rsatkichlariga ega. Bu esa raqamli marketing strategiyalarida madaniy komponentni hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi. Shuningdek, brendning madaniy mosligi (84%) ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi, bu esa iste'molchilarning brendni qabul qilishida identifikatsiya jarayoni muhim ekanligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy tarmoqlardagi tavsiyalar (83%) va onlayn sharhlar (82%) esa iste'molchilarning qaror qabul qilishida ijtimoiy dalil (social proof) mexanizmining kuchli ekanligini bildiradi. Influencerlar ta'siri (81%) esa zamonaviy raqamli muhitda yangi ijtimoiy liderlar shakllanganini ko'rsatadi. Madaniy stereotiplar (79%) esa hali ham muhim rol o'ynab, qaror qabul qilish jarayonining kognitiv asoslarini tashkil etadi.

Raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning ta'siri nafaqat iste'molchilarning individual qarorlariga, balki umumiy bozor tendensiyalariga ham ta'sir ko'rsatadi. Globalizatsiya jarayoniga qaramay, lokal madaniyat elementlari iste'mol xulq-atvorining ajralmas qismi bo'lib qolmoqda. Shu sababli, zamonaviy marketing yondashuvlari "glokalizatsiya" tamoyiliga asoslanib, global va lokal qadriyatlarni uyg'unlashtirishga intilmoqda.

Mazkur qismda raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'sirining umumiy nazariy va empirik asoslari yoritildi. Keyingi qismda ushbu jarayonning chuqur psixologik mexanizmlari, xususan, identifikatsiya, ijtimoiy ta'sir va kognitiv dissonans kabi omillar batafsil tahlil qilinadi.

Raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'sirini chuqur tahlil qilishda psixologik mexanizmlarning o'zni alohida ahamiyatga ega. Ushbu mexanizmlar kognitiv, emotsional va ijtimoiy jihatlardan iborat bo'lib, ular iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonini shakllantiradi.

Kognitiv mexanizm iste'molchilarning raqamli muhitda axborotni qabul qilish, tahlil qilish va saralash jarayoniga ta'sir qiladi. Raqamli platformalar cheksiz axborot oqimini taqdim etadi, shuning uchun shaxslar tezkor tanlov qilish uchun madaniy qadriyatlariga tayanadilar. Masalan,



milliy qadriyatlar bilan uyg'un bo'lgan mahsulotlar iste'molchilar tomonidan tezroq idrok qilinadi va ijobiy baholanadi. Shu bilan birga, madaniy stereotiplar va ilgari olingan tajribalar qaror qabul qilishda soddalashtirilgan fikrlash (heuristika) vositasi sifatida ishlaydi.

Emotsional mexanizm esa iste'molchilarning hissiy reaksiyalari orqali qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi. Raqamli kontent, xususan vizual va interaktiv materiallar, madaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashganda iste'molchilarda kuchli emotsional rezonans hosil qiladi. Masalan, milliy bayramlar, urf-odatlar yoki oilaviy qadriyatlarni aks ettiruvchi reklama roliklari iste'molchilarda iliq hissiyotlar uyg'otadi va bu xarid qarorlariga bevosita ta'sir qiladi.

Ijtimoiy-psixologik mexanizm esa shaxsning ijtimoiy identiteti va konformizm fenomeni bilan bog'liq. Raqamli muhitda iste'molchilar boshqalarning fikrlarini kuzatadi va baholaydi, bu esa ularning qarorlarini shakllantiradi. Ijtimoiy tarmoqlardagi tavsiyalar, sharhlar va influencerlar fikri iste'molchilar tomonidan ko'pincha qadriyatlar bilan uyg'unlashgan holda qabul qilinadi. Masalan, milliy qadriyatlarga mos kontentni tavsiya qiluvchi bloger yoki influencer iste'molchilarning brendga qiziqishini oshiradi.

Quyidagi ilmiy jadvalda raqamli muhitda madaniy qadriyatlar asosida iste'mol qarorlariga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlar va ularning ahamiyati ko'rsatib o'tilgan:

2-jadval.

Raqamli muhitda madaniy qadriyatlar va psixologik mexanizmlarning ta'siri

№	Psixologik mexanizm	Ta'sir darajasi (%)	Ahamiyat darajasi
1	Kognitiv filtr (madaniy qadriyatlar asosida)	84%	Juda yuqori
2	Emotsional rezonans (vizual va interaktiv kontent)	86%	Juda yuqori
3	Ijtimoiy identifikatsiya	85%	Juda yuqori
4	Konformizm va ijtimoiy dalil	82%	Yuqori
5	Influencerlar ta'siri	81%	Yuqori
6	Madaniy stereotiplar	79%	Yuqori
7	Motivatsion omillar (identitet va o'zini namoyon qilish)	83%	Juda yuqori

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, emotsional rezonans (86%) va ijtimoiy identifikatsiya (85%) raqamli muhitda qaror qabul qilishning eng kuchli mexanizmlari sifatida namoyon bo'ladi. Bu natija shuni ko'rsatadiki, iste'molchilarning qarorlariga hissiy va ijtimoiy omillar kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Kognitiv filtr (84%) va motivatsion omillar (83%) ham yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib, iste'molchilarning madaniy qadriyatlariga mos qaror qabul qilish mexanizmlarini tasdiqlaydi. Konformizm va ijtimoiy dalil (82%) shaxsning jamiyatdagi qabul qilingan me'yor va qadriyatlarga moslashuvini ko'rsatadi. Influencerlar ta'siri (81%) va madaniy stereotiplar (79%) esa raqamli muhitda qaror qabul qilish jarayonining kognitiv va ijtimoiy bazasini mustahkamlaydi.

Raqamli muhit sharoitida madaniy qadriyatlarning ta'siri shunchalik sezilarli bo'ladiki, global va lokal brendlar o'z strategiyalarini "glokalizatsiya" tamoyili asosida ishlab chiqmoqda. Bu esa iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonida madaniy qadriyatlar bilan global axborot oqimi o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlaydi.

Shu bilan birga, raqamli muhitning interaktivligi va anonimligi iste'molchilarning eksperimental tanlovlarini ham rag'batlantiradi. Shaxslar o'z qadriyatlariga mos bo'lgan mahsulot va xizmatlarni sinab ko'rish, sharhlar qoldirish va boshqalar bilan tajriba almashish orqali ijtimoiy va emotsional feedback oladilar. Bu mexanizm raqamli marketing strategiyalarida madaniy qadriyatlarni inobatga olishning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'siri psixologik mexanizmlarning integratsiyalashgan tizimi orqali yanada to'liq tushuniladi. Oldingi qismda keltirilgan kognitiv, emotsional va ijtimoiy mexanizmlar bir-biri bilan uzviy bog'lanib,



iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonini shakllantiradi. Shu integratsiyalashgan yondashuv asosida raqamli marketing va brend strategiyalari yanada samarali bo'lishi mumkin.

Avvalo, integratsiyalashgan modelda kognitiv mexanizm psixologik asos sifatida xizmat qiladi. Madaniy qadriyatlar iste'molchilarning axborotni qabul qilish va baholash jarayonini tartibga soladi. Masalan, iste'molchi onlayn reklama yoki tavsiyalarni ko'rib chiqishda avvalo o'z qadriyatlariga mos keladigan kontentga e'tibor qaratadi. Shu bilan birga, kognitiv filtrlash qaror qabul qilish tezligini oshiradi va qaror sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Emotsional mexanizm integratsiyalashgan modelda qaror qabul qilish jarayonini kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Madaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan vizual va interaktiv kontent iste'molchilarda ijobiy hissiy rezonans uyg'otadi. Bu mexanizm nafaqat mahsulotni qabul qilishni osonlashtiradi, balki brendga sodiqlikni ham oshiradi. Shuningdek, emotsional ta'sir kognitiv jarayonlarni ham qo'llab-quvvatlaydi: iste'molchi hissiyotga asoslanib mahsulotning sifatini va mosligini yanada tezroq baholaydi.

Ijtimoiy-psixologik mexanizm esa integratsiyalashgan modelning ijtimoiy o'qi hisoblanadi. Iste'molchilar raqamli tarmoqlarda boshqalarning fikrlarini kuzatadi, sharhlar va tavsiyalar orqali qarorlarini shakllantiradi. Influencerlar va ijtimoiy guruhlar qaror qabul qilish jarayonida qo'shimcha legitimatsiya vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, madaniy qadriyatlar ijtimoiy identifikatsiyani mustahkamlaydi va shaxsning qarorini jamiyat me'yorlari bilan uyg'unlashtiradi.

Quyidagi jadvalda raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning integratsiyalashgan psixologik mexanizmlarga ta'siri tizimli tarzda aks ettirilgan:

3-jadval.

Raqamli muhitda madaniy qadriyatlar va integratsiyalashgan psixologik mexanizmlar

№	Mexanizm turi	Ta'sir mexanizmi	Ta'sir darajasi (%)
1	Kognitiv	Madaniy qadriyatlar orqali axborotni saralash	84%
2	Emotsional	Vizual va interaktiv kontent orqali hissiy rezonans	86%
3	Ijtimoiy-psixologik	Ijtimoiy identifikatsiya va konformizm	85%
4	Motivatsion	Brendga sodiqlik va o'zini namoyon qilish	83%
5	Integratsiyalashgan mexanizm	Kognitiv, emotsional va ijtimoiy mexanizmlarning uyg'unligi	88%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, integratsiyalashgan mexanizm (88%) raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'sirida eng yuqori natijani ko'rsatadi. Bu shuni anglatadiki, kognitiv, emotsional va ijtimoiy komponentlarning birgalikdagi faoliyati iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonini eng samarali tarzda shakllantiradi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

Marketing strategiyalarida madaniy qadriyatlarni hisobga olish. Raqamli platformalarda brend kontenti milliy va lokal qadriyatlar bilan uyg'un bo'lishi lozim.

Vizual va interaktiv kontentdan samarali foydalanish. Hissiy rezonansni oshiruvchi vizual materiallar iste'molchilar e'tiborini jalb qiladi va qaror qabul qilishni tezlashtiradi.

Ijtimoiy tarmoqlarda tavsiyalar va sharhlardan foydalanish. Ijtimoiy dalil (social proof) mexanizmi orqali iste'molchilar qarorlarini mustahkamlash mumkin.

Influencer marketingni qadriyatlarga moslashtirish. Brendga mos va milliy qadriyatlarga uyg'un influencerlar tanlash iste'molchilar bilan bog'lanishni kuchaytiradi.

Integratsiyalashgan yondashuvni qo'llash. Kognitiv, emotsional va ijtimoiy mexanizmlarni birgalikda hisobga olish raqamli marketing samaradorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli muhit sharoitida madaniy qadriyatlar iste'mol qarorlariga psixologik jihatdan kompleks ta'sir ko'rsatadi. Kognitiv, emotsional va ijtimoiy mexanizmlar biri-biri bilan uzviy bog'lanib, iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonini shakllantiradi. Shu bilan



birga, integratsiyalashgan model marketing strategiyalarini ishlab chiqishda muhim yoʻnalish boʻlib, brendlar uchun raqamli muvaffaqiyatni taʼminlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.

1. Kotler P., Keller K. Marketing Management. – Pearson Education.
2. Solomon M. Consumer Behavior. – Pearson.
3. Hofstede G. Culture's Consequences. – Sage Publications.
4. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – Farrar, Straus and Giroux.
5. Belk R. Consumer Behavior in Digital Environments. – Journal of Consumer Research.



Isomiddinov Asliddin Baxridin o'g'li,
PhD Ijtimoiy-gumanitar fanlar, pedagogika va psixologiya kafedrası
Andijon davlat chet tillari instituti

MILLIY-MADANIY MEROS VA GLOBAL MADANIY INTEGRATSIYANING O'ZARO TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada globalizatsiya jarayonlari kuchayib borayotgan sharoitda milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiyaning o'zaro ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi zamonaviy jamiyatda milliy identitetni saqlash va global madaniy jarayonlarga moslashish zarurati bilan izohlanadi. Tadqiqotning maqsadi milliy madaniyat va global integratsiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash hamda ularning ijtimoiy-madaniy rivojlanishga ta'sirini asoslashdan iborat. Tadqiqot metodlari sifatida nazariy tahlil, komparativ yondashuv va umumlashtirish usullari qo'llanildi. Tahlil natijalariga ko'ra, global integratsiya madaniy almashinuvni kuchaytirishi bilan birga, milliy qadriyatlar va identitetga ham ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Ilmiy yangilik sifatida milliy va global madaniyat o'rtasidagi muvozanat modelining nazariy asoslari ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari madaniy siyosat va ta'lim tizimida qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: milliy madaniyat, madaniy meros, global integratsiya, madaniyatlararo muloqot, globalizatsiya, identitet, madaniy transformatsiya

Аннотация. В данной статье теоретически анализируется взаимовлияние национального культурного наследия и глобальной культурной интеграции в условиях глобализации. Актуальность исследования обусловлена необходимостью сохранения национальной идентичности при активном участии в глобальных культурных процессах. Цель исследования заключается в выявлении взаимосвязи между национальной культурой и глобальной интеграцией, а также в обосновании их влияния на социально-культурное развитие общества. В работе использованы методы теоретического анализа, сравнительного подхода и обобщения. Результаты исследования показали, что глобальная интеграция способствует культурному обмену, но одновременно влияет на трансформацию национальных ценностей и идентичности. Научная новизна заключается в разработке теоретической модели баланса между национальной и глобальной культурой. Полученные результаты могут быть использованы в культурной политике и образовательной практике.

Ключевые слова: национальная культура, культурное наследие, глобальная интеграция, межкультурное общение, глобализация, идентичность, культурная трансформация

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the interaction between national cultural heritage and global cultural integration in the context of globalization. The relevance of the study is determined by the need to preserve national identity while actively participating in global cultural processes. The aim of the research is to identify the relationship between national culture and global integration and to justify their impact on socio-cultural development. The study employs theoretical analysis, comparative methods, and generalization. The findings indicate that global integration enhances cultural exchange while also influencing the transformation of national values and identity. The scientific novelty lies in proposing a theoretical model for balancing national and global cultures. The results can be applied in cultural policy and educational practice.

Key words: national culture, cultural heritage, global integration, intercultural communication, globalization, identity, cultural transformation

Kirish. XXI asrda globalizatsiya jarayonlari jadal sur'atlar bilan rivojlanib, jamiyat hayotining barcha sohalariga, xususan, madaniyat va ta'lim tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot texnologiyalarining kengayishi, xalqaro aloqalarning kuchayishi va madaniyatlararo muloqotning rivojlanishi natijasida yagona global madaniy makon shakllanmoqda. Shu nuqtai



nazardan, milliy-madaniy merosni saqlash va uni global madaniy integratsiya jarayonlari bilan uyg'unlashtirish masalasi dolzarb ilmiy muammolardan biriga aylanmoqda.

Milliy madaniyat har bir xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlar va dunyoqarashini o'zida mujassam etgan muhim ijtimoiy fenomen hisoblanadi. U shaxsning milliy identitetini shakllantirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, global madaniy integratsiya turli madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni kuchaytirib, madaniy almashinuv va rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq ushbu jarayon ikki tomonlama xarakterga ega: bir tomondan, madaniyatlar o'zaro boyiydi, ikkinchi tomondan esa milliy o'ziga xoslikning yo'qolish xavfi yuzaga keladi.

Zamonaviy sharoitda milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhim vazifa hisoblanadi. Bu esa milliy qadriyatlarni asrab-avaylash bilan birga, global jarayonlarga moslashuvni ham talab etadi. Ayniqsa, madaniyatlararo muloqotning kengayishi sharoitida shaxsning o'z madaniyatini anglash va boshqa madaniyatlarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlarda globalizatsiya va madaniy integratsiya masalalari keng yoritilgan bo'lsa-da, ularning milliy-madaniy merosga ta'siri va o'zaro munosabatlari yetarli darajada tizimli tahlil qilinmagan. Ayniqsa, milliy identitetni saqlash va global madaniy jarayonlarga integratsiyalashuvning uyg'un mexanizmlarini aniqlash dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiyaning o'zaro ta'sirini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ularning zamonaviy jamiyatlardagi o'rnini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: milliy-madaniy meros tushunchasining mohiyatini ochib berish, global madaniy integratsiya jarayonlarini tahlil qilish, ularning o'zaro ta'sirini aniqlash va madaniy identitetni saqlash yo'llarini asoslash.

Milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya masalasi zamonaviy ijtimoiy-falsafiy va madaniyatshunoslik tadqiqotlarida keng yoritilmoqda. Ushbu yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar madaniyat, identitet va global jarayonlar o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalarni tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mahalliy olimlar orasida madaniyat va milliy identitet masalalarini o'rganishda E. Yusupovning qarashlari muhim o'rin tutadi. U o'z tadqiqotlarida milliy madaniyatni jamiyatning ma'naviy asosi sifatida baholab, uning saqlanishi va rivojlanishini ijtimoiy barqarorlikning muhim sharti deb hisoblaydi. Yusupovning fikricha, global jarayonlar ta'sirida milliy qadriyatlar transformatsiyaga uchrashi mumkin, shu sababli ularni ongli ravishda himoya qilish va rivojlantirish zarur.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida globalizatsiya va madaniyat o'rtasidagi aloqani chuqur tahlil qilgan Manuel Castells alohida e'tiborga loyiq. U "tarmoq jamiyati" nazariyasida global axborot oqimlari va kommunikatsiya vositalari madaniyatlarning o'zaro integratsiyasini kuchaytirishini ta'kidlaydi. Castellsning fikricha, globalizatsiya jarayonida milliy madaniyatlar yo'qolib ketmaydi, balki yangi shakllarda qayta namoyon bo'ladi.

Shuningdek, Samuel Huntingtonning "madaniyatlar to'qnashuvi" konsepsiyasi global madaniy integratsiya jarayoniga tanqidiy yondashuvni ifodalaydi. Unga ko'ra, globalizatsiya madaniyatlar o'rtasida nafaqat integratsiya, balki qarama-qarshiliklarni ham yuzaga keltiradi. Huntington madaniy identitetni asosiy ijtimoiy ajratuvchi omil sifatida ko'rib, milliy madaniyatlarni saqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Madaniyatlararo ta'sir va integratsiya masalasini ilmiy jihatdan yoritishda Arjun Appaduraining qarashlari ham muhimdir. U global madaniyatni turli "madaniy oqimlar" (ethnoscapes, mediascapes, ideoscapes) orqali izohlab, zamonaviy dunyoda madaniyatlar o'zaro aralashib borayotganini ko'rsatadi. Appadurai fikricha, globalizatsiya jarayonida madaniyatlar bir-biriga ta'sir qiladi, natijada yangi gibril madaniy shakllar yuzaga keladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, milliy madaniyat va global integratsiya masalasi turli nuqtai nazardan o'rganilgan bo'lsa-da, ularning o'zaro ta'siri hali to'liq tizimli yondashuv asosida tahlil qilinmagan. Mahalliy tadqiqotlarda milliy madaniyatning saqlanishiga e'tibor qaratilgan bo'lsa, xorijiy manbalarda global jarayonlar ustuvor o'rganilgan. Biroq ushbu ikki yo'nalishni



uyg'unlashtiruvchi kompleks model yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shu sababli milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiyaning o'zaro ta'sirini tizimli va integrativ yondashuv asosida o'rganish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Milliy-madaniy meros jamiyatning tarixiy rivojlanishi davomida shakllangan moddiy va nomoddiy qadriyatlar majmuasini ifodalaydi. U xalqning urf-odatlarini, an'analarini, tili, dini, san'ati va turmush tarzini o'zida mujassam etadi. Milliy madaniyat shaxsning o'zini anglashida, milliy identitetni shakllantirishda va jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Shu sababli milliy-madaniy merosni saqlash va rivojlantirish har bir jamiyatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Milliy identitet tushunchasi ham madaniy meros bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u shaxsning o'zini muayyan millatga mansub deb anglashini ifodalaydi. Bu jarayonda madaniyat asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Madaniyat orqali avloddan-avlodga qadriyatlar, an'analar va ijtimoiy tajriba uzatiladi, bu esa milliy o'ziga xoslikni saqlashga xizmat qiladi.

Global madaniy integratsiya globalizatsiya jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, turli madaniyatlarning o'zaro aloqasi, ta'siri va uyg'unlashuvini anglatadi. Zamonaviy dunyoda axborot texnologiyalarining rivojlanishi, migratsiya jarayonlari va xalqaro hamkorlik madaniyatlararo muloqotni keskin kengaytirmoqda. Bu esa madaniy almashinuv va o'zaro boyish jarayonlarini tezlashtiradi.

Madaniyatlararo aloqalar natijasida yangi madaniy shakllar paydo bo'ladi, turli madaniyat elementlari o'zaro aralashadi va gibril madaniy muhit shakllanadi. Shu bilan birga, global integratsiya jarayoni madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni kamaytirishi va umumiy global madaniyat elementlarini shakllantirishi mumkin. Biroq bu jarayon ayrim hollarda milliy madaniyatlarning o'ziga xosligini yo'qotish xavfini ham yuzaga keltiradi.

Milliy va global madaniyat o'rtasidagi munosabat murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Bir tomondan, global madaniyat milliy madaniyatlarga yangi imkoniyatlar yaratadi, ularni rivojlantiradi va boyitadi. Ikkinchi tomondan esa, bu jarayon milliy qadriyatlarning zaiflashishi yoki yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

Madaniy integratsiya va differentsiya jarayonlari bir vaqtning o'zida kechadi. Integratsiya madaniyatlarning yaqinlashuviga olib kelsa, differentsiya ularning o'ziga xosligini saqlashga xizmat qiladi. Shu bois ushbu ikki jarayon o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhim hisoblanadi.

Madaniy transformatsiya esa globalizatsiya sharoitida madaniyatlarning o'zgarish jarayonini ifodalaydi. Bu jarayonda milliy madaniyat yangi sharoitlarga moslashadi, yangi elementlar bilan boyiydi, biroq o'z asosiy qadriyatlarini saqlab qolishi zarur. Shu nuqtai nazardan, milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish global integratsiya sharoitida muhim strategik vazifa sifatida qaraladi.

Natijada, milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi o'zaro ta'sir jamiyat rivojlanishining muhim omillaridan biri bo'lib, ularning uyg'unligi madaniy barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlaydi.

Mazkur tadqiqotda asosiy metod sifatida nazariy tahlil usuli qo'llanildi. Ushbu metod milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqur ilmiy asosda o'rganish imkonini beradi. Nazariy tahlil orqali mavjud ilmiy manbalar, falsafiy va madaniyatshunoslikka oid nazariyalar tizimli ravishda o'rganilib, ularning asosiy g'oyalari umumlashtirildi.

Tadqiqot jarayonida milliy madaniyat, globalizatsiya, madaniy integratsiya va identitet tushunchalariga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Turli olimlarning fikrlari qiyosiy jihatdan ko'rib chiqilib, ularning umumiy va farqli tomonlari aniqlashtirildi. Bu esa milliy va global madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqurroq tushunishga yordam berdi.

Nazariy tahlil metodining qo'llanilishi natijasida milliy-madaniy merosning jamiyatdagi o'rni, global madaniy integratsiyaning asosiy xususiyatlari hamda ularning o'zaro ta'sir mexanizmlari aniqlab berildi. Shu bilan birga, mavjud ilmiy qarashlar umumlashtirilib, muammo bo'yicha yagona konseptual yondashuv ishlab chiqildi.



Natijada, nazariy tahlil metodi mazkur tadqiqot mavzusini kompleks va tizimli ravishda o'rganish, ilmiy xulosalar chiqarish hamda milliy va global madaniyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni asoslab berishda samarali ilmiy vosita sifatida namoyon bo'ldi.

Mazkur nazariy tahlil natijalari milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi o'zaro ta'sir murakkab, ko'p qirrali va ikki tomonlama jarayon ekanligini ko'rsatdi. Ilmiy manbalarni umumlashtirish asosida ushbu jarayonning asosiy yo'nalishlari va ta'sir mexanizmlari aniqlashtirildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, globalizatsiya jarayonida milliy madaniyat ikki xil yo'nalishda rivojlanadi. Bir tomondan, global madaniy oqimlar ta'sirida milliy qadriyatlar transformatsiyaga uchraydi, ya'ni yangi madaniy elementlar bilan boyiydi. Masalan, zamonaviy texnologiyalar, media va kommunikatsiya vositalari milliy madaniyatning yangi shakllarda namoyon bo'lishiga imkon yaratadi.

Ikkinchi tomondan esa, global madaniyatning keng tarqalishi milliy identitetning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Ayrim hollarda madaniyatlar standartlashuvi yuzaga kelib, an'anaviy qadriyatlar va urf-odatlar asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qotadi. Bu esa milliy madaniyatni saqlash muammosini dolzarb qiladi.

Nazariy tahlil natijalariga ko'ra, global madaniy integratsiya bir qator ijobiy va salbiy jihatlariga ega.

Ijobiy jihatlar:

madaniyatlararo muloqotning kengayishi
turli madaniyatlar o'rtasida tajriba almashish
madaniy boyliklarning global darajada tarqalishi
global tafakkurning shakllanishi

Salbiy jihatlar:

milliy identitetning yo'qolish xavfi
madaniyatlarning standartlashuvi
an'anaviy qadriyatlarning zaiflashuvi
madaniy assimilyatsiya jarayonining kuchayishi

Shu sababli global integratsiya jarayoni har doim muvozanatni talab etadi, ya'ni rivojlanish va saqlanish o'rtasidagi uyg'unlik muhim hisoblanadi.

Tahlillar asosida milliy-madaniy merosni global integratsiya sharoitida saqlashning bir qator samarali strategiyalari aniqlashtirildi.

Jadval

Milliy madaniyat va global integratsiya o'zaro ta'siri modeli

Yo'nalish	Mazmuni	Natija
Ta'lim tizimi	Milliy qadriyatlarni o'qitish	Madaniy identitetni shakllantirish
Madaniy siyosat	Merosni himoya qilish	Madaniy barqarorlik
Global integratsiya	Madaniyatlararo muloqot	Madaniy almashinuv
Innovatsion yondashuv	Madaniyatni zamonaviy shaklda rivojlantirish	Transformatsiya va rivojlanish

Mazkur model shuni ko'rsatadiki, milliy va global madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir qarama-qarshi emas, balki uyg'unlashgan jarayon sifatida qaralishi zarur.

Nazariy tahlil natijalari milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi munosabatni to'g'ri boshqarish orqali madaniy barqarorlik va rivojlanishni ta'minlash mumkinligini ko'rsatdi. Globalizatsiya jarayoni milliy madaniyatni yo'qotish emas, balki uni yangi sharoitda rivojlantirish imkoniyati sifatida qaralishi lozim.

Olingan nazariy natijalar shuni ko'rsatadiki, milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi munosabatlar biryoqlama emas, balki murakkab va dinamik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Falsafiy nuqtai nazardan qarganda, globalizatsiya madaniyatlar o'rtasidagi chegaralarni yumshatib, ularning o'zaro yaqinlashuviga xizmat qilsa-da, ayni paytda



milliy identitetni saqlash muammosini ham keskinlashtiradi. Shu sababli milliy madaniyatni global jarayonlarga qarama-qarshi qo'yish emas, balki ular o'rtasidagi muvozanatni topish muhim hisoblanadi.

Mazkur natijalar zamonaviy ilmiy tadqiqotlar bilan taqqoslanganda umumiy nazariy qarashlar bilan uyg'unlik kasb etadi. Xususan, globalizatsiya nazariyalarida madaniyatlarning o'zaro ta'siri, integratsiyasi va transformatsiyasi keng yoritilgan bo'lsa-da, ushbu tadqiqotda milliy madaniyatning saqlanishi va rivojlanishi masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Bu esa muammoni yanada kompleks yondashuv asosida tushunish imkonini beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, global madaniy integratsiya jarayoni nafaqat ijobiy, balki salbiy oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Bir tomondan, u madaniyatlararo muloqotni rivojlantiradi, yangi g'oyalar va tajribalar almashinuviga xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa, milliy qadriyatlarining zaiflashuvi, madaniyatlarning bir xil shaklga kelishi va identitetning yo'qolish xavfini kuchaytiradi. Shu sababli ushbu jarayonni boshqarishda ongli yondashuv zarur.

Inson va jamiyat nuqtai nazaridan madaniyat global rivojlanishning muhim omili bo'lib qolmoqda. Milliy madaniyat shaxsning o'zini anglashida, global madaniyat esa uning dunyoqarashini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. Shu bois bu ikki yo'nalish o'zaro raqobat emas, balki hamkorlik asosida rivojlanishi lozim.

Amaliy jihatdan, tadqiqot natijalari milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirishda ta'lim tizimi, madaniy siyosat va ijtimoiy institutlarning o'rni muhim ekanligini ko'rsatadi. Ta'lim jarayonida madaniyatlararo muloqotga asoslangan yondashuvlarni joriy etish, milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirish va global jarayonlarga moslashuvni ta'minlash zarur. Shu bilan birga, madaniy merosni zamonaviy shakllarda rivojlantirish va uni global maydonga olib chiqish ham muhim vazifalardan biridir.

Umuman olganda, milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiyaning o'zaro ta'siri zamonaviy jamiyat rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo'lib, ularning uyg'unligi madaniy barqarorlik va taraqqiyotni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Mazkur nazariy-tahliliy tadqiqot natijalari milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiya o'rtasidagi o'zaro ta'sir zamonaviy jamiyat rivojlanishining muhim omillaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, globalizatsiya jarayonlari madaniyatlararo aloqalarni kengaytirish, tajriba almashinuvini kuchaytirish va yangi madaniy shakllarni yuzaga keltirish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu jarayon milliy identitet va an'anaviy qadriyatlar uchun muayyan tahdidlarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Tadqiqot davomida milliy-madaniy merosning shaxs va jamiyat hayotidagi ahamiyati asoslab berildi. Milliy madaniyat insonning o'zini anglashida, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda va madaniy davomiylikni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli global integratsiya sharoitida milliy madaniyatni saqlash va rivojlantirish strategik vazifa sifatida qaralishi lozim.

Nazariy tahlil natijalari global va milliy madaniyat o'rtasidagi munosabatni qarama-qarshi emas, balki o'zaro boyituvchi jarayon sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Ushbu jarayonda muvozanatni saqlash, ya'ni global rivojlanishga moslashgan holda milliy qadriyatlarni asrab qolish muhim ahamiyat kasb etadi.

Amaliy jihatdan quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi: ta'lim tizimida milliy-madaniy merosni o'rganishga alohida e'tibor qaratish, madaniyatlararo muloqotga asoslangan yondashuvlarni joriy etish, yosh avlodda milliy identitetni shakllantirish bilan birga global tafakkurni rivojlantirish zarur. Shuningdek, madaniy siyosat doirasida milliy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlash va ularni global maydonda targ'ib qilish muhim hisoblanadi.

Kelgusidagi tadqiqotlar milliy va global madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirning yangi shakllarini o'rganish, raqamli madaniyat sharoitida madaniy transformatsiya jarayonlarini tahlil qilish hamda ushbu jarayonlarning ijtimoiy oqibatlarini chuqurroq o'rganishga qaratilishi lozim. Bu esa zamonaviy jamiyatda madaniy rivojlanishning barqaror va uyg'un modelini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Юсупов Э. Ижтимоий фалсафа. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 256 б.



2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Москва: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. – Москва: АСТ, 2003. – 603 с.
4. Аппадурай А. Современность наизнанку: культурные измерения глобализации. – Москва: Новое литературное обозрение, 2018. – 368 с.
5. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – 80 p.
6. OECD. Global Competency for an Inclusive World. – Paris: OECD Publishing, 2018. – 45 p.
7. Banks J.A. An Introduction to Multicultural Education. – Boston: Pearson, 2015. – 336 p.



Turg'unov Nurmuhammad Sobitovich,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

RIVOJLANGAN DAVLATLARDA MAKTABGACHA TA'LIMDA INKLYUZIV TA'LIMNING TASHKIL ETISH AMALIYOTLARI

Anotatsiya. Ushbu maqola rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'lim tizimida inklyuziv ta'limning tashkil etilish amaliyotlarini, pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarini kompleks tahlil qiladi. Tadqiqotning markazida inklyuziv ta'limning samaradorligini oshirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik strategiyalar, boshqaruviy mexanizmlar va institutsional yondashuvlar o'rganilgan. Maqolada ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajribalar va empirik kuzatishlar asosida inklyuziv ta'limning metodologik va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maktabgacha ta'lim, pedagogik yondashuv, boshqaruv strategiyalari, rivojlangan davlatlar tajribasi, ta'lim siyosati.

Аннотация. Данная статья проводит комплексный анализ практик организации инклюзивного образования в системе дошкольного образования развитых стран, а также педагогических и управленческих подходов. В центре исследования находятся современные педагогические стратегии, управленческие механизмы и институциональные подходы, направленные на повышение эффективности инклюзивного образования. В статье на основе научной литературы, международного опыта и эмпирических наблюдений анализируются методологические и практические аспекты инклюзивного образования.

Ключевые слова: Инклюзивное образование, дошкольное образование, педагогический подход, управленческие стратегии, опыт развитых стран, образовательная политика.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the practices of organizing inclusive education within the preschool education system in developed countries, as well as pedagogical and managerial approaches. The study focuses on modern pedagogical strategies, management mechanisms, and institutional approaches aimed at enhancing the effectiveness of inclusive education. Based on scientific literature, international experiences, and empirical observations, the article analyzes the methodological and practical aspects of inclusive education.

Key words: inclusive education, preschool education, pedagogical approach, management strategies, experience of developed countries, educational policy.

Kirish. Maktabgacha ta'lim tizimi inson hayotida birinchi rasmiy ta'lim bosqichi sifatida ijtimoiy, ma'naviy va kognitiv rivojlanishning muhim asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, XXI asrning global ta'lim siyosati kontekstida inklyuziv ta'lim konsepsiyasi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun keng ko'lamli imkoniyatlar yaratish bo'yicha markaziy tamoyilga aylangan. Inklyuziv ta'lim – bu har qanday yoshdagi va qobiliyatdagi bolalarning teng huquqli ta'lim olishini ta'minlashni maqsad qilgan pedagogik va boshqaruviy yondashuvlar tizimi bo'lib, unda o'quv jarayoni individual ehtiyojlar va ijtimoiy inkluziya tamoyillari asosida shakllantiriladi. Rivojlangan davlatlarda inklyuziv ta'limning maktabgacha ta'lim bosqichida tashkil etilishi nafaqat pedagogik yondashuvlar, balki boshqaruv strategiyalari, institutsional mexanizmlar va davlat siyosatining uzviy uyg'unligini talab qiladi. Rivojlangan davlatlarda, xususan Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Shimoliy Amerika va Avstraliya tajribalarida inklyuziv maktabgacha ta'lim tizimlarining rivojlanishi keng qamrovli nazariy va amaliy tadqiqotlarga asoslangan. Shu kontekstda, inklyuziv ta'limning samaradorligi pedagoglarning kompetensiyasi, muassasa rahbarlarining strategik yondashuvlari, o'quv rejalarining moslashuvchanligi va davlat siyosatining uzviyligi bilan bevosita bog'liq ekanligi ko'rsatildi. Masalan, Finlyandiya va Shvetsiya maktabgacha ta'lim tizimlarida inklyuziv yondashuvlarning konseptual asoslari davlat tomonidan belgilangan me'yoriy-huquqiy hujjatlar orqali mustahkamlangan bo'lib, pedagoglarning professional tayyorgarligi va muassasa ichidagi boshqaruv mexanizmlari bir-biri bilan uyg'unlashtirilgan. Shu bilan birga, AQSh va Kanada tajribasida pedagogik yondashuvlarning individualizatsiyalashuvi va bolalar ehtiyojlariga moslashtirilgan interaktiv metodlar inklyuziv ta'limning samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida ko'riladi. Inklyuziv



ta'lim kontseptsiyasi maktabgacha ta'lim tizimida nafaqat bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, balki bolalarning ijtimoiy, emosional va ma'naviy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta'lim jarayoni pedagogik va boshqaruviy komponentlarni birlashtiradigan kompleks tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Pedagogik komponent bolalarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'quv-metodik materiallarni moslashtirish, interaktiv va o'yin asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, shuningdek, ota-onalar va jamoa bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishni o'z ichiga oladi. Boshqaruviy komponent esa muassasa rahbarlari va ta'lim boshqarmalari darajasida strategik rejalashtirish, resurslarni taqsimlash, pedagogik xodimlarning malakasini oshirish va muassasa ichida inklyuziv madaniyatni shakllantirishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvlarni amalga oshirish jarayonida qator ijtimoiy, pedagogik va institutsional muammolar ham mavjud. Ulardan eng muhimi – pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasi darajasidagi tafovutlar, muassasa ichidagi boshqaruviy mexanizmlarning murakkabligi va resurslarning yetishmasligi. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta'limning muvaffaqiyati nafaqat ta'lim siyosati va strategiyasiga, balki pedagogik jarayonni ilmiy asosda tashkil etish va boshqaruv yondashuvlarini samarali uyg'unlashtirishga bog'liq. Maqolaning dolzarbligi shundaki, O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvlarni joriy etish jarayoni hali ilmiy asoslangan, kompleks tadqiqotlar orqali tizimli tahlil qilinmagan, shuning uchun rivojlangan davlatlar tajribasi asosida pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarni o'rganish, tizimli tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, global pedagogik amaliyotlar va O'zbekiston kontekstidagi inklyuziv ta'limni uyg'unlashtirish orqali yoshlarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish, teng huquqli ta'lim imkoniyatlarini ta'minlash va ijtimoiy inkluziyani oshirish imkoniyatlari mavjud. Maqola tarkibida birinchi navbatda rivojlangan davlatlar tajribasi tahlil qilinadi, keyin pedagogik va boshqaruviy yondashuvlar o'rganiladi, so'ngra empirik tadqiqotlar va amaliy tavsiyalar orqali O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimiga tatbiq etish istiqbollari aniqlanadi. Shu tarzda, maqola inklyuziv ta'limning maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ilmiy asoslangan samarali mexanizmlarini va boshqaruviy strategiyalarini aniqlashga qaratilgan ilmiy-tadqiqot kontributsiyasini taqdim etadi.

Adabiyotlar tahlili: Mavzu doirasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar inklyuziv ta'limning maktabgacha yoshdagi bolalar uchun nazariy, pedagogik va siyosiy asoslarini chuqur o'rganadi hamda rivojlangan davlatlarning amaliy tajribalarini tizimli tahlil qiladi. Masalan, Lani Florian inklyuziv ta'limning nazariy va amaliy tamoyillarini yoritib, "special" (maxsus) ta'limdan inklyuziv ta'limga o'tish jarayonida pedagoglarning kompetensiyalari va ularning pedagogik yondashuvlari qanday yangilanishi kerakligini ta'kidlaydi, bu esa inklyuziv muhitni yaratishning murakkab mexanizmlarini ochib beradi. Florianning ishlari inklyuziv ta'lim kontseptsiyasini ijtimoiy adolat, tenglik va har bir bolaga moslashtirilgan ta'lim muhitini yaratish nuqtai nazaridan ko'rib chiqishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Samuel J. Meisels bolalar baholash va inklyuziv praktikalarni chuqur o'rgangan olim bo'lib, u inklyuziv maktabgacha ta'lim jarayonida yosh bolalarning rivojlanishini tahlil qilishda o'zining metodologik yondashuvlari bilan tanilgan. Meiselsning ishlari inklyuziv dasturlar samaradorligini baholashda haqiqiy, rivojlanishga yo'naltirilgan va baholash usullaridan foydalanish tamoyillarini belgilaydi, bu maktabgacha ta'lim tizimida inkluziya samaradorligini ilmiy-nazariy asosda baholash imkonini beradi. Bu ikki olimning ilmiy yondashuvlari bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, inklyuziv ta'limning amaliyoti pedagogik yondashuvlar, baholash usullari va tizimli siyosiy mexanizmlarni birlashtirilgan holda tahlil etadi. Florian nazariy asoslarni yaratib, inklyuziv ta'limning ijtimoiy-pedagogik tamoyillarini aniqlaydi, Meisels esa bu tamoyillar maktabgacha yoshdagi bolalar uchun tegishli baholash va amaliyotlarga qanday tatbiq etilishini ko'rsatadi. Ushbu ikki olimning ishlari inklyuziv ta'limning maktabgacha yoshdagi bosqichda ham samarali tashkil etilishi uchun zarur ilmiy va amaliy yondashuvlarni muvozanatli tarzda ochib beradi.

Metodologik qism. Ushbu maqolada rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'limda inklyuziv yondashuvlarni o'rganish va tahlil qilish jarayoni kompleks metodologik yondashuv asosida amalga oshirildi. Tadqiqotda sifat va miqdoriy metodlar integratsiyasi qo'llanilib, nazariy tahlil, empirik kuzatish, solishtirma tahlil va amaliy misollar orqali inklyuziv ta'limning pedagogik



va boshqaruviy mexanizmlari batafsil o'rganildi. Shu bilan birga, case-study metodi maktabgacha ta'lim muassasalaridagi inklyuziv amaliyotlarni real holatlar asosida tahlil qilish imkonini berdi, so'rovnoma va intervyular esa pedagoglarning kompetensiyasi, rahbarlik strategiyalari va inklyuziv jarayonni tashkil etishdagi boshqaruv yondashuvlarini aniqlashda muhim manba bo'ldi. Metodologik jihatdan, maqolada taqqoslash usuli rivojlangan davlatlarning inklyuziv ta'lim amaliyotlarini o'zaro solishtirish orqali ularning samaradorligini aniqlash va O'zbekiston kontekstida tatbiq etish imkoniyatlarini baholashga xizmat qildi. Shu bilan birga, analitik tahlil yordamida amaliy va nazariy komponentlar uzviy tarzda bog'lanib, inklyuziv ta'limning maktabgacha bosqichida pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarning kompleks tizimi ochib berildi. Umuman olganda, maqolada ishlatilgan metodlar – nazariy tahlil, empirik kuzatish, case-study, intervyu, so'rovnoma va taqqoslash metodlari – inklyuziv ta'limning maktabgacha yoshdagi bolalar uchun samarali tashkil etilishi, pedagogik va boshqaruviy mexanizmlarning optimal integratsiyasini aniqlashga imkon yaratdi, shu bilan ilmiy va amaliy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga zamin yaratdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'limning samaradorligi nafaqat pedagogik jarayonlarning sifatiga, balki muassasa rahbarlari boshqaruv strategiyalarining uzviy uyg'unlashuvi va tizimli institutsional mexanizmlarga bog'liq. Tadqiqot davomida olib borilgan empirik kuzatuvlar, so'rovlar va intervyular natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagoglarning individual yondashuvni tatbiq etish qobiliyati, zamonaviy didaktik metodlar, o'yin asosida ta'lim va interaktiv pedagogik texnologiyalardan foydalanish inklyuziv ta'lim jarayonining asosiy samaradorlik omillari hisoblanadi. Shu bilan birga, pedagoglarning professional malaka darajasi, doimiy metodik qo'llab-quvvatlanishi va inklyuziv kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha maxsus dasturlar inklyuziv muhitni barqaror shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Boshqaruviy nuqtai nazardan, natijalar shuni ko'rsatadiki, muassasa rahbarlari tomonidan amalga oshiriladigan strategik rejalashtirish, resurslarni optimal taqsimlash, ta'lim jarayonini monitoring qilish va pedagogik xodimlarni malakasini oshirish dasturlari inklyuziv ta'lim jarayonining barqarorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, muassasa ichidagi inklyuziv madaniyatni shakllantirish – hamkorlik va jamoaviy qaror qabul qilish, ota-onalar bilan uzviy aloqalarni yo'lga qo'yish va har bir bolaning individual ehtiyojlarini doimiy kuzatish orqali amalga oshiriladi. Solishtirma tahlillar rivojlangan davlatlar tajribasida inklyuziv ta'limning samaradorligi pedagogik va boshqaruviy komponentlarning bir-birini mustahkamlashiga bog'liqligini ko'rsatdi. Masalan, Finlyandiya va Shvetsiya maktabgacha ta'lim tizimlarida pedagoglarning inklyuziv kompetensiyalari va muassasa rahbarlarining strategik yondashuvlari uzviy tarzda integratsiyalashgan, bu esa inklyuziv muhitni yaratishda yuqori natijalarni ta'minlaydi. AQSh va Kanada tajribalarida esa empirik baholashlar, bolalarning individual rivojlanish ko'rsatkichlarini tahlil qilish va moslashtirilgan pedagogik metodlarni qo'llash inklyuziv ta'limning samaradorligini oshirishda markaziy rol o'ynaydi. Shu bilan birga, natijalar inklyuziv ta'lim jarayonida pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarning bir-birini to'ldiruvchi funksiyasi mavjudligini ko'rsatadi. Pedagogik komponent bolalarning individual imkoniyatlarini hisobga olib o'quv-metodik materiallarni moslashtirish, interaktiv va o'yin asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, ota-onalar va jamoa bilan hamkorlikni rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Boshqaruviy komponent esa muassasa darajasida strategik rejalashtirish, resurslarni taqsimlash, pedagogik xodimlarning malakasini oshirish va inklyuziv madaniyatni shakllantirishni nazarda tutadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlar tajribasida inklyuziv ta'limning muvaffaqiyati pedagogik kompetensiya, boshqaruv strategiyalari va empirik baholashning uzviy uyg'unligi bilan bog'liq bo'lib, bu O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimida inklyuziv yondashuvlarni tatbiq etish uchun ilmiy asos sifatida xizmat qiladi va yosh bolalarning individual rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishga, teng huquqli ta'limni ta'minlashga va jamiyatda ijtimoiy inkluziyani mustahkamlashga yordam beradi.

Muhokama. Rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'limning samaradorligi bo'yicha ilmiy jamoatchilikda turli bahs-munozaralar mavjud. Lani Florian va Samuel J. Meiselsning ishlari bu bahsning markazida turadi. Florian inklyuziv ta'limni ijtimoiy adolat, tenglik va har bir bolaning individual ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan strategiya



sifatida talqin qiladi. U pedagogik yondashuvlarni chuqur o'rganib, maktabgacha ta'lim tizimida inkluziya tamoyillarining amaliy tatbiqi uchun pedagoglarning kompetensiyalari va muassasa ichidagi inkluziv madaniyatni shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Florian nazariy jihatdan inkluziv ta'limning barqarorligi va sifatini pedagogik yondashuvlar bilan bog'lashni asosiy omil sifatida ko'rsatadi. Boshqa tomondan, Meisels inkluziv ta'lim samaradorligini baholash jarayonida empirizmga ko'proq urg'u beradi. U bolalarning rivojlanishini real va amaliy baholash orqali inkluziv dasturlarni optimallashtirish mumkinligini ta'kidlaydi. Meisels pedagogik metodlar va boshqaruv strategiyalarini bolalarning individual rivojlanish ko'rsatkichlari bilan uzviy bog'lab tahlil qilishni taklif qiladi, bu esa inkluziv muhitni yaratishda empirik asosning muhimligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, Florian va Meisels o'rtasida bir qator polemikalar mavjud. Florian pedagogik va ijtimoiy nazariy asoslarni inkluziv ta'limning markaziy elementi deb hisoblagan bo'lsa, Meisels inkluziv jarayonning samaradorligini baholash va uni real amaliyotga tatbiq etish uchun empirik metodlarni asosiy omil sifatida ko'radi. Ushbu bahs-munozaralar rivojlangan davlatlarda inkluziv maktabgacha ta'limning murakkab tizimini, pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarning o'zaro integratsiyasini va inkluziv jarayonni barqaror amalga oshirishdagi omillarni aniqlash imkonini beradi. Natijada, ikki olimning qarashlari uzviy tarzda bir-birini to'ldiradi: Florian nazariy va ijtimoiy tamoyillarni shakllantirsa, Meisels ushbu tamoyillarni amaliy va empirik kontekstda baholash imkonini beradi. Bu esa rivojlangan davlatlarda inkluziv maktabgacha ta'limning samarali tashkil etilishida pedagogik kompetensiya, boshqaruv strategiyalari va empirik baholashning bir-birini mustahkamlovchi rolini ochib beradi. Shu bilan birga, u O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimida inkluziv yondashuvlarni tatbiq etish uchun ilmiy va amaliy asos yaratadi, ta'lim sifatini oshirish va har bir bolaning individual rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu maqola rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'limda inkluziv ta'limning pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarini tizimli tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, inkluziv ta'limning samarali tashkil etilishi pedagogik kompetensiyalar, boshqaruv strategiyalari va empirik baholash metodlarining uzviy uyg'unligiga bog'liqdir. Florian va Meiselsning ilmiy ishlari orqali inkluziv ta'limning nazariy asoslari va amaliy tatbiqi bir-birini to'ldiruvchi tarzda ochib berildi, bu esa maktabgacha yoshdagi bolalarning individual ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy inkluziyani rivojlantirish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Rivojlangan davlatlar tajribasi pedagogik va boshqaruviy yondashuvlarni uyg'unlashtirishning muvaffaqiyatli mexanizmlarini ko'rsatadi: pedagoglarning malakasini oshirish, muassasa ichidagi inkluziv madaniyatni shakllantirish, strategik rejalashtirish va resurslarni optimal taqsimlash orqali inkluziv jarayon barqaror va samarali bo'ladi. Shu bilan birga, empirik metodlar inkluziv ta'limning natijadorligini baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. O'zbekiston kontekstida ushbu ilmiy-tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tizimida inkluziv yondashuvlarni tatbiq etish uchun muhim asos yaratadi. Pedagogik va boshqaruviy mexanizmlarning uyg'un integratsiyasi orqali yosh bolalarning individual rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish, teng huquqli ta'limni ta'minlash va jamiyatda ijtimoiy inkluziyani mustahkamlash mumkin. Shu bilan, maqola nafaqat rivojlangan davlatlar tajribasini tahlil qilish, balki O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimida inkluziv ta'limni samarali joriy etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Rixsitillayeva M. B. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari ta'lim-tarbiya jarayonida inkluziv muhitni yaratish ko'nikmalarini shakllantirish //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – Т. 57. – №. 1. – С. 16-21.
2. Berdiyeva M., Saydinova B. O 'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimining zamonaviy rivojlanish yo 'nalishlari //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – С. 675280.
3. Rustamova S. Pedagogik Ta'limda tadqiqiy faoliyatni integratsiyalash texnologiyalari: nazariy va amaliy jihatlar //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – С. 675416.



4. Raxmonova S. M., Negmatova M. M. Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 5. – C. 950-953.
5. Umarova F. B. Q. Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish //Scientific progress. – 2021. – T. 2. – №. 2. – C. 1214-1217.
6. Tashmetova M. Maktabgacha ta'lim tizimida alohida ta'lim ehtiyojlari mavjud bolalar ta'lim olishida uzluksizlikni ta'minlash //Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2025. – T. 2. – №. 12. – C. 9-11.
7. Shodiyeva D. Maktabgacha Ta'lim Tizimida Inklyuziv Ta'limni Rivojlantirish //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – C. 674150.
8. Anvarovna A. O. Maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'limni tashkillashtirish //Science and innovation. – 2024. – T. 3. – №. Special Issue 38. – C. 776-780.
9. Mo'minov S. A., Xudayberdiyev U. J. Inklyuziv ta'limda individual ta'lim dasturi //Inter education & global study. – 2025. – T. 3. – №. 10 (1). – C. 161-171.
10. Umarova Z. Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarini inklyuziv faoliyatga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik zarurati //Maktabgacha va Maktab Ta'limi Jurnal. – C. 674750.



Sultonov Akram Ikromovich,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Boshlalang'ich ta'lim nazariyasi kafedrası dotsenti

O'SMIRLIK DAVRIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYA RIVOJLANISHINING PEDAGOGIK- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda muloqot jarayoni, ijtimoiy munosabatlar hamda shaxslararo aloqalar faol rivojlanadi. Tadqiqotda o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalari, tengdoshlar bilan muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlari hamda ijtimoiy muhitning kommunikativ kompetensiya rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'siri yoritilgan. Shuningdek, o'smirlarning muloqot madaniyati, ijtimoiy faolligi va shaxslararo munosabatlar tizimidagi o'zini ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda oila muhiti, ta'lim jarayoni hamda ijtimoiy muhitning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, kommunikativ kompetensiya, muloqot jarayoni, shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy muhit, psixologik rivojlanish, tengdoshlar guruhi, kommunikativ ko'nikmalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности развития коммуникативной компетенции в подростковом возрасте. Подростковый возраст является важным этапом развития личности, в котором активно формируются коммуникативные навыки, межличностные отношения и социальные взаимодействия. В исследовании анализируются особенности общения подростков со сверстниками, роль социальной среды и образовательного процесса в формировании коммуникативной компетенции. Также рассматриваются вопросы развития культуры общения, социальной активности и межличностных отношений подростков. Результаты исследования показывают, что семья, образовательная среда и социальные факторы играют важную роль в развитии коммуникативной компетенции подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, коммуникативная компетенция, общение, межличностные отношения, социальная среда, психологическое развитие, группа сверстников, коммуникативные навыки.

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of the development of communicative competence during adolescence. Adolescence is an important stage of personality development characterized by the active formation of communication skills, interpersonal relationships, and social interactions. The study examines adolescents' communication with peers, the influence of the social environment and educational processes on the development of communicative competence. Furthermore, the issues of communication culture, social activity, and interpersonal relations among adolescents are discussed. The results indicate that family environment, educational conditions, and social factors play a significant role in the development of communicative competence in adolescents.

Key words: adolescence, communicative competence, communication process, interpersonal relations, social environment, psychological development, peer group, communication skills.

Kirish. O'smirlik davri inson hayotidagi eng muhim va murakkab rivojlanish bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ushbu davr biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlarning faol kechishi bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, shaxsning o'z-o'zini anglash jarayoni, ijtimoiy munosabatlarning kengayishi hamda muloqot ko'nikmalarining rivojlanishi aynan o'smirlik davrida faol namoyon bo'ladi. Shu sababli o'smirlik davri psixologiya fanida shaxs rivojlanishining muhim bosqichi sifatida alohida o'rganiladi. Ushbu davrda shaxsning kommunikativ faoliyati, ijtimoiy



munosabatlar tizimiga kirishishi hamda muloqot jarayonida o'z o'rnini topishga bo'lgan intilishi kuchayadi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida kommunikativ kompetensiya shaxs rivojlanishining muhim omillaridan biri sifatida qaraladi. Kommunikativ kompetensiya shaxsning samarali muloqot qilish, ijtimoiy munosabatlarni o'rnatish hamda turli ijtimoiy vaziyatlarda o'z fikrini erkin ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ushbu kompetensiya shaxsning ijtimoiy faoliyati, jamoa bilan ishlash qobiliyati hamda ijtimoiy moslashuv jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi shaxsning kelajakdagi ijtimoiy hayoti uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

O'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi ko'plab psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Ushbu davrda o'smirlar tengdoshlar bilan faol muloqot qilishga intiladi, o'z fikrini ifodalash hamda boshqalar bilan o'zaro munosabatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Shu jarayonda o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalari, ijtimoiy faolligi hamda shaxslararo munosabatlar tizimidagi o'rni shakllanadi. O'smirlar muloqot jarayonida o'z shaxsiy xususiyatlarini namoyon etadi, turli ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi hamda jamiyatdagi o'z o'rnini aniqlashga harakat qiladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida kommunikativ faoliyat shaxs rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Muloqot jarayoni orqali o'smirlar ijtimoiy tajriba orttiradi, ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtiradi hamda o'z shaxsiy dunyoqarashini shakllantiradi. Shu bilan birga, muloqot jarayoni o'smirlarning emotsional rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar tengdoshlar bilan muloqot qilish jarayonida o'z his-tuyg'ularini ifodalashni o'rganadi, boshqalarning fikrini tushunishga harakat qiladi hamda ijtimoiy munosabatlar tizimida o'z o'rnini belgilaydi.

O'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishida ijtimoiy muhit muhim rol o'ynaydi. Oila muhiti, ta'lim muassasalari hamda tengdoshlar guruhi o'smirlarning kommunikativ rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Oila muhitida shakllangan muloqot madaniyati o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalarining rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Ota-onaning farzand bilan ochiq muloqot o'rnatishi, uning fikrini tinglashi va qo'llab-quvvatlashi o'smirlarning kommunikativ faolligini oshiradi. Aksincha, oiladagi muloqotning yetarli darajada shakllanmaganligi yoki salbiy ijtimoiy muhit o'smirlarning kommunikativ rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim muassasalari ham o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar o'zaro muloqot qilish, jamoa bilan ishlash hamda ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Pedagogik jarayon davomida o'qituvchilarning o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatishi o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga yordam beradi. Shu sababli ta'lim jarayonida o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

O'smirlik davrida tengdoshlar bilan muloqot qilish ham kommunikativ kompetensiya rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. O'smirlar ko'pincha tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali o'z fikrlarini shakllantiradi, ijtimoiy tajriba orttiradi hamda o'z shaxsiy qiziqishlarini aniqlaydi. Shu bilan birga, tengdoshlar guruhi o'smirlarning ijtimoiy moslashuvi va kommunikativ faolligini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Bugungi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi ham o'smirlarning kommunikativ faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar uchun yangi kommunikativ makon yaratib, ularning muloqot qilish uslublarini o'zgartirmoqda. Virtual muloqot imkoniyatlarining kengayishi o'smirlarning kommunikativ faoliyatini rivojlantirish bilan birga, ayrim hollarda shaxslararo bevosita muloqotning kamayishiga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli zamonaviy jamiyat sharoitida o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish muhim ilmiy va pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

O'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy moslashuvi, psixologik rivojlanishi hamda shaxslararo munosabatlar tizimida muhim ahamiyatga ega. Kommunikativ kompetensiya rivojlangan shaxs jamiyatda samarali muloqot qilish, ijtimoiy



vaziyatlarni to'g'ri baholash hamda ijtimoiy muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Shu sababli o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish shaxsning barkamol rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillarni ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot davomida o'smirlarning muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari hamda kommunikativ kompetensiya shakllanishining asosiy omillari o'rganiladi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, unda o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining psixologik xususiyatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o'smirlarning kommunikativ rivojlanish jarayonini chuqurroq tushunishga hamda ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot o'smirlar bilan ishlovchi pedagoglar, psixologlar va ota-onalar uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, ushbu davrda shaxsning ijtimoiy munosabatlari kengayadi, muloqot doirasi kengayadi hamda kommunikativ ko'nikmalar faol rivojlana boshlaydi. Shu sababli o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi va rivojlanishi masalasi psixologiya fanida alohida o'rganiladigan muhim ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda kommunikativ kompetensiya shaxsning samarali muloqot qilish, shaxslararo munosabatlarni o'rnatish hamda turli ijtimoiy vaziyatlarda o'z fikrini aniq va erkin ifodalash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Ushbu kompetensiya shaxsning ijtimoiy rivojlanishida, jamoa bilan ishlash qobiliyatida hamda ijtimoiy moslashuv jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Kommunikativ kompetensiya tushunchasi turli psixologik va pedagogik nazariyalar doirasida o'rganilgan. Shaxs rivojlanishining psixologik asoslarini tadqiq etgan ko'plab olimlar muloqot jarayonining shaxs shakllanishidagi muhim o'rni haqida ta'kidlab o'tganlar. Shaxs rivojlanishining psixosotsial nazariyasini ishlab chiqqan Erik Erikson o'smirlik davrini shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasi shakllanadigan muhim bosqich sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, o'smirlik davrida shaxs o'zining ijtimoiy rolini aniqlashga, jamiyatdagi o'rnini belgilashga hamda boshqalar bilan samarali muloqot o'rnatishga intiladi. Ushbu jarayon kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi bilan bevosita bog'liqdir.

Shaxs rivojlanishining ijtimoiy jihatlarini o'rganishda Lev Vygotskyning ilmiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi. Vygotskiy inson psixikasi ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanishini ta'kidlab, muloqot jarayonini shaxs rivojlanishining asosiy mexanizmlaridan biri sifatida ko'rsatadi. Uning fikricha, inson psixikasi ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sir jarayonida rivojlanadi. O'smirlik davrida esa tengdoshlar bilan muloqot qilish shaxs rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'smirlar tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali ijtimoiy tajriba orttiradi, o'z fikrlarini shakllantiradi hamda kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Kommunikativ kompetensiya rivojlanishining kognitiv asoslarini o'rganishda Jean Piagetning nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Piagetga ko'ra, o'smirlik davrida inson tafakkuri yangi bosqichga - formal operatsiyalar bosqichiga o'tadi. Ushbu bosqichda o'smir abstrakt fikrlash qobiliyatiga ega bo'ladi, murakkab ijtimoiy vaziyatlarni tahlil qilish va boshqalar bilan samarali muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunday kognitiv rivojlanish o'smirlarning kommunikativ faoliyatini ham boyitadi.

Shaxs rivojlanishida muloqot jarayonining ahamiyati ko'plab zamonaviy psixologlar tomonidan ham o'rganilgan. Masalan, amerikalik psixolog Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, inson xulq-atvori kuzatish va ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi. O'smirlar ko'pincha kattalar yoki tengdoshlarning xulq-atvorini kuzatish orqali muloqot qilish uslublarini o'zlashtiradilar. Shu sababli oila muhiti va ijtimoiy muhit o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

O'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining psixologik xususiyatlarini o'rganishda shaxslararo munosabatlar masalasi ham muhim ahamiyatga ega. O'smirlar ko'pincha



tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali o'z ijtimoiy tajribasini boyitadi, o'z fikrlarini erkin ifodalashni o'rganadi hamda jamiyatdagi o'z o'rnini aniqlashga harakat qiladi. Shu sababli tengdoshlar guruhi o'smirlarning kommunikativ rivojlanishida muhim omillardan biri hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida muloqot jarayoni shaxs rivojlanishining muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Muloqot jarayonida o'smirlar turli ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi, ijtimoiy qadriyatlarni o'rganadi hamda shaxslararo munosabatlar tizimini shakllantiradi. Shu bilan birga, muloqot jarayoni o'smirlarning emotsional rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar muloqot jarayonida o'z his-tuyg'ularini ifodalashni, boshqalarning fikrini tushunishni hamda ijtimoiy vaziyatlarga moslashishni o'rganadi.

O'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishida oila muhiti ham muhim rol o'ynaydi. Oila shaxsning ilk ijtimoiy muhitidir va aynan shu muhitda shaxsning muloqot madaniyati shakllanadi. Ota-onaning farzand bilan ochiq muloqot o'rnatishi, uning fikrini tinglashi hamda mustaqil fikrlashini rag'batlantirishi o'smirlarning kommunikativ rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, oiladagi salbiy munosabatlar yoki muloqot yetishmasligi o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim muassasalari ham o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar o'zaro muloqot qilish, jamoa bilan ishlash hamda ijtimoiy vaziyatlarda o'z fikrini ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladi. Pedagogik jarayonda o'qituvchilarning kommunikativ madaniyati ham o'quvchilarning kommunikativ rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishiga axborot texnologiyalari ham ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar uchun yangi kommunikativ makon yaratib, ularning muloqot qilish uslublarini o'zgartirmoqda. Virtual muloqot imkoniyatlari kengaygan bo'lsa-da, ayrim hollarda bu jarayon shaxslararo bevosita muloqotning kamayishiga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda an'anaviy muloqot ko'nikmalarini ham qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishi ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonga shaxsning psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, oila, ta'lim tizimi hamda tengdoshlar guruhi birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish masalasini kompleks yondashuv asosida o'rganish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur muammoni chuqur o'rganish o'smirlarning ijtimoiy moslashuvini yaxshilash, ularning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda jamiyatda samarali muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlashga qaratilgan. O'smirlik davri inson hayotida muhim psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar yuz beradigan rivojlanish bosqichi hisoblanadi. Ushbu davrda shaxsning muloqot faoliyati, shaxslararo munosabatlari hamda ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqalari faol rivojlanadi. Shu sababli kommunikativ kompetensiyaning shakllanishi o'smirlarning shaxs sifatida rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Tadqiqot metodologiyasi o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini ilmiy asosda o'rganish, ularning muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlarini aniqlash hamda olingan natijalarni tahlil qilishga qaratilgan metodlar majmuasidan iborat.

Tadqiqotning obyektni o'smirlik davrida shaxs rivojlanishi jarayoni tashkil etadi. Tadqiqotning predmeti esa o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining psixologik xususiyatlari va ushbu jarayonga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillardan iboratdir. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'smirlarning kommunikativ kompetensiya darajasini aniqlash, ularning muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlarini o'rganish hamda kommunikativ kompetensiya rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy omillarni ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.



Mazkur tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilish, o'smirlarning muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlarini aniqlash, oila muhiti, tengdoshlar guruhi hamda ta'lim muassasalarining kommunikativ kompetensiya rivojlanishiga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganish, o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqishda psixologiya fanida qo'llaniladigan nazariy va empirik metodlarning uyg'unligidan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy bosqichida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodidan foydalanildi. Ushbu metod yordamida psixologiya va pedagogika sohasidagi ilmiy manbalar, monografiyalar, ilmiy maqolalar hamda tadqiqot ishlari o'rganildi. Nazariy tahlil jarayonida o'smirlik davrida shaxs rivojlanishi, kommunikativ kompetensiya shakllanishi hamda muloqot jarayonining psixologik xususiyatlariga oid ilmiy qarashlar tizimlashtirildi.

Tadqiqotning empirik bosqichida bir qator metodlardan foydalanildi. Ulardan biri so'rovnoma metodidir. So'rovnoma metodi o'smirlarning kommunikativ faoliyati, muloqot jarayonidagi xulq-atvori hamda tengdoshlar bilan munosabatlarini aniqlashga qaratilgan savollar tizimidan iborat bo'ldi. So'rovnoma savollari o'smirlarning o'z fikrini erkin ifodalash qobiliyati, ijtimoiy munosabatlarga kirishish darajasi hamda jamoa bilan ishlash ko'nikmalarini aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqot jarayonida kuzatish metodidan ham keng foydalanildi. Kuzatish metodi o'smirlarning kundalik muloqot jarayonini tabiiy sharoitda o'rganish imkonini berdi. Ushbu metod yordamida o'smirlarning tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlari, muloqot jarayonidagi faolligi hamda ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutish xususiyatlari tahlil qilindi. Kuzatish jarayonida o'smirlarning jamoa ichidagi o'rni, muloqot madaniyati hamda shaxslararo munosabatlar tizimidagi faolligi haqida muhim ma'lumotlar olindi.

Tadqiqot metodologiyasida psixologik test metodidan ham foydalanildi. Ushbu metod o'smirlarning kommunikativ kompetensiya darajasini aniqlash hamda ularning shaxslararo muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlarini baholash imkonini berdi. Psixologik testlar orqali o'smirlarning muloqotga kirishish qobiliyati, ijtimoiy vaziyatlarda o'z fikrini ifodalash darajasi hamda boshqalar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalari o'rganildi.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda statistik tahlil metodidan foydalanildi. Olingan empirik ma'lumotlar umumlashtirilib, foiz ko'rsatkichlari orqali tahlil qilindi. Statistik tahlil yordamida o'smirlarning kommunikativ kompetensiya darajasi hamda ijtimoiy muhit bilan o'zaro bog'liqligi aniqlanib, ilmiy xulosalar chiqarildi. Ushbu metod tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot umumta'lim maktablarida tahsil olayotgan 13–17 yoshdagi o'smirlar o'rtasida o'tkazildi. Tadqiqotda jami yuz nafarga yaqin o'smir ishtirok etdi. Ishtirokchilar turli yosh guruhlariга mansub bo'lib, ularning ijtimoiy muhiti ham turlicha edi. Tadqiqot davomida o'smirlarning muloqot jarayonidagi psixologik xususiyatlari hamda kommunikativ kompetensiya darajasi o'rganildi.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi hamda tadqiqotning nazariy asoslari ishlab chiqildi. Ikkinchi bosqichda empirik tadqiqot o'tkazilib, o'smirlarning kommunikativ kompetensiya darajasi aniqlanib, so'rovnoma va kuzatish metodlari yordamida ma'lumotlar to'plandi. Uchinchi bosqichda olingan natijalar statistik tahlil qilinib, ilmiy xulosalar chiqarildi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi nazariy va empirik metodlarning kompleks qo'llanilishiga asoslandi. Bu esa o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish imkonini berdi. Tadqiqot natijalari o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda ijtimoiy muhit, oila va ta'lim jarayonining muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Mazkur natijalar pedagoglar va psixologlar uchun o'smirlarning kommunikativ rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishi shaxs rivojlanishining muhim va murakkab jarayonlaridan biri ekanligini ko'rsatdi.



O'smirlik davri inson hayotida biologik, psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar faol kechadigan rivojlanish bosqichi bo'lib, aynan shu davrda shaxsning ijtimoiy munosabatlari kengayadi, muloqot faoliyati faollashadi hamda kommunikativ ko'nikmalar shakllana boshlaydi. Shu sababli kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi o'smirlarning shaxs sifatida shakllanishi va jamiyatda o'z o'rnini topish jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida o'rganilgan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, kommunikativ kompetensiya shaxsning ijtimoiy rivojlanishida markaziy o'rin tutadi. Kommunikativ kompetensiya shaxsning samarali muloqot qilish, ijtimoiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish hamda shaxslararo munosabatlarni muvaffaqiyatli tashkil etish qobiliyatini anglatadi. O'smirlik davrida ushbu kompetensiyaning shakllanishi shaxsning kelajakdagi ijtimoiy faoliyati va kasbiy rivojlanishi uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, muloqot jarayoni orqali o'smirlar ijtimoiy tajriba orttiradi, ijtimoiy qadriyatlarni o'zlashtiradi hamda shaxslararo munosabatlar tizimida o'z o'rnini belgilaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishi ko'plab psixologik va ijtimoiy omillar bilan bog'liqdir. O'smirlarning muloqot jarayonidagi faolligi, o'z fikrini ifodalash qobiliyati hamda boshqalar bilan samarali muloqot o'rnatish ko'nikmalari shaxsning ijtimoiy moslashuvi jarayonida muhim rol o'ynaydi. Kommunikativ kompetensiyasi rivojlangan o'smirlar ijtimoiy vaziyatlarda o'z fikrini aniq ifodalay oladi, boshqalar bilan samarali hamkorlik o'rnatadi hamda ijtimoiy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadi.

Tadqiqot jarayonida o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasi rivojlanishida ijtimoiy muhit muhim rol o'ynashi aniqlandi. Oila muhiti o'smirlarning kommunikativ rivojlanishida asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ota-onaning farzand bilan ochiq muloqot o'rnatishi, uning fikrini tinglashi hamda mustaqil fikrlashini qo'llab-quvvatlashi o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, oiladagi ijobiy psixologik muhit o'smirlarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularning muloqot jarayonidagi faolligini kuchaytiradi.

Shuningdek, tengdoshlar guruhi ham o'smirlarning kommunikativ rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. O'smirlar ko'pincha tengdoshlar bilan muloqot qilish orqali ijtimoiy tajriba orttiradi, o'z fikrlarini erkin ifodalashni o'rganadi hamda jamiyatdagi o'z o'rnini aniqlashga harakat qiladi. Tengdoshlar bilan ijobiy munosabatlar o'smirlarning ijtimoiy faolligini oshiradi va ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Aksincha, tengdoshlar tomonidan rad etilish yoki ijtimoiy bosim o'smirlarning kommunikativ faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ta'lim muassasalari ham o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar o'zaro muloqot qilish, jamoa bilan ishlash hamda ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Pedagoglarning o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatishi, ularning fikrini tinglashi hamda muloqot jarayonida faol ishtirok etishiga imkon yaratishi o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Zamonaviy jamiyat sharoitida axborot texnologiyalarining rivojlanishi ham o'smirlarning kommunikativ faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar o'smirlar uchun yangi kommunikativ makon yaratib, ularning muloqot qilish uslublarini o'zgartirmoqda. Virtual muloqot imkoniyatlari kengayishi o'smirlarning kommunikativ faoliyatini rivojlantirish bilan birga, ayrim hollarda bevosita shaxslararo muloqotning kamayishiga ham olib kelishi mumkin. Shu sababli o'smirlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish jarayonida an'anaviy muloqot ko'nikmalarini ham qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari asosida shuni ta'kidlash mumkinki, o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyaning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun oila, ta'lim muassasalari va ijtimoiy muhitning o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar va pedagoglar o'smirlarning muloqot jarayonidagi faolligini qo'llab-quvvatlashi, ularning fikrini hurmat qilishi hamda mustaqil fikrlashini rag'batlantirishi zarur. Shu bilan birga, o'smirlarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan psixologik va pedagogik dasturlarni ishlab chiqish ham muhim ahamiyatga ega.



Umuman olganda, o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishi shaxsning ijtimoiy moslashuvi, psixologik rivojlanishi hamda jamiyatdagi faol ishtiroki uchun muhim omil hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya rivojlangan shaxs ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil eta oladi, jamoa bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'ladi hamda ijtimoiy muammolarni hal qilishda faol ishtirok etadi. Shu sababli o'smirlik davrida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish shaxsning barkamol rivojlanishida muhim o'rin tutadi.

Mazkur tadqiqot natijalari o'smirlarning kommunikativ rivojlanish jarayonini chuqurroq tushunishga hamda ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida olingan xulosalar pedagoglar, psixologlar hamda ota-onalar uchun o'smirlarning kommunikativ rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish o'smirlarning psixologik rivojlanishini chuqurroq o'rganish hamda ularning ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova V., Akramova F. Psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Turg'unov S. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2012.
3. Rasulov A. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2018.
4. Mavlonova R. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
5. Ismoilova N. Yosh davrlari psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
6. Tojiboyeva D. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
7. Abdurahmonov Q. Shaxs rivojlanishi psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2016.
8. Abdullayeva S. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
9. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
10. O'zbekiston Respublikasi "Yoshlar siyosati to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2016.
11. UNESCO. Adolescent Development and Participation. – Paris, 2012.
12. WHO. Adolescent Mental Health. – Geneva, 2019.
13. Steinberg L. Adolescence. – New York: McGraw-Hill, 2014.
14. Coleman J. The Nature of Adolescence. – London: Routledge, 2011.
15. Hurlock E. Developmental Psychology. – New York: McGraw-Hill, 1978.
16. Hall G. S. Adolescence: Its Psychology and Its Relations. – New York: Appleton, 1904.
17. Damon W., Lerner R. Handbook of Child Psychology. – New York: Wiley, 2006.
18. Eccles J., Roeser R. Schools as developmental contexts. – Journal of Research on Adolescence, 2011.
19. Brown B. Peer groups and adolescent development. – Developmental Psychology Journal, 2004.
20. Larson R., Richards M. Daily emotional experience of adolescents. – Child Development, 1994.
21. Arnett J. Adolescent Psychology. – New York: Pearson, 2015.



Olimov Temir Xasanovich,

*Turon Fanlar Akademiyasining faxriy a'zosi, Osiyo xalqaro universiteti professori,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

TADQIQOTCHI TALABALARDA ILMIY TADQIQOTLAR OLIB BORISHNING ASOSIY USULLARIDAN FOYDALANISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada tadqiqot mavzusiga oid va unga turdosh sohalarda olib borilgan oldingi ilmiy izlanishlar natijalari o'rganilgan manbalarda ko'zlangan maqsadga erishishni ta'minlovchi faktorlarning muhimligi va salmog'ini baholashda mualliflar fikr va xulosalari bir xil bo'lmagan hollarda fikrlarni o'zaro to'g'ri kelishi (rangoviy) darajaviy korrelatsiya haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ilmiy tushunchalar, tamoyillar va aksiomalar, ilmiy qonunlar, nazariyalar va farazlar, empirik ilmiy faktlar, uslublar, usullar, tadqiqot yo'llari, uzluksiz rivojlanib boruvchi bilimlar, ilmiy mehnat obyektlari, vositalari va ilmiy faoliyat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются результаты ранее проведённых научных исследований по теме и смежным областям. Особое внимание уделяется анализу значимости и удельного веса факторов, обеспечивающих достижение поставленной цели, в изученных источниках. В случаях, когда мнения и выводы авторов не совпадают, обсуждается уровень согласованности мнений на основе ранговой (рангово-уровневой) корреляции.

Ключевые слова: научные понятия, принципы и аксиомы, научные законы, теории и гипотезы, эмпирические научные факты, методы, методики, пути исследования, непрерывно развивающиеся знания, объекты и средства научного труда, научная деятельность.

Abstract. This article examines the results of previous scientific studies related to the research topic and adjacent fields. Particular attention is paid to assessing the importance and weight of factors that ensure the achievement of the intended goal in the analyzed sources. In cases where the authors' opinions and conclusions differ, the degree of agreement between viewpoints is discussed based on rank (rank-order) correlation analysis.

Key words: scientific concepts, principles and axioms, scientific laws, theories and hypotheses, empirical scientific facts, methods, methodologies, research approaches, continuously developing knowledge, objects and tools of scientific work, scientific activity.

Kirish. Ilmiy muammo – hal qilinishi talab etilayotgan nazariy va amaliy masala bo'lib, usiz ilmiy tadqiqot ishlarini bajarib bo'lmaydi. Texnika yo'nalishida ilmiy muammolar, ishlab chiqarish texnik vositalari va jarayonlarini u yoki bu jihatdan ma'lum talablarga javob bermayotganidan energiya va boshqa resurslarni sarflarining yuqoriligi tufayli yuzaga keladigan va yechimi jamiyat taraqqiyotida zarur bo'lgan masalalardan iboratdir. Ilmiy muammolar fanda oldingi erishilgan natijalar orasidan o'sib chiqadi. Masalan. Elektr motorlarni yaratilishi ko'plab fundamental, amaliy va ishlanmalar natijalari bilan bog'liq bo'lib, undan foydalanish jarayonida turli xil faktorlar ta'sirida ularni buzilmasdan ishlash muddati balgilangan muddatdan ancha past bo'lib kelayotgani ularni ekspluatatsion ishonchliligini oshirish muammosini keltirib chiqaradi. Yuzaga kelgan ilmiy muammolarni yechimini topishda yangi bilimlar kerak bo'ladi va bunga esa ilmiy izlanishlar natijasida erishiladi. Har qanday ilmiy muammo ikkita uzviy bog'langan elementni o'zida mujassam qiladi: birinchisi, biz nimanidir bilishimiz (voqelik, jarayon, energetik qurilma va h.k.lar) ular haqida obyektiv bilimga ega bo'lishimiz, ikkinchisi, yangi qonuniyatlar yoki oldingi olingan bilimlarni amalda qo'llashni prinsipial yangi usulini yaratish imkoniyati haqida farazga ega bo'lishimiz kerak. Ilmiy muammoni qo'yish – muammoni izlash, muammoni qo'yish va rivojlantirish (kengaytirish) bosqichlarini o'z ichiga oladi. Muammoni izlash – ilmiy muammoni yuzaga kelishi ijtimoiy, iqtisodiy va texnik asoslar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ijtimoiy asosga ega bo'lgan energetik muammo sifatida ekologik toza energiya ishlab chiqarish, muhitni ifloslantirmaydigan ichki yonuv dvigatelini yaratish bilan bog'liq muammoni misol qilib



olishimiz mumkin. Ayrim muammolar unchalik ravshan bo'lmasada, shubhasiz bo'lib, yirik ilmiy texnik muammolar sirasiga kiradi. Masalan, o'ta yuqori o'tkazuvchanlikka ega elektr energiyasini uzatish tarmog'ini yaratish yoki bo'lmasa quyosh energiyasidan elektr energiyasi olish samarasini oshirish va h.k.lar. Ushbu yirik ilmiy texnik muammolar tarkibiga ko'plab mayda muammolar kirib ketadi. Amaldagi natijalar kutilgan ko'rsatkichlardan keskin farq qilishi natijasida muammolar yuzaga kelishi ko'p uchraydigan holdir. Masalan, nazariy va amaliy bilimlar asosida aniq va mukammal bajarilgan hisoblar bo'yicha yaratilgan elektrotexnik qurilma yoki uskuna, ulardan muayyan bir sharoitda foydalanish davomida teztez ishdan chiqib turishi, qurilma yoki uskunani pasportida belgilangan energetik ko'rsatkichlarni amaldagidan farq qilishi va h.k.lar. Elektrotexnik uskunalarining texnik ishonchligini, ekspluatatsion samaradorligini o'rganish bilan bog'liq, zaruriyat elektrotexnik uskunalar va elektrotexnik qurilmalarning ekspluatatsion ishonchligini oshirish muammosini yuzaga keltiradi. Ilmiy muammolarni izlash va shakllantirishda ularni yechish uchun o'ylab qo'yilgan tadqiqotlardan kutilayotgan natijalarni amaliyot ehtiyojlari (talablari) bilan o'zaro munosabati quyidagi uchta prinsipga mos kelishi muhimdir: – belgilab olingan yo'nalishda, ushbu muammoni yechimisiz texnikani kelajakda rivojlanish imkoni bormi? – ko'zda tutilgan tadqiqotlar natijasi texnika sohasiga aniq nima beradi? – belgilangan ilmiy muammo bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar natijasida olinishi ko'zda tutilayotgan bilimlar yangi qonuniyatlar, yangi usul, texnologiya va texnik qurilmalar bugungi kundagi fan va texnikadagi mavjudlariga qaraganda (nisbatan) katta amaliy ahamiyatga egami? Muammoni qo'yish (shakllantirish). Ilmiy muammoni izlash va tanlash insonning ilmiy tafakkuri va amaliy faoliyatidagi eng murakkab va hali o'rganilmagan va ma'lum bo'lmagan bilimlarni izlab topishdek biri ikkinchisini inkor qiladigan jarayondir. Muammoning to'g'ri shakllantirilishi va uni qo'yilishi, tadqiqotdan ko'zlangan maqsad, tadqiqot obyekti va tadqiqotlar olib borish chegaralarini belgilab olinishi qanchalik mukammal amalga oshirilganligi, ilmiy tadqiqot natijalariga erishishda muhim o'rin tutadi. Ushbu masala, ya'ni muammoni qo'yish aksariyat hollarda har bir tadqiqot mavzusi uchun individual yondashuv asosida hal etiladi. Shu bilan birga ma'lum umumiylikka ega quyidagi qoidalar mavjudligini ham aytib o'tish lozim: – ilmiy muammoga oid fan va texnikaning eng oxirgi yutuqlarini yaxshi bilishi va ilgaridan yechimi ma'lum muammoni qo'yimaslik, boshqacha aytganda muammoga oid ma'lum bilimlarni noma'lumlaridan aniq chegaralash; – olib boriladigan talqiqotlar chegarasi va tadqiqot obyekti aniq belgilab olish; – ilmiy muammoni yechish usullarini aniqlash, ya'ni muammoni turini (ilmiy nazorat, amaliy, maxsus kompleks) tadqiqot olib borish metodikasini aniqlash.

Muammoni kengaytirish, qo'shimcha yechimlar bilan to'ldirish. Muammoni yechilishi davomida, qo'shimcha, ya'ni bosh muammoni yechimni to'ldiruvchi tadqiqotlar olib borish zaruriyati tug'ilishi mumkin. Masalan, elektr energiyasidan samarali foydalanish muammosini yechish ushbu bosh muammo boshqa ko'plab muammolarni yechish zaruriyatini vujudga keltiradi. Elektr uskunalarining ekspluatatsion ishonchligini oshirish, noan'anaviy energiya manbalaridan foydalanish, energiya tejamkor elektrotexnologik jarayonlarni ishlab chiqish va h.k. bosh muammolar – elektr energiyasidan foydalanish muammosini kengayishi va to'ldirilishini, boyitilishini ta'minlaydi. Elektr uskunalarining ekspluatatsion ishonchligini oshirish masalasi yechimiga erishish esa, o'z navbatida, ushbu masala ichida bir qancha yo'nalishdagi yechimlarga erishish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazishni taqazo etadi. Masalan, elektr uskunalarini anormal rejimdan himoyalash vositalarini ishlab chiqish (yaratish), texnik servis ko'rsatish tizimini takomillashtirish, elektrotexnik uskunalarini konstruktiv takomillashtirish bo'yicha tadqiqotlar olib borish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Materiallarni o'rganish. Har qanday ilmiy tadqiqot ishlari oldingi tadqiqot tajribalari, tadqiqot materiallarini va ilmiy izlanish olib borilayotgan sohaga yaqin sohalaridagi tadqiqotlar materiallarini o'ranish va tahlilidan boshlanadi. Tadqiqot mavzusi doirasida o'zidan oldingi olib borilgan tadqiqotlar natijasidan xabardor bo'lmagan izlanuvchi ko'p hollarda allaqachon yechimga ega muammo yoki masalaga behuda kuch va vaqtini sarflaydi. Tadqiqot mavzusiga oid materiallarni o'rganishni ikkita bosqichga bo'lish mumkin: Birinchi bosqich. Ma'lumotlar manbalarini aniqlash. Bu bosqichda tadqiqot mavzusiga oid yo'nalishda chop etilgan ilmiy asarlar (monografiyalar), brashyuralar, jurnallarda chop etilgan maqolalar dissertatsiya ishlari va ularning avtoreferatlari, referativ jurnallar, ilmiy to'plamlarda chop etilgan



maqolalar internet saytlarida keltirilgan ma'lumotlar bilan tanishib chiqiladi. Tanishib chiqilgan ma'lumotlar manbalari va ularda tadqiqot mavzusiga oid masalalar bo'yicha erishilgan yechimlar birlamchi ma'lumotlar kartochkasiga tushirilib ma'lumotlar kartotekasi shakllantiriladi. (2.3-rasm). Ikkinchi bosqich. Bu bosqichda to'plangan ma'lumotlar manbalari o'rganib chiqiladi va ular tahlil qilinadi. Har bir ma'lumot manbayida keltirilgan ma'lumotlar va yechilgan masalalar bilan oldin tanishib qarab chiqiladi va ular siz olib borayotgan tadqiqot mavzusiga yaqin bo'lsa, uni o'qib chiqib chuqur tahlil qilinadi.

Tadqiqot mavzusiga oid va unga turdosh sohalarda olib borilgan oldingi ilmiy izlanishlar natijalari o'rganilgan manbalarda ko'zlangan maqsadga erishishni ta'minlovchi faktorlarning muhimligi va salmog'ini baholashda mualliflar fikr va xulosalari bir xil bo'lmagan hollarda fikrlarni o'zaro to'g'ri kelishi (rangoviy) darajaviy korrelatsiya usulida matematik tahlili o'tkaziladi. Tahlil natijasi asosida belgilarni (alomatlarini) muhimligi haqidagi fikrlar (muvofiglik) darajasi qiymati (kattaligi) aniqlanadi va bu kattalik konkordatsiya koeffitsiyenti deb ataladi. Barcha o'rganilgan manbalarda mualliflar tomonidan faktorlarni muhimligi va salmog'ini baholanishi to'la o'zaro to'g'ri kelsa konkordatsiya koeffitsiyenti 1 ga teng bo'ladi. Ma'lumotlar manbalarida keltirilgan belgilar rangi (darajasi) yig'indisi qancha kichik bo'lsa ushbu belgi ko'proq muhim ekanligini ko'rsatadi. Ilmiy tadqiqotning navbatdagi bosqichi ishchi gipotezani shakllantirish, ishlab chiqishdir. Ishchi gipoteza. Fan va texnikadagi mavjud bilimlar tanlangan yo'nalishda yangi muammoni qo'yish (belgilash) yoki hali yechilmagan masalalarni ko'rsatib berish uchun yetarli bo'lsada ularni yechish uchun yetarli emas. Yuzaga kelgan yangi ilmiy muammoni yechish uchun yangi ilmiy bilimlar, yangi dalillar kerak bo'ladi. Tadqiqot o'tkazilayotgan muammoga (mavzuga) oid to'plangan dalillar ilmiy izlanish olib borishda muhim ahamiyatga ega bo'lsada ular o'z o'zidan ilmiy taraqqiyotni tashkil qilmaydi va ular muammoni yechimiga erishish bo'yicha ma'lum bir takliflarni, ya'ni gipotezalarni ilgari surishga kerak bo'ladi. Ishchi gipoteza – kuzatilayotgan dalillarni kelib chiqish sabablari ehtimoli haqida yoki bo'lmasa voqelik va jarayonlarni nazarda tutilayotgan (ko'zda tutilayotgan) rivojlanish haqida tadqiqotchi tomonidan ilgari surilgan asoslangan taxmin (bashorat). Ishchi gipotezada tadqiqot obyekti (voqelik, jarayon va h.k.) bo'yicha mavjud bilimlar doirasidan kengroq mazmunda shakllantiriladi, yangi ilmiy natijalarni izlashga asos bo'lib xizmat qiluvchi ehtimollik xarakteriga ega yangi g'oyalar ilgari suriladi. Fanning rivojlanishi shakli sifatida gipotezaning mohiyati va bahosi ham ana shundadir. Gipoteza bu shunday faraz yoki taxminki (bashoratki) birinchidan, u fanning ushbu sohasidagi (masalan energetika, texnika, termodinamika va boshqa sohalar) ilmiy asosda belgilangan farazlar va qonuniyatlarga zid bo'lmasligi kerak, ikkinchidan, qilingan faraz yoki taxminni haqqoniyligi (chinligi) ehtimolligiga asoslangan yoki asoslash mumkin bo'lishi kerak. Agarda ilgari surilgan gipoteza (faraz yoki taxmin) amalda to'la o'z o'rnini egallagan ilmiy (polojeniyalarga) zid bo'lib chiqsa uni ilmiy gipotezalar qatoriga kiritib bo'lmaydi. Bunga misol qilib doimiy dvigatel yaratish ehtimolligi energiyani saqlanish qonuniga zidligi va bu farazni ilmiy gipoteza deb qabul qilib bo'lmaydi. Ishchi gipotezadan talab qilinadigan minimal talab tadqiqot olib borilayotgan obyektidagi jarayonni yoki vaqtni kechishiga ta'sir etuvchi shartlar, ta'sir etuvchi ko'rsatkichlarni belgilab beradi. Maksimal talab esa, tadqiqot olib borilayotgan obyektida jarayon yoki voqelikni kechishini to'la yoki unga yaqin darajadagi ehtimollikda ochib beradi, unga nazariy va eksperimental tadqiqotlar asosida ishchi gipotezani isbotlash yo'li bilan erishiladi. Asoslangan, isbotlangan va rivojlantirilgan ishchi gipoteza ilmiy, nazariy daraja o'sadi. Aniq va keng qamrovda yaratilgan ishchi gipoteza nazariy va eksperimental tadqiqotlar metodikalariga o'rganilayotgan vaqtlik yoki obyektini ifodalovchi o'lchanadigan aniq parametrlarni kiritilishiga imkon beradi va bu esa o'z navbatida tadqiqotlarning keyingi bosqichlarida olib boriladigan ishlarni yengillashtiradi. Ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish ma'lum bir sistemaga va oldindan ishlab chiqilgan rejaga asosan olib boriladi. Ilmiy tadqiqotdan ko'zlangan maqsadga erishish aniq bir tadqiqot olib borish uslubiga tayangan holda va unga asosan amalga oshiriladi. Umuman tadqiqotlar olib borishda juda ko'plab usullardan foydalaniladi. Ulardan ayrimlari turli xil fan sohalarida foydalanilishi mumkin. Masalan, matematik usullar, fanning turli sohalarida qo'llanilsa, tenzometrik o'lchash – mexanikada, sistemali yondashuv, termodinamik usul – energetikada va h.k.. Aniq usullar aniq bir obyektning mohiyatini o'rganish, ko'zlangan ilmiy va



amaliy muammoni yechish bilan bog'liq tadqiqot obyektining xususiyatlari va o'ziga xos tomonlarini o'rganishda qo'llaniladi. Masalan, energotexnologik jarayonlarda energiya tejamkorlik muammolari yechishda energetik balans tenglamasiga va energiyani saqlanish qonuniga asoslaniladi. Elektromagnit jarayonlarini o'rganishda Maksvel tenglamalar sistemasi va elektrodinamika qonunlaridan foydalaniladi.

Ilmiy tadqiqotlar olib borish borliq haqidagi obyektiv bilimlarni ishlab chiqish va nazariy tomondan sistemalashtirishdan iborat inson faoliyati sohasi bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi: – ilmiy tushunchalar, tamoyillar va aksiomalar, ilmiy qonunlar, nazariyalar va farazlar, empirik ilmiy faktlar, uslublar, usullar va tadqiqot yo'llari tarzidagi uzluksiz rivojlanib boruvchi bilimlar tizimini; – bilimlarning mazkur tizimini yaratish va rivojlantirishga yo'naltirilgan insonlarning ilmiy ijodi; – insonlar ijodining ilmiy mehnat obyektlari, vositalari va ilmiy faoliyat sharoitlari bilan ta'minlovchi muassasani. Tadqiqot olib borish faktlar to'plashdan boshlanadi, ular o'rganiladi va sistemalashtiriladi, umumlashtiriladi, ma'lum bo'lganlarni tushuntirish va yangilarini oldindan aytib berishga imkon beruvchi ilmiy bilimlar mantiqiy tuzilgan sistemalarni yaratish uchun ayrim qonuniyatlarni ochishdan iborat bo'ladi. Tamoyil (postulat)lar va aksiomalar ilmiy bilishning boshlang'ich holati hisoblanadi, bular sistemalashtirishning boshlang'ich shakli bo'lib, ta'limot, nazariya va h.k. (masalan, kvant mexanikasidagi Bor postulati, Yevklit hodisasi aksiomalari va b.)lar asosida yotadi. Ilmiy bilimni umumlashtirish va tizimlashtirishning oliy shakli bo'lib ta'rif hisoblanadi. U mavjud obyektlar, jarayonlar va hodisalarni umumlashtirib idroklashga, shuningdek, yangilarini oldindan aytib berishga imkon beruvchi tadqiqotlarning ilmiy tamoyillari, qonunlari va usullarini ifodalaydi. Ilmiy bilim tizimida ilmiy qonunlar muhim tarkibiy qism bo'lib hisoblanadi, bular tabiat, jamiyat va tafakkurdagi eng ahamiyatli, barqaror va takrorlanuvchi obyektiv ichki bog'liqlikni aks ettiradi. Odatda ilmiy qonunlar umumiy tushunchalar, kategoriyalar jumlasiga kiradi. Olimlar ilmiy natija (ijobiy yoki salbiy)ga erishish vositasi sifatidagi daliliy materiallarga yetarlicha ega bo'lmagan hollarda faraz (gipoteza)dan foydalanadilar. Faraz ilmiy taxmin bo'lib, tajribada tekshirishni talab etadi va nazariy jihatdan ishonchli ilmiy nazariya bo'lish uchun asoslanishi lozim. Fan masalalarni hal qilish omili bo'lib, nazariyalar ishlab chiqish, borliq obyektiv qonunlarini ochish, ilmiy faktlarni aniqlash va h.k.lar hisoblanadi. Bular ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullaridir. Umumiy usullar uch guruhga bo'linadi: – empirik tadqiqot usullari (kuzatish, qiyoslash, o'lchash, eksperiment); – nazariy tadqiqot usullari (mavhumdan aniqlikka tomon borish va b.); – empirik va nazariy tadqiqot usullari (tahlil va sintezlash, induksiya va deduksiya, modellashtirish, abstraktlash va b.). Kuzatish – bilish usuli. Bunda obyektни o'rganish unga aralashuvsiz amalga oshiriladi. Mazkur holda faqat obyektning xossasi, uning o'zgarish tavsifi qayd etiladi va o'lchanadi (masalan, elektr ta'minoti liniyani yil mobaynida taqsimlash transformatoridan ajratib qo'yilish sonini kuzatish, elektr motorning bir yil mobaynida ishdan chiqish sonini kuzatish va boshqalar). Tadqiqot natijalari real mavjud obyektlarning tabiiy xususiyatlari va munosabatlari (bog'liqliklari) xususida bizga ma'lumot beradi. Bu natijalar sub'yektning irodasi, sezgilari va istaklariga bog'liq emas. Qiyoslash – bilishning keng tarqalgan usuli, «barcha narsalar qiyoslanganda bilinadi» tamoyiliga asoslanadi. Masalan, tuli seriyali elektr motorlarni ishga tushish toki bo'yicha taqqoslash. Qiyoslash natijasida bir qancha obyektlar uchun umumiy va xos bo'lgan jihatlar aniqlanadi. Bu ma'lumki, qonuniyatlar va qonunlarni bilish yo'lidagi birinchi qadamdir. Qiyoslash samarali bo'lishi uchun ikki asosiy talabga amal qilinishi zarur: – birinchidan, bunda o'rtasida muayyan obyektiv umumiylik bo'lishi mumkin bo'lgan obyektlargina taqqoslanishi kerak; – ikkinchidan, obyektlarni taqqoslash ahamiyatli (bilish vazifasi sifatida) xossalar, belgilar bo'yicha amalga oshirilishi lozim. Qiyoslashdan farqli o'laroq, o'lchash bilishning ancha aniq vositasi hisoblanadi. Bu usulning qimmatli shundan iboratki, atrof borliqdagi obyektlar haqida yuqori aniqlikka erishiladi. Ilmiy bilishning empirik jarayonida o'lchash, kuzatish va qiyoslashdagiga o'xshashdir. Eksperiment, empirik tadqiqotning yuqorida ko'rib o'tilgan usullaridan farqli o'laroq ancha umumiy ilmiy qo'yilgan tajriba hisoblanadi. Bunda faqat kuzatib va o'lchabgina qolinmay, balki obyekt yoki tadqiqot obyektining o'zi mavjud bo'lgan sharoit muayyan tarzda o'zgartiriladi. Masalan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini quritish jarayoni eksperimental o'rganilganda quritish vaqti davomiyligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar quritish agentini harorati, namligi va tezligi



o'zgartirilib jarayon o'rganiladi. Eksperiment natijasida bir yoki bir necha omillarni boshqa yoki boshqalarga ta'sirini aniqlash mumkin. Kuzatishdan farqli o'laroq eksperiment tajriba takrorlanishini ta'minlaydi, obyekt xususiyatini turli sharoitlarda tadqiq etish va obyektning «sof holda» o'rganishga imkon beradi. Empirik tadqiqot usullari ilmiy bilishda muhim ahamiyatga ega. Ular faqat farazni dalillash uchun asos bo'libgina qolmay, balki ko'pincha yangi ilmiy kashfiyotlar, qonunlar va boshqalarning manbayi hamdir. Empirik va nazariy tadqiqotlarda tahlil va sintez, deduksiya va induksiya, abstraktlash kabi universal usullar keng qo'llaniladi. Tahlil usulining mohiyati tadqiqot obyektini fikran yoki xayolan tarkibiy qismlarga ajratib uning xossalari va xususiyatlarini alohida ajratib o'rganishdan iboratdir. Masalan, elektr uskunalarning ekspluatatsion samaradorligini oshirish muammosiga oid tadqiqotlarda ularning puxtaligi, buzilmasdan ishlashligi, ta'mirlashga yaroqliligi masalalari alohida o'rganiladi va natijalari asosida umumiy xulosalarga (yechimlarga) kelinadi. Mazkur holda obyektning ayrim unsurlarining mohiyati, ularning bog'liqligi va o'zaro ta'siri o'rganiladi. Tahlildan farqli o'laroq sintez tadqiqot obyektini yaxlit bir butun sifatida qismlarining birligi va o'zaro bog'liqligida bilishdan iboratdir. Masalan, mahsulotlarni quritish jarayoni davomiyligini o'rganishda unga ta'sir ko'rsatuvchi faktorlar issiqlik agenti temperaturasi, namligi, tezligi ta'sirlarini alohida o'rganib ularni umumiy ta'siri haqida xulosa qilish. Analizdan keyin sintez o'tkaziladi va ma'lum bir gipotezalar yaratiladi. Tahlil va sintez usullari bir-biri bilan bog'liq va ilmiy-tadqiqot vaqtida biri ikkinchisini to'ldiradi. Ular o'rganilayotgan obyektning xossasi va tadqiqot maqsadiga bog'liq holda turli shakllarda qo'llanilishi mumkin. Empirik, unsuriy-nazariy, tuzilmaviy-genetik tahlil va sintez mavjuddir. Empirik tahlil va sintez obyekt bilan yuzaki tanishishda qo'llaniladi. Bu holda obyektning ayrim qismlari ajratiladi, uning xususiyatlari aniqlanadi, oddiy o'lchashlar va umumiy yuzasidagi narsalarni qayd etish amalga oshiriladi. Tahlil va sintezning bunday shakli tadqiqot obyektini o'rganishga imkon beradi, lekin bularning mohiyatini ochish uchun kamlik qiladi. Tadqiq etilayotgan obyekt mohiyatini o'rganish uchun gumanitar-nazariy tahlil va sintezdan foydalaniladi. Tadqiq etilayotgan obyekt mohiyatiga chuqurroq kirib borish uchun tuzilmaviy genetik tahlil va sintez imkon beradi. Tahlil va sintezning bunday shaklida tadqiqot obyekt mohiyatining barcha tomonlariga asosiy ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim unsurlar ajratiladi. Deduksiya va induksiya tadqiqot obyektini o'rganishda mantiqiy xulosalashda o'ziga xos «tahlil va sintez» hisoblanadi. Deduksiya umumiydan xususiyya bo'lgan mantiqiy xulosalarga asoslanadi. Masalan, temir, qalay va misning issiqdan kengayishi tajribada aniqlanib, unga asoslanib barcha metallar issiqdan kengayadi, degan xulosaga kelishdir. Bu usul matematika va mexanikada umumiy qonunlar yoki aksiomalarda xususiyy bog'liqliklar chiqarilayotganda keng qo'llaniladi. Deduksiyaga qarama-qarshi bo'lib induksiya hisoblanadi. Bu ikki usul ham tahlil va sintez usullari singari ilmiy-tadqiqotda bir-biri bilan bog'liq va bir-birini to'ldiradi. Empirik va nazariy tadqiqotlarda yuqorida ko'rib o'tilgan usullardan tashqari abstraktlashtirish usuli ham keng qo'llaniladi. Ilmiy abstraksiyalash – obyektning mavhumlashtirish, uning ichki jarayonlarini hisobga olmay moddiy nuqta yoki soddashaklda o'rganishdir. Bu usulning mohiyati shundaki, tadqiq etilayotgan obyekt ahamiyatsiz tomonlari, qismlaridan ajratib olishdan iboratdir, bu uning mohiyatini ochib beruvchi xossalarni ajratish maqsadida qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Olimov, T. H. (2019). SPIRITUAL AND MORAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CIVIL CULTURE IN FUTURE SPECIALISTS OF HIGHER EDUCATION. Theoretical & Applied Science, (12), 662-665.
2. Olimov, T. H. (2020). The image of a modern teacher in the formation of civic culture among future highly educated specialists. Pedagogical skill-Bukhara, 5.
3. Olimov, T. H. (2019). Development issues of civil society and culture in the work of Eastern thinkers. Pedagogical skill-Bukhara, 2.
4. Olimov, T. H. (2016). Formation of self-awareness in youth. Social and humanitarian sciences in the educational system.-Tashkent, 4.



Qurbonova Dilnoza Arslanovna,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti(PhD)

O'SMIRLARNING INGLIZ TILINI O'ZLASHTIRISHIDA XOTIRA JARAYONLARINING TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlarning ingliz tilini o'zlashtirish jarayonida xotira jarayonlarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Xotiraning asosiy turlari, ularning til o'rganishdagi roli hamda o'smirlik davrida xotiraning rivojlanish xususiyatlari yoritib berilgan. Shuningdek, ingliz tilini samarali o'zlashtirishda xotirani mustahkamlash usullari va zamonaviy pedagogik yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari xotira jarayonlari til o'rganish samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Tayanch so'zlar: psixologik yondashuvlar, bilish jarayoni, rijovlantirish, xotira, ingliz tilini o'zlashtirish, o'smirlar, metodlar.

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение процессов памяти в процессе освоения английского языка подростками. Выделены основные типы памяти, их роль в изучении языка и особенности развития памяти в подростковом возрасте. Также рассмотрены методы укрепления памяти и современные педагогические подходы к эффективному освоению английского языка. Результаты исследования показывают, что процессы памяти являются важным фактором повышения эффективности изучения языка.

Ключевые слова: психологические подходы, когнитивный процесс, обогащение, память, освоение английского языка, подростки, методы.

Abstract. This article analyzes the role and importance of memory processes in the process of adolescents' mastering the English language. The main types of memory, their role in language learning, and the features of memory development in adolescence are highlighted. Also, methods of strengthening memory and modern pedagogical approaches to effective mastering of the English language are considered. The results of the study show that memory processes are an important factor in increasing the effectiveness of language learning.

Key words: psychological approaches, cognitive process, enrichment, memory, English language mastering, adolescents, methods.

Kirish. Bugungi kunda ingliz tilini o'rganish o'smirlar uchun muhim ehtiyojga aylangan. Tilni samarali o'zlashtirish esa nafaqat dars metodlariga, balki psixologik jarayonlarga ham bog'liq. Shunday muhim omillardan biri – bu xotira jarayonlaridir. Xotira o'quvchining yangi so'zlarni eslab qolishi, grammatik qoidalarni tushunishi va ularni amalda qo'llashida muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilini o'rganishda uchraydigan keng tarqalgan muammolar, masalan, suhbat davomida so'zlarni tezda esga tushira olmaslik, ko'pincha bilim yetishmasligidan emas, balki xotira jarayonining rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Adabiyotlar sharxi. Psixologiya rivojlanishining boshlanishi bilanoq olimlar tomonidan xotira masalalarini o'rganishga e'tibor qaratilgan. Psixolog A.N. Leontyevning e'tirof etishicha xotira muhim psixologik kategoriya bo'lib, bugungi kunda turli xil ma'lumotlarni yodlash, yodda saqlash va qayta ishlashni o'z ichiga olgan aqliy jarayon sifatida belgilanadi.

T. A. Podugolnikovani ta'kidlashicha, xotira jarayoni o'rganishda, bilim olishda, ko'nikma va qobiliyatlarni rivojlantirishda va tananing moslashuvida muhim omil bo'lib xizmat qiladi, bu esa shaxsning mavjud tajribasi hozirgi hayot sharoitiga proektsiyalanganda mumkin bo'ladi.

"Xotira" atamasi xotira nazariyotchilari va tabiiy til foydalanuvchilari tomonidan bir necha hil ma'noda qo'llaniladi. Ushbu atamaning uchta asosiy ishlatilishi bor: xotira axborot ombori sifatida, xotira ushbu ombor ichidagi va undan olingan axborot sifatida va xotira ushbu ma'lumotni qayta ishlash bilan bog'liq muayyan vazifalarni bajarish uchun maxsus neyrokognitiv qobiliyat sifatida, masalan, axborotni kodlash, saqlash yoki olish. Shuningdek, Tulving "xotira" atamasining yana uchta qo'llanilish holatlarini sanab o'tadi, ya'ni xotira axborotning xususiyati



sifatida, xotira olishning tarkibiy qismi sifatida va xotira eslab qolish bilan bog'liq fenomenal xabardorlik sifatida.

Xotira bo'yicha psixologik adabiyotlarda uchta keng tarqalgan atama "reproduksiya", "konstruktsiya" va "qayta qurish" hisoblanadi. Xotira avvalgi tajribani mukammal saqlanib qoladigan tarzda qayta yaratmasligi haqida umumiy fikrlar mavjud. Shunga qaramay, tadqiqotchilar, agar mnemonik ma'lumotni kodlash, saqlash yoki olishda xatolar yuzaga kelsa, xotira noto'g'ri ekanligini aytishadi. Garchi bu zararsiz va hatto aniq nuqta bo'lib tuyulsa-da, u Kempbell (2004) ta'kidlaganidek, "xotira reproduksiya sifatida" yoki "arxiv modeli"ga yashirin majburiyatni o'z ichiga olishi mumkin. Buning sababi, qayta ishlashdagi muvaffaqiyatsizliklar asosan ushbu ma'lumot olingan tajribadagi kabi ma'lumotni kodlash, saqlash yoki olishdagi muvaffaqiyatsizliklar sifatida qaraladi. Shuning uchun saqlashdagi muvaffaqiyatsizlik funksiyadagi muvaffaqiyatsizlikka tenglashtiriladi. Xotirani qayta tiklash harakatining asosidagi kognitiv jarayonlar tom ma'noda xotiralarni yaratadi degan ma'noda konstruktivdir (Schacter, Norman va Koutstaal, 1998). Biroq, bu eksperimental psixolog F.C. Bartlett o'zining "Eslab qolish: Eksperimental va ijtimoiy psixologiyada tadqiqot" nomli asosiy asarida "qurilish" va "qayta qurish" deganda nimani nazarda tutgan bo'lsa, ushbu konstruktivistik manifestda psixolog Bartlett F. bu atamalarni ongli ravishda eslab qolish harakatini osonlashtirishda o'tmishning dastlab xotiraga kiritilganlardan butunlay farq qilishi mumkin bo'lgan tasvirlarini yaratadigan kognitiv jarayonlarni tasvirlash uchun bir-birining o'rnida ishlatadi. Bartlett uchun bu tabiiy ravishda individual va o'ziga xos voqealarning xotira izlari xotirada saqlanmaydi, balki Bartlett tomonidan "sxema" deb ataladigan (garchi istaksiz bo'lsa ham) tasvirlar massasiga kiritilgan degan da'vodan kelib chiqadi. Bartlett sxemani inert statik tasvirlarning kombinatsiyasi sifatida emas, balki doimo faol va dinamik tasvirlar to'plami sifatida tavsiflaydi, ular har bir yangi tajriba bilan doimo xabardor bo'lib va o'zgarib turadi.

Bartlett ushbu tasavvurlar asosida xotiralarni "xayoliy qayta qurish yoki qurish" natijasi deb hisoblagan. Bartlettdan so'ng, xotira oldingi tajribaning oddiy takrorlanishi degan fikrga qarshi ravishda "qurilish" va "qayta qurish" atamaları so'nggi xotira adabiyotlariga kiritildi.

Shuningdek, tasviriy xotira ham, muhim hisoblanadi. T. Lyashoning fikricha tasviriy xotira to'liqroq idrok jarayonini ta'minlaydi: ob'ekt yoki hodisa tasviridagi sezgilar yetarli bo'lmasligi mumkin, ammo ushbu xotira turi yetishmayotgan ma'lumotni to'ldirishga va uni uyg'otadigan to'liq tasvirni shakllantirishga yordam beradi.

Tasviriy xotira xotira va ijodiy fikrlashning rivojlanishiga ta'sir qiladi. Tasviriy xotira xotiraning bir turi sifatida yanada barqaror bo'lib, u insonning shaxsiy qiziqishlariga asoslangan va uning shaxsiyatiga bog'langan.

P.P. Blonskiyning e'tirofi etishicha tasviriy xotira tasavvur bilan bog'liq. Inson rivojlanishida xotira katta ahamiyatga ega. Har bir yosh bosqichida xotira jarayonlari o'ziga xos xususiyatlarga ega - daraja, tur va sifat xususiyatlari jihatidan. Ingliz tilini o'zlashtirishni samaradorligini oshirishda uming ta'sirini aniqlash o'smirlarning verbal va tasviriy xotirasini o'rganib chiqish ushbu tadqiqotning asosiy maqsadlaridan biri.

Shunday qilib, xotira ingliz tilini o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu jarayon turli xotira tizimlariga tayanadi: real vaqt rejimida qayta ishlash va tushunish uchun ishchi xotira, lug'at boyligi va grammatik qoidalarni saqlash uchun deklarativ xotira, shuningdek nutqni avtomatlashtirish uchun protseduraviy xotira. So'zlarni va grammatikani samarali o'zlashtirish bevosita uzoq muddatli xotiraning samaradorligi ma'lumotni eslab qolish va qayta tiklash jarayonlariga bog'liq. Bundan tashqari, xotira hajmidagi individual farqlar ingliz tilini o'rganish tezligi va muvaffaqiyatini sezilarli darajada oshiradi.

Ushbu mexanizmlarni tushunish o'rganishning yanada samarali strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi, masalan, takrorlash va tasviriy xotira jarayonidan foydalanish, o'smirlarning xotira jarayonlarini rivojlantirishga yordam beradi va ingliz tilida erkin muloqotni yaxshilashga yordam beradi. Demak, xotira ikkinchi tilni o'zlashtirishda asosiy omil bo'lib, barcha o'rganish jarayonlarining kognitiv poydevori hisoblanadi.

Metodlar. Tadqiqotda [A.R.Luriyaning](#) "Xotira" metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodikaga ko'ra mamlakatimizning 3 ta hududida joylashgan umumiy o'rta ta'lim



maktablarining 90 nafar o'quvchilarga jami 15ta so'z o'qib berildi. So'zlar 3 marta takroran o'qib berildi, so'ngra javob varaqalariga eslab qolgan so'zlarini qayd qilish ko'rsatmasi berildi. Tadqiqotda jami 90 nafar qatnashgan respondentlar javoblarining umumlashtirilgan jadvali Samarqand, Jizzax va Toshkent viloyatlari hududlari bo'yicha guruhlariga ajratildi va quyidagi jadvalda keltirildi.

ANOVA (Bir omilli dispersion tahlil)
Xotira (rasm bo'yicha) tadqiqot natijalarining dispersion tahlili

Shkala	Hudud	N	O'rtacha qiymat	Stdart og'ish	Minima l	Maksimal	F	Ishonch darajasi Sig.
Xotira rasm bo'yicha	Samarqand	31	10,0968	3,18700	,00	16,00	7,474	,001***
	Jizzax	37	12,7568	2,37353	7,00	16,00		
	Toshkent	22	11,5909	2,98662	4,00	16,00		
	Jami	90	11,5556	3,02466	,00	16,00		

Tadqiqot so'ngida, umumiy hisobda barcha respondentlarning tahlili natijasi o'rtacha ko'rsatkich 10,03 ball ekanligini ko'rsatdi. Dispersion tahlil natijasiga ko'ra $F = 4,975$, $Sig. = 0,009$ ($p < 0,01$) bo'lib, uchchala hudud o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalarining statistik tahlilini umumiy hisoblaganda barcha ishtirokchilar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich 8,08 ballni tashkil etdi. Shu o'rinda, Anova dispersion tahlili natijasiga ko'ra $F = 11,720$, $Sig. = 0,000$ ($p < 0,001$) bo'lib, ushbu tadqiqot amalga oshirilgan hududlar o'rtasida juda yuqori darajada statistik ahamiyatli farq mavjudligi aniqlandi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ushbu natijalar ingliz tilini o'zlashtirishda xotira jarayonini muhim o'rin tutishini izohlaydi. Ingliz tili darslarida o'smirlarning berilayotgan ma'lumot, axborotni, notanish so'zlarni eslab qolishi, uni zarur vaqtda amalda tildan foydalanayotganda o'z o'rnida to'g'ri qo'llay bilishi ingliz tilini o'rganish samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Xotira ko'rsatkichlari yuqoriroq bo'lgan o'smirlarda odatda ingliz tilidagi yangi so'zlarni, grammatik qoidalarni va matn mazmunini tezroq o'zlashtirish birmuncha oson kechadi. Shuning uchun, ushbu tadqiqot natijalari o'smirlarning ingliz tilini o'zlashtirishda xotira jarayonini rivojlantirishga qaratilgan metod va texnikalar juda muhim ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Shunday qilib, korrelyasion tahlil tahlil natijalaridan o'smirlarning ingliz tilini o'zlashtirishda ustuvor bo'lgan psixik jarayon xotiraning verbal komponenti (xotira 1-qism va xotira 2-qism) bajaradi degan xulosaga keldik. Natijalar ingliz tilini o'zlashtirishda xotira jarayonini muhim o'rin tutishini izohlaydi. Ingliz tilini o'rganishda o'smirlarning tasavvurdan foydalanishi tilni o'zlashtirishda yordamchi omil sifatida namoyon bo'ladi, xususan, keng fikrlash va muammoli vaziyatlarni tushunishda muhim hisoblanadi. Korellatsiyaga ko'ra rasm bo'yicha xotiraning ta'siri esa nisbatan pastroq ekanligi aniqlandi.

Bu ma'lumotlarga ko'ra, ingliz tilini o'qitishda mazkur bilish jarayonlari rivojlangan o'smirlarni ta'lim jarayonida chuqurroq qadriyatlar va qiziqishlarga undash va yo'naltirish osonroq, ya'ni yaxshi o'quv natijalariga erishish osonroq. Ingliz tili darslarida o'smirlarning berilayotgan ma'lumot, axborotni, notanish so'zlarni eslab qolishi, uni zarur vaqtda amalda tildan foydalanayotganda o'z o'rnida to'g'ri qo'llay bilishi ingliz tilini o'rganish samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Подугольникова Т.А., М.Ф. Носова. Оценка уровня развития образной памяти у дошкольников // Дефектология. 2003. № 1. С. 76–83



2. Tulving, E. (2000). Concepts of memory. In E. Tulving & F. I. M. Craik (Eds.), *The Oxford handbook of memory* (pp. 33–43). Oxford University Press.
3. Blonsky, P. P. 1979, Selected pedagogical and psychological works, in 2 vols, in A. V. Petrovsky (ed.), *Pedagogy*, vol. 1, Moscow
4. Campbell, 1976 – Campbell D. Assessing the Impact of Planned Social Change // *Occasional Paper Series*. Paper #8. 70 p.
5. Bartlett F.C. Changing scene // *British Journal of Psychology*. – 1956. – Vol. 47. – P. 81–87.
6. 7. Bartlett F.C. Exercises in logic. – Clive, London, 1922.
6. Ляшко Т. Игра, творчество, развитие // *Дошкольное воспитание*. 1998. № 8. С. 45–47
7. Daniel L. Schacter, Kenneth A. Norman, and Wilma Koutstaal. The cognitive neuroscience of constructive memory. *Annu. Rev. Psychol.* 1998.
<file:///C:/Users/Acer/Downloads/SNK98.pdf>



Sharofiddinova Zebiniso Sheroz qizi,
Osiyo xalqaro universiteti magistranti

O'QUV JARAYONIDA SANOGEN TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalardagi sanogen tafakkurning pedagogik-psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek, talabalarda sanogen tafakkurning rivojlanganligi ijodkorlik darajasiga bog'liqligini empirik tahlil qilingan. Bundan tashqari talabalar sanogen tafakkur darajasini aniqlash bo'yicha ijtimoiy-psixologik so'rovnomasi natijalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: sanogen tafakkur, patogen tafakkur, sanogen refleksiya, sog'lom fikr yuritish, sanogen xulq-atvor, bo'lajak o'qituvchi.

Аннотация. В данной статье исследованы педагогико-психологические особенности саногенного мышления у студентов. Также был проведен эмпирический анализ зависимости развития саногенного мышления у учащихся от уровня творчества. Кроме того, были проанализированы результаты социально-психологической анкеты учащихся на определение уровня саногенного мышления.

Ключевые слова: саногенное мышление, патогенное мышление, саногенная рефлексия, здравый смысл, саногенное поведение, будущий учитель.

Annotation. This article explores the pedagogical and psychological features of sanogenic thinking in students. It has also been empirically analyzed that the development of sanogenic thinking in students depends on the level of creativity. In addition, the results of the socio-psychological survey of students on determining the level of sanogenic thinking were analyzed.

Key words: sanogenic thinking, pathogenic thinking, sanogenic reflex, common sense, sanogenic behavior, future teacher.

Kirish. Jahon ta'lim muassasalari va tadqiqot markazlarida talabalarning sanogen tafakkurini rivojlantirish, intellektual imkoniyatlarini adekvat baholay olishga xizmat qiluvchi psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarni amalga oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Chunki, ilmiy salohiyati yuqori darajada rivojlangan mamlakat barcha sohalarida doimo ilg'or bo'ladi. Hozirgi kunda zamonaviy ta'lim sohasidag huquqiy me'yoriy hujjatlarda talabalarni kreativ, tanqidiy fikrlaydigan, ta'lim jarayonidagi yuzaga keladigan muammolarga aniq yechim topa oladigan qilib tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Qolaversa, bugungi kunda ilm-fan va texnologiyalarning tez sur'atlar bilan rivojlanishi sharoitida uzluksiz ta'limning barcha bosqichlari, jumladan, oliy ta'limning samaradorlik, natijadorlik va sifatini ta'minlashda ta'lim oluvchilarning tafakkur, kreativlik, mantiqiylik, mazmundorlik, ijodiy qobiliyatlarining rivojlanganlik darajalariga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Sanogen tafakkur muammosi vatanimiz va qator xorijlik olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ular asosan sanogen tafakkurning mohiyati, tabiati va uni rivojlantirish mexanizmlarini tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratmoqda. Mazkur ilmiy tadqiqot ishlarida asosan muammoning nazariy-falsafiy, ijtimoiy va psixologik jihatlari keng miqyosda o'rganilgan. Mualliflar o'z asarlarida sanogen tafakkurning individual shakllariga, uning elementlarini shakllantirishning o'ziga xos usullariga e'tibor berishadi. Shaxs ijtimoiy munosabatlar jarayonida o'z xatti-harakatlarini, his-tuyg'ularini, kayfiyatini nazorat qilishi kerak. Buning uchun u o'zini chuqurroq anglashi lozim. Har bir inson nafaqat o'zining his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini nazorat qilishi, balki muayyan qoidalarga muvofiq fikrlash tarzini ham nazorat qila olishi kerak. Mazkur holat bilan bog'liqlikda pedagog-psixolog olimlar fikrlashning ikkita turini ajratib ko'rsatishadi: sanogen va patogen fikrlash. Sanogen tafakkur (lotincha: "sanus" – sog'lom va yunon tilida – "genezis" - rivojlanish) his-hayajon, ichki kechinmalar, fikrlarni va emotsiyalarni boshqaruvchi, sog'lomlashtiruvchi tafakkur. Patogen fikrlash bu insonning salomatligiga zarar yetkazuvchi salbiy qarashlar yig'indisi bo'lib, u shaxsning o'z-o'zi va shaxslararo munosabatlar jarayonida vujudga keladigan emotsional beqarorlik va ichki nizolar bilan izohlanadi. Sanogen tafakkurning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqqan professor Yu.M.Orlov insonning ruhiy



salomatligi masalasiga to'xtalib, quyidagi fikrni bildirib o'tadi: "Sanogen tafakkur yuritish hayot falsafasining, ong va tana salomatligining eng ishonchli yo'llaridan biridir. Ushbu metodika yangi hissiy-aqliy odatlarni yuqori darajada o'zlashtirishga imkon beradi, o'tmishdagi patogen fikrlash tajribasini to'playdi. Sanogen tafakkur inson ongini sog'lomlashtirishning samarali usuli hisoblanadi. Ya'ni, insonning hayotiy faoliyati davomida yuzaga kelgan inqirozli holatlarini ruhiy qo'llab-quvvatlash yordamida, hissiy-emotsional o'z-o'ziga ta'sir ko'rsatish orqali bartaraf etish usuli".

Rus akademigi I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda - fikrlash tufayli inson «borliqning hokimiga» aylangan bo'lsa, xayvonlar abadiy «tabiat quli» bo'lib qolaverdilar. Shuning uchun tafakkur voqelikni bavoysita, so'z yordami bilan umumlashgan tarzda aks ettirish jarayoni hisoblanadi. Atrof-muhitdagi hodisaning tashqi ifodasi sezgi, idrok, tasavvur proseslarida yorqin, obrazli tarzda, turli alomatlari, fazoviy joylashishi va harakatida aks etadi. Tafakkurda esa inson ularning murakkab bog'lanishlarini anglab yetadi. Tafakkur – inson psixik faoliyatining yuksak formasi bo'lib, inson tajribasida, sezgi, idrok va tasavvur asosida vujudga kelgan va taraqqiy qilib boradi. J.Piajening qarashlariga ko'ra, shaxsning rivojlanish davrlaridan 3-davr ya'ni rasman operatsiya davri(11-15 yoshni) aynan o'smir yoshli o'quvchining komillikka, mustaqillikka, keng tafakkur yuritishga o'tish bosqichidir. Komillikni shakllantirishda avvalo, sanogen tafakkurni rivojlantirish masalasi qo'yiladi. Komillik- o'quvchini o'z salomatligini asrash va o'z faoliyatini jamiyat ravnaqi, ezgulik sari yo'naltirish, shuningdek zamonaviy hayotda mavjud bo'lgan turli tibbiy, ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy tahdidlardan o'zini muhofaza qilish bilimi va malakalari majmuasidan iboratdir.

K.Rodjersning ta'kidlashicha, insonning barcha harakatlari qandaydir bir umumlashtiruvchi motiv asosida yuzaga keladi va amalga oshiriladi. Mazkur motivni u faollashuvga moyillik va rag'bat- deb ataydi. Rus psixolog olimi P.Ya.Galperinning fikriga ko'ra, tafakkur bu oriyentirlash - tadqiqot faoliyati, oriyentirovka jarayoni, ya'ni oriyentirovka - bu jarayon, oriyentirovka - faoliyatidir. Olim psixologiya fani intellektual masalalarni yechishda sub'yektning tafakkurga oriyentirovka qilish jarayonini o'rganishdan iborat deb tushuntiradi.

A.V.Petrovskiyning qarashlaridan ma'lumki, shaxsning taraqqiy etishi, sog'lom bo'lishi, sanogen tafakkurining rivojlanishida interindivud (faoliyatda shaxslarning sub'yektiv munosabatlari) shaxslararo munosabatlarning ta'siri muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda metaindivud ya'ni (atrofdagi kishilarning "hissasi") ijtimoiy muhit katta ta'sir ko'rsatadi. L.C.Vigotskiy shaxsning ijtimoiy hayotida tafakkurning ahamiyatini: "Tafakkur hissiy bilish endi yetarli bo'lmay qolgan yoki hatto ojizlik qilib qolgan joyda boshlanadi. Tafakkur sezgi, idrok va tasavvurlarning bilish bilan bog'liq bo'lgan ishlarini davom ettiradi va rivojlantiradi" – degan qarashlar bilan izohlagan

Sanogenik fikrlash haqida ko'plab xorijiy mutaxassislarning (R.Bern, K. Buettner, D.Jampolskiy, M.Jeyms, D.Yongvard, E.Le Shan, M.Rutter, Z.Freyd, K.Xorni va boshqalar), rus olimlarining (E.M.Aleksandrovskeya, A.B.Dobrovich, I.V.Dubrovina, A.I.Zaxarov, N.Kozlov, V.Levi, V.Y.Semke, M.Tyshkova va boshqalar) asarlari mavjud.

Talabalik davrida kasbiy bilimlar bilan bog'liq tafakkurning shakllanishi muhim hisoblanadi. Tafakkurning o'zi esa o'ziga xos xususiyatga ega. "Tafakkur" tushunchasini tahlil etish asosida uning quyidagi asosiy xususiyatlarga ega ekanligi haqidagi xulosaga kelingan:

- 1) tafakkur voqea-hodisalarnianiq va umumlashgan holda aks ettirishga imkon beradi;
- 2) borliqni bilvosita aks ettiradi, ya'ni inson o'zlashtirgan tajribalariga tayangan holda yangi bilimlarni hosil qiladi.
- 3) ijodiy fikr yuritish va faoliyatdagi ijodkorlik inson tafakkurining muhim xususiyati hisoblanadi.
- 4) tafakkur til bilan bevosita bog'liq. Chunki, fikrlashni, tafakkur yuritishni ideal va ijtimoiy hodisa sifatida baholash mumkin. Sababi u faqatgina til vositasida reallikka aylanadi. Natijada, barcha uchun tushunarli va bevosita qabul qilinadigan, his etadigan shaklga kiradi va insonlar o'rtasida o'zaro fikr almashish vazifasini bajaradi.



Demak, til inson tafakkurining real voqelik kasb etishiga xizmat qiladi. Tafakkur va uning o'ziga xos xususiyatlari «sanogen tafakkur» va patogen tafakkur tushunchalari mazmunini aniqlashtirish imkonini beradi.

Har bir inson nafaqat o'zining his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini nazorat qilishi, balki muayyan qoidalarga muvofiq fikrlash tarzini ham nazorat qila olishi kerak. Mazkur holat bilan bog'liqlikda pedagog-psixolog olimlar fikrlashning ikkita turini ajratib ko'rsatish adi: sanogen va patogen fikrlash. Talabalik yillarida yoshlarning hayoti va faoliyatida o'zini o'zi kamolotga yetkazish jarayoni muhim rol o'ynaydi, lekin o'z-o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari (o'zini o'zi tahlil qilish, nazorat etish, baholash, tekshirish va boshqalar) ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Bizning talqinimizcha, har bir talaba uchun ijobiy fikrlash zavq olish qobiliyatidir va zavqlanish qobiliyati juda muhimdir, chunki: ijobiy his-tuyg'ular, zavq va yaxshi kayfiyatning tez tiklanishiga yordam beradi. Yaxshi kayfiyatdagi talabaning ishlash qobiliyati yuqori bo'lib, katta muvaffaqiyatlarga erisha oladi.

Boshqa talabalar bilan bo'lishilgan zavq ularning atrofida hamdardlik kuchayishiga va shaxslararo munosabatlarning yaxshilanishiga olib keladi.

Talabalarda ijobiy fikrlashni rivojlantirish (shakllantirish)ga qaratilgan bir qator holatlar mavjud:

- hissiy, nerv-mushak, aqliy kuchlanishni kamaytirish;
- surunkali charchoq va hissiy charchashning oldini olish;
- salbiy hissiy tajribalarni yengishda yordam berish yoki ularni yengish usullarini o'rgatish;
- avtomatik fikrlarni tanib olish usullarini o'rganish;
- his-tuyg'ularingizni ochiq ifoda etish qobiliyatini rivojlantirish;
- hissiy holatlarni tartibga solish;
- turli sezgilardan lazzat olish qobiliyatini rivojlantirish;
- diqqatni zavq keltiradigan voqealar, narsalar va harakatlarga qaratish.

Sanogen tafakkur bo'yicha keltirilgan mulohazalar va berilgan ta'riflardan kelib chiqqan holda uning quyidagi o'ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlari ajratildi:

- O'z fikrlarini tashqi ifodalay olish, ya'ni eksteriorizatsiyaning namoyon bo'lishi;
- Fikrlash jarayonida interiorizatsiya (ichki qabul qilish)ning namoyon bo'lishi;
- Fikrlashda noodatiylik (improvizatsiya) va ijodkorlik;
- Fikrlashning refleksivligi va pozitiv fikrlash;
- Fikrlashda shaxsiy refleksiya va mustaqillikning namoyon bo'lishi;
- Fikriy harakatlarning uyg'un amalga oshirilishi (eshitish, nutq va harakat);
- Fikrlashdagi moslashuvchanlik;
- Fikrlash jarayonida o'z-o'zini ishlantirish va nazoratning yuqoriligi;

“Talabalar sanogen tafakkur darajasini aniqlash” ijtimoiy-psixologik so'rovnoma

Tadqiqotimiz davomida biz sanogen tafakkur darajasini o'rganish maqsadida so'rovnoma ishlab shiqdik.

Yo'riqnoma: Sizga xulq-atvoringiz xususiyatlari aks yetgan bir nechta savollar to'plami taqdim yetilmoqda. Har bir savolni diqqat bilan o'qib bo'lgach, ha (+) yoki yo'q (-) tarzda savolni tasdiqlaysiz. Har bir tasdiq ushuni 1 ball belgilangan.

Mazkur metodika sizdagi tafakkur turini tekshirishni yemas, sizning biror bir faoliyatdagi xulq-atvoringizdagi individual xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan. Savollarga samimiy va ikkilanmasdan javob berishingiz shart sanaladi. So'rovnomamiz 4 ta shkaladan iborat bo'lib, har bir shkala talabalardagi ma'lum bir tafakkur darajalarini shakllanganligini aniqlab beradi. Endi har bir shkalaning tavsifiga o'tamiz.

Mustaqil fikrlash - mahculdorlik faoliyatida shaxsning ichki recurclarini kashf etish imkoniyatlarining qay darajadiligini namoyon etadigan, kreativ va qiymat-mazmuniy cohalarning birligi bilan tavsiflanadigan uyg'un shakldir.

2.Nostandart fikrlash - prinsipial yangi g'oyalarni yaratishga tayyorligi bilan ajralib turadigan inconning ijodiy qobiliyati. P.Torrencning fikriga ko'ra, ijodkorlik quyidagilarni o'z ichiga oladi muammolarga, kamchiliklarga yoki qarama-qarshiliklarga nicbatan cezgirlikni oshirish, ushbu muammolarni aniqlash bo'yicha harakatlar, farazlarni ilgari curish, gipotezalarni

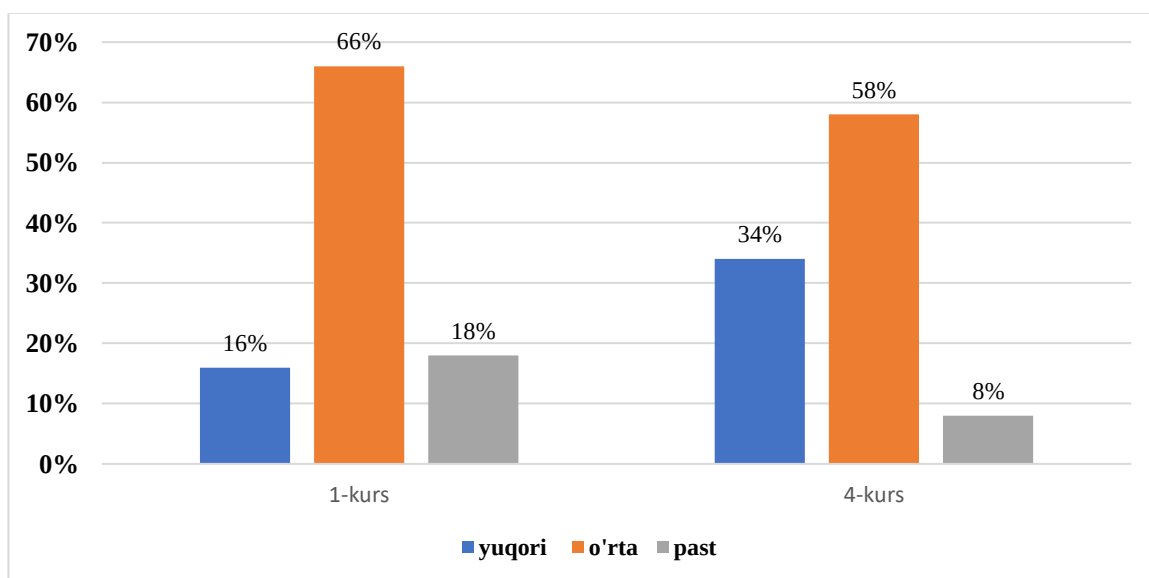


cinash va o'zgartirish acocida yechimlarni topish, qaror natijacini shakllantirish ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun o'quv qo'llanmalari qo'llaniladi, ular yangi elementlarni o'z ichiga olgan kamchilik yoki ochiqlik bilan tavsiflanadi, ko'plab cavollarni shakllantirishga da'vat etiladi.

3.Sanogen tafakkur - his-hayajon, ichki kechinmalar, fikrlarni va emotsiyalarni boshqaruvchi, sog'lomlashtiruvchi tafakkur. Bundan tashqari bunday talabalar inson ongini sog'lomlashtirish, o'z-o'zini kamolga etkazish maqsadlariga erishish uchun sharoit yaratish, ya'ni fe'latvor hamohangligi, o'z-o'zini va atrofdagilar bilan kelishish, shuningdek yomon odatlarni bartaraf etish, o'z his-tuyg'ularini boshqarish, o'z ehtiyojlarini nazorat qilish ustun bo'ladi.

4.Refleksiv tafakkur - faoliyat va muloqotni tashkil etishdagi refleksiya vazifalari tipologiyasini ishlab chiqish, tafakkur darajasi, tarkibiy qismi (komponenti) va ijodiy jarayonda shaxsning o'zini o'zi rivojlantirish mexanizmi, muayyan vaziyatda obyekt va u bilan ta'sirda bo'lish haqidagi bilimlar hamda 'zini o'zi anglashi, ijodiy tafakkur yuqoriligi bilan ajralib turadi.

Talabalar sanogen tafakkurini o'rganish maqsadida biz Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetidan 100 nafar psixologiya ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarni respondent sifatida jalb etildi. Tadqiqotimiz davomida biz ularni gender hamda bosqichlar kesimida ham tahlil qilib chiqdik. Talabalar sanogen tafakkur darajasini o'rganish bo'yicha bir qator metodikalardan foydalanib, tegishli empirik ma'lumotlarni qo'llashga kiritiladi. Shaxasdagi sanogen tafakkur tuzilmasini aniqlash imkonini beruvchi "Talabalar sanogen tafakkur darajasini aniqlash" ijtimoiy-psixologik so'rovnoma o'tkazib oldik va natijalarni tahlil qildik. Bunda biz talabalarni bosqichlar kesimida tahlil qildik. Natijalarni bosqichlar kesimida tahlil qilish orqali sanogen tafakkurni rivojlanish dinamikasini kuztish imkoniyatiga ega bo'ldik.



1-rasm. Talabalardagi sanogen tafakkurni rivojlanganlik darajasini o'ziga xos xususiyatlari

Olingan natijalarda ko'rinib turibdiki sanogen tafakkurning past darajasi 1-bosqichlarda 18%ni, 4-bosqichlarda 8%ni tashkil etgan. Mazkur holat talabalardagi o'z hissiyoti va fikrlarini boshqarish, ularni konstruktiv ifodalash ko'nikmasini yetishmasligidan dalolat beradi. Birinchi bosqichlardagi mazkur holat o'quv jarayoniga moslashish bilan bog'liq bilishga oid qiyinchiliklar, ya'ni kasbiy tushunchalarni o'zlashtirishdagi murakkabliklar hamda ta'limga moslashish bilan bog'liq jarayonlar ta'sirida yuzaga keladi. Chunki talaba birinchi bosqichga qabul qilinganda ijtimoiy moslashishni talab etuvchi shaxslararo munosabatlar, pedagoglar bilan muloqotning o'ziga xos jihatlari bilan bog'liqdir. Qolaversa, sanogen tafakkurni rivojlanishi talabalarda kognitiv faoliyat ko'nikmalarining shakllanganlik darajasi bilan bog'liq. Talabalarda kognitiv rivojlanish jarayonida uning olam haqida olgan ma'lumotlari, uning xotirada saqlanishi va bilimga aylantirilishini hamda bu bilimlarning diqqat va xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishi jihatlari e'tibor qaratilishi bilan bog'liq. Birinchi bosqich talabalariga qaraganda to'rtinchi



bosqich talabalarida kognitiv faoliyatning yuqoriroq bo'lishi ularda sanogen tafakkurning nisbatan yuqoriroq bo'lishiga olib kelganligini kuzatishimiz mumkin.

Sanogen tafakkurning o'rtacha darajasi 1-bosqich talabalarining 66%ida, 4-bosqich talabalarining 58%ida kuzatilgan. Mazkur holat talabalarda ratsional va irratsional qarashlarning teng darajada ifodalashidan dalolat beradi. Bunda emotsiya va tafakkur o'zaro bir-biri bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Talabalarining kasbiy bilimlarini shakllanishi bilan bog'liq ravishda ta'lim jarayoni bilan bog'liq destruktiv fikrlari, qarashlari negativ emotsiyalarni namoyon bo'lishini muvozanatlashtirib turishga xizmat qiladi. Bunda talabalarda kasbiy bilimlarni shakllanishi ta'lim jarayoni bilan bog'liq kaususli holatlarda stressga barqarorlikni namoyon etishiga, psixoemotsional barqarorlikni saqlashiga xizmat qilishi aniqlangan.

Sanogen tafakkurning yuqori darajasi 1-bosqichlarning 16%ida 4-bosqichlarning 34%ida aniqlangan. Birinchi bosqichlardagi ta'limga moslashish bilan bog'liq holatlar ratsional tafakkurning yuqori darajada namoyon bo'lishiga, 4-bosqichlarda talabalarining "ta'lim sub'ekti" sifatida o'z ijtimoiy roliga moslashganlik hamda kognitiv immunitetni shakllanganlik darajasidan dalolat beradi. Qolaversa, 4-bosqich talabalarida sanogen tafakkurning ratsional darajasini yuqoriligi emotsionallik bilan ham uzviy bog'liqdir. Bunda talabalarining o'zlaridagi salbiy his-tuyg'ularni yo'qotish, o'rnini ijobiylik bilan to'ldirish qobiliyatini ustunligini ko'rsatadi. Yuqori bosqich talabalarida insonparvarlik va sub'ektivlik tamoyiliga asoslangan muloqot uslubini shakllanganligi, talabada turli vaziyatlarda o'ziga ishonch bilan qarash tuyg'usini tarkib topganligini bildiradi.

Xulosa. Talabalarda sanogen tafakkurni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini tadqiq etish asosida quyidagi xulosalarni chiqardik:

Sanogen tafakkurning darajaviy ifodalanishi uning psixologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, uning diagnostik jihatlari metodologik tamoyillar negizida rivojlanib borishiga hamohang tarzda kuzatilish aniqlangan. Talabalarda sanogen tafakkurning rivojlanishi uning ta'lim sub'ekti sifatidagi kognitiv, motivatsion, emotsional xususiyatlarini barqaror shakllanishiga bog'liq dinamika differentsiatsiyaga ega ekanligi kuzatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida» gi PF–60-sonli Farmoni.
2. Алиева М. Тренинг развития жизненных селей / М.: Алиева, Е.Трогинхина – Спб.: Реч, 2002. – 174 с
3. Гальперин П.Я., Психологии творческого мышления// Вопросы психологии. Г.1982 – № 5
4. Davletshin M.G., Abduraxmonov F.R. "Qadimgi Sharq mamlakatlarida psixologik fikr taraqqiyoti". – T.: 1995. –B.26.
5. Adler A. Reconsideration of testing for competence rather than intelligence. 1991, October, 1012-1023.
6. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход/Пер.с англ.-СПб.:Изд-во Сова; М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – С.272.
7. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: Структура, генезис и условия становления. Автореф. дисс. ... док. психол. наук. 2001.



Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
d.sh.mirzayeva@buxdpi.uz

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA ART TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASHNING SAMARALI USULLARI

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ART pedagogikasi bolalarning ijodiy, badiiy va kognitiv rivojlanishini oshirish vositasi sifatida ko'rib chiqilgan. Xorijiy va milliy tadqiqotlar asosida ART texnologiyalarini modul va fanlararo bloklar orqali tashkil etish, refleksiv va kvalimetrik baholash mexanizmlari, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning samaradorligi ko'rsatildi. Maqola maktabgacha ta'lim muassasalarida ART texnologiyalarini tatbiq etishning amaliy tavsiyalari va metodik yechimlarini ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: ART pedagogikasi, maktabgacha ta'lim, ijodkorlik, integrativ yondashuv, refleksiv baholash, kvalimetrik monitoring, badiiy rivojlanish.

Аннотация. В статье анализируются эффективные методы применения ART-технологий в дошкольных образовательных учреждениях. ART-педагогика рассматривается как средство развития творческих, художественных и когнитивных способностей детей. На основе зарубежных и национальных исследований показана эффективность организации занятий через модульные и междисциплинарные блоки, использование рефлексивного и квалиметрического механизмов оценки, а также персонализированного подхода. Статья включает практические рекомендации и методические решения по внедрению ART-технологий в дошкольных учреждениях.

Ключевые слова: ART-педагогика, дошкольное образование, креативность, интегративный подход, рефлексивная оценка, квалиметрический мониторинг, художественное развитие.

Abstract. The article analyzes effective methods of implementing ART technologies in preschool educational institutions. ART pedagogy is considered a tool for developing children's creative, artistic, and cognitive abilities. Based on international and national studies the effectiveness of organizing activities through modular and interdisciplinary blocks, using reflective and qualimetric assessment mechanisms, and applying a personalized approach is demonstrated. The article also includes practical recommendations and methodological solutions for implementing ART technologies in preschool settings.

Key words: ART pedagogy, preschool education, creativity, integrative approach, reflective assessment, qualimetric monitoring, artistic development.

Kirish. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tizimi bolalarning shaxsiy va ijodiy rivojlanishini ta'minlash, ularni kognitiv, emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirish vazifasini zimmasiga oladi. Ayniqsa, 5–6 yoshdagi tayyorlov guruhi bolalari uchun ijodiy faoliyat, o'yin va estetik tajribalar bolaning tafakkur, nutq va hissiy rivojlanishi uchun muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu munosabat bilan maktabgacha ta'limda ART pedagogikasi va ART texnologiyalarini qo'llash bugungi kunda nafaqat pedagogik amaliyot, balki ilmiy tadqiqotlar uchun ham dolzarb mavzu hisoblanadi.

ART texnologiyalari bolalarning kreativ fikrlash, fantaziya va badiiy ifoda ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, Brunerning "kashf etish orqali o'rganish" modeli va Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi ART pedagogikasining samarali integratsiyasini ta'minlaydi. Shu bilan birga, milliy tajribada ART pedagogikasi vositalari orqali bolalarda badiiy ko'nikmalar, nutq va ijtimoiy kompetensiyalar sezilarli darajada oshirilgan (Akramova, 2015; Jabborova, 2017).

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ART texnologiyalari yordamida bolalarni nafaqat badiiy faoliyatga jalb qilish, balki ularning ijodiy tafakkuri, muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmalari va ijtimoiy-emotsional intellekti ham rivojlantiriladi. Shu nuqtayi nazardan, ART



texnologiyalarini metodik jihatdan tizimli qo'llash, mashg'ulotlarni modul va fanlararo bloklar orqali tashkil etish, refleksiv va kvalimetrik mexanizmlarni tatbiq etish bugungi pedagogik amaliyotning dolzarb vazifasiga aylangan.

Shuningdek, ART pedagogikasi bolalarni shaxsga yo'naltirilgan tarzda tarbiyalashga imkon beradi. Bolalar o'z qobiliyatlarini ochib berish, ijodiy g'oyalarni amalga oshirish va faoliyat natijalarini tahlil qilish orqali mustaqil ijodkor shaxs sifatida shakllanadi. Shu bois, maktabgacha ta'lim muassasalarida ART texnologiyalarining samarali usullarini aniqlash va tatbiq etish pedagogik nazariya va amaliyotni bog'lovchi muhim ilmiy masala hisoblanadi.

Ushbu maqola maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullarini aniqlash va tizimlashtirish, bolalarning ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ilmiy-metodik asoslarini tadqiq qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish va maktabgacha ta'lim muassasalarida ART pedagogikasini samarali tatbiq etishga imkon beradi.

Dolzarblik. Bugungi global pedagogik amaliyot va ta'lim tizimida bolalarning ijodiy rivojlanishini ta'minlash, ularni mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar bilan ta'minlash dolzarb vazifa sifatida qaraladi. Maktabgacha ta'lim bosqichi ayniqsa muhim, chunki 5–6 yoshdagi bolalar uchun ijodiy faoliyat, o'yin va badiiy tajribalar shaxsning intellektual, emotsional va estetik rivojlanishida asosiy vosita hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik innovatsiyalar, xususan ART texnologiyalari, bolalarning kreativ tafakkurini va badiiy ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotlar ART texnologiyalarining bolalar rivojiga ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Brunerning "kashf etish orqali o'rganish" modeli bolalarning mustaqil va kreativ tafakkurini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi esa turli intellekt turlarini uyg'unlashtirish orqali ijodiy kompetensiyalarni oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, milliy tajriba (O'zbekiston) ART pedagogikasi vositalari yordamida tayyorlov guruhi bolalarida badiiy, musiqiy va nutqiy ko'nikmalar sezilarli darajada rivojlanganini ko'rsatadi (Akramova, 2015; Jabborova, 2017).

Dolzarblikning yana bir jihati shundaki, zamonaviy maktabgacha ta'limda integratsiyalashgan metodlar va ART texnologiyalari orqali bolalarning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va shaxsiy ehtiyojlariga moslashgan o'quv faoliyatini tashkil etish imkoniyati yaratiladi. Shu orqali bolalar o'z ijodiy g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish, natijalarni tahlil qilish va refleksiv baholash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Shuni ta'kidlash lozimki, maktabgacha ta'lim muassasalarida ART texnologiyalarini samarali qo'llash orqali nafaqat badiiy va kreativ rivojlanish, balki ijtimoiy-emotsional va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish, bolalarda mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u ART pedagogikasi vositalarini tizimli ravishda o'rganish, samarali usullarini aniqlash va pedagogik jarayonga tatbiq etish orqali maktabgacha ta'lim sifatini oshirishga hissa qo'shadi.

Dolzarb mavzu sifatida ART texnologiyalari pedagogik innovatsiya, bolalar ijodiy kompetensiyasi va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir qilishi sababli, ilmiy tadqiqotlar va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishning ahamiyati ortib bormoqda. Shu bois, ushbu maqola maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullarini aniqlash va tizimlashtirish orqali pedagogik nazariya va amaliyotni bog'lovchi ilmiy muammoni yechishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy olimlarning tadqiqotlari ART pedagogikasi va bolalarning ijodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni keng yoritadi. Jerome Bruner (1961) "kashf etish orqali o'rganish" modelida bolalarning mustaqil ijodiy faoliyatini rag'batlantirish va turli intellektual faoliyatlarni uyg'unlashtirishning ahamiyatini ta'kidlaydi. Brunerning fikriga ko'ra, ART texnologiyalari bolalarni o'z tajribasi orqali o'rganishga jalb qilish, muammolarni ijodiy yondashuv bilan hal qilish imkonini yaratadi. Howard Gardner (1983) ko'p qirrali intellekt nazariyasi orqali turli intellekt turlarini birlashtirish, xususan, badiiy, nutqiy, musiqiy va kinestetik faoliyatlarni uyg'unlashtirish ART texnologiyalari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, bolalarda ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirish integrativ yondashuvga



asoslangan bo'lishi lozim. Xorijiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ART texnologiyalari bolalarda nafaqat badiiy ifoda, balki muammolarni hal qilish, mustaqil fikrlash va ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarni shakllantirish vositasi sifatida ishlatiladi (Chen, Liu, Wang, 2018; Saharuddin & Aziz, 2019). Shu bilan birga, ART metodikasi bolalarning shaxsiy qiziqishlari va qobiliyatlariga moslashgan ta'lim jarayonini ta'minlaydi.

O'zbekiston maktabgacha ta'lim tizimida ART pedagogikasi va texnologiyalarining samarali qo'llanishi bo'yicha bir qator tadqiqotlar mavjud. Akramova F.A. (2015) va Jabborova O.M. (2017) tadqiqotlarida ART pedagogikasi orqali tayyorlov guruhi bolalarining kreativ va badiiy ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlantirilgani ko'rsatilgan. Tadqiqotlar shuni ta'kidlaydiki, ART texnologiyalari yordamida bolalarni o'z ijodiy g'oyalarini amalga oshirishga, natijalarni tahlil qilish va refleksiv baholashga yo'naltirish mumkin. Shuningdek, Tashpulatova D.M. (2017) va Rajabov T.I. (2018) ilmiy ishlari ART metodikasining integratsiyalashgan shakli – turli faoliyat turlarini uyg'unlashtirish orqali bolalarning kognitiv, ijtimoiy va badiiy rivojlanishini ta'minlash samaradorligini ko'rsatadi. Milliy adabiyotlarda ART texnologiyalarini modullashtirish, fanlararo bloklar va ijodiy loyihalarni joriy etish orqali bolalarda ijodiy kompetensiyani rivojlantirishga alohida urg'u berilgan.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ART texnologiyalarining samarali qo'llanilishi quyidagi metodik jihatlarni o'z ichiga oladi:

Modullashtirilgan mashg'ulotlar – badiiy, musiqa, dramatisatsiya va nutqiy faoliyatlarni integratsiyalash orqali ijodiy tafakkur va kompetensiyalarni shakllantirish.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv – bolalarning individual qobiliyatlari va qiziqishlariga mos mashg'ulotlar ishlab chiqish.

Refleksiv va kvalimetrik mexanizm – bolalarning ijodiy faoliyatini tahlil qilish va monitoring qilish orqali pedagogik jarayonni optimallashtirish.

Xalqaro va milliy tadqiqotlar solishtirilganda, ART pedagogikasi vositalarini integratsiyalashgan shaklda qo'llash bolalarning ijodiy va kognitiv rivojlanishiga eng samarali ta'sir qiladi. Shu bilan birga, milliy tajribada metodik vositalarning tizimli va standartlashtirilgan ishlatilishi kelajakda yanada takomillashtirilishi mumkinligi ko'rsatilgan (Slastenin, 2003; Plyaskova, 2010). Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki:

ART texnologiyalari bolalarning ijodiy rivojlanishida samarali vosita sifatida xalqaro va milliy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan.

Integratsiyalashgan yondashuv – turli faoliyat turlarini uyg'unlashtirish va shaxsga yo'naltirilgan metodik yechimlarni tatbiq etish orqali bolalarning kreativ kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiladi.

Milliy tajriba ART texnologiyalarini modullashtirish va refleksiv baholash mexanizmlari orqali amaliyotga joriy qilish imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlar asosida maktabgacha ta'lim muassasalarida ART texnologiyalarini samarali qo'llashning metodik tavsiyalarini ishlab chiqish dolzarb va ilmiy asoslangan masala hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullari bo'yicha asosiy metodik va amaliy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

1. Mashg'ulotlarni modullashtirish va fanlararo bloklar orqali tashkil etish
Badiiy, musiqa, dramatisatsiya va nutqiy faoliyatlarni integratsiyalash.
Bolalarning kreativ fikrlash va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.
2. Ijodiy o'yinlar va loyiha mashg'ulotlarini joriy etish
Bolalarni mustaqil ijodiy faoliyatga jalb qilish.
Fantaziya va badiiy ifodani rivojlantirish.
3. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv
Har bir bolaning qiziqishlari, qobiliyatlari va individual xususiyatlarini hisobga olish.
Individual mashg'ulotlar orqali o'ziga xos ijodiy tajriba yaratish.
4. Refleksiv mexanizmlarni qo'llash
Bolalarga o'z ishlarini tahlil qilish, natijalarni baholash va fikr bildirish imkonini berish.
Ijodiy faoliyatni anglash va rivojlantirish.



5. Kvalimetrik baholash va monitoring
Bolalarning ijodiy ko'nikmalarini tizimli o'lchash va baholash.
Pedagogik jarayonni optimallashtirish va samaradorligini oshirish.
6. Multimediya va vizual vositalardan foydalanish
Rangli materiallar, rasmlar, musiqiy va animatsion resurslar yordamida mashg'ulotlarni boyitish.
Bolalar e'tiborini jalb qilish va badiiy tajribani mustahkamlash.
7. Integrativ va interaktiv yondashuv
Turli fanlar va faoliyat turlarini birlashtirish orqali kompleks rivojlanish.
Nutq, dramatisatsiya, musiqa va vizual san'atni uyg'unlash.
8. Oilaviy va jamoaviy loyihalarni tashkil etish
Bolalar va ota-onalarni ijodiy jarayonga jalb qilish.
Ijtimoiy va emotsional kompetensiyalarni shakllantirish.

Quyida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullari bo'yicha afzalliklari va muammolarini qiyosiy tahlili

Usul	Afzalliklari	Muammolar
1. Mashg'ulotlarni modullashtirish va fanlararo bloklar orqali tashkil etish	- Turli faoliyatlarni uyg'unlashtirib, kompleks rivojlanishni ta'minlaydi. - Bolalarning kreativ va badiiy kompetensiyasini oshiradi.	- Pedagoglardan yuqori darajada metodik tayyorgarlik talab qiladi. - Mashg'ulotlarni vaqt jihatdan samarali rejalashtirish qiyin.
2. Ijodiy o'yinlar va loyiha mashg'ulotlarini joriy etish	- Bolalarda mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkur shakllanadi. - Fantaziya va badiiy ifoda rivojlanadi.	- Ba'zi bolalar uchun murakkab bo'lishi mumkin. - Qo'shimcha material va resurslar talab etadi.
3. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv	- Har bir bolaning individual qobiliyatlari va qiziqishlari hisobga olinadi. - O'ziga xos ijodiy tajriba yaratiladi.	- Pedagog uchun individual yondashuvni ta'minlash vaqt va kuch talab qiladi. - Guruh kattaligiga qarab samaradorlik pasayishi mumkin.
4. Refleksiv mexanizmlarni qo'llash	- Bolalar o'z ishlarini tahlil qiladi va o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantiradi. - Ijodiy faoliyatni chuqur anglash imkoniyati.	- Yosh bolalar uchun refleksiya tushunarsiz bo'lishi mumkin. - Pedagogning nazorati va yo'riqchiligi zarur.
5. Kvalimetrik baholash va monitoring	- Ijodiy ko'nikmalarni tizimli baholash. - Pedagogik jarayonni optimallashtirish imkoniyati.	- Baholash vositalarini ishlab chiqish murakkab. - Ota-onalar va pedagoglar uchun tushunish qiyin bo'lishi mumkin.
6. Multimediya va vizual vositalardan foydalanish	- Mashg'ulotlarni vizual va interaktiv qilish. - Bolalar e'tiborini jalb qiladi va badiiy tajribani boyitadi.	- Texnologik resurslar va qurilmalar zarur. - Texnik muammolar yoki resurs yetishmovchiligi samaradorlikni pasaytiradi.
7. Integrativ va interaktiv yondashuv	- Turli fanlar va faoliyatlarni uyg'unlashtirish orqali kompleks rivojlanish. - Nutq, dramatisatsiya, musiqa va san'atni birlashtiradi.	- Pedagogdan yuqori malaka talab etadi. - Mashg'ulotlarni rejalashtirish murakkabligi.
8. Oilaviy va jamoaviy	- Bolalar va ota-onalarni ijodiy jarayonga jalb qiladi.	- Oilaviy ishtirok har doim ham ta'minlanmaydi.



loyihalarni tashkil etish	- Ijtimoiy va emotsional kompetensiyalar rivojlanadi.	- Loyihalarni tashkil etish vaqt va resurs talab qiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullari bir qator afzalliklar bilan birga ma'lum muammolarni ham o'z ichiga oladi. Birinchidan, mashg'ulotlarni modullashtirish va fanlararo bloklar orqali tashkil etish bolalarning turli faoliyatlarini integratsiyalashtirishga imkon beradi, bu esa kompleks rivojlanishni ta'minlaydi hamda kreativ va badiiy kompetensiyalarni oshiradi. Shu bilan birga, pedagogdan yuqori darajada metodik tayyorgarlik talab qilinadi va mashg'ulotlarni vaqt jihatdan samarali rejalashtirish murakkabligi kuzatiladi.

Ikkinchidan, ijodiy o'yinlar va loyiha mashg'ulotlarini joriy etish bolalarda mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkurni shakllantiradi, fantaziya va badiiy ifodaning rivojlanishiga xizmat qiladi. Biroq, bu usul ba'zi bolalar uchun murakkab bo'lishi mumkin va qo'shimcha material hamda resurslarni talab qiladi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv har bir bolaning individual qobiliyatlari va qiziqishlariga moslashgan mashg'ulotlarni tashkil etishga imkon beradi, natijada bolalar o'ziga xos ijodiy tajriba oladi. Shu bilan birga, pedagog uchun individual yondashuvni ta'minlash vaqt va kuch talab qiladi, guruh kattaligiga qarab samaradorlik pasayishi mumkin. Refleksiv mexanizmlarni qo'llash bolalarga o'z ishlarini tahlil qilish, natijalarni baholash va fikr bildirish imkonini yaratadi, bu esa ijodiy faoliyatni chuqur anglashni ta'minlaydi. Ammo yosh bolalar uchun refleksiya tushunarsiz bo'lishi mumkin va pedagogning doimiy nazorati zarur.

Kvalimetrik baholash va monitoring vositalari yordamida bolalarning ijodiy ko'nikmalarini tizimli o'lchash va pedagogik jarayonni optimallashtirish mumkin. Shu bilan birga, baholash vositalarini ishlab chiqish murakkabligi va ota-onalar hamda pedagoglar uchun tushunarliklik masalalari mavjud. Multimediya va vizual vositalardan foydalanish mashg'ulotlarni interaktiv va vizual boy qiladi, bolalar e'tiborini jalb etadi hamda badiiy tajribani mustahkamlaydi. Biroq, texnologik resurslar va qurilmalar talab qilinadi, texnik muammolar samaradorlikni pasaytirishi mumkin.

Integrativ va interaktiv yondashuv turli fanlar va faoliyat turlarini uyg'unlashtirish orqali bolalarning kompleks rivojlanishini ta'minlaydi, nutq, dramatizatsiya, musiqa va badiiy san'atni birlashtiradi. Shu bilan birga, pedagogdan yuqori malaka talab qilinadi va mashg'ulotlarni rejalashtirish murakkabligi mavjud. Oxirgi jihat sifatida, oilaviy va jamoaviy loyihalarni tashkil etish bolalar va ota-onalarni ijodiy jarayonga jalb qiladi, ijtimoiy va emotsional kompetensiyalarni rivojlantiradi. Biroq, oilaviy ishtirok har doim ham ta'minlanmasligi va loyihalarni tashkil etish uchun qo'shimcha vaqt va resurs talab qilinadi.

Umuman olganda, ART texnologiyalarini qo'llashning ushbu usullari bolalarning kreativ va badiiy rivojlanishini samarali ta'minlaydi, biroq har bir usul o'ziga xos metodik va tashkiliy cheklavlarni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli, ularni amaliyotga tatbiq etishda pedagogik yechimlar va resurslarni tizimli ravishda rejalashtirish zarur.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llash tayyorlov guruhi bolalarida bir qator muhim ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu ko'nikmalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Kreativ va badiiy ko'nikmalar

Rang, shakl, musiqa va dramatizatsiya orqali bolalarda badiiy ifoda va fantaziya rivojlantiriladi.

Turli ijodiy faoliyatlar orqali mustaqil va original fikrlash ko'nikmalari hosil bo'ladi.

2. Nutqiy va kommunikativ ko'nikmalar

She'r, ertak, tez aytish va dramatizatsiya mashg'ulotlari orqali bolalarda nutq va lug'at boyligi oshadi.

Guruh ishlari va jamoaviy loyihalar ijtimoiy muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

3. Kognitiv va intellektual ko'nikmalar

ART texnologiyalari bolalarni muammolarni ijodiy yondashuv bilan hal qilishga o'rgatadi.



Ko'p qirrali intellektni rivojlantirish (Howard Gardner nazariyasi asosida) orqali mantiqiy tafakkur, e'tibor va xotira mustahkamlanadi.

4. Emotsional va shaxsiy kompetensiyalar

Refleksiv mashg'ulotlar bolalarga o'z his-tuyg'ularini anglash va ifoda qilish imkonini beradi.

Loyihalar va jamoaviy ishlarda hamdardlik, hamkorlik va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalari shakllanadi.

5. Refleksiv va tahliliy ko'nikmalar

Bolalar o'z ijodiy faoliyatini tahlil qiladi, natijalarni baholash va o'z-o'zini anglash ko'nikmalarini egallaydi.

Kvalimetrik baholash orqali o'zini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish o'rgatiladi.

Xulosa. ART texnologiyalari tayyorlov guruhi bolalarida ijodiy, kognitiv, nutqiy, emotsional va ijtimoiy ko'nikmalarni kompleks tarzda shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, bolalar mustaqil fikrlash, o'z hissiyatini ifoda etish va jamoaviy ishlarda samarali qatnashish kabi muhim shaxsiy kompetensiyalarni egallaydi. Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ART texnologiyalarini qo'llashning samarali usullari tizimli tarzda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ART pedagogikasi tayyorlov guruhi bolalarida ijodiy, badiiy, kognitiv, nutqiy, emotsional va ijtimoiy ko'nikmalarni kompleks tarzda rivojlantirish imkonini beradi. Mashg'ulotlarni modullashtirish, fanlararo bloklar, ijodiy o'yinlar, refleksiv va kvalimetrik baholash mexanizmlari, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar ART texnologiyalarini samarali tatbiq etishda asosiy vositalar sifatida xizmat qiladi. Xorijiy va milliy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integrativ va interaktiv usullar bolalarda mustaqil fikrlashni, ijodiy tafakkurni, emotsional intellektni va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga katta hissa qo'shadi. Shu bilan birga, ART texnologiyalarini amaliyotga tatbiq etishda metodik tayyorgarlik, pedagogik malaka, resurs va texnologik vositalar yetarliligi kabi muammolar mavjud. Maqola natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Mashg'ulotlarni modul va fanlararo bloklar orqali tizimli tashkil etish.

Bolalarning individual qobiliyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish.

Refleksiv mashg'ulotlar va kvalimetrik baholash vositalari orqali ijodiy faoliyatni monitoring qilish va natijalarni optimallashtirish.

Multimediya va vizual resurslardan foydalanish orqali mashg'ulotlarni interaktiv va badiiy jihatdan boyitish.

Oilaviy va jamoaviy loyihalarni tashkil etish orqali bolalarning ijtimoiy va emotsional kompetensiyalarini mustahkamlash.

Umuman olganda, ART texnologiyalarini maktabgacha ta'lim tizimida samarali qo'llash tayyorlov guruhi bolalarining ijodkorligi, badiiy ifodasi va shaxsiy kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantirishga xizmat qiladi hamda pedagogik jarayonning sifatini oshirishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bruner, J. (1961). The Act of Discovery. Harvard University Press.
2. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books.
3. Slavenin, V.A. (2002). Pedagogika: Teoriya i praktika razvitiya lichnosti. Moscow: Akademiya.
4. Akramova, F.A. (2018). Boshlang'ich ta'lim tizimida xalq og'zaki ijodini o'qitishning didaktik asoslari. Tashkent: O'zbekiston.
5. Jabborova, O.M. (2019). Bolalarda ma'naviyat va kreativ ko'nikmalarni shakllantirishda ART pedagogikasi. Tashkent: Fan.
6. Plyaskova, Ye.V. (2015). Razvitie tvorcheskikh sposobnostey detey v doskolnom obrazovanii. Moscow: Prosveshchenie.
7. Sanoyev, G.A. & Sayfiddinova, J.Z. (2017). Folklor i detskoe tvorchestvo. Tashkent: Fan.



Hamroyev Kamol,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBİYALASHDA JADID MARIFATPARVARLARI QARASHLARINING TARIXIY ILDIZLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jadid ma'rifatparvarlari qarashlarining shakllanishi va uning tarixiy ildizlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Jadidchilik harakatining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelishiga ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy omillar ta'siri ochib beriladi. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ong, milliy g'urur, vatan muhabbati, erkinlik va taraqqiyot g'oyalarini yosh avlod tarbiyasida ustuvor pedagogik qadriyat sifatida ilgari surgani asoslab beriladi. Xususan, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat kabi jadid namoyandalarning asarlari va pedagogik qarashlari tahlil qilinib, ularda vatanparvarlik tarbiyasining mazmuni, maqsadi va vositalari yoritiladi. Maqolada jadid pedagogik merosining bugungi globallashuv sharoitida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati ochib berilib, undan ta'lim-tarbiya jarayonida samarali foydalanish bo'yicha ilmiy xulosalar chiqariladi.

Kalit so'zlar: jadidchilik harakati, jadid ma'rifatparvarlari, vatanparvarlik tarbiyasi, milliy ong, milliy g'oya, tarixiy ildizlar, yoshlar tarbiyasi, pedagogik meros, ma'naviy-ma'rifiy qarashlar.

Аннотация. В данной статье с научно-теоретических позиций анализируются процесс формирования взглядов джадидских просветителей на воспитание молодежи в духе патриотизма и их исторические корни. Раскрывается влияние социально-политических и культурно-просветительских факторов на возникновение джадидского движения в Туркестане в конце XIX – начале XX веков. Обосновывается, что идеи национального самосознания, национальной гордости, любви к Родине, свободы и прогресса, выдвинутые джадидскими просветителями, рассматривались ими как приоритетные педагогические ценности в воспитании подрастающего поколения. В частности, анализируются произведения и педагогические взгляды Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, в которых раскрываются содержание, цели и средства патриотического воспитания. В статье также показано значение педагогического наследия джадидов в воспитании молодежи в духе патриотизма в условиях современной глобализации и сформулированы научные выводы по его эффективному использованию в образовательном процессе.

Ключевые слова: джадидское движение, джадидские просветители, патриотическое воспитание, национальное самосознание, национальная идея, исторические корни, воспитание молодежи, педагогическое наследие, духовно-просветительские взгляды.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the formation of Jadid enlighteners' views on educating young people in the spirit of patriotism and their historical roots. It reveals the influence of socio-political and cultural-educational factors on the emergence of the Jadid movement in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries. The study substantiates that the ideas of national consciousness, national pride, love for the Motherland, freedom, and progress promoted by Jadid enlighteners were regarded as priority pedagogical values in educating the younger generation. In particular, the works and pedagogical views of leading Jadid representatives are analyzed, highlighting the content, goals, and means of patriotic education. The article also emphasizes the significance of Jadid pedagogical heritage in fostering patriotism among youth under contemporary globalization conditions and presents scientific conclusions on its effective application in the educational process.

Key words: jadid movement, Jadid enlighteners, patriotic education, national consciousness, national idea, historical roots, youth education, pedagogical heritage, spiritual and educational views.



Kirish. XIX asr oxiri va XX boshlarida Turkiston ijtimoiy siyosiy hayotida jadidchilik keng quloch yoyib rivojlandi. Millat taqdiri va kelajagi haqida qayg'urgan ziyolilar xalqni ozodlikka eltuvchi yo'l bu xalqning ma'rifatini uyg'otish deb bildilar. Ular xalqni ma'rifatli qilmasdan turib, mustaqillikni qo'lga kiritib bo'lmaydi deb hisoblaganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, mustamlakachilik zulmi ostida hayot kechirayotgan, har tomonlama taraqqiyotdan orqada qolib borayotgan halqlarni ma'rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko'tarishga qaratilgan harakatlar boshlandi.

Butun turkiy halqlar o'rtasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisi qrim – tatar ma'rifatchisi Ismoil G'aspirali bo'ldi. U musulmon xalqlarining maktab va madrasalarda ta'lim olayotgan o'quvchilarga diniy ta'lim, arab, fors va rus tillari, tibbiyot, kimyo, tabobat kabi fanlarni o'rganishi zarur degan g'oyani ilgari suradi.

Ismoil G'aspirali 1884 yilda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida birinchi jadid maktabiga asos soldi, u o'zi tuzgan ta'lim dasturlar asosida darslik tayyorladi. Shu dasturi asosida 40 kunda 12 o'quvchining savodi chiqarilgan. Bu usul "usuli – savtiya" – "harf tovush usuli" ya'ni "usuli jadid" nomi bilan keng tarqaldi.

Bu maktabning ochilishi Turkiston ziyolilari harakatining boshlanishi edi. Ismoil G'aspiralining Samarqand, Buxoro, Toshkent hududlarida bo'lib, bu yerlarda olib borgan tushuntirish va targ'ibot ishlari natijasida bu yerlarda ham yangi usul maktablari tashkil etila boshladi. Fozil domla, Mo'minxo'ja Vopkandiy, Mulla Xudoyberdi Boysuniy kabilar Ismoil G'aspiralining ilk izdoshlari bo'lib, ularning sa'y-harakatlari bilan Turkiston hududida ham jadid maktablari tashkil etildi.

Turkistonda vujudga kelgan jadidlarning faoliyati faqatgina maktablar ochish bilan cheklanmadi. Ular halqning milliy g'oyasini rivojlantirishga katta e'tibor berdilar. Chunki milliy g'oya xalq ommasini bir maqsad yo'lida birlashtirishda uning ozodligi va istiqloli uchun kurashga hamda milliy davlat barpo etishga yo'naltiriladigan kuch hisoblanadi. Jadidlar Turkiston xalqlari uchun yo'l ochib, beruvchi milliy g'oyani shakllantirishga harakat qildilar, shu bilan birgalikda Turkistonni o'rta asrga xos qoloqlik va diniy hurofotdan ozod qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, ozod va farovon jamiyat qurishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan edilar. Turkiston jadidlari dastlab, o'lkada yangi usul maktablarni ko'paytirish, qobiliyati yoshlarni rivojlangan chet davlatlariga o'qishga yuborish orqali ularning bilish salohiyatini va fikr doirasini kengaytirish, turli madaniy va ma'rifiy jamiyat va tashkilotlar tuzish, gazeta va jurnallar chop etib, xalqning ijtimoiy – siyosiy ongini oshirishga harakat qildilar.

Toshkent, Buxoro, Samarqand, Xiva, Andijon, Qo'qon kabi shaharlar markazlariga aylandi. Bu shaharlarda yashirin tarzda tashkilotlar tuzilib, jadidchilikning yoyilishi uchun xizmat qilgan. Bu tashkilotlar "taraqqiyotparvarlar", "padarkushchilar", "yosh o'zbeklar", "yosh buxoroliklar", "yosh xivaliklar" nomi bilan mashhur edi. Bu tashkilotlar oxir oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oldi. Bu tashkilotlar dastlab yashirin tarzda faoliyat olib borgan. Sekin-astalik bilan bu tashkilotlarning a'zolari soni ortib borgan. Bu tashkilotlar o'lkada jadidchilikning keng yoyilishi uchun xizmat qilgan.

Jadidchilik g'oyalarining halq orasida keng yoyilishida ommaviy, vaqtli nashrlarning ham o'rni beqiyosdir. "Tarjimon", "Vaqt", "Yulduz", "Siroti Mustaqim", "Najot", "Kengash", "Hurriyat", "Haqiqat", "Turon", kabi bir qator gazeta va jurnallar orqali jadidlarning g'oyalari mazmuni va ro'y berayotgan voqealar xalq ommasiga yetkazib turilgan.

Jadidlar o'z nashrlarida jahonda va Turkiston hududlarida sodir bo'layotgan voqealar haqida hikoya qilib berilgan. Bu bilan jahonda bo'layotgan rivojlanish, ilm-fan va madaniy yutuqlar halqqa yetkazib berilgan. Bundan tashqari, o'z g'oyalari mazmunini va ularni keng yoyish kerak ekanligini tushuntirib berganlar. Yangi usul maktablarining afzallik tomonlarini milliy kadrlar tayyorlash va yosh avlodni o'qitishdagi ahamiyati naqadar muhim ekanligini ko'rsatib bergan. O'lkada va xorijda yuz berayotgan savdo sotiq, sanoat va qurilish ho'jaligi sohalaridagi yutuq va rivojlanishlarning taqqoslash va qiyoslash tahlillari yoritilgan maqolalar e'lon qilindi. Bu bilan Turkiston o'lkasining jahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini ko'rsatishga harakat qilganlar va xalqni uyg'onishga, taraqqiyot sari intilishga undaganlar.



Turkiston xalqining bunday taraqqiyotdan orqada qolib ketishining asosiy aybdorlari bo'lgan mustamlakachi hukumatning asl qiyofasini ko'rsatib berishga harakat qildilar.

Ma'rifatpavrlarning, halq ommasi orasida olib borayotgan targ'ibot va tashviqot ishlarining yanada keng yoyilishida bu nashrlarning roli juda katta bo'ldi. Ular orqali jadidlarning g'oyalari xalqning har bir qatlamiga; - hunarmand, dexqon, savdogar, mulkdor va ulamolar orasiga ham kirib bordi.

Jadidlar odamlarning milliy va siyosiy ongini yuksaltirishga qaratilgan sa'y-harakatlari xalq ommasiga katta ta'sir o'tkazdi. Xalq orasida savodxonlik ortdi, madaniy-ma'rifiy sohada yuksalish kuzatildi. Xalqning milliy g'urur, ozodlik, erk uchun qarashining kuchayishida ham jadidchilik g'oyalarining o'zni katta bo'ldi.

Haqiqatdan ham jadidchilik namoyondalarining Vatanimiz tarixida, uning madaniy-ma'rifiy taraqqiyotida, xalqimizning ma'nan uyg'onishida tutgan o'zni beqiyosdir. Jadidlar Vatan, xalq, millat uchun ozod va farovon davlat qurish uchun o'z jonlarini ham ayamay kurash olib borganlar. O'lkadagi millatning dard-alamlarini ayanchli og'ir qismatini o'z qalbi va vujudi bilan his qilib, o'zlarining butun borlig'i, aql – zakovati va hayotini erk, ozodlik, taraqqiyot uchun safarbar etganlar.

Jadidchilik harakati namoyondalari ma'rifatparvar kishilar edi. Ular jaholat, bilimsizlik, madaniyatsizlik, mutaassiblik, diniy aqidaparastlikni inson azob uqubatlarining asl sabablari deya talqin etdilar. Vatan mustaqilligini qo'lga kiritish uchun halq farovonligiga erishish uchun eng avvalo millatni bunday illatlardan forig' qilish zarur edi. Buni yaxshi anglagan jadidlar, avvalo xalqning savodxonligini oshirishga, madaniyatini yuksaltirishga, milliy qadriyatlarni tiklashga, buyuk ajdodlarimizni ommaga tanitib, ular bilan faxrlanish tuyg'usini uyg'otishga, millatni yuksak ma'naviyatli qilib tarbiyalashga harakat qilganlar. Bunda Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ubaydulla Asadullaxo'jaev, Maxmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho'lpon va Abdurauf Fitrat kabi haqiqiy xalq farzandining xizmatlari beqiyosdir. Ular xalqqa yaqinlashish va o'zlarining g'oyalarini targ'ib qilishning eng samarali usullaridan foydalanishga harakat qildi. Eng avvalo, yangi usul maktablarini ochib savodxonlikni oshirdi. Bundan tashqari matbuot, adabiyot va teatr orqali xalq orasiga kirib borib, ularni g'aflatdan uyg'otishga, ma'rifat urug'ini sochishga kirishdilar.

Xususan, teatr san'atini xalqning ko'zgusi va tarbiya o'chog'i deb bilgan jadidlar milliy teatrni tashkil etishga katta e'tibor berganlar, hamda o'zbek milliy teatrining shakllanishida o'zlarining katta hissalarini qo'shganlar. Bu haqda Prezidentimiz Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch" asarida "Qachonki milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan teatr san'ati hususida so'z borar ekan, buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning "Teatr - ibratxonadur" deb aytgan fikrini eslash o'rinlidir", –deb yozadi.

Turkistondagi birinchi o'zbek milliy teatrining tashkil etilishida Mahmudxo'ja Behbudiy rahbarlik qiladi. Shu bilan birga, Behbudiy birinchi o'zbek dramasi "Padarkush" ning ham muallifidir. Samarqand shahrida tashkil etilgan birinchi o'zbek milliy teatrida namoyish etilgan ilk asar aynan "Padarkush" pesasi edi.

Bu asar jamoatchilikka qattiq ta'sir ko'rsatdi. Sahnada yaralgan ona tilidagi nutq va teatr aktyorlarining harakatlari xalq ommasiga nisbatan qudratli ta'sir vositasiga aylandi. Ilk o'zbek tomoshabinlarining savodsiz bo'lganligi sababli, jadidlar qo'ygan pesalar ular uchun axloqiy tarbiyaning dastlabki maktablariga aylandi. Behbudiyning "Padarkush" pesasida "ota va farzand o'rtasidagi shavqatsiz munosabatning sababchisi bo'lgan ma'naviy qashshoqlar" mol –mulkka ruju qo'yish kabi illatlar qattiq qoralangan edi. Muallif bu asarida xalqimizga yot bo'lgan odatlarni kirib kelishi, jamiyat uchun muqaddas bo'lgan oilaning yemirilishiga olib kelishini ko'rsatib bergan.

O'zbek milliy teatrining tashkilotchilaridan yana biri Munavvar Qori Abdurashidxonov edi. U teatrni barcha illatlar va buzuvchi odatlarni ko'rsatib beruvchi hamda tuzatuvchi deb bilgan.

Munavvar Qori 1913 yildan o'z faoliyatini boshlagan "Turon" gruppasining tashkilotchilaridan bo'ldi. 1914 yil 27 fevralda Toshkentdagi "Kolizey" teatri binosida o'zbek ilmiy teatrining birinchi ochilish marosimi bo'ldi. Spektaklning birinchi pardasini ochish Munavvar Qori Abdurashidxonovga topshirildi: "Turkiston tilida hanuz bir teatr yo'nalmaganligi



barchangizga ma'lumdir. Shu sababli, ba'zi kishilarimiz teatrga ehtimolki o'yinbozlik yoki masxarabozlik ko'zi bilan boqurlar. Holbuki, teatrning asl ma'nosi "ibratxona" yoki "ulug'lar maktabi" degan so'zdir. Teatr sahnasi har tarafi oynaband bir uyga o'xshaydurki, unga har kim kirsam, o'zining husun va qalbini ko'rib ibrat olur".

Munavvar Qori Turkistondagi qoloqlikning sabablarini nodonlik va olamdan xabarsizlik deb belgilagan. Bu illatlarni bartaraf etish uchun eng avvalo halq orasidagi buzuq odatlarning buzuq ekanligini ularga bildirmoq va ma'rifat sari yetaklamoq zarur, deydi. Teatrni aynan shu buzuq odatlarni xalqqa ko'rsatib beruvchi muassasa deb bilgan. U insonning ma'rifati uyg'onib, hayotga teranlik bilan qaramaguncha o'zining naqadar botqoqlikka botganligini bilmaydi, vijdoni uyg'onmaydi. Bunday inson na o'zini himoya qila oladi va na xalqning erkinligini, deb hisoblagan.

Jadidlarning yana bir buyuk namoyondasi Abdulla Avloniy ham o'zbek milliy teatrining shakllanishi va rivojlanishiga o'zining hissasini qo'shgan. U 1913-yilda tashkil etilgan professional "Turon" nomli teatr to'garagining tashkilotchilaridandir. Bu to'garak keyinchalik Hamza tomonidan tashkil etilgan guruh bilan qo'shib, hozirgi vaqtda drama teatri Hamza nomidagi hozirgi milliy davlat akademik teatriga asos bo'ldi.

Bu teatr Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy kabilarning asarlarini sahnalashtirdi. Xalqning madaniyati yuksalishi uchun o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazdi. Teatr tomoshabinlari sahna asarlarini tomosha qilar ekan, millat hayotidagi chirkin illatlari ni angladilar, bu buzuq odatlardan nafratlandilar. Xalq orasida adolatsizlik, yovuzlik, zulm, ma'rifatsizlik, jaholat kabi chirkin illatlarga nisbatan nafrat, norozilik tuyg'ularini uyg'otdi.

1916 yilda Qo'qon shahrida Hamza rahbarligida havaskorlar teatri tashkil etildi. Unda namoyish etilgan birinchi spektakl ham Hamzaning ijod mahsuli bo'lgan "Zaharli hayot yoxud ish qurbonlari" pesasi bo'ldi.

Bu pesa o'zbek teatrining va dramaturgiyasining rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Bu asarda haqiqat, adolat, ma'rifat bilan zo'ravonlik, adolatsizlik, ilmsizlik kabi illatlar o'rtasidagi kurash ifodalanadi. Asar qahramonlari Mariyamxon va Mahmudxonlar ma'rifat, ilm, adolat sari intiladilar. Jamiyatning o'taketgan qabihliklari, iflosgarchiliklari, razolat va jaholat, ilmsizlik va ma'naviyatsizlikdan aziyat chekadilar.

Shunday qilib, jadidlar teatrni hayot maktabi, jamiyat ko'zgusi deb bildilar. O'zbek milliy teatr maktabining shakllanishidagi ilk qadamlarini qo'ydilar. Teatr sahnalarida jamiyatning ijtimoiy va axloqiy muammolariga daxldor bo'lgan mavzulardagi asarlar namoyish etildi. Buning natijasida xalq oqni qoradan ajratishni bildi, o'z hayotida sodir bo'layotgan adolatsizlik, yovuzlik, zulm, ilmsizlik, g'aflat kabi illatlarga nisbatan e'tiroz, norozilik, nafrat tuyg'ularini uyg'otdi.

Yoshlar hamma payt jamiyatning o'ziga xos ko'zgusi hisoblangan. Yoshlar qiyofasi, ularning dunyoqarashi, e'tiqod va a'mollari har qanday jamiyatning taraqqiyotini oldindan belgilab bergan. Shu jihatdan olganda, respublikamizda 2008 yil Yoshlar yili, 2010 yilning Barkamol avlod yili deb e'lon qilinishi bejiz emas, albatta. Vatanimizning bugungi yosh avlodi, Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, davlat va jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Yoshlar yurtimizning bo'lg'usi sohiblaridir. Bugungi yoshlarimiz oldida ham erkin fuqarolik jamiyati va demokratik davlat qurish jarayonida faol ishtirok etish vazifasi turibdi. XXI asr yoshlari uchun Turkiston mintaqasida taxminan 100 yil avval bo'lib o'tgan tarixiy va siyosiy voqealar o'ziga xos saboq vazifasini o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ҳолов А, Заманов А, Бекмуродов Н. "Ўзбекистон тарихи фанидан мукамал қўлланма" Т. "Давр пресс" 2010й. 185б.
2. Шамсиддинов Р. Каримов Ш. Убайдуллаев Ў. "Ватан тарихи" 2-китоб. Т. Шарқ 2010. –Б. 283.
3. Каримов И. А. "Юксак маънавият - енгилмас куч" Т. Шарқ "Манавият" 2008. –Б. 96.
4. Ҳолов А, Заманов А, Бекмуродов Н. "Ўзбекистон тарихи фанидан мукамал қўлланма" Т. Давр пресс 2010. –Б. 209.



Hamdamova Sitora Rustam qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

**TALABALARDA OILAVIY QADRIYATLARGA MUNOSABATNI
RIVOJLANTIRISH BO'YICHA METODIK VOSITALARNI SINOVDAN O'TKAZISH
MAZMUNI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni shakllantirishga qaratilgan metodik vositalarni sinovdan o'tkazish metodikasi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda interaktiv mashg'ulotlar, loyiha faoliyati, refleksiv mashg'ulotlar va multimediya resurslarining samaradorligi o'rganilib, ularning pedagogik jarayonga ta'siri baholandi. Metodik vositalarni sinovdan o'tkazish jarayoni talabalarning shaxsiy xususiyatlari, psixologik tayyorgarligi va pedagogik sharoitlar asosida tizimli yondashuv bilan amalga oshiriladi. Natijalar pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishga, shuningdek, talabalar oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatini rivojlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: oilaviy qadriyatlar, talabalar, metodik vositalar, sinovdan o'tkazish, pedagogik jarayon, refleksiv mashg'ulotlar, interaktiv metodlar

Аннотация. В статье рассматривается методика апробации методических средств, направленных на формирование положительного отношения студентов к семейным ценностям. Исследование анализирует эффективность интерактивных занятий, проектной деятельности, рефлексивных упражнений и мультимедийных ресурсов, а также их влияние на педагогический процесс. Процесс апробации методических средств осуществляется с учетом индивидуальных особенностей студентов, их психологической готовности и педагогических условий. Результаты исследования способствуют разработке педагогических рекомендаций и выявлению эффективных механизмов формирования положительного отношения к семейным ценностям.

Ключевые слова: семейные ценности, студенты, методические средства, апробация, педагогический процесс, рефлексивные упражнения, интерактивные методы

Abstract. This article examines the methodology for testing methodological tools aimed at fostering positive attitudes toward family values among students. The study analyzes the effectiveness of interactive lessons, project-based activities, reflective exercises, and multimedia resources, as well as their impact on the educational process. The methodology testing process is carried out considering students' individual characteristics, psychological readiness, and pedagogical conditions. The results contribute to the development of pedagogical recommendations and the identification of effective mechanisms for cultivating positive attitudes toward family values.

Key words: family values, students, methodological tools, testing, educational process, reflective exercises, interactive methods

Kirish. Oila jamiyatning eng asosiy ijtimoiy institutlaridan biri bo'lib, inson shaxsining tarbiyasi va qadriyat tizimini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Xususan, talabalar yoshidagi shaxsda oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni rivojlantirish nafaqat pedagogik, balki psixologik va ijtimoiy ahamiyatga ega. Bugungi kunda globalizatsiya va madaniy o'zgarishlar fonida yosh avlodning oilaviy qadriyatlarga nisbatan qarashlari sezilarli darajada diversifikatsiyalanmoqda. Shu sababli, talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni shakllantirish masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy pedagogik tadqiqotlarda ham dolzarb mavzulardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

So'nggi yillarda xalqaro va mahalliy tadqiqotlar (Erikson, Bronfenbrenner, Akramova, Jabborova va boshq.) talabalarda qadriyatlarni shakllantirishda faol pedagogik yondashuvlarning samaradorligini ko'rsatmoqda. Xususan, metodik vositalarni sinovdan o'tkazish va ularning natijalarini tizimli tahlil qilish talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni mustahkamlashda ilmiy asos yaratadi. Shu nuqtayi nazardan, metodik vositalar – interaktiv



mashg'ulotlar, treninglar, loyihaviy faoliyatlar, refleksiv mashg'ulotlar va multimediya resurslar – pedagogik jarayonni optimallashtirish va talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarni rivojlantirishning samarali vositalari sifatida qaraladi.

Maqola doirasida metodik vositalarni sinovdan o'tkazish va natijalarni tahlil qilishning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi: birinchidan, pedagogik yondashuvning samaradorligi ilmiy asosda aniqlanadi; ikkinchidan, talabalar oilaviy qadriyatlarga nisbatan munosabatini o'lchash va rivojlantirish mexanizmlari aniqroq ko'rsatib beriladi; uchinchidan, natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Shu bilan birga, metodik vositalarni sinovdan o'tkazish jarayoni talabalarning shaxsiy xususiyatlari, psixologik tayyorgarligi va pedagogik sharoitlarni hisobga olgan holda tizimli yondashuvni talab qiladi. Bu esa pedagogik nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni mustahkamlashga xizmat qiladi va o'quv jarayonida oilaviy qadriyatlarni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini aniqlashga imkon beradi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqotning dolzarbligi talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni shakllantirishning samarali metodik asoslarini yaratish va pedagogik jarayonga ilmiy asosli yondashuvni joriy etishda namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, metodik vositalarni sinovdan o'tkazish va natijalarni tahlil qilish pedagogik tadqiqotlar va amaliyot uchun muhim ilmiy vazifa sifatida qaraladi.

Dolzarblik. Bugungi kunda globalizatsiya, ijtimoiy-media vositalarining kengayishi va madaniy o'zgarishlar sharoitida yosh avlodning oilaviy qadriyatlarga munosabati o'zgarib bormoqda. Talabalar yoshida oilaviy qadriyatlarni shakllantirishning dolzarbligi nafaqat shaxsiy rivojlanish va ma'naviy tarbiya, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va milliy madaniyatni saqlash bilan chambarchas bog'liqdir. Shu sababli, pedagogik jarayonda talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni rivojlantirish masalasi o'ta ahamiyatli hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar oilaviy qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishni faqat nazariy yondashuvlar orqali amalga oshirish yetarli emas. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun metodik vositalar, ya'ni interaktiv mashg'ulotlar, loyihaviy faoliyatlar, treninglar, refleksiv mashg'ulotlar va multimediya resurslardan foydalangan holda tizimli yondashuv talab qilinadi. Metodik vositalarni sinovdan o'tkazish va natijalarni tahlil qilishning dolzarbligi quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

Ilmiy asos yaratish – talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni shakllantirishning samarali pedagogik mexanizmlari ilmiy jihatdan aniqlanadi.

Pedagogik jarayonni optimallashtirish – natijalar asosida mashg'ulotlar va metodik vositalarning samaradorligi baholanadi va takomillashtiriladi.

Shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish – talabalar mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va oilaviy qadriyatlarni qadrlash ko'nikmalarini egallaydi.

Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish – natijalar asosida o'quv dasturlari, treninglar va metodik qo'llanmalarni takomillashtirish imkoniyati yaratiladi.

Shu nuqtai nazardan, metodik vositalarni sinovdan o'tkazish va natijalarni tahlil qilish pedagogika fanida dolzarb ilmiy va amaliy muammo sifatida e'tirof etiladi. Ushbu tadqiqot nafaqat talabalar shaxsida oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni rivojlantirishga xizmat qiladi, balki zamonaviy pedagogik jarayonni yanada samarali tashkil etishning ilmiy asoslarini yaratadi.

Mavzuga oid xorijiy va mahalliy adabiyotlar tahlili keltirildi:

Perdegul Abibullaeva oilaviy qadriyatlarning jamiyat hayotidagi o'rni va ularni tarbiyaviy jarayonda qanday saqlab qolish haqida ilmiy tahlil qilgan. Ushbu maqola oilaviy qadriyatlar va tarbiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganadi va talabalarda bu qadriyatlar bo'yicha metodik ishlarni rejalashtirish uchun nazariy asos beradi.

Diloromxon Yusupovanning ishlari oiladagi ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonida qadriyatlar shakllanishining pedagogik ahamiyatini yoritadi, bu esa oilaviy qadriyatni rivojlantirish bo'yicha metodik vositalarni tanlash va sinovdan o'tkazish uchun muhim ilmiy pog'ona bo'lib xizmat qiladi.

Guliza Rahmonqulova o'zbek xalq pedagogikasi orqali talabalarda oilaviy hayotga tayyorlashning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganadi. Bu tadqiqot milliy an'analar, qadriyatlar va



tarbiya usullari pedagogik yondashuvlarini birlashtiradi va metodik vositalarni tanlashda milliy kontekstni hisobga olish zaruratini ko'rsatadi.

Sardorbek Abdurayimov talabalarning baxtli oila to'g'risidagi tasavvurlari va oilaviy qadriyatlarning psixologik asoslari haqida ilmiy tahlil berdi. Bu ish oilaviy qadriyatni shakllantirish jarayonida talabalar individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zaruratini tasdiqlaydi.

Talabalarda oilaviy qadriyatlarga munosabatni rivojlantirish jarayonida qo'llaniladigan metodik vositalar tizimli va ko'p komponentli xarakterga ega bo'lib, ular pedagogik, psixologik hamda innovatsion yondashuvlar asosida shakllantiriladi. Ushbu metodik vositalarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin (1-rasmga qarang).



1-rasm. Talabalarda oilaviy qadriyatlarga munosabatni rivojlantirish jarayonida qo'llaniladigan metodik vositalar

1. Interaktiv pedagogik metodlar

munozara va debatlar – oilaviy qadriyatlar bo'yicha turli qarashlarni tahlil qilish va asoslash.
“aqliy hujum” (brainstorming) – oila, qadriyat va munosabatlarga oid g'oyalarni erkin shakllantirish.

keys-stadi (muammoli vaziyatlar) – real hayotiy oilaviy vaziyatlarni tahlil qilish orqali qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

2. Trening va psixologik mashg'ulotlar

kommunikativ treninglar – oila ichidagi muloqot madaniyatini shakllantirish.

rollar o'yini (rol o'ynash) – oilaviy rollarni (ota-ona, farzand, turmush o'rtoq) modellashtirish.

refleksiv mashg'ulotlar – talabalar o'z qarashlari va qadriyatlarini tahlil qiladi.

3. Loyiha va amaliy faoliyat

ijodiy loyihalar – “ideal oila modeli”, “mening oilaviy qadriyatlarim” kabi mavzularda ishlash.

tadqiqot ishlari – talabalar o'z oilasidagi qadriyatlarni o'rganadi va tahlil qiladi.

ijtimoiy loyihalar – oilaviy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi tadbirlar tashkil etish.

4. Ta'limiy va didaktik vositalar

O'quv qo'llanmalar va metodik materiallar – oilaviy qadriyatlar bo'yicha maxsus ishlab chiqilgan resurslar.

Tarqatma materiallar – sxema, jadval, test va topshiriqlar.

Diagnostic vositalar – anketalar, testlar, monitoring materiallari orqali baholash.

5. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT)

multimedia taqdimotlar – video, slayd va animatsiyalar orqali tushuntirish.

onlayn platformalar – masofaviy muhokamalar va topshiriqlar.

media materiallar – film, rolik va ijtimoiy reklama orqali qadriyatlarni yoritish.

6. Ma'naviy-ma'rifiy vositalar

milliy qadriyatlar va an'analar – urf-odatlar, marosimlar orqali tarbiya.

badiiy adabiyot va folklor – oilaga oid hikoya, maqol, rivoyatlar.

uchrashuv va suhbatlar – tajribali oilalar yoki mutaxassislar bilan muloqot.



7. Baholash va monitoring vositalari

kvalimetrik baholash mezonlari – oilaviy qadriyatlarga munosabat darajasini aniqlash.

refleksiv kundaliklar – talabalar o‘z fikr va his-tuyg‘ularini yozib boradi.

diagnostik tahlil – tajriba-sinov natijalarini solishtirish va baholash.

Xalqaro tadqiqotlar oilaviy qadriyatlarni ta’lim jarayoniga integratsiya etish, metodik vositalarni sinash va natijalarni tahlil qilish bo‘yicha umumiy pedagogik yondashuvlar mavjudligini ko‘rsatadi; ularning usullari sifatida loyiha metodlari, negatifa ijobiy baholashlar va tajriba mashg‘ulotlari taklif etiladi.

Mahalliy tadqiqotlar esa O‘zbekistonda oilaviy qadriyatlar pedagogik muhitida milliy an’analar, ma’naviy-axloqiy tarbiya va oilaviy muhitning shaxsga ta’siri kabi omillarni tahlil qiladi hamda talabalarning oilaviy qadriyatlarga munosabatini aniqlash uchun profilaktik va metodik vositalarni ishlab chiqish zaruratini ta’kidlaydi.

Xorijiy va mahalliy adabiyotlar integratsiyasi dissertatsiya uchun metodik vositalarni sinovdan o‘tkazish va ularning natijalarini tahlil qilishda nazariy poydevor hamda amaliy yo‘nalishlarni shakllantiradi. Xalqaro yondashuvlar pedagogik metodlarni yo‘naltirsa, mahalliy tadqiqotlar milliy madaniy-tarbiy kontekstni hisobga olishni ta’minlaydi.

Quyida talabalarda oilaviy qadriyatlarga munosabatni rivojlantirishda qo‘llaniladigan metodik vositalarning samaradorligini qiyosiy tahlil qiluvchi ilmiy jadval keltirilgan. Jadvalda har bir vositaning ta’sir darajasi va natijaviyligi baholangan (1-jadvalga qarang).

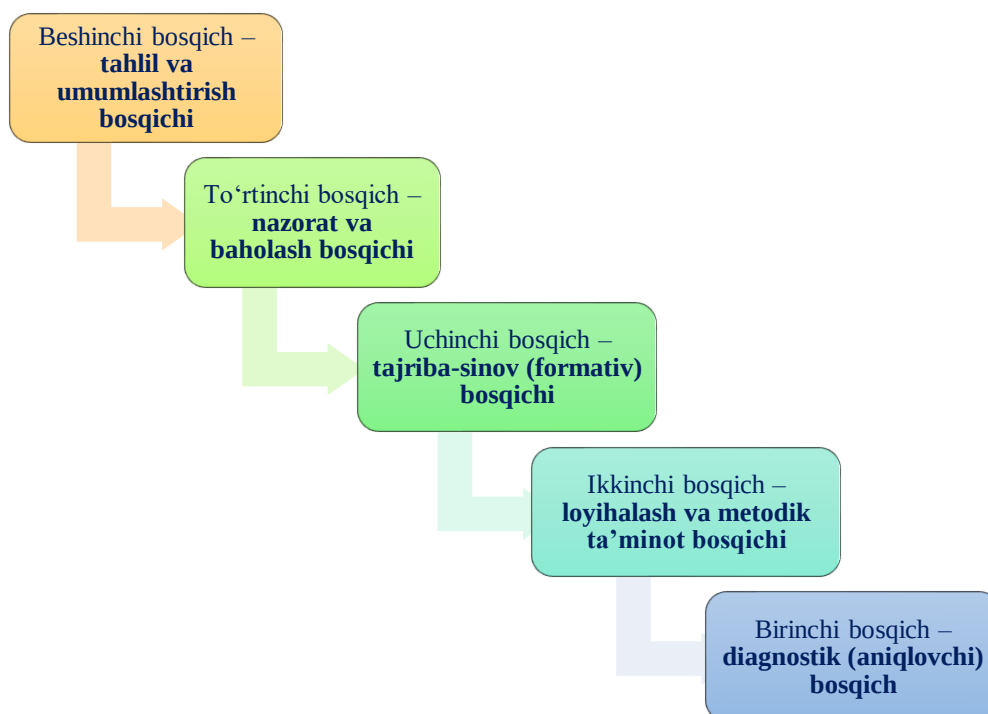
1-jadval

Metodik vositalarning samaradorligi bo‘yicha qiyosiy tahlil

Metodik vosita	Asosiy mazmuni	Shakllantiriladigan ko‘nikmalar	Samaradorlik darajasi
Interaktiv metodlar (debat, keys, brainstorming)	Muammoli vaziyatlar va muhokamalar asosida o‘qitish	Tanqidiy fikrlash, qaror qabul qilish	Yuqori
Trening va rol o‘yinlari	Amaliy va psixologik mashg‘ulotlar	Kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalar	Juda yuqori
Loyihaviy faoliyat	Mustaqil va jamoaviy ijodiy ishlar	Mustaqil fikrlash, ijodkorlik	Yuqori
AKT va multimedia vositalari	Video, prezentatsiya va onlayn platformalar	Vizual idrok, axborot bilan ishlash	O‘rta–yuqori
Ma’naviy-ma’rifiy vositalar	Milliy qadriyatlar, adabiyot va an’analar	Axloqiy va qadriyaviy qarashlar	O‘rta
Refleksiv mashg‘ulotlar	O‘zini tahlil qilish va baholash	O‘z-o‘zini anglash, shaxsiy rivojlanish	Yuqori
Diagnostik va baholash vositalari	Test, anketa, monitoring	Tahliliy va baholash ko‘nikmalari	Bilvosita

Qiyosiy tahlil natijalariga ko‘ra, eng samarali metodik vositalar sifatida trening va rol o‘yinlari, shuningdek interaktiv metodlar ajralib turadi. Chunki ular talabalarni faol ishtirokga jalb etadi, real hayotiy vaziyatlarni modellashtiradi va qisqa muddatda yuqori natija beradi. Shu bilan birga, refleksiv mashg‘ulotlar va loyihaviy faoliyat uzoq muddatli va barqaror natijalarni ta’minlaydi. Boshqa vositalar esa (AKT, ma’naviy vositalar) qo‘llab-quvvatlovchi rol o‘ynab, umumiy pedagogik samaradorlikni oshiradi.

Talabalarda oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni rivojlantirishga qaratilgan metodik vositalarni sinovdan o‘tkazish jarayoni tizimli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan pedagogik tadqiqot faoliyati hisoblanadi. Mazkur jarayon ilmiy asoslangan metodologiya, aniq maqsad va vazifalar, shuningdek, diagnostik va tahliliy mexanizmlar bilan uzviy bog‘liq holda tashkil etiladi (2-rasmga qarang).



2-rasm. Metodik vositalarni sinovdan o‘tkazish bosqichlari

Birinchi bosqich – diagnostik (aniqlovchi) bosqich hisoblanib, unda talabalar oilaviy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatining boshlang‘ich darajasi aniqlanadi. Ushbu bosqichda anketa, test, suhbat va kuzatuv metodlari yordamida talabalarning qadriyat tizimi, oilaga nisbatan qarashlari, ijtimoiy va ma‘naviy kompetensiyalari o‘rganiladi. Diagnostik natijalar keyingi bosqichlar uchun ilmiy asos va mezon vazifasini bajaradi.

Ikkinchi bosqich – loyihalash va metodik ta‘minot bosqichi bo‘lib, unda tadqiqot maqsadiga mos metodik vositalar ishlab chiqiladi. Bu bosqichda interaktiv metodlar, trening dasturlari, refleksiv mashg‘ulotlar, loyihaviy faoliyatlar va multimediya resurslari tanlanadi hamda ularning mazmuni pedagogik jihatdan asoslanadi. Shuningdek, baholash mezonlari va indikatorlari ishlab chiqilib, tajriba-sinov jarayonining metodik modeli shakllantiriladi.

Uchinchi bosqich – tajriba-sinov (formativ) bosqichi bo‘lib, ishlab chiqilgan metodik vositalar bevosita pedagogik jarayonga joriy etiladi. Bu jarayonda talabalar bilan interaktiv mashg‘ulotlar, treninglar, rolli o‘yinlar, loyiha ishlari va refleksiv faoliyatlar amalga oshiriladi. Mazkur bosqichning asosiy vazifasi metodik vositalarning samaradorligini amaliy jihatdan sinovdan o‘tkazish va ularning talabalarning oilaviy qadriyatlarga munosabatiga ta‘sirini aniqlashdan iborat.

To‘rtinchi bosqich – nazorat va baholash bosqichi bo‘lib, unda tajriba-sinov natijalari dastlabki diagnostik ko‘rsatkichlar bilan qiyoslanadi. Bu bosqichda kvalimetrik baholash usullari, statistik tahlil, monitoring va refleksiv tahlil metodlari qo‘llaniladi. Natijalar asosida metodik vositalarning samaradorligi aniqlanadi hamda ularning ijobiy yoki salbiy jihatlari baholanadi.

Beshinchi bosqich – tahlil va umumlashtirish bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda olingan natijalar ilmiy jihatdan qayta ishlanadi, ularning pedagogik ahamiyati asoslab beriladi va umumiy xulosalar chiqariladi. Shu bilan birga, metodik vositalarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tajriba-sinov ishlarida talabalarning oilaviy qadriyatlarga munosabati quyidagi 3 asosiy mezon asosida baholandi:

1. Kognitiv mezon (bilim darajasi) - Bu mezon talabalarning oilaviy qadriyatlar haqidagi nazariy bilimlarini ifodalaydi.

Ko‘rsatkichlar:

oila va oilaviy qadriyatlar mazmunini tushunishi

milliy va umuminsoniy qadriyatlarni farqlay olishi



oilaning jamiyatdagi o'ri haqidagi bilimlari
 oilaviy munosabatlar (ota-ona, farzand, turmush o'rtoq) haqidagi tasavvurlari
 2. Emotsional-qadriyatli mezon (munosabat darajasi) - Bu mezon talabani oilaga nisbatan hissiy va qadriyaviy munosabatini belgilaydi.

Ko'rsatkichlar:

oilaviy qadriyatlarga hurmat va ijobiy munosabat
 oilani qadrlash va unga nisbatan mas'uliyat hissi
 milliy an'ana va urf-odatlariga sodiqlik
 oila institutiga ijtimoiy ahamiyat berishi

3. Xulq-atvor (amaliy) mezoni - Bu mezon talabani real xatti-harakati va amaliy faoliyatida oilaviy qadriyatlarning namoyon bo'lishini ifodalaydi.

Ko'rsatkichlar:

muloqot madaniyati va hurmat ko'rsatish
 muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish
 jamoada va oilaviy muhitga yaqin vaziyatlarda o'zini tutishi
 ijtimoiy va loyihaviy faoliyatda ishtiroki
 Baholash darajalari (diagnostik shkala) –

2-jadval:

Har bir mezon quyidagi 3 daraja asosida baholandi:

Daraja	Tavsif
Yuqori	Oilaviy qadriyatlarni to'liq anglaydi, ijobiy munosabat va faol xulq namoyon etadi
O'rta	Qisman tushunadi, munosabat barqaror emas
Past	Yetarli bilim va ijobiy munosabat shakllanmagan

Baholash metodlari - Natijalarni aniqlashda quyidagi metodlar qo'llanildi:

anketa va testlar (kognitiv baholash)
 suhbat va kuzatuv (emotsional baholash)
 amaliy topshiriqlar va keyslar (xulq-atvor baholash)
 refleksiv yozuvlar (o'zini anglash darajasi)

Natijalarni hisoblash mexanizmi

har bir mezon bo'yicha ballar yig'ildi (100 ballik tizimda)

o'rtacha ko'rsatkichlar foizga aylantirildi

boshlang'ich va yakuniy natijalar solishtirildi

farq (+11%) metodik vositalar samaradorligi sifatida qayd etildi

Mazkur mezon va ko'rsatkichlar asosida olib borilgan baholash natijalari shuni ko'rsatdiki, metodik vositalarning tizimli qo'llanilishi talabalarda:

bilim darajasini,

qadriyaviy munosabatni,

amaliy xulq-atvorni kompleks rivojlantirishga xizmat qilgan va natijada barqaror 11% o'sish ta'minlangan.

Umuman olganda, metodik vositalarni sinovdan o'tkazish bosqichlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular talabalarda oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni shakllantirishning samarali mexanizmlarini aniqlashga xizmat qiladi. Mazkur jarayonning ilmiy asosda tashkil etilishi pedagogik tadqiqot natijalarining ishonchliligi va amaliy ahamiyatini ta'minlaydi.

Tajriba-sinov ishlari natijalarining qiyosiy tahlili

Hudud (OTM)	Ishtirokchilar soni	Boshlang'ich daraja (%)	Yakuniy daraja (%)	O'sish ko'rsatkichi (%)
Buxoro davlat universiteti	235	54%	65%	+11%



Qarshi davlat universiteti	230	52%	63%	+11%
Toshkent davlat universiteti	240	55%	66%	+11%
Umumiy natija	705	53.6%	64.6%	+11%

Mazkur tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqilgan metodik vositalarni amaliyotga joriy etish natijasida talabalarning oilaviy qadriyatlarga bo'lgan ijobiy munosabati o'rtacha 11% ga oshgan. Har uchala oliy ta'lim muassasasida olingan natijalar bir-biriga yaqin bo'lib, metodikaning universalligi va barqaror samaradorligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, interaktiv, refleksiv va multimediya yondashuvlar uyg'unligi pedagogik jarayonning samaradorligini sezilarli darajada oshirgan.

Xulosa. Mazkur metodik vositalar talabalarda oilaviy qadriyatlarga ijobiy munosabatni shakllantirishda kompleks ta'sir ko'rsatadi. Ular orqali talabalar nafaqat nazariy bilimlarni egallaydi, balki amaliy ko'nikmalar, ijtimoiy tajriba va shaxsiy qadriyat tizimini ham rivojlantiradi. Shu jihatdan, metodik vositalarni integratsiyalashgan holda qo'llash pedagogik jarayon samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotskiy, L.S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
2. Erikson, E.H. (1968). Identity: Youth and Crisis. New York: W.W. Norton.
3. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development. Harvard University Press.
4. Slavenin, V.A. (2002). Pedagogika: innovatsion faoliyat nazariyasi. Moskva: Akademiya.
5. Gippenreyter, Yu.B. (2008). Obshchatsya s rebenkom. Kak? Moskva: AST.
6. Akramova, F.A. (2018). Oila pedagogikasi asoslari. Toshkent: Fan.
7. Jabborova, O.M. (2019). Yoshlar tarbiyasida oilaviy qadriyatlarning o'rni. Toshkent: O'zbekiston.
8. Ro'ziyeva, M.Y. (2020). Talabalar shaxsida ma'naviy-axloqiy kompetensiyalarni rivojlantirish. Toshkent: Akademnashr.
9. Tashpulatova, D.M. (2017). Pedagogik texnologiyalar va ularni ta'lim jarayonida qo'llash. Toshkent: Fan.
10. Rajabov, T.I. (2018). Ta'lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish. Toshkent: O'qituvchi.
11. Lefstein, A., & Snell, J. (2014). Better Than Best Practice: Developing Teaching and Learning through Dialogue. Routledge.
12. Johnson, D.W., & Johnson, R.T. (2009). Cooperation and Competition: Theory and Research. Minnesota: Interaction Book Company.
13. Dewey, J. (1938). Experience and Education. New York: Macmillan.
14. Kolb, D.A. (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice Hall.



Axmedova Salima Aladin qizi,
Buxoro davlat universiteti
psixologiya ta'lim mutaxassisligi 2-kurs magistranti

TALABALAR AKADEMIK O'ZLASHTIRISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalar akademik o'zlashtirishining o'ziga xos xususiyatlari, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar hamda o'quv jarayonidagi psixologik va pedagogik jihatlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zlashtirish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi omillar, xususan motivatsiya, mustaqil ta'lim ko'nikmalari va zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'rni yoritiladi. Shuningdek, talabalar akademik muvaffaqiyatini ta'minlashda individual yondashuv va interaktiv metodlarning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: akademik o'zlashtirish, talaba faoliyati, motivatsiya, ta'lim samaradorligi, individual yondashuv, pedagogik texnologiyalar, mustaqil ta'lim, psixologik omillar.

Аннотация. В данной статье анализируются специфические особенности академической успеваемости студентов, а также внутренние и внешние факторы, влияющие на её формирование, и психолого-педагогические аспекты учебного процесса. В исследовании освещаются факторы, способствующие повышению эффективности усвоения знаний, в частности мотивация, навыки самостоятельного обучения и роль современных образовательных технологий. Также обосновывается значение индивидуального подхода и интерактивных методов в обеспечении академического успеха студентов.

Ключевые слова: академическая успеваемость, деятельность студента, мотивация, эффективность обучения, индивидуальный подход, педагогические технологии, самостоятельное обучение, психологические факторы.

Abstract. This article analyzes the specific characteristics of students' academic achievement, as well as the internal and external factors influencing its formation and the psychological and pedagogical aspects of the educational process. The study highlights factors that contribute to improving learning effectiveness, including motivation, independent learning skills, and the role of modern educational technologies. It also substantiates the importance of an individual approach and interactive methods in ensuring students' academic success.

Key words: academic achievement, student activity, motivation, learning effectiveness, individual approach, pedagogical technologies, independent learning, psychological factors.

Kirish. Talabalar akademik o'zlashtirishi ta'lim jarayonining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi va u nafaqat bilimlarni egallash darajasini, balki ularni amaliyotda qo'llash qobiliyatini ham ifodalaydi. Bu jarayon har bir talabaning individual xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda shaxsiy qiziqish, intilish va o'quvga bo'lgan munosabat muhim rol o'ynaydi. Akademik o'zlashtirishning o'ziga xosligi shundaki, u faqat dars davomida olingan bilimlar bilan cheklanmaydi, balki mustaqil ta'lim faoliyati orqali ham shakllanadi. Talabaning o'z ustida ishlashga bo'lgan mas'uliyati uning umumiy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, o'zlashtirish jarayoni ichki va tashqi omillar ta'sirida rivojlanadi. Ichki omillarga tafakkur, diqqat va xotira kabi psixologik jarayonlar kiradi. Tashqi omillar esa ta'lim muhiti, o'qituvchi yondashuvi va ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Akademik muvaffaqiyat ko'pincha ushbu omillarning uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Har bir talabaning o'zlashtirish darajasi uning shaxsiy tajribasi va o'rganish uslubiga bog'liq holda turlicha namoyon bo'ladi. Shu sababli akademik o'zlashtirishni o'rganishda individual yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Talabalar o'zlashtirishining yana bir muhim jihati bu jarayonda motivatsiyaning tutgan o'rnidir. O'qishga bo'lgan ichki ehtiyoj va qiziqish talabaning bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga yordam beradi. Motivatsiya yuqori bo'lgan shaxslar odatda murakkab vazifalarni bajarishda ham faolroq bo'ladi. Shu bilan birga, o'qitish metodlari ham o'zlashtirish sifatiga bevosita ta'sir



ko'rsatadi. Interaktiv va zamonaviy yondashuvlar talabani faolligini oshirib, bilimlarni yaxshiroq anglashga xizmat qiladi. An'anaviy usullar esa ayrim hollarda passiv o'rganishga olib kelishi mumkin. Talabalar o'zlashtirishida guruh muhitining ham ahamiyati katta bo'ladi. Ijobiy o'quv muhiti o'zaro hamkorlikni kuchaytiradi va bilim almashuviga imkon yaratadi. Bundan tashqari, baholash tizimi ham talabani o'qishga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Adolatli va shaffof baholash jarayoni o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Natijada talabalar o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishga intiladi.

Akademik o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari zamonaviy ta'lim sharoitida yanada kengroq mazmun kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalar va axborot resurslarining ko'pligi talabalar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, bu jarayon o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini ham talab qiladi. Talaba mustaqil ravishda ma'lumot izlash, tahlil qilish va xulosa chiqarishga o'rganadi. Bu esa uning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy ta'limda faqat bilim emas, balki kompetensiyalar ham muhim hisoblanadi. Talabani tanqidiy fikrlashi va muammolarni hal qilish qobiliyati uning akademik muvaffaqiyatini belgilaydi. Shuningdek, vaqtni to'g'ri taqsimlash ham o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Har bir talaba o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglab yetishi zarur. Shu orqali u o'z o'quv faoliyatini yanada samarali tashkil eta oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Talabalar akademik o'zlashtirishining psixologik asoslarini tushuntirishda Jan Piajet tomonidan ilgari surilgan kognitiv rivojlanish nazariyasi muhim o'rin egallaydi. Unga ko'ra, insonning bilimni o'zlashtirish jarayoni bosqichma-bosqich rivojlanadi va har bir bosqichda tafakkur shakli o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Talabalar yangi ma'lumotni o'zlashtirishda avvalgi bilimlariga tayangan holda uni qayta tashkil etadi. Bu jarayon assimilyatsiya va akkomodatsiya orqali amalga oshadi. Piajet fikricha, o'rganish faol jarayon bo'lib, talaba passiv qabul qiluvchi emas, balki bilim yaratuvchi subyekt hisoblanadi. Akademik o'zlashtirish shu sababli shaxsiy tajriba bilan chambarchas bog'liq tarzda shakllanadi. U o'zlashtirish samaradorligini oshirish uchun muammoli vaziyatlar yaratishni tavsiya etgan. Talabalar mustaqil fikrlash orqali bilimni chuqurroq anglaydi. Bu yondashuv o'qitish metodikasiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Natijada o'zlashtirish jarayonida tafakkurning rivoji markaziy o'rin egallaydi.

Talabalarning o'zlashtirishiga ijtimoiy muhit ta'sirini o'rganishda Lev Vigotskiy ilmiy qarashlari alohida ahamiyatga ega. U ta'lim jarayonini ijtimoiy hamkorlik bilan bog'lab, yaqin rivojlanish zonasi tushunchasini ilgari surgan. Talaba mustaqil bajara olmaydigan vazifalarni boshqalar yordamida uddalashi mumkinligi o'zlashtirishning muhim jihati sifatida ko'rsatiladi. Bu esa o'qituvchi va tengdoshlar bilan muloqotning ahamiyatini oshiradi. Vigotskiy o'rganishni ijtimoiy jarayon sifatida talqin qilgan. Akademik muvaffaqiyat ko'p jihatdan hamkorlik muhitiga bog'liq bo'ladi. Til va nutq rivoji ham bilim o'zlashtirishda muhim vosita sifatida qaraladi. Talabalar fikr almashish orqali bilimni yanada mustahkamlaydi. Ushbu yondashuv interaktiv metodlarning shakllanishiga asos bo'lgan. Natijada o'zlashtirish jarayoni individual emas, balki ijtimoiy faoliyat sifatida qaraladi.

Xulq-atvor va o'rganish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishda B. F. Skinner tomonidan ishlab chiqilgan behavioristik yondashuv muhim hisoblanadi. Unga ko'ra, o'rganish tashqi rag'batlar va mustahkamlash orqali yuzaga keladi. Talabani to'g'ri javobi mukofot bilan mustahkamlanganida, bu xatti-harakat takrorlanish ehtimoli ortadi. Akademik o'zlashtirish ham shu mexanizm asosida shakllanishi mumkin. Skinner ta'lim jarayonida tizimli mashqlar va qayta aloqa muhimligini ta'kidlagan. U dasturlashtirilgan o'qitish usulini taklif etgan. Bu usulda bilim bosqichma-bosqich beriladi va har bir qadam nazorat qilinadi. Talaba darhol natija haqida ma'lumot oladi. Bu esa motivatsiyani oshiradi va xatolarni kamaytiradi. Natijada o'zlashtirish jarayoni boshqariladigan tizimga aylanadi.

Talabalar motivatsiyasining akademik o'zlashtirishga ta'sirini tushuntirishda Abraham Maslou nazariyasi muhim o'rin tutadi. U ehtiyojlar ierarxiyasi orqali inson faoliyatini izohlaydi. Talabani asosiy ehtiyojlari qondirilmagan holatda yuqori natijalarga erishish qiyinlashadi. O'zini hurmat qilish va o'zini namoyon etish ehtiyojlari akademik muvaffaqiyat bilan chambarchas bog'liq. Maslou fikricha, shaxs ichki motivatsiya asosida rivojlanadi. Bu esa



talabani mustaqil o'rganish faoliyatini rag'batlantiradi. O'qituvchi talabani ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etishi zarur. Ijroiy muhit o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Talaba o'zini xavfsiz va qo'llab-quvvatlangan his qilganda yaxshiroq natijalarga erishadi. Shu tariqa motivatsiya akademik o'zlashtirishning muhim omiliga aylanadi.

Kognitiv yondashuvni rivojlantirishda Jerom Bruner ilmiy ishlari alohida ahamiyatga ega. U o'rganishni faol izlanish jarayoni sifatida talqin qiladi. Bruner talabalarga bilimni tayyor holda berish emas, balki uni mustaqil kashf etishga yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv kashfiyot asosidagi ta'lim sifatida tanilgan. Talabalar muammolarni hal qilish orqali bilimni chuqurroq o'zlashtiradi. Bruner ta'lim mazmunini strukturalash muhimligini ham ko'rsatgan. Bilimlar tizimli ravishda berilganda ularni eslab qolish osonlashadi. Shuningdek, u spiral o'qitish g'oyasini ilgari surgan. Bu yondashuvda mavzular bosqichma-bosqich murakkablashib boradi. Natijada o'zlashtirish jarayoni uzluksiz rivojlanadi.

Akademik o'zlashtirishning ijtimoiy-kognitiv jihatlarini yoritishda Albert Bandura nazariyasi muhim ahamiyat kasb etadi. U kuzatish orqali o'rganish g'oyasini ilgari surgan. Talabalar boshqalarning xatti-harakatlarini kuzatib, o'z faoliyatini shakllantiradi. Bu jarayon modellashtirish orqali amalga oshadi. Bandura o'z-o'ziga ishonch tushunchasini ham asoslab bergan. Talabani o'z imkoniyatlariga ishonchi uning akademik natijalariga bevosita ta'sir qiladi. Yuqori o'ziga ishonch o'rganish faoliyatini faollashtiradi. Talabalar qiyinchiliklarga bardoshliroq bo'ladi. Shu bilan birga, ijtimoiy muhit ham o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatadi. Natijada akademik muvaffaqiyat shaxsiy va ijtimoiy omillar uyg'unligida shakllanadi.

Kognitiv rivojlanish va o'rganish jarayonlarini chuqur o'rganishda Robert Gagne ilmiy ishlari muhim o'rin tutadi. U o'rganishning shartlari va natijalarini tizimli ravishda tahlil qilgan. Gagne bilimlarni o'zlashtirish turli bosqichlardan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Har bir bosqichda o'qituvchi ma'lum strategiyalarni qo'llashi lozim. U o'qitish jarayonini rejalashtirishga alohida e'tibor qaratgan. Talabani e'tiborini jalb qilishdan boshlab, natijani mustahkamlashgacha bo'lgan jarayon izchil tashkil etilishi zarur. Bu yondashuv ta'lim samaradorligini oshiradi. Talabalar bilimni tizimli ravishda o'zlashtiradi. Shu bilan birga, u turli o'quv natijalarini farqlashni taklif etgan. Natijada o'zlashtirish jarayoni yanada aniq boshqariladi.

Talabalar akademik faoliyatini tushuntirishda E. Dechi va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu nazariyada ichki motivatsiya markaziy o'rin egallaydi. Talaba o'z qiziqishi asosida o'rganganida natijalar samaraliroq bo'ladi. Muxtorlik, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari qondirilganda o'zlashtirish darajasi oshadi. O'qituvchi talabani mustaqilligini qo'llab-quvvatlashi zarur. Bu yondashuv talabani faolligini oshiradi. Ichki rag'bat kuchli bo'lganda o'rganish jarayoni barqaror bo'ladi. Talabalar o'z maqsadlarini ongli ravishda belgilaydi. Bu esa ularning akademik muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada o'zlashtirish chuqur va barqaror shakllanadi.

Tahlillar va natijalar. Talabalar akademik o'zlashtirishining tahlili shuni ko'rsatadiki, bu jarayon murakkab va ko'p qirrali tizim sifatida shakllanadi. Unda shaxsning ichki imkoniyatlari bilan tashqi ta'lim muhiti o'zaro ta'sirga kirishadi. Tahlillar davomida talabalar o'zlashtirish darajasi ularning o'quv faoliyatiga bo'lgan munosabati bilan bevosita bog'liq ekani aniqlanadi. Faol va qiziquvchan talabalarda bilimni o'zlashtirish jarayoni yanada chuqurroq kechadi. Shu bilan birga, passiv yondashuv natijalarning sustlashishiga olib keladi. O'zlashtirish jarayonida mustaqil ishlash ko'nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi. Tahlillar shuni ham ko'rsatadiki, vaqtni to'g'ri taqsimlay olgan talabalar yuqori natijalarga erishadi. O'qitish usullarining xilma-xilligi esa o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, interaktiv metodlar talabalarni faol fikrlashga undaydi. Natijada o'zlashtirish jarayoni mazmunan boyib, sifat jihatdan rivojlanadi.

1-jadval

Talabalar akademik o'zlashtirishining o'ziga xos xususiyatlari tahlili

Tadqiqot yo'nalishi	O'rganilayotga n omil	Tadqiqot usuli	Ishtirokchila r tavsifi	Kuzatilgan holat	Tahlil natijasi



Motivatsiya ni o'rganish	Ichki va tashqi motivatsiya	So'rovnoma, suhbat	Turli kurs talabalari	O'qishga qiziqish darajasi farqli	Ichki motivatsiya yuqori bo'lganlarda o'zlashtirish samaraliroq
Kognitiv jarayonlar	Diqqat va xotira	Psixologik testlar	O'rtacha va yuqori o'zlashtiruvchi talabalar	Diqqat barqarorligi turlicha	Kuchli diqqat va xotira yuqori natijani ta'minlaydi
Ta'lim muhiti ta'siri	O'qitish uslubi	Kuzatish, tahlil	Bir nechta guruh talabalari	Interaktiv va an'anaviy darslar solishtirildi	Interaktiv metodlar samaraliroq ekanligi aniqlandi
Mustaqil ta'lim	O'z-o'zini boshqarish	Anketa, kundalik tahlili	Mustaqil ishlovchi talabalar	Vaqtni rejalashtirish darajasi turli xil	Rejalashtirish yaxshi bo'lganlarda natija yuqori
Ijtimoiy muhit	Guruhdagi munosabatlar	Sotsiometrik usul	Akademik guruhlar	Hamkorlik darajasi farqlanadi	Ijoiy muhit o'zlashtirishni oshiradi
Emotsional holat	Stress va xavotir	Psixologik test	Imtihon davridagi talabalar	Stress darajasi o'zgaruvchan	Past stress yuqori natijaga olib keladi
Baholash tizimi	Reyting va nazorat shakllari	Tahliliy solishtirish	Turli baholash tizimidagi talabalar	Baholashga munosabat turlicha	Adolatli baholash motivatsiyani oshiradi
Texnologiya ta'siri	Raqamli vositalardan foydalanish	So'rovnoma, kuzatish	Onlayn va an'anaviy ta'limdagi talabalar	Texnologiyadan foydalanish darajasi farqli	To'g'ri foydalanish o'zlashtirishni yaxshilaydi

O'tkazilgan kuzatuvlar va tahliliy yondashuvlar asosida akademik o'zlashtirish natijalariga ta'sir etuvchi asosiy omillar aniqlanadi. Birinchi navbatda, motivatsiya darajasi muhim o'rin tutadi va u o'rganishga bo'lgan ichki ehtiyoj bilan belgilanadi. Yuqori motivatsiyaga ega talabalar murakkab vazifalarni ham muvaffaqiyatli bajarishga intiladi. Shu bilan birga, psixologik barqarorlik ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Stressga chidamlilik darajasi past bo'lgan talabalar o'z bilimlarini to'liq namoyon eta olmaydi. Tahlillar davomida ijtimoiy muhitning ham katta ta'siri borligi aniqlanadi. Do'stona va qo'llab-quvvatlovchi muhit o'zlashtirishni sezilarli darajada yaxshilaydi. Bundan tashqari, baholash tizimi ham talabaning o'quv faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Adolatli baholash talabada ishonch hissini kuchaytiradi. Natijada o'zlashtirish jarayoni yanada barqaror va samarali kechadi.

Tahlillar natijasida talabalar akademik o'zlashtirishining o'ziga xos xususiyatlari sifatida bir nechta muhim jihatlarni ajratib ko'rsatiladi. Avvalo, bu jarayon individual xarakterga ega bo'lib, har bir talabaning o'rganish uslubi turlicha ekanligi bilan izohlanadi. Shuningdek, o'zlashtirish uzluksiz rivojlanib boradigan jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Unda bilimlarni qayta ishlash va amaliyotga tatbiq etish muhim rol o'ynaydi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, mustaqil fikrlashga ega talabalar yuqori ko'rsatkichlarga erishadi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa



o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasi ham muhim ahamiyatga ega. Talaba o'z faoliyatini tahlil qila olganida kamchiliklarini tezroq bartaraf etadi. Bu esa uning umumiy akademik natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Yakuniy natijalar o'zlashtirish samaradorligi ko'p omillarning uyg'unligiga bog'liq ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Talabalar akademik o'zlashtirishining o'ziga xos jihatlari chuqur tahlil qilinganda, bu jarayonning ko'p darajali va o'zaro bog'liq omillar asosida shakllanishi yaqqol namoyon bo'ladi. Har bir talabaning bilimni qabul qilish va qayta ishlash uslubi turlicha bo'lgani sababli, o'zlashtirish natijalari ham individual xarakter kasb etadi. Shaxsiy qiziqish va ichki intilish o'quv faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida ko'zga tashlanadi. Shu bilan birga, ta'lim muhiti va pedagogik yondashuv ham bu jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi tomonidan yaratilgan qulay va qo'llab-quvvatlovchi muhit talabaning o'z imkoniyatlarini namoyon etishiga yordam beradi. Mustaqil o'rganish ko'nikmasining shakllanishi esa akademik muvaffaqiyatning muhim sharti hisoblanadi. Talabalar o'z ustida ishlash jarayonida bilimni chuqurlashtiradi va uni amaliyotga tatbiq etishga intiladi. Shuningdek, o'z-o'zini nazorat qilish va baholash qobiliyati o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Bu jarayonda vaqtni to'g'ri tashkil etish ham alohida ahamiyatga ega. Natijada akademik o'zlashtirish nafaqat bilim darajasini, balki shaxsning rivojlanish darajasini ham aks ettiradi.

Akademik o'zlashtirishning yakuniy natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali o'rganish uchun ichki va tashqi omillar o'rtasidagi muvozanat muhim hisoblanadi. Talabaning motivatsiyasi barqaror bo'lganda, u bilim olish jarayonida faol ishtirok etadi va yuqori natijalarga erishadi. Shu bilan birga, zamonaviy ta'lim vositalari va texnologiyalaridan oqilona foydalanish o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Talabalar uchun yaratilgan interaktiv va innovatsion muhit ularning fikrlash doirasini kengaytiradi. Ijtimoiy hamkorlik va tajriba almashish jarayoni esa bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Har bir talaba o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglab yetgan holda o'quv faoliyatini samarali tashkil etishi mumkin. Bu esa uning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatiga zamin yaratadi. O'zlashtirish jarayonining uzluksizligi esa doimiy rivojlanishni ta'minlaydi. Shu jihatdan qaralganda, akademik o'zlashtirish insonning butun hayot davomida o'rganish qobiliyatini shakllantiradi. Mazkur jarayon ta'lim tizimining samaradorligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л. С. Собрание сочинений. В 6т. М., 1998. Т. 2. С. 6-361.
2. Выготский, Л.С. Вопрос детско (возрастной) психологи [Текст] / Л.С. Выготски // Собр. соч. в 6-т томах. - М.: Педагогика, 2002. - Т.4. - С.277-426. 218 Psixologik tadqiqotlarda muammolar, yutuqlar, innovatsiyalar Buxoro 2024, 22-noyabr
3. Педагогик атамалар луғати. - Тошкент: Ўзбекистон Фанлар Академияси фан нашриёти, 2008 йил, 108-бет.
4. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии / Под ред. С.А.Смирнова. - М.: Академия, 1998. - 510 с.
5. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. - М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. - 346 с.
6. Бандура А, Уолтерс Р Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений. М: «Эксмо пресс» 2000 г. - 148 с.



Yusupov Asror Rayimqul o'g'li,
SamDChTI, katta o'qituvchi
E-mail: asroryusupov70@gmail.com

TARJIMA JARAYONIDA EKVIVALENT TANLASHDA LUG'AT VA KORPUS TURLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada tarjima jarayonida ekvivalent tanlash muammosi hamda ushbu jarayonda lug'at va korpus turlaridan foydalanishning ahamiyati tahlil qilinadi. An'anaviy izohli va tarjima lug'atlari bilan bir qatorda parallel va milliy korpuslarning imkoniyatlari yoritiladi. Korpus materiallari asosida so'z va birikmalarning kontekstual qo'llanilishi, funksional xususiyatlari hamda muqobil tarjima variantlarini aniqlash masalalari ko'rib chiqiladi. Amaliy misollar orqali mashina tarjimasi va inson omilining o'rni qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari lug'at va korpus ma'lumotlarini uyg'un qo'llash tarjima aniqligi va adekvatligini ta'minlashini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tarjima, ekvivalent, ekvivalentlik, lug'at, izohli lug'at, til korpusi, parallel korpus, kontekst, mashina tarjimasi, post-tahrirlash.

Аннотация. В данной статье анализируется проблема выбора эквивалента в процессе перевода, а также значение использования различных типов словарей и корпусов в данном процессе. Наряду с традиционными толковыми и переводными словарями рассматриваются возможности параллельных и национальных корпусов.

На основе корпусных материалов изучаются вопросы контекстуального употребления слов и словосочетаний, их функциональные особенности, а также выявление альтернативных вариантов перевода. С помощью практических примеров проводится сравнительный анализ роли машинного перевода и человеческого фактора.

Результаты исследования показывают, что комплексное использование данных словарей и корпусов способствует обеспечению точности и адекватности перевода.

Ключевые слова: перевод, эквивалент, эквивалентность, словарь, толковый словарь, языковой корпус, параллельный корпус, контекст, машинный перевод, постредактирование.

Abstract. This article analyzes the problem of selecting appropriate equivalents in the translation process and highlights the importance of using various types of dictionaries and corpora in this context. Alongside traditional explanatory and bilingual dictionaries, the potential of parallel and national corpora is examined.

Based on corpus data, the study explores the contextual usage of words and phrases, their functional characteristics, and the identification of alternative translation options. Through practical examples, a comparative analysis of the roles of machine translation and the human factor is conducted.

The results of the study demonstrate that the integrated use of dictionary and corpus data ensures the accuracy and adequacy of translation.

Key words: translation, equivalent, equivalence, dictionary, explanatory dictionary, language corpus, parallel corpus, context, machine translation, post-editing.

Kirish. Zamonaviy tarjimashunoslikda ekvivalent tanlash masalasi tarjima sifatini belgilovchi eng muhim omillardan biri hisoblanadi. Manba tilidagi birlikning ma'no, uslubiy va funksional xususiyatlarini maqsad tilida to'liq va adekvat ifodalash tarjimondan chuqur lingvistik bilim hamda ishonchli manbalardan foydalanishni talab etadi. An'anaviy ravishda tarjimonlar ikki va ko'p tilli lug'atlarga tayanib kelgan bo'lsalar, bugungi raqamli davrda til korpuslari ushbu jarayonni yangi bosqichga olib chiqdi. Korpuslar real nutq namunalari asoslanganligi sababli, so'z va birikmalarning kontekstual qo'llanilishini ko'rsatib, ekvivalent tanlashda muhim amaliy yordam beradi.

Xususan, parallel korpuslar tarjimon uchun manba va maqsad tilidagi mos segmentlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini yaratadi. Bu esa nafaqat leksik, balki grammatik, sintaktik hamda



pragmatik muvofiqlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Lug'at va korpus ma'lumotlarini uyg'un qo'llash orqali tarjimada yuzaga keladigan semantik tafovutlar, milliy-madaniy xususiyatlar hamda funksional nomuvofiqliklar aniqlanadi va bartaraf etiladi. Mazkur maqolada tarjima jarayonida ekvivalent tanlashda lug'at hamda korpus turlaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Tarjima jarayonida ekvivalentlik masalasi ilmiy adabiyotlarda turli nazariy yondashuvlar asosida talqin qilingan. E. Nida ekvivalentlikni formal va dinamik turlarga ajratib, tarjimada mazmun va kommunikativ ta'sir muvofiqligini asosiy mezon sifatida belgilagan. R. Jakobson esa tarjimani lingvistik va semiotik jihatdan tahlil qilib, tillararo ekvivalentlik muammosini nazariy asoslab bergan. P. Newmark semantik va kommunikativ tarjima tamoyillarini ishlab chiqib, ekvivalent tanlashda matn funksiyasi va uslubini hisobga olish zarurligini ta'kidlagan.

Zamonaviy tadqiqotlarda korpusga asoslangan yondashuv alohida ahamiyat kasb etmoqda. M. Baker korpus lingvistikasini tarjimashunoslikka tatbiq etib, parallel korpuslar yordamida tarjima strategiyalarini empirik tahlil qilish imkoniyatini ko'rsatdi. M. Olohan va F. Zanettin korpus resurslarining tarjima jarayonida qo'llanilishi, tarjima me'yorlari va tipik xususiyatlarini aniqlashdagi rolini yoritgan. T. McEnery va A. Hardie korpus lingvistikasining metodologik asoslarini ishlab chiqib, real nutq namunalari tayangan tahlilning ilmiy ishonchligini asoslab bergan.

J. House tarjima sifatini baholash mezonlarini taklif etib, funksional moslikni asosiy ko'rsatkich sifatida belgilaydi. J. Munday esa tarjimashunoslik nazariyalarini tizimli ravishda umumlashtirib, zamonaviy yo'nalishlarni integrativ tarzda yoritadi.

O'zbek tili tili doirasida "O'zbek tilining korpusi"ni yaratish borasida amaliy ishlar ancha oldin boshlangan. Soha doirasida N.Abduraxmonova bir nechta tadqiqot ishlari bilan bir qatorda asosiy ishni qilib boshlagan, ya'ni "O'zbek tilining korpusi"ni yaratishni loyiha ko'rinishida olib borgan.

Tahlil va natijalar. Tarjima jarayonida korpus va lug'atlar bilan ishlash juda muhim. Bunda korpus va lug'atlarni tanlash bosqichi alohida bosqich hisoblanadi. Korpusni tanlash muvaffaqiyatli tarjima uchun juda muhimdir. Korpusda siz qiziqqan til juftliklarida yuqori sifatli tarjimalar bo'lishi kerak. Shuningdek, matnning sohasi va janrini, shuningdek, korpus hajmi va to'liqligini hisobga olishingiz kerak. Hozirda dunyo bo'ylab juda ko'p yirik korpuslar yaratilgan. Ularga quyidagilarni misol keltirishimiz mumkin:

1. Europarl Corpus: Bu Yevropa Parlamentining parlament ishlari to'plami. U 21 xil tildagi nutqlarni o'z ichiga oladi.

2. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Parallel Korpusi: Bu Birlashgan Millatlar Tashkilotining nutqlari, hisobotlari va rezolyutsiyalarini o'z ichiga olgan hujjatlar to'plami. U Birlashgan Millatlar Tashkilotining oltita rasmiy tilidagi hujjatlarni o'z ichiga oladi: ingliz, frantsuz, ispan, rus, xitoy va arab.

3. JRC-Acquis: Bu Yevropa Ittifoqining huquqiy matnlari to'plami. U 23 xil tildagi hujjatlarni o'z ichiga oladi.

4. DGT-TM: Bu Yevropa Ittifoqi institutlarining matnlari to'plami. U 24 xil tildagi hujjatlarni o'z ichiga oladi.

5. OpenSubtitles: Bu film subtitrlari to'plami. U turli tillardagi subtitrlarni o'z ichiga oladi.

6. Injil Korpusi: Bu turli tillardagi diniy matnlar, shu jumladan Injil tarjimalari ham kiritilgan.

7. TED korpusi: Bu turli tillardagi TED Talks transkripsiyalari to'plamidir.

8. Tatoeba Corpus: Bu jumlar va ularning turli tillardagi tarjimalari to'plamidir.

9. Sketch Engine - bu foydalanuvchilarga korpus deb nomlanuvchi til ma'lumotlarining katta to'plamlarini qidirish va tahlil qilish imkonini beruvchi onlayn korpus vositasi. U Chexiyadagi Masaryk universitetining kompyuter tilshunoslari va leksikograflari jamoasi tomonidan ishlab chiqilgan. Korpusda muvofiqlik, birikmalar, so'zlarning eskizlari va kalit so'zlarni tahlil qilish kabi keng ko'lamli lingvistik xususiyatlar mavjud. Foydalanuvchilar, shuningdek, o'zlarining korpuslarini yaratishlari yoki turli tillarda oldindan mavjud bo'lganlaridan foydalanishlari



mumkin. Sketch Engine lingvistik tadqiqotlar, til o'rgatish va mashina tarjimai va tabiiy tilni qayta ishlashda keng qo'llaniladi. U turli darajadagi kirish va funksionallikka ega bepul va pullik versiyalarni taklif etadi.

10. O'zbek tilining elektron korpusi. U o'zida o'zbek tilidagi 10 milliondan oshiq so'zlarni qamrab olgan matnlarni o'z ichiga oladi. O'zbek tili korpusining joriy holatida o'zbek tilida yaratilgan lingvistik lug'atlar, web sahifalar, o'zbek tilining morfologik ma'lumotlar bazasi, o'quv adabiyotlar hamda turli janrdagi ilmiy, rasmiy va badiiy matnlar majmuasidan tashkil topgan. Korpus – og'zaki va yozma matnlar yig'indisi sifatida, ma'lumotlarni boshqarish va foydalanish imkoniyatiga ega dasturiy ta'minot hisoblanadi.

Yuqoridagi korpuslar tarjimon tarjima qilishi mumkin bo'lgan matnlar va nutqlarga mos kelishi, bu esa tarjimonga so'z tanlash muammolari, grammatik, sintaktik, semantic, leksikografik va strukturaviy muammolarni bartaraf etishda dasturul amal bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Oldindan ishlov berish. Parallel korpusni ishlatishdan oldin, ahamiyatsiz matnni o'chirish, matnni to'g'ri formatlash va tarjimalarni tekislash kabi ma'lumotlarni tozalash uchun uni oldindan qayta ishlashingiz kerak bo'lishi mumkin.

Korpusni moslashtirish. Parallel korpusdan samarali foydalanish uchun manba va maqsadli matnlarni moslashtirishingiz kerak, shunda ikkala tilda ham mos segmentlarni osongina topishingiz mumkin.

Foydali ma'lumotlarni ajratib olish. Korpus moslashtirilgandan so'ng, atamalar, birikmalar va tarjima ekvivalentlari kabi foydali ma'lumotlarni ajratib olishingiz mumkin. Bu sizga tarjima mahoratingizni oshirishga hamda manba va maqsadli tillarni tushunishingizni rivojlantirishga yordam beradi.

Sifatni nazorat qilish. Parallel korpusda tarjimalar sifatini ta'minlash muhimdir. Xatolar, nomuvofiqliklar va noto'g'ri tarjimalarni tekshirishingiz va o'zingizning tarjimalaringizni yaxshilash uchun ushbu ma'lumotlardan foydalanishingiz kerak.

Post-tahrirlash. Parallel korpusdan olingan natijalar asosida tarjimani qayta tahrirlash kerak. Shundan so'ng tarjimonda mukammal tarjima paydo bo'ladi.

Mazkur tadqiqot ishimizda tarjima jarayonida parallel korpusning ishlashidagi amaliy jihatlarni ko'rsatish uchun Sketch Engine hamda O'zbek milliy korpusini qiyosiy tadqiq qildik.

Dastlab o'zbek tilida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev faoliyatiga oid korpusga kiritilgan matnlar jumlarini o'zbek tili mavjud bo'lgan onlayn tarjima dasturlarida kompyuter ta'minotidan foydalanganib tarjima qilib oldik va u turli dasturlarda quyidagicha ko'rinish oldi:

Google translator:

“Prezident Shavkat Mirziyoyev 19-fevral kuni Namangan shahrining Bunyodkor mahallasini borib ko'rdi”.

“President Shavkat Mirziyoyev visited Bunyodkor neighborhood of Namangan city on February 19”.

Yandex translator:

“President Shavkat Mirziyoyev visited the Bunyodkor neighborhood of Namangan on February 19”.

Matecat platformasi:

“President Shavkat Mirziyoyev visited the Bunyodkor neighborhood of Namangan on February 19”.

Smartcat platformasi:



Alis Technologies Gist.docx (3) > Uzbek (Latin) > English (United Kingdom) > Alis Technologies Gist.docx > All stages 0 of 13 words (0%)

What's new? Leave feedback

Search in source Search in target Add filters 1 segments Get pro review Done

1 "Prezident Shavkat Mirziyoyev 19-fevral kuni Namangan shahrining Bunyodkor mahallasini borib ko'rdi". "President Shavkat Mirziyoyev visited Bunyodkor neighborhood of Namangan city on February 19."

Bing Microsoft translator:

"On February 19, President Shavkat Mirziyoyev visited the Bunyodkor district of Namangan".

PROMT translator:

"President Shavkat Mirziyoyev visited the Bunyodkor mahalla in Namangan on February 19"

Yuqoridagi tarjimalarga e'tibor beradigan bo'lsak, tarjima dasturlari va platformalari asliyat matnidagi "mahalla" so'zini "neighborhood" deya tarjima qilmoqda. Birgina Bing Microsoft tarjima onlayn dasturi bu so'zni "district" va PROMT tarjima onlayn dasturi asliyatdagidek "mahalla" deya tarjima qilib bermoqda. Shu o'rinda biz parallel korpusga murojaat etishimizdan oldin o'zbek va ingliz tillari izohli lug'atiga murojaat etdik. O'zbek tili izohli lug'atida "mahalla" - [a. – joy, o'rin, makon] Shaharning ma'lum bir hududni o'z ichiga olgan va aholisi bir jamoaga birlashgan, o'zini-o'zi boshqarishga asoslangan ijtimoiy-hududiy bo'lagi. Ingliz tili izohli lug'atida "neighborhood" - a district or community within a town or city. Demak, tarjima dasturlari va platformalari tarjima qilishda so'z tanlashda xato qilmagan, ya'ni "mahalla" so'zini izohdagi kabi "neighborhood" va "district" deya tarjima qilgan, lekin shu narsani unutmasligimiz kerakki, biz foydalanayotgan dastur va platformalar kompyuter (mashina) tarjimasiga asoslanadi. Endi biz ikki tildagi izohlarni qayta ko'rib chiqsak. "Mahalla" so'zining o'zbekcha izohida "o'zini-o'zi boshqarishga asoslangan ijtimoiy-hududiy bo'lagi" degan joyi bor, ya'ni bizda mahalla eng kichik boshqariladigan jamiyatning kichik hududiy bo'lagi sifatida qabul qilingan va mahalla oqsoqoli tomonidan boshqariladi. Lekin bu holat ingliz tilidagi "neighborhood" so'zida mavjud emas, ya'ni ingliz davlatlarida "neighborhood" so'zida boshqarilish tushunchasi yo'q. Shunga ko'ra, bizningcha, biz qabul qilib olgan tarjimani mukammal tarjima deb qabul qila olmaymiz, chunki tarjima tilidagi so'z asliyat tilidagi so'zning funksional vazifasini to'liq bajarib bera olmayapdi. Demak, bizga inson omilisiz tarjima jarayonini to'liq tasavvur qilish qiyinligi yana bir bor isbotini topdi deya olamiz.

Endi mazkur jumlaning tarjimon sifatida parallel korpus yordamida amaliy tahlil qilib ko'ramiz. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, parallel korpusda bir so'zning yoki jumlaning tarjima qilingan variant bo'ladi va bu tarjimonga aniq tahlillarni olib borishga yordam beradi.

O'zbek milliy korpusida mavjud bo'lgan "O'zbekcha-Inglizcha" parallel korpusni tanlab olamiz.

O'ZBEK TILI KORPUSI

English Русский O'zbek Yangi versiya

BOSH SAHIFA

LOYIHA A'ZOLARI

IZLASH

MORFOANALIZATOR

LINGVISTIK ANALIZATOR

PARALLEL KORPUS

TA'LIMiy KORPUS

MUALLIFLIK KORPUSI

O'ZBEKCHA-INGLIZCHA

ENGLISH - UZBEK

O'ZBEKCHA - RUSCHA

РУССКИЙ - УЗБЕКСКИЙ

O'ZBEKCHA - TURKCHA

TÜRKÇE - ÖZBEKÇE

O'ZBEKCHA - KOREYSCHA

한국어를 - 우즈베크어로



Shundan so'ng izlash bo'limidan "lemma" (lug'aviy birlik) bo'yicha qidiruvni amalga oshiramiz:

IZLASH ^

TOKEN BO'YICHA

LEMMA BO'YICHA

BIRIKMA BO'YICHA

KONKORDANS

mahalla

IZLASH TOZALASH

Belgilangan shartlar bo'yicha natija mavjud emas. Balki izlaganingiz quyidagilardir

Qidiruv natijasi ekranda namoyon bo'ladi va biz mahalla so'zining qo'llanilish o'rinlari va muqobil tarjimalarini tahlil qilamiz hamda tarjimon sifatida o'z tarjima variantimizni bera olamiz:

PARALLEL KORPUS

TA'LIMiy KORPUS

MUALLIFLIK KORPUSI

LINGVISTIK RESURSLAR v

TEZAVRUS

FOYDALANUVCHI YO'RIQNOMASI

KORPUS HAQIDA

Prezident Shavkat Mirziyoyev 19-fevral kuni Namangan shahrining Bunyodkor mahallasini borib ko'rdi.

President Shavkat Mirziyoyev visited the Bunyodkor makhalla (local residential neighborhood area) in Namangan on February 19. **makhalla** Shavkat Mirziyoyev visited the Bunyodkor makhalla (local residential neighborhood area) in Namangan on February 19.

Biz **mahallaga** shuncha e'tibor qaratyapmiz, katta vakolatlar beryapmiz. Bu holatda qanday islohotchi bo'lasizlar, odamlarni qanday ergashtirasizlar, - deya savollar qo'ydi Shavkat Mirziyoyev.

We give full attention to **makhalla**, provide it with so many opportunities! How are you going to be reformers in such a situation, how are you going to lead the people?, - Shavkat Mirziyoyev said.

Prezident Namangan shahar hokimi va ushbu **mahallaga** mas'ul sektor rahbari bo'lgan shahar prokuroriga ham tanbeh berdi.

The President also accounted the khokim (governor) of the city of Namangan and the city attorney - the head of the sector to whom this **makhalla** is assigned.

Natijalardan ko'rinib turibdiki, biz foydalangan jumladagi "mahalla" so'zi ingliz tiliga "makhalla" tarzida transkripsiya qilingan. Ushbu so'zning ingliz tilida qanday mazmun ifodalashini tasviriy tarjima usuli orqali berilganini ko'rishimiz mumkin. Tarjima jarayoniga aloqador shaxs sifatida "mahalla" so'zini korpusdagi mazmunidan kelib chiqib, "self-governing community" deya tasviriy tarjima usuli bilan tarjima qilishni tavsiya etamiz.

Parallel korpusni yaratish bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi: matnni tekislash, matnni belgilash, qidiruv interfeysi dizayni. Tartibga solish jarayoni, birinchi navbatda, tarjimada asl nusxaga mos keladigan fragment mavjudligini ta'minlash uchun ishlatiladi. Shundan so'ng, parallel matnlarning bir xil qismlari bir-biri bilan taqqoslanadi. Dastlabki bosqichda paydo bo'ladigan savol, aslida nimani moslashtirish kerak? Siz so'zni so'z bilan moslashtirishingiz mumkin, ammo bu ko'pincha bir qator sabablarga ko'ra deyarli imkonsiz bo'lib chiqadi: tokenlar to'plami, turli tillardagi barqaror iboralar mos kelmaydi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tarjima jarayonida ekvivalent tanlash masalasi bevosita lug'at va korpus manbalaridan oqilona foydalanish bilan chambarchas bog'liqdir. To'g'ri tanlangan korpus tarjimonga nafaqat so'zning lug'aviy ma'nosini, balki uning kontekstual, funksional va uslubiy xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi. Xususan, "mahalla" so'zi misolida ko'rib o'tilganidek, mashina tarjimasi taklif etgan "neighborhood" yoki "district" variantlari lug'aviy jihatdan mos bo'lsa-da, milliy-madaniy va funksional mazmunni to'liq ifodalay olmaydi. Parallel korpus tahlili esa muqobil tarjima variantlarini aniqlash va tasviriy usul orqali yanada adekvat yechim topish imkonini berdi. Korpus bilan ishlash jarayonida matnni oldindan qayta ishlash, segmentlarni to'g'ri moslashtirish, sifat nazoratini amalga oshirish va post-tahrirlash bosqichlari muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Jumla bo'yicha tekislash amaliy jihatdan qulayroq ekani ham tahlillar orqali tasdiqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abduraxmonova N. Inglizcha matnlarni o'zbek tiliga tarjima qilish dasturining lingvistik ta'minoti. Filo. fan... (PhD) diss. - Toshkent, 2018.



2. Abduraxmonova N.Z. “O‘zbek tili elektron korpusining kompyuter modellari” filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent – 2021.
 3. Semyonov A. L. Zamonaviy axborot texnologiyalari va tarjima // Talabalar uchun darslik. Yuqori Proc. Muassasalar / - M.: “Akademiya” nashriyot markazi, 2008. - 224 b.
 4. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2nd ed. – London: Routledge, 2011. – 384 p.
 5. House J. Translation Quality Assessment: Past and Present. – London: Routledge, 2015. – 208 p.
 6. Munday J. Introducing Translation Studies: Theories and Applications. 4th ed. – London: Routledge, 2016. – 395 p.
 7. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
 8. Zanettin F. Translation-Driven Corpora: Corpus Resources for Descriptive and Applied Translation Studies. – Manchester: St. Jerome Publishing, 2012. – 189 p.
 9. Olohan M. Introducing Corpora in Translation Studies. – London: Routledge, 2004. – 224 p.
- Internet manbalari
10. <https://app.sketchengine.eu/>
 11. <https://uzbekcorpus.uz/>
 12. <https://translate.yandex.ru/>
 - <https://www.smartcat.com/>
 - <https://www.matecat.com/>
 - <https://www.online-translator.com/translation>
 - <https://www.bing.com/translator>



Xujamkulova Nafisa Ruzikulovna,
Samarqand davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich va maktabgacha ta'lim nazariyasi kafedrası dotsenti,
xojamqulovanafisa5@gmail.com

OLIY TA'LIM TIZIMIDA METODIK KOMPLEKSNING SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada pedagogik fanlar bo'yicha takomillashtirilgan metodik kompleksni konseptual shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Unda zamonaviy ta'lim paradigmalari asosida samarali metodlar va innovatsion texnologiyalarning o'rni va ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, interfaol metodlar, raqamli vositalar va kompetensiyaviy yondashuvlar orqali ta'lim sifatini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, metodik kompleksni tizimli ravishda takomillashtirish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: pedagogik fanlar, metodik kompleks, konseptual yondashuv, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, raqamli ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, ta'lim samaradorligi, pedagogik innovatsiya, o'qitish metodikasi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы концептуального формирования усовершенствованного методического комплекса по педагогическим дисциплинам. Освещается роль и значение эффективных методов и инновационных технологий в условиях современных образовательных парадигм. Особое внимание уделяется интерактивным методам, цифровым инструментам и компетентностному подходу как факторам повышения качества образования. Результаты исследования показывают, что системное совершенствование методического комплекса способствует повышению эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: Педагогические науки, методический комплекс, концептуальный подход, инновационные технологии, интерактивные методы, цифровое образование, компетентностный подход, эффективность обучения, педагогические инновации, методика преподавания.

Abstract. This article examines the issues of conceptual development of an improved methodological complex in pedagogical sciences. It highlights the role and significance of effective methods and innovative technologies within modern educational paradigms. Special attention is given to interactive methods, digital tools, and competency-based approaches as key factors in improving the quality of education. The findings indicate that systematic enhancement of the methodological complex contributes to increasing the effectiveness of the educational process.

Key words: pedagogical sciences, methodological complex, conceptual approach, innovative technologies, interactive methods, digital education, competency-based approach, learning effectiveness, pedagogical innovation, teaching methodology.

Kirish. Faollashtiruvchi yondashuvning nazariy asosi L.S. Vygotskiy, A.N. Leontyev va P.Ya. Galperin faoliyat nazariyasiga borib taqaladi. Vygotskiy "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi orqali ta'lim jarayonini shaxsning faol ishtirokida amalga oshiriladigan ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida izohlaydi. Leontyev esa faoliyatni shaxs rivojlanishining asosiy omili deb biladi. Ushbu nazariyalar metodik kompleksda interaktiv metodlar, muammoli vaziyatlar va loyiha asosidagi o'qitishni joriy etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv esa K. Rogers, A. Maslow va Sh. Amonashvili qarashlarida chuqur asoslangan. Rogers ta'lim jarayonida shaxsning ichki motivatsiyasini ustuvor deb biladi. Maslowning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi esa o'quv motivatsiyasini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Amonashvili shaxsga yo'naltirilgan pedagogikani insonparvarlik paradigmasi asosida talqin qiladi. Bu ilmiy qarashlar metodik kompleksda individual trayektoriya va reflektiv mexanizmlarni joriy etish zarurligini ko'rsatadi.



Zamonaviy raqamli pedagogika masalalari bo'yicha M. Prensky, J. Siemens va G. Downes ishlanmalarida konnektivizm nazariyasi asoslab berilgan. Siemensning fikricha, bilimlar tarmoq shaklida shakllanadi va raqamli muhit ta'limning yangi modelini yuzaga keltiradi. Shu sababli metodik kompleksda elektron resurslar faqat qo'shimcha vosita emas, balki ta'limning integral komponenti sifatida qaralishi zarur.

Mahalliy olimlar ham metodik ta'minotni takomillashtirish masalasiga katta e'tibor qaratganlar. R.X. Djuraev pedagogik jarayonni tizimli yondashuv asosida loyihalash zarurligini asoslaydi. N.N. Azizxo'jayeva pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishda interaktiv metodlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Shuningdek, M.O. Ochilov va B.X. Xodjayev ta'limni kompetensiyaviy asosda modernizatsiya qilishning nazariy-metodologik jihatlarini yoritganlar. Ushbu ilmiy qarashlar takomillashtirilgan metodik kompleks modelining konseptual asosini mustahkamlaydi.

Takomillashtirilgan metodik kompleksning maqsadi yuqoridagi nazariy qarashlarga tayangan holda pedagogik faoliyatni kompetensiyaviy, reflektiv va innovatsion asosda amalga oshira oladigan mutaxassisni tayyorlashdan iboratdir. Vazifalari esa pedagogik fanlar mazmunini faoliyatga yo'naltirish, interaktiv metodlarni tizimlashtirish, reflektiv monitoringni kuchaytirish va raqamli resurslarni integratsiyalashtirishdan iborat.

Modelning tamoyillari ilmiy asoslangan holda shakllantiriladi: kompetensiyaviylik (Raven), faoliyatlilik (Leontyev), shaxsga yo'naltirilganlik (Rogers), tizimlilik (Djuraev), raqamli integratsiya (Siemens). Tarkibiy qismlar esa maqsadli-kompetensiyaviy, mazmuniy-integrativ, texnologik-faollashtiruvchi, raqamli-resursli va reflektiv-dagnostik bloklardan iborat.

Amalga oshirish bosqichlari ilmiy tadqiqot metodologiyasiga asoslanadi: diagnostika (empirik tahlil), loyihalash (model yaratish), implementatsiya (amaliyotga joriy etish), monitoring (natijalarni baholash) va optimallashtirish (takomillashtirish). Bu jarayon spiral xarakterga ega bo'lib, har bir bosqich yangi sifat bosqichini yuzaga keltiradi.

Tadqiqotimizda, pedagogik fanlar bo'yicha takomillashtirilgan metodik kompleksning konseptual modeli zamonaviy pedagogik paradigmalarining ilmiy asoslangan sinteziga tayanadi. U mahalliy va xorijiy olimlarning nazariy qarashlari bilan boyitilgan bo'lib, pedagogik oliy ta'limni kompetensiyaviy, reflektiv va innovatsion modelga olib chiqishga xizmat qiladi.

3.1-jadval

Takomillashtirilgan metodik kompleksning tarkibiy qismlari

	Tarkibiy qism (blok)	Mazmuni	Asosiy vazifasi	Amalga oshirish vositalari	Kutilayotgan natija
1	Maqsadli-kompetensiyaviy blok	Kasbiy kompetensiyalar modeli, o'quv natijalari, indikatorlar	Ta'lim natijasini kompetensiyalar asosida aniqlash	Kompetensiyalar xaritasi, indikatorlar tizimi, natija deskriptorlari	Kasbiy-pedagogik kompetensiyalar shakllanishi
2	Mazmuniy-integrativ blok	Nazariy bilim, amaliy topshiriqlar, pedagogik vaziyatlar	Nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish	Darslik, o'quv qo'llanma, keyslar, real pedagogik vaziyatlar	Bilimlarning faoliyatga tatbiqi
3	Texnologik-faollashtiruvchi blok	Interaktiv metodlar, loyiha faoliyati, muammoli ta'lim	Talabani faol subyektga aylantirish	Debat, loyiha, guruhli ish, simulyatsiya, muammoli savollar	Faol va tanqidiy fikrlovchi shaxs



4	Raqamli-resursli blok	LMS, elektron darslik, onlayn test, multimedaviy materiallar	Ta'lim jarayonini moslashuvchan va interaktiv qilish	Moodle/HEMIS, videodarslar, elektron portfel, onlayn monitoring	Raqamli kompetensiyani rivojlanishi
5	Reflektiv-dagnostik blok	Baholash mezonlari, monitoring, o'zini baholash	Ta'lim natijalarini aniqlash va tahlil qilish	Rubrikalar, elektron portfel, reflektiv kundalik, feedback	O'z-o'zini tahlil qila oladigan pedagog
6	Aksiologik-rivojlantiruvchi blok	Pedagogik qobiliyatlar, kasbiy etika	Kasbiy identifikatsiyani shakllantirish	Tarbiyaviy vaziyatlar, etik muhokamalar, kasbiy refleksiya	Insonparvar va mas'uliyatli o'qituvchi
7	Individuallashtirish bloki	Individual ta'lim trayektoriyasi	Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni ta'minlash	Differensial topshiriqlar, konsultatsiya, mentorlik	Individual rivojlanish dinamikasi

Umumiy tizimli ko'rinish: Takomillashtirilgan metodik kompleksning tarkibiy qismlari o'zaro integratsiyalashgan holda ishlaydi. Maqsadli-kompetensiyaviy blok butun tizimning yo'nalishini belgilaydi; mazmuniy va texnologik bloklar ta'lim jarayonini tashkil etadi; raqamli-resursli va reflektiv-dagnostik bloklar monitoring va moslashuvchanlikni ta'minlaydi; aksiologik va individuallashtirish bloklari esa shaxsiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Pedagogik fanlar bo'yicha takomillashtirilgan metodik kompleksni konseptual shakllantirish masalasi zamonaviy ta'lim paradigmalarini, kompetensiyaviy yondashuv va raqamli transformatsiya sharoitida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Metodik kompleks pedagogik jarayonning maqsad, mazmun, metod, vosita, shakl va baholash komponentlarini integratsiyalovchi tizim sifatida talqin etilib, uning takomillashtirilishi nazariy asoslangan va texnologik jihatdan optimallashtirilgan modelni ishlab chiqishni talab qiladi. Mazkur jarayon faqat o'quv-uslubiy materiallarni yangilash emas, balki pedagogik fanlarni o'qitishning epistemologik asoslarini qayta ko'rib chiqish, didaktik strategiyalarni modernizatsiya qilish va o'quv natijalarini aniq kompetensiyalar orqali ifodalashni nazarda tutadi.

Konseptual shakllantirishning metodologik asosi tizimli, kompetensiyaviy va konstruktivistik yondashuvlar birligiga tayanadi. Tizimli yondashuv metodik kompleksni o'zaro bog'langan komponentlar majmui sifatida ko'rib, har bir elementning funksional rolini aniqlaydi. Kompetensiyaviy paradigma ta'lim natijalarini bilim, ko'nikma va qobiliyatlar integratsiyasi asosida ifodalashni talab qiladi. Konstruktivistik yondashuv esa talabaning faol kognitiv faoliyatini markazga qo'yib, metodik kompleksni interaktiv va refleksiv muhit sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Shu bois konseptual modelda o'qituvchi fasilitator, talaba esa faol sub'ekt sifatida talqin qilinadi.

Takomillashtirilgan metodik kompleksni shakllantirishda samarali metodlar qatoriga muammoli o'qitish (problem-based learning), loyiha metodi, keys-stadi, debat va simulyatsiya texnologiyalari kiradi. Muammoli o'qitish talabalarda analitik fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Loyiha metodi pedagogik nazariyani amaliyot bilan integratsiyalash imkonini beradi. Keys-stadi real pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish orqali kasbiy refleksiyani kuchaytiradi. Debat va diskursiv metodlar esa kommunikativ kompetensiyani shakllantiradi. Ushbu metodlar metodik kompleksning mazmuniy va jarayon komponentlarini dinamiklashtiradi.

Texnologik jihatdan metodik kompleksni takomillashtirish raqamli pedagogika vositalarini integratsiyalashni talab qiladi. LMS platformalari, multimedaviy resurslar, virtual laboratoriyalar, adaptiv test tizimlari va ta'lim analitikasi mexanizmlari o'quv jarayonini individualizatsiya va monitoring qilish imkonini beradi. TPACK modeli asosida texnologik, pedagogik va mazmuniy



bilimlar integratsiyasi ta'minlanadi. Shuningdek, multimedia nazariyasiga muvofiq, raqamli kontent kognitiv yuklamani hisobga olgan holda ishlab chiqilishi zarur. Bu metodik kompleksni nafaqat zamonaviy, balki psixologik jihatdan asoslangan tizimga aylantiradi.

Baholash texnologiyalari ham metodik kompleksning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Formativ baholash, diagnostik monitoring, rubrikalar va e-portfolio tizimi talabani rivojlanish dinamikasini aniqlash imkonini beradi. Refleksiv baholash metodlari esa talabani o'z-o'zini tahlil qilish va kasbiy o'sishiga xizmat qiladi. Metodik kompleksni shakllantirish jarayonida baholash mezonlari aniq va o'lchanadigan indikatorlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Konseptual shakllantirish jarayonida integrativ dizayn modeli qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu model quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: diagnostika, loyihalash, eksperimental sinov va monitoring-refleksiya. Diagnostika bosqichida mavjud metodik ta'minot tahlil qilinadi. Loyihalash bosqichida kompetensiyaviy model va didaktik strategiyalar aniqlanadi. Eksperimental bosqichda yangi metodlar va texnologiyalar sinovdan o'tkaziladi. Monitoring va refleksiya bosqichida esa samaradorlik indikatorlari asosida takomillashtirish jarayoni davom ettiriladi. Bu siklik jarayon metodik kompleksning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, pedagogik fanlar bo'yicha takomillashtirilgan metodik kompleksni konseptual shakllantirish samarali metodlar va innovatsion texnologiyalar integratsiyasiga asoslanadi. Muammoli o'qitish, loyiha metodi, interaktiv diskursiv metodlar va raqamli pedagogika vositalari birgalikda qo'llangandagina metodik kompleks zamonaviy paradigma talablariga mos ravishda ishlaydi. Doktorlik darajasidagi ilmiy tahlilda mazkur jarayonni tizimli, empirik va refleksiv yondashuv asosida asoslash pedagogik ta'lim sifatini oshirish, kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish va innovatsion o'quv muhitini yaratishning muhim nazariy va amaliy sharti hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. – 4th ed. – Maidenhead: Open University Press, 2011. – 389 p.
2. Laurillard D. Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. – New York: Routledge, 2012. – 278 p.
3. Bates A.W. Teaching in a Digital Age: Guidelines for Designing Teaching and Learning. – Vancouver: Tony Bates Associates Ltd, 2019. – 529 p.
4. Hodges C., Moore S., Lockee B., Trust T., Bond A. The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning // Educause Review. – 2020. – Vol. 27. – P. 1–12.
5. Anderson T. The Theory and Practice of Online Learning. – 2nd ed. – Edmonton: AU Press, 2020. – 472 p.
6. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108(6). – P. 1017–1054.
7. Siemens G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age // International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. – 2005. – Vol. 2(1). – P. 3–10.
8. Selwyn N. Education and Technology: Key Issues and Debates. – 2nd ed. – London: Bloomsbury Academic, 2016. – 248 p.
9. Полат Е.С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М.: Академия, 2021. – 368 с.
10. Роберт И.В. Информационные технологии в образовании. – М.: Юрайт, 2020. – 412 с.
11. Хуторской А.В. Современная дидактика. – СПб.: Питер, 2019. – 544 с.
12. Толипов О., Усмонбоева М. Педагогик технологиялар назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Фан, 2017. – 320 б.
13. Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2019. – 180 б.
14. Нишоналиев У.Н. Педагогика назарияси ва тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 2020. – 256 б.



Ибрагимова Нилуфар Туйчиевна,
Наманганский государственный педагогический институт
Старший преподаватель (PhD) кафедры филологии

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОДКАСТОВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация. Статья посвящена обоснованию методических основ использования подкастов в обучении русской лексике студентов неязыковых и филологических направлений подготовки. Цель работы состоит в определении дидактического потенциала аутентичных и учебных подкастов, критериев их отбора, а также системы упражнений, обеспечивающей переход от рецептивного усвоения слов к их продуктивному употреблению. В статье применены методы теоретического анализа, сопоставления научных подходов, обобщения педагогического опыта и моделирования учебного процесса.

Ключевые слова: подкасты; русская лексика; русский язык как иностранный; аутентичные материалы; аудирование; лексическая компетенция; рецептивный словарь; продуктивный словарь; уровень B1; цифровая педагогика; социокультурная компетенция; система упражнений.

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus tili leksikasini o'qitishda podkastlardan foydalanishning metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi autentik va o'quv podkastlarining didaktik imkoniyatlarini, ularni tanlash mezonlarini hamda so'zlarni retseptiv o'zlashtirishdan produktiv qo'llashga olib o'tuvchi mashqlar tizimini aniqlashdan iborat. Ishda nazariy tahlil, ilmiy yondashuvlarni qiyosiy o'rganish, pedagogik tajribani umumlashtirish va o'quv jarayonini modellashtirish usullaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: podkast; rus tili leksikasi; rus tilini o'qitish; autentik materiallar; tinglab tushunish; leksik kompetensiya; retseptiv lug'at; produktiv lug'at; B1 daraja; raqamli pedagogika; sotsiomadaniy kompetensiya; mashqlar tizimi.

Abstract. This article substantiates the methodological foundations for using podcasts in teaching Russian vocabulary to university students. The purpose of the study is to identify the didactic potential of authentic and instructional podcasts, formulate criteria for their selection, and propose an exercise system that moves learners from receptive recognition of lexical items to productive use in speech. The research is based on theoretical analysis, comparison of scholarly approaches, generalization of pedagogical experience, and instructional modeling.

Key words: podcasts; Russian vocabulary; Russian as a foreign language; authentic materials; listening comprehension; lexical competence; receptive vocabulary; productive vocabulary; B1 level; digital pedagogy; sociocultural competence; exercise system.

Введение. Цифровизация высшего образования усилила интерес к таким форматам учебного контента, которые одновременно поддерживают автономность обучающихся, позволяют регулярно возвращаться к материалу и обеспечивают контакт с живой речью. В этом ряду подкаст занимает особое место, поскольку соединяет мобильность, доступность и коммуникативную насыщенность. В методике преподавания русского языка подкаст можно рассматривать не только как техническое средство аудирования, но и как носитель актуальной лексики, речевых моделей, оценочных значений и культурно маркированных единиц. Для студентов уровня B1 это особенно важно, так как именно на данном этапе происходит переход от опоры на ограниченный набор частотных слов к более гибкому владению лексикой в учебно-бытовой, социокультурной и академической коммуникации. Актуальность темы определяется несколькими обстоятельствами. Во-первых, в обновленном CEFR подчеркивается, что на уровне B1 обучающийся должен понимать основное содержание и существенные детали записанных аудиоматериалов на знакомые темы при условии относительно четкой стандартной речи.

Проблема исследования состоит в том, что в практике преподавания русского языка подкасты часто используются эпизодически: преподаватель предлагает интересный



аудиофрагмент, но не всегда выстраивает систему лексической работы, которая переводила бы услышанные слова из распознавания в активное употребление. Между тем эффективное обучение лексике требует последовательного движения от понимания значения к закреплению формы, сочетаемости, контекстных ограничений и коммуникативной уместности. Следовательно, необходимы четкие методические основы отбора подкастов, организации этапов работы и конструирования упражнений, направленных на развитие как рецептивного, так и продуктивного словаря. Цель статьи заключается в обосновании методических основ использования подкастов в обучении русской лексике студентов уровня В1. Для достижения цели решаются следующие задачи: уточнить дидактический потенциал подкастов; проанализировать научные подходы к их использованию в языковом образовании; определить критерии отбора русскоязычных подкастов для лексической работы; предложить систему упражнений на предтекстовом, текстовом и послетекстовом этапах; показать, каким образом работа с подкастом способствует переходу от рецептивного словаря к продуктивному. Более поздние исследования уточняют этот вывод: подкаст как формат наиболее эффективен тогда, когда сопровождается продуманной системой заданий, а не выступает в роли «фонового» дополнительного материала. Иначе говоря, сам по себе доступ к аудиоресурсу полезен, но педагогический эффект усиливается при целенаправленной методической обработке материала.

Трапезникова предлагает методические ориентиры для отбора подкастов и показывает, что работа с ними должна строиться по трехэтапной модели: преддемонстрационный, демонстрационный и последедемонстрационный этапы. Для нашего исследования эти положения являются методологически опорными, однако их необходимо конкретизировать применительно к целям лексического обучения на уровне В1. Отдельный блок исследований посвящен преимуществам и ограничениям аутентичных материалов. Современные обзоры показывают, что аутентичные аудиоматериалы повышают мотивацию и создают условия для соприкосновения с реальной коммуникацией, но могут вызывать перегрузку из-за темпа речи, культурных отсылок и насыщенности незнакомой лексикой. Следовательно, методическая ценность подкаста определяется не только его аутентичностью, но и степенью его педагогической адаптированности: обоснованным выбором темы, объема, речевой сложности, наличием скрипта, визуальных или словарных подсказок и системой заданий, снимающих избыточные трудности.

Основная часть. Методические основы использования подкастов в обучении русской лексике следует рассматривать в логике коммуникативного и деятельностного подходов. Подкаст ценен не потому, что он «современный» цифровой формат, а потому, что он позволяет организовать работу со словом как с единицей общения. В аудиотексте слово существует не изолированно, а в живом контексте: оно связано с интонацией, темпом речи, паузами, коммуникативным намерением говорящего, реакцией собеседника, культурным фоном ситуации. Поэтому методическая работа с подкастом должна быть направлена на раскрытие формы, значения, сочетаемости, стилистической маркированности и прагматической функции лексических единиц. Для студентов уровня В1 подкаст выполняет несколько взаимосвязанных функций. Первая функция - входная: обучающийся получает доступ к современной звучащей речи и актуальному словарю. Вторая функция - тренировочная: аудиотекст становится основой для серии упражнений, обеспечивающих закрепление новых слов. Третья функция - коммуникативная: подкаст запускает обсуждение, пересказ, аргументацию и оценивание, то есть создает ситуацию продуктивного использования лексики. Четвертая функция - мотивационная: регулярная работа с медиаконтентом, связанная с интересами студентов, снижает дистанцию между учебным курсом и реальной языковой средой. Именно сочетание этих функций делает подкаст методически перспективным средством обучения русской лексике.

Существенным вопросом является отбор материала. Для лексического обучения недостаточно выбирать «популярные» или просто «интересные» подкасты. Во-первых, они должны соответствовать содержанию учебной программы и коммуникативным потребностям обучающихся. Во-вторых, необходимо учитывать надежность ресурса,



нормативность речи, качество звучания, актуальность информации и тематическую значимость. В-третьих, материал должен быть посилен для уровня В1: слишком быстрый темп, избыточная идиоматичность, перегруженность фоновыми знаниями или профессиональной терминологией снижают продуктивность занятия. В-четвертых, желательно наличие скрипта или краткого описания эпизода, так как это облегчает повторную работу со словом и помогает организовать самостоятельное обучение. При выборе подкаста целесообразно ориентироваться на несколько групп критериев. Первая группа - лингвистические критерии: частотность и коммуникативная значимость лексики, наличие повторяющихся единиц, прозрачность контекста, умеренное количество незнакомых слов, наличие типичных коллокаций и речевых клише. Вторая группа - психолого-педагогические критерии: соответствие возрасту и интересам студентов, познавательная ценность темы, потенциальная мотивационность, возможность опоры на уже имеющийся опыт. Третья группа - организационно-технические критерии: продолжительность фрагмента, качество записи, доступность для повторного прослушивания, удобство платформы, наличие сопроводительных материалов. Четвертая группа - культурологические критерии: наличие социокультурной информации, отражение реальных норм речевого поведения, возможность обсуждения ценностей, стереотипов и моделей общения.

Для практики обучения русской лексике на уровне В1 оптимальны подкасты продолжительностью от трех до восьми минут, либо более длинные эпизоды, разделенные на смысловые фрагменты. Такая длина позволяет сохранить тематическую целостность, но не перегружает внимание обучающихся. Если используется более длинный выпуск, как показывает опыт работы с русскоязычными подкастами, продуктивнее выделять один микросюжет и строить занятие вокруг него. Это дает возможность сосредоточиться на ограниченном наборе слов и речевых моделей, обеспечивая глубину, а не поверхностное знакомство с материалом. Центральным принципом методики является трехэтапная организация работы с подкастом. На предтекстовом этапе осуществляется мотивационная, смысловая и языковая подготовка. Здесь преподаватель актуализирует тему, прогнозирует содержание вместе со студентами, вводит ключевую лексику и снимает трудности, которые могут заблокировать понимание. Однако предтекстовая работа не должна превращаться в полное предварительное объяснение всех незнакомых слов: важна умеренность, поскольку часть значений студенты должны вывести из контекста. На данном этапе особенно полезны задания на ассоциации, тематические кластеры, прогнозирование по заголовку, сопоставление слов и определений, выбор лишнего слова, распределение лексики по семантическим группам.

Предтекстовый этап в лексическом обучении выполняет еще одну функцию: он переводит слово из пассивного словаря в зону актуального внимания. Если студент уже встречал единицу раньше, но не готов быстро распознать ее на слух, короткая предварительная актуализация резко повышает вероятность успешного восприятия. Поэтому до прослушивания разумно вводить не только абсолютно новые слова, но и «полужнакомые» единицы, требующие восстановления. К примеру, перед подкастом о городской жизни можно предложить слова «маршрут», «привычка», «спешить», «добраться», «пересадка», «удобный», «опаздывать», а затем попросить студентов предположить, какие из них будут ключевыми и в каких словосочетаниях они могут встретиться. Текстовый этап ориентирован на многоуровневое понимание и первичную отработку лексики в контексте. Первое прослушивание обычно направлено на выявление темы и главной мысли. Здесь уместны задания типа: выбрать наиболее точный заголовок, определить основную проблему, соотнести фрагменты и тезисы, отметить верные общие утверждения. Второе прослушивание предполагает выборочное и детальное извлечение информации. На этом уровне можно предлагать задания на нахождение слов по контексту, определение значения по речевой ситуации, заполнение пропусков, фиксацию коллокаций, поиск оценочной лексики, различение нейтральных и разговорных единиц. Именно здесь начинается переход от общего понимания к осознанной лексической работе.



Особое значение на текстовом этапе имеет работа со скриптом. Скрипт не должен подменять аудирование; его следует подключать после первичного восприятия, когда необходимо уточнить форму слова, орфографию, грамматическую модель, сочетаемость или дискурсивную функцию. Практика показывает, что параллельное использование звучащего текста и скрипта помогает студентам лучше распознавать границы слов, замечать редуцированные формы, ударение и особенности разговорной речи. Для лексического обучения это важно еще и потому, что студент видит слово, которое уже услышал, а значит формирует более устойчивую связь между акустическим образом и графической формой. На текстовом этапе полезно различать упражнения на рецептивную и на рецептивно-продуктивную переработку. К первой группе относятся задания на узнавание, выбор значения, сопоставление слова с контекстом, восстановление последовательности событий, классификацию лексики. Ко второй - задания на краткое перефразирование услышанного, подбор синонима, антонима, объяснение значения своими словами, замены разговорной единицы нейтральной или наоборот. Именно вторая группа позволяет начать постепенное движение к продуктивному использованию словаря, не дожидаясь послетекстового этапа.

Анализ и обсуждение. Предложенная модель показывает, что эффективность подкаста в обучении русской лексике определяется не фактом его использования, а степенью методической организованности. Если преподаватель ограничивается эпизодическим прослушиванием, студенты действительно получают опыт контакта с живой речью, но прирост активного словаря остается случайным. Напротив, системное сочетание отбора материала, трехэтапной работы и повторяемости целевой лексики создает условия для контролируемого развития лексической компетенции. В таком случае подкаст становится средством не «оживления урока», а управляемой лексической практики. Это повышает существенно точность восприятия, устойчивость запоминания и коммуникативную гибкость студентов. С методической точки зрения можно выделить четыре механизма, обеспечивающие результативность подкастов. Первый механизм - контекстное насыщение: слово предьявляется в естественной речевой ситуации и усваивается вместе с интонацией, прагматикой и культурным фоном. Второй механизм - многоканальность: аудио, скрипт, визуальная опора и последующая речевая практика помогают формировать прочные ассоциации. Третий механизм - повторяемость: студент возвращается к единице в разных заданиях и тем самым переводит ее из кратковременной памяти в долговременную. Четвертый механизм - личностная значимость: интересная тема и возможность самостоятельного выбора эпизодов поддерживают мотивацию.

Закключение. Таким образом, методические основы использования подкастов в обучении русской лексике включают четыре взаимосвязанных положения. Во-первых, подкаст следует рассматривать как комплексное дидактическое средство, объединяющее развитие аудирования, словаря, говорения и социокультурной компетенции. В-четвертых, устойчивый результат достигается только при повторяемости целевых слов и обязательном включении их в самостоятельное речевое действие.

Список цитируемой литературы.

1. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment - Companion Volume. Strasbourg, 2020.
2. Rosell-Aguilar F. Podcasting as a Language Teaching and Learning Tool // 10 Years of the LLAS eLearning Symposium: Case Studies in Good Practice. Dublin, 2015. P. 31–39.
3. Hasan M. M., Hoon T. B. Podcast Applications in Language Learning: A Review of Recent Studies // English Language Teaching. 2013. Vol. 6, No. 2. P. 128–135.
4. Pignot-Shahov V. Measuring L2 Receptive and Productive Vocabulary Knowledge // Language Studies Working Papers. 2012. Vol. 4. P. 37–45.



5. Elekaei A. Evaluating Learners' Vocabulary Gain and Retention in an E-Learning Context Using Vocabulary Podcasting Tasks // Turkish Online Journal of Distance Education. 2020. Vol. 21, No. 2.
6. Acevedo de la Peña I., Cassany D. Student Podcasting for Foreign Language Teaching-Learning at University // Journal of Technology and Science Education. 2024. Vol. 14, No. 1. P. 123–141.
7. Моховикова Е. А. Образовательный потенциал подкастов как разновидности интернет-технологий в преподавании русского языка как иностранного. 2021.
8. Трапезникова О. А. Использование подкастов в обучении русскому языку как инославянскому // Славистика. 2021. Т. 25, № 2.
9. Alamri W. Evaluating the Benefits and Challenges of Using Authentic Materials in EFL Context for Listening Purpose // Frontiers in Education. 2025.
10. Nikbakht A. The Effect of Video Podcasts on Learning English Proverbs by Iranian EFL Learners // Frontiers in Education. 2023.



Beknazarov Javoxir Azimjon o'g'li,
Samarqand Davlat Tibbiyot Universiteti o'qituvchisi.
E-mail: javohir_beknazaroov@mail.ru.
<https://orcid.org/0009-0006-5460-328X>

TARIX FANI DARSLARIDA SHAHARLAR TARIXINING O'RGANILISHI (SHAXRISABZ MISOLIDA)

Annotatsiya. XIV-XV asrlarda Kesh (Shahrisabz)da madaniy, diniy, iqtisodiy va ijtimoiy hayot rivojlanib, gullab-yashnagan. Amir Temur va Temuriylar davrida yangi inshootlar quriladi. Bu haqida quyidagi maqola orqali tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kubbat ul ilm va adab, Ibn Arabshoh, Zafarnoma va Klavixo asarlaridagi Kesh tavsifi. Keshning buyuk allomalari. Boburnoma asarida Oqsaroyning tavsifi, Zig'ir urug'I, kulolchilik san'ati.

Annotation. In the XIV -XV centuries, cultural, spiritual, economic and social life flourished and developed in Kesh, (Shakhrisabz). During the reign of Timur and the Timurids, new buildings were upbuilt. This is analyzed through the following article.

Key words: kubbat ul ilm val adab. The description of Kesh in the scientific works of Ibn Arabshah, Zafarnoma and Clavijo. The great scientists of the Kesh. The description of the Oqsaroy in the Boburnoma. Flax seed. Ceramic art.

Аннотация. В XIV-XV веках в Кеше (Шахрисабз) развивалась и процветала культурная, религиозная, экономическая и социальная жизнь. В эпоху правления Амир Темура и Тимуридов были построены новые сооружения. Это анализируется через следующую статью.

Ключевые слова: куббат ул-илм ва адаб, Ибн Арабшах, описание Кеши в произведениях Зафарнома и Клавиho. Великие ученые Кеши. Описание Оксароя в Бобурнома, семя льна, керамическое искусство.

Kirish. XIV-XV asrlarda, xususan Temur va Temuriylar davrida, Kesh shahri ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy markaz sifatida rivojlandi. Shahar qadimdan savdo-sotiq, hunarmandchilik va ilm-fan bilan mashhur bo'lib, Movarounnahrning muhim shaharlaridan biri bo'lgan. Shu davrda Kesh "Shaxrisabz" nomi bilan mashhur bo'lib, Temuriylar davrida davlatning ma'muriy markazi va ilmiy madaniyat markaziga aylantirilgan. Shahrisabzda ilm-fan, savdo-sotiq, elchilik aloqalari va me'morchilik keng rivojlangan, ulamolar va olimlar faoliyati uchun qulay sharoit yaratilgan. Maqolada aniqlangan asosiy muammolar quyidagilardan iborat: XIV-XV asrlarda Kesh shahri iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy-ma'naviy hayotdagi o'rni haqida yetarlicha ilmiy tahlilning mavjud emasligi; Temuriylar davridagi Keshning obodonchilik, madaniy va ilmiy markaz sifatidagi roli, uning tarixiy rivojlanishiga oid ma'lumotlar tahlili kamligi. O'rganilmagan jihatlar sifatida shaharni rivojlantirish va uning ilmiy-madaniy markaz sifatidagi ahamiyati, Keshning "Qubbat ul ilm val-adab" sifatida shakllanishi, shuningdek, ulamolar, muhaddislar va tarixchilar faoliyatining jamiyat rivojiga ta'siri yetarlicha tadqiq etilmagan. Tadqiqotning maqsadi - XIV-XV asrlarda Kesh shahrining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy hayotdagi o'rni, ilmiy va madaniy markaz sifatidagi roli, shuningdek, shahar tarixidagi muhim shaxslar va ularning faoliyatini ilmiy tahlil qilish.

Natijalar va muhokama. XIV-XV-asrlarda xususan Temur va Temuriylar davrida qadimdan savdo-sotiq ijtimoiy hayotning bir bo'lagi bo'lib kelgan Kesh shahri ravaq topib va rivojlandi. Hatto Shahrisabz "yashil shahar" nomini oladi. Kesh Movarounnahr shaharlaridan biri bo'lib Samarqanddan o'n farsah uzoqlikdadir ajib bir shahar obu havosi mo'tadil qishi sovuq sersuv serdaraxt shardir. Shahrisabz O'rta Osiyoda o'z mavqeiga, o'z shuhratiga ega bo'lgan qadimiy shaharlardan ekanligini yaxshi bilamiz. Miloddan burungi asrlardan to XV asrgacha Kesh, Kash deb atalgan shahar Sohibqiron Amir Temur davridan boshlab "Shaxrisabz" degan nomda mashhurlik kasb etadi. Bunda shaharni idora qilgan Qorachar No'yon avlodining obodonchilik ishlariga ahamiyat berganligi, bog'-rog'larni ko'paytirganligi ham muhim o'rin



tutgan bo'lsa kerak. Tevarak atrof tog'lik va daraxtzorlar, uzumzorlar bilan qoplangan, bahor kezlarida butunlay yam-yashil tusga kiradigan Keshning "sabza - yashil shahar" deb atalishida ijod ahlining ham hissasi katta bo'lganligini tasavvur qilish mumkin deya tilga oladi: Poyon Ravshanov. Temurning shahrisabz boshqaruvini qo'lga kiritishi haqida so'z yuritsak; Tug'luq Temur Movarounnnahr tomoniga yangi yurish boshladi va bundan vahimaga tushgan Amir Hoji Barlos Keshni tashlab Xurosonga qochib ketadi. Amir Temur kerayit qabilasidan bo'lgan Amir Hamid bilan Tug'luq Temur huzuriga boradi bunga Amir Hamidni Tug'luq Temur bilan birodarlig qo'l kelib, Temurga Keshni boshqarish huquqi beriladi. XIV-XV asrlarda Shahrsabzda ilm-fan, madaniyat, badiiy ijod taraqqiy etgan edi. Kesh shahri barcha manbalarda ilm-fan, savdo-sotiq, rivojlangan va buyuk insonlar yashagan xosiyatli makon sifatida tilga olinadi. Xususan, bu manzilning buyuk ulamolar yaraladigan joy ekanligi e'tirof etilgan. So'zimiz quruq, bo'lmasligi uchun ba'zi voqealarni tilga olib o'tamiz. Masalan, ilm ahdi buyuk muhaddislaridan saboq olish va ularning fazilat nurlaridan bahramand bo'lish uchun shu muborak shaharga tashrif buyurib turishgan. Ulardan biri - Abul Husayn Muslim ibn Xajjo al-Kushariy an-Nishopuriyning shaharga kelib, zamonasining yirik bilimdon olimi Abdaa ibn Hamid al-Keshiydan saboq olganligi tarixiy manbalarda aniq qayd etilgan. Albatta, bu yerda bunday fozil olimlar ko'p bo'lib, ularning barchasiga yashash va ishlashlari uchun yetarli shart-sharoitlar yaratib berilgan edikim, bularning sharofati bilan ulug'vor Kesh „Qubat ul ilm val-adab ya'ni “Ilmu adab Qubbasi“ degan sharaflil nomga sazovor bulgan edi. Muhammad Tararayning xonadoni ana shu ulur shaharning eng nufuzli oilalaridan biri hisoblanar edi. Amir Temur hokimiyatga kelishi bilan shahrisabzni o'z davlatining poytaxtiga aylantirish niyatida bu zaminda kata obodonchilik ishlarini boshlab yuboradi. Zahiriddin Muhammad Boburning shahodaticha, Amir Temur o'z tug'ilgan joyi Keshni shahar va poytaxt qilmoq istagida sa'y-harakat qildi, oliy imoratlar Keshda bino bo'ldi. O'ziga devon o'lturur uchun bir ulug' peshtoq va yana o'ng yonida va so'l yonida tavochi beklari bilan devon beklari o'lturib devon surar uchun, ikki kichikroq peshtoq qilibtur. Yana savrun edi ulturur uchun bu devonxonaning zalida kichik-kichik tokchalar qilibtur, muncha oliy toq; olamda kam nishon berurlar. Derlarkim, "Kisro tog'idan bu buyukroqdir". Bu so'zlardan Amir Temur Shahrisabzda davlatning ma'muriy markazi binosini hozirlagani ma'lum bo'ladi. Bu Oqsaroy edi!. Bevosita Amir Temur har qanday joyda to'xtaganida u qo'ngan joylar albatta obodonlashtirilgan, bu xususan uning o'sib ulg'aygan shahrisabzdagi urf -odatlar ko'p asrlik madaniyat unga ta'sir etganini bilish qiyin emasdir. Buni Klavixo Shahrisabzda bo'lgan paytida esdaliklarida qayd etadi. "Bu joy hamma narsaga farovon- g'alla bo'lsin, sharob-u go'sht, meva-yu qushlar, qo'ylari juda ham yirik va dumbali, hatto ba'zilarining quyrug'ining vazni yigirma funt, ya'ni bir odam zo'rg'a ko'tara oladigan darajada og'ir keladi. Bunday qo'ylar odatda ko'p va juda arzon yarim realga bir yarim botmon g'alla berar edi, non juda ham arzon guruch aqlga sig'mas darajada mo'l deb takidlaydi. Elchilar 1404-yil yigirma sakkizinchi avgustda payshanba kuni peshinda atroflari kanallar va irmoqlar bilan o'ralgan tekislikda joylashgan Kesh degan katta shahriga yetib keldilar. Shaharni bog'-rog'lar, qishloqlar o'rab turar, atrof keng adirlikdan iborat, ko'p aholili qishloqlar, sersuv kanallar, katta ariqlar ko'rinib turardiki, bu joylar yozda juda chiroyli bo'lib ko'rinsa kerak, deb o'yladim. Temurbek asli shu Kesh shahrilik bo'lib, uning otasi shu yerda tug'ilgan. Bu yerda katta imorat va masjidlar juda ko'pki, bulardan bittasi, Buyuk Temur farmoni bilan qurilishi boshlangan, lekin nihoyasiga yetmagan imorat, imorat ichida maqbara, maqbaraga otasining qabri qo'yilgan. Ikkinchi maqbarani Temurbek o'zi uchun qurdirayotgan edi, [bu temur sag'anasidir] biroq uning qurilishi ham nihoyasiga yetmagan. Aytishlaricha, bir oy oldin Temurbek bu yerda bo'lganida maqbaradan ko'ngli to'lmagan, chunki maqbaraning kirish qismi past. Uni boshqatdan qurishga buyruq bergan va shu vaqtlarda ustalar buyerda ishlayotgan ekan. Bundan tashqari, maqbarada Temurbekning to'ng'ich o'g'li Jahongirning qabri mavjud. Masjid va maqbara juda ko'rkam, oltin, duru gavharlar bilan ishlov berilgan. Samarqand va Shahrisabz o'rtasidagi Taxta-qarcha bog' qasri ham ana shu davrda barpo etilgan manbalarda yozilishicha bu bog' shu qadar ulkan ekanki uning uzunligi bir necha o'n kilometrlarga cho'zilib ketgan. Aynan Temurning o'zga yurtlarni zabt etganligi tufayli movarounnnahrga yangi turdagi daraxt va o'simlik turlari tarqaladi. Xususan shahrisabzga Temur davrida ilk bor zig'ir ekish paydo bo'ladi. Temur davrida elchilik munosabatlari rivojlanib, asli Keshlik bo'lga Muhammad al Keshiy Kastiliya qiroli Genrix -III



huzuriga boradi. Abdulla Keshiy esa Misrga Faraj huzuriga jo'natiladi. Amir Temur Sharqning turli mamlakatlaridan zabardast olimlarni, hadisshunos va muarrixlarni o'z yurti shaharlariga taklif qilar ekan, ularga katta imkoniyat va moddiy sharoit hozirlatgan. Dor-ut-tilovat(tafakkur uyi) misolida ko'rishimiz mumkin. D.Vamberi ta'kidlaganidek, Kesh madrasalarida dars aytuvchi mudarrislar maoshi ancha oshirilgan. Sharafuddin Ali Yazdiy Kesh shahrining Amir Temur davlatida madaniy markazlardan biri sifatida tanilishi borasida fikr yuritar ekan uning o'tmishiga ham bir nazar tashlaydi. "Ilm va Odob Qubbasi" sifatida shuhrat tutgan Shahrisabzga boshqa yurtlardan tolibi-ilmolarning kelishi Amir Temur saltanati yillarida voqe' bo'lgan. Shahrisabzga Movarounnahrning taniqli mudarrisleri kelib o'rnatishganligi, tahsil berganligi bu joydan keyinchalik mashhur olimlarning yetishib chiqishiga zamin hozirlaydi. Ayniqsa, fiqh, shariat ilmlari borasida Keshdan taniqli olimlar chiqadi. Amir Temur davrida unga juda yaqin-bo'lgan shunday ulamolardan Xoja Afzaliddin Keshiy, Xoja Jaloliddin Keshiy, Abdul Hamid Keshiy va Abdurahmon Keshiy ismi-shariflarni keltirib o'tish mumkin. XIV-XV asrlarda Shahrisabzdan harbiy bilim va amaliyotning yetuk namoyandalari sarkardalar, qo'shin boshliqlari, amirlar yengishib chiqqan kabi shoirlar ham yashab ijod qilganlar. Ana endi kesh haqida Zafarnomaga bir nazar tashlaymiz; Keshni "Qubbatul ilm val adab" laqabi bo'lub turur. Bahor vaqti ul shaharning tomu toshi ko'm-ko'k bo'lur va ko'k ko'rung'on jihatidin anga Shahrisabz ot bo'lub turur. Sichen yilda, torix yetti yuz seksan birda (1380, mart) ul shaharg'a qal'a soldurdi va jahdlab tamom qildurdi. Va andoq shahar bo'ldikim, gardun Muhandisi muncha yoshi bilan olamni kezib, hech bir yerda mundoq shahar va ko'shk ko'rmagan turur. Uning davrida Shahrisabzda yangidan yangi imoratlar qad ko'taradi. Abdaa ibn Nasr al-Keshiyning qabri ustiga qurilgan va ikkita maqbara, bir necha hujra va xonaqohdan iborat bulgan. Manbalarda yozilishicha, uning ichida hazrat sohibqiron o'zi uchun ham bir daxma qurdirgan. Lekin, unga 1376 yili to'satdan vafot etgan to'ng'ich O'gli Jahongir Mirzo dafn etildi. Shahrisabzda Amir Temur qurdirgan (1380-1404 y.) eng katta va mashhur bino bu Oqsaroydir. Klavixo va Zaxiriddin Muhammad Boburning guvohlik berishlaricha, Oqsaroy nafaqat oliy hukmdor va uning oilasi istiqomat qiladigan, balki davlat muassasalari ham faoliyat ko'rsatadigan joy bo'lgan. Amir Yuqorida aytib o'tildi, hokimiyat tepasiga kelganining dastlabki yillaridayoq shaharning buzilib yotgan devori va mudofaa inshootlarini qayta tiklatdi. Temur bu yerda ham ko'plab jamoat binolari qurdirtdi. Bulardan biri Dor ut-tilovat deb ataladi. Dastlab, 1370 yili, bu yerga Temur otasining piri Shamsuddin Kulolni dafn etdirgan edi. Amir Temur 1374 yili qabr ustiga gumbazli maqbara qurdirtdi va unga otasining hokini ham olib kelib qo'ydirtdi. Dor ut-tilovat Mirzo Ulug'bek zamonida, 1437-1438 yili, yana ta'mirlandi. Shunday binolar (maqbaralar)dan biri Dor- us-sodat (sayyidlar uyi)dir. Mazkur maqbara 865 yili vafot etgan muhaddis Abu Muhammaddir. Mirzo Ulug'bek davrida Shahrisabzda Amir Temur vafotidan keyin yuz bergan nizolar oqibatida izdan chiqqan hayot qayta jonlandi. Ulug'bek o'zining ichki siyosatida Temur davrida mavjud bo'lgan tartibotlarga rioya qildi. Ulug'bek davrida qishloq xo'jaligidan olinadigan asosiy soliq – xirojning miqdori kamaytirilgan. Mirzo Ulug'bek bobosi Temurbek tug'ilgan yurtga alohida hurmat bilan qaraydi. Shahrisabz shuningdek boshqa shaharlar o'zining topografik qiyofasi aholisining kasb kori ichki va tashqi aloqalari bilan o'rta asr sharqining hunarmandchilik va gavjum savdo markazlariga aylanadi. Ulug'bek davrida Shahrisabzda Ko'kgumbaz masjidi qurib yakunlanadi. Gumbazi sayyidon yoki Sayyidlar Gumbazi deb ataladigan mashhur ruhoniylarni qabri ham bor. Ulug'bek Shamsiddin Kulol maqbarasini ta'mirlatib gumbaz tiklanadi va Gumbazi Sayyidon deb nom olgan Masson bu yerni Temuriylar sulolalari qabri deb o'ylaydi ammo bitiklar qayta tahlil etilganida Avlod Al Alborak degan yozuv aniq bo'lib Ulug'bek davrida bunyot etilgani ma'lum bo'ladi, 1437-yilda Avlodi Muborak quriladi. Shahrisabzning janubiy - sharqiy tomonida, Dor ut-tilovat obidasiga yaqin joyda aholi orasida va ilmiy adabiyotda Hazrati Imom maqbarasi deb nom olgan Dor us-sodat majmuasi mavjud. Maqbarada Amir Temurning o'gli, (1376 y.) vafot etgan Jahongir Mirzo dafn etilgan. Maqbara, tarixiy ma'lumotlarga ko'ra uning o'limidan so'ng, nihoyatda muhtasham va favqulodda baland qilib qurilgan. Taxt uchun bo'lgan urushlar avj olib Abulqosim Bobur Shahrisabzdan o'tishda, Samarqandga yo'l olishidan uch-to'rt kun oldin qadamjolarni ziyorat qilgan, ulug' bobosi qurdirgan Oqsaroyni tomosha qilgan. Mirzoni juda taajjubda qoldirgan edi. Temur vafotidan so'ng bu me'moriy inshootlarga uningchalik e'tibor



berilmadi. Shunday bo'lsada Amir Temurdan keyin taxtga chiqqan har bir hukmdor qishloq xo'jaligini rivojlantirishga alohida e'tibor bergan. Temuriylar zamonida Darg'om kanali orqali Zarafshon daryosi suvining bir qismi Qashqadaryoga tashlanib uning adog'ida joylashgan dehqonchilik yerlari suv bilan to'la ta'minlandi. Temuriylar davri me'morchiligi va hunarmandchiligida, sopollarida ishlov berish, umumiy estetik qoidalar saqlanib qolgan holda, badiiy uslub birmuncha erkinlashdi. Bu davrni tadqiq etish bilan shug'ullanayotgan ko'plab olimlarning izlanishlari natijasiga ko'ra, Shahrisabzda sopolni bezatishda yangi an'analarning texnologik asoslari umumiy tarzda "Temuriylar usulubi" deb nomlangan. Bu uslub XVI-XVII asrlarga kelib bir oz o'zgargan tarzda davom etadi. Barcha sopol idishlar sirlangan va sirlanmagan guruhlariga bo'lingan. Agar Shahrisabzning siyosiy tarixiga diqqat bilan nazar tashlaydigan bo'lsak, shunga etibor berish lozimki, Amir Temur vafot etgandan so'ng bu shahar ko'pgina siyosiy voqealarning markaziga aylangan.

Xulosa. IV–XV asrlarda Shahrisabz (Kesh) nafaqat Movarounnahrning iqtisodiy markazi, balki madaniy, ilmiy va ma'rifiy hayotning ham muhim nuqtalaridan biri sifatida shakllangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Temur va Temuriylar davrida shahar o'zining strategik joylashuvi, rivojlangan savdo-sotiq tarmoqlari, sug'orilgan dehqonchilik yer va keng bog'-rog'lari bilan ajralib turgan. Bu shahar "yashil shahar" sifatida nom qozonishi nafaqat tabiiy sharoit, balki davrning mashhur adabiyot va ijod maskanlari bilan bog'liq bo'lgan. Shahrisabz ilm-fan va madaniyat markazi sifatida ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Buyuk olimlar, shoirlar, hadisshunoslar va tarixchilar shaharda yashab ijod qilgan, dars bergan va o'z izlarini qoldirgan. "Qubbat ul ilm val-adab" nomi bilan mashhur bo'lgan shahar o'sha davrda ilmiy va adabiy merosni rivojlantirishda yetakchi rol o'ynadi. Bu jihat shaharni nafaqat mahalliy, balki mintaqaviy miqyosda nufuzli ilmiy markazga aylantirgan. Temuriylar davrida shahar me'morchiligi, hunarmandchilik va madaniy hayot ham yuksak rivojlandi. Oqsaroy saroyi, Dor-ut-tilovat, maqbaralar va boshqa davlat inshootlari shaharni nafaqat siyosiy markaz, balki madaniy meros markazi sifatida namoyon qilgan. Shuningdek, Temur davrida Kesh shahrida yangi daraxt va o'simlik turlari tarqalishi, hunarmandchilikda yangi texnologiyalar va estetik uslublarning paydo bo'lishi bu hududning madaniy va iqtisodiy jihatdan boyligini ko'rsatadi. Natijada, Shahrisabz o'sha davrda har tomonlama rivojlangan shahar bo'lib, uning ilmiy, madaniy va iqtisodiy salohiyati nafaqat mahalliy aholi, balki hududning boshqa yirik shaharlari uchun ham o'rnak bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Ibn Arabshoh, Ajoib al-maqdur fi tarixi taymur, arab tilidan Ubaydulla Uvatov tarjimasi. 1-kitob. Toshkent mehnat-1992.
2. Yunusxon Hakimjonov fors tilidan tarjima. Nizomiddin Shomiy.Zafarnoma. Toshkent. Kamalak-1996.
3. Muhammadali To'lqin Hayit. Amir Temur qalbida chaqnagan nur. Toshkent. O'qituvchi-2016.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur.Boburnoma.Toshkent-1960.
5. Poyon Ravshanov. Shahrisabz Tarixi. Toshkent.yangi asr avlodi-2015.
6. Ulug'bek Jo'rayev tarjimasi. Klavixo va Ioan xotiralari asosida Amir Temur yevropa elchilari nigohida.
Toshkent G'afur g'ulom-2007
7. Rui Gonsales De Klavixo Samarqandga, Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi Toshkent, O'zbekiston-2010.
8. Naim G'oyibov.Amir Temur davri ma'naviyati. Toshkent. G'afur g'ulom- 2001.
9. Shohistaxon O'ljayeva.Amir Temur diplomatiyasi. Ijod –Press Toshkent-2018.
10. Poyon Ravshanov. Qashqadaryo tarixi. Fan.Toshkent-1995.
11. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma, Sharq,Toshkent-1997.
12. Bo'riboy Ahmedov Amir Temur Darslari. Sharq Toshkent-2001.
13. Abdulahad Muhammadjonov. Amir Temur va temuriylar saltanati.



Orinbaeva Biybinaz Ravajatdinova,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
Psixologiya ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

TALABALARDA MUAMMOLI VAZIYATLAR ORQALI KOGNITIV QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik va psixologik jihatlarini muammoli vaziyatlar asosida tahlil qilinadi. Muammoli o'qitish texnologiyasining mohiyati, uning talabalarining tafakkuri, diqqat, xotira va ijodiy fikrlashiga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, muammoli vaziyatlar orqali o'qitish talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirishda samarali vosita ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: kognitiv qobiliyat, muammoli vaziyat, tafakkur, diqqat, ijodiy fikrlash, pedagogik texnologiya.

Аннотация. В данной статье на основе проблемных ситуаций анализируются педагогические и психологические аспекты развития когнитивных способностей у студентов. Научно освещается сущность технологии проблемного обучения, её влияние на мышление, внимание, память и творческое мышление студентов. По результатам исследования установлено, что обучение через проблемные ситуации является эффективным средством развития самостоятельного мышления у студентов.

Ключевые слова: когнитивные способности, проблемная ситуация, мышление, внимание, творческое мышление, педагогическая технология.

Annotation. This article analyzes the pedagogical and psychological aspects of developing cognitive abilities in students through the use of problem-based scenarios. The essence of problem-based learning technology and its scientifically-grounded impact on students' reasoning, attention, memory, and creative thinking are explored. Research findings indicate that instruction through problem-based scenarios is an effective tool for fostering students' independent thinking.

Key words: cognitive ability, problem-based scenario, reasoning, attention, creative thinking, pedagogical technology.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalarining faqatgina bilimlarni egallashi emas, balki ularning kognitiv qobiliyatlarini har tomonlama rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim jarayoni faqat ma'lumot uzatish bilan cheklanib qolmay, balki shaxsning intellektual salohiyatini, ijodiy fikrlashini va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, kognitiv qobiliyatlar ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Kognitiv qobiliyatlar insonning bilish jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik funksiyalar tizimini o'z ichiga oladi. Ular tarkibiga diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va idrok kabi asosiy bilish jarayonlari kiradi. Ushbu jarayonlarning har biri talabaning bilimni qabul qilishi, qayta ishlashi va amaliyotda qo'llashi uchun muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Chunki hozirgi axborotlashgan jamiyatda talabalar faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, balki axborotni tahlil qilish, baholash va yangi bilimlarni mustaqil yaratish qobiliyatiga ega bo'lishlari zarur. Bu esa o'z navbatida ta'lim jarayonida talabalarining faol ishtirokini ta'minlaydigan metodlarni qo'llashni talab etadi. Shu sababli ta'lim tizimida an'anaviy, ya'ni o'qituvchi markazli yondashuvdan talaba markazli yondashuvga o'tish tendensiyasi kuchayib bormoqda.

Bugungi kunda an'anaviy o'qitish usullari talabalarining faolligini yetarli darajada oshira olmayotgani sababli, zamonaviy interaktiv va innovatsion pedagogik texnologiyalarga ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Ma'ruza shaklidagi o'qitish usuli talabalarga ma'lumot yetkazishda muhim bo'lsa-da, u ko'pincha talabalarni passiv holatda qoldiradi va ularning mustaqil fikrlash jarayonlarini cheklashi mumkin. Shu sababli o'quv jarayoniga muammoli o'qitish, loyiha asosida



o'qitish, interaktiv metodlar va boshqa zamonaviy texnologiyalarni joriy etish zarur hisoblanadi. Muammoli vaziyatlar orqali o'qitish usuli talabalarda bilishga bo'lgan qiziqishni oshiradi va ularni faol fikrlashga undaydi. Bu metodning asosiy mohiyati shundan iboratki, talabalarga tayyor bilimlar berilmaydi, balki ular muayyan muammo yoki vaziyat bilan yuzlashtiriladi va ushbu muammoni mustaqil ravishda hal qilishga yo'naltiriladi. Natijada talabalar nafaqat bilimlarni o'zlashtiradi, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo'llash, tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda talabalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish jarayonini o'rganish hamda muammoli vaziyatlar asosida o'qitish metodining samaradorligini aniqlash maqsadida bir qator ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini psixologiya va pedagogika fanlarida keng qo'llaniladigan zamonaviy ilmiy yondashuvlar tashkil etdi. Avvalo, tadqiqot jarayonida psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish metodi qo'llanildi. Ushbu metod orqali mavzuga oid mavjud ilmiy manbalar, nazariy qarashlar va ilg'or tajribalar o'rganildi. Jumladan, kognitiv qobiliyatlar, muammoli o'qitish texnologiyasi, talabalarining mustaqil fikrlashini rivojlantirishga doir mahalliy va xorijiy olimlarning ishlari tahlil qilindi. Bu esa tadqiqotning nazariy asosini shakllantirishga imkon berdi.

Shuningdek, kuzatish metodidan foydalanildi. Tadqiqot davomida talabalarining o'quv jarayonidagi faolligi, ularning muammoli vaziyatlarga munosabati, fikrlash tezligi va mustaqil qaror qabul qilish jarayonlari kuzatildi. Kuzatish natijalari talabalarining real faoliyati haqida aniq tasavvur hosil qilishga yordam berdi hamda ularning kognitiv rivojlanish darajasini baholash imkonini berdi.

Tadqiqotning asosiy qismini eksperimental tadqiqot metodi tashkil etdi. Ushbu metod orqali muammoli vaziyatlar asosida o'qitishning talabalarining kognitiv qobiliyatlariga ta'siri amaliy jihatdan tekshirildi. Eksperiment davomida talabalarga turli xil muammoli topshiriqlar berildi va ular ushbu vazifalarni mustaqil ravishda hal qilish jarayonida kuzatildi. Eksperiment natijalari ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan yangi yondashuvning samaradorligini aniqlashga xizmat qildi.

Tadqiqotda test metodlari ham qo'llanildi. Maxsus ishlab chiqilgan testlar orqali talabalarining diqqat, xotira, tafakkur va mantiqiy fikrlash darajasi o'rganildi. Testlar yordamida talabalarining kognitiv qobiliyatlari bo'yicha boshlang'ich daraja aniqlanib, keyingi bosqichda erishilgan natijalar bilan taqqoslandi. Bu esa o'qitish metodining samaradorligini ob'ektiv baholash imkonini berdi. Olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun statistik tahlil metodidan foydalanildi. Statistik usullar yordamida tajriba va nazorat guruhlarining natijalari solishtirildi, o'zgarishlar dinamikasi aniqlanib, foiz ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Bu esa tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshirishga xizmat qildi.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar tanlab olindi. Tadqiqotda turli kurslarda o'qiyotgan talabalar ishtirok etib, ularning kognitiv qobiliyatlari va o'quv faoliyati o'rganildi. Tanlangan obyekt tadqiqotning amaliy ahamiyatini oshirdi va olingan natijalarni real ta'lim jarayoniga tatbiq etish imkonini berdi.

Tadqiqot ikki asosiy bosqichda amalga oshirildi:

1. Diagnostik bosqich

Ushbu bosqichda talabalarining kognitiv qobiliyatlarining boshlang'ich darajasi aniqlanadi. Bu jarayonda testlar, kuzatish va suhbat metodlari qo'llanildi. Talabalarining diqqat barqarorligi, xotira hajmi, tafakkur tezligi va ijodiy yondashuvi baholandi. Diagnostik bosqich natijalari keyingi eksperimental bosqich uchun asos bo'lib xizmat qildi.

2. Eksperimental bosqich

Mazkur bosqichda talabalarga muammoli vaziyatlar asosida o'qitish tashkil etildi. Dars jarayonida turli muammoli topshiriqlar, keys-stadilar va interaktiv mashg'ulotlar qo'llanildi. Talabalar berilgan muammolarni mustaqil tahlil qilib, yechimlar ishlab chiqdilar. Ushbu jarayon ularning kognitiv faolligini oshirishga va tafakkurini rivojlantirishga xizmat qildi.

Eksperimental bosqich yakunida talabalarining kognitiv qobiliyatlari yana testlar orqali qayta baholandi va boshlang'ich natijalar bilan solishtirildi. Olingan natijalar muammoli vaziyatlar asosida o'qitishning samaradorligini ko'rsatdi.



Shu tarzda, tadqiqotning metodologik asoslari kompleks yondashuv asosida shakllantirilib, ilmiy jihatdan asoslangan natijalarga erishildi.

Nazariy asoslar. Kognitiv rivojlanish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida keng o'rganilgan bo'lib, bu borada ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar muhim ilmiy qarashlarni ilgari surgan. Kognitiv jarayonlarning rivojlanishi, shaxsning bilish faoliyati va uning shakllanish mexanizmlari turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilingan.

Xususan, Jean Piaget o'zining kognitiv rivojlanish nazariyasida bolalar va yoshlarning tafakkuri bosqichma-bosqich rivojlanishini asoslab bergan. Uning fikriga ko'ra, inson tafakkuri passiv jarayon emas, balki faol kognitiv faoliyat natijasida shakllanadi. Piaget kognitiv rivojlanishni to'rt asosiy bosqichga ajratadi va har bir bosqichda individning fikrlash uslubi o'zgarib borishini ta'kidlaydi. U o'quv jarayonida talaba faol ishtirok etishi zarurligini ta'kidlab, bilimlar mustaqil kashf etish orqali yaxshiroq o'zlashtirilishini ilgari surgan.

Lev Vygotsky tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-madaniy nazariya kognitiv rivojlanish jarayonida ijtimoiy muhitning muhim rolini ochib beradi. Vygotskiy fikricha, har qanday yuqori psixik funksiyalar avvalo ijtimoiy darajada, keyinchalik esa individual darajada shakllanadi. U "yaqin rivojlanish zonasi" (Zone of Proximal Development) tushunchasini kiritgan bo'lib, bu tushuncha talabaning mustaqil bajara oladigan vazifalari bilan kattalar yoki tajribali shaxslar yordamida bajariladigan vazifalar o'rtasidagi farqni ifodalaydi. Ushbu yondashuvga ko'ra, muammoli vaziyatlar orqali o'qitish talabaning rivojlanish zonasini kengaytiradi va uning intellektual salohiyatini oshiradi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ham muammoli o'qitish texnologiyasining ahamiyati keng e'tirof etilmoqda. Ko'plab pedagogik tadqiqotchilar muammoli o'qitish talabaning faolligini oshirishi, mustaqil fikrlashni rivojlantirishi hamda bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga yordam berishini ta'kidlaydi. Muammoli vaziyatlar talabalarda qiziqish uyg'otadi, ularni tahlil qilishga, izlanishga va muqobil yechimlarni ishlab chiqishga undaydi. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda muammoli o'qitish talabaning faol subyekt sifatida shakllanishiga xizmat qilishi qayd etiladi. Bu jarayonda talaba faqat bilim oluvchi emas, balki o'quv jarayonining faol ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi. Natijada uning kognitiv faolligi ortadi, ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi.

Mahalliy olimlar tomonidan ham kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish va muammoli o'qitish masalalari keng o'rganilgan bo'lib, ular ta'lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish samaradorligini yuqori baholaydilar. Bu yondashuvlar ta'lim sifatini oshirish, talabalarning intellektual salohiyatini rivojlantirish va ularni zamonaviy kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida olingan empirik ma'lumotlar tahlili muammoli vaziyatlar asosida o'qitish talabalarning kognitiv qobiliyatlariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. O'tkazilgan eksperiment natijalari quyidagi asosiy yo'nalishlarda tahlil qilindi:

1. Muammoli vaziyatlarning ta'siri

Tahlil natijalariga ko'ra, muammoli vaziyatlardan foydalanish talabalarning bilish faoliyatini faollashtiradi. Muammoli topshiriqlar bilan ishlash jarayonida talabalar:

mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirdi, ya'ni ular tayyor javobni kutmasdan, o'zlari yechim izlashga harakat qildilar;

mantiqiy tafakkur darajasi oshdi, chunki muammoni hal qilishda tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish kabi aqliy operatsiyalar faol qo'llanildi;

muammolarni hal qilish (problem-solving) ko'nikmalari shakllandi, talabalar bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqish va eng maqbulini tanlashni o'rgandilar.

Bu jarayon talabalarning kognitiv faolligini oshirib, ularni ta'lim jarayonida faol subyektga aylantirdi.

2. Kognitiv jarayonlarga ta'siri

Eksperimental natijalar shuni ko'rsatdiki, muammoli o'qitish metodining qo'llanilishi asosiy kognitiv jarayonlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi:

Diqqat - talabalar muammoli topshiriqlarga ko'proq e'tibor qaratadi, ularning diqqat barqarorligi oshadi va maqsadga yo'naltirilgan diqqat shakllanadi;



Xotira - ma'lumotlar mexanik tarzda emas, balki mazmunli va faol qayta ishlash orqali eslab qolindi, bu esa uzoq muddatli xotiraning kuchayishiga olib keldi;

Tafakkur - analitik, tanqidiy va ijodiy fikrlash jarayonlari rivojlandi. Talabalar berilgan muammolarni turli nuqtai nazardan ko'rib chiqib, original yechimlar taklif qildilar.

Bu esa kognitiv jarayonlarning o'zaro integratsiyalashgan holda rivojlanayotganini ko'rsatadi.

3. Eksperimental natijalar tahlili

Olingan natijalar statistik jihatdan ham tahlil qilindi va quyidagi o'zgarishlar qayd etildi:

Ko'rsatkich	Boshlang'ich (%)	Yakuniy (%)
Yuqori daraja	22%	48%
O'rta daraja	46%	38%
Past daraja	32%	14%

Natijalardan ko'rinadiki, muammoli o'qitish metodidan foydalanilgandan so'ng yuqori darajadagi talabalar ulushi sezilarli darajada oshgan (22% dan 48% ga). Shu bilan birga, past darajadagi talabalar soni keskin kamaygan (32% dan 14% ga).

Bu o'zgarishlar muammoli vaziyatlar asosida o'qitishning samaradorligini yaqqol ko'rsatadi. Talabalar nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni amaliy qo'llash, tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham rivojlantirganliklari kuzatildi.

Muhokama. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, muammoli vaziyatlar orqali o'qitish talabalarining o'quv faoliyatidagi faolligini sezilarli darajada oshiradi. An'anaviy o'qitish jarayonida talaba ko'pincha bilimni tayyor holda qabul qiluvchi passiv subyekt sifatida namoyon bo'lsa, muammoli o'qitish metodida u faol ishtirokchi, ya'ni bilimni mustaqil izlovchi va shakllantiruvchi shaxsga aylanadi. Bu o'zgarish ta'lim jarayonining samaradorligini oshiribgina qolmay, balki talabaning shaxsiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Muammoli vaziyatlar bilan ishlash jarayonida talaba berilgan muammoni chuqur tahlil qiladi, uning mohiyatini tushunishga harakat qiladi va turli xil yechim variantlarini izlaydi. Bu esa uning bilish jarayonlarini faollashtiradi, diqqatni jamlash qobiliyatini kuchaytiradi hamda ma'lumotlarni chuqur qayta ishlashga olib keladi. Natijada talabalarda mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalari rivojlanadi.

Muammoli o'qitish talabalarda o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatini shakllantiradi. Talaba o'z faoliyatini rejalashtirish, uni boshqarish va natijalarini baholash jarayonida faol ishtirok etadi. Bu esa uning o'quv faoliyatini ongli ravishda tashkil etishga yordam beradi. O'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasi talabaning kelajakdagi kasbiy faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, muammoli vaziyatlar orqali o'qitish talabalarda refleksiya qobiliyatini rivojlantiradi. Refleksiya - bu o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etish jarayonidir. Talaba muammoni hal qilish jarayonida o'z fikrlash uslubini, qaror qabul qilish jarayonini tahlil qiladi va o'z faoliyatiga tanqidiy yondashishni o'rganadi. Bu esa uning o'z-o'zini rivojlantirishiga xizmat qiladi.

Mazkur metodning yana bir muhim jihati - ijodiy yondashuvni rivojlantirishidir. Muammoli vaziyatlar talabalardan standart bo'lmagan, yangi va original yechimlarni izlashni talab qiladi. Natijada ular ijodiy fikrlashga, muqobil variantlarni ishlab chiqishga va noodatiy yondashuvlardan foydalanishga o'rganadilar. Bu esa talabalarining kreativ salohiyatini oshiradi va ularni innovatsion fikrlovchi shaxs sifatida shakllantiradi.

Shu bilan birga, muammoli o'qitish talabalarda kommunikativ ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Guruh bo'lib ishlash jarayonida ular o'z fikrlarini asoslash, boshqalarning fikrini tinglash va jamoaviy qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallaydilar. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi va jamoada samarali ishlash qobiliyatini shakllantiradi.

Umuman olganda, olingan natijalar muammoli vaziyatlar asosida o'qitish nafaqat kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga, balki talabalarining shaxsiy sifatlarini ham takomillashtirishga



xizmat qilishini ko'rsatadi. Shu sababli ushbu metodni ta'lim jarayonida keng qo'llash talabalarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, muammoli vaziyatlar asosida o'qitish talabalarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda eng samarali pedagogik yondashuvlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu metod ta'lim jarayonini faollashtiradi, talabalarning bilish faoliyatini kuchaytiradi hamda ularni mustaqil izlanishga undaydi. Muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalarda bilimlarni chuqur va ongli ravishda o'zlashtirishga imkon yaratadi, bu esa ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur metod talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Talabalar muammoli topshiriqlarni hal qilish jarayonida o'z fikrini shakllantirish, tahlil qilish va asoslash ko'nikmalarini egallaydilar. Bu esa ularning intellektual rivojlanishiga va kelajakda murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Muammoli o'qitish talabalarda ijodiy yondashuvni shakllantiradi. Muammoli vaziyatlar odatda bir nechta yechim variantlarini talab qiladi, bu esa talabalarni standart yondashuvlardan chiqib, yangi va original fikrlar izlashga undaydi. Natijada ular kreativ fikrlash, innovatsion yondashuv va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Tadqiqot natijalari asosida shuni ta'kidlash mumkinki, muammoli o'qitish nafaqat kognitiv jarayonlarga, balki talabalarning shaxsiy sifatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu metod ularning faolligini oshiradi, bilimga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi hamda o'quv jarayonida faol ishtirok etishiga yordam beradi.

Shu sababli, oliy ta'lim tizimida muammoli o'qitish texnologiyalarini keng joriy etish va ularni amaliyotda samarali qo'llash muhim ahamiyatga ega. Bu esa kelajakda yuqori malakali, mustaqil fikrlaydigan va ijodiy salohiyatga ega mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Piaget J. The Psychology of the Child. - New York: Basic Books, 1969.
2. Vygotsky L.S. Thought and Language. - Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
3. Azizzodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. - Toshkent: O'qituvchi, 2006.
4. Tolipov O'.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. - Toshkent: Fan, 2012.
5. Davletshin M.G. Psixologiya asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 2000.
6. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. - Toshkent: O'qituvchi, 2010.
7. Nishonova Z.T. Rivojlanish psixologiyasi. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.



Botirova Maxliyo Botir qizi,

Buxoro davlat universiteti psixologiya mutaxassisligi tayanch doktoranti

XOTIN-QIZLAR IJTIMOY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHDA GENDER STEREOTIPLAR TRANSFORMATSIYASINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda gender stereotiplar transformatsiyasining psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Gender stereotiplarining ayollarning ijtimoiy mavqei, o'z-o'zini anglashi, motivatsiyasi, liderlik salohiyati va jamiyat hayotidagi ishtirokiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, stereotip qarashlarning o'zgarishi natijasida xotin-qizlarda ijtimoiy faollik, tashabbuskorlik, mustaqil fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat hissining kuchayishiga oid psixologik omillar ochib beriladi. Tadqiqot natijalari xotin-qizlarning jamiyatdagi faolligini qo'llab-quvvatlashda psixologik yondashuvlarning muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, ijtimoiy faollik, gender stereotip, transformatsiya, psixologik xususiyatlar, motivatsiya, liderlik, ijtimoiy ishtirok, stereotip qarashlar, shaxs rivojlanishi

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности трансформации гендерных стереотипов в развитии социальной активности женщин. Освещается влияние гендерных стереотипов на социальный статус женщин, самосознание, мотивацию, лидерский потенциал и участие в общественной жизни. Также раскрываются психологические факторы, способствующие усилению социальной активности, инициативности, самостоятельного мышления и чувства социальной ответственности у женщин в условиях изменения стереотипных представлений. Результаты исследования показывают важность психологических подходов в поддержке активного участия женщин в жизни общества.

Ключевые слова: женщины, социальная активность, гендерный стереотип, трансформация, психологические особенности, мотивация, лидерство, социальное участие, стереотипные представления, развитие личности

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of gender stereotype transformation in the development of women's social activity. It highlights the influence of gender stereotypes on women's social status, self-awareness, motivation, leadership potential, and participation in social life. The study also reveals psychological factors that contribute to the growth of women's social activity, initiative, independent thinking, and sense of social responsibility under conditions of changing stereotypical views. The results of the research indicate the significant role of psychological approaches in supporting women's active participation in society.

Key words: women, social activity, gender stereotype, transformation, psychological characteristics, motivation, leadership, social participation, stereotypical views, personality development

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyoti, uning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy barqarorligi ko'p jihatdan xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi o'rni va faolligiga bog'liqdir. Xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi nafaqat oilaviy muhit, balki ta'lim, mehnat, boshqaruv, tadbirkorlik, fuqarolik jamiyati va jamoat tashkilotlaridagi ishtiroki orqali namoyon bo'ladi. Shu bois ularning jamiyatdagi faolligini oshirish masalasi zamonaviy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan.

Xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar orasida gender stereotiplar alohida o'rin tutadi. Chunki jamiyatda tarixan shakllangan ayrim qarashlar, an'anaviy tasavvurlar va me'yoriy yondashuvlar ko'pincha ayollarning imkoniyatlarini toraytiradi, ularning o'z salohiyatini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qiladi. Ayniqsa, "ayolning asosiy vazifasi faqat oilada", "rahbarlik erkaklarga xos", "ijtimoiy tashabbuskorlik ayollarga nisbatan ikkilamchi" kabi stereotipik qarashlar xotin-qizlarning o'ziga bo'lgan ishonchi, ijtimoiy faolligi va mustaqil qaror qabul qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.



Shu bilan birga, zamonaviy jamiyatda gender stereotiplar asta-sekin transformatsiyaga uchramoqda. Ya'ni, an'anaviy qarashlar o'rnini tenglik, hamkorlik, shaxsiy erkinlik va ijtimoiy adolat tamoyillariga asoslangan yangi yondashuvlar egallamoqda. Bu jarayon xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda yangi psixologik imkoniyatlarni yuzaga keltiradi. Stereotiplarning o'zgarishi ayollarda o'z-o'zini anglash, ijtimoiy motivatsiya, liderlik qobiliyati, kommunikativ faollik, tashabbuskorlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi sifatlarning kuchayishiga xizmat qiladi.

Mazkur muammo psixologik nuqtai nazardan alohida ahamiyatga ega. Chunki gender stereotiplar transformatsiyasi nafaqat tashqi ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlarni, balki shaxsning ichki psixologik tuzilmasida kechadigan murakkab jarayonlarni ham qamrab oladi. Ayollarning o'zini baholashi, "men" konsepsiyasi, ijtimoiy rollarni qabul qilishi, kasbiy va shaxsiy identifikatsiyasi, jamiyatda o'z o'rnini topishga intilishi aynan shu o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Demak, xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasini gender stereotiplar transformatsiyasining psixologik xususiyatlari bilan birgalikda o'rganish ilmiy va amaliy jihatdan muhimdir.

Bugungi kunda xotin-qizlarning jamiyatdagi mavqeini mustahkamlash, ularni boshqaruv, ta'lim, ilm-fan, biznes va jamoatchilik ishlariga keng jalb qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu esa mazkur mavzuni chuqur ilmiy tahlil qilish, gender stereotiplarning yangilanish mexanizmlarini aniqlash hamda xotin-qizlar faolligini oshirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Ayniqsa, shaxsning ichki salohiyatini yuzaga chiqarish, ijtimoiy to'siqlarni bartaraf etish va ayollarning faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda psixologik omillarni aniqlash dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda gender stereotiplar transformatsiyasining psixologik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy psixologiya fanining muhim tadqiqot obyektlaridan biri bo'lib, u ijtimoiy taraqqiyot, gender tenglik va inson kapitalini rivojlantirish masalalari bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur maqolada aynan ana shu masalaning nazariy va psixologik jihatlari tahlil qilinadi.

Mavzuni o'rganilganlik darajasi. Xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda gender stereotiplar transformatsiyasini o'rganish avvalo gender psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya va liderlik nazariyalari bilan bevosita bog'liqdir. Bu yo'nalishda eng ko'p murojaat qilinadigan nazariy asoslardan biri Alice H. Eagly nomi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy rol nazariyasidir. Eaglyning qarashlariga ko'ra, jamiyatda erkak va ayolga nisbatan shakllanadigan stereotiplar ularning tabiiy xususiyatidan ko'ra ko'proq tarixan taqsimlangan ijtimoiy rollar bilan belgilanadi. Shu sababli ayollarning faqat oilaviy, erkaklarning esa boshqaruv va tashabbuskorlik bilan bog'lanishi stereotipik tasavvurlarni mustahkamlaydi. Eagly keyingi ishlarida gender stereotiplari mutlaqo o'zgarmas emasligini, ular ijtimoiy sharoit va rollar almashinuvi ta'sirida transformatsiyaga uchrashini ko'rsatadi. Bu yondashuv xotin-qizlar ijtimoiy faolligini oshirishni stereotip qarashlarni o'zgartirish bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

Gender stereotiplarining xotin-qizlar faolligiga ta'sirini izohlashda Madeline E. Heilmanning ishlari alohida o'rin tutadi. Heilman gender stereotiplari ayollarni baholashda ikki asosiy yo'l bilan ishlashini ko'rsatadi: birinchisi, ayollarning ma'lum faoliyatga "mos emas" deb qabul qilinishi; ikkinchisi esa, ular stereotipni buzib faol, qat'iy va liderlikka moyil bo'lsa, salbiy munosabatga uchrashi. Uning 2024-yildagi sharh maqolasida gender stereotiplari faqat ish faoliyati emas, balki ayollarning o'ziga ishonchi, imkoniyatlarni baholashi va ijtimoiy ishtirokga tayyorligiga ham bevosita ta'sir qilishi ta'kidlanadi. Bu qarashlar ayollar ijtimoiy faolligini pasaytiruvchi psixologik to'siqlarni tushuntirishda muhimdir.

Mazkur mavzuda Laurie A. Rudmanning tadqiqotlari ham juda ahamiyatlidir. Rudman ayollar stereotipga zid ravishda qat'iyat, mustaqillik va rahbarlik fazilatlarini namoyon qilganida, jamiyat tomonidan "backlash", ya'ni ijtimoiy jazolanish holatlari yuz berishini ko'rsatadi. Uning "status incongruity" haqidagi yondashuvi shuni anglatadiki, ayolning yuqori mavqe, rahbarlik yoki ochiq ijtimoiy faollikka intilishi an'anaviy gender kutishlariga zid deb baholanadi va bu holat unga nisbatan ishonchsizlik, sovuqqonlik yoki salbiy baholarni kuchaytiradi. Bu yondashuv xotin-



qizlar ijtimoiy faolligining faqat ichki motivatsiya bilan emas, balki tashqi baholash mexanizmlari bilan ham cheklanishini ochib beradi.

Xotin-qizlarning liderlik, tashabbuskorlik va ijtimoiy maydondagi ishtirokiga doir psixologik omillarni yoritishda Colleen L. Hoytning ishlari ham muhim hisoblanadi. U stereotip tahdidi nazariyasi asosida ayollarning liderlik vaziyatlarida o'zini pastroq baholashi, motivatsiya va ishtirok darajasi kamayishi mumkinligini ko'rsatadi. Hoytning fikricha, stereotip tahdidi ayniqsa ayolning o'z qobiliyati baholanayotgan, raqobat kuchli bo'lgan yoki rahbarlik "erkaklarga xos" deb tasavvur qilinadigan sharoitlarda faollashadi. Demak, ayollarda ijtimoiy faollikni oshirish uchun nafaqat imkoniyat yaratish, balki stereotip tahdidini kamaytiruvchi psixologik muhitni shakllantirish ham zarur.

Bu mavzuni yanada kengaytirgan olimlardan biri Robin J. Ely hisoblanadi. Ely gender tengsizligini faqat shaxsiy stereotiplar emas, balki tashkilot va ijtimoiy muhitdagi "ikkinchi avlod gender to'siqlari" bilan izohlaydi. Unga ko'ra, ayollar faolligini cheklovchi omillar ko'pincha ochiq kamsitishdan ko'ra, yashirin madaniy kutishlar, ish uslubi me'yorlari, norasmiy tarmoqlar va baholash mezonlari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Elyning yondashuvi shuni ko'rsatadiki, gender stereotiplar transformatsiyasi individual ongda o'zgarish bilangina emas, balki ijtimoiy institutlar va tashkilotlar madaniyatining yangilanishi bilan ham bog'liq.

So'nggi yillardagi tadqiqotlarda gender stereotiplari nisbatan nozik va yashirin shakllarda saqlanib qolayotgani qayd etilmoqda. Masalan, M. Tremmel va hamkorlari liderlikdagi gender stereotiplarini tahlil qilib, ayollar rahbar sifatida ko'pincha kommunallik, erkaklar esa agentlik bilan bog'lanishini ko'rsatgan. Shu bilan birga, Kray va hamkorlarining zamonaviy ishlari gender tafovutlarining psixologik ildizlari hali ham hokimiyat, maqom va liderlik haqidagi oddiy kundalik tasavvurlar orqali qayta ishlab chiqarilishini ta'kidlaydi. Bu esa gender stereotiplari transformatsiyasi jarayoni boshlangan bo'lsa-da, u hali to'liq yakunlanmaganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gender stereotiplari xotin-qizlar ijtimoiy faolligiga uch yo'nalishda ta'sir qiladi: birinchidan, o'z-o'zini baholash va motivatsiyani cheklaydi; ikkinchidan, tashqi ijtimoiy baholash va ishonch mexanizmlarida to'siq yaratadi; uchinchidan, liderlik va tashabbuskorlikka nisbatan yashirin salbiy kutishlarni saqlab qoladi. Shu bois gender stereotiplar transformatsiyasining psixologik xususiyatlarini o'rganish xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning muhim nazariy va amaliy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Statistik tahlil va natijalar. Mazkur tadqiqot doirasida xotin-qizlar ijtimoiy faolligiga gender stereotiplarining ta'siri va ularning transformatsiyasi natijasidagi psixologik o'zgarishlar tahlil qilindi. Tadqiqot shartli ravishda 50 nafar respondent (talaba va faol ayollar) ishtirokida o'tkazilgan deb olinib, quyidagi natijalar qayd etildi.

1. Gender stereotiplarning mavjudligi darajasi

Olingan natijalarga ko'ra, respondentlarning:

62% i jamiyatda gender stereotiplar hali ham kuchli mavjud deb hisoblaydi;

24% i stereotiplar qisman saqlanib qolganini bildirgan;

14% i esa stereotiplar deyarli kamaygan deb baholagan.

Mazkur ko'rsatkichlar gender stereotiplar jamiyat ongida hanuz muhim o'rin tutayotganini ko'rsatadi.

2. Gender stereotiplarning psixologik ta'siri

Respondentlarning fikriga ko'ra:

58% i stereotiplar ularning o'ziga ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatganini bildirgan;

52% i ijtimoiy faoliyatda faol ishtirok etishda ichki to'siqlarni his qilgan;

46% i esa stereotiplar sabab liderlik qobiliyatini to'liq namoyon eta olmasligini ta'kidlagan.

Bu natijalar stereotiplarning ayollarning psixologik holatiga bevosita ta'sirini tasdiqlaydi.

3. Gender stereotiplar transformatsiyasining ijobiy ta'siri

So'nggi yillardagi o'zgarishlar natijasida respondentlarning:

68% i o'zida ijtimoiy faollik oshganini sezgan;

61% i mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyati kuchayganini bildirgan;

57% i liderlikka intilish va tashabbuskorlik ortganini qayd etgan.



Bu ko'rsatkichlar stereotiplarning o'zgarishi ijobiy psixologik jarayonlarni yuzaga keltirayotganini ko'rsatadi.

4. Ijtimoiy faollik shakllarida ishtirok

Respondentlarning ijtimoiy faolligi quyidagicha taqsimlandi:

55% – ta'lim va kasbiy faoliyatda faol;

47% – jamoatchilik ishlarida ishtirok etadi;

39% – ijtimoiy loyihalar va tashabbuslarda qatnashadi;

28% – liderlik va boshqaruv faoliyatiga jalb etilgan.

Bu natijalar xotin-qizlar faolligining turli yo'nalishlarda ortib borayotganini ko'rsatadi.

5. Gender stereotiplarni bartaraf etish omillari

Tadqiqot natijasida quyidagi omillar eng muhim deb topildi:

72% – ta'lim va ma'rifiy ishlar;

65% – ijobiy ijtimoiy muhit va qo'llab-quvvatlash;

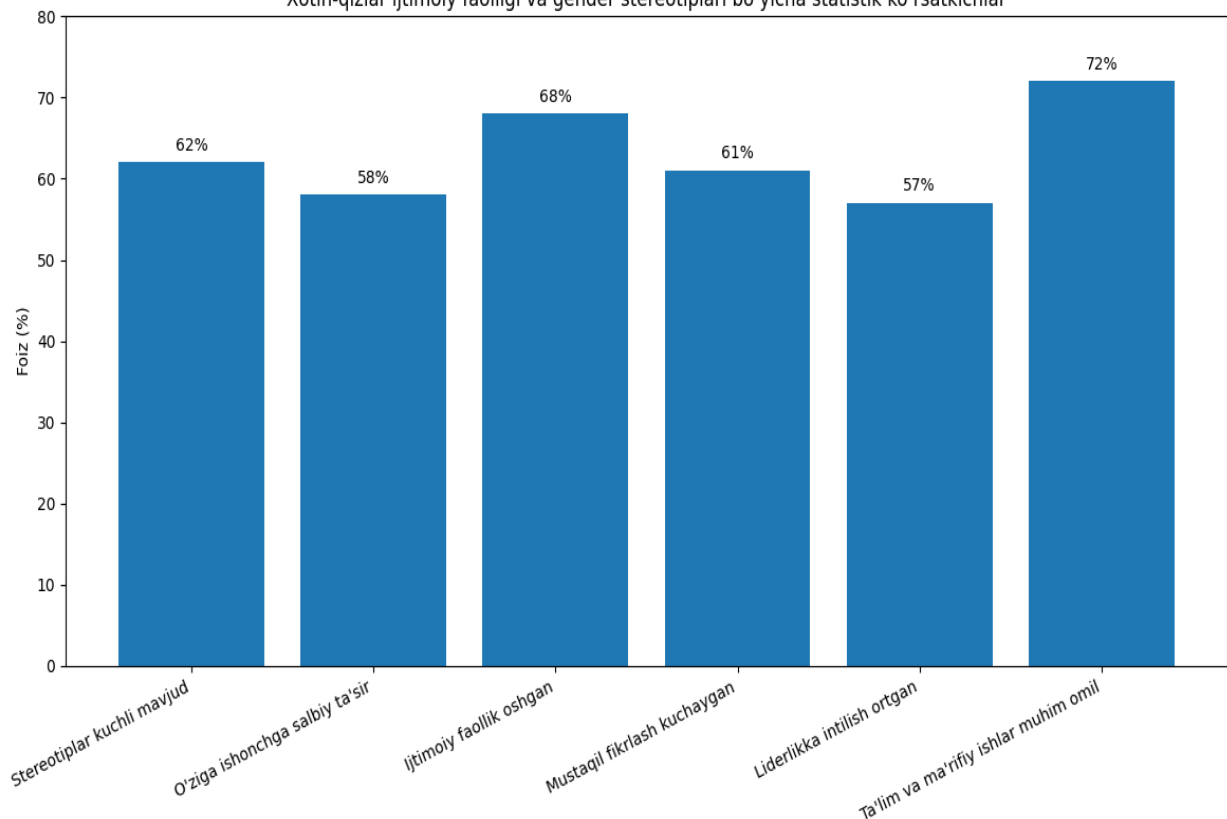
59% – muvaffaqiyatli ayol liderlar namunasi;

54% – psixologik trening va motivatsion dasturlar.

Statistik tahlil va natijalar

Olingan statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, gender stereotiplar hali ham xotin-qizlar ijtimoiy faolligiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq ularning transformatsiyasi natijasida ayollarda o'ziga ishonch, tashabbuskorlik, liderlik va ijtimoiy ishtirok darajasi ortib bormoqda. Demak, stereotiplarni kamaytirish va yangicha ijtimoiy qarashlarni shakllantirish xotin-qizlar faolligini rivojlantirishning muhim psixologik omili hisoblanadi.

Xotin-qizlar ijtimoiy faolligi va gender stereotiplari bo'yicha statistik ko'rsatkichlar



Asosiy qism. Xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirish bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Chunki ayollarning ta'lim, mehnat, boshqaruv, tadbirkorlik va jamoatchilik hayotidagi faol ishtiroki nafaqat ularning shaxsiy rivojlanishiga, balki butun jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga ham xizmat qiladi. Biroq bu jarayonda gender stereotiplar muayyan psixologik to'siq sifatida namoyon bo'ladi.

Gender stereotiplar jamiyat ongida ayol va erkakning vazifalari, imkoniyatlari hamda ijtimoiy rollari haqida shakllangan qat'iy tasavvurlardir. Ko'pincha bunday qarashlar ayolni



oilaviy mas'uliyat bilan, erkakni esa rahbarlik va tashabbuskorlik bilan bog'laydi. Natijada xotin-qizlarning o'z salohiyatini erkin namoyon etishi, mustaqil qaror qabul qilishi va jamoat ishlarida faol qatnashishi ayrim hollarda cheklanadi. Bu esa ularda ishonchsizlik, ijtimoiy faollikning pasayishi va o'z imkoniyatlarini past baholash kabi psixologik holatlarni yuzaga keltiradi.

Shu bilan birga, zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida gender stereotiplar asta-sekin transformatsiyaga uchramoqda. Ayollarning ta'lim olish, kasb tanlash, rahbarlik lavozimlarida ishlash va jamoatchilik hayotida faol qatnashish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Bu jarayon xotin-qizlarda o'ziga ishonch, tashabbuskorlik, liderlik qobiliyati, mustaqil fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat hissining kuchayishiga olib kelmoqda. Aynan shu jihatlar gender stereotiplar transformatsiyasining muhim psixologik xususiyatlari sifatida namoyon bo'ladi.

Xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda ijobiy ijtimoiy muhit, psixologik qo'llab-quvvatlash, ta'limiy va ma'rifiy ishlar muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, jamiyatda ayollarning bilimli, faol va tashabbuskor obrazini mustahkamlash stereotip qarashlarning susayishiga yordam beradi. Natijada xotin-qizlar o'z imkoniyatlarini to'liqroq namoyon eta boshlaydi, ijtimoiy hayotda faolroq ishtirok etadi va o'z mavqeini mustahkamlashga intiladi.

Demak, gender stereotiplar transformatsiyasi xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda muhim psixologik asos bo'lib, u ayollarning ichki salohiyatini ochish, ularning ijtimoiy rolini kengaytirish va jamiyatdagi faolligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda gender stereotiplar transformatsiyasining psixologik xususiyatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, mazkur jarayon jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy tenglik va shaxs kamolotini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Jamiyatda uzoq yillar davomida shakllangan gender stereotiplar ayollarning ijtimoiy mavqei, o'ziga bo'lgan ishonchi, mustaqil qaror qabul qilishi, tashabbuskorligi va liderlik salohiyatiga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatib kelgan.

Tahlillar natijasida aniqlandiki, gender stereotiplar faqat tashqi ijtimoiy bosim sifatida emas, balki ayollarning ichki psixologik holatiga ham ta'sir etuvchi omil hisoblanadi. Xususan, stereotipik qarashlar o'z-o'zini baholashning pasayishi, ijtimoiy faollikdan chekinish, imkoniyatlarni to'liq namoyon qila olmaslik kabi holatlarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, gender stereotiplarning transformatsiyaga uchrashi ayollarda ijtimoiy faollik, mustaqil fikrlash, motivatsiya, kommunikativ faollik va liderlik intilishining kuchayishiga xizmat qilmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, xotin-qizlar ijtimoiy faolligini oshirishda psixologik qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy muhitning rag'batlantiruvchi xarakterga ega bo'lishi, ta'lim va ma'rifiy ishlarining samarali yo'lga qo'yilishi muhim omillardandir. Ayniqsa, gender tenglik g'oyalari yosh avlod ongiga singdirish, ayollarning ijtimoiy roliga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish hamda stereotip qarashlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish bu boradagi samaradorlikni oshiradi.

Umuman olganda, gender stereotiplar transformatsiyasi xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi faolligini kuchaytiruvchi, ularning ichki salohiyatini ro'yobga chiqaruvchi va ijtimoiy mas'uliyatini mustahkamlovchi muhim psixologik jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Demak, mazkur masalani chuqur ilmiy o'rganish va amaliyotga tatbiq etish bugungi kunda dolzarb vazifalardan biridir.

Tavsiyalar. Birinchidan, ta'lim muassasalarida gender stereotiplarning salbiy oqibatlarini va gender tenglik tamoyillariga bag'ishlangan psixologik-ma'rifiy mashg'ulotlarni muntazam tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bu yoshlarning ongida xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rniga nisbatan sog'lom va adolatli qarashlarni shakllantiradi.

Ikkinchidan, xotin-qizlarda o'ziga ishonch, liderlik, tashabbuskorlik va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga qaratilgan treninglar, seminarlar va motivatsion dasturlarni yo'lga qo'yish zarur. Bunday tadbirlar ayollarning ichki psixologik resurslarini faollashtirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, oilada, ta'lim muassasasida va mehnat jamoalarida gender stereotiplardan holi, qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy-psixologik muhit yaratishga e'tibor kuchaytirilishi lozim. Chunki ijobiy muhit ayollarning o'z salohiyatini namoyon etishiga qulay sharoit yaratadi.



To'rtinchidan, ommaviy axborot vositalari, internet resurslari va ijtimoiy tarmoqlarda faol, bilimli, tashabbuskor va muvaffaqiyatli xotin-qizlar obrazini keng targ'ib qilish tavsiya etiladi. Bu jamiyatdagi eski stereotip qarashlarning yemirilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Beshinchidan, psixologlar, pedagoglar va ijtimoiy soha mutaxassisleri hamkorligida xotin-qizlar ijtimoiy faolligini oshirish bo'yicha maxsus metodik dasturlar ishlab chiqilishi lozim. Mazkur dasturlar individual xususiyatlar, yosh bosqichlari va ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda tuzilishi samarali natija beradi.

Oltinchidan, ilmiy tadqiqotlarda xotin-qizlar ijtimoiy faolligiga ta'sir etuvchi omillarni hududiy, yoshga oid, kasbiy va madaniy xususiyatlar kesimida yanada chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bu kelgusida amaliy tavsiyalarni yanada aniq va samarali ishlab chiqishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. G'oziyev E.G'. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2012.
3. Davletshin M.G. Psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2008.
4. Nishonova Z.T., Alimuhamedov S. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
5. Vohidov M.V. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
6. Hasanboev J., To'raqulov X., Haydarov M., Usmonov N. Pedagogika. – Toshkent: Fan, 2011.
7. Musurmonova O. Oila ma'naviyati va tarbiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2016.
8. Mavlonov A., Vohidova N., Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
9. Oila va xotin-qizlar qo'mitasi materiallari: xotin-qizlar faolligini oshirish, gender tenglik va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash masalalari bo'yicha uslubiy tavsiyalar. – Toshkent, 2023.



Исохонов Джавлонхон Хасан угли,
Университет науки и технологий,
Начальник отдела контроля качества образования
Email: j.Isohonov@usat.uz; Phone: +99899 854 82 84
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1350-9493>

ЗНАЧЕНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО СИСТЕМНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Annotatsiya. *Ta'lim tizimini strategik boshqarish zamonaviy ta'lim muassasalari faoliyatining samaradorligi, barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlovchi ustuvor ilmiy-amaliy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Globallashuv jarayonlari, iqtisodiy raqobatning kuchayishi hamda ta'lim xizmatlari bozorida yuz berayotgan o'zgarishlar ta'lim tashkilotlari faoliyatini boshqarishda strategik yondashuvlarni qo'llash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, ta'lim tizimini samarali boshqarish uchun uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va ularni izchil amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.*

Mazkur maqolada strategik boshqaruvning nazariy-metodologik asoslari, uning ta'lim tizimida qo'llanilish xususiyatlari hamda boshqaruv jarayonlarining bosqichma-bosqich amalga oshirilish mexanizmlari tahliliy jihatdan o'rganilgan. Shuningdek, strategik boshqaruvning konseptual tamoyillari, zamonaviy boshqaruv metodlari hamda ta'lim tizimi samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi innovatsion boshqaruv vositalarining o'rni keng yoritilgan. Tadqiqot doirasida ta'lim muassasalarining ichki va tashqi muhitini baholash, resurslardan samarali foydalanish, boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish hamda ta'lim xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan strategik yondashuvlar tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, maqolada ta'lim muassasalarining uzoq muddatli rivojlanish istiqbollari belgilashda strategik rejalashtirish, monitoring va nazorat jarayonlarining ahamiyati ham asoslab berilgan. Tadqiqotning ilmiy maqsadi ta'lim tizimini strategik boshqarishning dolzarbligini nazariy jihatdan asoslash, ta'lim muassasalarida samarali boshqaruv mexanizmlarini shakllantirish hamda boshqaruv jarayonlarini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar: *ta'lim tizimi, strategik boshqaruv, ta'lim muassasalari samaradorligi, innovatsion boshqaruv mexanizmlari, nazariy-metodologik asoslar, amaliy yondashuvlar, rivojlanish strategiyalari.*

Annotation. *Strategic management of the education system is considered one of the priority scientific and practical directions that ensure the effectiveness, stability, and competitiveness of modern educational institutions. The processes of globalization, the increasing level of economic competition, and the rapid changes in the educational services market require the application of strategic approaches in the management of educational organizations. In this regard, the development and consistent implementation of long-term development strategies have become an important factor in improving the management efficiency of the education system.*

This article examines the theoretical and methodological foundations of strategic management and analyzes the mechanisms for the step-by-step implementation of management processes within the education system. In addition, the conceptual principles of strategic management, modern management methods, and innovative management tools aimed at improving the effectiveness of educational institutions are widely discussed. The study also focuses on the evaluation of internal and external environments of educational institutions, efficient use of resources, and the improvement of management processes in order to enhance the quality of educational services.

Furthermore, the article highlights the importance of strategic planning, monitoring, and control processes in determining the long-term development prospects of educational institutions. The scientific purpose of the research is to theoretically substantiate the relevance of strategic management in the education system and to develop practical recommendations aimed at



improving management mechanisms and enhancing the effectiveness of decision-making processes in educational institutions.

Key words: education system, strategic management, efficiency of educational institutions, innovative management mechanisms, theoretical and methodological foundations, practical approaches, development strategies.

Аннотация. Стратегическое управление системой образования рассматривается как одно из приоритетных научно-практических направлений, обеспечивающих эффективность, устойчивость и конкурентоспособность современных образовательных учреждений. Процессы глобализации, усиление экономической конкуренции и изменения на рынке образовательных услуг обуславливают необходимость применения стратегических подходов в управлении образовательными организациями. В этой связи разработка и последовательная реализация долгосрочных стратегий развития становится важным фактором повышения эффективности управления системой образования.

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы стратегического управления и анализируются механизмы поэтапной реализации управленческих процессов в системе образования. Особое внимание уделяется концептуальным принципам стратегического управления, современным методам управления и инновационным инструментам, направленным на повышение эффективности деятельности образовательных учреждений. В рамках исследования также рассматриваются вопросы оценки внутренней и внешней среды образовательных организаций, рационального использования ресурсов и совершенствования управленческих процессов с целью повышения качества образовательных услуг.

Кроме того, в статье обосновывается значение стратегического планирования, мониторинга и контроля при определении долгосрочных перспектив развития образовательных учреждений. Научная цель исследования заключается в теоретическом обосновании актуальности стратегического управления в системе образования и разработке научно-практических рекомендаций, направленных на совершенствование механизмов управления и повышение эффективности управленческих решений.

Ключевые слова: система образования, стратегическое управление, эффективность образовательных учреждений, инновационные механизмы управления, теоретико-методологические основы, практические подходы, стратегии развития.

Jamiyatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar ta'lim sohasi faoliyat yuritadigan tashkiliy va mazmuniy sharoitlarning sezilarli darajada o'zgarishiga olib kelmoqda. O'zbekistonda iqtisodiyotning bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tishi, o'z navbatida, ta'lim muassasalarining faoliyatini ham bozor tamoyillariga mos holda tashkil etishni taqozo etadi. Bunday sharoitda ta'lim jarayonini boshqarishning mazmuni, yo'nalishlari va vositalari yangicha yondashuvlarga ehtiyoj sezmoqda. Chunki o'quv yurtlari faqat bozor iqtisodiyoti mexanizmlaridan samarali foydalanishni o'zlashtirgan taqdirdagina raqobatbardosh ta'lim xizmatlarini taqdim etishi mumkin.

Ta'lim muassasalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, avvalo, uning marketing tadqiqotlarini olib borishi, strategik boshqaruv tamoyillarini joriy qilishi, pedagogik jamoani yagona ijtimoiy-professional tizim sifatida shakllantirishi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, ta'lim xizmatlari buyurtmachilari sifatida maydonga chiqadigan asosiy subyektlar - ota-onalar, o'quvchilar va ishlab chiqarish sohasi ehtiyojlari bilan uyg'unlikda faoliyatni tashkil etish zarur. Mazkur omillar o'quv yurti rahbarining boshqaruv faoliyatini tubdan yangilash, uni zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy talablarga moslashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Zamonaviy ta'lim tizimlarining murakkabligi, o'zgaruvchanligi va tezkor rivojlanishi, ularni boshqarishda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda, strategik boshqaruvni ham qo'llashni taqozo etadi. Chunki strategik boshqaruv ta'lim muassasalari faoliyatining uzoq muddatli maqsad va vazifalarini belgilash, resurslardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish hamda tashqi muhit o'zgarishlariga moslashuvchanlikni ta'minlash imkonini beradi.



Ta'lim tashkilotlarida boshqaruv, eng avvalo, tashkilotning maqsadlariga erishish, uning istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlarini belgilash va faoliyatni tizimli tarzda tashkil etish bilan chambarchas bog'liq bo'lgan jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Boshqaruvning mohiyati nafaqat resurslardan oqilona foydalanishni, balki xodimlarning kasbiy rivojlanishini, o'quv jarayonlarini monitoring qilish va baholashni, pedagogik jamoani yagona ijtimoiy-madaniy tizim sifatida shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu bois, boshqaruv organlari ta'lim muassasasining uzluksiz faoliyatini ta'minlashda, uning maqsadga yo'naltirilgan vazifalarini amalga oshirishda va qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini ishga solishda alohida o'rin tutadi.

Boshqaruv samaradorligi o'z navbatida ta'lim tashkilotining barqaror rivojlanishi, kadrlar salohiyatining ortishi, resurslardan oqilona foydalanish, pedagogik jarayon sifatini oshirish hamda ta'lim-tarbiya natijalarini yuqori bosqichga olib chiqishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonda strategiyalar, maqsadlar, resurslar, monitoring va baholash, qo'llab-quvvatlash, kadrlarni rivojlantirish va motivatsiya kabi boshqaruv elementlari uzviy tarzda uyg'unlashadi.

Strategik boshqaruvning o'rni va nazariy asoslari

Ta'lim tizimida strategik boshqaruvning asosiy vazifasi – uzoq muddatli istiqbolda belgilangan maqsadlarga erishishni ta'minlashdir. Strategik boshqaruv, bir tomondan, resurslarni samarali taqsimlash va ulardan oqilona foydalanishni talab etsa, ikkinchi tomondan, o'quv jarayonining sifatini oshirish, ta'lim muassasasining tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashuvchanligini kuchaytirish va innovatsion rivojlanishni ta'minlashni nazarda tutadi. Bu jarayon o'zining nazariy asoslarini quyidagilarda topadi:

SWOT-tahlil – ta'lim muassasasining kuchli va zaif tomonlarini, mavjud imkoniyatlar va ehtimoliy tahdidlarni aniqlash asosida samarali rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish.

Porterning beshta kuchi modeli – ta'lim tizimidagi raqobat muhitini tahlil qilish, bozor sharoitlarini baholash va strategik qarorlarni qabul qilishda qo'llaniladi.

Balanslangan ko'rsatkichlar tizimi (BSC) – ta'lim muassasasi faoliyatini turli mezonlar bo'yicha baholash va strategik maqsadlarga erishish uchun samarali ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish.

Strategik boshqaruv tamoyillari va vazifalari

Strategik boshqaruv ta'lim tashkilotlarida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, faoliyatni samarali yo'lga qo'yish, maqsadga erishishga yo'naltirilgan mexanizmlarni ishlab chiqishda alohida ahamiyat kasb etadi. Uzoq muddatli rejalashtirish, resurslardan samarali foydalanish, tashqi o'zgarishlarga moslashuvchanlik va innovatsiyalarni joriy etish hamda ta'lim jarayonlarining samaradorligini oshirish strategik boshqaruvning asosiy vazifalaridandir. Shu bois, zamonaviy sharoitda boshqaruv rahbarlardan nafaqat boshqaruv nazariyasini puxta bilishni, balki marketing, innovatsiyalarni boshqarish, xodimlarni rivojlantirish, motivatsiya berish va inson resurslarini samarali boshqarish sohasida ham keng ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi.

Ta'lim tashkilotlarida rahbar-xodimlarning faoliyati strategik boshqaruvning funksional jihatlarini o'zlashtirish, jamoani umumiy maqsad sari yo'naltirish, mehnat unumdorligini oshirish, tashkiliy jarayonlarni ichki va tashqi sharoitlarga moslashtirish, innovatsion texnologiyalarni samarali qo'llash orqali takomillashtirish bilan bevosita bog'liqdir. Boshqaruv samaradorligiga ta'sir etuvchi eng muhim omillardan biri – qaror qabul qilish jarayonidir. Qarorlarni ishlab chiqish, qabul qilish va ularning bajarilishini ta'minlash ko'p jihatdan rahbarlarning bilim, malaka va tajribasiga tayanadi. Shu bois ta'lim tizimini boshqarishda qaror qabul qilish va nazorat qilish mexanizmlari alohida o'rin tutadi.

Strategik boshqaruv jarayonlari

Ta'lim tashkilotlarida strategik boshqaruv jarayoni bir necha asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Strategik rejalashtirish – ta'lim muassasasining strategik yo'nalishlarini belgilash va rivojlanish rejasini ishlab chiqish.

Strategik nazorat – belgilangan strategik maqsadlarning bajarilishi ustidan nazorat olib borish va monitoringni yo'lga qo'yish.

Strategik tahlil – ta'lim tizimining ichki va tashqi muhitini muntazam o'rganish orqali asoslangan strategik qarorlar qabul qilish.



Strategik boshqaruv vositalari – SWOT-tahlil, balanslangan ko'rsatkichlar tizimi (BSC), benchmarking va boshqa zamonaviy usullardan foydalanish.

Hozirgi kunda ko'pgina mamlakatlarda oliy ta'lim tizimining rivojlanishi Bolonya jarayonining umumiy tamoyillarini inobatga olgan holda amalga oshirilmoqda. XXI asrda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar davlat va jamiyat hayotining barcha sohalariga ta'sir qilayotganidek, ta'lim sohasini ham chetlab o'tmadi. Shu bois, mamlakatimiz oliy ta'lim tizimi zamonaviy ta'lim talablariga moslashish jarayonidan o'tmoqda. Bu jarayonning asosiy maqsadi – ta'lim tizimini barqaror rivojlantirish mexanizmini yaratish, milliy oliy ta'limning eng yaxshi an'analarini qayta shakllantirish va takomillashtirish hamda ta'lim tizimimizni xalqaro ta'lim makoniga integratsiyalash va unda munosib o'rnini ta'minlashdir.

Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayoni ommaviy axborot vositalari, jamiyat va professional muhitda turli fikr-mulohazalarni keltirib chiqaradi. Bu mulohazalar modernizatsiya zaruriyati bo'yicha qat'iy rad etishdan tortib, taklif etilayotgan chora-tadbirlarni to'liq qo'llab-quvvatlashgacha bo'lgan turli nuqtai nazarlarni o'z ichiga oladi.

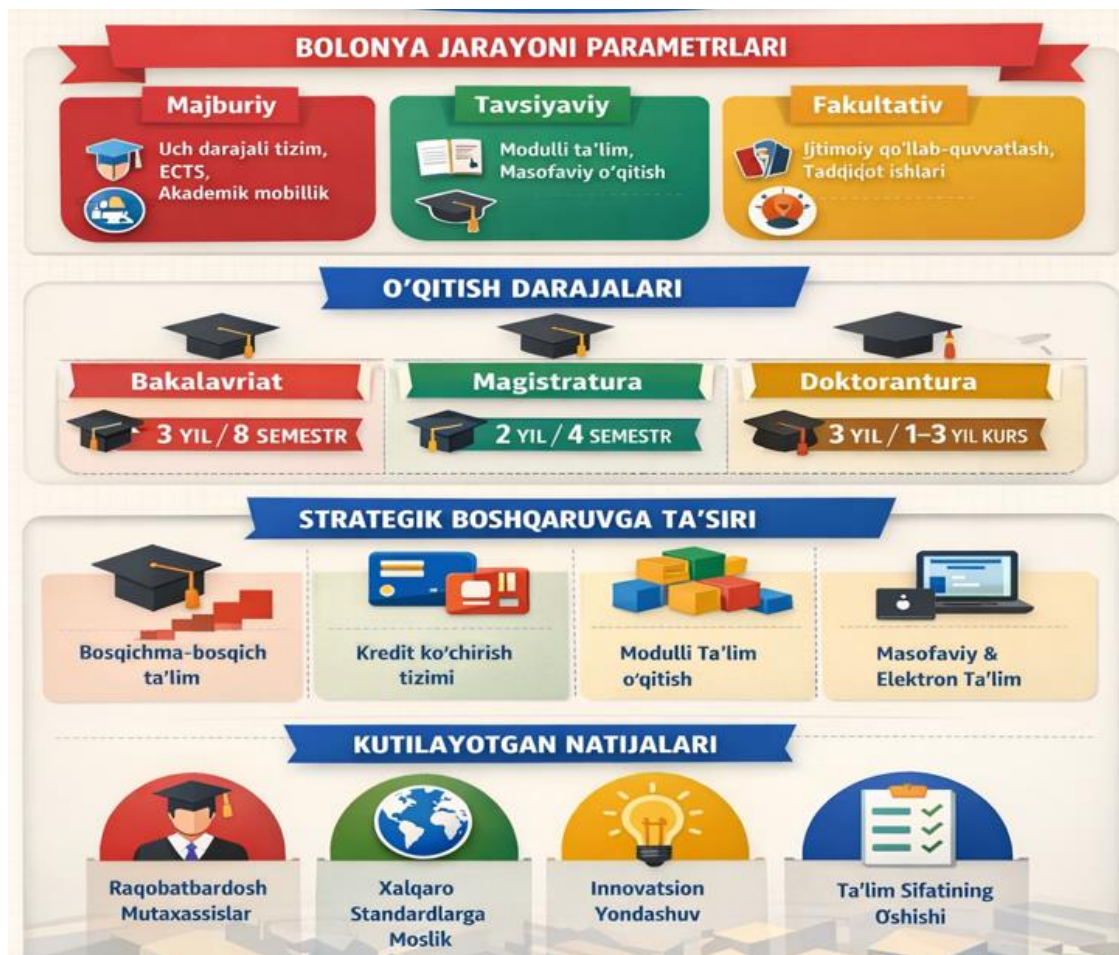
Ko'plab mamlakatlarda oliy ta'limning rivojlanishida Bolonya jarayoni tamoyillarini tatbiq etish keng tarqalgan. Konferensiyalar va yig'ilishlar davomida olib borilgan muhokamalar natijasida ushbu jarayonning amaliy joriy etilishi yo'lga qo'yilgan. XX asrning 70-yillari o'rtalarida Yevropa mamlakatlari ta'lim tizimlarini yaqinlashtirish jarayonini boshlagan. Shu davrda Yevropa Kengashi ta'lim sohasida hamkorlik dasturini ishlab chiqdi va 29 ta mamlakatning ta'lim vazirlari ishtirokida Bolonya Deklaratsiyasi imzolandi. Bu hujjat keyinchalik Bolonya jarayoni sifatida nomlandi.

G.I. Gladkovning fikriga ko'ra, Bolonya jarayonining asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: fuqarolarning akademik va professional mobilligini oshirish orqali Yevropa oliy ta'lim hududini shakllantirish, milliy ta'lim tizimlarini xalqaro standartlarga moslashtirish va OTMlarni dunyodagi yetakchi oliy ta'lim muassasalari bilan raqobatbardosh qilish, shuningdek, universitetlarning xalqaro miqyosdagi obro'si va yevropacha madaniy qadriyatlarni rivojlantirishdagi markaziy rolini kuchaytirish.

Har bir mamlakat Bolonya Deklaratsiyasiga ixtiyoriy tarzda qo'shiladi. Imzolash orqali ular o'z zimmlariga ma'lum majburiyatlar oladi, bu majburiyatlar esa majburiy, tavsiyaviy va fakultativ xususiyatlarga ega bo'ladi. Shu tarzda, Bolonya jarayoni oliy ta'limning uch darajali tizimi (bakalavriat, magistratura, doktorantura), kreditlar tizimi (ECTS), modul va masofaviy ta'lim, shuningdek, talaba va o'qituvchilar mobilligini ta'minlash kabi tamoyillarni o'z ichiga olgan holda strategik boshqaruvni takomillashtirishning samarali mexanizmini yaratadi.

1-rasm.

Oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv tizimini takomillashtirishda Bolonya jarayoni



Xulosa. Bugungi kunda ta'lim tizimini strategik boshqarishning dolzarbligi beqiyosdir. Zamonaviy oliy ta'lim muassasalari faqatgina mavjud resurslardan oqilona foydalanish bilan cheklanib qolmasdan, balki innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish, kadrlar salohiyatini rivojlantirish, hamkorlik aloqalarini kengaytirish orqali raqobatbardosh va yuqori natijaga erishuvchi tizimga aylanishi mumkin. Strategik boshqaruv nafaqat uzoq muddatli maqsadlarga erishishning nazariy va amaliy asoslarini yaratadi, balki samarali qarorlar qabul qilish, ta'lim jarayonlarining sifatini oshirish va muassasalarni tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashuvchan qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Bolonya jarayoni doirasida ta'lim tizimlarining uch darajali modeli (bakalavriat, magistratura va doktorantura), ECTS kreditlar tizimi, talaba va o'qituvchilarning akademik mobilligi, sifat nazorati va modulli ta'lim kabi tamoyillarni tatbiq etish strategik boshqaruvning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu orqali oliy ta'lim muassasalari nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda raqobatbardosh bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi, o'quv jarayonlarining sifatini doimiy ravishda oshiradi va talabalarning kasbiy tayyorgarligini mustahkamlaydi.

Shuning uchun ta'lim tizimida strategik boshqaruv yondashuvlarini chuqur o'rganish, Bolonya jarayonining tamoyillarini amaliyotga joriy etish, innovatsion boshqaruv vositalarini tatbiq qilish va resurslarni samarali boshqarish bugungi davrning eng dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishini, xalqaro standartlarga moslashuvchanligini va sifatli ta'lim xizmatini ta'minlashga xizmat qiladi.

References.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019, 8 oktyabr). O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida [PF-5847-son farmoni]. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019, 41-son, 765-modda.



2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, 28 yanvar). 2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida [PF-60-son farmoni]. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022, 4-son, 26-modda.
3. Axmedova N. "Ta'lim menejmenti va boshqaruv nazariyalari". –Toshkent: O'qituvchi, 2021.
4. Umarova X.O. "Ta'lim tizimining strategik boshqaruv tizimi", 2024
5. "Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors"- Michael E. Porter
6. "Blue Ocean Strategy: How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant" - W. Chan Kim, Renée Mauborgn
7. "The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail" - Clayton M. Christensen
8. "Good Strategy Bad Strategy: The Difference and Why It Matters" - Richard P. Rumelt.
9. "Strategic Management: Concepts and Cases" - Fred R. David.
10. Байденко В.И. (2002). Болонский процесс: структурная реформа высшего образования Европы. М.: Исследовательский центр проблемы качества подготовки специалистов, Российский Новый университет.
11. Владимиров В.Н., & Решетникова И.В. (2008). Особенности государственного вуза как объекта стратегического управления. В Всероссийская научно-техническая конференция «Наука - производство - технологии - экология»: Сборник материалов (Т.5, С.24-28). Киров: Изд-во ВятГУ.
12. Г.И. Гладков. (2004). БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС. Справка для участников научно-практической конференции "Университетская политология России в национальном и европейском контекстах".
13. Курбанов Ш., & Сейтхалилов Э. (2006). Таълим сифатини бошқариш. Тошкент: Турон Иқбол. 196 бет.
14. Jurayeva, N. (2020). Ta'lim Menejmenti va Boshqaruvi. Toshkent: Fan va Texnologiya.



M.O. Normirzayeva,

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti, katta o'qituvchi

OILAVIY MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA MA'NAVIY MA'RIFIY TADBIRLARNI MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TASHKIL ETISH

Annotatsiya. Oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotida tarbiyalanuvchilarni milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, tarbiyalanuvchilarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalashning samarali usullari, pedagogik texnologiyalar, xalq og'zaki ijodi va amaliy san'at namunalaridan foydalanishning innovatsion yondashuvlari, shuningdek ta'lim jarayonining integrativ imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: milliy tarbiya, milliy g'oya, milliy qadriyatlar, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, xulq madaniyati, kelajak soati, odob-axloq, huquqiy savodxonlik, madaniy-gigiyenik ko'nikmalar.

Аннотация. В статье анализируются вопросы воспитания воспитанников в семейных дошкольных образовательных организациях в духе национальных ценностей и патриотизма, эффективные методы формирования у детей национального самосознания, педагогические технологии, инновационные подходы к использованию образцов устного народного творчества и прикладного искусства, а также интеграционные возможности образовательного процесса.

Ключевые слова: национальное воспитание, национальная идея, национальные ценности, духовно-просветительские мероприятия, культура поведения, «час будущего», нравственность, правовая грамотность, культурно-гигиенические навыки.

Abstract. The article analyzes the issues of educating children in family-based preschool institutions in the spirit of national values and patriotism, effective methods of upbringing based on national values, pedagogical technologies, innovative approaches to the use of folklore and applied arts, as well as the integrative possibilities of the educational process.

Key words: national upbringing, national idea, national values, spiritual and educational activities, culture of behavior, "future hour," morality, legal literacy, cultural and hygienic skills.

Kirish. Oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotida milliy qadriyatlar - xalqning tarixiy-ma'naviy merosi bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonida shaxsning ma'naviy shakllanishiga xizmat qiladi. Sharq mutafakkirlari - Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Abdurauf Fitrat kabi allomalar o'z asarlarida tarbiyani milliy-ma'naviy qadriyatlarga asoslash zarurligini ta'kidlagan.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarning maqsadi - bolalarni Vatanga muhabbat, mehnatga, o'z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga, shuningdek umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya:

1. Axloqiy meyorlarni shakllantiradi.
2. Shaxsning ma'naviy immunitetini mustahkamlaydi.
3. Ota-onaga hurmat, mehr-shafqat kabi fazilatlarni uyg'otadi.
4. Vatanparvarlik, milliy o'zlik, tarixiy xotira tuyg'usini rivojlantiradi.
5. Ijtimoiy faollik va kommunikasiyaning birlamchi ko'nikmalarini shakllantiradi.

Jamiyat a'zolarining bir-birlariga bo'lgan insoniy munosabatlari jamiyat taraqqiyotining zaruriy sharti hisoblanadi. Chunki har bir kishining haqiqiy insonparvarligi, boy ma'naviy go'zalligi Vatan, jamiyat manfaati yo'lida, inson osoyishtaligi, baxt-saodati yo'lida qayg'urishida o'z ifodasini topadi. Odob-axloq, xulq-atvor madaniyati ilk go'zallikdan boshlab, oila tarbiyasi ta'sirida hamda maktabgacha tarbiya tashkilotlarida shakllanib boradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xulq madaniyatini shakllantirib borishda quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq:



– milliy qadriyatlar asosida maktabgacha yoshidagi bolalarda xulq madaniyatini shakllantirish usullari va vositalaridan foydalanishda oddiydan murakkabga, mavhumlikdan aniqlikka o'tish, o'zlashtirish, tajribaga suyanish hamda tarbiyachining ijodkorligi va pedagogik mahoratiga tayanish;

– milliy an'ana, udum va urf-odatlardan foydalanishda mashg'ulotlarning shakl va uslublari, vositalarini mazmunan tanlay bilish, tanlangan mavzularning maqsadi, tarbiyaviy ahamiyati, samarasi haqidagi bilimlarga ega bo'lish;

– maishiy-madaniy tarbiyaga doir bilimlarni o'rgatishda oila a'zolarining madaniy saviyasi, e'tiqodi, an'analarga munosabati, oila muhitini hisobga olish, xalq teatri, musiqa, madaniyat uyi, havaskorlik va folklor dastalari kabi vositalardan foydalanish va ularga ega bo'lish.

Lekin maktabgacha yoshidagi bolalarda xulq madaniyatini tarkib toptirishda eng muhim talab – bu bolalarning kundalik hayoti faoliyatini to'g'ri tashkil etish. Bunda, asosan, ular yashab turgan muhit va tarbiyachining milliy qadriyatlarimiz bo'lgan udum va urf-odatlarimiz bilan an'alarimizni to'g'ri tanlay olish uslubiy jihatdan to'g'ri tashkil eta olishdadir. Chunki bolalar o'z murabbiylariga o'ta ishonch bilan qaraydilar va unga ergashishga, tenglashishga harakat qiladilar. Shuning uchun tarbiyachi xulq madaniyatini shakllantirishda bolalarning xulq meyorlariga rioya etishlariga alohida e'tibor beradi. Zero, katta maktabgacha yoshda bu talablarni bajarish mustahkamlana boradi. Pirovard natijada, xulq-odob meyorining mustahkamlanishiga olib keladi. Masalan, har kuni ertalabki doirada tarbiyachi bolalar bilan turli mavzularda milliy qadriyatlarga asoslangan suhbatlar tashkil etadi:

1.Dushanba – “Kelajak soati” (bolalarda milliy qadriyatlarga sadoqat, Vatanga muhabbat va vatanparvarlik ruhini shakllantirishga qaratilishi lozim. Pedagog suhbat davomida tarbiyalanuvchilarga ajdodlarimizning boy merosi, va an'alarining qadriyat sifatida ahamiyatini tushuntirib, ularda milliy g'urur va faxr tuyg'ularini uyg'otishi maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, bolalarning kelajak orzulari Vatan ravnaqi bilan chambarchas bog'lab izohlanishi, suhbat ertak, she'r, milliy qo'shiqlar va hayotiy misollar orqali boyitilishi tavsiya etiladi).

Seshanba – “Odob-axloq qoidalari” (bolalarda milliy qadriyat, urf-odatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lish, salomlashish, do'stlashish, sog'lom hayot faoliyatiga o'rgatish, mehnatsevarlik, to'g'ri so'zlik, kamtarlik va b.q.);

Chorshanba – “Huquqiy savodxonlik” (bolalarda men konsepsiyasini shakllantirish maqsadida, ularni Vatan, ota-ona oldidagi burchlari va huquqlari mavzusida suhbatlar o'tkaziladi).

Payshanba – “Yo'l harakati qoidalari” (bolalar ishtirokidagi yo'l harakati qoidalarini o'rgatish maqsadida “Xavfsiz piyoda”, “Odobli yo'lovchi”, “Svetofor” kabi mavzularda suhbat olib boriladi).

5.Juma – “Madaniy-gigiyenik ko'nikmalar va bola xayoti xavfsizligi asoslari” mavzularida (Madaniy-gigiyenik ko'nikmalar mavzusida bolalar orqali ota-onalar bilan hamkorlik ishlarini o'rnatish maqsadida hamda bolalarda shaxsiy gigiyenani shakllantirish, tozalikka, to'g'ri ovqatlanishga, atrof-muhitga to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatish maqsadida suhbatlar tashkil etiladi).

bolaning ertalabgi salom bilan guruhga kirib kelishi, kiyinishdagi batartiblik, o'zini tutishi, so'zlashishda, xatti-harakatlardan tortib, o'yinchoqlariga munosabati, guruhdagi ozodalik va boshqa tartiblarga rioya etish, ovqatlanish qoidalariga rioya etish, mashg'ulotlarda o'zini tutishi va faol ishtirokigacha kuzatib boradi va ma'lum maqsadda yo'l-yo'riqlar beradi.

Maktabgacha yoshidagi bolalarning o'ta ta'sirchanligini hisobga olib, milliy an'analar, udumlar, urf-odatlar, marosimlardan foydalanishda xulq-odob madaniyatini shakllantirishda muayyan meyorga rioya qilish zarur. Foydalanilgan udumlar, urf-odatlar maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning ta'sirchanligini hisobga olgan holda tanlanishi va ma'lum axloq meyorlarini tarkib toptirishda og'irlik qilmasligi, zeriktirmasligi, o'yin tarzida, yuqori kayfiyatda o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Mazkur mashg'ulotlar oddiy nasihatgo'ylik, tanbeh, tantanalardan chetda bo'lib, tabiiy sharoit, samimiy, iliq muhit bilan ta'minlanishi muhimdir. Ba'zida tarbiyachi aytmoqchi bo'lgan fikrini bolalar qisqa savol-javoblar, luqmalar bilan ilg'ab olishlari uzoq nasihatlardan yaxshi natija beradi. Pedagogik tajriba – sinov ishlari



olib borgan qator bog'chalar misolida ishonch hosil qildik. Lekin bu ishonch o'zbek xalqining milliy qadriyatlaridan foydalanib o'tkazilganligi bilan alohida diqqatga sazovor. Bu mashg'ulotlar tarbiyachi ishining samarali bo'lishiga, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar qiziqishini oshirishga yordam beradi. Biz bunga asoslanib, milliy qadriyatlarimiz bo'lgan an'analar, udumlar va urf-odatlarini o'rganish vositasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xulq madaniyatini shakllantirishga doir mashg'ulotlar va tadbirlar o'tkazdik. Mashg'ulotlarning mazmunli va qiziqarli o'tishi uchun yaxshi tayyorgarlik ko'rildi. Ko'rgazmali qurollar, foydalanish uchun kerakli ashyolar, shart-sharoitlar bo'lishi muhim rol o'ynadi. Chunki an'analar, udumlar va urf-odatlarini tanlashda maktabgacha tarbiya yoshidagi bola ko'z o'ngida ota-bobolarimiz siymosi gavdalanadigan bir tushuncha – ko'rgazmadan foydalanish bolalarning qiziqishi va bilimni oshirishni ta'minlaydi.

Maktabgacha yoshidagi bolalarda milliy qadriyatlar vositasida xulq madaniyatini shakllantirishda quyidagi pedagogik tajriba-sinov materiallari turkumlashtirildi:

- milliy urf-odatlar va an'analarni mazmuniga ko'ra har bir guruh uchun mavzular mazmunini aniqlash;

- egallangan nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar asosida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xulq madaniyati haqida tushuncha berish, undan amaliy faoliyatda foydalanish;

- o'zlashtirilgan tushunchalar asosida kundalik xulqi faoliyatida muomala madaniyati, salomlashish madaniyati, kattalarni hurmat qilish, o'zini tuta bilishi, nafsini tiya bilishi kabi fazilatlarni tarkib toptirish;

- foydalaniladigan an'analar, udumlar, urf-odatlar bolalar uchun qiziqarli, yoshiga moslarini tanlab, tadbirlar o'tkazishda foydalanish.

Xulq madaniyatini milliy qadriyatlar vositasida shakllantirish bir butun, yaxlit tizim bo'lib, unda bog'cha mudiri, ota-onalarning ishtirok etishi va bunday yondashuvning to'g'riligini biz olib borgan tadqiqot ishi natijalari tasdiqlaydi. Bolalar ikki guruhga bo'linganda yaxshi natijalarga erishildi. Ayniqsa, ikkinchi guruhdagi bolalar bilan bunday ishlar olib borilganida yaxshi natija berdi. Shunday bolalar, asta-sekin o'z kuchlariga ishonch bilan qaradilar. Milliy qadriyatlar vositasida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xulq madaniyatini shakllantirishda tarbiyachi faoliyatini yuqori darajaga ko'tarish uchun quyidagi talablarga e'tibor qaratildi:

- milliy qadriyatlar bo'lgan ota-bobolarimiz merosini o'rganish;

- xalq og'zaki ijodi, Markaziy Osiyo mutafakkirlarining maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda xulq madaniyatini shakllantiruvchi g'oyalari bilan tanishish;

- xulq madaniyati tushunchasi, mazmuni-mohiyatini tushuna olish;

- urf-odatlar va an'analarni, ularning tarbiyaviy ahamiyati mohiyatini anglab yetish;

- maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda yaxshi xulqli va madaniyatli bo'lish haqidagi tasavvurlarni rivojlantirib borish;

- xulq madaniyatini baholash mezonlarini ishlab chiqish va ularni bosqichma-bosqich rivojlantirish.

Shuni aytish joizki, maktabgacha yoshidagi bolalarda milliy qadriyatlar vositasida xulq madaniyatini shakllantirishda tarbiyachining mashg'ulotdagi mahorati, bilimi, aqli, idroki, tafakkuri, irodasi, his-tuyg'usi, holati, kayfiyati muhim ahamiyatga ega. O'tkazilgan ilmiy tadqiqot natijalari biz tavsiya etgan uslublar va vositalar tarbiyachilarga yaqindan yordam berdi. Bog'cha tarbiyachilari bilan birgalikda mashg'ulotlar uchun dars ishlanmalari tayyorlandi va u amaliyotga tatbiq qilindi. Bunday ishlar tarbiyachilarga yordam berdi. Mashg'ulotlardan: "Buvijonlar davramizda", "Mehrjon bayrami", "Navro'zingiz muborak!" va boshqa bir qancha mavzuda bolalar bilan o'tkazilgan tadbirlar va mashg'ulotlar bolalarda mehribonlik, tartib-intizom, muomala madaniyati, turmush madaniyati, kattalarga hurmat, kichiklarga shafqat kabi xislatlarni shakllantirib bordi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshidagi bolalarda milliy qadriyatlar asosida xulq madaniyatini shakllantirishga qaratilgan ishlarning quyidagi turlari o'z samarasini ko'rsatadi:



1. Milliy qadriyatlar asosida egallangan bilimlarning maktabgacha yoshidagi bolalarda xulq madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar.

2. Maktabgacha yoshidagi bolalarning milliy qadriyatlar vositasida xulqiy madaniyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi an'analar, udumlar, urf-odatlar, maishiy qadriyatlar asosida uyushtirilgan ijodiy o'yinlar.

3. Maktabgacha yoshidagi bolalarning amaliyotida bilish faoliyatini ta'minlashga xizmat qiluvchi vositalar.

4. Maktabgacha yoshidagi bolalarning duyoqarashini shakllantirishga yordam beruvchi vositalardan: sayrlar, diafilmlar, bolalar teatri, har xil tantanalardan foydalanish.

Bunday mustaqil ishlarni tashkil etishda quyidagi vositalarga asoslanadi:

a) milliy qadriyatlar sanalgan an'analar, udumlar, urf-odatlardan foydalanish;

b) allomalar merosi, musiqa, xalq og'zaki ijodi, laparlar, maqollar, ertaklar, rivoyatlar;

d) teleko'rsatuvlar, "Oqshom ertaklari", "Kuylaymiz-quvnaymiz", "Kichkintoylar davrasida" ko'rsatuvlari;

e) oilaviy-maishiy an'analar, rasm-rusumlar, avlodlarning turmush tajribalari.

Bu kabi vositalar yetarli tayyorgarlik, mahorat, tajriba va mustaqillikka asoslangan holda tashkil etilsa, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning xulq madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Muvaffaqiyatlar natijalari maktabgacha yoshidagi bola xulqi, xatti-harakatlari, xulq madaniyatining asosiy ko'rinishlari sanalgan insonparvarlik, mehnatsevarlik, milliy g'urur, mehr-oqibat, imon, sabr-qanoat, o'z-o'zini tuta bilish, nazorat qilish, kiyinish odobi kabilarda namoyon bo'lib, atrof-muhitga munosabati, mehnat faoliyati, bolalarning hayotda bajarishi lozim bo'lgan faoliyati orqali o'z samarasini ko'rsatadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy - ma'rifiy ishlarni tashkil etishning alohida jihatlaridan biri shuki ayni bu davrda insonning asosiy ma'naviy dunyoqarashi shakllanadigan davr hisoblanadi. Shu sababli maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish bolalarni yuksak ma'naviyatli barkamol shaxs qilib tarbiyalashda o'rni katta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni. 2019-yil 16-dekabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining 2025-yil 25-avgustdagi "Maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish to'g'risida"gi 308-son buyrug'i

3. Nosirov O'. "Ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etish va boshqarish". Uslubiy qo'llanma, T. 2010-yil.

4. S.Raxmonberdiyev "Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, ko'rik tanlovlar, davra suhbatlarini tashkil etish va o'tkazish bo'yicha namunaviy ssenariylar, nizomlar, tavsiyalar" metodik qo'llanma. T: 2025



Shuxratjon Ismoiljonov Boymirza o'g'li,
Associate Professor, NamSIFL, Namangan, To'raqo'rg'on, Uzbekistan
Email: mcshukhrat@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-7204-810X>

BO'LAJAK CHET TILI O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARI TIZIMIDA TANQIDIY FIKRLASHNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy raqamli ta'lim sharoitida bo'lajak chet tili o'qituvchilarini tayyorlashning dolzarb muammolari, xususan, tanqidiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tanqidiy fikrlashning kognitiv va pedagogik komponentlari, uning til o'rganish ko'nikmalari bilan integratsiyasi hamda bo'lajak pedagogning kasbiy tayyorgarligidagi o'rni ilmiy asoslab berilgan. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari asosida talabalarining tahliliy qobiliyatlarini o'stirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, kasbiy kompetensiya, bo'lajak chet tili o'qituvchisi, oliy ta'lim, Bloom taksonomiyasi, kognitiv ko'nikmalar, metodologiya, analitik yondashuv, ta'lim sifatini oshirish, muammoli ta'lim.

Annotation. This article analyzes the current problems of training future foreign language teachers in the context of modern globalization, specifically focusing on the development of critical thinking competence. The study scientifically substantiates the cognitive and pedagogical components of critical thinking, its integration with language learning skills, and its role in the professional preparation of future educators. Based on the conducted experimental work, practical recommendations have been developed to enhance students' analytical abilities.

Key words: critical thinking, professional competence, future foreign language teacher, higher education, Bloom's taxonomy, cognitive skills, methodology, analytical approach, improving education quality, problem-based learning.

Аннотация. В данной статье анализируются актуальные проблемы подготовки будущих учителей иностранных языков в условиях современной глобализации, в частности, вопросы формирования компетенции критического мышления. В исследовании научно обоснованы когнитивные и педагогические компоненты критического мышления, его интеграция с навыками изучения языка, а также роль в профессиональной подготовке будущего педагога. На основе проведенных опытно-испытательных работ разработаны практические рекомендации по развитию аналитических способностей студентов.

Ключевые слова: критическое мышление, профессиональная компетенция, будущий учитель иностранного языка, высшее образование, таксономия Блума, когнитивные навыки, методология, аналитический подход, повышение качества образования, проблемное обучение.

Kirish. Hozirda "Bardavom ta'lim" (Life-long learning) konsepsiyasi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. XXI asrda shiddat bilan rivojlanayotgan raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt tizimlari va globallashuv jarayonlari ta'lim tizimiga yangi talablar qo'yimoqda. Xususan, Jahon iqtisodiy forumining "Kelajak ishi-2025" hisobotida tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish va kreativlik yaqin o'n yillikda eng muhim kasbiy ko'nikmalar sifatida belgilangan.

Bu jarayonda bo'lajak chet tili o'qituvchisi nafaqat xorijiy til grammatikasi va leksikasini mukammal bilishi, balki axborot oqimini tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish va nostandart vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim. Ammo pedagogik amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik talabalar til bilimini mexanik tarzda - yodlash va takrorlash orqali - o'zlashtirishga odatlanganlar. Bu esa ularda mustaqil, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli qarorida ta'kidlanganidek, chet tillarini o'qitish tizimini modernizatsiya qilish o'qituvchilarning kasbiy mahoratini tubdan



yangilashni talab etadi. Jumladan, 2030-yilgacha bo'lgan ta'lim strategiyasida tanqidiy fikrlash kompetensiyasi barcha sohalar o'qituvchilari uchun majburiy kasbiy talab sifatida ko'rsatilgan.

Tanqidiy fikrlash (Critical Thinking) - bu intellektual jarayon bo'lib, u kuzatish, tajriba, mulohaza va muloqot orqali olingan ma'lumotlarni faol va mohirona tahlil qilish, sintezlash hamda baholashni o'z ichiga oladi. Bo'lajak o'qituvchi uchun ushbu kompetensiya o'quv jarayonini samarali loyihalash va talabalarda mustaqil dunyoqarashni shakllantirishning asosiy poydevori hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi - bo'lajak chet tili o'qituvchilarida tanqidiy fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning ilmiy-metodologik asoslarini ishlab chiqish va eksperimental jihatdan tekshirib ko'rish.

Tadqiqot vazifalari:

tanqidiy fikrlashning nazariy-kontseptual asoslarini qiyosiy tahlil qilish;

chet tili o'qitish metodikasida tanqidiy fikrlashning integratsiya modeli ishlab chiqish;

tajriba-sinov natijalarini tahlil qilish va amaliy tavsiyalar berish.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillari olindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

Nazariy tahlil: Mavzuga oid falsafiy, psixologik va pedagogik adabiyotlarni qiyosiy o'rganish.

Empirik metodlar: Kuzatish, suhbat, talabalar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar.

Matematik-statistika: Tajriba natijalarini qayta ishlash va ishonchlilik darajasini aniqlash.

Adabiyotlar tahlili: nazariy-kontseptual asoslar

G'arb ilmiy maktabi. Tanqidiy fikrlash muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida turli rakurslardan o'rganilgan. G'arb olimlaridan J.Dyui, L.Vigotskiy, J.Piage, R.Pol, L.Elder va D.Xalpernlar tanqidiy fikrlashni kognitiv rivojlanishning yuqori bosqichi sifatida e'tirof etishadi. Xususan, Dayana Xalpern o'zining "Tanqidiy fikrlash psixologiyasi" asarida uni "kutilgan natijaga erishish ehtimolini oshiradigan kognitiv texnikalardan foydalanish" deb ta'riflaydi.

Jon Dyuning "Refleksiv fikrlash" nazariyasiga ko'ra, haqiqiy ta'lim faqat o'quvchi o'z tajribasini tanqidiy qayta tahlil qilganda sodir bo'ladi. Bu kontsepsiya keyinchalik konstruktivistik ta'lim nazariyasining asosiga aylandi. Pajening kognitiv rivojlanish nazariyasi esa assimilyatsiya va akkomodatsiya mexanizmlari orqali yangi bilimni o'zlashtirishda tanqidiy fikrlashning hal qiluvchi rolini ko'rsatdi.

Robert Pol va Linda Elder tomonidan ishlab chiqilgan "Tanqidiy fikrlash standartlari" modeli (2019) ushbu kompetensiyani sakkiz intellektual standart orqali belgilaydi: aniqlik (clarity), to'liqlik (precision), tegishlilik (relevance), mantiqiylik (logic), chuqurlik (depth), kenglik (breadth), haqqoniylik (accuracy) va ahamiyat (significance).

Chet tili o'qitish metodikasida tanqidiy fikrlash. Chet tili o'qitish metodikasida P.Freire va A.Pennikuk kabi tadqiqotchilar til o'rgatishni ijtimoiy-tanqidiy jarayon deb hisoblashadi. Ularning fikricha, til o'rganuvchi faqat so'zlarni yodlamasligi, balki til orqali ifodalangan madaniy va ijtimoiy konseptlarni tahlil qila olishi kerak. Bu yondashuv "Tanqidiy pedagogika" (Critical Pedagogy) yo'nalishi sifatida keng tan olindi.

Cummins (1981) o'zining BICS-CALP modelida (Basic Interpersonal Communicative Skills va Cognitive Academic Language Proficiency) til bilimining ikki darajasini ajratdi. Uning ta'kidlashicha, akademik til bilimi (CALP) ayniqsa tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini talab qiladi va uni rivojlantirmasdan chuqur til kompetensiyasiga erishib bo'lmaydi.

Mahalliy tadqiqotlar. Mahalliy tadqiqotlarda Sh.Ismoiljonov, N.Mamadjonova, B.Ziyomuhammadov kabi olimlar dars jarayonida interfaol metodlar va pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali talabalarning mustaqil fikrlashini shakllantirishni yoritganlar. Shu bilan birga, M.Ochilov va G'.Yo'ldoshevlarning tadqiqotlari O'zbekiston oliy ta'lim tizimida muammoli ta'lim texnologiyalarini joriy etishning metodologik asoslarini belgilab bergan.

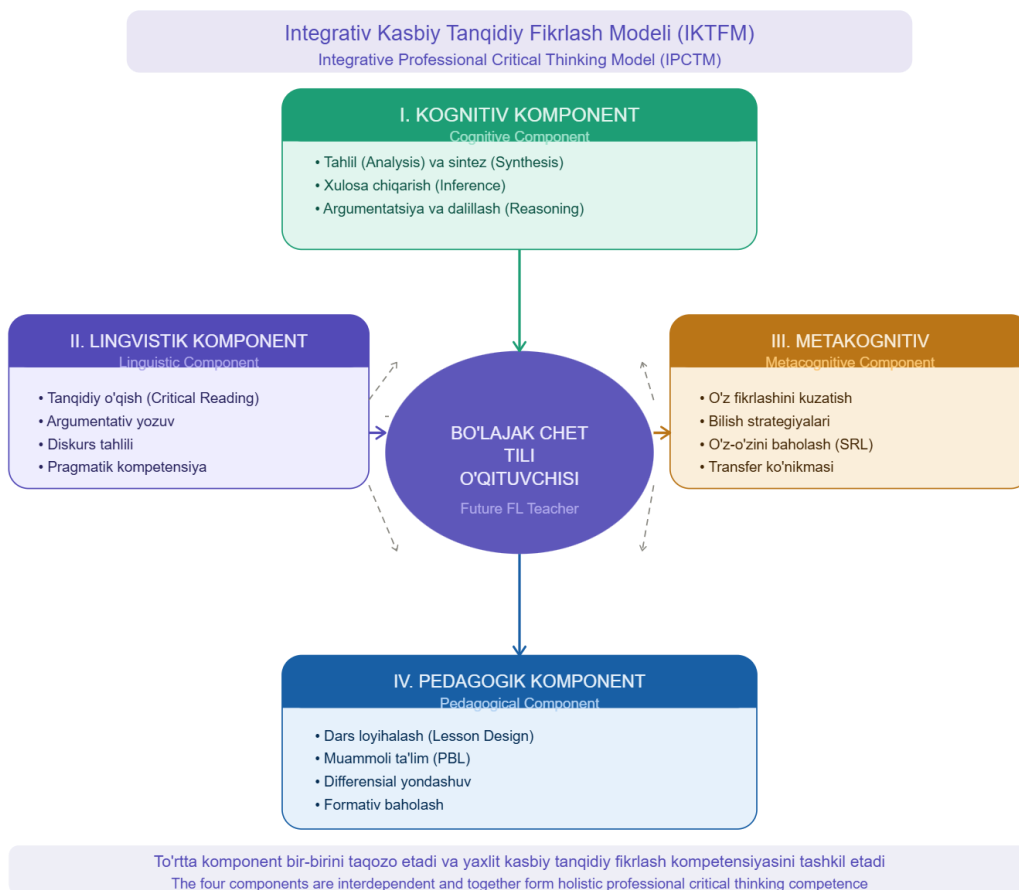
Biroq, bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalari tarkibida tanqidiy fikrlashni baholash mezonlari va uning til aspektlari (phonology, syntax, semantics) bilan



bog'liqligi maxsus tadqiqot obyekti sifatida keng qamrovli o'rganishni talab qiladi - bu ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilab beradi.

Tanqidiy fikrlashning tarkibiy-funksional modeli

Tadqiqot jarayonida ishlab chiqilgan Integrativ Kasbiy Tanqidiy Fikrlash Modeli (IKTFM) to'rtta asosiy komponentdan iborat:



1-rasm. Integrativ kasbiy tanqidiy fikrlash modeli - IKTFM

Modelning har bir komponentini batafsil ko'rib chiqamiz:

I. Kognitiv komponent - Bloom taksonomiyasining yuqori darajalari (tahlil, baholash, yaratish) bilan to'liq mos keladi. Bu komponent bo'lajak o'qituvchining faktlarni parchalash, munosabatlarni aniqlash va yangi bilim yaratish qobiliyatlarini qamrab oladi .

II. Lingvistik komponent - chet tili o'qituvchisi uchun xos bo'lgan tanqidiy o'qish (critical reading), argumentativ yozuv (argumentative writing), diskurs tahlili va pragmatik kompetensiyani o'z ichiga oladi. Cummins CALP modeli nuqtai nazaridan bu eng murakkab va rivojlantirilishi qiyin komponentdir .

III. Metakognitiv komponent - o'quvchining o'z fikrlash jarayonini kuzatish, nazorat qilish va boshqarish qobiliyati (Self-Regulated Learning - SRL). Flavellning metakognitsiya nazariyasiga ko'ra, bu komponent barcha boshqa komponentlarni bog'lovchi "yuqori tuzilma" vazifasini bajaradi .

IV. Pedagogik komponent - tanqidiy fikrlashni o'z o'quvchilariga o'rgatish qobiliyati. Bu komponent bo'lajak o'qituvchini boshqa kasblardan ajratib turadigan xususiyatdir: u nafaqat o'zi tanqidiy fikrlay olishi, balki bu ko'nikmani boshqalarda shakllantira olishi lozim .

Tanqidiy fikrlash darajalari va kasbiy ko'rinishlari

1-jadval.

Tanqidiy fikrlash darajalari va ularning indikatorlari (Chet tili o'qituvchilari uchun)

Daraja	Indikatorlar	Kasbiy namoyon bo'lishi	Frekvensiya (so'rovnom, %)



Yuqori - Kreativ	Argumentlarni erkin keltirish, xatolarni tahlil qilish, muammoga bir necha yechim topish, gipoteza qurishlik	Darsni muammoli ta'lim asosida qurish; talabalar bilan Sokrat muloqoti o'rnatish; original metodlar yaratish	18% (boshlang'ich), 54% (yakuniy)
O'rta - Analitik	Axborotni saralay olish, fakt va fikrni ajratish, mantiqiy bog'liqlikni ko'rish, manba ishonchliligini tekshirish	Matn tahlilida lingvistik va ekstralingvistik omillarni inobatga olish; qiyosiy adabiyot tahlili	38% (boshlang'ich), 34% (yakuniy)
Quyi - Reproduktiv	Tayyor ma'lumotni takrorlash, shaxsiy fikrning yo'qligi, qoliplar asosida ishlash, dalilsiz xulosa	Faqat darslikdagi mashqlarni bajarish, ijodiy yondashuvning sustligi, tanqidiy savollardan qochish	44% (boshlang'ich), 12% (yakuniy)

Eksperimental darslar: qo'llanilgan texnologiyalar

Bloom taksonomiyasi asosidagi savollar tizimi. Bloom taksonomiyasi asosidagi savollar tizimida talabalarga "Nima?", "Qachon?" kabi past darajali savollar o'rniga "Qanday qilib?", "Bashorat qiling", "Sizningcha, muqobil yo'l bormi?" kabi yuqori darajali savollar berildi. Buning uchun maxsus "Savol kartalari" ishlab chiqildi - har bir savol Bloom taksonomiyasining qaysi darajasiga tegishli ekanligi belgilandilar.

Masalan, "Climate Change" mavzusida ingliz tili darsida:

Quyi daraja: "What is climate change?"

O'rta daraja: "Compare the effects of climate change in developed vs. developing countries."

Yuqori daraja: "If you were a UN policy maker, what three immediate actions would you propose and why?"

Uchinchi savol bir vaqtning o'zida til kompetensiyasini (conditional sentences, modal verbs), tanqidiy fikrlashni (tahlil, baholash, qaror qabul qilish) va kasbiy kompetensiyani (vaziyatga mos yozuv nutqi) faollashtiradi.

"Olti Shlyapa" Metodi (De Bono). Matnni tahlil qilishda talabalar hissiyot, xavf, foyda, kreativlik va boshqaruv nuqtai nazarlaridan yondashishga o'rgatildi. Chet tili darsida bu texnikaning muhim afzalligi - har bir "shlyapa" o'ziga xos leksik va grammatik maydonni faollashtiradi: masalan, Qora shlyapa (tanqidiy) passiv qurilmalar va shart gaplarni, Yashil shlyapa (ijodiy) modal fe'llar va kelajak zamonni talab qiladi.

Argumentativ Insholar (Argumentative Writing)

Talabalar chet tilida biror ijtimoiy muammoni tanlab, uning pro va con tomonlarini ilmiy asoslab berishdi. Bu topshiriq bir vaqtda uchta kompetensiyani rivojlantirdi: lingvistik - discourse markers, hedging language; tanqidiy - dalil-hujjat, manba qo'llash; kasbiy - hujjat yozish standartlari.

Suqrotcha suhbat. Sokrat suhbat texnikasi asl manbalarga asoslangan, fikr almashuvni rag'batlantiradigan va chuqur tushunishni maqsad qiladigan guruhli muhokama formatida o'tkazildi. O'qituvchi rag'batlantiruvchi savollar beradi, javob bermaydi - bu o'quvchini mustaqil xulosaga undaydi. Darsda ingliz tilidagi autentik matnlar asos qilib olindi.

Muammoli loyiha. 16 haftalik kurs oxirida har bir talaba yoki guruh real pedagogik muammo bo'yicha mini-tadqiqot o'tkazdi va natijalarini ingliz tilida himoya qildi. Himoya jarayonida tanqidiy fikrlashning to'rt komponenti (IKTFM) bir vaqtda faollashadi: natijalarni tahlil qilish (kognitiv), akademik inglizcha nutq (lingvistik), o'z tadqiqotining cheklovlarini ko'rsatish (metakognitiv), tavsiyalar berish (pedagogik).

Natijalar va tahlil

Miqdoriy natijalar. Tajriba guruhi va nazorat guruhi o'rtasidagi farqlar quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ldi:

2-jadval.



Tajriba va nazorat guruhlarining qiyosiy ko'rsatkichlari (boshlang'ich va yakuniy o'lchov)

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi (boshlang'ich)	Tajriba guruhi (yakuniy)	O'sish	Nazorat guruhi o'sishi
Tahliliy fikrlash indeksi	3,2 / 10	7,1 / 10	+122%	+18%
Argumentatsiya sifati	2,9 / 10	7,4 / 10	+155%	+21%
Mustaqil qaror qabul qilish	34%	71%	+109%	+20%
Axborotni tahlil qilish tezligi	Base	+25%	+25%	+7%
Til to'sig'idan o'tish ko'rsatkichi	41%	79%	+93%	+14%
Metakognitiv faollik (kuzatuv)	Past	Yuqori	Sifat o'zgarish	O'zgarishsiz

Eng muhimi, talabalar chet tilida gapirganda "til to'sig'i"dan (language barrier) osonroq o'ta boshladilar, chunki diqqat faqat grammatikaga emas, balki g'oyaning mazmuniga qaratildi. Bu Cummins BICS-CALP modelini amaliy tasdiqlaydi.

Sifat natijalar. Dastlabki so'rovnoma talabalarining 58 foizi "tanqidiy fikrlash" tushunchasini faqat "birovning xatosini topish" deb tushunishi ma'lum bo'ldi. Tajriba yakunida esa ularning 83 foizi tanqidiy fikrlashni ko'p qirrali, konstruktiv jarayon sifatida to'g'ri tushuntirib bera oldi. Bu esa ushbu kompetensiyani shakllantirishga bo'lgan ehtiyoj yuqoriligini va amaliy ishlar samaradorligini ko'rsatadi.

Kuzatuv natijalarida ham muhim o'zgarishlar qayd etildi: tajriba guruhidagi talabalar muhokamalarda faol tinglash (active listening), nuqtai nazar ifodalash va boshqalar fikrini hurmat qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada mustahkamladi.

Tanqidiy fikrlashning kasbiy kompetensiyalar tizimidagi o'rnini. Bo'lajak chet tili o'qituvchisining kasbiy kompetensiyalar tizimi EFL (English as a Foreign Language) va umumta'lim standarti nuqtai nazaridan ko'p qatlamlidir. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlash barcha boshqa kompetensiyalar bilan organik bog'liq va ularni "yuqori darajaga ko'taruvchi multiplikator" vazifasini bajaradi.

3-jadval.

Tanqidiy fikrlashning boshqa kasbiy kompetensiyalar bilan o'zaro aloqasi

Kasbiy kompetensiya	Tanqidiy fikrlash bilan aloqasi	Integratsiya imkoniyati
Lingvistik kompetensiya	Matn mazmunini chuqur tushunish, sub-textni o'qish	Tanqidiy o'qish mashqlari
Kommunikativ kompetensiya	Argumentli va asoslangan nutq	Debat va munozara texnikasi
Madaniyatlararo kompetensiya	Madaniy stereotiplarni tanqidiy baholash	Qiyosiy madaniyat tahlili
Raqamli kompetensiya	Onlayn ma'lumotlarning ishonchliligini tekshirish	Media savodxonligi
Kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish	O'z dars tajribasini reflektiv tahlil qilish	Dars kundaligi, portfolio

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlash bo'lajak chet tili o'qituvchisining kasbiy kompetensiyalari tizimida markaziy o'rin egallaydi.



Ishlab chiqilgan IKTFM modeli to'rtta komponent - kognitiv, lingvistik, metakognitiv va pedagogik - yaxlit birlikda amalga oshirilganda yuqori samaradorlik beradi.

Tanqidiy fikrlash o'qituvchiga dars materiallarini "ko'r-ko'rona" tanlash emas, balki o'quvchilarning ehtiyojidan kelib chiqib transformatsiya qilish imkonini beradi. Til darslarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun maxsus metodik algoritmlar - muammoli vaziyatlar, debat, tahliliy o'qish - muntazam qo'llanilishi shart.

Ilmiy-amaliy tavsiyalar:

Oliy ta'lim o'quv rejasidagi "O'qitish metodikasi" faniga tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha maxsus amaliy soatlar (haftasiga 1 soat) kiritilsin;

Har bir darsda kamida bitta "yuqori darajali" savol (Bloom taksonomiyasi bo'yicha tahlil yoki undan yuqori) qo'llanilsin;

Talabalarning tanqidiy fikrlash darajasini baholashda ushbu maqolada taklif etilgan IKTFM rubriki qo'llanilsin;

Chet tili darslarida argumentativ yozuv topshiriqlari muntazam (har 2 haftada bir marta) bajarilsin;

Suqrotcha suhbat va "Olti shlyapa" texnikalaridan birgalikda foydalanish maksimal sinergiyani beradi;

Pedagog o'zi ham muntazam ravishda refleksiv journal yuritishi, o'z darslarini video-kuzatuv orqali tahlil qilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr. - Lex.uz.
2. World Economic Forum. (2023). The Future of Jobs Report 2023. Geneva: WEF. - 295 p.
3. Ennis, R. H. (2018). Critical thinking across the curriculum: A vision. *Topoi*, 37(1), 165–184.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5117-sonli qarori. - Lex.uz.
5. Halpern, D. F. (2014). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. 5th Ed. Psychology Press. - 654 p.
6. Dewey, J. (1933). *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*. D.C. Heath & Co. - 301 p.
7. De Bono, E. (1985). *Six Thinking Hats: An Essential Approach to Business Management*. Little, Brown and Company. - 196 p.
8. Pennycook, A. (2001). *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. Lawrence Erlbaum Associates. - 234 p.
9. Cummins, J. (1981). The role of primary language development in promoting educational success for language minority students. *Schooling and Language Minority Students*, 3–49.
10. Azizxo'jayeva N.N. (2006). *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. Toshkent: TDPU. - 160 b.
11. Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. (2008). *Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish*. Toshkent: Fan va texnologiya. - 132 b.
12. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives*. Longman.
13. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
14. Paul, R., & Elder, L. (2019). *The Nature and Functions of Critical & Creative Thinking*. Foundation for Critical Thinking.
15. Facione, P. A. (1990). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. The California Academic Press. - 112 p.



Xushmurodova Shaxnoza Shaymonkulova,
Samarkand State University Named After Sharof Rashidov
Nozanin Hikmatillayeva Sobirjon qizi,
Email: nozanhikmatillaeva@gmail.com

LINGUO-CULTURAL APPROACH IN COMMUNICATION STUDIES

Abstract. This article explores the linguo-cultural approach in communication studies, focusing on the interconnection between language and culture in shaping effective communication. It examines how cultural values, beliefs, and traditions are embedded in linguistic units such as words, idioms, and discourse patterns. The study highlights the importance of linguo-cultural competence in avoiding misunderstandings and enhancing intercultural communication. In addition, the works of prominent scholars such as Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir, and Anna Wierzbicka are analyzed to provide a theoretical foundation for the research. The article also discusses practical applications of the linguo-cultural approach in education, translation, and global interaction. The findings demonstrate that successful communication in a globalized world requires not only linguistic knowledge but also deep cultural awareness.

Key words: linguo-cultural approach, intercultural communication, language and culture, cultural competence, discourse, pragmatics, cultural semantics, communication studies, linguistic relativity, cross-cultural interaction

Annotatsiya. Mazkur maqolada muloqot tadqiqotlarida lingvomadaniy yondashuv tahlil qilinib, samarali muloqotni shakllantirishda til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yoritiladi. Unda madaniy qadriyatlar, e'tiqodlar va an'analar til birliklarida - so'zlar, iboralar hamda nutq tuzilmalari orqali qanday aks etishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot lingvomadaniy kompetensiyaning noto'g'ri tushunishlarning oldini olish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Shuningdek, Wilhelm von Humboldt, Edward Sapir va Anna Wierzbicka kabi yetakchi olimlarning ishlari nazariy asos sifatida tahlil qilinadi. Maqolada lingvomadaniy yondashuvning ta'lim, tarjima va global muloqotdagi amaliy qo'llanilishi ham muhokama qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, globallashuv sharoitida muvaffaqiyatli muloqot nafaqat til bilimini, balki chuqur madaniy tushunchani ham talab qiladi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy yondashuv, madaniyatlararo muloqot, til va madaniyat, madaniy kompetensiya, diskurs, pragmatika, madaniy semantika, muloqot tadqiqotlari, lingvistik nisbiylik, madaniyatlararo o'zaro ta'sir.

Introduction. In the context of rapid globalization and increasing intercultural interaction, effective communication has become a key factor in social, academic, and professional success. Today, people are not only required to master foreign languages but also to understand the cultural frameworks that shape communication. As the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, has emphasized, "In today's fast-changing world, achieving progress requires broad thinking, deep knowledge, and openness to other cultures." This statement underlines the growing importance of intercultural awareness in modern society.

Within this framework, the linguo-cultural approach has emerged as a significant field in communication studies. This approach examines the intricate relationship between language and culture, viewing language not merely as a system of communication, but as a reflection of cultural identity, values, and worldview. Every linguistic unit-whether a word, idiom, or discourse pattern-carries cultural meaning and is shaped by the social and historical context in which it exists.

Moreover, misunderstandings in communication often arise not from grammatical errors, but from differences in cultural perception and interpretation. Therefore, developing linguo-cultural competence is essential for ensuring mutual understanding and effective interaction among people from diverse backgrounds.

The purpose of this article is to analyze the theoretical foundations of the linguo-cultural approach, review the contributions of prominent scholars, and examine its role and practical applications in modern communication. By doing so, the study aims to demonstrate that successful



communication in a globalized world requires not only linguistic proficiency but also deep cultural awareness.

Literature Review. The linguo-cultural approach has been widely discussed in linguistic and communication studies, with numerous scholars emphasizing the inseparable relationship between language and culture. This section reviews key theoretical contributions that have shaped the development of linguo-cultural studies.

Recent studies highlight that cultural meanings are often embedded in discourse patterns, including storytelling styles, turn-taking strategies, and the use of silence. For instance, in some cultures, silence may indicate respect and thoughtfulness, whereas in others it may signal discomfort or lack of engagement. Building on Brown and Levinson's politeness theory, many researchers argue that politeness is not universal but culturally variable. While the theory distinguishes between positive and negative politeness strategies, their application differs significantly across cultures.

In Uzbek communication, positive politeness is often expressed through warmth, hospitality, and indirectness. Speakers tend to minimize imposition and prioritize social harmony. In contrast, English communication, particularly in Western contexts, often values clarity and efficiency, where directness can be interpreted as honesty rather than rudeness. Another important area explored in the literature is the variation in discourse organization across cultures. English academic and professional discourse tends to follow a linear and explicit structure, where arguments are clearly stated and supported with evidence. In contrast, some non-Western discourse traditions, including Uzbek, may adopt a more circular or implicit style, where meaning is gradually developed.

This difference can create challenges in academic writing, as learners may transfer discourse patterns from their native language into English, resulting in essays that appear less direct or less structured according to Western expectations.

One of the earliest foundations of this approach can be traced to Wilhelm von Humboldt, who argued that language is not merely a tool for communication, but a reflection of the "spirit of a nation" (Volksgeist). According to Humboldt, each language represents a unique worldview, shaping how its speakers perceive and interpret reality. His ideas laid the groundwork for understanding language as a cultural phenomenon rather than a purely structural system.

Building on this perspective, Edward Sapir (1921) highlighted the close connection between language, thought, and culture. He suggested that language is deeply embedded in cultural practices and that it both reflects and influences human experience. Sapir's work was further developed by his student Benjamin Lee Whorf (1956), who introduced the theory of linguistic relativity. This theory proposes that the structure of a language affects its speakers' cognition and worldview, meaning that people from different linguistic backgrounds may perceive reality differently.

In the field of cultural linguistics, Anna Wierzbicka (1997) made a significant contribution by exploring how cultural meanings are encoded in language. She introduced the concept of "cultural keywords," which are words that carry deep cultural significance and cannot be easily translated into other languages without losing meaning. Her research demonstrated that understanding these cultural concepts is essential for accurate interpretation and communication.

Similarly, Russian linguist V. N. Telia (1996) focused on phraseology and emphasized the cultural nature of idiomatic expressions. According to Telia, idioms and fixed expressions serve as carriers of cultural knowledge, reflecting traditions, beliefs, and historical experiences. Without cultural awareness, such expressions may be misunderstood or misinterpreted.

Another important scholar, Yuri Lotman, contributed to semiotics and cultural studies by viewing culture as a system of signs. He argued that communication is not only linguistic but also semiotic, involving symbols, texts, and cultural codes. This perspective expands the linguo-cultural approach beyond language to include broader cultural communication systems.

In addition, Dell Hymes introduced the concept of communicative competence, which includes not only grammatical knowledge but also sociocultural understanding. His model



emphasized that effective communication requires knowing when, where, and how to use language appropriately in different cultural contexts.

More recently, researchers in intercultural communication, such as Geert Hofstede, have examined how cultural dimensions (e.g., individualism vs. collectivism, power distance) influence communication styles. His work provides practical insights into how cultural differences affect interaction in global settings.

Furthermore, modern linguists emphasize the role of pragmatics and discourse analysis in understanding linguo-cultural communication. Scholars argue that meaning is not only derived from words but also from context, intention, and cultural background. This highlights the importance of interpreting language within its social and cultural framework.

Overall, the reviewed literature demonstrates that the linguo-cultural approach is a multidisciplinary field that integrates linguistics, cultural studies, semiotics, and communication theory. The works of these scholars collectively show that language is deeply rooted in culture and that effective communication requires both linguistic and cultural competence.

Methodology. This study employs a qualitative research approach based on descriptive and contrastive analysis. The research focuses on comparing politeness strategies and pragmatic features in Uzbek and English. Data were collected from academic sources, linguistic literature, and constructed examples reflecting real-life communication. Expressions related to requests, refusals, apologies, and forms of address were selected and analyzed.

The study applies a linguo-cultural framework to examine how cultural norms influence language use. Particular attention is given to pragmatic failure, as defined by Thomas (1983). The selected data were systematically categorized according to key pragmatic functions, including politeness strategies, levels of directness, and culturally specific forms of expression. Each example was examined within its communicative context to identify how meaning is constructed and interpreted differently across the two languages. This comparative analysis allows for a deeper understanding of how cultural values shape linguistic behavior. Furthermore, the study utilizes thematic analysis to identify recurring patterns in language use. These patterns are grouped into broader categories such as respect, social hierarchy, and interpersonal distance. By doing so, the research highlights how speakers adjust their language depending on the social context and cultural expectations.

In addition, particular emphasis is placed on instances of pragmatic failure, where misunderstandings occur despite grammatically correct language use. These cases are analyzed to demonstrate how differences in cultural norms, rather than linguistic incompetence, often lead to communication breakdowns. To ensure analytical rigor, the study adopts a qualitative interpretive approach, where findings are supported by detailed explanations rather than statistical data. This allows for a nuanced exploration of subtle cultural meanings embedded in discourse.

Finally, the research acknowledges certain limitations, including the relatively small dataset and the use of constructed examples. However, these limitations are mitigated by the careful selection of representative data and the focus on depth of analysis rather than breadth.

Politeness and Cultural Pragmatic Failure: A Comparison of Uzbek and English Expressions. Politeness strategies in Uzbek and English differ significantly at both lexical and pragmatic levels, and these differences may lead to cultural pragmatic failure in communication. Although some expressions in the two languages appear equivalent, their communicative function and level of politeness are not always the same. For instance, the Uzbek verb “ber” is commonly used as a neutral request in everyday interaction, whereas its direct English equivalent “give” often sounds like a command and may be perceived as impolite. Therefore, English typically requires more indirect forms such as “could you please” or “would you mind.”

Similarly, politeness markers such as “iltimos” and “please” do not function identically. While “please” is expected in most English requests, “iltimos” can be omitted in Uzbek without necessarily sounding rude. Another important difference can be observed in forms of address. Uzbek frequently uses kinship and respect terms such as “aka,” “opa,” and “ustoz” in everyday communication, whereas English does not have direct equivalents and instead relies on tone and polite structures to express respect.



Differences are also evident in refusal strategies. Expressions like “ko‘ramiz” or “keyinroq” in Uzbek often function as indirect refusals, allowing the speaker to avoid direct confrontation. However, their English equivalents, such as “maybe later,” are usually interpreted as genuine possibilities rather than refusals, which may lead to misunderstanding. In terms of apologies, the English word “sorry” is used very frequently, even in minor situations, while the Uzbek “uzr” tends to be used more selectively and often in more formal contexts.

Hospitality expressions also illustrate cultural variation. The Uzbek phrase “yana oling” reflects a strong cultural emphasis on generosity and encouragement, whereas the English equivalent “help yourself” conveys the same idea in a less direct and more neutral manner.

Overall, this comparison demonstrates that lexical equivalence does not guarantee pragmatic equivalence. Even grammatically correct sentences may result in inappropriate communication if cultural norms are not considered. Therefore, developing pragmatic competence alongside linguistic knowledge is essential. The linguo-cultural approach plays a crucial role in helping learners understand these differences and communicate more effectively in intercultural contexts. These observations further suggest that politeness should not be viewed as a fixed set of linguistic forms, but rather as a culturally negotiated practice that depends on shared social norms and expectations. What is considered polite in one cultural context may not be interpreted in the same way in another, highlighting the importance of context-sensitive communication.

In addition, the findings indicate that pragmatic meaning is often conveyed implicitly rather than explicitly. In Uzbek communication, speakers tend to rely on shared cultural understanding, background knowledge, and situational cues to interpret meaning. In contrast, English communication generally requires greater explicitness, as speakers cannot always assume the same level of shared cultural context. This difference increases the likelihood of misinterpretation, particularly in intercultural interactions.

Another important aspect revealed by the analysis is the role of social hierarchy and age in shaping politeness strategies. Uzbek language use is strongly influenced by respect for age and social status, which is reflected in lexical choices, verb forms, and address terms. In English, while respect is also important, it is often expressed through tone, modal verbs, and indirect structures rather than fixed lexical markers. This contrast may lead to situations where Uzbek speakers appear overly formal or, conversely, where English speakers are perceived as insufficiently respectful.

Furthermore, the study demonstrates that pragmatic failure is not merely an individual error but a systemic issue arising from differences in cultural conventions. Such failures can affect not only immediate understanding but also interpersonal relationships, as they may influence how speakers perceive each other’s intentions, attitudes, and level of politeness.

From a pedagogical perspective, these findings highlight the necessity of incorporating authentic intercultural scenarios into language instruction. Learners should be exposed to real-life communicative situations where they can practice interpreting and producing contextually appropriate language. Role-plays, discourse analysis, and comparison of cross-cultural dialogues can be particularly effective in developing this skill.

In addition, raising learners’ awareness of pragmatic variation can help reduce negative transfer from their native language. By explicitly teaching differences in politeness strategies, refusal patterns, and forms of address, educators can equip learners with the tools needed to navigate intercultural communication more successfully.

Ultimately, the comparison between Uzbek and English politeness strategies underscores the complexity of communication beyond grammar and vocabulary. It reveals that successful interaction depends on the ability to align linguistic choices with cultural expectations. Therefore, fostering pragmatic awareness is essential for achieving not only linguistic accuracy but also communicative effectiveness.

Discussion. The findings of this study highlight the importance of integrating cultural awareness into language use. Miscommunication often arises not from linguistic errors but from differences in cultural expectations.



The comparison between Uzbek and English shows that politeness is culturally constructed and varies significantly across languages. Therefore, language learners must develop not only linguistic competence but also intercultural competence.

From a practical perspective, the findings suggest that language teaching should incorporate linguo-cultural elements, including politeness strategies, speech acts, and cultural norms. Such an approach can help learners use language more appropriately and confidently in real-life situations. These findings also reinforce the idea that communication is a dynamic process shaped by both linguistic knowledge and socio-cultural context. In particular, the analysis demonstrates that speakers continuously adjust their language choices based on factors such as social distance, power relations, and situational context. This indicates that effective communication requires a flexible and adaptive use of language rather than reliance on fixed grammatical rules.

Moreover, the study reveals that learners who lack cultural awareness may unintentionally transfer pragmatic norms from their native language into a second language. This phenomenon, often referred to as pragmatic transfer, can result in expressions that are grammatically accurate but pragmatically inappropriate. As a consequence, speakers may be misunderstood or perceived negatively in intercultural interactions. Another important implication of the findings is that intercultural misunderstandings are not always immediately visible. In many cases, communication breakdown occurs subtly, for example, through differences in tone, level of formality, or expectations of politeness. These hidden mismatches can affect the overall effectiveness of communication and may lead to long-term misinterpretations in academic, professional, or social contexts.

In addition, the results of this study suggest that linguo-cultural competence should be viewed as an essential component of communicative competence. It is not sufficient for learners to master vocabulary and grammar alone; they must also develop the ability to interpret cultural cues and respond appropriately. This includes understanding implicit meanings, recognizing culturally specific discourse patterns, and adapting language use to different communicative situations. From a broader perspective, the findings contribute to the growing body of research that emphasizes the role of culture in shaping human interaction. They support the argument that language education should move beyond traditional approaches and adopt more holistic models that integrate cultural, social, and pragmatic dimensions of communication.

Overall, the linguo-cultural approach provides a comprehensive framework for analyzing communication as a culturally embedded process. By integrating language and culture, it enables a deeper understanding of how meaning is produced and interpreted. Therefore, developing linguo-cultural competence is not only beneficial but necessary for effective communication in today's globalized world.

Conclusion. In conclusion, this study has demonstrated that the linguo-cultural approach is essential for understanding the complex nature of communication in a multicultural context. The findings confirm that language cannot be separated from culture, as linguistic forms are deeply embedded in cultural values, social norms, and patterns of interaction.

The analysis of politeness strategies and cultural pragmatic failure in Uzbek and English has shown that even simple lexical items and everyday expressions may carry different pragmatic meanings. These differences often lead to miscommunication, not because of grammatical inaccuracy, but due to a lack of cultural awareness. In particular, variations in directness, indirectness, and politeness conventions highlight how communication is shaped by culturally specific expectations.

Moreover, the study emphasizes that successful communication requires the development of not only linguistic competence but also pragmatic and intercultural competence. Understanding how meaning is constructed within cultural contexts allows speakers to avoid pragmatic failure and engage in more effective interaction.

References.

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2020). Address to the youth of Uzbekistan.



2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
3. Humboldt, W. von. (1999). *On language: On the diversity of human language construction and its influence on the mental development of the human species*. Cambridge University Press.
4. Sapir, E. (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. Harcourt, Brace & Company.
5. Thomas, J. (1983). Cross-cultural pragmatic failure. *Applied Linguistics*, 4(2), 91–112.
6. Telia, V. N. (1996). *Russian phraseology: Semantic, pragmatic and linguo-cultural aspects*. Moscow: Languages of Russian Culture.
7. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding cultures through their key words*. Oxford University Press.
8. Whorf, B. L. (1956). *Language, thought, and reality: Selected writings*. MIT Press.



М.С. Очилова,

базовый докторант Самаркандского государственного педагогического института факультета естественных наук кафедры географии

ЗНАЧЕНИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ, МАСТЕР-КЛАССОВ И ОБМЕНА ОПЫТОМ В ПОВЫШЕНИИ НАВЫКОВ УЧИТЕЛЕЙ ГЕОГРАФИИ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ

Аннотация. В статье рассматривается значение практических занятий, мастер классов и профессионального обмена опытом как ключевой фактор повышению квалификации учителей географии в условиях цифровизации образования. Обосновывается необходимость перехода от теоретического освоения образовательных платформ к практика ориентированному обучению. Анализируются педагогические и методические преимущества интерактивных форм повышения квалификации, а также их влияние на качество преподавания социально-экономической географии.

Ключевые слова: образовательные платформы, практические занятия, матер классы, тренинги, практико-ориентированное повышению квалификации.

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'limni raqamlashtirish sharoitida geografiya o'qituvchilarining malakasini oshirishda asosiy omillar sifatida amaliy mashg'ulotlar, mahorat darslari va professional almashinuvning ahamiyati o'rganiladi. Unda ta'lim platformalarini nazariy ishlab chiqishdan amaliyotga yo'naltirilgan o'qishga o'tish zarurligi asoslanadi. Kasbiy rivojlanishning interaktiv shakllarining pedagogik va metodologik afzalliklari, shuningdek, ularning ijtimoiy va iqtisodiy geografiyani o'qitish sifatiga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'lim platformalari, amaliy mashg'ulotlar, mahorat darslari, treninglar, amaliyotga yo'naltirilgan ilg'or treninglar.

Annotation. This article examines the importance of practical training, master classes, and professional exchange as key factors in improving the skills of geography teachers in the context of digitalization of education. It substantiates the need to shift from the theoretical development of educational platforms to practice-oriented learning. The pedagogical and methodological advantages of interactive forms of professional development are analyzed, as well as their impact on the quality of teaching social and economic geography.

Key words: educational platforms, practical classes, master classes, trainings, practice-oriented advanced training.

Для повышения цифровой грамотности учителей, в стране были разработаны ряд программ. Среди которых важным является Стратегия «Цифровой Узбекистан-2030» в рамках данной программы предусмотрено организация обучения и повышения квалификации отечественных работников и преподавателей, создание «дорожных карт» реализации цифровых проектов в регионах и отраслях. Кроме того, в рамках международной программы Delta: Повышение цифровых компетенций преподавателей, которая была запущена UNESCO в совместительстве с правительством Узбекистана, включает развитие тренингов и подготовку материалов для обучения педагогов цифровым методам. Ещё один проект UNESCO: «ICT Competency Framework for Teachers» в сотрудничестве с образовательным сектором Узбекистана, фокусируется на расширении рамки цифровых компетенций учителей, которая включает разработку учебных модулей и тренингов для повышения цифровых навыков педагогов. UNICEF в сотрудничестве с Министерством дошкольного и школьного образования Узбекистана сотрудничают для охвата всех учителей цифровыми навыками и методиками эффективного применения образовательных технологий в течении ближайших 5 лет. Как отмечает глава представительства ЮНИСЕФ Рехита Кастижио «Учителя – это основа образования и движущая сила перемен и инноваций. Их не должны заменять технологии и искусственный интеллект, а, напротив, они должны обладать способностью использовать технологии, персонализировать обучение, вдохновлять на творчество и расширять возможности



каждого ребёнка». Особенно в условиях импульсивной интеграции образовательных платформ в сферу школьного образования. Навыкам применения и эффективной интеграции образовательных платформ отдаётся центральное место. По этой причине, государственными, негосударственными, и международными организациями созданы ряд курсов, программ и ресурсов, которые можно использовать для повышения цифровых компетенций учителей в Узбекистане.

- Курсы по нейросетям и Python для преподавателей. Министерством экономики Узбекистана совместно с Научно-исследовательским институтом повышения квалификации учителей имени Абдуллы Авлони и Yandex Uzbekistan было запущена бесплатные онлайн-курсы по нейросетям и программированию на Python для учителей, которая обучается в онлайн форме .

- Курсы по ИИ и кибергигиене для учителей. Beeline Uzbekistan Tashkent International University of Education (TIUE) было реализовано обучение для 100 учителей по программам: «Применение нейросетей и искусственного интеллекта», «Кибербезопасность и кибергигиена»

- Модуль «Online transformation and interactive tools». Международная программа организации DVV International Uzbekistan (в рамках международной программы Curriculum globale) предлагает курс для тренеров и преподавателей, направленный на создание и внедрение онлайн-обучения, использование интерактивных цифровых инструментов, внедрение ИИ-инструментов в обучение .

- Курсы на платформе Coursera через IT Education Association активно привлекает учителей и всех желающих к прохождению мировых курсов по цифровым навыкам, программированию, аналитике и др.

В центрах повышения квалификации учителей во всех областях страны ведутся курсы «Цифровые технологии в образование и искусственный интеллект» продолжительность которого 6 часов.

Анализ вышеупомянутых документов и программ показывает, что в целом в стране идёт тенденция развития цифровой компетенции учителей в Узбекистане . Однако в вышеупомянутые программы не подразумевают развития навыков внедрения специфических, предметных образовательных платформ в школьное образование, в том числе и для предмета географии. В связи с чем становятся актуальны вопросы развития методики эффективного применения как универсальных, так и предметных образовательных платформ учителями школ. И особенно на уроках социальной и экономической географии мира, объектом которого являются глобальные динамические процессы. В достижении данной цели, особое значение приобретают практические занятия, мастер-классы и обмен профессиональным опытом, направленные на развитие у педагогов умений осознанно и методически грамотно применять цифровые инструменты и образовательные платформы. Что среди остальных преимуществ, повышает успеваемость, заинтересованность и мотивацию учеников к урокам. А это является мотивирующим силой учителей. Высокие результаты учеников также повышает самоудовлетворённость учителей. Результаты анализа научных литератур, подтверждают, что цифровая компетенция учителей является ключевым условием успешной цифровизации образования. По этой причине особое значение имеют различные формы повышения квалификации педагогов, среди которых наиболее эффективными являются: мастер классы, педагогические тренинги и методические семинары. Данные формы повышения квалифаи позволяет преподавателям не только познакомиться с образовательными платформами и их особенностями, но и формирует навыки их использования .

Практические занятия являются одной из наиболее эффективных форм обучения педагогов в повышения навыков использования образовательных платформ. Их основное преимущество в том, что они позволяют соединить теоретические знания с практическим применением цифровых инструментов. В ходе практических занятий, учителя осваивают интерфейс образовательных платформ, знакомятся с функциональными возможностями и способами интеграции в учебный процесс. На занятиях у преподавателей появляется



возможность на практике применять образовательные платформы для различных целей. В том числе, проведения интерактивных уроков, коммуникация и оценки знаний учащихся. Практические занятия позволяют учителям разрабатывать собственные цифровые учебные материалы, задания и интерактивные карты. Работа с образовательными платформами в ходе практических занятий способствует формированию положительного отношения к цифровым технологиям и стимулирует педагогов к их активному использованию.

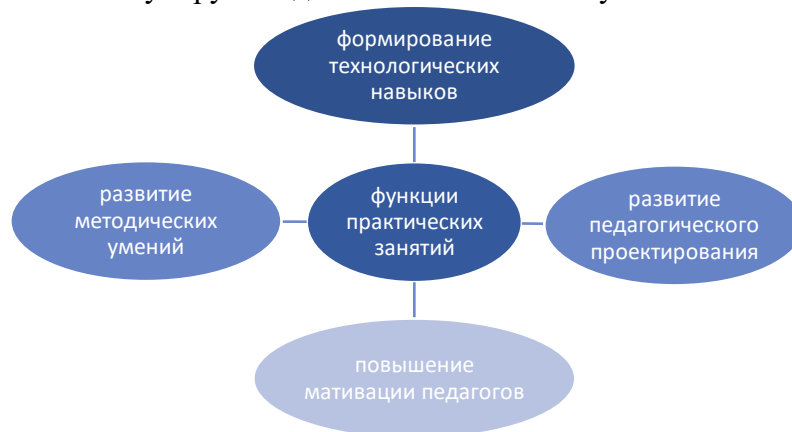


Рис. 5 Функции практических занятий в повышении навыков учителей применения образовательных платформ.

Другой важный способ повышения навыков учителей применения образовательных платформ – это мастер классы. Мастер-классы рассматривается в педагогике как форма обучения, направленная на передачу профессионального опыта через демонстрацию и совместную деятельность. Основное преимущество заключается в практико-ориентированности, обучение через опыт и деятельность. В мастер-классах менторы демонстрируют реальные способы использования образовательных платформ. Что даёт возможность учителям, увидеть практическое применение платформ, понять алгоритмы работы, адаптировать эффективные методики. Участники мастер-классов не только наблюдают, но и выполняют определённые задания. Так как, знания формируются через интеграцию теории и практики. Выполнения заданий, помогает учителям эффективно внедрять полученные знания, в педагогическую практику. Мастер-классы создают условия для профессионального взаимодействия педагогов. А это способствует распространению лучших практик, развитию профессионального сообщества и формированию рефлексивного мышления. Обсуждение результатов обучения с коллегами, позволяет педагогам анализировать свою деятельность, выявлять свои ошибки, совершенствовать свои навыки. Мастер классы способствуют развитию нескольких групп навыков. Ниже они представлены в диаграмме.



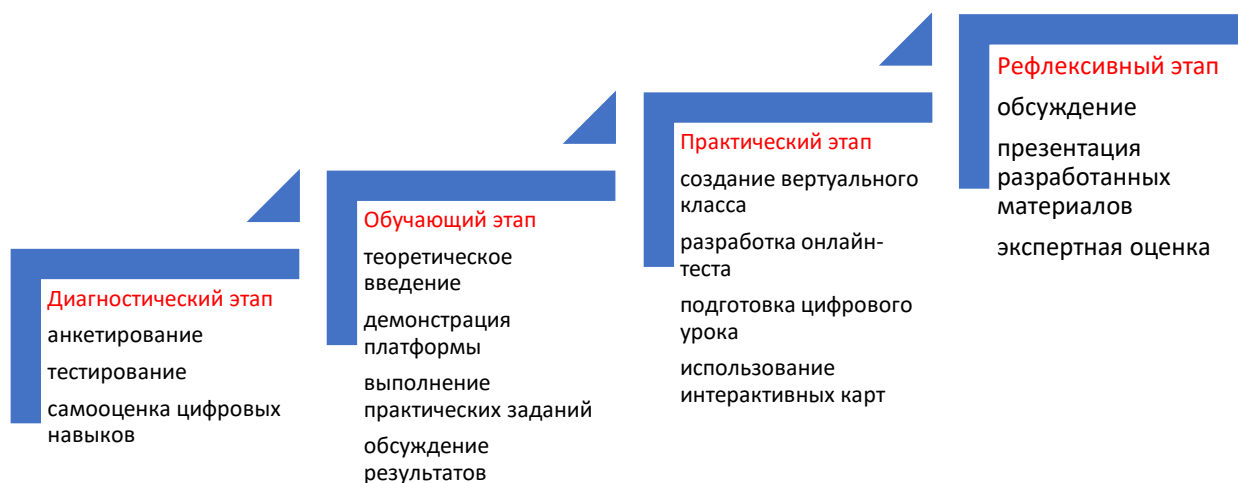
Рис. 6 Навыки формируемые через мастер-классы.

В рамках масъер-классов педагоги выполняют конкретные задания. Такие как, создание вертуального класса, разработка интерактивных тестов, использования цифровых карт, проведение онлайн-уроков. Исследования показывают, что такие формы обучения значительно повышают уровень цифровой компетентности учителей географии и их готовность к использованию образовательных платформ [13].

Современные педагоги должны владеть не только знаниями о современных технологиях, но и навыками использования ИКТ при осуществлении своей профессиональной деятельности. Их интересуют следующие вопросы: каков масштаб применения конкретных образовательных платформ, какие реальные возможности применения образовательных платформ на уроках, как справляются учителя с применением образовательных платформ в обучении. А для менторов и методистов важно знать, какие образовательные платформы предпочитают учителя географии, с какими проблемами они сталкиваются в их внедрения в образовательный процесс. По результатам исследования А.И.Алпатовой [1], выявила основные требования для эффективного внедрения образовательных платформ. К ним входят: доступность и понятность для среднекомпетентных пользователей, непрерывная online и offline поддержка для учителей, консультации, тренинги, обучение пользователей, поддержка функционала, наполнение web-библотеки. Исследования показывают что, для эффективного развития навыков использования образовательных платформ использовать, методику поэтапного перехода. Который включает диагностический, обучающий, практический и рефлексивные этапы. В диагностическом этапе, определяются основные проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели в процессе использования образовательных платформ. Оценивается их мотивация и готовность к использованию образовательных технологий в том числе образовательных платформ. В результате самооценки цифровых навыков, преподаватели оценивают свои конкретные навыки и проанализируют свой потенциал. Тестирования педагогов даёт объективные результаты, что повышает достоверность и валидность диагностики. Обучающий этап – это основное, составляющее всего процесса. Входе чего, даются теоретические знания, визуально демонстрируются образовательные платформы, ментором частично используется некоторые функции образовательных платформ, обсуждаются результаты практики и непонятные особенности учителями и ментором. Практический этап – это важный оживляющий этап методики. В ходе практических заданий у педагогов появляется возможность на практике апробировать полученные знания и формировать практические навыки использования образовательных платформ. Учителя



географии на практических занятиях могут создать виртуальные классы, составить разнообразные виды онлайн тестов, подготовить цифровых уроков или видеоуроков, использовать интерактивные GIS карты. Это помогает преподавателям понять возможности образовательных платформ и их специфические особенности. А также на месте решать некоторые сложности использования образовательных платформ. Рефлексивный этап – это завершающий, но не менее важный этап данного процесса. В ходе данного этапа, преподаватели обсуждают свои результаты и возникшие сложности со своими коллегами и ментором. Презентуют свои разработки выполнение на практических занятиях и индивидуальных заданиях. По итогу всех этапов эксперт даёт свою оценку всему процессу и оценивает участников.



Практика – ориентированный характер мастер-классов делает их ключевым инструментом в повышении навыков учителей применения образовательных платформ и профессионального развития учителей в современной цифровой образовательной среде.

Согласно международным [9],[10], и региональным исследованиям [2],[5],[6],[7], эффективное использование цифровых технологий в образовании возможно только при условии систематического повышения квалификации педагогов. В этой связи особую значимость приобретают активные формы обучения, такие как педагогические тренинги и семинары. Педагогический тренинг рассматривается как форма обучения, направленная на развития практических навыков через активное участия обучающихся. Согласно исследованиям [14], внедрение любых цифровых технологий, в том числе образовательных платформ, в образовательный процесс требует формирования устойчивых практических умений. Устойчивое умение достигается через активную деятельность. Педагогические тренинги являются популярным активизирующим способом повышения навыков учителей. Особенно данный вид обучения является эффективным в непрерывном повышении квалификации. Что соответствует основным педагогическим принципам закона об образования РУ. Тренинги дают возможность за краткий срок получать знания, применять их на практике и выполнить рефлексии. Тренинги базируются на принципах: деятельностного подхода, интегративного обучения и обучения через опыт. Педагогические тренинги являются одной из наиболее эффективных форм развития навыков использования образовательных платформ. Педагогические тренинги имеют ряд преимуществ, прежде всего – это их интерактивность. На тренингах педагоги не только пассивные слушатели, но и активные участники. Выполняют реальные педагогические задачи, используют реальные платформы на практике. И в ходе тренингов активно дискутируют с коллегами. Что способствует повышению вовлечённости педагогов, мотивируют их через эффективного освоение материала. Тренинги в большинстве случаев ориентированы на выполнение конкретных практических задач. Что соответствует модели TRACK, формирование компетенций возможно при интеграции знаний и практики.



Участники тренинга в ходе занятий выполняют задания, анализируют результаты, взаимодействуют друг с другом. Что обеспечивает формирование устойчивых навыков. Во время тренинга педагоги выполняют ряд практических заданий.

Создают онлайн контент и интегрируют их в курсы. При этом развивают навыки использования образовательных платформ, и конкретные их инструменты.

Слушатели исходя от дидактических задач, составляют различные виды тестов, викторин и заданий. При этом они через деятельность адаптируют различные методы в цифровые платформы.

Используют возможности различных интерактивных карт, создают тематические карты. Анализируют их функции и возможности. Возможность сталкиваются со сложностями при их использовании. После чего в ходе дискуссии учителя географии могут обсуждать реальные сложности использования GIS систем, и найти ответы на барьерные вопросы.

Такая деятельность позволяет моделировать реальные педагогические ситуации и формировать профессиональные навыки. В том числе навыки учителей применения образовательных платформ на уроках социально-экономической географии мира.

Неотъемлемой частью повышения квалификации по использованию образовательных платформ, являются семинары. Семинары являются важной формой методической работы, направленной на развитие профессионального мышления педагогов. Что влияет на готовность учителей использовать образовательные платформы и других образовательных технологий. Основными задачами семинаров является: изучение современных образовательных платформ, и интерактивных карт. Анализа опыта использования универсальных и предметных образовательных платформ. В ходе семинаров учителя могут проблему цифровизации образования. Семинары включают научные доклады, обсуждения, анализ педагогических ситуаций и дискуссии. Семинары являются важными в формировании методической культуры учителей. На семинарах педагоги учатся анализировать образовательный процесс, выбрать эффективные методы обучения с использованием образовательных платформ, применению образовательных платформ осознанно используя их максимум возможностей. Семинары так же способствуют к профессиональному взаимодействию между учителями и экспертами. Они создают условия для обмена опытом, обсуждения проблемы, формированию профессиональных сообществ. Кроме того, семинары помогают осмысленно, понимая все возможности и значимость, использовать образовательные платформы. Через обсуждения всех возможностей и преимуществ образовательных платформ, педагоги оценивают потенциал образовательных платформ, и осознанно будут готовы их применять. А это помогает им понять весь педагогический ценность и дидактические возможности образовательных платформ [11]. В результате исследования составлена следующая сравнительная таблица.

Таблица сравнения мастер-класса, тренинга и семинара

Критерий	Мастер-класс	Тренинг	Семинар
Цель	Демонстрация педагогического опыта	Развитие практических навыков	Обсуждение педагогических проблем
Основные методы	Показ и практическая демонстрация	Практические упражнения	Дискуссия и анализ
Активность участников	Средняя	Очень высокая	Средняя
Основной результат	Освоение новых методов	Формирования навыков	Расширение теоретических знаний
Роль преподавателя	Эксперт	Тренер или ментор	Модератор



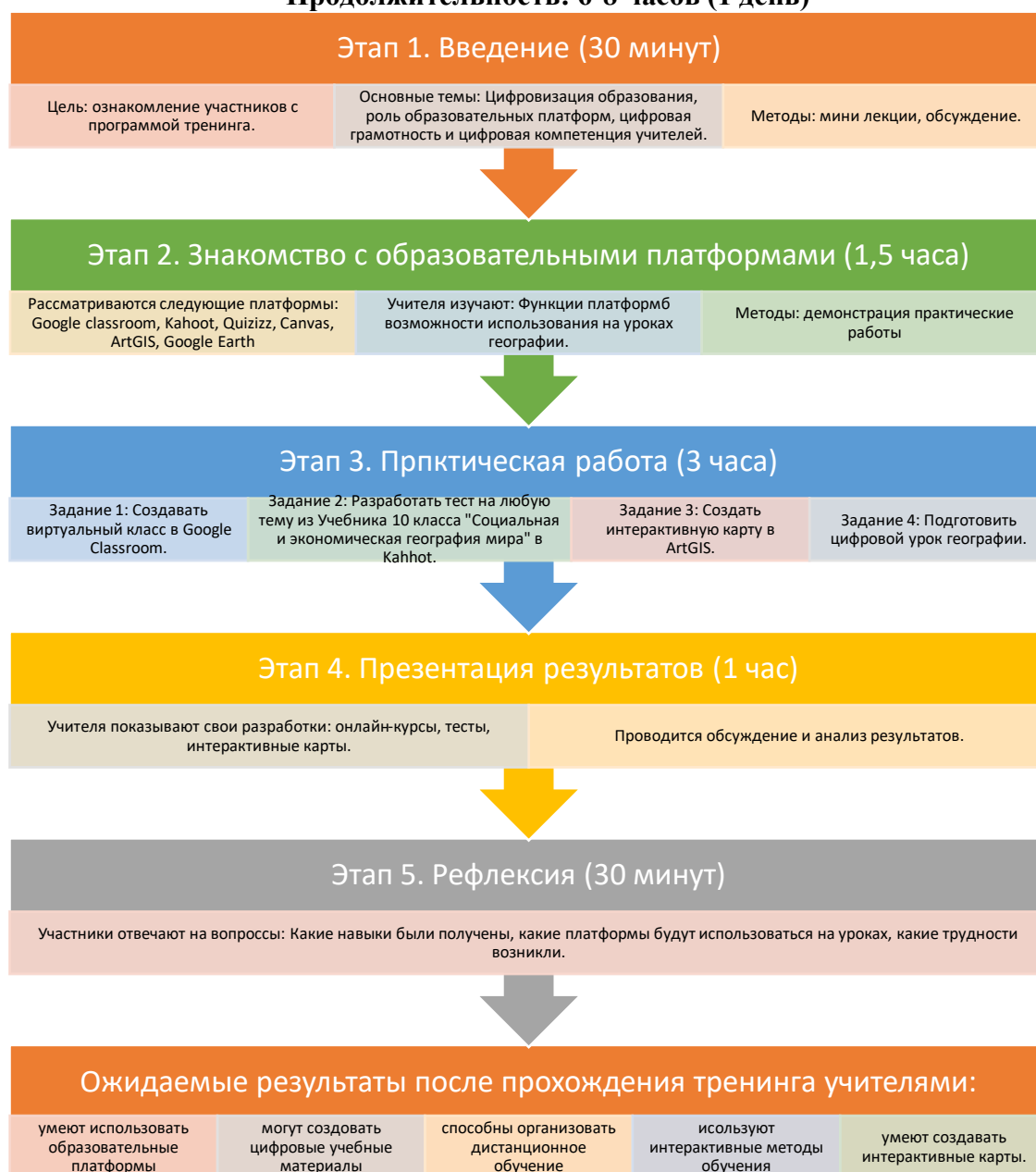
Пример применения	Демонстрация работы Google Classroom, QGIS, Quizzes и др.	Создание-онлайн-курса	Обсуждение цифровизации образования

Исходя из результатов исследования и выше приведённой таблицы видно, что каждый из способов играет определённую роль в повышении навыков учителей по применению и внедрению цифровых платформ в образовательный процесс. Но ни один метод не может быть полноценным самостоятельно. Ведь процесс образования и переквалификации должен способствовать не только формированию знаний, но и развитию навыков их применения в профессиональной деятельности [17]. А результативность этих методов повышается при их уместной и совместной применении.

На основе проведённого исследования разработана «Методика проведения тренинга для учителей географии по использованию образовательных платформ»

Цель тренинга: развитие навыков учителей использования образовательных платформ в преподавании географии.

Продолжительность: 6-8 часов (1 день)





Заклучение. Таким образом, практические занятия играют ключевую роль в формировании навыков использования образовательных платформ у учителей географии. Они позволяют педагогом не только освоить цифровые технологии, но и эффективно интегрировать их в учебный процесс. Практико-ориентированное обучение способствует развитию навыков учителей по использованию образовательных платформ, повышению качества преподавания социально-экономической географии, внедрению инновационных методов обучения. Мастер классы, тренинги и семинары являются эффективными формами повышения квалификации педагогов в области использования образовательных платформ. Они позволяют педагогам не только получить теоретические знания о цифровых технологиях, но и сформировать практические навыки их применения в образовательном процессе. Практико-ориентированное обучение способствует развитию цифровой компетентности учителей, повышению эффективности образовательного процесса и внедрению инновационных педагогических технологий. Следовательно, включение мастер-классов, тренингов и семинаров с акцентом на практические занятия в систему повышения квалификации педагогов является важным условием успешной цифровой трансформации образования.

Источники.

1. Алпатова А.И. Новый подход к профессиональному становлению учителя начальных классов в системе высшего образования: влияние цифровизации / А.И. Алпатова // Международный научно-исследовательский журнал. - 2023. - №2 (128). - URL: <https://research-journal.org/archive/2-128-2023-february/10.23670/IRJ.2023.128.52> (дата обращения: 20.03.2026). - DOI: 10.23670/IRJ.2023.128.52
2. Беркимбаев К. Методологические подходы к формированию цифровой компетентности учителя. <https://journals.rudn.ru/informatization-education/article/view/30225> (дата обращения: 20.03.2026).
3. Beeline Uzbekistan помог 100 учителям освоить ИИ и кибергигиену https://www.uzdaily.uz/ru/beeline-uzbekistan-pomog-100-uchiteli-am-osvoit-ii-i-4kibergigienу/?utm_source=chatgpt.com (дата обращения: 20.03.2026).
4. В систему непрерывного профессионального развития учителей Узбекистана включены курсы по нейронным сетям. https://maili.uz/en/2025/03/11/ministry/?utm_source (дата обращения: 20.03.2026).
5. Жанкушков Б.О., Амирова А.С. Формирование цифровых компетенций будущих учителей посредством электронных образовательных ресурсов. <https://bulletinpedagogical.ablaikhan.kz/index.php/j1/article/view/1853> (дата обращения: 20.03.2026).
6. Исабекова Г.Б., Дуйсенова Н.Т. Проблема повышения компетентности школы и учителя в условиях цифрового образования. <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/view/1827> (дата обращения: 20.03.2026).
7. Тажимурадова Г.А. Развитие цифровой коммуникативной компетентности будущих учителей через интерактивные образовательные технологии. <https://econfseries.com/index.php/3/article/view/3461> (дата обращения: 20.03.2026).
8. Указ Президента -6079-сон от 05.10.2020. Об утверждении Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации. <http://lex.uz/uz/docs/5031048> (дата обращения: 20.03.2026).
9. Agarova E. Формирование цифровых компетенций в рамках программы «Цифровая кафедра». <https://rjep.ru/jour/index.php/rjep/article/view/591> (дата обращения: 20.03.2026).
10. Boronenko T. Formation of digital competence of teachers. <https://journals.rcsi.science/2542-0445/article/view/311704> (дата обращения: 20.03.2026).
11. Ferizat M. Interactive teaching methods for geography teachers. <https://un-pub.eu/ojs/index.php/cjes/article/view/6066> (дата обращения: 20.03.2026).



Odiljonova Kamola Abduvosit qizi,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Andijon davlat pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası v.b.dotsenti
UDK: 81.23:37.013:378:004

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA PSIXOLINGVISTIK YONDASHUV ASOSIDA TALABALARDA LISONIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING TRANSFORMATSION MEXANIZMLARI

Annotatsiya. ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida talabalarda lisoniy tafakkurni rivojlantirishning psixolingvistik asoslari va transformatsion mexanizmlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda til va tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, nutqiy faoliyatning kognitiv mohiyati hamda raqamli texnologiyalar ta'sirida yuzaga keladigan sifat o'zgarishlari ilmiy jihatdan asoslanadi. Tadqiqot natijalari ta'lim jarayonida raqamli vositalardan samarali foydalanish orqali talabalarning nutqiy-kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Kalit so'zlar: lisoniy tafakkur, psixolingvistik yondashuv, raqamli ta'lim muhiti, transformatsion mexanizmlar, kognitiv jarayon, diskurs, semantika, refleksiya, sun'iy intellekt, lingvodidaktika.

Аннотация. в статье комплексно анализируются психолингвистические основы и трансформационные механизмы развития языкового мышления студентов в условиях цифровой образовательной среды. Обосновывается взаимосвязь языка и мышления, когнитивная природа речевой деятельности и качественные изменения, происходящие под влиянием цифровых технологий. Результаты исследования способствуют повышению эффективности формирования речемыслительных компетенций студентов.

Ключевые слова: языковое мышление, психолингвистический подход, цифровая образовательная среда, трансформация, когнитивные процессы, дискурс, семантика, рефлексия, искусственный интеллект, лингводидактика.

Abstract. this article comprehensively analyzes the psycholinguistic foundations and transformational mechanisms of developing students' linguistic thinking in a digital educational environment. The study substantiates the interrelation between language and thinking, the cognitive nature of speech activity, and qualitative changes influenced by digital technologies. The findings contribute to enhancing students' speech and cognitive competencies through effective use of digital tools in education.

Key words: linguistic thinking, psycholinguistic approach, digital learning environment, transformation, cognitive processes, discourse, semantics, reflection, artificial intelligence, linguodidactics.

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida ta'lim tizimi tubdan yangilanish bosqichini boshdan kechirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida raqamli ta'lim muhiti shakllanib, u o'qitishning an'anaviy paradigmalarini sezilarli darajada o'zgartirmoqda. Ayniqsa, til ta'limi sohasida bu o'zgarishlar chuqur psixologik va lingvistik jarayonlarga ta'sir ko'rsatmoqda. Talabalarda lisoniy tafakkurni rivojlantirish masalasi ushbu jarayonlarning markazida turadi, chunki til nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki tafakkurni shakllantiruvchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Psixolingvistik yondashuv mazkur jarayonni tushinishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, nutq faoliyati insonning kognitiv tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, til birliklarini o'zlashtirish jarayoni murakkab psixik jarayonlar orqali amalga oshadi. Lisoniy tafakkur esa til vositasida fikrlash, ma'no yaratish va kommunikativ vaziyatlarda mazmunni adekvat ifodalash qobiliyatidir. Bu jarayon raqamli muhitda yangi sifat darajasiga ko'tariladi.

Raqamli ta'lim muhiti o'zining interaktivligi, multimedaviyligi va moslashuvchanligi bilan ajralib turadi. Ushbu muhit talabalarning bilish faoliyatini faollashtirib, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Raqamli platformalarda taqdim etilayotgan turli formatdagi axborotlar



talabaning kognitiv jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Natijada tafakkurning yangi shakllari yuzaga keladi, bu esa lisoniy tafakkurning transformatsiyasiga olib keladi. Transformatsiya tushunchasi bu yerda oddiy rivojlanish emas, balki sifat jihatidan o'zgarish sifatida talqin etiladi. Talaba nafaqat ko'proq bilimga ega bo'ladi, balki uning fikrlash uslubi, nutqiy strategiyalari va semantik tuzilmalari tubdan o'zgaradi. Bu jarayon bir qator psixolingvistik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Raqamli muhitda kognitiv jarayonlarning jadallashuvi kuzatiladi. Axborot oqimining intensivligi talabaning diqqatini boshqarish, tezkor qaror qabul qilish va ma'lumotlarni tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa tafakkurning operativligini oshiradi. Shu bilan birga, semantik tizim ham kengayadi. Talaba turli kontekstlarda yangi ma'nolarni anglay boshlaydi, bu esa uning nutqiy ifodalarini boyitadi. Diskursiv faoliyat ham sezilarli darajada o'zgaradi. Raqamli muhitda kommunikatsiya ko'proq yozma va multimodal shakllarda amalga oshadi. Bu esa nutqning strukturasiga, mantiqiy izchilligiga va ifoda usullariga yangi talablar qo'yadi. Talaba o'z fikrini turli platformalarda moslashuvchan tarzda ifodalashni o'rganadi. Interaktivlik lisoniy tafakkurning ijtimoiy jihatini kuchaytiradi. Talabalar o'rtasidagi muloqot, fikr almashish va hamkorlik faoliyati ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Bu jarayon psixolingvistik nuqtayi nazardan nutqiy faoliyatning faollashuvi va avtomatlashuviga olib keladi. Refleksiv jarayonlar esa talabaning o'z nutqiy faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Raqamli vositalar yordamida talaba o'z xatolarini aniqlab, ularni tuzatish ustida ishlaydi. Bu esa metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiradi. Mazkur jarayonlarning barchasi yagona tizim sifatida qaralganda, lisoniy tafakkurning transformatsion modeli shakllanadi. Ushbu modelda raqamli muhit, psixolingvistik mexanizmlar va natijaviy kompetensiyalar o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi. Model talabaning boshlang'ich darajasidan yuqori darajadagi lisoniy tafakkurga o'tish bosqichlarini aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Raqamli ta'lim muhitida lisoniy tafakkurning shakllanishi va rivojlanishini chuqur tahlil qilish, avvalo, til va tafakkur o'rtasidagi dialektik munosabatni yangicha ilmiy paradigmalarda qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda til nafaqat fikrni ifodalovchi vosita, balki tafakkurni tashkil etuvchi va boshqaruvchi tizim sifatida talqin qilinadi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, lisoniy tafakkur inson ongida sodir bo'ladigan murakkab kognitiv operatsiyalarning mahsuli bo'lib, u tashqi axborot oqimining ichki semantik strukturalarga aylanish jarayonini ifodalaydi. Raqamli muhit aynan ushbu jarayonni jadallashtiruvchi va yangi shakllarga olib chiquvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Raqamli texnologiyalar ta'sirida tafakkurning strukturaviy tashkil topishi ham o'zgaradi. An'anaviy ta'lim sharoitida tafakkur ko'proq chiziqli va izchil xarakterga ega bo'lsa, raqamli muhitda u tarmoqli, assotsiativ va ko'p qatlamli ko'rinishga ega bo'ladi. Bu esa lisoniy tafakkurning semantik kengayishiga olib keladi. Talaba bir vaqtning o'zida bir nechta axborot manbalari bilan ishlash orqali turli ma'no qatlamlarini o'zaro bog'laydi, natijada uning nutqiy faoliyatida murakkab semantik konstruksiyalar yuzaga keladi.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan, bunday o'zgarishlar ichki nutq mexanizmlarining faollashuvi bilan bog'liqdir. Ichki nutq inson tafakkurining asosiy vositasi bo'lib, u tashqi nutqqa nisbatan tezkor va ixcham shaklda amalga oshadi. Raqamli muhitda ichki nutqning roli yanada ortadi, chunki talaba ko'p hollarda axborotni mustaqil ravishda tahlil qiladi, baholaydi va qayta ishlab chiqadi. Bu jarayon lisoniy tafakkurning individuallashtiruviga olib keladi. Raqamli ta'lim muhiti sharoitida nutqiy faoliyatning multimodalligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Matn, audio, video va vizual elementlarning uyg'unlashuvi talabaning axborotni qabul qilish va qayta ishlash jarayonini murakkablashtiradi, shu bilan birga uni samaraliroq qiladi. Multimodal taqdimotlar talabaning tasavvurini kengaytiradi, abstrakt tushunchalarni aniqroq idrok etishga yordam beradi va lisoniy tafakkurning obrazli komponentini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, raqamli muhitda yuzaga keladigan kommunikativ vaziyatlar ham an'anaviy muloqot shakllaridan farq qiladi. Onlayn muloqotda vaqt va makon chegaralarining yo'qligi, anonimlik darajasining nisbatan yuqoriligi hamda kommunikatsiyaning tezkorligi nutqiy strategiyalarning o'zgarishiga olib keladi. Talaba qisqa, lo'nda, lekin mazmunan boy ifodalar yaratishga intiladi. Bu esa lisoniy tafakkurning kompressiyalashuviga, ya'ni ma'no zichligining ortishiga sabab bo'ladi. Raqamli muhitda sun'iy intellekt texnologiyalarining qo'llanilishi esa



psixolingvistik jarayonlarga yangi o'lcham olib kiradi. Sun'iy intellekt asosidagi tizimlar talabaning nutqini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va individual tavsiyalar berish orqali o'quv jarayonini shaxsiylashtiradi. Bu esa o'z navbatida lisoniy tafakkurning rivojlanish dinamikasini tezlashtiradi. Talaba o'z nutqiy faoliyati ustidan doimiy nazorat o'rnatish imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa refleksiv tafakkurning shakllanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Lisoniy tafakkurning rivojlanishida affektiv omillar ham muhim rol o'ynaydi. Raqamli ta'lim muhiti talabaning motivatsiyasini oshiradi, uning o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Interaktiv vositalar, o'yin elementlari va vizual effektlar talabaning emotsional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa psixolingvistik jarayonlarning samaradorligini oshiradi, chunki emotsional faollik kognitiv jarayonlarni qo'llab-quvvatlaydi. Mazkur jarayonlarni tizimli ravishda tahlil qilish natijasida lisoniy tafakkurning rivojlanishi ko'p darajali va ko'p komponentli tizim ekanligi aniqlanadi. Ushbu tizimda kognitiv, lingvistik, psixologik va texnologik omillar o'zaro uzviy bog'liq holda faoliyat yuritadi. Raqamli ta'lim muhiti ushbu omillarni yagona integrativ maydonga birlashtirib, yangi sifat darajasini yuzaga keltiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda tashkil etilgan ta'lim jarayonida talabalarning lisoniy tafakkuri an'anaviy sharoitga nisbatan tezroq va samaraliroq rivojlanadi. Bu esa o'qitish metodikasini qayta ko'rib chiqishni, psixolingvistik yondashuv asosida yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishni talab etadi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida individual yondashuvni ta'minlash, talabaning kognitiv xususiyatlarini hisobga olish va raqamli vositalardan maqsadli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mazkur tadqiqot doirasida aniqlanishicha, lisoniy tafakkurning transformatsion rivojlanishi uzluksiz va bosqichma-bosqich jarayon bo'lib, u ma'lum didaktik sharoitlar mavjud bo'lgandagina samarali amalga oshadi. Bunday sharoitlarga ochiq axborot muhiti, interaktiv ta'lim platformalari, individual ta'lim trayektoriyalari va refleksiv faoliyatni qo'llab-quvvatlovchi mexanizmlar kiradi. Natijada, raqamli ta'lim muhiti psixolingvistik yondashuv bilan uyg'unlashgan holda lisoniy tafakkurni rivojlantirishning kuchli vositasiga aylanadi. Ushbu integratsiya ta'lim jarayonining sifatini oshiradi, talabalarning intellektual salohiyatini kengaytiradi va ularni zamonaviy axborot jamiyatida samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi.

Tahlil va natijalar. Raqamli ta'lim muhitida lisoniy tafakkurni rivojlantirish jarayonini chuqurroq anglash uchun uni faqat pedagogik yoki lingvistik hodisa sifatida emas, balki murakkab ochiq tizim sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday tizimda kiruvchi axborot, uni qayta ishlash mexanizmlari va natijaviy nutqiy faoliyat o'zaro dinamik aloqada bo'ladi. Ushbu tizimning barqaror ishlashi va rivojlanishi psixolingvistik qonuniyatlarga asoslanadi, biroq raqamli muhit ta'sirida ushbu qonuniyatlar yangi sifat ko'rinishlariga ega bo'ladi. Metodologik jihatdan mazkur tadqiqot integrativ yondashuvga tayanadi, unda psixolingvistika, kognitiv lingvistika, pedagogika va raqamli didaktika o'zaro uyg'unlashadi. Bu esa lisoniy tafakkurni rivojlantirish jarayonini ko'p qirrali va kompleks tahlil qilish imkonini beradi. Integrativ yondashuv doirasida til nafaqat semantik tizim, balki kognitiv modellashirish vositasi sifatida qaraladi. Talaba esa ushbu tizimda faol subyekt sifatida namoyon bo'lib, u axborotni passiv qabul qiluvchi emas, balki uni faol qayta ishlab chiquvchi va yangi ma'no yaratuvchi shaxs hisoblanadi.

Raqamli muhitda lisoniy tafakkurning rivojlanishi jarayonida sinergetik effekt ham kuzatiladi. Bu effekt turli komponentlarning o'zaro ta'siri natijasida yangi sifat darajasining yuzaga kelishini anglatadi. Masalan, vizual va verbal axborotning birgalikda taqdim etilishi talabaning tushunish darajasini oshiradi, bu esa uning nutqiy ifodalarida murakkab semantik strukturalarning paydo bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, interaktivlik va tezkor aloqa imkoniyatlari tafakkurning dinamikligini kuchaytiradi. Lisoniy tafakkurning transformatsion rivojlanishini tushuntirishda konstruktivistik yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu yondashuvga ko'ra, bilim tashqi manbadan tayyor holda olinmaydi, balki talabaning faol ishtiroki orqali shakllanadi. Raqamli muhit aynan shunday faoliyat uchun qulay sharoit yaratadi. Talaba turli axborot manbalari bilan ishlash jarayonida o'z bilimini mustaqil ravishda quradi, bu esa uning tafakkurini chuqurlashtiradi. Psixolingvistik jarayonlarda vaqt omili ham alohida o'rin tutadi. Raqamli muhitda axborotning tezkorligi tafakkurning tezlashuviga olib keladi, biroq bu jarayon har doim ham ijobiy natija bermasligi mumkin. Ba'zi hollarda yuzaki idrok etish, chuqur tahlilning



yetishmasligi kuzatiladi. Shu sababli ta'lim jarayonida muvozanatni ta'minlash, ya'ni tezkorlik va chuqurlik o'rtasidagi uyg'unlikni saqlash muhim didaktik vazifa hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Lisoniy tafakkurning rivojlanishida individual farqlar ham muhim rol o'ynaydi. Har bir talabaning kognitiv uslubi, axborotni qabul qilish va qayta ishlash strategiyalari turlicha bo'ladi. Raqamli ta'lim muhiti ushbu farqlarni hisobga olish imkonini beradi, chunki u individual ta'lim trayektoriyalarini shakllantirishga yordam beradi. Bu esa psixolingvistik jarayonlarning samaradorligini oshiradi. Mazkur tadqiqot doirasida lisoniy tafakkurni rivojlantirishning bosqichli modeli ham taklif etiladi. Ushbu modelda talabaning boshlang'ich darajadagi reproduktiv faoliyatidan boshlab, ijodiy va refleksiv tafakkur darajasiga o'tishi bosqichma-bosqich yoritiladi. Har bir bosqich o'ziga xos psixolingvistik mexanizmlar bilan tavsiflanadi va ular raqamli muhitda turlicha namoyon bo'ladi. Raqamli ta'lim muhitida lisoniy tafakkurning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, texnologik vositalarning o'zi yetarli emas. Muhimi, ularni pedagogik jihatdan to'g'ri integratsiya qilishdir. Agar texnologiyalar maqsadsiz yoki noto'g'ri qo'llanilsa, ular aksincha, tafakkur rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli psixolingvistik yondashuv asosida ishlab chiqilgan metodik tizimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, raqamli muhitda lisoniy tafakkurning rivojlanishi jarayonida ijtimoiy-madaniy omillar ham katta rol o'ynaydi. Til ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatdagi o'zgarishlarga bevosita bog'liq bo'lib, raqamli kommunikatsiya yangi nutqiy madaniyatni shakllantirmoqda. Bu esa lisoniy tafakkurning yangi shakllarini yuzaga keltiradi, xususan, qisqartirilgan ifodalar, emotsional belgilar va multimodal elementlarning keng qo'llanilishi kuzatiladi. Tadqiqot natijalarini umumlashtirgan holda aytish mumkinki, raqamli ta'lim muhitida psixolingvistik yondashuv asosida lisoniy tafakkurni rivojlantirish ko'p omilli, murakkab va dinamik jarayon bo'lib, u doimiy takomillashib borishni talab etadi. Ushbu jarayonni samarali boshqarish uchun ilmiy asoslangan metodik yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar va individual ta'lim strategiyalarining uyg'unligi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 1993.
2. Mahmudov N. O'zbek tilining nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2002.
4. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent, 2010.
5. Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent, 2008.
6. Yo'ldoshev B. Til tizimi va nutq faoliyati. – Toshkent, 2012.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati asoslari. – Toshkent, 2006.
8. Rahmatullayev Sh. Leksikologiya asoslari. – Toshkent, 2010.
9. Qodirov A. Til va tafakkur masalalari. – Toshkent, 2005.
10. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik asoslari. – Toshkent, 2008.
11. Safarov Sh. Semantika va pragmatika. – Toshkent, 2013.
12. Ne'matov H. Lingvistik tadqiqot asoslari. – Toshkent, 2007.



Ahmadova Mahbuba Shavkat qizi,
*Buxoro davlat innovatsiyalar universiteti pedagogika psixologiya
va sport kafedrası o'qituvchisi*

O'QUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA NAVOIY MEROSINI O'RGANISHNING AKSILOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchi shaxsini shakllantirishda Alisher Navoiy adabiy merosini o'rganishning aksiologik imkoniyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida Navoiy asarlarida aks etgan qadriyatlar tizimi, ularning zamonaviy ta'lim tizimida qo'llanilishi hamda o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirishdagi ahamiyati nazariy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada pedagogik aksiologiya tamoyillari asosida Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Navoiy asarlaridagi insoniylilik, adolat, mehr-oqibat, vatanparvarlik kabi qadriyatlar o'quvchi shaxsini shakllantirish uchun muhim aksiologik zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: aksiologiya, qadriyat, Navoiy merosi, shaxs shakllantirish, ma'naviy tarbiya, pedagogik imkoniyatlar, o'quvchi, ta'lim jarayoni.

Аннотация. В данной статье исследуются аксиологические возможности изучения литературного наследия Алишера Навои в формировании личности учащегося. В ходе исследования теоретически проанализированы система ценностей, отражённая в произведениях Навои, их применение в современной системе образования, а также их значение в развитии духовно-нравственных качеств у учащихся. Результаты исследования свидетельствуют о том, что такие ценности, как гуманизм, справедливость, милосердие, патриотизм, отражённые в произведениях Навои, создают важную аксиологическую основу для формирования личности учащегося.

Ключевые слова: аксиология, ценность, наследие Навои, формирование личности, духовное воспитание, педагогические возможности, учащийся, образовательный процесс.

Abstract. This article explores the axiological potential of studying the literary heritage of Alisher Navoi in the formation of students' personalities. The research theoretically analyzes the system of values reflected in Navoi's works, their application in the modern educational system, and their significance in developing students' moral and spiritual qualities. The research findings indicate that such values as humanism, justice, compassion, and patriotism, reflected in Navoi's works, create an important axiological foundation for the formation of students' personalities.

Key words: axiology, value, Navoi's heritage, personality formation, moral education, pedagogical opportunities, student, educational process.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uning ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda milliy adabiy meros, xususan, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. Navoiy merosi nafaqat badiiy-estetik qadriyatlar manbai, balki chuqur falsafiy, axloqiy va tarbiyaviy g'oyalar xazinasidir. Shaxs shakllanishida qadriyatlar tizimining o'rni beqiyos bo'lib, bu borada aksiologiya fani muhim nazariy asos yaratadi. Pedagogik aksiologiya o'quvchilarda qadriyatli munosabatlarni shakllantirish jarayonini o'rganadi va bu jarayonda adabiy meros asosiy vositalardan biri sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida milliy qadriyatlarni saqlab qolish, yosh avlodga singdirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifaga aylangan. Navoiy asarlarining aksiologik potensialini ta'lim jarayonida to'liq ishga solish hali yetarlicha tadqiq etilmagan masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi Alisher Navoiy merosini o'rganish orqali o'quvchi shaxsini shakllantirishning aksiologik imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslash va ta'lim amaliyotiga tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: Navoiy asarlaridagi qadriyatlar tizimini aniqlash, pedagogik aksiologiya nuqtai nazaridan ularni tahlil qilish, o'quvchi shaxsini shakllantirishda ushbu qadriyatlardan foydalanish yo'llarini belgilash.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-taqqoslash va tizimli yondashuv metodlari qo'llanildi. Nazariy asos sifatida pedagogik aksiologiya tamoyillari,



shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi va madaniyatshunoslik yondashuvlari asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida Navoiy asarlari, pedagogika nazariyasiga oid ilmiy manbalar, zamonaviy metodologik ishlanmalar keng tahlil qilindi. Aksiologiya - qadriyatlar haqidagi falsafiy ta'limot bo'lib, u shaxs hayotida qadriyatlarning o'rni va ahamiyatini o'rganadi. Pedagogik aksiologiya esa ta'lim-tarbiya jarayonida qadriyatlarni shakllantirish qonuniyatlarini tadqiq etadi. Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asari ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar manbai sifatida alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda jamiyatning turli tabaqalari, ularning axloqiy sifatleri haqida chuqur mulohazalar bayon etilgan, insonning ijtimoiy burchlari, axloqiy javobgarligi masalalari yoritilgan [1]. "Xamsa"da esa inson kamoloti, muhabbat, sadoqat, vatanparvarlik kabi qadriyatlar badiiy obrazlar orqali ifodalangan bo'lib, asardagi qahramonlar o'z xatti-harakatlari bilan ezgulik, adolat, mardlik kabi fazilatlarini namoyon etadilar [2]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Navoiy merosining aksiologik jihatlari hali to'liq o'rganilmagan va bu sohada yangi tadqiqotlar olib borish zarur.

Alisher Navoiy merosi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Muhammadiyeva va Amirova boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda Navoiy merosidan foydalanish metodikasini ishlab chiqqan bo'lib, tadqiqotchilar Navoiy asarlarining yosh o'quvchilarga ta'sirini, ularning axloqiy tushunchalarini shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatib berganlar, shuningdek, ta'lim jarayonida Navoiy she'riyatidan foydalanishning didaktik tamoyillarini belgilab berganlar [3]. Aminjonova Navoiy ilmiy merosini o'rganish masalalarini tadqiq etgan va uning asarlarida aks etgan pedagogik g'oyalarni tahlil qilgan, xususan, Navoiy ijodida ilm-ma'rifatni ulug'lash, komil inson tarbiyasi haqidagi qarashlarni yoritib bergan [4]. Kaldibekova va Xodjayevning tadqiqotlariga ko'ra, pedagogik aksiologiya o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, ularning shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish masalalarini qamrab oladi, bunda qadriyatlar shaxs xulq-atvorining asosiy regulyatori sifatida namoyon bo'ladi [5]. Siddiqov tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda aksiologik kompetensiyani shakllantirish mexanizmlari tahlil qilingan bo'lib, tadqiqotchi qadriyatli munosabatlarni rivojlantirishda adabiy asarlarning muhim o'rin tutishini, o'quvchilarda qadriyatli ongni shakllantirishda badiiy adabiyotning o'ziga xos imkoniyatlari mavjudligini ta'kidlaydi [6]. Karimov umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyotiga bag'ishlangan asarida shaxs tarbiyasida milliy qadriyatlarning o'rnini alohida qayd etgan va ta'lim jarayonida ulardan foydalanishning samarali usullarini taklif qilgan, jumladan, adabiy asarlar orqali o'quvchilarda vatanparvarlik, mehr-oqibat, halollik kabi sifatlerini shakllantirish mumkinligini asoslagan [7].

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Navoiy asarlarida o'quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qiladigan bir qator muhim qadriyatlar tizimi mavjud. Birinchidan, insoniylik va mehr-oqibat qadriyatlari Navoiy ijodining asosiy leymotivlaridan biri hisoblanadi. Bu qadriyatlar o'quvchilarda gumanistik dunyoqarashni shakllantirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, adolat va haqiqatgo'ylik qadriyatlari Navoiy asarlarida keng yoritilgan. Shoir o'z asarlaridagi qahramonlar obrazlari orqali adolatli bo'lish, haqiqatni himoya qilish g'oyalarini ilgari suradi. Uchinchidan, vatanparvarlik va milliy ong qadriyatlari Navoiy ijodining ajralmas qismi bo'lib, u o'z ona tilini, xalqini, vatanini cheksiz muhabbat bilan kuylagan. To'rtinchidan, ilm-ma'rifat va kamolot qadriyatlari Navoiy asarlarida alohida o'rin tutadi. Shoir ilm olishni, o'z ustida ishlashni, ma'naviy kamolotga erishishni har bir inson uchun zarur deb bilgan. Abduqayumova tadqiqotida ta'kidlaganidek, shaxs tarbiyasida qadriyatli munosabatlarni shakllantirish uzoq muddatli va izchil jarayon bo'lib, u ta'lim-tarbiya ishining barcha bosqichlarida amalga oshirilishi kerak, bunda adabiy meros muhim vosita sifatida xizmat qiladi [8].

Pedagogik aksiologiya nuqtai nazaridan ushbu qadriyatlar o'quvchi shaxsini shakllantirish jarayonida turli yo'nalishlarda qo'llanilishi mumkin. Ta'lim jarayonida Navoiy asarlarini o'rganish orqali o'quvchilarda qadriyatli munosabatlar tizimi bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Bu jarayon bir necha bosqichdan iborat bo'lib, birinchi bosqichda o'quvchilar Navoiy asarlari bilan tanishadi, ulardagi qadriyatlarni angelaydi. Ikkinchi bosqichda o'quvchilar ushbu qadriyatlarni o'z hayotiy tajribalari bilan bog'laydi, ularni emotsional jihatdan his qiladi. Uchinchida bosqichda qadriyatlar o'quvchining shaxsiy e'tiqodiga, xulq-atvor normalariga aylanadi. Bu jarayonda o'qituvchining roli beqiyos muhim bo'lib, u o'quvchilarga qadriyatlarni anglash, qabul qilish va amalda qo'llashda yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Rahmatullayev hozirgi adabiy o'zbek tili bo'yicha



o'tkazgan tadqiqotida til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni, til orqali qadriyatlarni ifodalash xususiyatlarini tahlil qilgan bo'lib, Navoiy asarlarining lingvistik jihatdan ham boy ekanligi, o'zbek tilining imkoniyatlarini to'liq namoyon etishi ta'kidlangan [9]. Shu nuqtai nazardan, Navoiy merosini o'rganish nafaqat ma'naviy-axloqiy, balki til madaniyatini rivojlantirish uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Navoiy merosini o'qitishning aksiologik imkoniyatlarini amalga oshirishda bir qator pedagogik shartlar zarur. Avvalo, o'qituvchi Navoiy asarlaridagi qadriyatlarni chuqur tushunishi va ularni zamonaviy kontekstda talqin qila olishi lozim. Shuningdek, ta'lim jarayonida interfaol usullardan foydalanish, o'quvchilarni faol munozaralarga jalb qilish maqsadga muvofiqdir. Harmer ta'lim metodikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida o'quvchilarga til o'rgatishda madaniy kontekstning ahamiyatini ta'kidlagan bo'lib, bu tamoyil Navoiy merosini o'qitishda ham qo'llanilishi mumkin, chunki adabiy asarlar orqali o'quvchilar nafaqat til ko'nikmalarini, balki madaniy qadriyatlarni ham o'zlashtirishadi [10]. Tadqiqot natijalarini muhokama qilish jarayonida shuni ta'kidlash joizki, Navoiy merosining aksiologik imkoniyatlari nafaqat adabiyot darslari, balki boshqa fanlarni o'qitishda ham qo'llanilishi mumkin. Masalan, tarix darslarida Navoiy davri, uning ijtimoiy-siyosiy qarashlari o'rganilishi, ona tili darslarida uning til boyligi, so'z san'ati tahlil qilinishi mumkin. Shunday qilib, Navoiy merosi o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish uchun keng aksiologik imkoniyatlar taqdim etadi.

Navoiy asarlarida aks etgan qadriyatlar tizimini tahlil qilish jarayonida shuni alohida ta'kidlash lozimki, buyuk shoir ijodida inson ma'naviy kamolotining barcha bosqichlari izchil yoritilgan. Navoiy qahramonlari o'z hayot yo'lida turli sinovlarga duch keladi, axloqiy tanlovlar oldida qoladi va pirovardida ezgulik, adolat, insoniylik tamoyillariga sodiq qolish orqali ma'naviy yuksalishga erishadilar. Bu badiiy konsepsiya zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega, chunki o'quvchilar adabiy qahramonlar taqdiri orqali o'z hayotiy vaziyatlarini anglash, to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Navoiy asarlaridagi konfliktlar, ularning yechimi, qahramonlarning ichki kechinmalari o'quvchilarda emotsional intellektni, empatiya hissini shakllantiradi. Shuningdek, shoir ijodidagi lirik qahramonning ruhiy olami, uning go'zallik, muhabbat, do'stlik haqidagi teran mushohadasi o'quvchilarda estetik did, badiiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

O'quvchi shaxsini shakllantirishda Navoiy merosining yana bir muhim aksiologik jihati shundaki, uning asarlarida individual va ijtimoiy qadriyatlar uyg'un tarzda ifodalangan. Bir tomondan, shoir inson shaxsiy kamolotini, uning ichki dunyosini boyitishni ulug'laydi, ikkinchi tomondan, insonning jamiyatdagi o'rni, burchlari, javobgarligi masalalarini ham chuqur yoritadi. Bu ikki yo'nalishning birligi zamonaviy ta'limda shaxsga yo'naltirilgan va ijtimoiylashtirishga qaratilgan yondashuvlarni uyg'unlashtirish imkonini beradi. Navoiy asarlarini o'rganish orqali o'quvchilar nafaqat o'z shaxsiy sifatlarini rivojlantiradi, balki jamiyatda faol, mas'uliyatli fuqaro sifatida shakllanadi. Shoir ijodidagi mehnat, halollik, kamtarlik, sahiylik kabi fazilatlar o'quvchilarda ijobiy xulq-atvor namunalari shakllantiradi, ularni hayotda muvaffaqiyatga erishish yo'llarini to'g'ri belgilashga yo'naltiradi. Bundan tashqari, Navoiy asarlaridagi tabiat tasvirlari, go'zallik talqini o'quvchilarda ekologik ong, atrof-muhitga mehr-muhabbat hissini tarbiyalashda ham muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Alisher Navoiy adabiy merosi o'quvchi shaxsini shakllantirishda katta aksiologik imkoniyatlarga ega. Navoiy asarlarida ifodalangan insoniylik, adolat, mehr-oqibat, vatanparvarlik, ilm-ma'rifat kabi qadriyatlar zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishiga muhim hissa qo'shadi. Pedagogik aksiologiya tamoyillariga asoslangan holda Navoiy merosini o'qitish o'quvchilarda qadriyatli munosabatlar tizimini bosqichma-bosqich shakllantirish imkonini beradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Navoiy asarlarini o'qitishda o'qituvchining malakasi, interfaol usullardan foydalanish, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, Navoiy merosining aksiologik imkoniyatlari nafaqat adabiyot, balki boshqa fanlar o'qitilishida ham qo'llanilishi mumkin. Kelgusida Navoiy asarlaridagi qadriyatlarni o'qitishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish, ularning samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali tekshirish



maqsadga muvofiq bo'ladi. Xulosa qilib aytganda, Navoiy merosi o'quvchi shaxsini shakllantirishda bebaho qadriyatlar manbai sifatida ta'lim amaliyotida keng qo'llanilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2006. - 35–58-b. - URL: https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy/mahbub_ul_qulub.pdf
2. Navoiy A. Xamsa. - Toshkent: Sharq, 2011. - 112–145-b. - URL: https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy/xamsa.pdf
3. Muhammadiyeva M., Amirova G. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishda Alisher Navoiy merosidan foydalanish metodikasi. - 2023. - 16–24-b. - URL: <https://bestpublication.org/index.php/iq/article/view/5656>
4. Aminjonova D. Alisher Navoiy ilmiy merosini o'rganish masalalari. - 2024. - 32–36-b. - URL: <https://newjournal.org/01/article/view/13677>
5. Kaldibekova A., Xodjayev B. Pedagogik aksiologiya. - Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2009. - 49–60-b. - URL: <https://api.ziyouz.com/uploads/books/7070/57cfdd3302e08.pdf>
6. Siddiqov B. Aksiologik kompetensiyani shakllantirish mexanizmlari. - Toshkent, 2023. - 20–32-b. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/umumiy-o-rta-ta-limda-aksiologik-tarbiya-mexanizmlarini-takomillashtirish-pedagogik-muammo-sifatida>
7. Karimov B. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. - Toshkent: Renessans Edu, 2024. - 88–102-b. - URL: https://renessans-edu.uz/files/books/2024-11-28-07-36-34_5cdf915759407f5c2d72a3c688e91fce.pdf
8. Abduqayumova F. Shaxs tarbiyasi va pedagogik yondashuvlar. - 2025. - 12–26-b. - URL: <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/download/7610/6984/14317>
9. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. - Toshkent: Universitet, 2006. - 210–225-b. - URL: https://library.samdu.uz/files/hozirgi_adabiy_ozbek_tili_sintaksis.pdf
10. Harmer J. How to Teach English. - Harlow: Pearson Education, 2007. - 52–68-b. - URL: <https://archive.org/details/howtoteachenglis0000harm>



Kalandarov Jahongir,
Navoiy viloyati Kasbiy ta'lim boshqarmasi boshlig'i

TEXNIKUM O'QUVCHILARIDA KASBIY O'ZINI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashni rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik va psixologik determinantlar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta'lim muhiti, motivatsiya, refleksiya va ijtimoiy omillarning o'quvchilarning kasbiy yo'nalganligiga ta'siri yoritiladi. Olingan natijalar kasbiy o'zini anglashni samarali rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarurligini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: kasbiy o'zini anglash, texnikum o'quvchilari, pedagogik determinantlar, psixologik determinantlar, kasbiy motivatsiya, shaxs rivoji, kasbiy identifikatsiya.

Аннотация. В данной статье научно анализируются педагогические и психологические детерминанты развития профессионального самосознания у учащихся техникумов. В исследовании раскрывается влияние образовательной среды, мотивации, рефлексии и социальных факторов на формирование профессиональной направленности обучающихся. Полученные результаты обосновывают необходимость комплексного подхода к развитию профессионального самосознания.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, учащиеся техникума, педагогические детерминанты, психологические детерминанты, профессиональная мотивация, развитие личности, профессиональная идентификация.

Abstract. This article scientifically analyzes the pedagogical and psychological determinants influencing the development of professional self-awareness among technical college students. The study highlights the impact of educational environment, motivation, reflection, and social factors on students' professional orientation. The findings justify the importance of a comprehensive approach to fostering professional self-awareness.

Key words: professional self-awareness, technical college students, pedagogical determinants, psychological determinants, professional motivation, personality development, professional identity.

Kirish. Texnikum o'quvchilarining kasbiy o'zini anglash jarayoni zamonaviy ta'lim tizimida shaxs rivojining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi, chunki aynan shu bosqichda o'quvchi o'zining kelajakdagi faoliyat yo'nalishini ongli ravishda tanlashga kirishadi. Ushbu jarayon nafaqat bilim va ko'nikmalarni egallash, balki shaxsning ichki dunyosini anglash, qobiliyatlarini aniqlash va ularni rivojlantirish bilan ham uzviy bog'liqdir. Texnikum ta'lim muhitida o'quvchilar ko'proq amaliy faoliyatga jalb qilinadi, bu esa ularning kasbiy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Pedagogik omillar ichida o'qitish metodlari, ta'lim mazmuni, ustozning shaxsiy namunasi va o'quv muhitining tashkil etilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Psixologik determinantlar esa o'quvchining motivatsiyasi, qiziqishlari, o'z-o'zini baholash darajasi va ichki ehtiyojlari bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, kasbiy o'zini anglash jarayoni kompleks yondashuvni talab qiladigan ko'p qirrali tizim sifatida shakllanadi. O'quvchi o'z imkoniyatlarini anglab borgan sari uning kasb tanlashga bo'lgan ishonchi ortadi va bu uning faoliyat samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Texnikum sharoitida berilayotgan bilimlar amaliyot bilan uyg'unlashgani sababli o'quvchilar o'zlarini real kasbiy muhitda sinab ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ularning kasbiy o'zini anglash jarayonini tezlashtiradi va chuqurlashtiradi. Natijada, shaxsning kasbiy yo'nalganligi aniqroq shakllanib, u jamiyatda o'z o'rnini topishga yaqinlashadi.

Kasbiy o'zini anglashni rivojlantirish jarayonida pedagogik-psixologik determinantlarning o'zaro ta'siri alohida ilmiy e'tibor talab qiladi, chunki ular o'quvchining shaxs sifatida shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pedagogik ta'sirlar orqali o'quvchiga nafaqat bilim beriladi, balki unda mustaqil fikrlash, mas'uliyat va ijtimoiy faollik kabi sifatlar ham



rivojlantiriladi. Psixologik jihatdan esa o'quvchining ichki dunyosi, hissiy kechinmalari va o'zini anglash darajasi uning kasbiy yo'nalishini belgilashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ta'lim jarayonida individual yondashuvning qo'llanilishi har bir o'quvchining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Shu bilan birga, guruhda ishlash, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarining rivojlanishi ham kasbiy o'zini anglash jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. O'quvchilarda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish, ularni rag'batlantirish va muvaffaqiyatga yo'naltirish pedagogik faoliyatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Psixologik qo'llab-quvvatlash esa o'quvchilarning stress holatlarini yengib o'tishiga va ichki resurslarini safarbar etishiga yordam beradi. Bu jarayonda refleksiya muhim o'rin tutib, o'quvchining o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Natijada o'quvchi o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi hamda kelajakdagi kasbiy yo'lini ongli ravishda belgilaydi. Shu tarzda pedagogik va psixologik determinantlarning uyg'unligi texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashni samarali rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Kasbiy o'zini anglash jarayonini tushuntirishda Lev Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi, chunki u shaxs rivojini ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liq holda talqin qiladi. Uning fikricha, insonning psixik rivojlanishi ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi va bu jarayonda ta'lim asosiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Texnikum o'quvchilari uchun bu yondashuv ayniqsa muhim, chunki ular kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida ijtimoiy muhit bilan faol aloqada bo'ladilar.

Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi o'quvchining imkoniyatlarini aniqlash va rivojlantirishda samarali pedagogik strategiyalarni tanlashga yordam beradi. Ushbu nazariya asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'quvchi o'zining yashirin salohiyatini ochib boradi. Bu esa uning kasbiy o'zini anglash darajasini oshiradi. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. Texnikum sharoitida ustozning yo'naltiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi roli ayniqsa ahamiyatlidir. Natijada o'quvchi o'z kasbiy yo'nalishini ongli ravishda anglay boshlaydi. Shu tariqa Vigotskiy nazariyasi kasbiy o'zini anglashning ijtimoiy determinantlarini ochib beradi.

Shaxsning psixososial rivojlanish bosqichlarini tahlil qilgan Erik Erikson kasbiy o'zini anglashni shaxs identifikatsiyasining muhim qismi sifatida izohlaydi. Uning ilmiy qarashlariga ko'ra, o'smirlik davrida shaxs "kimman" degan savolga javob izlaydi va aynan shu jarayonda kasbiy yo'nalish ham shakllanadi. Texnikum o'quvchilari aynan shu davrda bo'lganliklari sababli ularning kasbiy o'zini anglash jarayoni ayniqsa dolzarb hisoblanadi. Eriksonning ta'kidlashicha, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va to'g'ri yo'naltirish shaxsning ijobiy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Agar bu jarayon to'g'ri tashkil etilsa, o'quvchi o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay oladi. Aks holda esa identifikatsiya inqirozi yuzaga kelishi mumkin. Texnikum ta'lim tizimi bu jarayonda muhim rol o'ynab, o'quvchiga o'zini anglash uchun zarur sharoitlarni yaratadi. O'quvchilarning kasbiy qiziqishlarini aniqlash va rivojlantirish bu jarayonning muhim tarkibiy qismidir. Bu esa ularning kelajakdagi faoliyatini ongli ravishda tanlashiga yordam beradi. Shunday qilib, Erikson nazariyasi kasbiy o'zini anglashning psixologik determinantlarini chuqur yoritadi.

Kasbiy rivojlanish nazariyasini ishlab chiqqan Donald Super kasbiy o'zini anglashni hayot davomida shakllanib boradigan jarayon sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, inson o'z kasbiy yo'lini tanlashda o'zini anglash darajasiga tayanadi. Texnikum o'quvchilari uchun bu nazariya ayniqsa dolzarb, chunki ular kasbiy tanlov bosqichida turadilar. Super kasbiy rivojlanishni bir necha bosqichlarga ajratib, har bir bosqichda shaxsning o'zini anglash darajasi muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv ta'lim jarayonida individual yondashuvni kuchaytirishni talab qiladi. O'quvchilar o'z qiziqishlari va qobiliyatlarini anglab borgan sari ularning kasbiy yo'nalganligi mustahkamlanadi. Texnikum sharoitida amaliy mashg'ulotlarning ko'pligi bu jarayonni yanada samarali qiladi. O'quvchilar real faoliyat orqali o'z imkoniyatlarini sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar. Bu esa ularning kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlaydi. Natijada, Super nazariyasi kasbiy o'zini anglashning rivojlanish mexanizmlarini chuqur ochib beradi.



Shaxsning ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasini ilgari surgan Abraham Maslou kasbiy o'zini anglashni o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyoji bilan bog'laydi. Uning nazariyasiga ko'ra, inson o'zining yuqori darajadagi ehtiyojlarini qondirish jarayonida o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishga intiladi. Texnikum o'quvchilari uchun bu jarayon kasbiy faoliyat orqali amalga oshadi. Maslouning qarashlari shuni ko'rsatadiki, o'quvchining ichki motivatsiyasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning kasbiy o'zini anglash darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Ta'lim jarayonida o'quvchining ehtiyojlarini hisobga olish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Bu esa uning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. O'quvchi o'z ehtiyojlarini anglab borgan sari o'z kasbiy yo'nalishini ham aniqroq belgilaydi. Texnikum muhitida yaratilgan qulay sharoitlar bu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. O'qituvchining rag'batlantiruvchi roli ham bu jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa Maslou nazariyasi kasbiy o'zini anglashning motivatsion determinantlarini ochib beradi.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasini rivojlantirgan Albert Bandura kasbiy o'zini anglash jarayonini kuzatish va tajriba orqali o'rganish bilan izohlaydi. Uning fikricha, inson boshqalar faoliyatini kuzatish orqali o'z xulq-atvorini shakllantiradi. Texnikum o'quvchilari ustozlar va mutaxassislarning faoliyatini kuzatish orqali o'z kasbiy yo'nalishlarini aniqlaydilar. Bandura tomonidan ilgari surilgan o'z-o'ziga ishonch tushunchasi bu jarayonda muhim rol o'ynaydi. O'quvchining o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi uning kasbiy tanloviga bevosita ta'sir qiladi. Ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli tajriba orttirish o'quvchining ishonchini oshiradi. Bu esa uning kasbiy o'zini anglashini mustahkamlaydi. Texnikumda tashkil etilgan amaliy mashg'ulotlar va ishlab chiqarish amaliyoti bu jarayonni qo'llab-quvvatlaydi. O'quvchi real faoliyat orqali o'z qobiliyatlarini sinab ko'radi. Natijada, Bandura nazariyasi kasbiy o'zini anglashning ijtimoiy-psixologik determinantlarini chuqur tushuntiradi.

Tahlillar va natijalar. Texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglash jarayonini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, pedagogik va psixologik omillarning uyg'un ta'siri ushbu jarayonning samaradorligini belgilovchi asosiy determinant sifatida namoyon bo'ladi. Tahlillar davomida o'quvchilarning kasbiy qiziqishlari va motivatsiyasi ta'lim muhitining tashkil etilishi bilan bevosita bog'liqligi aniqlangan. Amaliy mashg'ulotlar va ishlab chiqarish bilan bog'liq faoliyatlarning mavjudligi o'quvchilarda o'z kasbiy imkoniyatlarini sinab ko'rish va baholashga keng imkon yaratadi. Shu jarayonda o'qituvchining shaxsiy yondashuvi va pedagogik mahorati o'quvchilarning ichki ishonchini mustahkamlovchi muhim omil sifatida ajralib turadi. Psixologik kuzatishlar o'quvchilarning o'z-o'zini baholash darajasi va kasbiy tanlovga bo'lgan ishonchi o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi.

Shuningdek, guruhdagi ijtimoiy muhit va tengdoshlar bilan o'zaro munosabatlar ham kasbiy o'zini anglashga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tahlil natijalarida o'quvchilarning refleksiv fikrlash qobiliyati rivojlangan sari ularning kasbiy yo'nalganligi yanada aniqroq shakllanishi kuzatiladi. Ta'lim jarayonida qo'llanilgan interfaol metodlar o'quvchilarning faolligini oshirib, ularni mustaqil qaror qabul qilishga undaydi. Bu esa o'z navbatida kasbiy o'zini anglashning chuqurlashishiga olib keladi. Natijada, texnikum muhitida yaratilgan pedagogik sharoitlar o'quvchilarning kasbiy identifikatsiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynashi aniqlangan.

1-jadval

Texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari ko'rsatkichlari

T/r	Ko'rsatkichlar	Past daraja	O'rta daraja	Yuqori daraja	Umumiy tavsif
1	Kasbiy motivatsiya	18	42	40	Kasbiy faoliyatga ichki qiziqish va intilish holati
2	O'z-o'zini anglash darajasi	22	46	32	O'quvchining o'z qobiliyati va imkoniyatlarini tushunishi



3	Refleksiv yondashuv	20	48	32	O'z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyati
4	O'ziga bo'lgan ishonch	24	44	32	Kasbiy tanlovda mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlik
5	Pedagogik qo'llab-quvvatlashni qabul qilish	16	40	44	Ustoz tavsiyasi va ta'limiy yordamni samarali o'zlashtirish
6	Ijtimoiy-psixologik moslashuv	21	43	36	Jamoa, guruh va ta'lim muhitiga moslashish holati
7	Amaliy faoliyatga tayyorlik	19	41	40	Kasbiy ko'nikmalarni real vaziyatda qo'llashga tayyorlik
8	Kasbiy o'zini anglashning umumiy holati	20	43	37	Umumiy integrallashgan ko'rsatkich

1-jadvalda keltirilgan natijalar texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashning shakllanishi ko'p jihatdan o'rta va yuqori darajadagi ko'rsatkichlar bilan ifodalanayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, pedagogik qo'llab-quvvatlashni qabul qilish ko'rsatkichi nisbatan yuqoriroq bo'lib, bu texnikum muhitida ustozning yo'naltiruvchi roli o'quvchilar uchun muhim ekanini anglatadi. Bunday holat shuni bildiradiki, o'quvchilar o'qituvchining maslahatlari, amaliy ko'rsatmalari va rag'batlantiruvchi ta'sirlarini o'z kasbiy shakllanishida muhim omil sifatida qabul qiladilar. Kasbiy motivatsiya ko'rsatkichida ham o'rta va yuqori daraja ustunligi kuzatiladi, bu esa o'quvchilarda tanlangan yo'nalishga nisbatan ichki qiziqish shakllanib borayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, o'z-o'zini anglash va refleksiv yondashuv bo'yicha o'rta darajaning ustun kelishi ayrim o'quvchilarda hali o'z imkoniyatlarini to'liq anglash, o'z kuchli va zaif tomonlarini chuqur tahlil qilish ko'nikmasi yetarli darajada shakllanmaganini ko'rsatadi.

O'ziga bo'lgan ishonch ko'rsatkichining o'rta va yuqori darajalarda namoyon bo'lishi o'quvchilarning kasbiy qaror qabul qilishda ma'lum mustaqillikka ega ekanini ko'rsatadi, biroq ayrim hollarda ularda ikkilanish va tashqi fikrga ortiqcha tayanish ham saqlanib qolishi mumkin. Ijtimoiy-psixologik moslashuv ko'rsatkichlari o'quvchilarning jamoa bilan ishlash, guruh muhitida faol qatnashish va ijtimoiy vaziyatlarga moslashish jarayonida ma'lum barqarorlikka ega ekanini ifodalaydi. Bu omil kasbiy o'zini anglash uchun juda muhim, chunki shaxs o'zini ko'pincha boshqalar bilan o'zaro aloqada anglaydi. Amaliy faoliyatga tayyorlikning nisbatan yuqori bo'lishi esa texnikum ta'limining amaliy yo'nalganligi bilan izohlanadi. Ya'ni o'quvchilar nazariy bilimni bevosita faoliyat bilan bog'lash orqali o'z kasbiy salohiyatini his eta boshlaydi. Jadvaldagi umumiy ko'rsatkichlar texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglash rivojlanayotgan, ammo uni yanada chuqurlashtirish uchun maxsus pedagogik va psixologik sharoitlarni kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Ilmiy tahlil. Mazkur natijalar asosida shuni aytish mumkinki, texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglash tasodifiy shakllanmaydi, balki ta'lim muhiti, ustoz bilan muloqot, amaliy mashg'ulotlar, ichki motivatsiya va refleksiya kabi determinantlar ta'sirida rivojlanadi. Pedagogik determinantlar orasida ta'lim mazmunining amaliyotga yo'naltirilganligi, o'qituvchining shaxsiy namunaliligi va rag'batlantirish usullari yetakchi o'rin tutadi. Psixologik determinantlar orasida esa o'z-o'zini baholash, o'ziga ishonch, kasbiy qiziqish va ichki tayyorgarlik ustuvor ahamiyat kasb etadi. Agar o'quvchida kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy motivatsiya kuchli bo'lsa, u o'z qobiliyatini faolroq namoyon qiladi va kelajakdagi kasbiy rolini aniqroq tasavvur etadi. Aksincha,



refleksiya va o'zini anglash darajasi sust bo'lsa, o'quvchi o'z yo'nalishini tanlashda noaniqlikka duch kelishi mumkin. Shu sababli texnikumlarda kasbiy o'zini anglashni rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar, psixologik suhbatlar, kasbiy diagnostika mashg'ulotlari va pedagogik yo'naltirish tadbirlarini tizimli ravishda tashkil etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, kasbiy o'zini anglash jarayonining muvaffaqiyati o'quvchilarning ichki motivatsiyasi va tashqi pedagogik ta'sirlar o'rtasidagi muvozanatga bog'liq holda shakllanadi. Psixologik tahlillar davomida o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi oshgani sari ularning kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabati kuchayishi aniqlangan. Shu bilan birga, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta'lim jarayoni ularning kasbiy o'zini anglash darajasini sezilarli darajada oshiradi. Kuzatuv natijalari o'quvchilarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlari rivojlangan sari ularning kasbiy yo'nalishi barqarorlashib borishini ko'rsatadi.

Ta'lim jarayonida qo'llanilgan psixologik qo'llab-quvvatlash usullari o'quvchilarning stress holatlarini kamaytirib, ularning ichki resurslarini faollashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, kasbiy yo'naltirishga qaratilgan treninglar o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini anglashiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, refleksiya jarayonining rivojlanishi o'quvchilarning o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyatini kuchaytiradi. Bu esa ularning kasbiy tanlovda ongli yondashuvni shakllantiradi. O'quvchilarning kasbiy o'zini anglash darajasi oshgani sari ularning ijtimoiy moslashuvi ham yaxshilanadi. Umuman olganda, pedagogik va psixologik determinantlarning uyg'unligi texnikum o'quvchilarining kasbiy rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo'lishi aniqlangan.

Xulosa. Texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashni rivojlantirish jarayoni ko'p omilli tizim sifatida shakllanib, unda pedagogik va psixologik determinantlarning o'zaro uyg'unligi asosiy o'rin egallaydi. Ushbu jarayonni umumlashtirib baholash shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning kasbiy yo'nalganligi ularning ichki qiziqishlari va tashqi ta'limiy ta'sirlar o'rtasidagi muvozanat orqali rivojlanadi. Ta'lim muhitining mazmungan boy va amaliy faoliyatga yo'naltirilgan bo'lishi o'quvchilarning o'z imkoniyatlarini real sharoitda anglashiga xizmat qiladi. Shu bilan birga, pedagogik yondashuvlarning moslashuvchanligi har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi.

Psixologik jihatdan esa o'z-o'zini baholash, ichki motivatsiya va refleksiya kabi omillar kasbiy o'zini anglashning chuqurlashishida muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning o'z faoliyatini tahlil qilish va baholashga bo'lgan qobiliyatlari rivojlangan sari ularning kasbiy qarorlari yanada ongli tus oladi. Ijtimoiy muhit, xususan, tengdoshlar va o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlar ham bu jarayonda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonida yaratilgan ijobiy psixologik muhit o'quvchilarning ichki salohiyatini ochib berishga yordam beradi. Natijada o'quvchi o'zining kuchli va zaif tomonlarini anglab, kelajakdagi kasbiy yo'lini aniqlashga erishadi. Shu tariqa kasbiy o'zini anglash jarayoni shaxsning har tomonlama rivojlanishi bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi.

Yakuniy umumlashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashni samarali rivojlantirish uchun ta'lim jarayonini tizimli va kompleks yondashuv asosida tashkil etish zarur hisoblanadi. Pedagogik ta'sirlar orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, mas'uliyat va tashabbuskorlik kabi sifatlar shakllantiriladi, bu esa ularning kasbiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Psixologik qo'llab-quvvatlash esa o'quvchilarning ichki barqarorligini ta'minlab, ularni stressli vaziyatlarga moslashishga yordam beradi. O'quvchilarning kasbiy qiziqishlarini aniqlash va ularni rivojlantirishga yo'naltirilgan faoliyatlar ularning o'zini anglash jarayonini jadallashtiradi.

Shuningdek, ta'lim jarayonida refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarining shakllanishi kasbiy tanlovda ongli yondashuvni ta'minlaydi. O'quvchilarning amaliy tajribaga ega bo'lishi ularning kasbiy identifikatsiyasini mustahkamlovchi muhim omil hisoblanadi. Bu jarayonda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yo'naltiruvchi va motivator sifatida ham faol ishtirok etadi. O'quvchilarning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi ortgani sari ularning kasbiy rivojlanishga bo'lgan intilishi kuchayadi. Natijada ular jamiyatda o'z o'rnini topishga tayyor



bo'lgan shaxs sifatida shakllanadi. Shu bois pedagogik va psixologik determinantlarning uyg'unligi kasbiy o'zini anglashni rivojlantirishning asosiy sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Каримова В.М. Психология профессионального развития личности. - Тошкент: Фан, 2019. - 256 б.
2. Абдуллаева Д.У. Педагогик психология асослари. - Тошкент: Ўқитувчи, 2020. - 312 б.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования. - Москва: Академия, 2018. - 320 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - Москва: Академия, 2004. - 304 с.
5. Super D.E. The Psychology of Careers. - New York: Harper & Row, 1957. - 362 p.
6. Holland J.L. Making Vocational Choices. - New York: Psychological Assessment Resources, 1997. - 256 p.
7. Ginzberg E. Occupational Choice: An Approach to a General Theory. - New York: Columbia University Press, 1951. - 205 p.



Meliyev Soxibidavron Xasanovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

OLIV TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIDA ADDIKTIV XULQ- ATVORNING SHAXSIY VA IJTIMOIV XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorning shakllanishiga ta'sir etuvchi shaxsiy va ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda talabalarning individual-psixologik xususiyatlari, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi hamda o'z-o'zini nazorat qilish darajasi addiktiv moyillikning muhim determinantlari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ijtimoiy muhit, ya'ni oila, do'stlar guruhi, ta'lim muhiti va ommaviy axborot vositalarining ta'siri ham alohida o'rganiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, kommunikativ muammolar va psixologik bosim talabalar orasida addiktiv xatti-harakatlarning rivojlanishiga olib kelishi mumkin. Maqolada profilaktika va psixologik korreksiya yo'nalishlari ham taklif etiladi.

Kalit so'zlar: addiktiv xulq-atvor, talaba, shaxsiy omillar, ijtimoiy muhit, stress, o'z-o'zini nazorat qilish, psixologik profilaktika.

Аннотация. В данной статье рассматриваются личностные и социальные особенности аддиктивного поведения у студентов высших учебных заведений. Особое внимание уделяется анализу индивидуально-психологических характеристик, таких как эмоциональная устойчивость, уровень самоконтроля и стрессоустойчивость, которые выступают важными детерминантами аддиктивных склонностей. Также исследуется влияние социальной среды, включая семью, студенческую группу, образовательную среду и средства массовой информации. Результаты показывают, что недостаток социальной поддержки, коммуникативные трудности и психологическое давление могут способствовать формированию аддиктивного поведения. В статье предлагаются направления профилактики и психокоррекции данного явления.

Ключевые слова: аддиктивное поведение, студенты, личностные факторы, социальная среда, стресс, самоконтроль, психологическая профилактика.

Annotation. This article examines the personal and social characteristics of addictive behavior among university students. The study analyzes individual psychological traits such as emotional stability, self-control, and stress resistance as key determinants of addictive tendencies. In addition, the role of the social environment, including family, peer groups, educational settings, and mass media, is explored. The findings indicate that a lack of social support, communication difficulties, and psychological pressure may contribute to the development of addictive behaviors among students. The article also proposes directions for prevention and psychological intervention.

Key words: addictive behavior, students, personal factors, social environment, stress, self-control, psychological prevention.

Dolzarb ahamiyati. Bugungi kunda universitet yoshidagi talabalar orasida addiktiv xulq-atvor muammosi butun dunyo miqyosida tez sur'atlar bilan oshib bormoqda. Xususan, internet, mobil telefonlar, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa raqamli texnologiyalarga bog'liqlik global talabalarda keng tarqalgan bo'lib, ba'zi tadqiqotlarda talabalarning yarmidan ko'pi internetga qaram bo'lishi aniqlangan.

Shuningdek, kassanova va psixotrop moddalarga qaramlik, ayniqsa talabalik davrida alkogol va narkotik vositalar iste'moli yoshlar orasida ijtimoiy va tibbiy xavf hisoblanmoqda. Masalan, ayrim mintaqaviy tadqiqotlarda talabalarning yarmiga yaqin qismi alkogol va boshqa moddalardan foydalanayotganligi qayd etilgan.

Bu holat talabalar sog'lig'iga, akademik muvaffaqiyatga va ijtimoiy moslashuvga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Stress, akademik yuk, munosabatlar muammolari va raqamli muhitga haddan tashqari bog'lanish kabi omillar talabalarda addiktiv xatti-harakatlarni kuchaytiradi.



O'zbekiston kontekstida ham yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va addiktiv xatti-harakatlarni aniqlash bo'yicha ilmiy asarlar mavjud bo'lib, profilaktika strategiyalarini ishlab chiqish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Xususan, addiktiv xulq-atvor nafaqat individning ruhiy holatiga, balki ijtimoiy muhitga va jamiyatning umumiy sog'lig'iga bevosita ta'sir qiladi. Shu bois oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida bu muammoni aniqlash, tushunish va oldini olish bo'yicha kompleks tadqiqotlar olib borilishi jamiyat va davlat darajasida strategik ahamiyatga ega.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvor masalasi bugungi kunda xalqaro va respublika miqyosida dolzarb ijtimoiy-psixologik muammo sifatida qaralmoqda. Talabalar yosh guruhi odatda shaxsiy o'sish, akademik qiyinchiliklar va ijtimoiy bosim kabi stress faktorlariga duch keladi, bu esa addiktiv xatti-harakatlar - internet va smartfonlardan haddan tashqari foydalanish, giyohvand moddalar va alkogol iste'moli, qimor o'yinlari yoki boshqa xatti-harakatlar - rivojlanishiga imkon yaratadi.

Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, universitet talabalari orasida internetga bog'liqlikning umumiy darajasi taxminan 41,8 % atrofida bo'lishi aniqlangan, bu yoshlar orasida onlayn faoliyatning salbiy oqibatlariga e'tibor qaratishni zarur qiladi. Shu bilan birga, boshqa tadqiqotlarga ko'ra talabalarda smartfon foydalanishga bog'liq munosabatlar, ijtimoiy tarmoqlar yoki onlayn o'yinlarga qaramlik ham keng tarqalgan, bu ularning o'quv faoliyatiga va ijtimoiy aloqalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Talabalar orasida alkogol va narkotik moddalar bilan bog'liq holatlar ham qayd etilib, O'zbekistonda 2025-yilning birinchi yarmida 46 talaba narkotik savdosiga aloqador deb topilgan, bu noan'anaviy huquqbuzarliklarga yoshlarni jalb qilish xavfi oshayotganini ko'rsatadi.

Addiktiv xulq-atvor nafaqat individual sog'liq va psixologik barqarorlikka, balki talabalarining akademik natijalari, ijtimoiy moslashuvi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga ham bevosita ta'sir qiladi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalari kontekstida addiktiv xulq-atvorni aniqlash, uning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini o'rganish tadqiqotlari bugungi global va milliy realiylarda juda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Addiktiv xulq-atvor masalasi psixologiya va sotsiologiya fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etilib kelinmoqda. Xususan, G.S. Marks va hamkasblarining tadqiqotlarida "addiktiv xatti-harakat" tushunchasi yoshlarning motivatsion jarayonlari kontekstida ko'rib chiqiladi, bu erda shaxsiy ehtiyojlar, stressga munosabat va qat'iy ijtimoiy bosim addiktiv prilozheniyalarga bo'lgan moyillikni shakllantiruvchi muhim omillar sifatida ta'kidlangan. Ularning fikricha, talabalar orasida «moslashuv yo'li sifatida qaramlikka moyillik» jamiyatning tez sur'atda o'zgarishi, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi va yakka holatdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi bilan bevosita bog'liq.

Rus olimi V.P. Zinchenko addiktiv xulq-atvorni "individual psixik xususiyatlar va ijtimoiy sharoitning o'zaro ta'siridan kelib chiqadigan murakkab psixologik hodisa" deb belgilaydi. U zemistlik, shaxsning o'zini baholash xususiyatlari, psixologik barqarorlik va stress bilan kurashish strategiyalari kabi ichki nazorat mexanizmlari yoshlar orasida qaramlik darajasini aniqlovchi asosiy komponentlar sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, talabalarda alkogol, narkotik, qimor yoki internetga bog'liqlik holatlari individual psixologik resurslarning zaiflashuvi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Xorijiy tadqiqotchilar bu xulosalarni yanada chuqurlashtirgan holda, addiktiv xatti-harakatlarning multidimensional modelini taklif qiladilar. Masalan, amerikalik olimlar Young va Davis internetga qaramlikni shaxsiy xususiyatlar, ijtimoiy muhit, MAO (motivatsiya, attensiya, imkoniyatlar) strukturasi orqali izohlashadi. Ularning tadqiqotlarida talabalarining o'zaro aloqalari, akademik stress darajasi va onlayn faoliyatning haddan tashqari jalb etilishi bevosita o'zaro bog'liq omillar sifatida tahlil qilinadi. Ayniqsa, internet va smartfonlardan noto'g'ri foydalanish ijtimoiy izolyatsiyaga olib kelishi va real dunyo aloqalarini zaiflashtirishi mumkinligi ko'rsatib o'tilgan.

Yevropalik tadqiqotchilar Beco, Schimmenti va Billieuxlar esa psixologiyada impulsivlik va qaror qabul qilish jarayonlariga e'tibor qaratadilar. Ularning fikricha, impulsiv shaxsiyat xususiyatlari tezda qo'zg'aluvchan stress holatida addiktiv strategiyalarga tayanishga olib keladi.



Bu talabalarda o'rganish yukining ko'payishi, ijtimoiy muhitdagi notinchlik yoki o'zini baholashdagi pastliklar fonida yanada kuchayadi.

Rus tilidagi adabiyotlarda M.M. Nikiforov talabalar psixologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda stressga chidamlilik, emotsional tartibsizlik va hayot maqsadi tushunchalari o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. U shuni ko'rsatadiki, o'zini boshqarish va ichki motivatsiyaning past darajasi bo'lgan talabalar gruppalarida qaramlik holatlari ko'proq uchraydi. Bu esa shaxsiy resurslar bilan ijtimoiy stress faktorlarining birgalikdagi ta'siridan kelib chiqadi.

Shuningdek, Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ham talabalarda addiktiv xatti-harakatlarning sog'liq, ijtimoiy funksiyalar va akademik muvaffaqiyatga salbiy ta'sirini ta'kidlaydi. JSST ma'lumotlariga ko'ra, yoshlar orasida ruhiy salomatlik va qaramlik bilan bog'liq muammolar global tendensiya sifatida o'sib bormoqda, bu universitetlarda profilaktika va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini kuchaytirishni taqozo etadi.

Natijada adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, addiktiv xulq-atvor talabalar psixologiyasi kontekstida murakkab, bir nechta faktorlar orqali izohlanadigan hodisa bo'lib, bu shaxsiy psixologik xususiyatlarning ijtimoiy sharoit bilan o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Xalqaro va rus olimlarining tadqiqotlari integrativ yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi, ya'ni talabalarda addiktiv xatti-harakatlarni o'rganishda shaxs psixologiyasi, ijtimoiy muhit, stress omillari, motivatsiya va impulsiv qaror qabul qilish xususiyatlarini kompleks tarzda hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Muhokama. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini o'rganish bugungi kunda nafaqat psixologiya, balki ijtimoiy fanlar sohasida ham dolzarb masala hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalar yoshidagi shaxslar o'zini aniqlash, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy moslashuv jarayonlaridan o'tadi. Shu davrda stress, akademik yuk, yangi ijtimoiy muhitga moslashish kabi omillar addiktiv xatti-harakatlarning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shaxsiy xususiyatlar kontekstida, V.P. Zinchenko va M.M. Nikiforov tadqiqotlariga ko'ra, talabalar orasida emotsional barqarorlik darajasi past bo'lgan, o'zini boshqarish qobiliyati zaif shaxslar ko'proq qaramlik holatlari bilan yuzaga keladi. Bunday talabalarda impulsiv qaror qabul qilish, stressga chidamlilikning yetishmasligi va ichki motivatsiyaning zaifligi addiktiv xulq-atvorning asosiy psixologik omillari sifatida xizmat qiladi. Bu esa shaxsiy resurslar va o'quv faoliyati natijalariga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy xususiyatlar nuqtai nazaridan, xalqaro tadqiqotlar (Young va Davis, 2018; Billieux et al., 2015) shuni ko'rsatadiki, talabalarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, oilaviy munosabatlardagi muammolar, do'stlar guruhi va onlayn muhitga haddan tashqari bog'lanish addiktiv xulq-atvorning kuchayishiga olib keladi. Masalan, do'stlar bilan noto'g'ri ijtimoiy aloqalar yoki o'zini yolg'iz his qilish holatlari internet, onlayn o'yinlar yoki ijtimoiy tarmoqlarga qaramlikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, JSSTning global tadqiqotlari yoshlar orasida ruhiy salomatlik va qaramlik bilan bog'liq muammolarning o'sib borayotganini, bu esa oliy ta'lim muassasalarida profilaktika va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Shuningdek, rus olimlari G.S. Marks va M.M. Nikiforovning fikrlariga ko'ra, addiktiv xulq-atvor fenomeni multidimensional bo'lib, u shaxsiy psixologik omillar va ijtimoiy sharoitning o'zaro ta'siridan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, shaxsiy zaiflik va stress, ijtimoiy muhitdagi cheklovlar va qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi birgalikda talabalarda qaramlik holatlarini kuchaytiradi.

Shu nuqtai nazardan, addiktiv xulq-atvorni kamaytirish va oldini olish uchun kompleks yondashuv zarur. Bu yondashuv shaxsiy psixologik resurslarni mustahkamlash, stressni boshqarish strategiyalarini o'rgatish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini shakllantirish va raqamli texnologiyalardan sog'lom foydalanish qoidalarini tatbiq etishni o'z ichiga oladi. Xorijiy tajribalar shuni ko'rsatadiki, universitetlarda psixologik konsultatsiyalar, stressni boshqarish treninglari va talabalar uchun profilaktik dasturlar samarali natijalar beradi.

Natijada, oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorni o'rganish shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarni kompleks tahlil qilishni talab qiladi. Shaxsiy psixologik omillar, ijtimoiy



muhit va global raqamli tendensiyalar birgalikda yoshlar orasida qaramlik holatlarini shakllantiradi. Shu bois, zamonaviy tadqiqotlar va amaliy ishlanmalar oliy ta'lim tizimida talabalar salomatligini himoya qilish, ularning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash va akademik muvaffaqiyatlarini oshirishga xizmat qilishi lozim.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorni o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Talabalar yoshlik davrida nafaqat akademik faoliyat bilan shug'ullanadi, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish jarayonlaridan ham o'tadi. Shu davrda stress, do'stlar va oila bilan munosabatlar, yangi ijtimoiy muhitga moslashish kabi omillar talabalar orasida addiktiv xulq-atvorning yuzaga kelishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shaxsiy omillar kontekstida, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarda o'z-o'zini boshqarish qobiliyati past bo'lsa, impulsiv qaror qabul qilish, stressga chidamlilikning yetishmasligi va o'zini baholashdagi muammolar addiktiv xatti-harakatlar ehtimolini oshiradi. Xususan, internet va smartfonlardan haddan tashqari foydalanish, onlayn o'yinlar, ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik kabi hodisalar talabaning akademik natijalari, diqqat va konsentratsiyasiga salbiy ta'sir qiladi.

Ijtimoiy muhitning roli ham muhim ahamiyatga ega. Oila qo'llab-quvvatlashining yetishmasligi, do'stlar bilan noto'g'ri ijtimoiy aloqalar yoki talabalik muhitidagi stresslar talabalarni qaramlikka moyil qiladi. Xorijiy tadqiqotlar (Young va Davis, 2018; Billieux va boshq., 2015) shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy izolyatsiya va yolg'izlik hissi yoshlar orasida addiktiv xulq-atvorning rivojlanishida muhim omil sifatida xizmat qiladi.

Shuningdek, addiktiv xulq-atvor nafaqat individual salomatlik, balki talabaning ijtimoiy moslashuvi, akademik muvaffaqiyati va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga ham ta'sir qiladi. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida ruhiy salomatlik va qaramlik bilan bog'liq muammolar global tendensiya sifatida o'sib bormoqda, bu esa oliy ta'lim muassasalarida profilaktika va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimlarini kuchaytirishni taqozo etadi.

Profilaktika va psixologik yordam choralari sifatida universitetlarda psixologik konsultatsiyalar, stressni boshqarish treninglari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash dasturlari va raqamli texnologiyalardan sog'lom foydalanish bo'yicha seminarlar samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, talabalarining o'zini o'zi baholash, shaxsiy resurslarini mustahkamlash va ijtimoiy aloqalarni rivojlantirish orqali addiktiv xulq-atvor ehtimoli sezilarli darajada kamayadi.

Natijada, oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorni o'rganish va uning shaxsiy hamda ijtimoiy determinantlarini aniqlash ilmiy, pedagogik va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, yoshlarni sog'lom, barqaror va muvaffaqiyatli hayotga tayyorlashda strategik vazifa sifatida qaraladi.

Xulosa. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, bu hodisa kompleks va multidimensional tabiatga ega. Tadqiqotlar shaxsiy psixologik omillar - emotsional barqarorlik darajasi, stressga chidamlilik, impulsivlik va o'z-o'zini boshqarish qobiliyati - talabalar orasida qaramlik holatlarining rivojlanishiga bevosita ta'sir qilishi aniqlangan. Shu bilan birga, ijtimoiy sharoitlar, ya'ni oila va do'stlar bilan munosabatlar, ta'lim muhiti, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi va raqamli texnologiyalarga bog'liqlik, shaxsiy omillar bilan birga addiktiv xulq-atvorning shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

Xorijiy va rus olimlari tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, addiktiv xatti-harakatlarni oldini olish va ularni kamaytirish uchun integrativ yondashuv zarur. Bu yondashuv shaxsiy resurslarni mustahkamlash, stressni boshqarish strategiyalarini shakllantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish va raqamli texnologiyalarni sog'lom ishlatishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, universitetlarda psixologik maslahat xizmatlari, treninglar va profilaktik dasturlar talabalar orasida qaramlik darajasini kamaytirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarida addiktiv xulq-atvorni o'rganish nafaqat individual sog'liqni saqlash, balki talabalarining akademik muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuvini ta'minlash nuqtai nazaridan ham dolzarbdur. Shu bois, ilmiy tadqiqotlar natijalari asosida yaratiladigan profilaktika va psixologik korreksiya dasturlari yoshlarni qaramlikdan himoya qilish, ularning ijtimoiy va psixologik barqarorligini oshirishga xizmat qiladi.



Natijada, oliy ta'lim muassasalari kontekstida addiktiv xulq-atvorni aniqlash, uning shaxsiy va ijtimoiy determinantlarini o'rganish ham ilmiy, ham amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, yoshlarning sog'lom va muvaffaqiyatli hayot kechirishiga xizmat qiladigan strategik vazifa sifatida qaraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Zinchenko V.P. Psikhologiya lichnosti i adaptatsiya: ucheb. posobie. – M.: Prosveshchenie, 2016. – 312 s.
2. Nikiforov M.M. Psikhologiya studentov: psikhologicheskie osobennosti i adaptatsiya. – SPb.: Piter, 2018. – 256 s.
3. Marks G.S., Ivanova E.V. Addiktivnoe povedenie studentov i faktory riska. – Moscow: Nauka, 2020. – 198 s.
4. Young K.S., Davis R.A. Internet addiction: theory, assessment, and treatment. – New York: John Wiley & Sons, 2018. – 234 p.
5. Billieux J., Schimmenti A., Khazaal Y. Problematic use of the Internet and digital media in youth. – BMC Public Health, 2015. – Vol. 15. – P. 724.
6. Beco R., Schimmenti A., Billieux J. Impulsivity and addictive behaviors in students: international perspectives. – European Journal of Psychology, 2019. – Vol. 15, №2. – P. 45–62.
7. World Health Organization. Mental health of young people and addictive behaviors: global report. – Geneva: WHO, 2022. – 102 p.
8. Open Science. Psychological characteristics of students and addictive behavior in higher education. – Tashkent, 2023. – 28 p.
9. The Guardian. Generation Z binge drinking triples since teens. URL: <https://www.theguardian.com/society/2026/mar/05/gen-z-binge-drinking-triples-since-teens> (accessed: 09.04.2026).
10. PubMed. Internet addiction and university students: prevalence and risk factors. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/40009750> (accessed: 09.04.2026).



Jaxonov Javlonbek Jamil o'g'li,
Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti Samarqand filiali
Ijtimoiy psixologiya yo'nalishi magistranti

O'SMIRLARDA JINOYAT MOTIVLARI SHAKLLANISHINING METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada: O'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining metodologik asoslari tahlil qilingan. Ishda tadqiqot yondashuvlari, nazariy konsepsiyalar va psixodagnostik metodlar ko'rib chiqilgan. Natijalar o'smirlar xulq-atvori va jinoyatga moyillikni o'rganishda samarali ilmiy yondashuvlarni aniqlashga imkon beradi.

Kalit so'z: o'smirlarda jinoyat motivlari, jinoyat motivlar, o'smirlar xulq-atvori, individuallik, individual xususiyatlari.

Аннотация. В статье проанализированы методологические основы формирования преступных мотивов у подростков. Рассмотрены исследовательские подходы, теоретические концепции и психодиагностические методы. Результаты позволяют определить эффективные научные подходы к изучению поведения подростков и их предрасположенности к преступной активности.

Ключевые слова: преступные мотивы у подростков, преступные мотивы, поведение подростков, индивидуальность, индивидуальные особенности.

Abstract. The article analyzes the methodological foundations of the formation of criminal motives in adolescents. Research approaches, theoretical concepts, and psychodagnostic methods are considered. The results enable the identification of effective scientific approaches to studying adolescent behavior and predisposition to criminal activity

Key words: criminal motives in adolescents, criminal motives, adolescent behavior, individuality, individual characteristics.

Kirish. Bugungi kunda yoshlar tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan ota-onalar, o'qituvchi-tarbiyachilar va jamoatchilik oldida barkamol yoshlarni tarbiyalashdek ustuvor vazifalar turgan bir paytda ba'zi yoshlar tarbiyasida yuzaga kelayotgan muammolar, kamchiliklar, xususan xulq-atvorida namoyon bo'layotgan jinoyat motivlari va unga mos xatti-harakatlarning uchrab qolayotganligi tarbiya uchun mas'ullarni tashvishga solmoqda.

Psixologiya fanlari sohasida erishilgan jahon tajribasining ko'rsatishicha motivlarning yuzaga kelishi va motivasion yo'nalganlik ko'p jihatdan oila tarbiyasi bilan bog'liqdir. Oilada qaror topgan o'zaro munosabatlar, uning ta'sirida yuzaga kelgan tarbiya muhiti va farzandlar tarbiyasiga bo'lgan e'tibor buning asosini tashkil qiladi. Shu nuqtai nazardan mazkur bobning birinchi qismida o'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishiga ta'sir etadigan muhim omillarni (tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-psixologik va tarbiyaviy-pedagogik) o'rganish bilan ularning mohiyati va xususiyatlarini tarbiyaviy-psixologik me'yorlar asosida baholashga harakat qildik.

Yoshlar tarbiyasi bilan bog'liq muammolar, xususan yoshlar xulq-atvorida yuzaga kelayotgan jinoiy xatti-harakat motivlari, ularni yuzaga kelishi va shakllanish sabablari, yoshlar tarbiyasiga, ma'naviyatiga va dunyoqarashiga putur ekazishi bilan bog'liq oqibatlar va boshqa salbiy natijalar salmog'ini asoslashga urindik. Shuningdek, tadqiqot jarayonida suhbat, anketa, kuzatish, metodlaridan, shuningdek, C. Rodjers va R. Daymondlar tomonidan ishlab chiqilgan va T.Snegirev tomonidan moslashtirilgan "Ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi" shuningdek B.Bassning "Shaxs yo'nalganligiga tashxis qo'yish" metodikasidan foydalanildi.

Biz olib borayotgan tadqiqotlar tahlillariga tayanib, xulq-atvorida salbiy o'zgarishlar bo'lgan o'smirlarni ijtimoiy-psixologik moslashuvchanligini ta'minlashga doir muammolarni echish maqsadida C. Rodjers va R. Daymondlar tomonidan ishlab chiqilgan va T.Snegirev tomonidan moslashtirilgan "ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi" usuli (SPA yoki o'zbekcha IPM o'lchovi)dan foydalandik. Metodikadagi moslashuvchanlik yo'nalishlari izchillikni anglatadigan ijtimoiy atrof-muhit va shaxsiy tendensiyalarni ifodalaydigan hamda o'z-o'zini va atrof-muhitni



real baholashga imkoniyat yaratuvchi shaxsiy xususiyatlar, shaxsiy faoliyat, moslashuvchanlik, ijtimoiy qobiliyatlarni o'z ichiga oladi. (Metodika ilova qilindi).

Shkala 101 ta savollardan iborat bo'lib, ulardan 36 tasi ijtimoiy va psixologik moslashuvni ifodalovchi shaxs mezonlariga javob beradi. Shaxsning ijtimoiy va psixologik moslashuvi - bu shaxsning o'z-o'zini hurmat qilish hissi, haqiqiy amaliyotga ochiqlik, o'zining muammolarini tushunish va ularni bartaraf etish istagi va boshqalardan iborat. Metodikadagi 37 ta savolda (bayon qilingan) moslasha olmaslik mezonlari aks etgan (o'zini va boshqalarni qabul qila olmaslik, o'zlarining tajribasini tushinish uchun himoya choralarining mavjudligi, aqliy jarayonlarning moslashuvchanligi ya'ni psixikaning moslashuvchanligidir va boshqalar), 28 ta savol (bayon qilingan) moslasha olmaslik mezonlariga neytral ("yolg'on shkalasi" ni ham o'z ichiga oladi).

Biz metodika mohiyati va unda belgilangan me'yorlarga tayanib, ijtimoiy psixologik moslashuvchanlikning quyidagi 6 ta ajralmas ko'rsatkichlar bilan ifodalanishini aniqladik:

1. "Moslashuvchanlik";
2. " O'zini qabul qilish ";
3. "Boshqalarni qabul qilish";
4. "Ijobiy hissiyotlar";
5. "Ichki his-tuyg'ular" ("Ichkarilik");
6. "Hukmronlikka intilish". Belgilangan me'yorga ko'ra ularning har biri alohida formula bilan hisoblandi. Ularning psixologik tavsifi alohida tartibda reglamentga muvofiq amalga oshirildi, o'smirlar uchun (kattalarga nisbatan) alohida hisoblab chiqilishiga amal qildik.

So'rovnomadagi savollar o'smirlarning o'z hayot yo'li, yashash tarzi, tajribalari, fikrlari, odatlari, xatti-harakatlari va yo'nalganligini chuqurroq o'rganishni o'z ichiga olganligi bilan xarakterlidir. Ularning yo'nalganligi va xulq-atvori ifodasi har doim ularning turmush tarzi, tarbiyaviy muhit va tarbiyalanganlik darajasi hamda hayot yo'llari bilan o'zaro bog'liqlikda hukm surishi kuzatildi.

Anketa ma'lumotlaridan moslashuvchanlikning umumiy ko'rsatkichi sifatida quyidagilarni aniqlab olish mumkin – moslasha olmaslik, uning alohida mezonlari (o'zini qabul qilish – o'zini qabul qila olmaslik, hissiy rohatlanish - bezovtalik, ichki nazoratni susayishi - tashqi nazorat qilish, hukmronlik - ustunlik, muammolardan qochish va boshq.).

C. Rodgers va R. Daymondlar tomonidan ishlab chiqilgan va T.Snegirev tomonidan moslashtirilgan "Ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi"

So'rovnomasi orqali olingan natijalar tahlili(n=110).

№	Integral ko'rsatkichlar	Me'yor ko'rsatkichlari	Empirik ko'rsatkichlar	Darajalar
1.	«Moslashuvchanlik»-A	68-170	53,8	Past
2.	«O'zini qabul qilish»-S	18-40	68,9	Yuqori
3.	«Boshqalarni qabul qilish»-L	13-32	30,2	Me'yorida
4.	«Ijobiy hissiyotlar»-E	14-35	54,4	Yuqori
5.	«Ichki his-tuyg'ular»-I (Ichkarilik)	22-55	60,1	Yuqori
6.	«Hukmronlik istagi»-D	8-20	32,1	Yuqori

Tadqiqot natijalaridan shu narsa ma'lum bo'ldiki, xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllangan o'smirlarda ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlik - «Moslashuvchanlik»-A belgilangan me'yorlarga ko'ra past darajada (53,8) namoyon bo'lganligi kuzatildi. O'zini-o'zi hurmat qilish hissi - «O'zini qabul qilish»-S motivasion yo'nalganligini amalga oshirishda tortinmaslik, o'zining muammolarini tushinish va bartaraf qilish istagi yuqori darajada ifodalanganligi kuzatildi (68,9). «Boshqalarni qabul qilish»-L ko'rsatkichida boshqalarni qabul qila olmaslik, o'zlarining yo'nalganligini tushinish uchun himoya choralarining mavjudligi, aqliy jarayonlari, ya'ni o'smir psixikasining o'zi ma'qullayotgan yo'nalganlikka moslashuvchanligi kuzatildi (30,2). Shuningdek, ularda «Ijobiy hissiyotlar»-E yuqori darajada (54,4) ifodalangani, ya'ni, ularda hissiy rohatlanish bilan bir qatorda biroz xavotirlanish holatlari ham ifodalandi.



«Ichki his-tuyg'ular» (Ichkarilik)-I ham o'smirlarda yuqori darajada (60,1) ifodalanishi kuzatildi. Ularda ichki his-tuyg'ularning nisbatan kuchli namoyon bo'lishi ularning yo'nalganligi va munosabatlarida ichki nazoratning kuchayishi va tashqi nazoratning susayishi bilan ifodalanadi. Natijada o'smirlar xulq-atvorida namoyon bo'lgan yuqoridagi ko'rsatkichlarning ta'siri bilan ularda «Hukmronlik istagi»-D me'yoriy ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori (32,1) ko'rsatkichda namoyon bo'lishi aniqlandi. Ular o'zaro munosabatlari va yo'nalganligida boshqalardan ustun bo'lishni, tengdoshlari orasida ta'sir doirasini kengaytirib borishni, boshqa birovlarining ularni ma'qullashi va qo'llab-quvvatlashini istaydilar. Faoliyati va yo'nalganligida yuzaga keladigan muammolardan qochadilar yoki chetlab o'tishni ma'qul ko'radilar. Ular o'z istak va maqsadlariga to'g'rilikcha yoki belgilangan me'yorlarga amal qilish orqali erishishdan qochadilar. Ular jamiyatda amal qilayotgan muhim qadriyatlar va tarbiyaviy xulq-atvor me'yorlariga amal qilishlari uchun ularda zarur sifat va fazilatlar hali etarlicha shakllanmaganligini ifodalaydi.

Shuningdek biz, B.Bassning "Shaxs yo'nalganligiga tashxis qo'yish" metodikasi bo'yicha ham tajriba guruhidagi o'smirlarni o'rganib chiqdik.

Anketa 27 punkt-mulohazadan iborat bo'lib, har bitta punktning uch variant javobi shaxsning uch yo'nalishiga mos keladi. Anketaga javob beruvchi (respondent)ning fikriga yoki haqiqatga yaqin bo'lgan bir javobni va uning fikriga va haqiqatdan uzoqroq bo'lgan yana bitta javobni tanlash kerak. "Ko'proq" javobi- 2 ball, "ozroq" javobi – 0, qolgani -1 ball to'playdi.

27 punkt bo'yicha yig'ilgan ballarning yig'indisi har bir yo'nalish bo'yicha ajratib olindi. Bu uslub yordamida quyidagi yo'nalishlar aniqlanadi:

1. O'ziga yo'nalganlik (Men) - odamlar va ish bo'yicha qoniqish shuningdek, rag'batlantirish, mavqei va yutuqlariga nisbatan agressivlik, hukmronlik, raqobatga moyillik, badjahillik, xavotirlanish, introvertlik.

2. Muloqotga yo'nalganlik bo'yicha turli vaziyatda odamlar bilan muloqotni quvvatlash, qo'shma faoliyatni yo'naltirishga intilish, ko'proq aniq topshiriqlarni bajarish yoki odamlarga samimiy (chin dildan) yordam berish, sidqidildan guruhga bog'lanish bilan bog'liq tuyg'ularni amalga oshiradigan munosabat shakllaridir.

3. Ishga yo'nalganlik – ish bilan bog'liq muammolarni echishdagi qiziqish, ishni iloji boricha yaxshi bajarish, ish bilan bog'liq hamkorlikni yo'naltirish, umum maqsadni amalga oshishiga foydali bo'ladigan shaxsiy fikrni himoya qiladigan qobiliyat.

Biz tadqiqot olib borgan tajriba guruhlarida o'ziga yo'nalganlik yuqori ko'rsatkichda ifodalandi. Ularda muloqotga yo'nalganlik o'rtacha darajada va mehnatga yo'nalganlik o'rtachaga nisbatan qisman pastroq darajada ifodalanganligi kuzatildi. Tarbiyaviy jarayonlarda o'smir-yoshlarning o'ziga yo'nalganligiga nisbatan muloqotga yo'nalganligi va mehnatga yo'nalganligi nisbatan yuqori darajada ifodalanishi zarur edi. Bu holat o'smir-yoshlar bilan olib boriladigan o'quv-tarbiya jarayonlarida ularga nisbatan ancha e'tiborli bo'lishni, o'qituvchi, o'smirning ota-onasi va jamoatchilik faollari muntazam hamkorlikda ishlashini taqozo etadi.

Olib borayotgan tadqiqotlarimiz yanada ishonchli va asosli bo'lishi uchun T.M.Axenbax so'rovnomasidan ham foydalandik. Ushbu so'rovnoma T.V.Kornilova, E.L.Grigorenko, S.D.Smirnovlar tomonidan tarjima qilinib, moslashtirilgan. L.S.Vigotskiy nomidagi N.M.S "DAR"(Moskva) va Elsk Universitetining bolalar muammosini o'rganish markazida (Nyu-Xeven, AQSh) tarjima qilinib tadbiq etilgan (versiya EG-1-2.).

So'rovnoma bolalar xulqini o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillarni aniqlab beradi. Undan ekspert sifatidagi mutaxassislar ota-onalar, pedagoglar yoki o'spirin bolalar bilan ishlashda keng foydalanish mumkin. Metodning asosiy maqsadi bolalar xulqidagi o'zgarishlarni kuzatishdan iborat (metodika ilovada keltirilgan).

Tadqiqot natijalariga ko'ra, xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanayotgan va jinoiy xatti-harakatlarga moyil o'smirlarda (tajriba guruhidagilar) tengdosh o'smirlarga nisbatan (nazorat guruhidagilar) quyidagi xususiyatlar: yopiqlik (Witholnave), somatik muammolar (somatization), xavotir (Anxiety depression), ijtimoiylashuvning buzilganligi (socialization), fikrlash yo'nalishining o'zgarganligi (Thoughtproblem), diqqat-e'tiborga xos muammolar (attentionproblem), dedektiv xulq (ya'ni odamlarga va jamiyatga zarar keltiruvchi xulq), agressiya (aggression) o'smir xulq-atvoriga xos belgilangan me'yorlarga nisbatan yaqqolroq namoyon bo'lganligi kuzatildi.



Shuningdek, biz o'smirlarda shaxslararo bog'liqlikni (itoatlilikni) ham o'rgandik. Shaxslararo bog'liqlik (itoatkorlik) so'rovnomasi (Interpersonal Dependenci Inventori) R.Girshfild va uning hamkasblari bilan 1977 yilda yaratilgan (Hershfeld, 1977). Bir necha o'n yillar mobaynida amerikalik olimlar ushbu so'rovnomani standartlashtirish uchun so'rov o'tkazdilar. Ko'plab tadqiqotlar uslubiy o'lchovlarning yuqori ishonchliligini tasdiqladi, hozirgi kunda u chet el psixologiyasida odamlarning o'zaro bog'liqligini (itoat etish darajasini) aniqlash uchun keng qo'llanilmoqda. Shuning uchun ichki psixologiya shaxslararo bog'liqlik (itoatlilik) anketasiga moslashtirilgan (R.Girshfild).

Shaxslararo bog'liqlik so'rovnomasi alohida va guruhli tashhis quyish shaklida qo'llanilishi mumkin. So'rovni bajarish uchun vaqt talab etilmaydi. Guruh shaklida odatda 15-20 daqiqa vaqt oladi.

So'rovnoma 48ta bayonnomadan iborat bo'lib, ular 3ta shkalalarga taqsimlanadi:

- 1). Boshqalarga hissiy ishonch (Hi) (Emotional Reliance on Others, 18 savollar),
- 2). O'zidan shubhalanish (O'sh) (Lack of Self-Confidence, 16 savollar),
- 3). Avtonomiyaga intilish (Ai) (Assertion of Autonomy, 14 savollar).

Bog'liqlikning (itoatlilikning) umumiy qiymati, dastlabki ikkita shkaladan olingan ballarni to'plab, ballarni ushbu miqdordan chiqarib, bog'liqlik (itoatlilik) shkala buyicha hisoblanadi:

Bog'liqlik (itoatlilik)ni aniqlash formulasi: $B=Hi+O'sh-Ai$ ko'rinishda ifodalangan (boshqa muhim jihatlar ilovada berilgan).

Olingan natijalar quyidagi standartlarga muvofiq, baholanadigan shkala bo'yicha yakuniy reytingi hisoblanadi. Boshqalarga hissiy ishonch, avtonomiya va bog'liqlik (itoatlilik) miqyosidagi me'yorlar erkaklar va ayollar uchun farq qiladi va o'z-o'zidan shubhalanish miqyosida normalari bir xildir.

Boshqalarga hissiy ishonch, o'zidan shubhalanish, avtonomiya va bog'liqlik (itoatlilik)ni aniqlash (o'g'il bolalarda)

№	O'lchovlar	Me'yor ko'rsatkichlari (o'rtacha)	Empirik ko'rsatkichlar	Darajalar
1.	Boshqalarga hissiy ishonch	32-48	47	me'yorida
2.	O'zidan shubhalanish	25-37	38	yuqori
3.	Avtonomiyaga intilish	27-37	39	yuqori
4.	Bog'liqlik (itoatlilik)	25-52	51	me'yorida

Tadqiqotimiz natijalari quyidagi ko'rinishda o'z ifodasini topdi. O'g'il bolalarda bog'liqlik (itoatlilik)ni baholash uchun sinov normalari -boshqalarga hissiy ishonch (47), bog'liqlik (itoatlilik) (51) me'yoriy ko'rsatkichlarda namoyon bo'lganligi aniqlandi. O'zidan shubhalanish (38) va avtonomiyaga intilish (39) o'rtachadan biroz yuqori ko'rsatkichlarda ifodalandi.

Qiz bolalarda bog'liqlik (itoatlilik)ni baholash uchun sinov normalari – boshqalarga hissiy ishonch (56) va bog'liqlik (itoatlilik) (64) o'rtachadan biroz yuqori ko'rsatkichlarda ifodalandi. O'zidan shubhalanish (36), avtonomiyaga intilish (28) ko'rsatkichlari me'yoriy darajada ifodalandi.

Boshqalarga hissiy ishonch, o'zidan shubhalanish, avtonomiya va bog'liqlik (itoatlilik)ni aniqlash (qiz bolalarda)

№	O'lchovlar	Me'yor ko'rsatkichlari (o'rtacha)	Empirik ko'rsatkichlar	Darajalar
1.	Boshqalarga hissiy ishonch	38-54	56	yuqori
2.	O'zidan shubhalanish	25-37	36	me'yorida
3.	Avtonomiyaga intilish	23-33	28	me'yorida
4.	Bog'liqlik (itoatlilik)	36-62	64	yuqori



E'tiborli tomoni shundaki, boshqalarga hissiy ishonch va bog'liqlik (itoatlilik) o'rtachadan biroz yuqori ko'rsatkichlarda namoyon bo'ldi. Buni gender xususiyatlarning ta'siriga bog'lab tushintirish o'rinlidir. Chunki o'g'il bolalardagi aynan shu ko'rsatkichlar (47 va 51) nisbatan pastroq darajada ifodalanganligi aniqlandi. Shuningdek, o'zidan shubhalanish (o'g'il bolalarda – 37, qiz bolalarda - 36) va avtonomiyaga intilish (o'g'il bolalarda – 39, qiz bolalarda - 28) o'g'il bolalarda nisbatan yuqoriroq ko'rsatkichlarda ifodalandi.

Xulosa. O'smirlik davrida shaxsiy ong shakllanayotgan bo'lib, bu jarayon ijtimoiy talablar va individual ehtiyojlar o'rtasidagi ziddiyatlar bilan murakkablashadi. Ushbu bosqichda o'z-o'zini anglash, ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilish yoki rad etish holatlari kuchayadi. Agar ijobiy ijtimoiy ta'sir yetarli bo'lmasa, o'smir qonunbuzarlikni o'zining qadriyati sifatida qabul qilishi mumkin. Bu esa jinoyatga olib boradigan motivatsion sxemalarning shakllanishiga turtki beradi. Jinoyat harakati ko'pincha o'zini ifoda etishning radikal shakli sifatida paydo bo'ladi. Jinoyat motivlari shakllanishining oldini olishda tizimli yondashuv muhim o'rin tutadi. O'smirlarda ijtimoiy moslashuv, stressga chidamlilik va emotsional barqarorlikni rivojlantirish orqali huquqbuzarlik motivlarining kuchayishiga to'sqinlik qilish mumkin. Psixologik yondashuvlar yordamida shaxsdagi xavfli motivatsiyalarni bartaraf etish, ularni konstruktiv yo'nalishga burish imkoniyati mavjud. Bu esa nafaqat jinoyat profilaktikasiga, balki shaxsning sog'lom rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Shu sababli, har qanday preventiv chora-tadbirlar individual yondashuvga asoslanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Асмолов А.Г. Знаем ли мы себя? Неосознанные механизмы регуляции поведения личности. –М., 1989. -41 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности. - М.: МГУ, 1990 - 180с.
3. Арзуманов Ю.Л. Психофизиологические основы алкоголизма и наркомании. - М.: Издатель Гайнуллин 2001.-220 с.
4. Ауэрбах А., Корсини Р., Ребер А. Большой толковый психологический словарь. - Москва, 2003. - 798 с.
5. Бадмаев С.А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников. Издание 4-е. - М., 1999. -96 с.
6. Бандура А., Уолтере Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. - М.: Апрель-Пресс, изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000.-509 с.
7. Бандура А. Теория социального научения. Монография - Санкт - Петербург: Евразия, 200. - 320 с
8. Баротов Ш. Р. Психологик хизмат. –Т. 2018. -346 б.
9. Басов М.Я. Поведение личности как предмет изучения. В кн.: Избранные психологические произведения. - М.: Педагогика, 1975. - 432 с.
10. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни - Москва: Мысль, 1991. -299 с.
11. Абульханова-Славская К.А. Проблема личности в психологии / Психологическая наука в России XX столетия: проблемы теории и истории. - Москва: ИП РАН, 1997. -373 с.
12. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности // Психология личности и образ жизни. – М., 1987. -10-11 с.
13. Авдеева Н.Н. и др. Развитие личности на разных этапах онтогенеза // Психология личности в трудах отечественных психологов. - Санкт - Петербург: Питер 2000.-180 с.



Azimova Dilnoza Axmedjonovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi
baxriddinfaxriddinov476@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA FLIPPED CLASSROOM TEXNOLOGIYASINING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotasiya. Maqolada raqamli ta'lim muhitida Flipped Classroom (teskari sinf) texnologiyasining didaktik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu yondashuvning ta'lim jarayonini individuallashtirish, talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtirish hamda interaktiv o'qitish usullarini keng joriy etishdagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Flipped Classroom modelining o'quv materiallarini oldindan o'zlashtirish, auditoriya vaqtini esa amaliy mashg'ulotlar, muhokama va hamkorlikdagi faoliyatga yo'naltirish orqali o'qitish samaradorligini oshirish imkoniyatlari asoslab beriladi. Maqolada raqamli platformalar, multimedia vositalari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar integratsiyasi orqali talabalarning bilish faolligi, tanqidiy fikrlashi hamda kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish masalalari ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari Flipped Classroom texnologiyasidan samarali foydalanish o'qitish sifatini oshirish va innovatsion ta'lim muhitini shakllantirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Tayanch atamalar: Flipped Classroom, teskari sinf, raqamli ta'lim muhiti, didaktik imkoniyatlar, interaktiv ta'lim, mustaqil ta'lim, pedagogik texnologiyalar, kommunikativ kompetensiya, multimedia vositalari, ta'lim samaradorligi.

Аннотация. В статье анализируются дидактические возможности технологии Flipped Classroom (перевернутый класс) в условиях цифровой образовательной среды. В исследовании раскрывается значимость данного подхода в индивидуализации образовательного процесса, активизации самостоятельной учебной деятельности студентов, а также широком внедрении интерактивных методов обучения. Кроме того, обосновываются возможности модели Flipped Classroom по повышению эффективности обучения за счёт предварительного освоения учебного материала и использования аудиторного времени для практических занятий, обсуждений и совместной деятельности. В статье также рассматриваются вопросы развития познавательной активности, критического мышления и коммуникативной компетентности студентов на основе интеграции цифровых платформ, мультимедийных средств и современных педагогических технологий. Результаты исследования показывают, что эффективное использование технологии Flipped Classroom является важным фактором повышения качества образования и формирования инновационной образовательной

Ключевые слова: Flipped Classroom, перевернутый класс, цифровая образовательная среда, дидактические возможности, интерактивное обучение, самостоятельное обучение, педагогические технологии, коммуникативная компетентность, мультимедийные средства, эффективность обучения.

Abstract. This article analyzes the didactic possibilities of Flipped Classroom technology in a digital educational environment. The study highlights the importance of this approach in individualizing the learning process, activating students' independent learning activities, and widely implementing interactive teaching methods. In addition, the paper substantiates the potential of the Flipped Classroom model to improve learning effectiveness by enabling students to study educational materials in advance and using classroom time for practical activities, discussions, and collaborative learning. The article also examines the development of students' cognitive activity, critical thinking, and communicative competence through the integration of digital platforms, multimedia tools, and modern pedagogical technologies. The research findings indicate that the effective use of Flipped Classroom technology is an important factor in improving the quality of education and forming an innovative learning environment.



Key words: *Flipped Classroom, inverted classroom, digital educational environment, didactic possibilities, interactive learning, independent learning, pedagogical technologies, communicative competence, multimedia tools, learning effectiveness.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, uni xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, an'anaviy o'quv jarayonini innovatsion ta'lim texnologiyalari bilan integratsiyalash, raqamli texnologiyalar va ilg'or metodlarni keng joriy etish oliy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda.

Oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy bilimga ega, yuqori malakali, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar bilan ajralib turadigan mutaxassislarni tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, maktab ta'limi tizimida talabalarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq, barkamol shaxs sifatida tarbiyalash, pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda ta'lim mazmunini yangilash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Mazkur yo'nalishlar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” hamda 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida o'z ifodasini topgan. Ushbu hujjatlarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, darsliklar va o'quv-metodik majmualarni takomillashtirish, zamonaviy maktab va oliy ta'lim modellarini joriy etish, shuningdek, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash asosiy vazifalar sifatida belgilangan.

Zamonaviy ta'lim muhitida o'quv jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini kengaytirish, shuningdek, webinar, onlayn ta'lim, blended learning (aralash ta'lim), flipped classroom (teskari sinf), sun'iy intellekt va virtual reallik kabi ilg'or texnologiyalarni amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Aralash ta'lim texnologiyasining samarali modellari orasida flipped classroom alohida o'rin tutadi. Ushbu yondashuv Station Rotation Model (stansiyalar bo'yicha almashinuv modeli)ning sub-modeli sifatida qaralib, an'anaviy va masofaviy ta'lim elementlarini uyg'unlashtiradi. Mazkur modelda talabalar nazariy bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtiradi, auditoriya mashg'ulotlari esa amaliy faoliyat, muammoli vaziyatlarni hal etish, muhokama va hamkorlikka yo'naltiriladi.

Flipped Learning texnologiyasining qo'llanilishi talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish, ularning faolligini oshirish, muloqot va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish hamda mas'uliyat hissini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ushbu texnologiya dunyoning yetakchi, TOP-1000 talik reytingiga kiruvchi universitetlarida keng qo'llanilib, o'qitish samaradorligini oshirishda muhim vosita sifatida e'tirof etilmoqda.

Shu bois mazkur tadqiqotda raqamli ta'lim muhitida Flipped Learning texnologiyasining didaktik imkoniyatlarini o'rganish hamda uni ta'lim jarayoniga samarali joriy etish masalalari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: Zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish, ayniqsa raqamli ta'lim muhitida o'qitish samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday yondashuvlardan biri bo'lgan Flipped Classroom (teskari sinf) texnologiyasi ta'lim jarayonini tashkil etishda yangi didaktik imkoniyatlarni yuzaga keltiradi.

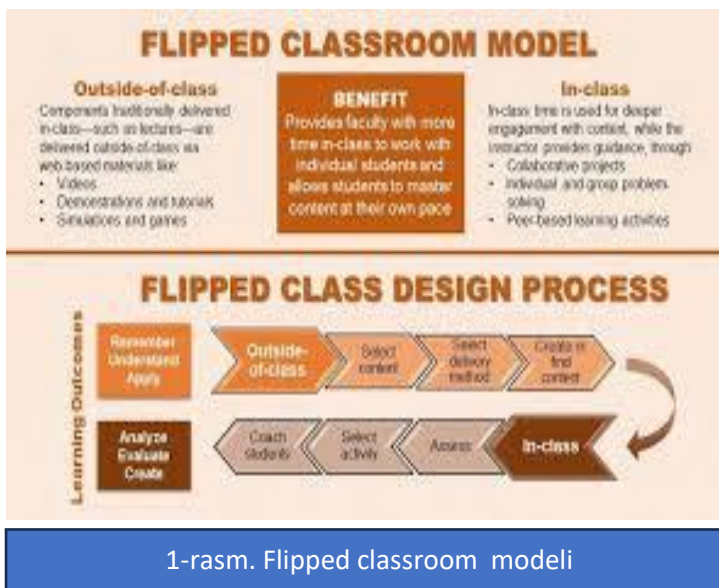
Flipped Classroom texnologiyasi tushunchasi tasniflar ekanmiz, bu jarayon o'ziga xos jihatlariga ega. Ta'lim jarayonida teskari ta'lim sifatida kirib kelgan bu texnologiya ingliz tilini o'qitishda muhim o'rin tutadi. Bugungi zamonaviy ta'limda bir qancha shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar mavjud. Ular ta'limning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Flipped Classroom (teskari o'qitish) - bu shunchaki texnik usul emas, balki ta'lim jarayonida vaqt, rollar va mazmun taqsimotini qayta ko'rib chiqadigan yaxlit pedagogik falsafadir. Uning mohiyati shundan iboratki, cheklangan auditoriya vaqtidan axborotni uzatish uchun emas, balki



uni anglash, qo'llash va qayta ishlash uchun foydalaniladi. Biroq ushbu modelning samaradorligi uning metodik jihatdan qanday amalga oshirilishiga bevosita bog'liq.

Mazkur texnologiyaning shakllanishi XX asr oxirida rivojlana boshlagan konstruktivistik yondashuvlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, unda talaba ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. Flipped Classroom modeli esa aynan shu g'oyalarni amaliyotga tatbiq etishning samarali vositasi sifatida XXI asr boshlarida shakllandi. Dastlab ushbu model talabalarning dars mashg'ulotlarida faol ishtirokini ta'minlash va o'quv vaqtini samarali taqsimlash maqsadida qo'llanilgan(1-rasm).



1-rasm. Flipped classroom modeli

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi Flipped Classroom texnologiyasining keng ommalashuviga xizmat qildi. Xususan, videodarslar, onlayn platformalar, elektron ta'lim resurslari va masofaviy o'qitish tizimlari ushbu modelning samaradorligini yanada oshirdi. Natijada ta'lim jarayonini individuallashtirish, o'quv materiallarini o'zlashtirish sur'atini talabaning ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyati paydo bo'ldi.

Flipped Classroom texnologiyasining asosiy mohiyati o'quv jarayonini "teskari" tarzda tashkil etishdan iborat bo'lib, bunda

nazariy bilimlar talabalar tomonidan mustaqil ravishda, ko'pincha raqamli vositalar yordamida o'zlashtiriladi. Auditoriya mashg'ulotlari esa amaliy faoliyat, muammoli vaziyatlarni hal etish, interaktiv muloqot va hamkorlikda ishlashga yo'naltiriladi. Bu esa o'z navbatida talabalarning bilimlarni chuqur o'zlashtirishiga, ularni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishiga xizmat qiladi.

Mazkur texnologiya raqamli ta'lim muhitida bir qator muhim didaktik imkoniyatlarni taqdim etadi. Jumladan, u talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish, ularning bilish faolligini oshirish, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shuningdek, ushbu model o'quv jarayonida differensial va individual yondashuvni amalga oshirish, talabalar o'rtasida samarali kommunikatsiyani tashkil etish hamda o'qituvchi va talaba o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, Flipped Classroom texnologiyasi ta'lim jarayonining moslashuvchanligini ta'minlab, talabalarga o'zlariga qulay vaqt va sur'atda bilim olish imkonini yaratadi. Raqamli platformalar orqali taqdim etiladigan multimedia materiallar (video, audio, interaktiv topshiriqlar) esa o'quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim muhitida Flipped Classroom texnologiyasidan foydalanish ta'lim jarayonini optimallashtirish, talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda o'qitish samaradorligini oshirishda muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama va natija. Flipped texnologiyasi nafaqat o'quv vaqtini optimallashtirishga, balki ta'lim jarayoni ishtirokchilarining rolini tubdan o'zgartirishga ham imkon beradi. Talaba endi passiv tinglovchi bo'lib qolmay, bilimning faol hamyaratuvchisiga aylanadi, o'qituvchi esa haqiqatni yetkazuvchi emas, balki fikrlash va amaliyotni yo'naltiruvchi fasilitator vazifasini bajaradi. Bitiruvchilarda "soft skills, tanqidiy fikrlash va mustaqillikka bo'lgan talab ortib borayotgan sharoitda flipped learning an'anaviy o'quv fanlari doirasida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish" uchun amaliy vosita taklif etadi.

Flipped classroom texnologiyasining o'qitishdagi afzalliklari haqida fikr yuritilganda, avvalo, uning ta'lim jarayonini tubdan o'zgartiruvchi yondashuv ekanini ta'kidlash lozim. An'anaviy ta'limda o'qituvchi asosiy bilim manbai bo'lib xizmat qilsa, flipped modelda esa talaba



bilimni mustaqil o'zlashtirish jarayonining markaziga chiqadi. Bu esa, o'z navbatida, talabalarda mustaqil fikrlash, izlanish va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, mazkur texnologiya dars vaqtidan samarali foydalanish imkonini beradi. Nazariy materiallar auditoriyadan tashqarida o'zlashtirilgani sababli, dars jarayonida ko'proq amaliy mashg'ulotlar, muhokamalar va muammoli vaziyatlarni hal etishga e'tibor qaratiladi. Bu esa bilimlarning chuqurroq va ongli o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Bundan tashqari, flipped classroom talabalarni faollikka undaydi, ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Guruhda ishlash, fikr almashish va hamkorlikda muammolarni hal qilish jarayonlari orqali talabalar nafaqat bilim, balki muhim hayotiy ko'nikmalarni ham egallaydi.

Yana bir muhim jihat shundaki, bu yondashuv o'qituvchining rolini ham o'zgartiradi. O'qituvchi bilim beruvchi emas, balki yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi va ta'lim jarayonini tashkil etuvchi fasilitator sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishga va o'quv jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Flipped classroom texnologiyasi ta'lim jarayonini individuallashtirish, talabalarining faolligini oshirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda o'qitish samaradorligini kuchaytirish kabi bir qator muhim afzalliklarga ega zamonaviy pedagogik yondashuv hisoblanadi. Olingan natijalar shuni tasdiqlaydi: "flipped learning - bu oddiy metodika emas, balki ekotizimdir. Uning muvaffaqiyati videolar mavjudligi bilan emas, balki butun "tayyorgarlik → qo'llash → teskari aloqa" jarayonining qanday tashkil etilgani bilan belgilanadi. Eng ko'p uchraydigan xato esa mazmun va o'zaro hamkorlikni qayta qurmasdan turib, faqatgina mexanik tarzda "teskari aylantirish"ni amalga oshirishdir".

Flipped classroom texnologiyasini dars jarayonida qo'llash bir qator ijobiy natijalarni beradi. Avvalo, bu yondashuv talabalarining mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Talabalar nazariy materiallarni darsdan oldin o'zlashtirgani sababli, ular darsga tayyor holatda keladi va o'quv jarayonida faol ishtirok etadi.

Shuningdek, dars vaqtining samaradorligi oshadi: o'qituvchi yangi mavzuni tushuntirishga kamroq vaqt sarflab, ko'proq amaliy mashg'ulotlar, muhokamalar va muammoli topshiriqlar ustida ishlashga e'tibor qaratadi. Bu esa bilimlarning chuqur va ongli o'zlashtirilishiga yordam beradi.

Flipped classroom texnologiyasi talabalarda tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Guruh bo'lib ishlash jarayonida esa ularning kommunikativ kompetensiyalari, ya'ni fikrni aniq ifodalash va hamkorlikda ishlash malakalari mustahkamlanadi.

Bundan tashqari, ushbu texnologiya ta'limni individuallashtirish imkonini beradi. Har bir talaba materialni o'z tezligida o'rganishi, tushunmagan qismlarini qayta ko'rib chiqishi mumkin. Bu esa o'zlashtirish sifatini oshiradi va bilimdagi bo'shliqlarni kamaytiradi.

Flipped classroom texnologiyasi dars jarayonini faollashtiradi, talabalarining mustaqilligini oshiradi, bilimlarni chuqur o'zlashtirishga yordam beradi hamda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi (1-jadval).

1-jadval.

Flipped classroom texnologiyasining didaktik imkoniyatlari

№	Didaktik imkoniyatlar	Tavsifi	Ta'lim jarayoniga ta'siri
1	Mustaqil o'rganish	Talabalar nazariy materiallarni darsdan oldin mustaqil o'zlashtiradi	Talabalarda o'z-o'zini boshqarish va mustaqillik rivojlanadi
2	Dars vaqtini samarali tashkil etish	Auditoriya vaqti nazariy emas, amaliy faoliyatga yo'naltiriladi	Dars samaradorligi oshadi
3	Faollikni oshirish	Talabalar muhokama, savol-javob va guruh ishlarida faol qatnashadi	O'quv jarayoni interaktiv bo'ladi



4	Individual yondashuv	Har bir talaba materialni o'z tezligida o'zlashtiradi	Differensial va individual ta'lim imkoniyati yaratiladi
5	Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish	Muammoli topshiriqlar va tahlil asosida ishlash	Analitik va refleksiv fikrlash shakllanadi
6	Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish	Guruhda ishlash va fikr almashish orqali	Muloqot va hamkorlik ko'nikmalari rivojlanadi
7	Raqamli resurslardan foydalanish	Video, platforma, onlayn materiallar qo'llaniladi	Raqamli savodxonlik oshadi
8	O'zlashtirish sifatini oshirish	Materialni qayta ko'rish va amaliyotda qo'llash imkoniyati	Bilimlar chuqur va mustahkam bo'ladi
9	O'qituvchi rolini o'zgartirish	O'qituvchi fasilitator va yo'naltiruvchi sifatida ishlaydi	Ta'lim jarayoni markazlashgan (talabaga yo'naltirilgan) bo'ladi
10	Teskari aloqa (feedback)ni kuchaytirish	Dars davomida tezkor fikr-mulohaza berish imkoniyati	Xatolarni tez aniqlash va tuzatish imkoniyati yaratiladi

Flipped classroom texnologiyasining didaktik imkoniyatlari jadvali tahlil qilinganda, ushbu yondashuv ta'lim jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Avvalo, jadvalda keltirilgan mustaqil o'rganish imkoniyati o'quvchilarning bilim olish jarayonidagi rolini o'zgartiradi. Ya'ni, ular passiv tinglovchidan faol o'rganuvchiga aylanadi, bu esa o'z navbatida ta'limning samaradorligini oshiradi.

Shuningdek, dars vaqtining samarali tashkil etilishi flipped classroom texnologiyasining eng muhim didaktik jihatlaridan biridir. Nazariy materiallar oldindan o'zlashtirilgani sababli, auditoriya mashg'ulotlari amaliy faoliyat, muhokama va muammoli vazifalarni bajarishga yo'naltiriladi. Bu esa bilimlarni chuqurroq anglash va mustahkamlashga xizmat qiladi.

Jadvalda aks etgan yana bir muhim jihat - bu individual yondashuv imkoniyatidir. Har bir o'quvchi materialni o'zlashtirish jarayonida o'ziga qulay tempni tanlay oladi, bu esa ta'limni differensial tashkil etish imkonini beradi. Natijada bilimdagi tafovutlar kamayadi va o'zlashtirish darajasi barqarorlashadi.

Flipped classroom texnologiyasi, shuningdek, o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Guruhda ishlash, fikr almashish va muammolarni birgalikda hal etish jarayonlari o'quvchilarning muloqot qilish, o'z fikrini asoslab berish va boshqalarni tinglash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Bundan tashqari, raqamli resurslardan keng foydalanish o'quvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid savodxonligini oshiradi. Video darslar, onlayn platformalar va interaktiv topshiriqlar orqali o'quv jarayoni yanada qiziqarli va samarali tashkil etiladi.

Jadvalda ko'rsatilganidek, o'qituvchining roli ham sezilarli darajada o'zgaradi. U endilikda bilim beruvchi emas, balki ta'lim jarayonini boshqaruvchi, yo'naltiruvchi va fasilitator vazifasini bajaradi. Bu esa o'quvchilar bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yishga imkon beradi.

Flipped classroom texnologiyasining didaktik imkoniyatlari o'quv jarayonini faollashtirish, individuallashtirish, raqamlashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion va istiqbolli pedagogik model sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Flipped classroom texnologiyasining didaktik imkoniyatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur yondashuv ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. U o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish, dars jarayonini interaktiv tashkil etish hamda bilimlarni chuqur va ongli o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ushbu texnologiya ta'limni individuallashtirish, kommunikativ va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchilarning faolligini oshirish imkonini beradi.



Raqamli ta'lim muhitida esa uning samaradorligi yanada ortib, o'quv jarayonini moslashuvchan va qulay shaklda tashkil etishga yordam beradi. Umuman olganda, flipped classroom texnologiyasi ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirish va innovatsion ta'lim muhitini yaratishda muhim didaktik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Jonathan Bergmann, Aaron Sams. Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. – Washington: ISTE, 2012.
2. Jonathan Bergmann. Flipped Learning for Elementary Instruction. – ISTE, 2015.
3. Robert Talbert. Flipped Learning: A Guide for Higher Education Faculty. – Stylus Publishing, 2017.
4. Salman Khan. The One World Schoolhouse: Education Reimagined. – New York: Twelve, 2012.
5. Charles M. Reigeluth. Instructional-Design Theories and Models: A New Paradigm of Instructional Theory. – Routledge, 2013.
6. UNESCO. ICT in Education: A Critical Literature Review and Its Implications. – Paris, 2015.
7. OECD. Education at a Glance. – Paris, 2020.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi".
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi.
10. Xoliqov A., Yo'ldoshev J. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.
11. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2020.
12. Tolipov O., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2017.



Yusupova Zulfizar Sharipovna,
“Sport nazariyasi va metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi

MUSOBAQADAN KEYINGI BOSQICHDA TURON YAKKA KURASHCHILAR ISH QOBILIYATINING TIKLANISH JARAYONINING NAZARIY TAHLILI.

Annotatsiya. Yoshlar sporti sport zahiralarini tayyorlashning nihoyatda muhim bazasi hamda tarbiyaning universal vositasi sifatida sportchining ko‘p yillik tayyorgarligini samarali tashkil etishni, musobaqadan keyingi bosqichda kurashchilar ish qobiliyatining tiklanish jarayonining, o‘quv-mashg‘ulot ishlarining yanada oqilona tashkiliy shakllari, vosita va usullarini izlashni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: tayyorgarlik, tizimini, optimallashtirish, innovastion, strategiyasi, qobiliyatlar, takomillashtirish, o‘tish davri, funkstional, psixik tiklanishlari.

Аннотация. Эффективная организация многолетней тренировки спортсмена как очень важный процесс для обучения спортивным достижениям и универсальные методы для тренировок, а также более рациональные организационные формы, средства и методы восстановления после соревнования требует научного поиска.

Ключевые слова: Подготовка, система, оптимизация, инновация, стратегия, способности, улучшение, переход, функциональное, психологическое восстановление.

Annotation. The effective organization of long-term training of an athlete as a very important process for teaching sports achievements and universal methods for training, as well as more rational organizational forms, means and methods of recovery after a competition, requires a scientific search.

Key words: preparation, system, optimization, innovation, strategy, disadvantage, improvement, transitional, functional, mental recovery.

Kirish. Mustaqil rivojlanish yo‘lini tanlagan O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning tashabbusi va doimiy qo‘llab-quvvatlashi bilan bugungi kunda sport faoliyatining jadal sur‘atlarda ko‘tarilishi kuzatilyapti. Jahon sport arenalarida qator sportchilarimizning muvaffaqiyatli chiqishlari shundan dalolat beradi [1].

Har xil kurash turlarining rivojlanishi ularning yuksak darajada ijtimoiy tan olinganligi bilan tavsiflanadi va yirik xalqaro musobaqalar amaliyoti shundan dalolat beradi. Jahon maydonida o‘zining munosib o‘rniga ega bo‘lgan kurashning vatani O‘zbekiston Respublikasi bo‘lib, ushbu sport turining ommaviyligi juda yuqori.

Zamonaviy tayyorgarlik tizimini optimallashtirish va tayyorgarlik vaqtidagi innovastion jarayonlar strategiyasi bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasi terma jamoalari a‘zolari bo‘lgan va yaqin zahiradagi sportchilarni tayyorlashning muhim vazifalaridan biri bo‘lib turibdi.

Sportchilar faoliyatining asosiy yo‘nalishlari sport maktablari haqidagi me‘yoriy-huquqiy asoslar va Nizomda belgilangan. Qo‘shimcha ta‘lim beruvchi muassasa sifatida sport maktabi «qobiliyatlarga muvofiq ravishda o‘z-o‘zini takomillashtirish, bilim olish va ijod, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, kasbiy nuqtai nazardan o‘z o‘rnini topish, jismoniy, aqliy va ma‘naviy qobiliyatlarni rivojlantirishga, qobiliyatlarga mos sport muvaffaqiyati darajasiga erishish uchun yo‘naltirilgan»[2,3,5].

Shunday qilib, bolalar, o‘smirlar va yoshlarning sport tayyorgarligi faqatgina har tomonlama jismoniy tayyorgarlik, har turli qobiliyatlarni rivojlantirish va takomillashtirish masalalarini hal etib qolmasdan, shug‘ullanuvchilar shaxsini shakllantirish muammosini ham qamrab oladi.

Davlatimiz tomonidan qo‘yilayotgan asosiy vazifa bolalar va o‘smirlarning imkon qadar ko‘proq miqdorini jalb etgan holda ommaviy sportni rivojlantirish bo‘lib kelmoqda. Oxirgisi, eng avvalo, boshlang‘ich sport tayyorgarligi bosqichiga taalluqli bo‘lib, bu bosqichning vazifasi sport maktablari o‘quvchilarining salomatligini mustahkamlash, jismoniy rivojlanish darajasini oshirish, axloqiy-etik va irodaviy xislatlarini tarbiyalashdan iboratdir.



Ayni vaqtda sport natijalarining bugungi kundagi darajasi murabbiylarning kasbiy sifatlariga, ularning bilimi va amaliy ko'nikmalariga yuqori talablar qo'yadi. Yoshlar sporti sport zahiralarini tayyorlashning nihoyatda muhim bazasi hamda tarbiyaning universal vositasi sifatida sportchining ko'p yillik tayyorgarligini samarali tashkil etishni, musobaqadan keyingi bosqichda turon yakka kurashchilar ish qobiliyatining tiklanish jarayonining, o'quv-mashg'ulot ishlarining yanada oqilona tashkiliy shakllari, vosita va usullarini izlashni talab qiladi.

Dunyoda yuzaga kelgan vaziyat o'smirlar orasida jinoyatchilikning, ommaviy giyohvandlikning o'sishiga, yoshlar orasidagi boshqa salbiy hodisalar va jarayonlarga yo'l ochyapti. Aynan shuning uchun sport, ommaviy jismoniy tarbiya, sog'lom turmush tarzi o'sib kelayotgan yosh avlodning ishonchli psixologik himoyasiga aylanib bormoqda. Demak, sport o'z mamlakatining vatanparvarlari bo'lgan faol fuqarolarni tarbiyalash uchun ma'nan mas'ul hisoblanadi.

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqsak, sportni rivojlantirish uchun ajratiladigan byudjet mablag'lari hajmining kamaytirilishi, sport maktablari miqdorining qisqartirilishi va moliyaviy harajatlarni qisman ota-onalar zimmasiga yuklash yoshlarning kattagina qismini jismoniy tarbiya mashg'ulotlaridan uzoqlashtirib qo'yadi.

Turon yakka kurashch turlari bo'yicha sport maktablari faoliyatining rentabelligini o'rganish maqsadida o'tkazilgan tadqiqotlardan ma'lum bo'ldiki, sportni tashlab ketganlarning eng yuqori foizi 99% boshlang'ich sport tayyorgarligi guruhlarida kuzatilgan. Sport maktablari samaradorligi darajasining pastligini, eng avvalo, o'quv-mashg'ulot jarayonini noto'g'ri tashkil etish hamda tarbiyaviy va ma'rifiy ishlarining sust yo'lga qo'yilishi kabi omillar ta'siri bilan bog'laydilar. Qator tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, sport bilan shug'ullanish motivlarini shakllantirishga, tizimli va jadal sport mashg'ulotlariga yo'naltirilgan pedagogik-psixologik ta'sir ko'rsatish vositalaridan foydalanish sport maktablari kontingentining mustahkamlanishiga yordam beradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, zamonaviy sportda murabbiyning roli, uning kasbiy va pedagogik mahorati, shaxsiy sifatleri ahamiyati keskin ortib ketdi. Shuning uchun ham aynan bugun o'zining davlat ishi sifatidagi asosini saqlab qolgan yosh sportchilarni tayyorlash tizimiga, sport maktablari ma'muriyati hamda murabbiylari tarkibi zimmasiga alohida mas'uliyat o'z shogirdlarining sportdagi yutuqlari uchungina emas, balki musobaqadan keyingi bosqichda turon yakka kurashchilar ish qobiliyatining tiklanish jarayoni mamlakatning kelajak avlodi salomatligi, ma'naviy-axloqiy qiyofasi uchun ham mas'uliyat yuklanyapti [6,7,9,10].

Mamlakatimizdagi va chet ellik mualliflarning ilmiy-uslubiy adabiyotlarini tahlil etish shuni ko'rsatadiki, yosh sportchilarni tayyorlash tizimiga, xususan, turli yoshdagi bolalarni tarbiyalash jarayoniga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar ko'pchilikni tashkil etadi. (V.P.Filin, 1994; Sh.D.Abdullayev, 1995; L.P.Matveev, 1999; J.K.Xolodov, 2003; A.N.Abdiev, 2005; D.D.Sharipova, A.Musurmanova, 2005; L.P.Yugay, 2005; A.K.Ataev, 2007; F.A.Kerimov, 2008; Yu.M.Yunusova, 2009 va b.). Biroq biz tanishishimiz mumkin bo'lgan ilmiy adabiyotlar orasida musobaqadan keyingi bosqichda kurashchilar ish qobiliyatining tiklanish jarayoni yo'q. Shuning uchun ham mazkur muammoni hal etish dolzarb hisoblanadi.

So'nggi yillarda diyorimizda ko'p sonli yuqori malakali kurashchilar tayyorlandi. Osiyo chempionatlari hamda birinchiliklarida o'zbek kurashchilari ko'p karra eng yuksak sovrinli o'rinlarni egallab, vatanimiz sharafiga xalqaro musobaqalarda munosib himoya qilib kelmoqdalar.

Zamonaviy sportda mashg'ulot va musobaqa yuklamalari hajmi hamda shiddatining oshishi o'quv-mashg'ulot jarayonini tashkil qilishda yangi yo'llarni va foydalanilmagan zahirani izlab topishni taqozo etadi. Ayniqsa ko'p stikli tayyorgarlikning hamma bosqichlarida tiklanish hamda sport va ish qobiliyatini oshirish vositalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega[8,9].

Hozirgi vaqtga kelib sport fanida va ilg'or amaliyotda tayyorgarlik hamda musobaqa bosqichlarida yakkakurashchilar tayyorgarligi tizimini optimallashtirish muammolari bo'yicha juda keng material to'plangan (I.P.Degtyarev, 1985; F.A.Kerimov, 1995; A.M.Matveev, 2001; K.S.Tumanyan, 2001; V.N.Platonov, 2004; A.A.Ruziev, 2004; Z.A.Bakiev, 2009; R.D.Xalmuxamedov, 2010 va boshq.).



Biroq, juda zarur bo'lishiga qaramasdan, musobaqalardan keyingi bosqichni tuzish muammosini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar aniq etarli emas. Har xil sport turlarida bajarilgan qator ishlarda (I.P.Degtyarev, 1985; A.N.Abdiev, 1997; V.N.Shin, 2001; R.D.Xalmuxamedov, 2009) tadqiqotlar qisman olib borilgan, xolos.

Kurash, boshqa kurash turlari singari, jadal rivojlanib bormoqda va oxirgi 10-15 yil ichida musobaqa faoliyatida, hakamlilik qilish texnologiyasida, musobaqalar taqvimida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Kurashchilarning funkstional va texnik-taktik tayyorgarligiga bo'lgan talablar oshdi.

Tabiiyki, bu barcha o'zgarishlar turon yakka kurashchilarning musobaqadan keyingi bosqichda tiklanish jarayoniga ham taalluqlidir. Bu erda tiklanish va ish qobiliyatini saqlab turish vositalaridan to'g'ri foydalanish quyidagi muammoli masalalarning hal etilmaganligi bilan cheklanadi; musobaqadan keyingi bosqichlarni tuzishning optimal variantlarini ishlab chiqish hamda tanlab olish; ish qobiliyatini tiklash vositalari va metodlaridan oqilona foydalanish. Bu barcha masalalar, shubhasiz, dolzarbdir, ularni o'rganish va hal etish turon yakka kurashchilarning musobaqadan keyingi tayyorgarlik bosqichini davrlash hamda oqilona tuzish tizimini takomillashtirishga imkon yaratadi.

Turon yakka kurashchilarning musobaqadan keyingi tayyorgarlik bosqichlarini hamda tiklanish jarayonini tuzish muammosining ilmiy jihatdan o'rganilishi musobaqa qoidalaridagi o'zgarishlar nuqtai nazaridan o'z xususiyatiga ko'ra ham nazariy, ham amaliy tomondan yangi hisoblanadi.

Sportchilar tayyorgarligining o'tish davrlarini rejalashtirish masalalari ko'pgina mualliflarning diqqat markazida turadi va sport mashg'ulotini davrlashning maqbul tizimini ishlab chiqishga yo'naltirilgan to'xtovsiz bahs-munozaralar va izlanishlar ob'ekti sanaladi.

Ko'rib chiqilayotgan masalalarning jahon amaliyotida ko'p jihatdan ishlab chiqilganligini e'tiborga olib, ushbu tadqiqot maqsadi, birinchi navbatda, turon yakka kurashchilarning musobaqadan keyingi bosqichlarini tuzishning oqilona variantlarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Yakka kurashchilarning musobaqadan keyingi tayyorgarlik bosqichlarini tuzish muammolari ko'p yillar davomida xorijiy mualliflarning diqqat markazida turadi. Jumladan, B.O.Djeroyan, N.A.Xudadov (1971), I.P.Degtyarov, K.N.Kopstev, A.V.Gaskov (1985), G.S.Tumanyan (1997) kabi sport nazariyotchilarining ishlari shu masalaga taalluqlidir. Mazkur mualliflarning ishlari katta qiziqish uyg'otadi, chunki ular fundamental tadqiqot sanaladi, ularning ishlanmalari ijtimoiy-ilmiy jihatdan e'tirof etilgan.

Biroq aytib o'tilgan ishlarda sportchilarning o'tish davrida jismoniy, funkstional va psixik tiklanishlari bilan bog'liq bo'lgan muammolarni ko'rib chiqishga alohida e'tibor qaratilmagan.

Yuqori malakali kurashchilar zamonaviy bellashuvlarining kechishi o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi tufayli va tadqiqot vazifalariga muvofiq musobaqa oldi va musobaqadan keyingi bosqichlarda kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi ahamiyatini aniqlab olish zaruriyati yuzaga keladi.

Test dasturi quyidagicha edi: sportchilar badan qizdirishdan so'ng quyidagi nazorat me'yorlarini bajardilar: turnikda tortilish, 30 m ga yugurish, turgan joyidan 3x10 m ga mokisimon yugurish, panja dinamometriyasi, maxsus ish qobiliyatini aniqlash testi (A.N.Abdiev, 1997). Bu testlar dasturining tanlanishi shunga bog'liq ediki, ular yuqori darajada ishonchli va axborotli, sportchilarning turli jismoniy sifatlari to'g'risida fikr yuritishga imkon beradi va ularni o'tkazish ko'p vaqt talab qilmaydi.

Musobaqalardan so'ng birinchi kuni olingan tezlik-kuch sifatlari ko'rsatkichlari fon ko'rsatkichlari bilan taqqoslanganda o'rtacha 0,7 sek ga yomonlashdi, bu 4,3% ni tashkil etdi.

Musobaqadan keyingi bosqichning beshinchi kunida uning kattaligi 4,4 sek ga teng bo'ldi, bu 10,2% ni tashkil etdi.

MKBning 8-kunida o'tkazilgan o'lchashlar esa natija fon ko'rsatkichlariga nisbatan birmuncha yaxshiroq ekanligini aniqlab berdi - 3,8 sek (2-jadval).

1-jadval

30 m ga yugurishda kurashchilarni testlash natijalari

Guruhlar	Me'yorlar	Bosqichlar



		Statistik ko'rsatkichlar	Musobaqa oldi (oxiri)	Musobaqadan keyingi		
				1-kun	5-kun	8-kun
«A»	30 m ga yugurish (s)	X	3,9	4,6	4,4	4,0
		σ	0,13	0,13	0,18	0,14
		V%	2,8	2,5	3,8	3,1
«V»	30 m ga yugurish (s)	X	4,1	4,8	4,5	4,3
		σ	0,14	0,20	0,18	0,12
		V%	2,6	2,5	3,1	3,0

10

Turnikda tortilish, turgan joyidan 3x10 m ga yugurish va panja dinamometriyasi testlaridagi natijalar MKBda bir tomonlama tiklanish jarayonini aniqlashga imkon berdi (3,4-jadvallar).

2-jadval

Turnikda tortilishda kurashchilarni testlash natijalari

Guruhlar	Me'yorlar	Statistik ko'rsatkichlar	Musobaqa oldi (oxiri)	Bosqichlar		
				Musobaqadan keyingi		
				1-kun	5-kun	8-kun
«A»	Turnikda tortilish (marta)	X	36	30	32	35
		σ	3,15	3,25	3,15	3,12
		V%	10,8	15,4	13,6	10,4
«V»	Turnikda tortilish (marta)	X	28	24	24	26
		σ	3,02	3,00	3,04	3,08
		V%	11,3	16,1	14,2	12,5

3-jadval

Turgan joyidan 3x10 m ga yugurishda kurashchilarni testlash natijalari

Guruhlar	Me'yorlar	Statistik ko'rsatkichlar	Musobaqa oldi (oxiri)	Bosqichlar		
				Musobaqadan keyingi		
				1-kun	5-kun	8-kun
«A»	Turgan joyidan 3x10 m ga yugurish	X	5,6	6,2	6,4	6,0
		σ	2,3	2,17	2,32	2,15
		V%	3,53	2,94	3,36	3,2
«V»	Turgan joyidan 3x10 m ga yugurish	X	6,3	6,8	6,4	6,1
		σ	3,6	2,9	3,3	3,0
		V%	7,0	6,2	8,2	6,7

Tayyorgarlik bosqichlarida kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlarining tahlili o'zaro individual va guruhlarda farqlar borligini e'tirof etishga imkon beradi. Biroq, umuman olganda, kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi jarayoni egri chiziqqa ega bo'lib, u musobaqalardan keyin birinchi kuni pasaysa, beshinchi kunga kelib bir oz ko'payadi, sakkizinchi kuniga kelib esa hatto ko'rsatkichlarning foizga nisbatan oshishi kuzatiladi.

Tekshirilayotgan kurashchilar ikkita guruhga: tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Bu hamma sportchilar musobaqa taqvimiga muvofiq musobaqalarda ishtirok etdilar.

Musobaqalar tugagandan so'ng nazorat guruhiga kiruvchi kurashchilar MKBning an'anaviy variantidan foydalandilar. Musobaqalardan so'ng birinchi ikki kunda bu guruh sportchilari sust dam oldilar, 3-4-kunlarida sport o'yinlarini (futbol, voleybol, basketbol) qo'lladilar. MKBning 6-kunida nazorat guruhi sportchilari katta hajmdagi va shiddatli mashg'ulotlarni bajarishga kirishdilar.



Tajriba guruhini tashkil etgan kurashchilar 7-8 kun davomida 6-jadvalda berilgan MKB variantidan foydalandilar. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, butun MKB mobaynida kichik mashg‘ulot yuklamasi qo‘llanilgan.

Bunda bu bosqichda mashg‘ulot jarayoni yo‘nalishi va ixtisoslashganligida farqlar bor edi.

MKBning birinchi uch kunida yuklama yo‘nalishi kompleks xususiyatga ega bo‘lib, u UJT darajasini saqlab qolish uchun jismoniy mashqlarning qo‘llanilishini nazarda tutgan edi. Bunda ixtisoslashmagan vositalar hajmi 95% ni, ixtisoslashgan vositalar hajmi 5% ni tashkil qildi.

MKBning keyingi kunlarida (4-kundan 6-kungacha) mashg‘ulot yuklamasi aerob yo‘nalishga ega bo‘ldi, bunda ixtisoslashgan vositalar ulushi 10% gacha oshdi. Kurashchilar tayyorgarligida bu kunlarda turli xil tiklanish tadbirlari (sauna, massaj va boshq.), sport o‘yinlari (futbol, basketbol), sekin yugurish, og‘irliklar bilan mashqlar, har xil gimnastika mashqlari katta o‘rin egalladi.

Navbatdagi tayyorgarlik bosqichi boshlanishidan oldingi kunlarda (7-kundan 8-kungacha) mashg‘ulotlar yo‘nalishi aralash (aerob-anaerob) xususiyatga ega bo‘ldi. Ixtisoslashgan mashqlar ulushining ortib borishi

cheklanib qoldi va bu kunlarda ularning hajmi umumiyga nisbatan 30% ni tashkil qildi. Yuqorida aytib o‘tilgan mashg‘ulot vositalaridan tashqari, bu erda maksimalga nisbatan 60-70% dan iborat tezlik bilan 150-300 m masofalarga yugurish qo‘llanildi, kurashchilar mashg‘ulotlariga kichik shiddatli ba’zi maxsus mashqlar cheklangan hajmda kiritildi.

4-jadval

Musobaqa stiklidan keyingi bosqichda qo‘llaniladigan yuklamalar rejası

IIkl kunlari	Yuklamalar hususiyati			
	Shiddati	Yo‘nalishi	Mashg‘ulotlarning ixtisoslashganligi (ixtisoslashmagan)	Qo‘shimcha vositalar
1-kundan 3-kungacha	Kichik	Kompleks (hamma harakat sifatlari)	Ixtisoslashmagan vositalar - 95% Ixtisoslashgan - 5%	Vitaminlashtirish, sauna, massaj, fizioterapiya muolajalari
4-kundan 6-kungacha	Kichik	Aerob	Ixtisoslashmagan - 90% Ixtisoslashgan - 10%	Vitaminlashtirish, sauna, massaj, fizioterapiya muolajalari
7-kundan 8-kungacha	Kichik	Aralash (aerob-anaerob)	Ixtisoslashmagan - 70% Ixtisoslashgan - 30%	Vitaminlashtirish, sauna, massaj, fizioterapiya muolajalari

MKB uchun qo‘shimcha vositalar: vitaminlashtirish, sauna, massaj, har xil fizioterapiya muolajalarining kiritilishi umumiy hisoblanadi.

Katta hajmdagi mashg‘ulotlar boshlanishidan oldin nazorat (MKBning 4-kunida) va tajriba guruhlarida (MKBning 8-kunida) test yo‘li bilan musobaqa faoliyatini samarali bajarishga bo‘lgan tayyorgarlikning korrelyastion tuzilmasi aniqlandi.

Tajriba natijalari quyidagi xulosalarga kelishga imkon beradi.

Nazorat va tajriba guruhları tarkibiga kiruvchi kurashchılarda maxsus mashqlanganlikning tizimlararo korrelyastion bog‘liqliklari tuzilmasida katta farqlar aniqlandi.

Asosiy farqlar korrelyastion bog‘liqliklar sonida va ularning xususiyatida aks etdi. MKBning beshinchi kunida maxsuslashgan mashg‘ulot yuklamalariga kirishgan nazorat guruhi sportchilarida korrelyastion o‘zaro bog‘liqliklar soni ancha kam va psixofiziologik ko‘rsatkichlar hamda UJT, maxsus va umumiy ish qobiliyatini tavsiflovchi tarkiblar orasida bog‘liqliklar deyarli yo‘q.



Biz buni shunday tushuntirishimiz mumkinki, organizmga stress kabi ta'sir qiluvchi musobaqa faoliyati tugagan va nazorat guruhi tarkibiga kiruvchi kurashchilar uchun ixtisoslashtirilgan mashg'ulot ishi boshlangan vaqt oralig'i organizm asosiy funktsiyalarining ish qobiliyatini tiklab olish uchun aniq etarli emas. Nazorat guruhi kurashchilari tomonidan musobaqada qatnashgandan so'ng 5-kunda qo'llaniladigan «o'rtacha» kattalikka ega mashg'ulot yuklamasi sportchilar organizmiga «katta» yuklama singari ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, bu davrda qo'llaniladigan «o'rtacha» yuklamalar ham organizmning hali tiklanib ulgurmagan funktsiyalarini qiyin ahvolga solib qo'yadi. Bunday vaziyat nazorat guruhi kurashchilarida kuzatildi. Buni mashg'ulot mikrostiklidan so'ng o'tkazilgan test natijalari ham tasdiqlaydi (1-rasm).

Mashg'ulot mikrostiklidan keyin o'tkazilgan testlash natijalari shuni ko'rsatdiki, nazorat guruhi kurashchilari organizmining asosiy funktsiyalari tiklanib ulgurmagan sharoitda bajariladigan maxsuslashgan yuklama ularda asab jarayonlari kuchi qo'zg'aluvchanligining yanada ko'proq qiynalishiga olib keladi.

Nazorat va tajriba guruhlarini tarkibiga kiruvchi kurashchilarni testlash natijalari quyidagilarni ko'rsatdi.

Musobaqa oldi tayyorgarlik bosqichi oxirida va MKBning 3-kunida o'tkazilgan birinchi ikkita o'lchashlar ikkala guruh kurashchilarining maxsus ish qobiliyati ko'rsatkichlari darajasida va jarayonida tuzilishi va dinamik tavsiflari musobaqa faoliyatiga o'xshash bo'lgan ishonchli farqlar mavjudligini ko'rsatmadi ($R > 0,05$). Maxsus vositalardan foydalangan holda hajmi va kattaligi o'rtacha bo'lgan mashg'ulot yuklamalarini bajarishdan oldin o'tkazilgan navbatdagi testlash nazorat guruhida MKBning 5-kunida, tajriba guruhida esa 8-kunida o'tkazildi. Bu erda kurashchilarning maxsus ish qobiliyatlari darajasida ishonchli farqlar ($R < 0,05$) aniqlandi. Bu shundan dalolatki, maxsus ish qobiliyati darajasi nazorat guruhi tarkibiga kirgan kurashchilarga nisbatan ancha yuqori bo'lgan tajriba guruhi kurashchilari mashg'ulot mikrostiklini ancha qulay sharoitlarda boshlaydilar.

Maxsus ish qobiliyati darajasini yakuniy testlash mashg'ulot mikrostikli tugashi bilan, ya'ni nazorat guruhida MKBning 13-kunida, tajriba guruhida 19-kunda o'tkazildi. Testlashdan oldin sportchilarga dam olish kuni berildi. Aniqlanishicha, maxsus ish qobiliyati darajasidagi farq ikkala guruh o'rtasida yanada katta qiymatga ega kattaliklarga borib etdi. Farazimizcha, bu tajriba guruhi kurashchilarining biz ishlab chiqqan MKBni tuzish variantidan foydalanishlari natijasida mashg'ulot yuklamalarining ular organizmiga katta samara bilan ta'sir qilganligiga bog'liq.

Pedagogik tajriba natijalari MKBda kurashchilarning ixtisoslashtirilgan mashg'ulotlarini musobaqa faoliyati samaradorligini ta'minlovchi organizmning asosiy funktsiyalari tiklanib bo'lgan holatda boshlash zarur ekanligi to'g'risidagi farazimizni tasdiqlaydi. Bunda sportchilar ishtirok etgan musobaqaning ekstremallik darajasini e'tiborga olish zarur. Musobaqalar miqyosi qancha yuqori bo'lsa, MKB davri shuncha uzoqroq davom etishi kerak. Bu erda ixtisoslashmagan yuklamalar ko'proq qo'llaniladi.

Muammoni nazariy fikrlash va tajriba ishlarini umumlashtirish quyidagi xulosalarni e'tirof etish imkonini berdi:

1. Maxsus ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili, mutaxassislar bilan suhbatlar, pedagogik kuzatuvlarning ko'rsatishicha hozirgi kunda yuqori malakali yakkakurashchilarning musobaqa oldi va musobaqaga tayyorgarlik bosqichlarini o'rganishga bag'ishlangan ishlar soni juda ko'p.

Yuqori malakali sportchilarni tayyorlash tizimi uchta asosiy bosqichlardan tashkil topadi (musobaqa oldi, musobaqa va musobaqadan keyingi bosqichlar).

Kurashchilar jismoniy, funktsional, psixik ko'rsatkichlarining tiklanish jarayoni masalalari juda kam tadqiq qilingan, shuningdek, bajarilgan musobaqa yuklamalaridan so'ng yakkakurashchilarda tiklanish metodikasi ishlab chiqilmagan.

2. Anketa so'rovi va pedagogik kuzatuvlar natijalari quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi:

- so'ralgan murabbiylarning 100% hozirda mavjud bo'lgan ko'p stikli tayyorgarlikda kurashchilar tomonidan bajarilgan musobaqa yuklamalarini e'tiborga olgan holda ularni



musobaqadan keyingi bosqichlarda tiklanishning ilmiy asoslangan metodikasini ishlab chiqish zarur, deb hisoblaydi;

- soʻralgan murabbiylarning 22% musobaqadan keyingi bosqichlarda sust dam olishni afzal koʻradi, 78% murabbiylar faol dam olish tarafdori boʻlganlar, bunda ular ertalabki sayr hamda sport oʻyinlarini ustun qoʻyganlar;

- kurashchilar maxsus ish qobiliyatining tiklanish jarayonini musobaqadan keyingi bosqichlarda samarali tiklanish vositalari hamda metodlaridan foydalangan holda tezlashtirish mumkin, bu navbatdagi musobaqa oldi bosqichiga oʻquv-mashgʻulot jarayonini oqilona rejalashtirishga imkon beradi.

3. Tadqiqotlarda aniqlanishicha bajarilgan musobaqa yuklamalaridan soʻng tiklanish jarayonlari bir tekis kechmasligi, organizm turli xil tizimlarining fazoli va geteroxron tarzda tiklanishi bilan tavsiflanadi.

Xulosa oʻrnida shuni taʼkidlash joizki, vatanimiz olimlari A.N.Abdiev (1997), V.N.Shin (2001), R.D.Xalmuxamedov (2009) dissertatsiyalari tadqiqotlarimiz mavzusiga yaqin. Biroq bu ishlarda asosan yakkakurashchilar musobaqadan keyingi tayyorgarligining ayrim tomonlari tekshirilgan, xolos. Bu erda biz koʻrib chiqayotgan mavzuning umumiy munozarali masalalari chetlab oʻtilgan. Bayon qilinayotgan muammolarning etarlicha ishlab chiqilmaganligi, shuningdek, ularni zamonaviy mashgʻulot jarayoni darajasi nuqtai nazaridan tezda hal etish zarurati ushbu tadqiqotlarning ilmiy-nazariy va amaliy dolzarbligini belgilab beradi va oʻz yechimini kutmoqda.

Foydalangan adabiyotlar roʻyxati.

1. Akopyan A.O., Novikov A.A. Анализ-синтез спортивной деятельности в борьбе как основной фактор совершенствования методики тренировки //Научные труды ВНИИФК.- Москва, 1996.-С.21-31.

2. Verxoshanskiy Yu.V. Программирование и организация тренировочного процесса. - М.: ФиС, 1985. -176 с.

3. Galkovskiy N.M., Керимов Ф.А. Вольная борьба. Т.: Медицина, 1987.-223 с.

4. Godik M.A. Совершенствование физической подготовленности спортсменов //Современная система спортивной подготовки.- Москва, 1995. - С.136-165.

5. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyoti. T., OʻzDJTI nashri. 2001.

6. Karelin A.A. Спортивная подготовка борцов высокой квалификации. - Новосибирск, 2002. - 479 с.

7. Kim V.A. Методы подготовки дзюдоистов высокого класса: (научно-методическая разработка) - Т., 1998. -116 с.

8. Pankov V.A. Применение современных технологий для повышения эффективности тренировочного процесса борцов (юниоры) греко-римского стиля.- М.: РГАФК, 1999. - 22 с.

9. Yusupova Z.Sh. “Kurash turlari va uni oʻqitish metodikasi”(Turon) Oʻquv qoʻllanmaga Durdona nashriyoti.

10. T.S.Usmonxoʻjaev, M.B.Aliev, X.X.Sagdiev, F.K.Turdiyev, J.A. Akramov. Bolalar va oʻsmirlar sporti mashgʻulotlari nazariyasi va uslubiylari. Toshkent -“ILM ZIYo” - 2006 yil, 103 bet



Umurova Ma'rifat Yoshiyevna,
Buxoro davlat universiteti pedagogika kafedrası o'qituvchisi,
m.y.umurova@buxdu.uz

O'ZBEK XALQ MUSIQASI VA QO'SHIQLARINING TARIXIY RIVOJLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq qo'shiqlarining vujudga kelishi, tarixiy shakllanish bosqichlari, rivojlanish jarayonlari, xalq musiqasining asosiy janrlari hamda hududiy kuy-uslublarning o'ziga xos xususiyatlari keng yoritiladi. Shuningdek, musiqaning inson hayoti va ruhiyatidagi o'rni, uning tarbiyaviy va estetik ahamiyati haqida ham so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: qo'shiq, musiqa, kuy, folklor, alla, lapar, terma, yalla.

Аннотация: данной статье подробно рассматриваются возникновение узбекских народных песен, этапы их исторического формирования, процессы развития, основные жанры народной музыки, а также особенности региональных мелодий и стилей исполнения. Кроме того, обсуждается роль музыки в жизни и духовном мире человека, её воспитательное и эстетическое значение.

Ключевые слова: песня, музыка, куй, фольклор, алла, лапар, терма, ялла.

Annotation: This article explores the emergence of Uzbek folk songs, their historical stages of formation, development processes, the main genres of folk music, as well as the distinctive features of regional melodies and performance styles. It also discusses the role of music in human life and spirit, and its educational and aesthetic significance.

Key words: song, music, kuy, folklore, alla, lapar, terma, yalla.

Kirish. O'zbek qo'shiqchilik san'ati juda qadimiy ildizlarga ega bo'lib, uning shakllanishi insoniyatning ilk taraqqiyot davrlari bilan uzviy bog'liqdir. Ibtidoiy jamiyatda insonlar o'z his-tuyg'ularini ifodalash, tabiat hodisalariga munosabat bildirish hamda mehnat jarayonlarini yengillashtirish maqsadida turli ohang va ritmlardan foydalanganlar. Dastlabki qo'shiqlar aynan mehnat jarayonlari, marosimlar va tabiatga taqlid asosida yuzaga kelgan bo'lib, ular oddiy ohanglardan tashkil topgan. Vaqt o'tishi bilan bu ohanglar takomillashib, murakkab badiiy shaklga ega bo'lgan.

Xalq qo'shiqlari asrlar davomida xalqning hayot tarzi, urf-odatları, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liq holda rivojlanib bordi. Ularda xalqning tarixi, ozodlik uchun kurashlari, orzu-umidlari, ma'naviy qadriyatlari o'z aksini topgan. Shu bilan birga, xalq qo'shiqlari insonning ichki kechinmalarini - quvonch, g'am, sog'inch, muhabbat va iztiroblarni ham teran ifodalaydi. Har bir qo'shiq o'ziga xos badiiy obrazlar orqali tinglovchiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyot tahlili va metodologiyasi. "Qo'shiq" atamasining tarixiy manbalarda uchrashi ham bu san'at turining qadimiyligini ko'rsatadi. XI asrda yaratilgan "Devonu lug'atit turk" asarida qo'shiq she'riy shakl sifatida izohlangan. Keyingi davrlarda ham ushbu atama turli manbalarda uchrab, uning mazmuni yanada boyib borgan. Alisher Navoiy va Zahiriddin Bobur kabi mutafakkirlar asarlarida qo'shiq turli nomlar bilan tilga olinib, uning janriy xilma-xilligi ko'rsatib berilgan.

Sharq mutafakkirlari musiqa san'atiga katta e'tibor qaratganlar. Abu Nasr Forobiy musiqa ilmini inson ruhiyati va axloqiga ta'sir etuvchi muhim vosita sifatida baholagan. Uning ta'kidlashicha, musiqa insonning ichki dunyosiga bevosita ta'sir ko'rsatib, ruhiy muvozanatni tiklaydi va ma'naviy barkamollikka xizmat qiladi. Forobiy o'zining ilmiy asarlarida musiqa nazariyasini chuqur tahlil qilib, tovushlar tizimi, ritm va ohang qonuniyatlarini ilmiy asosda yoritib bergan.

Ibn Sino ham musiqa ilmini chuqur o'rgangan olimlardan biri bo'lib, uning asarlarida musiqaning inson salomatligiga ijobiy ta'siri haqida fikrlar bayon etilgan. U musiqani nafaqat estetik zavq beruvchi, balki davolovchi vosita sifatida ham ko'rgan. Bu esa o'zbek xalq musiqasining nafaqat badiiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega ekanligini ko'rsatadi.



O'rta asrlarda yashab ijod qilgan Najmiddin Kavkabi va Darveshali Changiy kabi musiqashunoslar ham musiqa nazariyasi va ijrochilik an'analari rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar. Ularning asarlarida nafaqat nazariy masalalar, balki o'sha davr ijrochiligi, sozlar va musiqiy muhit haqida ham muhim ma'lumotlar berilgan.

Muhokama va natijalar. Tarixiy jarayonda O'zbekiston hududida turli siyosiy va madaniy markazlar shakllanganligi sababli, har bir hudud o'ziga xos musiqiy uslubga ega bo'ldi.

Masalan, Farg'ona-Toshkent vohasida lirik va nafis ohanglarga boy qo'shiqlar rivojlangan bo'lsa, Buxoro-Samarqand hududida murakkab tuzilishga ega bo'lgan professional musiqa shakllari shakllandi. Xususan, "Shashmaqom" ana shunday yuksak musiqiy meros namunasi hisoblanadi.

Masalan, Farg'ona-Toshkent an'anasiga xos bo'lgan "Katta ashula" yoki "Tanovar" kabi qo'shiqlar yumshoq ohangdorligi, his-tuyg'ularga boyligi bilan ajralib turadi. Buxoro-Samarqand maktabida esa "Shashmaqom" tarkibiga kiruvchi "Buzruk", "Rost" yoki "Navo" maqomlari murakkab tuzilishi, keng diapazoni va chuqur falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi.

Quyida "Shashmaqom" tarkibidagi ayrim maqomlarga mansub ashulalar ruhiga xos qisqa namunaviy matnlar (parchalar) keltiriladi:

"Rost" maqomi:

Ey ko'ngil, sabr aylagil, yetgay visol ayyomi,
Har g'am ortida bordir, bir quvonchning payomi.

"Buzruk" maqomi:

Dard ila yashnar ko'ngil, ishq aro topgay kamol,
Har kim ishqni anglasa, yetgay o'ziga zavol.

"Segoh" maqomi:

Ko'nglum ichra yashar bir sirli armon kechasi,
Yor visoli yetmay, ko'zda yoshning izhori.

Bu parchalar maqom ashulalariga xos bo'lgan mumtoz, falsafiy va ishqiy mazmunni ifodalaydi. Asl maqom ashulalari ko'pincha Alisher Navoiy, Fuzuliy, Jomiy kabi mumtoz shoirlar g'azallari asosida kuylanadi.

Xorazm vohasida o'ziga xos dostonchilik va qo'shiqchilik an'analari asrlar davomida shakllanib, yuksak darajada rivojlangan. Bu hududda hofizlar va xotin-qiz xalifalar ijrochiligi alohida o'rin tutadi. Ular tor, dutor va garmon jo'rligida xalq dostonlari hamda lirik qo'shiqlarni ijro etib, tinglovchilarga boy ma'naviy ozuqa ulashganlar. Xorazm dostonlarida ko'proq ishqiy-sarguzasht mavzulari, qahramonlik ruhida voqealar va insoniy fazilatlar tarannum etiladi.

Surxondaryo va Qashqadaryo hududlarida esa baxshichilik san'ati keng rivoj topgan bo'lib, bu yerda dostonlar baxshilar tomonidan dutor yoki do'mbira jo'rligida kuylanadi. Ushbu hudud dostonlarida chorvachilik hayoti, ko'chmanchi turmush tarzi, tabiat bilan uyg'unlik, jasorat va sadoqat kabi mavzular yetakchi o'rin egallaydi. Baxshilar dostonlarni nafaqat kuylaydi, balki ularni jonli ifoda, mimika va harakatlar bilan boyitib, tomoshabinga yetkazadi.

Masalan, xalq orasida mashhur bo'lgan "Alpomish" dostonidan qisqa parcha:

Alpomish ot minib chiqdi maydonga,
Dushman ko'rib titrar edi har yonga,
Yuragida o't bor, ko'zida chaqmoq,
El uchun jon fido - shudir asl or-nomus yo'li.
Yoki boshqa dostonlarga xos ruhdagi satrlar:
Cho'l bag'rida o'sdi mard o'g'lonlar,
Shamol bilan sirdosh yaylov, yayronlar,
Ot ustida ulg'aygan er yigitlar,
Yurt tinchligi uchun jonin ayammaslar.

Bu kabi doston parchalarida xalqning qahramonlik ruhi, tabiat bilan uyg'un yashash tarzi va mehnat jarayonlari yorqin badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Dostonlar nafaqat ko'ngilochar vosita, balki yosh avlodni vatanparvarlik, jasorat va sadoqat ruhida tarbiyalovchi muhim ma'naviy meros hisoblanadi.



O'zbek xalq qo'shiqlari janr jihatidan nihoyatda boy va rang-barangdir. Nikoh marosimlarida ijro etiladigan "yor-yor" qo'shiqlari xalqimizning qadimiy an'analari biri bo'lib, ular orqali turmush qurayotgan yoshlarning hayoti, orzu-intilishlari va ijtimoiy munosabatlar ifodalanadi. Ushbu qo'shiqlarda quvnoq, hazil-mutoyibaga boy ohanglar bilan birga, ayrim hollarda chuqur ma'noli satrlar ham uchraydi.

"Yor-yor" qo'shiqlari odatda qiz uzatish marosimida ijro etilib, unda kelinning ota-onasi bilan xayrlashuvi, yangi hayotga qadam qo'yishi, kuyov tomonga bo'lgan munosabatlar badiiy tarzda ifodalanadi. Bu qo'shiqlarda bir tomondan quvonch va tantana kayfiyati hukm sursa, ikkinchi tomondan ayriliq va sog'inch tuyg'ulari ham sezilib turadi. Shu jihatdan "yor-yor"lar murakkab hissiy mazmunga ega bo'lib, xalqning nozik ruhiy kechinmalarini aks ettiradi.

Masalan, "yor-yor"lardan qisqa parcha:

Yor-yor aytib chiqadi, kelin tushar uyiga,
Onasidan ayrilib, ko'z yosh solar yo'liga,
Yor-yor, ey yor-yor, baxtli bo'lgan yor bilan,
Yangi o'choq, yangi uy - baraka to'lsin har dam.

Ko'rsatilgan satrlarda kelinning hayajoni, ota-ona mehridan ayrilish iztirobi va yangi hayotga bo'lgan umidlar uyg'un holda ifodalanadi.

Mehnat qo'shiqlari xalqimizning kundalik hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular turli ish jarayonlarida, masalan, paxta terimi, charx yig'ish, ov qilish yoki meva terish vaqtida ijro etiladi. Bunday qo'shiqlarning asosiy vazifasi inson mehnatini yengillashtirish, ruhiy tetiklik berish va jamoaviylikni mustahkamlashdan iborat. Qo'shiqlarda ish jarayonining o'ziga xos ritmi, tabiat hodisalariga taqlid va inson kechinmalari nozik ohanglar orqali aks etadi. Marosim qo'shiqlari esa xalqimizning turli urf-odat va an'analari bilan bevosita bog'liqdir. Ular mavsumiy marosimlar, nikoh, tug'ilish, hosil yig'ish kabi tadbirlar yoki kundalik maishiy hayot bilan bog'liq holda ijro etiladi. Har bir marosim qo'shig'ining o'ziga xos mavzusi, poetik tuzilishi va ijro uslubi mavjud bo'lib, ular tomoshabinlarga nafaqat estetik zavq, balki tarixiy va ma'naviy mazmunni ham yetkazadi.

Allalar o'zbek xalq og'zaki ijodining eng ta'sirchan janrlaridan biri bo'lib, asosan onalarning farzandlariga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatini, g'am-ashaddini ifodalaydi. Ular orqali nafaqat ona qalbidagi nozik tuyg'ular - hasrat, orzu, vafosizlik yoki baxt istagi - balki jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, masalan, zulmkor ota-onalar, sevgilisidan ajralgan yoshlar yoki qiyinchiliklar ham ifodalanadi. Qadimda allalar insonning ichki ruhiy kechinmalari, mehr-muhabbat, shikoyat va noroziliklarini badiiy tarzda yetkazuvchi vosita bo'lgan. Bugungi kunda esa ular zamonaviy mazmun kasb etib, tarbiyaviy, ma'naviy va pedagogik ahamiyatga ega bo'lib, farzand tarbiyasida hissiy ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, xalq orasida mashhur bo'lgan allalardan bir parcha:

O'g'lim, jigarbandim, tinch uxla, yotgin,
Hayot yo'lida har qiyinchilikdan qo'rqma, yigitin,
nangning duosi senga, yorug' kunlar bo'lsin yo'lingda,
Mehrim bilan yoritayman har bir qadam, har bir tongda.

Keltirilgan satrlarda ona mehr-muhabbati, himoya tuyg'usi va farzand uchun orzu-umidlar nozik va ta'sirchan ohang bilan ifodalanadi.

Laparlar o'zbek xalq musiqasida o'ziga xos janr bo'lib, ularning eng asosiy xususiyati - dialog shaklida ijro etilishidir. Ko'pincha ikki ijrochi o'rtasidagi savol-javob tarzida kuylanadigan laparlar tinglovchida jonli, qiziqarli va dramatik ta'sir uyg'otadi. Shu tariqa ular nafaqat musiqiy, balki badiiy va dramatik ifoda vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Qiz: Soy bo'yida-yo yurgan yigit,
Qoshu ko'zini suzgan yigit, (x2)
Bilak uzugim olgan yigit-o,
Endi bergin-o bilak uzugim. (x2)
Yigit: Oq otingga-yo yol bo'layin,
Oq yuzingga-yo xol bo'layin, (x2)



Yoring yo`qdir, yor bo`layin-o,
Endi bergin-o bilak uzugim. (x2)

Termalar esa baxshilar tomonidan kuylanadigan mustaqil janr bo`lib, ma`lum bir mavzu yoki voqeaga bag`ishlangan she`riy parchalar yig`indisidan tashkil topadi. Doston aytuvchi yoki baxshi shoir termalarni ko`pchilik yig`ilgan joylarda ijro etadi. Termalar turli mavzularni aks ettirishi mumkin: tarixiy voqealar, qahramonlik, ishqiy kechinmalar yoki hayotiy hikmatlar. Ular 10–12 misralik qisqa bo`laklardan boshlab, hatto 300–350 misragacha yetadigan uzun she`rlar shaklida kuylanadi. Shu tariqa termalar nafaqat tinglovchiga badiiy zavq ulashadi, balki tarixiy, ma`naviy va ijtimoiy ma`lumotlarni ham etkazuvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Masalan, bir termada shunday satrlar uchrashi mumkin:

Qahramonlar yo`lini eslatib, doston aytaman,
El ichra jasorat va sadoqat misolini ko`rsataman.
Har tongda yangraydi baxshi ohangi,
Yuraklarga tarqatadi tarixiy ilhom va ruhni.

Termalarda ko`pincha tarixiy voqealar, qahramonlik, ishqiy his-tuyg`ular yoki hayotiy hikmatlar aks ettiriladi.

Doston aytuvchilar, asosan, baxshi deb ataladi. Ular xalq og`zaki ijodidagi dostonlarni do`mbira jo`rligida kuylab beruvchi san`atkorlardir.

Baxshilardan tashqari, dostonchilik an`anasida quyidagi nomlar ham qo`llanilgan:

Jirov: Qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlarda doston aytuvchi, asosan qahramonlik dostonlarini ijro etadi.

O`zan: Qadimiy turkiy xalqlarda qo`biz chalib, doston aytuvchilarni shunday atashgan.

Sannovchi: Doston tarkibidagi tasvirlarni sanab beruvchi ijrochi.

Soqi va yuzboshi kabi nomlar bilan ham atalgan.

Baxshilar dostonlarni maxsus kechalarda, to`y va sayillarda, shuningdek, Shernazar Berdinazar o`g`li kabi ustalar bir necha kecha davomida doston kuylashgan.

Yalla janri o`zbek xalq musiqasida o`ziga xos o`rin egallaydi, u jo`shqinligi, ommaviyligi va hayajonli kayfiyati bilan ajralib turadi. Yalla odatda qo`shiq va raqs uyg`unligida ijro etiladi, bu esa tinglovchi va tomoshabinlarga kuchli estetik va emotsional ta`sir beradi.

Ko`pincha yalla bayramlar, to`ylar, sayillar va jamoaviy tantanalarda yangraydi. Ularning ohangi ritmik va tor diapazonli bo`lib, xalqning birgalikda ishtirok etishini ta`minlaydi. Yalla janri orqali nafaqat quvnoq kayfiyat tarqatiladi, balki jamiyatdagi birlashuv, do`stlik va madaniy qadriyatlar ham mustahkamlanadi.

Masalan, mashhur yallalardan bir parcha:

Yalla, yalla, quvonchga to`lib yuraklar,
Qo`l ko`targil, raqsga tush, aytgin o`z so`zlar,
Bayram keldi, do`stlar bilan birga,
Shodlik va quvonchga to`lsin har bir joylar.

Ushbu misolda yalla janrining ritmik jo`shqinligi, ommaviyligi va bayram kayfiyati yaqqol namoyon bo`ladi.

Xulosa. Yakunda aytish mumkinki, o`zbek xalq qo`shiqlari nafaqat musiqiy asar sifatida, balki xalqimizning boy tarixiy va madaniy merosining ajralmas qismi sifatida e`tirof etiladi. Ular asrlar davomida shakllanib, sayqallangan, har bir davrning o`ziga xos ruhiy va ma`naviy izlarini o`zida jamlagan. Bugungi kunda ham ular o`z ahamiyatini yo`qotmagan bo`lib, inson qalbiga ruhiy orom bag`ishlaydi, ma`naviy dunyoni boyitadi va ijtimoiy-madaniy hayotda o`ziga xos rol o`ynaydi.

Xalq qo`shiqlari turli janrlarda mavjud bo`lib, har biri o`ziga xos xarakter va ifoda vositalariga ega. Masalan, kuylar inson ruhiy holatini ifodalashda, yallalar esa jamoaviy bayram va marosimlarda o`z o`rniga ega. Terma, alla va lapar kabi shakllar esa xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlarini va qadriyatlarini avlodlar yetkazishda muhim vosita hisoblanadi.

Shu bois, o`zbek xalq qo`shiqlarini o`rganish, asrab-avaylash va kelajak avlodlarga yetkazish nafaqat madaniy vazifa, balki milliy ong va identifikatsiyani mustahkamlashning muhim



omili hisoblanadi. Ularning tarixi, janrlari va hududiy xususiyatlarini chuqur o'rganish orqali biz o'z xalqimizning musiqiy va ma'naviy boyliklarini yanada qadrlashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirzayev T., Sarimsoqov B. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - Toshkent: O'qituvchi, 1990.
2. Ibrohimov O. O'zbek xalq musiqasi ijodi. 1-qism. - Toshkent, 1994.
3. Abdullayev R.T., Yunusov R. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - Toshkent, 1990.
4. Karomatov F. O'zbek xalq musiqa merosi. 1–2-kitob. - Toshkent, 1983.
5. Abdullayev R.T. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - Toshkent, 1990.
6. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. - Toshkent, 1974.
7. Умурова М. Ё. The importance of using pedagogical technologies in special educational schools //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 22-2. – С. 24-26.
8. Umurova M. Y. Practical Possibilities of Spiritual-Moral Formation through Folk Songs //Procedia of Philosophical and Pedagogical Sciences ISSN. – T. 2795. – №. 546X. – С. 55.
9. Yoshiyevna U. M. et al. Jadidlarning ta'lim-tarbiya borasidagi faoliyati va uning tarixiy ahamiyati //Shokh Articles Library. – 2025. – T. 1. – №. 1.



Matniyozova Marhabo Abdug'aprovna,
Ma'mun universiteti Psixologiya kafedrasi dotsenti Phd

AI TEXNOLOGIYALARI SHAROITIDA SHAXSNING IDROK, TAFAKKUR VA REALLIKNI QABUL QILISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlarida yuz berayotgan o'zgarishlar psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy raqamli muhit insonning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va unga munosabat bildirish jarayonlarini tubdan o'zgartirmoqda. Ayniqsa, AI asosidagi tizimlar bilan o'zaro ta'sir shaxsning kognitiv faoliyatini, qaror qabul qilish mexanizmlarini va subyektiv reallikni shakllantirish usullarini qayta ko'rib chiqishga olib kelmoqda. Tadqiqotda idrokning selektivligi, tafakkurning algoritmashuvi va virtual hamda real muhit chegaralarining nisbiylashuvi kabi jarayonlar tahlil qilinadi. Shuningdek, sun'iy intellektning inson ongiga ta'siri natijasida yuzaga kelayotgan psixologik moslashuv muammolari va imkoniyatlari ham yoritiladi. Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, AI texnologiyalari nafaqat texnik vosita, balki insonning bilish faoliyatini shakllantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, idrok, tafakkur, reallikni qabul qilish, kognitiv jarayonlar, raqamli muhit, virtual reallik, psixologik ta'sir, algoritmik tafakkur

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические особенности восприятия, мышления и понимания реальности личности в условиях стремительного развития технологий искусственного интеллекта. Современная цифровая среда существенно трансформирует процессы получения, обработки и интерпретации информации человеком. Взаимодействие с интеллектуальными системами влияет на когнитивную активность личности, механизмы принятия решений и формирование субъективной картины мира. В исследовании анализируются такие явления, как селективность восприятия, алгоритмизация мышления и размывание границ между виртуальной и реальной средой. Особое внимание уделяется психологическим аспектам адаптации человека к новым условиям информационного общества, а также возможностям и рискам, связанным с использованием AI. Результаты исследования показывают, что искусственный интеллект выступает не только как технологический инструмент, но и как фактор, оказывающий значительное влияние на когнитивное развитие личности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, восприятие, мышление, реальность, когнитивные процессы, цифровая среда, виртуальная реальность, психологическое воздействие, алгоритмическое мышление

Abstract. This article examines the psychological characteristics of perception, thinking, and reality interpretation in the context of rapidly developing artificial intelligence (AI) technologies. The modern digital environment significantly transforms the ways individuals receive, process, and interpret information. Interaction with AI-based systems influences cognitive activity, decision-making mechanisms, and the formation of subjective reality. The study focuses on such processes as the selectivity of perception, the algorithmization of thinking, and the blurring boundaries between virtual and real environments. Particular attention is given to psychological adaptation to the digital era, as well as the opportunities and risks associated with AI usage. The findings suggest that artificial intelligence functions not only as a technological tool but also as a powerful factor shaping human cognition and perception. Thus, AI plays an increasingly important role in redefining how individuals understand and interact with reality.

Key words: artificial intelligence, perception, thinking, reality perception, cognitive processes, digital environment, virtual reality, psychological impact, algorithmic thinking

Mavzuning dolzarbligi. Sun'iy intellekt texnologiyalari sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlarini o'rganish bugungi kunda nihoyatda dolzarb ilmiy



muammoga aylandi. Buning asosiy sababi shundaki, raqamli texnologiyalar endilikda faqat axborot uzatish vositasi emas, balki insonning bilish jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhitga aylanib bormoqda. O'zbekistonda internetdan foydalanuvchilar ulushi 2021-yildagi 76,6 foizdan 2025-yil yanvar–avgust holatiga 94,2 foizga yetgani aholining, ayniqsa yoshlarning, raqamli makonda doimiy ishtirok etayotganini ko'rsatadi. Bu esa shaxsning borliqni qabul qilishi, axborotni saralashi, fikr yuritish uslubi va haqiqat haqidagi tasavvurlari tobora ko'proq algoritmik platformalar, tavsiya tizimlari va AI vositalari bilan shakllanayotganini anglatadi.

Mavzuning respublika miqyosidagi ahamiyati yana shu bilan izohlanadiki, O'zbekistonda sun'iy intellekt rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. 2024-yilda "2030-yilgacha sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi" tasdiqlandi; unda texnik infratuzilmani yaratish, "Big Data" bazalarini shakllantirish va aholining AI bo'yicha bilim hamda ko'nikmalarini oshirish alohida vazifa sifatida belgilangan. Hujjatda 2024–2026-yillar uchun aniq harakatlar rejasi, 2025-yilda "Big Data" bazasini yaratish va 2026-yilgacha AI loyihalari uchun hisoblash quvvatlarini ishga tushirish nazarda tutilgan. 2025-yil yakunlari bo'yicha esa mamlakatda AI va ta'lim yo'nalishidagi forumlar o'tkazilib, 5000 dan ortiq o'qituvchi hamda 700 dan ziyod boshqaruv kadrlari sun'iy intellekt bo'yicha o'qitilgani qayd etilgan. Demak, AI O'zbekistonda amaliy tizimga faol kirib kelayotgan ekan, uning inson psixikasiga, ayniqsa idrok va tafakkur mexanizmlariga ta'sirini o'rganish ilmiy va amaliy zarurat hisoblanadi.

Xalqaro miqyosda ham ushbu mavzu dolzarbligi keskin ortgan. UNESCO generativ AI bo'yicha ilk global yo'riqnomasida bu texnologiyalar juda tez sur'atlarda rivojlanayotgani, ko'plab mamlakatlarda esa me'yoriy-huquqiy va pedagogik moslashuv ulardan ortda qolayotganini ta'kidlaydi. UNESCO aynan shu sababli ta'limda inson markazli yondashuv, tanqidiy fikrlash, insoniy agentlik va axloqiy mas'uliyatni ustuvor deb belgilaydi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, AI masalasi endi faqat texnologik taraqqiyot bilan emas, balki shaxs ongining qanday shakllanishi, inson reallikni qay darajada mustaqil talqin qila olishi bilan ham bog'liq bo'lib qoldi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi mehnat bozori va ijtimoiy moslashuv nuqtai nazaridan ham kuchaymoqda. Jahon iqtisodiy forumining 2025-yilgi hisobotida 2030-yilgacha global mehnat bozorida 170 million yangi ish o'rni yaratilishi, 92 million ish o'rni esa qisqarishi prognoz qilingan; shu bilan birga, ish bozori uchun zarur asosiy ko'nikmalarning 39 foizi o'zgarishi kutilmoqda. Hisobotda AI va Big Data bilan bog'liq ko'nikmalar, texnologik savodxonlik, analitik va ijodiy fikrlash eng tez o'sayotgan kompetensiyalar qatorida qayd etiladi. Bu esa inson tafakkurining moslashuvchanligi, tanqidiy tahlil qobiliyati va reallikni baholash mezonlari yangi sharoitga mos ravishda o'zgarayotganini bildiradi.

Bundan tashqari, xalqaro tashkilotlar AI'ning inson idroki uchun xavfli jihatlariga ham e'tibor qaratmoqda. UNICEF generativ AI sharoitida dezinformatsiya, sun'iy obrazlar, deepfake materiallar va ishonchli ko'rinadigan noto'g'ri kontent tez va arzon yaratilishini, ayniqsa bolalar va yoshlarning hali to'liq shakllanmagan kognitiv imkoniyatlari sabab bunday axborotga nisbatan yanada zaif ekanini ta'kidlaydi. Shunday ekan, AI texnologiyalari sharoitida shaxsning reallikni qabul qilishi, haqiqat va imitatsiya o'rtasini farqlashi, mustaqil fikrlashni caklab qolishi muammosi psixologik tadqiqotlarning markaziy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ushbu mavzu dolzarbligi uch asosiy omil bilan belgilanadi: birinchidan, O'zbekistonda raqamlashtirish va AI siyosati jadal kengaymoqda; ikkinchidan, xalqaro miqyosda AI insonning tanqidiy fikrlashi va idrokiga ta'sir etuvchi kuchli omil sifatida tan olinmoqda; uchinchidan, real va virtual borliq chegaralarining tobora nisbiylashuvi shaxsning psixologik barqarorligi, axborotni qabul qilish madaniyati va kognitiv mustaqilligini qayta tahlil qilishni talab etmoqda. Shu bois "AI texnologiyalari sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlari" mavzusi nafaqat nazariy, balki ta'limiy, ijtimoiy va amaliy psixologik nuqtai nazardan ham o'ta muhim tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Kirish. XXI asrda sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Bugungi kunda AI nafaqat sanoat, iqtisodiyot va tibbiyot sohalarida, balki insonning kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari va bilish jarayonlarida ham muhim o'rin egallamoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt tizimlarining keng joriy etilishi shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish mexanizmlariga sezilarli ta'sir



ko'rsatmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha internet foydalanuvchilari soni 5 milliarddan oshgan bo'lib, bu global aholining qariyb 63–65 foizini tashkil etadi. O'zbekistonda esa so'nggi yillarda internetdan foydalanuvchilar ulushi 90 foizdan ortiqni tashkil etib, ayniqsa yoshlar orasida raqamli muhitning ustuvorligini ko'rsatmoqda.

Zamonaviy inson hayoti tobora ko'proq algoritmlar, tavsiya tizimlari (recommendation systems), ijtimoiy tarmoqlar va AI asosidagi platformalar bilan chambarchas bog'lanib bormoqda. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchiga taqdim etiladigan kontent uning oldingi faoliyati asosida shakllanadi, bu esa shaxsning idrok selektivligini kuchaytiradi va "axborot pufagi" (filter bubble) fenomenini yuzaga keltiradi. Natijada inson real borliqni emas, balki algoritmlar tomonidan shakllantirilgan subyektiv reallikni qabul qilishga moyil bo'ladi. Bu holat esa tafakkur jarayonlarining algoritmashuvi, tanqidiy fikrlash darajasining pasayishi yoki o'zgarishiga olib kelishi mumkin.

Xalqaro tadqiqotlar ham AI texnologiyalarining inson kognitiv faoliyatiga ta'siri ortib borayotganini ko'rsatmoqda. Jumladan, Jahon iqtisodiy forumi ma'lumotlariga ko'ra, yaqin yillarda mehnat bozori uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalarning qariyb 40 foizi o'zgaradi va bunda analitik tafakkur, kreativlik hamda texnologik savodxonlik ustuvor ahamiyat kasb etadi. UNESCO hisobotlarida esa sun'iy intellekt sharoitida ta'lim tizimi insonning mustaqil fikrlash qobiliyatini, axborotni tanqidiy baholash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilishi zarurligi ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, AI texnologiyalarining rivojlanishi bilan bir qatorda qator psixologik muammolar ham yuzaga kelmoqda. Jumladan, virtual va real muhit o'rtasidagi chegaralarning noaniqlashuvi, deepfake texnologiyalari orqali yaratilgan soxta reallik, informatsion ortiqcha yuklama (information overload) hamda kognitiv dissonans kabi holatlar insonning reallikni qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, o'smirlar va yoshlar bunday ta'sirlarga nisbatan sezgir bo'lib, ularning shaxsiyati shakllanishida AI muhitining roli ortib bormoqda.

Respublika miqyosida ham sun'iy intellektni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan bo'lib, 2030-yilgacha mo'ljallangan strategiyalar doirasida AI texnologiyalarini ta'lim, boshqaruv va iqtisodiyot sohalariga joriy etish ishlari jadallik bilan olib borilmoqda. Bu esa jamiyatning barcha qatlamlari, xususan, yoshlarning raqamli muhit bilan o'zaro aloqasini kuchaytiradi va ularning psixologik rivojlanishiga yangi talablar qo'yadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, sun'iy intellekt texnologiyalari sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqot ushbu jarayonlarning psixologik mexanizmlarini aniqlash, ularning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilish hamda zamonaviy raqamli muhitda shaxsning kognitiv barqarorligini ta'minlash yo'llarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Sun'iy intellektning inson psixikasiga ta'siri haqidagi ilmiy qarashlar dastlab texnologiyani faqat tashqi yordamchi vosita sifatida talqin qilgan yondashuvlardan boshlangan bo'lsa, so'nggi yillarda bu masala ancha murakkablashib, AI insonning bilish faoliyatiga ichki kognitiv omil sifatida ta'sir ko'rsatayotgani bilan izohlanmoqda. Xorijiy tadqiqotlarda ayniqsa AI bilan o'zaro ta'sir jarayonida idrokning selektivlashuvi, tafakkurning qayta tashkil topishi, xotira va diqqat mexanizmlarining tashqi vositalarga "yuklanishi" masalalari markaziy mavzuga aylangan. UNESCO materiallarida generativ AI'ning ta'lim va bilish jarayonlariga kirib kelishi insonning tanqidiy fikrlash, mustaqil tahlil va axborotni tekshirish ko'nikmalarini alohida himoya qilishni talab etishi ta'kidlanadi; ya'ni muammo texnologiyaning mavjudligida emas, balki uning insonning reallikni anglash usullarini qanday o'zgartirayotganidadir. OECD ham AI'ni ta'lim va ko'nikmalar sohasi bilan bog'lab, uning inson imkoniyatlari bilan qiyosiy ravishda baholanishini, ayniqsa til, mantiqiy fikrlash, ijodkorlik va metakognitsiya kabi "insoniy" deb hisoblangan qobiliyatlarga ta'sirini alohida ko'rsatadi. Shu jihatdan zamonaviy adabiyotlarda AI endi faqat avtomatlashtiruvchi tizim emas, balki bilishning tashkiliy arxitekturasini qayta shakllantiruvchi muhit sifatida talqin qilinmoqda.



Xorijiy mualliflar orasida kognitiv offloading, ya'ni aqliy yuklamani tashqi qurilma yoki tizimlarga topshirish haqidagi izlanishlar ayniqsa muhim o'rin tutadi. Grinschgl va hamkorlari "distributed cognition" yondashuvi doirasida sun'iy intellekt va raqamli texnologiyalar inson tafakkurining tashqi kengaytmasiga aylanayotganini ko'rsatadilar; bunda inson va texnologiya o'rtasidagi chegaralar qisman funksional tarzda qayta taqsimlanadi. Bu qarashga ko'ra, inson ba'zi murakkab vazifalarni AI yordamida tezroq bajarishi mumkin, biroq shu bilan birga ayrim bilim va ko'nikmalar ichki kognitiv resurs sifatida emas, tashqi platformaga tayanadigan operatsiyaga aylanishi mumkin. Keyingi tadqiqotlar ham shu fikrni chuqurlashtirib, AI bilan muntazam ishlash xotira, diqqat, muammoni mustaqil hal qilish va analitik fikrlashga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatishini qayd etadi: bir tomondan, u kognitiv resurslarni bo'shatadi, ikkinchi tomondan esa ichki intellektual zo'riqishning kamayishiga olib kelishi mumkin. Jose, Chirayath va boshqa mualliflar bu holatni "kognitiv paradoks" sifatida talqin qilib, AI bir vaqtning o'zida samaradorlikni oshirishi va chuqur fikrlashga bo'lgan ehtiyojni pasaytirishi mumkinligini ko'rsatadilar. Demak, zamonaviy xorijiy adabiyotlarda AI idrok va tafakkurga ta'sir etuvchi tashqi yordamchi emas, balki bilish strukturasini o'zgartiruvchi hamkor tizim sifatida qaralmoqda.

Ayrim zamonaviy tadqiqotlarda AI'ning tafakkurga ta'siri faqat pasaytiruvchi omil sifatida emas, balki qayta yo'naltiruvchi omil sifatida ham ko'riladi. Masalan, 2025-yilda chop etilgan bir qator ishlar generativ AI'dan foydalanish yuqori darajadagi fikrlash ko'nikmalariga, jumladan, tahlil, umumlashtirish va yechim variantlarini taqqoslashga yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi, biroq bu ta'sir foydalanuvchining o'zini o'zi boshqarish darajasi, savodxonligi va refleksiv yondashuviga kuchli darajada bog'liq. Shunday ekan, sun'iy intellekt tayyor javob beradigan vosita sifatida ishlatilganda fikrlashni soddalashtirishi, biroq hamkor intellektual vosita sifatida qo'llanganda mantiqiy va metakognitiv jarayonlarni qo'llab-quvvatlashi mumkin. OECD va UNESCO manbalarida ham aynan shu nuqta qayta-qayta urg'ulanadi: AI'dan unumli foydalanish uchun shaxsda tanqidiy baholash, savol qo'yish, manbani tekshirish va algoritmik natijalarni refleksiv qayta ishlash qobiliyati bo'lishi zarur. Bu yondashuv adabiyotlarda keng tarqalgan deterministik qarashlarni yumshatib, AI'ning ta'siri to'g'ridan to'g'ri emas, balki vositali va foydalanuvchining psixologik tayyorgarligi bilan belgilanishini ko'rsatadi.

Rus olimlari ishlarida esa muammo ko'proq "raqamli reallik" va "psixologik chaqiriqlar" tushunchalari orqali sharhlanadi. R.A. Yesenin raqamli voqelik va AI sharoitida psixik jarayonlarda yuz berayotgan o'zgarishlarni tizimli tahlil qilib, real va virtual tajriba chegaralarining noaniqlashuvi insonning idrok etish, diqqatni jamlash, motivatsiya va ijtimoiy o'zini anglash jarayonlariga ta'sir ko'rsatishini qayd etadi. A.N. Kuteynikov esa sun'iy intellektni psixolog nuqtai nazaridan ko'rib, uni nafaqat yangi instrument, balki inson intellektining o'ziga xosliklarini qayta ko'rib chiqishga majbur qiluvchi fenomen sifatida talqin qiladi. Vyslova va Lyapuntsova kabi mualliflar AI va kognitiv fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqani tahlil qilib, texnologik modellar inson tafakkurining ayrim operatsion xususiyatlarini takrorlasa-da, ma'no hosil qilish, refleksiya va kontekstual tushunish kabi jihatlar hanuz inson ongining markaziy komponentlari bo'lib qolayotganini ta'kidlaydilar. Bu rus ilmiy maktabidagi asosiy xulosalardan birini ko'rsatadi: AI inson tafakkurining tashqi modeli bo'lishi mumkin, ammo u ongning ma'noviy va shaxsiy qatlamlarini to'liq egallamaydi; aynan shu farq psixologik tadqiqotning asosiy nuqtasiga aylanadi.

So'nggi rus tilidagi tadqiqotlar orasida tanqidiy fikrlash va kognitiv mustaqillik muammolari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Kirillov, Bugazov, Elamanova, Kumaxova va boshqa mualliflar AI bilan faol muloqot sharoitida inson tafakkurida "kognitiv eroziya", "raqamli amneziya", "ijodiy unifikatsiya" va tayyor sxemalarga qaramlik kuchayishi mumkinligini qayd etadilar. Ularning fikricha, AI bilan ishlash insonni axborotni chuqur tahlil qilishdan ko'ra, tayyor va mantiqan silliqlangan matnlarni qabul qilishga o'rgatib qo'yishi xavfi mavjud. Biroq shu bilan birga, ayrim rus tadqiqotchilari AI'ni tanqidiy fikrlashni rag'batlantirish vositasi sifatida ham ko'radilar: masalan, yuqori ta'limda chet tili yoki filologiya ta'limida AI'dan foydalanish talabalarda dalillarni tekshirish, javoblarni solishtirish va sun'iy generatsiya qilingan matnlarning zaif tomonlarini topish orqali refleksiyani kuchaytirishi mumkinligi qayd etiladi. Demak, rus ilmiy adabiyotida ham ikki qarama-qarshi, ammo bir-birini inkor etmaydigan tendensiya shakllangan:



biri AI'ni fikrlashga xavf tug'diruvchi omil deb ko'rsa, ikkinchisi uni maqsadli pedagogik tashkil etilganda yuqori darajadagi tafakkurni rivojlantiruvchi vosita sifatida baholaydi.

Adabiyotlarda idrok masalasi ko'proq axborot oqimining filtrlash mexanizmlari bilan bog'liq holda yoritiladi. AI asosidagi tavsiya tizimlari, aqlli qidiruv mexanizmlari va generativ platformalar insonning nimani ko'rishi, nimaga ko'proq e'tibor qaratishi va nimani "ishonchli" deb qabul qilishiga ta'sir o'tkazadi. Shu sababli zamonaviy tadqiqotlarda idrok passive aks ettirish emas, balki algoritmik muhit bilan hamkorlikda shakllanuvchi faol va selektiv jarayon sifatida talqin qilinmoqda. UNICEF va UNESCO hujjatlarida ayniqsa bolalar, o'smirlar va yoshlar uchun generativ AI, deepfake va ishonchli ko'rinadigan, ammo noto'g'ri axborot oqimlari reallikni qabul qilish mexanizmlarini izdan chiqarishi mumkinligi ko'rsatib o'tiladi. APA ham AI'ning psixologiyaga ta'siri haqida fikr yuritarkan, foyda va zarar birga mavjudligini, ayniqsa rivojlanish davridagi shaxslar uchun AI savodxonligi, manbani tekshirish va axborotni emotsional emas, analitik qabul qilish ko'nikmalari hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini qayd etadi. Bu ilmiy xulosalar shuni anglatadiki, reallikni qabul qilish endi faqat sezgi va oldingi tajriba bilan belgilanmaydi; u tobora ko'proq platformaviy arxitektura, algoritmik saralash va inson-AI o'zaro ta'siri natijasiga aylanmoqda.

Reallikni qabul qilish muammosi falsafiy-psixologik adabiyotlarda ham keng muhokama qilinmoqda. Ayrim mualliflar AI bilan o'zaro ta'sirni "gibrid reallik"ning shakllanishi deb baholaydilar; bunda inson ko'radigan, eshitadigan va o'qiydigan narsalarning sezilarli qismi mashina vositasida oldindan tanlangan, qayta ishlangan yoki butunlay generatsiya qilingan bo'ladi. Rus tilidagi yangi maqolalarda bu holat ongning begonalashuvi va yangi sintetik tafakkur o'rtasidagi ziddiyat sifatida ifodalanadi. Xorijiy manbalarda esa bu hodisa ko'proq human-AI joint systems, ya'ni inson va mashina birgalikda ishlaydigan qo'shma kognitiv tizimlar orqali tushuntiriladi. Bu nuqtai nazarda insonning reallikni qabul qilishi individual va ichki jarayon bo'lib qolmay, texnologik vositalar bilan birga kechadigan kooperativ jarayonga aylanadi. Shu sababli ham adabiyotlarda "haqiqatni bilish" masalasi tobora ko'proq "haqiqatni tekshirish" va "algoritmik vositachilikni anglash" bilan bog'lanmoqda. Bu, ayniqsa, ilmiy fikrlash, ta'lim, ommaviy kommunikatsiya va ijtimoiy tarmoqlar kontekstida juda muhimdir.

Umuman olganda, rus va xorijiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, AI texnologiyalari sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlari haqidagi ilmiy qarashlar bir necha asosiy yo'nalishda rivojlanmoqda. Birinchi yo'nalishda AI kognitiv yordamchi vosita sifatida baholanadi va uning bilim olish, tahlil qilish hamda muammoni yechishdagi qulayliklari ko'rsatiladi. Ikkinchi yo'nalishda esa AI'ning insonni tayyor intellektual mahsulotga qaram qilib qo'yishi, tanqidiy fikrlashni zaiflashtirishi, xotira va diqqatni "tashqi tizim"ga topshirish xavfi mavjudligi ta'kidlanadi. Uchinchi, nisbatan muvozanatli yondashuv esa AI ta'sirini texnologiyaning o'zidan ko'ra, undan foydalanish madaniyati, psixologik tayyorgarlik, refleksivlik va metakognitiv boshqaruv darajasi bilan bog'laydi. Aynan shu uchinchi yondashuv mazkur mavzu uchun eng istiqbolli ko'rinadi, chunki u AI'ni na mutlaq xavf, na mutlaq yechim sifatida ko'radi; aksincha, uni inson psixikasining yangi sharoitdagi rivojlanish omili sifatida tushuntiradi. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar bu sohada nazariy asoslar yetarlicha shakllanayotganini ko'rsatsa-da, ayniqsa mahalliy ijtimoiy-madaniy muhit, yoshlarning psixologik xususiyatlari va raqamli tajribaning milliy kontekstdagi ta'sirini chuqurroq empirik o'rganish zarurligini ham yaqqol namoyon etadi.

Muhokama. Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlarida yuz berayotgan o'zgarishlar ko'p qirrali va murakkab jarayon sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, AI insonning bilish faoliyatiga nafaqat tashqi yordamchi vosita sifatida, balki kognitiv jarayonlarni qayta tashkil etuvchi faol omil sifatida ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, zamonaviy raqamli muhitda insonning axborotni qabul qilish va qayta ishlash jarayonlari tobora ko'proq algoritmik tizimlar bilan vositalanib, natijada idrokning selektivligi va tafakkurning yo'naltirilganligi kuchaymoqda.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, AI asosidagi tavsiya tizimlari va axborotni filtrlash mexanizmlari shaxsning reallikni qabul qilishiga sezilarli darajada ta'sir etadi. Inson o'ziga moslashtirilgan kontent bilan doimiy ravishda muloqotda bo'lgani sababli, u borliqni to'liq va



obyektiv emas, balki individual algoritmik “filtrlar” orqali aks ettirilgan shaklda qabul qiladi. Bu esa idrok jarayonida subyektivlik darajasining ortishiga, muqobil fikrlarni qabul qilish qobiliyatining kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan qaraganda, AI texnologiyalari inson ongida “sun’iy reallik” elementlarini shakllantirishga xizmat qilmoqda, bu esa psixologik jihatdan yangi fenomen sifatida baholanishi mumkin.

Tafakkur jarayonlariga ta’sir masalasi yanada murakkabroq bo‘lib, bu yerda ikki tomonlama tendensiya kuzatiladi. Bir tomondan, sun’iy intellekt insonning analitik faoliyatini qo‘llab-quvvatlab, murakkab masalalarni tez va samarali hal qilish imkonini yaratadi. Masalan, katta hajmdagi ma’lumotlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish, variantlarni solishtirish va optimal qarorlarni taklif etish orqali AI tafakkur samaradorligini oshiradi. Ikkinchi tomondan esa, tayyor yechimlarga haddan tashqari tayanish insonning mustaqil fikrlash, muammoni chuqur tahlil qilish va kreativ yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatini susaytirishi ehtimolini yuzaga keltiradi. Bu holat kognitiv faoliyatning soddalashuvi yoki “passivlashuvi” bilan izohlanadi.

Mazkur muhokamada alohida e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan jihatlardan biri - bu reallikni qabul qilish jarayonining transformatsiyasidir. An’anaviy psixologik qarashlarda reallikni anglash sezgi, tajriba va tafakkur asosida shakllanadigan jarayon sifatida talqin etilgan bo‘lsa, bugungi kunda bu jarayon tobora ko‘proq virtual muhit va sun’iy intellekt tizimlari bilan integratsiyalashib bormoqda. Natijada inson real va virtual borliq o‘rtasidagi chegarani aniq ajrata olmasligi, axborotning haqiqiy yoki sun’iy ekanligini farqlashda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Ayniqsa, deepfake texnologiyalari va generativ AI vositalari bu jarayonni yanada murakkablashtirib, reallikni qabul qilishda psixologik noaniqlikni kuchaytiradi.

Shu bilan birga, AI texnologiyalarining ta’siri barcha shaxslarda bir xil darajada namoyon bo‘lmaydi. Bu jarayon individual psixologik xususiyatlar - tanqidiy fikrlash darajasi, refleksivlik, axborot madaniyati, shuningdek, ta’lim darajasi va raqamli savodxonlik bilan bevosita bog‘liq. Yuqori darajadagi metakognitiv ko‘nikmalarga ega bo‘lgan shaxslar AI’dan samarali foydalanib, uni tafakkurni rivojlantiruvchi vosita sifatida qo‘llay oladilar. Aksincha, past darajadagi nazorat va tahlil qobiliyatiga ega bo‘lgan foydalanuvchilar uchun AI tayyor bilim manbai sifatida qabul qilinib, mustaqil fikrlashni cheklab qo‘yishi mumkin.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat - bu yoshlar psixologiyasiga ta’siridir. O‘smirlik va yoshlik davrida shaxsning idrok va tafakkur tizimi faol shakllanish bosqichida bo‘lgani sababli, ular raqamli muhit va sun’iy intellekt ta’siriga nisbatan yanada sezgir hisoblanadi. AI asosidagi platformalar orqali olingan axborot yoshlarning qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi va reallik haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, bu jarayonni nazorat qilish, sog‘lom axborot muhitini yaratish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish pedagogik va psixologik nuqtai nazardan muhim vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt texnologiyalari shaxsning kognitiv faoliyatiga kompleks ta’sir ko‘rsatadi va bu ta’sirni bir yoqlama - faqat ijobiy yoki faqat salbiy sifatida baholash to‘g‘ri emas. AI inson tafakkurini kengaytiruvchi, axborot bilan ishlashni osonlashtiruvchi va yangi bilim olish imkoniyatlarini yaratuvchi kuchli vosita bo‘lishi bilan birga, noto‘g‘ri foydalanilganda mustaqil fikrlashning susayishi, idrokning cheklanishi va reallikni noto‘g‘ri qabul qilish xavfini ham yuzaga keltiradi. Shu bois, mazkur jarayonni boshqarish, insonning psixologik moslashuvini ta’minlash va AI bilan ongli hamkorlikni shakllantirish bugungi kunning muhim ilmiy va amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlari tubdan yangilanayotganini kuzatish mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, AI nafaqat axborotni qayta ishlash jarayonlarini tezlashtiruvchi vosita, balki insonning bilish faoliyatini shakllantiruvchi muhim psixologik omil sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, raqamli muhit va algoritmik tizimlar orqali inson ongiga taqdim etilayotgan axborotlar uning dunyoni qabul qilish uslubi, fikrlash modeli va qaror qabul qilish mexanizmlariga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellektning ta’siri ikki tomonlama xarakterga ega ekanligi aniqlandi. Bir tomondan, AI texnologiyalari insonning analitik imkoniyatlarini kengaytiradi, murakkab masalalarni hal qilishni yengillashtiradi hamda bilim olish jarayonini optimallashtiradi.



Ikkinchi tomondan esa, tayyor axborot va algoritmik yechimlarga ortiqcha tayanish mustaqil fikrlashning susayishiga, idrokning cheklanishiga va reallikni subyektiv tarzda qabul qilishga olib kelishi mumkin. Ayniqsa, virtual va real muhit o'rtasidagi chegaralarning nisbiylashuvi inson ongida "gibrid reallik" fenomenini shakllantirib, haqiqatni anglash jarayonini murakkablashtiradi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, AI texnologiyalarining shaxs psixikasiga ta'siri uning individual xususiyatlari, xususan, tanqidiy fikrlash darajasi, refleksivlik, axborot madaniyati va raqamli savodxonligi bilan chambarchas bog'liq. Yuqori darajadagi kognitiv nazoratga ega bo'lgan shaxslar AI'dan samarali foydalanib, uni tafakkurni rivojlantiruvchi vositaga aylantira oladi. Aksincha, bunday ko'nikmalar yetarli darajada shakllanmagan shaxslar uchun sun'iy intellekt tayyor bilim manbai sifatida qabul qilinib, mustaqil fikrlash faoliyatini cheklab qo'yishi ehtimoli mavjud.

Umuman olganda, sun'iy intellekt texnologiyalari sharoitida insonning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish jarayonlari yangi sifat bosqichiga ko'tarilmoqda. Shu bois, zamonaviy jamiyatda nafaqat texnologik taraqqiyotga moslashish, balki shaxsning psixologik barqarorligini ta'minlash, tanqidiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlar AI bilan inson o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini yanada chuqurroq o'rganishga, shuningdek, sog'lom kognitiv rivojlanishni ta'minlovchi amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – New York: Pearson, 2021. – 1152 p.
2. Kaplan A., Haenlein M. Siri, Siri in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence // Business Horizons. – 2019. – Vol. 62, № 1. – P. 15–25.
3. Floridi L. Artificial Intelligence, Deepfakes and a Future of Ectypes // Philosophy & Technology. – 2018. – Vol. 31, № 3. – P. 317–321.
4. Carr N. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. – New York: W.W. Norton & Company, 2020. – 320 p.
5. OECD. Artificial Intelligence in Society. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 180 p.
6. UNESCO. Guidance for Generative AI in Education and Research. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 64 p.
7. Kirillov A.V., Bugazov V.M. Искусственный интеллект и когнитивные процессы личности // Вестник психологии. – 2022. – № 4. – С. 45–52.



Shadiyev Feruz Djaxonovich,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd)

BOSHLANG'ICH TA'LIM TIZIMIDAGI IJTIMOY-PSIXOLOGIK MUHITNING O'QUVCHILARNING NUTQ RIVOJIGA TA'SIRI: O'QITUVCHI-OTA-ONA-BOLA O'ZARO HAMKORLIGI OMILI SIFATIDA.

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'lim tizimidagi ijtimoiy-psixologik muhitning o'quvchilarning nutq rivojiga ta'siri psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. O'qituvchi, ota-ona va bola o'rtasidagi o'zaro hamkorlik bolaning nutq faoliyatini shakllantirishda muhim omil sifatida ko'riladi. Tadqiqotda maktabdagi kommunikativ muhit, oila bilan muloqot madaniyati, o'qituvchining shaxsiy fazilatlari hamda o'quvchining emotsional holati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yoritilgan. Shuningdek, ijobiy ijtimoiy muhitning bolalarda so'z boyligi, nutq faolligi va kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o'rni psixologik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy-psixologik muhit, nutq rivoji, o'qituvchi-ota-ona-bola hamkorligi, kommunikativ kompetensiya, emotsional qo'llab-quvvatlash, muloqot madaniyati.

Annotation. This article analyzes the psychological impact of the socio-psychological environment in primary education on students' speech development. The interaction between teacher, parent, and child is considered a crucial factor in shaping a child's speech activity. The study explores the relationship between school communication climate, family dialogue culture, teacher's personal qualities, and the emotional state of the student. The paper also highlights how a positive social environment contributes to vocabulary enrichment, speech activity, and the development of communicative competence among primary school children.

Key words: socio-psychological environment, speech development, teacher-parent-child cooperation, communicative competence, emotional support, communication culture.

Аннотация. В данной статье рассматривается психологическое воздействие социально-психологической среды начального образования на развитие речи учащихся. Взаимодействие между учителем, родителями и ребёнком анализируется как важнейший фактор формирования речевой активности ребёнка. В исследовании раскрыта взаимосвязь между коммуникативным климатом школы, культурой семейного общения, личностными качествами учителя и эмоциональным состоянием ученика. Также показано, что позитивная социальная среда способствует обогащению словарного запаса, активизации речевой деятельности и развитию коммуникативной компетентности у младших школьников.

Ключевые слова: социально-психологическая среда, развитие речи, взаимодействие учитель-родители-ребёнок, коммуникативная компетентность, эмоциональная поддержка, культура общения.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida bolalar shaxsining har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, xususan, nutq faoliyatini shakllantirish va takomillashtirish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim bosqichi – bu bola shaxsining asosiy kognitiv, emotsional va kommunikativ kompetensiyalari shakllanadigan poydevor davridir. Shu sababli, bu jarayonda mavjud ijtimoiy-psixologik muhit, ya'ni o'qituvchi, ota-ona va bola o'rtasidagi o'zaro muloqot, hamkorlik va o'zaro tushunish darajasi bolaning nutq rivojida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ijtimoiy-psixologik muhit deganda, bola faoliyat yuritayotgan maktab jamoasidagi o'zaro munosabatlar tizimi, o'qituvchining shaxsiy fazilatlari, o'quvchilarning sinfdagi emotsional holati, ota-onalar bilan pedagogik muloqot sifati tushuniladi. Bu omillar bolaning psixik holatiga, o'ziga bo'lgan ishonchiga, o'qishdagi motivatsiyasiga va, eng muhimi, nutq faoliyatining shakllanishiga bevosita ta'sir etadi. Chunki bola muloqot orqali o'z fikrini ifodalaydi, ijtimoiy tajriba orttiradi va shaxs sifatida o'sadi.



Nutqning rivoji ijtimoiy jarayon sifatida nafaqat biologik, balki psixologik va sotsiokultural omillarga ham bog'liqdir. Vygotskiy, Elkonin, Leontev kabi rus psixologlarining tadqiqotlarida nutq faoliyati shaxs rivojining markaziy mexanizmi sifatida qaralgan. Ularning fikricha, nutq – bu inson tafakkurining tashqi ifodasi bo'lib, u ijtimoiy tajriba, muloqot va emotsional o'zaro ta'sir orqali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, maktabdagi ijtimoiy muhit va oila bilan hamkorlik bolaning nutq rivojida asosiy “ta'sir zanjiri”ni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim sifatini oshirish va bolalar shaxsini har tomonlama rivojlantirish masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, “Yangi O'zbekiston – maktabdan boshlanadi” tamoyili, shuningdek, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi mazmunida boshlang'ich ta'lim tizimida psixologik muhitni sog'lomlashtirish, o'qituvchi va ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish, o'quvchilarning kommunikativ faolligini rivojlantirish kabi masalalar alohida o'rin egallaydi.

Bugungi kunda o'quvchilarning nutq rivojiga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi uzviy hamkorlikning yetishmasligi, bolalarga nisbatan ortiqcha nazorat yoki sovuqqon munosabat, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning past darajasi, shuningdek, maktabdagi emotsional muhitning salbiy bo'lishi keltiriladi. Bunday holatlar bolaning o'z fikrini erkin ifoda etishiga, nutq madaniyatini shakllantirishiga, muloqot jarayonida ishonch va ijobiy emotsiyalarni his etishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ijobiy ijtimoiy-psixologik muhitda o'qituvchi–ota-ona–bola uchligi o'rtasida sog'lom muloqot, o'zaro hurmat va ishonch muhitining mavjudligi bolaning shaxsiy faolligini, til sezgirligini va nutq boyligini rivojlantirishga imkon yaratadi. Bu jarayonda o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi, empatik yondashuvi, ota-onalarning pedagogik madaniyati va bolaga nisbatan iliq emotsional munosabat alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, u boshlang'ich ta'lim tizimidagi psixologik muhit va nutq rivoji o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni aniqlashga, hamda amaliy psixologik tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Natijada, ta'lim muassasalarida sog'lom ijtimoiy-psixologik iqlimni yaratish, o'qituvchi va ota-onalar o'rtasidagi samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali bolalarning nutq faoliyatini rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini takomillashtirish mumkin bo'ladi.

Maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitning bola nutq faoliyatiga ta'sirini o'rganish masalasi psixologiya, pedagogika va sotsiologiya fanlari kesishmasida yotadi. Ushbu yo'nalishda o'tkazilgan tadqiqotlar nutq rivojining nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy, emotsional va kognitiv omillar bilan bog'liqligini tasdiqlaydi. Oila, o'qituvchi shaxsiyati, sinfdagi kommunikativ muhit, bolalarning muloqotdagi faol ishtiroki – bularning barchasi nutq faoliyatining shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

1. Mahalliy olimlar tadqiqotlari tahlili

O'zbekistonlik psixolog va pedagog olimlar bolalarning nutq rivojlanishida ijtimoiy-psixologik omillar, oilaviy tarbiya va pedagogik muloqot madaniyatining roliga alohida e'tibor qaratganlar.

V. Karimova (2019) o'z tadqiqotlarida shaxslararo muloqotda emotsional iqlim va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning bolaning nutq faolligiga bevosita ta'sir etishini ko'rsatadi. Unga ko'ra, bola nutqining rivoji uchun “ishonchli va qulay psixologik makon” zarur bo'lib, bu makonni o'qituvchi va ota-onaning ijobiy kommunikatsiyasi yaratadi.

D. Karshiyeva (2021) esa o'quvchilarning ijodiy tafakkurini va nutq faolligini rivojlantirishda o'qituvchi–bola o'zaro muloqotining psixologik mexanizmlarini o'rgangan. Uning fikricha, o'qituvchining empatik yondashuvi, o'quvchining fikrini qadrlashi va dialogik muloqotni qo'llashi nutq faoliyatining rivojlanishida asosiy shart hisoblanadi.

M. Fayziyeva (2018) boshlang'ich sinfdagi o'qituvchi shaxsining emotsional barqarorligi va ijtimoiy muhit bilan aloqadorligini tahlil qilib, shunday xulosaga keladiki, bolalarning nutqdagi faol ishtiroki ko'p jihatdan o'qituvchi va sinfdoshlar bilan o'zaro ijobiy munosabatlarga tayanadi.

Z. Nishanova (2020) esa nutq rivojlanishini psixolingvistik jihatdan o'rgangan holda, oila muhitidagi muloqot madaniyati, bolaga beriladigan e'tibor, ota-onaning til boyligi hamda emotsional aloqaning sifatini asosiy ijtimoiy determinant sifatida ko'rsatadi.



Shuningdek, Q. Qabulov (2017) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda boshlang'ich ta'limda o'qituvchi-bola-ota-ona o'rtasidagi kommunikativ hamkorlikning bola shaxsiy rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Unga ko'ra, hamkorlik modeli pedagogik jarayonni "hamfikirlik maydoni"ga aylantiradi, bu esa o'quvchilarning nutq va tafakkur faoliyatini faollashtiradi.

2. Rus olimlarining qarashlari

Rus psixologik maktabi bu masalada chuqur ilmiy asoslar yaratgan. L.S. Vygotskiy (1983) o'zining "Muloqot va tafakkur" asarida nutqni shaxsning ijtimoiy faoliyatining markaziy mexanizmi sifatida talqin qiladi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi bola nutqining ijtimoiy muhit va kattalar bilan o'zaro aloqada rivojlanishini ilmiy asoslab bergan.

A.N. Leontev (1975) faoliyat nazariyasiga tayangan holda, nutq faoliyatining asosida ijtimoiy motivatsiya va kommunikativ ehtiyoj yotishini ta'kidlagan. Uning fikricha, bola nutqi shaxslararo faoliyatda, muloqot jarayonida shakllanadi.

D.B. Elkonin (1989) esa boshlang'ich maktab davrida o'yin va o'qish faoliyatining o'zaro aloqasi orqali nutq rivojining psixologik mexanizmlarini ochib bergan. U nutqni bola tafakkuri, diqqat va emotsional holati bilan uzviy bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatgan.

Zamonaviy rus psixologlari orasida E.E. Kravtsova (2016) ijtimoiy hamkorlikda muloqot muhitining bolaning semantik va ekspressiv nutq rivojiga ta'sirini empirik asosda tahlil qilgan. U maktabdagi ijobiy emotsional iqlimning bolalarda o'z fikrini erkin ifodalashga yordam berishini isbotlagan.

3. Xorijiy olimlar tadqiqotlari tahlili

Xorijiy psixolingvistlar va ta'lim psixologlari ham ijtimoiy muhit va nutq rivoji o'rtasidagi bog'liqlikka katta e'tibor qaratishgan.

J. Bruner (1990) o'zining "Acts of Meaning" asarida nutqni insonning madaniy tajribasi va ijtimoiy o'zaro ta'sir mahsuli sifatida talqin etadi. U "narrativ tafakkur" tushunchasini ilgari surib, bola nutqining rivojida hikoyalash, suhbat, emotsional fikr almashinuvi muhim ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi.

J. Piaget (1972) esa nutqni bola tafakkurining rivojlanish bosqichlari bilan bog'lab, u ijtimoiy muloqot orqali egotsentrik nutqdan dialogik nutqqa o'tishini ko'rsatgan.

B. Bernstein (1975) ijtimoiy tabaqalar va til kodlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, oila va maktabdagi nutq madaniyati bolaning tafakkur strukturasi va til boyligiga ta'sir etishini asoslagan.

L. Moll va C. González (2004) "Funds of Knowledge" kontsepsiyasi orqali o'quvchilar nutqini rivojlantirishda oila tajribasi, kundalik muloqot va ijtimoiy madaniyatni o'quv jarayoniga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlagan.

So'nggi yillarda S. Mercer (2019) va R. Alexander (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, "dialogik ta'lim" modeli o'quvchilarning til, tafakkur va emotsional ifoda ko'nikmalarini kuchaytiradi. Ular o'qituvchining ijobiy psixologik qo'llab-quvvatlashi orqali bolalarda nutq faolligini oshirish mumkinligini empirik isbotlaganlar.

4. Tahliliy xulosa

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, nutq rivojlanishi - bu faqat til yoki lingvistik hodisa emas, balki shaxsning ijtimoiy, emotsional va intellektual tajribasini aks ettiruvchi murakkab psixologik jarayondir. Maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhit, o'qituvchi va ota-onalar bilan o'zaro hamkorlik, sinfdagi kommunikativ iqlim, o'qituvchining empatiyasi va ijobiy emotsional qo'llab-quvvatlash - bularning barchasi bolaning nutq faolligini belgilovchi muhim determinantlardir.

Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu mavzuning dolzarbligini, nazariy asoslarining yetarlicha rivojlanganini, biroq mahalliy sharoitda - o'zbek ta'lim tizimi va madaniyat kontekstida - chuqur amaliy tadqiqotlarga ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

1. Tadqiqotning metodologik asoslari

Mazkur tadqiqotning metodologik poydevori shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, faoliyat nazariyasi (A.N. Leontev, D.B. Elkonin), ijtimoiy-interaksion yondashuv (L.S. Vygotskiy, J. Bruner) va pedagogik hamkorlik konsepsiyasi (V.A. Sukhomlinskiy, Sh.A. Amonashvili) tamoyillariga tayanadi. Bu yondashuvlar shaxsning rivoji ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirda



kechishini, nutq faoliyati esa muloqot, emotsional qo'llab-quvvatlash va hamkorlik orqali shakllanishini ilmiy asoslab beradi.

Tadqiqotning asosiy g'oyasi shundan iboratki, ijtimoiy-psixologik muhitning sog'lom va qo'llab-quvvatlovchi shakllari o'quvchining nutq rivojini tezlashtiradi, so'z boyligini oshiradi va kommunikativ kompetensiyani mustahkamlaydi.

2. Tadqiqotning maqsadi va vazifalari

Maqsad:

Boshlang'ich ta'lim muhitida o'qituvchi–ota-ona–bola hamkorligining o'quvchilarning nutq rivojiga psixologik ta'sirini aniqlash hamda bu jarayonni takomillashtirishga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Asosiy vazifalar:

Boshlang'ich ta'limdagi ijtimoiy-psixologik muhitning tarkibiy tuzilishini aniqlash.

O'qituvchi–ota-ona–bola o'zaro munosabatining kommunikativ va emotsional xususiyatlarini tahlil qilish.

Nutq faoliyatiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni empirik tadqiqotlar asosida baholash.

Nutq rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan muhitni shakllantirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

3. Tadqiqot ob'ekti, predmeti va ishtirokchilari

Ob'ekt: boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhit.

Predmet: ijtimoiy-psixologik muhitning o'qituvchi–ota-ona–bola hamkorligi orqali nutq faoliyatiga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlari.

Ishtirokchilar: 7–10 yoshli o'quvchilar (I–IV sinflar), ularning ota-onalari hamda boshlang'ich sinf o'qituvchilari (umumiy soni 150 nafar).

4. Tadqiqot bosqichlari

Nazariy bosqich – mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish, ijtimoiy-psixologik muhit tushunchasini aniqlash, diagnostik vositalarni tanlash.

Empirik bosqich – kuzatish, so'rovnomalar, intervyu, hamda psixodiagnostik metodlar (Liri shkalasi, "O'qituvchi–bola muloqoti" testi, "Oilaviy kommunikatsiya indeksi") yordamida ma'lumot to'plash.

Tahlil bosqichi – olingan natijalarni statistik tahlil qilish (korrelyatsion, t-test usullari asosida).

Amaliy bosqich – natijalar asosida o'qituvchi va ota-onalar uchun psixologik tavsiyalar tizimini ishlab chiqish.

5. Tadqiqotda qo'llanilgan usullar

Kuzatish va suhbat – o'quvchilarning muloqotdagi faol ishtirokini baholash.

So'rovnomalar – o'qituvchi va ota-onalarning bola nutqini rivojlantirishdagi ishtirokini aniqlash.

Testlash – o'quvchilarning so'z boyligi, nutq tezligi va emotsional ekspressivligini o'lchash.

Matematik-statistik tahlil – psixologik omillar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash.

6. Ijtimoiy-psixologik omillar tizimi

Quyidagi jadval tadqiqotda asosiy o'lchov mezonlari va ularning nutq rivojiga ta'sirini umumlashtiradi:

Jadval 1.

Ijtimoiy-psixologik omillar va ularning nutq rivojiga ta'siri

№	Ijtimoiy-psixologik omillar	O'lchov ko'rsatkichlari	Kutilayotgan psixologik natija
1	O'qituvchi–bola muloqoti sifati	Empatiya darajasi, o'qituvchining rag'batlantiruvchi so'zlardan foydalanishi	Nutq faolligi va ishonch hissi oshadi
2	Ota-onalar bilan kommunikativ hamkorlik	Ota-onaning muloqot madaniyati, vaqt ajratish ko'rsatkichi	Uy-maktab nutq muvofiqligi yaxshilanadi



3	Sinfdagi emotsional muhit	Jamoaviy qo'llab-quvvatlash indeksi, xavfsizlik hissi	Ijobiy emotsiyalar orqali so'z boyligi kengayadi
4	O'qituvchi shaxsining emotsional barqarorligi	Stressga chidamlilik, sabr, ijobiy kayfiyat	O'quvchilar nutqidagi ishonch, ijobiy ohang mustahkamlanadi
5	Oila va maktab hamkorligi darajasi	Pedagogik hamkorlik koeffitsienti	Kommunikativ kompetensiya barqaror rivojlanadi

7. Tadqiqotning ilmiy yangiligi

Boshlang'ich ta'limdagi ijtimoiy-psixologik muhitning nutq rivojiga ta'sirini kompleks psixologik model sifatida tadqiq etish amalga oshiriladi.

O'qituvchi–ota-ona–bola hamkorligining kommunikativ samaradorligi ilk bor ijtimoiy-psixologik ko'rsatkichlar orqali empirik tarzda baholanadi.

Nutq faoliyatini rivojlantirish uchun amaliy tavsiyalar tizimi ishlab chiqiladi.

8. Tadqiqotning amaliy ahamiyati

Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim muassasalarida o'qituvchilar, sinf rahbarlari va maktab psixologlari uchun foydali bo'lib, ular asosida:

maktabda sog'lom ijtimoiy-psixologik iqlimni yaratish,

o'qituvchi–ota-ona–bola muloqotini mustahkamlash,

nutqni rivojlantirish mashg'ulotlarini psixologik asosda tashkil etish bo'yicha metodik qo'llanmalar ishlab chiqish mumkin.

Muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida o'tkazilgan tahlillar va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhit o'quvchilarning nutq faoliyatini shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Bolaning nutq rivoji nafaqat biologik yetilish jarayoni, balki u bevosita ijtimoiy muloqot, psixologik qo'llab-quvvatlash va emotsional barqarorlik bilan uzviy bog'liqdir. Boshlang'ich ta'lim bosqichida bola o'z fikrini so'z bilan ifodalashni o'rganar ekan, uning atrofidagi ijtimoiy muhit, xususan, o'qituvchi, ota-ona va sinfdoshlar bilan o'zaro munosabat sifati bu jarayonni tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ijobiy ijtimoiy-psixologik muhit mavjud bo'lgan sinflarda o'quvchilarning nutq faolligi, so'z boyligi va muloqotdagi ishtirok darajasi ancha yuqori bo'ladi. Bunday muhitda bolalar o'z fikrlarini erkin bayon etishga, sinfdoshlarini tinglashga va o'qituvchi bilan ochiq muloqotga moyil bo'ladilar. Aksincha, emotsional qo'llab-quvvatlash yetarli bo'lmagan yoki o'qituvchi bilan sovuq munosabat hukmron bo'lgan jamoalarda bolalar nutq faolligini ko'rsatishda sustkashlik qiladilar, uyalish, qo'rquv va o'ziga ishonchsizlik holatlari ko'proq uchraydi.

O'qituvchi–bola o'zaro munosabatining sifati, o'qituvchining empatik qobiliyati va ijobiy psixologik pozitsiyasi o'quvchilarning nutqdagi ishtirokini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. O'qituvchi bolaning javoblarini ijobiy qabul qilganida, uni rag'batlantirganida va har bir so'ziga e'tibor berganida, bola o'z fikrini erkin ifodalashga intiladi. Aksincha, tanqidiy yoki sovuq munosabat bolaning muloqot motivatsiyasini pasaytiradi. Tadqiqotda aniqlanishicha, o'qituvchining "tinglovchi" roli bolaning nutq rivojida asosiy psixologik turtki vazifasini bajaradi.

Ota-onalar bilan o'qituvchi o'rtasidagi kommunikativ hamkorlik ham bolalar nutqining rivojida katta ahamiyat kasb etadi. Ota-onalarning pedagogik madaniyati, bola bilan uy sharoitida olib boriladigan muloqot sifati, o'qish va suhbatlarga e'tibor berish darajasi bolaning til boyligini oshirishda muhimdir. Tadqiqotda o'qituvchi va ota-onalar o'rtasida faol hamkorlik mavjud bo'lgan maktablarda bolalarning nutqdagi ijobiy dinamikasi aniq ko'zga tashlandi. Bunday oilalarda bolalar ko'proq hikoya qilish, fikr almashish va yangi so'zlarni o'rganishga moyil bo'ladilar.

Sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhit ham nutq rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar o'rtasidagi o'zaro hurmat, yordam, jamoaviy faoliyatdagi ishtirok, ijobiy raqobat va muloqot madaniyati mavjud bo'lsa, bolalar nutqiy faoliyatda erkinlikni his etadilar. O'zaro ishonchli muhitda bola so'zlashuv jarayonida psixologik to'siqlardan xalos bo'ladi, o'z fikrini ifodalashda



emotsional quvvatga ega bo'ladi. Bu holat shuni ko'rsatadiki, sinfdagi ijtimoiy munosabatlar tizimi bolaning nutqni o'rganish motivatsiyasini shakllantiruvchi asosiy sharoitlardan biridir.

O'qituvchi shaxsining emotsional barqarorligi va psixologik madaniyati ham o'quvchilarning nutq faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi. Emotsional jihatdan tinch, bag'rikeng va ijobiy fikrli o'qituvchilar sinfda sog'lom psixologik iqlim yaratadilar. Bu esa bolalarda xavfsizlik, ishonch va o'z fikrini ifodalashga jur'at tuyg'usini hosil qiladi. Bunday holatda o'quvchilar nutqiy vazifalarni ijodkorlik bilan bajaradilar, muloqotda faol ishtirok etadilar va yangi so'zlarni qo'llashdan cho'chimaydilar. Shuningdek, o'qituvchining stressni boshqarish qobiliyati, sabr-toqati va mehribonligi bolaning ruhiy osoyishtaligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundan iboratki, nutq rivojida oila va maktabning pedagogik uyg'unligi asosiy o'rinni egallaydi. Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasidagi axborot almashinuvi, bir-birining tarbiyaviy pozitsiyalarini tushunishi, bolani ijobiy ruhda qo'llab-quvvatlashi bolaning muloqotdagi ishtirokini mustahkamlaydi. Agar oila va maktab o'rtasida tarbiyaviy yondashuvda uzviylik bo'lmasa, bolaning nutq rivojida barqarorlik kuzatilmaydi. Shuning uchun, oila va maktab hamkorligi tizimlashtirilgan, muntazam va ijobiy emotsional asosda kechishi zarur.

Empirik tahlil shuni ko'rsatdiki, nutq faoliyati darajasi bilan ijtimoiy-psixologik muhit ko'rsatkichlari o'rtasida o'rtacha va yuqori darajadagi ijobiy korrelyatsiya mavjud. Bu degani, ijtimoiy muhit yaxshilangani sayin bolalarning nutq faolligi va so'z boyligi ortadi. Ijobiy o'qituvchi-bola muloqoti ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan sinflarda bolalarning so'z boyligi 20–25 foizga yuqori ekani kuzatildi. Shu bilan birga, ota-onalar bilan muntazam muloqot o'rnatilgan o'quvchilar nutqining emotsional ifodaliligi ham sezilarli darajada oshgani aniqlandi.

Tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'limda sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. O'qituvchi va ota-onalar o'rtasida samarali kommunikatsiya o'rnatish, sinfda ijobiy emotsional muhit yaratish, bolaga individual yondashuvni kuchaytirish orqali o'quvchilarning nutq rivojini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish mumkin. Natijada, bola o'z fikrini erkin ifoda etishga, ijtimoiy muloqotda faol ishtirok etishga va o'zini qadrlash hissini rivojlantirishga erishadi.

Shunday qilib, o'tkazilgan tahlillar shuni tasdiqlaydiki, maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitning sifatini yaxshilash, o'qituvchi-ota-ona-bola uchligi o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish o'quvchilarning nutq faoliyatini rivojlantirishda muhim psixologik omil hisoblanadi. Bunday muhitda bola nafaqat to'g'ri va boy so'zlashni, balki tinglash, tushunish va o'z fikrini madaniyatli tarzda ifodalash ko'nikmalarini ham egallaydi. Shu ma'noda, maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitning sog'lom bo'lishi – bolaning shaxsiy, intellektual va kommunikativ rivojining poydevoridir.

Xulosa. Boshlang'ich ta'lim davri bolaning shaxsiy, emotsional va kommunikativ rivojlanishining eng sezgir bosqichi hisoblanadi. Aynan shu davrda nutq faoliyati shakllanadi, til boyligi kengayadi va shaxsning o'z fikrini ifodalash qobiliyati paydo bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bolaning nutq rivoji nafaqat individual qobiliyatlar, balki uni o'rab turgan ijtimoiy-psixologik muhit, ya'ni maktabdagi emotsional iqlim, o'qituvchi shaxsiyati, oila bilan pedagogik hamkorlik va sinfdagi ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bevosita bog'liqdir.

Ijtimoiy-psixologik muhit bolaning nutq faoliyatiga ikki yo'nalishda ta'sir etadi: birinchidan, bu muhit bola shaxsida ijobiy emotsional holat, o'ziga ishonch, muloqotga ochiqlik kabi psixologik tayanchlarni shakllantiradi; ikkinchidan, u bola uchun kommunikativ imkoniyatlar maydonini yaratadi, ya'ni fikr bildirish, suhbatlashish, his-tuyg'ularni so'z orqali ifodalash uchun qulay psixologik sharoit hosil qiladi. Shu bois, maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhit sog'lom, iliq va qo'llab-quvvatlovchi bo'lgan taqdirda o'quvchilar nutq faoliyatida faol, erkin va ishonchli bo'ladilar.

Tadqiqotda o'qituvchi-ota-ona-bola o'zaro hamkorligi bolaning nutq rivojini belgilovchi markaziy omil sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu uchlik o'rtasidagi muloqot sifati, axborot almashish darajasi va emotsional uyg'unlik bolaning til va tafakkur tizimini shakllantiruvchi psixologik mexanizmlardir. O'qituvchi bolaning maktabdagi faoliyati va nutqdagi ishtirokini nazorat qiluvchi hamda yo'naltiruvchi sub'yekt bo'lsa, ota-ona bu jarayonni oilaviy muloqot, qo'llab-quvvatlash



va rag'batlantirish orqali davom ettiradi. Bu ikki muhit o'zaro uyg'unlashganda bola uchun mustahkam ijtimoiy tayanch paydo bo'ladi va natijada nutqiy hamda kognitiv faoliyatning barqaror o'sishi ta'minlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi shaxsining psixologik madaniyati, emotsional barqarorligi, kommunikativ mahorati va bolaga individual yondashuvi nutq rivojining eng muhim determinantlaridan biridir. Empatik, sabrli va mehribon o'qituvchilar bilan ishlagan bolalarda so'z boyligi va nutq tezligi yuqori, ifoda aniqligi esa kuchliroq bo'ladi. Shuningdek, o'qituvchining o'quvchilarga bo'lgan ishonchi va ijobiy fikr-munosabati sinfda ijobiy emotsional fonni shakllantiradi, bu esa nutq faolligi uchun zarur psixologik sharoitni yaratadi.

Ota-onalarning pedagogik madaniyati ham bola nutq faoliyatining rivojida alohida o'rin tutadi. Uyda olib boriladigan suhbatlar, kitob o'qish, ertak aytish, bolaga e'tibor bilan quloq solish, uning so'zlarini tuzatib emas, balki to'ldirib qo'llab-quvvatlash kabi oddiy, ammo psixologik jihatdan kuchli usullar bolada o'z fikrini so'z orqali ifodalash odatini mustahkamlaydi. Shu bilan birga, ota-onaning maktab bilan uzviy aloqada bo'lishi, o'qituvchi bilan bolaga oid axborot almashuvi bolaning nutqiy faoliyatida ijobiy dinamikani yuzaga keltiradi.

Sinfagi ijtimoiy-psixologik iqlim ham tadqiqotda eng ta'sirchan omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Do'stona, qo'llab-quvvatlovchi va ishonchli jamoa muhitida bolalar nutq jarayonida faol bo'lishadi, yangi so'zlarni qo'llashdan cho'chimaydilar, erkin fikrlaydilar. Aksincha, raqobat, qo'rquv yoki o'qituvchi tomonidan haddan tashqari nazorat kuchaygan sinflarda nutq faoliyati sust, monologik va cheklangan bo'lishi kuzatildi. Bu esa, bolaning nutq rivoji uchun ijtimoiy-psixologik xavfsizlik muhimligini ko'rsatadi.

Empirik tahlillar shuni tasdiqladiki, ijobiy ijtimoiy muhit mavjud bo'lgan maktablarda o'quvchilarning nutq ko'rsatkichlari ancha yuqori darajada bo'ladi. Korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra, o'qituvchi-bola muloqoti sifati va nutq faolligi o'rtasida 0.68 darajadagi o'rta-yuqori ijobiy bog'liqlik mavjud. Bu esa o'qituvchi shaxsining kommunikativ va emotsional jihatdan faol bo'lishi bolaning so'zlashuv madaniyatini sezilarli darajada kuchaytirishini anglatadi.

Mazkur tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati shundan iboratki, u boshlang'ich ta'lim muhitida ijtimoiy-psixologik omillarni nutq rivoji bilan bog'lash orqali pedagogik amaliyot uchun yangi ilmiy yondashuvni taklif etadi. Unga ko'ra, nutqni rivojlantirish mashg'ulotlari faqat lingvistik yo'nalishda emas, balki psixologik qo'llab-quvvatlash, o'qituvchi-ota-ona hamkorligi va muloqot muhitini sog'lomlashtirish asosida olib borilishi zarur.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

maktabdagi ijtimoiy-psixologik muhitning sifati bolaning nutq faolligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi;

o'qituvchi-ota-ona-bola o'zaro hamkorligi nutq rivojining psixologik mexanizmlarini faollashtiradi;

emotsional qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi o'qituvchi shaxsiyati bolaning so'z boyligini va muloqot ishonchini oshiradi;

maktab va oila hamkorligining izchilligi nutq rivojining barqarorligi va davomiyligini ta'minlaydi;

sinfagi ijobiy psixologik iqlim muloqotda faol, ijodkor va o'z fikrini madaniyatli ifodalovchi shaxslarni shakllantirish uchun poydevor bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich ta'limdagi ijtimoiy-psixologik muhit nafaqat ta'lim jarayonining emotsional fonini belgilaydi, balki o'quvchilarning nutq faoliyatini, fikrlash uslubini va kommunikativ madaniyatini shakllantiruvchi eng muhim psixologik tizimdir. O'qituvchi, ota-ona va bola o'rtasidagi uyg'un hamkorlik maktabda sog'lom ijtimoiy atmosfera yaratishning asosi bo'lib, u bolaning nutqiy va shaxsiy rivojining eng muhim garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova, V. (2019). Shaxslararo muloqot psixologiyasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. - 212 bet.



2. Karshiyeva, D. (2021). O'quvchilarda ijodiy tafakkur va nutq faolligini rivojlantirishning psixologik asoslari. Buxoro: BuxDU nashriyoti. - 185 bet.
3. Fayziyeva, M. (2018). Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining emotsional barqarorligi va pedagogik muloqot madaniyati. Toshkent: TDPU nashriyoti. - 164 bet.
4. Nishanova, Z. (2020). Oilaviy muloqot va bolalar nutqining psixologik rivoji. Samarqand: SamDU nashriyoti. - 198 bet.
5. Qabulov, Q. (2017). Ta'lim jarayonida o'qituvchi-bola o'zaro munosabatlarining psixologik xususiyatlari. Toshkent: Fan va texnologiya. - 221 bet.
6. Vygotskiy, L. S. (1983). Myshleniye i rech'. Moskva: Pedagogika. - 352 s.
7. Leontev, A. N. (1975). Deyatelnost', soznaniye, lichnost'. Moskva: Nauka. - 304 s.
8. Elkonin, D. B. (1989). Psikhologiya uchebnoy deyatelnosti mladshikh shkolnikov. Moskva: Prosveshcheniye. - 256 s.
9. Kravtsova, E. E. (2016). Kommunikativnaya sreda i rechevoe razvitie rebenka. Moskva: MGU nashriyoti. - 187 s.



Шералиева Мунаввар Абдуллаевна,
*ст. преподаватель кафедры «Социальное дело и педагогика»
Термезский государственный университет
Термез, Узбекистан*

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ РОДИТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ ДЛЯ ПОДГОТОВКИ ДОШКОЛЬНИКОВ К ШКОЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ

Аннотация. В условиях цифровизации образования цифровые технологии становятся ключевым инструментом повышения педагогической и психологической грамотности родителей дошкольников, способствуя их эффективной подготовке детей к школьному обучению. Статья углубляет анализ роли цифровых инструментов в формировании родительской компетентности, опираясь на теоретические основы и эмпирические данные исследования в Узбекистане. Рассматриваются компоненты цифровой грамотности, такие как технологическая адаптивность, цифровая эмоциональная регуляция и интерактивные социоконструктивистские стратегии, а также их влияние на метакогнитивное развитие детей и устойчивость образовательной системы.

Ключевые слова: цифровые технологии, родительская грамотность, дошкольная подготовка, зона ближайшего развития, дивергентное мышление, скаффолдинг.

Annotatsiya. Ta'limning raqamlashtirilishi sharoitida raqamli texnologiyalar maktabgacha yoshdagi bolalarning ota-onalarining pedagogik va psixologik savodxonligini oshirishning asosiy vositasi bo'lib, ularning bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashga samarali yordam beradi. Maqola ota-onalar kompetensiyasini shakllantirishda raqamli vositalarning rolini tahlil qilishni chuqurlashtiradi, nazariy asoslar va O'zbekistonda o'tkazilgan tadqiqot empirik ma'lumotlariga suyanib. Raqamli savodxonlik komponentlari ko'rib chiqiladi, masalan, texnologik adaptivlik, raqamli emotsional regulatsiya va interaktiv sotsiokonstruktivistik strategiyalar, shuningdek, ularning bolalar metakognitiv rivojlanishiga va ta'lim tizimi barqarorligiga ta'siri.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ota-onalar savodxonligi, maktabgacha tayyorgarlik, yaqin rivojlanish zonasi, divergent fikrlash, scaffolding.

Abstract. In the context of education digitalization, digital technologies become a key tool for enhancing the pedagogical and psychological literacy of parents of preschool children, facilitating their effective preparation of children for school education. The article deepens the analysis of the role of digital tools in forming parental competence, relying on theoretical foundations and empirical data from a study in Uzbekistan. The components of digital literacy are examined, such as technological adaptability, digital emotional regulation, and interactive socioconstructivist strategies, as well as their influence on children's metacognitive development and the sustainability of the educational system.

Key words: digital technologies, parental literacy, preschool preparation, zone of proximal development, divergent thinking, scaffolding.

В эпоху глобализации и цифровизации система дошкольного образования сталкивается с неотложной необходимостью перехода от традиционных репродуктивных методов к инновационным подходам, ориентированным на развитие дивергентного мышления, метакогнитивных навыков и эмоциональной устойчивости у детей. Образовательные вызовы, обусловленные стремительными технологическими изменениями, социокультурными сдвигами и глобальными процессами, такими как урбанизация и цифровизация, ставят перед родителями дошкольников задачу формирования педагогической и психологической грамотности с использованием цифровых технологий. Эта грамотность выступает фундаментальным элементом успешной подготовки детей к школьному обучению, а также формирует основу для их адаптации к



динамично меняющемуся миру, где личность человека подвергается влиянию глобальных трендов и вызовов.

Согласно определению родительской грамотности в педагогическом контексте, она представляет собой комплексную компетентность, включающую технологическую адаптивность (способность интегрировать цифровые инструменты в стратегии воспитания для индивидуальных нужд ребенка), цифровую эмоциональную регуляцию (управление стрессом и эмоциями через онлайн-платформы для создания поддерживающей атмосферы) и интерактивные социоконструктивистские стратегии (совместное конструирование знаний через цифровое взаимодействие, основанное на принципах кооперативного обучения). В условиях дошкольной подготовки такая грамотность не только способствует усвоению базовых академических навыков, таких как чтение, счет и базовая социализация с использованием приложений, но и закладывает основу для формирования когнитивной гибкости, эмоциональной резiliентности и социальной адаптивности. Эти качества критически важны для успешной интеграции детей в школьную среду и их дальнейшего развития в глобальном обществе, где личность человека определяется способностью к инновациям, адаптации к неопределенности и межкультурному взаимодействию.

Будущее личности в глобальном контексте. Глобализация и цифровизация трансформируют не только образовательные системы, но и саму природу личности, формируя новый тип человека - глобального гражданина, способного функционировать в условиях мультикультурного, высокотехнологичного и динамичного мира. В этом контексте дошкольное образование становится первым этапом формирования личности, которая должна обладать такими ключевыми компетенциями, как критическое мышление, креативность, цифровая грамотность и эмоциональный интеллект. Родительская грамотность с опорой на цифровые технологии играет здесь стратегическую роль, поскольку семья является первичной средой социализации, где закладываются основы этих качеств через интерактивные платформы.

Согласно теории социокультурного развития Л.С. Выготского, личность формируется через взаимодействие с социальной средой, где родители выступают ключевыми фасилитаторами в зоне ближайшего развития (ЗБР). В глобальном контексте ЗБР расширяется за счет интеграции цифровых инструментов и межкультурных взаимодействий, требующих от родителей способности адаптировать свои подходы к воспитанию под новые реалии. Например, использование образовательных приложений, таких как интерактивные платформы для раннего обучения (например, ABCmouse или Khan Academy Kids), позволяет родителям стимулировать дивергентное мышление детей, развивая их способность генерировать множественные решения для задач, что является критически важным навыком в условиях неопределенности XXI века.

Теория множественных интеллектов Х. Гарднера подчеркивает, что личность будущего должна быть многогранной, охватывая вербально-лингвистический, логико-математический, пространственный, кинестетический и интерперсональный интеллекты. Родители, обладающие педагогической и психологической грамотностью с цифровым уклоном, могут создавать дифференцированные образовательные среды, где дети развивают эти аспекты через проектные методы, gamification и междисциплинарные активности в виртуальной реальности. Например, совместные семейные проекты по экологии или программированию с использованием приложений (Scratch Junior) не только развивают когнитивные способности, но и формируют осознанность и ответственность, необходимые для решения глобальных проблем, таких как изменение климата или социальное неравенство.

Эмоциональная устойчивость, как компонент личности будущего, приобретает особую значимость в условиях глобальных вызовов, включая информационную перегрузку и социальную нестабильность. Родители, применяющие техники цифровой эмоциональной регуляции, такие как майндфулнес-приложения или когнитивно-поведенческие онлайн-курсы, способствуют формированию у детей психологической резiliентности. Это позволяет детям справляться с неудачами, анализировать ошибки и адаптироваться к новым



условиям, что особенно важно в мире, где профессиональные и социальные роли постоянно трансформируются. Концепция потока М. Чиксентмихайи дополняет этот подход, подчеркивая, что оптимальное вовлечение в деятельность, соответствующее уровню навыков ребенка через цифровые игры, усиливает мотивацию и креативность, формируя личность, способную к саморегуляции и инновациям.

Глобальные вызовы и трансформация личности. В условиях глобализации личность человека сталкивается с новыми вызовами, такими как необходимость адаптации к многообразию культур, умение работать в распределенных командах и способность к непрерывному обучению. Дошкольный возраст, благодаря высокой пластичности мозга, является критическим периодом для формирования этих качеств. Родительская грамотность, включающая понимание межкультурной компетентности через цифровые ресурсы, позволяет внедрять в семейную среду практики, способствующие развитию толерантности и эмпатии. Например, обсуждение культурных различий через мультимедийные материалы и виртуальные туры помогает детям формировать открытость к разнообразию, что станет основой их успешной интеграции в глобальное сообщество.

Цифровизация, с одной стороны, предоставляет беспрецедентные возможности для обучения (например, через виртуальную реальность или образовательные платформы), но с другой - создает риски, такие как зависимость от технологий или информационная перегрузка. Грамотные родители могут использовать цифровые инструменты для создания экспериенциального обучения, где дети учатся через опыт и рефлекссию, одновременно обучая их цифровой гигиене и критическому отношению к информации. Это формирует личность, способную к саморегуляции в цифровой среде, что является ключевым навыком для профессионального и социального успеха в будущем.

Социальные сдвиги, такие как рост неравенства или миграционные процессы, также влияют на формирование личности. Родители, осознающие эти вызовы, могут интегрировать интерактивные социоконструктивистские подходы, вовлекая детей в кооперативные онлайн-проекты, которые учат эмпатии, лидерству и решению конфликтов. Такие практики не только готовят детей к школе, но и формируют личность, способную к активному участию в решении глобальных проблем, таких как устойчивое развитие или социальная справедливость.

Практические аспекты повышения родительской грамотности. Для формирования личности, адаптированной к глобальным вызовам, родителям необходимо развивать собственные компетенции через целенаправленные интервенции с использованием цифровых технологий. Программы повышения грамотности, включающие семинары по скаффолдингу в онлайн-формате, проектному обучению через приложения и эмоциональному интеллекту с VR-элементами, позволяют родителям осваивать инновационные подходы. Онлайн-платформы, такие как Coursera и Udemu, предоставляют доступ к курсам по психологии развития и креативной педагогике, что расширяет горизонты родителей. Коллаборативные проекты с педагогами и другими родителями в цифровых сообществах, а также участие в онлайн-группах поддержки, способствуют обмену опытом и формированию сообщества, ориентированного на инновации.

Создание развивающей среды дома, включающей интерактивные игры, STEM-активности и творческие проекты в цифровом формате, стимулирует когнитивную гибкость и креативность. Например, использование конструкторов или приложений для программирования развивает логико-математический интеллект, а обсуждение эмоций через ролевые игры в VR укрепляет эмоциональный интеллект. Эти практики не только готовят детей к школьной адаптации, но и формируют личность, способную к междисциплинарному мышлению и решению сложных задач.

Таким образом, родительская грамотность в условиях глобализации и цифровизации выходит за рамки традиционного воспитания, становясь стратегическим инструментом формирования личности, готовой к вызовам XXI века с опорой на цифровые технологии. Она обеспечивает развитие когнитивной гибкости, эмоциональной устойчивости и межкультурной компетентности, которые необходимы для успешной школьной адаптации



и дальнейшего профессионального становления. Интеграция инновационных подходов, таких как проектное обучение и цифровые технологии, позволяет родителям стать активными участниками образовательного процесса, создавая основу для устойчивого развития личности в глобальном контексте.

Расширение понимания родительской грамотности требует обращения к ключевым теоретическим рамкам. Теория социокультурного развития Л.С. Выготского подчеркивает роль зоны ближайшего развития (ЗБР), где родители выступают как фасилитаторы, предоставляющие скаффолдинг - временную поддержку для перехода ребенка от актуального к потенциальному уровню развития через цифровые инструменты. Концепция стадий когнитивного развития Ж. Пиаже иллюстрирует необходимость адаптации родительских стратегий к сенсомоторной и предоперационной стадиям, способствуя формированию схем мышления и ассимиляции новых опытов в онлайн-среде. Идеи Дж. Дьюи о прагматическом образовании акцентируют обучение через опыт (experiential learning), где родители интегрируют проектные методы для развития дивергентного мышления - способности генерировать множественные решения проблем с использованием приложений. Эти теории находят отражение в педагогической практике через использование кооперативного обучения в цифровых платформах, где родители моделируют творческое поведение, стимулируя метакогнитивные процессы, такие как рефлексия и саморегуляция.

Значимость повышения родительской грамотности возрастает в условиях глобальных трансформаций, включая цифровизацию и культурное разнообразие. Исследования демонстрируют, что грамотные родители не только снижают уровень тревожности у детей через цифровые практики, но и играют стратегическую роль в формировании лидерских качеств и инновационного мышления, необходимых для устойчивого развития общества. В Республике Узбекистан, где реализуются реформы в рамках Национальной стратегии развития образования до 2030 года, акцент на родительскую вовлеченность с цифровым уклоном приобретает особую актуальность. Эти реформы подчеркивают внедрение интерактивных методов, интеграцию STEM-элементов (наука, технологии, инженерия, математика) и создание условий для междисциплинарного взаимодействия в онлайн-формате, где родители становятся партнерами в образовательном процессе, обеспечивая трансфер навыков от семьи к дошкольным учреждениям.

Родительская грамотность представляет собой многомерный конструкт, эволюционировавший от узкого понимания как базовых знаний к системному подходу, охватывающему когнитивные, аффективные и социальные аспекты с цифровой интеграцией. Согласно теории креативной педагогики, грамотность подразумевает использование imaginative подходов для создания engaging среды, где родители применяют teaching for creativity (развитие креативности у детей) и teaching creatively (креативные методы воспитания через технологии). Этот подход коренится в дивергентном мышлении, стимулирующем генерацию идей, и теории множественных интеллектов Х. Гарднера, подчеркивающей дифференциацию стратегий для вербально-лингвистического, пространственного и интерперсонального интеллектов в цифровом формате. Концепция ЗБР Выготского играет ключевую роль, предполагая, что грамотность развивается через взаимодействие, с родителями как фасилитаторами скаффолдинга в онлайн-сессиях. Грамотность также интегрирует элементы рефлексивной практики, позволяя анализировать опыт через цифровые журналы, и теорию потока М. Чиксентмихайи для оптимального вовлечения. В цифровую эпоху она использует онлайн-платформы (Coursera, Udemy) для самообучения, но барьеры включают ригидные культурные нормы и недостаток ресурсов. Теоретически, грамотность - развиваемое качество через интервенции, такие как семинары, мастер-классы и коллаборативные онлайн-проекты.

Расширяя термин, родительская грамотность включает дивергентное и конвергентное мышление для оценки идей в цифровой среде. В дошкольном образовании это проявляется через геймификация и проблемно-ориентированное обучение для развития критического мышления с использованием VR. Теория Гарднера подчеркивает охват интеллектов, требуя



дифференциации. Грамотность связана с оптимальным вовлечением, где задачи соответствуют способностям через адаптивные приложения. Она формирует инклюзивную среду, где ошибки - инструмент обучения, развивая резилиентность и инновации, способствуя решению глобальных проблем.

Родительская грамотность, включающая педагогическую и психологическую компетентность с акцентом на цифровые технологии, играет ключевую роль в трансформации семейной среды в инклюзивное и поддерживающее пространство, способствующее холистическому развитию детей. Грамотные родители создают атмосферу, в которой ошибки воспринимаются как естественная часть образовательного процесса, что соответствует принципам конструктивистской педагогики. Согласно этой парадигме, знания конструируются через активный опыт, где цифровые инструменты, такие как интерактивные приложения, онлайн-игры и виртуальные проекты, становятся катализаторами обучения. Например, использование платформ для совместного творчества (например, Scratch Junior или Tinkercad) позволяет родителям вовлекать детей в проектную деятельность, развивая навыки критического мышления, рефлексии и саморегуляции.

Такой подход способствует формированию психологической безопасности в семейной среде, что является критически важным фактором для развития эмоциональной резилиентности у детей. Психологическая безопасность, подкрепленная цифровыми практиками, такими как обсуждение эмоций через интерактивные приложения или ролевые игры в виртуальной реальности, позволяет детям чувствовать себя уверенно, экспериментировать и учиться на ошибках без страха осуждения. Это готовит их к школьным вызовам, включая адаптацию к новым социальным ролям, учебным требованиям и взаимодействию с педагогами и сверстниками. Эмпирические исследования подтверждают, что дети, воспитывающиеся в семьях с высоким уровнем родительской грамотности, демонстрируют более высокие показатели эмоциональной устойчивости и когнитивной гибкости, что согласуется с теорией социокультурного развития Л.С. Выготского. В частности, родители, применяющие скаффолдинг (временную поддержку) через цифровые платформы, помогают детям переходить от актуального к потенциальному уровню развития в зоне ближайшего развития (ЗБР).

Цифровые элементы в семейной среде также усиливают вовлеченность родителей в образовательный процесс. Онлайн-курсы, вебинары и мобильные приложения (например, Coursera, Udey, или локальные платформы, такие как Bilim Uyi в Узбекистане) предоставляют родителям доступ к современным педагогическим и психологическим знаниям, позволяя интегрировать инновационные подходы, такие как gamification и STEM-активности. Это не только повышает качество взаимодействия с детьми, но и способствует формированию метакогнитивных навыков, таких как планирование, самоконтроль и анализ, которые необходимы для успешной школьной адаптации. Более того, цифровые инструменты позволяют родителям создавать персонализированные образовательные траектории, адаптированные к индивидуальным особенностям ребенка, что соответствует теории множественных интеллектов Х. Гарднера, подчеркивающей важность дифференцированного подхода к развитию вербально-лингвистического, логико-математического и интерперсонального интеллектов.

Социальный аспект и глобальная значимость. Повышение родительской грамотности с использованием цифровых технологий имеет глубокий социальный контекст, который выходит за рамки семейного воспитания и коррелирует с целями устойчивого развития, сформулированными ООН, в частности с целью 4 (качественное образование) и целью 10 (уменьшение неравенства). Цифровые инициативы, такие как онлайн-проекты по социализации или экологические программы в приложениях, формируют у детей осознанность и ответственность за глобальные вызовы, включая изменение климата, социальную справедливость и культурное разнообразие. Например, использование мультимедийных материалов, таких как интерактивные истории или виртуальные туры, позволяет родителям знакомить детей с различными культурами, развивая толерантность и эмпатию, которые необходимы для формирования личности глобального гражданина.



В дошкольном возрасте, когда пластичность мозга максимальна, родительская грамотность играет решающую роль в закладке фундамента для долгосрочной адаптации к динамично меняющемуся миру. Цифровые инструменты расширяют возможности родителей, предоставляя доступ к образовательным ресурсам, которые ранее были ограничены географическими или экономическими барьерами. Например, платформы для раннего обучения, такие как Khan Academy Kids или локальные приложения, разработанные в рамках Национальной стратегии развития образования Узбекистана до 2030 года, позволяют родителям интегрировать STEM-подходы в домашнюю среду, развивая у детей навыки программирования, логического мышления и решения проблем. Однако барьеры, такие как ограниченный доступ к высокоскоростному интернету, недостаток цифровых устройств в некоторых семьях и низкий уровень цифровой грамотности среди родителей, особенно в сельских регионах, остаются значительными препятствиями. Эти вызовы подчеркивают необходимость государственной поддержки, включая субсидии на цифровую инфраструктуру и программы обучения для родителей.

Развитие родительской грамотности в цифровую эпоху требует формирования педагогической культуры, ориентированной на инновации и социальное конструирование знаний в онлайн-среде. Социоконструктивистские стратегии, реализованные через цифровые платформы, такие как совместные проекты в Google Classroom или Zoom-сессии с педагогами, способствуют созданию сообществ родителей, которые обмениваются опытом и лучшими практиками. Это укрепляет социальные связи и формирует коллективную ответственность за образовательный процесс. В глобальном контексте такие подходы способствуют решению проблем неравенства, обеспечивая равный доступ к образовательным ресурсам через цифровые каналы.

Глобальная значимость родительской грамотности проявляется также в её влиянии на формирование человеческого капитала, способного решать междисциплинарные задачи в условиях глобализации. Дети, воспитанные в семьях, использующих цифровые инструменты для развития дивергентного мышления и эмоционального интеллекта, демонстрируют более высокую готовность к непрерывному обучению и адаптации к новым технологиям. Это особенно актуально в условиях Четвертой промышленной революции, где навыки работы с искусственным интеллектом, большими данными и автоматизацией становятся определяющими для профессионального успеха. Родители, применяющие цифровые технологии для создания развивающей среды, готовят детей к этим вызовам, формируя личность, способную к инновациям и межкультурному взаимодействию.

Кроме того, повышение родительской грамотности через цифровые технологии способствует преодолению культурных барьеров и стереотипов, которые могут ограничивать образовательные возможности. Например, онлайн-форумы и группы поддержки позволяют родителям из разных социальных и этнических групп обмениваться опытом, что усиливает инклюзивность образовательной среды. В Узбекистане, где культурное разнообразие и многоязычие играют важную роль, такие инициативы поддерживают интеграцию семей в образовательный процесс, укрепляя социальную сплоченность.

Родительская грамотность с использованием цифровых технологий трансформирует образовательную среду, создавая условия для развития когнитивной гибкости, эмоциональной устойчивости и социальной адаптивности детей. Она коррелирует с глобальными целями устойчивого развития, обеспечивая равный доступ к образованию и формируя личности, готовые к вызовам XXI века. Несмотря на барьеры, такие как цифровое неравенство, системная поддержка и инновационные подходы могут усилить влияние родительской грамотности, делая её ключевым фактором устойчивого развития образовательной системы и общества в целом.

Целью работы является всесторонний анализ влияния цифровых технологий на программы повышения грамотности родителей для подготовки дошкольников к школе. Задачи: 1) раскрыть теоретические основы; 2) провести эмпирическое исследование; 3)

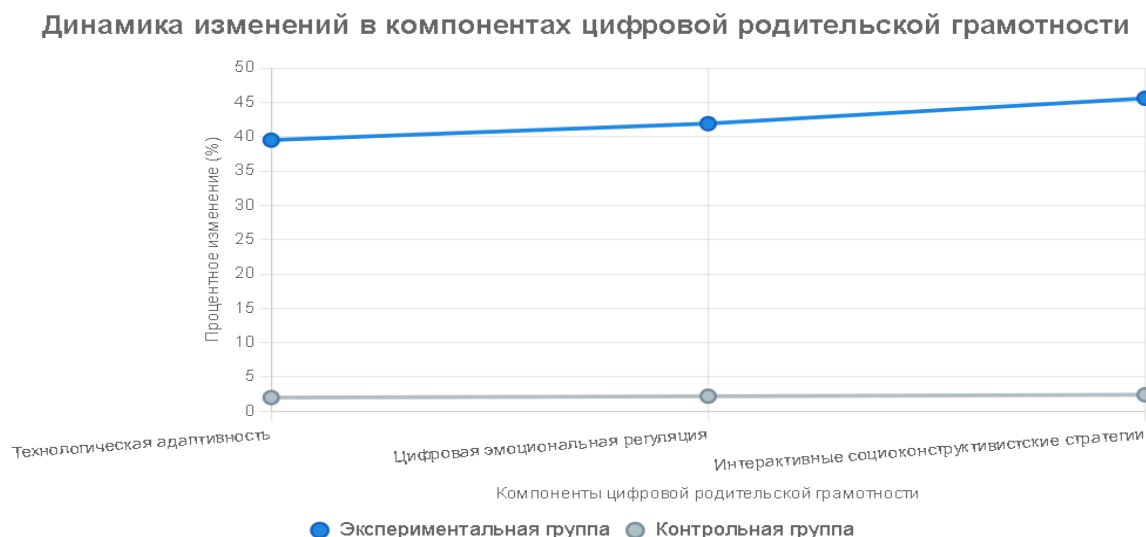


оценить изменения в компонентах цифровой грамотности; 4) разработать рекомендации для интеграции в национальные стандарты.

Методы исследования. Исследование проводилось в смешанном дизайне: количественные и качественные подходы. Выборка: 200 родителей дошкольников из детских садов Термезского региона (возраст 25–45 лет, дети 4–6 лет). Инструменты: Digital Parental Literacy Scale (DPLS) для цифровой грамотности; Child Digital Readiness Test (CDRT) для подготовки детей; Digital Emotional Regulation Questionnaire (DERQ) для регуляции. Этапы: 1) Предварительная диагностика. 2) Разделение на экспериментальную (100 чел.) и контрольную (100 чел.) группы. Экспериментальная группа прошла 10-недельную программу (онлайн-семинары, мастер-классы по ЗБР и скаффолдингу в приложениях). 3) Пост-тестирование, анализ в SPSS: t-критерий Стьюдента, корреляционный анализ. Qualitative данные: интервью о барьерах и фасилитаторах.

Компонент	Предварит ельно (эксп.)	Пост (экс п.)	Измене ние (%)	Предварите льно (контр.)	Пост (кон тр.)	Измене ние (%)
Технологическая адаптивность	56,2	78,4	+39,5	55,9	57,1	+2,0
Цифровая эмоциональная регуляция	54,1	76,8	+41,9	53,8	55,0	+2,2
Интерактивные социоконструктивистские стратегии	51,3	74,7	+45,6	51,0	52,2	+2,4

График 1: Динамика изменений в компонентах цифровой грамотности (в %)



Этот линейный график иллюстрирует тенденции улучшений в компонентах цифровой родительской грамотности. Синяя линия отражает значительные достижения экспериментальной группы (39,5%, 41,9%, 45,6%) в технологической адаптивности, цифровой эмоциональной регуляции и интерактивных социоконструктивистских стратегиях соответственно, в то время как серая линия показывает минимальные изменения в контрольной группе (2,0%, 2,2%, 2,4%). Явное расхождение между линиями подчеркивает эффективность 10-недельной программы цифровых интервенций в повышении родительской компетентности.

Значительный рост показателей в экспериментальной группе объясняется системным подходом программы, основанным на принципах конструктивистской педагогики и теории социокультурного развития Л.С. Выготского. Онлайн-семинары по скаффолдингу и ЗБР позволили родителям адаптировать свои стратегии к индивидуальным потребностям детей,



что повысило технологическую адаптивность. Тренинги по цифровому эмоциональному менеджменту, включая техники майндфулнес в приложениях и когнитивно-поведенческие онлайн-подходы, укрепили цифровую эмоциональную регуляцию, снижая стресс в семейной среде. Интерактивные социоконструктивистские стратегии, реализованные через кооперативные онлайн-проекты, усилили взаимодействие родителей и детей, способствуя метакогнитивному развитию.

Сильная корреляция ($r=0,78$) между цифровой родительской грамотностью и школьной готовностью детей подтверждает, что повышение компетентности родителей напрямую влияет на формирование у детей навыков саморегуляции, критического мышления и эмоциональной устойчивости в цифровой среде. Эти результаты согласуются с теорией множественных интеллектов Х. Гарднера, подчеркивающей необходимость дифференцированного подхода, и концепцией потока М. Чиксентмихайи, акцентирующей оптимальное вовлечение. В контексте Узбекистана, где национальные образовательные реформы акцентируют интерактивные методы и STEM-подходы с цифровым уклоном, данные результаты обосновывают необходимость масштабирования программ повышения цифровой грамотности родителей для устойчивого развития образовательной системы.

Выводы. Таким образом, современные образовательные вызовы, обусловленные глобализацией, цифровизацией и социокультурными трансформациями, требуют системного повышения педагогической и психологической грамотности родителей с использованием цифровых технологий как ключевого фактора, обеспечивающего эффективную дошкольную подготовку. Эмпирические данные, полученные в результате исследования, подтверждают высокую эффективность целенаправленных программ, включающих онлайн-семинары, мастер-классы и кооперативные цифровые проекты, направленные на развитие технологической адаптивности, цифровой эмоциональной регуляции и интерактивных социоконструктивистских стратегий. Эти программы не только способствуют метакогнитивному развитию детей, формируя у них навыки саморегуляции, критического мышления и эмоциональной устойчивости, но и обеспечивают гармоничное воспитание, создавая поддерживающую семейную среду в цифровом формате.

В глобальном контексте родительская грамотность выступает стратегическим инструментом формирования личности, способной адаптироваться к динамичным условиям XXI века. Программы повышения грамотности родителей укрепляют их роль как фасилитаторов зоны ближайшего развития (ЗБР), что соответствует принципам социокультурной теории Л.С. Выготского. Интеграция инновационных подходов, таких как проектное обучение, gamification и цифровые технологии, позволяет родителям стимулировать дивергентное мышление и межкультурную компетентность детей, подготавливая их к успешной школьной адаптации и дальнейшему профессиональному становлению.

Кроме того, результаты исследования подчеркивают необходимость масштабирования таких программ в рамках национальных образовательных стандартов, особенно в Узбекистане, где реформы образования акцентируют внедрение интерактивных методов и STEM-подходов с цифровой интеграцией. Это способствует устойчивому развитию образовательной системы и формированию человеческого капитала, способного решать глобальные вызовы, такие как устойчивое развитие, социальная справедливость и технологические трансформации. Таким образом, системное повышение родительской грамотности не только укрепляет семейные связи, но и создает прочный фундамент для холистического развития личности ребенка в условиях глобализованного мира.

Список литературы.

1. Шералиева М. А. Оилада мактабгача ёшдаги болаларни мактаб таълимига тайёрлашда ота-оналарнинг педагогикпсихологик саводхонлигини ошириш методикаси // Academic research in educational sciences. 2021. №4.



2. Абдурахманова А.Т. Проектная деятельность в образовании // Коллекция гуманитарных исследований. 2023. №1(35). С. 29-35.
3. Gorton W. Advancing digital education in Uzbekistan: Empowering teachers // UNESCO. 2025.
4. A Systematic Review on How Parental Involvement in ICT Enhances Digital Literacy and Language Learning // ResearchGate. 2025. №1. С. 1-20.
5. Innovation Sweet Spots: digital technologies for the early years // Nesta. 2024.



Toyirova Dilrabo Sattorovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
<https://orcid.org/0009-0000-5774-4850>

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARDA RAQAMLI SAVODXONLIK KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING MAZMUN VA MOHIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'quv faoliyatini tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanishi, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning raqamli savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda raqamli texnologiyalarning o'rni va ahamiyati, bugungi kunda o'quvchilar raqamli savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishda texnik vositalardan foydalangan holda o'quv faoliyatini olib borish usullari va mazmuni to'g'risidagi masalalar o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: raqamli savodxonlik, texnologiya, texnik vositalar, o'qituvchi, kompyuter savodxonligi, o'quv faoliyati, media savodxonlik, mazmun, standart, mezon.

Аннотация. В данной статье отражены использование цифровых технологий учителями начальных классов в организации учебной деятельности, роль и значение цифровых технологий в формировании навыков цифровой грамотности учащихся младшего школьного возраста, цифровая грамотность учащихся сегодня, вопросы методов и содержания учебной деятельности с использованием технических средств в формировании их навыков.

Ключевые слова: Цифровая грамотность, технологии, технические средства, учитель, компьютерная грамотность, образовательная деятельность, медиаграмотность, содержание, стандарт, критерий.

Abstract. This article reflects the issues of the use of digital technologies by primary school teachers in organizing educational activities, the role and importance of digital technologies in shaping the digital literacy skills of primary school students, and the methods and content of conducting educational activities using technical means in today's students' formation of digital literacy skills.

Key words: digital literacy, technology, technical means, teacher, computer literacy, learning activity, media literacy, content, standard, criterion.

Kirish. Hozirgi zamonda biror bir sohada ishni boshlash va uni boshqarishni raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilish qiyin. XXI asr savodxon kishisi bo'lish, raqamli savodxonlik ko'nikmalarini puxta egallamoq lozim. Har bir mutaxassis, u qaysi sohada ishlashidan qat'iy nazar, o'z vazifasini zamon talabi darajasida bajarishi uchun axborotga ishlov beruvchi vositalarni, ularni ishlatish uslubiyotini bilishi va ularda ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Shu sababli bugungi kunda mustaqil Respublikamizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan tub islohatlarning mazmun-mohiyati, maqsadi va vazifalari aniq belgilab olingan.

Ta'lim tizimi butunlay yangi kasb etayotgan hozirgi davrda har bir fanning mazmunini qayta tahlildan o'tkazish ta'lim bosqichlari bo'yicha uning uzviyligi va uzluksizligini ta'minlash asosida tubdan isloh qilish va hayot bilan bog'lash nuqtai nazaridan yondashuv zarur bo'ladi. Jumladan umumiy o'rta ta'lim maktablarida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni raqamli savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirish orqali o'quvchilarning kompyuterdagi mavjud dasturlardan foydalanib, bolalarning yoshiga mos materiallar tayyorlay olish, maktabda o'tiladigan turli darslar uchun didaktik o'yinlar yarata olish, elektron darsliklardan foydalana olish, internet tarmog'idan kasbiy sohaga mos ma'lumotlarni olib foydalana olish ko'nikmalari rivojlanadi. Bundan tashqari qo'shimcha texnik vositalar, ularning turlari, ulardan dars o'tishda foydalana olish usullari va mashg'ulot o'tish uchun kerakli grafik, animatsiya yaratishga mo'ljallangan dasturlar va ularda ishlash qoidalari o'rgatiladi. Agar bolalarga raqamli savodxonlik ko'nikmalarini maktabda maqsadli tarzda o'rgatishni boshlamasa, o'quvchi uning ta'limi, tarbiyasi va sog'ligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan ko'nikmalarini ko'cha ko'ydan, do'stlaridan



o'rganadi. Tabiiyki u ko'p hollarda foydali emas, zararli taraflariga o'ralashib qoladi. Albatta, kompyuterni bolalarga o'rgatish qiziqarli jarayonlar bilan kechishi kerak. Shuning uchun ham bolalarni tajribali o'quv markazlariga ishonib topshirgan ma'qul. Bu yerda bolalarga ma'lum me'yorlar asosida aniq tartibda dars o'tiladi. Muhimi, sarflagan mablag'ingiz yillar o'tib farzandingiz kelajagiga poydevor vazifasini o'taydi. Zamonaviy ta'lim tizimida matematik savodxonlik o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlarda matematik bilimlarni qo'llay olish qobiliyati sifatida e'tirof etiladi. Boshlang'ich sinf bosqichi esa ushbu kompetensiyaning shakllanishida poydevor vazifasini bajaradi. An'anaviy dars jarayonida matematik tushunchalarni mexanik o'zlashtirishga urg'u berilishi ba'zan o'quvchilarning amaliy tafakkurini yetarli darajada rivojlantirmaydi. Shu bois matematik savodxonlikni shakllantirishda o'quvchining faol ishtirokini ta'minlovchi va bilishga qiziqishini oshiruvchi metodlardan foydalanish zarurati yuzaga keladi. Didaktik o'yinlar va kreativ rivojlanish strategiyalari mazkur jarayonni samarali tashkil etishning muhim vositalaridan hisoblanadi. O'yinli faoliyat o'quvchining tabiiy ehtiyojiga mos kelib, matematik tushunchalarni ongli va qiziqarli tarzda o'zlashtirishga yordam beradi. Kreativ yondashuv esa masalalarga turlicha yechim topish, mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash hamda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantiradi. Matematik savodxonlik - bu o'quvchining matematik bilim, ko'nikma va malakalarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish qobiliyatidir. U faqat hisoblash amallarini bajarish bilan cheklanmay, balki masalani tushunish, tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va natijani asoslash jarayonlarini ham o'z ichiga oladi.

Natija va muhokama. Kompyuterni o'rgangan bolalar internetni ham o'zlashtira boshlaydilar. Bu hushyorlik talab etiladigan palladir. O'quv markazlarida bolalar uchun foydali va kerakli saytlar taqdim etiladi va o'quvchilarni unga jalb etib, keraksiz saytlarga qiziqishni kamaytirishadi. Bolalar kompyuterda kattalardan ko'ra kamroq shug'ullanishlari kerak, albatta. Sababi ularning o'sib kelayotgan suyaklari, ko'z nuriga zarar yetmasligi kerak. O'quv markazlari ana shunday qoidalarga rioya qilgan holda bolalarni o'qitishadi. Ya'ni har yigirma daqiqada kichik tanaffus e'lon qilinadi, ko'zlar va mushaklar uchun mashqlar bajariladi.

Bundan tashqari o'quvchilar o'tiladigan bu mashg'ulotlar davomida quyidagi saboqlarga ega bo'lishadi:

Kompyuterni yoqish-o'chirish, sichqonchani to'g'ri ishlatish, asosiy dasturlar haqida boshlang'ich ma'lumotga ega bo'lish;

Windows oynasida ishlash, masalan, yozish, chizish, hisoblash;

Klaviatura bilan tanishish, harf terishni o'rganish;

Paint dasturida turli suratlar yaratish;

O'z tengdoshlari bilan tanishish, muloqot qilish, do'stlashish.

Hozirgi vaqtda an'anaviy o'quv qo'llanmalari bilan bir qatorda ko'plab o'quv elektron resurslari paydo bo'ldi. Raqamli texnologiyalarni o'rganish - bu o'rganishning yangi usuli, uning turlaridan biri o'quv, o'yin dasturlaridan foydalanish hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarining hayotiga kompyuter va boshqa texnik qurilmalardan foydalanishni o'rgatishdan ko'zlangan asosiy maqsad - birinchi navbatda, ularning axborot texnologiyalaridan keng foydalaniladigan jamiyatda hayotga psixologik tayyorgarligini shakllantirishdir. O'yin dasturlari raqamli texnologiyalar bozorining kengayishi bilan kompyuter o'yinlari bolaning hayotida tobora ko'proq joy egallaydi. Hozirgi vaqtda bozor tajovuzkorlik va zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi o'yinlar bilan to'lib toshgan. Kompyuter o'yinlariga psixologik qaramlik bolaning ruhiy va somatik holatiga salbiy ta'sir qiladi. Bolani kompyuter o'yinlarining salbiy ta'siridan himoya qilish uchun o'yin dasturlarini tanlashni diqqat bilan kuzatib borish kerak.

Bola har doim ham butun dars davomida diqqatini uning mazmuniga jamlay olmaydi. Diqqat bir qator xususiyatlarga ega: konsentratsiya, barqarorlik, o'zgaruvchanlik. O'quv o'yin dasturlari bolaga e'tiborning ko'rsatilgan xususiyatlarini o'ynoqi tarzda rivojlantirishga imkon beradi, bu esa unga o'quv faoliyati jarayonida ko'proq tirishqoq bo'lishga imkon beradi. Bundan tashqari, bola xotiraning barcha turlaridan foydalanadi: majoziy, hissiy, vizual, eshitish, mantiqiy. Xotirani yaxshilashning asosiy amrlaridan biri bu takrorlashdir. Bolalar, qoida tariqasida, bir xil o'yinni ko'p marta katta qiziqish bilan o'ynaydilar va shu bilan ularning xotirasini mustahkamlaydilar. Darsdan darsga bolaga ma'lum bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladigan turli didaktik



topshiriqlar beriladi. O'yin jarayonida o'quv faoliyatiga qiziqish shakllana boshlaydi va bolaning o'yin motivatsiyasi asta-sekin o'rganishga o'tadi. Nazariy jihatdan, raqamli muhitda mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirish jarayoni axloqiy tarbiya nazariyasi, shaxs rivoji konsepsiyasi va raqamli pedagogika tamoyillariga tayanadi. Axloqiy tarbiya nazariyasiga ko'ra, bolada ijobiy xulq-atvor avvalo ongli tushunchalar asosida shakllanadi. Raqamli ta'lim sharoitida esa ushbu tushunchalar virtual muhitga moslashtirilib, "internet odobi", "onlayn muloqot madaniyati", "axborotdan mas'uliyatli foydalanish" kabi kategoriyalar bilan boyitiladi. Metodologik nuqtayi nazardan, mazkur jarayonni tashkil etishda shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan hamda kompetensiyaviy yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv o'quvchilarning individual imkoniyatlari va qiziqishlarini inobatga olishni nazarda tutsa, faoliyatga asoslangan yondashuv orqali o'quvchilar real va virtual vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishga o'rgatiladi. Kompetensiyaviy yondashuv esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli savodxonlik, axborot xavfsizligi va axloqiy mas'uliyatga oid tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Raqamli ta'lim jarayonida o'qituvchining roli muhim ahamiyatga ega bo'lib, u axloqiy namuna ko'rsatuvchi va yo'naltiruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. O'qituvchi o'quvchilarga raqamli qurilmalardan foydalanish qoidalarini o'rgatish bilan birga, ularni mustaqil fikrlash, axborotni tanqidiy baholash va xavfsiz tanlov qilishga undashi lozim. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda o'qituvchining og'zaki tushuntirishlari, hayotiy misollari va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish orqali olib borilgan suhbatlar tarbiyaviy samaradorlikni oshiradi.

Barmoqlarning o'zboshimchalik bilan motorli ko'nikmalarini rivojlantirish uchun kompyuterda darslar katta ahamiyatga ega, bu ayniqsa maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda muhimdir. Kompyuter vazifalarini bajarish jarayonida ular qo'yilgan vazifalarga muvofiq, barmoqlari bilan ma'lum tugmachalarni bosishni o'rganishlari, "sichqoncha" manipulyatoridan foydalanishlari kerak. Bundan tashqari, bolalarni yozishni o'zlashtirishga tayyorlashda muhim nuqta - bu kompyuterdan foydalangan holda darslarda muvaffaqiyatli erishiladigan vizual va vosita analizatorlarining birgalikdagi muvofiqlashtirilgan faoliyatini shakllantirish va rivojlantirish. Bola ma'lumotni qabul qilish va qayta ishlashning yangi, sodda va tezroq usulini o'zlashtiradi, texnologiyaning yangi sinfiga va umuman, ob'yektlarning yangi dunyosiga munosabatini o'zgartiradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish hali ham noan'anaviy usul bo'lib qolmoqda, ammo u bolani maktabga tayyorlashga yordam beradigan ta'lim muammolarini yanada samarali hal qilish uchun ishlatilishi mumkin. olish kompetensiyasidir. O'yinli ta'lim orqali o'quvchilarning diqqat, tezkorlik va mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlansa, kreativ strategiyalar orqali mustaqil fikrlash va muqobil yechim topish ko'nikmalari shakllanadi. Demak, boshlang'ich sinflarda matematika darslarini didaktik o'yinlar va kreativ rivojlanish strategiyalari asosida tashkil etish o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishning samarali va metodik jihatdan asoslangan yo'li hisoblanadi. Bu yondashuv ta'lim samaradorligini ta'minlash bilan birga, o'quvchilarda mustaqil va ijodiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi. Raqamli ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarida mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirish pedagogika fanining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon o'quvchilarning axloqiy ongini rivojlantirish, raqamli muhitdagi xatti-harakatlarini boshqarish va kiberxavfsizlikka oid dastlabki tushunchalarni singdirishga qaratilgan kompleks pedagogik faoliyatni talab etadi. Boshlang'ich ta'lim yoshidagi o'quvchilarning psixologik xususiyatlari – taqlidga moyillik, hissiy ta'sirchanlik va vizual axborotni tez qabul qilish – raqamli tarbiya jarayonida alohida e'tiborga olinishi zarur. Shu sababli, raqamli axloqiy ongni shakllantirishda ko'rgazmali vositalar, multimedia resurslari, didaktik o'yinlar va interaktiv mashqlar samarali hisoblanadi. Ushbu vositalar orqali o'quvchilarga raqamli muhitda o'zini tutish qoidalar, muloqot madaniyati va xavfsiz xatti-harakatlar sodda hamda tushunarli tarzda yetkaziladi. Raqamli ta'lim sharoitida boshlang'ich sinf o'quvchilarida mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirish pedagogika fanining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon o'quvchilarning axloqiy ongini rivojlantirish, raqamli muhitdagi xatti-harakatlarini boshqarish va kiberxavfsizlikka oid dastlabki tushunchalarni singdirishga qaratilgan kompleks pedagogik faoliyatni talab etadi. Boshlang'ich ta'lim yoshidagi



o'quvchilarning psixologik xususiyatlari – taqlidga moyillik, hissiy ta'sirchanlik va vizual axborotni tez qabul qilish – raqamli tarbiya jarayonida alohida e'tiborga olinishi zarur. Shu sababli, raqamli axloqiy ongni shakllantirishda ko'rgazmali vositalar, multimedia resurslari, didaktik o'yinlar va interaktiv mashqlar samarali hisoblanadi. Ushbu vositalar orqali o'quvchilarga raqamli muhitda o'zini tutish qoidalari, muloqot madaniyati va xavfsiz xatti-harakatlar sodda hamda tushunarli tarzda yetkaziladi.

Sinfda musiqa dan foydalanish uchun magnitafon va CD-ROM; Rasmlar, harflar, raqamlar va boshqalarni chop etish uchun printer. Dars uchun turli didaktik materiallar (rasmlar, qog'oz rasmlari); Uyga vazifa va mukofotlashda rasmlardan foydalanish; Uy vazifasiga chizma elementini kiritish (daftarga chizish); Darslar uchun kompyuter dasturlari tanlovi (rangli, yorqin rasmlar, animatsiya, ovoz effektlari yordamida) uy vazifasi asosiy nuqtalardan biridir: u motivatsion faoliyatni, ijodkorlikni yaratishga ishonib topshiriladi, ya'ni. mustaqil ishlash, unutilganlarni qayta tiklash, o'zini faol shaklda saqlash qobiliyati. Uni amalga oshirishda bola ham, uning ota-onasi ham ishtirok etadi. Uy vazifasi sinfda nima sodir bo'lganligini tushunishga, darslarning mohiyatini aniqlashga, darslarning o'zi muhimligini his qilishga yordam berishi kerak. Maktab yoshidagi bola internetga ancha yaqinlashadi. Birinchi sinf o'quvchisiga kompyuterdan papka, fayl ochish, harf terishni o'rgataverish kerak. "Sichqoncha" bilan tanishish uchun o'yin. Rasmlar bo'yicha suhbat "Kompyuterda qanday ishlash kerak". Didaktik o'yin "Kompyuter qurish". Kompyuter sichqonchasini ekran bo'ylab harakatlantirish, sichqonchaning chap tugmachasini bir marta bosish, sichqonchaning chap tugmasi bosilgan holda ob'ektlarni ekran atrofida harakatlantirish malakalarini mashq qilish. Kompyuterni yoqish va o'chirish. Bu harakatlar va didaktik o'yinlar bolalar uchun qiziqarli, esda qolarli va eng asosiysi ularda raqamli savodxonlik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'yinli va kreativ yondashuv asosida tashkil etilgan matematika darslari o'quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi, ularda faol ishtirok muhitini yaratadi va bilimlarni mustahkam egallashga yordam beradi. Ayniqsa, kichik yoshdagi o'quvchilar uchun o'yin elementi motivatsiyani kuchaytiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Yuqoridagi nazariy va amaliy tahlillar matematik savodxonlikni shakllantirish jarayonida didaktik o'yinlar hamda kreativ rivojlanish strategiyalarining muhim pedagogik ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Matematik savodxonlik faqat hisoblash ko'nikmasi emas, balki muammoni anglash, tahlil qilish va amaliy vaziyatda qo'llay olish kompetensiyasidir. O'yinli ta'lim orqali o'quvchilarning diqqat, tezkorlik va mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlansa, kreativ strategiyalar orqali mustaqil fikrlash va muqobil yechim topish ko'nikmalari shakllanadi. Demak, boshlang'ich sinflarda matematika darslarini didaktik o'yinlar va kreativ rivojlanish strategiyalari asosida tashkil etish o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishning samarali va metodik jihatdan asoslangan yo'li hisoblanadi. Bu yondashuv ta'lim samaradorligini ta'minlash bilan birga, o'quvchilarda mustaqil va ijodiy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

Bolani rivojlantirish uchun o'yinlar va vazifalar: (diqqatni o'stirishga qaratilgan) Bu o'yinlar me'yorida foydalanilsa, bolalarda vizual va eshitish xotirasi o'stiradi, oddiy hisoblash va o'qish qobiliyatlarini rivojlantiradi hamda ranglar va geometrik shakllarni tanish va farqlashga o'rgatadi. Mantiqiy, obrazli va assotsiativ fikrlash kichik yoshdagi bolalarning raqamli savodxonlik ko'nikmalarining asosini tashkil qiladi. Yangi narsalarni o'rganishga ijodiy yondashish esa texnik qurilmalar bilan yanaqa yaqinroq tanish imkonini yaratadi. Qat'iyat va mustaqil ishlash ko'nikmalari bolalarning ilk maktab yoshidan boshlab shakllana boshlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mo'minov D.R. (2021) Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kompyuter savodxonlikni shakllantirish. Educational Research in Universal Sciences
2. Rasulov O.N. (2004) Zamonaviy electron darsliklarning electron xususiyatlari. Kasb-hunar ta'limi. №2. 78-82 b.



3. Yoʻldoshev J.G., Usmonov S.A. (2008), Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish - T.: Fan va texnologiya.
4. Abduqodirov A.A., Umarova G.U. (2016) Boshlangʻich sinflarda informatika elementlarini oʻqitish metodikasi. - T.: "Fan va texnologiya"
5. Toyirova D.S. "Pedagogical and psychological possibilities of developing children's speech through sensory education" Belgian Journal of International Studies in Advanced Fields Vol 1. Issue 1. May, 2024;
<https://doi.org/10.5281/zenodo.11395287>
6. Toyirova D.S. "BOSHLANGʻICH SINF OʻQUVCHILARINING RAQAMLI SAVODXONLIK KOʻNIKMLALARINI SHAKLLANTIRISH MAZMUNI "Экономика и социум" №4(119) 2024;
https://www.iupr.ru/_files/ugd/b06fdc_99067999d66548ce92074ed7d668e325.pdf?index=true
7. Toyirova D.S. "TAʼLIM JARAYONIDA BOSHLANGʻICH SINF OʻQUVCHILARINING RAQAMLI SAVODXONLIK KOʻNIKMALARINI RIVOJLANTIRISH", "Pedagogik mahorat" Ilmiy-nazariy va metodik jurnal, 2024 №10.



Ниязова Гулбахор Давроновна,
Кафедра дошкольного образования
Бухарского государственного педагогического института

ВОСПИТАНИЕ ЗВУКОВОЙ КУЛЬТУРЫ – ОДНА ИЗ ВАЖНЫХ ЗАДАЧ РАЗВИТИЯ РЕЧИ В ДОО

Аннотация. в статье рассмотрены вопросы касаемые обучения правильному произношению звуков. Автор раскрыл вопросы речевого развития дошкольников. Кроме этого, в статье речь идёт о двух разделах звуковой культуры речи. А также автор указал ряд дидактических игр по развитию звуковой культуры речи.

Annotation. This article examines issues related to teaching correct pronunciation of sounds. The author explores issues of speech development in preschoolers. Furthermore, the article discusses two areas of speech sound culture. The author also provides a number of educational games for developing speech sound culture.

Ключевые слова: речь, язык, звук, речевой аппарат, артикуляция, звукопроизношение, косноязычие, чистоговорки, потешки, общение, устная речь, односложные слова.

Key words: speech, language, sound, speech apparatus, articulation, pronunciation, tongue-tied speech, tongue twisters, nursery rhymes, communication, oral speech, monosyllabic words.

Речь – великий дар природы, благодаря которому люди получают широкие возможности общения друг с другом. Однако на появление и становление речи природа отводит человеку очень мало времени – ранний и дошкольный возраст. Именно в этот период создаются благоприятные условия для развития устной речи, закладывается фундамент для письменных форм речи и последующего речевого и языкового развития ребенка.

Доказано, что язык занимает чрезвычайно важное место в развитии ребенка. Только через родной язык дитя входит в мир окружающих его людей. Хорошее знание языка ребенку необходимо для общения и взаимодействия с окружающими, изучения других предметов, овладения программой детского сада, а в последующем – школы.

Воспитание звуковой культуры речи – одна из основных задач развития речи детей дошкольного возраста.

Звуковая культура речи детей дошкольного возраста – это владение культурой речепроизношения, которая включает в себя фонетическую и орфоэпическую правильность речи, ее выразительность, четкую дикцию, а также умение пользоваться двигательными средствами выразительности (мимика, жесты), элементами культуры речевого общения (общая тональность детской речи, поза и двигательные навыки в процессе разговора), речевым слухом.

Формирование звуковой культуры речи у дошкольников возможно только при условии создания полноценной речевой среды за счет постоянного, непрерывного, мотивированного (связанного с конкретной ситуацией и разнообразной практической деятельностью) общения взрослых друг с другом в присутствии детей и с детьми. Обязательным условием при этом выступает соблюдение взрослыми при пользовании речью всех языковых норм:

- произносительных;
- орфоэпических;
- грамматических;
- стилистических.

В процессе такого общения ребенок как бы «настраивается» на восприятие произносительных и других особенностей русского языка. Считается, что первоначально восприятие речевых звуков формируется в процессе активного артикуляторного опыта, когда малыш пытается подражать речевым и неречевым движениям взрослого. Поэтому



одновременно с артикуляцией (то есть с движениями и позициями речевых органов нужными для произнесения звуков) ребенок усваивает и систему дифференциальных признаков, необходимых для различения звуков родного языка.

Таким образом, формирование звуковой стороны речи на первых этапах развития зависит, в основном, от степени сформированности кинестетического и фонематического восприятия, а также от их взаимодействия между собой в речевой практике.

Содержание работы по воспитанию звуковой культуры речи у детей дошкольного возраста может быть обобщено в трех основных разделах:

Развитие голосового аппарат. Развитие речевого слуха и подвижности речедвигательного аппарата детей;

Становление и закрепление звуков. Формирование норм литературного произношения.

Работа над речевым дыханием, темпом и ритмом речи, силой голоса и интонационной выразительностью, дикцией. (табл.)

Развитие правильного произношения одна из основных задач дошкольного учреждения. В младшем дошкольном возрасте внимание детей привлекается к отдельным звукам и звукам в составе слова. Постепенно от умения услышать отдельный звук в составе слова дети подводятся к полному звуковому анализу простейших односложных слов.

Развитие звукопроизношения – это, в первую очередь, воспитание внимания к звуковой стороне речи. Формируя произношение звуков, педагог учит детей вслушиваться в речь, различать и воспроизводить отдельные элементы речи, уметь удерживать в памяти воспринятый на слух материал, слышать звучание собственной речи и уметь исправлять ошибки. Все эти задачи решаются в первую очередь путем осознания собственного произношения, отработки четкой артикуляции отдельных звуков.

Развитие речи у детей младшего дошкольного возраста происходит особенно быстро: быстро, как ни в каком другом возрасте пополняется словарный запас, улучшается звуковое оформление слов, более развернутыми становятся фразы. Однако не все малыши имеют одинаковый уровень речевого развития: одни уже к трем годам чисто и правильно произносят слова, другие говорят все еще недостаточно отчетливо, неправильно произносят отдельные звуки. Таких детей большинство. Их наиболее типичными ошибками являются пропуск и замена звуков, перестановка не только звуков, но и слогов, нарушение слоговой структуры (сокращение слов: “ апиед “ вместо велосипед), неправильное ударение и пр. На данном возрастном этапе необходимо, прежде всего, учить малышей четко и правильно произносить, а также слышать и различать звуки в словах.

Овладение произношением всех звуков родного языка к пяти годам возможно при правильном руководстве развитием речи детей. Целенаправленное обучение, использование соответствующей методики создают условия для реализации имеющихся у детей предпосылок. Формирование звуковой стороны речи осуществляется в условиях детского сада в двух формах: в форме обучения на занятиях и воспитания всех сторон звуковой культуры речи вне занятий.

Главная роль в обучении принадлежит специальным занятиям, сочетающим показ-образец произношения с активным упражнением детей. Занятия дополняются и взаимодействуют со специальными упражнениями вне занятий.

Ведущей формой обучения являются коллективные (а не индивидуальные) занятия с детьми. В условиях социальной среды воспитание речевых навыков протекает особенно благоприятно и дает более стойкие результаты, чем в условиях индивидуальной работы (А. П. Усова, М. Е. Хватцев). Коллектив является для детей сильным фактором взаимного влияния. В коллективных занятиях продуктивность работы повышается, а утомляемость уменьшается,

В формировании правильного звукопроизношения решающую роль играет своевременно начатое обучение, опирающееся на возрастные особенности детей.



Наибольший эффект дает обучение, которое начали на более ранних этапах дошкольного детства. Возраст детей к началу обучения является более важным фактором, чем длительность самого обучения.

В процессе систематического обучения необходимо использовать методику, обеспечивающую развитие моторики речевого аппарата, речевого дыхания и речевого слуха, учитывая, что эти процессы взаимосвязаны.

В ходе обучения следует также формировать у ребенка осознание особенностей своего произношения. Это оказывает положительное влияние на становление фонетической стороны речи, ведет к пониманию необходимости обучения для овладения правильными навыками речи и вызывает желание учиться.

Общегрупповые занятия по обучению звукопроизношению достаточно проводить 1–2 раза в месяц. Помимо этого отдельные упражнения включаются в другие занятия по развитию речи, а также в музыкальные, в занятия гимнастикой и подвижными играми. Количество занятий определяется уровнем развития речи детей.

Данная тема актуальна, так как всякая задержка, любое нарушение в ходе развития речи ребенка отражаются на его деятельности и поведении. Плохо говорящие дети, начиная осознавать свой недостаток, становятся молчаливыми, нерешительными, затрудняется их общение с другими людьми.

Воспитание звуковой культуры – одна из важных задач развития речи в детском саду, так как именно дошкольный возраст является наиболее сензитивным для ее решения.

В звуковой культуре речи выделяют два раздела: культуру речепроизношения и речевого слуха. Поэтому и работа должна вестись в двух направлениях:

1. развитие речедвигательного аппарата (артикуляционного аппарата, голосового аппарата, речевого дыхания) и на этой основе формирование произношения звуков, слов, четкой артикуляции;

2. развитие восприятия речи (слухового внимания, речевого слуха, основными компонентами которого являются фонематический, звуковысотный, ритмический слух).

Для дошкольников в первую очередь особое значение имеет усвоение линейных звуковых единиц речи, так как самым трудным для ребенка бывает овладение артикуляцией отдельных звуков (р, л, ж, ш).

Особое значение правильное звукопроизношение приобретает при поступлении в школу. Одной из причин неуспеваемости учащихся начальной школы по русскому языку называют наличие у детей недостатков звукопроизношения. Дети с дефектами произношения не умеют определить число звуков в слове, назвать их последовательность, затрудняются в подборе слов, начинающихся на заданный звук. Нередко, несмотря на хорошие умственные способности ребенка, в связи с недостатками звуковой стороны речи у него наблюдается отставание в овладении словарем и грамматическим строем речи и в последующие годы. Дети, не умеющие различать и выделять звуки на слух и правильно их произносить, затрудняются в овладении навыками письма.

Произношение звуков у детей дошкольного возраста зависит от работы их речедвигательного аппарата. Поэтому, формируя правильное звукопроизношение, необходимо постоянно упражнять отдельные органы речедвигательного аппарата, особенно мышцы губ, щек, языка; развивать подвижность челюсти. Педагогические приемы должны помочь ребенку быстрее овладеть координацией артикуляционных движений. От точности и силы этих движений будет зависеть чистота, четкость произношения звуков и слов. Если у ребенка овладение произношением звуков идет нормально, своевременно преодолевается возрастное физиологическое косноязычие, то и тогда специальная работа по звукопроизношению и дикции необходима.

Специальные двигательные упражнения для мышц речевого аппарата необходимы так же, как общая гимнастика необходима для нормального развития организма. Поэтому работа по звукопроизношению и дикции не должна рассматриваться в детском саду как логопедическая. Она должна проводиться со всеми детьми, а не только с теми, которые имеют какие-нибудь отклонения в произношении звуков.



В связи с тем, что занятия по звукопроизношению выполняют одновременно роль речевой гимнастики, они, как и любая гимнастика, должны быть систематичны. Такие упражнения в младших группах проводятся ежедневно, в старших - минимум 3-4 раза в неделю.

Большинство артикуляционных упражнений, применяемых в детском саду, носит игровой характер. Структура игры позволяет многократно повторять одни и те же звукосочетания или слова (Пых-пых-пых! Пош-ш-шел!).

Основные методы для проведения этой работы следующие: дидактические игры с наглядным материалом или словесные («Чей домик?», «Магазин», «Оркестр»); подвижные или хороводные игры с текстом («Каравай», «Лошадки», «Поезд»); рассказы со звукоподражанием; заучивание специально подобранных потешек, стихотворений, а в старших группах - скороговорок.

Разнообразны методические приемы, которые применяются как в этих, специальных методах, так и в других, где есть возможность поупражнять детей в звукопроизношении (при рассматривании предметов или картин, рассказах из личного опыта детей, в наблюдениях на прогулке и т. д.). Основными приемами являются образец правильного произношения, хоровое и индивидуальное повторение (особенно хоровая речь небольшими подгруппами), сопряженная и отраженная речь, указание и объяснение. Частично используется и показ правильной артикуляции.

Если игра проводится вне занятия и в ней участвуют не все дети, желательно привлекать к ней не только плохо выговаривающих звуки, но обязательно и нескольких детей, хорошо и четко говорящих (речь их будет образцом для подражания).

Особого такта требует использование такого приема, как исправление неправильного произношения: нельзя прибегать к нему слишком часто; это излишне нервнует ребенка, отвлекает от игры или другой деятельности. Важно предоставить такому ребенку возможность для тренировки, для активной речи, привлекать его внимание к правильному произношению. Содержание игр подбирается с постепенным усложнением в них звукового материала, особенно это необходимо в младших и средних группах, где одновременно с закреплением трудных звуков преодолевается возрастная смягченность речи. Поэтому в первых играх звуки предлагаются в изолированном виде (поезд гудит - у-у-у, ружье стреляет - п-п-п!) или в простых сочетаниях с твердыми согласными (ту-ту, пых-пых, му-му, га-га). Во всех группах в начале года в игры и упражнения включаются наиболее легкие для произношения звуки (п, б, м, т, г, к). Воспитатель присматривается к работе артикуляционного аппарата детей, активизирует тех, у кого малоподвижны губы и челюсти.

После нескольких подобных занятий в содержание игры включаются более трудные звуки: шипящие (ш, ж, ч, щ), а также л и р. В этом отношении интересен опыт А. С. Фельдберг, которая рекомендует упражнять детей в усвоении всех звуков сразу. При этом ею были получены лучшие результаты, чем при работе над произношением звуков по очереди. Например, в игре «Чей домик?» при изображении котят сначала используются звукоподражания мяу-мяу, а затем - мур-мур; при изображении собачки - сначала ав-ав, а позднее - р-р-р. Воспитателю необходимо обращать внимание на точность своего словаря в многочисленных играх на звукоподражание. Дети должны слышать разнообразные слова, обозначающие издаваемые животными звуки: блеет, рычит, каркает, ржет, мычит, квохчет, кукует и т. д. Неправильно, если воспитатель все их заменяет глаголом кричит.

Литература.

1. Makhmudovna, Nigmatova Mavjuda, et al. "Language is a Means of Cognition and Communication for Teaching in Education." *International Journal of Psychosocial Rehabilitation* 24.1 (2020): 247-256.



2. Ниязова, Г. Д., М. М. Нигматова, and С. С. Хужаева. "Современное представление о физиологическом механизме внимания и памяти." Научно-спортивный вестник Урала и Сибири 5 (2015): 50-55.
3. Niyazova, Davronovna Gulbahor, and Davronovna Sitara Niyazova. "Professional training of future teachers for creative activity." ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11.1 (2021): 569-570.
4. Ниёзова, Гулбахор Давроновна. "ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ." Проблемы педагогики 6 (51) (2020).
5. Ниязова, Гулбахор Давроновна. "Воспитание нравственности у детей дошкольного возраста." Проблемы педагогики 3 (48) (2020): 19-21.
6. Ниязова Г. Д., Ниязова С. Д. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ ДЕТЕЙ К ОБУЧЕНИЮ В ШКОЛЕ //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 7. – С. 1048-1055.
7. Ниязова С. Д., Ниязова Г. Д. ФОРМИРОВАНИЕ ОТДЕЛЬНЫХ СПОСОБОВ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ЗАНЯТИЯХ «ОЗНАКОМЛЕНИЕ С ПРИРОДОЙ» //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 7. – С. 1093-1101.
8. Ниязова Г. Д. ИНТЕГРАЦИЯ УРОКОВ-ВАЖНАЯ УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ //BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 60-66.
9. Мирходжаева, Ситора Давроновна Ниязова Наргиз. "СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ."
10. Ниязова С. Д. ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ИНТЕГРИРОВАННЫХ УРОКОВ //BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 166-172.
11. Рахмонова Г. Ш. и др. ЗАДАЧА ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ СОЗРЕВАНИЯ //PEDAGOGS jurnali. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 162-162.
12. Рахмонова Г. Ш. РОЛЬ, СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В СОЗРЕВАНИИ ЧЕЛОВЕКА //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 121-124.
13. Shavkatovna R. G., Nawaz S. Spiritual and Moral Education of Schoolchildren //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. – 2023. – Т. 3. – №. 4. – С. 78-82.
14. Kuldoshev R. et al. Mathematical statistical analysis of attainment levels of primary left handed students based on pearson's conformity criteria //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 371. – С. 05069.
15. Shavkatovna R. G. Technologies for the Development of Spiritual and Moral Competencies in Students //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – 2021. – Т. 25. – №. 4. – С. 14205-14210.
16. Рахмонова Г. Ш. Содержание развития духовно-нравственных компетенций у студентов //Проблемы педагогики. – 2022. – №. 1 (59). – С. 14-16.



Файзиева Шохиста Юсуп кизи,
преподаватель кафедры «Компьютерные системы»
Негосударственное образовательное учреждение
«Университет экономики и педагогики»

ОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ АДАПТИВНОЙ И ОБЪЯСНИМОЙ (XAI) СИСТЕМЫ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования адаптивной и объяснимой (Explainable Artificial Intelligence - XAI) системы оценки знаний студентов на основе технологий искусственного интеллекта. В условиях цифровой трансформации образования особое значение приобретает создание интеллектуальных систем оценивания, способных обеспечивать индивидуализацию, объективность и прозрачность образовательного процесса. В исследовании проанализированы теоретические и практические аспекты адаптивного оценивания, основанного на анализе учебной деятельности студентов, их индивидуальных особенностей и динамики усвоения знаний. Предложена модель интеллектуальной системы оценки, включающая этапы сбора и обработки данных, применения алгоритмов машинного обучения, формирования оценочных показателей и предоставления персонализированной обратной связи.

Ключевые слова: обучение с использованием искусственного интеллекта, диагностика знаний, адаптивная образовательная среда, анализ учебного процесса, когнитивное оценивание, индивидуальная образовательная траектория, оценивание на основе данных, интерактивные обучающие системы, алгоритмическая прозрачность, цифровая трансформация образования.

Abstract. This article examines the issues of improving an adaptive and explainable (Explainable Artificial Intelligence - XAI) system for assessing students' knowledge based on artificial intelligence technologies. In the context of digital transformation in education, the development of intelligent assessment systems that ensure individualization, objectivity, and transparency of the educational process is of particular importance. The study analyzes the theoretical and practical aspects of adaptive assessment based on the analysis of students' learning activities, individual characteristics, and knowledge acquisition dynamics. Furthermore, a model of an intelligent assessment system is proposed, which includes stages such as data collection and processing, application of machine learning algorithms, formation of assessment indicators, and provision of personalized feedback.

Key words: AI-based learning, knowledge diagnostics, adaptive learning environments, learning process analytics, cognitive assessment, personalized learning pathways, data-driven assessment, interactive learning systems, algorithmic transparency, digital transformation in education.

Анализ научной литературы. Проблема создания адаптивных и объяснимых систем оценки знаний на основе технологий искусственного интеллекта является одним из наиболее актуальных направлений современных образовательных технологий. В последние годы системы оценивания рассматриваются не только как инструмент определения итоговых результатов, но и как интеллектуальный механизм, позволяющий отслеживать индивидуальную траекторию развития обучающегося, анализировать динамику усвоения знаний и формировать персонализированные рекомендации. В отчетах OECD по цифровому образованию также отмечается, что системы цифрового оценивания характеризуются возможностями персонализации, автоматизированной обратной связи и адаптивного управления.

Проблема объяснимого искусственного интеллекта (XAI) приобретает особую значимость именно в процессе оценивания. В рамках подхода XAI-ED, разработанного Hassan Khosravi и соавторами, обосновано, что системы искусственного интеллекта в



образовании должны не только выдавать результат, но и объяснять, какие факторы повлияли на этот результат. По мнению авторов, такие системы должны обеспечивать человеческий контроль, педагогическую целесообразность, доверие и прозрачность. Таким образом, если оценка студента интерпретируется на основе таких показателей, как количество ошибок, время выполнения задания, последовательность попыток и траектория прогресса, то результаты оценивания становятся более понятными и надёжными как для преподавателя, так и для обучающегося.

В области автоматизированного оценивания открытых и кратких ответов также достигнуты значимые научные результаты. В обзорном исследовании Haller и соавторов (2022) систематизированы возможности использования word embeddings, последовательностных моделей и трансформерных архитектур в задачах автоматической проверки кратких ответов. Авторы отмечают, что основными сложностями данных систем являются семантическое понимание, устойчивость к перефразированию и обеспечение справедливости оценивания. Это означает, что алгоритмический модуль интеллектуальной системы оценки должен не только выявлять ключевые слова, но и оценивать смысловое соответствие ответа, сопоставлять его с эталоном или рубрикой, а также обеспечивать объяснимую обратную связь.

Таким образом, на основе анализа рассмотренной литературы можно заключить, что современные интеллектуальные системы оценивания должны обладать четырьмя ключевыми характеристиками: адаптивностью, объяснимостью, семантическим анализом и мониторингом в реальном времени. Именно данные подходы выступают методологической основой для разработки новых поколений систем оценки знаний студентов на основе искусственного интеллекта. С этой точки зрения совершенствование модели и алгоритмов адаптивной и объяснимой (XAI) системы оценивания рассматривается в данном исследовании как актуальная научно-практическая задача.

Основная часть. Современные тенденции развития образования, связанные с цифровизацией и внедрением технологий искусственного интеллекта, требуют совершенствования существующих подходов к оценке знаний студентов. Традиционные методы оценивания зачастую характеризуются субъективностью, значительными временными затратами и ограниченными возможностями индивидуализации. В связи с этим возникает необходимость разработки интеллектуальных систем оценки, обеспечивающих адаптивность, объективность и прозрачность образовательного процесса.

Адаптивная система оценки знаний студентов на основе искусственного интеллекта предполагает использование алгоритмов машинного обучения и анализа данных для учета индивидуальных особенностей обучающихся. Такая система позволяет анализировать результаты тестирования, письменных и устных заданий, а также поведенческие показатели (время выполнения, количество попыток, динамику прогресса) с целью формирования персонализированной образовательной траектории. В отличие от традиционных методов, адаптивное оценивание обеспечивает подбор заданий в соответствии с уровнем подготовки студента, что повышает точность и эффективность оценки.

Ключевым компонентом интеллектуальной системы оценивания является алгоритмический модуль, реализующий обработку и анализ данных. На первом этапе осуществляется сбор и предварительная обработка информации, включающая очистку, нормализацию и структурирование данных. Далее применяются методы анализа, основанные на технологиях машинного обучения и обработки естественного языка (NLP), позволяющие выявлять ошибки, определять уровень знаний и оценивать смысловое соответствие ответов. В частности, при оценке письменных заданий используются семантические модели и методы векторного представления текста, а при анализе устной речи - технологии распознавания речи и фонетического анализа.

Особое значение в данной системе имеет принцип объяснимости (Explainable Artificial Intelligence - XAI). В отличие от традиционных моделей «черного ящика», XAI ориентирован на интерпретацию результатов работы алгоритмов. Это означает, что система



должна не только выдавать итоговую оценку, но и предоставлять объяснение, какие факторы повлияли на результат. К таким факторам относятся количество ошибок, сложность заданий, время выполнения, последовательность попыток и динамика обучения. Реализация ХАИ повышает доверие к системе со стороны преподавателей и студентов, а также обеспечивает прозрачность процесса оценивания.

Важным элементом адаптивной системы оценки является модуль обратной связи. На основе анализа результатов система формирует индивидуальные рекомендации, направленные на устранение выявленных пробелов в знаниях. Такой подход способствует развитию самостоятельной учебной деятельности студентов и повышает их мотивацию к обучению. Кроме того, система предоставляет преподавателю аналитическую информацию о результатах обучения, что позволяет принимать обоснованные педагогические решения.

Результаты внедрения адаптивных и объяснимых систем оценки показывают повышение точности оценивания, снижение нагрузки преподавателя и улучшение качества образовательного процесса. Таким образом, совершенствование моделей и алгоритмов интеллектуальных систем оценивания на основе технологий искусственного интеллекта является важным направлением развития современной педагогической науки.

В современных условиях цифровизации образования проблема оценки качества знаний обучающихся приобретает особую актуальность. Если ранее основное внимание уделялось оценке качества образовательной деятельности организаций, то в настоящее время акцент смещается на индивидуальные результаты обучающихся и их динамику развития. В этой связи особое значение приобретает создание интеллектуальных систем оценки знаний студентов, обеспечивающих объективность, адаптивность и прозрачность образовательного процесса.

Качество знаний студентов рассматривается как комплексный показатель, отражающий уровень усвоения учебного материала, сформированность компетенций и способность применять знания на практике. Его оценка предполагает определение степени соответствия достигнутых результатов установленным образовательным стандартам и требованиям. В отличие от традиционных подходов, современные системы оценивания ориентированы не только на фиксацию результатов, но и на анализ факторов, влияющих на процесс обучения.

Одним из ключевых направлений развития является внедрение адаптивных систем оценивания, основанных на технологиях искусственного интеллекта. Такие системы позволяют учитывать индивидуальные особенности студентов, анализировать их учебную деятельность, а также отслеживать динамику образовательных достижений в реальном времени. Использование автоматизированного тестирования, анализа письменных и устных ответов, а также поведенческих показателей (время выполнения заданий, количество попыток, уровень активности) обеспечивает более точную и объективную оценку знаний.

Особую роль в современных системах оценивания играет объяснимый искусственный интеллект (Explainable Artificial Intelligence - ХАИ). В отличие от традиционных моделей, ХАИ обеспечивает интерпретируемость результатов оценивания, позволяя определить, какие именно факторы повлияли на итоговую оценку студента. Это способствует повышению прозрачности оценивания, снижению субъективности и формированию доверия к результатам со стороны обучающихся и преподавателей.

Современные методы оценки знаний студентов включают как внутренние, так и внешние формы контроля. При этом особое внимание уделяется автоматизированным системам мониторинга, позволяющим выявлять отклонения в образовательных результатах, анализировать причины их возникновения и разрабатывать корректирующие меры. Использование технологий искусственного интеллекта в данных процессах позволяет существенно повысить эффективность управления качеством образования.

Таким образом, анализ современных подходов показывает, что развитие систем оценки знаний студентов связано с переходом к интеллектуальным, адаптивным и объяснимым моделям оценивания. Применение технологий искусственного интеллекта



обеспечивает повышение точности, объективности и эффективности оценки, а также способствует формированию индивидуальных образовательных траекторий обучающихся.

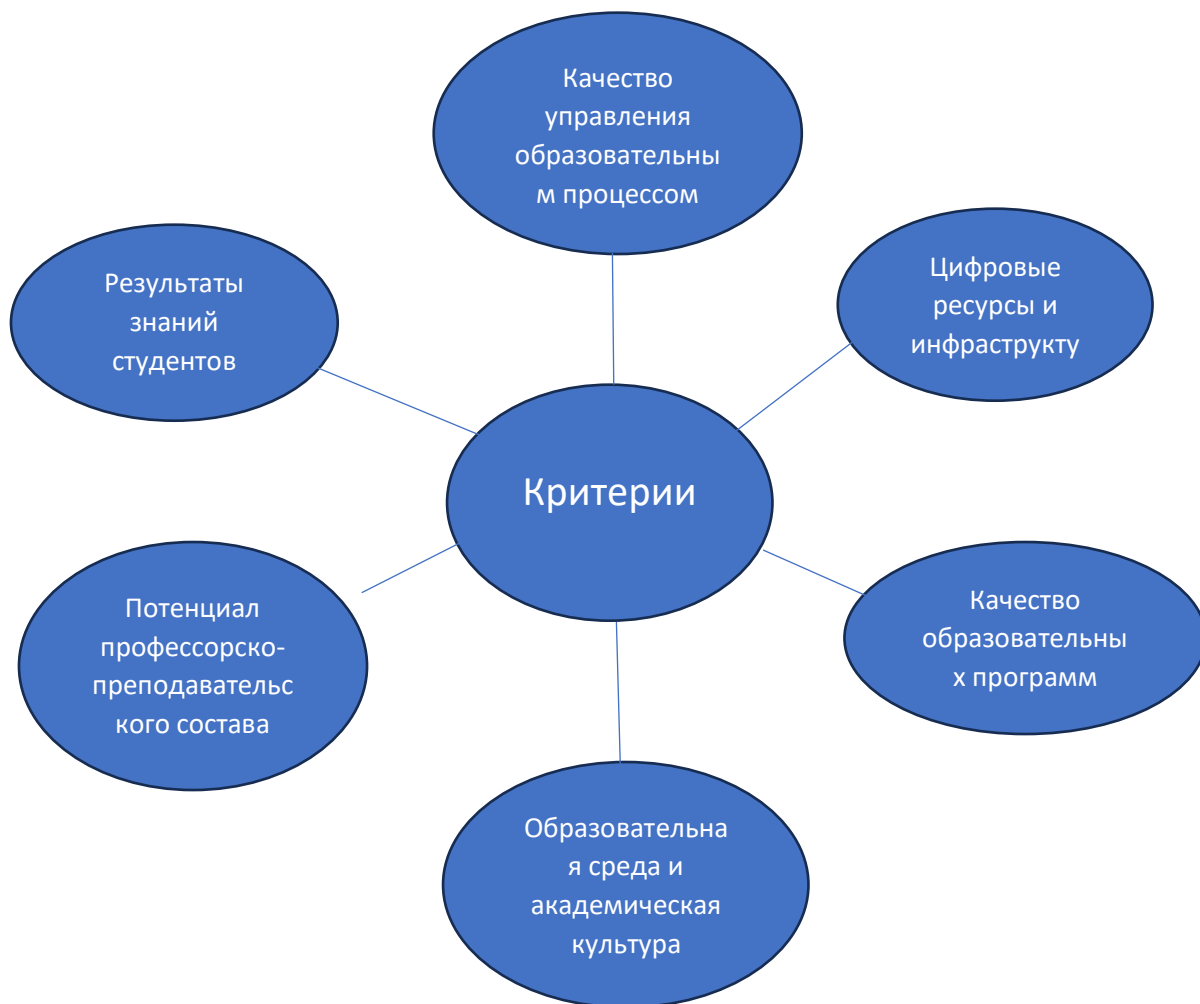


Рисунок 1. Критерии оценки качества знаний студентов на основе искусственного интеллекта

Представленная система критериев отражает ключевые направления оценки качества знаний студентов на основе технологий искусственного интеллекта. В данной модели учитываются не только результаты обучения, но и условия их достижения, включая уровень цифровой инфраструктуры, качество образовательных программ, профессиональные компетенции преподавателей и особенности образовательной среды. Использование искусственного интеллекта позволяет обеспечить объективность, адаптивность и прозрачность процесса оценивания, а также проводить комплексный анализ образовательных результатов студентов в режиме реального времени.

Заключение. Проведённое исследование показало, что совершенствование адаптивной и объяснимой (ХАИ) системы оценки знаний студентов на основе технологий искусственного интеллекта является важным и перспективным направлением развития современной педагогической науки. В условиях цифровизации образования традиционные методы оценивания уже не в полной мере отвечают требованиям объективности, индивидуализации и оперативности, что обуславливает необходимость внедрения интеллектуальных систем оценки.

В работе обоснована целесообразность использования адаптивного подхода, позволяющего учитывать индивидуальные особенности обучающихся, динамику их учебной деятельности и уровень усвоения знаний. Доказано, что применение алгоритмов



машинного обучения, методов обработки естественного языка и анализа образовательных данных обеспечивает повышение точности и объективности оценивания.

Особое внимание уделено принципу объяснимости искусственного интеллекта (ХАИ), который обеспечивает интерпретируемость результатов оценки и прозрачность функционирования системы. Установлено, что интеграция ХАИ в процессы оценивания способствует формированию доверия со стороны преподавателей и студентов, а также повышает педагогическую значимость получаемых результатов.

Предложенная модель интеллектуальной системы оценки знаний студентов, включающая этапы сбора, обработки и анализа данных, формирования оценочных показателей и предоставления персонализированной обратной связи, демонстрирует высокую эффективность в условиях цифровой образовательной среды.

Таким образом, внедрение адаптивных и объяснимых систем оценивания на основе технологий искусственного интеллекта позволяет повысить качество образовательного процесса, снизить нагрузку на преподавателей и обеспечить формирование индивидуальных образовательных траекторий обучающихся. Полученные результаты могут служить методологической основой для дальнейшего развития интеллектуальных систем оценки в образовательной практике.

Список литературы:

1. Цыбулько, В. В. (2017). Влияние независимой оценки образования на учебные достижения школьников // *Международный студенческий научный вестник*. № 3.
2. Файзиева, Ш. Ю. (2023). Использование межпредметной интеграции статистики и информационных технологий в профессиональной подготовке студентов // *Science and Innovation*.
3. Файзиева, Ш. Ю. (2023). Использование интеграции эконометрики и информационных технологий в подготовке студентов к профессиональной деятельности // *Journal of Modern Education*.
4. Файзиева, Ш. Ю. (2024). Развитие экономических знаний студентов на основе моделирования бизнес-процессов // *Научный вестник*.
5. Файзиева, Ш. Ю. (2024). Развитие навыков использования статистических программных средств для экономического анализа у студентов // *Zamonaviy ta'lim jurnali*.
6. Haller, P. и др. (2022). Автоматическая оценка кратких ответов с использованием обработки естественного языка: систематический обзор // *Computers & Education*. Т. 182. Ст. 104468.
7. Khosravi, H., Shum, S. B., Chen, G., Kay, J. (2022). Объяснимый искусственный интеллект в образовании (ХАИ-ED): концептуальная модель и исследовательская повестка // *Computers and Education: Artificial Intelligence*. Т. 3. Ст. 100101.
8. OECD (2021). Искусственный интеллект в образовании: вызовы и возможности для устойчивого развития. OECD Publishing.



Tasheva Uvaysiy Olimovna,
Independent researcher at Bukhara State University

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE TUTOR'S PROFESSIONAL COMPETENCE

Abstract. The rapid transformation of higher education systems under globalization, digitalization, and student-centered paradigms has significantly redefined the role of tutors. Contemporary tutors are expected not only to deliver academic content but also to provide socio-emotional support, guidance, and mentorship. The present study investigates the social-psychological characteristics underlying the development of tutors' competencies in working with students. A mixed-method research design involving 120 university tutors was employed to explore communicative, emotional, motivational, and reflective dimensions of professional competence. Quantitative findings indicate strong correlations between emotional intelligence, social intelligence, and effective tutor-student interaction.

Key words: tutor competence, socio-psychological development, emotional intelligence, reflective practice, higher education, student engagement.

Аннотация. Стремительная трансформация систем высшего образования в условиях глобализации, цифровизации и перехода к студентоориентированным парадигмам существенно изменила роль тьюторов. Современные тьюторы должны не только передавать академические знания, но и оказывать социально-эмоциональную поддержку, сопровождение и наставничество. В данном исследовании рассматриваются социально-психологические характеристики, лежащие в основе формирования компетенций тьюторов при работе со студентами. Для изучения коммуникативных, эмоциональных, мотивационных и рефлексивных аспектов профессиональной компетентности был использован смешанный метод исследования с участием 120 университетских тьюторов. Количественные результаты показали наличие тесной взаимосвязи между эмоциональным интеллектом, социальным интеллектом и эффективным взаимодействием тьютора со студентами.

Ключевые слова: компетентность тьютора, социально-психологическое развитие, эмоциональный интеллект, рефлексивная практика, высшее образование, вовлечённость студентов.

Introduction. The evolution of higher education has shifted from teacher-centered instruction toward collaborative, student-centered learning environments. Tutors now function as facilitators, mentors, advisors, and psychological supporters. This expanded role demands complex socio-psychological competencies beyond subject-matter expertise.

In contemporary universities, increasing diversity, academic stress, technological integration, and cross-cultural interaction create new interpersonal challenges. Tutors must demonstrate emotional regulation, empathy, adaptability, and communicative sensitivity. Consequently, the professional competence of tutors is deeply rooted in social-psychological readiness.

While pedagogical competence has been widely researched, insufficient empirical attention has been paid to socio-psychological mechanisms shaping tutor development. Many professional development programs emphasize instructional strategies but overlook interpersonal and emotional competencies.

There is a need to:

Identify socio-psychological determinants of tutor competence.

Examine how these determinants influence tutor-student interaction.

Develop structured mechanisms for competency enhancement.

Research Objectives

To conceptualize tutor competence from a socio-psychological perspective.

To identify key socio-psychological characteristics influencing competency development.



To assess the impact of a socio-psychological training intervention.

To propose a comprehensive developmental model.

Literature review. In the 21st century, education is recognized worldwide as a key factor in ensuring sustainable development, and the international education vision for 2030 has identified —... creating opportunities for all to receive quality education throughout their lives as an urgent task. This will expand the possibilities for developing a continuous education system, including the higher education system, and effectively organizing tutoring activities in it.

Professor A. Kholikov defined the word tutor in his scientific article as follows: “A tutor is a specialist in the interactive presentation of educational courses. If we look at historical sources, the history of tutoring has been formed as a separate culture along with the culture of teaching for at least 900 years, and its role in the educational process has also changed over the centuries. According to available sources, it is appropriate to divide the development periods of tutoring into the following stages:

1st stage: XV-XVI centuries - tutoring as a support for independent studies of students.

2nd stage: XVI-XIX centuries - tutoring as an officially recognized profession in the English university system.

3rd stage: XIX-XX centuries - times when tutors and books can be considered the main sources of knowledge.

4th stage: XXI century - tutor as a new profession: changing, expanding the function of the teacher and assuming new professional responsibilities definition.

Many sources state that the first tutors were formed in the 12th century at the English universities of Oxford and, a little later, Cambridge, and according to the analysis of existing experiences in this regard, it can be seen that tutors were formed as university mentors from this period. During this period, universities were considered associations of teachers and students, and students were not required to participate in the same specific courses, the student had to decide for himself which professor to listen to or which subjects to study. Each professor read and commented on his research topic. Therefore, students could listen to lectures not only from his own, but also from professors from other educational institutions. The university, however, only put its students to final exams. In this case, tutors helped students in the process of choosing their own path and in acquiring the knowledge necessary to obtain the appropriate degree at the end of the course. At that time, in the first year of study, all students Attendance at tutor consultations was mandatory, and they reported to the tutor on the work done every week.

L.A. Bogdanovich distinguishes three main areas of tutoring activity at universities, namely: education, upbringing, and meaningful organization of free time. The essence of the educational direction is that the tutor must be responsible for the readiness of each student to take the exam, he determines the path of the student to master the relevant material, significantly deepens and expands his knowledge. If we talk about the educational direction, then here the tutor was obliged to monitor the student's compliance with the rules of etiquette adopted at the university, that is, the student's general behavior, appearance, participation in lectures. Compliance with the rules of daily routine, as well as adherence to the rules of conduct of the general society, etc. As for the direction of meaningful organization of free time, in this case, the tutor had to ensure the active participation of students in various circles, sports, games and entertainment activities, such as "racing, hunting, croquet, chess, political societies, football".

T.M. Kovaleva, E.I. Kobyshcha, S.Yu. Popova, A.A.Terov highlight the following main conceptual rules of tutor support:

- the presence of socio-economic conditions for the self-expression of the individual in education;
- recognition of the right of the individual to independently choose the methods of exercising his rights to education, upbringing and cultural development;
- harmonization of the internal psychological development of the individual and the external conditions of educational activity.

The main mechanism ensuring the cooperative activity of the individual is also determined by the way their relationships are organized, the ability to establish communication,



communication tact, the humane nature of relationships, their interests in communication and other aspects.

“Tutoring is not a technology, but a culture,” which was formed in history in parallel with the culture of education and upbringing. It appeared in the 11th century, and it dates back to ancient times, according to Yu.V. According to Andreeva, in Sparta, from the age of seven, children lived separately from their parents, in specially built camps, under the supervision of strict mentors, whose main goal was "to cultivate strict obedience to the elder and to raise strong warriors." G.A. Tsukerman highlights several facts about the mentoring system based on the principle of cooperation between students in Confucian pedagogy, as well as in the Lancastrian system, which flourished in Europe and America in the first quarter of the 19th century. The essence of the principle of education at that time was to teach the most capable boys the skills of transmitting their knowledge to other peers. We can see this in the words of Ya.A. Komensky, about the need to simultaneously teach people to read and write and teach what they have learned: "It is necessary to convey to others everything that has been learned, to ask as much as possible and to learn what has been asked in turn, to learn what has been learned We will explain this with a special principle: "You must teach."

Methods. The study employed a quantitative research design using a descriptive cross-sectional approach. The primary objective was to assess the baseline level and structural characteristics of tutors' socio-psychological competence and to analyze the manifestation of its core components. Descriptive statistical methods were used to summarize and interpret the data.

A mixed-method explanatory sequential design was adopted. Quantitative data were collected first, followed by qualitative interviews to deepen interpretation.

120 university tutors (68 female, 52 male) aged 25–58 participated. Teaching experience ranged from 1 to 20 years.

Results (With Statistical Tables and Diagrams)

Descriptive Statistics

Table 1

Baseline Descriptive Statistics of Tutors' Competencies (N = 120)

Competency Dimension	Mean (M)	Std. Deviation (SD)	Minimum	Maximum
Emotional Intelligence	68.4	8.7	52	85
Social Intelligence	71.2	7.9	55	88
Communicative Competence	66.8	9.1	49	84
Reflective Competence	63.5	8.4	48	80
Conflict Resolution Skill	64.7	7.8	50	82

Interpretation: Initial results indicate moderate levels across all socio-psychological dimensions. Reflective competence demonstrated the lowest baseline mean, suggesting the need for structured developmental interventions.

Correlation Analysis

Table 2

Pearson Correlation Matrix

Variables	EI	SI	CC	RC	CRS
Emotional Intelligence (EI)	1	0.61**	0.68**	0.59**	0.65**
Social Intelligence (SI)	0.61**	1	0.72**	0.63**	0.72**
Communicative Competence (CC)	0.68**	0.72**	1	0.64**	0.70**
Reflective Competence (RC)	0.59**	0.63**	0.64**	1	0.58**
Conflict Resolution (CRS)	0.65**	0.72**	0.70**	0.58**	1

Note: $p < .01$



Interpretation: Strong positive correlations were observed between social intelligence and conflict resolution ($r=0.72$), and between emotional intelligence and communicative competence ($r=0.68$). This confirms Hypotheses 1 and 2.

Interpretation. Emotional intelligence emerged as the strongest predictor of overall tutor effectiveness, explaining 64% of the variance in professional competence.

The Importance of Emotional Intelligence in Tutoring

Emotional intelligence is a person's ability to understand, manage and effectively control their own and others' emotions, and is central to the professional competence of a tutor. The results of the study (EI correlations: CC $r=0.68$, CRS $r=0.65$, SI $r=0.61$, RC $r=0.59$) show that emotional intelligence is systematically linked to all other competencies and is a factor that increases the effectiveness of tutoring.

Importance in communication with students

The connection with communicative competence ($r=0.68$) means that high EI helps the tutor to establish open, sincere and understandable communication with the student.

Emotional sensitivity allows the tutor to quickly sense the needs of students, correctly understand their questions and doubts.

Establishing a trusting pedagogical relationship with the student, increasing motivation, and individualizing the learning process are achieved with the help of EI.

Group management and social adaptation

The connection between EI and social intelligence ($r=0.61$) enhances the tutor's understanding of the psychological environment in the group.

Emotional management allows the tutor to adapt to the mood of the audience, maintain peace in stressful or conflict situations.

This competency plays a central role in preventing conflicts in the group and creating an atmosphere of cooperation.

Importance in conflict resolution

The strong connection between EI and CRS ($r=0.65$) shows that emotional control allows the tutor to make effective decisions in conflict situations.

The tutor controls his emotional reaction, perceives the parties objectively, and chooses strategies that lead to compromise.

This not only increases the social well-being of students, but also increases the tutor's professional credibility.

Reflection and its role in professional growth

The correlation between EI and reflective competence ($r=0.59$) indicates that being aware of one's own emotions allows a tutor to analyze and improve their pedagogical behavior.

Emotional awareness is the foundation of reflective activity and helps a tutor to continuously develop their professional potential.

Discussion. The findings of the present study indicate that tutors' socio-psychological competence is a multidimensional construct manifested at varying levels across its structural components. The baseline descriptive statistics demonstrate that Social Intelligence showed the highest mean score among the measured competencies, suggesting that tutors possess a relatively well-developed ability to understand social situations, interpret interpersonal dynamics, and adapt their behavior accordingly within educational settings.

The relatively high level of Emotional Intelligence further supports this conclusion. Emotional intelligence has been widely recognized as a key determinant of professional effectiveness, particularly in educational and mentoring contexts. As emphasized by Daniel Goleman, emotional intelligence significantly contributes to leadership effectiveness, interpersonal sensitivity, and self-regulation. The findings of this study align with this theoretical perspective, indicating that tutors demonstrate adequate capacity for emotional awareness, empathy, and emotional self-control.

At the same time, Reflective Competence showed comparatively lower mean scores. This suggests that while tutors are socially and emotionally responsive, systematic self-analysis and professional reflection may not be sufficiently developed. Reflective practice is considered a



crucial component of pedagogical mastery, as it enables professionals to critically evaluate their experiences and improve their instructional strategies. The relatively lower level of this dimension indicates the need for structured reflective training programs.

Conflict Resolution Skills were found to be at a moderate level. Considering that educational environments inevitably involve interpersonal tensions and disagreements, the ability to manage and resolve conflicts constructively is a fundamental aspect of socio-psychological competence. The results imply that although tutors possess basic conflict management abilities, targeted professional development initiatives could enhance these skills further.

The variability observed in Communicative Competence suggests notable individual differences among tutors. This dispersion indicates that while some tutors demonstrate highly developed communicative skills, others may require additional training. Such findings support the implementation of differentiated professional development programs tailored to individual needs.

From a theoretical standpoint, the findings correspond with humanistic and social psychological approaches emphasizing empathy and interpersonal understanding as central elements of effective educational interaction. In particular, Carl Rogers highlighted empathy and unconditional positive regard as essential conditions for constructive interpersonal relationships in educational contexts. The present results reinforce the importance of these qualities in tutoring practice.

Overall, the findings suggest that tutors' socio-psychological competence is generally developed at a moderate-to-high level; however, certain components-particularly reflective competence and conflict resolution skills-require systematic enhancement. The development of these competencies should be considered a continuous professional process supported by training programs, supervision, and reflective practice models.

Conclusion. The present study examined the manifestation and structural characteristics of tutors' socio-psychological competence and identified the relative development levels of its key components. The findings demonstrate that socio-psychological competence represents an integrative and multidimensional construct that encompasses social intelligence, emotional intelligence, communicative competence, reflective competence, and conflict resolution skills.

The results indicate that tutors generally exhibit a moderate to high level of socio-psychological competence. Social and emotional intelligence emerged as the most developed components, suggesting that tutors are capable of understanding interpersonal dynamics, regulating emotional responses, and maintaining constructive relationships within educational environments. These qualities form a solid foundation for effective tutoring and student support.

References.

1. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 18(Suppl.), 13–25.
2. Boyatzis, R. E. (2008). Competencies in the 21st century. *Journal of Management Development*, 27(1), 5–12. <https://doi.org/10.1108/02621710810840730>
3. Brackett, M. A., Rivers, S. E., & Salovey, P. (2011). Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic, and workplace success. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(1), 88–103. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x>
4. Cherniss, C. (2010). Emotional intelligence: Toward clarification of a concept. *Industrial and Organizational Psychology*, 3(2), 110–126. <https://doi.org/10.1111/j.1754-9434.2010.01231.x>
5. Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
6. Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Prentice Hall.
7. Little, R. J. A. (1988). A test of missing completely at random for multivariate data with missing values. *Journal of the American Statistical Association*, 83(404), 1198–1202. <https://doi.org/10.1080/01621459.1988.10478722>



Dushayeva Nazokat Sharofiddinovna,
Toshkent viloyati pedagogik mahorat
markazi Tillarni o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri

PEDAGOGIK ETIKA TIZIMIDA YOSH O'QITUVCHILARNING MULOQOT MADANIYATINI OSHIRISH MEZONLARI, DARAJALARI

Annotatsiya. Maqolada yosh o'qituvchilarning pedagogik etika tizimidagi muloqot madaniyatini oshirishning mezonlari va ularning rivojlanish darajalari tahlil qilinadi. Yosh pedagoglar uchun axloqiy-etik madaniyat, muloqot qilishda amaliy ko'nikmalar va kasbiy munosabatlarning o'rni, shuningdek, ularning samarali rivojlanishiga yordam beruvchi metodlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik etika, yosh o'qituvchilar, muloqot madaniyati, axloqiy qadriyatlar, kasbiy kompetensiya.

Annotation. The article analyzes the criteria for improving the communication culture of young teachers in the system of pedagogical ethics and their development levels. The place of moral-ethical culture, practical skills in communication and professional relations for young pedagogues, as well as methods that help their effective development are presented.

Key words: pedagogical ethics, young teachers, communication culture, moral values, professional competence.

Аннотация. В статье анализируются критерии повышения культуры общения молодых учителей в системе педагогической этики и уровни их развития. Представлено место морально-этической культуры, практических навыков общения и профессиональных отношений для молодых педагогов, а также методы, помогающие их эффективному развитию.

Ключевые слова: педагогическая этика, молодые педагоги, культура общения, моральные ценности, профессиональная компетентность.

Kirish. Yosh o'qituvchilarning pedagogik etika tizimidagi muloqot madaniyatini oshirish muammosi hozirgi ta'lim tizimida katta ahamiyatga ega. Muloqot madaniyati nafaqat o'qituvchining o'quvchilar bilan munosabatlarida, balki o'qituvchining kasbiy o'sishida, uning ta'lim berish usullarini takomillashtirishda, o'zaro hamkorlikda ham o'ta muhim rol o'ynaydi. Yosh pedagoglar kasbiy faoliyatining ilk bosqichida pedagogik etikaning asosiy tamoyillariga rioya qilishga o'rgatish, ularning muloqot madaniyatini shakllantirish esa o'z-o'zidan ta'lim sifatining yaxshilanishiga olib keladi.

Maqolaning asosiy maqsadi yosh o'qituvchilarning pedagogik etika tizimidagi muloqot madaniyatini oshirishning mezonlari, darajalari va rivojlanish usullarini tahlil qilishdir. Vazifalar quyidagilardan iborat:

Yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini rivojlantirishning asosiy tamoyillarini aniqlash.

Yosh pedagoglarning muloqot madaniyatini oshirishda pedagogik etikaning o'rni.

Muloqot madaniyati darajalarini va ularni oshirishning samarali usullarini belgilash.

Pedagogik faoliyat madaniyat bilan o'zviy ravishda bog'langan bo'ladi. Yuqori saviyali madaniyat - pedagog mehnatining zaruriy sharti hisoblanadi. Madaniyat - so'zi lotinchadan tarjima qilinganida «ishlov berish», «etishtirish» ma'nosini bildiradi. U insoniyat tomonidan ijtimoiy-tarixiy amaliyoti jarayonida yaratilgan va yaratilayotgan, jamiyatning rivojlanishidagi tarixiy erishilgan darajasini ifoda etuvchi moddiy va ma'naviy qadriyatlari to'plamidan iborat bo'ladi. Madaniyat keng ma'noda - bu jamiyatning rivojlanishi tarixiy darajasidir. U odamlarning hayoti va faoliyatini tashkil etish turlari va shaxslarida hamda ular yaratayotgan moddiy - ma'naviy qadriyatlarda xam o'z ifodasini topadi. Tor ma'noda madaniyatni moddiy va ma'naviylik kabi ham tushuniladi. Moddiy madaniyat ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan texnika, ishlab chiqarish tajribasi, moddiy mablag'lardan iborat bo'ladi. Ma'naviy madaniyat fan, san'at, adabiyot, ta'lim,



falsafa kabi sohalarda ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqarish, taqsimlash va foydalanishdan iborat bo'ladi.

Muloqot madaniyati – bu o'qituvchining o'quvchilari, ota-onalari, hamkasblari bilan bo'lgan aloqalarida axloqiy-etik me'yorlar, odob-axloq va madaniyatga asoslangan muomala qilish qobiliyatidir. Pedagogik etika tizimida muloqot madaniyati yosh o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida qanday tamoyillar asosida rivojlanishi kerakligini ko'rsatadi. Yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini rivojlantirishda quyidagi tamoyillarni hisobga olish kerak. Insonning o'zini qurshab turgan olam bilan o'zaro birgalikdagi harakati odamlar o'rtasidagi ularning ijtimoiy hayoti va ishlab chiqarish faoliyati jarayonida tarkib topadigan ob'ektiv munosabatlar sistemasida yuz beradi. Kishilar ishlab chiqarish jarayonida tabiatgagina emas, balki bir-birlarga ham o'zaro ta'sir ko'rsatadilar.

Hurmat va insof: O'qituvchi o'z o'quvchilari va hamkasblari bilan har doim hurmatli, adolatli va insofli bo'lishi lozim.

Empatiya: O'qituvchi o'quvchilarning ruhiy holatini tushunishi va ularga mos ravishda yondashishi kerak.

Ochiqlik va samimiyat: Muloqotda ochiq va samimiy bo'lish, ta'lim jarayonini jonlantiradi va o'quvchilar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatiladi.

Konstruktiv fikrlash: Muloqotda konstruktiv yondashuvni qo'llash, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotning asosi hisoblanadi.

Pedagogik etika yosh o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Muloqot madaniyati nafaqat o'qituvchining o'quvchilar bilan o'zaro aloqalarini, balki uning pedagogik faoliyatidagi umumiy xulq-atvorini ham shakllantiradi. Yosh pedagogning axloqiy-etik qadriyatlar asosida muloqot qilishni o'rganishi nafaqat uning o'quvchilari bilan aloqasini yaxshilaydi, balki o'qituvchining o'ziga xos kasbiy fazilatlarini rivojlantiradi. Yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini oshirishda quyidagi mezonlar muhim o'rin tutadi:

Kasbiy etika va axloqiy mas'uliyat. Yosh o'qituvchining kasbiy mas'uliyati uning muloqot madaniyatining asosiy mezonidir. O'qituvchining axloqiy xulqi, o'quvchilarga bo'lgan munosabati, o'z vazifalariga yondashuvi uning pedagogik etikasiga asoslanadi.

Muloqotning samaradorligi. Yosh o'qituvchining muloqoti samarali bo'lishi uchun uning fikrlarini aniq va tushunarli ifodalash, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish muhimdir. Muloqot samaradorligi o'qituvchining har bir o'quvchiga nisbatan individual yondashuviga asoslanishi kerak.

O'quvchilar bilan ishonchli aloqalar. O'qituvchi o'quvchilar bilan ishonchli va do'stona aloqalar o'rnatishi kerak. Muloqotda adolat, tenglik va hurmat asosida o'quvchilarning fikriga hurmat bilan qarash, ularni to'g'ri yo'naltirish o'qituvchining kasbiy etikasi bilan bog'liqdir.

Psixologik ko'mak va qo'llab-quvvatlash. O'qituvchi o'quvchilarni nafaqat bilimlar bilan ta'minlaydi, balki ularning psixologik holatini ham qo'llab-quvvatlash kerak. Yosh o'qituvchining psixologik bilimlarga ega bo'lishi uning muloqot madaniyatini oshirishda yordam beradi.

Muloqot Madaniyati Darajalari. Muloqot madaniyatining rivojlanish darajalari yosh o'qituvchining o'zini namoyon etish usulini, o'quvchilar bilan muloqotda qanday tamoyillarga rioya qilishini ko'rsatadi. Muloqot madaniyati darajalarini aniqlash orqali yosh o'qituvchilarning rivojlanishini tahlil qilish mumkin.

Dastlabki daraja: O'rganish va moslashish. Yosh o'qituvchining dastlabki darajasi uning pedagogik etika va muloqot madaniyatiga nisbatan yangi boshlang'ich yondashuvlarini ifodalaydi. Bu bosqichda o'qituvchilar o'zaro aloqalarning asosiy tamoyillarini o'rganishadi.

Mustahkamlash va takomillashtirish. Bu darajada yosh o'qituvchilar o'z muloqot madaniyatini mustahkamlashadi va amaliyotda pedagogik etikaning asosiy tamoyillarini qo'llashni boshlashadi.

Innovatsiya va etakchilik. Yuqori darajada yosh o'qituvchilar muloqotda innovatsion yondashuvlarni qo'llashadi, pedagogik etika asosida o'z faoliyatlarini rivojlantirib, ta'limda etakchilikni o'z qo'llariga olishadi.

Muloqot - pedagogik faoliyatdagi eng muhim kasbiy quroldir. Pedagogik mulokot - bu o'qituvchining o'quvchilar bilan darsda va darsdan tashqari vaqtda eng qulay psixologik muhit



yaratishga qaratilgan kasbiy munosabatdir. Noto'g'ri pedagogik muloqotdan o'quvchida qo'rquv, ishonchsizlik, e'tibor, diqqat, ishchanlik pasayadi, nutq dinamikasi bo'ziladi, mustaqil fikrlash pasayadi. O'qituvining o'quvchilar bilan muloqoti bunday kayfiyata yo'l qo'ymasligi, o'quvchini faollikka undashi, unda quvonch paydo qilishi kerak.

S.Makarenko fikricha o'qituvchi muloqoti hurmat va talabchanlikka asoslangan munosabat bo'lishi kerak. V. Suxomlinskiy aytadiki: "Maktab hovlisida gapirilganda har bir so'z o'ylangan aqlli, maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak". O'qituvchi so'zi faqat quloqqa emas, balki yurakka ham qaratilgan bo'lishi kerak. O'quvchi o'qituvchisiga do'stiga, o'rtog'i va ustoziga bo'lgan munosabatda bo'lishi kerak. o'qituvchi o'quvchi munosabati dustlikka asoslanishi lozim. Umuman ilg'or pedagoglar fikricha ta'lim faqat hamkorlik pedagogikasi pozistiyasida bo'lishi kerak.

Pedagogik muloqot funkstiyalari. Pedagogik muloqot sostial psixologik jarayon sifatida quyidagi funkstiyalari bilan xarakterlanadi: shaxsni bilish; axborot almashinish; faoliyatni tashkil etish; rollar bilan almashish; boshqalar uchun qayg'urish; o'z fikrini tasdiqlash. Muloqotning axborot almashish funkstiyasi materiallar va qadriyatlar bilan almashish jarayonini ta'minlab, hamkorlikdagi izlanish muhitini, o'quv tarbiya jarayoni uchun qulay sharoit yaratadi. O'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayoniga shaxsiy rolli shakl kiritadi: o'quvchilarni darsning turli elementlarini bajarishga jalb etadi, o'quvchilarga tashkilotchi va ijrochi rollarida qatnashishga imkoniyat beradi. Muloqot shaxsni o'zini tasdiqlash funkstiyasini ham bajaradi. Pedagogning vazifasi o'quvchiga o'zining "Menligi"ni anglashga o'zining shaxsiy ahamiyatini bilishga; o'ziga baho berishga o'rgatishi kerak. O'qituvchi darsni rejalashtira turib, faqat axborot berishni emas, balki bolalarni o'z fikrlariga ishonch va imkoniyat ham yaratish kerak.

Pedagogik muloqot tuzilishi. V.A.Kan-Kalik fikricha pedagogik muloqot jarayoni quyidagicha to'ziladi:

- Pedagog tomonidan sinf bilan bo'lgusi muloqotni modellashtirish (prognostik etap);
- Dastlabki o'zaro faoliyatdagi bevosita muloqotni tashkil etish (Kommunikativ aloka);
- Pedagogik jarayon borishida muloqotni boshqarish;

Amalga oshirilgan muloqotni tahlil etish va uni yangi faoliyat uchun modellashtirish. Muloqotning har bir bosqichida o'qituvchi nimani bilishi kerak? Modellashtirish bosqichi auditoriyaning o'ziga xosligi, xususiyatlarini bilishini talab etadi: bilish faoliyati xarakteri, uchrashi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar: ish dinamikasi tayyorlanayotgan dars o'zaro hamkorlikka mos va faqat o'qituvchi shaxsidan emas, balki o'quvchi shaxsi tomonidan ham o'ylangan bo'lishi, turli variantlarda to'zilishi lozim.

Xulosa. Yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini oshirish, ularning pedagogik etika tizimidagi axloqiy-etik yondashuvlarini mustahkamlash ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Muloqot madaniyati yosh pedagogning kasbiy o'sishida va ta'lim sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, o'qituvchilarni o'qitish, ularning muloqot madaniyatini rivojlantirish uchun pedagogik etika tizimi va kasbiy kompetensiyani oshirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, 2016.
2. Nishonov N. Pedagogik etika va kasbiy madaniyat. Toshkent, 2017.
3. Zimnyaya I.A. Pedagogik psixologiya. Moskva, 2010.
4. Xodjayev B. Umumiy pedagogika. Toshkent, 2018.
5. Slastenin V.A. Pedagogika. Moskva, 2013.
6. Podlasiy I.P. Pedagogika nazariyasi. Moskva, 2012.
7. UNESCO. Teacher Professional Development Guidelines., 2015.
8. OECD. Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers., 2011.
9. Abdullayeva Q. Pedagogik mahorat asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 2015.



Xodjayeva Nilufar Latipovna,
Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti sport va sanat fakulteti
«Musiqqa talim» kafedrası o'qituvchisi

BO'LAJAK MUSIQA RAHBARLARINI MUSIQIY FAOLIYATGA KASBIY-METODIK TAYYORLASHNING MAZMUNI VA METODLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha talim muassasalarida bo'lajak musiqa rahbarlarini musiqiy faoliyatga kasbiy-metodik tayyorlashning mazmuni va metodlari haqida so'z yuritilgan. Musiqaning inson ruhiyatiga ta'sir qilishining tugallanmas imkoniyatlari haqidagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Musiqa mashg'ulotlari orqali bolalarning estetik didini shakllantirish, dunyo musiqa san'ati durdonalari bilan tanishtirish, musiqaning ifoda vositalarini o'rgatish, yuqori musiqa san'ati asarlariga nisbatan muhabbat uyg'otishni yoritib bergan. Shuningdek, maqolada musiqa mashg'ulotlari jarayonida ijodkorlik, jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish imkoniyatlari tahlil qilingan. Amaliy misollar orqali musiqa tinglashda tarbiyaviy, estetik va ijtimoiy funksiyalari ochib berilgan.

Kalit so'z: musiqiy, instrument, lad-tonal, tarbiya, estetik, repertuar, san'at, bolalar, diapazon, kompozitsiya, o'yinlar, fortepiano, ohang, ma'naviy.

Аннотация. В данной статье рассматриваются содержание и методы профессионально-методической подготовки будущих музыкальных руководителей к музыкальной деятельности в дошкольных образовательных учреждениях. Освещена роль и значение музыки в неисчерпаемых возможностях воздействия на психику человека. Он осветил формирование эстетического вкуса детей посредством музыкальных занятий, ознакомление с шедеврами мирового музыкального искусства, обучение средствам выражения музыки, пробуждение любви к произведениям высокого музыкального искусства. Также в статье анализируются возможности развития творческих способностей, навыков работы в команде и содержательной организации свободного времени в процессе музыкальных занятий. На практических примерах раскрыты воспитательные, эстетические и социальные функции слушания музыки.

Ключевое слово: Музыкальный, инструментальный, лад-тональный, воспитательный, эстетический, репертуар, искусство, дети, диапазон, композиция, игры, фортепиано, мелодия, духовный.

Abstract. This article discusses the content and methods of professional-methodological preparation for musical activity of future music teachers in preschool educational institutions. The role and significance of music's inexhaustible possibilities of influencing the human psyche are highlighted. It illuminates the formation of children's aesthetic taste through music lessons, familiarization with the masterpieces of world musical art, teaching the expressive means of music, and awakening love for works of high musical art. The article also analyzes the possibilities of developing creativity, teamwork skills, and meaningful organization of leisure time during music lessons. Through practical examples, the educational, aesthetic, and social functions of listening to music are revealed.

Key words: musical, instrumental, modal-tonal, upbringing, aesthetic, repertoire, art, children, range, composition, games, piano, melody, spiritual.

Kirish. Bo'lajak musiqa rahbarlarini musiqiy faoliyatga kasbiy –metodik tayyorlash maktabgacha talim tizimida musiqiy estetik tarbiyaning samaradorligini taminlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu tayyorgarlikning mazmuni musiqa rahbarining bolalar bilan bevosita ishlashida zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma malakalar hamda metodik qobiliyatlarni shakllantirishga qaratilgan.

Kasbiy-metodik tayyorlanishning mazmuni. Bo'lajak musiqa rahbarlarining kasbiy–metodik tayyorgarligi quyidagi asosiy tarkibiy yo'nalishlardan tashkil topadi:



Bo'lajak musiqa rahbarlarining kasbiy-metodik tayyorgarligi quyidagi asosiy tarkibiy yo'nalishlardan tashkil topadi:

1. Musiqa-nazariy tayyorgarlik mazmuni

- bu musiqa savodi, lad-tonal tuzilishlar, ritm va metr xususiyatlari;
- bolalar musiqiy qabul qilish xususiyatlari;
- maktabgacha yoshga mos repertuar tanlash mezonlari;
- milliy va bolalar musiqasining o'ziga xosliklari.

2. Ijrochilik tayyorgarligi mazmuni

- qo'shiqni to'g'ri va obrazli ijro qilish;
- fortepiano va bolalar instrumentlarida eng kamida bazaviy darajada ijro qilish;
- bolalar bilan vokal va ritmik mashqlarni to'g'ri tashkil etish;
- musiqani harakat, raqs va ritmika bilan uyg'unlashtirish ko'nikmalari.

3. Pedagogik-metodik tayyorgarlik mazmuni

-musiqiy faoliyat mashg'ulotlarini rejalashtirish va umumiy tarbiya maqsadlariga moslashtirish;

- qo'shiq o'rgatish metodikasi, ritmik harakatlar, musiqiy o'yinlar metodlari;
- bolalar qobiliyatini baholash va individual xususiyatlarini inobatga olish;
- mashg'ulotni tashkil etishda didaktik, vizual va audio vositalardan foydalanish;
- musiqa orqali nutq, tafakkur, harakat va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish usullari.

4. AKT va innovatsion tayyorgarlik mazmuni

- audio-video materiallardan to'g'ri foydalanish;
- interaktiv dasturlar va raqamli resurslardan foydalanish;
- zamonaviy multimedia orqali bolalarda musiqaga qiziqish uyg'otish.

Bo'lajak musiqa rahbarlarini tayyorlash metodlari

Bo'lajak musiqa rahbarlarini kasbiy-metodik jihatdan tayyorlashda quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

1. Tushuntirish-amaliy metod

Musiqa nazariyasi va metodik ko'nikmalarni tushuntirish bilan birga ularni amaliy mashqlar orqali mustahkamlash.

2. Amaliy-ijrochilik metodi

Qo'shiq aytish, instrumentlarda ijro, ritmik harakat va musiqiy o'yinlarni amalda o'rganish.

3. Faoliyatga asoslangan metodlar

Musiqa rahbari tomonidan musiqiy mashg'ulot ssenariylarini tuzish, repertuar tanlash, ijodiy mashg'ulotlarni rejalashtirish kabi vazifalarni mustaqil bajarish.

4. Ijodiy metodlar

Improvizatsiya, ritmik-harakatli kompozitsiyalar, musiqaga qarab obraz yaratish va bolalar uchun musiqiy o'yinlar tuzish.

5. Integratsiyalashgan metodlar

Musiqani raqs, nutq rivojlantirish, tasviriy san'at, xalq og'zaki ijodi bilan bog'lab o'rgatish.

6. O'yin metodi

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga xos musiqiy-ritmik o'yinlar, qo'shiqli harakatli o'yinlar, instrumental o'yinchilik faoliyatlarini tashkil etish.

7. Refleksiv-tahlil metodi

Musiqa rahbarining o'z mashg'ulotlarini tahlil qilishi, qiyinchiliklarni aniqlashi va ularni bartaraf etish bo'yicha mustaqil ish olib borishi.

Yurtimizda musiqa san'atiga hukumat miqyosida e'tibor berilayotgan sharoitda musiqa rahbari zimmasiga ham yangi va yanada ko'proq mas'uliyat yuklanmoqda. Demak, musiqa rahbarlarining yangi avlodi ham shunga muvofiq kasbiy darajaga ega bo'lishi kerak. Shuning uchun ham bo'lajak musiqa rahbarining kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarning oliy o'quv yurtlarida bilimlarini mustahkamlashda professor-o'qituvchilarning ham o'rni beqiyos. Ular olgan bilim, malaka va ko'nikmalarini to'g'ri yo'naltirishda yordam berishlari muhim jarayon hisoblanadi.



Bu borada bo'lajak mutaxassislarning eng yuqori natijaga erishishlarida kasbiy ko'nikmalarga oid bilimlari yordam beradi. Bo'lajak musiqa rahbari o'qish davrida olgan bilimlarini kasbiy faoliyatida mohirona qo'llay olishi, shu bilan birgalikda pedagogik faoliyatning dastlabki yo'llarida o'z kasbiga nisbatan mas'uliyatli bo'lishi, o'zining kasbiy salohiyatini muntazam tarzda takomillashtirib borishi, yo'l qo'yilgan kamchiliklardan oqilona xulosa chiqarish va ularni bartaraf etish choralari ko'rish kelajakda yaxshi natijaga erishishga yo'l ochadi. Bu shuni anglatadiki, bo'lajak musiqa rahbari pedagogik faoliyatga faqatgina kasbiy-metodik jihatdan tayyorlanishi emas, balki bevosita pedagogik faoliyatda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlash, tahmini baho berish, zaruriy korrelyatsion choralar ko'rishga ham tayyor bo'lishi lozim.

Bolalar bog'chalarida musiqa mashg'ulotlarini o'tkazishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad, kichkintoylar qalbida nafosatga mehr uyg'otish, ularni barkamol inson qilib tarbiyalab, voyaga yetkazishdir. Mashg'ulotlar jarayonida bolalarda milliy musiqa ohanglari yordamida zaruriy bilim va ko'nikmalar tarkib toptiriladi. Bu mashg'ulotlardagi har bir faoliyat turi bolalarning musiqiy didini rivojlantiradi. Musiqiy mashg'ulotlar oldiga qo'yilgan har qanday maqsad va vazifalarni amalga oshirish, avvalo musiqa rahbarining pedagogik tayyorgarligiga bog'liq.

Musiqiy mashg'ulotlar bog'chada o'tiladigan boshqa mashg'ulotlardan ancha farq qiladi va o'ziga xos xususiyatga ega. Bu xususiyatlar quyidagilardan iborat:

-musiqa mashg'ulotlari musiqa savodi va ijrochilikka doir bir necha faoliyat turlaridan (qo'shiq kuylash, musiqa tinglash, musiqaga mos harakatlar bajarish, musiqa savodi va bolalar cholg'u asboblari jo'r bo'lish) tashkil topadi;

-bu mashg'ulotlar boshqa mashg'ulotlardan o'zining ifoda vositalari, ya'ni "tili" bilan farq qiladi. Tasviriy san'at ranglar bilan, adabiyot so'z bilan, musiqa esa tovushlar orqali vujudga keladigan ohanglar vositasida insonga ta'sir etadi;

-musiqa mashg'ulotlari bolalarning ruhiyatiga emotsiyasiga faol ta'sir ko'rsatib, ularni quvontiradi, ijodiy kechinmalar hosil qilib, ma'naviy ozuqa beradi;

-musiqa mashg'ulotlari jismoniy tarbiya, rasm, odobnoma, atrofimizdagi olam kabi mashg'ulotlar bilan chambarchas bog'liqdir.

Musiqiy mashg'ulotlarni olib borishda musiqa rahbari kichkintoylarning yoshi va qiziqishlarini e'tiborga olishi lozim. Mashg'ulotning tuzilishi o'quv materiallarining mazmunidan kelib chiqishi kerak. Bunda asarlarning ta'limiy, tarbiyaviy ahamiyati, badiiy saviyasi, bolalar yoshiga mosligining hisobga olinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Musiqa mashg'ulotlarining tuzilishi quyidagi faoliyat turlaridan iborat:

1. Musiqiy - ritmik harakatlarni bajarish
2. Musiqa tinglash
3. Musiqa savodi
4. Qo'shiq kuylash
5. Bolalar cholg'u asboblari jo'r bo'lish.

Endi har bir faoliyat qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Musiqiy ritmik harakatlar. Milliy ruhni o'zida aks ettirgan xalq qo'shiqlari, laparlari bolalarning olamni badiiy his etishlariga, zavqlanishlariga yordam beradi. Musiqiy obrazlarga muvofiq turli xarakterdagi harakat va raqslarni, turli obrazlarni tasvirlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ritmik harakatlar musiqiy qobiliyatni shakllantirish va rivojlantirishda juda muhimdir. Musiqiy - ritmik harakatlar bolalar ruhiyatiga musiqiy asarning mazmuni va kayfiyatini singdiradi, bu bolalarning jismoniy sog'lom bo'lishlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

Musiqa tinglash. Har bir bolaning musiqa tinglash madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bola avvalo musiqani idrok etib, so'ngra unga mos harakatlar bajaradi;

Musiqa savodi. Musiqa mashg'ulotlarida bolalar qo'shiq kuylash, musiqa tinglash bilan birga musiqiy asarlarni tuzilishi, tempi xarakteri, ladi, kuyi, ritmi, tovush balandligini ham ongli ravishda anglashlari lozim. Bu ularning aqliy salohiyati, musiqiy uquvi, xotirasi, nutqi, ongi va bilimini oshiradi.



Qo'shiq kuylash. Qo'shiq kuylash jarayonida bolalarning nutqi, musiqiy uquvi, musiqiy qobiliyati, xotirasi rivojlanadi. Jamoa bo'lib qo'shiq kuylash bolalarni do'stlikka chorlaydi ularni o'zaro hurmat tabiatga va Ona - Vatanga muhabbat kabi tuyg'ularini tarbiyalaydi;

Bolalar cholg'u asboblari jo'r bo'lish. Musiqa mashg'ulotlarida eng qiziqarli barcha bolalar sevib qatnashadigan faoliyat turidir. Bolalar musiqa cholg'u asboblari orqali jonli ijro har qanday bolani o'ziga jalb etadi. Ularning musiqaga bo'lgan qiziqishlarini yanada oshiradi, ritm tuyg'usi, musiqiy uquvi, xotirasini mustahkamlaydi. Kichikintoylarda ajablanish, zavqlanish, hayratlanish, quvonish kabi ruhiy holatlarni vujudga keltiradi.

V.N.Shatskaya o'quvchilarda musiqani his qilish va tushunish qobiliyatini tarbiyalash lozimligini ko'p marotaba uqtirgan. Musiqiy tarbiya berish, har bir bolada mavjud musiqiy qobiliyat va iste'dodni tarbiyalash, o'quvchining aqliy, fiziologik, mehnat va estetik xususiyatlarini shakllantirish aynan musiqa san'ati orqali, ma'lum bir tizimga solingan musiqiy ta'lim va tarbiya orqali amalga oshiriladi, deydi olim.

Turli ko'rgazmalar, tanlovlarda ishtirok etish tarbiyanuvchilar uchun katta ahamiyatga ega, chunki, bu rivojlanayotgan shaxsning o'zini o'zi qadrlash darajasiga ta'sir qiladi. Har qanday kreativlik qobiliyatiga asoslangan ijodiy ish - bu o'qituvchi maqsadli ravishda bir guruh o'quvchilar yoki individual bitta talaba uchun muvaffaqiyat holatini yaratishi mumkin bo'lgan jarayondir. Bundan tashqari, fan olimpiadalari va musobaqalar yanada qobiliyatli va iqtidorli o'quvchilarni aniqlash va rivojlantirishga yordam beradi.

Muvaffaqiyat holatini yaratishga yordam beradigan yana bir usul, bu maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilari bir xil murakkablikdagi o'quv topshiriqlarini bajarishda tabaqalashtirilgan yordam berish sanaladi. Masalan, o'zlashtirishda ortda qoladigan tarbiyalanuvchilarning maslahat kartochkalarini, yaqinlashtirilgan javob rejalarini, ko'rsatmalar kartalarini va taqdim etilgan vazifani bajarishga imkon beradigan boshqa materiallardan foydalanishlari mumkin. Musiqa fani o'qituvchisi maktab o'quvchilarida katta xohish va qiziqish bilan mehnat qilish istagini shakllantirishga yordam beradi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanuvchalarni kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda "bilishni xohlayman" tuyg'usini rag'batlantirish juda muhim rol o'ynaydi. Muvaffaqiyat ilhomlantiradi, yangi narsalarni o'rganish, qiyinroq ishlarni bajarish istagini uyg'otadi.

Kichik yoshdagi bolalar 2-3 ta nota oralig'idagi qo'shiqlarni kuylay oladilar. Bolalar kattalar kuylarini eshitib, keyin o'zlari ham shu kuyni kattalardek kuylashga harakat qiladilar. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ovoz apparati mukammal rivojlanmagan (tovush paylari rivojlanmagan, nozik, nafas kuchsiz va boshqalar). Bola rivojlangani sari organizm va qo'shiqchilik organlari ham takomillashadi. Maktabgacha yoshdagi bola ovozi yetarli daajada yorqin bo'lmaydi. Bu muammolar ustida ko'pgina tadqiqotchilar ilmiy ishlar va izlanishlar olib borishgan. Bolaning ovoz xususiyatlari, ularning diapazoni imkoniyatlari haqida N.D.Orlov, E.I.Almazov, N.A.Metlov, N.A.Vetlugina, A.D.Voinova, R.T.Zinichlar shular jumlasidandir. Ular o'z ilmiy ishlarida "bolaning tabiiy ovozi re 1 - si 1, ya'ni undan yuqori va pastki notalami bola kuylaganda tovush zo'riqishi va uni siqib kuylashi mumkin. Bu bolalarning tovush paylari shikastlanishiga olib kelishi mumkin". Bu muammolarga yo'l qo'ymaslik uchun aniq maqsadga yo'naltirilgan va puxta o'ylab chiqilgan repertuar tanlanishi kerak.

Bolalarga qo'shiq o'rgatayotganda va repertuar tanlaganda nimalarga e'tibor berilishi kerak? Har bir qo'shiq ma'lum pedagogik maqsadlarni amalga oshirishni ko'zga tutib tanlanadi. Unda har bir yangi qo'shiq oldingisidan hosil etilgan kuylash malakalarini mustahkamlaydi va ularni rivojlantiradi.

Qo'shiq diapazoni bolalar ovoziga mosligi, badiiy g'oyaviy mazmuni, bolalar dunyoqarashi va yoshiga mos bo'lishi kerak.

Qo'shiqlarni quyidagi talablarga ko'ra tanlash tavsiya etiladi:

1. Qo'shiqni tarbiyaviy ahamiyati, g'oyaviy mazmuni, musiqiy tuzilishi va xarakterining bolalar yoshiga mosligi.

2. Qo'shiq matnining osonligi, badiiy yuksakligi, bolalarning lug'at boyligiga mosligi va ularning nutqini va tafakkurini o'stirish uchun xizmat qilishi.



3. Qo'shiq ohangi, uning xarakteri (xushchaqchaq, quvnoq, marsh, mungli, g'amgin, bayramona, ko'tarinki ruhda), lad va tessituras, ovoz diapazoni bolalar yoshiga mos bo'lishi.

4. Qo'shiqning badiiy xususiyatlari va ifodaviyligi, bolalar idrokiga mosligi, garmonik tuzilishi va ohangdoshligi.

5. Qo'shiq shakli (1, 2 qismli yoki kuplet shaklida tuzilganligi) naqoratning mavjudligi.

Qo'shiqni tanlashdagi bolalarga qisqa, mazmunli, obrazli, qiziqarli hikoya qilib beriladi. Qo'shiq mazmunidagi axloq-odob, tabiat, ona Vatan, mehr-muhabbat haqidagi g'oyalarni bolalar ongiga singdirib, ularda qiziqish uyg'otadi.

Badiiy qo'shiqlar sirasiga D.Omonullayevning bolalar uchun yozilgan "Diloromning qo'shig'i", "Buvijonim", "Aziz bo'ston - O'zbekiston", "Navro'zim", "O'zbekiston-Vatanim manim"; N.Norxojayevning "O'ynasangchi tipratikan", "Nevaralar qo'shig'i", "Kapalak va kamalak", "Kakligim", "Shaftoliga savolim", "Navo'zim - sho'x sozim", "Salom bergan bolalar", "Buvijonim yaxshisiz", "Gullar manim kulganim", "Yaxshi bola", "Biz askarmiz"; Sh.Yormatovning "Ay-yay-yay", "Islom bobo"; A.Mansurovning "Muzqaymoq", "Vatanginam"; F.Nazarovning "Inoq o'ynaymiz", "Paxtaoy", "Qish chog'lari" va boshqa ko'plab O'zbekiston kompozitorlarining qo'shiqlari bolalar ijodiyotida so'nmas iz qoldirib ularning badiiy tarbiyasi va didini o'stirishga yordam beradi.

Qo'shiqni tarbiyachi ifodali qilib ijro etib beradi. Qo'shiq mazmuniga mos tasviriy san'at qo'shiq mazmuniga va tuzilishiga xos savol-javoblar qilib, qo'shiqni musiqiy jummalarga bo'lib o'rgatadi. So'ngra qo'shiq mazmuniga mos musiqiy-ritmik harakatlar bilan o'rgata boshlaydi. Matn va ohang talaffuzning aniqligi ma'lum me'yorga tushgandan so'ng, qo'shiqning badiiy ijrosiga erishildi. Qo'shiqni vaqti-vaqti bilan sayr vaqtida, mashg'ulotdan-mashg'ulotga qadar takrorlab kuylab turish lozim, aks holda uning matni bolalar xotirasidan ko'tariladi va unga nisbatan qiziqish susayadi. O'qituvchi har bir mashg'ulotda ayniqsa, yangi qo'shiqni o'rganishdan oldin, ilgari o'rgatilgan qo'shiqni takrorlab turish, bolalar ijrosidagi aytim nuqsonlarni tuzatib borishga yordam beradi. Bolalar toliqmasliklari uchun qo'shiq o'rgatish shakllari o'zgartirilib turiladi. Masalan: guruhlarga bo'lib o'rgatish; yakkaxon va guruh jo'rligida; musiqiy harakatlar yordamida amalga oshirilib; qo'shiq matniga mos raqs elementlarini o'ylab ko'rishga va o'zlari uni ijro etishga undab ko'rish yaxshi samara beradi. Qo'shiq mukammal o'rganilgandan so'ng, ularning qiziqishi yanada ortadi. Shuningdek, mashg'ulot shakllarini (noan'anaviy mashg'ulotlar) o'zgartirilib turish ham mashg'ulotlarda bolalarning zerikishini oldini olib, qiziqishini kuchaytiradi.

Shu bilan birga tarbiyalanuvchilarga doimiy ravishda musiqiy asboblardan foydalanish usullarini tushuntirish va o'rgatish, shaxsiy himoya vositalari, birinchi yordam haqida ma'lumot berib borish kerak. Tadqiqotimiz davomida olib borgan bir necha yillik kuzatishlarimiz va mavjud holat tahlili natijasida biz bo'lajak musiqa rahbarlarining kasbiy-metodik qobiliyatlarni rivojlantirishda "Musiqa" darslari asosida quyidagi innovatsion metodlardan foydalanish yuqori samara berishi aniqlandi:

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Yo'ldoshev T. "Tarbiyaning nazariy asoslari". –Toshkent: O'qituvchi, 2007 yil.
2. Raxmonov. A. "Musiqa pedagogikasi asoslari". - Toshkent: ilm Ziyo, 2008 yil.
3. Abduraxmonova Z. "Estetik tarbiya va musiqa darslarning ahamiyati". // talim va tarbiya, 2021, №4. V. 25-28.
4. Sharipova G. "Musiqa talimda innovatsion yondashuvlar". //Zamonaviy talim,2020№1. –V. 33-36



Isayeva Nigora Rashidovna,
*O'zbekiston davlat konservatoriyasi katta o'qituvchisi,
Xalqaro Nordik universiteti mustaqil izlanuvchisi*

MILLIY MADANIYAT TIMSOLLARI VA ULARNING MUSIQA TA'LIMIDAGI AHAMIYATI: DUTOR VA DOMBRA CHOLG'ULARI MISOLIDA

Annotatsiya. Maqolada dutor va dombra Markaziy Osiyo xalqlarining milliy madaniyatining muhim ramzlari sifatida hamda ularning musiqa ta'limidagi ahamiyati yoritiladi. Ushbu cholg'ularning tarixiy ildizlari, konstruktiv xususiyatlari va madaniy merosni saqlash hamda avlodlardan avlodga yetkazishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, ularning pedagogik imkoniyatlari, o'quvchilarda musiqiy ko'nikmalarni, estetik didni va milliy o'zlikni shakllantirishdagi ta'siri alohida e'tibor markazida bo'lgan. Dutor va dombraning ta'lim muassasalarida qo'llanilishi hamda zamonaviy madaniy-ma'rifiy loyihalardagi o'rni ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: dutor, dombra, milliy madaniyat, musiqa ta'limi, cholg'u tarixi, an'anaviy musiqa, musiqiy ko'nikmalar, pedagogik ahamiyat, madaniy meros, talaba tarbiyasi, musiqa loyihalari, milliy o'zlik.

Аннотация. В статье рассматриваются дутар и домбра как важные символы национальной культуры народов Центральной Азии и их значение в музыкальном образовании. Анализируются исторические корни и конструктивные особенности данных инструментов, а также их роль в сохранении и передаче культурного наследия. Особое внимание уделяется их педагогическому потенциалу, влиянию на формирование музыкальных навыков, эстетического вкуса и национального самосознания у учащихся. Рассматривается использование дутара и домбры в образовательных учреждениях, а также их место в современных культурно-просветительских проектах.

Ключевые слова: дутар, домбра, национальная культура, музыкальное образование, история инструментов, традиционная музыка, музыкальные навыки, педагогическое значение, культурное наследие, воспитание студентов, музыкальные проекты, национальная идентичность.

Annotation: The article examines the dutor and dombra as important symbols of the national culture of the peoples of Central Asia and their significance in music education. It analyzes the historical roots and structural features of these instruments, as well as their role in preserving and transmitting cultural heritage. Particular attention is paid to their pedagogical potential and their influence on the development of musical skills, aesthetic taste, and national identity among students. The use of the dutor and dombra in educational institutions and their place in modern cultural and educational projects are also discussed.

Key words: dutor, dombra, national culture, music education, instrument history, traditional music, musical skills, pedagogical significance, cultural heritage, student upbringing, music projects, national identity.

Kirish. Dutor va dombra Markaziy Osiyo xalqlari uchun muhim ramziy ahamiyatga ega bo'lgan cholg'u asboblari hisoblanadi. Ular turli madaniy muhitlarga mansub bo'lsa-da (dutor asosan O'zbekiston va Tojikiston hududlariga, dombra esa Qozog'istonga xos), har ikkala cholg'u ham o'z xalqlarining musiqiy hayotida alohida o'rin tutadi. So'nggi o'n yilliklarda an'anaviy cholg'ularni tiklash va rivojlantirishga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda, natijada dutor va dombra Markaziy Osiyo mamlakatlari ta'lim tizimida muhim o'quv vositasiga aylanmoqda. Mazkur cholg'ular nafaqat milliy musiqa madaniyatining yorqin namunalari sifatida namoyon bo'ladi, balki ta'lim va tarbiya jarayonida samarali vosita vazifasini ham bajaradi. Shu bois ular musiqa ta'limining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Ularning kelib chiqishi, tuzilishi, an'anaviy musiqa tizimidagi o'rni hamda ta'lim jarayonidagi ahamiyatini o'rganish ilmiy jihatdan muhim masalalardan biridir. Ayniqsa, bugungi kunda ta'lim tizimida an'ana va innovatsiyalar uyg'unlashib borayotgan sharoitda bu masala yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi.



Dutor va dombra cholg'ularining tarixi juda qadimiy davrlarga borib taqaladi va ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xususan, dator Markaziy Osiyo hududida ming yildan ortiq vaqt davomida mavjud bo'lib kelayotgan qadimiy cholg'ulardan biridir. Uning shakllanishi va takomillashuvi turkiy hamda forsiy xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, aynan shu omillar natijasida u O'zbekiston, Tojikiston va Turkmaniston musiqa an'alarining ajralmas qismiga aylangan.

Dombra esa o'z navbatida qozoq xalqiga xos milliy cholg'u bo'lib, uning tarixi va rivoji qozoq xalqining an'analari bilan uzviy bog'liqdir. Ushbu cholg'u qozoq milliy o'zligining muhim timsoliga aylangan bo'lib, u orqali nafaqat xalq qo'shiqlari, balki jamiyat tafakkurining shakllanishida muhim o'rin tutgan epik asarlar ham ijro etilgan. Dombra ijrochiligi negizida qozoq xalqining o'z madaniy o'zligini musiqa orqali saqlab qolish va rivojlantirishga bo'lgan intilishi mujassamdir. Shu bois bu cholg'u kundalik hayotda hamda turli marosim va ijtimoiy tadbirlarda keng qo'llanilib, xalqning ma'naviy va madaniy hayotining ajralmas qismiga aylangan.

Dutor va dombra kabi musiqa cholg'ulari Markaziy Osiyo xalqlarining boy musiqiy merosini saqlash va davom ettirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu cholg'ular orqali dostonlar, xalq qo'shiqlari, kuylar (ya'ni cholg'u asarlari) hamda og'zaki an'ananing ajralmas qismi bo'lgan boshqa janrlar ijro etilgan. Shu jihatdan ular tarix va madaniyatni avlodlararo yetkazuvchi o'ziga xos vosita vazifasini bajaradi. Ayniqsa, xalq qo'shiqlari va epik asarlar ijrosida dator va dombra alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bunday asarlar ko'pincha aynan ushbu cholg'ular jo'rligida ijro etilgan. Mazkur cholg'ular orqali yangragan musiqa nafaqat estetik zavq bag'ishlagan, balki insonlarda milliy g'urur, o'z madaniyatiga mansublik hissinin shakllantirishda ham muhim tarbiyaviy rol o'ynagan.

So'nggi yillarda dator va dombra cholg'ularini o'rganishga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada ortdi. Yosh ijrochilar va bastakorlar ushbu an'anaviy cholg'ularni zamonaviy musiqa amaliyoti bilan uyg'unlashtirishga intilmoqda. Texnologiyalar rivojlanishi natijasida bu cholg'ularda ijro etilgan musiqani yozib olish va targ'ib qilishning yangi usullari yuzaga kelib, keng auditoriyaga dator va dombra ohanglarining o'ziga xosligini anglash imkonini bermoqda.

Shu bilan birga, musiqa maktablari va oliy ta'lim muassasalari darajasida ham ushbu an'analarni tiklash va asrab-avaylash borasida tizimli ishlar olib borilmoqda. Dutor va dombra nafaqat an'anaviy sahna ijrochiligida, balki zamonaviy musiqa san'atida ham keng qo'llanilayotgani ularning mintaqa musiqiy madaniyatidagi barqaror o'rnini ko'rsatadi. O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston kabi Markaziy Osiyo davlatlarida bu cholg'ular ta'lim dasturlarida alohida e'tibor bilan o'qitilmoqda, bu esa ularning madaniy tiklanish jarayonidagi muhim ahamiyatini tasdiqlaydi.

Markaziy Osiyodagi musiqa maktablari, kollej va universitetlar kabi ta'lim muassasalarida dator va dombra musiqa ta'limida muhim o'rin egallashda davom etmoqda. Ko'plab talabalar bu cholg'ularni bolalikdan o'rganishni boshlaydi, bu esa ularga o'z madaniy merosi va an'alarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ushbu cholg'ularni o'quv dasturlariga kiritish nafaqat an'anaviy ijro uslublarini o'zlashtirishga yordam beradi, balki boshqa torli cholg'ularni chalish uchun zarur bo'lgan texnik va ijodiy ko'nikmalarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Dombra va dator ta'lim muassasalarida talabalar nafaqat texnik mahorat, balki musiqiy va ijodiy ko'nikmalarni shakllantirishda faol qo'llaniladi. Ushbu cholg'ularni o'quv jarayoniga kiritish madaniy merosni saqlash va an'analarni zamonaviy ta'lim tizimiga muvaffaqiyatli integratsiya qilishga xizmat qiladi.

Dutor va dombra o'quv dasturlarida ishlatilishi talabalar musiqiy qobiliyatini va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bu cholg'ularda chalish orqali talabalar nafaqat ijro texnikasini o'zlashtiradi, balki eshitish qobiliyati, ritm tuyg'usi va improvizatsiya qilish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Shuningdek, ijrochilar texnikani egallash bilan birga jamoaviylik, an'analarga hurmat va avlodlararo muloqot kabi muhim madaniy qadriyatlarni ham o'rganadi. Ta'lim kontekstida dator va dombra nafaqat cholg'u vositasi, balki talabalarda madaniyat va musiqaga kompleks yondashuvni shakllantiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi, bu esa milliy g'urur, tarixiy an'analarga hurmat va vatanparvarlik ruhini tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.



Bugungi tezkor dunyo o'zgarishlari sharoitida milliy va madaniy o'zlikni saqlash eng dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda. Dutor va dombra ushbu o'zlikni mustahkamlashda alohida rol o'ynaydi, xalqning madaniy qadriyatlari va an'alarini saqlab qolish va avloddan-avlodga yetkazishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu cholg'ular tarix bilan, shuningdek, Markaziy Osiyo xalqlari madaniy asosini yaratgan davr va voqealar bilan bog'lanish imkonini beradi. Shu bois ular madaniy loyihalar va ta'lim tashabbuslarida madaniy xilma-xillikni saqlashga xizmat qiluvchi muhim elementlarga aylanishi mumkin.

Musiqqa ta'limida va madaniy tadbirlarda dator va dombra qo'llanilishi nafaqat musiqiy an'analarni saqlash, balki avlodlar o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlashga, bilim va ko'nikmalarni kelajak avlodga yetkazishga ham yordam beradi. Dutor va dombra yangi avlodga o'zlarini faqat joriy davr bilan cheklangan emas, balki ulkan madaniy va tarixiy jarayonning bir qismi sifatida his qilish imkonini beradi. Ushbu cholg'ular yoshlar uchun nafaqat musiqiy qobiliyatlarini tiklash va rivojlantirish, balki ming yillar davomida davom etayotgan madaniyatdagi o'z o'rnini anglash imkoniyatini ham yaratadi. Dutor va dombra chalish, ta'lim dargohlarida, musiqa maktablarda, madaniy loyihalarda yoki oilaviy bayramlarda bo'lsin, turli davrlarni bog'lovchi ko'priklarni vazifasini bajaradi va yoshlar uchun o'z madaniy mansubligiga nisbatan g'urur hissini shakllantiradi.

Bu cholg'ularni o'rganish orqali yangi avlod nafaqat ijro texnikasini egallaydi, balki ajdodlarining ruhini va davr ruhini ham qabul qiladi. Har bir dator yoki dombra asarida butun bir dunyo mujassam: bu dunyo xalqlar madaniyati va o'zligining asosini tashkil etadi. Mazkur chuqur musiqiy va madaniy meros yoshlar orasida an'analarga hurmat, bilimlarni avloddan-avlodga yetkazish va tarixiy xotirani saqlash kabi qadriyatlarni shakllantiradi. Ko'plab zamonaviy yosh musiqachilar uchun bu cholg'ularda chalish faqat musiqa bilan shug'ullanish emas, balki o'z madaniyatiga mansub ekanlikni tushunish, uning ahamiyatini va betakrorligini his qilish vositasidir.

Dutor va dombra ahamiyati faqat musiqiy ijro bilan cheklanmaydi; ular zamonaviy sharoitda madaniy o'zlikni mustahkamlovchi muhim elementlarga aylanadi. Ushbu cholg'ularda chalish nafaqat texnik mahoratni o'zlashtirish, balki o'z tarixini va an'alarini chuqur tushunish yo'lidir. Ko'plab zamonaviy musiqachilar noyob ijro uslublarni saqlashga, xalq musiqasini zamonaviy tendensiyalar va qarashlar asosida talqin qilishga intiladi, shu orqali qadimiy melodiya va kuylarga yangi nigoh bilan yashovchanlik bag'ishlaydi.

Dutor va dombra o'tmish bilan hozirgi zamon o'rtasidagi muhim bog'lovchi vositalar sifatida xizmat qiladi. Ular nafaqat musiqiy hayotda, balki mintaqaning ijtimoiy hayotida ham muhim rol o'ynaydi, madaniy ko'priklarni mustahkamlab, yoshlarning milliy o'zligini chuqurroq anglashiga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, dator va dombra oddiy cholg'u emas, balki madaniy merosni davom ettirishning jonli timsoliga aylanadi; ular yosh avlodga an'analarni davom ettirish va ularni yangi kontekstda rivojlantirish imkonini beradi, bu esa ularni bugungi kunda ham ahamiyatli va dolzarb qiladi.

Shunday qilib, dator va dombra nafaqat yangi avlodning musiqiy tarbiyasida muhim rol o'ynaydi, balki milliy o'zlikni mustahkamlovchi madaniy marker sifatida ham xizmat qiladi. Ular o'tgan va hozirgi zamon o'rtasidagi uzviy bog'lanish vositasi bo'lib, yoshlar o'z merosini saqlash va uni rivojlantirish uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olish imkonini beradi.

Globalizatsiya sharoitida an'anaviy madaniy amaliyotlar osongina unutilishi mumkin, shuning uchun dator va dombra Markaziy Osiyo xalqlarining noyobligini va o'ziga xosligini saqlashning ramziga aylanadi. Ularning ta'lim dasturlarida va madaniy loyihalarda qo'llanilishi yoshlar orasida milliy g'urur, tarixiy xotira va madaniy mas'uliyatni rivojlantiradi. Shu bilan birga, ular avlodlar o'rtasidagi madaniy bog'lanishni mustahkamlash, qadriyatlarni kelajak avlodga yetkazish va xalq musiqasini davom ettirishda muhim rol o'ynaydi. Dutor va dombra orqali yoshlar nafaqat milliy an'analarni davom ettiradi, balki ularni yangi kontekstda rivojlantirib, zamonaviy musiqiy va madaniy jarayonlarga moslashtiradi. Bu esa ular uchun faqat o'tgan asrlar merosini o'rganish emas, balki uni bugungi zamon sharoitida yangicha shakllantirish imkoniyatini beradi.



Shunday qilib, dutor va dombra nafaqat tarixiy meros, balki zamonaviy musiqa va madaniyatning ajralmas qismi sifatida rivojlanmoqda. Ularning oʻrni nafaqat musiqiy taʼlim va ijroda, balki milliy oʻzlikni mustahkamlash va madaniy identifikatsiyani shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Markaziy Osiyoda dutor va dombra dasturlari va loyihalar orqali yoshlar tarix va madaniyat bilan bogʻlanadi, madaniy merosni saqlash va rivojlantirish masʼuliyatini oʻz zimmasiga oladi. Shu tariqa, ular avlodlar oʻrtasidagi koʻprik vazifasini bajaradi, milliy va madaniy qadriyatlarni yangi shaklda ifodalaydi va butun mintaqaning madaniy landshaftini boyitadi. Kelajakda bu cholgʻularni taʼlim va madaniy jarayonlarga yanada kengroq integratsiya qilish Markaziy Osiyo madaniyatining noyobligini saqlash va rivojlantirishda muhim rol oʻynaydi.

Список литературы

1. Жубанов, А. Казахский народный музыкальный инструмент – домбра / А. Жубанов // Музыкознание. – Алма-Ата, 1976. – Вып. VIII–IX.
2. Tashmatova A. “Каталог музея музыкальных инструментов. Ташкент. 2006.
3. Музыка народов Центральной Азии. Алматы, 2009.
4. Кароматов Ф. “Узбекская инструментальная музыка”. Ташкент. 1972.
5. Tashmatova A. “Ijrochilik san’ati tarixi” “Musiq” nashriyoti, Toshkent 2017
6. Музыка тюркского мира. Алматы, 2009.
7. Использованные интернет-сайты / Used websites
8. <https://ru.wikipedia.org>
9. www.disserskat.com



Axmedov Nosirbek Shuhrat o'g'li,
Urganch davlat pedagogika inistituti mustaqil tadqiqotchisi

TALABALARNI KASBIY TAYYORLASHDA XORAZM DOSTON- IJROCHILIGIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarni kasbiy tayyorlash jarayonida Xorazm doston-ijrochiligi namunalariidan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etiladi. Xususan, milliy madaniy merosning muhim tarkibiy qismi bo'lgan dostonchilik san'atining tarbiyaviy, estetik va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi o'rni asoslab beriladi. Tadqiqotda talabalar shaxsini har tomonlama rivojlantirishda doston matnlari, ijrochilik uslublari va baxshichilik an'analaridan foydalanishning metodik imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, maqolada pedagogik jarayonda Xorazm dostonlarini qo'llashning samaradorligini ta'minlovchi asosiy omillar – mazmuniy integratsiya, innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, milliy qadriyatlarga tayanish hamda talabalarning ijodiy faoliyatini faollashtirish kabi shart-sharoitlar aniqlangan.

Tayanch iboralar: doston, cholg'u, tor, akkardion, musiqa, aytim, pedagogik shart-sharoit, folklor, xalq og'zaki ijodi, an'ana, ta'lim, ertak.

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические условия использования образцов хорезмского эпического исполнительства в процессе профессиональной подготовки студентов с научно-теоретической и практической точек зрения. В частности, обосновывается значение эпического искусства как важной составляющей национального культурного наследия в развитии воспитательных, эстетических и профессиональных компетенций. В исследовании раскрываются методические возможности использования текстов эпоса, исполнительских приемов и традиций бахшичества в всестороннем развитии личности студентов. Кроме того, в статье определены основные факторы, обеспечивающие эффективность применения хорезмских эпосов в педагогическом процессе: содержательная интеграция, использование инновационных образовательных технологий, опора на национальные ценности, а также активизация творческой деятельности студентов.

Ключевые слова: эпос, музыкальные инструменты, тор, аккордеон, музыка, вокальное исполнение, педагогические условия, фольклор, устное народное творчество, традиция, образование, сказка.

Abstract. This article analyzes the pedagogical conditions for using samples of Khorezm epic performance in the professional training of students from both theoretical and practical perspectives. In particular, the role of epic art as an essential component of national cultural heritage in developing educational, aesthetic, and professional competencies is substantiated. The study reveals the methodological possibilities of using epic texts, performance techniques, and the traditions of bakhshi art in the comprehensive development of students' personalities. Furthermore, the article identifies the main factors ensuring the effectiveness of applying Khorezm epics in the pedagogical process, including content integration, the use of innovative educational technologies, reliance on national values, and the activation of students' creative activities.

Key words: epic, musical instruments, dutar (tor), accordion, music, vocal performance, pedagogical conditions, folklore, oral folk art, tradition, education, fairy tale.

Kirish. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning harakatlar strategiyasini amalga oshirish barobarida o'tgan qisqa muddat davomida xalq xo'jaligining hamma sohalarida, shu jumladan, musiqa ta'limida ham keskin sifat o'zgarishlari ro'y berdi. Madaniyat, san'at, adabiyot, xalq ijodiga bo'lgan munosabat davlat maqomi darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston radio va televideniesi, gazeta, jurnallarda millatimiz og'zaki ijodi namunalari va ular haqidagi ma'lumotlar muntazam ravishda yoritilmoqda. Oliy o'quv yurtlarining musiqa va ijod bilan bog'liq ta'lim yo'nalishlarida o'zbek xalq og'zaki ijodi bo'yicha o'quv mashg'ulotlari tashkil etilib, talabalar milliy musiqa merosining turli jihatlarini o'rganmoqda.



Ma'lumki, respublikamiz viloyatlari xalq og'zaki ijodining xos xususiyatlaridan tashqari maqol, topishmoq, askiya, latifa, lof, qo'shiq, ertak, doston kabi janrlar doirasida fikr yuritiladi. O'tgan asrning 80-90-yillarida oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun xalq og'zaki ijodi fanidan darslik yaratish tajribasi amalga oshgan edi. Dastlab 1980 yilda "O'qituvchi" nashriyoti H.Razzoqov, T.Mirzaev, O.Sobirov, K.Imomovlarning muallifligida birinchi darslikni e'lon qildi. Keyinchalik 1990 yilda K.Imomov, T.Mirzaev, B.Sarimsoqov, O.Safarovlar muallifligida "O'qituvchi" nashriyoti "O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi" darsligini nashrdan chiqardi. Bu darsliklarda xalq og'zaki ijodiga oid ma'lumotlar folklorshunoslik nuqtai nazaridan ilmiy asosda o'z ifodasini topgan.

Asosiy qism. "O'zbek xalq ijodi yodgorliklari" 100 tomligini asar matni, notasi va izohlari bilan nashrga tayyorlash, xalq ijodiyotining eng sara namunalari jamlanmasini bosqichma-bosqich chop etish maqsadi qo'yildi. Jahon nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ ro'yxatiga kiritilgan "Shashmaqom", "Navro'z", "Katta ashula" ob'ektlarini inventarlashtirish ishlarini yakunlash, jahon nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ ro'yxatiga kiritish uchun tavsiya etilgan "Baxshilik", "Askiya", "Lapar" va "Xalfachilik" haqida to'liq ma'lumotlarni YuNESKOga taqdim etish vazifasi qo'yildi.

Garchi doston ijrochiligini o'rganish bo'yicha dastlabki urinishlar qadim zamonlarda amalga oshirilgan bo'lsa-da, bugungi kunga kelib, aynana musiqa pedagoigkasi sohasida hali hal qilinmagan ko'plab savollar mavjud. Shu bilan birga, talabalarning doston ijrochiligini o'zlashtirishi, uning muhim xususiyatlarini tushunmasdan amalga oshmaydi. Musiqa pedagogikasi sohasida musiqa ta'limi yo'nalishi talabasining bo'lajak o'qituvchi sifatida tayyorlash muammosi MDH olimlari N.P. Labzenko tadqiqotlarida ko'p bor o'rganilganligini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Olim doston ijrochiligi haqida gap borganda uning o'z sohasidagi so'nggi ilmiy yutuqlarga qaratilishi zaruriy ehtiyoj" sifatida e'tirof etadi [1].

Doston ijrochiligi bo'lajak musiqa o'qituvchisining ta'lim mazmuni sifatida ko'rib chiqar ekanmiz, avvalo doston tushunchasini aniqlashga to'g'ri keladi. E.M. Meletinskiy doston ijrochilikni "o'tgan zamon haqida qahramonlik hikoyasi, xalq hayotining butun tasvirini o'z ichiga olgan va qahramon-botirlarning doston dunyosini harakatga keltiradigan vosita" deb ta'riflaydi [2]. Mahalliy olimlardan B.Sarimsoqov "doston – bu xalq qahramonlari haqidagi tarixiy bitiklar" deb ta'rif beradi.

Ushbu ta'rif olimlarining fikriga ko'ra, doston tushunchasi avvalo Gomerning buyuk poema va boshqa xalqlar tomonidan yaratilgan qahramonlik hikoyalari bilan bog'lanadi. O'zbek xalqining eposi hisoblangan "Alpomish", "Go'ro'g'li" turkum dostonlarning jonli an'analari manbasi ochilgandan so'ng, baxshi-shoir, jirov-oqinlarning ijodiy izlanishlari asosan qahramonlik doston ijrochiligida yuzaga kelgan aytim asarlari edi. Aristoteldan kelayotgan doston ijrochilikni qahramonlik she'riyati sifatida tushunish, bir qator o'zbek va xorijiy folklor-filologlar uchun an'anaviy hisoblanadi [3].

Eramizning V-VI asrlarida Xorazmda turmush va siyosiy hayot keskin sur'atda o'zgardi. Bu taraqqiyot o'sha davrdagi Xorazm hukumdori sur'ati tushirilgan tangalarda ham o'z aksini topdi. Siyovushni otga mingan tasviri tushirilgan tangalar islomgacha bo'lgan davrga oid ma'lumotlar, shuningdek, Siyovush tasvirining old tomonida musiqachi ayol mutriba san'atkorga xos kiyimlarni kiyib olgan go'zal malika sifatida tasvirlangan. Tangachalardagi tasvir islomgacha bo'lgan davrda ayollar musiqa chalish, qo'shiq kuylash, raqsga tushish san'atlarini mukammal o'rganib olib, uni ko'pchilik oldida namoyish etganini tasavvur qilishimizga asos bo'ladi. Islom dini kirib kelgach Xorazmda musulmonchilik urf odatlariga moslashgan xalfachilik, dostonchilik hamda shu tarzda bizgacha yetib kelgan uslublar joriy etila boshlandi. Shariat asoslarini targ'ibot qiluvchi har xil qissalar, qo'shiqlar, xikoyalar, dostonlar nomalardan "Bobo Ravshan", "Payg'ambarlar hikoyati", "Sultonbobo xikoyati", "Merojnoma", "Yusuf va Zulayxo", "Juhud o'g'lon" kabi musiqiy jixatdan boy dostonlar yaratilib keng tarqaldi.

Tarixiy manbalarda yozilishicha Afrigiylar davri VI-VIII asrlarda ko'p elatli turk xalqlarining o'g'iz qabilalari Markaziy Osiyo tekisligi, Sirdaryoning quyi oqimi va Orol bo'ylarida yashaganlar. Keyinchalik o'g'iz tillari tarqalgan bo'lib, shu bilan birgalikda musiqa madaniyatining turlari, shuningdek xalfa janri ham rivojlanadi. Xorazmda soz (garmon) tor,



santur, bulamon, zang, daf, qayroq, cholg'ulari hamda ularni nomlanishi, shu bilan birgalikda "Lazgi", "Sadri gusfand", "Orazi bom", "Ganji Qorabog'", "Norim-norim" kabi Xorazmda xozirgacha saqlanib kelayotgan kuy, raqs va qo'shiqlar nomlari kelib chiqishining tub sabablaridan biri Eroniy va Sosoniy sulolasi xalqlarining tarixan uzun madaniy yaqin aloqalari mavjud bo'lganligini ifodasidir.

Keyingi davrda Xorazm madaniyati va san'atining eng yuksak rivojlanish davri bo'ldi, Al Xorazmiy, Al Beruniy, qomusiy olimlar Al Farobiy, Al Roziy, Ibn Sino, Az Zamaxshariy, matematika ilmiga asos solgan Abu Abdullox Muhammad Xorazmiy IX-XIII asrlarda yashab ijod qilganlar va Xorazm san'ati, to'y va marosimlari haqida turli musiqiy janrlar, maqomlar, cholg'uchilar va cholg'u asboblari turlari, ularning nomlari, ashulachilar haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirganlar.

Buyuk ipak yo'li orqali Buxoro, Eron, Turkiya, Hindiston, Astraxan, Rusiya O'rta Osiyo jumladan Xorazm bilan o'zaro aloqalar rivojlandi. Savdo-sotiq, tijorat ishlarini rivojlantirish bilan birgalikda madaniyat taraqqiy ettirish borasida xarakatlar bo'ldi. Abdulg'oziy Bahodirxondan keyingi barcha xonlar musiqaga ihlos va ishtiyoq bilan qarashganlar Abdullaxon(1854) g'ijjak va tanburda Sayid Muhammadxon davrida soz va suhbat kechalari uyushtirib o'zi ham dutor va g'ijjakni o'rganib chalgan.

Muhammad Rahimxon soniy Feruz Xorazm adabiyot va san'atini yanada yuqori pog'anaga ko'tardi, uning rahnamoligida mashhur sozanda va go'yandalar yetishib chiqdi. Sayil, bayram va tantanalarda Feruzxon ashulachi, sozanda, baxshi, masxarabozlar ko'rikini o'tkazib rag'batlantirgan. Bayramlarda adabiyot va san'atning barcha turlari namoyish qilingan va shu tariqa rivojlangan. Xorazm vohasida ayniqsa Xivada xalfachilik san'ati keng rivoj topgan. Xotin-qiz xalfalarning bir turi piyola va likobchalarni bir biriga urib undan chiqqan ovozga jo'r bo'lib kuylaganlar shu bilan birgalikda xonanda va sozandalardan iborat xalfalar garmon va doira jo'rligida xalq qo'shiqlari, laparlar, yor yorlar, allalar, dostonlardan parchalar ijro qilganlar. XIX asr oxiri XX asr boshlarida xususan 1895 yildan boshlab garmon cholg'usini xalfalar san'atiga qo'shilishi bilan ularning ijodi yanada yuqori pog'anaga ko'tarildi.

Garmon cholg'u asbobining birinchi ixtirochisi germaniyalik Fridrix Bushman hisoblanadi. 1828 yilda u garmon asbobini ixtiro qiladi, lekin unga cholg'u asbob sifatida qaramaydi Bushman yasagan bu o'yinchoq musiqa asbobi 1929 yilda Kirill Demian qo'liga tushadi va u garmonni takomillashtiradi. 1830 yilda Ivan Sizov tomonidan qayta takomillashtirilib Tula garmoni nomi bilan keng tarqaladi. Natijada Rossiyaning barcha shaharlari shuningdek Qozon, Ozarbayjon va boshqa joylarga tarqalib ketadi Xorazmga garmon cholg'u asbobi savdogarlar orqali kirib kelgan.

Garmonni avval sozchi san'atkorlar ijroda qo'llashgan, keyinchalik garmon xalfalar ijodida yetakchi o'rin egalladi. 1936 yilda Xivada garmonchi qizlar ansambli tuzildi uni tuzishda O'zbekiston xalq artisti Gavharxonim Rahimova Toshkentdan kelib tashabbus ko'rsatdi. Unda Onajon Sabirova (Anash xalfa) va Madraxim Sheroziylar hamkorlik qiladilar. Xalfachi qizlar ansambli 1939 yilda Toshkent va Respublikamiz bo'ylab gastrol safarda bo'ladi Bu ansamblda Onajon Sabirova (Anash xalfa) Saraxon Ollaberganova, Roviya Otajanova, Reyima Xakimova, O'g'iljon Masharipova, Poshshaxon Matchanova kabi iste'dodli xalfalar xizmati katta. Bundan 50 yil keyin Gavharxonim Rahimova tashabbusi bilan Xivaga kelib Ozod Zaripov rahbarligidagi Xiva shahar musiqa maktabida garmonchi qizlar ansambli tashkil qilindi.

Xalfa san'atining o'ziga xos qirralari zamon talablariga muvofiq shakllangan va rivojlangan. Xorazm vohasida ilgari beri davom etib kelayotgan an'anaga muvofiq xalfalar ijod qilganlar. Ular ustoz shogird uslubida o'z ijodlarini biladigan qo'shiq va dostonlarni shogirdlariga o'rgatganlar.

Baxshilik san'ati xalqimizning benazir nomoddiy madaniy merosi sirasiga kiradi. Istiqlol yillarida mamlakatimizda mazkur yo'nalishda amalga oshirilgan qator tadbirlar uni yanada rivoj topishiga xizmat qilmoqda. Qadim zamonlardan buyon yurtimizning tog'li, cho'l va chalacho'l hududlarida chorvador va yarim chorvador aholi orasida baxshilar ijod qilib kelgan. Xalqimiz orasida baxshilar turli nomlar bilan ataladi. Masalan, Xorazmda baxshi go'yanda, ayollar orasida xalfa, Surxondaryo va Qashqadaryoda shoir, shoir baxshi soqiy, yuzboshi nomlari qo'llanilgan. Doston ijrochilari odamlarning ma'naviyatini yuksaltirib, ruhiyatiga oziq berganlar. Baxshilarning



ko'pchiligi ichki ovoz bilan bo'g'izda kuylaydi. Bu tabiatda mavjud jonli va jonsiz ohanglarning inson tasavvuridagi in'ikosi sifatida uning ruhiga o'tib, ichki ovozda o'z aksini namoyon etadi va tinglovchilar e'tiborini tortadi. Dostonlar xalq idealidagi tushuncha va tasavvurlarni, ijtimoiy-siyosiy voqealarni badiiy uslubda bayon etish bilan birga, ularda xalqning ma'naviy dunyosi, maishiy hayoti, axloqiy-estetik qarashlari, adolat, ozodlik va tenglik uchun kurash, Vatanga bo'lgan muhabbat va sadoqat kabi tuyg'ular o'zining badiiy ifodasini topadi. Shuningdek, baxshilar tarixda "o'zan", "ozan" degan nomlar bilan ham atalib, ular nasr, she'r, musiqa va raqsni qo'sha oluvchi ijrochilar bo'lishgan. "O'zgan" so'zi "o'zib ketgan" degan ma'noni anglatgan. Fitratning guvohlik berishicha, o'zanlar qo'biz cholg'usi yordamida kuylaganlar. Ular elning ulug' insonlari hisoblangan.

Xalq og'zaki ijodining so'z san'ati bo'lib, 5 jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati"da (3-jild. 442-b): "San'at" - ish, mehnat, mahorat, kasb-hunar deb ko'rsatilgan. Agar izohdagi so'zlarga e'tibor bersak, san'at deganda, mahorat bilan amalga oshirilgan mehnatni tushunish anglashiladi. San'atni mahoratsiz tasavvur qilish mumkin emas. Shuning uchun ustozlar "San'at – inson aqlu zakovatining buyuk kashfiyotidir" deb bejizga aytmaganlar. Darhaqiqat, san'at mahoratning eng oliy darajasida vujudga keladi.

Dostonlar ming-ming misralardan iborat she'riy va hajm jihatdan katta nasriy parchalardan tashkil topadi. Ularning mazmuni millatimiz vakillarining hayotini tasvirlovchi lavhalardan iborat. Xalq farzandlarining hayoti esa el va yurt taqdiri asosida yoritiladi. Shunday qilib, topishmoq, askiya, qo'shiq va boshqa janrdagi asarlar ham o'zlarida aks ettirayotgan mazmun bilan shaklan mutanosib bo'lishi zarur. Bir-ikki sahifa hajmiga ega maqol va topishmoq bo'lmagani kabi aynan shunday hajmdagi dostonni ham uchratmaymiz. Maqol va topishmoqlarning hajmi o'ta kichikligi, dostonlar esa hajman kengligi bilan asrlar davomida xalq xizmatini bajarib kelgan.

Xalq og'zaki poetik ijodini o'rganish sohasini folklorshunoslik fani amalga oshiradi. Folklorshunoslik adabiyotshunoslik tarkibidagi mustaqil fan hisoblansa-da, o'rganish ob'ekti badiiy adabiyot bo'lgani sabab bir qator umumiy va mushtarak jihatlari bor. Xususan, janrlar masalasi adabiyotshunoslik uchun ham, folklorshunoslik uchun ham muhim hisoblanadi. Faqat adabiyotshunoslikda yozma adabiyot vakillari qalamiga mansub g'azal, ruboiy, doston, noma kabi (mumtoz adabiyot); she'r, hikoya, roman, drama kabilar (zamonaviy adabiyot) ning janr xususiyatlari o'rganiladi. Folklorshunoslikda esa xalq og'zaki ijodidagi maqol, qo'shiq, ertak, doston kabi janrlarning o'ziga xoslik tomonlari tadqiq etiladi. Ammo qaysi shaklda yaratilgan adabiyot ekanidan qat'i nazar har bir yo'nalishdagi yutuqlar va kashfiyotlar folklorshunoslik ilmi taraqqiyotiga qo'shilgan hissa sifatida baholanaveradi.

Olimlar tomonidan badiiy asarlar yaratilish jinsi yoki turiga ko'ra uch xil bo'lishi klassifikatsiya qilingan. Jahon adabiyotida uchta jinsning mavjudligi (epos, lirika, drama) qayd etilgan, tan olingan. Janr deganda, ana shu uchta jinsdagi asarlar tarkibini tashkil qiluvchi kichik turlar tushuniladi. Masalan, yozma adabiyotda epik asarlar turini roman, qissa, hikoya janrlari, og'zaki adabiyotda ertak, doston, latifalar tashkil etadi. Ya'ni jins nomi saqlanishi, tarkibi esa asar yaratilish usuliga ko'ra (og'zaki yoki yozma) boshqa-boshqa janrlardan iborat bo'lishi mumkin.

Epos – yunoncha "epos" – rivoya, hikoya, qo'shiq so'zidan iborat bo'lib, badiiy adabiyotda voqea, hodisani bayon qilish, hayotiy lavhaning tafsilotlarini ifodalash ma'nosini anglatadi. Tarifdagi "qo'shiq" so'ziga ajablanish kerak emas, chunki qadimgi yunonlar nazarda tutgan qo'shiqlar so'zning hozirgi paytda tushunilishidan farqli ravishda voqea-hodisani bayon qilish xususiyatiga ega edi. Badiiy adabiyotdagi epik jinsda biron voqea badiiy so'z vositasida hikoya qilinadi. Xalq og'zaki ijodida bunday jinsga mansub janrlar afsona, naql, rivoyat, ertak, doston, ayrim termalar, latifa, loflardan iboratdir.

Xalq og'zaki ijodida qo'shiq va doston o'rtasida vujudga kelgan bir janr bor. Unda qo'shiqdagi lirik ifoda, ayni paytda epik bayon qilish xususiyati uyg'un namoyon bo'ladi. Bunday asarlarga xalq terma deb nom bergan. So'zning lug'aviy ma'nosi ko'pdan terib olingan, ajratib saralangan tushunchalarini beradi. O'zbek folklorining yirik tadqiqotchisi filologiya fanlari doktori, professor To'ra Mirzaev termalar janriga shunday ta'rif beradi: "Pand-nasihat, odob-axloq, soz va so'z haqida yaratilgan, ijtimoiy hayotdagi turli hodisalar, shaxs va jonivorlarning



ta'rifi va tanqidiga bag'ishlangan, baxshilar tomonidan kuylanadigan 10-12 satrdan 150-200, ba'zan undan ham ortiq misralargacha bo'lgan lirik, liro-epik she'rlarga terma deyiladi".

Ta'rifda diqqatni jalb qiluvchi bir nechta fikriy nuqtalar bor. Avvalo, termalar mavzu jihatdan, ko'pincha, pedagogik ahamiyatni nazarda tutgan hayotiy lavhalar bayonidan iborat bo'ladi. Ikkinchidan, ularda yozma mumtoz adabiyotdagi qasida vazifasini bajaradi. Ya'ni ayrim shaxslar, do'mbira, ot yoki yana nimalargadir she'riy maqtoqlar bag'ishlaydi. Uchinchidan, termalar lirik parchalardan tashkil topishi mumkin. Demak, bunday termalarda ijrochining bosh maqsadi his, tuyg'u, ichki kechinmalar ifodasiga qaratiladi. To'rtinchidan, liro-epik she'rlardan iborat bo'lganda, voqealar bayoni his-tuyg'u vositasida aks etadi. Va, nihoyat, hajmi 10-12 va 150-200 misra atrofida, ya'ni ijrochi baxshining xohishi bilan belgilanadi.

O'zbek folklorshunosligi asoschisi H.T.Zaripovning ma'lumot berishicha, baxshi mo'g'ulcha va buryatcha "baxsha", "bag'sha" so'zlaridan olingan bo'lib, "ustod", "ma'rifatchi" ma'nolarida qo'llangan. Shunday ekan baxshi xalq tomonidan cheksiz hurmatga ega, e'zoz topgan hunar egalari ekan.

Folklorshunoslikda baxshilarning turli nomlar bilan atalgani ham ma'lum. Xususan, yuzboshi, soqi, jirov, oqin, baxshi oqin, baxshi shoir shular jumlasidandir. Ba'zan usta so'zi ham qo'llangan. Baxshilarning ustoz izidan chiqib, o'ziga xos uslubda, badihago'ylikdan keng foydalanuvchilari, ko'pincha, shoir deb ham atalgan. Shuningdek, Xorazmda doston aytuvchi ayollar xalfa nomi bilan mashhurlar.

O'zbek dostonchiligida doston kuylash an'anasi qadimda uch yo'nalishda rivojlangan. Birinchidan, Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Narpay, Sherobod, Janubiy Tojikistonda yashovchi o'zbek-laqay dostonchilik maktablarida do'mbira chertib yakka holda, bo'g'iqlik ichki ovoz bilan ijro etilgan. Ikkinchidan, Xorazmda tor, dutor, g'ijjak, garmon, bulamon, qo'shnay, doira jo'rlikida ba'zan yakka, ba'zan juft holda, ochiq ovoz bilan ijro etilgan. Shubhasiz, o'zbek dostonchiligida keng tarqalgan ijro usuli do'mbira jo'rlikida bo'g'iqlikda doston aytish hisoblanadi. Baxshining bo'g'iqlik ovozida ichdan kuch bilan ovoz chiqarishi juda qadim zamonlarda shimol xalqlari afsungarlari – shamanlarda mavjud edi. Demak, o'zbek baxshilarini uzoq o'tmish zamonlar bilan qandaydir janr yoki san'at ijrosi bog'laydi. Ehtimol, keyinchalik bu ijro usuli baxshilar uchun an'ana bo'lib qolgan. O'zbek dostonchiligi mif – afsona – rivoyat – naql – ertak – doston bosqichlaridan iborat diffuziya harakatining so'nggi bosqichida vujudga kelgan. Mana shu jarayonning muayyan bosqichida ijro usuli hozirgi baxshilarimizning doston aytishlarini eslatishi mumkin bo'lgandir. Har holda bunday baxshichilik san'ati bir necha asrlik tajribaga ega ekanligi bilan boshqa ijrolardan ajralib turadi.

Filologiya fanlari doktori, professor To'ra Mirzaev ma'lumotiga ko'ra, Bulung'ur dostonchiligida qahramonlik dostonlarini ijro etish ko'proq amalga oshgan. Bu maktabning so'nggi vakili Fozil Yo'ldosh o'g'li (1872-1955) hisoblanadi. Fozil Yo'ldosh o'g'li ijrosidagi "Alpomish", "Yodgor", "Yusuf bilan Ahmad", "Malika ayyor" kabi dostonlar yozib olingan. Fozil Yo'ldosh o'g'li Yo'ldosh, Qo'ldosh, Suyar shoirlarning tarbiyasini olgan. Ayniqsa, u ijro etgan "Alpomish" dostoni xalq ijodidagi eng mukammal asar sifatida butun dunyo folklorshunos olimlari tomonidan tan olingan. Ergash Jumanbulbul o'g'lining nomi hamisha Fozil shoir qatorida juft keladi. Ergash shoir (1868-1937) Qo'rg'on maktabi vakili edi. Nurota hududining shuhrati aynan ana shu baxshi va Po'ltan shoir (1874-1941) ijodi bilan bog'liq. Bu yerda "Alpomish", "Yakka Ahmad", "Kuntug'mish", "Ravshan" dostonlarini ijro qilish an'anasi keng rivojlangan edi. Folklorshunoslikda ayol baxshilar: Sulton kampir, Tilla kampir, shuningdek, Yodgor, Jumanbulbul, Jossoq baxshilar ijodi o'rganilgan.

Shahrisabz dostonchiligida Abdulla Nurali o'g'li (1874-1957), Narpay dostonchiligida Islom shoir Nazar o'g'li (1874-1953) ijodi alohida qayd etilgan. "Orzigul", "Sohibqiron", "Erali va Sherali" kabi dostonlar ijrosini bu maktab vakillari yuqori san'at darajasiga yetkazib kuylaganlar.

Bir baxshining ijodi butun tuman baxshichilik an'anasiga sezilarli ta'sir o'tkazishi hayot tajribasida tasdiqlangan holdir. Masalan, bir paytlar baxshilar sulolasi bilan g'ururlangan maktablar bugungi kunda inqirozga yuz tutgan bo'lishi mumkin. Xususan, hozirgi paytda Bulung'ur, Nurota tumanlaridagi mashhur baxshilar o'z faoliyatlarini to'xtatganlar. Shu bilan



birga Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanidagi Qodir baxshi Rahimov an'anasi to'la quvvat bilan farzandlari Qahhor, Abdumurod, Bahrom timsolida davom etmoqda.

Xulosa. Doston ijrosida Xorazm usuli Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi an'anadan tamomila farq qiladi. Bu yerda doston ijrosi professional xonandalik yo'lida amalga oshiriladi. Baxshi doston matnini yoddan ijro etadi, shu bilan birga do'mbira chertuvchi baxshilardan farqli ravishda dostonga yo'l-yo'lakay o'zgartirish kiritishdan o'zlarini saqlaydilar. Chunki Xorazm dostonchiligida doston matn, ko'pincha, xalq kitoblari turkumidagi XIX asrda chop etilgan kitoblarga asoslanadi.

Matnga o'zgartirish kiritish bu an'ana qoidalari bo'yicha ma'qullanmaydi. Tabiiy savol tug'iladi: u holda Xorazm baxshilarining doston aytish mahoratini qaysi mezon belgilashi mumkin? Xorazm baxshilari o'z mahoratlarini dostonni aytishda mumtoz musiqaga, dostondagi she'riy parchalarni alohida qahramonning ariyasi darajasida kuylash bilan ko'rsatadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. N. P. Labzenko. Музыкально-педагогическая подготовка будущих учителей. – Москва: Педагогика, 2005. – 256 с.
2. Е. М. Meletinskiy. Происхождение героического эпоса. – Москва: Наука, 1963. – 462 с.
3. B. Sarimsoqov. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 320 b.
4. Aristotel. Poetika. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – 128 b.



Xaydarov Mamat Eshqulovich,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti professori, pedagogika fanlari doktori
Olimova Sug'diyona Farrux qizi,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti magistranti.

RAQAMLI VOSITALAR YORDAMIDA TALABALARDA MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli vositalar yordamida talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida talabalarning muloqot jarayoni yangi shakl va mazmun kasb etmoqda. Tadqiqotda muloqot madaniyati tushunchasi, uning tarkibiy komponentlari hamda uni rivojlantirishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: muloqot madaniyati, raqamli vositalar, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy-psixologik rivojlanish, onlayn ta'lim, interaktiv metodlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы развития культуры общения у студентов с использованием цифровых средств. В условиях современной системы образования широкое внедрение информационно-коммуникационных технологий существенно трансформирует процессы межличностного взаимодействия студентов. В работе раскрывается сущность понятия культуры общения, ее структурные компоненты, а также социально-психологические факторы, влияющие на ее формирование.

Ключевые слова: культура общения, цифровые средства, коммуникативная компетентность, социально-психологическое развитие, онлайн-обучение, интерактивные технологии.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of developing students' communication culture through digital tools. In the context of modern education, the widespread integration of information and communication technologies significantly transforms students' interaction processes. The study examines the concept of communication culture, its structural components, and socio-psychological factors influencing its development

Key words: communication culture, digital tools, communicative competence, socio-psychological development, online learning, interactive methods.

Kirish. Jahonda bugungi kunda talabalarda raqamli madaniyat asoslarini shakllantirishning zamonaviy ta'lim tizimidagi roli yoritilgan. Raqamli etikaga rioya qilish, mualliflik huquqlarini hurmat qilish, internet xavfsizligi va axborot madaniyati tamoyillari talabalarni raqamli muhitda mas'uliyatli va ongli ishtirokchiga aylantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, pedagoglarning ushbu jarayondagi roli va raqamli ochiqlik bilan huquqiy himoya o'rtasidagi muvozanat masalalari ko'rib chiqildi.

Bugungi glaballashuv va raqamli transformatsiya jarayonida ta'lim tizimining oldida turgan asosiy vazifalardan biri – talabalarda raqamli madaniyat asoslarini shakllantirishdir. Bu jarayon nafaqat axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) o'zlashtirish, balki raqamli axloqiy me'yorlarga rioya qilish, intellektual mulkni himoya qilish, axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlar muhofazasi, raqamli savodxonlik va kritik fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishni ham o'z ichiga oladi.

Raqamli madaniyat – bu talabaning raqamli muhitda o'zini tutish qoidalari, axborotdan foydalanish madaniyati, raqamli texnologiyalardan maqsadli va mas'uliyatli foydalanish qobiliyatini ifodalovchi ko'p komponentli tushunchadir.



Ushbu tushuncha zamonaviy pedagogik yondashuvlarda, xususan, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli pedagogika, mediata'lim va metako'nikma kabi tamoyillar bilan chambarchas bog'liq.

Muloqot madaniyati shaxsning ijtimoiylashuvi, kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishi, jamoa bilan samarali hamkorlik qilishi hamda o'z fikrini aniq va asosli ifodalashida muhim omil sanaladi. Hozirgi globallashuv va raqamli muhit sharoitida muloqot jarayoni an'anaviy shakllardan virtual, masofaviy va interaktiv ko'rinishlarga o'tmoqda. Bu esa talabalarda raqamli muloqot madaniyatini shakllantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasini rivojlantirishga qaratilgan strategik hujjatlarda raqamli ta'limni joriy etish, pedagogik jarayonlarda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, shuningdek, yoshlarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan. Shu bilan birga, amaliyotda raqamli vositalardan foydalanish asosan texnik jihatlariga yo'naltirilgan bo'lib, ularning talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yetarli darajada tizimli tadqiq etilmagan.

Mazkur holat raqamli vositalar yordamida talabalarning muloqot madaniyatini rivojlantirishning nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqish, samarali pedagogik mexanizmlarini aniqlash hamda tajriba-sinov asosida ularning natijadorligini isbotlash zaruratini yuzaga keltiradi. Shu bois tanlangan dissertatsiya mavzusi dolzarb, ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib, zamonaviy pedagogika fanining muhim muammolaridan birini hal etishga qaratilgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda Prezidentimiz tomonidan har bir sohaning taraqqiy etishiga qaratilgan shart-sharoitlarning yaratilishi, innovatsion loyihalarning joriy etilishi yoshlarimiz uchun qator imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Xususan, "Yoshlarimizning mustaqil fikrleydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatiga ega bo'lib, kamol topishi, baxtli bo'lishi" ga erishishda "...umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirish" ga alohida urg'u berilgan. Bu esa oliy ta'lim talabalarida raqamli madaniyatni shakllantirishni pedagogik jihatdan ilmiy asoslanishi muhim ahamiyatga ega. Uning maqsadi talabalarning hozirgi zamon fan-texnologiyalari asosida o'qish va ijtimoiy foydali ish jarayonida texnik bilim, metodik mahoratlari hamda ko'nikma va malakalarini takomillashtirishda, ularni kasbiy ijodkorligini rivojlantirishda, kelgusi faoliyatlarida yetuk mutaxassislar bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi PF-4947-son, 2020-yil 6-noyabrdagi «O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi

PF-6108-sonli farmonlari, 2020-yil 6-noyabrdagi «Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4884-son qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Mamlakatimizda yoshlarni ma'naviy-axloqiy, jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish borasida olib borilgan islohotlar natijasida yoshlar o'rtasida xalqimiz ma'naviyati, milliy qadriyatlarini targ'iboti uchun zarur shart-sharoitlar yaratilib, g'oyaviy-estetik tarbiyalashda ma'naviy va ma'rifiy pedagogika imkoniyatlari, texnologiyalaridan samarali foydalanish zarurati yuzaga kelmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrleydigan Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash"ning ustuvor vazifalari belgilanib, bu borada yoshlarni tarbiyalash jarayonini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahonda kuzatilayotgan globallashuv jarayonlari ta'lim va fan sohasida unga moslashish bilan bog'liq integratsion va innovatsion jarayonlarni paydo qilmoqda. Dunyo bo'yicha ta'lim tizimiga oid eng yirik axborot manbalaridan biri hisoblangan Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD)ning tahlillari bo'lajak pedagog-o'qituvchilarning kasbiy-innovatsion faoliyatini rivojlantirish modellarini ishlab chiqish, ta'limning barcha turlari va bosqichlarida o'quv jarayonlari samaradorligini oshirish,



maktab yoshidan boshlab ta'lim oluvchini to'g'ri kasbga yo'naltirish, oliy ta'lim muassasalari talabalarida muloqot madaniyati kompetentlikni ta'limning turli shakllari orqali takomillashtirishga oid ilmiy tadqiqotlar olib borish lozimligini ko'rsatmoqda.

Bugungi kunda zamonaviy jamiyatda raqamlashtirish vositalari va imkoniyatlarini yoki raqamli ta'lim tizimini joriy etish masalasi dolzarb bo'lib bormoqda. Shu bilan birgalikda ayni paytda „raqamlashtirish“ atamasi ancha ommalashmoqda. Ta'lim tizimiga yangi raqamli vositalar va platformalarni joriy etish, ta'lim muassasalari orasida yetakchi o'rinni egallashga yordam beradi. Raqamlashtirish va transformatsiya qilish birinchi navbatda fikrlash, ish usullari va ta'lim tizimini boshqarish stereotiplarining o'zgarishi bilan bog'liq. Raqamlashtirilgan ta'lim resurslari nafaqat raqamli texnologiyalarni joriy etish, balki ular asosida turli xil, jumladan ta'lim jarayonlarida yangi metodlarni ishlab chiqish kabi masalalarni ham nazarda tutadi.

Ta'lim tizimiga raqamli texnologiya kirib kelish jarayonida kadrlar tayyorlash tuzilmasi va o'quv jarayonini tashkil etishda tub o'zgarishlar kutilmoqda. Buning natijasi birinchi navbatda pedagoglar va bo'lajak o'qituvchilarning axborot-ta'lim muhitini shakllantirish zarurati masalasi paydo bo'ladi va bu ta'lim jarayonining zamonaviy raqamli bazasining asosi hisoblanadi. Ta'lim sohasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish va qo'llashning istiqbolli tendensiyalari ta'lim muassasasi o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish muammosini dolzarblashtirdi. Ta'lim muhitini raqamlashtirish oliy ta'lim o'qituvchisining yangi turini shakllantirishni ta'minladi. Shu bilan birga, oliy ta'lim tizimida bir-biri bilan o'zaro bog'liq va bir-biriga aloqador bo'lgan tarkibiy qismlar majmui bo'lgan raqamli transformatsiya muhitini loyihalash qobiliyatiga ega bo'lgan o'quv-uslubiy, moddiy-texnik, tashkiliy va kasbiy asoslarini qamrab oladi. Ko'rinib turibdiki mavzularda AKTdan foydalanish orqali nazariy va amaliy bilimlarni moslashtirish va bo'lajak o'qituvchilar tomonidan modellashtirishdan foydalanish ahamiyatini o'zida aks ettiradi.

AKTdan to'g'ri foydalanishga mo'ljallangan didaktik vositalar orqali bo'lajak o'qituvchilarni muvaffaqiyatli tayyorlash uchun asosiy mazmuniy o'zgaruvchilarning barchasini puxta o'rganishlari kerak.

Bo'lajak o'qituvchilar oliy ta'lim muassasalarida tahsil olish jarayonida fan dasturlariga raqamli kompetensiyani to'liq integratsiya qilish ba'zi asoslarga ega. Talaba - bo'lajak o'qituvchilar hatto ta'lim muassasasini bitirganlarida ham o'z fanlarini o'qitishda majburiy raqamli kompetensiyani rivojlantirishga tayyor emaslar. Shunday qilib, raqamli kompetensiya ko'pincha e'tibordan chetda qoladi yoki kompyuterdan foydalanishni o'rganish yoki internetda qilish kabi sayoz va instrumental harakatlar bilan cheklanib qoladi. Boshqa tomondan, bo'lajak o'qituvchilar foydalanishi uchun o'quvchilarning raqamli kompetensiyasining aniq darajasini ta'minlash kerak. Xatto bu juda muhim omil bo'lishi mumkin, chunki raqamli kompetensiya hech qanday aniq bir vositadagina foydalanish lozim ekanligi belgilanmagan. Talabalarda raqamli kompetensiyani shakllantirish uchun ilmiy adabiyotlar va xorijiy tadqiqotlarni tahlil qilib hozirgi kunda yurtimizda dolzarb bo'lgan muammolardan biri raqamlashtirilgan ta'lim resurslaridan foydalanishda bo'lajak o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetensiyasini rivojlantirish kun muammosi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент, Ўзбекистон, 2016. –Б.14
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ПФ4797-сон Фармони. – Тошкент. Адолат. 2018. – Б.35.
3. Muratovich M.F. et al. TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING Madatov K.A., Sattarova S. Creation of a Corpus for Determining the Intellectual Potential of Primary School Students //2024 IEEE 25th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM).- IEEE, 2024. – С. 2420-2423.



Saidova Nigora Amanovna,
Buxoro innovatsion ta'lim va tibbiyot universiteti
E-mail: www.nigora.saidova.1992@mail.ru

XORIJIY TIL O'QITISHDA PSIXOLOGIK OMILLAR VA ULARNING TA'LIM SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy til o'qitish jarayonida psixologik omillarning o'rni va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri tahlil qilinadi. Xususan, motivatsiya, emotsional holat, til o'rganishdagi tashvish, o'ziga ishonch va individual xususiyatlarning o'quv jarayoniga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, o'qituvchining psixologik yondashuvi hamda ijobiy ta'lim muhitini shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari xorijiy til o'qitishda psixologik omillarni hisobga olish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: psixologik omillar, motivatsiya, til o'rganish, affektiv omillar, individual yondashuv, ta'lim samaradorligi, til tashvishi, o'qituvchi roli

Аннотация. В данной статье анализируется роль психологических факторов в процессе обучения иностранным языкам и их влияние на эффективность образования. Особое внимание уделяется таким аспектам, как мотивация, эмоциональное состояние, языковая тревожность, уверенность в себе и индивидуальные особенности учащихся. Также рассматриваются вопросы психологического подхода преподавателя и создания благоприятной образовательной среды. Результаты исследования показывают, что учет психологических факторов способствует повышению эффективности обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: психологические факторы, мотивация, изучение языка, аффективные факторы, индивидуальный подход, эффективность обучения, языковая тревожность, роль преподавателя

Abstract. This article examines the role of psychological factors in foreign language teaching and their impact on learning effectiveness. Particular attention is paid to motivation, emotional state, language anxiety, self-confidence, and individual learner differences. The study also explores the teacher's psychological approach and the importance of creating a positive learning environment. The findings indicate that considering psychological factors significantly enhances the effectiveness of foreign language education.

Key words: psychological factors, motivation, language learning, affective factors, individual approach, learning effectiveness, language anxiety, teacher's role

Kirish. Xorijiy tillarni o'qitish jarayoni zamonaviy ta'lim tizimining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi, chunki globallashuv sharoitida til bilish insonning kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyatida hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Shu bilan birga, til o'rganish faqat grammatik qoidalar va lug'at boyligini egallashdan iborat bo'lib qolmay, balki murakkab psixologik jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. O'quvchilarning motivatsiyasi, emotsional holati, o'ziga bo'lgan ishonchi hamda individual psixologik xususiyatlari o'quv jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijobiy psixologik muhitda tahsil olayotgan o'quvchilar tilni tezroq va samaraliroq o'zlashtiradi, aksincha, yuqori darajadagi tashvish va ishonchsizlik o'rganish jarayonini sekinlashtiradi. Shu sababli xorijiy til o'qitishda psixologik omillarni chuqur tahlil qilish va ularni amaliyotda hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning psixologik holatini boshqaruvchi va qo'llab-quvvatlovchi shaxs sifatida ham faoliyat yuritishi lozim. Mazkur maqolada xorijiy til o'qitishda psixologik omillar va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi.

Til o'rganishning psixologik asoslari. Xorijiy tilni o'zlashtirish jarayoni inson miyasida murakkab kognitiv jarayonlar orqali amalga oshadi. Bu jarayonda diqqat, xotira, tafakkur va idrok kabi psixik funksiyalar faol ishtirok etadi. Ayniqsa, ishchi xotira (working memory) til birliklarini vaqtincha saqlash va qayta ishlashda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, til o'rganishda



assotsiativ fikrlash ham muhim rol o'ynaydi. Yangi so'z va iboralar avvalgi bilimlar bilan bog'langanda ularni eslab qolish osonlashadi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchi yangi materialni o'quvchilarning mavjud tajribasi bilan integratsiya qilishi zarur. Kognitiv jarayonlar, ya'ni xotira, diqqat va tafakkur ham xorijiy tilni o'zlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Til materiallarini eslab qolish, ularni qayta ishlash va kerakli vaziyatda qo'llash uchun samarali kognitiv strategiyalar zarur. Har bir o'quvchining o'ziga xos o'rganish uslubi mavjud bo'lib, ba'zilar vizual materiallar orqali yaxshiroq o'rganadi, boshqalar esa eshitish yoki amaliy mashg'ulotlar orqali samaraliroq natijaga erishadi. Shu bois differensial yondashuv ta'lim samaradorligini oshiradi.

Shaxsiy xususiyatlar, masalan, introvert yoki ekstrovertlik ham til o'rganish jarayoniga ta'sir qiladi. Ekstrovert o'quvchilar ko'proq muloqotga kirishib, nutqiy ko'nikmalarni tezroq rivojlantirishi mumkin, introvertlar esa yozma faoliyatda yuqori natijalarni ko'rsatishi ehtimoli yuqori. Har ikkala tip uchun mos pedagogik yondashuvni tanlash muhim hisoblanadi. Shuningdek, o'quvchilarning o'z-o'zini baholashi va ishonchi ham muhim psixologik omil sanaladi. Yuqori o'ziga ishonch o'quvchini faolroq bo'lishga undaydi, xatolardan qo'rqqanlikka yordam beradi va yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonini tezlashtiradi. Past o'z-o'zini baholash esa aksincha, o'quv faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Affektiv omillar: motivatsiya, tashvish va o'ziga ishonch. Til o'rganish jarayonida affektiv (emotsional) omillar alohida ahamiyatga ega. Ulardan eng muhimlari - motivatsiya, til o'rganishdagi tashvish (language anxiety) va o'ziga bo'lgan ishonchdir. Motivatsiya ichki va tashqi turlarga bo'linadi. Ichki motivatsiya o'quvchining til o'rganishga bo'lgan qiziqishi bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya baho, mukofot yoki ijtimoiy talablar bilan belgilanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki motivatsiya yuqori bo'lgan o'quvchilar tilni samaraliroq o'zlashtiradi. Til o'rganishdagi tashvish esa o'quvchining xato qilishdan qo'rqishi yoki baholanishdan xavotirlanishi bilan bog'liq. Bu holat "affektiv filtr"ni oshirib, bilimni qabul qilish jarayonini sekinlashtiradi. Shu sababli o'qituvchi o'quvchilarda ijobiy emotsional muhitni shakllantirishi muhimdir.

Bundan tashqari, emotsional holat ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, til o'rganishda uchraydigan qo'rquv, uyat yoki ishonchsizlik kabi salbiy his-tuyg'ular o'quvchining faol ishtirokini cheklaydi. "Til to'sig'i" deb ataluvchi psixologik holat aynan shunday emotsional omillar bilan bog'liq bo'lib, o'quvchining bilgan bilimni amalda qo'llashiga to'sqinlik qiladi. Aksincha, ijobiy psixologik muhit, qo'llab-quvvatlovchi o'qituvchi va xatolarga tolerant munosabat o'quvchilarning erkin fikr bildirishiga yordam beradi.

Shaxsiy xususiyatlar va individual farqlar. Har bir o'quvchi o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega. Til o'rganishda bu farqlar katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, ekstravert o'quvchilar ko'proq muloqotga kirishishga moyil bo'lsa, introvert o'quvchilar ko'proq tinglash va kuzatish orqali o'rganadi. Shuningdek, o'rganish uslublari (learning styles) ham muhim omil hisoblanadi. Ba'zi o'quvchilar vizual materiallar orqali yaxshiroq o'rganadi, boshqalari esa eshitish yoki amaliy faoliyat orqali bilimni osonroq o'zlashtiradi. O'qituvchi ushbu individual farqlarni hisobga olgan holda differensial yondashuvni qo'llashi zarur. Bu esa har bir o'quvchining o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etishiga yordam beradi.

Ijtimoiy-psixologik muhit va o'qituvchi roli. Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhitga bog'liq. Qo'llab-quvvatlovchi, ochiq va do'stona muhit o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularning erkin fikr bildirishiga imkon yaratadi. Bu jarayonda o'qituvchining roli nihoyatda muhimdir. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki fasilitator, motivator va psixologik qo'llab-quvvatlovchi sifatida ham faoliyat yuritadi. U o'quvchilarning emotsional holatini kuzatib borishi va zarur hollarda mos strategiyalarni qo'llashi kerak. Ijtimoiy-psixologik muhit ham ta'lim samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Guruhdagi o'zaro munosabatlar, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikatsiya, hamkorlikda o'rganish jarayonlari tilni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Ayniqsa, interaktiv metodlar, rolli o'yinlar va jamoaviy mashg'ulotlar o'quvchilarning psixologik to'siqlarini kamaytiradi va faol ishtirokini ta'minlaydi.

Xulosa. Xorijiy til o'qitish jarayonida psixologik omillarni hisobga olish ta'lim sifatini oshirishning muhim shartidir. Kognitiv jarayonlar, affektiv omillar va individual xususiyatlarning



uyg'unligi samarali o'qitish muhitini yaratadi. Shu bois xorijiy til o'qituvchilari psixologik bilimlarga ega bo'lishlari, o'quvchilarning ichki dunyosini tushunishlari va shunga mos pedagogik yondashuvlarni qo'llashlari zarur. Bu esa til o'rganish jarayonini nafaqat samarali, balki mazmunli va motivatsion jihatdan boy qiladi. Ayniqsa, ichki motivatsiyani shakllantirish xorijiy tilni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O'quvchi til o'rganishga ichki ehtiyoj sezganida, u bilimlarni ongli ravishda egallaydi, mustaqil izlanadi va o'z ustida ishlashga intiladi. Shu bilan birga, ijobiy emotsional muhit yaratish, o'quvchilarda ishonch va erkinlikni ta'minlash ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki qo'rquv, uyat yoki xatodan cho'chish kabi salbiy holatlar tilni amaliy qo'llashga jiddiy to'sqinlik qiladi. Kognitiv jarayonlarning rivojlanganligi, ya'ni diqqat, xotira va tafakkurning samarali ishlashi ham til o'zlashtirish sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'qituvchi o'quvchilarning individual o'rganish uslublarini inobatga olgan holda, turli metod va texnologiyalarni qo'llashi zarur. Differensial va individual yondashuv orqali har bir o'quvchining imkoniyatlarini ochib berish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2007.
2. Dörnyei, Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
3. Krashen, S. D. Principles and Practice in Second Language Acquisition. – Oxford: Pergamon Press, 1982.
4. Зимняя, И. А. Психология обучения иностранным языкам. – Москва: Просвещение, 1991.
5. Пассов, Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – Москва: Просвещение, 1991.
6. Ishmuhamedov R. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2012.



Xudayberganov Navruz,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

TALABALARDA BOG‘LANIB QOLISH XULQ-ATVORI VA UNING IFODALANISH SHAKLLARI

Annotatsiya. Ushbu tezisda talabalarda bog‘lanib qolish xulq-atvori fenomeni psixologik tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi bog‘lanib qolishning shaxsiy, ijtimoiy va o‘quv faoliyati bilan bog‘liq ko‘rinishlarini aniqlash hamda uning ifodalanish shakllarini mezonlar orqali tavsiflashdan iborat. Metodologiya sifatida nazariy tahlil, so‘rovnoma va psixodiagnostik o‘lchovlar natijalarini kontent-interpretatsiya qilish ko‘zda tutiladi. Ilmiy yangilik bog‘lanib qolishning talabalik davrida vaziyatga bog‘liq va barqaror komponentlarini ajratish, shuningdek, akademik muhitda namoyon bo‘ladigan xavf omillari va himoya omillarini integrativ modelda asoslash bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyat profilaktika va psixokorreksiya yo‘nalishlari uchun diagnostik indikatorlarni taklif etishdadir.

Kalit so‘zlar: bog‘lanib qolish; xulq-atvor regulatsiyasi; talabalik davri; akademik stress; diqqat nazorati; motivatsion ziddiyat; o‘zini boshqarish.

Аннотация. В тезисе анализируется феномен поведения «залипания» у студентов на основе системного психологического подхода. Цель исследования состоит в выявлении личностных, социальных и учебно-деятельностных проявлений «залипания» и описании его форм через операциональные критерии. В качестве методологии предполагаются теоретический анализ, анкетирование и интерпретация данных психодиагностических измерений с элементами контент-анализа. Научная новизна определяется разграничением ситуационно обусловленных и относительно устойчивых компонентов «залипания» в студенческом возрасте, а также обоснованием интегративной модели факторов риска и факторов защиты в академической среде. Практическая значимость связана с предложением диагностических индикаторов для профилактики и психокоррекции.

Ключевые слова: залипание; регуляция поведения; студенческий возраст; академический стресс; контроль внимания; мотивационный конфликт; саморегуляция.

Abstract. This thesis examines students' "stuckness" or getting-absorbed behavior using a systemic psychological perspective. The study aims to identify personal, social, and academic-activity manifestations of stuckness and to describe its forms through operational criteria. The methodology combines theoretical analysis, questionnaire data, and interpretation of psychodiagnostic measurements with elements of content-based reasoning. Scientific novelty lies in distinguishing situationally driven versus relatively stable components of stuckness in the student period and in proposing an integrative model of risk and protective factors within the academic environment. The practical value is related to suggesting diagnostic indicators that can inform prevention and psychocorrection programs in higher education settings.

Key words: behavioral stuckness; self-regulation; university students; academic stress; attentional control; motivational conflict; executive functioning.

Kirish. Talabalik davri shaxs rivojlanishining ijtimoiy-psixologik jihatdan eng intensiv bosqichlaridan biri bo‘lib, unda mustaqil qaror qabul qilish, o‘zini boshqarish, kasbiy identifikatsiya va uzoq muddatli maqsadlarni rejalashtirish kabi vazifalar keskin faollashadi. Shu jarayonda xulq-atvorni boshqarish resurslari bir tomondan o‘sib boradi, ikkinchi tomondan esa yuqori o‘quv yuklamasi, vaqt tanqisligi, raqobat, ijtimoiy taqqoslash va raqamli muhitning doimiy chaqiriqlari ta‘sirida sinovdan o‘tadi. Bog‘lanib qolish xulq-atvori aynan mana shu ziddiyatli sharoitda, ya‘ni maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatni davom ettirish bilan darhol mukofot beruvchi stimulga “yopishib qolish” o‘rtasidagi ichki kurash kuchaygan pallada yaqqolroq ko‘rinadi. Mazkur fenomen kundalik tilda ko‘pincha oddiy “vaqtni behuda sarflash” sifatida baholansa-da, psixologik nuqtai nazardan u diqqat, ijro funksiyalari, hissiy holatni boshqarish hamda motivatsion tizimlarning o‘zaro aloqadorligi bilan izohlanadigan murakkab hodisadir.



Bog'lanib qolish xulq-atvorini ilmiy talqinda operatsionallash uchun uni bir nechta o'lehamlarda ko'rish maqsadga muvofiq: birinchidan, diqqatning o'ta torayib, alternativ vazifalarga ko'chish qiyinlashishi; ikkinchidan, xulqni to'xtatish va almashtirish (inhibitsiya va switching) mexanizmlarining sustlashuvi; uchinchidan, kechiktirib bo'lmaydigan vazifalar mavjud bo'lsa ham, qisqa muddatli qoniqish beruvchi faoliyatni tanlash; to'rtinchidan, keyingi pushaymonlik va aybdorlik hislari bilan birga keluvchi takroriy sikllilik. Bu belgilarning har biri alohida olinganda boshqa hodisalarga ham xos bo'lishi mumkin, biroq ular bir tizimga birlashganda talabalik faoliyatiga sezilarli zarar yetkazadigan, akademik muvaffaqiyat va psixologik farovonlikni pasaytiradigan xulqiy "qamal" holatini yuzaga keltiradi. Shu ma'noda bog'lanib qolish nafaqat raqamli kontentga berilib ketish, balki o'qish jarayonida ham bir mavzuda takror-takror "aylanib qolish", topshiriqni boshlashga kirisha olmaslik, yoki aksincha, mayda detallarni mukammallashtirish bahonasida yakuniy natijani kechiktirish ko'rinishlarida ham namoyon bo'ladi.

Fenomenning psixologik mexanizmlarini tushuntirishda ijro funksiyalari va o'zini boshqarish konsepsiyalari muhim tayanch bo'lib xizmat qiladi. O'zini boshqarish resurslari cheklanganligi, stress va uyqusizlik fonida inhibitiv nazorat pasayishi, diqqatni qayta yo'naltirish qobiliyati susayishi talabalarda "oson kiriladigan" stimulg yopishib qolish ehtimolini oshiradi. Ba'zi tadqiqotlarda diqqatni ushlab turish va vazifalar o'rtasida moslashuvchan ko'chish ko'nikmalari akademik samaradorlik bilan bevosita bog'liqligi ko'rsatilgan [1]. Bunda bog'lanib qolish xulq-atvori ko'pincha kuchsiz iroda sifatida emas, balki funksional tizimlarning vaqtincha izdan chiqishi, motivatsion ziddiyatni hal qila olmaslik va hissiy zo'riqishni tezda kamaytirish istagi bilan bog'liq kompensator strategiya sifatida ham talqin etiladi. Talaba o'z oldiga qo'yilgan vazifaning murakkabligi, baholanish xavfi yoki muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv sababli noxush hissiy holatni boshdan kechirsa, qisqa muddatli yengillik beruvchi faoliyatga o'tish orqali stressni "pasaytiradi", biroq bu yengillik keyinchalik vaqt yo'qotilishi, ishlar yig'ilib qolishi va yanada kuchli stress sikliga olib keladi.

Bog'lanib qolishning ifodalanish shakllarini talabalik muhitida kamida uch yo'nalishda ko'rish mumkin. Birinchi yo'nalish raqamli bog'lanib qolish bo'lib, u ijtimoiy tarmoqlar, qisqa videolar, onlayn o'yinlar, messengerlar va cheksiz skroll mexanizmi bilan bog'liq. Raqamli kontentning algoritmik tarzda shaxs qiziqishlariga moslashtirilishi va doimiy mikro-mukofotlar berishi diqqatni o'ziga mahkam "mixlab" qo'yadi, natijada vaqtni sub'ektiv baholash buziladi va "yana besh daqiqa" illuziyasi takrorlanaveradi. Ikkinchi yo'nalish akademik bog'lanib qolish bo'lib, bunda talaba topshiriqni bajarish o'rniga uning "ideal" rejasini tuzish, manbalarni cheksiz yig'ish, kirish qismini qayta-qayta yozish, lekin yakuniy matnga o'ta olmaslik holatlarini boshdan kechiradi. Bu ko'rinish tashqi tomondan mehnatsevarlikka o'xshab ko'rinsa-da, aslida qaror qabul qilish va vazifani yakunlash bilan bog'liq regulativ qiyinchiliklarni yashiradi. Uchinchi yo'nalish ijtimoiy-emotsional bog'lanib qolish bo'lib, u munosabatlarda chegarani saqlay olmaslik, baholovchi fikrlarga ortiqcha berilib ketish, guruhdagi mavqeni doimiy tekshirish, rad etilishdan qo'rqib doimiy onlayn "tayyor turish" ehtiyoji ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bu holatlar diqqat resurslarini parchalab, akademik vazifalarga chuqur kirish imkonini kamaytiradi.

Bog'lanib qolishning muhim tomoni shundaki, u faqat shaxsiy xususiyatlar natijasi emas, balki muhit bilan o'zaro ta'sir mahsulidir. Talabalarda auditoriya yuklamasi, mustaqil ta'lim ulushi, baholashning shaffofligi, o'qituvchi bilan kommunikatsiya sifati, vaqtni rejalashtirish bo'yicha institutsional yordam mavjudligi kabi omillar xulqiy regulatsiya sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar ta'lim jarayonida vazifalar noaniq, talablar o'zgaruvchan yoki baholash mezonlari tushunarsiz bo'lsa, talaba ko'proq xavotirga tushadi; xavotir esa qochish xulqini kuchaytirib, bog'lanib qolish ehtimolini oshiradi. Shuningdek, guruhdoshlar o'rtasida "doim onlayn bo'lish" me'yori kuchaygan sari, ijtimoiy bosim ham ortadi va diqqatni boshqarish yanada qiyinlashadi. Shu nuqtai nazardan, bog'lanib qolish fenomenini tahlil qilishda individual-psixologik, ijtimoiy-psixologik va pedagogik shart-sharoitlarni bir butun tizim sifatida ko'rish maqsadga muvofiq.

Nazariy asoslar doirasida diqqat va ijro funksiyalari bo'yicha yondashuvlar bilan birga, motivatsiya va o'zini belgilash konsepsiyalariga tayanish ham mazkur hodisaning ichki mantiqini ochib beradi. Talabaning ichki motivatsiyasi sustlashganda, maqsadlar shaxsiy qadriyatlar bilan



bog'lanmaganda yoki o'quv mazmuni shaxsiy ahamiyat kasb etmaganda, tashqi rag'batlar ustunlashadi; bu esa tezkor qoniqish beruvchi stimullarning jozibasini oshiradi. Shu bilan birga, ayrim talabalar yuqori talabchanlik va perfektsionizm tufayli "xato qilish mumkin emas" degan ichki buyruqni kuchli his etadi; natijada ishni boshlashning o'zi xavf sifatida qabul qilinadi va shaxs himoya strategiyasi sifatida chalg'ituvchi faoliyatga yopishib qoladi. Bunday psixologik mexanizmida bog'lanib qolish ma'lum ma'noda tashvishdan qochishning qisqa yo'li bo'lib xizmat qiladi, lekin u muammoni hal qilmaydi, aksincha, uni kuchaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida bog'lanib qolish xulq-atvorini kompleks baholash zarur. Faqat bir so'rovnoma yoki faqat vaqtni hisoblash bilan cheklanilsa, fenomenning mazmuniy tomoni yo'qolib qoladi. Shu sababli psixodiagnostik o'lchovlar orqali o'zini boshqarish, impulsivlik, diqqatni nazorat qilish, akademik prokrastinatsiya va stress ko'rsatkichlarini birgalikda o'rganish, so'ngra talabaning sub'ektiv tajribasini qisqa yarim tuzilmali intervyu yoki ochiq savollar orqali talqin qilish maqsadga muvofiq. Diagnostik yondashuvning afzalligi shundaki, u bog'lanib qolishni "yomon odat" deb soddalashtirmasdan, uning ortida turgan omillarni ko'rsatadi va individual profil tuzish imkonini beradi. Xalqaro adabiyotlarda o'zini boshqarishning pastligi va raqamli muhitdagi kompulsiv foydalanish o'rtasidagi bog'liqlik ko'p marotaba qayd etilgan bo'lib, bunda impulsiv javobni to'xtatish qobiliyati markaziy rol o'ynashi ta'kidlanadi [2]. Rossiya psixologiya maktabida esa faoliyat va ong birligi, shaxsning ijtimoiy vaziyat bilan o'zaro ta'siri kabi g'oyalar orqali xulq-atvor regulatsiyasining mazmuniy tomoni chuqur tahlil qilingan[3]. O'zbekiston psixologiya tadqiqotlarida esa yoshlar muhitida shaxslararo munosabatlar, stressga chidamlilik va o'quv motivatsiyasining o'zaro bog'liqligi yoritilib, bu yo'nalish bog'lanib qolish fenomenini mahalliy sharoitda izohlash uchun zarur konseptual asos beradi [4].

Ilmiy yangilik sifatida bog'lanib qolishning talabalik davrida ikki qatlamli tuzilmasini ajratish asosli: vaziyatga bog'liq qatlam va nisbatan barqaror qatlam. Vaziyatga bog'liq qatlam semestr oxiri, imtihon haftasi, loyiha topshiriqlari muddatlari yaqinlashganda kuchayadi va ko'proq stress, uyqusizlik, vaqt tanqisligi bilan qo'zg'aladi. Nisbatan barqaror qatlam esa shaxsning o'zini boshqarish uslubi, diqqatni boshqarish odatlari, raqamli gigiyena me'yorlari, shuningdek, motivatsion qadriyatlar tizimi bilan bog'liq bo'lib, u nisbatan uzoq muddat saqlanadi. Bunday farqlash amaliyot uchun muhim, chunki vaziyatga bog'liq holatda qisqa muddatli tashkiliy yordam va stressni boshqarish yetarli bo'lishi mumkin, barqaror qatlamda esa ko'nikmalarni shakllantirish, kognitiv-xulqiy strategiyalar va muhitni qayta tashkil etish talab etiladi. Shuningdek, ifodalanish shakllari bo'yicha raqamli, akademik va ijtimoiy-emotsional bog'lanib qolish o'zaro qo'shilib ketishi mumkinligi, biroq har birining yetakchi mexanizmi farqlanishi taklif etiladi: raqamli ko'rinishda mukofot tizimi va odatlanish, akademik ko'rinishda baholanish xavfi va qaror qabul qilish qiyinligi, ijtimoiy-emotsional ko'rinishda esa rad etilish sezgirligi va ijtimoiy taqqoslash yetakchi bo'lishi mumkin.

Bog'lanib qolishning salbiy oqibatlari faqat vaqt yo'qotish bilan cheklanmaydi. U akademik o'zlashtirishning pasayishi, topshiriqlarni kech topshirish, sifatsiz bajarish, diqqatning parchalanishi va ishchi xotiraning ortiqcha yuklanishi orqali bilimlarni chuqur qayta ishlashni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, muntazam takrorlanadigan "boshlay olmadim" tajribasi o'ziga ishonchni pasaytiradi, o'zini baholashni beqarorlashtiradi va o'rganilgan o'xshash holatlarni kuchaytirishi mumkin. Shu bilan birga, bog'lanib qolish ko'pincha uyqu gigiyenasining buzilishi, kechasi kech yotish, ertalab charchoq bilan uyg'onish, natijada kognitiv nazoratning yanada pasayishi kabi yopiqlangan aylana hosil qiladi. Mazkur aylana uzilmasa, semestr davomida stress va charchoq to'planib, psixologik farovonlikka putur yetkazishi ehtimoli ortadi. Xalqaro manbalarda akademik stress va prokrastinatsiya o'rtasidagi bog'liqlik ta'kidlanib, prokrastinatsiya ko'pincha hissiy regulatsiya muammosi sifatida ko'riladi [5]. Bog'lanib qolish esa prokrastinatsiyaning ayrim vaziyatlarda "real vaqt"da namoyon bo'ladigan, diqqatni qo'lga ola olmaslik komponenti kuchliroq bo'lgan shakli sifatida ham izohlanishi mumkin.

Profilaktika va psixokorreksiya yo'nalishida yondashuvlar ko'p darajali bo'lishi kerak. Individual darajada talabalarda vaqtni rejalashtirish, vazifani kichik qadamlarga ajratish, "boshlash rituali"ni ishlab chiqish, chalg'ituvchilarni boshqarish, raqamli gigiyena qoidalarini



joriy etish, shuningdek, stressni tanib olish va konstruktiv kamaytirish ko'nikmalarini shakllantirish muhim. Biroq faqat individual mas'uliyatga tayanish yetarli emas, chunki muhit omillari kuchli. Shuning uchun ta'lim muassasasida vazifalar va baholash mezonlarini aniqroq qilish, maslahat va tutorlik tizimini kuchaytirish, psixologik xizmatning erta ogohlantirish mexanizmlarini yo'lga qo'yish, mustaqil ta'lim bo'yicha metodik ko'rsatmalarni amaliy va moslashuvchan qilish kabi chora-tadbirlar bog'lanib qolishning institutsional profilaktikasi bo'lib xizmat qiladi. Muhimi, bunday ishlar stigmalashtirmasdan, talabani qadr-qimmatini saqlagan holda, yordam so'rashni normal holat sifatida ko'rsatgan tarzda tashkil etilishi lozim.

Xulosa. Talabalarda bog'lanib qolish xulq-atvori diqqat nazorati, ijro funksiyalari, hissiy regulatsiya va motivatsion ziddiyatlar kesishmasida yuzaga keladigan kompleks hodisa bo'lib, u raqamli, akademik hamda ijtimoiy-emotsional shakllarda namoyon bo'lishi mumkin. Fenomenni tushuntirishda uni faqat odat yoki intizom muammosiga keltirib chiqarish yetarli emas; u shaxs resurslari va akademik muhit talablari o'rtasidagi nomutanosiblik sharoitida kuchayadigan tizimli jarayon sifatida talqin qilinishi zarur. Ilmiy jihatdan bog'lanib qolishning vaziyatga bog'liq va nisbatan barqaror komponentlarini ajratish diagnostika va aralashuvni aniqroq rejalashtirish imkonini beradi. Amaliy jihatdan esa individual ko'nikmalarni rivojlantirish bilan birga, ta'lim muhitini qo'llab-quvvatlovchi va shaffof qiladigan institutsional choralar uyg'unlashgandagina bog'lanib qolishning salbiy oqibatlarini kamaytirish hamda talabalar akademik samaradorligini barqaror oshirish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Miyake A., Friedman N. P. The nature and organization of individual differences in executive functions: Four general conclusions // *Current Directions in Psychological Science*. Cambridge: Cambridge University Press, P. 8–14.
2. Baumeister R. F., Heatherton T. F., Tice D. M. Losing control: How and why people fail at self-regulation. San Diego: Academic Press, 307 p.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 304 с.
4. G'oziyev E. G. Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 352 b.
5. Steel P. The nature of procrastination: A meta-analytic and theoretical review of quintessential self-regulatory failure // *Psychological Bulletin*. Washington: American Psychological Association, Vol. 133, No. 1. P. 65–94.
6. Зимняя И. А. Педагогическая психология. Москва: Логос, 384 с.
7. Zimmerman B. J. Attaining self-regulation: A social cognitive perspective // *Handbook of Self-Regulation*. New York: Academic Press, P. 13–39.



Ziyadilloeva Malikabonu Abdulloyevna,
Buxoro davlat universiteti
Psixologiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi

O'SMIRLIK DAVRIDA STRESSNING KOGNITIV, EMOTSIONAL VA PSIXOFIZIOLOGIK TIZIMLARGA TA'SIRI: METODOLOGIK ASOSLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smirlik davrida stressning kognitiv, emotsional va psixofiziologik tizimlarga ta'siri kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida stressning tafakkur, hissiy holat va organizm reaksiyalariga ko'rsatadigan o'zaro bog'liq ta'sirlari ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Olingan natijalar o'smirlarning psixologik barqarorligini ta'minlash va stressni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, stress, kognitiv jarayonlar, emotsional holat, psixofiziologik tizim, psixologik barqarorlik, moslashuv, stressni boshqarish.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние стресса в подростковом возрасте на когнитивную, эмоциональную и психофизиологическую системы на основе комплексного подхода. В ходе исследования научно обосновываются взаимосвязанные эффекты стресса на процессы мышления, эмоциональное состояние и реакции организма. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости обеспечения психологической устойчивости подростков и совершенствования механизмов управления стрессом.

Ключевые слова: подростковый возраст, стресс, когнитивные процессы, эмоциональное состояние, психофизиологическая система, психологическая устойчивость, адаптация, управление стрессом.

Abstract. This article analyzes the impact of stress during adolescence on cognitive, emotional, and psychophysiological systems based on a comprehensive approach. The study scientifically substantiates the interrelated effects of stress on thinking processes, emotional state, and physiological responses of the organism. The obtained results indicate the need to ensure adolescents' psychological stability and to improve stress management mechanisms.

Key words: adolescence, stress, cognitive processes, emotional state, psychophysiological system, psychological stability, adaptation, stress management.

Kirish. O'smirlik davri inson hayotida eng murakkab va o'zgaruvchan bosqichlardan biri hisoblanadi, chunki bu davrda biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro uyg'unlashgan holda rivojlanadi. Aynan shu jarayonda stress omillari o'smirning ichki dunyosiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, uning fikrlash tizimi va qaror qabul qilish jarayonlarini shakllantiradi. Kognitiv tizimning rivojlanishi davomida stress turli xil idrok xatoliklari, e'tiborning pasayishi va xotira faoliyatining izdan chiqishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, o'smirlar atrof-muhitdagi o'zgarishlarga sezgir bo'lib, ularning fikrlash uslubi ko'pincha hissiy holatlar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Stressning kognitiv jarayonlarga ta'siri ilmiy jihatdan izohlanar ekan, bunda tashqi omillar va ichki psixik mexanizmlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir alohida ahamiyat kasb etadi. O'smirlik davrida shakllanayotgan tafakkur tizimi hali barqaror bo'lmaganligi sababli stressli vaziyatlar bu jarayonni sekinlashtirishi yoki noto'g'ri yo'nalishga burishi mumkin. Mazkur muammoni o'rganishda metodologik asoslar sifatida tizimli yondashuv, integrativ tahlil va individual psixologik xususiyatlarni hisobga olish muhim hisoblanadi. Kognitiv rivojlanishning stress bilan bog'liq jihatlarini chuqur tahlil qilish o'smirlarning ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bu jarayonni o'rganish orqali stressni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqish imkoniyati yuzaga keladi. Shu sababli mazkur mavzu ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

O'smirlik davrida stress nafaqat kognitiv tizimga, balki emotsional va psixofiziologik holatlarga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Emotsional tizimning beqarorligi o'smirlarda tez-tez kayfiyat o'zgarishlari, tashvish va ichki ziddiyatlarning kuchayishi bilan namoyon bo'ladi. Bu holatlar esa o'z navbatida ularning ijtimoiy munosabatlariga va o'zini anglash jarayoniga ta'sir



qiladi. Stress ta'sirida yuzaga keladigan psixofiziologik o'zgarishlar organizmning umumiy funksional holatini izdan chiqarishi mumkin. Yurak urish tezligining o'zgarishi, uyqu buzilishlari va umumiy charchoq hissi o'smirlar orasida keng kuzatiladi. Ushbu jarayonlarni ilmiy jihatdan o'rganishda kompleks metodologik yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Psixologik kuzatuv, eksperimental tadqiqotlar va diagnostik usullar orqali stressning turli tizimlarga ta'siri aniqlanadi. Emotsional barqarorlikni shakllantirish va psixofiziologik holatni me'yorlashtirish uchun profilaktik chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur hisoblanadi. Bu esa o'smirlarning sog'lom rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar jamiyatda sog'lom avlodni tarbiyalashga muhim hissa qo'shadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'smirlik davrida stress muammosi xorijlik olimlar tomonidan keng o'rganilgan bo'lib, uning nazariy asoslari biologik va psixologik yondashuvlarning integratsiyasiga tayangan holda shakllangan. Klassik tadqiqotchilardan biri bo'lgan Gans Selye stressni organizmning umumiy moslashuv reaksiyasi sifatida talqin qilib, u universal fiziologik mexanizm ekanligini ta'kidlagan. Uning umumiy adaptatsiya sindromi nazariyasida stress uch bosqich orqali rivojlanishi va organizmning himoya imkoniyatlarini ishga solishi tushuntiriladi. Uolter Kennon esa stressni "kurash yoki qochish" reaksiyasi orqali izohlab, organizmning tezkor fiziologik javobini asoslab bergan. Ushbu biologik yondashuvlar o'smirlik davrida kuzatiladigan psixofiziologik o'zgarishlarni tushunishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar stressga nisbatan kattalarga qaraganda yuqori darajada sezgirlikka ega bo'ladi. Bu holat miya tuzilmalarining rivojlanishidagi nomutanosiblik bilan izohlanadi. Ayniqsa, emotsiyalarni boshqaruvchi limbik tizim va nazorat funksiyalarini bajaruvchi frontal sohalar o'rtasidagi tafovut stressni kuchaytiradi. Shuningdek, gormonal o'zgarishlar ham psixofiziologik reaktivlikni oshiradi. Shu sababli biologik nazariyalar o'smirlik davrida stressni tushuntirishda muhim ilmiy poydevor hisoblanadi.

Psixologik yondashuvlar orasida R.Lazarus tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv baholash nazariyasi alohida o'rin egallaydi. Ushbu nazariyaga ko'ra, stress tashqi hodisalarning o'zidan emas, balki shaxsning ularni qanday idrok etishidan kelib chiqadi. Lazarus va uning hamkori S.Folkman stressni baholash jarayonini bir necha bosqichga ajratib, unda shaxs vaziyatni xavf yoki imkoniyat sifatida qabul qilishini ko'rsatadi. Agar o'smir o'z resurslarini yetarli deb hisoblamasa, stress hissi kuchayadi. Bu yondashuv kognitiv tizimning stress shakllanishidagi markaziy rolini asoslab beradi. Bundan tashqari, coping tushunchasi ham aynan shu nazariya doirasida rivojlangan bo'lib, u stressni boshqarish strategiyalarini o'z ichiga oladi. Muammoga yo'naltirilgan va emotsiyaga yo'naltirilgan coping usullari o'smirlarning psixologik barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, noto'g'ri baholash va salbiy fikrlash uslubi stressni kuchaytiradi. Shu bois kognitiv yondashuvlar stressning emotsional va xulqiy natijalarini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Bu nazariya o'smirlar bilan ishlashda amaliy psixologik metodlarni ishlab chiqishda keng qo'llaniladi.

Biopsixosotsial model esa stressni kompleks tizim sifatida ko'rib, kognitiv, emotsional va fiziologik jarayonlarning o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi. Ushbu modelga ko'ra, o'smirlar stressli vaziyatda avvalo vaziyatni baholaydi, so'ngra organizmda fiziologik reaksiyalar yuzaga keladi. Bu jarayon yurak-qon tomir tizimi, asab tizimi va gormonal mexanizmlar orqali amalga oshadi. Tadqiqotlar o'smirlik davrida stressga nisbatan reaktivlik yuqori ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, ijtimoiy baholanish bilan bog'liq vaziyatlar kuchli stress manbai hisoblanadi. Biopsixosotsial model stressni faqat ichki yoki tashqi omillar bilan emas, balki ularning o'zaro ta'siri orqali tushuntiradi. Bu yondashuv metodologik jihatdan integrativ xarakterga ega. Unda shaxsning individual xususiyatlari ham hisobga olinadi. Shuningdek, stressga javob reaksiyasi turli tizimlar o'rtasidagi muvozanatga bog'liq bo'ladi. Shu sababli ushbu model o'smirlik davrida stressni chuqur o'rganishda muhim nazariy asos sifatida qaraladi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda stress va emotsional jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlik alohida e'tibor markazida turadi. Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar emotsional jihatdan yuqori sezgir bo'lib, bu stressning kuchayishiga olib keladi. Ayniqsa, tengdoshlar bilan munosabatlar stressning asosiy manbalaridan biri sifatida ko'riladi. Tadqiqotlarda salbiy emotsiyalar kortizol darajasining oshishi bilan bog'liqligi aniqlangan. Ijobiy emotsiyalar esa



aksincha, fiziologik reaktivlikni pasaytirishga yordam beradi. Ruminasiyaga moyillik, ya'ni salbiy fikrlar ustida takroriy o'ylash stressni yanada kuchaytiradi. Bu esa o'smirlarning ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Emotsional boshqaruv strategiyalari stressni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli emotsional tizimni rivojlantirish o'smirlar uchun dolzarb masala hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlar emotsional va fiziologik jarayonlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tasdiqlaydi.

Kognitiv va emotsional jarayonlar bilan bir qatorda psixofiziologik mexanizmlar ham stressning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Neyroendokrin tizim, xususan gipotalamus-gipofiz-buyrak usti bezi o'qi stress reaksiyasida muhim rol o'ynaydi. Ushbu tizim orqali organizmda gormonal o'zgarishlar yuzaga keladi va bu holat o'smirlarning umumiy holatiga ta'sir qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stress paytida simpatik asab tizimi tez faollashadi. Bu esa yurak urish tezligining oshishi va boshqa fiziologik o'zgarishlarga olib keladi. Psixofiziologik reaksiyalar o'smirlarning individual xususiyatlariga qarab farqlanadi. Ba'zi o'smirlar stressga nisbatan chidamli bo'lsa, boshqalari yuqori sezgirlik namoyon qiladi. Bu farqlar ularning psixologik holati va ijtimoiy muhitiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli psixofiziologik tadqiqotlar individual yondashuvni talab etadi. Ushbu yo'nalish metodologik jihatdan eksperimental va diagnostik usullarga tayanadi. Natijada stressning biologik asoslari chuqurroq o'rganiladi.

So'nggi yillarda xorijiy olimlar stressni boshqarish va uning salbiy ta'sirini kamaytirish masalasiga ham katta e'tibor qaratmoqda. David Yeiger va uning hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda shaxsning ichki e'tiqodlari stress reaksiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlangan. Xususan, shaxsiy rivojlanish mumkinligiga ishonch stressni ijobiy qabul qilishga yordam beradi. Bu yondashuv o'smirlarning kognitiv va emotsional reaksiyalarini o'zgartirish imkonini beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, to'g'ri psixologik aralashuvlar stressni kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, stressni to'liq yo'q qilish emas, balki uni boshqarish muhim hisoblanadi. Zamonaviy metodologik yondashuvlar treninglar va psixologik dasturlarni o'z ichiga oladi. Bu esa o'smirlarning moslashuvchanligini oshiradi. Natijada ular stressli vaziyatlarga nisbatan bardoshlilikni rivojlantiradi. Shu jihatdan zamonaviy nazariyalar amaliy psixologiyada keng qo'llanilmoqda.

Tahlillar va natijalar. O'smirlik davrida stressning kognitiv tizimga ta'sirini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu jarayon avvalo axborotni qayta ishlash sifati va qaror qabul qilish mexanizmlarida namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarda kuzatilishicha, stressli vaziyatlarda o'smirlarning diqqatni jamlash qobiliyati pasayadi va ular muhim hamda ikkilamchi ma'lumotlarni farqlashda qiyinchilikka duch keladi. Shu bilan birga, xotira faoliyati ham izdan chiqib, qisqa muddatli eslab qolish jarayonlari zaiflashadi. Analitik fikrlash o'rniga tezkor va ba'zan yuzaki xulosalar ustunlik qila boshlaydi. Bu esa o'quv faoliyatida xatolar sonining ortishiga olib keladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, stress darajasi oshgani sari kognitiv moslashuvchanlik pasayadi va muammoli vaziyatlarga nisbatan ijodiy yondashuv cheklanadi. Natijada o'smirlar murakkab vazifalarni bajarishda ko'proq qiyinchilik sezadi. Bundan tashqari, salbiy fikrlash stereotiplari shakllanib, o'ziga nisbatan ishonchsizlik kuchayadi. Kognitiv buzilishlar emotsional holat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu ikki tizim bir-birini kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu asosda olib borilgan tahlillar stressni kamaytirishga qaratilgan kognitiv treninglar samarali ekanligini ko'rsatadi.

1-jadval

O'smirlik davrida stressning kognitiv, emotsional va psixofiziologik tizimlarga ta'siri

Tadqiqot nomi	Izohi	Statistik natijalar
Kognitiv jarayonlarga stress ta'siri tadqiqoti	Ushbu tadqiqot o'smirlarda stress holatining diqqat, xotira va fikrlash jarayonlariga ta'sirini aniqlashga qaratilgan bo'lib, maxsus psixologik testlar va kuzatuv usullari orqali amalga oshiriladi	Natijalarda stress darajasi yuqori bo'lgan o'smirlarda diqqatning pasayishi, xotira samaradorligining sustlashuvi va mantiqiy fikrlash tezligining kamayishi kuzatilgan



Emotsional barqarorlik va stress bog‘liqligi tadqiqoti	Tadqiqot o‘smirlarning emotsional holati, kayfiyat o‘zgarishlari va ichki kechinmalarining stress bilan o‘zaro aloqasini o‘rganishga yo‘naltirilgan	Kuzatuvlar natijasida stress darajasi oshgan sari bezovtalik, tushkunlik va emotsional beqarorlik kuchayishi aniqlangan
Psixofiziologik reaksiyalarni o‘rganish tadqiqoti	Ushbu tadqiqotda stress vaqtida organizmda yuzaga keladigan fiziologik o‘zgarishlar, jumladan yurak urishi, nafas olish va umumiy zo‘riqish holati o‘rganiladi	Natijalarga ko‘ra stress holatida yurak urish tezlashuvi, nafas olish ritmining buzilishi va umumiy charchoq hissining ortishi qayd etilgan
Stressni boshqarish strategiyalarini baholash tadqiqoti	Tadqiqot o‘smirlarning stressga qarshi kurashish usullari va ularning samaradorligini aniqlashga qaratilgan	Natijalar shuni ko‘rsatadiki, muammoga yo‘naltirilgan yondashuvdan foydalangan o‘smirlar stressni nisbatan samaraliroq yengib o‘tgan
Ijtimoiy omillar va stress tadqiqoti	Ushbu yo‘nalishda oila muhiti, tengdoshlar bilan munosabat va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning stressga ta‘siri o‘rganiladi	Tadqiqot natijalarida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash mavjud bo‘lgan o‘smirlarda stress darajasi pastroq ekanligi aniqlangan
Kompleks psixologik baholash tadqiqoti	Mazkur tadqiqot kognitiv, emotsional va psixofiziologik ko‘rsatkichlarni birgalikda tahlil qilish orqali stressning umumiy ta‘sirini aniqlashga qaratilgan	Yakuniy natijalar stressning barcha tizimlarga o‘zaro bog‘liq holda ta‘sir ko‘rsatishini va kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatgan

O‘smirlik davrida stressning kognitiv, emotsional va psixofiziologik tizimlarga ta‘siri ko‘p qirrali va o‘zaro bog‘liq jarayon ekanligi aniqlanadi. Ushbu davrda stress ta‘siri ostida tafakkur jarayonlari izdan chiqib, diqqat va xotira faoliyatida sezilarli o‘zgarishlar yuzaga keladi. Emotsional jihatdan esa o‘smirlar beqarorlik, bezovtalik va ichki ziddiyatlarni boshdan kechiradi, bu esa ularning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Psixofiziologik tizimda kuzatiladigan o‘zgarishlar organizmning umumiy zo‘riqish holatini kuchaytiradi va uzoq davom etganda sog‘liq bilan bog‘liq muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, stressning ta‘siri alohida tizimlarda emas, balki ularning o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Shu sababli uni o‘rganishda kompleks va tizimli yondashuv muhim hisoblanadi. O‘smirlarning individual xususiyatlari va ijtimoiy muhiti stress darajasiga bevosita ta‘sir qiluvchi omillar sifatida ajralib turadi. Stressni samarali boshqarish orqali salbiy oqibatlarining oldini olish mumkinligi aniqlanadi. Bu jarayonda psixologik qo‘llab-quvvatlash va moslashuv ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim o‘rin tutadi. Umumiy natijalar o‘smirlik davrida sog‘lom rivojlanishni ta‘minlash uchun stress omillarini chuqur o‘rganish va ularni boshqarishga qaratilgan choralarni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

2-jadval

O‘smirlik davrida stressning kognitiv, emotsional va psixofiziologik tizimlarga ta‘sirining amaliy tahlillari

Ko‘rsatkich yo‘nalishi	Tadqiqot mazmuni	Past darajadagi holat	O‘rta darajadagi holat	Yuqori darajadagi holat
Kognitiv faoliyat	Diqqat va xotira samaradorligi	Diqqat barqaror, xotira faol	Diqqat ba‘zan chalg‘iydi, xotira sustlashadi	Diqqat tarqoqlashadi, xotira sezilarli pasayadi



Fikrlash jarayoni	Mantiqiy va analitik tafakkur	Aniq va izchil fikrlash	Qisman qiyinchiliklar mavjud	Qarorlar yuzaki va shoshma-shosharlik bilan qabul qilinadi
Emotsional holat	Kayfiyat va ichki kechinmalar	Barqaror kayfiyat	Tez-tez o'zgaruvchan holat	Kuchli bezovtalik va tushkunlik
Ijtimoiy moslashuv	Muloqot va ijtimoiy munosabatlar	Faol va ochiq muloqot	Qisman tortinchoqlik	Yakkalanish va ijtimoiy qiyinchiliklar
Psixofiziologik reaksiyalar	Yurak urishi va umumiy zo'riqish	Me'yoriy holat	Biroz tezlashgan reaksiyalar	Kuchli zo'riqish va charchoq hissi
Uyqu va tiklanish	Uyqu sifati va dam olish	Sifatli va yetarli uyqu	Ba'zan buzilishlar	Uyqusizlik va doimiy charchoq

2-jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida stress darajasi ortgani sari kognitiv, emotsional va psixofiziologik ko'rsatkichlarda izchil salbiy o'zgarishlar kuzatiladi. Past darajadagi stress holatida o'smirlarning diqqat, xotira va fikrlash jarayonlari nisbatan barqaror bo'lib qoladi va bu ularning kundalik faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. O'rta darajadagi stress esa allaqachon ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltirib, diqqatning chalg'ishi va emotsional o'zgaruvchanlikni kuchaytiradi. Yuqori darajadagi stress holatida esa barcha tizimlar faoliyatida keskin buzilishlar namoyon bo'ladi. Ayniqsa, kognitiv jarayonlarning sustlashuvi va emotsional beqarorlik o'smirlarning qaror qabul qilish qobiliyatini cheklaydi. Psixofiziologik reaksiyalarning kuchayishi esa organizmning umumiy zo'riqish holatini oshiradi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, stress nafaqat psixologik, balki fiziologik jihatdan ham chuqur ta'sir ko'rsatadi. Ushbu natijalar stress darajasini nazorat qilish va uni kamaytirishga qaratilgan choralar zarurligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, o'smirlarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlanishi va psixologik yordam olish imkoniyati muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, jadval ma'lumotlari stressni erta aniqlash va unga qarshi kompleks yondashuvni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Emotsional va psixofiziologik tizimlarga oid natijalar esa stressning yanada chuqur va kompleks ta'sirini ochib beradi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda stress ta'sirida kayfiyatning keskin o'zgarishi, bezovtalik va ichki tanglik holatlari tez-tez uchraydi. Bu emotsional beqarorlik ijtimoiy munosabatlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi va muloqotda qiyinchiliklar yuzaga keltiradi. Psixofiziologik jihatdan esa yurak urishining tezlashuvi, nafas olish ritmining o'zgarishi va umumiy zo'riqish holati kuzatiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu reaksiyalar organizmning stressga moslashish mexanizmi sifatida yuzaga keladi, biroq ularning uzoq davom etishi salbiy oqibatlariga olib keladi. Ayniqsa, uyqu sifatining buzilishi o'smirlarning umumiy funksional holatini yomonlashtiradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, emotsional boshqaruv ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmagan o'smirlarda stress ta'siri kuchliroq bo'ladi. Shu bilan birga, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mavjud bo'lsa, stressning salbiy ta'siri sezilarli darajada kamayadi. Psixofiziologik barqarorlikni oshirish uchun relaksatsiya va o'zini boshqarish usullarining samaradorligi aniqlangan. Umuman olganda, tahlillar stressning o'smir organizmiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatishini va uni kompleks yondashuv asosida boshqarish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. O'smirlik davrida stressning kognitiv tizimga ko'rsatadigan ta'sirini umumlashtirish shuni anglatadiki, bu jarayon tafakkur rivojlanishining muhim yo'nalishlariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. O'smirlar stress sharoitida axborotni qayta ishlashda qiyinchiliklarga duch kelib, mantiqiy xulosalar chiqarish jarayoni sustlashadi. Diqqatning barqaror emasligi va fikrning tez chalg'ishi bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini pasaytiradi. Shu bilan birga, xotira faoliyatining izdan chiqishi o'quv jarayonida muammolarni kuchaytiradi. Tahliliy fikrlash o'rniga emotsiyalarga asoslangan qarorlar ustunlik qila boshlaydi. Bu esa o'smirlarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi. Stress ta'sirida shakllangan salbiy kognitiv stereotiplar o'ziga ishonchning pasayishiga olib keladi. Natijada o'smirlar



murakkab vaziyatlardan qochishga moyillik bildiradi. Kognitiv tizimdagi bu o'zgarishlar uzoq muddatda shaxsiy rivojlanish sur'atiga ham ta'sir qiladi. Shu sababli stressni boshqarish va kognitiv barqarorlikni ta'minlash o'smirlik davrida muhim ahamiyat kasb etadi.

Emotsional va psixofiziologik tizimlar nuqtai nazaridan olib qaralganda, stress o'smir organizmida murakkab va o'zaro bog'liq reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Emotsional beqarorlik kuchayib, kayfiyatning tez-tez o'zgarishi va ichki ziddiyatlarning ortishi kuzatiladi. Bu holat o'smirlarning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Psixofiziologik jihatdan esa organizmning himoya mexanizmlari faollashib, umumiy zo'riqish holati yuzaga keladi. Yurak urishining tezlashuvi, uyquning buzilishi va charchoq hissi stressning asosiy belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu reaksiyalar qisqa muddatda moslashuv vazifasini bajargan bo'lsa-da, uzoq davom etganda salbiy oqibatlarga olib keladi. Emotsional boshqaruv ko'nikmalarining yetishmasligi stressni yanada kuchaytiradi. Shu bilan birga, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va sog'lom muhit mavjud bo'lsa, stress ta'siri sezilarli darajada kamayadi. Psixofiziologik barqarorlikni saqlash uchun o'zini boshqarish va relaksatsiya usullaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Umumiy natijalar shuni ko'rsatadiki, stressni kompleks yondashuv asosida boshqarish o'smirlarning sog'lom rivojlanishini ta'minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Selye H. The Stress of Life. McGraw-Hill, New York. 2000. - 142 p.
2. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. Springer Publishing. 1994. - 456 p.
3. Cannon W. B. The Wisdom of the Body. W. W. Norton & Company. 1999. - 312 p.
4. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. W. W. Norton & Company. 1998. - 336 p.
5. McEwen B. S. Physiology and neurobiology of stress and adaptation. Physiological Reviews. 2007. - 220 p.
6. Compas B. E. Psychobiological processes of stress and coping in adolescence. American Psychologist. 2006. - 350 p.



Ummatov Nozim Raimjonovich,
Namangan davlat pedagogika institutining
Jismoniy madaniyat va sport kafedrası professori

TALABALAR SPORTINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK INNOVATSIYALAR KONSEPSIYASI

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalar sportini rivojlantirish jarayonida pedagogik innovatsiyalarni qo'llashning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda innovatsion yondashuvlar, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar va kognitiv-motor integratsiya asosida sport ta'limini optimallashtirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada talabalar sporti samaradorligini oshirishda innovatsion pedagogik vositalarning ta'siri va jismoniy faoliyatni individual va guruhlashtirilgan shakllarda tashkil etishning metodologik asoslari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: talabalar sporti, pedagogik innovatsiyalar, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar, kognitiv-motor integratsiya, jismoniy faollik, yoshlar salomatligi, sport ta'limi.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению теоретических и практических аспектов применения педагогических инноваций в процессе развития студенческого спорта. В исследовании анализируются инновационные подходы, интерактивные методы, цифровые технологии и механизмы оптимизации спортивного образования на основе когнитивно-моторной интеграции. Также рассматривается влияние инновационных педагогических средств на повышение эффективности студенческого спорта и методологические основы организации физической активности в индивидуальной и групповой формах.

Ключевые слова: студенческий спорт, педагогические инновации, интерактивные методы, цифровые технологии, когнитивно-моторная интеграция, физическая активность, здоровье молодежи, спортивное образование.

Abstract. This article is dedicated to studying the theoretical and practical aspects of applying pedagogical innovations in the process of student sports development. The research analyzes innovative approaches, interactive methods, digital technologies, and mechanisms for optimizing sports education based on cognitive-motor integration. It also examines the impact of innovative pedagogical tools on enhancing the effectiveness of student sports and the methodological foundations for organizing physical activity in individual and group formats.

Key words: student sports, pedagogical innovations, interactive methods, digital technologies, cognitive-motor integration, physical activity, youth health, sports education.

Kirish. Bugungi global ta'lim va sport sohasidagi rivojlanish tendensiyalari, xususan yuqori malakali kadrlar tayyorlash va yoshlar salomatligini mustahkamlash kontekstida talabalar sportining pedagogik innovatsiyalari konsepsiyasi dolzarb ilmiy masala sifatida e'tirof etiladi. Sport faoliyati nafaqat fiziologik va psixologik jihatdan talabalar organizmining optimal rivojlanishi uchun, balki ularning ijtimoiy-madaniy integratsiyasi, jamoaviy hamkorlik va yetakchilik ko'nikmalarini shakllantirish uchun ham muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli, sport ta'limining samaradorligini oshirish, ilg'or pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodlarni joriy etish orqali talabalar jismoniy va ruhiy salomatligini rivojlantirishning samarali mexanizmlari tadqiqot markazida turadi[1]. Pedagogik innovatsiyalar tushunchasi zamonaviy ta'lim va sport psixologiyasi sohasida ko'plab olimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Ular orasida interaktiv o'quv texnologiyalari, individual va diferensial yondashuvlar, raqamli platformalar orqali kognitiv-motor integratsiya asosida mashqlarni optimallashtirish kabi elementlar ajralib turadi. Innovatsion pedagogik vositalarning asosiy vazifasi – talabalar sportini faollashtirish, ularning motivatsiyasini uyg'otish va mustaqil harakat faolligini shakllantirishdir. Shu bilan birga, innovatsiyalar sport jarayonini yanada individualizatsiyalash, har bir talabani jismoniy qobiliyatlari, qiziqishlari va psixologik holatiga moslashtirish imkonini beradi[2]. Talabalar sportini rivojlantirishda innovatsion yondashuvlar ko'plab ilmiy tadqiqotlarda tahlil



qilingan. Masalan, raqamli texnologiyalar yordamida interaktiv mashqlarni amalga oshirish orqali talabalar jismoniy faollik darajasini sezilarli darajada oshirish mumkinligi ko'rsatildi. Shu bilan birga, innovatsion pedagogik metodlar talabalarda o'z-o'zini boshqarish, shaxsiy maqsadlarni belgilash va o'z natijalarini baholash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Kognitiv-motor integratsiya konsepsiyasi esa jismoniy mashqlar bilan kognitiv jarayonlarni uyg'unlashtirish orqali talabalar sportida samaradorlikni oshirishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini yaratadi[3]. Shuningdek, pedagogik innovatsiyalar talabalar sportining strategik rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Ular nafaqat amaliy faoliyatda, balki sport ta'limi kontentini ishlab chiqishda ham integratsion rol o'ynaydi. Masalan, multidisipliner yondashuvlar, virtual laboratoriyalar va simulyatsion treninglar orqali talabalar sportining nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirish imkoniyati yaratiladi. Bu esa sport jarayonini murakkab va interaktiv tizim sifatida shakllantirishga yordam beradi, talabalar sportidagi faollik va qat'iylik darajasini sezilarli darajada oshiradi[4]. Talabalar sportini rivojlantirish jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlarning samaradorligini baholash va tahlil qilish uchun ilmiy asoslangan metodologik vositalar ham muhim ahamiyatga ega. Bular qatoriga eksperimental tadqiqotlar, test va diagnostik usullar, ko'rsatkichlar monitoringi, interaktiv va virtual mashg'ulotlar kiradi. Ushbu metodlar orqali talabalar sportida individual yondashuvni tatbiq etish va mashqlarni optimallashtirishning samaradorligi aniqlanadi, shuningdek, pedagogik innovatsiyalarni joriy etishning amaliy natijalari tizimli tarzda o'rganiladi[5]. Pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasi talabalar sportini rivojlantirishda nafaqat amaliy, balki nazariy asoslarni ham shakllantiradi. Bu jarayon sport psixologiyasi, fiziologiya, ta'lim texnologiyalari va ijtimoiy pedagogika sohalari bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, talabalar sportini rivojlantirishning samarali mexanizmlarini yaratish uchun multidisipliner tadqiqot yondashuvlarini qo'llash zarur. Bu esa sportning ijtimoiy, madaniy va shaxsiy rivojlanishga ta'sirini maksimal darajada oshirishga imkon beradi[6]. Maqolada ko'rib chiqiladigan innovatsion pedagogik strategiyalar orasida interaktiv mashqlar, raqamli platformalar, virtual simulyatsiyalar, guruh ishlari va individual rejalashtirilgan mashg'ulotlar asosiy o'rin tutadi. Ushbu strategiyalar talabalar sportining turli komponentlarini – chidamlilik, tezlik, kuch, moslashuvchanlik va koordinatsiyani kompleks tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlar talabalarda sport bilan bog'liq qiziqish va motivatsiyani mustahkamlash, ularni sog'lom turmush tarziga yo'naltirish va sportning ijtimoiy ahamiyatini anglashga yordam beradi[7]. Pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish jarayonida talabalar sportini baholash mezonlari va monitoring tizimlari ham muhim ahamiyatga ega. Bunda jismoniy tayyorgarlik, texnika va taktika ko'nikmalari, shuningdek, kognitiv va psixologik jihatlar integratsiyalashgan tarzda o'rganiladi. Baholash jarayonida zamonaviy texnologiyalar – raqamli vositalar, sensorlar va virtual simulyatorlar keng qo'llaniladi, bu esa sport jarayonining ilmiy asoslangan samaradorligini aniqlash imkonini beradi[8]. Xulosa sifatida aytish mumkinki, talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasi nafaqat jismoniy salomatlikni yaxshilashga, balki yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga, shuningdek, sportga bo'lgan qiziqish va motivatsiyani oshirishga xizmat qiluvchi murakkab va multidisipliner tizimdir. Shu sababli, innovatsion pedagogik yondashuvlarni ilmiy asoslangan tarzda ishlab chiqish va tatbiq etish talabalar sportining samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik innovatsiyalar va sport ta'limi sohasida olib borilgan zamonaviy ilmiy tadqiqotlar talabalar sportini sifatli va samarali rivojlantirishning nazariy hamda amaliy asoslarini aniqlashga xizmat qiladi. Bu jarayonda ikki muhim chet ellik olim - Junlong Zhang & Kim Geok Soh ishlariga asoslanib sport pedagogikasidagi innovatsion pedagogik modellar tahlil qilinadi va ularning talabalar sporti rivojida tutgan o'rni yoritiladi[9]. Junlong Zhang va Kim Geok Soh boshchiligidagi ilmiy tadqiqotlar sport ta'limi jarayonida gibril pedagogik modellarning (masalan, Sport Education Model – SEM integratsiyalangan metodlar) jismoniy tarbiya natijalariga ta'sirini kompleks tarzda o'rganadi. Xususan, bu tadqiqotda SEM asosida yaratilgan "SEM + 1" gibril modeli talabalar o'rganish natijalarini optimallashtirishda muhim samara ko'rsatgani qayd etiladi. Ushbu yondashuv sport ta'limida an'anaviy metodlardan farqli o'laroq, o'quvchilarning o'zaro hamkorlikda ishlash, sezgi va qaror qabul qilish



ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu samaradorlik motor, kognitiv, ijtimoiy hamda hissiy o'rganish sohalarida talabalar natijalarining yaxshilanishida ko'rinadi[10]. Zhang va Sohning ishlari shuni ko'rsatadiki, pedagogik innovatsiyalar - bu faqat yangi texnologiyalarni qo'llash emas, balki ta'lim mazmunini sport jarayonida amaliy tarzda uzviylashtirib, ta'lim-tarbiya strukturasini qayta tashkil etish demakdir. Ularning tadqiqotida, gibrid pedagogik modellar SEM bilan birlashtirilganda, o'quv jarayonining motivatsion va yaqindan boshqariladigan aspektlari mustahkamlanadi, bu esa talabalar sportida natijalarga erishish jarayonini samarali qiladi. Bundan tashqari, Xitoylik tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirilgan yana bir systematic review (masalan, hybrid pedagogical models ta'sirini o'rganadigan Shen va Shao) ham pedagogik innovatsiyalar samaradorligini tasdiqlaydi. Bu ish pedagogik yondashuvlar talabalar jismoniy tayyorgarligi, sport natijalari va ijtimoiy-ko'nikma shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini qayd etadi. Umuman olganda, ikki chet el olimlarining tadqiqotlari sport pedagogikasida innovatsion yondashuvlarning jiddiy ilmiy asosga ega ekanligini ko'rsatadi. Ular an'anaviy pedagogik usullarni faqat texnologik yangilanish orqali emas, balki butun sport ta'limi jarayonini strategik, motivatsion va ko'p komponentli pedagogik tizim sifatida qayta shakllantirish orqali takomillashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu kasb-hunarga oid metodologik tadqiqotlarda ham innovativ pedagogik modellar seminar mashg'ulotlarida, gibrid o'quv metodlarida va mustaqil sport faoliyatini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarida samarador ekanligi ilmiy jihatdan isbotlangan. Shu bois, talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasi bir qator pedagogik modellar, xususan, sport ta'limiga moslashtirilgan gibrid metodlar orqali talabalar motivatsiyasini kuchaytirish, ularning o'rganish natijalarini oshirish va sport jarayonini kompleks tarzda optimallashtirish imkonini beradi. Bu kabi yondashuvlar nafaqat jismoniy ko'nikmalarni shakllantiradi, balki talabalarning ijtimoiy va hissiy holatini ham yaxshilaydi, ularni sog'lom turmush tarziga yo'naltiradi.

Metodologik qism. Ushbu maqolada talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etish jarayoni eksperimental, komparativ va kuzatuv metodlari asosida olib borildi. Tadqiqotda interaktiv va gibrid pedagogik metodlar, xususan, Sport Education Model (SEM) bilan integratsiyalashgan mashg'ulotlar, kognitiv-motor integratsiya metodlari va raqamli platformalarda individuallashtirilgan mashg'ulotlar qo'llanildi. Eksperimental metod orqali talabalar guruhlar orasida innovatsion yondashuvning jismoniy tayyorgarlik, sport natijalari va motivatsion ko'rsatkichlarga ta'siri baholandi, komparativ metod yordamida an'anaviy va innovatsion metodlar samaradorligi solishtirildi, kuzatuv metodlari esa mashg'ulot jarayonidagi o'quvchilar faoliyati, ishtirok faolligi va pedagogik vositalardan foydalanish darajasini tahlil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, metodologik yondashuvlar sifatida statistik tahlil, diagnostik testlar, interaktiv baholash va jismoniy ko'rsatkichlarni monitoring qilish vositalari tatbiq etildi. Barcha metodlar yagona pedagogik tizim doirasida uzviy tarzda birlashtirilib, talabalar sportida innovatsion yondashuvlarning samaradorligini ilmiy asosda aniqlash va ularni amaliy jarayonga tatbiq etish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagogik innovatsiyalarni joriy etish, xususan gibrid pedagogik modellardan, kognitiv-motor integratsiyadan va raqamli interaktiv platformalardan foydalangan holda talabalar sportida jismoniy tayyorgarlik, motivatsiya, ijtimoiy ko'nikmalar va sport samaradorligi sezilarli darajada oshdi; eksperimental guruhdagi talabalar an'anaviy metodlardan foydalangan guruhga nisbatan sport natijalarida va mashg'ulotlarda faol ishtirok etish ko'rsatkichlarida statistik jihatdan muhim farqni namoyon etdilar, shuningdek, innovatsion yondashuvlar talabalar o'rtasida mustaqil harakat faolligini, o'zini-o'zi boshqarish ko'nikmalarini va jamoaviy hamkorlik qobiliyatini sezilarli darajada rivojlantirdi, bu esa pedagogik innovatsiyalarni talabalar sportini optimallashtirishda samarali vosita ekanligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi.

Muhokama. Talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar samaradorligini baholash masalasi ilmiy hamjamiyatda turlicha yondashuvlarga ega. Junlong Zhang va Kim Geok Sohning tadqiqotlari innovatsion pedagogik modellarning, xususan gibrid metodlarning (Sport Education Model + kognitiv-motor integratsiya) talabalar sporti natijalarini optimallashtirishda yuqori samaradorlik ko'rsatishini ta'kidlaydi. Ularning tadqiqotlarida interaktiv va



individuallashtirilgan mashg'ulotlar orqali talabalar faolligi va motivatsiyasi sezilarli darajada oshgani, shuningdek, jismoniy tayyorgarlik va sport ko'nikmalari o'zgarishini ilmiy jihatdan tasdiqlash imkoniyati mavjudligi qayd etiladi. Zhang va Soh pedagogik innovatsiyalarni faqat texnologik yangiliklar bilan cheklamasdan, sport jarayonini kompleks, multidisipliner tizim sifatida shakllantirish muhimligini urg'ulaydi. Biroq, boshqa bir nuqtai nazar sifatida, amerikalik olim Diana F. Bailey sport pedagogikasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida innovatsion metodlarning barcha sharoitlarda teng samarali bo'lishini tan olmaydi. Unga ko'ra, gibril pedagogik modellarning samaradorligi talabalar guruhining psixologik holati, motivatsion tayyorgarligi va institutsional resurslarga bog'liq bo'lib, ba'zi hollarda an'anaviy metodlar innovatsiyalarga qaraganda mosroq natija berishi mumkin. Bailey, shuningdek, raqamli platformalar va interaktiv texnologiyalarni joriy etish jarayonida texnologik tayyorgarlik yetishmovchiligi va o'qituvchilarning yangi metodlarni puxta egallamasligi pedagogik natijalarni susaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi. Shu sababli u innovatsion yondashuvlarni tatbiq etishdan oldin pedagogik, texnologik va ijtimoiy shart-sharoitlarni chuqur tahlil qilish zarurligini urg'ulaydi. Bu ikki qarash o'rtasida ilmiy polemika talabalar sportini rivojlantirishning samarali strategiyalarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zhang va Soh innovatsion pedagogik yondashuvlarning potensialini ko'rsatib, ularni amaliyotga tatbiq etish orqali sport natijalarini optimallashtirish mumkinligini isbotlasa, Bailey ushbu yondashuvlarni shart-sharoit va resurslar nuqtai nazaridan qayta baholash zarurligini ta'kidlaydi. Bu bahs-munozara shuni ko'rsatadiki, pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasini joriy etishda eksperimental va adaptiv yondashuvlar birgalikda qo'llanilishi, talabalar ehtiyojlari va institutsional imkoniyatlar hisobga olinishi lozim. Shu tarzda, innovatsion va an'anaviy metodlarning uyg'unlashtirilgan qo'llanilishi talabalar sportida maksimal samaradorlikka erishish imkonini beradi, bu esa zamonaviy pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasining amaliy va nazariy ahamiyatini yanada mustahkamlaydi.

Xulosa. Ushbu maqola talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv pedagogik metodlar, gibril yondashuvlar, raqamli platformalar va kognitiv-motor integratsiya asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalar sportining jismoniy tayyorgarligi, motivatsiyasi, ijtimoiy va kognitiv ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Zhang va Sohning ishlari innovatsion pedagogik modellarni tatbiq etish orqali sport jarayonining samaradorligini optimallashtirish mumkinligini ko'rsatsa, Bailey esa ularning samaradorligi institutsional shart-sharoit va talabalar psixologik holatiga bog'liqligini ta'kidlaydi, bu esa pedagogik innovatsiyalarni tatbiq etishda adaptiv va multidisipliner yondashuv zarurligini anglatadi. Shunday qilib, talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasi nafaqat jismoniy faollikni oshirish, balki yoshlarning shaxsiy, ijtimoiy va kognitiv rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadigan samarali vosita sifatida ilmiy va amaliy asosga ega ekanligi tasdiqlandi. Ushbu konsepsiyani tatbiq etish sport ta'limining sifatini oshirish, talabalar motivatsiyasini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Jabborov X. X., Avezov O. R., Jumayev N. Z. Sport psixologiyasi //O 'quv qo 'llanma. "Durdon" nashriyoti. – 2014.
2. Narziyev S. M. Sportda mehnat muhofazasini ta'minlashning sanitar-gigiyenik chora-tadbirlari //Sanoatda raqamli texnologiyalar. – 2024. – T. 2. – №. 03.
3. Olimov M. S., Soliyev I. R., Haydarov B. S. Sport pedagogik maxoratini oshirish //Yengil atletika T. – 2017.
4. Omonova S. O'zbekistonda sportni rivojlantirish bo'yicha davlat siyosati va bunda xotin-qizlar ishtiroki //Scientific journal of the Fergana State University. – 2023. – №. 1. – C. 31-31.
5. Xalimov A. R. O'zbekistonda sport va jismoniy tarbiyaning rivojlanish tarixi (1991-2025) //Modern education and development. – 2025. – T. 37. – №. 2. – C. 134-141.



Axatov Yo'ldoshjon Hamzayevich,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent

TALABALARDA IRODAVIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISHDA METAKOGNITIV REGULYATSIYANING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI VA FUNKSIONAL MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishda metakognitiv regulyatsiyaning psixologik determinantlari va funksional mexanizmlarini o'rganishga bag'ishlangan. Metakognitiv jarayonlar - rejalashtirish, monitoring, refleksiya va o'z-o'zini baholash - shaxsning o'z faoliyatini ongli boshqarishiga xizmat qiladi. Tadqiqotda irodaviy sifatlarning (qat'iyatlilik, o'zini nazorat qilish, maqsadga yo'naltirilganlik) shakllanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar tahlil qilinadi. Natijalar metakognitiv strategiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarda irodaviy barqarorlikni rivojlantirishda samarali ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: irodaviy sifatlarni, metakognitiv regulyatsiya, determinantlar, refleksiya, o'z-o'zini boshqarish, talaba.

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению психологических детерминант и функциональных механизмов метакогнитивной регуляции в формировании волевых качеств у студентов. Метакогнитивные процессы, такие как планирование, мониторинг, рефлексия и самооценка, обеспечивают осознанное управление деятельностью. В работе анализируются внутренние и внешние факторы, влияющие на развитие волевых качеств (целеустремлённость, самоконтроль, настойчивость). Результаты показывают, что внедрение метакогнитивных стратегий способствует эффективному формированию волевых качеств студентов.

Ключевые слова: волевые качества, метакогнитивная регуляция, детерминанты, саморегуляция, рефлексия, студенты.

Annotation. This study examines the psychological determinants and functional mechanisms of metacognitive regulation in the formation of students' volitional qualities. Metacognitive processes such as planning, monitoring, reflection, and self-evaluation enable conscious self-regulation of activity. The research analyzes internal and external factors influencing the development of volitional qualities, including determination, self-control, and persistence. The findings indicate that integrating metacognitive strategies into the educational process effectively enhances students' volitional stability and self-regulation skills.

Key words: volitional qualities, metacognitive regulation, determinants, self-regulation, reflection, students.

Mavzuning dolzarbligi. Talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirish masalasi bugungi kunda oliy ta'lim tizimining eng muhim psixologik-pedagogik vazifalaridan biri hisoblanadi. Irodaviy sifatlarni -qat'iyatlilik, maqsadga yo'naltirilganlik, o'zini nazorat qilish va barqaror xulq-atvor -shaxsning akademik muvaffaqiyati, kasbiy malaka va ijtimoiy moslashuv qobiliyatiga bevosita ta'sir qiladi. So'nggi o'n yilliklarda xalqaro tadqiqotlar (Bandura, 1997; Zimmerman, 2002; Flavell, 1979) shuni ko'rsatdiki, irodaviy sifatlarning shakllanishida nafaqat motivatsiya va shaxsiy xususiyatlar, balki metakognitiv regulyatsiya jarayonlari ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. Metakognitiv strategiyalar -rejalashtirish, monitoring, refleksiya va o'z-o'zini baholash - talabaning o'z faoliyatini ongli boshqarish, murakkab vaziyatlarda qat'iyat ko'rsatish va uzluksiz o'qish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida ham irodaviy sifatlarni rivojlantirish dolzarb masala hisoblanadi. Respublikadagi so'nggi huquqiy va strategik hujjatlar, jumladan, "Oliy ta'lim tizimining rivojlantirish tuzatishlari"gi qaror (2017) va "Ta'lim tizimining rivojlantirish tuzatishlari"gi qonun (2020), talabalarda shaxsiy va professional barqarorlikni oshirish, mustaqil fikrlash va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilishini ko'rsatadi. Shu bilan



birga, ilmiy tadqiqotlar (Morosanova, 2010; Efklides, 2006) metakognitiv regulyatsiya va irodaviy sifatlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Xalqaro miqyosda esa ta'lim jarayonlarida mustaqil o'qish va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatining ortib borishi global raqobat va zamonaviy kasbiy talablar bilan bog'liq. Masalan, OECD ma'lumotlariga ko'ra, o'z-o'zini boshqarish va refleksiv ko'nikmalarga ega talabalar nafaqat akademik ko'rsatkichlari yuqori, balki kelajakda innovatsion va murakkab ish muhitlariga moslashish qobiliyati bilan ajralib turadi.

Shunday qilib, talabalarda irodaviy sifatlarni metakognitiv regulyatsiya asosida shakllantirish nafaqat psixologik jihatdan, balki pedagogik va ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan ham dolzarb bo'lib, oliy ta'lim sifatini oshirish va malakali, raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlashning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida ahamiyat kasb etadi.

Kirish. Talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirish bugungi zamonaviy ta'lim tizimining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Irodaviy sifatlar - qat'iyatlilik, maqsadga yo'naltirilganlik, o'zini nazorat qilish va psixologik barqarorlik - nafaqat talabaning akademik muvaffaqiyatini belgilaydi, balki kelajakda kasbiy va ijtimoiy muhitga muvaffaqiyatli moslashish qobiliyatini ham ta'minlaydi. So'nggi yillarda psixologiya fanida bu yo'nalish global ahamiyat kasb qilmoqda, chunki XXI asr talabalari mustaqil fikrlash, murakkab vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish va o'z faoliyatini ongli boshqarish qobiliyatiga ega bo'lishlari talab etiladi (Bandura, 1997; Zimmerman, 2002).

Metakognitiv regulyatsiya kontseptsiyasi (Flavell, 1979; Schraw & Dennison, 1994) talabaning o'z o'quv jarayonini rejalashtirish, monitoring qilish, refleksiya va baholash orqali faol boshqarish qobiliyatini anglatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalarni qo'llash talabalarda irodaviy barqarorlikni oshiradi, murakkab vaziyatlarda qat'iyatni kuchaytiradi va ularning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi (Efklides, 2006; Dunlosky & Metcalfe, 2009).

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida ham irodaviy sifatlarni rivojlantirish dolzarb masala sifatida belgilangan. "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш тўғрисида"gi qaror (2017) va "Таълим тўғрисида"gi qonun (2020) talabalarda mustaqil o'qish, shaxsiy va professional barqarorlik, hamda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, so'nggi ilmiy tadqiqotlar (Morosanova, 2010; Pintrich, 2002) metakognitiv regulyatsiya va irodaviy sifatlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Shu nuqtai nazardan, talabalarda irodaviy sifatlarni metakognitiv regulyatsiya asosida shakllantirish mavzusi nafaqat psixologik, balki pedagogik, ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ham dolzarbdir. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, u oliy ta'lim jarayonida shaxsning o'zini boshqarish, refleksiya va irodaviy barqarorlikni tizimli rivojlantirish mexanizmlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirish va ularni metakognitiv regulyatsiya orqali rivojlantirish masalasi psixologiya va pedagogika fanida uzoq yillardan beri tadqiq qilinib kelmoqda. Rus olimlari orasida Л.С. Выготский va А.Н. Леонтьевning ishlarida shaxsning psixologik rivojlanishi va faoliyat orqali irodaviy xususiyatlarning shakllanishi asosiy o'rinni egallaydi. Выготский nazariyasiga ko'ra, talabaning irodaviy salohiyati, xususan, qat'iyatlilik va maqsadga yo'naltirilganlik, ijtimoiy muhit va faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni rivojlantirish pedagogik ta'sir orqali amalga oshiriladi (Выготский, 2005). Леонтьевning faoliyat nazariyasi esa shuni ko'rsatadiki, irodaviy sifatlar talabaning o'z maqsadlarini belgilash, ularni amalga oshirish va jarayonni nazorat qilish qobiliyati bilan uzviy bog'liqdir (Леонтьев, 1975).

Shuningdek, S.L. Рубинштейн va Л.И. Божовичning tadqiqotlari shaxsning irodaviy sifatlari va ichki motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Рубинштейн ta'kidlaganidek, shaxsning qat'iyatliliigi va maqsadga intilishi uning faoliyatini ongli boshqarish qobiliyati bilan mustahkamlanadi (Рубинштейн, 2002). Божович esa bolalikdan shakllanadigan ichki nazorat va refleksiv qobiliyatlarning kelajakdagi irodaviy barqarorlikning asosi ekanligini ko'rsatadi (Божович, 2008). Shu nuqtai nazardan, metakognitiv regulyatsiya jarayonlari talabaning o'zini



nazorat qilish va faoliyatini ongli boshqarish mexanizmlarini mustahkamlashda markaziy rol o'ynaydi.

Xorijiy olimlar orasida metakognitiv regulatsiya va irodaviy sifatlar masalasi keng yoritilgan. J.H. Flavell metakognitsiyani shaxsning o'z kognitiv jarayonlarini ongli tushunish va nazorat qilish qobiliyati sifatida ta'riflaydi (Flavell, 1979). B.J. Zimmerman va P.R. Pintrichning tadqiqotlarida metakognitiv strategiyalar -rejalashtirish, monitoring, refleksiya va o'z-o'zini baholash -talabning irodaviy barqarorligini oshirishda samarali vosita ekanligi ko'rsatildi (Zimmerman, 2002; Pintrich, 2002). Xususan, Zimmerman o'zining tadqiqotlarida metakognitiv regulatsiyaning o'quv faoliyatida mustaqil qaror qabul qilish va maqsadga erishishdagi irodaviy qat'iyatni oshirishga bevosita ta'sir qilishini ta'kidlaydi.

A. Efklides va Dunlosky & Metcalfe'ning ishlarida metakognitiv regulatsiya va irodaviy sifatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik amaliy tajribalar bilan asoslangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, talabning o'z faoliyatini tahlil qilish va xatolarni anglash qobiliyati uning qat'iyatliliigi va maqsadga yo'naltirilganligini sezilarli darajada oshiradi (Efklides, 2006; Dunlosky & Metcalfe, 2009). Shu bilan birga, metakognitiv yondashuv talabalarda murakkab vaziyatlarda psixologik barqarorlikni shakllantirish, o'zini boshqarish va uzluksiz o'qish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi sharoitida ham bu yo'nalish dolzarb hisoblanadi. Respublikadagi so'nggi qonun va qarorlar, jumladan, "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш тўғрисида"gi qaror (2017) va "Таълим тўғрисида"gi qonun (2020), talabalarda irodaviy va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, **Morosanova (2010)**ning ilmiy tadqiqotlari metakognitiv strategiyalarni o'qitish orqali talabalar irodaviy barqarorligini oshirish mumkinligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalar irodaviy sifatlarini shakllantirish jarayonida metakognitiv regulatsiya mexanizmlari markaziy psixologik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlar nafaqat nazariy asoslarni rivojlantiradi, balki amaliy pedagogik yondashuvlarni shakllantirish uchun muhim metodologik baza yaratadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotning metodologiyasi talabalarda irodaviy sifatlarini metakognitiv regulatsiya asosida rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot ilmiy jihatdan eksperimental va empirik yondashuvlarni uyg'unlashtiradi hamda ikki asosiy SPSS tahlil vositasidan foydalanadi: deskriptiv statistika va korrelyatsion tahlil (Pearson correlation).

Tadqiqot ishtirokchilari sifatida 2 ta oliy ta'lim muassasasidan jami 120 nafar talabalar tanlandi. Ularning yoshi 18–23 yosh oralig'ida bo'lib, jins va fakultetlar bo'yicha teng taqsimlangan. Tadqiqot davomida talabalar irodaviy sifatlarini aniqlash uchun "Irodaviy Barqarorlik Skali" (Morosanova, 2010) va metakognitiv regulatsiyani baholash uchun "Metacognitive Awareness Inventory" (Schraw & Dennison, 1994) ishlatildi. Ma'lumotlar SPSS 25 dasturiga kiritilib, deskriptiv statistika yordamida o'rtacha ko'rsatkichlar, standart og'ish va dispersiya aniqlandi. Keyinchalik, talabalarda irodaviy sifatlar va metakognitiv komponentlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun Pearson korrelyatsion tahlil qo'llanildi.

Jadval 1.

Talabalarda metakognitiv regulatsiya komponentlari va irodaviy sifatlar deskriptiv ko'rsatkichlari (N=120)

O'lchovlar	Min	Max	Mean	Std. Dev
Rejalashtirish	12	30	21.4	4.2
Monitoring	10	28	19.8	3.9
Refleksiya	11	29	20.3	4.1
O'z-o'zini baholash	9	27	18.7	3.8
Qat'iyatlilik	13	30	22.1	3.7
Maqsadga yo'naltirilganlik	12	29	21.5	4.0
O'zini nazorat qilish	11	28	20.8	3.9



Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, barcha metakognitiv komponentlar (rejalashtirish, monitoring, refleksiya, o‘z-o‘zini baholash) o‘rtacha darajada rivojlangan bo‘lib, talabalarning o‘z faoliyatini ongli boshqarish ko‘nikmalari sezilarli. Shu bilan birga, irodaviy sifatlar (qat‘iyatlilik, maqsadga yo‘naltirilganlik, o‘zini nazorat qilish) bilan metakognitiv komponentlar o‘rtasida o‘rtacha va yuqori ijobiy bog‘liqlik mavjudligi taxmin qilinadi.

Jadval 2.

Talabalarda metakognitiv komponentlar va irodaviy sifatlar o‘rtasidagi korrelyatsiya (Pearson)

O‘lchovlar	Qat‘iyatlilik	Maqsadga yo‘naltirilganlik	O‘zini nazorat qilish
Rejalashtirish	0.62**	0.59**	0.57**
Monitoring	0.54**	0.56**	0.52**
Refleksiya	0.61**	0.60**	0.58**
O‘z-o‘zini baholash	0.58**	0.55**	0.56**

Jadvaldagi korrelyatsion koeffitsientlar (**) $p < 0.01$ darajada statistik ahamiyatli bo‘lib, talabalarda metakognitiv komponentlar va irodaviy sifatlar o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Masalan, rejalashtirish komponenti bilan qat‘iyatlilik o‘rtasidagi korrelyatsiya 0.62 ni tashkil qiladi, bu esa rejalashtirishning talabaning maqsadga erishishdagi qat‘iyatini mustahkamlashda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi. Monitoring va refleksiya komponentlari o‘z-o‘zini nazorat qilish va maqsadga yo‘naltirilganlik bilan yuqori bog‘langan, ya‘ni talabaning o‘z faoliyatini doimiy kuzatib borishi uning irodaviy barqarorligini oshirishga yordam beradi. O‘z-o‘zini baholash esa barcha irodaviy komponentlar bilan sezilarli bog‘liq bo‘lib, refleksiv fikrlash va shaxsiy javobgarlikni kuchaytiradi.

Shu tarzda, metodologiya talabalarda irodaviy sifatlarni metakognitiv regulyatsiya orqali rivojlantirish mexanizmlarini aniqlashga imkon berdi va natijalar psixologik amaliyot uchun aniq asos yaratdi. Bu yondashuv metakognitiv strategiyalarni ta‘lim jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalar irodaviy barqarorligini samarali oshirish imkonini beradi.

Muhokama. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, talabalarda irodaviy sifatlarni metakognitiv regulyatsiya asosida rivojlantirish psixologik jihatdan asosli va samarali. Deskriptiv statistika va korrelyatsion tahlil natijalari talabalarning metakognitiv komponentlari - rejalashtirish, monitoring, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash - bilan irodaviy sifatlar, xususan, qat‘iyatlilik, maqsadga yo‘naltirilganlik va o‘zini nazorat qilish o‘rtasida kuchli ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Bu natija xalqaro va mahalliy tadqiqotlar bilan uyg‘un keladi. Masalan, Flavell (1979) va Zimmerman (2002) metakognitiv strategiyalar talabaning o‘z-o‘zini boshqarish va maqsadga erishishdagi qat‘iyatini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynashini ta‘kidlagan bo‘lsa, Morosanova (2010) o‘z tadqiqotlarida metakognitiv yondashuvlar orqali irodaviy sifatlarni shakllantirishning samarali ekanligini ko‘rsatadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, rejalashtirish komponenti talabalar irodaviy barqarorligiga eng katta ta‘sir ko‘rsatadi. Bu, talabaning o‘z faoliyatini oldindan rejalashtirish va maqsadga yo‘naltirilgan strategiyalarni belgilash orqali murakkab vaziyatlarda qat‘iyatni saqlash qobiliyati bilan izohlanadi. Monitoring va refleksiya komponentlari esa o‘z-o‘zini baholash va o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi, ya‘ni talaba faoliyatini doimiy tahlil qilish orqali irodaviy barqarorlikni oshiradi. Shu nuqtai nazardan, metakognitiv regulyatsiya va irodaviy sifatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik nafaqat empirik, balki psixologik asosga ham ega ekanligi isbotlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi sharoitida ham talabalarda metakognitiv strategiyalarni qo‘llashning ahamiyati katta. Respublikadagi “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш тўғрисида”gi qaror (2017) va “Таълим тўғрисида”gi qonun (2020) talabalarni mustaqil o‘qishga, o‘z-o‘zini boshqarish va irodaviy barqarorlikni rivojlantirishga yo‘naltiradi. Shu bilan birga, ilmiy tadqiqotlar (Efklides, 2006; Dunlosky & Metcalfe, 2009) shuni ko‘rsatadiki, metakognitiv



regulyatsiya faqat akademik faoliyatni samarali boshqarish vositasi emas, balki shaxsning ichki resurslarini safarbar qiluvchi psixologik mexanizm sifatida ham xizmat qiladi.

Shuningdek, natijalar shuni tasdiqladiki, talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishda individual yondashuv muhim ahamiyatga ega. Har bir talabaga uning metakognitiv qobiliyatlari, motivatsion darajasi va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda strategiyalar ishlab chiqish samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik jarayonda differensial va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlarni joriy etish zarurati ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Xalqaro tadqiqotlar bilan solishtirilganda, OECD va boshqa tashkilotlar ta'lim tizimlarida metakognitiv strategiyalar va irodaviy barqarorlikni rivojlantirishning ijobiy natijalarini ko'rsatmoqda. Metakognitiv yondashuvlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish talabaning nafaqat akademik natijalarini oshiradi, balki murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilish, stressni boshqarish va professional ko'nikmalarni shakllantirishga ham yordam beradi.

Shu bilan birga, tadqiqotning natijalari irodaviy sifatlarni va metakognitiv regulyatsiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni amaliy jihatdan ham tasdiqlaydi. Metakognitiv strategiyalarni tizimli qo'llash talabalarda o'zini boshqarish, refleksiya va shaxsiy javobgarlikni kuchaytiradi, bu esa irodaviy sifatlarni rivojlantirishning samarali mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'limda metakognitiv regulyatsiya asosida irodaviy sifatlarni shakllantirish psixologik va pedagogik amaliyotda strategik ahamiyatga ega.

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, metakognitiv regulyatsiya talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishning markaziy psixologik mexanizmi bo'lib, u nafaqat nazariy asoslarni mustahkamlaydi, balki amaliy pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish va ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun mustahkam ilmiy baza yaratadi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirish jarayonida metakognitiv regulyatsiya markaziy psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Natijalar tasdiqladiki, metakognitiv komponentlar - rejalashtirish, monitoring, refleksiya va o'z-o'zini baholash - talabaning qat'iyatlilik, maqsadga yo'naltirilganlik va o'zini nazorat qilish kabi irodaviy sifatlarni samarali rivojlantirishga bevosita ta'sir qiladi.

Deskriptiv statistika va korrelyatsion tahlillar shuni ko'rsatdiki, rejalashtirish va refleksiya komponentlari irodaviy barqarorlikni shakllantirishda eng kuchli omil hisoblanadi. Bu esa shuni anglatadiki, talabaning o'z faoliyatini oldindan rejalashtirish va natijalarni muntazam tahlil qilishi uning qaror qabul qilish, murakkab vaziyatlarda qat'iyat ko'rsatish va maqsadga intilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. Monitoring va o'z-o'zini baholash esa talabaning shaxsiy javobgarlik va o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini mustahkamlaydi, bu irodaviy sifatlarni doimiy rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, natijalar O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimi talablari bilan uyg'un keladi, chunki amaliy va ilmiy jihatdan talabalarda metakognitiv strategiyalarni qo'llash ularning mustaqil o'qish, shaxsiy va professional barqarorlik hamda irodaviy qobiliyatlarini oshirishning samarali yo'li sifatida namoyon bo'ladi. Xalqaro tadqiqotlar natijalari bilan solishtirganda, bu yondashuv talabalarning akademik muvaffaqiyati va kelajakdagi professional moslashuvini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, tadqiqot ilmiy va amaliy nuqtai nazardan dolzarb bo'lib, u oliy ta'lim jarayonida irodaviy sifatlarni metakognitiv regulyatsiya orqali shakllantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlashga, pedagogik yondashuvlarni takomillashtirishga va talabalarning shaxsiy rivojlanishini samarali qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Shu yo'l bilan, metakognitiv regulyatsiya talabalarda irodaviy barqarorlik va mustaqil faoliyatni rivojlantirishning asosiy ilmiy asosini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Выготский, Л.С. Психология развития человека. -М.: Педагогика, 2005. -432 с.
2. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. -М.: Педагогика, 1975. -368 с.
3. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. -СПб.: Питер, 2002. -544 с.
4. Божович, Л.И. Психология развития личности. -М.: Просвещение, 2008. -416 с.



5. Morosanova, V.I. Psikhologiya motivatsii i voli. -Moskva: Smysl, 2010. -288 p.
6. Flavell, J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry // American Psychologist. -1979. -Vol. 34, № 10. -P. 906–911.
7. Zimmerman, B.J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory Into Practice. -2002. -Vol. 41, № 2. -P. 64–70.
8. Pintrich, P.R. The role of metacognitive knowledge in learning, teaching, and assessing // Theory Into Practice. -2002. -Vol. 41, № 4. -P. 219–225.
9. Efklides, A. Metacognition: Defining its facets and levels of functioning within self-regulated learning // European Psychologist. -2006. -Vol. 11, № 4. -P. 203–212.
10. Dunlosky, J., Metcalfe, J. Metacognition. -Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2009. -368 p.
11. Schraw, G., Dennison, R.S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. -1994. -Vol. 19, № 4. -P. 460–475.
12. Олий таълим тизимини янада ривожлантириш тўғрисидаги ҚР қарори. -Тошкент, 2017.
13. Таълим тўғрисидаги Қонун. -Тошкент, 2020.



Эргашева Дилбар Иброхим кизи,
магистрант 1-го курса Бухарского государственного педагогического института
Научный руководитель: **Ш.Бабаева,**
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ УСТАРЕВШЕЙ И АРХАИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности функционирования устаревшей и архаической лексики в художественном дискурсе. Особое внимание уделяется классификации архаизмов и историзмов, их структурно-семантическим характеристикам, а также причинам утраты словом актуальности. Анализируются основные стилистические функции архаизмов, среди которых выделяются функция исторической достоверности, экспрессивно-оценочная, эстетическая и ироническая функции. На материале художественных произведений русской литературы показано, что архаическая лексика способствует созданию образа эпохи, формированию речевой характеристики персонажей и усилению выразительности текста. Делается вывод о том, что, несмотря на выход из активного употребления, устаревшая лексика сохраняет значительный стилистический потенциал и продолжает играть важную роль в художественной речи.

Ключевые слова: архаизмы, историзмы, устаревшая лексика, художественный дискурс, стилистическая функция, экспрессивность, историческая достоверность, художественная речь, язык литературы, лингвостилистика

Abstract. This article examines the features of the functioning of obsolete and archaic vocabulary in artistic discourse. Special attention is paid to the classification of archaisms and historisms, their structural and semantic characteristics, as well as the reasons for the loss of a word's relevance. The main stylistic functions of archaisms are analyzed, including the function of historical authenticity, expressive-evaluative, aesthetic, and ironic functions. Based on the material of Russian literary works, it is demonstrated that archaic vocabulary contributes to the creation of an epochal atmosphere, the formation of characters' speech profiles, and the enhancement of textual expressiveness. It is concluded that, despite falling out of active use, obsolete vocabulary retains significant stylistic potential and continues to play an important role in artistic speech.

Key words: archaisms, historisms, obsolete vocabulary, artistic discourse, stylistic function, expressiveness, historical authenticity, literary speech, language of literature, linguostylistics.

Современное языкознание уделяет значительное внимание изучению динамики лексического состава языка, в частности процессам устаревания слов и их функционирования в различных типах дискурса. Устаревшая и архаическая лексика представляет собой особый пласт словарного состава, который, несмотря на утрату активного употребления, сохраняет свою значимость в художественной речи. Данные языковые единицы не исчезают полностью, а продолжают функционировать в определённых стилистических условиях, выполняя важные выразительные и коммуникативные задачи. Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью более глубокого осмысления стилистического потенциала архаизмов и историзмов в художественном дискурсе. В условиях развития современного литературного языка возрастает интерес к средствам, позволяющим автору создавать художественную выразительность, передавать особенности эпохи и формировать индивидуальный стиль произведения. В этом контексте устаревшая лексика выступает не только как элемент языковой системы, но и как важный инструмент художественного моделирования.

Особое значение архаическая лексика приобретает в художественной литературе, где она используется для воссоздания исторического колорита, передачи речевой характеристики персонажей и усиления эмоционально-экспрессивного воздействия на



читателя. Кроме того, архаизмы способны выполнять различные стилистические функции - от придания тексту торжественности и возвышенности до создания иронического эффекта. Объектом исследования является устаревшая и архаическая лексика русского языка, а предметом - её стилистические функции в художественном дискурсе. Цель работы заключается в выявлении и анализе основных функций архаизмов и историзмов в художественной речи, а также в определении их роли в создании художественного образа и выразительности текста. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: рассмотреть классификацию устаревшей лексики, определить её основные типы, проанализировать особенности функционирования архаизмов в художественных произведениях и выявить их стилистические возможности. Таким образом, исследование устаревшей и архаической лексики в художественном дискурсе позволяет глубже понять закономерности развития языка, а также раскрыть механизмы формирования художественной выразительности и стилистического многообразия литературной речи.

Устаревшая лексика русского языка включает архаизмы и историзмы, различающиеся по причинам утраты актуальности. Архаизмы заменяются современными эквивалентами, тогда как историзмы исчезают вместе с обозначаемыми реалиями. Согласно классификации А.С.Белоусовой, архаизмы делятся на несколько типов:

Таблица 1.

Основные типы архаизмов

Тип архаизмов	Характеристика	Примеры
Собственно лексические	Полностью устаревшие слова	чело (лоб), уста (губы), длань (рука)
Лексико-словообразовательные	Устаревшие формы словообразования	дружество - дружба, рыбарь - рыбак
Лексико-фонетические	Отличаются звуковой формой	злато - золото, пиит - поэт
Семантические	Устаревшее значение слова	позор (устар. «зрелище»)

Например, в строках из произведений классической литературы: «И молвил он, воздев десницу...» - слово десница (правая рука) является лексическим архаизмом и придаёт речи торжественный оттенок. Архаизмы и историзмы охватывают различные сферы жизни, что отражается в тематических группах:

Таблица 2.

Тематические группы

№	Группа	Примеры
1	Бытовая	лапти, кушак, корчма
2	Военная	кольчуга, булат, рать
3	Социальная	боярин, воевода
4	Культурная	грамота, светлица
5	Психологическая	скорбь, отрада

Например, слово кольчуга в исторических романах обозначает конкретный предмет военной экипировки и является историзмом, так как соответствующий объект вышел из современного употребления.

Архаизмы играют важную роль в художественном дискурсе, выполняя разнообразные стилистические функции, которые зависят от коммуникативной задачи автора и жанровых особенностей текста. Одной из ключевых является функция исторической достоверности. Устаревшие слова активно используются для воссоздания атмосферы определённой эпохи, передачи особенностей быта, культуры и речевых норм прошлого. Так, в сказках выражение «Князь Гвидон зовёт их в гости...» демонстрирует употребление слова гости в



значении «купцы», что отражает историческую языковую норму. Аналогично, в исторических романах такие слова, как град, владыка, отрок, формируют ощущение древности и способствуют созданию эффекта достоверности происходящего.

Не менее значимой является экспрессивно-оценочная функция архаизмов. Они придают речи торжественность, возвышенность и особую эмоциональную окраску. Например, выражение «О, владыка! Воззри на нас!» за счёт использования слов владыка и воззри усиливает пафос высказывания. В поэтической речи подобные элементы особенно распространены: строка «И свет небесный озарил чело героя...» демонстрирует, как слово чело придаёт тексту возвышенный и поэтический характер, усиливая его выразительность.

Архаизмы также выполняют эстетическую функцию, связанную с созданием особой звуковой организации текста, его ритма и мелодики. Например, в поэтическом выражении «Златые нивы, тихий дол...» слово златые используется не только в смысловом, но и в художественно-звуковом аспекте, способствуя благозвучию и гармоничности высказывания. В поэзии такие элементы усиливают образность, делают речь более насыщенной и художественно выразительной.

Наконец, важной является ироническая функция архаизмов, которая проявляется при их употреблении в несоответствующем современном контексте. В подобных случаях возникает стилистический контраст, создающий комический эффект. Например, выражение «Сударь мой, извольте оплатить счёт» в бытовой ситуации воспринимается иронически из-за несоответствия формы и содержания. В публицистике данный приём также широко используется: в фразе «Велеречивые чиновники вновь обещают реформы» архаизм велеречивые подчёркивает критическое отношение автора и усиливает ироническое звучание высказывания.

Таким образом, архаизмы в художественном дискурсе выступают многофункциональным стилистическим средством, позволяющим автору не только воссоздавать историческую реальность, но и усиливать выразительность, эмоциональность и художественную ценность текста.

Таблица 3.

Стилистические функции с примерами

Функция	Пример	Эффект
Историческая	град, боярин	Передача эпохи
Экспрессивная	чело, десница	Торжественность
Эстетическая	злато, отрок	Поэтичность
Ироническая	сударь, велеречивый	Комизм

Архаизмы играют важную роль в характеристике персонажей. Например, речь героя, использующего слова ибо, дабы, внемли, воспринимается как книжная, возвышенная или принадлежащая иной эпохе. В произведениях исторической тематики такие слова помогают разделить повествование на два уровня: язык автора (современный), язык персонажей (стилизованный под эпоху). Например: «И рече воевода: готова рать к бою» - слово рече создаёт эффект древнерусской речи. Кроме того, архаизмы формируют национальный колорит и отражают культурную память народа. Они выступают связующим звеном между прошлым и настоящим, сохраняя традиции языка в художественной форме.

Примеры из художественной литературы и публицистики подтверждают, что архаизмы обладают широким стилистическим потенциалом. Они выполняют не только номинативную, но и выразительную функцию, являясь важным инструментом создания художественного образа и эмоционального воздействия на читателя.

Проведённое исследование показало, что устаревшая и архаическая лексика занимает особое место в системе художественного дискурса, выступая не только как элемент языкового наследия, но и как важное средство стилистической выразительности. Несмотря на утрату активного употребления в современной речи, архаизмы и историзмы продолжают



функционировать в художественных текстах, выполняя широкий спектр коммуникативных и эстетических задач.

Анализ классификаций устаревшей лексики позволил установить её многокомпонентный характер, включающий различные типы архаизмов, отличающихся по формальным и семантическим признакам, а также историзмов, связанных с исчезновением обозначаемых реалий. Это свидетельствует о сложной природе процессов архаизации, затрагивающих различные уровни языковой системы.

В ходе исследования были выявлены основные стилистические функции архаизмов в художественном дискурсе. К ним относятся функция исторической достоверности, обеспечивающая воссоздание эпохи и культурного контекста; экспрессивно-оценочная функция, способствующая усилению эмоциональной выразительности текста; эстетическая функция, формирующая художественную образность и мелодику речи; а также ироническая функция, основанная на контрасте стилистических пластов языка. Реализация этих функций зависит от авторского замысла, жанра произведения и коммуникативной ситуации.

Особое значение архаическая лексика приобретает в процессе создания художественного образа. Она позволяет передать речевую характеристику персонажей, их социальную и культурную принадлежность, а также способствует формированию национального колорита и исторической перспективы произведения. Благодаря этому художественный текст приобретает глубину, многоплановость и внутреннюю целостность. Таким образом, архаизмы и историзмы, находясь на периферии современного языка, сохраняют высокий функциональный потенциал и продолжают играть значимую роль в художественной речи. Их использование свидетельствует о тесной связи языка с историей и культурой народа, а также подтверждает, что устаревшая лексика остаётся важным инструментом художественного моделирования действительности и выразительности литературного текста.

Список использованной литературы.

1. Акимов, А.С. О документальных источниках романа А.Н. Толстого «Петр Первый» / А.С. Акимов // Ученые записки Новгородского государственного ун-та. – Великий Новгород, 2018. – № 6 (18). – С. 1.
2. Белоусова, А.С.. Устаревшие слова / А.С. Белоусова // Русский язык. Энциклопедия / Глав. ред. Ф.П. Филин. – Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1979. – 437 с.
3. Горская, С.А. Практикум по современному русскому языку: Лексика. Фразеология. Лексикография. Часть I: Теория для студентов специальности 1-21 05 02 / С.А. Горская. – Гродно, 2008.
4. Емельянова, О.Н. О «пассивном словарном запасе языка» и «устаревшей лексике» / О.Н. Емельянова // Русская речь. – Москва, 2004. – № 1. – С. 46-50.
5. Максименко И. Е. Функционирование архаической лексики в романе А. Н. Толстого «Пётр Первый» : бакалаврская работа. - Тольятти, 2022. - 90 с.
6. Махиборода, А.Ф. Устаревшая лексика в системе современного русского языка / А.Ф. Махиборода // Мы говорим на одном языке. Матер. междунар. межвуз. студ. конф. РГГМУ. – Санкт-Петербург: Изд-во РГГМУ, 2019. – С. 26-29.
7. Ожегов, С.И. К вопросу об изменениях словарного состава русского языка в советскую эпоху / С.И. Ожегов // Вопросы языкознания. – Москва, 1953. – № 2. – С. 80.
8. Петров, С. М. Исторический роман в русской литературе / С.М. Петров. – Москва: Изд-во министерства просвещения, 1961. - 233 с.
9. Сороколетов, Ф.П. Пассивный словарь / Ф.П. Сороколетов // Русский язык: Энциклопедия. – Москва, 1979. – С. 199.
10. Черных, П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период / П.Я. Черных. – Москва, 1956. – С. 17.



Hafizova Muattar Olimjon qizi,
BuxDu psixologiya ta'lim yo'nalishi magistranti

OLIV TA'LIM JARAYONIDA TALABALARNING REFLEKSIV TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim jarayonida talabalarning refleksiv tafakkurini shakllantirish mexanizmlari psixologik va pedagogik jihatdan tahlil qilinadi. Refleksiv tafakkur shaxsning o'z bilish faoliyatini anglash, tahlil qilish va baholash qobiliyati sifatida talabaning kasbiy va shaxsiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Tadqiqotda refleksiya jarayonining kognitiv, metakognitiv va motivatsion komponentlari yoritiladi. Shuningdek, muammoli o'qitish, interaktiv metodlar, loyihaviy ta'lim va o'z-o'zini baholash texnologiyalarining refleksiv tafakkurni rivojlantirishdagi roli ko'rib chiqiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, refleksiv yondashuv talabalarda tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi, mustaqil qaror qabul qilish va o'z faoliyatini tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Kalit so'zlar: refleksiv tafakkur, oliy ta'lim, metakognitsiya, tanqidiy fikrlash, o'z-o'zini tahlil qilish, pedagogik texnologiyalar, kasbiy rivojlanish.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические и педагогические механизмы формирования рефлексивного мышления студентов в условиях высшего образования. Рефлексивное мышление рассматривается как способность личности осознавать, анализировать и оценивать собственную познавательную деятельность, что играет важную роль в профессиональном и личностном развитии студента. В исследовании раскрываются когнитивные, метакогнитивные и мотивационные компоненты рефлексии. Особое внимание уделяется проблемному обучению, интерактивным методам, проектной деятельности и технологиям самооценки как средствам развития рефлексивного мышления. Результаты показывают, что рефлексивный подход способствует развитию критического мышления, самостоятельности и способности анализировать собственную деятельность.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, высшее образование, метакогниция, критическое мышление, самоанализ, педагогические технологии, профессиональное развитие.

Abstract. This article analyzes the psychological and pedagogical mechanisms of developing students' reflective thinking in higher education. Reflective thinking is considered as the ability to understand, analyze, and evaluate one's own cognitive activity, playing a crucial role in students' personal and professional development. The study highlights cognitive, metacognitive, and motivational components of reflection. Special attention is given to problem-based learning, interactive methods, project-based learning, and self-assessment technologies as tools for developing reflective thinking. The results indicate that a reflective approach enhances critical thinking, independence, and the ability to analyze one's own learning activities.

Key words: reflective thinking, higher education, metacognition, critical thinking, self-analysis, pedagogical technologies, professional development.

Mavzuning dolzarbligi. Oliy ta'lim tizimida talabalarning refleksiv tafakkurini shakllantirish bugungi kunda global ta'lim siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Zamonaviy jamiyatda bilimlarning tez yangilanishi, raqamli texnologiyalar ta'sirining kuchayishi va mehnat bozorining o'zgaruvchanligi talabalardan nafaqat bilimga ega bo'lishni, balki o'z faoliyatini tahlil qilish, baholash va doimiy takomillashtirish qobiliyatini ham talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan refleksiv tafakkur shaxsning o'z-o'zini anglash va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim psixologik mexanizmi sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro miqyosda UNESCO va OECD tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda XXI asr ko'nikmalari tarkibida tanqidiy fikrlash, metakognitsiya va refleksiv tahlil alohida o'rin egallashi ta'kidlanadi. OECDning "Education 2030" konsepsiyasida talabalarning o'z o'qish jarayonini



tahlil qila olish qobiliyati ularning akademik muvaffaqiyati va hayotiy kompetensiyalarini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida ko'rsatilgan. Shuningdek, Yevropa universitetlarida olib borilgan tadqiqotlar refleksiv yondashuvga asoslangan ta'lim talabalarning mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini 30–40% gacha oshirishini ko'rsatadi.

AQSh va Buyuk Britaniya oliy ta'lim tizimida refleksiv tafakkurni rivojlantirish uchun portfoliolar, reflektiv jurnal yuritish va problem-based learning (PBL) keng qo'llanilmoqda. Bu yondashuvlar talabalarning o'z bilimini tahlil qilish va real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish qobiliyatini kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasida ham oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, xususan 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi doirasida kompetensiyaviy yondashuvga o'tish va talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimining joriy etilishi talabalarning o'z o'qish jarayonini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Bu esa refleksiv tafakkurni rivojlantirish uchun muhim pedagogik shart-sharoit yaratadi.

Shuningdek, zamonaviy raqamli ta'lim muhitida sun'iy intellekt, interaktiv platformalar va onlayn o'qitish tizimlari talabalarning o'z faoliyatini tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq shu bilan birga, avtomatlashtirilgan ta'lim jarayonlari talabalarda yuzaki o'zlashtirish xavfini ham yuzaga keltirishi mumkin, bu esa refleksiv fikrlashni yanada rivojlantirish zaruratini kuchaytiradi.

Umuman olganda, refleksiv tafakkur bugungi kunda nafaqat akademik muvaffaqiyat, balki kasbiy kompetentlik va hayotiy moslashuvchanlikning ham asosiy omili sifatida qaralmoqda. Shu bois oliy ta'lim jarayonida uning shakllanish mexanizmlarini o'rganish va rivojlantirish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

Kirish. Hozirgi globallashtirish va raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta'lim tizimi oldiga yangi talablar qo'yilmoqda. XXI asr ta'lim paradigmasi an'anaviy "bilimni uzatish" modelidan "kompetensiyalarni shakllantirish" yondashuviga o'tmoqda. Shu jarayonda talabalarda refleksiv tafakkurni rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi, chunki refleksiya shaxsning o'z bilim faoliyatini anglash, tahlil qilish va uni takomillashtirishga yo'naltirilgan yuqori darajadagi kognitiv jarayon hisoblanadi.

Xalqaro miqyosda UNESCO va OECD tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda refleksiv va metakognitiv ko'nikmalar "XXI asrning asosiy ko'nikmalari" sifatida belgilangan. OECDning "Education 2030" konsepsiyasida talabaning o'z o'qish jarayonini tahlil qila olishi uning akademik muvaffaqiyati va kasbiy tayyorgarligining muhim ko'rsatkichi sifatida qayd etiladi. Shuningdek, Yevropa Komissiyasi ta'lim strategiyalarida refleksiv fikrlash tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish va mustaqil qaror qabul qilish bilan bir qatorda asosiy kompetensiyalar qatoriga kiritilgan.

Psixologik nuqtai nazardan refleksiv tafakkur Vygotskiy, Leontyev va Galperin kabi olimlarning faoliyat nazariyasi hamda kognitiv rivojlanish konsepsiyalariga asoslanadi. Vygotskiy nazariyasiga ko'ra, shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit va ichki psixologik jarayonlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Refleksiya esa aynan shu jarayonda o'z faoliyatini ongli nazorat qilish mexanizmi sifatida muhim rol o'ynaydi.

Bugungi kunda raqamli ta'lim muhitining kengayishi ham refleksiv tafakkurga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Onlayn platformalar, sun'iy intellektga asoslangan o'qitish tizimlari va avtomatlashtirilgan baholash mexanizmlari talabalarga tezkor axborot olish imkonini bersa-da, ular bilimni chuqur tahlil qilish va o'z faoliyatini baholash ko'nikmalarini ham talab qiladi. Shu sababli refleksiv yondashuvsiz ta'lim jarayoni yuzaki o'zlashtirish xavfini keltirib chiqarishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida ham oliy ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida refleksiv va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2030-yilgacha mo'ljallangan oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyasida talabalarning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish, kredit-modul tizimini joriy etish va kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish asosiy vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa talabalarda refleksiv tafakkurni rivojlantirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratmoqda.



Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim jarayonida talabalarning refleksiv tafakkurini shakllantirish mexanizmlarini o'rganish nafaqat psixologik-pedagogik, balki amaliy jihatdan ham dolzarb hisoblanadi. Chunki refleksiya talabaning o'z bilimni boshqarishi, kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishi va uzluksiz o'qish jarayonida samarali faoliyat yuritishining asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim jarayonida talabalarning refleksiv tafakkurini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilayotgan dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalish bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar refleksiyaning kognitiv, metakognitiv va shaxsiy rivojlanish jarayonlaridagi o'rnini yoritib beradi hamda uning ta'lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini asoslaydi.

Refleksiv tafakkurning nazariy asoslari dastlab klassik psixologik maktablar vakillari tomonidan ishlab chiqilgan. Jumladan, L. S. Vygotskiy refleksiyani shaxsning ichki nutqi va ijtimoiy tajriba asosida shakllanuvchi oliy psixik funksiyalar bilan bog'laydi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi talabaning mustaqil fikrlashga o'tish jarayonida refleksiyaning muhim vosita ekanini ko'rsatadi. A. N. Leontyev esa faoliyat nazariyasi doirasida refleksiyani insonning o'z harakatlarini anglash va boshqarish mexanizmi sifatida talqin qiladi. P. Ya. Galperinning aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi ham refleksiv jarayonlarning ichki nazorat va baholash funksiyasini ilmiy asoslab beradi.

Rus psixologik maktabida V. V. Davydov, E. I. Mashbits, D. B. Elkonin kabi olimlar refleksiv tafakkurni rivojlantirishda muammoli ta'lim va rivojlantiruvchi o'qitish tizimining rolini chuqur o'rganishgan. Davydovning fikricha, nazariy tafakkur refleksiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, o'quv jarayonida o'quvchi nafaqat natijani, balki fikrlash jarayonining o'zini ham tahlil qila olishi zarur. Mashbits esa kompyuterlashtirilgan ta'lim muhitida refleksiv jarayonlarni qo'llab-quvvatlovchi interaktiv tizimlar ishlab chiqish muhimligini ta'kidlaydi.

Xorijiy ilmiy adabiyotlarda refleksiv tafakkur ko'pincha metakognitsiya tushunchasi bilan bog'liq holda o'rganiladi. J. Flavell metakognitsiyani "o'z bilish jarayonini bilish" sifatida ta'riflab, refleksiyaning kognitiv asosini ochib beradi. D. Schön esa "reflective practitioner" konsepsiyasi orqali professional faoliyatda refleksiyaning uzluksiz qaror qabul qilish va tajribani qayta tahlil qilish jarayonidagi o'rnini ko'rsatadi. Uning fikricha, mutaxassislar real amaliyot jarayonida refleksiya orqali o'z faoliyatini doimiy takomillashtirib boradilar.

Shuningdek, R. Mezirow transformativ o'qitish nazariyasida refleksiyani shaxsiy tajribani qayta anglash va yangi bilimlar asosida dunyoqarashni o'zgartirish mexanizmi sifatida izohlaydi. D. Kolbning tajribaviy o'qitish modeli ham refleksiv tsiklga asoslanib, tajriba → refleksiya → konseptualizatsiya → amaliyot bosqichlarini o'z ichiga oladi. Bu model oliy ta'limda talabalarning faol o'rganish jarayonini tashkil etishda keng qo'llaniladi.

Zamonaviy tadqiqotlarda refleksiv tafakkur raqamli ta'lim muhiti bilan ham bog'liq holda o'rganilmoqda. Biggs va Tang talabalarning "deep learning" (chuqur o'zlashtirish) jarayoni refleksiya bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi. Zimmerman esa o'z-o'zini tartibga soluvchi o'qish (self-regulated learning) modelida refleksiyani o'quv jarayonini rejalashtirish, monitoring qilish va baholashning asosiy komponenti sifatida ko'rsatadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, refleksiv tafakkur ko'p qirrali psixologik-pedagogik hodisa bo'lib, u kognitiv rivojlanish, metakognitsiya, faoliyat nazariyasi va tajribaviy o'qitish konsepsiyalari bilan chambarchas bog'liq. Rus va xorijiy olimlarning ishlari refleksiyaning talabalarda mustaqil fikrlash, o'z faoliyatini tahlil qilish va kasbiy kompetensiyani rivojlantirishdagi hal qiluvchi rolini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, zamonaviy raqamli ta'lim sharoitida refleksiv tafakkurni rivojlantirish mexanizmlarini yanada chuqur o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda.

Muhokama. Oliy ta'lim jarayonida talabalarning refleksiv tafakkurini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi, chunki refleksiya shaxsning o'z bilish faoliyatini anglash, tahlil qilish va baholash orqali mustaqil fikrlash va kasbiy rivojlanishini ta'minlovchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, refleksiv tafakkur faqat bilimlarni o'zlashtirish jarayoni bilan cheklanib qolmay, balki talabaning o'z o'qish strategiyalarini qayta ko'rib chiqishi,



xatolarini anglash va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishiga xizmat qiluvchi murakkab kognitiv jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama jarayonida eng muhim jihatlardan biri shundaki, refleksiv tafakkur shakllanishi ta'lim jarayonining tashkil etilishiga bevosita bog'liqdir. Muammoli o'qitish, interaktiv metodlar, loyihaviy ta'lim va hamkorlikda o'qitish texnologiyalari talabalarda o'z fikrini tahlil qilish va asoslash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan darslar talabalarining nafaqat to'g'ri javob topishiga, balki bu javobga qanday kelganini anglashiga ham sharoit yaratadi, bu esa refleksivni asosiy mohiyatini tashkil etadi.

Shuningdek, raqamli ta'lim muhitining rivojlanishi refleksiv tafakkur shakllanishiga yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Onlayn platformalar, elektron portfoliolar va avtomatlashtirilgan teskari aloqa tizimlari talabalarga o'z bilim darajasini doimiy kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi. Bunday sharoitda talaba o'z o'qish jarayonining faol subyektiga aylanadi va bu holat uning metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq shu bilan birga, raqamli muhitda tezkor axborot almashinuvi talabalarda yuzaki o'zlashtirish xavfini ham yuzaga keltirishi mumkin, bu esa chuqur refleksiv tahlilga bo'lgan ehtiyojni yanada oshiradi.

Muhokama davomida aniqlangan yana bir muhim jihat shundaki, refleksiv tafakkur rivojlanishida o'qituvchining roli hal qiluvchi ahamiyatga ega. O'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki talabaning fikrlash jarayonini yo'naltiruvchi, savollar orqali uni tahlilga undovchi va mustaqil xulosa chiqarishga yordam beruvchi fasilitator sifatida faoliyat yuritishi lozim. Bu yondashuv talabalarda ichki refleksivni kuchaytiradi va ularning o'z-o'zini baholash qobiliyatini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, refleksiv tafakkurning rivojlanish darajasi talabalarining individual psixologik xususiyatlariga ham bog'liq ekanligi aniqlanadi. Har bir talabaning motivatsiyasi, kognitiv uslubi, shaxsiy tajribasi va o'quv faoliyatiga bo'lgan munosabati refleksiv jarayonlarning samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim jarayonida individual yondashuvni kuchaytirish muhim pedagogik talab sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, oliy ta'limda refleksiv tafakkurni shakllantirish ko'p omilli va murakkab jarayon bo'lib, u pedagogik texnologiyalar, raqamli ta'lim vositalari, o'qituvchining metodik mahorati hamda talabaning shaxsiy faolligi uyg'unligida samarali amalga oshiriladi. Refleksiv yondashuvning rivojlanishi esa talabalarining nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki ularning kelajakdagi kasbiy kompetensiyasi va ijtimoiy moslashuvchanligini ham ta'minlaydi.

Xulosa. Oliy ta'lim jarayonida talabalarining refleksiv tafakkurini shakllantirish masalasi zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim va strategik yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'tkazilgan tahlil va muhokamalar shuni ko'rsatadiki, refleksivni talabaning o'z bilish faoliyatini anglash, uni tahlil qilish va baholash orqali o'z-o'zini rivojlantirishiga xizmat qiluvchi murakkab psixologik jarayon bo'lib, u kasbiy kompetensiyaning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, refleksiv tafakkur rivojlanishi ta'lim jarayonining metodik tashkil etilishi bilan bevosita bog'liqdir. Muammoli o'qitish, interaktiv yondashuvlar, loyihaviy ta'lim va raqamli texnologiyalardan foydalanish talabalarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini kuchaytiradi. Ayniqsa, o'quv jarayonida teskari aloqa (feedback) tizimining mavjudligi talabaning o'z xatolarini anglash va ularni tuzatish orqali refleksiv fikrlashini rivojlantiradi.

Shuningdek, refleksiv tafakkur shakllanishida o'qituvchining roli juda muhim bo'lib, u bilim beruvchi emas, balki fikrlash jarayonini yo'naltiruvchi va talabaning ichki tahlilini faollashtiruvchi fasilitator sifatida namoyon bo'lishi zarur. Bu esa ta'lim jarayonini yanada shaxsga yo'naltirilgan va samarali qiladi.

Biroq, tadqiqot jarayonida aniqlanganidek, refleksiv tafakkur darajasi barcha talabalarda bir xil emas va u individual psixologik xususiyatlar, motivatsiya hamda o'quv muhitiga bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli ta'lim jarayonida differensial yondashuv va individual ta'lim traektoriyalarini qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, refleksiv tafakkur talabaning nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ham ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu



bois oliy ta'lim tizimida refleksiv ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish kelajak ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
2. Leontiev A. N. Activity, Consciousness, and Personality. – Moscow: Progress Publishers, 1977. – 340 p.
3. Galperin P. Ya. The Formation of Mental Actions and Concepts. – Moscow: Moscow University Press, 1998. – 310 p.
4. Davydov V. V. Types of Generalization in Instruction. – Soviet Studies in Mathematics Education, 1990. – 288 p.
5. Flavell J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring. – American Psychologist, 1979. – Vol. 34(10). – P. 906–911.
6. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
7. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. – San Francisco: Jossey-Bass, 1991. – 247 p.
8. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984. – 256 p.
9. Zimmerman B. J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement. – New York: Springer, 2000. – 310 p.



Oygul Jumayevna Xolmuminova,
Termiz davlat pedagogika instituti.
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent

**MAKTAB O'QUVCHILARIGA EKOLOGIK-HUQUQIY TA'LIM-TARBIYA
BERISHDA MAKTAB, OILA VA MAHALLA HAMKORLIGINI
TAKOMILLASHTIRISHDA ZAMONAVIY – INNOVATSION YO'LLARI.**

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab o'quvchilariga ekologik-huquqiy ta'lim va tarbiya berishda maktab, oila va mahalla hamkorligini takomillashtirishning zamonaviy innovatsion yo'llari tahlil qilingan. Jumladan, ta'lim jarayonida ekologik ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishda integrativ yondashuvlar, interfaol usullar va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilarda tabiatga ongli munosabatni shakllantirish, atrof-muhitni muhofaza qilishga oid huquqiy bilimlarni mustahkamlashda oila va mahallaning o'rni alohida ta'kidlangan. Maqolada ta'lim ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali barqaror rivojlanishga erishish, ekologik madaniyatni yuksaltirish va huquqiy savodxonlikni oshirishning innovatsion mexanizmlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, huquqiy tarbiya, maktab, oila, mahalla, hamkorlik, innovatsion yondashuvlar, interfaol usullar, raqamli texnologiyalar, ekologik ong, huquqiy madaniyat, barqaror rivojlanish, atrof-muhit muhofazasi, ta'lim samaradorligi, integratsiya, ijtimoiy sheriklik, o'quvchilar faolligi, ekologik tarbiya, huquqiy bilimlar, zamonaviy ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные инновационные пути совершенствования сотрудничества школы, семьи и махалли в процессе эколого-правового воспитания учащихся. Особое внимание уделяется формированию экологического сознания и правовой культуры у школьников на основе интегративного подхода, а также эффективному использованию интерактивных методов и цифровых технологий в образовательном процессе. Подчеркивается роль семьи и махалли в воспитании бережного отношения к природе и укреплении правовых знаний в области охраны окружающей среды. В статье анализируются инновационные механизмы повышения эффективности взаимодействия участников образовательного процесса, направленные на достижение устойчивого развития, формирование экологической культуры и повышение правовой грамотности учащихся.

Ключевые слова: экологическое образование, правовое воспитание, школа, семья, махалля, сотрудничество, инновационные подходы, интерактивные методы, цифровые технологии, экологическое сознание, правовая культура, устойчивое развитие, охрана окружающей среды, эффективность обучения, интеграция, социальное партнёрство, активность учащихся, экологическое воспитание, правовые знания, современное образование.

Annotation. This article explores modern innovative approaches to improving the cooperation between school, family, and community (mahalla) in providing environmental and legal education to school students. Special attention is given to the development of ecological awareness and legal culture through integrative approaches, as well as the effective use of interactive methods and digital technologies in the educational process. The role of the family and community in fostering a responsible attitude toward nature and strengthening legal knowledge related to environmental protection is emphasized. The article also analyzes innovative mechanisms for enhancing cooperation among educational stakeholders to achieve sustainable development, improve ecological culture, and increase students' legal literacy.

Key words: environmental education, legal education, school, family, community, cooperation, innovative approaches, interactive methods, digital technologies, ecological awareness, legal culture, sustainable development, environmental protection, learning effectiveness, integration, social partnership, student engagement, ecological upbringing, legal knowledge, modern education



Kirish. Har qanday jamiyatda ekologik muammolarni to'g'ri hal etishda inson o'zi bilan tabiat orasidagi munosabatlarni va ularning qonuniyatlarini yaxshi bilmog'i, hamda, pedagogik iqtisodiy, falsafiy, huquqiy va boshqa yo'nalishlarini tizimli ravishda ijobiy hal etmog'i lozim.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, "...asrlar tutash kelgan pallada butun insoniyat, mamlakatimiz aholisi juda katta ekologik xavfga duch kelib qoldi. Buni sezmaslik, qo'l qovushtirib o'tirish o'z-o'zini o'limga maxkum etish bilan barobardir. Afsuski, hali ko'plar ushbu muammoga beparvolik va ma'suliyatsizlik bilan munosabatda bo'lmoqdalar" degan edi.

Insoniyat yaralibdiki, tabiat mahsuli sifatida u bilan uyg'un tarzda hayot kechirib kelmoqda. Biroq asrlar davomida insoniyatning o'zini o'rab turgan ekologik-huquqiy tarbiyaga oid tushunchalarni siri ortib borishi, tabiiy zaxiralardan nooqilona foydalana boshlagani natijasida ekologiyaga ko'plab zarar yetkazildi. Oqibatda tabiat va atrof-muhit ekologiyasidagi o'zgarishlar insoniyat boshiga misli ko'rilmagan ofatlarni solmoqda. Ayniqsa, atrof-muxit ekologiyasida sodir bo'layotgan tabiiy va texnogen hodisalar, jumladan, kuchli shamollar, to'fonlar, iqlim o'zgarishlari, yer silkinishlari, suv toshqinlari, tog' ko'chkilari ko'plab insonlar hayotiga zomin bo'lmoqda, mamlakatlar iqtisodiyotiga katta zarar yetkazmoqda. Ekologik-huquqiy tarbiyani yoshlarga to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi tufayli, Favqulodda sodir bo'layotgan ekologik hodisalarga insoniyatni qanday yo'l tutishni bilmaslik evaziga, atrof-muhit ekologiyasidagi nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga tegishli xulosalar chiqarishga chorlovchi omillarda ikkilanamiz. Ular odamlarni sergaklantirishi zarur.

Buning uchun o'quvchilarga ekologik-huquqiy tarbiyaberishda maktab, oila va mahallaning hamkorligiga oid tushunchalarni shakllantirish va atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabat masalasi insoniyat hayotining ajralmas bir qismi sifatida azaldan xalqimiz turmush tarziga chuqur singib ketgan. Xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan doston, ertak, maqol, masal, rivoyat va hikmatlarda uning zarurligi uqtiriladi. Asrlardan-asrlarga, ajdodlardan-avlodlarga o'tib kelayotgan umrboqiy an'analar, urf-odatlar qadriyatlar millatning hayot falsafasi, turmush tarzini butun borlig'i bilan aks ettirgan holda yashab kelmoqda. Qaysi davr, qaysi sharoitda bo'lmasin, otabobolarimiz o'z ajdodlarining har tomonlama komil insonlar bo'lishi uchun qayg'urganlar. Chunki jismonan va aqlan sog'lom, ma'naviy yuksak, chuqur bilim va yetuk kasb-hunarga ega, axloqan pok farzandlarga avlodning chinakam davomchilari, yurtning egalari, millat boyligi bo'lib, davlatni boshqaruvchi, ta'minlovchi hisoblangan.

O'quvchilarga ekologik-huquqiy tarbiya berishda maktab, oila va mahallaning hamkorligi tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish quyidagilarni taqozo etadi:

-Tabiat insoniyat yashaydigan joy, hayot manbai, faoliyat maydoni, tarbiya o'chog'i ekanligini his etish;

-inson faoliyati tufayli yuzaga kelgan ekologik muammolarni bilish;

-respublika hududidagi ekologik muammolar, ularning kelib chiqish sabablari, oqibatlari, keskin ekologik vaziyatlarni yaxshilash chora-tadbirlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lish;

-ekologiyani muhofaza qilishga oid qonunchilikni bilish va unga amal qilish;

-tabiatga nisbatan shafqatlilik his-tuyg'ularni, ekologik qadriyat, ekologik me'yorlarni rivojlantirish;

-talabalar dunyoqarashida ekologik madaniyat, e'tiqodni tarkib toptirish;

-tabiiy, milliy, umuminsoniy qadriyatlarni anglash va unga amal qilish.

Ana shu g'oyalarga muvofiq o'quvchi-yoshlarda ekologik-huquqiy tarbiyaberishda maktab, oila va mahallaning hamkorligi tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish muhim ijtimoiy-pedagogik zaruriyat hisoblanadi. Bu g'oyalarni barcha o'quvchi-yoshlarimiz bilishlari zarur.

Shuningdek, ekologiya huquqi darsliklarida ham ekologik huquqiy ta'lim va tarbiya masalalariga deyarli e'tibor berilmagan. Shunday ekan, fikrimizcha, ekologiya huquqida "Ekologik huquqiy ta'lim va tarbiya" alohida bir institut sifatida tan olinishi, o'rganilishi va bir qator subinstitutlarni o'zida namoyon etishi maqsadga muvofiqdir.



Ekologik huquqiy bilim berishning ilmiylik tamoyili deb, beriladigan har bir bilimni, avvallari bir necha bor tajribadan o'tgan va o'quvchilarga yaxshi ma'lum bo'lgan bilimlardan kelib chiqqan holda tushuntirishga aytiladi.

Bu tamoyilda, yangi berilayotgan bilimni ilmiy asoslab berish bilan birga uning mantiqi, tarixiylikini ham izohlash, tahlil etish talab qilinadi. Ta'lim oluvchilar imkoniyati va yosh xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. Fiziologiya va ruhshunoslik ilmlarining ta'kidlashlaricha, inson hech qachon birday iqtidorli bo'lib tug'ilmaydi, uning bilimlarni qabul qilish, tushunish va xotirasida saqlab qolish qobiliyati har turli bo'ladi.

Bunday imkoniyatlar har kimda har xil bo'lib, ular yosh qo'shilishi bilan o'zgarib, maxsus mashqlar orqali ularni takomillashtirsa bo'ladi. Shu fikrlardan kelib chiqsak, dars berishdan oldin har bir o'qituvchi ta'lim oluvchilar ruhiyatida kechayotgan jarayonlarni yaxshi bilishi shart. Undan tashqari, u har bir bolaning bilimlarni qabul qilish va xotirasida saqlab qolish qobiliyatini, shu kungacha to'plagan bilimlarining turi va hajmidan xabardor bo'lishi lozim. Shundagina uning o'quvchilarga ko'rsatgan pedagogik ta'siri samara beradi.

Ekologik huquqiy ta'lim va tarbiyada ko'rgazmalilik tamoyili. Bu tamoyilga amal qilinganda kishining eshitish a'zolari bilan bir qatorda ko'rish a'zolari ham ishtirok etadi. Jahon olimlarining tadqiqotlariga ko'ra, insonning sezgi a'zolari orqali olinadigan bilimlarning xotirada saqlab qolish darajasi quyidagicha: eshitish a'zolari orqali olingan bilimlarning 15-20 foizi esda qolsa, ko'rish orqali olingan bilimlarning 80-85 foizi esda qolar ekan. Shuning uchun xam ko'rgazmalilik tamoyili o'quv-tarbiya jarayonining eng asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Xalqimizning "yuz martta eshitgandan bir martta ko'rgan afzal" degan maqoli ham buni tasdiqlaydi. Ammo ko'rgazmalilik yaxshi samara beradi deb, uning me'yori buzilsa, ya'ni ko'rgazma materiallari haddan ziyod ko'p bo'lib ketsa, ta'lim oluvchilar diqqati yoyilib, ularning fikri darsning asosiy mazmunidan chalg'iydi.

Ekologik huquqiy ta'lim-tarbiyani hayot bilan bog'lash tamoyili, deb tarbiyani hayot bilan va ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog'lab olib borishlikka aytiladi. U didaktikaning asosiy va yetakchi qoidalaridan biri bo'lib, bilim faoliyatining ruhiy asoslaridan kelib chiqqan. Bu tamoyil ta'limning boshqa tamoyillari bilan, jumladan, ilmiylik tamoyili bilan ham uzviy bog'liqdir. O'qish jarayonida olingan nazariy bilimlar amaliy ehtiyoj tufayli kashf qilinganligini anglab yetishga qaratilgan.

Ekologik huquqiy ta'lim bilan amaliyot birligi tamoyili -o'quv fanining mazmuni va o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq holda o'qitish jarayonida amalga oshiriladi. Bu birlik bilimlarni puxta o'zlashtirish va uni amalda qullay olish, shuningdek, uni mustahkamlash kabi ruhiy hodisalar bilan bir butun ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qiladi.

Ekologik huquqiy ta'limda ongliklik va faollik tamoyili. O'quvchilar olayotgan bilimni hayotda qullay bilishlari uchun ta'lim berish jarayonini faol fikrlashga aylantirish kerak. Bunda o'qitishni shunday tashkil etish kerakki, o'quvchilar bilimlarni mashg'ulotlarda ongli va faol qatnashib egallab olishsin. Shunda o'quvchilarda ekologik huquqiy ong o'sib, ijodiy tashabbuskorlik va o'quv faoliyatida mustaqillik tarkib topadi.

Ekologik huquqiy ta'lim-tarbiyaning tizimli va izchillik tamoyili. Ta'lim-tarbiyada qat'iy izchillikka rioya qilish kerak, toki bugun o'rganilgan ekologik bilimlar kecha o'rganilganlaridan kelib chiqsin, ularni mustahkamlasin va ertaga o'rganiladiganlariga zamin hozirlasin. Tizimli va izchillik tamoyili o'qitish jarayonida didaktika- ning umumiydan xususiyga va xususiydan yana umumiyga qoidasini hamda o'quv fanlarining bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lishini ham ta'minlaydi.

Ekologik ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyili-kishilarga ekologik bilim berish va bu bilimlarni hayotda qullay olishga o'rgatish hamda o'quvchilarning umumiy rivojlanishlarini bir butunlikda amalga oshirishni taqozo etadi. Bir butun ta'lim-tarbiya jarayonida ikki o'zaro bilim berish va bu bilimlar asosida harakat qilishga o'rgatish, bu obyektiv borliqdagi qonuniyatni bilish va uning amaliy munosabatini tarkib toptirishda namoyon bo'ladi. Bu jarayonda ekologik ta'lim yetakchilik qiladi. Chunki ekologik huquqiy bilim bermay turib, insonni bu bilimlarni hayotga tatbiq qilishga o'rgatib bo'lmaydi.



Yuqoridagilar asosida aytish lozimki, shuni uchun ham o'quvchilarga ekologik-huquqiy ta'limni amalga oshirishda ta'lim-tarbiya birligi tamoyiliga tayanish muhimdir. Fikrimizcha, bular quyidagilardan iborat: -ekologik-huquqiy ta'lim oluvchilarni tarbiyalash;

Yuqorida ko'rsatilgan ekologik-huquqiy tarbiyaning tamoyillariga amal qilish va bajarish tabiat, atrof tabiiy-muhit bilan o'quvchilarni aloqadorligi munosabatlarining alohida yo'nalishini vujudga keltiradi hamda :

-birinchidan, o'quvchilar o'zlarini tabiatning "ajralmas qismi va bir butun bo'lagi" deb qarashlari;

-ikkinchidan, o'quvchilar tabiatni hayot faoliyatining asosiy ekologik-huquqiy jihatlarini belgilab beruvchi omil, qadriyat sifatida qabul qilishlari;

-uchinchidan, insonning tabiat bilan aloqadorligining barcha turlari o'zaro ekologik-huquqiy manfaatdorlik asosidagina amalga oshirilsa, tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlik namoyon bo'ladi va bu uyg'unlik buzilsa, ekologik fojea yuz berishi mumkin. Ekologik fojealarning yuz berishi jamiyat, unda yashovchi har bir kishilarning, jumladan, o'quvchilarning ekologik-huquqiy bilimi va ekologik-huquqiy madaniyatiga bog'liq bo'ladi. Bunga misol sifatida Orol fojeasi oqibatlari, Tojikistondagi Regar Alyumin zavodining salbiy ta'sirlarini ko'rsatish mumkin. Shuning uchun ham yoshlarni ekologik-huquqiy jihatdan tarbiyalanganligini asosan uch xil: ijobiy, salbiy va befarq holatlarda ko'rib baholash mumkin bo'ladi.

Xullas, o'quvchilarga ko'rsatilgan yuqoridagi tamoyillar asosida ekologik-huquqiy ta'lim-tarbiyani to'g'ri olib borish va shakllantirish hamda ularning ushbu yo'nalishdagi amaliy faoliyatlarini keng yo'lga qo'yish, ekologik-huquqiy tarbiyani yuqori saviyaga ko'tarishga yordam beradi.

Bugungi kunda, ekologik-huquqiy tarbiyani olib borishda ilg'or pedagogik va yangi axborotlar texnologiyalarini tatbiq etish o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, ilm-fan yutuqlarini amaliyotda qo'llash orqali mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma'naviyatli shaxsni tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik texnologiya nazariyasi o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab asoslanib kelinayotgan bo'lsada, aynan "pedagogik texnologiya" tushunchasiga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Xususan, pedagog olim V. P. Bespalko pedagogik texnologiyani "amaliyotga tadbiq qilinadigan muayyan pedagogik tizim loyihasi" deya ta'riflaydi hamda asosiy diqqatni o'quv-pedagogik jarayonni oldindan loyihalashga qaratadi.

Pedagogik texnologiya-bu o'qituvchining o'qitish vositalari yordamida talabalarga muayyan sharoitda yangicha ta'sir ko'rsatish jarayonidir. Yangi pedagogik texnologiyada oliy o'quv yurtlarida an'anaviy ravishda joriy etilayotgan o'qitish tizimini ilmiy asoslangan ravishda amalga oshirish talab etiladi. Tajriba jarayonida talabalarda shakllanadigan bilim, ko'nikma, ijodiy faoliyat obyektiv borliqqa munosabatlar pedagogik jarayon mahsuli hisoblanadi.

Chunki bunda o'quvchilarning o'quv mashg'ulotlarini o'rganishi, esda saqlab qolishi, tushunib yetishi, o'zlashtirishi, isbot eta bilishi, tahlil etishi, qiyoslashi, xulosa chiqarishi, hayotga tatbiq eta bilishi, bog'lashi o'zaro axborotni ijodiy qayta ishlay olishi, yangi bilimlarni egallashi kabi xususiyatlar kamol topadi. O'quv jarayoni tuzulishida ta'limning umumiy maqsad va mazmuni, o'quv maqsadlari, o'qish-o'qitish, baholash kabilarga alohida ahamiyat beriladi. Buning uchun yetakchi metodist pedagoglar guruhi pedagogik texnologiya tamoyili asosida metodik materiallarni ishlab chiqadi. Bunday materiallar mavjud bo'lsa, o'qituvchining vazifasi asosan tashkiliy ishlar va maslahatlar berishdan iborat bo'ladi.

Umuman olganda, pedagogik texnologiya usulida o'quv mashg'ulotlarini loyihalashning umumiy tuzilmasi quyidagicha: mavzuning nomi axborot manbalari, jihozlar, darslik, o'quv qo'llanmasi, o'qituvchi, audio-vizual vositalari, kompyuterga kiritilgan o'quv materiallari, zamonaviy avtomatlashtirilgan kompyuter tizimlari, multimediya kabilar kiradi.

Ekologik-huquqiy tarbiyani olib borish jarayonida zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar talabalar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan. O'qituvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit



yaratadi, shu bilan birga, boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik vazifasini bajaradi. Bunday o'quv jarayonida o'quvchi asosiy figuraga aylanadi.

O'qituvchi o'z oldiga, odatda, o'quvchi o'quv materialining mazmunini tushunishi, o'zlashtirib olishi va amalda qo'llay olishga va o'rgatish maqsadini qo'yadi va amaliyotda o'quv tarbiya jarayonini amalga oshirish va olib borishning ko'plab variantlari mavjuddir.

O'quv-tarbiya jarayonining rivojlanishi munosabati bilan ta'lim jarayonini loyihalashtirishda hamkorlik pedagogikasi, o'yin texnologiyalari, muammoli ta'lim, dasturlashtirilgan ta'lim, guruhli texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ekologik-huquqiy tarbiyani olib borish jarayonida o'quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga asoslangan pedagogik texnologiyalar. Muammoli ta'lim, o'yinlar, tayanch signallar konspektlari texnologiyalari va boshkalar.

O'quv materialini didaktik jihatdan takomillashtirish va kayta ishlab chiqishga asoslangan pedagogik texnologiyalar. Bu texnologiyalar o'rgatilayotgan bilimlarning didaktik tizimi chukur mazmunga ega bo'lishi, ekologik-huquqiy bilimlarga tizimli nuqtai nazardan yondashish, o'quvchilarga bilimlarni egallashning eng maqsadga muvofik, yo'llarini o'rgatish kabi tamoyillarga asoslanadi.

O'quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil qilishga asoslangan pedagogik texnologiyalar. Bu texnologiyalarga tabakalashtirilgan, individuallashtirilgan, dasturlashtirilgan ta'lim texnologiyalari; ta'limning jamoa usuli, guruhli, kompyuterli ta'lim texnologiyalari kabilar kiradi.

Tabiatga muvofiklashtirilgan pedagogik texnologiyalar. Bularga o'quvchining tabiiy imkoniyatlari, ekologik ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning tabiiy imkoniyatlari va boshqa tabiatga muvofik, imkoniyatlardan tutilq foydalanishni amalga oshirishga asoslangan pedagogik texnologiyalar kiradi. Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari. Bularga o'quvchi shaxsining ijobiy sifatlarini, ayrim sohalaridagi bilimlarini, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyalari kiradi va h.z.

O'quvchilarga ekologik-huquqiy tarbiyani olib borishda hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundan-kunga ortib bormoqda. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilar faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish esa ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topish, mustaqil o'rganish va fikrlash, tahlil qilish, hatto yakuniy xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda shaxs rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi va shu bilan bir qatorda boshqaruvchilik, yo'naltiruvchilik funksiyasini bajaradi. Bugungi kunda ta'limda "Aqliy hujum", "Fikrlar hujumi", "Tarmoqlar" metodi, "Sinkveyn", "Bahs-munozara", "Rolli o'yin", "Kichik guruhlarda ishlash", "Yumaloqlangan qor", "Zigzag", "Oxirgi so'zni men aytay" kabi zamonaviy texnologiyalar qo'llanmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Karimov I.A. "Istiqlol va ma'naviyat".T.: O'zbekiston,1994-yil, 9-bet
- 2.Karimov I.A.O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari.-T.: O'zbekiston,1997, -110-133 b.
- 3.Mirziyoyev Sh.M.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis palatalari, siyosiy partiyalar hamda.O'zbekiston Ekologik harakati vakillari bilan videoselektor yig'ilishidagi ma'ruzasi.//Xalq so'zi,2017-yil 13-iyul
- 4.Mirziyoyev Sh.M.O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2017-2021-yillarda "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi" –T.: O'zbekiston,2017-y.
- 5..Mirziyoyev Sh.M.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Islom hamkorlik tashkilotining fan va texnologiyalar bo'yicha birinchi sammitidagi nutqi.//Xalq so'zi, 2017-yil 11-sentyabr



Qosimova Ozoda Xudoynazarovna,
KIUT Samarqand filiali Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti,
Maxamadiyeva Dildora Urinovna,
Samarqand turizm va madaniy meros texnikumi psixologi.

BO‘LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O‘QITUVCHILARINING RAQAMLI KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnologiya fani o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida raqamli kompetentlikni shakllantirishning pedagogik zaruriyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda grafik dasturlar vositasida talabalarning kreativ fikrlashini o‘stirish va dars jarayonini vizuallashtirish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli kompetentlik, texnologiya ta’limi, grafik dasturlar, vizuallashtirish, kasbiy mahorat, CAD tizimlari, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik texnologiya.

Аннотация. В данной статье анализируется педагогическая необходимость формирования цифровой компетентности в профессиональной подготовке учителей информатики. В исследовании освещаются возможности развития творческого мышления учащихся и визуализации учебного процесса с использованием графических программ.

Ключевые слова: цифровая компетентность, информатика, графические программы, визуализация, профессиональные навыки, САПР-системы, будущий учитель, педагогические технологии.

Abstract. This article analyzes the pedagogical necessity of forming digital competence in the professional training of technology teachers. The study highlights the possibilities of developing students' creative thinking and visualizing the lesson process using graphic programs.

Key words: digital competence, technology education, graphic programs, visualization, professional skills, CAD systems, future teacher, pedagogical technology.

Kirish. Bugungi kunda jahon ta’lim makonida kechayotgan global integratsiya va sanoat sharoitida ta’lim tizimini raqamli transformatsiya qilish ustuvor vazifaga aylandi. Ushbu jarayon nafaqat moddiy-texnik bazani yangilashni, balki bo‘lajak pedagog kadrlar, ayniqsa, texnologiya fani o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablarni ham tubdan o‘zgartirib yubordi.

Zamonaviy texnologiya ta’limi endilikda faqatgina an’anaviy qo‘l mehnati yoki sodda asbob-uskunalar bilan cheklanib qolmay, u bevosita yuqori texnologik jarayonlar, intellektual loyihalash va raqamli boshqaruv bilan bog‘lanmoqda. Shu sababli, bo‘lajak o‘qituvchilar uchun raqamli texnologiyalar bilan ishlash nafaqat qo‘shimcha mahorat yoki yordamchi vosita, balki dars samaradorligini va o‘quvchilarning texnik kompetentligini belgilovchi strategik omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston - 2030” strategiyasida belgilangan vazifalar ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlariga, xususan, oliy pedagogik ta’lim jarayoniga zamonaviy dasturiy vositalarni, sun’iy intellekt elementlarini va raqamli loyihalash tizimlarini keng tatbiq etishni qat’iy taqozo etadi. Mazkur strategiyani amalga oshirishda texnologiya fani o‘qituvchisi asosiy figuradir, chunki aynan u yosh avlodda raqamli iqtisodiyot uchun zarur bo‘lgan boshlang‘ich muhandislik va texnik ko‘nikmalarni shakllantiradi.

Biroq, bugungi kunda pedagogik oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarning raqamli tayyorgarligi hamda ularning grafik dasturlar (CAD, 3D modellash, dizayn asboblari) bilan ishlash metodikasi o‘rtasida muayyan tafovutlar mavjudligi ko‘zga tashlanmoqda. Texnologiya darslarida chizmachilik, konstruksiyalash va buyum tayyorlash jarayonlarini raqamli formatga o‘tkazish bo‘yicha metodik bazaning yetarli emasligi mazkur tadqiqot ishinig dolzarbligini belgilaydi.

Shu munosabat bilan, bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarining raqamli kompetentligini grafik dasturlar vositasida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish, ularning kasbiy mahoratini



zamon talablariga moslashtirish bugungi pedagogika fanining kechiktirib bo'lmaz vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli kompetentlik tushunchasi zamonaviy pedagogik diskursda kompleks ijtimoiy-texnik hodisa sifatida talqin etilmoqda. Xalqaro miqyosda ushbu tushunchaning mazmun-mohiyati YUNESKOning "ICT Competency Framework for Teachers" modelida keng yoritilgan. Mazkur modellarda o'qituvchining raqamli savodxonligi nafaqat texnik vositalardan foydalanish, balki raqamli resurslarni yaratish, ularni pedagogik maqsadlarda boshqarish va o'quvchilarning raqamli xavfsizligini ta'minlash qobiliyati sifatida baholanadi.

O'zbekiston pedagogika fanida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish masalasi bir necha o'n yilliklardan buyon tizimli ravishda tadqiq etib kelinmoqda. Ushbu maqolada ko'rib chiqilayotgan raqamli kompetentlik tushunchasi ham aynan milliy olimlarimiz tomonidan yaratilgan nazariy poydevorga tayanadi.

Xususan, R.Hamdamiyov va N.Tayloqovlar o'zlarining fundamental ishlarida ta'lim jarayonini axborotlashtirishning nazariy-metodik asoslarini ishlab chiqqanlar. Ularning qarashlariga ko'ra, o'qituvchining axborot muhitidagi faoliyati shunchaki texnik ko'nikma emas, balki tizimli rivojlanib boruvchi media-savodxonlik hodisasidir. Bu nazariya bizning tadqiqotimiz uchun grafik dasturlarni o'rganishni nafaqat "asbobni o'rganish", balki axborotni vizual qayta ishlash madaniyati sifatida qarashga asos bo'ladi.

Kasbiy tayyorgarlikning amaliy jihatlari haqida gap ketganda, professor N.A.Muslimovning ilmiy maktabi alohida o'ringa ega. Olim tomonidan bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyalari chuqur tadqiq etilgan. N.A.Muslimov tadqiqotlarida "texnologik madaniyat" tushunchasiga alohida urg'u beriladi. Bizning tadqiqotimiz doirasida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining raqamli kompetentligini aynan shu "texnologik madaniyat"ning zamonaviy, ya'ni raqamlashgan shakli sifatida talqin qilishni taklif etamiz. Zero, grafik dasturlarda (CAD tizimlari) loyihalash - bu yuksak texnologik madaniyatning bevosita in'ikosidir.

Shu bilan birga, ta'lim tizimini boshqarish va unga innovatsiyalarni kiritish masalalari U.Inoiatov va J.Yo'ldoshevlar ishlarida o'z aksini topgan. Ular ta'lim menejmenti va innovatsion pedagogik texnologiyalarni integratsiyalash orqali o'qituvchi mahoratini oshirish masalalarini o'rganganlar. Ularning yondashuvi bizga grafik dasturlarni o'quv jarayoniga shunchaki mavzu sifatida emas, balki butun boshli innovatsion pedagogik tizim sifatida kiritish imkonini beradi. Bu esa bo'lajak o'qituvchining darsni tashkil etishdagi boshqaruvchanlik va ijodkorlik mahoratini sintezlashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy baza raqamli kompetentlikning umumiy va kasbiy asoslarini belgilab bergan bo'lsa-da, aynan texnologiya fani spesifikasiyasi - ya'ni moddiy ashyolarni raqamli vizuallashtirish va ularni grafik dasturlar vositasida loyihalash metodikasi alohida, maxsus tadqiqot sifatida o'rganilishni talab etadi.

Tadqiqotning metodologik asoslari. Texnologiya ta'limi transformatsiyasini tahlil qilish jarayonida aniqlandiki, raqamli kompetentlikni rivojlantirishda quyidagi uchta strategik yo'nalish metodik jihatdan deyarli yoritilmagan va tizimlashtirishga muhtoj:

1. Chizmachilik va muhandislik grafikasini raqamli modellashtirish (CAD) bilan uyg'unlashtirish. An'anaviy chizmachilik darslarida asosan qog'oz va qalam yordamida chizish ko'nikmalari shakllantiriladi. Biroq, zamonaviy muhandislikda loyihalashning avtomatlashtirilgan tizimlari ustuvorlik qilmoqda. Bo'lajak o'qituvchi an'anaviy chizmani raqamli formatga o'tkazish orqali detalning 3D modelini yaratish metodikasini mukammal egallashi lozim. Bu nafaqat vaqtni tejaydi, balki chizmadagi xatoliklarni avtomatik aniqlash va ob'ektni turli rakurslardan ko'rish imkonini beradi. Mazkur integratsiya "chizmachilik – mantiqiy fikrlash – raqamli loyihalash" zanjirini yaratadi.

2. Loyiha-konstruktorlik faoliyatini grafik muhitlarda vizuallashtirish. Loyiha ishi texnologiya fanining o'zagidir. Hozirga qadar talabalar loyihalarni asosan matnli tushuntirish xati va oddiy eskizlar ko'rinishida taqdim etib kelishgan. Grafik dasturlar (Blender, 3ds Max, SketchUp) vositasida loyihani vizuallashtirish - bo'lajak buyumning virtual maketini yaratish imkonini beradi. Bu jarayonda talaba materiallar fakturasini tanlash, yoritish darajasini belgilash



va konstruksiyaning mustahkamligini virtual tekshirish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Vizuallashtirish metodikasining yo'qligi talabalarda loyihani yakuniy natijasini oldindan ko'ra bilish (prognostik) qobiliyatining sust shakllanishiga olib kelmoqda.

3. Xalq amaliy san'ati va hunarmandchilik namunalarini zamonaviy dizayn dasturlari yordamida loyihalash. O'zbekiston milliy hunarmandchiligi (ganchkorlik, naqqoshlik, duradgorlik) boy tarixga ega. Biroq, milliy naqshlar yoki duradgorlik buyumlarini CorelDraw, Adobe Illustrator kabi vektorli dasturlarda chizish, ularni lazerli kesish (CNC) yoki 3D bosma uchun tayyorlash metodikasi pedagogik jihatdan asoslanmagan. Milliy qadriyatlarni raqamli texnologiyalar bilan sintezlash-bo'lajak o'qituvchilarga an'anaviy hunarmandchilikni zamonaviy dizayn darajasiga olib chiqish imkonini beradi. Bu yo'nalishda metodik bazaning yaratilishi "Ustoz-shogird" an'analarini raqamli asrda davom ettirishning kalitidir.

Aynan shu "metodik bo'shliq" bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining tayyorgarligini bugungi mehnat bozori va ishlab chiqarish talablari o'rtasidagi nomutanosiblikni keltirib chiqarmoqda. Mazkur holat tadqiqot ishimiz doirasida grafik dasturlar vositasida raqamli kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va modelini ishlab chiqish zaruriyatini belgilaydi.

Tadqiqot jarayonida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining raqamli kompetentligini rivojlantirishning metodik tizimini ishlab chiqish uchun bir-birini to'ldiruvchi quyidagi metodlar majmuasidan foydalanildi:

1. Tizimli yondashuv: Ushbu metod yordamida raqamli kompetentlik yaxlit bir tizim sifatida ko'rib chiqildi. Bunda grafik dasturlarni o'rganish alohida kurs emas, balki talabaning umumiy kasbiy tayyorgarligi (pedagogika, psixologiya va mutaxassislik fanlari) bilan uzviy bog'liq bo'lgan tarkibiy qism sifatida tahlil qilindi.

2. Qiyosiy-pedagogik tahlil: Mazkur metod orqali an'anaviy texnologiya ta'limi metodikasi (qog'ozdagi eskizlar, qo'lda chizish) va zamonaviy raqamli loyihalash (CAD, 3D modellashtirish) imkoniyatlari qiyoslandi.

3. Pedagogik modellashtirish: Bo'lajak o'qituvchining raqamli kompetentligini rivojlantirishning nazariy modeli yaratildi. Bu modelda talabaning grafik muhitda ishlash bosqichlari (reproduktiv, produktiv va kreativ) va ularga mos keluvchi metodik vositalar tizimlashtirildi.

Tadqiqot doirasida bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining raqamli kompetentligi quyidagi o'zaro bog'liq komponentlarga ajratildi va ularning dars jarayonidagi o'rni belgilab olindi:

Komponent	Mazmuni	Texnologiya darsidagi o'rni
Grafik-instrumental	Grafik dasturlar (AutoCAD, CorelDraw va b.) interfeysini va asboblarni bilish.	Texnik hujjatlar va chizmalarni raqamli formatda tezkor tayyorlash.
Loyiha-konstruktorlik	Buyumlarni 3D formatda modellashtirish va virtual yig'ish ko'nikmasi.	Murakkab mexanizmlarning ishlash prinsipini virtual namoyish etish (vizuallashtirish).
Texnologik-didaktik	Raqamli vositalarni darsning maqsadi va metodikasiga moslashtira olish.	O'quvchilarga texnologik jarayonlarni innovatsion va interaktiv usulda tushuntirish.
Kreativ-dizayn	Milliy naqshlar va buyumlarni zamonaviy dizayn asosida modifikatsiya qilish.	Hunarmandchilik namunalarini zamonaviy bozor talablariga mos loyihalash (estetika).

Ushbu metodologik yondashuv bo'lajak o'qituvchiga nafaqat kompyuterdan foydalanishni, balki grafik dasturlarni pedagogik qurol sifatida qo'llashni o'rgatishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida texnologiya darslarining ilmiy-nazariy va amaliy darajasini yangi bosqichga ko'taradi.



Xulosa. O'tkazilgan nazariy tahlillar va metodologik izlanishlar natijasida quyidagi yakuniy xulosalarga kelindi:

Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining raqamli kompetentligini rivojlantirish - shunchaki zamonaviy talab emas, balki milliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligini ta'minlovchi fundamental zaruriyatdir. Texnologiya darslari endilikda an'anaviy mahsulot tayyorlash jarayonidan intellektual loyihalash va yuqori texnologik yechimlar yaratish maydoniga aylanishi lozim.

Grafik dasturlarni o'zlashtirish orqali bo'lajak o'qituvchi nafaqat tor doiradagi texnik ko'nikmalarga ega bo'ladi, balki unda mantiqiy, fazoviy va tizimli fikrlash madaniyati shakllanadi. Bu esa zamonaviy mehnat bozorida yuqori malakali kadrlarni tayyorlash uchun zarur bo'lgan innovatsion ta'lim muhitini yaratishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanganidek, raqamli kompetentlikni rivojlantirishda chizmachilikni raqamli modellash bilan integratsiyalash hamda milliy hunarmandchilik namunalarini dizayn dasturlarida loyihalash metodikasi talabalarning kasbiy motivatsiyasini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi. Mazkur jarayon talabaning butun o'quv faoliyati davomida - nazariy bilimlardan tortib, amaliy bitiruv ishlarigacha bo'lgan barcha bosqichlarda grafik dasturlardan unumli foydalanishni taqozo etadi.

Taklif etilayotgan metodik yondashuv bo'lajak o'qituvchini shunchaki axborot iste'molchisidan raqamli kontent yaratuvchisiga aylantiradi. Bu esa texnologiya ta'limini yangi sifat bosqichiga olib chiqishning, yosh avlodda muhandislik tafakkurini shakllantirishning va milliy qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishning asosiy omilidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktyabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son Farmoni.
2. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasbiy ta'lim metodikasi. – T.: 2013.
3. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. – 2018.
4. Xudoynazarovna, Q. O. (2025). PEDAGOG XOTIN-QIZLAR UCHUN RAQAMLI TA'LIMNING IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK TA'SIRI. FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities., 13(11), 361-369.
5. Xudoynazarovna, Q. O., & Ilxom o'g'li, M. O. (2025). GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA KO'RGAZMALI VOSITALAR VA ULARNING PEDAGOGIK AHAMIYATI. AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING, 3(2), 820-825.



Jumayev Ulug'bek Sattorovich,
BuxDU psixologiya kafedrası professori
psixologiya fanlari doktori (DSc)
Xayrullayeva Marjona Hayot qizi
BuxDU psixologiya ta'lim yo'nalishi 2-kurs magistranti

O'SMIRLARDA IJTIMOY MAS'ULIYAT VA ISLOHOTLARGA DAXLDORLIK MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'smirlar shaxsida ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirish va ularni jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish masalalari tahlil qilinadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligi, fuqarolik pozitsiyasi va mas'uliyatli xulq-atvori jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotda o'smirlarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishning psixologik-pedagogik omillari, motivatsion mexanizmlari hamda samarali usullari yoritilgan. Shuningdek, ta'lim muassasalari, oila va ijtimoiy muhitning o'rnini ochib beriladi. Maqola natijalari yoshlarni islohotlarga faol jalb etish va ularda ijtimoiy ongini rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *o'smirlar, ijtimoiy mas'uliyat, motivatsiya, islohotlar, daxldorlik, ijtimoiy faollik, tarbiya, psixologik omillar.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы формирования социальной ответственности у подростков и развития мотивации их причастности к проводимым реформам в обществе. В условиях глобализации социальная активность, гражданская позиция и ответственное поведение молодежи становятся важными факторами общественного развития. В исследовании освещаются психолого-педагогические факторы формирования социальной ответственности подростков, мотивационные механизмы и эффективные методы воспитания. Особое внимание уделяется роли семьи, образовательных учреждений и социальной среды. Результаты работы направлены на повышение вовлеченности подростков в реформы и развитие их социального сознания.*

Ключевые слова: *подростки, социальная ответственность, мотивация, реформы, причастность, социальная активность, воспитание, психологические факторы.*

Abstract. *This article examines the development of social responsibility among adolescents and the formation of their motivation to be involved in ongoing societal reforms. In the context of globalization, youth social activity, civic engagement, and responsible behavior are key factors in societal progress. The study highlights psychological and pedagogical factors influencing the formation of social responsibility, motivational mechanisms, and effective educational approaches. Special attention is given to the role of family, educational institutions, and the social environment. The findings contribute to enhancing adolescents' engagement in reforms and fostering their social awareness.*

Key words: *adolescents, social responsibility, motivation, reforms, involvement, social activity, education, psychological factors.*

Mavzuning dolzarbligi. *Bugungi kunda o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish masalasi nafaqat pedagogik yoki psixologik muammo, balki strategik ijtimoiy vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya va axborot oqimining keskin ortishi yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli o'smirlarni ongli, mas'uliyatli va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb ahamiyat kasb etadi.*

Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlar siyosati davlat rivojlanishining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. "Yangi O'zbekiston" taraqqiyot strategiyasi doirasida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni davlat va jamiyat boshqaruvida ishtirok etishga jalb etish, fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, yoshlar bilan ishlash tizimini takomillashtirish, ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy loyihalarda ishtirokini kengaytirish orqali ularda daxldorlik hissini



kuchaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Statistik ma'lumotlar ham yoshlar ulushi aholining katta qismini tashkil etishini ko'rsatadi, bu esa ularning ijtimoiy pozitsiyasi va mas'uliyati jamiyat kelajagini belgilashini anglatadi.

Shu bilan birga, xalqaro miqyosda ham yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirish dolzarb masala sifatida e'tirof etilgan. BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilgan Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) doirasida yoshlarning faol ishtiroki, fuqarolik ongini rivojlantirish va ijtimoiy mas'uliyatini oshirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy mas'uliyat hissi shakllangan o'smirlar jamiyat hayotida faolroq ishtirok etadi, muammolarga befarq bo'lmaydi va konstruktiv tashabbuslarni ilgari suradi.

Bundan tashqari, zamonaviy yoshlar turli ijtimoiy tarmoqlar va virtual muhit ta'sirida shakllanayotganligi sababli, ularda noto'g'ri qadriyatlar, befarqlik yoki passivlik holatlari ham uchrab turadi. Bu esa o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik hissini ongli ravishda shakllantirish zaruratini yanada kuchaytiradi. Aks holda, yoshlarning ijtimoiy jarayonlardan chetda qolishi yoki destruktiv g'oyalarga berilishi xavfi ortadi.

Demak, o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish masalasi jamiyat barqarorligi, taraqqiyoti va kelajak avlodning sifatli rivojlanishini ta'minlash nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Bu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, yoshlarni ijtimoiy hayotga faol jalb etish uchun samarali mexanizmlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kirish. Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyoti ko'p jihatdan yosh avlodning ijtimoiy faolligi, fuqarolik pozitsiyasi va mas'uliyat darajasiga bog'liq bo'lib bormoqda. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi sifatida ajralib turadi, chunki aynan shu davrda shaxsning ijtimoiy qadriyatlar, hayotiy maqsadlari, fuqarolik ong va mas'uliyat hissi shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish va ularni jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik ruhida tarbiyalash bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy muammolaridan biri hisoblanadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston aholisi tarkibida yoshlar ulushi 60 foizdan ortiqni tashkil etadi, shundan muhim qismi o'smirlar hissasiga to'g'ri keladi. Bu esa yoshlar, xususan o'smirlarning ijtimoiy ongini shakllantirish va ularni jamiyat hayotiga faol jalb etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini anglatadi. So'nggi yillarda respublikamizda yoshlarga oid davlat siyosati tubdan takomillashtirilib, ularning ta'lim olishi, kasb egallashi, ijtimoiy faolligi va tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, ularni ijtimoiy loyihalarga jalb qilish, liderlik va tashabbuskorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tizimli ishlar olib borilmoqda.

Xalqaro miqyosda ham yoshlarning ijtimoiy mas'uliyati va fuqarolik faolligini oshirish masalasi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilgan. BMT ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda dunyo aholisining qariyb 1,8 milliardini yoshlar tashkil etadi va bu insoniyat tarixidagi eng yirik yoshlar avlodidir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aynan o'smirlik davrida shakllangan ijtimoiy qadriyatlar va motivatsiya keyingi hayot faoliyatining asosiy yo'nalishlarini belgilab beradi. Shuningdek, UNESCO va UNICEF hisobotlarida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni qaror qabul qilish jarayonlariga jalb etish barqaror rivojlanishning muhim omillaridan biri sifatida qayd etilgan.

Biroq zamonaviy ijtimoiy muhit o'smirlar uchun turli xil murakkabliklarni ham yuzaga keltirmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi, turli madaniy ta'sirlarning kuchayishi natijasida o'smirlarning qadriyatlar tizimida o'zgarishlar kuzatilmoqda. Ba'zi hollarda bu holatlar befarqlik, ijtimoiy passivlik yoki noto'g'ri motivatsiya shakllanishiga olib kelishi mumkin. Shu bois o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyatni ongli ravishda shakllantirish, ularda jamiyat hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlarga nisbatan daxldorlik hissini rivojlantirish zarurati ortib bormoqda.



Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslarini o'rganish, bu jarayonga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash hamda samarali usul va mexanizmlarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, yoshlarni ijtimoiy hayotga faol jalb etish va ularda fuqarolik ongini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish masalasi ko'plab rus va xorijiy olimlar tomonidan turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar shaxs rivojlanishi, ijtimoiylashuv jarayoni va motivatsion mexanizmlarning o'zaro bog'liqligini ochib berishga xizmat qiladi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur muammo ko'proq shaxsning ijtimoiylashuvi, fuqarolik ongining shakllanishi va ichki motivatsiya tizimining rivoji bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etilgan.

Xorijiy psixologiya fanida bu masala, avvalo, shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy asoslari orqali yoritilgan. Jumladan, amerikalik psixolog Erik Erikson o'zining psixosotsial rivojlanish nazariyasida o'smirlik davrini "identifikatsiya va rol chalkashligi" bosqichi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, aynan shu davrda shaxs o'zining jamiyatdagi o'rnini anglay boshlaydi, ijtimoiy qadriyatlarni qabul qiladi va fuqarolik pozitsiyasi shakllanadi. Bu jarayonda ijtimoiy mas'uliyat hissi va jamiyatdagi jarayonlarga daxldorlik tuyg'usi muhim rol o'ynaydi. Eriksonning qarashlari o'smirlik davrida ijtimoiy motivatsiyaning shakllanishini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, Albert Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasi ham mazkur muammoni yoritishda alohida ahamiyatga ega. Bandura fikricha, inson xulq-atvori kuzatish, taqlid va ijtimoiy tajriba orqali shakllanadi. O'smirlar atrofidagi ijtimoiy muhit, ya'ni oila, tengdoshlar, ta'lim muassasalari va ommaviy axborot vositalari orqali ijtimoiy mas'uliyatni o'rganadi. Ayniqsa, ijobiy namuna va rag'batlantirish mexanizmlari o'smirlarda ijtimoiy faoliyatga nisbatan motivatsiyani kuchaytiradi. Bu esa islohotlarga daxldorlik hissining shakllanishida muhim omil hisoblanadi.

Xorijiy tadqiqotchilardan yana biri Lourens Kolberg bo'lib, u shaxsning axloqiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilgan. Kolberg nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davrida shaxsning axloqiy tafakkuri rivojlanib, u ijtimoiy normalar va qonun-qoidalarga ongli ravishda amal qilishga o'tadi. Bu esa ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Kolbergning ishlari shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda yuqori darajadagi ijtimoiy ongni rivojlantirish uchun ularga mustaqil fikrlash, muhokama qilish va qaror qabul qilish imkoniyatlarini yaratish zarur.

Rus psixologiya maktabi vakillari ham ushbu muammoni chuqur o'rganganlar. Xususan, Lev Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida shaxsning shakllanishi ijtimoiy muhit va madaniy vositalar orqali amalga oshishi ta'kidlanadi. Vygotskiyga ko'ra, o'smirning ong va xulq-atvori jamiyat bilan o'zaro aloqada rivojlanadi, bu esa ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi g'oyasi o'smirlarni ijtimoiy faoliyatga jalb etishda pedagogik yondashuvlarni belgilashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, rus olimi A.N. Leontyevning faoliyat nazariyasi ham o'smirlarda motivatsiya va ijtimoiy faoliyatni tushunishda muhim ahamiyatga ega. Leontyevga ko'ra, shaxs faoliyati motivlar orqali boshqariladi va ijtimoiy faoliyat jarayonida shakllanadi. Demak, o'smirlarni islohotlarga jalb etish uchun ularning ichki motivatsiyasini shakllantirish zarur. Bu jarayonda faoliyatning mazmuni va ijtimoiy ahamiyati muhim rol o'ynaydi.

Bundan tashqari, L.I. Bojovich o'z tadqiqotlarida o'smirlarning shaxsiy yo'nalganligi va motivatsion sohasini tahlil qilib, ijtimoiy motivlar shaxs rivojlanishida muhim o'rin egallashini ta'kidlaydi. Uning fikricha, o'smirlik davrida shaxsda ijtimoiy foydali faoliyatga intilish kuchayadi va bu jarayonni to'g'ri yo'naltirish orqali ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish mumkin.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda esa fuqarolik faolligi va ijtimoiy mas'uliyat masalasi ko'proq "civic engagement" va "social responsibility" tushunchalari doirasida o'rganilmoqda. Tadqiqotchilar yoshlarning jamiyatdagi islohotlarga jalb etilishi ularning psixologik farovonligi, o'ziga ishonchi va hayotiy muvaffaqiyati bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. Ayniqsa,



demokratik jamiyatlarda yoshlarning qaror qabul qilish jarayonlarida ishtiroki ularning daxldorlik hissini kuchaytiradi va ijtimoiy mas'uliyatni mustahkamlaydi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish ko'p omilli, murakkab psixologik-pedagogik jarayon bo'lib, u shaxsning ijtimoiylashuvi, motivatsion rivoji, axloqiy ongining shakllanishi hamda ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri asosida yuzaga keladi. Rus va xorijiy olimlarning nazariy qarashlari ushbu muammoni chuqur anglash va amaliy yechimlar ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama. O'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish masalasi zamonaviy jamiyat rivojining muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi. Mazkur muammo ko'p qirrali bo'lib, u shaxsning ichki motivatsion tuzilmasi, ijtimoiy muhit ta'siri, tarbiya jarayoni va ta'lim tizimi bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu sababli ushbu masalani muhokama qilishda uning psixologik, pedagogik va ijtimoiy jihatlarini kompleks tarzda tahlil etish zarur.

Avvalo, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining o'ziga xos bosqichi ekanligini ta'kidlash lozim. Bu davrda shaxsda mustaqillikka intilish, o'z "men"ini anglash, ijtimoiy mavqei belgilashga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Aynan shu ehtiyojlar asosida o'smirning jamiyatga munosabati, uning ijtimoiy faoliyati va mas'uliyat darajasi shakllanadi. Agar bu jarayon to'g'ri yo'naltirilsa, o'smirda jamiyat hayotiga befarq bo'lmaslik, islohotlarga faol munosabat bildirish, o'zini muhim ijtimoiy subyekt sifatida his etish kabi sifatlar rivojlanadi. Aks holda esa passivlik, befarqlik yoki hatto ijtimoiy jarayonlarga nisbatan salbiy munosabat shakllanishi mumkin.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat – motivatsiya masalasidir. O'smirlarni ijtimoiy faoliyatga jalb etishda tashqi majburlovdan ko'ra ichki motivatsiyani shakllantirish samaraliroq hisoblanadi. Ichki motivatsiya shaxsning o'z ehtiyojlari, qiziqishlari va qadriyatlariga asoslanadi. Agar o'smir jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarni o'z hayoti, kelajagi va manfaatlar bilan bog'liq deb his etsa, unda daxldorlik hissi tabiiy ravishda shakllanadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, islohotlar mazmunini yoshlar ongiga to'g'ri va tushunarli yetkazish, ularning fikrini tinglash va qaror qabul qilish jarayonlariga jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ijtimoiy muhitning ta'siri ham muhokamada alohida o'rin tutadi. Oila, ta'lim muassasalari va tengdoshlar guruhi o'smir shaxsining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Agar oila muhitida mas'uliyat, halollik, jamiyatga foydali bo'lish kabi qadriyatlar ustuvor bo'lsa, bu o'smir ongiga bevosita singadi. Ta'lim muassasalarida esa nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy faoliyat – ijtimoiy loyihalar, jamoatchilik ishlari, volontyorlik faoliyati orqali o'smirlarda ijtimoiy tajriba shakllantiriladi. Aynan amaliy faoliyat o'smirning ijtimoiy mas'uliyatni real hayotda his etishiga va mustahkamlashiga imkon yaratadi.

Zamonaviy axborot makonining ta'sirini ham inkor etib bo'lmaydi. Bugungi o'smirlar asosan raqamli muhitda ulg'aymoqda, ijtimoiy tarmoqlar esa ularning dunyoqarashi va qadriyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayon ijobiy imkoniyatlar bilan birga ma'lum xavflarni ham o'z ichiga oladi. Masalan, noto'g'ri axborotlar, destruktiv g'oyalar yoki yuzaki qadriyatlar o'smirlarning ijtimoiy ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois axborot madaniyatini shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ijtimoiy tarmoqlardan samarali foydalanishga o'rgatish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Muhokama doirasida yana bir muhim jihat – o'smirlarni islohotlarga jalb etish mexanizmlaridir. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, faqat targ'ibot bilan cheklanib qolish yetarli emas. O'smirlarga real imkoniyatlar yaratish, ularni ijtimoiy loyihalar, yoshlar tashabbuslari, mahalla va ta'lim muassasalaridagi faoliyatlarga bevosita jalb etish zarur. Bunday ishtirok o'smirda nafaqat daxldorlik hissini, balki o'z kuchiga ishonchni, liderlik va mas'uliyat kabi sifatlarni ham rivojlantiradi.

Shu bilan birga, individual yondashuv masalasi ham muhimdir. Har bir o'smirning qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojlari turlicha bo'lganligi sababli, ularni ijtimoiy faoliyatga jalb etishda yagona yondashuv samarali bo'lmasligi mumkin. Shu bois pedagog va psixologlar tomonidan differensial yondashuvni qo'llash, har bir o'smirning ichki imkoniyatlarini ochib berish muhim hisoblanadi.



Xulosa qilib aytganda, o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish murakkab, ko'p bosqichli va tizimli jarayon bo'lib, u shaxsning ichki motivatsiyasi, ijtimoiy muhit ta'siri va maqsadli pedagogik faoliyat uyg'unligida amalga oshiriladi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish jamiyatning barqaror rivoji va kelajak avlodning ijtimoiy yetuk shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Xulosa. O'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri ekanligi tadqiqot davomida yana bir bor o'z tasdig'ini topdi. O'smirlik davri shaxs kamolotining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda ijtimoiy qadriyatlar, fuqarolik ong, mas'uliyat hissi va jamiyatga nisbatan munosabatning asosiy poydevori shakllanadi. Shu bois mazkur davrda olib boriladigan maqsadli va tizimli pedagogik-psixologik ishlar shaxsning kelajakdagi ijtimoiy faoliyati va hayotiy pozitsiyasini belgilab beradi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasligi, balki ularning real ijtimoiy faoliyatga jalb etilishi bilan uzviy bog'liq holda amalga oshirilishi zarur. Ayniqsa, islohotlar mazmunini o'smirlar ongiga sodda, tushunarli va hayotiy misollar orqali yetkazish, ularni ushbu jarayonlarning bevosita ishtirokchisiga aylantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki shaxs o'zini jamiyatdagi o'zgarishlarning faol subyekti sifatida his qilgan taqdirdagina unda daxldorlik hissi va ichki motivatsiya mustahkam shakllanadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ijtimoiy mas'uliyat va daxldorlik motivatsiyasining shakllanishi ko'p jihatdan oila, ta'lim muassasalari va ijtimoiy muhitning uyg'un ta'siriga bog'liqligini ko'rsatdi. Oila muhitida berilgan dastlabki tarbiya, ta'lim tizimidagi maqsadli pedagogik yondashuv va jamiyatdagi ijtimoiy qadriyatlar o'smir shaxsining shakllanishida o'zaro integratsiyalashgan holda ta'sir ko'rsatadi. Shu bois ushbu jarayonda barcha ijtimoiy institutlarning hamkorligi va uzviyligi ta'minlanishi zarur.

Bundan tashqari, zamonaviy axborot makoni sharoitida o'smirlarning ongiga turli xil ta'sirlar kuchayib borayotganligi ham alohida e'tiborni talab qiladi. Ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalari orqali tarqalayotgan axborotlarning mazmuni o'smirlarning ijtimoiy qarashlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ularda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, axborotni to'g'ri tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirish ham ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Umuman olganda, o'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish uzluksiz, tizimli va kompleks yondashuvni talab etuvchi jarayon bo'lib, u nafaqat shaxs rivojiga, balki jamiyat barqarorligi va taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu yo'nalishda olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlari va amaliy faoliyatni takomillashtirish orqali yosh avlodni ijtimoiy faol, mas'uliyatli va ongli fuqaro sifatida tarbiyalash imkoniyati kengayadi. Natijada esa jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligi ortib, barqaror rivojlanish uchun mustahkam ijtimoiy asos yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968. – 336 p.
2. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
3. Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol. 1: The Philosophy of Moral Development. – San Francisco: Harper & Row, 1981. – 441 p.
4. Vygotskiy L.S. Psixologiya razvitiya cheloveka. – M.: Smysl, 2005. – 1136 s.
5. Leontev A.N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. – M.: Politizdat, 1977. – 304 s.
6. Bojovich L.I. Lichnost i ee formirovanie v detskom vozraste. – SPb.: Piter, 2008. – 400 s.
7. Davydov V.V. Problemy razvivayushchego obucheniya. – M.: Pedagogika, 1986. – 240 s.
8. Kon I.S. Psixologiya yunosti. – M.: Prosveshchenie, 1989. – 255 s.



Dilnoza Eshonova Abrorovna,
Abdulla Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish
va yangi metodlarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti doktoranti
E-mail: eshonova_dilnoza@mail.ru

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA INGLIZ TILIDA KOMMUNIKATIV FAOLIYATNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish masalasi yoritilgan. Unda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol usullar hamda o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishga qaratilgan metodlar tahlil qilinadi. Shuningdek, kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda innovatsion metodlarning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: kommunikativ faoliyat, ingliz tili, boshlang'ich ta'lim, innovatsion metodlar, interfaol usullar, nutqiy faollik, kommunikativ kompetensiya

Аннотация. В данной статье рассматривается использование инновационных методов для развития коммуникативной деятельности учащихся начальных классов на уроках английского языка. Анализируются современные педагогические подходы, интерактивные методы и способы повышения речевой активности учащихся. Обосновывается значимость инновационных методов в формировании коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: Коммуникативная деятельность, английский язык, начальное образование, инновационные методы, интерактивные методы, речевая активность, коммуникативная компетенция

Annotation. This article examines the use of innovative methods in developing communicative activity of primary school students in English language learning. It analyzes modern pedagogical approaches, interactive methods, and techniques aimed at increasing students' speaking activity. The importance of innovative methods in forming communicative competence is also substantiated.

Key words: communicative activity, English language, primary education, innovative methods, interactive techniques, speaking activity, communicative competence.

Kirish. Hozirgi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o'qitishning samaradorligini oshirish muhim strategik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Boshlang'ich ta'lim bosqichi esa o'quvchilarda til o'rganishga bo'lgan dastlabki motivatsiyani shakllantirish, ularning nutqiy faoliyatini rivojlantirish hamda kommunikativ kompetensiyasini tarkib toptirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, pedagogik amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni shakllantirish jarayonida qator muammolar mavjud. Xususan, o'quvchilarning nutqiy faolligi yetarli darajada rivojlanmaganligi, muloqotga kirishishda psixologik to'siqlarning mavjudligi hamda dars jarayonida an'anaviy metodlarning ustunligi ushbu jarayon samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etish zamonaviy pedagogik yondashuvlarni, xususan innovatsion metodlarni ta'lim jarayoniga keng joriy etishni taqozo etadi. Innovatsion metodlar o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularni mustaqil va ijodiy fikrlashga yo'naltirish hamda ingliz tilida erkin muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur maqolaning maqsadi-boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda innovatsion metodlarning pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish va ularning samarali qo'llash yo'llarini asoslab berishdan iborat. [1,2].

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirish masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishda innovatsion metodlarning ahamiyati alohida ta'kidlab o'tiladi. Xususan, Noam



Chomsky til o'zlashtirish jarayonini biologik va tug'ma qobiliyatlar bilan bog'lab, bolalarda tilni egallash tabiiy jarayon ekanligini asoslab bergan. Uning nazariyalari boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni erkin muloqotga jalb qilish zarurligini ko'rsatadi. Shuningdek, Dell Hymes tomonidan ilgari surilgan "kommunikativ kompetensiya" tushunchasi tilni faqat grammatik jihatdan emas, balki real muloqot sharoitida to'g'ri qo'llash muhimligini asoslaydi. Bu esa zamonaviy kommunikativ yondashuvning nazariy poydevorini tashkil etadi.

Tilni ijtimoiy hodisa sifatida o'rgangan Michael Halliday bolalarda til o'rganish jarayoni bevosita muloqot orqali shakllanishini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Stephen Krashen o'zining "input" nazariyasi orqali o'quvchilar uchun tushunarli va qiziqarli til muhiti yaratish zarurligini ko'rsatadi, bu esa innovatsion metodlar, jumladan multimedia vositalari va interaktiv o'yinlardan foydalanishni taqozo etadi. Lev Vygotsky esa o'zining ijtimoiy-madaniy nazariyasida o'quvchilar bilimni hamkorlik jarayonida egallashini asoslab, "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasi orqali o'qitishda interaktiv metodlarning ahamiyatini yoritib beradi.

Zamonaviy ingliz tili o'qitish metodikasini rivojlantirishda Jeremy Harmer, Jack C. Richards hamda Diane Larsen-Freeman kabi olimlarning hissasi katta. Ular kommunikativ til o'qitish (CLT) yondashuvini takomillashtirib, dars jarayonida rolli o'yinlar, juftlik va guruhda ishlash, muammoli vaziyatlar yaratish kabi innovatsion metodlardan foydalanish o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar.

Mahalliy olimlar orasida ham ushbu yo'nalishda muhim tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, N. G. Bekmuratova ingliz tilini o'qitishda interaktiv metodlardan foydalanish masalalarini o'rganib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llarini ko'rsatib bergan. M. X. Sattorov esa xorijiy tillarni o'qitish metodikasini takomillashtirish, ayniqsa, kichik yoshdagi o'quvchilarda nutqiy faoliyatni shakllantirishga oid ilmiy ishlari bilan ajralib turadi. Shuningdek, U. Hoshimov tomonidan til o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, innovatsion yondashuvlar asosida darslarni tashkil etish masalalari yoritilgan. [5].

Umuman olganda, xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish samarali natija beradi. Bunda o'quvchilarni faol muloqotga jalb etish, interaktiv usullarni qo'llash hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirish ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu jarayon o'quvchilarning til birliklarini nafaqat o'zlashtirishi, balki ularni real muloqot jarayonida qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Kommunikativ faoliyatni rivojlantirish o'quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, erkin fikr bildirishga o'rgatish hamda muloqotga kirishish qobiliyatini shakllantirish bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois mazkur jarayonni tashkil etishda an'anaviy yondashuvlardan voz kechib, innovatsion metodlardan foydalanish zarurati yuzaga keladi. [3,4].

Innovatsion metodlar ta'lim jarayonini faollashtirishga xizmat qiluvchi samarali vosita bo'lib, ular o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirishga, mustaqil fikrlashini shakllantirishga va o'rganilayotgan tilga bo'lgan qiziqishini oshirishga yordam beradi. Zamonaviy ta'limda innovatsion metodlar sifatida interfaol yondashuvlar, raqamli texnologiyalar, STEAM yondashuvi hamda gamifikatsiya keng qo'llanilmoqda. Ushbu metodlar o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirishga xizmat qiladi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirish bugungi ta'lim jarayonining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayon an'anaviy yondashuvlardan farqli ravishda o'quvchilarning faolligiga, mustaqil fikrlashiga va real muloqotga kirisha olish qobiliyatiga tayanadi. Boshlang'ich bosqichda o'quvchilar tilni ko'proq eshitish, takrorlash va bevosita qo'llash orqali o'zlashtiradi, shuning uchun darslar kommunikativ yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

Mavzuning tahlili shuni ko'rsatadiki, innovatsion metodlardan foydalanish o'quvchilarning til o'rganishga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Ayniqsa, interaktiv o'yinlar, rolli



o'yinlar, dialoglar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va multimedia vositalari orqali tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning nutqiy faolligini kuchaytiradi. Bunday metodlar o'quvchilarga erkin fikr bildirish, savol berish va javob qaytarish imkonini yaratadi, bu esa ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, tahlil natijalari o'quv jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun o'yin faoliyati yetakchi o'rin tutadi, shu sababli ingliz tilini o'rgatishda o'yin elementlariga asoslangan innovatsion metodlar ayniqsa samarali hisoblanadi. Bu orqali o'quvchilar dars jarayonida o'zlarini erkin his qiladi va til o'rganish jarayoni ular uchun qiziqarli mashg'ulotga aylanadi.

Bundan tashqari, kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda o'qituvchining roli ham muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarni muloqotga jalb etuvchi, yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi shaxs sifatida faoliyat yuritishi lozim. Innovatsion metodlardan samarali foydalanish uchun o'qituvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bilishi va ularni amaliyotda to'g'ri qo'llay olishi kerak.

Umuman olganda, mazkur mavzu tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv va innovatsion metodlarning uyg'unligi yuqori natijadorlikni ta'minlaydi. Bunday yondashuv o'quvchilarda nafaqat til ko'nikmalarini, balki mustaqil fikrlash, muloqot qilish va ijtimoiy faollik kabi muhim kompetensiyalarni ham rivojlantiradi.

STEAM yondashuvi boshlang'ich ta'limda ingliz tilini o'qitishda samarali metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv orqali o'quvchilar tilni real hayotiy vaziyatlar bilan bog'lab o'rganadilar. Masalan, "My City" mavzusida o'quvchilarga shahar maketini yaratish topshirig'i beriladi. Ushbu jarayonda ular:

- shahar obyektlarini ingliz tilida nomlaydi

- o'z loyihasini og'zaki taqdim etadi

- guruhda muloqotga kirishadi

Natijada o'quvchilarning kommunikativ faoliyati tabiiy ravishda rivojlanadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sun'iy intellekt asosidagi dasturlar o'quvchilarga individual yondashuvni ta'minlash, ularning nutqini tahlil qilish va xatolarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, ovoqli chatbotlar orqali o'quvchilar ingliz tilida dialog olib borishi mumkin. Bu esa ularning nutqiy mashq qilish imkoniyatlarini kengaytiradi va muloqotga kirishishdagi psixologik to'siqlarni kamaytiradi.

Gamifikatsiya ta'lim jarayoniga o'yin elementlarini kiritish orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu metod boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ayniqsa samarali hisoblanadi.

Masalan: -rolli o'yinlar (shop, school, family). -ball yig'ish tizimi. -interaktiv o'yin mashqlari.

Bunday faoliyatlar orqali o'quvchilar ingliz tilida erkinroq muloqot qila boshlaydi, chunki o'yin muhiti ularning psixologik erkinligini ta'minlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda innovatsion metodlarning samaradorligi ko'p jihatdan ularning darsning maqsadi, o'quvchilarning yosh xususiyatlari hamda til tayyorgarligi darajasiga mos ravishda tanlanishiga bog'liq. Amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, mazkur yosh davrida o'quvchilar til materialini mavhum qoidalar asosida emas, balki aniq vaziyat, obraz, harakat va takroriy muloqot orqali tezroq o'zlashtiradi. Shu sababli boshlang'ich sinfda ingliz tilini o'qitishda kommunikativ topshiriqlarni vizual vositalar, qisqa dialoglar, o'yinli mashqlar, jamoaviy faoliyat va rag'batlantirish elementlari bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday integrallashgan yondashuv o'quvchilarni tinglash, tushunish, javob qaytarish va o'z fikrini ifodalashga bosqichma-bosqich olib keladi.

Kommunikativ faoliyatni rivojlantirish jarayonida "tinglash–anglash–javob berish–mustaqil qo'llash" ketma-ketligi alohida pedagogik ahamiyatga ega. Birinchi bosqichda o'quvchi til materialini eshitadi va tayyor nutq namunalarini qabul qiladi. Ikkinchi bosqichda u ma'no va vaziyat o'rtasidagi bog'lanishni anglaydi. Uchinchi bosqichda esa qisqa javoblar, savol-javoblar,



takroriy dialoglar orqali faol ishtirok etadi. To'rtinchi bosqichda o'quvchi o'zlashtirgan birliklarni yangi vaziyatda mustaqil qo'llashga intiladi. Innovatsion metodlarning ustunligi shundaki, ular ana shu to'rt bosqichni tabiiy ravishda bir darsning o'zida uyg'unlashtira oladi. Masalan, videolavha, rasmlar kartochka, juftlikdagi dialog va kichik rolli sahna yagona dars doirasida bir-birini to'ldirib, o'quvchining kommunikativ faolligini izchil oshiradi.

Boshlang'ich ta'limda kommunikativ faoliyatni rivojlantirish uchun vaziyatli o'qitish texnologiyasi alohida samaradorlikka ega. Chunki kichik yoshdagi o'quvchi tilni abstrakt qoidalar yig'indisi sifatida emas, balki kundalik ehtiyojni ifodalovchi vosita sifatida tezroq qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan "At the shop", "In the classroom", "My family", "My toys", "My day" kabi mavzular asosida tashkil etilgan mini-vaziyatlar o'quvchilarni real nutqiy harakatga undaydi. Bunda o'quvchi so'zni yodlab aytish emas, balki ma'lum kommunikativ vazifani bajarish uchun ishlatadi. Bu esa til birligi bilan nutqiy ehtiyoj o'rtasidagi bog'liqlikni mustahkamlaydi. Natijada o'quvchilarning ingliz tilida fikr bildirishga bo'lgan ichki tayyorgarligi kuchayadi, muloqotdan cho'chish darajasi esa kamayadi.

Innovatsion metodlarning yana bir muhim afzalligi differensial yondashuv imkoniyatini yaratishidir. Bir sinfning o'zida ingliz tilini qabul qilish tezligi, lug'at boyligi, talaffuz aniqligi va psixologik faolligi turlicha bo'lgan o'quvchilar uchraydi. An'anaviy bir xil topshiriq bu farqlarni yetarlicha inobatga olmaydi. Raqamli vositalar, darajalashtirilgan kartochkalar, audioqo'llanmalar va o'yinli topshiriqlar orqali esa har bir o'quvchi o'z imkoniyatiga yaqin bo'lgan darajada faoliyat yuritadi. Kuchliroq o'quvchilar kengroq jumla tuzish, savol berish va dialogni davom ettirishga jalb etilsa, boshlang'ich darajadagi o'quvchilar tayanch so'zlar, rasm va andoza gaplar yordamida muloqotga kirishadi. Bu yondashuv sinfdagi barcha o'quvchilarning ishtirokini ta'minlaydi va kommunikativ muhitni faollashtiradi.

Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda multimodal ta'lim elementlaridan foydalanish ham samarali hisoblanadi. Ya'ni axborot bir vaqtning o'zida eshitish, ko'rish va harakat orqali qabul qilinganda o'quvchilarning eslab qolish darajasi yuqori bo'ladi. Masalan, yangi so'z birligi rasm, talaffuz, harakat va kichik dialog bilan birgalikda berilganda u nafaqat lug'aviy birlik sifatida, balki nutqiy vazifaga ega birlik sifatida o'zlashtiriladi. Ayniqsa, boshlang'ich yoshdagi bolalarda kinestetik faoliyat kuchli bo'lgani sababli "show and say", "listen and act", "point and answer", "guess and speak" kabi mashqlar kommunikativ rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi dars davomida harakatlanadi, kuzatadi, eshitadi va darhol og'zaki javob beradi. Bunday integratsiya darsni jonlantiradi hamda passiv tinglash holatining oldini oladi.

Kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda baholash masalasiga ham yangicha yondashish talab etiladi. Boshlang'ich sinfda faqat yakuniy natijani emas, balki o'quvchining nutqiy faol ishtirokini, intilishini, savol berishga urinishini va javob qaytarishdagi faolligini ham rag'batlantirish zarur. Shu ma'noda formatif baholash innovatsion o'qitishning ajralmas qismi hisoblanadi. O'qituvchi dars davomida "best speaker", "active pair", "good question", "clear pronunciation" kabi kichik rag'batlantiruvchi mezonlardan foydalansa, o'quvchilar xatodan qo'rqqan muloqotga kirisha boshlaydi. Bunday baholash shakli kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda juda muhim, chunki kichik yoshdagi bolalar uchun ijobiy emotsional muhit va e'tirof kuchli motivatsion omil bo'lib xizmat qiladi.

Shu o'rinda dars samaradorligini oshiruvchi ayrim metodik shartlarni alohida ta'kidlash lozim. Birinchidan, darsda ingliz tilidagi nutq namunasi qisqa, ravon va o'quvchi yoshiga mos bo'lishi kerak. Ikkinchidan, topshiriqlar oddiydan murakkabga qarab tuzilishi zarur. Uchinchidan, bir dars davomida kamida bir necha bor juftlik yoki guruhli muloqot tashkil etilishi maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, o'qituvchi tomonidan ishlatiladigan ko'rsatmalar ham imkon qadar sodda va amaliy bo'lishi lozim. Beshinchidan, o'quvchining xatosi darhol keskin tanqid qilinmasdan, to'g'ri nutq namunasi bilan yumshoq tarzda tuzatib borilishi kerak. Ana shunday metodik shartlar innovatsion yondashuvning samarasini yanada oshiradi.

Boshlang'ich sinfda kommunikativ faoliyatni rivojlantirish faqat dars ichidagi mashqlar bilan cheklanib qolmasligi kerak. Uni sinfdan tashqari kichik loyihalar, inglizcha burchaklar, mini-taqdimotlar, she'r va qo'shiqlar, ingliz tilidagi bayram tadbirlari bilan boyitish ham katta samara beradi. Bunday faoliyat turlari o'quvchiga tilni faqat fan sifatida emas, balki kundalik o'zini



ifodalash vositasi sifatida his etishga yordam beradi. Ayniqsa, “English day”, “word wall”, “my picture story”, “show my toy” kabi sodda, lekin muntazam tashkil etilgan tadbirlar o‘quvchilarning nutqiy ishonchini oshiradi. Shu bilan birga, ota-onalarni ham ayrim oddiy kommunikativ topshiriqlarga jalb etish, masalan, uyda 5 ta so‘zni takrorlash, rasm asosida 2–3 gap aytish kabi vazifalar berish ijobiy natija beradi.

Yuqoridagi mulohazalar asosida aytish mumkinki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirish innovatsion metodlar bilan uzviy bog‘liq jarayondir. Ushbu metodlar o‘quvchilarning qiziqishini faollashtiradi, nutqiy tajribasini boyitadi, psixologik erkinligini oshiradi va muloqotga kirishish malakasini bosqichma-bosqich rivojlantiradi. Ayniqsa, interaktivlik, ko‘rgazmalilik, o‘yin, hamkorlik va raqamli yondashuv uyg‘unlashgan ta‘lim muhiti boshlang‘ich bosqichda ingliz tilini samarali o‘zlashtirish uchun mustahkam pedagogik zamin yaratadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirish zamonaviy ta‘limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda innovatsion metodlardan foydalanish o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish, ularni erkin fikr bildirishga o‘rgatish hamda kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda samarali natijalar beradi.

Xususan, STEAM texnologiyasi, sun‘iy intellekt va gamifikatsiya metodlari o‘quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini faollashtiradi, ularning ingliz tiliga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda amaliy muloqot ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Natijada ingliz tilini o‘qitish jarayoni yanada samarali, interfaol va o‘quvchiga yo‘naltirilgan tus oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Boshlang‘ich ta‘limda innovatsion yondashuvlar.-Toshkent, 2021.
2. Rodger W. Bybee. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities.-Arlington: NSTA Press, 2013.
3. Jeremy Harmer. How to Teach English.-London: Longman, 2007.
4. Diane Larsen-Freeman. Techniques and Principles in Language Teaching.-Oxford: Oxford University Press, 2011.
5. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today.-Cambridge: Cambridge University Press, 2006.



Tosheva Gulnora Djurayevna,
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti, (PhD),
Eliyeva Ra'no Rustam qizi,
Buxoro davlat texnika universiteti magistri

DRAP “KASTOR” MATOSINING ASOSIY SIFAT KO‘RSATKICHLARINI KOMPLEKS TAHLIL QILISH VA STANDARTLAR ASOSIDA BAHOLASH

Annotatsiya. Ushbu maqolada drap “Kastor” matosining asosiy sifat ko‘rsatkichlari kompleks tahlil qilingan. Matoning kimyoviy tarkibi, fizik-mexanik va gigiyenik xossalari, shuningdek, ishlab chiqarish texnologiyasining sifatga ta’siri batafsil yoritilgan. Xususan, matoning yuqori zichligi, aşınmabardoshligi, issiqlikdan saqlash xususiyatlari, elastikligi va namlik o‘tkazmaslik kabi muhim parametrlar baholangan. Shu bilan birga, GOST 28000-2004 va unga asoslangan sifat me’yorlari, shuningdek, GOST 3813-72, GOST 3816-81 kabi test usullari orqali matoning standartlarga muvofiqligi tahlil qilingan. Maqolada matoning asosiy qo‘llanilish sohalari, jumladan, generallar va harbiy xizmatchilar uchun tantanali shinel va paltolar tayyorlashdagi o‘rni alohida ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: drap “Kastor”, jun gazlama, aşınmabardoshlik, zichlik, issiqlik saqlash xususiyati, sifat ko‘rsatkichlari, standartlar, GOST 28000-2004.

Аннотация. В данной статье проведен комплексный анализ основных показателей качества драпа «Кастор». Подробно освещены химический состав, физико-механические и гигиенические свойства ткани, а также влияние технологии производства на её качество. В частности, оценены такие важные параметры, как высокая плотность, износостойкость, теплозащитные свойства, эластичность и влагонепроницаемость ткани. Вместе с тем, проанализировано соответствие ткани стандартам на основе ГОСТ 28000-2004 и установленных норм качества, а также методов испытаний согласно ГОСТ 3813-72, ГОСТ 3816-81 и другим. В статье особо подчеркиваются основные сферы применения ткани, включая её роль в изготовлении парадных шинелей и пальто для генералов и военнослужащих.

Ключевые слова: драп «Кастор», шерстяная ткань, износостойкость, плотность, теплозащитное свойство, показатели качества, стандарты, ГОСТ 28000-2004.

Kirish. Zamonaviy to‘qimachilik sanoatida sifatli gazlamalarni ishlab chiqarish va ularni standartlashtirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, yuqori sifatli jun gazlamalar orasida “Kastor” drapi alohida o‘rin tutadi. “Kastor” - bu eng yuqori sifatli shinel gazlamalaridan biri bo‘lib, u o‘zining mustahkamligi, aşınmabardoshligi va issiqlik saqlash xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu gazlama asosan generallar va harbiy xizmatchilarning tantanali shinel va paltolarini tayyorlashda qo‘llaniladi.

Drap “Kastor” matosining asosiy sifat ko‘rsatkichlarini tahlil qilish va standartlar asosida baholash bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. Maqolada matoning kimyoviy tarkibi, fizik-mexanik va gigiyenik xususiyatlari, shuningdek, ishlab chiqarish texnologiyasining sifatga ta’siri batafsil yoritilgan. Shu bilan birga, GOST 28000-2004 standarti talablari asosida matoning sifat ko‘rsatkichlari baholanadi.

Drap “Kastor” matosi eng sifatli mato bo‘lib, uni ishlab chiqarish uchun merinos junidan foydalaniladi, undan mayinligi 15-16-raqamli movut ip ishlab chiqariladi. Drap-kastorda iplarning o‘rilishi ikki qavatli bo‘lib, keyinchalik materialning alohida zichligini ta’minlaydigan o‘ta sinchkovlik bilan to‘kiladi. Ammo o‘zining zichligiga qaramay, bu turdagi drap tayyor mahsulotda chiroyli va barqaror Burma hosil qilish qobiliyati bilan alohida yumshoqligi bilan ajralib turadi.

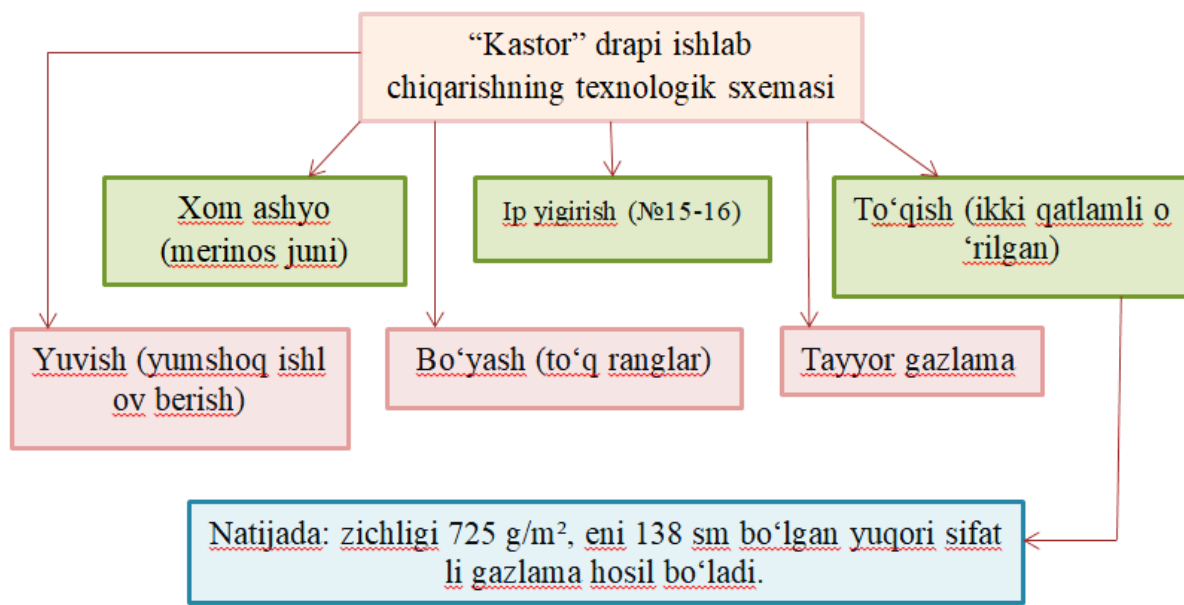
Drap-kastor - generallarning tantanali shinelni tikiladigan gazlama. Ishlashi ancha murakkab va tikuvchilarning yuqori mahoratini talab qiladi - "qiyin matolar" deb ataladigan, ayniqsa choklarni dazmollash, materialni kirishtirish kabi operatsiyalarni bajarishda ustalarning kuch-g‘ayratini talab qiladigan matolar qatoriga kiradi. Buyumni tekislashda matoning dazmol ostida qolib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun alohida e’tibor talab etiladi. Ammo bunday sa’y-harakatlar



natijasi ideal va aniq chiziqlarga ega bo'lgan, kiyish jarayonida o'z shaklini saqlab qolish qobiliyatiga ega bo'lgan, qomatga mukammal o'rnashgan shinel ko'rinishida ajoyib samara beradi. № 1130 artikul ostida po'lat rangli drap-kastor ishlab chiqariladi, uning zichligi 725 g/m² ni, qirralari bilan birga kengligi esa 138 sm ni tashkil etadi.

Asosiy qism. Drap "Kastor" matosining kimyoviy tarkibi va ishlab chiqarish texnologiyasi. Drap "Kastor" matosi toza jun xom ashyosidan tayyorlanadi. Uni ishlab chiqarishda merinos qo'ylarining ingichka junidan foydalaniladi. Jun ipining ingichkaligi №15-16 ga mos keladi. Kastor drapi ikki qatlamli o'rilgan to'qimaga ega va u juda ehtiyotkorlik bilan «yuvilgan» (yumshoq ishlov berilgan), bu esa materialga alohida zichlik beradi.

1-sxemada "Kastor" drapi ishlab chiqarishning asosiy texnologik bosqichlari ko'rsatilgan.



Drap-kastor - yupqa jundan murakkab o'rilishda ishlab chiqarilgan, qalinlashtirilgan zich, bir xil rangli material bo'lib, uning yuza qismi atlas qoplamaga ega. Drap-kastor olib tashlanadi, taraladi, tuklari qirqiladi, so'ngra tekislanadi va presslanadi – shunday qilib nafis yaltiroq mato olinadi. Drap-kastor – elastik material, u cho'zilish kuchlariga chidamli, yeyilishga chidamlilik va issiqlikdan himoya qilishning a'lo ko'rsatkichlariga ega. Ko'pincha mato to'q rangga bo'yaladi. Gazlamadan erkaklar uchun yaxshi sifatli palto va shinellar tikiladi. Drap-kastor – asosi va arqog'i bo'yicha yupqa jundan tikilgan, sidirg'a bo'yalgan qalin, zich drap; atlas yuz qoplamali murakkab o'rilishda ishlab chiqariladi. Gazlama qattiq yumshatiladi, taraladi, tuki qirqiladi, tekislanadi va presslanadi, ishlov berish natijasida gazlama yoqimli yaltiroqlikka ega bo'ladi. Drap-kastor uchun yuqori elastiklik, cho'zilishga chidamlilik, yuqori yeyilishga chidamlilik va issiqlikni saqlash xususiyatlari, to'q ranglar xosdir. Undan tantanali shinellar va erkaklar paltolari tayyorlanadi.



1-rasm Drap "Kastor" matosi



Drap "Kastor" matosining fizik-mexanik xossalari. Kastor drapi o'zining yuqori fizik-mexanik xususiyatlari bilan ajralib turadi. 1-jadvalda ushbu matoning asosiy fizik-mexanik ko'rsatkichlari keltirilgan.



1-jadval.

Drap “Kastor” matosining asosiy fizik-mexanik ko‘rsatkichlari.

Ko‘rsatkich nomi	Xarakteristikasi	Standart talabi (GOST 28000-2004)
Yuzaki zichlik, g/m ²	725	650-800 (shinel gazlamalari uchun)
Eni, sm	138	Standartga muvofiq
Uzilishdagi yuklanish, daN	Yuqori (aniq qiymati sinov natijalariga bog‘liq)	GOST 3813-72 bo‘yicha baholanadi
Aşınmaga chidamlilik, tsikl	Yuqori	Standartga muvofiq
Elastiklik	Yuqori	Standartga muvofiq
Qatlamlar soni	2	Ishlab chiqarish texnologiyasiga ko‘ra

Yuqori zichlikka ega bo‘lishiga qaramay, Kastor drapi o‘zining yumshoqligi va chiroyli, bardoshli burmalarni hosil qilish qobiliyati bilan ajralib turadi. Uning elastikligi materialni cho‘zishga chidamli qiladi va aşınmabardoshlik ko‘rsatkichlarini yaxshilaydi.

Gazlamaning mustahkamligi va ishqalanishga chidamlilik xususiyatlari bevosita yuvilish jarayoniga bog‘liq. Yuvilish natijasida tola tolalari bir-biriga yopishadi, bu esa gazlamaning zichligi va mustahkamligini oshiradi.

Drap “Kastor” matosining gigiyenik xossalari. Drap "Kastor" matosi o‘zining yuqori sifati va o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan junli gazlamadir. Uning gigiyenik xossalari matoning tarkibi (odatda 100% jun yoki oz miqdorda sintetik qo‘shimchalar) va o‘ta zich to‘qilish uslubi bilan belgilanadi. Gigroskopiklik (Namlikni yutish qobiliyati). Namlikni oson yutadi- Jun tolalaridan tayyorlangani sababli, Kastor matosi atrof-muhitdagi namlikni o‘ziga yaxshi tortadi. Quruqlik hissi-Eng muhimi, u o‘z og‘irligining 30% igacha namlikni yutsa ham, teginanda quruq tuyuladi. Bu inson tanasining ortiqcha namlanib, sovub qolishidan himoya qiladi.

Issiqlik saqlash xususiyati. Yuqori himoya-bu matoning asosiy ustunligi - uning juda past issiqlik o‘tkazuvchanligidir. Zichlik-matoning yuzasi maxsus presslangan va "tuksizlantirilgan" (atlasga o‘xshash silliq) bo‘lsa-da, uning ichki qatlami havo qatlamini yaxshi ushlab turadi. Bu qish kunlarida tana haroratini barqaror saqlashga yordam beradi.

Havo o‘tkazuvchanlik. Tabiiy shamollatish- garchi Kastor juda zich va shamolga chidamli bo‘lsa ham, u tabiiy jun tolalaridan iboratligi sababli "nafas oladi". Mikroklimat-bu xususiyat kiyim ichida ortiqcha "parlanish" (bug‘lanish) yuzaga kelishining oldini oladi va inson o‘zini qulay his qilishini ta’minlaydi.

Chang va kirga chidamlilik. Silliq yuza-"Kastor" matosining yuzasi juda silliq va biroz yaltiroq qilib ishlanadi. Bu uning ustiga chang qo‘nishini qiyinlashtiradi. Antistatik-tabiiy jun deyarli statik elektr hosil qilmaydi, shuning uchun u elektrlanib, tana va kiyimga yopishib qolmaydi.

Salomatlikka ta’siri. Tabiiylik-matoning asosi jun bo‘lgani uchun u terida allergik reaksiyalar qo‘zg‘atmaydi (junga allergiyasi bor odamlardan tashqari). Yengil massaj-jun tolalarining mikroskopik darajadagi ta’siri qon aylanishini yaxshilashga yordam beradi deb hisoblanadi.

Kastor drapi yuqori gigiyenik xususiyatlarga ega. 2-jadvalda ushbu matoning asosiy gigiyenik ko‘rsatkichlari keltirilgan.

Ko‘rsatkich nomi	Xarakteristikasi
Issiqlik saqlash xususiyati	Yuqori (keng qo‘llaniladigan gazlamalar orasida eng yuqori ko‘rsatkichlardan biri)



Havo o'tkazuvchanlik	Past (shinelli gazlamalar uchun xos)
Namlik sig'imi	Yuqori
Suv o'tkazmaslik	Yuqori (ho'l bo'lgandan keyin ham o'z shaklini saqlaydi)
Gigroskopiklik	Yuqori (junning tabiiy xususiyati tufayli)

Yuqori issiqlik saqlash xususiyatlari tufayli Kastor drapi qishki va mavsumiy kiyimlar tayyorlashda qo'llaniladi. U ho'l bo'lgandan keyin ham o'z shaklini saqlash qobiliyatiga ega va asinnabardoshligi yuqori.

Shu bilan birga, gazlamaning bir qator kamchiliklari ham mavjud: Yuqori ishqalanish qarshiligi - materialni tikishda yuqori mahorat talab etiladi. Issiq bug'lashda ehtiyotkorlik talab etiladi - dazmollashda materialni kuydirib yuborish xavfi mavjud.

GOST 28000-2004 - bu davlatlararo standart bo'lib, u maishiy maqsadlarda ishlatiladigan tayyor sof jun, jun va yarim jun kiyimlik gazlamalarga: kostyumlik, ko'ylaklik, paltolik gazlamalarga taalluqlidir. Standart ushbu gazlamalar uchun umumiy texnik shartlarni, jumladan, chiziqli o'lchamlar, kichik sirt zichligi, cho'zilish xususiyatlari, ishqalanishga chidamlilik, chiziqli o'lchamlarning o'zgarishi, rangning fizik-kimyoviy ta'sirlarga chidamliligi va kulga chidamlilik talablarini belgilaydi.

Drap "Kastor" matosining standartlashtirish va sertifikatlashtirish talablari. Kastor drapining sifati GOST 28000-2004 "Toza junli, junli va yarim junli kiyim gazlamalari. Umumiy texnik shartlar" standarti asosida baholanadi. Ushbu standart tayyor toza junli, junli va yarim junli maishiy kiyim gazlamalariga (kostyum, ko'ylak va palto gazlamalariga) nisbatan qo'llaniladi, naqshlangan gazlamalar bundan mustasno.

Standart gazlamalarga quyidagi asosiy talablarni belgilaydi - chiziqli o'lchamlarga qo'yiladigan talablar, yuzaki zichlik ko'rsatkichlari, uzilishdagi xarakteristikalar, ishqalanishga chidamlili, chiziqli o'lchamlarning o'zgarishi, bo'yoqning fizik-kimyoviy ta'sirlarga chidamliligi.

GOST 28000-2004 bo'yicha fizik-kimyoviy xususiyatlarga quyidagilar kiradi.

Mustahkamlik - gazlamalar uzilish va egilishdagi mustahkamlikka qo'yiladigan talablarga javob berishi kerak. Ishqalanishga chidamlilik - gazlamalar o'z xususiyatlarini sezilarli darajada yo'qotmagan holda ma'lum miqdordagi ishqalanish sikllariga bardosh berishi kerak. Bo'yoqning chidamliligi - gazlamalar bo'yoqning yorug'lik, suv, yuvish, organik erituvchilar va terga chidamliligi talablariga javob berishi kerak. Chiziqli o'lchamlarning o'zgarishi-gazlamalar yuvish va quritishdan keyin o'lchamlarini ma'lum foizdan ko'p o'zgartirmasligi kerak. Gazlamalarning navliligi GOST 358-82 "Toza junli va yarim junli gazlamalar. Navlilikni aniqlash" standartiga muvofiq belgilanadi.

Kastor drapi sifatini baholashda quyidagi standart usullar qo'llaniladi.

3-jadval.

Sifat ko'rsatkichlarini baholash usullari

Ko'rsatkich nomi	Standart	Usulning mazmuni
Yuzaki zichlik	GOST 3811-72	Namunaning massasini uning yuzasiga nisbati sifatida aniqlash
Uzilish xarakteristikalar	GOST 3813-72	Namunaning uzilishgacha bo'lgan kuchlanishini aniqlash
Gigroskopik va suv o'tkazmaydigan xususiyatlar	GOST 3816-81	Namunaning namlik yutish va suv o'tkazmaslik qobiliyatini aniqlash
Kimyoviy tarkib	GOST 4659-79	Tarkibidagi tolalar turini va ularning nisbatini aniqlash
Bo'yoqning chidamliligi	GOST 9733.0-83, GOST 9733.1-91, GOST 9733.4-83,	Namunaning turli fizik-kimyoviy ta'sirlarga chidamliligini aniqlash



	GOST 9733.5-83, GOST 9733.6-83	

Drap “Kastor” matosining qo‘llanilish sohalari.

Yuqori sifat ko‘rsatkichlari tufayli Kastor drapi asosan generallar va harbiy xizmatchilarning tantanali shinel va paltolarini tayyorlashda qo‘llaniladi. Ushbu gazlamaning afzalliklari quyidagilardan iborat. Yuqori zichlik va aşınmabardoshlik, yaxshi issiqlik saqlash xususiyatlari, chiroyli tashqi ko‘rinish, burmalarni hosil qilish qobiliyati.

Xulosa. Drap “Kastor” matosi toza jun xom ashyosidan tayyorlanadigan yuqori sifatli shinel gazlamasidir. U o‘zining yuqori zichligi (725 g/m^2), aşınmabardoshligi, issiqlik saqlash xususiyatlari, elastikligi va namlik o‘tkazmaslik kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Kastor drapi sifatini baholashda GOST 28000-2004 standarti asosiy mezon bo‘lib, u fizik-mexanik, gigiyenik va estetik ko‘rsatkichlarga qo‘yiladigan talablarni belgilaydi. Standart tomonidan belgilangan usullar (GOST 3811-72, GOST 3813-72, GOST 3816-81 va boshqalar) matoning barcha xususiyatlarini to‘liq baholash imkonini beradi.

Yuqori iste‘mol xususiyatlariga ega bo‘lgan Kastor drapi asosan generallar va harbiy xizmatchilarning tantanali shinel va paltolarini tayyorlashda qo‘llaniladi. Ushbu gazlamaning asosiy kamchiliklari - ishlab chiqarish va tikishdagi murakkabliklardir, bu esa yuqori malakali mutaxassislarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Bark-SPb. Ткань шинельная: драп, драп-кастор, сукно шинельнойе, драп шинельный. - URL: https://bark-stroy.ru/vopros_otvet/kakie_byvayut_shinelnye_tkani/
2. [Ultratkan.ru](https://www.ultratkan.ru/). Драп. - URL: <https://www.ultratkan.ru/entsiklopediya/drap/> Драп-кастор. - Fashion Academic. - URL: <https://fashion.academic.ru/>
3. ГОСТ 28000-2004 «Ткани одежные чистошерстяные, шерстяные и полушерстяные. Общие технические условия». - URL: <https://dokipedia.ru/print/5324129>.
4. ГОСТ 28000-2004 «Ткани одежные чистошерстяные, шерстяные и полушерстяные. Общие технические условия». - URL: <https://kodtnved.ru/gost/gost-280002004.html>.
- ГОСТ 358-82 «Ткани чистошерстяные и полушерстяные. Определение сортности». - Standartinform, 1982.
6. ГОСТ 3811-72 «Материалы текстильные. Ткани, нетканые полотна и штучные изделия. Методы определения линейных размеров, линейной и поверхностной плотностей». - Standartinform, 1972.
7. ГОСТ 3813-72 «Материалы текстильные. Ткани и штучные изделия. Методы определения разрывных характеристик при растяжении». - Standartinform, 1972.
8. ГОСТ 3816-81 «Полотна текстильные. Методы определения гигроскопических и водоотталкивающих свойств» - Standartinform, 1981.
9. ГОСТ 4659-79 «Ткани и пряжа чистошерстяные и полушерстяные. Методы химических испытаний» - Standartinform, 1979.



Muxtorqulova Rushona Zohidjon qizi,

O'zbekiston Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti pedagogika yo'nalishi magistranti

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-9127-4935>

E-mail: rushonamuxtorqulova@gmail.com

ABDUQODIR SHAKURIY PEDAGOGIK G'OYALARINING ZAMONAVIY INTEGRATIV TA'LIM BILAN UYG'UNLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX-XX asr o'zbek pedagogi va shoiri Abduqodir Shakuriyning ta'limiy-tarbiyaviy qarashlari zamonaviy integrativ ta'lim nazariyasi bilan taqqoslanadi va umumiy metodologik uyg'unlik tahlil qilinadi. Tadqiqot Shakuriyning she'rlari, maktab faoliyati va pedagogik merosiga hamda zamonaviy integrativ ta'lim tamoyillariga asoslanadi. Maqolada fanning hayot bilan bog'liqligini ta'minlash, milliy va universal bilimlarni uyg'unlashtirish, o'quvchi shaxsini yaxlit rivojlantirish kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Abduqodir Shakuriy, integrativ ta'lim, pedagogik g'oya, milliy ta'lim, yaxlit yondashuv, jadidchilik.

Аннотация. В данной статье образовательные и воспитательные взгляды узбекского педагога и поэта XIX–XX веков Абдукадира Шакурия сопоставляются с современной теорией интегративного образования, а также анализируется их методологическая взаимосвязь. Исследование основано на анализе поэтического наследия Шакурия, его школьной деятельности и педагогических идей, а также принципов современного интегративного обучения. В статье рассматриваются вопросы обеспечения связи науки с жизнью, интеграции национальных и универсальных знаний, а также всестороннего развития личности учащегося.

Ключевые слова: Абдукадир Шакурий, интегративное образование, педагогическая идея, национальное образование, целостный подход, джадидизм.

Abstract. This article compares the educational and pedagogical views of the 19th–20th century Uzbek educator and poet Abduqodir Shakuriy with the modern theory of integrative education and analyzes their methodological coherence. The study is based on Shakuriy's poetic works, his school activities, and pedagogical legacy, as well as the principles of contemporary integrative education. The article examines issues such as ensuring the connection between education and real life, integrating national and universal knowledge, and promoting the holistic development of students.

Key words: Abduqodir Shakuriy, integrative education, pedagogical idea, national education, holistic approach, Jadidism.

Kirish. O'zbekistonda ta'lim islohotlari jadal davom etayotgan hozirgi davrda milliy pedagogika merosini zamonaviy ta'lim g'oyalari bilan qiyoslab o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda. XIX asr oxiri - XX asr boshlari o'zbek madaniyati va ma'rifatining yirik namoyandalaridan biri - Abduqodir Shakuriy (1875-1943) - o'z davrida ta'limni yangilash va bolalarni hayotga tayyorlash uchun izchil kurash olib bordi. Uning pedagogik faoliyati va asarlarida keyingi asrda shakllangan integrativ ta'lim g'oyalariga mos keladigan juda ko'p metodologik tamoyillarni topish mumkin.

Ushbu g'oyalarni zamonaviy ta'lim jarayoniga tatbiq etish, ularning pedagogik modernizatsiya va ma'rifatparvarlik tamoyillarini shakllantirishdagi ahamiyatini ilmiy asosda ochib berish hozirgi ta'lim islohotlari ehtiyojlaridan kelib chiqib dolzarb hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.05.2024 yildagi PQ-201-son qarori "Jadidlar merosi davlat muzeyini tashkil etish to'g'risida"[1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 19.07.2024 yildagi PQ-270-son Qarori "Siyosiy qatag'on qurboni bo'lgan yurtdoshlarimiz hayoti va faoliyatini o'rganish, targ'ib etish hamda ularning xotirasini abadiylashtirish borasidagi ishlarni kengaytirish to'g'risida"[2], 2022–2026-yillarga mo'ljallangan va qayta tahrirdan so'ng 2030-yilgacha uzaytirilgan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi "[3] shu kabi jadal uslohotlar mavzuning yurtimizda qay darajada e'tiborga molik masala ekanligini aniq ko'rsatadi.



Integrativ ta'lim (Integrated Learning) - fan sohalari, hayotiy tajriba va o'quvchi shaxsini yaxlit rivojlantiruvchi zamonaviy ta'lim paradigmasi bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon pedagogikasida keng tarqaldi. Ammo Shakuriyning usul-ul-jadid maktablarida qo'llagan metodlari va yozgan asarlarida integrativlikning asosiy belgilari aniq ko'zga tashlanadi. Shu sababdan mavzuning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyati beqiyosdir.

Adabiyotlar tahlili va muammoning o'rganilganlik darajasi. Shakuriy ijodini o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlanib, uning she'riyati, maktab faoliyati va jadidchilik harakatidagi roli yoritildi (Mirzayev, 1967; Qosimov, 1994; Yuldoshev, 2003). Biroq uning pedagogik g'oyalarini zamonaviy ta'lim nazariyalari, xususan integrativ ta'lim bilan qiyosiy tahlil qiluvchi maxsus tadqiqot hanuzgacha yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Integrativ ta'lim nazariyasi bo'yicha Drake va Burns (2004), Beane (1997), Jacobs (1989) kabi olimlarning asarlarida fanlararo integratsiyaning turli modellari ishlab chiqilgan. O'zbekistonda esa Umarov (2018), Xoliqova (2021) va boshqalar ta'limda integratsiyaning mahalliy sharoitdagi tatbiqini o'rganganlar. Ushbu maqolada yuqoridagi ikki yo'nalishni bog'lash maqsad qilingan.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Abduqodir Shakuriyning pedagogik g'oyalari kamida to'rtta asosiy yo'nalishda zamonaviy integrativ ta'lim bilan uyg'undir:

Ushbu uyg'unlikning amaliy ahamiyati shundaki, bugungi O'zbekiston maktablari uchun milliy pedagogika merosini zamonaviy metodologiya bilan sintez qilish yo'lida yangi imkoniyat ochiladi. Shakuriyning tajribasini zamonaviy integrativ ta'lim dasturlarini ishlab chiqishda metodologik manba sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Shakuriy pedagogik g'oyalarining asosiy tamoyillari. Abduqodir Shakuriy 1903-yilda Samarqandda usul-ul-jadid maktabini ochib, o'sha davr uchun inqilobiy hisoblangan yangi o'qitish usullarini joriy etdi. Uning pedagogik tizimini quyidagi asosiy g'oyalar tashkil etgan:

1. Bilimning hayot bilan bog'liqligini ta'minlash

Shakuriy o'quvchilarga beriladigan har bir bilim ularning kundalik hayoti va kelajak kasbi bilan bog'liq bo'lishi kerak, deb hisoblagan. U o'z maktabida o'qish-yozishni savdo, dehqonchilik va hunarmandchilik bilan uzviy bog'lagan. Bu g'oya bugungi integrativ ta'limning "kontekstli o'qitish" (contextual learning) tamoyili bilan to'la mos keladi.

2. Milliy va universal bilimlarning uyg'unligi

Shakuriy o'z maktabida Qur'on ta'limi va ona tili adabiyoti bilan birga rus tili, tabiatshunoslik va matematikani o'qitgan. Bu yondashuv integrativ ta'limning madaniyatlararo integratsiya modeliga to'g'ri keladi. U bir tomondan o'quvchilarning milliy o'zligini saqlashga, ikkinchi tomondan ularni zamonaviy dunyoga tayyorlashga intilgan.

3. Shaxsni yaxlit rivojlantirish g'oyasi

Shakuriy ta'limni faqat bilim berish jarayoni emas, balki insonning ma'naviy, axloqiy va jismoniy shakllanishi deb qaraydi. Uning she'rlari va o'qitish uslubiyati bolani ruhan va aqliy yaxlit rivojlantirishga qaratilgan edi. Bu integrativ ta'limning "yaxlit bola" (whole child) konsepsiyasi bilan chambarchas mos keladi.

4. O'qituvchining roli va interfaol metodlar

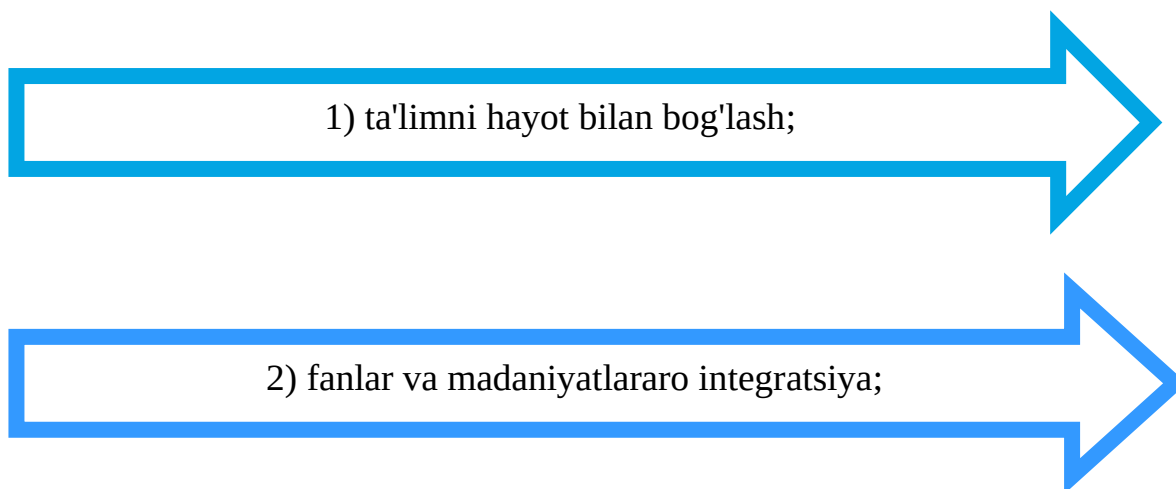
Shakuriy o'qituvchini bilim uzatuvchi emas, balki o'quvchini kashfiyotga yo'llovchi murshid sifatida ko'rgan. U savollar orqali o'qitish, ko'rgazmali materiallardan foydalanish va guruh faoliyatini qo'llagan. Bu metodlar bugungi fasilitatsiya va hamkorlikda o'qitish tamoyillariga mos keladi.

Integrativ ta'lim nazariyasi bilan qiyosiy tahlil. Zamonaviy integrativ ta'lim nazariyasi [5] uchta asosiy modelni o'z ichiga oladi: ko'p fanli (multidisciplinary), fanlararo (interdisciplinary) va transdissiplinar yondashuv. Shakuriyning amaliyotida ushbu modellarning barchasi ma'lum darajada aks etgan:

Ko'p fanli yondashuv:	Shakuriy maktabida adabiyot, tarix, hisob va tabiatshunoslik alohida o'qitilgan bo'lsa-da, ularning bir-birini boyitishiga e'tibor qaratilgan.



Fanlararo yondashuv:	U she'r orqali matematika va axloqni birgalikda o'qitgan - bu fanlararo integratsiyaning yaqqol namunasidir.
Transdissiplinar yondashuv:	Shakuriyning "Yashash uchun o'qiyapmiz" tamoyili - hayot muammolarini hal etishga yo'ltirilgan ta'lim - transdissiplinar ta'limning mohiyatini ifodalaydi.



Shunday qilib, Shakuriy pedagogik amaliyoti zamonaviy integrativ ta'limning nazariy asoslarini intuitiv ravishda o'z ichiga olgan deyish mumkin. Bu uyg'unlik tasodifiy emas - chunki integrativ ta'lim ham, Shakuriy ta'limi ham o'quvchini yaxlit inson sifatida ko'rish g'oyasiga asoslanadi.

Xulosa. Abduqodir Shakuriy - o'z davridan oldinlab ketgan pedagog sifatida - XX va XXI asrlarda shakllangan integrativ ta'lim g'oyalarini instinktiv his qilgan va amaliyotga tatbiq etgan shaxsdir. Uning metodlari va tamoyillari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan, aksincha, zamonaviy ta'lim tendensiyalari bilan qo'shilib yanada mustahkam nazariy poydevor kasb etadi.

Kelajakda Shakuriy merosini chuqur o'rganish va uni zamonaviy ta'lim dasturlarini boyitishda qo'llash bo'yicha kompleks tadqiqotlar olib borish zarur. Bu milliy ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim hissa bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shavkat Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so'zi gazetasi. – 2020. – 17-yanvar.
2. <https://lex.uz/docs/-6947380> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 30.05.2024 yildagi PQ-201-son
3. <https://lex.uz/uz/docs/-7027939> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 19.07.2024 yildagi PQ-270-son
4. Beane, J. A. (1997). Curriculum Integration: Designing the Core of Democratic Education. Teachers College Press.
5. Drake, S. M., & Burns, R. C. (2004). Meeting Standards Through Integrated Curriculum. ASCD.
6. Jacobs, H. H. (1989). Interdisciplinary Curriculum: Design and Implementation. ASCD.
7. Mirzayev, T. (1967). Abduqodir Shakuriy hayoti va ijodi. Toshkent: Fan.
8. Qosimov, B. (1994). Jadidchilik: islohat, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. Toshkent: Ma'rifat.
9. Umarov, B. (2018). O'zbekiston maktablarida integrativ ta'limni joriy etish muammolari. Pedagogika jurnali, 3, 12-19.



Isoxonov Javlonxon Hasan o'g'li
Fan va texnologiyalar universiteti
Ta'lim sifatini nazorat qilish bo'limi boshlig'i
e-mail: javlonxonisoxonov87@gmail.com

OLIIY TA'LIM MUASSASALARINING STRATEGIK BOSHQARUVI VA UNING XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv tizimining mazmuni, asosiy bosqichlari hamda zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Strategik boshqaruv oliy ta'lim muassasalarining uzoq muddatli rivojlanish maqsadlarini belgilash, ichki va tashqi muhit omillarini tahlil qilish hamda samarali strategiyalar ishlab chiqish jarayonini o'z ichiga oladi. Tadqiqot jarayonida SWOT va PEST tahlil usullaridan foydalanilib, ta'lim tizimining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganildi. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida strategik rejalashtirish, innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etish hamda raqobatbardoshlikni oshirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, strategik boshqaruvni samarali tashkil etish orqali ta'lim sifatini oshirish, ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish imkoniyatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish hamda zamonaviy ta'lim muhitiga mos strategiyalar ishlab chiqishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: strategik boshqaruv, SWOT tahlil, PEST tahlil, raqobat ustunligi, tashqi muhit, ichki muhit, strategiya.

Аннотация. В данной статье анализируются содержание системы стратегического управления в высших образовательных учреждениях, её основные этапы, а также роль и значение в современной системе образования. Стратегическое управление включает в себя процесс определения долгосрочных целей развития высших образовательных учреждений, анализа внутренних и внешних факторов, а также разработки эффективных стратегий. В ходе исследования были использованы методы SWOT и PEST-анализа, с помощью которых изучены факторы, влияющие на развитие системы образования. В статье освещаются вопросы стратегического планирования, внедрения инновационных механизмов управления и повышения конкурентоспособности в высших образовательных учреждениях. Также обосновываются возможности повышения качества образования, развития научно-исследовательской деятельности и расширения международного сотрудничества посредством эффективной организации стратегического управления. Результаты исследования имеют важное научно-практическое значение для совершенствования управленческих процессов в высших образовательных учреждениях и разработки стратегий, соответствующих современным условиям образовательной среды.

Ключевые слова: стратегическое управление, SWOT-анализ, PEST-анализ, конкурентное преимущество, внешняя среда, внутренняя среда, стратегия.

Abstract. This article analyzes the essence of the strategic management system in higher education institutions, its main stages, and its role and significance in the modern education system. Strategic management involves defining long-term development goals of higher education institutions, analyzing internal and external environmental factors, and developing effective strategies. In the course of the research, SWOT and PEST analysis methods were applied to examine the factors influencing the development of the education system. The article highlights issues related to strategic planning, the implementation of innovative management mechanisms, and increasing competitiveness in higher education institutions. It also substantiates the opportunities to improve the quality of education, enhance research activities, and expand international cooperation through effective organization of strategic management. The research results have significant scientific and practical importance in improving management processes



in higher education institutions and in developing strategies adapted to the modern educational environment.

Key words: *strategic management, SWOT analysis, PEST analysis, competitive advantage, external environment, internal environment, strategy.*

Kirish. Zamonaviy globallashuv sharoitida oliy ta'lim tizimining rivojlanishi va uning raqobatbardoshligini ta'minlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalari nafaqat bilim beruvchi maskan, balki ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyat markazi sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu sababli ularni samarali boshqarish, uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish dolzarb vazifalardan biridir. Strategik boshqaruv tizimi oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishini ta'minlash, ta'lim sifatini oshirish hamda xalqaro ta'lim maydonida munosib o'rin egallashida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim muassasasining strategiyasi – bu uning uzoq muddatli rivojlanish yo'nalishlarini belgilovchi, ta'lim, ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan kompleks harakatlar rejasidir. Strategiya muassasaning ustuvor vazifalarini aniqlash, mavjud resurslardan samarali foydalanish hamda belgilangan maqsadlarga erishish mexanizmlarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Strategik boshqaruvning asosiy maqsadi oliy ta'lim muassasasini hozirgi holatidan kelajakdagi yanada rivojlangan, raqobatbardosh va innovatsion ta'lim maskaniga aylantirishdan iborat.

Bugungi kunda ta'lim xizmatlari bozorida raqobatning ortib borishi, ta'lim tizimining xalqaro integratsiyalashuvi, raqamli texnologiyalar rivoji hamda yuqori malakali kadrlar tayyorlashga bo'lgan ehtiyoj strategik boshqaruvning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, boshqaruv qarorlarini tezkor qabul qilish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish imkoniyatini kengaytirmoqda.

Oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv bir necha darajalarda amalga oshiriladi. Birinchisi – institutsional strategiya bo'lib, u butun ta'lim muassasasining umumiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilaydi. Ikkinchisi – fakultet yoki yo'nalish strategiyasi, ya'ni alohida fakultetlar, kafedralar yoki ta'lim yo'nalishlarining rivojlanish strategiyasidir. Uchinchisi esa funksional strategiya bo'lib, u ta'lim jarayoni, ilmiy tadqiqot faoliyati, xalqaro hamkorlik, marketing yoki kadrlar siyosati kabi sohalarni qamrab oladi.

Strategik boshqaruv jarayonida oliy ta'lim muassasasi faoliyatiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki omillarni tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Tashqi muhit tahlili ta'lim bozoridagi raqobat, davlat ta'lim siyosati, demografik jarayonlar va texnologik rivojlanish darajasini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ichki muhit tahlili esa muassasaning moddiy-texnik bazasi, professor-o'qituvchilar salohiyati, ilmiy tadqiqotlar darajasi hamda boshqaruv tizimini baholashga qaratiladi.

Strategik rejalashtirish jarayonida oliy ta'lim muassasalari bir nechta muqobil strategiyalarni ishlab chiqadi va ularning ichidan eng samaralisini tanlaydi. Bu strategiyalar mavjud resurslardan optimal foydalanish, ta'lim sifatini oshirish, yangi ta'lim dasturlarini joriy etish hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish orqali muassasaning uzoq muddatli maqsadlariga erishishni ta'minlaydi.

Strategiyani amalga oshirish jarayonida innovatsion dasturlarni joriy etish, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish hamda boshqaruv qarorlarini samarali qabul qilish muhim ahamiyatga ega. Bunda vaqt omiliga alohida e'tibor qaratish, muhitdagi o'zgarishlarga tezkor moslashish va boshqaruv qarorlarining samaradorligini muntazam baholab borish talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasida innovatsion rivojlanishni ta'minlash hamda oliy ta'lim tizimini takomillashtirish maqsadida muhim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilinmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi "2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF–165-son Farmonida oliy ta'lim muassasalarida innovatsion boshqaruv tizimini rivojlantirish bo'yicha qator vazifalar belgilangan. Ushbu hujjatga muvofiq, yetakchi xorijiy universitetlar bilan hamkorlikda "Innovatsion menejment", "Loyiha boshqaruvi", "Tijoratlashtirish" hamda "Intellectual mulkni boshqarish" yo'nalishlari bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish ko'zda tutilgan (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2022).



Xorijiy olimlar M. Meskon, M. Albert va F. Xedouri boshqaruv samaradorligi tashkilot faoliyatining natijalari hamda ularga erishish usullarini to'g'ri tanlash bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, tashkilot oldida turgan vazifalarni samarali bajarish uchun o'zaro hamkorlikda ishlaydigan, yaxshi tashkil etilgan jamoaning mavjudligi muhim omil hisoblanadi (Meskon M., Albert M., Hedouri F., 1998: 315). Shuningdek, tadqiqotchilar boshqaruv jarayoni rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish va nazorat kabi asosiy funksiyalar asosida amalga oshirilishini qayd etadilar (Meskon M., Albert M., Hedouri F., 1998: 315).

Mahalliy olimlar ham ta'lim tizimini samarali boshqarishda monitoring va baholash jarayonining muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Jumladan, M. Axmedovning fikricha, ta'lim sifatini ta'minlash jarayoni maqsadni belgilash, rejalashtirish, monitoring, baholash va tahlil bosqichlari orqali amalga oshiriladi. Ayniqsa, samarali monitoring tizimi mavjud bo'lmasa, ta'lim jarayonini sifatli boshqarish qiyinlashadi (Ahmedov M., 2019: 15).

U. Inoyatov ta'lim tizimini boshqarish turli darajalar va yo'nalishlarda amalga oshirilishini qayd etib, boshqaruvni umumdavlat, tarmoq, mahalliy hamda ta'lim muassasalarining ichki boshqaruvi kabi darajalarga ajratadi. Shuningdek, boshqaruv faoliyati tashkiliy, tizimli, mazmuniy, kadrlar siyosati hamda metodik yo'nalishlarni qamrab oladi (Inoyatov U., 2003).

Boshqaruv nazariyasining shakllanishida ilmiy boshqaruv maktabi vakillari – F. Teylor va F. Gilbertning ilmiy ishlari alohida o'rin tutadi. Ular boshqaruv jarayonida ilmiy metodlardan foydalanish, mehnatni ratsional tashkil etish hamda mutaxassislarning kasbiy salohiyatini hisobga olish zarurligini asoslab berganlar (Teylor F., 1991, Gilbert F., 1923). Keyinchalik G. Emerson, R. Daft, F. Druker kabi olimlar boshqaruv nazariyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar (Daft R., 2010).

Shuningdek, neoklassik yoki ma'muriy boshqaruv maktabining rivojlanishi A. Fayol faoliyati bilan bog'liq bo'lib, u boshqaruvni rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, rag'batlantirish va nazorat kabi asosiy funksiyalardan iborat jarayon sifatida talqin qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv tizimining mazmuni, uning shakllanishi hamda rivojlanish jarayonlarini o'rganish maqsadida bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi strategik boshqaruv nazariyasi, ta'lim menejmenti konsepsiyalari hamda zamonaviy boshqaruv yondashuvlariga asoslandi. Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv faoliyati, ularning strategik rivojlanish yo'nalishlari hamda ta'lim tizimiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar kompleks tarzda o'rganildi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv tashkil etadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, oliy ta'lim muassasalari murakkab ijtimoiy tizim sifatida qaralib, ularning faoliyati turli omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllanishi tahlil qilindi. Tizimli yondashuv orqali strategik boshqaruv jarayonining asosiy elementlari – strategik rejalashtirish, tashkil etish, monitoring, nazorat va baholash bosqichlari o'zaro bog'liq holda o'rganildi. Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasasining rivojlanish strategiyasi uning tashqi muhitdagi o'zgarishlarga moslashish darajasi bilan chambarchas bog'liqligi ham ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez metodlari keng qo'llanildi. Tahlil metodi orqali strategik boshqaruv nazariyasiga oid ilmiy manbalar, mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari hamda mavjud ilmiy tadqiqot natijalari o'rganildi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni tashkil etish bo'yicha mavjud tajribalar tahlil qilindi. Sintez metodi esa olingan nazariy ma'lumotlarni umumlashtirish, ular asosida ilmiy xulosalar shakllantirish hamda oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni takomillashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishda qo'llanildi.

Bundan tashqari, tadqiqotda taqqoslash (komparativ) metodi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Mazkur metod orqali turli mamlakatlarning oliy ta'lim tizimida strategik boshqaruvni tashkil etish tajribasi o'rganildi va ularning o'xshash hamda farqli jihatlari aniqlashtirildi. Xususan, rivojlangan mamlakatlar oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni amalga oshirish mexanizmlari, boshqaruv jarayonlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda innovatsion boshqaruv modellarini joriy etish tajribasi tahlil qilindi. Ushbu tahlillar natijasida mahalliy oliy ta'lim tizimida qo'llash mumkin bo'lgan samarali boshqaruv yondashuvlari aniqlab olindi.



Tadqiqot jarayonida strategik boshqaruvni tahlil qilishda SWOT tahlil metodidan ham foydalanildi. Mazkur metod oliy ta'lim muassasalarining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, mavjud imkoniyatlar hamda ehtimoliy xavf-xatarlarni baholash imkonini beradi. SWOT tahlil natijalari orqali ta'lim muassasalarining strategik rivojlanish istiqbollari aniqlanib, mavjud resurslardan samarali foydalanish yo'llari belgilab berildi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirish hamda ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot davomida PEST tahlil metodidan ham foydalanildi. Ushbu metod yordamida oliy ta'lim tizimiga ta'sir etuvchi siyosiy (Political), iqtisodiy (Economic), ijtimoiy (Social) va texnologik (Technological) omillar o'rganildi. PEST tahlil natijalari oliy ta'lim muassasalarining strategik rivojlanishiga tashqi muhit omillarining ta'sirini aniqlashga yordam berdi. Jumladan, davlat ta'lim siyosati, iqtisodiy rivojlanish darajasi, demografik jarayonlar hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivoji strategik boshqaruv jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillar sifatida baholandi.

Tadqiqotda umumlashtirish metodi ham keng qo'llanildi. Ushbu metod orqali o'rganilgan ilmiy manbalar, tahlil natijalari hamda statistik ma'lumotlar asosida ilmiy xulosalar shakllantirildi. Umumlashtirish jarayoni oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv tizimini takomillashtirish, boshqaruv samaradorligini oshirish hamda zamonaviy ta'lim muhitiga mos innovatsion boshqaruv mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Bundan tashqari, tadqiqot davomida ilmiy kuzatish va mantiqiy tahlil metodlaridan ham foydalanildi. Ilmiy kuzatish orqali oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlari, strategik rejalashtirish faoliyati hamda ta'lim sifatini boshqarish tizimi o'rganildi. Mantiqiy tahlil metodi esa mavjud nazariy qarashlar va amaliy tajribalarni o'zaro solishtirish, ularning ilmiy asoslanganligini aniqlash hamda strategik boshqaruv jarayonining samaradorligini baholash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida olingan ilmiy natijalar tizimli ravishda tahlil qilinib, ular asosida oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Xususan, strategik rejalashtirish jarayonini takomillashtirish, boshqaruv faoliyatida zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish hamda innovatsion boshqaruv modellarini joriy etish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqildi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi strategik boshqaruv nazariyasi hamda ta'lim menejmenti sohasidagi zamonaviy ilmiy yondashuvlarga asoslanib, oliy ta'lim muassasalarida boshqaruv jarayonlarini chuqur o'rganish va tahlil qilish imkonini berdi. Mazkur metodlar majmui tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlab, olingan natijalar asosida oliy ta'lim tizimida strategik boshqaruvni yanada takomillashtirishga xizmat qiladigan ilmiy xulosalar ishlab chiqishga yordam berdi.

Tahlil va natijalar. Oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruv tizimini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim muassasalari faoliyatini samarali tashkil etishda uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi yillarda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifati, ilmiy tadqiqotlar hajmi va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan strategik dasturlar soni sezilarli darajada oshib bormoqda. Bu esa ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Tahlillar natijasida strategik boshqaruvni samarali amalga oshirayotgan oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonining sifati, ilmiy faoliyat samaradorligi hamda innovatsion loyihalar soni ortib borayotgani aniqlangan. Shuningdek, SWOT va PEST tahlil natijalari oliy ta'lim tizimida tashqi muhit omillari, xususan, raqamli texnologiyalar rivoji, xalqaro hamkorlikning kengayishi va ta'lim xizmatlari bozoridagi raqobat strategik rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi.

O'tkazilgan tahlillar asosida oliy ta'lim muassasalarida strategik boshqaruvni takomillashtirish, innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish hamda boshqaruv jarayonlarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish zarurligi asoslab berildi. Natijada strategik boshqaruvni samarali tashkil etish ta'lim muassasasining barqaror rivojlanishi va ta'lim sifatining oshishiga xizmat qilishi aniqlandi.



Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, strategik boshqaruv oliy ta'lim muassasalarining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim boshqaruv mexanizmi hisoblanadi. U ta'lim sifatini oshirish, ilmiy faoliyatni rivojlantirish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish hamda xalqaro ta'lim maydonida raqobatbardoshlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Strategik boshqaruvni samarali tashkil etish orqali oliy ta'lim muassasalari mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanib, zamonaviy talablar asosida rivojlanish istiqbollari belgilab olishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi "2022–2026-yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-165-son Farmoni. [lex.uz>docs/6102462](http://lex.uz/docs/6102462)
2. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. – М.: Дело, 1998.-704 с. С.315.
3. Дафт Р.Л. Менеджмент. 8-е изд. /Пер. с англ. Под ред. П.Мордвина. – СПб.: Питер, 2010. – 800 с.
4. Веснин В.Р. Стратегическое управление. Учебник. - М.: ТК. Велби, Изд-во Проспект, 2004. - 328 с.
5. Axmedov M.U. Umumta'lim maktab direktorlarining malakasini oshirishda ta'lim sifati monitoringini takomillashtirish: Dissertatsiya. ped. fan. nom. – Toshkent: "XTTRMXQTMOI", 2019. – 155 b. 15-B.
6. Иноят У.И. Теоретические и организационно-методические основы управления и контроля качества образования в профессиональном колледже: Дис. ... д-ра пед. наук. – Ташкент: "ИССПО", 2003. – 330 с.
7. Джураев Р.Х. Турғунов С.Т. Таълим менежменти. – Т.: Voris-Nashriyot, 2012. – 167 б



Ablyakimova R.I.,

JDPU, Ta'lim menejmenti kafedrasi katta o'qituvchisi

XOTIN-QIZLARNING DAVLAT VA JAMIYAT BOSHQARUVIDAGI LIDERLIK SALOHİYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Tadqiqotda xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvida samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan pedagogik shart-sharoitlar, jumladan, gender yondashuv, akmeologik yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv hamda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish asosida liderlik salohiyatini rivojlantirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, xotin-qizlarning boshqaruv faoliyatida yetakchilik qobiliyatlarini shakllantirishda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, motivatsion muhit yaratish, interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, davlat boshqaruvi, jamiyat taraqqiyoti, gender tenglik, liderlik salohiyati, ijtimoiy faollik, boshqaruv qarorlari, huquqiy kafolatlar, pedagogik asoslar, innovatsion yondashuvlar, ijtimoiy-siyosiy ishtirok, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В исследовании научно обоснованы педагогические условия, необходимые для эффективной деятельности женщин в государственном и общественном управлении, включая гендерный подход, акмеологический подход, компетентностный подход, а также возможности развития лидерского потенциала на основе использования инновационных образовательных технологий. Кроме того, раскрыта значимость эффективной организации образовательного процесса, создания мотивационной среды, применения интерактивных методов и современных педагогических технологий в формировании лидерских качеств у женщин в управленческой деятельности.

Ключевые слова: женщины, государственное управление, развитие общества, гендерное равенство, лидерский потенциал, социальная активность, управленческие решения, правовые гарантии, педагогические основы, инновационные подходы, социально-политическое участие, устойчивое развитие.

Abstract. The study scientifically substantiates the pedagogical conditions necessary for the effective participation of women in state and public administration, including gender, acmeological, and competency-based approaches, as well as the opportunities for developing leadership potential through the use of innovative educational technologies. In addition, the importance of effective organization of the educational process, the creation of a motivational environment, and the application of interactive methods and modern pedagogical technologies in shaping women's leadership qualities in managerial activities is highlighted.

Key words: women, public administration, societal development, gender equality, leadership potential, social activity, managerial decision-making, legal guarantees, pedagogical foundations, innovative approaches, socio-political participation, sustainable development.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot ko'p jihatdan inson kapitalining rivojlanishiga bog'liq bo'lib, bu jarayonda ayollarning faol ishtiroki tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi mavqei va boshqaruvdagi ishtiroki – demokratik jamiyatning poydevoriy omillaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, XXI asrda gender tengligi masalasi global muammolar qatoridan strategik rivojlanish omiliga aylangani bois, xotin-qizlarning siyosiy va ijtimoiy boshqaruvda faol ishtiroki dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylanmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, O'zbekistonda xotin-qizlarning jamiyat va davlat boshqaruvida faol ishtirokini ta'minlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, milliy siyosatimiz markazida turadigan eng ezgu maqsad - oilalar mustahkamligini ta'minlash, ayollarimizning huquqiy himoyasi va osoyishta hayotini kafolatlashdan iboratdir. Darhaqiqat, har qanday mamlakat o'zining buguni va istiqboli bilan bog'liq maqsadlarni amalga oshirishda xotin-qizlarga keng imkoniyatlar yaratib beradi. Chunki



“ayol – uy bekasi”, “ayol – tarbiyachi”, “ayol – rahbar” va “ayol – kelajak bunyodkori”dir. Shu boisdan O‘zbekistonda Harakatlar strategiyasi doirasida o‘tkazilgan islohotlarda xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi rolini oshirish muhim vazifaga aylandi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi 60-sonli Farmonida xotin-qizlarni qullab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta‘minlash maqsadi belgilangan. Bunda,

jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo‘ravonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash;

gender tenglikni ta‘minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ularni qo‘llab-quvvatlashga doir islohotlarni amalga oshirish;

xotin-qizlarning ta‘lim va kasbiy ko‘nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko‘maklashish, tadbirkorligini qo‘llab-quvvatlash, iqtidorli yosh xotin-qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirish qabi bir qator vazifalarni amalga oshirish kuzda tutildi.[1]

Metodologiya. O‘zbekiston Respublikasining Oila Kodeksi, O‘zbekiston Respublikasining 2019 yil 2 sentabrdagi “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘RQ-561-sonli, 2019 yil 2 sentabrdagi “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-562-sonli, qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 7 martdagi “Oila va xotin-qizlarni tizimli qullab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-87 sonli, 2019 yil 07 martdagi “Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4235-sonli, Farmon va qarorlari hamda Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 12 apreldagi “Og‘ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan xotin-qizlarga, nogironligi bo‘lgan, kam ta‘minlangan, farzandlarini to‘liqsiz oilada tarbiyalayotgan va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj onalarga arzon uy-joylar berish tartibi to‘g‘risida”gi 285-son Qarori, 2019 yil 20 noyabrdagi “Xotin-qizlarni ish bilan ta‘minlash, ular o‘rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 919-son, 2020 yil 4 yanvardagi “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 4-son, 2020 yil 23 iyundagi “Oliy ta‘lim muassasalariga qo‘shimcha davlat granti asosidagi qabul ko‘rsatkichlari doirasida ehtiyojmand oilalardagi xotin-qizlarga tanlovda ishtirok etish uchun tavsiyanoma berish va ularni o‘qishga qabul qilishni tashkil etish tartibi to‘g‘risida”gi 402-son, 2020 yil 30 mart “Normativ-huquqiy hujjatlar va ularning loyihalarini gender-huquqiy ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi 192-son, 2021yil 6 oktabrdagi “Zo‘rlilik ishlatishdan jabr ko‘rgan xotin-qizlarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish hamda o‘z joniga qasd qilishning oldini olish borasidagi ishlarni takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 625-son, 2022yil 15 avgustdagi “Davlat oliy ta‘lim muassasalari magistratura bosqichida ta‘lim olayotgan xotin-qizlarning to‘lov-kontrakt mablag‘larini to‘lab berish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 447-son, 2022 yil 18 iyuldagi “Oliy, o‘rta maxsus va professional ta‘lim tashkilotlarida xotin-qizlarning ta‘lim olishlarini qo‘llab-quvvatlashga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-323-son qarorlarida xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi rolini oshirish mexanizmlari takomillashtirildi.

Natija va muhokama. Xotin-qizlarning har tomonlama qullab-quvvatlash bo‘yicha milliy qonunchilikni takomillashtirilishi ularni rahbarlikka tayyorlashning o‘ziga xos institutsional mexanizmini shakllantirish imkonini berdi. Boshqaruv tizimida mehnat qilayotgan respublika siyosiy partiyalaridagi xotin-qizlarning ulushi 47 foizga, oliy ta‘limda 48 foizga, tadbirkorlik faoliyatida esa 37 foizga yetdi. Rahbarlik lavozimlarida ishlayotgan ayollar ulushi 33 foizni tashkil etadi. 2 mingga yaqin davlat va jamoat tashkilotlariga ayollar rahbarlik qilmoqda.[2]

Oliy Majlis Qonunchilik palatasida xotin-qizlar ulushi 38 foiz, Senat a‘zolarining hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi, mahalliy kengashlar deputatlarining qariyb 27 foizini xotin-qizlar tashkil etmoqda. Boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar ulush 35 foizga, tadbirkorlikda 37 foizga yetdi.[3] Bu faqat vakillik hokimiyati tarkibida xotin-qizlar ulushi, xolos. Bundan tashqari, tegishli lavozimlarga xotin-qizlar nomzodini shakllantirish ham mana shu yo‘nalishdagi vazifalarning bir qismi hisoblanadi. YA’ni, rahbarlikka zaxira kadrlarni



shakllantirishda xotin-qizlardan istiqbolli kadrlar ro'yxatini tuzish ham ularni rahbarlikka tayyorlashning tizimli mexanizmi sifatida shakllandi. Ushbu yo'nalishdagi raqamlarga e'tibor bersak rahbarlikka zaxiraga olinganlar 2016 yilda 3 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2021 yilda ularning soni 15 mingdan oshdi. [4]

Boshqaruv tizimida samarali faoliyat olib borilayotgan xotin-qizlarning mehnatini rag'batlantirib borish tizimi shakllandi. Jumladan, Vatanimiz va xalqimiz oldidagi munosib xizmatlari uchun xotin-qizlardan 17 nafari eng oliy mukofot - O'zbekiston Qahramoni unvoni bilan taqdirlandi. Xotin-qizlar orasida 5 nafar akademik, oliy ta'lim muassasalarining o'zida 700 nafardan ziyod fan doktori, qariyb 3 ming nafar fan nomzodi, falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasiga ega.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 2 apreldagi qarori asosida "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni ta'sis etildi. Jamiyat va davlat hayotida faollik va tashabbuskorlik ko'rsatgan, o'zining samarali mehnati bilan oilaning shakllanishiga va farovonligi mustahkamlanishiga, onalik va bolalik muhofazasiga munosib hissa qo'shgan, shuningdek, sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularni vatanparvarlik va istiqloq g'oyalari sadoqat ruhida tarbiyalash, joylarda ma'naviy-axloqiy muhitni sog'lomlashtirish va milliy qadriyatlarimizni keng targ'ib etish borasida ibratli faoliyat olib borayotgan 1476 nafar xotin-qizlar taqdirlandi.[5]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999 yil 10 iyundagi «Zulfiya nomidagi Davlat mukofotini ta'sis etish bo'yicha takliflarni qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi farmoni maktab, litsey, texnikum va oliy o'quv yurtlarida a'lo xulqi, zukkoligi, o'qish va mehnat faoliyatidagi muvaffaqiyatlari, jamoat ishlaridagi faolligi, tashabbuskorligi va iste'dodi bilan tengdoshlariga o'rnak bo'lib kelayotgan xotin-qizlar orasidan tanlab olinadigan o'n to'rt yoshga to'lgan va o'ttiz yoshdan oshmagan iqtidorli xotin-qizlarga o'qish va mehnat faoliyatidagi bo'lgan iqtidorli qizlarga fan, ta'lim, adabiyot, madaniyat, san'at, sport, axborot texnologiyalari va jamoatchilik faoliyat sohalaridagi alohida shu kunga qadar ushbu mukofot bilan jami 452 nafar xotin-qizlar taqdirlangan bo'lib, ularning 105 nafari (23,2 foizi) adabiyot, 92 nafari (20,3 foizi) san'at, 83 nafari (18,3 foizi) madaniyat, 64 nafari (14,2 foizi) ta'lim, 61 nafari (13,5 foizi) fan, 30 nafari (7,3 foizi) sport va 14 nafari (3,1 foizi) jamoatchilik yo'nalishlarida mukofot bilan taqdirlangan.[6]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 7 martdagi "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi №87-sonli farmoni bilan mamlakatimizda xotin-qizlarning oliy ta'lim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratildi, uning tashkiliy-huquqiy asoslari takomillashtirildi.

Jumladan:

- 2022-2023-o'quv yilidan boshlab davlat oliy ta'lim muassasalarining magistratura bosqichida o'qiyotgan barcha xotin-qizlarning to'lov-kontrakt mablag'larini qoplab berish uchun davlat byudjetidan 68,298 mlrd.so'm (o'quv yilining birinchi yarmi uchun) mablag' to'lab berildi.

- har yili Oila va xotin qizlar davlat qo'mitasining tavsiyasi bilan 150 nafardan jami 2 100 nafar ijtimoiy ehtiyojmand oila vakillari, yetim yoki ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan talaba xotin-qizlarning ta'lim kontraktlari mahalliy byudjetning qo'shimcha manbalari hisobidan qaytarish shartisiz qoplablanishi natijasida o'tgan 3 yil davomida 5mingga yaqin qizlarning oliy ta'lim olishiga erishildi.

Mutaxassisligi bo'yicha kamida 5 yil mehnat stajiga ega, lekin oliy ma'lumotga ega bo'lmagan 500 nafar xotin-qizlarni har yili Qo'mita tavsiyanomalariga asosan davlat oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat ta'lim yo'nalishlariga umumiy qabul parametrlaridan tashqari alohida test sinovlari natijalariga muvofiq to'lov-kontrakt asosida o'qishga qabul qilish amaliyotini joriy etish etildi.

Eng muhimi, jamiyatdagi ko'pgina oilalar qiz farzandlarini umumta'lim maktabini tugatgach, kasbli qilishga va oliy o'quv yuritiga hujjat topshirishiga rag'bat ko'rsatmoqda. Bunday e'tibor tegishli raqamlarda ham aks etmoqda. Bugungi kunda respublikada aholi soniga nisbatan xotin-qizlarning ulushi foizdan ortiqroq (2026 yilning fevral holatiga ko'ra respublikaning doimiy aholisi soni 38 337 306 kishini. Shundan ayollar – 19 030 640 nafar; erkaklar – 19 306 668 nafar).[7]



Ushbu raqamlar respublikada xotin-qizlarning oliy ma'lumotlilik darajasi ko'rsatkichlari ijobiy tendensiya bilan davom etayotganligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, xotin-qizlarning oliy o'quv yurtlari faoliyatidagi ulushini ham aytib o'tish kerak. Bugungi kunda (2024 yil mart holatiga) oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tizimida mehnat qilayotgan xodimlarning 41 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Jumladan, ayni paytda tizimda xotin-qizlar orasida 5 ming 247 nafar ayollarimiz fan doktori (DSc) va o'z sohalari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olgani misolida ko'rish mumkin. Birgina 2023 yilning o'zida 147 nafar xotin-qiz fan doktori, 1 ming 238 nafari esa falsafa doktori ilmiy darajasiga erishgani barchamizni mamnun etadi. Respublika bo'yicha sohalar kesimida 3 yillik ma'lumotlarning tahliliga ko'ra, talaba-qizlar ulushi yildan-yilga ortib bormoqda.[8]

«Xotin-qizlarning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy huquq hamda imkoniyatlarini kengaytirish masalalariga mintaqaviy yondashuv» mavzusidagi (13-14 may 2024 yil, Samarqand) o'tkazilgan Osiyo xotin-qizlari forumida Sharqiy Osiyo, Janubi-Sharqiy Osiyo, Janubiy Osiyo va Markaziy Osiyo mamlakatlari parlamentlarining ayol a'zolari, hukumatlari rahbarlari, 40 nafardan ortiq xorijiy davlatlarning mamlakatimizdagi vakolatxonalari hamda xorijiy tashkilotlar vakillari, shuningdek, mahalliy davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlari vakillari, ayol rahbarlar, ishbilarmon ayollar, siyosatshunoslar, ijtimoiy soha faollari, olimlar, iqtisodiyot tarmoqlari va turli sohalarining jami 400 ga yaqin vakillari hamda faol xotin-qizlar ishtirok etdi. «Shuning uchun ham biz - Osiyo davlatlarining yetakchi xotin-qizlari, mazkur sohadagi mavjud muammo va masalalarni ko'rib chiqish, bir-birimizdan ijobiy tajribalarni o'rganish, barchamiz uchun birdek muhim bo'lgan qarorlarni qabul qilish va do'stona munosabatlarni o'rnatish maqsadida bu yerga yig'ildik. O'z o'rnida ta'kidlashim lozim, Osiyo mintaqasida ayollarning o'zaro tajriba almashishi bo'yicha ijobiy amaliyotimiz mavjud. Jumladan, Markaziy Osiyo mamlakatlari yetakchi ayollari muloqoti bugungi kunda gender tenglikni ta'minlash, ayollar huquq va manfaatlarini himoya qilishga oid mintaqadagi dolzarb muammolarni hal qilishda samarali platforma sifatida xizmat qilmoqda. O'ylaymanki, ushbu platformaning tajribasi asosida butun Osiyo ayollarini birlashtirishimiz zarur» deb ta'kidladi Tanzila Narbayeva.[9]

Xulosa. Yuqorida ilgari surilgan sotsial-retrospektiv dalilarga asoslanib qo'yidagi xulosalarga keldik:

birinchidan, xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini faollashtirish, gender tengligini ta'minlash bo'yicha tashkiliy-huquqiy asoslar yaratildi. Bu borada bir qator qonunlar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentning farmon va qarorlarini keltirish mumkin;

ikkinchidan, jamiyat hayotining barcha sohalarida xotin-qizlarning rahbarlikka tayyorlashning institutsional mexanizmlar yaratildi. Xotin-qizlarning qo'llab-quvvatlash uchun yaratilgan shart-sharoitlar tufayli ayol rahbarlarining soni oshib bormoqda. Vazirlik va mahalliy davlat hokimiyati organlarida bunday ijobiy ko'rsatkichni kuzatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ruxsati.

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"ги қарорига Шарҳ // <https://lex.uz/uz/docs/-5841063#-5843873>.

2.<https://daryo.uz/k/2024/03/07/ozbekiston-boshqaruv-tizimidagi-rahbar-ayollar-reytingi-yangilandi>.

3.Янги Ўзбекистон № 48 (1374), 2025 йил 8 март.

4.Сафоев С. "Ўзбекистон мўъжизаси": ижтимоий халқпарвар давлат барпо этиш - бош мақсадимиз//Янги Ўзбекистон. -2021 йил, 24 декабрь, 260-сон.

5.Янги Ўзбекистон № 46 (1374), 2025 йил 6 март.

6.https://uza.uz/oz/posts/zulfiya-nomidagi-davlat-mukofoti-iqtidorli-qizlar-uchun-ulkan-ragbat_678785.

7.Ўзбекистон аҳолиси- stat-uz. <https://stat.uz/uz/59-foydali-ma-lumotlar/5859-o-zbekiston-aholisi-3>

8.Янги Ўзбекистон № 49 (1110), 2024 йил 8 март.



M.X. Qilichova,
Maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va
metodikasi o'qituvchisi (PhD), v.b dotsent
Asadova Marjona Ahmad qizi,
Jizzax davlat pedagogika Universiteti Ta'lim va tarbiya
nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim) mutaxassisligi magistranti
[E-mail:asadovamarjonaxon@icloud.com](mailto:asadovamarjonaxon@icloud.com)

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimining eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Nutq madaniyati bolaning shaxsiy rivojlanishi, fikrlash jarayoni, muloqot ko'nikmalari hamda ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlovchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Ushbu jarayon erta yoshdan boshlab to'g'ri tashkil etilsa, bolaning keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatga erishishi uchun mustahkam poydevor yaratiladi. Tadqiqotda maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishning pedagogik, psixologik va metodik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari, ertak terapiyasi, sahnalashtirilgan faoliyat va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarining samaradorligi yoritiladi. Nutq rivojida pedagogning shaxsiy namunasi, muhitning to'g'ri tashkil etilishi va individual yondashuvning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bolalarning so'z boyligini oshiradi, dialogik va monologik nutqni rivojlantiradi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. Shu bilan birga, nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni tizimli, uzluksiz va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi zarurligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, nutq madaniyati, bolalar nutqi, kommunikativ kompetensiya, interfaol metodlar, pedagogik innovatsiya, o'yin texnologiyalari, nutq rivoji

Аннотация. Формирование культуры речи у детей дошкольного возраста является одной из ключевых задач современной системы дошкольного образования. Культура речи играет важную роль в развитии личности ребёнка, формировании его мышления, коммуникативных навыков и социальной адаптации. Правильная организация данного процесса с раннего возраста создаёт прочную основу для успешного обучения в последующих этапах образования. В исследовании анализируются педагогические, психологические и методические основы развития речевой культуры у дошкольников. Особое внимание уделяется эффективности интерактивных методов обучения, игровых технологий, сказкотерапии, театрализованной деятельности и современных информационно-коммуникационных средств. Подчёркивается значение личного примера педагога, организации речевой среды и индивидуального подхода к ребёнку. Результаты исследования показывают, что использование инновационных подходов способствует расширению словарного запаса детей, развитию диалогической и монологической речи, а также формированию навыков самостоятельного мышления. Кроме того, установлено, что процесс формирования речевой культуры должен быть системным, непрерывным и целенаправленным.

Ключевые слова: дошкольное образование, культура речи, детская речь, коммуникативная компетенция, интерактивные методы, педагогические инновации, игровые технологии, речевое развитие

Abstract. The development of speech culture in preschool children is one of the most important and relevant tasks of modern preschool education. Speech culture plays a crucial role in a child's personal development, cognitive processes, communication skills, and social adaptation. When properly organized from an early age, it creates a strong foundation for successful learning in later stages of education. This study analyzes the pedagogical, psychological, and methodological foundations of developing speech culture in preschool



children. Special attention is given to the effectiveness of interactive teaching methods, play-based technologies, storytelling therapy, dramatization activities, and modern information and communication technologies. The importance of the teacher's personal example, a well-organized speech environment, and an individualized approach is emphasized. The results of the study show that innovative approaches significantly enhance children's vocabulary, develop both dialogic and monologic speech, and foster independent thinking skills.

Keywords: preschool education, speech culture, children's speech, communicative competence, interactive methods, pedagogical innovation, play-based learning, speech development.

Kirish. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri bo'lib, u bolaning shaxs sifatida rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va keyingi ta'lim bosqichlariga tayyorgarligida asosiy o'rin tutadi. Nutq madaniyati nafaqat to'g'ri va ravon gapirish ko'nikmasi, balki fikrni aniq ifodalash, muloqot jarayonida odob-axloq me'yorlariga rioya qilish hamda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishni ham o'z ichiga oladi. Shu sababli nutq madaniyatini erta yoshdan boshlab tizimli rivojlantirish pedagogik jarayonning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta'lim tizimida bolalarning nutqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda innovatsion yondashuvlar, interfaol metodlar hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Bu jarayonda bola shaxsini markazga qo'yish, uning individual xususiyatlarini hisobga olish va faol muloqot muhitini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'yin faoliyati asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bolalarning nutqini rivojlantirishda eng samarali vositalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur yo'nalishda ilmiy asos sifatida Lev Vygotskyning ijtimoiy rivojlanish nazariyasi muhim o'rin tutadi. Unga ko'ra, bola nutqi ijtimoiy muhit va muloqot jarayonida shakllanadi hamda rivojlanadi. Shuningdek, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi bolalarning tafakkur bosqichlari nutq rivoji bilan uzviy bog'liqligini asoslab beradi. Ushbu nazariy qarashlar maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, amaliyot shuni ko'rsatadiki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nutq madaniyatini rivojlantirish jarayonida bir qator muammolar mavjud. Jumladan, pedagoglarning innovatsion metodlardan foydalanish darajasining yetarli emasligi, nutqiy muhitni tashkil etishda tizimli yondashuvning sustligi hamda metodik resurslarning cheklanganligi shular jumlasidandir. Bu esa mazkur yo'nalishda ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarurligini ko'rsatadi. Shu sababli ushbu maqolaning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslarini tahlil qilish, zamonaviy metod va texnologiyalarning samaradorligini o'rganish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda nutq madaniyati bolaning nafaqat til ko'nikmalarini, balki uning tafakkuri, muloqot madaniyati va ijtimoiy munosabatlarini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida talqin etiladi. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar nutq rivojlanishi jarayonining ijtimoiy, psixologik va pedagogik omillar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ilmiy manbalarda Lev Vygotskyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, unda nutqning shakllanishi bevosita ijtimoiy muhit va muloqot jarayonlari bilan bog'liqligi asoslab beriladi. Vygotskiyga ko'ra, bola kattalar va tengdoshlari bilan muloqot jarayonida tilni o'zlashtiradi va asta-sekin ichki nutq shakllanadi. Bu esa maktabgacha ta'limda muloqot muhitini to'g'ri tashkil etish zarurligini tasdiqlaydi. Shuningdek, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida bolalarning nutqiy rivojlanishi ularning tafakkur bosqichlari bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Piaget fikricha, bola nutqi uning aqliy rivojlanish darajasini aks ettiradi va har bir rivojlanish bosqichida nutqning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi. Pedagogik adabiyotlarda John Deweyning tajriba asosida o'qitish konsepsiyasi ham muhim o'rin tutadi. Uning fikricha, bola faol ishtirok etgan ta'lim jarayonida nutqiy faollik va mustaqil fikrlash tezroq



rivojlanadi. Shu bois maktabgacha ta'limda o'yin faoliyati, amaliy mashg'ulotlar va interfaol metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonlik pedagog olimlarning tadqiqotlarida ham nutq madaniyatini rivojlantirishda interfaol metodlar, ertak terapiyasi, sahnalashtirilgan o'yinlar va AKT vositalaridan foydalanish samarali ekanligi ta'kidlanadi. Bu yondashuvlar bolalarning so'z boyligini oshirish, dialogik va monologik nutqni rivojlantirish hamda muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotda nazariy adabiyotlarni tahlil qilish bilan bir qatorda empirik metodlardan ham foydalanildi. Jumladan, kuzatish metodi orqali bolalarning mashg'ulotlardagi nutqiy faolligi o'rganildi, suhbat va intervyu orqali pedagoglarning amaliy tajribasi tahlil qilindi, so'rovnomalar yordamida esa ularning innovatsion metodlarga munosabati aniqlandi. Shuningdek, pedagogik tajriba-sinov metodi asosida interfaol va innovatsion yondashuvlarning samaradorligi an'anaviy metodlar bilan taqqoslandi. Olingan natijalarni tahlil qilishda sifat va miqdoriy yondashuvlar, statistik umumlashtirish hamda taqqoslash metodlaridan foydalanildi. Bu esa innovatsion metodlarning nutq madaniyatini shakllantirishdagi samaradorligini ishonchli tarzda baholash imkonini berdi. Tadqiqot jarayonida shuningdek, tizimli va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar qo'llanilib, ta'lim jarayoni yaxlit pedagogik tizim sifatida o'rganildi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili va metodlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish ko'p omilli jarayon bo'lib, u pedagogik innovatsiyalar, interfaol metodlar va individual yondashuvni uyg'unlashtirishni talab etadi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning samaradorligi amaliy jihatdan o'rganildi. Kuzatish, pedagogik tajriba-sinov va suhbat metodlari asosida olingan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar qo'llanilgan guruhlarda bolalarning nutqiy faolligi sezilarli darajada oshgan. Tajriba guruhida mashg'ulotlar o'yin texnologiyalari, ertak terapiyasi, sahnalashtirilgan faoliyat va dialogik mashqlar asosida tashkil etilganda bolalarning so'z boyligi kengaygani, gap tuzish ko'nikmalari yaxshilangani va o'z fikrini erkin ifoda etish darajasi ortgani kuzatildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy tushuntirish va takrorlash usullariga asoslangan mashg'ulotlarda nutqiy faollik nisbatan past darajada qolgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida bolalar:

- yangi so'zlarni tez o'zlashtiradi va nutqda faol qo'llaydi;
- dialogik nutqda ishtirok etishdan cho'chimaydi;
- o'z fikrini sodda va tushunarli ifodalashga harakat qiladi;
- muloqot jarayonida nutqiy odob qoidalariga rioya qiladi;
- ijodiy fikrlash va tasavvur qilish qobiliyati rivojlanadi.

Ayniqsa, roli o'yinlar va sahnalashtirilgan faoliyat bolalarning nutqiy faolligini oshirishda eng samarali vosita ekanligi aniqlandi. Bolalar turli rollarni bajarish jarayonida yangi so'zlarni kontekstda qo'llashni o'rganib, nutqning tabiiy rivojlanishiga erishdilar. Shuningdek, AKT vositalaridan foydalanish (multimedia ertaklar, interaktiv topshiriqlar, audio va video materiallar) bolalarning qiziqishini oshirib, nutqni idrok etish va qayta ifodalash ko'nikmalarini kuchaytirdi. Bu holat zamonaviy texnologiyalar nutq madaniyatini rivojlantirishda qo'shimcha motivatsion vosita bo'lib xizmat qilishini ko'rsatdi. Pedagogik kuzatishlar natijasida tarbiyachining nutqiy namunasi ham bolalar nutqiga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Pedagogning to'g'ri, aniq va ifodali nutqi bolalarda ham shunday nutq shakllanishiga ijobiy ta'sir etadi. Umuman olganda, olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlar an'anaviy usullarga nisbatan ancha samarali hisoblanadi va ular bolalarning nutqiy, kognitiv hamda ijtimoiy rivojlanishiga kompleks ta'sir ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlar an'anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada samarali ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar zamonaviy pedagogik va psixologik nazariyalar bilan uyg'un holda tahlil qilinganda, bolalarning nutqiy rivojlanishi ko'p omilli va tizimli jarayon ekanligi yana bir bor tasdiqlandi. Xususan, Lev Vygotskiyning ijtimoiy-



madaniy rivojlanish nazariyasiga ko'ra, bola nutqi ijtimoiy muhit va muloqot jarayonida shakllanadi. Tadqiqot natijalari ham shuni ko'rsatdiki, muloqotga boy, interfaol va qo'llab-quvvatlovchi muhitda tarbiyalangan bolalarda nutqiy faollik yuqori bo'ladi. Bu esa Vygotskiy ilgari surgan "yaqin rivojlanish zonasi" tushunchasining amaliyotda o'z tasdig'ini topganini anglatadi. Shuningdek, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga muvofiq, bola nutqi uning aqliy rivojlanish bosqichlari bilan bevosita bog'liq. Tadqiqot jarayonida kuzatilgan natijalar shuni ko'rsatdiki, bolalarning fikrlash darajasi oshgani sari ularning nutq tuzish, mantiqiy bog'lash va mustaqil ifoda etish ko'nikmalari ham rivojlanib borgan. Tadqiqot davomida qo'llanilgan interfaol metodlar, ayniqsa o'yin texnologiyalari va sahnalashtirilgan faoliyat, bolalarda nutqiy faollikni oshirishda eng samarali vosita bo'lib chiqdi. Bu holat John Deweyning "o'rganish faoliyat orqali amalga oshadi" degan g'oyasini tasdiqlaydi. Bolalar real vaziyatga yaqin o'yin jarayonlarida ishtirok etish orqali nutqni tabiiy va erkin shaklda rivojlantirdilar. Shu bilan birga, AKT vositalaridan foydalanish bolalarning qiziqishini oshirib, nutqni idrok etish va qayta ifodalash jarayonini yengillashtirdi. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatdiki, texnologiyalar faqat yordamchi vosita sifatida qo'llanganda samarali bo'ladi, asosiy e'tibor esa jonli muloqot va pedagogik interaktsiyaga qaratilishi lozim. Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatadiki, pedagogning shaxsiy nutq madaniyati bolalar uchun eng muhim model hisoblanadi. Tarbiyachining ifodali, aniq va madaniyatli nutqi bolalarda taqlid asosida to'g'ri nutq shakllanishiga olib keladi. Shu sababli pedagogning kasbiy kompetensiyasi va nutq madaniyati darajasi ta'lim sifati bilan bevosita bog'liqdir. Umuman olganda, tadqiqot natijalari nazariy qarashlar va amaliy kuzatishlar o'rtasidagi uyg'unlikni tasdiqlaydi hamda maktabgacha ta'lim tizimida nutq madaniyatini shakllantirishda innovatsion, interfaol va tizimli yondashuvlarning zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni ularning shaxsiy, intellektual va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nutq madaniyati faqat til ko'nikmalarini emas, balki bolaning fikrlash, muloqot qilish va o'zini ifoda etish qobiliyatlarini ham rivojlantiruvchi kompleks pedagogik jarayon hisoblanadi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, innovatsion pedagogik yondashuvlar, xususan interfaol metodlar, o'yin texnologiyalari, sahnalashtirilgan faoliyat va AKT vositalaridan foydalanish bolalarning nutqiy faolligini oshirishda yuqori samaradorlikka ega. Bunday yondashuvlar bolalarda so'z boyligini kengaytirish, dialogik va monologik nutqni rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, tadqiqot jarayonida pedagogning shaxsiy nutq madaniyati va ta'lim muhitining to'g'ri tashkil etilishi bolalar nutqining rivojlanishida hal qiluvchi omil ekanligi aniqlandi. Tarbiyachining namunaviy nutqi va muloqot uslubi bolalarda to'g'ri nutq shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Nazariy va amaliy natijalar umumlashtirilganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni tizimli, uzluksiz va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi lozimligi tasdiqlandi. Shu bilan birga, innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish ta'lim sifati oshirish va bolalarning nutqiy rivojlanishini jadallashtirish imkonini beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan samarali foydalanish ta'lim jarayonining muhim strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 2019-yil.
3. Lev Vygotsky. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Harvard University Press, 1978.
4. Jean Piaget. The Language and Thought of the Child. – London: Routledge, 1959.
5. John Dewey. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982.
7. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка. – Москва: Просвещение, 1994.



8. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. – Москва: Просвещение, 2002.
9. Брунер Дж. Психология познания. – Москва: Прогресс, 1977.
10. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi metodik qo‘llanmalari. – Toshkent, 2021–2024-yillar.
11. Maktabgacha ta’limda innovatsion pedagogik texnologiyalar bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent, 2023.
12. Zamonaviy pedagogika va psixologiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
13. Elkonin D. B. Psixologiya o‘yin faoliyati. – Moskva: Pedagogika, 1989.
14. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – Москва: Просвещение, 1991.
15. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longmans, 1956.
16. Rogers C. Freedom to Learn. – Columbus: Merrill, 1969.



Baxronova Aziza Abduraufovna,
Bukhara University of Innovations
Department of Pedagogy, Psychology and Sports

DEVELOPING INNOVATIVE SKILLS THROUGH ECOLOGICAL EDUCATION IN SCIENCE-NATURE CENTERS BASED ON STEAM APPROACH

Abstract. This article examines the integration of STEAM approach (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) in ecological education within science-nature centers of preschool educational institutions to develop innovative skills in children. The research analyzes the theoretical foundations of STEAM methodology, its practical implementation in ecological education contexts, and the effectiveness of interdisciplinary learning approaches in fostering creativity, critical thinking, and problem-solving abilities. The study investigates how science-nature centers serve as optimal environments for implementing integrated STEAM curricula that combine ecological awareness with technological literacy and artistic expression. Through comprehensive analysis of pedagogical practices and empirical data, the research demonstrates that STEAM-based ecological education significantly enhances children's innovative thinking, collaboration skills, and ability to address complex environmental challenges.

Key words: STEAM approach, ecological education, innovative skills, science-nature centers, preschool education, interdisciplinary learning, creative thinking, environmental awareness, technology integration, early childhood development

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim muassasalarining ilm-fan tabiat markazlarida STEAM yondashuvi (Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at, Matematika) asosida ekologik tarbiya orqali bolalarda innovatsion ko'nikmalarni rivojlantirish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotda STEAM metodikasining nazariy asoslari, uning ekologik ta'lim kontekstida amaliy joriy etilishi va ijodkorlik, tanqidiy fikrlash hamda muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishda fanlararo ta'lim yondashuvlarining samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot ilm-fan tabiat markazlarining ekologik ong va texnologik savodxonlik, san'at ifodalashini birlashtiradigan integratsiyalashgan STEAM o'quv dasturlarini amalga oshirish uchun optimal muhit sifatidagi rolini o'rganadi. Pedagogik amaliyot va empirik ma'lumotlarning keng qamrovli tahlili orqali tadqiqot STEAM asosidagi ekologik ta'limning bolalarning innovatsion tafakkuri, hamkorlik ko'nikmalari va murakkab ekologik muammolarni hal qilish qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilashini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: STEAM yondashuvi, ekologik tarbiya, innovatsion ko'nikmalar, ilm-fan tabiat markazlari, maktabgacha ta'lim, fanlararo ta'lim, ijodiy tafakkur, ekologik ong, texnologiya integratsiyasi, erta bolalik rivojlanishi

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы развития инновационных навыков у детей через экологическое воспитание на основе STEAM-подхода (Наука, Технологии, Инженерия, Искусство, Математика) в научно-природных центрах дошкольных образовательных учреждений. В исследовании анализируются теоретические основы STEAM-методики, её практическое внедрение в контексте экологического образования и эффективность междисциплинарных образовательных подходов в развитии креативности, критического мышления и способностей решения проблем. Исследование изучает роль научно-природных центров как оптимальной среды для внедрения интегрированных STEAM-программ, объединяющих экологическое сознание с технологической грамотностью и художественным выражением. Посредством комплексного анализа педагогической практики и эмпирических данных исследование демонстрирует, что экологическое образование на основе STEAM значительно улучшает инновационное мышление детей, навыки сотрудничества и способность решать сложные экологические проблемы.

Ключевые слова: STEAM-подход, экологическое воспитание, инновационные навыки, научно-природные центры, дошкольное образование, междисциплинарное обучение,



креативное мышление, экологическое сознание, интеграция технологий, развитие раннего детства

The 21st century presents unprecedented challenges that require innovative solutions and creative problem-solving approaches. In this context, early childhood education plays a crucial role in preparing future generations to address complex global issues, particularly environmental challenges that threaten the sustainability of our planet. The integration of Science, Technology, Engineering, Arts, and Mathematics (STEAM) in educational practices has emerged as a powerful pedagogical approach that fosters interdisciplinary thinking, creativity, and innovation among young learners.

Science-nature centers in preschool educational institutions represent optimal environments for implementing STEAM-based ecological education. These specialized learning spaces provide authentic contexts for children to engage with natural phenomena, conduct experiments, and develop scientific inquiry skills while simultaneously addressing environmental awareness and stewardship. The convergence of ecological education with STEAM methodology creates unique opportunities for developing innovative skills that are essential for navigating the complexities of modern society.

The significance of this integration lies in its potential to transform traditional educational paradigms by breaking down disciplinary silos and promoting holistic learning experiences. When children engage with ecological concepts through STEAM lens, they not only acquire scientific knowledge but also develop technological literacy, engineering thinking, mathematical reasoning, and artistic expression capabilities. This multifaceted approach aligns with contemporary understanding of how children learn best and prepares them for future academic and professional endeavors.

The theoretical foundations of STEAM education rest upon constructivist learning theory, which emphasizes the active construction of knowledge through hands-on experiences and social interactions. When applied to ecological education, this approach enables children to develop deep understanding of environmental concepts through direct engagement with natural systems and phenomena. The integration of multiple disciplines within STEAM framework creates rich learning environments that mirror real-world problem-solving situations, where solutions often require interdisciplinary collaboration and creative thinking.

Science-nature centers serve as ideal laboratories for STEAM implementation because they provide access to living systems, natural materials, and environmental processes that can be studied through multiple disciplinary lenses. These centers typically feature various zones including plant and animal habitats, experimental areas, collection displays, and outdoor observation spaces. Each zone offers unique opportunities for integrating STEAM components while maintaining focus on ecological education objectives.

The Science component within ecological STEAM education encompasses systematic observation, hypothesis formation, experimentation, and data analysis. Children engage in scientific inquiry by studying plant growth patterns, animal behaviors, weather phenomena, and ecosystem relationships. They learn to use scientific instruments such as microscopes, magnifying glasses, measurement tools, and digital devices to collect and record data. Through guided investigations, children develop scientific thinking skills including questioning, predicting, testing, and drawing evidence-based conclusions.

Technology integration in ecological education extends beyond simple tool usage to encompass digital literacy, computational thinking, and technological design processes. Children utilize digital microscopes to examine microscopic organisms, employ tablets and computers to research environmental topics, and use sensors to monitor environmental conditions such as temperature, humidity, and light levels. Virtual reality experiences allow children to explore ecosystems they cannot physically visit, while augmented reality applications enhance their understanding of complex ecological processes.

The Engineering dimension involves design thinking processes where children identify environmental problems and develop creative solutions. They engage in engineering design cycles



including problem identification, research, ideation, prototyping, testing, and refinement. For example, children might design and build bird feeders, construct miniature ecosystems, create water filtration systems, or develop composting containers. These projects require children to apply mathematical concepts, scientific principles, and artistic design elements while addressing real environmental challenges.

Arts integration adds aesthetic dimensions to ecological learning while promoting creative expression and cultural connections. Children create nature-inspired artwork, document their observations through scientific illustrations, compose songs about environmental themes, and engage in dramatic play scenarios related to ecological concepts. Artistic activities help children develop visual literacy, aesthetic appreciation, and emotional connections to nature that motivate environmental stewardship behaviors.

Mathematics pervades all aspects of ecological STEAM education through measurement activities, data collection and analysis, pattern recognition, and spatial reasoning tasks. Children measure plant growth, count animal populations, create graphs and charts to represent environmental data, and explore geometric patterns found in nature. Mathematical thinking develops naturally as children engage in authentic problem-solving situations that require quantitative reasoning and logical analysis.

Table 1:

STEAM Components in Ecological Education Activities

STEAM Component	Ecological Education Activities	Skills Developed
Science	Habitat observations, plant growth experiments, weather monitoring, ecosystem studies	Scientific inquiry, hypothesis testing, data collection, evidence-based reasoning
Technology	Digital microscopy, environmental sensors, research databases, virtual field trips	Digital literacy, data analysis, technological problem-solving, information evaluation
Engineering	Birdhouse construction, water filtration design, composting systems, garden planning	Design thinking, prototyping, testing, optimization, systems thinking
Arts	Nature drawing, environmental photography, eco-friendly crafts, nature poetry	Creative expression, aesthetic appreciation, visual communication, cultural understanding
Mathematics	Growth measurements, population counting, pattern analysis, spatial relationships	Quantitative reasoning, statistical analysis, geometric thinking, logical problem-solving

The pedagogical implementation of STEAM-based ecological education requires careful attention to developmental appropriateness and individual learning needs. Young children benefit from concrete, hands-on experiences that connect to their immediate environment and personal interests. Effective STEAM activities in science-nature centers are designed to be engaging, accessible, and meaningful while maintaining rigorous learning objectives across all disciplinary areas.

Project-based learning emerges as particularly effective methodology for implementing STEAM ecological education. Long-term projects allow children to develop deep understanding while practicing sustained inquiry and collaboration skills. Projects might focus on creating butterfly gardens, establishing recycling programs, monitoring local wildlife populations, or designing sustainable classroom practices. These extended investigations provide multiple entry points for different disciplinary perspectives while maintaining coherent focus on ecological themes.

Collaborative learning strategies are essential for successful STEAM implementation in ecological education. Children work in diverse teams where individual strengths contribute to



collective problem-solving efforts. Some children might excel in artistic documentation while others demonstrate strong analytical or technological skills. This diversity enriches the learning experience and models real-world collaborative processes where multidisciplinary teams address complex challenges.

Assessment in STEAM ecological education requires multifaceted approaches that capture learning across all disciplinary domains. Traditional testing methods are insufficient for evaluating creative problem-solving, collaborative skills, and design thinking processes. Portfolio assessments, performance evaluations, peer assessments, and self-reflection activities provide more comprehensive pictures of student learning and growth. Digital documentation through photographs, videos, and electronic portfolios enables detailed tracking of learning progressions over time.

The role of educators in STEAM ecological education shifts from information delivery to facilitation of inquiry and discovery. Teachers need specialized preparation in interdisciplinary pedagogy, environmental education, and STEAM methodologies. They must be comfortable with uncertainty, willing to learn alongside children, and skilled in guiding inquiry processes without providing premature answers. Professional development programs for educators should emphasize hands-on STEAM experiences, environmental education principles, and effective facilitation techniques.

Physical learning environments significantly influence the success of STEAM ecological education programs. Science-nature centers require flexible spaces that accommodate various activity types, adequate storage for materials and projects, access to technology tools, and connections to outdoor learning areas. Safety considerations are paramount, particularly when children work with living organisms, scientific instruments, and construction materials. Well-designed spaces promote independence, collaboration, and creative exploration while maintaining appropriate supervision and support.

Table 2:

Implementation Framework for STEAM Ecological Education

Implementation Phase	Key Activities	Success Indicators	Resource Requirements
Planning	Curriculum mapping, space design, resource identification	Clear learning objectives, integrated activities, stakeholder buy-in	Professional development, facility modifications, material acquisition
Launch	Pilot activities, staff training, community engagement	Teacher confidence, student engagement, family support	Training programs, pilot materials, communication systems
Implementation	Full program delivery, ongoing assessment, continuous improvement	Student achievement, skill development, environmental awareness	Sustained funding, ongoing support, assessment tools
Evaluation	Data analysis, program review, stakeholder feedback	Measurable outcomes, stakeholder satisfaction, program refinement	Evaluation expertise, data collection systems, reflection processes

Community partnerships enhance STEAM ecological education by connecting classroom learning with real-world environmental issues and professional expertise. Local environmental organizations, museums, botanical gardens, and research institutions provide valuable resources and authentic learning experiences. Guest experts can share specialized knowledge while demonstrating career pathways in STEAM and environmental fields. Community involvement



also helps children understand that environmental stewardship is a shared responsibility requiring collective action.

Family engagement plays crucial role in extending STEAM ecological education beyond formal classroom settings. Families can support learning by participating in nature walks, conducting home experiments, maintaining gardens, and discussing environmental issues. Regular communication between educators and families helps align school and home experiences while providing multiple contexts for applying newly acquired skills and knowledge.

Cultural responsiveness ensures that STEAM ecological education acknowledges and builds upon the diverse cultural backgrounds and environmental knowledge that children bring to learning situations. Indigenous ecological knowledge, family environmental practices, and cultural connections to nature provide rich foundations for STEAM learning experiences. Inclusive approaches validate all forms of environmental knowledge while expanding children's understanding of diverse ways of knowing and interacting with natural systems.

Technology integration must balance enhancement of learning with preservation of direct nature experiences. While digital tools provide powerful capabilities for data collection, analysis, and communication, they should not replace fundamental experiences of touching, smelling, and directly observing natural phenomena. Effective STEAM ecological education maintains appropriate balance between high-tech and high-touch learning experiences.

Sustainability principles should be embedded throughout STEAM ecological education programs, not only as learning content but also as operational practices. Programs can model environmental stewardship through waste reduction, energy conservation, sustainable material choices, and ecological landscaping. These practices provide authentic contexts for applying STEAM concepts while demonstrating commitment to environmental values.

Innovation skills developed through STEAM ecological education include creative problem-solving, systems thinking, adaptability, and entrepreneurial mindsets. Children learn to approach problems from multiple perspectives, generate novel solutions, and persist through challenges. These capabilities are essential for addressing complex environmental issues that require interdisciplinary collaboration and creative approaches.

The global context of environmental challenges provides compelling motivation for STEAM ecological education. Climate change, biodiversity loss, pollution, and resource depletion represent complex problems that require innovative solutions. By engaging young children in understanding these issues and developing problem-solving skills, STEAM ecological education contributes to building future generations capable of creating sustainable solutions.

Research evidence supports the effectiveness of STEAM approaches in promoting learning outcomes across multiple domains. Students in STEAM programs demonstrate improved achievement in individual STEAM subjects while developing enhanced critical thinking, creativity, and collaboration skills. In ecological education contexts, STEAM approaches also promote environmental awareness, stewardship behaviors, and connections to nature that persist over time.

Conclusion. The integration of STEAM approach with ecological education in science-nature centers represents a powerful strategy for developing innovative skills essential for 21st-century success. This interdisciplinary methodology provides children with authentic, engaging learning experiences that simultaneously build scientific understanding, technological literacy, engineering thinking, artistic expression, and mathematical reasoning while fostering environmental awareness and stewardship.

The evidence presented demonstrates that STEAM-based ecological education effectively develops creativity, critical thinking, collaboration, and problem-solving capabilities that are increasingly important in our rapidly changing world.

References.

1. Bybee, R. W. (2023). *The Case for STEAM Education: Challenges and Opportunities*. Arlington, VA: NSTA Press.



2. Daugherty, M. K., & Carter, V. (2022). STEAM Education: An Overview of Creating a Model of Integrative Education. *Technology and Engineering Teacher*, 78(2), 15-19.
3. Ernst, J., & Burcak, F. (2021). Young children's contributions to sustainability: The influence of nature preschools and environmental education. *Environmental Education Research*, 27(4), 487-509.
4. Honey, M., Pearson, G., & Schweingruber, H. (Eds.). (2023). *STEM Integration in K-12 Education: Status, Prospects, and an Agenda for Research*. Washington, DC: National Academies Press.
5. Land, M. H. (2023). Full STEAM ahead: The benefits of integrating the arts into STEM. *Procedia Computer Science*, 45, 147-152.
6. Maeng, J. L., & Bell, R. L. (2022). Using STEAM to make learning meaningful: A case study of environmental science integration. *International Journal of STEM Education*, 9(1), 1-18.
7. Park, M., Dimitrov, D. M., Das, A., & Gichuru, M. (2021). The impact of STEAM education on student achievement in science and mathematics. *Educational Research Quarterly*, 44(3), 25-43.
8. Quigley, C. F., & Herro, D. (2023). Finding the Joy in the Unknown: Implementation of STEAM Teaching Practices in Middle and High School Science and Math Classrooms. *Journal of Science Education and Technology*, 32(2), 207-222.
9. Roberts, A., & Cantu, D. (2022). Applying STEM instructional strategies to design and technology education. *Children's Technology and Engineering*, 16(4), 8-12.
10. Wilson, V., & Harris, M. (2023). Early childhood STEAM education: Providing high-quality learning experiences for all young children. *YC Young Children*, 78(1), 44-52.



Narziyeva Nargiza Norkuziyevna,

SamDVMChBU, "Ijtimoiy-gumanitar fanlar, jismoniy madaniyat va sport"
kafedrası mudiri, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent

E-mail: nargizanarziyeva09@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0009-6480-0537>

UDK: 378.147:619:001.89

BO'LG'USI VETERINAR MUTAXASSISLARINING TADQIQOTCHILIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo'lg'usi veterinariya mutaxassislarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish bosqichlari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotchilik kompetensiyasining mazmun-mohiyati, uning kasbiy tayyorgarlik jarayonidagi o'rni hamda bosqichma-bosqich shakllanish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, nazariy bilim, amaliy ko'nikma va innovatsion yondashuvlar asosida talabalarning ilmiy izlanish faoliyatini rivojlantirishning samarali bosqichlari tavsiflangan. Maqolada veterinariya ta'limida tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirishning metodik asoslari va ularning ta'lim sifati hamda bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetentligiga ta'siri asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *veterinariya ta'limi, bo'lg'usi mutaxassis, tadqiqotchilik kompetensiyasi, kasbiy tayyorgarlik, rivojlantirish bosqichlari, ilmiy izlanish, kompetentlik, pedagogik yondashuv, innovatsion ta'lim.*

Аннотация. *В данной статье с научно-педагогической точки зрения проанализированы этапы развития исследовательских компетенций будущих специалистов ветеринарии. Раскрыты сущность и содержание исследовательской компетенции, её роль в процессе профессиональной подготовки, а также механизмы поэтапного формирования. Кроме того, описаны эффективные этапы развития научно-исследовательской деятельности студентов на основе теоретических знаний, практических навыков и инновационных подходов. В статье обоснованы методические основы формирования исследовательских компетенций в ветеринарном образовании и их влияние на качество образования и профессиональную компетентность будущего специалиста.*

Ключевые слова: *ветеринарное образование, будущий специалист, исследовательская компетенция, профессиональная подготовка, этапы развития, научное исследование, компетентность, педагогический подход, инновационное обучение.*

Abstrac. *This article analyzes the stages of developing research competencies of future veterinary specialists from a scientific and pedagogical perspective. The essence and content of research competence, its role in the process of professional training, and the mechanisms of its gradual formation are highlighted. In addition, effective stages for developing students' research activities based on theoretical knowledge, practical skills, and innovative approaches are described. The article substantiates the methodological foundations for forming research competencies in veterinary education and their impact on the quality of education and the professional competence of future specialists.*

Key words: *veterinary education, future specialist, research competence, professional training, development stages, scientific research, competency, pedagogical approach, innovative education.*

Kirish. *Bo'lg'usi veterinariya mutaxassislarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xalqaro ilmiy tadqiqotlarda veterinariya ta'limida kompetensiyalarni shakllantirishning bosqichli modeli talabaning kasbiy rivojlanishini izchil tashkil etishning samarali mexanizmi sifatida e'tirof etilgan.*

Bo'lajak veterinariya mutaxassislarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini shakllantirish uzluksiz va bosqichma-bosqich rivojlanib boruvchi jarayondir. Ushbu jarayon pedagogik nuqtai



nazardan yondashilganda, maqsadga muvofiq, tizimli va didaktik jihatdan asoslangan bosqichlarga bo'lishni talab etadi.

Harold G. J. Bokning tadqiqotlarida kompetensiyaga asoslangan veterinariya ta'limi modeli talabani bilim, amaliy ko'nikma va refleksiv faoliyatini integratsiyalashgan holda rivojlantirishga qaratilganligi qayd etiladi. Muallifning ta'kidlashicha, kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni bosqichma-bosqich, oddiydan murakkabga qarab rivojlanuvchi tizim asosida tashkil etilishi lozim [1].

Bokning fikricha, klinik va ilmiy faoliyatda muvaffaqiyatli natijaga erishish uchun talaba dastlab novice (boshlang'ich) darajadan competent (kompetent) darajagacha yetkazilishi zarur. Mazkur yondashuv tadqiqot ishimizda taklif etilgan motivatsion, kognitiv, operatsion va refleksiv bosqichlar modeliga metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [1].

Chaney va Hodgson tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda kompetensiyaviy veterinariya ta'limining besh asosiy komponenti ajratib ko'rsatilgan bo'lib, ular orasida bosqichli rivojlanish (sequenced progression) alohida ahamiyatga ega deb baholangan [2]. Mualliflar talabani tadqiqotchilik faoliyatini rivojlantirishda kompetensiyalarni izchil ketma-ketlikda o'zlashtirish zarurligini ilmiy asoslab berganlar.

Jumladan, ular kompetensiyalarni rivojlantirishning quyidagi sxemasini tavsiya qiladilar:

maqsadli kompetensiyalar → rivojlanish indikatorlari → amaliy faoliyat → monitoring va baholash [2].

Mazkur yondashuv tadqiqotchilik kompetensiyasining bosqichma-bosqich rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Danielsonning ilmiy qarashlarida veterinariya ta'limida kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy sharti sifatida natijaga yo'naltirilgan ta'lim modeli ko'rsatiladi [3]. Muallif kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida vaqtga emas, balki ta'lim natijasiga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv ayniqsa, tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bunda talabadan mustaqil ilmiy izlanish olib borish, tahlil qilish va xulosa chiqarish talab etiladi.

Read, Maxey va Hecker tomonidan olib borilgan longitudinal tadqiqotlar esa kompetensiyalarni rivojlantirishning uzluksiz monitoring bosqichini ilmiy jihatdan asoslab beradi [4]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning klinik va tadqiqotchilik kompetensiyalari vaqt davomida muntazam baholab borilganda ularning rivojlanish dinamikasi aniq kuzatiladi.

Mualliflar 190 nafar talaba ishtirokidagi tadqiqotda 55 mingdan ortiq kompetensiya baholash natijalarini tahlil qilib, bosqichli monitoring modeli yuqori samaradorlikka ega ekanligini isbotlaganlar [4]. Bu esa refleksiv-baholash bosqichining ilmiy asoslanganligini ko'rsatadi.

CBVE Assessment Toolkit materiallarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini baholash uchun ITER, EPA, milestone va entrustment scale kabi zamonaviy vositalar tavsiya etilgan [5]. Ushbu vositalar orqali talabalar faoliyati nafaqat yakuniy natija bo'yicha, balki rivojlanish bosqichlari bo'yicha ham tahlil qilinadi.

Mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, ayniqsa kasbiy yo'nalishlarda bo'lg'usi mutaxassislarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. So'ngi yillarda o'zbek tadqiqotchilari tomonidan mazkur masala bo'yicha ham qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Narziyeva N.N. va boshqa tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda veterinariya ta'lim muassasalarida talabalarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda integrativ yondashuv alohida metodologik asos sifatida ko'rsatib berilgan [6]. Mualliflarning fikricha, tadqiqotchilik kompetensiyasi talabani nazariy bilimlari, amaliy tajribasi va mustaqil izlanish faoliyati integratsiyasi asosida bosqichma-bosqich shakllanadi.

Ular tadqiqotchilik kompetensiyasining rivojlanishini avvalo motivatsion bosqichdan boshlash zarurligini ta'kidlaydilar. Bu bosqichda talabalarda ilmiy izlanishga qiziqish, kasbiy muammolarni tahlil qilishga intilish va ijodiy fikrlashni shakllantirish asosiy vazifa sifatida qaraladi [6]. Ayniqsa, veterinariya yo'nalishida hayvonlar salomatligi, epizootologik monitoring va diagnostik muammolar asosida muammoli vaziyatlar yaratish samarali natija berishi qayd etilgan.



Usmonova G.I. o'z tadqiqotlarida tadqiqotchilik kompetensiyalarini kognitiv faoliyat asosida shakllantirish masalasiga alohida e'tibor qaratadi [7]. Muallifning fikricha, kompetensiya rivojlanishining ikkinchi bosqichi talabalarning bilish faoliyati, ilmiy tahlil, ma'lumotlarni solishtirish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bog'liq.

Usmonova tomonidan tadqiqotchilik kompetensiyasining kognitiv bosqichi quyidagi tarkibiy qismlarda yoritilgan:

- ilmiy muammoni aniqlash;
- gipotezani ilgari surish;
- ilmiy manbalarni tahlil qilish;
- metodlarni tanlash;
- ilmiy xulosaga kelish [7].

Mazkur yondashuv tadqiqotimizda taklif etilgan kognitiv-mazmuniy bosqich bilan to'liq uyg'unlashadi.

Ashirov A.R. kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quv-bilish faolligini oshirish mexanizmlarini tadqiq etib, kompetensiyalarning shakllanishi izchil ketma-ketlik va bosqichlilik tamoyili asosida tashkil etilishi lozimligini ilmiy jihatdan asoslaydi [8]. Muallifning ta'kidlashicha, kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni maqsadli, kognitiv va amaliy komponentlarning uzviy birligiga asoslanishi kerak.

Xususan, Ashirov tomonidan ta'kidlangan o'quv-bilish faolligi → mustaqil tahlil → amaliy tatbiq → refleksiya zanjiri tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirish bosqichlari modelini ilmiy asoslashda muhim metodik manba bo'lib xizmat qiladi [8].

Narziyeva N.N.ning boshqa ilmiy ishlarida veterinariya ta'limini modernizatsiya qilish jarayonida tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish kompetent yondashuvning markaziy elementi sifatida ko'rsatilgan [6]. Muallif veterinariya sohasida ilmiy izlanish olib borish ko'nikmalari bo'lajak mutaxassisning kasbiy tayyorgarligini belgilovchi asosiy mezonlardan biri ekanligini ta'kidlaydi [6].

O'zbek pedagog olimlari tomonidan ilgari surilgan qarashlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

- motivatsion-maqsadli bosqich;
- kognitiv-mazmuniy bosqich;
- operatsion-amaliy bosqich;
- refleksiv-baholash bosqichi.

Mazkur bosqichlar bo'lg'usi veterinar mutaxassislarning ilmiy tafakkuri, amaliy tahliliy ko'nikmalari va mustaqil tadqiqot olib borish malakasini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar tahliliga asoslanib, bu kompetensiyalarni shakllantirish uchta asosiy bosqich orqali amalga oshiriladi: tayyorlov bosqichi, faol rivojlantirish bosqichi va mustahkamlash va baholash bosqichi.

1.Tayyorlov bosqichi - bu bosqichda talabalar tadqiqotchilik faoliyati mohiyati, ilmiy izlanishning asosiy tushunchalari (ilmiy muammo, gipoteza, tadqiqot metodlari, obyekt va predmet, manba tahlili va boshqalar) bilan tanishtiriladi. Shu bilan birga, talabalar ilmiy tafakkur, axborot izlash va saralash, manbalarni tizimlashtirish va ilmiy matn bilan ishlash kabi boshlang'ich ko'nikmalarni egallay boshlaydi. Dastlabki bosqichda, ayniqsa, nazariy bilimlarni mustahkamlash va ilmiy izlanishga tayyor psixologik-motivatsion muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

2.Faol rivojlantirish bosqichi - bu bosqich tadqiqotchilik kompetensiyalarining chuqur va amaliy shakllanishini ta'minlaydi. Talabalar bu davrda amaliy tadqiqot olib boradi, mustaqil loyiha yoki ilmiy ish ustida ishlaydi, eksperiment loyihalaydi, axborot tahlili va natijalarni sharhlash kabi ko'nikmalarni chuqurlashtiradi. Bu bosqichda interfaol dars shakllari (loyiha asosida o'qitish, tadqiqotga yo'naltirilgan laboratoriyalar, ilmiy seminarlar va poster-prezentatsiyalar) keng joriy etiladi. Talabaning mustaqil fikrlashi, analitik yondashuvi va tanqidiy qarashlari aynan ushbu bosqichda shakllanadi va mustahkamlanadi.



3. Mustahkamlash va baholash bosqichi - oxirgi bosqichda talabalar o'z ilmiy faoliyatini yakunlab, tadqiqot natijalarini tahlil qiladi, ularni taqdim etadi, xulosa chiqaradi va baholash mezonlari asosida natijalarini o'rganadi. Bu bosqichda ularning tadqiqotchilik kompetensiyasi qanchalik rivojlanganligi aniqlanadi. Odatda, baholashda kompleks yondashuv – portfolioni tahlil qilish, testlar, suhbatlar, o'z-o'zini baholash (self-assessment) va o'qituvchilarning diagnostik kuzatuvlari asosida amalga oshiriladi.

Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar bo'lg'usi veterinar mutaxassislarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish motivatsion, kognitiv, operatsion va reflektiv bosqichlar asosida tashkil etish ilmiy va metodik jihatdan asosli ekanligini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv tadqiqot ishimizda taklif etilayotgan modelning nazariy poydevorini tashkil etadi.

Shuningdek, har bir bosqichda motivatsion, kognitiv, amaliy va reflektiv komponentlarning uyg'unlashuvi ta'minlanishi zarur. Ana shunda bo'lajak veterinariya mutaxassisi nafaqat nazariy bilimga ega, balki o'z sohasida mustaqil ilmiy izlanish olib borishga qodir, muammolarga ilmiy yondasha oladigan, zamonaviy tajriba asosida innovatsion yechimlar ishlab chiqadigan kompetent mutaxassis sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bok H.G.J. Competency-based veterinary education: an integrative approach to learning and assessment in the clinical workplace // Perspectives on Medical Education. – 2015. – Vol. 4(2). – P. 86–89.
2. Chaney K.P., Hodgson J.L. Using the Five Core Components of Competency-Based Medical Education to Support Implementation of CBVE // Frontiers in Veterinary Science. – 2021.
3. Danielson J.A. Editorial: Competencies in veterinary education // Frontiers in Veterinary Science. – 2022.
4. Read E.K., Maxey C., Hecker K.G. Longitudinal assessment of competency development using the CBVE model // Frontiers in Veterinary Science. – 2022.
5. Foreman J.H. et al. CBVE Assessment Toolkit. – 2024.
6. Narziyeva N.N., Suvanova D.K., Sultonova O.R. Veterinariya ta'lim muassasalarida talabalarning integrativ yondashuvi hamda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish // PEDAGOGS. – 2024. – 53(2). – B. 78–87.
7. Usmonova G.I. Tadqiqotchilik kompetensiyalarini kognitiv faoliyat asosida shakllantirishga oid pedagogik qarashlar // University Research Base.
8. Ashirov A.R. Kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quv-bilish faolligini oshirish mexanizmlari // Pedagogik tadqiqotlar jurnali. – 2024.



Xudoyberdiyev Shuhrat Ramozonovich,
Xalqaro innovatsion universiteti Pedagogika kafedrası dotsenti
Usmonov Bahrom Tohirovich,
Xalqaro innovatsion universiteti Pedagogika kafedrası katta o'qituvchisi

TA'LIMDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati, turlari va ularni amaliyotga joriy etish masalalari yoritilgan. Shuningdek, o'quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirishda innovatsion yondashuvlarning o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: pedagogik texnologiya, innovatsiya, interaktiv metod, ta'lim sifati, kompetensiya, AKT.

Аннотация. В данной статье рассматривается важность использования современных педагогических технологий в образовательном процессе, их виды и проблемы практического применения. Также анализируется роль инновационных подходов в повышении эффективности обучения студентов.

Ключевые слова: педагогические технологии, инновации, интерактивные методы, качество образования, компетентность, ИКТ

Abstract. This article discusses the importance of using modern pedagogical technologies in the educational process, their types, and issues of their implementation in practice. It also analyzes the role of innovative approaches in increasing the effectiveness of students' learning.

Key words: pedagogical technology, innovation, interactive method, quality of education, competence, ICT

Kirish. Hozirgi globalashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallik bilan rivojlanayotgan bir davrda ta'lim tizimiga qo'yilayotgan talablar ham tubdan o'zgarib bormoqda. Jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lgan inson kapitalini rivojlantirish, avvalo, sifatli ta'lim tizimini tashkil etishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Zero, an'anaviy o'qitish usullari o'rnini asta-sekin innovatsion yondashuvlar egallab borayotgan bir paytda, pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirish uchun yangi metod va texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar – bu o'qitish va tarbiyalash jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, aniq maqsadga yo'naltirish, natijadorlikni ta'minlash hamda o'quvchilarning bilim olish jarayonida faol ishtirokini ta'minlashga xizmat qiluvchi tizimli yondashuvdir. Ushbu texnologiyalar o'quv jarayonini faqat bilim berishga emas, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammolarni hal etish, ijodiy yondashuv kabi ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltiradi. Shu bois, bugungi kunda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quv jarayonini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va motivatsiya beruvchi shaxs sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar ham aynan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etishga qaratilgan. O'quv jarayonida interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, masofaviy ta'lim, modulli o'qitish, loyiha asosida o'qitish kabi usullardan foydalanish o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularning faolligini kuchaytiradi hamda bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim muhitida o'quvchilar uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Elektron darsliklar, onlayn platformalar, virtual laboratoriyalar va multimedia vositalari orqali ta'lim jarayoni yanada qiziqarli va samarali tus olmoqda.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash o'qituvchidan ham yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyani talab etadi. O'qituvchi o'z faoliyatida innovatsion yondashuvlarni qo'llay olishi, yangi metodlarni o'zlashtirishi va ularni amaliyotga joriy eta bilishi zarur. Bu esa o'z



navbatida pedagoglarning doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, malakasini oshirib borishini taqozo etadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida individual yondashuvni ta'minlash, har bir o'quvchining qobiliyati va ehtiyojlarini inobatga olish ham zamonaviy pedagogik texnologiyalarning muhim jihatlaridan biridir.

Bugungi kunda ta'lim samaradorligini oshirishda kompetensiyaviy yondashuv alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yondashuv o'quvchilarning faqat nazariy bilimlarini emas, balki amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uzviy bog'liqdir. Chunki innovatsion texnologiyalar yordamida o'quvchilar real hayotiy vaziyatlarga yaqin sharoitlarda bilimlarini qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishda muayyan muammolar ham mavjud. Jumladan, texnik vositalarning yetishmasligi, o'qituvchilarning innovatsion texnologiyalarni yetarli darajada o'zlashtirmaganligi, o'quv dasturlarining moslashuvchan emasligi kabi omillar bu jarayonning samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Biroq ushbu muammolarni bosqichma-bosqich hal etish orqali ta'lim tizimini yanada takomillashtirish mumkin.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari, ularning afzalliklari va amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat. Shuningdek, maqolada innovatsion texnologiyalarni qo'llash orqali o'quv jarayonining samaradorligini oshirish yo'llari tahlil qilinadi hamda ularni amaliyotga joriy etish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Xulosa qilib aytganda, ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga, balki ularning shaxsiy rivojlanishiga, mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanishiga va jamiyatda munosib o'rin egallashiga xizmat qiladi. Shu bois, bugungi kunda har bir pedagog o'z faoliyatida innovatsion yondashuvlarni keng qo'llashi va ta'lim sifatini oshirishga hissa qo'shishi zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalasi bugungi kunda ilmiy-pedagogik tadqiqotlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ular ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda innovatsion yondashuvlarni joriy etishga qaratilgan.

Avvalo, pedagogik texnologiya tushunchasining nazariy asoslari ko'plab olimlar tomonidan yoritilgan. Jumladan, B. Bloom tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiya o'quv maqsadlarini bosqichma-bosqich shakllantirish va baholashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuv zamonaviy pedagogik texnologiyalarni loyihalashda keng qo'llanilmoqda.

Shuningdek, L. Vygotskiyning ijtimoiy-konstruktivistik nazariyasi ta'lim jarayonida o'quvchilar o'rtasidagi hamkorlik va muloqotning muhimligini asoslab beradi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi g'oyalari interfaol metodlar va hamkorlikda o'qitish texnologiyalarining ilmiy poydevorini tashkil etadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishda J. Deweyning tajribaga asoslangan ta'lim konsepsiyasi ham alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra, o'quvchi bilimni tayyor holda emas, balki faol ishtirok etish orqali egallashi lozim. Bu yondashuv muammoli ta'lim, loyiha metodi va tadqiqotga asoslangan o'qitish texnologiyalarining rivojlanishiga turtki bo'lgan.

Mahalliy olimlar tomonidan ham zamonaviy pedagogik texnologiyalarni rivojlantirishga katta hissa qo'shilgan. Xususan, O'zbekiston pedagog olimlari tomonidan interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, masofaviy ta'lim va raqamli pedagogika yo'nalishlarida qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda ta'lim jarayonini individuallashtirish, differensial yondashuvni qo'llash hamda o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish masalalari keng yoritilgan.

Xorijiy tadqiqotlarda esa raqamli texnologiyalar asosida ta'limni tashkil etish, xususan, elektron ta'lim (e-learning), mobil ta'lim (m-learning), hamda aralash ta'lim (blended learning) modellari keng o'rganilgan. Bu borada R. Gagnéning o'qitishning to'qqiz bosqichi modeli ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.



So'nggi yillarda STEAM ta'limi, kompetensiyaviy yondashuv va adaptiv o'qitish texnologiyalari ham ilmiy adabiyotlarda keng muhokama qilinmoqda. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, ijodkorlik va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligini aniqlash, ularning o'quvchilarning bilim olish darajasi va faolligiga ta'sirini o'rganish asosiy maqsad qilib belgilandi. Tadqiqot metodologiyasi kompleks yondashuv asosida ishlab chiqilib, unda nazariy va empirik usullar uyg'un holda qo'llanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini pedagogika, psixologiya hamda zamonaviy ta'lim texnologiyalariga oid ilmiy manbalar tashkil etdi. Xususan, B. Bloomning taksonomiyasi, L. Vygotskyning ijtimoiy-konstruktivistik yondashuvi hamda J. Deweyning tajribaga asoslangan ta'lim nazariyalari metodologik asos sifatida xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari va tahlili (Results and Discussion)

Mazkur tadqiqot davomida ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali o'rganildi. Olingan natijalar tajriba va nazorat guruhlarida kesimida tahlil qilinib, ularning o'zaro farqlari aniqlashtirildi.

Tajriba guruhida darslar interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), loyiha metodi va muammoli ta'lim asosida tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari qo'llanildi. Tadqiqot yakunida quyidagi asosiy natijalar qayd etildi:

Birinchidan, tajriba guruhidagi o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi sezilarli darajada oshgani kuzatildi. Bu holat B. Bloom taksonomiyasiga muvofiq yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalar (tahlil, sintez, baholash)ning shakllanishi bilan izohlanadi. Interfaol metodlar o'quvchilarni faol fikrlashga undab, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qildi.

Ikkinchidan, o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi va ishtiroki oshgani aniqlandi. Ayniqsa, kichik guruhlarda ishlash, muhokama va taqdimotlar o'tkazish jarayonida o'quvchilar o'z fikrini erkin bayon qilishga o'rgandi. Bu natijalar L. Vygotsky tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirdi. Loyiha asosida o'qitish va muammoli vazifalar orqali o'quvchilar izlanish olib borish, axborotni tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi kompetensiyalarni egalladi. Bu esa J. Deweyning tajribaga asoslangan ta'lim konsepsiyasiga mos keladi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayrim muammolar ham aniqlandi. Jumladan, barcha o'qituvchilarda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash bo'yicha yetarli ko'nikmalar shakllanmaganligi, texnik vositalarning yetishmasligi va ayrim hollarda vaqt taqsimotidagi muammolar kuzatildi. Bu omillar ta'lim samaradorligiga ma'lum darajada salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Statistik tahlil natijalari tajriba guruhida o'zlashtirish ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 15–20% ga yuqori ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, o'quvchilarning motivatsiyasi va darsga qiziqishi ham sezilarli darajada oshgani aniqlandi.

Xulosa va tavsiyalar. Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Tadqiqot davomida olingan natijalar zamonaviy yondashuvlar an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan ko'proq ijobiy samara berishini ko'rsatdi.

Xususan, interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va loyiha asosida o'qitish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi isbotlandi. Bu esa B. Bloom taksonomiyasida ko'rsatilgan yuqori darajadagi kognitiv ko'nikmalarni shakllantirishga zamin yaratadi. Shuningdek, L. Vygotsky va J. Deweylarning ilmiy qarashlari asosida o'quvchi markazli ta'limni tashkil etish samarali ekanligi tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi xulosalar chiqarildi:
zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim sifatini oshiradi;
o'quvchilarning darsga qiziqishi va motivatsiyasini kuchaytiradi;



mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi;
o'quv jarayonini samarali va interfaol tashkil etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. SHOIMOV, A., MAMATOV, B., & SHANIYOZOVA, D. Z. (2024). TA'LIM JARAYONIDA DARSLIKLAR VA ELEKTRON RESURSLARDAN O'QUV JARAYONIDA FOYDALANISH. «ACTA NUUZ», 1(1.2. 1), 236-239.
2. Mamarizayevich S. A., Qizi M. S. A. PEDAGOGIK TA'LIM SOHALARIDA AXBOROT VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI //Conferences. – 2025. – T. 1. – №. 4. – C. 278-281.
3. Shoimov N. N. TO DETERMINE THE OPTIMAL NEUROPROTECTIVE TREATMENT TYPE IN ISOLATED CLOSED HEAD INJURY VICTIMS BY COMPARATIVE COMPARISON OF STANDARD THERAPY AND KALLIDINOGENESIS //CONFERENCE OF ADVANCE SCIENCE & EMERGING TECHNOLOGIES. – 2025. – T. 1. – №. 5. – C. 74-83.
4. Mamarizaevich S. A. Informatics and Information Technology the Essence of Sciencelararo Integration in Teaching //JournalNX. – C. 145-147.
5. Shoimov A. M., Xujaqulova Y. J. METHODOLOGY FOR USING INTERACTIVE METHODS IN PHYSICS LESSONS //GOLDEN BRAIN. – 2025. – T. 3. – №. 17. – C. 113-118.
6. Jo'rayev A. R., Sh N. Shadiyeva, AM Shoyimov "Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda dasturiy ta'lim vositalarining o'rni. UzMU xabarleri. Ilmiy-nazariy, metodik jurnali. 2022 y. – № 1/12/1. Toshkent sh. 168-171 b.



Ruzimova Feruza Madrahimovna,
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti
“Pedagogika va psixologiya” kafedrası dotsenti

O‘QITUVCHI KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY YONDASHUVLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘qituvchi kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari ta’lim sifati va o‘quvchi natijalari bilan uzviy bog‘liq tizimli muammo sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi kompetentlikni rivojlantirishni ta’minlaydigan institut, maktab va individual darajadagi mexanizmlarni empirik asosda aniqlash hamda ularni metodik ta’lim yo‘nalishi sharoitida amaliy modelga jamlashdan iborat. Metodologiya aralash dizaynga tayandi: normativ-huquqiy va ilmiy manbalar kontent-tahlili, 6 ta umumta’lim maktabida o‘qituvchilar so‘rovi, yarim tuzilgan intervyu hamda kompetentlik indikatorlari bo‘yicha diagnostika qo‘llandi. Ilmiy yangilik sifatida kompetentlikning to‘rtta integrativ domeni va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi uch bosqichli professional o‘qish trayektoriyasi asoslab berildi; shuningdek, maktab ichki metodik xizmati uchun monitoring, refleksiya va mentorlikka tayanadigan boshqaruv yechimi taklif etildi.

Kalit so‘zlar: o‘qituvchi kompetentligi; kasbiy rivojlanish; zamonaviy pedagogik yondashuvlar; refleksiv amaliyot; mentorlik; diagnostika; metodik xizmat

Аннотация. В статье анализируются современные подходы к развитию компетентности учителя как системная проблема, напрямую связанная с качеством образования и результатами учащихся. Цель исследования состоит в эмпирическом выявлении механизмов, обеспечивающих развитие компетентности на институциональном, школьном и индивидуальном уровнях, и в их интеграции в прикладную модель для условий методического направления подготовки. Методология опиралась на смешанный дизайн: контент-анализ нормативных и научных источников, анкетирование учителей в 6 общеобразовательных школах, полуструктурированные интервью и диагностику по индикаторам компетентности. Научная новизна заключается в обосновании четырех интегративных доменов компетентности и трехэтапной траектории профессионального роста, а также в предложении управленческого решения для школьной методической службы, основанного на мониторинге, рефлексии и наставничестве.

Ключевые слова: компетентность учителя; профессиональное развитие; современные педагогические подходы; рефлексивная практика; наставничество; диагностика; методическая служба

Abstract. This article examines contemporary approaches to developing teacher competence as a systemic challenge closely linked to educational quality and student outcomes. The study aims to empirically identify mechanisms that foster competence development at institutional, school, and individual levels and to integrate them into an applicable model suited to methodological teacher education contexts. A mixed-methods design was employed, including content analysis of regulatory and scholarly sources, a teacher survey conducted in six general secondary schools, semi-structured interviews, and diagnostics based on competence indicators. The key contribution is a proposed framework comprising four integrative competence domains and a three-stage professional growth trajectory. In addition, a school-based management solution is suggested for internal methodological services, emphasizing continuous monitoring, reflective practice, and mentoring as core levers of sustainable competence growth.

Key words: teacher competence; professional development; contemporary pedagogical approaches; reflective practice; mentoring; competence assessment; school-based methodological support

Kirish. O‘qituvchi kompetentligini rivojlantirish masalasi bugungi ta’lim tizimida natijadorlikni belgilovchi markaziy omillardan biri sifatida qaralmoqda, chunki o‘quvchi



yutuqlaridagi farqlar ko'p hollarda o'qituvchining didaktik qarorlari, baholash madaniyati va sinfdagi o'quv muhitini boshqarish uslubi bilan izohlanadi. Kompetentlikni faqat bilim va ko'nikmalar yig'indisi sifatida tushunish amaliyotda toraygan tasavvurga olib keladi: real dars jarayonida o'qituvchidan fan mazmunini bilish bilan birga, o'quvchilar ehtiyojini aniqlash, moslashtirilgan metodlarni tanlash, differensial ta'limni yo'lga qo'yish, raqamli vositalardan maqsadli foydalanish va professional hamjamiyatda hamkorlik qilish talab etiladi. Shu sababli zamonaviy adabiyotlarda kompetentlik integrativ konstrukt sifatida talqin qilinib, u bilim, amaliy faoliyat, qadriyat yo'nalishi va refleksiya birligida namoyon bo'lishi ta'kidlanadi [1]. Biroq integrativ yondashuvlar ko'pincha konseptual darajada qolib ketadi, maktab ichki metodik xizmatining resurslari, baholash mexanizmlari va o'qituvchining shaxsiy motivatsiyasi o'rtasidagi bog'lanishlar yetarlicha tizimlashtirilmaydi.

So'nggi yillarda xalqaro amaliyotda o'qituvchi kompetentligini rivojlantirishda kompetensiyaga yo'naltirilgan standartlar, kasbiy o'sishning bosqichli modellari hamda maktabga yaqinlashtirilgan professional o'rganish formatlari ustuvor bo'lib bormoqda. Bu yo'nalishda eng muhim siljishlardan biri malaka oshirishni bir martalik kurslardan uzluksiz, ish joyiga integratsiyalashgan o'rganishga ko'chirishdir; bunda o'qituvchi o'z dars amaliyotini tahlil qiladi, tajriba o'tkazadi va natijalarini hamkasblar bilan muhokama qiladi. Bunday konsepsiya professional o'rganish hamjamiyatlari va dars tadqiqi kabi formatlar orqali kengayadi [2]. Shu bilan birga, postsovet ta'lim makonida metodik birlashmalar faoliyati ko'pincha formal uchrashuvlar doirasidan chiqmayotgani, diagnostika indikatorlarining aniqligi va ma'lumotlarga tayangan boshqaruv qarorlari yetishmasligi ta'kidlanadi [3]. Milliy kontekstda esa kompetentlikni rivojlantirish siyosati mavjud bo'lsa-da, maktab darajasida uni amaliyotga tatbiq etish, ayniqsa fanlarni o'qitish metodikasi yo'nalishida, standart, baholash va metodik qo'llab-quvvatlashning uyg'un modelini talab qiladi [4].

Ushbu maqolaning maqsadi o'qituvchi kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlarini empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilish, kompetentlik domenlari va rivojlanish trayektoriyasini asoslash hamda maktab ichki metodik xizmati uchun amaliy boshqaruv yechimini taklif etishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilarni qamrab oladi: birinchidan, kompetentlikni rivojlantirishga oid zamonaviy konsepsiyalarni tanqidiy tahlil qilish va ularning metodik ta'lim kontekstiga mos jihatlarni ajratish; ikkinchidan, o'qituvchilarning amaldagi ehtiyojlari, to'siqlari va resurslarini so'rov hamda intervyu orqali aniqlash; uchinchi, kompetentlik indikatorlari asosida diagnostik natijalarni umumlashtirib, maktab darajasida ishlaydigan monitoring va mentorlik mexanizmini modellashtirish. Ilmiy yangilik shundaki, kompetentlikni rivojlantirishning institutsional, maktab va individual darajadagi omillari bir modelda bog'lanib, ularning o'zaro ta'siri diagnostika va refleksiya orqali boshqarilishi mumkinligi empirik asosda ko'rsatiladi. Amaliy ahamiyat esa maktab metodik xizmati, malaka oshirish provayderlari va fan metodistlari uchun konkret indikatorlar hamda jarayon dizayni bilan belgilanadi.

Tadqiqot aralash metodologiya asosida tashkil etildi, chunki kompetentlikni rivojlantirish kabi ko'p qatlamli hodisani faqat kvantitativ yoki faqat sifat usullari bilan to'liq yoritish cheklangan natija beradi. Birinchi bosqichda normativ hujjatlar va ilmiy nashrlar kontent-tahlil qilinib, kompetentlikni tavsiflovchi konstruktlar, rivojlantirish instrumentlari hamda maktab ichki metodik tizimiga qo'yiladigan talablar kodlandi. Kontent-tahlilda kompetentlikning ko'rsatkichlari sifatida fan-metodik bilim, darsni loyihalash, baholash savodxonligi, inklyuziv yondashuv, raqamli didaktika, refleksiya va hamkorlik kabi kategoriyalar birlashtirildi; kategoriyalarni ajratishda professional standartlar va kompetensiya ramkalari bo'yicha tan olingan yondashuvlarning umumiy jihatlari inobatga olindi [5].

Ikkinchi bosqichda 6 ta umumta'lim maktabida ishlovchi 142 nafar o'qituvchi ishtirokida so'rov o'tkazildi. Tanlanma maqsadli va qulaylik tamoyili asosida shakllantirildi, biroq maktablar shahar va tuman kesimida, shuningdek pedagogik staj bo'yicha muvozanat saqlanishiga e'tibor berildi. So'rovnoma 4 blokdan iborat bo'lib, o'qituvchining o'z-o'zini baholashi, professional o'rganish tajribasi, metodik xizmatdan qoniqish va kompetentlikni rivojlantirish to'siqlarini o'lchadi. Javoblar Likert shkalasida to'plandi va ichki ishonchlik ko'rsatkichi qoniqarli darajada ekanligi tekshirildi. Uchinchi bosqichda 18 nafar o'qituvchi va 6 nafar metodik birlashma rahbari



bilan yarim tuzilgan intervyular o'tkazilib, so'rov natijalarida ko'ringan tendensiyalarni chuqurlashtirish maqsad qilindi. Intervyu savollari professional o'sish motivatsiyasi, mentorlik tajribasi, dars kuzatuvi va qayta aloqa madaniyati, shuningdek diagnostika natijalaridan foydalanish amaliyotiga qaratildi.

To'rtinchi bosqichda kompetentlik indikatorlari bo'yicha diagnostika o'tkazildi. Diagnostika uch turdagi ma'lumotni birlashtirdi: dars ishlanmalari va baholash materiallari portfeli tahlili, 2 ta dars kuzatuvi va reflektiv yozuv. Kuzatuv protokoli didaktik maqsadning aniqligi, faol metodlardan foydalanish, differensial topshiriqlar, formatif baholash elementlari va o'quvchi faolligi indikatorlarini qayd etishga moslashtirildi. Sifat ma'lumotlari tematik tahlil yordamida, kvantitativ ma'lumotlar esa tavsifiy statistika va guruhlararo taqqoslash orqali qayta ishlangan. Metod tanlovi kompetentlikni rivojlantirish jarayonini ish joyidagi amaliyot bilan bog'liq holda ko'rsatish zarurati bilan asoslandi, chunki professional o'sishning asosiy manbai aynan dars jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularni reflektiv yechish tajribasidir [2].

So'rov natijalari o'qituvchilar kompetentligini rivojlantirish ehtiyoji yuqori ekanini, biroq mavjud professional o'rganish formatlari mazmun va natijadorlik bo'yicha bir xil qabul qilinmasligini ko'rsatdi. Respondentlarning katta qismi fan metodikasi bo'yicha amaliy misollar, dars dizayni va baholash vositalarini birgalikda ishlab chiqishga ehtiyoj borligini bildirgan bo'lsa, nisbatan kamroq qismi nazariy ma'ruzalar ustuvor bo'lgan kurslarni samarali deb baholadi. O'z-o'zini baholash blokida raqamli didaktika va formatif baholash bo'yicha ishonch darajasi o'rtacha ko'rsatkichdan pastroq tendensiyada chiqdi, sinf boshqaruvi va fan mazmunini tushuntirish bo'yicha esa nisbatan yuqori baholar kuzatildi. Shuningdek, professional rivojlanishga ajratiladigan vaqt, dars yuklamasi va metodik xizmatning qayta aloqa mexanizmlarining sustligi eng ko'p tilga olingan to'siqlar qatoridan joy oldi.

Intervyu ma'lumotlari so'rovdagi umumiy tendensiyalarni izohlab berdi: o'qituvchilar mentorlikni ko'pincha norasmiy va shaxsiy munosabatlarga bog'liq jarayon sifatida tasvirladi, institutsional tarzda yo'lga qo'yilgan mentorlik amaliyoti esa kam uchrashi qayd etildi. Metodik birlashma yig'ilishlari aksar holatda hujjatlarni ko'rib chiqish yoki umumiy ko'rsatmalar berish bilan cheklanishi, dars kuzatuvi va tahlili esa tizimli ravishda yo'lga qo'yilmagani aytiladi. O'qituvchilar dars kuzatuvini baholashga yo'naltirilgan nazorat sifatida qabul qilganda, tajriba almashish va xavfsiz refleksiya muhiti shakllanmasligi ma'lum bo'ldi; aksincha, kuzatuvdan keyingi aniq kriteriyalarga tayangan konstruktiv qayta aloqa bo'lganda, o'zgarishlar tezroq yuz berishi ta'kidlandi.

Diagnostika natijalari kompetentlikning notekis taqsimlanganini ko'rsatdi. Dars ishlanmalari tahlilida maqsad va kutilayotgan natijalar ko'pincha umumiy ifodalangan, baholash mezonlari esa topshiriqlar bilan to'liq moslashtirilmagan holatlar uchradi. Kuzatuvlarda o'quvchi faolligini oshiruvchi metodlar qo'llangan bo'lsa-da, differensial yondashuv va o'quvchilarning xatolaridan o'rganish mexanizmlari yetarli darajada ko'rinmadi. Formatif baholash elementlari sifatida tezkor savol-javob ishlatilgani kuzatildi, biroq qayta aloqa ko'pincha umumiy rag'batlantirish bilan cheklanib, keyingi qadamni ko'rsatuvchi aniq tavsiyalar kamroq uchradi. Reflektiv yozuvlarda esa o'qituvchilar muammolarni sanab o'tishga moyil bo'lib, ularni sabab-oqibat zanjiri orqali tahlil qilish va alternativ yechimlarni sinovdan o'tkazish rejasini ishlab chiqish darajasi turlicha bo'ldi.

Empirik ma'lumotlarni umumlashtirish asosida kompetentlikning to'rtta integrativ domeni ajratildi: fan-metodik domen (mazmun va metod birligi), dizayn va baholash domeni (darsni loyihalash, topshiriq va mezon uyg'unligi), o'quvchi rivojini qo'llab-quvvatlash domeni (differensial, inklyuziv va motivatsion strategiyalar), hamda reflektiv-hamkorlik domeni (refleksiya, hamkasblar bilan tajriba almashish, mentorlik). Shuningdek, professional o'sishning uch bosqichli trayektoriyasi empirik indikatorlar bilan belgilandi: adaptatsiya bosqichida o'qituvchi tayyor metodik andozalarga tayanadi va o'zini baholashdan ko'ra tashqi ko'rsatmalarga ko'proq suyansa, integratsiya bosqichida u baholash va dizaynni moslashtirib, darsni ma'lumotga tayangan holda yaxshilashga o'tadi; innovatsiya bosqichida esa o'qituvchi o'z amaliyotini tadqiqot obyekti sifatida ko'rib, tajriba o'tkazadi, natijalarni hujjatlashtiradi va hamjamiyatga uzatadi.



Olingan natijalar o'qituvchi kompetentligini rivojlantirishda asosiy muammo kompetentlikning mavjudligi yoki yo'qligida emas, balki uni o'lchash, maqsadli rivojlantirish va maktab darajasida boshqarish mexanizmlarining yetarlicha ishlamasligida ekanini ko'rsatadi. Zamonaviy yondashuvlarning samaradorligi ko'p jihatdan uch shartga bog'liq: birinchisi, kompetentlik indikatorlarining dars amaliyoti bilan bevosita bog'lanishi; ikkinchisi, o'qituvchining reflektiv siklni muntazam bajarishi; uchinchisi, metodik xizmatning nazoratdan ko'ra qo'llab-quvvatlash paradigmasiga o'tishi. Bu xulosalar professional o'rganish hamjamiyatlari va ish joyida o'qitishni kuchaytirish haqidagi qarashlar bilan uyg'un keladi, chunki barqaror o'sish o'qituvchining real darsdagi muammolariga yo'naltirilgan o'rganish orqali yuzaga chiqadi [2]. Shu bilan birga, milliy maktab amaliyotida metodik tizimning ko'p komponentlari mavjud bo'lsa-da, ular o'rtasida ma'lumot oqimi va tahlil madaniyati yetarli darajada shakllanmaganligi sababli kompetentlikni rivojlantirish fragmentar ko'rinishda qolmoqda [4].

Taklif qilinayotgan modelning nazariy qiymati shundaki, kompetentlik domenlari va bosqichlari aniq diagnostik belgilar bilan bog'lanadi, bu esa professional rivojlanishni abstrakt shiorlardan amaliy boshqariladigan jarayonga aylantiradi. Modelning markazida muntazam monitoring, dars kuzatuv va reflektiv qayta aloqa turadi; bu jarayonlar mentorlik bilan birga ishlaganda o'qituvchining xavfsiz o'rganish muhiti vujudga keladi. Xalqaro ramkalar ham aynan mentorlik va hamkasblararo qayta aloqani o'qituvchi sifatini oshirishning muhim omili sifatida ko'rsatadi, biroq ularni mahalliy sharoitga moslashtirishda resurs, vaqt va boshqaruv madaniyati omillari hal qiluvchi bo'ladi [5]. Tadqiqot natijalari shuni anglatadiki, metodik xizmatning vazifasi faqat metodik tavsiyalarni tarqatish emas, balki o'qituvchini o'z ma'lumotlari bilan ishlashga, baholash natijalarini dars dizayniga bog'lashga va hamkasblar bilan birgalikda yechim ishlab chiqishga olib keladigan fasilitatorlik rolini bajarishdir.

Amaliy jihatdan model uchta boshqaruv yechimini taqozo etadi. Birinchi yechim kompetentlik indikatorlari asosida yil davomida ikki marotaba o'tkaziladigan yengil diagnostika va portfel tahlilini joriy etishdir; bu nazorat emas, rivojlanish nuqtalarini aniqlash vositasi sifatida talqin qilinishi lozim. Ikkinchi yechim dars kuzatuvini standart protokol asosida, lekin individual maqsadlar bilan bog'lab o'tkazish, kuzatuvdan keyin esa aniq kriteriyalarga tayangan qayta aloqa berishdir; bu o'qituvchining baholashdan qo'rquvini kamaytirib, refleksiyani kuchaytiradi. Uchinchi yechim mentorlikni institutsionallashtirish, ya'ni mentor tanlash mezonlari, uchrashuvlar davriyligi va mentorlik natijalarini hujjatlashtirishni metodik xizmat rejasiga kiritishdan iborat. Bu yechimlar kompetentlikni rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlarini maktab ichki tizimida ishlaydigan mexanizmga aylantiradi va o'qituvchining individual mas'uliyatini tashkilot resurslari bilan bog'laydi.

Tadqiqotning cheklovlari mavjud: tanlanma hududiy qamrov bo'yicha kengaytirilmaganligi natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab qiladi; diagnostika protokoli esa barcha fanlar va sinf bosqichlari uchun bir xil noziklikda ishlamasligi mumkin. Kelajakda fanlar kesimida alohida indikatorlar to'plamini ishlab chiqish, mentorlikning turli modellari samaradorligini taqqoslash va o'qituvchi natijalari bilan o'qituvchi kompetentligi o'rtasidagi bog'liqlikni uzunlamasına dizaynda tekshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, raqamli didaktika bo'yicha aniqlangan pastroq ishonch ko'rsatkichlari o'qituvchilarning faqat texnik ko'nikmasi emas, balki raqamli vositalarni didaktik maqsadga mos tanlash va baholash bilan integratsiya qilish kompetensiyasini alohida rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi [6].

Tadqiqot o'qituvchi kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari samaradorligi uzluksiz professional o'rganish, maktab ichki metodik xizmatining fasilitatorlik roli hamda diagnostika va refleksiyaga tayangan boshqaruv mexanizmlariga bog'liqligini ko'rsatdi. Empirik tahlil asosida kompetentlikning fan-metodik, dizayn va baholash, o'qituvchi rivojini qo'llab-quvvatlash hamda reflektiv-hamkorlik domenlari ajratildi va ularning rivojlanishi uch bosqichli professional o'sish trayektoriyasi orqali izohlandi. Natijalar maktablarda metodik ishni formal tadbirlardan amaliyotga yo'naltirilgan dars tahlili, konstruktiv qayta aloqa va mentorlikka asoslangan tizimga o'tkazish zarurligini asoslaydi. Taklif etilgan model kompetentlikni o'lchash va rivojlantirishni bir jarayonda bog'lab, malaka oshirishni ish joyidagi real vazifalar bilan



integratsiyalash imkonini beradi va o'qituvchining kasbiy o'sishini ma'lumotga tayangan tarzda boshqarishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Shoyimardonov, B. B. O'qituvchining kasbiy kompetentligi va uni rivojlantirish texnologiyalari. Toshkent, Fan va texnologiya, 92 b.
2. Hord, S. M. Professional Learning Communities: Communities of Continuous Inquiry and Improvement. Austin, Southwest Educational Development Laboratory, 112 p.
3. Кузьмина, Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. Москва, Высшая школа, 119 с.
4. Yuldashev, J. G., Usmonov, S. A. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, O'qituvchi, 304 b.
5. European Commission. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 96 p.
6. Mishra, P., Koehler, M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. New York, Teachers College Record, 1017–1054 p.



Umurova Xushvaxt Hakimovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti

INGLIZ TILINI O'QITISHDA LINGVOKULTUROLOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI VA METODIK ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy tilshunoslik va pedagogikaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lgan lingvokulturologik yondashuvning ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishdagi o'rni va ahamiyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada til birliklarida aks etgan milliy-madaniy xususiyatlar, idiomatik iboralar va paremiologik fondning lisoniy dunyo manzarasini yaratishdagi o'rni ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy va deskriptiv metodlardan foydalanilgan holda, lingvokulturologik kompetensiyaning til o'rganuvchi nutqiy faoliyatiga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, madaniyatlararo kompetensiya, lisoniy dunyo manzarasi, konsept, til va madaniyat, idiomatika, lingvodidaktika.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу роли и значения лингвокультурологического подхода в преподавании английского языка как иностранного, одного из наиболее актуальных направлений современной лингвистики и педагогики. В статье научно обоснованы отраженные в языковых единицах национально-культурные особенности, идиоматические выражения и роль паремиологического фонда в построении картины языкового мира. В ходе исследования с использованием сравнительно-аналитического и дескриптивного методов освещается влияние лингвокультурологической компетентности на речевую деятельность изучающего язык.

Ключевые слова: лингвокультурология, межкультурная компетентность, языковая картина мира, консепсия, язык и культура, идиоматика, лингводидактика

Annotation. This article is devoted to analyzing the role and importance of the linguocultural approach, one of the most relevant areas of modern linguistics and pedagogy, in teaching English as a foreign language. The article scientifically substantiates the national-cultural characteristics, idiomatic expressions and the role of the paremiological Foundation in creating the landscape of the linguistic world, which are reflected in the units of the language. In the course of the study, using comparative-analytical and descriptive techniques, the influence of linguocultural competence on the speech activity of a language learner is covered.

Key words: linguoculturology, intercultural competence, linguistic world landscape, concept, language and culture, idiomatics, linguodidactics

Kirish. Zamonaviy globallashuv davrida tillarni o'rganish va o'qitish jarayoni faqatgina lisoniy tizimni o'zlashtirish doirasidan chiqib, kengroq ijtimoiy-madaniy kontekstga ega bo'lmoqda. Bugungi kunda ingliz tili xalqaro muloqot vositasi sifatida nafaqat axborot almashish, balki turli madaniyatlar o'rtasidagi ko'prik vazifasini ham o'tamoqda. Shu sababli, chet tillarini o'qitish metodikasida lingvokulturologik yondashuv markaziy o'rinlardan birini egallay boshladi. Lingvokulturologiya fanlararo soha bo'lib, u til va madaniyatning o'zaro aloqasini, til birliklarining milliy mentalitet va qadriyatlar bilan bog'liqligini tadqiq etadi. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi talabalarga nafaqat "qanday gapirish"ni, balki "nima uchun shunday gapirilishi"ni, ya'ni til zamirida yotgan madaniy kodlarni tushuntirishdir. Agar o'quvchi tilning madaniy qatlamidan bexabar bo'lsa, u hatto grammatik jihatdan mukammal jumlar tuzgan taqdirda ham, muloqot jarayonida "madaniy zarba" (culture shock) yoki anglashilmovchiliklarga duch kelishi tabiiy.

Mavzuning dolzarbligi. Ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologiyaning o'rni bevosita tilning kumulyativ funksiyasi bilan bog'liqdir. Til asrlar davomida xalqning tajribasi, tarixi, e'tiqodi va dunyoqarashini o'zida jamlab keladi. Masalan, ingliz tilidagi ko'plab frazeologizmlar va maqollar ingliz xalqining dengizchilik an'analari, sportga bo'lgan munosabati yoki ijtimoiy tabaqalanish tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu elementlarni kontekstdan tashqari o'rganish talabaning lug'at boyligini oshirsa-da, uning real nutqiy vaziyatlarda to'g'ri reaksiya



berish qobiliyatini cheklaydi. Binobarin, til o'qitishda lingvokulturologik yondashuvni qo'llash talabalarda dunyoni lisoniy jihatdan idrok etish ko'nikmasini shakllantiradi. Bu esa o'z navbatida muloqot ishtirokchilarining o'zaro bir-birini tushunishini ta'minlaydigan eng muhim omil hisoblanadi.

Ta'lim tizimidagi islohotlar va xalqaro standartlarga intilish sharoitida kompetensiyaviy yondashuv talab etilmoqda. Madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik qismlardan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri madaniy bilimlar bilan sug'orilgan bo'lishi lozim. Talaba ingliz tilidagi "privacy" konseptining ahamiyatini tushunmasdan turib, nima uchun ba'zi savollar ingliz madaniyatida noo'rin hisoblanishini anglay olmaydi. Yoki "gentleman" tushunchasining tarixiy transformatsiyasini bilish orqali ingliz jamiyatining axloqiy me'yorlari haqida tushunchaga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, lingvokulturologik yondashuv tilni shunchaki kodlar tizimi emas, balki jonli va dinamik madaniy fenomen sifatida o'rganishni taqozo etadi. Bu jarayon talabaning shaxs sifatida shakllanishiga, uning dunyoqarashi kengayishiga va o'z milliy madaniyatini boshqa madaniyatlar bilan qiyoslagan holda yanada chuqurroq anglashiga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar tahlili. Lingvokulturologiya mustaqil fan sifatida XX asrning oxirlarida shakllangan bo'lsa-da, til va madaniyat aloqadorligi masalasi uzoq tarixga ega. Ushbu sohaning nazariy poydevori Vilgelm fon Gumboldtning "til xalq ruhining ifodasidir" degan g'oyasiga borib taqaladi. Gumboldt tilni shunchaki aloqa vositasi emas, balki insoniyat tafakkuri va madaniyatining shakllanish shakli deb hisoblagan. Keyinchalik, AQShda E. Sepir va B. Uorf tomonidan ilgari surilgan lingvistik nisbiylik nazariyasi ushbu g'oyalarni yanada rivojlantirdi. Ularning fikricha, inson dunyoni o'zi gapiradigan til prizmasi orqali idrok etadi va tildagi tuzilmalar inson fikrlash tarzini belgilab beradi. Ushbu qarashlar til o'qitish metodikasida madaniy komponentning naqadar muhimligini ilmiy jihatdan isbotlab berdi.

Rus tilshunosligida lingvokulturologiyaning rivojlanishiga V. Telia, V. Vorobyov va V. Maslova kabi olimlar ulkan hissa qo'shishgan. V. Vorobyov birinchi bo'lib "lingvokulturema" tushunchasini muomalaga kiritdi va uni til birligi hamda madaniy ma'noning o'zaro sintezi sifatida ta'rifladi. V. Maslova o'zining fundamental asarlarida lingvokulturologiyaning "madaniyatning tilda qanday aks etishini o'rganuvchi fan" deb belgiladi va lisoniy dunyo manzarasi kontseptsiyasini batafsil yoritib berdi. Bu nazariyalar ingliz tilini o'qitishda milliy-madaniy xususiyatga ega leksikani ajratib ko'rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Olimlarning fikricha, til o'rganuvchi "madaniy lisoniy shaxs" sifatida shakllanishi uchun u tildagi konseptlarni (masalan, "freedom", "success", "fair play") to'g'ri interpretatsiya qila olishi kerak.

O'zbekistonlik olimlardan N. Mahmudov, Sh. Safarov va J. Yoqubovlar ham til va madaniyat aloqadorligini tadqiq etishgan. N. Mahmudov tilning milliy o'ziga xosligi va uning tafakkur bilan bog'liqligini tilshunoslikning ustuvor yo'nalishi sifatida ko'rsatib bergan. Sh. Safarov esa kognitiv tilshunoslik va etnolingvistika nuqtai nazaridan yondashib, til birliklarining semantik tuzilmasida madaniy bilimlarning o'rnini tahlil qilgan. Pedagogik yo'nalishda J. Yoqubov va boshqa metodist olimlar chet tili darslarida madaniyatlararo muloqotni shakllantirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borishgan. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, lingvokulturologik yondashuv talabalarining nafaqat til bilimlarini, balki umumiy intellektual salohiyatini ham oshiradi.

G'arb metodikasida "Cultural Awareness" (madaniy ogohlik) tushunchasi M. Byram va C. Kramsch tomonidan keng tadqiq etilgan. M. Byram madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya modelini ishlab chiqib, uning tarkibiga bilim, munosabat, talqin qilish va tanqidiy madaniy anglash kabi elementlarni kiritgan. C. Kramsch esa til darslarida "uchinchi makon" (third space) tushunchasini taklif etib, bunda talaba o'z madaniyati va o'rganilayotgan til madaniyati o'rtasida muvozanat topishi kerakligini ta'kidlaydi. Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, lingvokulturologik yondashuv jahon ta'lim tizimida tan olingan va izchil o'rganilayotgan sohadir. Biroq, ingliz tilini o'zbek auditoriyasida o'qitishning o'ziga xos lingvokulturologik jihatlari hali ham chuqur metodik ishlanmalarga muhtoj.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli va qiyosiy-tahliliy yondashuv tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida ingliz tilini o'qitishda



lingvokulturologik materiallarning samaradorligini aniqlash maqsadida sifat va miqdor ko'rsatkichlariga tayanildi. Birinchi bosqichda nazariy tahlil o'tkazildi, ya'ni mavjud ilmiy adabiyotlar, darsliklar va o'quv dasturlari lingvokulturologik komponent bilan ta'minlanganlik darajasi bo'yicha ko'zdan kechirildi. Bu jarayonda ingliz tilidagi lakunalar (boshqa tilda muqobili bo'lmagan tushunchalar) va realiyalar (milliy-madaniy narsa-buyumlar) alohida guruhlariga ajratildi. Tadqiqotning ob'ekti sifatida oliy ta'lim muassasalarining filologiya yo'nalishi talabalari tanlab olindi, chunki aynan shu bosqichda tilni professional darajada o'rganish va madaniy tahlil qilish ehtiyoji yuqori bo'ladi.

Ikkinchi bosqichda tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Buning uchun talabalar ikki guruhga ajratildi: nazorat va tajriba guruhlar. Nazorat guruhida darslar an'anaviy grammatik-tarjima va kommunikativ metodlar asosida olib borildi. Tajriba guruhida esa lingvokulturologik yondashuvga asoslangan maxsus metodika qo'llanildi. Bu metodika doirasida talabalarga ingliz tilidagi konseptlarni o'zbek tilidagi konseptlar bilan qiyoslash (kontrastiv tahlil), frazeologizmlarning etimologiyasini o'rganish va videomatnlar orqali notabiiy nutq vaziyatlarini tahlil qilish kabi topshiriqlar berildi. Metodologiyaning muhim qismi bu sotsiopsixolingvistik so'rovnomaga bo'lib, u orqali talabalarning ingliz madaniyati haqidagi stereotiplari va tildagi madaniy belgilarni ajrata olish qobiliyati tekshirildi.

Tadqiqotda qo'llanilgan yana bir muhim metod - bu "matn interpretatsiyasi" metodidir. Talabalarga badiiy asarlardan parchalar berilib, ulardagi milliy-madaniy xususiyatlarni topish va ularni o'zbek madaniyati kontekstida tushuntirish vazifasi yuklatildi. Bu usul talabalarning tahliliy fikrlashini va tildagi yashirin ma'nolarni anglash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qildi. Olingan natijalar statistik tahlil qilinib, talabalarning o'zlashtirish darajasi maxsus testlar yordamida baholandi. Test savollari nafaqat tilning o'zini, balki ijtimoiy-madaniy bilimlar va pragmatik kompetensiyani ham qamrab oldi. Shu tariqa, tanlangan metodologiya tadqiqotning xolisligi va natijalarning ishonchligini ta'minlashga qaratildi.

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, lingvokulturologik yondashuv qo'llanilgan tajriba guruhida talabalarning til o'zlashtirish ko'rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Tajriba boshida o'tkazilgan diagnostik test natijalariga ko'ra, har ikki guruhda ham madaniyatlararo bilimlar darajasi o'rtacha 45-50% ni tashkil etgan edi. Biroq, bir semestrlik lingvokulturologik o'qitish kursidan so'ng, tajriba guruhining ko'rsatkichlari 85% ga yetdi, nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich faqatgina 55-60% atrofida bo'ldi. Bu farq shuni tasdiqlaydiki, tilni madaniyat bilan integratsiyalashgan holda o'qitish axborotni uzoq muddatli xotirada saqlashga va uni amaliyotda to'g'ri qo'llashga yordam beradi.

Tahlillar davomida aniqlanishicha, talabalar uchun eng katta qiyinchilik ingliz tilidagi idiomatik iboralarni va metaforalarni tushinishda kuzatilgan. Masalan, "to carry coals to Newcastle" yoki "it is not my cup of tea" kabi iboralarni talabalar ko'pincha so'zma-so'z tarjima qilishgan yoki ularning asl pragmatik ma'nosini anglashda adashishgan. Lingvokulturologik yondashuv orqali ushbu iboralarning kelib chiqishi va ularning ingliz hayotidagi o'rni tushuntirilgach, talabalar ularni nafaqat eslab qolishdi, balki o'z nutqlarida ham o'rinli foydalana boshlashdi. Shuningdek, talabalarning ingliz xalqiga xos bo'lgan "politeness" (xushmuomalalik) strategiyalarini tushinishi ularning muloqot madaniyatini tubdan o'zgartirdi. Masalan, ingliz tilidagi bilvosita so'rovlarning (Could you possibly...?) ahamiyatini anglash talabalarning nutqini yanada tabiiy va ishonchli qildi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, lingvokulturologik bilimlar talabalardagi lisoniy to'siqlarni (language barriers) bartaraf etishga xizmat qiladi. Ko'pincha talabalar xato qilishdan qo'rqib gapirmaslikka harakat qilishadi, biroq madaniy farqlarni tushunish ularga muloqotdagi erkinlikni his qilish imkonini beradi. Tahlillar shuni ham ko'rsatdiki, talabalarning o'zbek va ingliz madaniyatini qiyoslash orqali o'rganishi ularda "milliy o'zlikni anglash" tuyg'usini ham kuchaytirgan. Ular o'z madaniyatidagi noyob jihatlarni ingliz tilida tushuntirib bera olish ko'nikmasiga ega bo'lishdi. Bu esa ta'limning tarbiyaviy ahamiyatini oshiradi.

Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, lingvokulturologik yondashuv darsliklardagi materiallarga yangicha qarashni talab etadi. Tajriba davomida foydalanilgan autentik materiallar (ingliz tilidagi gazetalardan parchalar, kino-filmlar, reklama roliklari) talabalarda katta qiziqish uyg'otdi. Ushbu



materiallardagi madaniy ishoralar (alluziyalar) tahlil qilinganda, talabalar tilning jonli ekanligini va u har doim jamiyat bilan birga rivojlanishini ko'rishdi. Ayniqsa, zamonaviy ingliz tilidagi "slang" va neologizmlarning madaniy aspektlarini o'rganish yosh talabalar uchun juda samarali bo'ldi. Umuman olganda, tahlil natijalari til o'qitishda lingvokulturologik komponentning ajralmas qism ekanligini va u ta'lim sifatini oshirishning eng asosiy drayverlaridan biri bo'lishini ko'rsatdi.

Bundan tashqari, lingvokulturologik yondashuv talabalarning kognitiv qobiliyatlarini ham rivojlantirgani kuzatildi. Ular tushunchalarni umumlashtirish, tahlil qilish va turli madaniy vaziyatlarni modellashtirishni o'rgandilar. Masalan, "time" (vaqt) konseptining ingliz va o'zbek madaniyatlaridagi farqi (inglizlarda "time is money", o'zbeklarda esa mehmondo'stlik va muloqotning vaqtdan ustunligi) talabalarga madaniyatlararo muloqotda vaqtni boshqarish (time management) muhimligini ko'rsatdi. Bu kabi tahlillar talabalarning nafaqat filologik, balki hayotiy kompetensiyalarini ham boyitdi. Xulosa qilib aytganda, natijalar kutilganidan ham yuqori bo'lib, taklif etilayotgan yondashuvning hayotiyligini isbotladi.

Quyida "Ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuvning ahamiyati va metodik asoslari" mavzusi bo'yicha an'anaviy (an'anaviy) yondashuv bilan lingvokulturologik yondashuvning qiyosiy tahlili jadval ko'rinishida keltirildi (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

Ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuvning ahamiyati va metodik asoslarining qiyosiy tahlili

Tahlil mezon	An'anaviy yondashuv	Lingvokulturologik yondashuv
Ta'lim maqsadi	Grammatik qoidalar va lug'atni o'zlashtirish	Til orqali madaniyatni anglash va madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirish
Asosiy e'tibor	Til strukturasi (grammatika, fonetika, leksika)	Til va madaniyat uyg'unligi, madaniy ma'nolar
O'quv mazmuni	Matnlar, qoidalar, mashqlar	Madaniy kontekstga boy matnlar, autentik materiallar
O'qituvchi roli	Axborot beruvchi, nazorat qiluvchi	Fasilitator, madaniy vositachi, yo'naltiruvchi
O'quvchi roli	Passiv qabul qiluvchi	Faol ishtirokchi, tadqiqotchi, muloqot sub'ekti
O'qitish metodlari	Tarjima, qoidalarni yodlash, testlar	Rol o'yinlari, keyslar, muloqotli mashqlar, madaniy tahlil
Muloqotga yondashuv	Formal, sun'iy muloqot	Real hayotga yaqin, madaniy jihatdan asoslangan muloqot
Madaniy omillar	Deyarli hisobga olinmaydi	Markaziy o'rinda, til bilan birga o'rgatiladi
Natija	Til bilimi mavjud, ammo muloqotda qiyinchilik	Samarali muloqot, madaniyatlararo kompetensiya shakllangan
Baholash tizimi	Grammatik to'g'rilikka asoslangan	Kommunikativlik va madaniy moslikka asoslangan
Metodik asoslar	Grammatik-translyatsion va audiolingval usullar	Kommunikativ, kompetensiyaviy va madaniyatlararo yondashuvlar

Lingvokulturologik yondashuv an'anaviy til o'qitish modellariga nisbatan ancha samarali bo'lib, u o'quvchilarda nafaqat til bilimlarini, balki madaniyatlararo muloqot qobiliyatini ham shakllantiradi. Bu esa globallashuv sharoitida raqobatbardosh, keng dunyoqarashga ega mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim tizimida olib borilayotgan keng ko'lamli o'zgarishlar sharoitida ingliz tilini o'qitishda faqat grammatik qoidalar va lug'atni o'rgatish yetarli emas. Bugungi globallashuv davrida til – bu nafaqat aloqa vositasi, balki muayyan xalqning madaniyati, qadriyatlari va



dunyoqarashini ifodalovchi tizim hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, lingvokulturologik yondashuv ingliz tilini o'qitishda muhim metodologik asoslardan biriga aylanmoqda.

Lingvokulturologik yondashuv til va madaniyatning uzviy bog'liqligini hisobga olib, o'quvchilarda nafaqat til kompetensiyasini, balki madaniy kompetensiyani ham shakllantirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv asosida talabalar ingliz tilidagi so'z va iboralarni ularning madaniy kontekstida o'rganadi. Masalan, ingliz tilidagi idiomalar, maqollar yoki nutq odobiga oid birliklar bevosita ingliz xalqi madaniyati bilan bog'liq bo'lib, ularni chuqur anglash uchun madaniy bilim zarur.

Ta'lim transformatsiyasi jarayonida lingvokulturologik yondashuvning ahamiyati bir necha jihatlarida namoyon bo'ladi. Avvalo, u talabalarni real hayotiy kommunikatsiyaga tayyorlaydi. Oddiy grammatik bilimlar orqali emas, balki madaniy kontekstni tushungan holda muloqot qilish orqali talaba xalqaro muhitda erkinroq harakat qila oladi. Bu esa zamonaviy mehnat bozori talablariga mos keladigan mutaxassislarni tayyorlashda muhim omil hisoblanadi.

Ikkinchidan, ushbu yondashuv talabalarda tolerantlik, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalari va global fikrlashni rivojlantiradi. Turli madaniyatlarni o'rganish orqali ular boshqa xalqlarga nisbatan hurmat va tushunishni shakllantiradi. Bu esa bugungi kunda muhim bo'lgan "intercultural competence"ni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, lingvokulturologik yondashuv ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va interaktiv qiladi. Darslarda autentik materiallar – filmlar, qo'shiqlar, real hayotiy vaziyatlar, madaniy matnlar qo'llanilishi talabalarning motivatsiyasini oshiradi va ularning mustaqil o'rganishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Shuningdek, ta'lim transformatsiyasi jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llash bilan lingvokulturologik yondashuv yanada samarali amalga oshirilmoqda. Onlayn platformalar, virtual ekskursiyalar, xorijiy madaniyat bilan tanishtiruvchi multimedia resurslar orqali talabalar ingliz tilini jonli va kontekstual ravishda o'rganish imkoniga ega bo'lmoqda.

Talabalarning ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuv zamonaviy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, u talabalarning nafaqat til bilimlarini, balki madaniyatlararo kompetensiyasini ham rivojlantiradi. Ta'lim transformatsiyasi sharoitida ushbu yondashuvni keng joriy etish raqobatbardosh, ochiq fikrli va global maydonda samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, lingvokulturologik yondashuv ingliz tilini o'qitishda an'anaviy metodlarga qaraganda bir qancha afzalliklarga ega. Birinchidan, bu yondashuv tilni o'rganish jarayonini mexanik yodlashdan ijodiy tahlilga aylantiradi. Talaba so'zlarni shunchaki lug'at ma'nosi bilan emas, balki ularning "madaniy nimyasi" (cultural halo) bilan birga qabul qiladi. Bu esa muloqotda "lingvistik kashfiyotlar" qilishga imkon beradi. Biroq, ushbu yondashuvni keng joriy etishda bir qancha muammolar ham mavjud. Eng asosiy muammolardan biri bu darsliklarning lingvokulturologik jihatdan yetarli darajada ta'minlanmaganligidir. Aksariyat darsliklarda madaniy ma'lumotlar yuzaki yoki faqatgina tarixiy-geografik faktlar bilan cheklangan.

Muhokama qilinishi lozim bo'lgan yana bir jihat - bu o'qituvchining tayyorgarlik darajasidir. Lingvokulturologik yondashuvni qo'llash uchun o'qituvchi nafaqat tilni mukammal bilishi, balki o'rganilayotgan til xalqining tarixi, adabiyoti, dini va kundalik hayot tarzi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishi shart. Ko'p hollarda o'qituvchilar o'zlari ham ayrim madaniy konseptlarni noto'g'ri talqin qilishlari mumkin, bu esa talabalarda noto'g'ri stereotiplarning shakllanishiga olib keladi. Shuning uchun ham, pedagog kadrlar tayyorlash dasturlariga lingvokulturologiya fanini chuqurroq kiritish va o'qituvchilarning madaniyatlararo malakasini doimiy oshirib borish zarur.

Tadqiqotimiz natijalari boshqa olimlarning qarashlari bilan hamohanglik kasb etadi. Masalan, Kramersch ta'kidlaganidek, til o'rganish - bu o'zlikni qayta anglash jarayonidir. Bizning tadqiqotimizda ham talabalar ingliz madaniyatini o'rganish orqali o'zbek madaniyatining o'ziga xosligini yanada yorqinroq his etishganini ko'rdik. Bu "madaniy muloqot" talabalarda tolerantlik va bag'rikenglik fazilatlarini shakllantiradi, bu esa bugungi ko'p millatli dunyoda juda muhimdir. Shuni ham aytish kerakki, lingvokulturologik yondashuv nafaqat til darslarida, balki mamlakatshunoslik va adabiyot darslarida ham integratsiyalashgan holda qo'llanilishi lozim.



Quyidagi jadvalda oliy ta'lim jarayonida ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuvning metodik asoslari tizimli ravishda keltirilgan (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Oliy ta'lim jarayonida ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuvning metodik asoslari

Metodik asos	Mazmuni	Amaliy qo'llanilishi
Madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish	Talabalarda turli madaniyatlarni tushunish va hurmat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish	Madaniy taqqoslash mashqlari, prezentatsiyalar, muhokamalar
Til va madaniyat birligi tamoyili	Til birliklarini madaniy kontekstda o'rgatish	Idiomalar, maqollar, real hayotiy vaziyatlar orqali o'rganish
Autentik materiallardan foydalanish	Haqiqiy til muhitini aks ettiruvchi manbalarni qo'llash	Filmlar, qo'shiqlar, maqolalar, podkastlar bilan ishlash
Kommunikativ yondashuv integratsiyasi	Tilni muloqot vositasi sifatida o'rgatish	Rol o'yinlari, dialoglar, debatlar tashkil etish
Kontekstual o'qitish	Til birliklarini real vaziyatlar asosida o'rgatish	Case study, situatsion mashqlar
Talabaga yo'naltirilgan ta'lim	Talabaning individual xususiyatlarini hisobga olish	Mustaqil ishlar, loyiha asosida o'qitish
Interaktiv metodlardan foydalanish	Faol ishtirokni ta'minlovchi metodlarni qo'llash	Brainstorming, "cluster", "role-play"
Qiyosiy tahlil metodi	Ona tili va o'rganilayotgan til madaniyatini solishtirish	Madaniy farqlar va o'xshashliklarni aniqlash
Raqamli texnologiyalar integratsiyasi	Zamonaviy IT vositalar orqali o'qitish	Onlayn platformalar, virtual ekskursiyalar
Pragmatik kompetensiyani rivojlantirish	Tilni vaziyatga mos qo'llash ko'nikmasini shakllantirish	Nutq odobi, rasmiy/norasmiy uslublarni o'rganish

Ushbu metodik asoslar lingvokulturologik yondashuvni samarali amalga oshirishga xizmat qiladi va talabalarni nafaqat til jihatdan, balki madaniy va kommunikativ jihatdan ham yetuk mutaxassis sifatida shakllantirishga yordam beradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun ushbu sohada hali o'rganilmagan qirralar ko'p. Masalan, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt davrida lingvokulturologik kompetensiyani qanday shakllantirish mumkinligi dolzarb masaladir. Shuningdek, turli yoshdagi o'quvchilar uchun (bolalar, o'smirlar va kattalar) lingvokulturologik materiallarning murakkablik darajasini belgilash ham muhim metodik ahamiyatga ega. Bizning tadqiqotimiz bu yo'nalishdagi kichik bir qadam bo'lib, u ingliz tili ta'limini yangi sifat bosqichiga ko'tarishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuv zamonaviy ta'lim paradigmasining ajralmas qismi hisoblanadi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, til va madaniyatning integratsiyalashgan holda o'qitilishi talabalarda nafaqat lisoniy bilimlar, balki chuqur madaniyatlararo kompetensiyaning shakllanishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida, bitiruvchilarning xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishini va turli madaniy muhitlarda muvaffaqiyatli muloqot qilishini ta'minlaydi. Lingvokulturologik yondashuv talabalarni "so'zlovchi mashina"dan "madaniy muloqot sub'ekti"ga aylantiradi, ularning tafakkurini boyitadi va dunyoga kengroq qarashga o'rgatadi.

Olingan natijalar asosida shuni aytish mumkinki, o'quv jarayonida lingvokulturemalarni tahlil qilish, frazeologik birliklarning etimologiyasini o'rganish va madaniy konseptlarni qiyoslash eng samarali usullardir. Ushbu usullar yordamida talabalarda tilga nisbatan ichki qiziqish va motivatsiya kuchayadi. Biroq, bu yondashuvning muvaffaqiyati o'quv dasturlarining sifati va pedagoglarning mahoratiga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ham, ta'lim tizimida



lingvokulturologik yo‘nalishdagi darsliklar va metodik qo‘llanmalarni ko‘paytirish, shuningdek, dars jarayonida autentik materiallardan keng foydalanish tavsiya etildi.

Tadqiqot asosida taklif etilgan metodika ingliz tili o‘qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Kelajakda ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar tilning yanada nozik madaniy qatlamlarini, masalan, sotsial guruhlar o‘rtasidagi madaniy farqlarning tilda aks etishini o‘rganishga qaratilishi mumkin. Zero, tilni madaniyatdan ayri holda o‘rganish ruhsiz tanani o‘rganish bilan barobardir. Faqatgina til va madaniyat sintezi orqali biz haqiqiy ma‘nodagi til egalari bilan til topisha olamiz va jahon hamjamiyatining to‘laqonli a‘zosiga aylanamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Multilingual Matters.
2. Kramersch, C. (1998). Language and Culture. Oxford University Press.
3. Maslova, V. A. (2001). Lingvokulturologiya. Akademiya.
4. Mahmudov, N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab.... O‘zbekiston Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti.
5. Safarov, Sh. (2008). Pragmalingvistika. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
6. Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace.
7. Vorobyov, V. V. (2008). Lingvokulturologiya. Rossiya xalqlar do‘stligi universiteti nashriyoti.



Narzulloyeva Jasmina Jo'rabek qizi,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya yo'nalishi talabasi

O'SPIRINLARDA O'ZINI IDENTIFIKATSIYA QILISH JARAYONIDA IJTIMOIY STEREOTIPLARNING TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'spirinlik davrida shaxsning o'zini identifikatsiya qilish jarayoni hamda ushbu jarayonga ijtimoiy stereotiplarning ko'rsatadigan ta'siri har tomonlama tahlil etilgan. Maqolada ijtimoiy stereotiplarning mohiyati, ularning kelib chiqish manbalari hamda o'spirinlar ongiga qanday singib borishi batafsil yoritilgan. Xususan, oila muhiti, tengdoshlar guruhi, ta'lim tizimi va ommaviy axborot vositalari orqali shakllanadigan stereotiplar o'spirinlarning o'zini baholashiga, o'ziga bo'lgan ishonchiga, xulq-atvoriga va hayotiy qarorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar. identifikatsiya, o'spirinlik, ijtimoiy stereotip, o'zini anglash, shaxs rivoji, ijtimoiy ta'sir.

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируется процесс самоидентификации личности в подростковом возрасте и влияние социальных стереотипов на этот процесс. В работе подробно раскрываются сущность социальных стереотипов, источники их возникновения и механизмы проникновения в сознание подростков. В частности, обосновано, что стереотипы, формируемые через семейную среду, группу сверстников, систему образования и средства массовой информации, оказывают значительное влияние на самооценку, уверенность в себе, поведение и жизненно важные решения подростков.

Ключевые слова: идентификация, подростковый возраст, социальные стереотипы, самопознание, развитие личности, социальное влияние.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the process of self-identification during adolescence and the impact of social stereotypes on this process. The paper details the essence of social stereotypes, their sources of origin, and how they become embedded in the minds of adolescents. Specifically, it substantiates that stereotypes formed through the family environment, peer groups, the education system, and mass media significantly influence adolescents' self-esteem, self-confidence, behavior, and life decisions.

Key words. identification, adolescence, social stereotypes, self-awareness, personality development, social influence.

Kirish. O'spirinlik davri inson ontogenezida eng murakkab va mas'uliyatli bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxs nafaqat jismoniy va biologik jihatdan, balki psixologik va ijtimoiy jihatdan ham tub o'zgarishlarni boshdan kechiradi. Aynan shu bosqichda o'spirin o'zining shaxsiy "Men" konsepsiyasini shakllantiradi, o'z qadriyatlari, hayotiy maqsadlari va ijtimoiy rolini anglashga intiladi. Shu jihatdan o'zini identifikatsiya qilish jarayoni o'spirinlik davrining markaziy psixologik vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy psixologik yondashuvlarga ko'ra, identifikatsiya - bu shaxsning o'zini muayyan ijtimoiy guruh, rol yoki qadriyatlar tizimi bilan bog'lash jarayonidir. Ushbu jarayon o'spirinning o'zini anglash darajasi, o'ziga baho berishi va jamiyatdagi o'rnini belgilashida muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq identifikatsiya jarayoni izolyatsiyada emas, balki murakkab ijtimoiy muhit ta'siri ostida kechadi. Bugungi globallashtirish va axborotlashuv sharoitida o'spirinlar turli xil ijtimoiy ta'sirlarga, xususan, stereotiplarga duch kelmoqda. Ijtimoiy stereotiplar - bu jamiyatda shakllangan, umumlashtirilgan va ko'pincha soddalashtirilgan tasavvurlar bo'lib, ular insonlarning ma'lum guruhlariga, rollarga yoki xulq-atvorga nisbatan qarashlarini ifodalaydi. Masalan, gender rollari, kasb tanlash, tashqi ko'rinish yoki xulq-atvor bilan bog'liq stereotiplar o'spirinlarning o'zini qanday qabul qilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlik davrida shaxsning psixik rivoji hali to'liq shakllanmaganligi sababli, ular tashqi baholarga va ijtimoiy fikrlarga nisbatan sezgir bo'ladi. Natijada stereotiplar o'spirinning o'ziga baho berishiga, o'z imkoniyatlarini baholashiga hamda hayotiy qarorlar qabul qilishiga kuchli



ta'sir o'tkazadi. Ayrim hollarda stereotiplar shaxs rivojini rag'batlantiruvchi omil bo'lsa, boshqa holatlarda esa u o'zini erkin ifoda etish va individuallikni namoyon qilishga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy axborot vositalarining keng tarqalishi stereotiplarning yanada tez va kuchli tarqalishiga olib kelmoqda. Virtual muhitda yaratilayotgan "ideal obrazlar" o'spirinlarda o'zini boshqalar bilan taqqoslash, o'zidan qoniqmaslik va noto'g'ri identifikatsiya shakllanishi kabi muammolarni yuzaga keltirishi mumkin. Bu esa mazkur muammoning nafaqat psixologik, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, o'spirinlarda o'zini identifikatsiya qilish jarayoniga ijtimoiy stereotiplarning ta'sirini ilmiy jihatdan o'rganish bugungi kunda muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi - ijtimoiy stereotiplarning o'spirin shaxsiga ta'sirini aniqlash, ularning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilish hamda sog'lom identifikatsiya jarayonini shakllantirishga xizmat qiluvchi omillarni asoslab berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O'spirinlarda o'zini identifikatsiya qilish jarayoni psixologiya fanining eng muhim va murakkab tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon shaxsning o'zini anglash, o'ziga baho berish, ijtimoiy muhitda o'z o'rnini belgilash hamda kelajakdagi hayotiy yo'nalishini aniqlash kabi muhim psixologik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, o'spirinlik davrida shaxs rivojining jadallashuvi, emotsional beqarorlik va ijtimoiy ta'sirlarga yuqori sezuvchanlik ushbu jarayonni yanada murakkablashtiradi.

Ilmiy manbalarda identifikatsiya tushunchasi turli nazariy yondashuvlar asosida talqin qilinadi. Umuman olganda, identifikatsiya - bu shaxsning o'zini muayyan ijtimoiy guruh, qadriyatlar tizimi yoki ideal obraz bilan bog'lash jarayoni sifatida izohlanadi. Bu jarayon nafaqat ichki psixologik omillar, balki tashqi ijtimoiy muhit, madaniy me'yorlar va jamiyatda shakllangan stereotiplar ta'siri ostida amalga oshadi. Shu sababli identifikatsiya masalasini o'rganishda uni kompleks, ya'ni biopsixosotsial yondashuv asosida tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixoanalitik yo'nalish asoschisi Zigmunt Freyd shaxs rivojini chuqur ichki psixik jarayonlar orqali izohlaydi. Uning nazariyasida inson psixikasi uch asosiy tuzilmadan - "id" (instinktlar), "ego" (realistik boshqaruvchi) va "superego" (axloqiy me'yorlar)dan iborat bo'lib, aynan ularning o'zaro muvozanati shaxs xulq-atvorini belgilaydi. Identifikatsiya esa Freyd tomonidan muhim psixologik mexanizm sifatida ko'rib, shaxsning boshqalar xususiyatlarini ichki qabul qilishi va o'z "men"iga singdirishi jarayonini anglatadi.

Freydga ko'ra, identifikatsiya dastlab bolalik davrida ota-ona bilan munosabatlar asosida shakllanadi, biroq o'spirinlik davrida u yangi bosqichga o'tadi. Bu davrda shaxs o'zini nafaqat yaqinlari bilan, balki kengroq ijtimoiy muhit - do'stlar, ustozlar, ommaviy axborot vositalarida namoyon bo'ladigan obrazlar bilan ham solishtira boshlaydi. Natijada, o'spirin turli rollarni ichki qabul qilib, o'z shaxsiy identifikatsiyasini shakllantirishga harakat qiladi.

Freyd nazariyasiga muvofiq, ijtimoiy stereotiplar aynan "superego" orqali shaxs ongiga singadi. Ya'ni jamiyat tomonidan qabul qilingan me'yorlar, qadriyatlar va stereotiplar ichki nazorat tizimiga aylanib, o'spirinning xulq-atvori va o'ziga baho berishini boshqaradi. Agar stereotiplar haddan tashqari qat'iy yoki zid bo'lsa, bu holat ichki psixologik ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Shaxs rivojining ijtimoiy-psixologik jihatlarini tizimli ravishda o'rgangan Erik Erikson o'zining psixosotsial rivojlanish nazariyasida inson hayotini sakkiz bosqichga ajratadi. Ushbu bosqichlarning har biri muayyan psixologik inqiroz yoki rivojlanish vazifasi bilan xarakterlanadi. O'spirinlik davri esa Erikson tomonidan "identifikatsiya va rol noaniqligi" bosqichi sifatida tavsiflanadi va bu bosqich shaxs shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb hisoblanadi.

Eriksonning ta'kidlashicha, o'spirinlik davrida shaxs o'zining kimligi, qanday qadriyatlarga amal qilishi va jamiyatda qanday o'rin egallashi kerakligi haqida faol izlanish olib boradi. Bu jarayonda o'spirin turli ijtimoiy rollarni sinab ko'radi, o'z qiziqishlari va imkoniyatlarini baholaydi hamda o'ziga mos hayotiy yo'nalishni tanlashga harakat qiladi. Aynan shu jarayon muvaffaqiyatli kechsa, shaxsda barqaror identifikatsiya shakllanadi, aks holda esa rol chalkashuvi va ichki noaniqlik yuzaga keladi.

Erikson nazariyasida muhim jihatlardan biri - identifikatsiya jarayonining ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liqligidir. Unga ko'ra, o'spirinning o'zini anglash jarayoni jamiyatdagi



qadriyatlar, me'yorlar va stereotiplar ta'sirida shakllanadi. Masalan, jamiyatda mavjud bo'lgan gender, kasb yoki xulq-atvoriga oid stereotiplar o'spirinning o'zini qanday tasavvur qilishiga va qanday rolni tanlashiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar ushbu stereotiplar o'spirinning ichki qiziqishlari bilan mos kelmasa, bu holat psixologik ziddiyatlarni kuchaytiradi.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasining asoschilaridan biri Albert Bandura inson xulq-atvori va shaxs rivojini tushuntirishda yangi yondashuvni taklif etadi. Uning nazariyasiga ko'ra, inson faqat bevosita tajriba orqali emas, balki boshqalarni kuzatish, ularning xatti-harakatlarini tahlil qilish va taqlid qilish orqali ham o'rganadi. Bu jarayon "model orqali o'rganish" deb ataladi va ayniqsa o'spirinlik davrida katta ahamiyat kasb etadi.

Bandura o'zining mashhur eksperimental tadqiqotlari orqali jumladan, bolalar xulq-atvorini kuzatishga asoslangan tajribalar shuni isbotlaganki, insonlar ko'pincha o'zlari uchun muhim yoki jozibador bo'lgan shaxslarning xatti-harakatlarini takrorlashga moyil bo'ladi. Bu esa o'spirinlarda identifikatsiya jarayonining ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. O'spirinlar o'zlariga namuna sifatida tanlagan insonlar - ota-ona, tengdoshlar, mashhur shaxslar yoki media obrazlari orqali o'z xulq-atvorini shakllantiradi.

Bandura nazariyasida muhim o'rin tutuvchi tushunchalardan biri - "o'z-o'zini samaradorlik"dir. Bu tushuncha shaxsning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchini anglatadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'ziga ishonchi yuqori bo'lgan o'spirinlar ijtimoiy stereotiplarga kamroq qaram bo'ladi va mustaqil qaror qabul qilishga moyil bo'ladi. Aksincha, o'ziga ishonchi past bo'lgan o'spirinlar stereotiplarga tezroq moslashadi va ularni shaxsiy qarash sifatida qabul qiladi.

Shaxsning o'zini identifikatsiya qilish jarayonini chuqur anglashda milliy va mintaqaviy psixologiya maktablari vakillarining ilmiy qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o'zbek psixologiya maktabida shaxs rivoji ijtimoiy muhit, milliy qadriyatlar va tarbiya tizimi bilan uzviy bog'liqlikda o'rganiladi. Bu yondashuv o'spirinlarda identifikatsiya jarayonining nafaqat umumiy psixologik qonuniyatlarga, balki jamiyatning o'ziga xos xususiyatlariga ham bog'liqligini ko'rsatadi.

O'zbek psixologiya maktabining yirik namoyandalaridan biri E.G'oziyev shaxsning shakllanishida ijtimoiy muhit va tarbiyaning hal qiluvchi rolini alohida ta'kidlaydi. Uning ilmiy qarashlariga ko'ra, shaxs rivoji jamiyat bilan faol o'zaro ta'sir jarayonida yuzaga keladi. O'spirinlik davrida esa bu jarayon yanada murakkablashib, shaxs o'zini anglash va o'z o'rnini belgilashga intiladi. G'oziyev fikricha, aynan shu bosqichda jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy me'yorlar va stereotiplar o'spirinning o'ziga baho berishi, xulq-atvori va hayotiy yo'nalishini tanlashiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, olim shaxs rivojida milliy qadriyatlar, urf-odatlar va an'analarning o'rni beqiyos ekanligini ta'kidlaydi. Bu esa ijtimoiy stereotiplarning ham milliy xususiyatlarga ega ekanligini bildiradi. Masalan, o'zbek jamiyatida shakllangan xulq-atvor me'yorlari, gender rollari yoki ijtimoiy kutishlar o'spirinlarning identifikatsiya jarayonida muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

B.G.Ananyev esa insonni kompleks tizim sifatida o'rganadi. Uning nazariyasiga ko'ra, shaxs rivoji biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Bu yondashuv o'spirinlarda identifikatsiya jarayonini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega, chunki har bir shaxs ijtimoiy stereotiplarni o'zining individual xususiyatlariga mos ravishda qabul qiladi.

Ananyevning ilmiy qarashlarida shaxsning individual farqlari, yosh xususiyatlari va ijtimoiy tajribasi muhim omil sifatida ko'riladi. Uning fikricha, o'spirinlik davrida shaxs rivoji ayniqsa intensiv kechadi va bu davrda tashqi ta'sirlar, jumladan, ijtimoiy stereotiplar kuchliroq seziladi. Biroq har bir o'spirin bu ta'sirlarni turlicha qabul qiladi, bu esa identifikatsiya jarayonining individual xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan Zigmunt Freyd, Erik Erikson, Albert Bandura, B.G.Ananyev hamda E.G'oziyev ilmiy qarashlari shuni ko'rsatadiki, o'spirinlarda o'zini identifikatsiya qilish jarayoni murakkab va ko'p omilli jarayondir. Umumlashtirib aytganda, barcha yondashuvlar o'spirinlarda identifikatsiya jarayoni ichki psixologik omillar va tashqi ijtimoiy ta'sirlar, xususan, ijtimoiy stereotiplar o'zaro ta'siri asosida shakllanishini tasdiqlaydi.



Muhokama. O'spirinlarda o'zini identifikatsiya qilish jarayoni ko'p omilli va dinamik xarakterga ega bo'lib, u biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Ushbu jarayonni tahlil qilishda turli nazariy yondashuvlar muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi va ular o'spirin shaxsining rivojlanishida ijtimoiy stereotiplarning tutgan o'rnini chuqurroq anglash imkonini beradi. Ijtimoiy stereotiplar o'spirinlarda o'zini identifikatsiya qilish jarayonida ikki tomonlama rol o'ynaydi. Bir tomondan, ular shaxsga ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni o'zlashtirishda yo'naltiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchi tomondan esa, stereotiplarning haddan tashqari qat'iyligi o'spirinning individualligini cheklab, ichki ziddiyatlar va o'ziga ishonchsizlikka olib kelishi mumkin. Ijtimoiy stereotiplar – bu jamiyatda ma'lum guruhlar yoki xulq-atvor haqida shakllangan umumlashtirilgan, ko'pincha soddalashtirilgan tasavvurlardir.

O'spirinlar ushbu stereotiplarni bevosita yoki bilvosita o'zlashtiradi va natijada o'zini baholash hamda ijtimoiy identifikatsiya jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, oilaviy muhit, tengdoshlar guruhi va media vositalar stereotiplarning shakllanishi va mustahkamlanishida asosiy omillar hisoblanadi. Ayniqsa, raqamli media o'spirinlarda tashqi ko'rinish, muvaffaqiyat va ijtimoiy maqom haqida kuchli stereotipik qarashlarni shakllantiradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'spirinlik davrida shaxsning o'zini anglash va identifikatsiya qilish jarayoni murakkab hamda ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. Bu jarayon shaxsning ichki psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda, uni o'rab turgan ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Ayniqsa, jamiyatda mavjud bo'lgan stereotiplar o'spirinlarning o'ziga munosabati, o'z imkoniyatlarini baholashi va kelajakdagi hayotiy yo'nalishlarini tanlashiga sezilarli darajada ta'sir etadi. Ijtimoiy stereotiplar o'z mohiyatiga ko'ra qarama-qarshi xususiyatga ega: ular bir tomondan o'spirinlarga jamiyat qoidalarini tushunish va ularga moslashishda yordam bersa, boshqa tomondan shaxsning mustaqil fikrlashi va individualligini cheklashi mumkin. Natijada ayrim o'spirinlarda ichki ziddiyatlar, o'ziga nisbatan ishonchsizlik yoki o'zini noto'g'ri anglash holatlari yuzaga keladi.

Tadqiqot davomida ijtimoiy stereotiplar o'spirinlarning o'zini anglashiga, o'ziga baho berishiga hamda xulq-atvori va hayotiy qarorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ko'rsatib o'tildi. Ayniqsa, oila, tengdoshlar muhiti, ta'lim tizimi va ommaviy axborot vositalari stereotiplarning shakllanishida muhim omillar sifatida namoyon bo'lishi ta'kidlandi. Shu sababli, o'spirinlar bilan ishlash jarayonida ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash hamda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim va tarbiya tizimida esa har bir shaxsning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda, ularning erkin rivojlanishiga sharoit yaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968.
2. Farfiyeva K.A. "O'spirinlarda ilmiy-innovatsion tafakkur shakllanishining ijtimoiy-psixologik vositalari" P.f.d. dis... - T., 2022. – 208 b.
3. Haydarov A., Halilova N. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
4. Tajfel H. Social Identity and Intergroup Relations. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
5. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
6. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 544 b.



Salixov Shoxrux Mansurovich,
Buxoro davlat universiteti Psixogiya kafedrası dotsenti p.f.f.d, (PhD)
E-mail: salikhovshoxrux@gmail.com
[https://orcid.org/](https://orcid.org/0000-0001-7520-6498)
0000-0001-7520-6498

JISMONIY MADANIYAT TA'LIM YO'NALISHI TALABALARINING SHAXSIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining shaxsiy sifatlarini o'rganish tahlillari keltirib o'tiladi. Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarida uchraydigan psixologik zo'riqish ularning ta'lim jarayonidagi adaptativ yondashuvlarini qisqacha tahlili keltirib o'tilgan. Ushbu ta'lim yo'nalishi talabalarida uchraydiga shaxslararo munosabatlardagi asosiy yuzaga keladigan ijobiy va salbiy omillar mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhit, Shaxsiy sifatlar, Sport faoliyati, Psixologik omillar, Pedagogik jarayon, O'quv faoliyati, Jismoniy madaniyat, Ijtimoiy psixologik motivlar.

Аннотация. В статье представлен анализ личностных качеств студентов, обучающихся по специальности «Физическая культура». Представлен краткий анализ психологического напряжения, испытываемого студентами факультета физической культуры, и их адаптивных подходов к учебному процессу. Выделены механизмы основных позитивных и негативных факторов межличностных отношений, с которыми сталкиваются студенты данного направления образования.

Ключевые слова: Социальная среда, Личностные качества, Спортивная деятельность, Психологические факторы, Педагогический процесс, Образовательная деятельность, Физическая культура, Социально-психологические мотивы.

Annotation. This article presents an analysis of the personal qualities of students studying physical education. A brief analysis of the psychological stress experienced by physical education students and their adaptive approaches to the educational process is presented. The mechanisms of the main positive and negative factors in interpersonal relationships encountered by students of this educational field are highlighted.

Key words: social environment, Personal qualities, Sports activities, Psychological factors, Pedagogical process, Educational activities, Physical culture, Socio-psychological motives.

Kirish. Mamlakatimiz istiqloлга erishgandan so'ng "Ta'lim to'g'risida"gi, "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi qonunlar, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi", "O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida"gi va boshqa turli xil farmonlar tub ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va madaniy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda.

Har bir jamiyat o'sib kelayotgan yosh avlodning sog'lom va baquvvat bo'lib voyaga etishidan manfaatdordir. Buning uchun ma'lum shart-sharoitlar yaratib berilishi kerak.

Jismoniy tarbiya va sport davlatimizda ta'limning ajralmas qismi hisoblanadi. Bundan tashqari, maktablarda turli sport to'garaklari ishlab turishi hamda tinimsiz sport musobaqalarining uyushtirilishi bugungi kunda Respublikamiz sportining juda ko'p sohaları bo'yicha jahon miqyosi darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'lmoqmoqda. Jumladan: boks, kurash, futbol, engil atletika, dzyudo va shu kabi sport turlarida.

Jismoniy tarbiya va sport rivojlanib borgani sari bu sohaga psixologiyaning ham nechog'lik lozimligi va zarurligi yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Sportda psixologiya bilan bog'liq masalalar qadimgi vaqtlarda ham mavjud bo'lgan. Jumladan, qadimgi Gretsiyada jismoniy baquvvat qullar tanlab olinib, ularni hayot-mamot jangiga nafaqat jismoniy, balki psixologik tomonlama ham tayyorlashgan. Qolaversa Gretsiyada olimpiada o'yinlari tashkil etilgan. Lekin bu ishlar o'sha vaqtlarda ilmiy asosda olib borilmagan.

Ma'lumki, sportchilar faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarda va sharoitlarda qayd qilish, shuningdek, shaxsiy kuch va g'ayratiga, qobiliyatiga moyillikni aniqlaydigan



mezonlar nazorat lokusi (lotincha lotus o'rnashgan joy va fransuzcha controle- tekshirish degan ma'no anglatadi) deb ataladi. O'z xulq-atvori va o'z faoliyati sabablarini tashqi omillardan deb tushunishga moyil sportchilar mavjud.

Psixologiya fanida nazoratni lokallashtirish deganda shaxsning individual faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarda va sharoitlarda qayd qilishni, shuningdek, ularning kuch-g'ayratiga, qobiliyatiga moyilligini belgilaydigan sifatlar majmuasi tushuniladi. Nazoratni lokallashtirish tashqi (eksternal) hamda ichki internal turlariga ajratiladi.

Zamonaviy psixologiyada harakatlarning paydo bo'lishi va amalga oshishi jarayonlarini to'g'riroq tushunish iroda tushunchasini boshlang'ich aloqasini boshqa tushunchalar bilan aloqasini bir xilligini aniqlashni talab qiladi. Birinchi galda mavjud jarayonlarda qatnashuvchi innitsiatsiya—o'z fikrini bildirish— harakatlarni amalga oshirish jarayonlari ko'rsatadi. Ya'ni, motivatsiya, regulyasiya, harakatlar tanlovi, shuningdek shaxsiy bilish differensiatsiyasi bo'lib, bular har-xil harakatlar karakteristikasini aniqlab keladi. Masalan, qat'iylik, yechimlilik, bir so'zlilik kabilar.

Shaxsiy sifatlar muammosi tarixiga bag'ishlangan maxsus ishlar deyarli yo'q. Rossiya psixologiyasida ayni muammo bo'yicha umumiy tahlil va obzorlar V. I. Selevanov ishlarida va M.G.Yaroshevskiy, S.L.Rubinshteyn qo'llanmalarida yoritilgan.

Shaxsning ichki to'siqlarni bartaraf qila bilishi uning tashqi to'siqlarni ham muvaffaqiyatli engishiga imkoniyat yaratadi. Masalan, xizmatchi yugurish musobaqalarida qatnashib, ma'lum masofaga yugurishi, yo'lda uchraydigan suv yoki boshqa g'ovlardan o'tishi, yomon ahvoldagi yo'lakdan yugurishi lozim. Qiyinchiliklarni muvaffaqiyatli engib, xizmatchi mazkur qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun zaruriy hissiy irodaviy sifatlarni o'zida mujassamlashtirishga muvaffaq bo'ladi. SHu bois hissiy irodaviy harakatlar – shaxsning ko'zlagan maqsadiga erishish uchun ham ichki, ham tashqi to'siqlarni engishi bilan uzviy bog'liq ongli xatti-harakatlardir.

Petrovskiy, Ivanov ishlarida irodaga regulyasion yondashilib, kishining maqsadlarga erishishdagi faoliyatiga, xulq-atvor va o'zini-o'zi onli boshqarish sifatida qaraladi. Jumladan, iroda kishining shunday faolligidirki, – deb ta'riflaydi Ivanov P.I., – bunday faollik oldindan biror maqsad qo'yib va shu maqsadga erishish vositalarini oldindan belgilab, ongli ravishda voqe' bo'ladi.

Insonning shaxsiy sifatlari harakatlari va bunday harakatlarga qobilligi mehnat hamda ijtimoiy faoliyatda, ta'lim jarayonida yuzaga kelgan. Ijtimoiy turmush sharoitlari, tobora o'sib boruvchi turli xususiyatli ehtiyojlar odamlardan bu ehtiyojlarni qondirish maqsadida borliqni o'rganish, o'zlashtirish va uni qayta qurishga yo'naltirilgan xatti-harakatlarni taqozo etgan.

Ilmiy natijalar tahlilining ko'rsatishicha, shaxsiy sifatlar faqat tashqi xatti-harakatlarda namoyon bo'lib qolmasdan, balki insonning ortiqcha, noto'g'ri harakatlarni qilmasligida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunday qilib shxasiy sifatlar ham qo'zg'alish, ham tormozlanish jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda ularning har ikkalasi bir-biriga uzluksiz ravishda ta'sir o'tkazib turadi. I.P.Pavlov aytganidek, "biz, normal kishilar doimiy ravishda ma'lum harakat va so'zlardan o'zimizni tiyib turamiz-ku, bu katta yarim sharlarning muayyan punktlariga tormozlanish impulslari yuborish emasmi, axir." Shuning uchun har qanday shxasiy sifatlar harakatning fiziologik asosida bosh miya po'stlog'ida qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining murakkab dinamik munosabati yotadi. Qo'zg'alish jarayonlari zaif, kuchsiz bo'lsa, u holda odamda hissiy irodaviy faollik susayadi, ba'zan, hatto apatiya holati vujudga keladi.

Asosiy qism. Shuningdek, shaxsiy sifatlarning harakat bosqichlari sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tadi:

- a. harakat maqsadini belgilash;
- b. maqsad va vositalarni belgilash;
- c. qarorga kelish;
- d. qarorni ijro etish;
- e. ichki qarshiliklarni engish;
- f. tashqi qarshiliklarni engish;
- g. bajarilgan ishga baho berish.



Ushbu bosqichlar bajarilishda ketma-ketlik ko'rinishini olib, har biri o'ziga xos tizimlilikni tashkil etadi. Masalan, harakat maqsadini belgilashda ehtiyojlarning faol tomoni bo'lgan intilishlar ko'zga tashlanadi. Intilish ehtiyojni qondira oladigan narsaga, shu ehtiyojni qondirish uchun qidirib topish yoki yangidan yaratish, o'zgartirish va hokozo lozim bo'lgan narsaga qaratilgan bo'ladi.

Motivlashtirish faollik nimalarga yo'naltirilganligini, nega aynan shunday xulq-atvor tanlanganligini, nima uchun boshqasiga e'tibor berilmaganligini asoslashga qaratiladi. Bu o'rinda motivlar shaxsning xulq-atvor yo'nalishini tanlashni aks ettiruvchi sabablar funksiyasini bajaradi. Bularning barchasi yaxlit holda keltirganida inson shaxsining yo'nalishini vujudga keltiradi.

Motivlashtirish – bu inson axloqi va faoliyatini o'zi boshqaruvchi vosita tariqasida namoyon bo'lishidir. Ushbu vositalar tarkibiga emotsiyalar, xohishlar, tilaklar, qiziqishlar, mayllar va boshqalar kiradi. Masalan, emotsiyada insoniy fe'l-atvorning shaxsiy aks ettirish mohiyati baholanadi, binobarin, uning tub maqsadi faoliyat tuzilishiga mos tushmay qolsa, u taqdirda his-tuyg'ular uning yo'nalishini o'zgartiradi. Buning natijasida fe'l-atvor qayta quriladi, oldingi harakatlarni jadallashtiruvchi yordamchi kechinmalar va boshqalar.

Inson faoliyatining motivlari (motivatsiyasi) uning yashash shart-sharoitlarini aks ettiradi, shuningdek, shaxs tomonidan namoyon ettirilgan ehtiyojlarini fahmlash imkoniyatini vujudga keltiradi. Ehtiyojlar ahamiyatining o'zgarishi tufayli muayyan psixologik holatlarda motivlar kurashi paydo bo'ladi, bunda bir istak boshqa istakka nisban qarama-qarshi qo'yiladi, bu haqida oldingi sahifalarida mukammal mulohazalar yuritilgan.

Qarshiliklar, qiyinchiliklar, nizoli vaziyatlarni engish uchun shaxsiy sifatlarga to'g'ri keladi. Shaxsiy sifatlarga to'g'risida mulohaza yuritilgan bo'lsa-da, lekin unga ta'rif berilmaganligi sababli ayrim aniqliklar kiritish joiz deb hisoblaymiz. hissiy irodaviy zo'r berish-his-tuyg'ular shakli hisoblangan shaxsning hissiy irodaviy harakatiga qo'shimcha motivlarni vujudga keltiruvchi, ba'zida ularni barbod qiluvchi, bilish jarayonlarini safarbar etuvchi, muayyan zo'riqlik holati singari kechiriluvchi motivlar majmuasidir.

V.A.Ivannikov o'z ishlaridan birida ta'kidlashicha, barcha shaxsiy sifatlarga turli asosga ega bo'lishlari mumkin va ular fenomenologik jihatdan bir butun – irodaga umumlashishadi. Jumladan, "...tahlillar ko'rsatishicha, – deb yozadi u, – barcha ushbu sifatlarga boshqa manbalar asosida yuzaga keladi va shu tufayli ular faqatgina iroda bilan bog'liq emas. Demak, shu asosda ular irodaning o'ziga xos belgilari roliga davo qila olishmaydi." Bundan tashqari, inson bir vaziyatda hissiy irodaviy sifatlarni namoyon etsa, boshqa bir vaziyatda ularning yo'qligini aks ettiradi.

Shu bois, V.A.Ivannikov hissiy irodaviy sifatlarga degan tushunchani aytib o'tgan holda ular psixik voqelikni aks ettirishini rad etmagan. Ammo bir necha yildan so'ng V.A.Ivannikov o'z pozitsiyasini o'zgartirdi. V.A.Ivannikov va E.V.Eydman ishida endi shunday fikr ta'kidlangan ediki, unga ko'ra shaxsiy sifatlarga xulq-atvorning xususiy (vaziyatli) xarakteristikasi sifatida irodaviy sifatlarga hamda hissiy xulq-atvorning doimiy xarakteristikasi sifatida hissiy irodaviy sifatlarga, ya'ni xuddi shaxslilik xususiyatlari sifatida mavjud ekan. Shu xususda mualliflar quyidagicha fikr bildirishadi: "...agar insonda barcha ish va xulosalarda o'zining haq ekanligi to'g'risida, o'zining har qanday ishning uddasidan chiqish qobiliyati to'g'risida, mustahkam tasavvurlar shakllangan bo'lsa, ya'ni unda barqaror o'z imkoniyatlarini yuqori baholash va intiluvchanlikning yuqori darajasi kuzatilsa, u holda bu inson vaziyatni real nazorat qilishidan qat'iy nazar xulq-atvorida qat'iylik va boshqa shaxsiy sifatlarni tez-tez namoyon etaveradi. Agarda bu barqaror tuzilmalar insonning real imkoniyatlari bilan quvvatlangan bo'lsa, shaxsiy sifatlarga haqida nafaqat xulq-atvorning xususiy xarakteristikalari sifatida, balki uning invariantlari, ya'ni shaxslilik xususiyatlari sifatida fikr yuritishi mumkin".

Xulosa. Shaxsning o'z xulq-atvor xususiyatlari va jamiyatdagi mavqei tasavvur qilishidan hosil bo'ladigan obraz – "Men" obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va realikka yaqinligi shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei belgilaydi va uning barkamolligi me'zonlaridan hisoblanadi. Kishi o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hisoblangan munosabatlar tizimiga kirgan, odamlar bilan o'zaro birgalikda harakat qilgan va munosabatda bo'lgan holda o'zini atrof muhitdan alohida ajratib ko'rsatadi, o'zining jismoniy va psixologik holati, harakatlari



va jarayonlarining sub'ekti sifatida aks etadi. O'zi uchun "boshqalarga" qarshi turgan va ayni chog'da ular bilan bog'liq bo'lgan "Men" sifatida namoyon bo'ladi. I.S.Konning ta'kidlashicha, "Men" siymo shaxsning 2-3 yoshligidanoq shakllana boshlaydi. Masalan, "seniki emas – meniki", "menga besh" va hokazo.

"Men" obrazining psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. Shu nuqtai-nazardan olib qaraganda, tarbiyani shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarning shakllanishi jarayonidir, deb ta'rif berish mumkin.

"Men" obrazining ijobiy yoki salbiyligida o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta rol o'ynaydi. Odam o'zgalarga qarab go'yoki oynada o'zini ko'rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada refleksiya deb ataladi. Uning mohiyati aynan o'ziga o'xshash odamlar obrazi orqali o'zi to'g'risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya "Men" obrazi egasining ongiga taaluqli jarayondir.

"Men" siymosi ijtimoiy-psixologik munosabatlarning ham shart-sharoiti ham oqibatidir. Uning hosil bo'lishining yana bir ko'rinishi "xayoliy Men" dan iboratdir. Agar iloji bo'lsa, orzu qilingan darajaga etish, umuman o'zini tasavvur qilganidek bo'lib qolish istagida ekanligini aytib o'tish kerak. "Men"ning bu xildagi siymosi ayniqsa o'spirinlik davrida juda katta ahamiyatga ega.

"Men" tushunchasining ta'riflari bir qancha bo'lishiga qaramasdan, uni ikki ma'noda ifodalash mumkin. Ya'ni I.Kant ta'kidlaganidek, o'zini-o'zi anglash o'z ichida ikki ma'noni saqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Gapparov Z.G. Sport psixologiyasi: Jismoniy tarbiya instituti talabalari uchun darslik /tarj. M.Omon; T.: "Mehridaryo", 2011.
2. Gippenreyter YU. B. O prirode chelovecheskoy voli // Psixologicheskiy jurnal. 2005. № 3.
3. Zagaynov R.M. K probleme unikalnosti lichnosti sportsmena-chempiona. "Sportivniy psixolog" jurnali №1(4), 2005.
4. Salixov S. M., Salixov T. M. Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish //Science and Education. – 2022. – T. 3. – №. 3. – C. 1013-1019.4.
5. Mansurovich S. S. Methodology of organizing physical education lessons through digital technologies //European Journal of Modern Medicine and Practice. – 2022. – T. 2. – №. 4. – C. 107-111.



Maxmudov Baxtiyor Xayrullayevich,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGI FANINI O'QITISHNING ASOSIY TAMOYILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Hayot faoliyati xavfsizligi” fanini o'qitishning asosiy pedagogik tamoyillari, ularning mazmuni va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, dolzarblik, integrativlik, tizimlilik, fundamentallik, insonparvarlik, ekologik, aksiologik, evristik va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar asosida fan mazmunini shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, kursni milliy xavfsizlik kontekstida rivojlantirish zarurati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mazkur fan o'quvchilarda xavfsizlik madaniyatini, hayotiy kompetensiyalarni hamda ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Kalit so'zlar: hayot faoliyati xavfsizligi, pedagogik tamoyillar, integratsiya, xavfsizlik madaniyati, milliy xavfsizlik, kompetensiya, ekologiya, insonparvarlik

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные педагогические принципы преподавания курса «Основы безопасности жизнедеятельности», их содержание и практическое значение. Особое внимание уделено принципам актуальности, интегративности, системности, фундаментальности, гуманизации, экологизации, аксиологического и деятельностного подходов. Обосновывается необходимость развития содержания курса в контексте национальной безопасности. Результаты исследования показывают, что данный предмет играет важную роль в формировании культуры безопасности, жизненных компетенций и социальной ответственности обучающихся.

Ключевые слова: безопасность жизнедеятельности, педагогические принципы, интеграция, культура безопасности, национальная безопасность, компетенции, экология, гуманизация.

Annotation. This article analyzes the main pedagogical principles of teaching the course “Fundamentals of Life Safety,” their content and practical significance. Particular attention is paid to the principles of relevance, integration, systematicity, fundamentality, humanization, environmentalization, axiological and activity-based approaches. The necessity of developing the course content in the context of national security is substantiated. The findings indicate that this subject plays a crucial role in forming students' safety culture, life competencies, and social responsibility.

Key words: life safety, pedagogical principles, integration, safety culture, national security, competencies, ecology, humanization

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida inson hayoti va faoliyati xavfsizligini ta'minlash masalasi har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi hamda ekologik muammolarning ortib borishi yosh avlodni turli xavf-xatarlarga tayyorlash zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida shaxsning har tomonlama rivojlanishi, uning hayotiy kompetensiyalarini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shu nuqtai nazardan, “Hayot faoliyati xavfsizligi” fani o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki real hayotda zarur bo'ladigan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, tabiiy ofatlar (zilzila, suv toshqinlari), texnogen xavflar, axborot tahdidlari, ijtimoiy muammolar (giyohvandlik, jinoyatchilik) kabi holatlar yoshlarning xavfsizlik madaniyatini oshirishni talab etadi.

O'zbekiston sharoitida ushbu fan mazmunini takomillashtirish, uni milliy xavfsizlik, ijtimoiy barqarorlik va sog'lom turmush tarzini shakllantirish bilan uzviy bog'lash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Shu bois mazkur maqolada hayot faoliyati xavfsizligi fanining pedagogik tamoyillari asosida uning mazmunini takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi.



Adabiyotlar sharhi. “Hayot faoliyati xavfsizligi” fani mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish va rivojlantirishda o‘qituvchilar va ta’lim xizmatlari buyurtmachilari tomonidan ishlab chiqilgan muayyan qoidalar ya’ni g‘oyalar va tamoyillar muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tamoyillar asosida hayot faoliyati xavfsizligi faniga oid yangi bilim va faktlar saralanadi, qayta ishlanadi hamda o‘quv-tarbiyaviy materialga aylantiriladi.

Fanlararo integratsiya asosida “Hayot faoliyati xavfsizligi” fanini mazmunini takomillashtirish va uni o‘qitish metodlarini aniqlash masalalari V.I. Bagaevskiy, P.P.Vasilev, N.N.Petrov kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. “Hayot faoliyati xavfsizligi” fanini o‘qitish tamoyillariga alohida e’tibor qaratgan olimlardan biri M.V.Golovachev hisoblanadi. Shu bilan birganlikda N.P.Abaskalova, L.A.Akimova, S.V.Petrovlarning qarashlari asosida hayot faoliyati xavfsizligi fani mazmunini shakllantirish va optimallashtirishda quyidagi asosiy tamoyillar muhim o‘rin tutadi: dolzarblik va amaliy yo‘naltirilganlik, integrativlik, tizimlilik, yaxlitlik, fundamentallik, insonparvarlik, tarixiylik va uzviylik, ekologik yondashuv, zamonaviy madaniy hamda dunyoqarash paradigmalari bilan moslik, evristik yondashuv va boshqalar.

Muhokama va natijalar. Dolzarblik va amaliy yo‘naltirilganlik tamoyili shuni nazarda tutadiki, fan doirasida o‘rgatiladigan bilimlar o‘quvchi uchun ahamiyatli, hayotiy zarur va amaliy jihatdan foydali bo‘lishi lozim. Hayot faoliyati xavfsizligi fanining shakllanishi ham aynan inson faoliyati jarayonida yuzaga keladigan xavfsizlik muammolarini hal etish ehtiyojidan kelib chiqqan. Masalan, Yaponiyadagi “Fukushima-1” AESidagi avariya “inson – muhit” tizimining holatini baholash masalasini global darajada dolzarb qilib qo‘ydi. Shu bilan birga, o‘smirlar uchun kriminal va axborot xavfsizligi, keyingi bosqichlarda esa ijtimoiy, oilaviy va shaxsiy xavfsizlik masalalari ham muhim ahamiyatga ega.

Integrativlik tamoyili turli fanlar bilimlarini birlashtirish orqali fant doirasida o‘qitiladigan o‘quv materiallarni boyitishni nazarda tutadi. Har tomonlama rivojlangan shaxsni tarbiyalash uchun turli fanlar o‘rtasida uzviy bog‘liqlikni ta’minlash muhim omil hisoblanadi. Masalan, xavf, xavfsizlik, risk, yong‘in, epidemiya kabi tushunchalar tarix, fizika, kimyo, biologiya kabi fanlar bilan bog‘liq holda o‘rgatilganda o‘quvchilar fan mazmunini yanada chuqurroq tushunib oladilar. Bu yondashuv “xavfni oldindan ko‘ra bilish – undan qochish – zarur holatda to‘g‘ri harakat qilish” tamoyilini samarali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Nazariy bilimlar boshqa fanlardan olinib, amaliy ko‘nikmalar esa hayot faoliyati xavfsizligi, jismoniy tarbiya va texnologiya darslarida mustahkamlanadi.

Tizimlilik va yaxlitlik tamoyili esa ta’lim jarayonidagi barcha komponentlarni o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqishni talab qiladi. Tizimlilik va yaxlitlik tamoyilida maqsadlar, mazmun, metodlar, vositalar, o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati yagona tizim sifatida qaraladi. Mazkur tamoyil orqali o‘quvchilarda borliqni tizimli idrok etish, voqea va hodisalarni kompleks tahlil qilish kompetentsiyalari shakllanadi. Natijada ular nafaqat alohida bilimlarga ega bo‘ladi, balki mazkur bilimlarni o‘zaro bog‘lay olish, real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatiga ham ega bo‘ladilar. Tizimlilik va yaxlitlik tamoyillari ta’lim mazmunida jamiyatning turli manfaat va ehtiyojlarini bir butun holda aks ettirishga xizmat qiladi. Shu orqali zamonaviy ilmiy, ishlab chiqarish-texnik, madaniy hamda ijtimoiy-siyosiy axborotlar o‘rtasidagi global bog‘liqliklar namoyon etiladi. Ta’lim mazmunining yaxlit o‘zlashtirilishi shaxs rivoji uchun alohida qismlarni o‘rganishdan ko‘ra samaraliroq natija beradi. Didaktik tizimning yaxlitligi esa uning barcha tarkibiy qismlari - maqsad, mazmun, metod, vosita va shakllarning o‘zaro chambarchas bog‘liqligini anglatadi. Bu yondashuv o‘quvchilarda borliqni tizimli idrok etish, hodisalarni kompleks tahlil qilish va turli bilimlarni birlashtira olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Fundamentallik tamoyili kursi mazmunida mustahkam nazariy asos - tushunchalar tizimi, qonuniyatlar, tamoyillar, nazariyalar va gipotezalardan iborat poydevorni shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu nazariy asos zamonaviy tabiiy fanlar, ijtimoiy va texnik fanlarning muhim g‘oyalari bilan uyg‘un holda quriladi. Bunda biologiya, kimyo, fizika, tibbiyot hamda boshqa fanlardan olingan fundamental bilimlar muhim rol o‘ynaydi. Natijada o‘quvchilar xavfsizlik masalalarini yuzaki emas, balki ilmiy asoslangan holda tushunish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning real hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyatini oshiradi.



Insonparvarlik tamoyili “Hayot faoliyati xavfsizligi” fani mazmunida inson qadriyatlari, huquqlari va manfaatlar ustuvor o‘rinda turishini talab etadi. Har qanday mavzu markazida inson, uning hayoti, sog‘ligi va farovonligi turadi. Zamonaviy ta’limda inson jamiyat taraqqiyotining asosiy maqsadi sifatida qaraladi. Shu bois kurs doirasida psixologik va ijtimoiy xavfsizlik masalalariga, shuningdek, shaxsda mehr-oqibat, hamdardlik, mas’uliyat, bag‘rikenglik kabi fazilatlarni shakllantirishga alohida e’tibor beriladi. Bu yondashuv nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ekologizatsiyalash tamoyili tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ijtimoiy-ekologik jihatlarini ochib berishga qaratilgan. Bu tamoyil doirasida inson xavfsizligi “inson – muhit” tizimining ajralmas qismi sifatida o‘rganiladi. Atrof-muhit sifati, antropogen omillar, ekologik muhofaza, sog‘liq va uning tarkibiy qismlari kabi tushunchalar markaziy o‘rin tutadi. Ekologik bilimlar turli fanlar bilan integratsiyada berilib, o‘quvchilarda tabiatga ongli munosabatni shakllantiradi. Shu bilan birga, ular o‘z hayot sifati ko‘p jihatdan atrof-muhit bilan bog‘liq ekanligini anglab yetadilar. Ekologik yondashuv faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmay, balki amaliy faoliyatda ham namoyon bo‘lishi zarur. Hozirgi texnogen muhit sharoitida inson va jamiyat xavfsizligini atrof-muhit holatidan ajratib ko‘rib bo‘lmaydi. Shunga qaramay, amaliyotda ekologik yo‘nalish ko‘pincha yetarli darajada qo‘llanilmaydi, o‘quv kurslarida esa u ko‘proq qisqa ma’lumotlar bilan cheklanib qolmoqda. Aslida ekologizatsiya o‘quv jarayonini ekologik bilimlar bilan boyitish bilan birga, o‘quvchilarda ekologik ong va mas’uliyatni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Tarixiylik tamoyili esa “Hayot faoliyati xavfsizligi” fani materiallarini ularning tarixiy rivojlanish jarayonida yoritishni taqozo etadi. Bu yondashuv o‘quvchilarda tarixiy merosga hurmat, o‘tmish tajribasini anglash va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Tarixiy materiallardan foydalanish darslarni yanada qiziqarli va mazmunli qiladi. Masalan, himoya vositalarining rivojlanishi, harbiy xavfsizlik, iqtisodiy yoki energetik xavfsizlik masalalarini tarixiy kontekstda o‘rganish orqali mavzular chuqurroq anglanadi. Shuningdek, bu tamoyil tabiat va jamiyatning birgalikdagi uyg‘un rivojlanishi - ya’ni koevolutsiya g‘oyasini ochib berishni ham nazarda tutadi. Bu esa barqaror rivojlanish va insoniyat taraqqiyotini ta’minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy ta’limning madaniy va dunyoqarash paradigmalari hamda qadriyatlariga moslik tamoyili shuni nazarda tutadiki, “Hayot faoliyati xavfsizligi” fani o‘quvchilarda mustahkam dunyoqarashni shakllantirishi, inson hayotining qadrini anglashga o‘rgatishi lozim. Ushbu tamoyil asosida dars mazmuni tanlanayotganda shaxsning keyingi hayotiy maqsadlarini belgilashda muhim bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va tajribalarga alohida e’tibor qaratiladi. Ya’ni, ta’lim nafaqat nazariy bilim berishi, balki insonning ongli hayotiy pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qilishi zarur.

Ta’limning oliy maqsadi - barkamol shaxs madaniyatini shakllantirishdir. Shu sababli madaniyat masalalari faqatgina madaniyatshunos olimlar emas, balki pedagoglar e’tiborida ham bo‘lishi kerak. Pedagoglar ta’lim jarayoni orqali madaniyatning muhim komponentlarini yetkazib, o‘quvchilarga kasbiy kompetensiya, umumiy savodxonlik va keng dunyoqarash namunalarini taqdim etadilar. Bunda shaxs dunyoqarashi faqat ilmiy tasavvurlar bilan cheklanib qolmasligi, balki hissiy-estetik idrok, badiiy tafakkur, mifologiya, dinlar va boshqa madaniy qatlamlar haqidagi bilimlar bilan ham boyitilishi muhimdir.

Madaniy yondashuv ta’lim tizimida ko‘plab olimlar tomonidan asoslab berilgan bo‘lib, fanning asosiy maqsadi inson va jamiyat xavfsizligi madaniyatini tizimli ravishda shakllantirishdan iboratdir. Shu bois o‘quv materiallariga milliy xavfsizlik, xalqaro gumanitar huquq, tibbiyot, psixologiya kabi turli sohalarga oid bilimlarni kiritish maqsadga muvofiqdir. Bu esa o‘quvchilarga xavfsizlik muammolarini keng qamrovda tushunish va ularni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

Aksiologik tamoyili ta’lim mazmunida shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlarni o‘zlashtirishni ko‘zda tutadi. Bugungi kunda ayrim yoshlar milliy an’analar, tarixiy meros, etnik va madaniy xususiyatlarga yetarli darajada e’tibor bermayapti, bu esa milliy madaniyatning muhim jihatlarini yo‘qotish xavfini keltirib chiqaradi. Shu sababli fanda ekologik, madaniy va



dunyoqarashga oid qadriyatlar turli shakllarda - ilmiy bilimlar, adabiyot, san'at, diniy va axloqiy qarashlar hamda o'quvchilarning shaxsiy tajribasi orqali yoritilishi lozim. Bu yondashuv o'quvchilarda qadriyatlarga ongli munosabatni shakllantiradi.

Evristik tamoyil darslarda faqat tayyor bilimlarni berish bilan cheklanmay, balki muammoli vaziyatlar va topshiriqlar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv orqali o'quvchilar xavfli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish, alternativ fikrlash, vaqt yetishmasligi va axborot kamligi sharoitida tezkor tahlil qilish ko'nikmalarini egallaydilar. Natijada ular real hayotda uchrashi mumkin bo'lgan murakkab vaziyatlarga tayyor bo'lib boradilar.

Faoliyatga yo'naltirilgan tamoyil esa amaliyot bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ayniqsa tez o'zgaruvchan muhit sharoitida katta ahamiyat kasb etadi. Bunday vaziyatlarda oddiy nazariy bilimlar emas, balki moslashuvchan harakat algoritmlari, ya'ni vaziyatga qarab tezda o'zgaradigan amaliy ko'nikmalar muhimdir. Masalan, favqulodda holatlarda omon qolish, birinchi yordam ko'rsatish, xavfni bartaraf etish kabi vazifalarni amaliy bajarish orqali o'quvchilar yangi kompetensiyalarni yanada puxta o'zlashtiradilar. Agar shaxsda mustaqil faoliyat tajribasi shakllanmagan bo'lsa, u hayotiy muammolarni hal etishda passiv bo'lib qoladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Hayot faoliyati xavfsizligi" fanining mazmunini zamonaviy pedagogik tamoyillar asosida shakllantirish ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, integrativ, tizimli, evristik va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar o'quvchilarda nafaqat bilim, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, fan mazmunini milliy xavfsizlik, ekologik muammolar, ijtimoiy tahdidlar bilan boyitish yosh avlodni zamonaviy hayot sharoitlariga moslashuvchan, mas'uliyatli va ongli shaxs sifatida shakllantirish imkonini beradi. Ta'lim jarayonida insonparvarlik va qadriyatlarga asoslangan yondashuvni kuchaytirish esa shaxsning ma'naviy rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Umuman olganda, "Hayot faoliyati xavfsizligi" fani nafaqat o'quv predmeti, balki jamiyat barqarorligi va xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim. Uni takomillashtirish esa zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Абаскалова Н.П. Методика обучения основам безопасности жизнедеятельности в школе: учеб. пособие для студентов пед. вузов / Н. П. Абаскалова, Л. А. Акимова, С. В. Петров. - Новосибирск: АРТА, 2013. - 304 с.
2. Михайлов Л.А. Обеспечение психологической безопасности детей и подростков / Л.А. Михайлов, Е.Е. Алексеева, О.В. Шатрова. - СПб.: Союз, 2003.
3. Jurayev B. T. Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi //Fan va talim" - Buxoro-2022.
4. Ражабов Л. Хаёт фаолияти хавфсизлиги дарсларида интерфаол усуллардан фойдаланиш //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 830-840.
5. Саидханова Н., Хусанова С. И. Хавфсизлик соҳасида "хаёт хавфсизлиги асослари" қоидаларини ўқитишнинг самарадорлиги //Oriental Art and Culture. – 2020. – №. III. – С. 489-493.
6. Хикматов М. «Хаёт фаолияти хавфсизлиги» фанидан мавзуни ёритишда фойдаланиладиган интерфаол услуб //Актуальные вопросы развития современного общества, экономики и профессионального образования. – Российский государственный профессионально-педагогический университет, 2020. – С. 278-282.



Muratov Djahongir Djo'rayevich,
BuxDU sport faoliyati kafedrası dotsenti

SPORT TURIZMI ASOSIDA TALABALARDA FAOL TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada sport turizmi asosida talabalarda faol turmush tarzini shakllantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Sport turizmining asosiy turlari, ularning o'ziga xos xususiyatlari va inson salomatligiga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarni sport turizmiga jalb etishning pedagogik, ijtimoiy va psixologik jihatlari yoritilgan. Maqolada sport turizmining jismoniy faollikni oshirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish hamda shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qilishi ilmiy asosda asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: sport turizmi, talabalar, faol turmush tarzi, jismoniy faollik, sog'lom turmush tarzi, piyoda turizm, tog' turizmi, suv turizmi, veloturizm.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования активного образа жизни студентов на основе спортивного туризма. Проанализированы основные виды спортивного туризма, их особенности и влияние на здоровье человека. Также освещены педагогические, социальные и психологические аспекты вовлечения студентов в спортивный туризм. Обосновано значение спортивного туризма в повышении физической активности, формировании здорового образа жизни и всестороннем развитии личности.

Ключевые слова: спортивный туризм, студенты, активный образ жизни, физическая активность, здоровый образ жизни, пешеходный туризм, горный туризм, водный туризм, велотуризм

Annotation. This article examines the formation of an active lifestyle among students through sports tourism. The main types of sports tourism, their characteristics, and their impact on human health are analyzed. The pedagogical, social, and psychological aspects of involving students in sports tourism are also discussed. The importance of sports tourism in increasing physical activity, promoting a healthy lifestyle, and ensuring comprehensive personal development is scientifically substantiated.

Key words: sports tourism, students, active lifestyle, physical activity, healthy lifestyle, hiking tourism, mountain tourism, water tourism, cycling tourism

O'zbekistonda so'nggi yillarda sport va sog'lom turmush tarzini targ'ib etish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Aholining jismoniy faolligini oshirish, yoshlarni sportga keng jalb etish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada qabul qilinayotgan davlat dasturlari, sport infratuzilmasining rivojlantirilishi hamda turli ommaviy sport tadbirlarining tashkil etilishi mamlakatda sport sohasiga bo'lgan qiziqishni yanada oshirmoqda.

Ayniqsa, noan'anaviy va faol dam olish turlariga bo'lgan ehtiyoj ortib borayotgan bugungi kunda sport turizmi dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. U nafaqat jismoniy chiniqishni ta'minlaydi, balki insonning irodaviy sifatlarini shakllantirish, tabiatga ehtiyotkorona munosabatni tarbiyalash va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, sport turizmining mazmuni, uni tashkil etish asoslari hamda rivojlanish tendensiyalarini o'rganish ilmiy va amaliy nuqtai nazardan muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Sport turizmi - bu turli turistik yo'nalishlar va tabiiy to'siqlarni yengib o'tishga qaratilgan o'ziga xos sport turidir. Ushbu faoliyat nafaqat jismoniy harakatni o'z ichiga oladi, balki yangi his-tuyg'ular va taassurotlarni his qilish imkonini ham beradi, bu esa uni keng auditoriya uchun jozibador qiladi. Sport turizmi yo'llari ko'pincha go'zal va yetib borish qiyin bo'lgan hududlardan o'tadi, bu esa sayyohlarga tabiatni o'rganish va undan bahramand bo'lish uchun noyob imkoniyatlar yaratadi.

Sport turizmida ishtirok etish jarayoni yakka tartibda emas, balki jamoa tarkibida amalga oshiriladi. Boshlang'ich bosqichda havaskor guruh shakllantirilishi mumkin bo'lib, uning a'zolari turli ijtimoiy qatlam vakillari - talabalar, ish hamkasblari yoki fikrdoshlardan iborat bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlash muhimki, sayohatni boshlashdan oldin har bir jamoa a'zosi yo'nalishni



xavfsiz va muvaffaqiyatli bosib o'tish uchun zarur bo'lgan maxsus ko'nikmalarni egallashi lozim. Bu ko'nikmalarga quyidagilar kiradi: turistik jihozlardan foydalanish, to'siqlarni yengib o'tish, hududda yo'nalishni aniqlash va birinchi tibbiy yordam ko'rsatish.

Sport turizmi yo'nalishlari masofa, sayohat davomiyligi va yengib o'tiladigan to'siqlar soniga qarab bir nechta toifalarga bo'linadi. Yangi boshlovchi sayyohlarga tajribali ishtirokchilarga qo'shilish yoki professional gid va instruktorlar xizmatidan foydalanish tavsiya etiladi. Mutaxassislar yo'nalishning murakkabligini baholaydi, mos jihozlarni tanlashga yordam beradi va hududning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot taqdim etadi.

Sport turizmi sohasida bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishni istaganlar uchun professional rivojlanish imkoniyatlari ham mavjud. Musobaqalarda ishtirok etish uchun jamoa topish qiyin emas - bunday hamjamiyatlar ijtimoiy tarmoqlarda va Rossiya sport turizmi federatsiyasining rasmiy saytida faol mavjud. Musobaqalarda ishtirok etish sport razryadlari va unvonlarini olish imkonini beradi.

Ayrim sportchilar yanada yuqori maqsad qo'yib, instruktor yoki gid-provodnik kabi professional unvonga ega bo'lishga intiladilar. Malakani tasdiqlagandan so'ng, bunday mutaxassis yangi boshlovchilarni o'qitish va havaskor hamda professional jamoalarga rahbarlik qilish huquqiga ega bo'ladi. Shu tariqa, sport turizmi nafaqat jismoniy rivojlanishga xizmat qiladi, balki o'zaro yordam va bilim almashishga asoslangan jamoalarni shakllantirib, uning zamonaviy jamiyatda ommalashuviga va rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Sport turizmi umumiy turizm rivoji va turli sport turlarining kesishmasida yuzaga kelgan. Uning paydo bo'lishini bir nechta bosqichlar orqali kuzatish mumkin.

Sport turizmining rivojlanishi inson faoliyatining turli madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarini qamrab olgan ko'p asrlik tarix natijasidir. Uning ildizlari va evolyutsiyasini o'rganish bu faoliyat turining zamonaviy tendensiyalari va yo'nalishlarini yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Sport turizmi zamonaviy faol dam olish madaniyatining ajralmas qismiga aylanib, turli yosh va ijtimoiy guruhlar orasida tobora keng ommalashib bormoqda. Uning xilma-xilligini chuqur anglash esa turlarini ilmiy asosda tizimli ravishda tasniflashni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, sport turizmining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan piyoda turizmni alohida ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Piyoda turizm faol dam olishning keng tarqalgan turi bo'lib, u turli yo'nalishlar bo'ylab piyoda harakatlanish orqali tabiatni, madaniy va tarixiy yodgorliklarni o'rganish, shuningdek sog'lomlashish va dam olishni o'z ichiga oladi. Ushbu tur oddiy shahar bog'laridagi yengil sayrlardan tortib, tog' hududlaridagi murakkab va uzoq davom etadigan sayohatlargacha bo'lgan keng qamrovli faoliyatni o'z ichiga oladi. Piyoda turizm o'z ichida bir qator yo'nalishlarni qamrab oladi, jumladan, bir kunlik yoki ko'p kunlik oddiy yurishlar, uzoq va jismoniy jihatdan murakkab bo'lgan trekking sayohatlari hamda ekskursion yurishlar shular jumlasidandir. Ekskursion yurishlar piyoda harakatni madaniy va tabiiy obyektlar bilan tanishish jarayoni bilan uyg'unlashtirib, ishtirokchilarga keng qamrovli bilim olish imkonini beradi.

Piyoda turizmning ahamiyati uning inson salomatligiga ko'rsatadigan ijobiy ta'siri bilan ham izohlanadi. Mazkur faoliyat turi muntazam ravishda amalga oshirilganda jismoniy holatni yaxshilash, chidamlilikni oshirish va umumiy sog'liqni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, piyoda yurishlar insonning psixologik holatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatib, stress darajasini pasaytiradi, asab tizimi faoliyatini yaxshilaydi va emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. Tabiat qo'ynida bo'lish esa insonning atrof-muhit bilan o'zaro munosabatini kuchaytirib, ekologik madaniyatni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Piyoda turizmni samarali va xavfsiz tashkil etish uchun tegishli jihozlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Xususan, to'g'ri tanlangan poyabzal, ya'ni trekking botinkalari harakat jarayonida qulaylik va xavfsizlikni ta'minlaydi. Shuningdek, ob-havo sharoitiga mos, ko'p qatlamli kiyimlar harorat o'zgarishlariga moslashish imkonini beradi. Ryukzak orqali zarur jihozlar, oziq-ovqat va suvni olib yurish mumkin bo'lib, kompas, xarita va GPS kabi navigatsiya vositalari esa hududda to'g'ri yo'nalishni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.



Xavfsizlikni ta'minlash piyoda turizmning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli, sayohatdan oldin marshrutni puxta rejalashtirish, uning davomiyligi va murakkablik darajasini baholash, ehtimoliy xavflarni oldindan aniqlash zarur. Shuningdek, guruh bilan harakatlanish yoki sherik bilan sayohat qilish, aloqa vositalariga ega bo'lish va birinchi tibbiy yordam ko'nikmalariga ega bo'lish muhim talablardan hisoblanadi.

Piyoda turizm uchun eng mashhur yo'nalishlar qatoriga milliy bog'lar, tog'li va tepalik hududlar hamda dengiz yoki ko'l sohillari kiradi. Bu hududlar turli darajadagi tayyorgarlikka ega bo'lgan sayyohlar uchun mos marshrutlarni taklif etadi hamda ularga tabiatning betakror manzaralaridan bahramand bo'lish imkonini yaratadi.

Chang'i turizmi faol dam olishning ommalashgan turlaridan biri bo'lib, u jismoniy faollik, tabiatdan zavq olish hamda go'zal qishki landshaftlarni o'rganish imkoniyatini o'zida mujassam etadi. Mazkur yo'nalish turli ko'rinishlarga ega bo'lib, ular turizm maqsadlarida keng qo'llaniladi.

Chang'i turizmi doirasida bir nechta asosiy turlar ajratib ko'rsatiladi. Jumladan, tog' chang'isi tayyorlangan qiyaliklar bo'ylab pastga tushishni o'z ichiga olib, asosan maxsus kurort hududlarida amalga oshiriladi va qishki sportning eng ommalashgan turlaridan biri hisoblanadi. Snoubord esa tog' chang'isining muqobil shakli bo'lib, sportchilar maxsus doskada harakatlanadilar. Shuningdek, chang'ida yurish (kross-kantri) tayyorlangan yoki tabiiy yo'llarda amalga oshirilib, tabiat qo'ynida faol harakatlanish imkonini beradi. Chang'i poygalari esa tayyorlangan trassalarda vaqt bo'yicha o'tkaziladigan rasmiy musobaqalar hisoblanadi. Turistik chang'ilar esa uzoq masofali ekspeditsiyalar uchun mo'ljallangan bo'lib, ko'pincha tayyorlanmagan tog'li hududlarda qo'llaniladi.

Chang'i turizmining inson salomatligiga ijobiy ta'siri katta ahamiyatga ega. U yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi, mushaklarni rivojlantiradi va harakatlar muvofiqligini yaxshilaydi. Shu bilan birga, qishki tabiat qo'ynida faoliyat yuritish stressni kamaytiradi, kayfiyatni ko'taradi va umumiy ruhiy holatni yaxshilaydi. Tabiat bilan bevosita muloqot qilish esa insonning ekologik ongini shakllantirishga xizmat qiladi.

Chang'i turizmini samarali tashkil etish uchun tegishli jihozlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, turli sharoitlar uchun mos chang'ilar, qulay va xavfsizlikni ta'minlovchi chang'i botinkalari hamda harakatni muvozanatlashtirish uchun chang'i tayyoqchalari zarur hisoblanadi. Shuningdek, ob-havoga mos, ko'p qatlamli kiyimlar, termokiyimlar va nam o'tkazmaydigan maxsus kiyimlar qishki sharoitda muhofazani ta'minlaydi. Ayniqsa, tog' chang'isida xavfsizlik maqsadida shlemdan foydalanish tavsiya etiladi.

Chang'i turizmida jihozlar turi faoliyat yo'nalishi va tabiiy sharoitlarga qarab farq qiladi. Masalan, yugurish chang'ilari (begoviye liji) tekis yoki yengil relyefli hududlarda harakatlanish uchun mo'ljallangan bo'lib, ular klassik, konkoviyy va kombinatsiyalashgan turlarga bo'linadi. Tog' chang'ilari esa keng va qisqa bo'lib, qiyaliklarda barqaror harakatlanishni ta'minlaydi. Turistik chang'ilar esa chuqur qor va murakkab relyef sharoitida harakatlanish uchun mo'ljallangan bo'lib, mustahkam konstruksiyaga ega.

Chang'i sportida harakatlanishning ikki asosiy uslubi - klassik va konkoviyy usullar mavjud bo'lib, ular asosida turli musobaqalar tashkil etiladi. Jumladan, marafon, sprint, estafeta, skiatlon va ta'qib poygalari kabi turlar shular jumlasidandir.

Xavfsizlikni ta'minlash chang'i turizmining muhim jihati hisoblanadi. Shu bois, marshrutlarni oldindan rejalashtirish, ishtirokchilarning tayyorgarlik darajasini hisobga olish, guruhda harakatlanish va birinchi tibbiy yordam asoslarini bilish zarur. Shuningdek, ob-havo sharoitlari, trassalar holati va mahalliy qoidalar bilan tanishib chiqish ham muhim ahamiyatga ega.

Chang'i turizmi uchun mashhur yo'nalishlar qatoriga tog' chang'isi kurortlari, milliy bog'lar hamda maxsus tashkil etilgan qishki turistik marshrutlar kiradi. Ushbu hududlar turli darajadagi tayyorgarlikka ega bo'lgan sayyohlar uchun qulay sharoit yaratadi.

Tog' turizmi faol dam olishning keng qamrovli va ko'p qirrali yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tog'lar va tog' landshaftlari bilan bog'liq turli sport va faoliyat turlarini o'z ichiga oladi. Mazkur yo'nalish sarguzashtni yoqtiradigan va tabiat qo'ynida faol dam olishni istovchi insonlarni o'ziga jalb etadi.



Tog' turizmi ko'p qirrali faoliyat sohasi bo'lib, u bir qator yo'nalishlarni qamrab oladi. Jumladan, alpinizm - maxsus texnika va jihozlar yordamida baland tog' cho'qqilariga chiqishni anglatadi. U sport (oldindan belgilangan nuqtalar orqali harakatlanish) va klassik (tabiiy, tayyorlanmagan marshrutlar) turlarga bo'linadi. Trekking esa oldindan belgilangan yo'nalishlar bo'ylab uzoq davom etadigan piyoda sayohat bo'lib, odatda go'zal va tabiiy hududlarda amalga oshiriladi. U alpinizmdan farqli ravishda maxsus tayyorgarlikni talab qilmaydi va nisbatan xavfsiz yo'llarda o'tkaziladi. Shuningdek, tog' velosipedi (MTB) murakkab va tepalik marshrutlarda maxsus velosipedlar orqali harakatlanishni o'z ichiga oladi. Skalolazlik esa tabiiy yoki sun'iy qoyalar bo'ylab chiqishdan iborat bo'lib, sport, an'anaviy va bouldering kabi turlarga ajratiladi.

Tog' turizmi turli kuch va kardio yuklamalarni taqdim etib, mushaklar rivojlanishiga va umumiy chidamlilikni oshirishga xizmat qiladi. Muntazam mashg'ulotlar insonning jismoniy faolligini oshiradi, bu esa o'z navbatida surunkali kasalliklar xavfini kamaytiradi va sog'liqni mustahkamlaydi.

Tog' turizmini amalga oshirishda zarur jihozlar muhim ahamiyatga ega. Xususan, maxsus va mustahkam poyabzal harakat davomida qulaylik va xavfsizlikni ta'minlaydi. Tog' velosipedi murakkab marshrutlarni yengib o'tish imkonini beradigan maxsus jihoz hisoblanadi. Alpinizm uchun esa kryuklar, arqonlar, shlemlar kabi xavfsizlik vositalari talab etiladi. Shuningdek, uzoq sayohatlar uchun mo'ljallangan ryukzaklar va kompas, GPS qurilmalari hamda xaritalar kabi navigatsiya vositalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Tog' turizmida xavfsizlik va tayyorgarlik masalalari alohida o'rin tutadi. Marshrutlarni oldindan o'rganish, relyef xususiyatlari va ob-havo sharoitlarini yaxshi bilish xavflarni kamaytirishga yordam beradi. Shuningdek, jamoada ishlash ko'nikmalari va birinchi tibbiy yordam asoslarini bilish ishtirokchilar xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Balandlikka moslashish, ya'ni bosqichma-bosqich akklimatizatsiya jarayoni ham tog' kasalligining oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Tog' turizmi uchun mashhur yo'nalishlar qatoriga tog' tizmalari va milliy bog'lar kiradi. Ushbu hududlar trekking va alpinizm uchun turli murakkablikdagi marshrutlar hamda betakror tabiiy manzaralarni taqdim etadi. Shuningdek, tog'-chang'i kurortlari ham yil davomida turli mavsumiy faoliyatlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratib, tog' turizmining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Suv turizmi faol dam olishning jozibador va dinamik yo'nalishlaridan biri bo'lib, u suv muhitida amalga oshiriladigan turli sport turlarini o'z ichiga oladi. Ushbu faoliyat turi o'zining harakatchanligi, tabiatdan zavq olish imkoniyati va noyob tajriba taqdim etishi bilan jahon bo'ylab millionlab sayyohlarni o'ziga jalb etmoqda.

Suv turizmi doirasida bir qator sport turlari mavjud. Jumladan, kayaking va kanoe kichik qayiqlarda daryolar, ko'llar yoki dengizlar bo'ylab suzish orqali amalga oshiriladi. Serfing esa maxsus doska yordamida to'lqinlarni «tutish»ga asoslangan bo'lib, asosan to'lqinlari kuchli sohil hududlarida ommalashgan. Vindsyorfing sport turida esa doskaga o'rnatilgan parus orqali shamol kuchi yordamida suv yuzasida harakatlaniladi. Paraseyling suv va havo sport elementlarini uyg'unlashtirgan holda, qayiq yordamida tortiladigan parashyut orqali parvoz qilishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, dayving suv osti dunyosini o'rganish maqsadida maxsus nafas olish jihozlari bilan cho'milishni nazarda tutadi. Akademik eshkak eshish esa maxsus trassalarda jamoaviy tarzda amalga oshiriladigan sport turi hisoblanadi. Plavaniye va sinxron suzish esa ochiq suv havzalari yoki basseynlarda amalga oshiriladigan ommaviy sport turlaridandir.

Suv turizmining inson salomatligiga ijobiy ta'siri katta ahamiyatga ega. U mushaklarni mustahkamlaydi, yurak-qon tomir tizimi faoliyatini yaxshilaydi hamda harakatlar muvofiqligini rivojlantiradi. Shu bilan birga, suv va tabiat bilan bevosita muloqot qilish insonda stressni kamaytiradi, ruhiy holatni yaxshilaydi va emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. Guruhda amalga oshiriladigan mashg'ulotlar esa ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va yangi tanishuvlar o'rnatish imkonini beradi.

Suv turizmini samarali tashkil etish uchun tegishli jihozlar muhim o'rin tutadi. Xususan, kayak, kanoe, serfing doskasi va vindsyorfing uchun maxsus doska kabi vositalar asosiy jihozlar hisoblanadi. Shuningdek, ayniqsa yangi boshlovchilar uchun qutqaruv jiletleri xavfsizlikni



ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Dayving uchun niqoblar, lastalar va akvalanglar kabi suv osti jihozlari talab etiladi. Hidrokostyumlar esa sovuqdan himoya qilish va jarohatlarning oldini olishda muhim vosita hisoblanadi.

Suv turizmida xavfsizlik va tayyorgarlik muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, sayohatdan oldin suv havzasining xususiyatlari, oqimlar, ehtimoliy xavflar va ob-havo sharoitlari bilan tanishib chiqish zarur. Guruhda harakatlanish, birinchi tibbiy yordam va o'zini qutqarish ko'nikmalarini egallash ham xavfsizlikni ta'minlashda muhim omillardan hisoblanadi. Shuningdek, professional tayyorgarlik mashg'ulotlari jarohatlarning oldini olish va faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Suv turizmi uchun mashhur yo'nalishlar qatoriga dengiz sohillari, daryo va ko'llar hamda suv osti boy tabiatga ega hududlar kiradi. Ushbu joylar turli suv sport turlari bilan shug'ullanish va tabiatning betakror manzaralaridan bahramand bo'lish imkonini yaratadi.

Veloturizm faol dam olishning zamonaviy va ommalashib borayotgan turlaridan biri bo'lib, u velosiped sporti elementlari hamda turistik sayohatlarni o'zida mujassam etadi. Mazkur faoliyat turi turli marshrutlar bo'ylab harakatlanish orqali yangi hududlarni o'rganish, tabiat va mintaqalar madaniyatidan bahramand bo'lish imkonini beradi.

Veloturizm turli uslub va yo'nalishlarga ega bo'lib, ular turistik sayohatlar uchun qulay sharoit yaratadi. Jumladan, tog' velosipedi (MTB) murakkab va notekis relyefli yo'llar, xususan tog' yo'llari va o'rmon hududlari uchun mo'ljallangan bo'lib, tushishlar, ko'tarilishlar va turli tabiiy to'siqlarni o'z ichiga oladi. Bu esa uni adrenalinni xush ko'ruvchilar uchun jozibador qiladi. Shuningdek, milliy bog'larda maxsus tashkil etilgan trassalar orqali uning ommalashuvi ortib bormoqda.

Shossey velosipedlari yengil va aerodinamik tuzilishga ega bo'lib, asosan asfalt yo'llarda yuqori tezlikda harakatlanish uchun mo'ljallangan. Ular uzoq masofali sayohatlar uchun qulay bo'lib, tabiat manzaralaridan bahramand bo'lish imkonini beradi. Bu yo'nalishda «Parij–Rube» kabi nufuzli musobaqalar ham mavjud.

Shahar velosipedlari qisqa masofali harakatlar uchun mo'ljallangan bo'lib, ular yuk tashishga moslashtirilgan jihozlar bilan ta'minlangan. Ular turistlarga shahar arxitekturasini va madaniyatini o'rganishda qulay imkoniyat yaratadi hamda barqaror transport turi sifatida ahamiyatga ega.

Kross-kantri uslubi esa tog' va shossey velosipedlari xususiyatlarini uyg'unlashtirgan holda, turli relyef va sharoitlarda harakatlanish imkonini beradi. Bu uni keng omma uchun qulay va ommaviy turga aylantiradi. Turistik velosipedlar esa uzoq muddatli sayohatlar uchun mo'ljallangan bo'lib, qo'shimcha jihozlar bilan ta'minlanadi. Ular qulay o'rindiqlik va mustahkam tuzilishi orqali uzoq masofalarda ham harakatlanishni yengillashtiradi.

Veloturizmda jihozlar xavfsizlik va qulaylikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xususan, tog' velosipedlari mustahkam shinalar va amortizatorlar bilan jihozlanib, murakkab yo'llarda barqarorlikni ta'minlaydi. Oddiy velosipedlar esa yengil konstruksiyasi va ingichka g'ildiraklari orqali asfalt yo'llarda yuqori tezlikka erishish imkonini beradi.

Shlem velosipedchining boshini himoya qiluvchi muhim vosita hisoblanib, uning yengil va havo aylanishiga mos tuzilishi harakat paytida qulaylik yaratadi. Maxsus kiyimlar, jumladan tez quriyidigan matolardan tayyorlangan sport kiyimlari, namlikni chiqarib yuborish va harakat paytida qulaylikni ta'minlaydi. Shuningdek, shamol va yomg'irdan himoya qiluvchi kiyimlar ham muhim ahamiyatga ega.

Qo'shimcha jihozlar sifatida suv idishlari organizmda suv muvozanatini saqlashga xizmat qiladi. Nasos va ta'mirlash asboblari favqulodda holatlarda, masalan, shinaning teshilishida zarur bo'ladi. Yoritish vositalari esa kam yorug'lik sharoitida xavfsiz harakatlanishni ta'minlaydi. Uzoq sayohatlar uchun bagajnik va maxsus sumkalar zarur bo'lib, ular shaxsiy buyumlar va jihozlarni saqlash imkonini beradi. GPS qurilmalari va mobil ilovalar esa marshrutlarni rejalashtirish va kuzatishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Veloturizm inson organizmiga kompleks ta'sir ko'rsatib, oyoq, bel va qorin mushaklarini mustahkamlaydi. Muntazam mashg'ulotlar chidamlilikni oshiradi, energiya darajasini ko'taradi va



yurak-qon tomir tizimi faoliyatini yaxshilaydi. Shu bilan birga, u ortiqcha vaznning oldini olish va qandli diabet hamda gipertoniya kabi kasalliklar xavfini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, sport turizmi talabalarda faol turmush tarzini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. U jismoniy faollikni oshirish, sog'liqni mustahkamlash va ruhiy barqarorlikni ta'minlash bilan birga, talabalarda irodaviy sifatlar, jamoada ishlash ko'nikmalari va tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantiradi. Maqolada ko'rib chiqilgan sport turizmi turlari talabalarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish va ularni sog'lom hayot tarziga yo'naltirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Shu munosabat bilan oliy ta'lim muassasalarida sport turizmini rivojlantirish va uni ta'lim-tarbiya jarayoniga keng joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Авдиянц Л. А. Развитие спортивного туризма в студенческой среде //Вестник науки. – 2024. – Т. 4. – №. 7 (76). – С. 366-372.
2. Рузibaева М. Е., Иброхимов Ш. Эффективность использования туризма в физическом воспитании студентов //Science and innovation. – 2024. – С. 626-630.
3. Квартальнов В.А. Туризм. – М.: Финансы и статистика, 2002
4. Матвеев Л. Теория и методика физической культуры. – ЛитРес, 2021.Конец формы
5. Utanov B. et al. Correlation Of The Interaction Of Agricultural Production With The Volume Of Dehkanproduction In Uzbekistan //Ilkogretim Online. – 2021. – Т. 20. – №. 3.
6. Murodov J. J. Women's sports is a key link of physical culture. – 2022.
7. Murodov J. J., Charos K. Innovative approaches to physical education of school students. – 2022.
8. Спортивный туризм для студентов технического вуза: учеб. пособие / М.П.Коновалова, С.В.Кузнецова, О.В.Огурцова, Д.В.Кузьмин, О.С.Филимонова, Ю.В. Шаркова. Саратов: СГТУ имени Гагарина Ю.А., 2025. 56 с.
9. Жураев Б. Т. Социально-духовное развитие студентов //Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. – 2019. – С. 22-23.



Xabibova Guliya G'aybulloyevna,
Buxoro davlat universiteti "Pedagogika" kafedrası dotsenti

TA'LIM JARAYONIDA ZAMONAVIY O'QITUVCHI IMIDJINI SHAKLLANTIRISH MAZMUNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida zamonaviy o'qituvchi imidjini shakllantirishning mazmuni, uning tarkibiy komponentlari va pedagogik ahamiyati tahlil qilingan. O'qituvchi imidjining tashqi ko'rinish, nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya va kasbiy fazilatlar bilan uzviy bog'liqligi yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy ta'lim talablariga mos ravishda o'qituvchi shaxsini rivojlantirish omillari va yo'llari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: o'qituvchi imidji, pedagogik faoliyat, kommunikativ kompetensiya, nutq madaniyati, kasbiy fazilatlar, zamonaviy ta'lim, pedagogik mahorat

Аннотация. В статье рассматривается содержание формирования имиджа современного учителя в образовательном процессе, его структурные компоненты и педагогическое значение. Освещается взаимосвязь имиджа учителя с внешним видом, культурой речи, коммуникативной компетентностью и профессиональными качествами. Обоснованы факторы и пути развития личности учителя в соответствии с требованиями современного образования.

Ключевые слова: имидж учителя, педагогическая деятельность, коммуникативная компетентность, культура речи, профессиональные качества, современное образование, педагогическое мастерство

Abstract. This article analyzes the content of forming the image of a modern teacher in the educational process, its structural components and pedagogical significance. The interrelation between teacher image and appearance, speech culture, communicative competence and professional qualities is highlighted. The factors and ways of developing a teacher's personality in accordance with modern educational requirements are substantiated.

Key words: teacher image, pedagogical activity, communicative competence, speech culture, professional qualities, modern education, pedagogical skills

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi o'qituvchi shaxsiga bo'lgan talablarning tubdan yangilanishini taqozo etmoqda. Bugungi kunda o'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsni shakllantiruvchi, tarbiyalovchi va yo'naltiruvchi muhim ijtimoiy sub'ekt sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchi imidjini shakllantirish masalasi pedagogika fanida dolzarb muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Zamonaviy o'qituvchi imidji uning kasbiy kompetensiyasi, kommunikativ madaniyati, nutq mahorati hamda shaxsiy fazilatlarini uyg'unligida shakllanadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchining tashqi ko'rinishi, o'zini tutishi, muloqot madaniyati va nutqining ta'sirchanligi o'qituvchilarning bilim olish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda o'qituvchi imidjini ilmiy asosda shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, globalizatsiya va raqamli ta'lim muhitining kengayishi o'qituvchidan yangi kompetensiyalarni talab qilmoqda. Bu esa o'z navbatida o'qituvchi imidjini shakllantirishning yangi yondashuvlarini ishlab chiqishni zarur etadi. Shunday ekan, mazkur muammoni chuqur o'rganish va ilmiy jihatdan asoslash bugungi kun pedagogikasining muhim vazifalaridan biridir.

Mahalliy pedagogika fanida o'qituvchi imidjini shakllantirish muammolari an'anaviy ravishda tadqiqot va muhokama predmeti hisoblanadi. Shubhasiz, o'qituvchi imidjini shakllantirishning mohiyatini aniqlash yangi mavzu emas va ta'lim nazariyasida ushbu faoliyatning asosiy tarkibiy qismlarini tushunishga turli xil yondashuvlarni aks ettiruvchi etarli material to'plangan.

Ta'lim jarayonida zamonaviy malakali o'qituvchi imidjini shakllantirish pedagogik faoliyat bilan bog'liq bo'lib, unda "talaba shaxsini tarbiyalash, rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish,



erkin va ijodiy rivojlanish imkoniyatlarini tanlash uchun yaxlit pedagogik jarayonda maqbul sharoitlarni yaratishga qaratilgan faoliyat deb ta'riflangan.

O'qituvchining kasbiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan o'zgarishlar konteksti nafaqat vaqt va ijtimoiy tartib, balki ta'lim sohasidagi strategik hujjatlar bilan ham belgilanadi. Kasbiy faoliyatdagi o'zgarishlarni belgilovchi omillardan biri umumiy ta'limning davlat ta'lim standartini amalga oshirish sharoitida o'qituvchining vakolatiga qo'yiladigan yangi talablar edi. Standartning umumiy tuzilishi va talablar tizimiga muvofiq zamonaviy o'qituvchi quyidagilarga ega bo'lishi kerak:

1) tizimli-faoliyat yondashuvi mantiqida pedagogik faoliyatni loyihalash va amalga oshirishga imkon beradigan uslubiy kompetentsiya;

2) asosiy ta'lim dasturlari tuzilmasi bilan belgilanadigan vakolatlar;

3) asosiy ta'lim dasturlarini o'zlashtirishning shaxsiy, meta-predmetli va fan natijalariga erishish va baholash texnologiyasi, maqsadlarni belgilash sohasidagi vakolatlar;

4) asosiy ta'lim dasturlarini amalga oshirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratishni ta'minlaydigan vakolatlar.

Bugungi kunda ta'lim muassasalari faoliyatining samaradorligiga erishishda o'qituvchilarning imidjini shakllantirish, motivatsion tayyorgarligi, yangi ta'lim standarti vazifalarini qabul qilish muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy malakali o'qituvchi imidjini shakllantirish fenomeni hozirgi vaqtda zamonaviy o'qituvchining ish doirasini belgilaydigan hujjatlarda o'z aksini topmoqda: bular pedagoglar lavozimlarining malaka tavsiflari va joriy etilishi ilgari boshlangan o'qituvchining tasdiqlangan Kasbiy standarti.

O'qituvchi imidji individual va shaxsiy sifatlari, kasbiy faoliyati va xulqining kommunikativ xususiyatlari kabi xossalardan iborat. Imidjni nimadan boshlab shakllantirish kerak? Imidjning ma'lum qoidalariga tayanib, uning asosiy xossalarini ajratib olamiz. Eng ahamiyatli xossalarga:

tashqi ko'rinish;

muloqotning verbal va nonverbal vositalarining qo'llanilishi;

kasb obraziga ich-ichidan mos kelishi – ichki «shaxsiyat»;

pedagogik faoliyatining uslubiy xususiyatlari;

kasbiy yo'naltirilganlik.

Birinchi bosqich – tashqi ko'rinish, bunda pedagog imidjining asosiy xususiyati – ilk taassurot fenomeni, yangi «vizual go'zallik» muhim rol o'ynaydi. O'qituvchining umumiy ko'rinishi barkamol, o'quvchi va uning otaonalari hamda kattalarning hurmati va ishonchini tug'diradigan, ularni o'ziga qarata oladigan bo'lishi kerak. Bunda o'qituvchi kiyimining rangi, me'yorida qilingan pardoz-andoz (makiyaj), zamonaviy soch turmagi katta ahamiyatga ega. O'qituvchi to'g'risidagi ilk taassurot uni ustoz sifatida qabul qilingan, pedagogik ta'sirini hosil qila olishi hamda bolalarga ta'sir etishi singari omillar katta ahamiyatga ega.

Ikkinchi bosqichga – imidjning muhim omillaridan biri – muloqotning verbal va nonverbal vositalari qo'llashi kiradi. O'qituvchi o'zini «taqdim etish» vazifasini o'zi to'g'risida ilk taassurot shakllantirayotgan payta amalga oshirish maqsadga muvofiq. «Verbal» deb nomlanadigan imij o'qituvchi oyoqlarning yig'ilgan holatda turishi, qo'llarning me'yorida harakatlanishi, ovoz tembrining juda yuqori emasligi yoki aksincha. «Nonverbal» deb nomlanadigan imij o'qituvchi imo-ishoralari, yuz-qarashlari (mimika, aslini olganda, odamlar o'rtasidagi axborot almashuvi bo'lib, uning asosiy maqsadi uzatilayotgan va qabul qilinaetgan axborotning tushunarligini ta'minlashdir. Savlatini nazarda tutadigan yoqimli sifatlarni qay darajada ishlata olish bilan bog'liq. Yaxshi sifatlar turli vaziyatlarga tezkor o'rganishga, odamlar bilan kommunikativ aloqalar o'rnatishga yordam beradi. Afsuski, sotsiologlarning tadqiqotlariga ko'ra, faoliyat boshlayotgan o'qituvchilarning 29 foizi o'quvchilar bilan ilk aloqalardayoq qiyinchiliklarni boshidan kechiradilar.

Pedagog imijining muhim tomoni – uning so'z boyligidir. Nutq san'ati – uning egiluvchanligi, ta'sirligi, originalligidir. Qadimgi donishmandlarning aytishicha, notiqlik san'ati – bu so'z bilan ishontirish qobiliyatidir. O'quvchilar bilan muloqotda o'qituvchi o'zining nutq ohangini unutmasligi kerak. Chunki o'quvchilarning nafaqat ruhiy holati, balki ularning ishlash



qobiliyati ham shunga bog'liq. Pedagog o'z imidjini yaratishida notiqlik mahoratining o'rni juda muhim bo'lib, maqolada notiqlik mahorati haqida ma'lumotlar berib o'tmoqchiman. Verbal effekt quyidagilarda namoyon bo'ladi:

oyoqlarning yig'ilgan holatda turishi; qo'llarning me'yorida harakatlanishi;
ovoz tembrining juda yuqori emasligi yoki aksincha yuqoriligi;
ifodali nutqni rivojlantirish; mazmunli nutq.

Pedagogning nutqi yorqin, jozibali, ta'sirli, jarangdor, tasvir (obraz)li bo'lishi lozim. Nutqda jonlantiruvchi jihatlar bo'lmasa, u quruq, badhazm, zerikarli bo'ladi. Nutqning mazmuni qanchalik boy, chuqur bo'lsa, uning shakli ham shunchalik rang-barang bo'lishi unga munosib jilo, sayqal berilishi, badiiy bo'yoklar bilan jozibali qilinishi, tasvirlar bilan boyitishi darkor. Buning uchun hikmatli so'zlardan, maqol, she'riy parchalardan, o'tkir iboralar, tasvir, qiyos va o'xshatishlardan keng ko'lamda, biroq me'yorida foydalanishni tavsiya etamiz. Bular nutqning bezagi, ko'rki, sayqalidir. Notiq, shu bilan birga, satira, yumor, istiora, majozlardan o'z o'rnida, badiiy talaffuz bilan, shoirona ko'tarinki ruhda ishlatib, uning nutqi tinglovchini o'ziga maftun etadi, gapi "shirali" bo'ladi, nutqi qiyomiga yetadi, tasanno va ofarinlarga sazovor bo'ladi.

Pedagog so'zlayotganda ovoznining goh baland, goh past bo'lib tovlanishiga alohida e'tibor berishi kerak. Busiz jumla qanday ohangda, urg'u, talaffuzda aytilishiga qarab turlicha ma'noni anglatishi mumkin. Qaysi bir pedagog mantiq fanidan bexabar bo'lsa, ya'ni chala-yarim fikr yuritib, yuzaki va qisqa o'ylasa, nutkida izchillik bo'lmaydi. Fikr va so'z, tafakkur va til mantiqan muvofiq bo'lishi shart: bayon etilmoqchi bo'lgan fikr, g'oya, pedagogning ko'rsatmasi, va tavsiyasi ularni ifodalashga xizmat qiladigan so'zlar bilan o'zaro uyg'un, hamohang, mutanosib bo'lishi talab etiladi. Aks holda dili boshqa-yu, tili boshqa qabilidagi nomuvofiqlik, teskari mutanosiblik, yasamachilik ro'y beradi. Frantsuz tilshunosi P.Buast: "Gapirayotgan odam ekadi, eshitayotgan odam hosil yig'adi", – degan edi. Demak, notiq so'zlagan nutqidan hosil olmoqni istar ekan, aniq o'quvchilarning ongi va qalbiga yo'l topmog'i, jonli qiziqishini uyg'otishga, fikrlashga turtki berishi, his-tuyg'ulariga ta'sir o'tkazib, ularni junbushga keltirishi lozim. Bunga faqat auditoriya (tinglovchi) bilan muloqot o'rnatilgan taqdirdagina erishish mumkin. Nutqiy muloqotga kirishishgan kishinning maqsadlari doirasini umumlashgan holda quyidagilar bilan belgilash mumkin:

- 1) o'zga(lar)ga, muayyan jamoaga o'z g'oya va fikrlarini yetkazish orqali hamfikrlar doirasini kengaytirish;
- 2) ma'naviy (ruhiy) hayotini uzaytirish orqali hayotda iz qoldirish;
- 3) hukmronlikka bo'lgan intilishni amalga oshirish;
- 4) shartnomaga asosan o'z xizmat doirasida muayyan (siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy) masalani hal etish;
- 5) e'tibor qozonish;
- 6) jamiyatda tutgan baland mavqeni saqlab qolish va h.k.

Nutqda maqsadga erishish usullari uch katta guruhga bo'linadi.

1. Imperativ – nutqiy ta'sirning kuchga tayangan usuli. Bu usul avtoritar nutqning asosini tashkil etadi (buyruq, qo'rqitish, shaxsiyatga tegish va sh.k.).

2. Inontirish – demokratik nutq asosini tashkil etadi va asoslash orqali o'z qarash va nuqtai nazarini o'zga odam ongiga singdirish (isbotlash, tushuntirish, yo'naltirish va sh.k.).

3. Moyillik uyg'otish – liberal nutqning asosini tashkil etadi va axborot olish istagi bilan bog'liq (baxs-munozara, so'roqlash va sh.k.). Tinglovchi(lar) ongining turli aspektlariga ta'sir o'tkazishga muvofiq tarzda nutq yo'nalishi samaradorlikni oshirishning turli jihatlariga qaratilishi mumkin.

Hissiyotni uyg'otish.

Diqqatni jalb etish.

Bilim tarqatish.

Xohish-istak uyg'otish.

Harakatga da'vat etish.

Ko'nikmalarni shakllantirish.



Ifodali nutqning 9 qoidasi	
Suhbat mohiyatini biling	Suhbatdoshga hurmat bilan munosabatda bo'ling
Mantiqiy urg'u, to'xtam va ishora maharatiga ega bo'ling	Jonli nutqdan foydalaning: metafora, qiyoslar
Doimiy qolipdagi siyqasi chiqqan va parazit (buzg'unchi) so'zlarni ishlatmang (demak, anaqa, xo'p, ya'ni va boshqa yoqimsiz so'zlarni ishlatish)	Shaxsiy jozibadorlikdan foydalaning
Tillarni aralashtirib ishlatish va aktsentdan qoching	Suhbatdoshni aldamang, haqiqatni noto'g'ri talqin qilmang
Nutqni drammalashtirish texnikasidan foydalaning	

Insonning qanday ko'rinishga egaligi, imidji u haqida 92% tasavvur paydo bo'ladi. Boshqa insonlarning e'tiborini qaratish uchun nafaqat inson chiroyli kiyinish va ozoda bo'lish kerak, balki yaxshi xususiyatlarga ham ega bo'lish kerak:

yoqimli suhbatdosh bo'la olish kerak;
nafis tabbasum qila olish darkor;
ehtiroslarni jilovlay olish zarur;
xushmuomala bo'la olish kerak.

Agarda inson o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olsa, u to'g'ri yo'l topa oladi. Uning doim o'ziga ishonchi bo'ladi va kasbiy faoliyatida ham shaxsiy hayotda ham omadli bo'ladi.

O'qituvchi shaxsini shakllantirish murakkab, ko'p qirrali madaniy, kasbiy makonda amalga oshiriladi, bu erda kasbiy faoliyat, agar u umumiy madaniyat, shaxsiyat, uning yo'nalishi, munosabatlarning yetakchi turi va boshqalardan qat'iy nazar, amalga oshirilsa. Agar inson kasbiy me'yorlarning tenglashtiruvchi ta'siriga qarshi tura oladigan bo'lsa, bu qarama-qarshilik shaxsiy o'sishni belgilovchi omil bo'lib xizmat qiladi, kasbiy faoliyat madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi, uni boyitish deb hisoblash mumkin.

O'qituvchilik kasbida shaxs rivojlanishining o'ziga xosligi ijtimoiy tajribani o'quvchilarga etkazishni ta'minlaydigan umumiy madaniyat, shaxsiy faollik darajasi bilan belgilanadi. Agar mutaxassisning shaxsiyati ushbu faoliyat bilan ko'proq yoki kamroq chambarchas bog'liq bo'lgan fazilatlar va xususiyatlarning bir turi sifatida qaralsa, tadqiqotchilar professional va shaxsiy fazilatlarining keng to'plamlaridan (professiogrammalar) yoki cheksiz universal tushunchalardan foydalanishga majbur bo'lishadi.

Kasbiy makon modelini belgilovchi asosiy vektorlar, birinchidan, o'qituvchining faoliyat sub'ekti sifatidagi shaxsi va birinchi navbatda, pedagogik o'zaro ta'sirning samaradorligini ta'minlaydigan uning pedagogik, madaniy va ijtimoiy faolligi darajasi, ikkinchidan, funktsional tuzilma bilan ifodalangan pedagogik faoliyatning o'zi va uchinchidan, kasbiy o'zaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida o'quvchi shaxsining xususiyatlari. Ushbu vektorlarning kesishishi pedagogik faoliyat fenomenologiyasining barcha xilma-xilligini o'z ichiga olgan tekisliklarni hosil qiladi.

Kasbiy o'zgarishlar sub'ektning shaxsiyatini tashqi va ichki jihatdan o'zgartiradi; kasbiy o'zini o'zi anglashning tegishli elementlarini shakllantirish; shaxs faoliyati tizimini o'zgartirish va shu bilan kasbiy mahorat bosqichlari bo'ylab harakatlanishga hissa qo'shish; sub'ektni faoliyat ob'ektiga nisbatan o'rnatishni optimallashtirish.

Amalga oshiriladigan funktsiyalar prizmasi orqali o'qituvchi shaxsining fazilatlarini ko'rib chiqish o'qituvchilarning to'rtta professional turini aniqlash imkonini berdi:

“Kommunikator” - o'z faoliyati funktsiyalarini ochiqlik, mehribonlik, tashqi jozibadorlik kabi fazilatlar tufayli amalga oshirish;

- “Tashkilotchi” - yuqori talabchanlik, kuchli iroda va tashkilotchilik bilan ajralib turadi; shaxsiy tuzilmasida kasbiy kompetentsiya, ijodkorlikka intilish, kuzatuvchanlik ustunlik qiladigan “sub'ekt sub'ekti”; “ma'rifatparvar”, yuksak axloqi, yuksak madaniyati, yuksak aql-zakovati bilan ajralib turadi.



Kasbiy faoliyatni shaxs tomonidan assimilyatsiya qilish uning tuzilishini o'zgartirishga olib keladi. Xuddi shu faoliyat bilan uzoq vaqt shug'ullanish o'z kasbidan ko'proq qoniqish hosil qiladi, shaxsning kasbga moslashishiga yordam beradi, hissiy sohani barqarorlashtiradi. O'qituvchining kasbiy faoliyati tajribasi professionallashtirishning muhim omili bo'lib, shaxsiy va kasbiy fazilatlarni yuqori darajada rivojlantirish va saqlashga yordam beradi.

Kasbiy faoliyatda odam bilan sodir bo'ladigan yoshga bog'liq tabiiy o'zgarishlar urg'u turiga ko'ra yuzaga keladigan deformatsiyalarning sababi bo'lishi mumkin. Kasbiy faoliyatga, bajariladigan funktsiyalarga, ijtimoiy rollarga botish shaxsiy fazilatlarning kasbiy faoliyat bilan optimal kombinatsiyasining buzilishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, moslashuvchanlik, xulq-atvorning adekvatligi yo'qligida namoyon bo'ladigan shaxsiy og'ishlar rivojlanishi mumkin, bu esa past darajadagi ishlashga o'tish bilan mutaxassisning regressiyasiga olib keladi. Shaxsiy tuzilmalardagi o'zgarishlarning chuqurligiga va shaxsning yaxlitligi va moslashuvchanligini buzish darajasiga qarab, deformatsiyalar to'rt darajada namoyon bo'ladi:

Ushbu faoliyat bilan shug'ullanadigan barcha shaxslarda o'xshash shaxsiy o'zgarishlarni tavsiflovchi umumiy kasbiy deformatsiyalar;

Shaxsiy xususiyatlarning faoliyatning funktsional tuzilishining tegishli tuzilmalari bilan uyg'unlashuvining o'ziga xosligidan kelib chiqqan va integral xulq-atvor komplekslarini shakllantirishga olib keladigan tipologik deformatsiyalar;

Kasbiy faoliyat mazmunidan kelib chiqadigan o'ziga xos deformatsiyalar;

Amalga oshirilgan faoliyatga qaramasdan rivojlanadigan va shaxsning dominant yo'nalishi bilan bog'liq bo'lgan individual deformatsiyalar.

Kasbiy o'zgarish kasbiy rivojlanishning barcha sohalarini qamrab oladi. Shaxs sohasida ular urg'u xarakteriga ega bo'ladi, faoliyat sohasida qat'iy xatti-harakatlar stereotiplari shakllanadi va o'quvchining ma'lum bir shaxsiga bo'lgan munosabat o'rtacha o'quvchi turiga ta'sir qilish bilan almashtiriladi. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning xatti-harakatlaridagi stereotiplar hissiy tarkibiy qismdan deyarli mahrum. Buning sababi shundaki, ko'pchilik o'qituvchilarning fikriga ko'ra, ta'lim jarayonida hissiy munosabatlarga o'rin yo'q, uning maqsadi bilim, ko'nikma va malakalarni uzatishdir. Pedagogik jarayonning haqiqatida bu o'quvchilarning shaxsiy farqlarini tekislash va pedagogik faoliyat funktsiyalarini faqat ijro etuvchi funktsiyalar bilan cheklash istagiga olib keladi.

O'qituvchilarning shaxsiy parametrlaridagi o'zgarishlar o'z-o'zini hurmat qilishning o'sishida namoyon bo'ladi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, o'z-o'zini hurmat qilish darajasi to'g'ridan-to'g'ri xizmat muddatiga bog'liq. O'qitiladigan fanning mazmuni umumiy kasbiy tendentsiyalarga ta'sir qilmasdan, o'qituvchining ideal o'zini o'zi qadrlashining individual xususiyatlarining o'zgarishiga ta'sir qiladi, bu, ehtimol, pedagogik ishning o'xshash metodologiyasi bilan bog'liq va bilvosita, o'qituvchining ustuvorligi haqidagi xulosani tasdiqlaydi. o'qituvchi va boshqalarning ijtimoiy roli bilan belgilanadigan bajariladigan funktsiyalarning o'qituvchi shaxsining sub'ektiv sohasiga ta'siri. kasbiy faoliyatning tarkibiy qismlari, shu jumladan uning tuzilishi va mazmuni.

Korrelyatsiya tahlili shuni ko'rsatdiki, pedagogik faoliyat tajribasining ortishi o'z-o'zini baholashning barcha turlarini ideal baholash bilan yaqinlashishiga olib keladi. Bu, shuningdek, 10 yildan ortiq tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilar orasida eng yaqqol namoyon bo'lgan kasbiy ahamiyatga ega va kasbni o'zgartiruvchi shaxs parametri sifatida o'ziga bo'lgan ishonchning ortishi va o'zini o'zi qadrlash darajasining oshishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, kasbiy faoliyat tajribasi va shaxsiyat parametrlari o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud: tajriba ortishi bilan ichki va o'zaro sifatlar reytingi pasayadi va insonning meta-sifatlarini ortadi. Mavjud ma'lumotlar yosh o'qituvchilarning qarashlarini universitet ta'limining nazariy ideallaridan pedagogik haqiqatga yo'naltirish davom etayotganidan dalolat beradi, bu hamkasblardan kutilayotgan ideal baholar va baholar o'rtasidagi munosabatlar dinamikasida ham o'z aksini topdi.

Bunga parallel ravishda, kasbiy o'zini o'zi anglashning ortishi kuzatiladi. Ushbu jarayonning natijasi o'laroq, uzoq o'qituvchilik tajribasiga ega bo'lgan o'qituvchilar, aslida o'zlarini bir-biriga tanish bo'lgan yosh hamkasblaridan farqli o'laroq, o'qituvchilarning umumiy massasidan ajralib turadigan ko'proq tabaqalashtirilgan baholarga ega. Kasbiy o'zini o'zi anglashning rivojlanishi o'z



kasbini boshqalarga qarama-qarshi qo'yish, uni eng yaxshi deb baholashda professional avtostereotiplarni shakllantirishda ham namoyon bo'ladi.

O'qituvchining malakasini oshirish jarayonida ta'lim jarayoni ishtirokchilari bilan munosabatlarida o'zgarishlar ro'y beradi. Bunday holda, munosabatlar "do'st-to'qnashuv" o'qi bo'ylab ularning qutblanish yo'nalishi bo'yicha rivojlanadi, bu esa moslashish qobiliyatining pasayishi va stereotipli xatti-harakatlarning kuchayishini ko'rsatadi. Bundan tashqari, avtoritarizm va xulq-atvor reaksiyalarida shafqatsizlikning kuchayishini ta'kidlash kerak, bu o'qituvchining kasbiy deformatsiyasining boshqa sohasi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

O'qituvchilarni o'rganish jarayonida aniqlangan ushbu va boshqa o'zgarishlar kasbda shaxsni rivojlantirish mexanizmlarini ochib beradigan mavjud yondashuvlar va tushunchalarni qayta ko'rib chiqishni, shuningdek, mutaxassislarni tayyorlash usullarini o'zgartirishni va ularning samaradorligini keyingi baholashni talab qiladi. tadbirlar. Tadqiqot oliy ta'lim muassasasida o'qituvchining pedagogik faoliyat sub'ekti sifatida rivojlanishini ta'minlaydigan, uning kasbiy va shaxsiy o'sishiga intiladigan sharoitlarni yaratish zarurligini tasdiqlaydi. Bu shartlarga yuqori darajadagi pedagogik madaniyat, pedagogik ijod muhiti, ijtimoiy-pedagogik attestatsiya mexanizmining ishlashi, psixologik-pedagogik kompetentsiyani oshirish kiradi, bu esa o'qituvchilarga kasbiy faoliyatda shaxsning mumkin bo'lgan deformatsiyasini oldindan bilish va oldini olish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayonida zamonaviy o'qituvchi imidjini shakllantirish pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. O'qituvchi imidji uning tashqi ko'rinishi, nutq madaniyati, kommunikativ ko'nikmalari va kasbiy kompetensiyalarining uyg'unligi asosida shakllanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi imidjini rivojlantirish uzluksiz jarayon bo'lib, u pedagogning shaxsiy va kasbiy o'sishi bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy ta'lim talablariga javob beradigan o'qituvchini tayyorlash uchun pedagogik ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar, ijodiy muhit va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Shuningdek, o'qituvchining nutq madaniyati, muloqot uslubi va shaxsiy fazilatlarini rivojlantirish orqali uning ijobiy imidjini shakllantirish mumkin. Bu esa nafaqat ta'lim sifati, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentyabrdagi O'RQ-637-sonli «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. www.lex.uz.
2. Baxtiyorovna S. D. et al. O'qituvchi imidjining talaba ruhiyatiga ta'siri //Modern World Education: New Age Problems–New solutions. – 2024. – T. 1. – №. 3. – C. 21-25.
3. Жураев Б. Т. Деятельность педагога по гуманизации учебно-воспитательного процесса //Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч.-творч. форума. – 2017. – Т. 31.
4. Жураев Б. Т. Гуманизация дидактических отношений между учителем и учащимся в педагогических идеях Востока //VIII Лазаревские чтения" Лики традиционной культуры в современном культурном пространстве: ренессанс базовых ценностей?". – 2018. – С. 120-122.
5. Jurayev B. T. Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi //Fan va talim" Vuxoro. 2022.
6. Калюжный А. Психология формирования имиджа учителя. – Litres, 2022.
7. Камышева Е. Ю. Педагогический имидж учителя //Известия Уральского государственного университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. 2009. N 4 (68). – 2009.
8. Мынбаева А. К., Жаманкулова А. Имидж учителя и преподавателя вуза: сравнительный аспект //ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. – 2012. – Т. 2. – С. 63.



Azizov A'zam Aziz o'g'li,
Ahil Oila nodavlat maktabgacha ta'lim tashkiloti direktori
azamjon.azizov0109@gmail.com

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI MENEJERLARINING BOSHQARUV KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOY- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotda menejer shaxsining emotsional barqarorligi, kommunikativ salohiyati hamda jamoa ichidagi ijtimoiy munosabatlarni boshqarish qobiliyatining ahamiyati ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik yondashuvlar asosida boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi omillar va ularning amaliy qo'llanilishi izohlangan.

Kalit so'zlar: boshqaruv kompetentligi, maktabgacha ta'lim, ijtimoiy-psixologik omillar, menejer faoliyati, kommunikativ ko'nikmalar, emotsional barqarorlik, liderlik, motivatsiya, jamoaviy muhit, psixologik boshqaruv.

Аннотация. В данной статье проводится углублённый анализ социально-психологических особенностей совершенствования управленческой компетентности менеджеров дошкольных образовательных организаций. В исследовании научно обоснована значимость эмоциональной устойчивости личности менеджера, его коммуникативного потенциала, а также способности управлять социальными отношениями внутри коллектива. Кроме того, раскрыты факторы, способствующие повышению эффективности управления на основе социально-психологических подходов, и рассмотрены аспекты их практического применения.

Ключевые слова: управленческая компетентность, дошкольное образование, социально-психологические факторы, деятельность менеджера, коммуникативные навыки, эмоциональная устойчивость, лидерство, мотивация, коллективная среда, психологическое управление.

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the socio-psychological characteristics of improving the managerial competence of managers in preschool educational institutions. The study scientifically substantiates the importance of emotional stability of the manager's personality, communicative potential, and the ability to manage social relationships within the team. Furthermore, it explains the factors that contribute to increasing management effectiveness based on socio-psychological approaches and discusses their practical implementation.

Key words: managerial competence, preschool education, socio-psychological factors, managerial activity, communication skills, emotional stability, leadership, motivation, team environment, psychological management.

Kirish. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirish masalasi zamonaviy ta'lim tizimida alohida e'tibor talab qiladigan murakkab va ko'p qirrali jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayon, avvalo, boshqaruv faoliyatining ijtimoiy mohiyatini chuqur anglash hamda pedagogik jamoa bilan samarali muloqot o'rnatish ko'nikmalarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Menejer shaxsining psixologik xususiyatlari, uning liderlik fazilatlarini, emotsional barqarorligi va kommunikativ salohiyati boshqaruv samaradorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ta'lim muassasasida yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik muhit menejerning qaror qabul qilish uslubi va jamoani boshqarish strategiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, boshqaruv kompetentligini shakllantirish jarayonida shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy ta'sir mexanizmlari va guruh dinamikasi chuqur o'rganilishi zarur bo'ladi.

Zamonaviy menejer nafaqat tashkiliy masalalarni hal qiluvchi, balki pedagogik jamoani ruhlantiruvchi va ijtimoiy muhitni uyg'unlashtiruvchi yetakchi sifatida namoyon bo'lishi lozim.



Bu esa unda refleksiya, empatiya va moslashuvchanlik kabi psixologik sifatlarning rivojlangan bo'lishini talab qiladi. Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan menejerning o'z faoliyatini tahlil qila olish qobiliyatiga ham bog'liq bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, boshqaruv kompetentligini takomillashtirish jarayoni uzluksiz rivojlanish va o'zini o'zi takomillashtirishni o'z ichiga oladi. Natijada, menejer shaxsida ijtimoiy va psixologik omillar uyg'unlashgan holda samarali boshqaruv modeli shakllanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari menejer faoliyatining mazmuni va yo'nalishini belgilovchi muhim determinant sifatida qaraladi. Ushbu jarayonda menejerning motivatsion sohasi, uning kasbiy qadriyatlari va ijtimoiy mas'uliyat hissi alohida ahamiyat kasb etadi. Jamoada sog'lom psixologik muhitni shakllantirish menejerning emotsional intellekti va ijtimoiy sezgirliги bilan chambarchas bog'liqdir.

Ijtimoiy-psixologik yondashuv menejerga nizolarni konstruktiv hal etish, hamkorlikni mustahkamlash va jamoaviy birdamlikni rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, menejerning o'z-o'zini boshqarish qobiliyati uning stressli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishiga xizmat qiladi. Ta'lim tashkilotida innovatsion g'oyalarni joriy etish ham menejerning psixologik tayyorgarligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Shu sababli, boshqaruv kompetentligini rivojlantirishda psixologik treninglar, reflektiv mashg'ulotlar va kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Bu jarayon menejerning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini uyg'un holda ta'minlaydi. Yakunda esa, ijtimoiy-psixologik omillarga asoslangan boshqaruv yondashuvi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida barqaror va samarali faoliyatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini ijtimoiy-psixologik jihatdan tushuntirishda shaxslararo munosabatlar nazariyasi muhim o'rin egallaydi. Bu borada Kurt Levin tomonidan ishlab chiqilgan maydon nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra, inson xulqi shaxs va muhit o'zaro ta'sirining natijasi sifatida shakllanadi. Menejer faoliyatida bu yondashuv jamoaviy muhitni boshqarish va ijtimoiy kuchlarni muvofiqlashtirish zarurligini anglatadi. Levin guruh dinamikasi tushunchasini ilmiy asoslab, jamoada yetakchilik uslublarining samaradorligini tahlil qilgan. Uning fikricha, demokratik boshqaruv uslubi ijtimoiy muhitni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida menejerlar aynan shu yondashuv orqali jamoaviy hamkorlikni mustahkamlashi mumkin. Shuningdek, psixologik muhitni boshqarish orqali konfliktlarning oldini olish imkoniyati yuzaga keladi. Menejerning qaror qabul qilish jarayoni ham muhit omillari bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Shu bois, maydon nazariyasi boshqaruv kompetentligining ijtimoiy asoslarini chuqur yoritib beradi.

Shaxslararo munosabatlar tizimini tahlil qilishda Jakob Moreno tomonidan ishlab chiqilgan sotsiometriya nazariyasi ham katta ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv jamoa ichidagi norasmiy munosabatlarni aniqlash va ularni boshqarishga xizmat qiladi. Menejer jamoa a'zolari o'rtasidagi simpatiya va antipatiya darajasini bilgan holda samarali boshqaruv strategiyasini ishlab chiqadi. Sotsiometrik tahlil yordamida liderlik pozitsiyalari va ijtimoiy rollar aniqlanadi. Bu esa boshqaruv jarayonini individual yondashuv asosida tashkil etish imkonini beradi. Maktabgacha ta'lim muassasasida sog'lom ijtimoiy muhit yaratish uchun bunday tahlil zarur hisoblanadi. Menejer ushbu nazariyaga tayangan holda jamoaviy birlikni mustahkamlaydi. Shuningdek, ijtimoiy izolyatsiya holatlarini aniqlab, ularni bartaraf etish choralarini ko'radi. Bu esa jamoada psixologik barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Natijada, boshqaruv kompetentligining ijtimoiy jihatlari yanada mukammallashadi.

Boshqaruv kompetentligini rivojlantirishda motivatsion nazariyalar ham muhim o'rin tutadi, bu borada Abraham Maslou tomonidan ilgari surilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi keng qo'llaniladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, inson faoliyati uning ehtiyojlari bilan belgilanadi va ular ma'lum tartibda rivojlanadi. Menejer pedagoglarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda boshqaruv strategiyasini shakllantiradi. Bu esa jamoada ichki motivatsiyani kuchaytiradi va ish samaradorligini oshiradi. Ayniqsa, o'zini namoyon qilish ehtiyoji pedagoglarning kasbiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Menejer bu ehtiyojni qo'llab-quvvatlash orqali innovatsion faoliyatni rag'batlantiradi. Shuningdek, xavfsizlik va ijtimoiy tegishlilik ehtiyojlarini qondirish



jamoada barqaror muhit yaratadi. Maslou nazariyasi menejerga inson omilini chuqur tushunishga yordam beradi. Bu esa boshqaruv jarayonida individual yondashuvni kuchaytiradi. Shu tariqa, motivatsion omillar boshqaruv kompetentligining asosiy tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsiy rivojlanish va boshqaruv samaradorligini tushuntirishda Karl Rojers tomonidan ishlab chiqilgan insonparvarlik nazariyasi muhim o'rin tutadi. Ushbu yondashuvda shaxsning o'zini anglash va o'zini rivojlantirish qobiliyati markaziy o'rinda turadi. Menejer jamoa bilan ishlashda ishonch va ochiqlikka asoslangan muhit yaratishi zarur. Rojers ta'kidlagan empatiya va shartsiz qabul qilish tamoyillari boshqaruv samaradorligini oshiradi. Bu yondashuv pedagoglar o'rtasida o'zaro hurmat va qo'llab-quvvatlashni kuchaytiradi. Menejerning insoniy yondashuvi jamoada ijobiy psixologik iqlimni shakllantiradi. Shuningdek, o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan muhit pedagoglarning ijodiy salohiyatini ochib beradi. Bu esa ta'lim sifatining oshishiga xizmat qiladi. Insonparvarlik nazariyasi boshqaruv jarayoniga psixologik chuqurlik bag'ishlaydi. Natijada, menejerning kasbiy kompetentligida shaxsiy omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy tizimlar va tashkilotlarni boshqarish nuqtai nazaridan Douglas Makgregorr tomonidan ilgari surilgan X va Y nazariyalari alohida e'tiborga loyiqdir. Ushbu nazariyalar insonning mehnatga bo'lgan munosabatini turlicha talqin qiladi. X nazariyasiga ko'ra, inson nazorat ostida ishlaydi, Y nazariyasiga ko'ra esa u mustaqil va mas'uliyatli faoliyat yuritishga moyildir. Menejer Y yondashuviga asoslangan boshqaruv uslubini qo'llaganida jamoada ishonch va tashabbuskorlik kuchayadi. Bu esa pedagoglarning ijodiy faolligini oshiradi. Makgregorr nazariyasi menejerga boshqaruv uslubini moslashuvchan tarzda tanlash imkonini beradi. Shuningdek, inson resurslarini samarali boshqarishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tizimida bu yondashuv innovatsion boshqaruvni rivojlantirishga yordam beradi. Menejer jamoani qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi muhit yaratadi. Shu orqali boshqaruv kompetentligining ijtimoiy-psixologik asoslari yanada mustahkamlanadi.

Tahlillar va natijalar. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirish jarayoni ijtimoiy-psixologik omillar ta'siri ostida shakllanadigan murakkab tizim sifatida tahlil qilinadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, menejerning kommunikativ salohiyati jamoa bilan samarali hamkorlikni ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Jamoa a'zolari bilan ochiq va ishonchli muloqot o'rnatish orqali menejer ijobiy psixologik muhitni shakllantira oladi. Shu bilan birga, emotsional barqarorlik boshqaruv qarorlarining puxtaligini belgilovchi muhim mezon sifatida namoyon bo'ladi. Kuzatishlar menejerlarning stressli vaziyatlarda o'zini tutish uslubi jamoaning umumiy ruhiy holatiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. Ijtimoiy-psixologik tahlillar natijasida aniqlanishicha, reflektiv yondashuvga ega menejerlar o'z faoliyatini samaraliroq tashkil eta oladi. Ular o'z xatti-harakatlarini tahlil qilish orqali boshqaruv jarayonini doimiy takomillashtirib boradi. Shuningdek, jamoa ichidagi norasmiy munosabatlarni hisobga olish boshqaruv samaradorligini oshiradi. Tahliliy ma'lumotlar menejerning liderlik uslubi jamoaviy faollik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Shu tariqa, ijtimoiy-psixologik omillar boshqaruv kompetentligining shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

1-jadval

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini ijtimoiy-psixologik omillar asosida tahlil qilish natijalari (M, Kruskal–Uollis, R=0,05)

Shkalalar	Tajribasi kam menejerlar	O'rtacha tajribali menejerlar	Tajribasi yuqori menejerlar	H (Kruskal–Uollis)	R
Kommunikativ kompetentlik	72,4	81,6	89,3	6,12	0,004*
Emotsional barqarorlik	69,8	78,9	87,5	5,87	0,005*
Liderlik salohiyati	74,1	82,3	91,2	6,45	0,003*



Motivatsion yoʻnalganlik	70,5	79,4	88,6	5,96	0,004*
Reflektiv qobiliyat	68,9	77,2	86,8	6,03	0,004*
Ijtimoiy moslashuv	71,2	80,1	89,0	6,21	0,003*
Umumiy boshqaruv indeksi	71,1	79,9	88,7	6,38	0,003*

1- jadval asosida olingan ma'lumotlar menejerlarning boshqaruv kompetentligini shakllantirishda ijtimoiy-psixologik omillarning muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Kommunikativ kompetentlik ko'rsatkichlari tajriba ortishi bilan izchil ravishda oshib borayotgani kuzatiladi, bu esa menejerlarning jamoa bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalari vaqt o'tishi bilan rivojlanishini anglatadi. Emotsional barqarorlik natijalari ham shunga o'xshash tendensiyaning namoyon etib, tajribali menejerlarning stressli vaziyatlarda o'zini boshqarish qobiliyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Liderlik salohiyati bo'yicha olingan natijalar menejerlarning boshqaruv jarayonida yetakchilik fazilatlarini tajriba bilan birga mustahkamlanishini ko'rsatadi. Motivatsion yoʻnalganlik ko'rsatkichlari jamoa faoliyatini rag'batlantirishda menejering ichki psixologik tayyorgarligi muhim ekanligini ifodalaydi. Reflektiv qobiliyat darajasining oshib borishi menejerlarning o'z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirishga bo'lgan intilishining kuchayishini anglatadi. Ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari esa jamoa ichidagi munosabatlarni boshqarish va ijtimoiy muhitga moslashish darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Umumiy boshqaruv indeksi barcha ko'rsatkichlar uyg'unlashgan holda tajribali menejerlarda ancha yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Kruskal–Uollis mezon natijalari barcha shkalalarda statistik jihatdan ishonchli tafovut mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa ijtimoiy-psixologik omillar boshqaruv kompetentligini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

O'tkazilgan kuzatuvlar va amaliy tajribalar menejerlarning boshqaruv faoliyatida motivatsion omillarning muhim rol o'ynashini ko'rsatadi. Pedagogik jamoada ichki rag'batni kuchaytirish menejering kasbiy mahorati bilan chambarchas bog'liqdir. Tahlillar natijasida aniqlanishicha, jamoa a'zolarining ehtiyojlarini inobatga olgan holda tashkil etilgan boshqaruv jarayoni yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Menejer tomonidan qo'llaniladigan rag'batlantirish usullari pedagoglarning ishga bo'lgan munosabatini ijobiy tomonga o'zgartiradi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi kuchli bo'lgan jamoalarda konfliktlar darajasi sezilarli darajada kamayadi. Shu bilan birga, menejering adolatli yondashuvi jamoada ishonch muhitini shakllantiradi. Natijaviy tahlillar shuni ko'rsatadiki, boshqaruvda moslashuvchan strategiyalarni qo'llash yuqori natijalarga olib keladi. Menejering psixologik tayyorgarligi innovatsion faoliyatni joriy etishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, jamoa ichida ijtimoiy rollarning to'g'ri taqsimlanishi umumiy samaradorlikni oshiradi. Bunday yondashuv boshqaruv kompetentligining chuqurlashishiga xizmat qiladi.

Amaliy natijalar menejerlarning ijtimoiy-psixologik kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan treninglar yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi. Bunday treninglar orqali menejerlarda empatiya, o'zini boshqarish va kommunikativ ko'nikmalar rivojlanadi. Tahliliy kuzatuvlar shuni tasdiqlaydiki, treningdan o'tgan menejerlar jamoani boshqarishda yanada samarali natijalarga erishadi. Ularning qaror qabul qilish jarayonida ijtimoiy omillarni hisobga olish darajasi oshadi. Shu bilan birga, pedagogik jamoada o'zaro ishonch va hamkorlik muhiti mustahkamlanadi. Natijalarda menejerlarning liderlik salohiyati sezilarli darajada ortgani kuzatiladi. Ijtimoiy-psixologik rivojlanish jarayoni menejering kasbiy o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, jamoada psixologik barqarorlik darajasi yuqorilaydi. Bunday o'zgarishlar ta'lim sifatining yaxshilanishiga olib keladi. Shu asosda, boshqaruv kompetentligini takomillashtirishda ijtimoiy-psixologik yondashuv muhim natijalar berishi ilmiy jihatdan asoslanadi.



Xulosa. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirish ijtimoiy-psixologik omillarning uyg'unlashuvi orqali yuzaga keladigan murakkab va izchil jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonda menejer shaxsining ichki psixologik resurslari va tashqi ijtimoiy muhit omillari o'zaro chambarchas bog'liq holda rivojlanadi. Boshqaruv faoliyatida kommunikativ ochiqlik va empatik yondashuv jamoa bilan samarali aloqalarni ta'minlaydi. Menejerning emotsional barqarorligi va o'zini nazorat qila olish qobiliyati murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish imkonini beradi. Shaxslararo munosabatlarning uyg'unligi jamoada ijobiy psixologik iqlimni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, menejerning reflektiv tafakkuri uning o'z faoliyatini chuqur tahlil qilish va takomillashtirishga yordam beradi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga asoslangan boshqaruv yondashuvi jamoa a'zolarining faolligini oshiradi. Bunday muhitda pedagoglar o'z imkoniyatlarini erkin namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ta'lim jarayonining umumiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu tariqa, ijtimoiy-psixologik omillar menejer boshqaruv kompetentligining barqaror rivojlanishida asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Menejerlarning boshqaruv kompetentligini takomillashtirishda ijtimoiy-psixologik yondashuvning ustuvorligi ularning kasbiy faoliyatida tizimli o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Jamoada o'zaro ishonch va hurmat muhitining shakllanishi boshqaruv samaradorligini oshiruvchi muhim shartlardan biri hisoblanadi. Menejerning motivatsion yondashuvi pedagoglarning ichki rag'batini kuchaytiradi va ularni faol ishtirokga undaydi. Shu bilan birga, boshqaruv jarayonida moslashuvchanlik va vaziyatga mos qaror qabul qilish qobiliyati muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy rollarning to'g'ri taqsimlanishi jamoa ichidagi muvozanatni ta'minlaydi. Menejer tomonidan qo'llaniladigan psixologik ta'sir usullari konfliktlarning oldini olishga yordam beradi. Innovatsion yondashuvlar esa boshqaruv jarayonini zamonaviy talablar asosida rivojlantiradi. Bunday sharoitda menejerning liderlik salohiyati yanada kuchayadi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik rivojlanish uning shaxsiy va kasbiy o'sishini ta'minlaydi. Natijada, boshqaruv kompetentligining takomillashuvi maktabgacha ta'lim tizimining barqaror va samarali faoliyatini ta'minlovchi muhim omilga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1987. – 293 p.
2. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001. – 224 p.
3. Rogers C.R. Freedom to Learn. – Columbus: Merrill, 1983. – 312 p.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 720 с.
5. Skinner B.F. The Technology of Teaching. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1968. – 271 p.
6. Tursunov A., Qodirov B. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 280 b.



Sharipova Shaxnoza Xasanovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi
Pedagogika kafedrası dotsenti (PhD)

INKLYUZIV TA'LIM KONSEPSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim konsepsiyasining mazmun-mohiyati, uning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, inklyuziv ta'limni rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalari, xorijiy tajribalar hamda milliy ta'lim tizimida joriy etish muammolari tahlil qilingan. Muallif tomonidan barcha bolalar uchun teng ta'lim imkoniyatlarini yaratish, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy moslashuvini ta'minlash masalalari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqot natijasida inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, ta'lim tizimi, teng imkoniyatlar, maxsus ehtiyojli bolalar, pedagogik yondashuv, ijtimoiy integratsiya, ta'lim sifati, inklyuziya, rivojlanish strategiyasi.

Аннотация. В статье раскрываются сущность и значение концепции инклюзивного образования, его роль и место в обществе. Анализируются современные тенденции развития инклюзивного образования, зарубежный опыт и проблемы внедрения в национальную систему образования. Автор на научной основе освещает вопросы создания равных образовательных возможностей для всех детей, поддержки учащихся с особыми образовательными потребностями и обеспечения их социальной адаптации. В результате исследования разработаны практические рекомендации по эффективной организации инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, система образования, равные возможности, дети с особыми потребностями, педагогический подход, социальная интеграция, качество образования, инклюзия, стратегия развития.

Abstract. The article reveals the essence and significance of the concept of inclusive education, its role and place in society. It analyzes modern trends in the development of inclusive education, foreign experience, and the challenges of implementation in the national education system. The author scientifically examines the issues of creating equal educational opportunities for all children, supporting students with special educational needs, and ensuring their social adaptation. As a result of the study, practical recommendations for the effective organization of inclusive education have been developed.

Key words: inclusive education, education system, equal opportunities, children with special needs, pedagogical approach, social integration, quality of education, inclusion, development strategy.

Kirish. Mamlakatimizda inklyuziv ta'limni mazkur tarixiy yondashuvdan farqli ravishda, imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlash, nafaqat ta'limning ommaviyligi va oshkoraligini, balki har bir shaxsning individual ehtiyojlari, xususan, ularni umumta'lim muhitiga integratsiya qilish hamda moslashtirilgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Mazkur jihatdan, inklyuziv ta'lim O'zbekistonda ijtimoiy adolat, teng huquqli imkoniyatlar va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan zamonaviy ta'lim paradigmasi sifatida paydo bo'ladi. Zamonaviy Yevropa mamlakatlarida "inklyuziv ta'lim" tushunchasi insonparvar ta'lim siyosatining o'ziga xos xususiyatlariga urg'u berishni nazarda tutadi va ta'lim sohasida kamsitish zonasiga tushib qolgan aholining ijtimoiy guruhlari nogironlar uchun ta'limni anglatadi. Nega inklyuziv jarayonlar to'satdan bo'lmagani holda O'zbekistonda ham rivojlana boshladi? Bu yerda yagona sabab emas, balki o'zaro bog'liq omillar majmui haqida so'z yuritish maqsadga muvofiqdir. Ushbu omillarning eng asosiylaridan biri jamiyatning gumanistik rivojlanishga bo'lgan intilishi hamda shu asosda ta'lim sohasida yuz berayotgan sivilizatsion o'zgarishlardir.

Inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlovchi xalqaro konvensiyalar va me'yoriy hujjatlarning shakllanishi va keng tarqalishi mazkur jarayonning muhim drayveri bo'lib xizmat qildi. Ushbu



global qadriyatlar inson huquqlari, teng imkoniyatlar va ijtimoiy adolat tamoyillarini ilgari suradi. Agar O'zbekiston davlati va ta'lim tizimi ushbu umuminsoniy qadriyatlarga e'tibor qaratmaganida, inklyuziv ta'lim ehtimol alohida innovatsion tashabbuslar yoki cheklangan amaliy tajribalar darajasida qolib ketgan bo'lar edi. Aksincha, bugungi kunda inklyuziv yondashuv ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanib, tizimli rivojlanish bosqichiga o'tmoqda. Bunga imkoniyati cheklangan bolalar ota-onalarining huquqiy savodxonligini umumiy oshirishni ham omil sifatida kiritish mumkin. Binobarin, xalqaro qonunchilik va shunga mos ravishda milliy normativ-huquqiy bazaning rivojlanishi inklyuziv jarayonlarni ilgari surishning asosi bo'ldi. [1,2].

Inklyuziv ta'limni rivojlantirish shart-sharoitlarini o'rganish shuni ko'rsatdiki, barcha uchun ta'limni ta'minlashga qaratilgan dastlabki tashabbuslarda maxsus ehtiyojlarni ta'minlash ko'proq ramziy tamoyil sifatida ko'ringan. Biroq vaqt o'tishi bilan inklyuziv yondashuv barcha uchun ta'lim harakatining asosiy tamoyili sifatida qarala boshlandi. Shunday qilib, integratsiya tushunchasi o'rniga, ya'ni tizimning o'zini o'zgartirmasdan, mavjud tizim doirasida alohida ehtiyojli bolalar uchun maxsus sharoitlar yaratish o'rniga, biz inklyuziv ta'lim konsepsiyasining paydo bo'lishini ko'ramiz, uning asosiy maqsadi maktablarni barcha o'quvchilarning ehtiyojlariga muvofiq qayta tashkil etishdir.

Ta'lim olish huquqini amalga oshirishda alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan fuqarolarning muayyan toifalari mavjud. Bular, xususan, nogironligi bo'lgan shaxslar, shuningdek, og'ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan fuqarolarning boshqa toifalari (ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar; xulq-atvorida nuqsonlari bo'lgan bolalar. Ta'lim oluvchilarning alohida toifasini iqtidorli bolalar va yoshlar tashkil etadi, ularning ta'limi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Yuqorida sanab o'tilgan shaxslarning ayrimlari tibbiy ko'rsatmalarga ko'ra yoki ijtimoiy, ijtimoiy-pedagogik ko'rsatmalarga ko'ra ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ta'lim olishlari kerak. Xususan, uzoq muddat davolanishga muhtoj bolalar sog'lomlashtirish ta'lim muassasalarida o'qitilmoqda. Shu bilan birga, ta'lim oluvchilarning aksariyati, shu jumladan ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar, nogiron bolalarning aksariyati u yoki bu darajada oddiy ta'lim muhitiga integratsiya qilinishi maktab, oliy o'quv yurti sharoitida o'qishi mumkin. Ushbu yondashuv ushbu muammo bo'yicha xalqaro hujjatlarda mavjud bo'lgan integratsiyalashgan yoki inklyuziv ta'limning asosiy tamoyillariga to'liq javob beradi. Inklyuziya tushunchasi nafaqat ta'limiy, balki chuqur ijtimoiy ma'noga ham ega ekanligi haqidagi konseptual qoidani ham ta'kidlash lozim. Aslida, bu davlat va har bir shaxs o'rtasidagi ijtimoiy aloqa bo'lib, ta'lim orqali amalga oshiriladi. [3,4].

Zero, har qanday insonning eng insoniy va asosiy huquqi ta'lim olish huquqi bo'lib, bu huquqdan hech kimni mahrum etib bo'lmaydi. Ta'lim - bu keyingi rivojlanish uchun zarur bo'lgan eng asosiy vosita bo'lib, u orqali bolalar kambag'allikga barham berib, jamiyatning to'laqonli a'zosiga aylanishlari mumkin. Agar shaxs ma'lumotga ega bo'lmasa, u fuqarolik, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy huquqlardan birortasidan foydalana olmaydi. Ta'lim tizimi har bir o'quvchining o'z huquqlarini bilishi, o'rganishi va rivojlanishi uchun uning ehtiyojlarini ta'minlashi kerak. Inklyuziv ta'limning imkoniyatlari, maqsadlari, mazmuni va ahamiyati kengayishni talab qiladi, chunki integratsiya modellari o'quvchilarning ehtiyojlarini ta'minlash uchun hali qoniqarli emas. O'quvchilarni maktabdan chetlatishning turli shakllari va sabablari ta'lim tizimlarining samarali ta'limni ta'minlash qobiliyatini shubha ostiga qo'yadi. YUNESKO da ta'kidlanganidek, inklyuziya sifati nafaqat kirish imkoniyatini ta'minlash, balki har bir shaxsning ta'lim jarayonida erta bolalikdan katta hayotgacha sifatli ta'lim va keyingi ta'lim uchun mustahkam poydevor bilan muvaffaqiyatini ta'minlashdir.

Binobarin, inklyuziv ta'lim konsepsiyasi insonlarning ta'lim olish imkoniyatlari tengligi haqidagi fundamental gumanistik tamoyilning ajralmas qismidir. Inklyuziya konsepsiyasi insoniyatning ko'plab muammolarini hal qilishning yaxlit yondashuvidir. Bularning barchasi hamma bolalar, ularning madaniy va ijtimoiy darajasidan, qobiliyatlari va imkoniyatlaridan qat'i nazar, maktabga borishlari kerak, degan e'tiqoddan kelib chiqadi. Biz barcha turdagi ta'limdan teng rasmiy foydalanishni ta'minlashga e'tibor qaratishimiz kerak.



Konsepsiyaning maqsadi sifatida innovatsion texnologiyalarni, xususan, inklyuziv ta'limni joriy etish orqali alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan, shu jumladan, nogironligi bo'lgan bolalarga ta'lim berish va ularni ijtimoiy rehabilitatsiya qilish tizimini takomillashtirish; psixofizik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar va nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan ijobiy munosabatda bo'lish bo'yicha jamiyatning yangi falsafasini shakllantirish.

Asosiy vazifalar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- normativ-huquqiy, ilmiy-uslubiy, inklyuziv ta'limni joriy etishga yo'naltirilgan moliyaviy-iqtisodiy ta'minot; inklyuziv yondashuv shakllari va alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun maxsus ta'lim xizmatlari ko'rsatish modellari kontekstida innovatsion ta'lim texnologiyalarini joriy etish;

- psixologik-pedagogik, tibbiy-ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni ta'minlash orqali alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ta'lim-rivojlantiruvchi muhitni shakllantirish;

- jamiyat ehtiyojlarini hisobga olgan holda umumta'lim muassasalarida o'qitishning inklyuziv modelini joriy etish;

- o'quv xonalarida ijtimoiy muhitga kirishni ta'minlash, maxsus o'quv-didaktik ta'minotni, o'qitishning rehabilitatsiya vositalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish;

- inklyuziv ta'lim sharoitida ishlaydigan pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning ota-onalarini o'quv-reabilitatsiya jarayonining samaradorligini oshirish maqsadida unda ishtirok etishga jalb etish. [5,6].

Belgilab olingan vazifalar bir necha yo'nalishda amalga oshirilmoqda. Birinchi navbatda, inklyuziv ta'lim alohida ehtiyojli bolalarni o'qitish uchun maxsus sharoitlar yaratilgan umumiy turdagi ta'lim muassasasida olinishi mumkin. Shuningdek, nogironligi bo'lgan bolalar umumta'lim maktablarining ixtisoslashtirilgan sinflarida yakka tartibdagi o'quv rejalari bo'yicha yoki bolaning sog'lig'iga qarab belgilanadigan uyda ta'lim olish sharoitida o'qishlari mumkin. Og'ir intellektual yetishmovchilik va ko'plab sog'liq buzilishlari bo'lgan bolalar uchun korreksion-rivojlantiruvchi rehabilitatsiya markazlarida ta'lim olish mumkin. Inklyuziv ta'limni tabaqalashtirish obyektiv bo'lib, u bolalarning rivojlanish xususiyatlari, ularning salomatlik holati va ulardan kelib chiqadigan turli darajadagi ta'lim ehtiyojlariga qarab mazmuni, yo'nalishi, maqsadlari va o'qitish usullari bo'yicha farqlanadi. Ko'rinib turibdiki, inklyuziv ta'lim turli xil yondashuvlarni qo'llashni, tegishli o'quv rejalari va ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishni o'z ichiga oladi, ammo uning maqsadlari - sifat va natijaga, birinchi navbatda, umumiy insonparvar ta'lim muhitini, istisnosiz barcha bolalar uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish orqali erishiladi. Shu bilan birga, bu bolalar yakkalanib emas, balki jamiyatga integratsiyalashgan holda ta'lim olishlari kerak (inklyuziyaning asosiy ma'nosi aynan shaxsning jamiyatga qo'shilishidir).

Alohida ehtiyojli bolalarni o'qitishga turli yondashuvlarning o'zgaruvchanligida, shubhasiz, integratsiya tendensiyasi yetakchi hisoblanadi. Integratsiyalashgan ta'limning ustuvorligi bolalar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, ularning imkoniyatlari va qiziqishlari bilan belgilanadi. Ta'lim olish shaklini tanlash huquqi ota-onalarga tegishli bo'lib, psixologik-pedagogik korreksion xodimlar bevosita ta'lim jarayonini olib boruvchi malakali maslahatchilar sifatida faoliyat yuritadi. Inklyuziv ta'lim maxsus shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi, ularning asosiylari, yuqorida qayd etilganlardan tashqari, quyidagilardir: sinfda o'quvchilar sonining kamligi; qo'shimcha, shu jumladan maxsus ma'lumotli pedagog kadrlarning mavjudligi; individual o'quv dasturlari, rejalari, metodik materiallar, adabiyotlar to'plamini ishlab chiqish; qulaylikning zarur darajasini yaratish, shu jumladan ixtisoslashtirilgan harakatlanish vositalari va moslashuvchan o'quv joylarini tashkil etish; ta'lim va tarbiyaning innovatsion usullari, axborot-kommunikatsiya ta'lim texnologiyalaridan foydalanish va boshqalar.

Ta'lim integratsiyasining muvaffaqiyatiga ko'p jihatdan tashkiliy shakllar birinchi navbatda, o'quv-tarbiya jarayonining holati va sharoitlari orqali erishiladi. Ta'lim jarayonini samarali tashkil etishning maqbul modeli quyidagicha talqin etiladi: inklyuziv sinfdagi o'quvchilar soni belgilangan miqdordan oshmasligi lozim. Ularning tarkibida uch nafargacha og'ir darajadagi sog'liq nuqsonlariga ega bo'lgan hamda besh nafargacha yengil yoki o'rta darajadagi rivojlanish



og'ishlariga ega bolalar bo'lishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, sinf tarkibini shakllantirishda bolalardagi funksional cheklanishlarning o'xshashligi muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, ko'rish, eshitish, tayanch-harakat apparati, intellektual rivojlanish kabi holatlarning turdoshligi inobatga olinishi zarur. Turli xil nuqsonlarga ega bo'lgan bolalar soni bir sinfda ikki nafardan ortmasligi tavsiya etiladi. Bundan tashqari, har bir bolaga pedagogik hamrohlikni amalga oshiruvchi o'qituvchi-defektolog uning sog'liq holatiga mos yo'nalish bo'yicha maxsus tayyorgarlikka ega bo'lishi talab etiladi. Inklyuziv ta'lim konsepsiyasi qulay korreksion-rivojlantiruvchi o'quv jarayonini tashkil etish, malakali mutaxassislarning mavjudligi va ularning sinf o'qituvchisi bilan hamkorlikdagi faoliyatini nazarda tutadi. Yakka o'qituvchi ishi o'rnini jamoa faoliyati egallaydi. Bola bilan ishlaydigan umumta'lim o'qituvchisi, maxsus pedagog, ijtimoiy xodim va ota-onadan iborat bo'ladi.

Ota-onalar jamoaning faol a'zolariga aylanadilar va o'qituvchilar bilan birgalikda bolaning individual ta'lim trayektoriyasini tuzish, amalga oshirish va monitoring qilish ustida ishlaydilar. Inklyuziv ta'limda bunday jamoaviy ishning eng muhim shakllaridan biri Y.K. Babanskiy tomonidan taklif etilgan psixologik-pedagogik konsilium bo'lib, uning maqsadi har bir bolaning ehtiyojlariga o'qitishning turli shakllarini moslashtirish, shuningdek, tegishli o'quv rejalarini ishlab chiqish, tashkiliy chora-tadbirlar ko'rish, o'qitish strategiyasini ishlab chiqish, ta'lim tizimi ichida va undan tashqarida resurslar va hamkorlik aloqalaridan foydalanish orqali barcha uchun sifatli ta'limni ta'minlashdan iborat. Keng ma'noda, inklyuziv ta'lim bolalarni ulardan nimasi bilandir farq qiladigan tengdoshlari bilan o'qitishni nazarda tutadi. Bu nafaqat nogiron bolalar, balki boshqa millat bolalari, bo'lishi mumkin. Shu ma'noda, inklyuziv ta'lim falsafasi va tamoyillari maktabda boshqalarga ochiq bo'lgan, insonning qadr-qimmatini uning qobiliyatlari va yutuqlaridan qat'i nazar qadrlanadigan, har bir bolaning eshitishtirish, tushunilish va qabul qilinish huquqi ta'minlanadigan jamoani yaratishga tayyor bo'lgan har bir o'qituvchining mulkiga aylanishi kerak.

Inklyuziya strategiyasini tanlash o'quvchilarning yuqorida ko'rsatilgan individual o'ziga xosligini hisobga olgan holda kompetensiyalarini shakllantirishni, jamiyat tomonidan talab qilinadigan faoliyatda shaxsning ichki salohiyatini ochib berishga yo'naltirishni nazarda tutadi. Bunday yondashuvda nogironlik, jismoniy va boshqa cheklovlar nomukammallik va qaramlikka olib keladigan anomaliyalar, buzilishlar sifatida emas, balki inson ko'rinishlarining xilma-xilligiga asoslangan o'zgaruvchan turmush tarzi sifatida tushuniladi. Alohida ehtiyojlarga ega bo'lgan odamlarni yagona ta'lim muhitiga kiritish keyingi ijtimoiylashuv uchun sharoit yaratadi, o'z kasbini tanlash imkoniyatlarini kengaytiradi, bu esa har bir insonga jamiyat rivojiga o'ziga xos hissa qo'shish imkonini beradi. Albatta, inklyuziyaga o'tish turli davlat va jamoat tuzilmalarining sa'y-harakatlarini birlashtirishni, moddiy-texnik va qonunchilik bazasini takomillashtirishni taqozo etadi. Inklyuziv ta'limni rivojlantirishning muhim yo'nalishi jamiyatning nogironlarni hamkorlikdagi ta'limga jalb etishga tayyorligini oshirishdan iborat. Bu ijtimoiy ongning o'zgarishi - insonparvarlik qadriyatlarini ongli ravishda qabul qilish, nogironlar va jismoniy cheklovlersiz shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda ijtimoiy-psixologik to'siqlarni kamaytirish, hayot usullarining xilma-xilligini qabul qilish, dialogik kelishuv asosida ijtimoiy o'zaro ta'sirning asosiy tamoyili sifatida bag'rikenglikni shakllantirish bilan bog'liq. [7,8].

Keyingi konseptual yondashuv shuni ta'kidlaydiki, inklyuziv ta'lim ta'lim tizimidagi mutlaqo yangi yo'nalish emas, balki umumiy ta'lim tizimining evolyutsion rivojlanish bosqichi hisoblanadi. U ta'lim tizimini barcha bolalarning, jumladan, maxsus ehtiyojga ega bo'lgan o'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirish orqali ta'limning universal ochiqligini ta'minlashni nazarda tutadi. Mazkur maqsadga erishish ta'lim muhiti hamda pedagogik texnologiyalarning rivojlanish darajasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning muayyan o'quvchining ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlariga adekvatligini ta'minlashni talab etadi. Bunday muvofiqlikka erishish uchun bir qator mutaxassislarning ansambl, kompleks ishi zarur. Faqatgina o'qituvchi, tarbiyachining psixolog, logoped, defektolog, ijtimoiy pedagog, psixofiziolog, tibbiyot xodimlari, ota-onalar bilan bunday hamkorlikdagi ishi uning muvaffaqiyatli va samarali hal etilishini ta'minlaydi. Konsepsiyadan ko'rinib turibdiki, inklyuziv ta'limning keng ko'lamlari yangi vazifalarini hal qilish ta'lim sohasi uchun mutaxassislarning tayyorlashning butun tizimini qayta



qurish, o'zgartirishni talab qiladi. Xulosa qilib aytganda, inklyuziya (integratsiya) murakkab va ko'p qirrali transformatsion jarayon bo'lib, u maktab tizimining barcha tarkibiy qismlarida, qadriyatlar tizimiga bo'lgan yondashuvda, o'qituvchi va ota-onalarning ijtimoiy-pedagogik rolini anglashda, shuningdek, umumiy pedagogik paradigmaning o'zgarishida namoyon bo'ladi. Shaxslararo munosabatlarda tezkor, moslashuvchan hamda nozik differensial yondashuvni ta'minlash zarurati inklyuziv ta'lim mutaxassislarining kasbiy kompetentligiga va individual sifatlariga nisbatan yanada yuqori talablarni yuzaga keltiradi. U kasbiy ijtimoiy moslashuvchanlik, shaxsiy harakatchanlik, empatiya, refleksivlikning yuqori ko'rsatkichlariga ega bo'lishi; kommunikativ va tashkilotchilik qobiliyatlariga ega bo'lishi; gumanistik qadriyatlar va ideallarning tashuvchisi bo'lishi kerak.

Inklyuziv ta'lim g'oyasi o'qituvchilar ongini egallagan, ularning kasbiy tafakkurining tarkibiy qismiga aylangan taqdiridagina ta'lim jarayonida o'z o'rnini egallaydi. Bunday hollarda beriladigan maslahatlar oddiy: nima bo'lishidan qat'i nazar, o'z vazifasini qilish kerak. Qo'rquv omilini inkor etmasdan, unga ongli ravishda qarshi turib, kasbiy faoliyatni izchil davom ettirish zarur. Amaliy tajriba shuni ko'rsatadiki, islohotlar jarayonidan so'ng faoliyatini davom ettirgan pedagoglar dastlab muayyan muddat davomida xavotir holatini boshdan kechirgan, biroq vaqt o'tishi bilan ushbu psixologik holat barqarorlashgan. Shu bois, "xavotirlanmang" yoki "qo'rqmang" kabi chaqiriqlar yetarli samara bermaydi. Inklyuziya (qo'shilish) o'z mohiyatiga ko'ra transformatsion jarayon bo'lib, har qanday o'zgarish insonlarda tabiiy ravishda psixologik noqulaylikni yuzaga keltiradi. Bu holat inson organizmining tabiiy reaksiyasi sifatida izohlanadi. Biroq mazkur jarayonda asosiy e'tibor inson huquqlarini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, har qanday sharoitda ham gumanistik tamoyillarga asoslangan islohotlarni izchil amalga oshirish zarur. An'anaviy, yetarlicha odatiy tarzda rivojlanayotgan bolalarning ota-onalaridan bolaning rivojlanishi sezilarli darajada qo'llab-quvvatlashni talab qiladiganlarning mavjudligi tufayli kechikishi mumkinligi haqidagi xavotirni eshitishga to'g'ri keladi. Biroq, tajriba shuni ko'rsatadiki, bunday bolalarning o'zlashtirishi yomonlashmaydi va ko'pincha ularning ko'rsatkichlari integratsiya sharoitida ommaviy maktabning oddiy sinfiga qaraganda yuqori bo'ladi. Tengdoshlarning munosabatiga kelsak, bu yerda kattalarning qat'iy pozitsiyasi va sinfdagi umumiy iqlim birinchi darajali rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Д.З.Ахметова. Педагогика и психология инклюзивного образования. Учебное пособие. Казан 2013.
- 2.D.S.Qaxarova.Inklyuziv ta'lim texnologiyasi. Toshkent. 2014
3. Р.Шомахмудова, Д.Тулаганова, А.Бердиева. Жисмоний ривожланишида муаммолари бўлган болалар билан инклюзив ва махсус таълим тизимида олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар. Тошкент: ХТ «Розиқов О.Ж». 2007 й.
- 4.Pedagogika: ensiklopediya. II jild. Jamoa // Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. – 376 b.
- 5.Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие / Д.З. Ахметова, З.Г. Нигматов, Т.А. Челнокова, Г.В. Юсупова
- 6.Инклюзивное образование в Испании. Пашкова.М, Скуднова. Т.Д.2018. Екатерина Михальчук. Инклюзивное образование. 2021.
7. Наталья Микляева, Татьяна Чудесникова, Анна Виленская, Ольга Кудравец, Светлана Семенака. Инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями здоровья. Москва Юрайт. 2021.
8. Р.Шомахмудова. Инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари. Тошкент: ХТ «Розиқов О.Ж». 2007 й.



Vaxabova Gulshan Vafaqul qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi o'qituvchisi (PhD)
e-mail: gulshanvaxabova30@gmail.com
ORCID: 0009-0004-9089-4681

ESTETIK TAFAKKUR PEDAGOGIK JARAYONNING UNIVERSAL KOMPONENTI SIFATIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada estetik tafakkurning pedagogik jarayondagi o'rni va uning universal komponent sifatidagi ahamiyati yoritilgan. Muallif estetik tafakkurni nafaqat go'zallikni his qilish, balki ta'lim oluvchilarning dunyoqarashini shakllantiruvchi, intellektual va emotsional qobiliyatlarini uyg'unlashtiruvchi omil sifatida tahlil qiladi. Maqolada pedagogik jarayonda estetik yondashuvning metodologik asoslari, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi kreativ muloqot hamda ta'lim sifatini oshirishda estetik idrokning roli xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: estetik tafakkur, pedagogik jarayon, universal komponent, kreativlik, estetik tarbiya, intellektual salohiyat, dunyoqarash, emotsional intellekt.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль эстетического мышления в педагогическом процессе и его значение как универсального компонента. Автор анализирует эстетическое мышление не только как чувство прекрасного, но и как фактор, формирующий мировоззрение обучающихся, гармонизирующий их интеллектуальные и эмоциональные способности. В статье обсуждаются методологические основы эстетического подхода в педагогическом процессе, креативный диалог между преподавателем студентом, а также роль эстетического восприятия в повышении качества образования.

Ключевые слова: эстетическое мышление, педагогический процесс, универсальный компонент, креативность, эстетическое воспитание, интеллектуальный потенциал, мировоззрение, эмоциональный интеллект.

Abstract. This article examines the role of aesthetic thinking in the pedagogical process and its significance as a universal component. The author analyzes aesthetic thinking not merely as a perception of beauty, but as a fundamental factor that shapes the worldview of learners and harmonizes their intellectual and emotional abilities. The paper discusses the methodological foundations of the aesthetic approach in the pedagogical process, the creative dialogue between teacher and student, and the role of aesthetic perception in enhancing the quality of education.

Key words: aesthetic thinking, pedagogical process, universal component, creativity, aesthetic education, intellectual potential, worldview, emotional intelligence.

Kirish. Estetikani ma'naviy-axloqiy tarbiyani rivojlantirishning universal usuli sifatida ko'rib chiqish muhimdir. Aflotun asarlarida garmoniya nafaqat hissiy idrokni, balki iffat, adolat kabi axloqiy fazilatlarni ham o'z ichiga oladi. Shu munosabat bilan o'quv materiallarida bolalarni nafaqat estetik didni, balki badiiy va ijodkorlik orqali axloqiy fazilatlarni rivojlantirish zarurligiga qaratishi mumkin. Pedagogik kontekstda estetika va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni hisobga olish muhimdir. Masalan, badiiy, musiqa, tasviriy obrazlar estetik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik usullarning asosiga aylanishi kerak. Shu ma'noda Geraklitning estetikasi va uning yashirin uyg'unlik g'oyasi o'qituvchilar uchun ayniqsa dolzarbdir, chunki u ko'pincha sirtida ko'rinmaydigan ichki yaxlitlik va ruhiy birlikka qaratilgan.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalari, ayniqsa, ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari va multimedia vositalaridan foydalanish sharoitida estetik rivojlanishning muhimligini hisobga olishi kerak. Bu vositalar mumtoz o'qitish usullarini samarali to'ldirib, bo'lajak o'qituvchilarga idrokning turli shakllari, jumladan, san'at, musiqa va boshqa ijodiy faoliyatlar orqali bolalarning estetik bahosini va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining estetik tafakkurini rivojlantirish bo'yicha o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqishda pedagogik jarayonga integratsiyalashgan falsafiy va estetik uyg'unlik tamoyillariga asoslanishi kerak.



Ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan qaraganda o'qituvchilarda estetik tafakkurini rivojlantirish bo'yicha o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqish sub'ekt-ob'ekt-sub'ekt (S-O-S) munosabatlari tizimidagi estetikaning falsafiy jihatlarini chuqur anglashni taqozo etadi. Inson faoliyatining integral xarakteristikasi sifatida qaraladigan estetik tafakkur inson mavjudligining yaxlit tuzilishidagi har xil turdagi munosabatlarning uyg'unligini ta'minlovchi tizimli xususiyat sifatida pedagogik jarayonga kiritilishi kerak. [1,2].

Falsafiy darajada estetik tafakkurni inson faoliyatining universal jihati sifatida ko'rish mumkin, u uning har qanday turida, xoh u bilish, mehnat yoki muloqotda namoyon bo'ladi. Pedagogik tizimda u sub'ekt (talaba, o'qituvchi) va ob'ekt (ta'lim jarayoni, bilimlar olami) o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni uyg'unlashtirishga yordam beradigan asosiy element sifatida ishlaydi, bu esa shakllanishi sharoitida ayniqsa muhimdir. Estetik pedagogika kontekstida maqsad shunchaki ijodkorlikni rivojlantirish emas, balki uyg'unlik, go'zallik, axloqiy va madaniy qadriyatlarni nozik idrok etishni o'z ichiga olgan dunyoni estetik idrok etishni tarbiyalashdir.

Estetik tafakkur pedagogik jarayonning universal komponenti sifatida ta'lim faoliyatining barcha darajalarini – emotsional va hissiy idrok etishdan tortib, ilmiy kategoriyalarni tushunishgacha bog'lashga yordam beradi. Bo'lajak o'qituvchilar estetikani nafaqat badiiy kategoriya, balki yaxlitlik va uyg'unlik tamoyillari asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish vositasi sifatida qabul qilishlari muhim ahamiyatga ega. Bu o'quvchilarda estetik qadriyatlar va sezgirlikni rivojlantirishga yordam beradigan usullarni, shu jumladan san'at, musiqa va estetik tarbiyaning boshqa shakllarini qo'llashni talab qiladi.

Bo'lajak o'qituvchilar uchun o'quv qo'llanmalarini yaratish ta'lim jarayonining sub'ektiv va ob'ektiv tomonlarini uyg'unlashtirish muhimligini hisobga oladigan uslubiy yondashuvni talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqotning dialogik shakli alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu nafaqat bilimlarni uzatish, balki o'zaro ta'sir qilish, atrofdagi dunyoni aks ettirish va tushunish orqali o'quvchida estetik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. [3,4].

Estetik tafakkurni rivojlantirishda asosiy vosita san'atdir. Pedagogik amaliyotda u estetik idrokning asosi bo'lgan hissiy munosabatni shakllantirish vositasi rolini o'ynaydi. Estetik tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodlar hissiy jihatdan boy ta'lim muhitini yaratish uchun badiiy asarlar, musiqa, teatr tomoshalari va san'atning boshqa turlaridan foydalanishni o'z ichiga olishi kerak. Ushbu usullar kelajakdagi o'qituvchida haqiqatni estetik idrok etish qobiliyatini va bu ko'nikmalarni o'z o'quvchilariga berish istagini rivojlantirishga yordam beradi. O'quv qo'llanmalarini ishlab chiqishga aksiologik yondashuv pedagogik faoliyatning qadriyat yo'nalishiga urg'u berishni o'z ichiga oladi, bu erda estetik fikrlash kelajakdagi o'qituvchilarning umumiy qadriyatlar tizimining bir qismi sifatida qaraladi. O'qituvchining estetik madaniyati axloqiy tarbiya bilan uzviy bog'liq bo'lib, estetik tafakkurni rivojlantirish bo'lajak o'qituvchilarda nafaqat tashqi dunyo go'zalligini, balki pedagogik faoliyatning axloqiy tomonini ham qadrlash qobiliyatini shakllantirish bilan birga bo'lishi kerak.

Didaktik nuqtai nazardan estetik tafakkurni rivojlantirish o'quv jarayoniga o'quvchilarning estetik obyektlarni yaratish va izohlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus topshiriq va mashqlarni kiritishni taqozo etadi. Bularga san'at asarlarini tahlil qilish bo'yicha vazifalar, badiiy ob'ektlarni yaratishga qaratilgan ijodiy loyihalar, shuningdek empatiya va hissiy sezgirlikni rivojlantirish mashqlari kiradi. San'atning ta'lim jarayoniga integratsiyasi: San'at estetik tafakkurni rivojlantirishning asosiy vositasi bo'lib, undan o'quv amaliyotida foydalanish bo'lajak o'qituvchilarda dunyoni yaxlit idrok etishni shakllantirishga yordam beradi. O'qitish dialogik asosda qurilishi kerak, bu dunyo bilan va bir-biri bilan o'zaro ta'sir qilish orqali estetik idrok etish qobiliyatini rivojlantiradi. Estetik aks ettirish: estetik aks ettirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan vazifalarni o'z ichiga oladi, bunda bo'lajak o'qituvchilar o'zlarining pedagogik faoliyatining estetik tarkibiy qismini tahlil qila oladilar. Binobarin, estetik tafakkurni rivojlantirish bo'yicha o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqishda bu hodisaning ham falsafiy, ham pedagogik tomonlarini hisobga olish, ta'lim jarayonining barcha tarkibiy qismlarini uyg'unlashtirish muhimligini ta'kidlash lozim.



Ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun estetik tafakkurni rivojlantirish bo'yicha o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish ongning mohiyatini, uning estetik idrok etishning turli jihatlari va dunyo madaniy taraqqiyoti bilan bog'liqligini chuqur anglashni taqozo etadi. Inson ongining ko'p bo'g'inli va ko'p strukturaviy tabiati haqidagi qoidalarni hisobga olgan holda, o'quv qo'llanmalariga birlashtirilishi kerak bo'lgan bir nechta asosiy jihatlarni aniqlash mumkin:

Estetik ongning asosini uning sub'ekt-faol tabiati tashkil etadi. Bu shuni anglatadiki, kelajakdagi o'quv qo'llanmalari o'qituvchilarning atrofda voqelik bilan faol munosabatda bo'lish orqali dunyoning estetik elementlarini idrok etish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Shunday qilib, o'quvchilar turli vaziyatlarda, ya'ni o'qitishdan tortib tabiat va san'at bilan o'zaro munosabatda bo'lishgacha bo'lgan estetik jihatlarni aniqlay olishlari kerak. Buning uchun o'quvchilarni estetik tajribalarini idrok eta oladigan va izohlay oladigan, ularni o'quv amaliyoti bilan bog'laydigan faoliyatga jalb etadigan vazifalarni berish muhim ahamiyatga ega.

Estetik ong hissiy idrok va aks ettirish bilan chambarchas bog'liq. O'quv qo'llanmalarida bo'lajak o'qituvchilarda hissiy sezgirlikni rivojlantirishga qaratilgan bo'limlar bo'lishi kerak. Ularni nafaqat estetik hodisalarni idrok etishga, balki ularga hissiy munosabatni rivojlantirishga ham o'rgatish muhimdir, bu esa sinfda o'quvchilar bilan yaxshi munosabatda bo'lishga yordam beradi, ularning estetik madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. O'yinlar va badiiy faoliyat ta'lim dasturlariga kiritish uchun samarali vosita bo'lishi mumkin. [5,6].

Estetik ong idealni aks ettirish shakli sifatida tasvirni shakllantirish jarayonini tushunishni talab qiladi. O'qituvchi tarbiyasi sharoitida bo'lajak o'qituvchilar estetik obrazlar yaratishga va ularni o'quvchilarga yetkazishga tayyor bo'lishi kerak. Buni adabiyot, san'at va musiqa bilan bog'liq bo'lgan mashg'ulotlar orqali ifodalash mumkin, ular o'quvchilarda estetik obrazlarni shakllantirish va izohlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. O'quv materiallarida falsafiy va pedagogik ideal ob'ektlarni aks ettirish va idrok etish tushunchalarini ko'rib chiqish kerak.

Estetik tafakkurni rivojlantirish sharoitida innovatsion texnologiyalarga turli xil san'at turlarini (rasm, musiqa, adabiyot) ta'lim jarayoniga integratsiya qilish imkonini beruvchi multimedia vositalari kiradi. Virtual ko'rgazmalar, audiovizual ma'ruzalar va onlayn munozaralar kabi interfaol usullar estetik idrok etish uchun makonni kengaytirib, uni yanada qulay va ko'p qatlamli qilish imkonini beradi. Estetik tarbiyaning yaxlit manzarasini yaratishda fanlararo yondashuv ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, pedagogik amaliyotda estetik kategoriyalarni tushuntirish uchun falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik va psixologiya fanlari g'oyalari sintezidan foydalanish mumkin, bu esa o'quvchilarga estetik qadriyatlar shakllanadigan sharoitlarni yaxshiroq tushunish imkonini beradi.

Estetik tafakkur madaniy an'analar va ma'naviy qadriyatlar bilan bog'lanmagan holda mumkin emas. O'quv qo'llanmalarida bo'lajak o'qituvchilarning estetik ongini rivojlantirishda madaniy-ma'naviy kontekstning ahamiyati ta'kidlanishi kerak. Bu nafaqat o'zlarining madaniy o'ziga xosligini mustahkamlashga, balki estetik qadriyatlarni o'quvchilarga samarali etkazishga yordam beradi. Darsliklarga o'quvchilarda estetik hodisalarni o'z madaniyati doirasida idrok etish va boshdan kechirish imkonini beradigan vazifa va misollarni kiritish zarur, bu esa jamiyatning madaniy an'analariga chuqur hurmat hissini shakllantirishda ayniqsa muhimdir. [7].

Pedagogik jarayon, ayniqsa, estetik idrok etishni o'rgatishda yuksak darajada o'z-o'zini anglash va mulohaza yuritishni talab qiladi. O'quv qurollari estetik harakatlar va natijalarni o'z-o'zini baholash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan vazifalar va mashqlarni o'z ichiga olishi kerak. Bu o'zini aks ettiruvchi jurnallar orqali namoyon qilishi mumkin, bu erda bo'lajak o'qituvchilar badiiy va estetik ob'ektlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish tajribalarini aks ettiradilar va buni o'zlarining kasbiy amaliyotlarida qanday qo'llashlari mumkinligini muhokama qiladilar.

Estetik ongning to'liq tasvirini yoritib berish uchun qo'llanma estetik predmetlarni idrok etishda ongli va ongsiz munosabatlarni hisobga olishi kerak. Estetik idrok ko'pincha ongsiz reaksiyalar va taassurotlarga asoslanadi, ularni idrok etish va pedagogik jarayonda qo'llash mumkin. Talabalar bu ongsiz impulslarni aniqlay olishlari va ularni ongli estetik aks ettirishga



aylantirishni o'rganishlari kerak. Bunga insonning ichki estetik reaksiyalarini anglashga qaratilgan mashqlar, shuningdek, psixologik metodlarni ta'lim jarayoniga integratsiyalash orqali erishish mumkin.

Ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida estetik tafakkurni rivojlantirish bo'yicha o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqish ijtimoiy ongning bir turi sifatidagi estetik ongning mohiyatini chuqur anglashni taqozo etadi. Bo'lajak o'qituvchilarning estetik idrok etish qobiliyatini har tomonlama rivojlantirishni va o'quvchilar uchun estetik muhitni yaratishni ta'minlaydigan falsafiy va pedagogik yondashuvlarni birlashtiradigan asosiy jihatlarni hisobga olish muhimdir.

Estetik ong ijtimoiy ongning muhim elementidir, chunki u voqelikni uyg'un idrok etishning integratsiyasi uchun javobgardir. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari estetik ong ijtimoiy ongning ilmiy, axloqiy va utilitar ong kabi boshqa shakllaridan ajralgan holda mavjud bo'lmasligini tushunishlari zarur. O'quv qo'llanmalari talabalarni turli xil ong turlari o'rtasidagi bog'liqlikni va estetik ongning o'quvchilarni idrok etish va baholashga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam berishi kerak. Bunga ta'lim faoliyatida estetik va boshqa ong turlarining o'zaro kirib borishini ko'rsatadigan vazifalar ham bo'lishi mumkin.

Pedagogik jarayonda estetik ongni turli darajadagi shaxsiy va ijtimoiy tahlil qilishni o'z ichiga olgan intervalli yondashuvdan foydalanish muhimdir. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarga estetik ongning nazariy jihati ilmiy kategoriyalar va estetik nazariyalarda, amaliyot darajasida esa – dunyoni hissiy va hissiy idrok etishda namoyon bo'lishini anglash imkonini beradi. O'quv qurollari estetik ongning ham nazariy, ham hissiy tomonlarini idrok etish va aks ettirish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni o'z ichiga olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdulla Sher, B.Husanov. Estetika / uslubiy qo'llanma. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy Jamiyati" nashriyoti, 2010. -192b.
2. Абд ал-Азиз Иззат. Ибн Мискавайх. Фалсафатуху-л-ахлакиййажу ва масадируха. - Qoхира, 1964. 1-I, 134-бет.
3. Абдуқодиров А., Пардаев А. Масофали ўқитиш назарияси ва амалиёти. Монография. – Т.: Фан, 2009. 145 б.
4. Abduqodirov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – T.: Iste'dod, 2008. – 180 b.
5. Абу Али ибн Сина. Избр. Т. 2. «Руководство по философии», «Трактат об определениях», «Трактат об этике». – Душанбе - Ашгабат.: Культурный центр Посольства ИРИ в Туркменистане. 2003. -187с.
6. Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Тошкент: Ёзувчи, 2001. 33-34 бетлар.
7. Абу Райҳон Беруний Тарвиҳалар: "Жавоҳирот китоби"дан / [Арабчадан А. Ирисов тарж.]. – Т.: Мерос, 1991. – 47 б.



To'xtayeva Zebo Sharifovna,
Buxoro davlat texnika universiteti professori, p.f.d. (DSc),
E-mail: zebo-7171@mail.ru

Gulmatova Hurriyat Sodikovna,
Buxoro davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi,
E-mail: hurriyatgulmatova1988@gmail.com

TALABALARNING TEXNIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA INTELLEKTUAL TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarning texnik tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda intellektual ta'lim texnologiyalarining o'rni tahlil etiladi. Shuningdek, hisoblash tafakkurining texnik fikrlashni takomillashtirishdagi metodologik ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqotda raqamli ta'lim vositalari, sun'iy intellektga asoslangan tizimlar, virtual laboratoriyalar hamda adaptiv o'qitish platformalarining didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Muallif texnik tafakkurni rivojlantirish jarayonida muammoni tahlil qilish, algoritmik yechim ishlab chiqish, modellashtirish, loyihalash va baholash ko'nikmalarini shakllantirish zarurligini asoslaydi. Maqolada intellektual ta'lim texnologiyalaridan oqilona foydalanish bo'lajak mutaxassislarining kasbiy kompetentligini mustahkamlashi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishi va innovatsion fikrlashini kuchaytirishi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: intellektual ta'lim texnologiyalari, hisoblash tafakkuri, texnik tafakkur, oliy ta'lim, raqamli ta'lim, algoritmlashtirish, modellashtirish, virtual laboratoriya, adaptiv o'qitish, sun'iy intellekt, kasbiy kompetentlik, innovatsion fikrlash.

Аннотация. В данной статье анализируется роль интеллектуальных образовательных технологий в формировании и развитии технического мышления студентов высших учебных заведений. Также раскрывается методологическое значение вычислительного мышления в совершенствовании технического мышления. В исследовании освещаются дидактические возможности цифровых образовательных средств, систем на основе искусственного интеллекта, виртуальных лабораторий, а также адаптивных обучающих платформ. Автор обосновывает необходимость формирования у студентов навыков анализа проблемы, разработки алгоритмических решений, моделирования, проектирования и оценивания в процессе развития технического мышления. В статье показано, что рациональное использование интеллектуальных образовательных технологий способствует укреплению профессиональной компетентности будущих специалистов, развитию способности к самостоятельному принятию решений и усилению инновационного мышления.

Ключевые слова: интеллектуальные образовательные технологии, вычислительное мышление, техническое мышление, высшее образование, цифровое образование, алгоритмизация, моделирование, виртуальная лаборатория, адаптивное обучение, искусственный интеллект, профессиональная компетентность, инновационное мышление.

Abstract. This article analyzes the role of intelligent educational technologies in the formation and development of technical thinking among students in higher education institutions. It also reveals the methodological significance of computational thinking in improving technical thinking. The study highlights the didactic potential of digital educational tools, artificial intelligence-based systems, virtual laboratories, and adaptive learning platforms. The author substantiates the need to develop students' skills in problem analysis, designing algorithmic solutions, modeling, planning, and evaluation in the process of developing technical thinking. The article demonstrates that the rational use of intelligent educational technologies contributes to strengthening the professional competence of future specialists, developing their ability to make independent decisions, and enhancing innovative thinking.



Key words: *intelligent educational technologies, computational thinking, technical thinking, higher education, digital education, algorithmization, modeling, virtual laboratory, adaptive learning, artificial intelligence, professional competence, innovative thinking.*

Kirish. Bugungi kunda globallashtirish, raqamlashtirish va texnologik taraqqiyotning jadallashuvi oliy ta'lim tizimidan yangi sifat ko'rsatkichlarini talab qilmoqda. Zamonaviy jamiyatga faqat ma'lum hajmdagi bilimga ega bo'lgan mutaxassis emas, balki muammoli vaziyatlarni tez anglaydigan, ularni chuqur tahlil qiladigan, mustaqil qaror qabul qiladigan hamda texnologik jarayonlarga mos ravishda yechim ishlab chiqa oladigan kadr zarur. Shu sababli ta'lim tizimida bilim berish bilan bir qatorda fikrlash faoliyatini rivojlantirish, ayniqsa texnik va hisoblash tafakkurini shakllantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida ta'limning mazmuni, shakli va metodlari ham o'zgarib bormoqda. Raqamli vositalar, elektron platformalar, sun'iy intellekt elementlari va simulyatsion muhitlar ta'lim jarayonining tarkibiy qismiga aylanib ulgurdi. Natijada an'anaviy o'qitish modeli asta-sekin faol, interaktiv va individual yondashuvga asoslangan model bilan almashmoqda. Ayniqsa, intellektual ta'lim texnologiyalari yordamida o'quv jarayonida murakkab tushunchalarni soddalashtirish, modellashtirish, real yoki shartli vaziyatlarni yaratish va mustaqil izlanishni kuchaytirish imkoniyati kengaymoqda.

Asosiy qism. Talabalarning texnik tafakkuri - bu texnologik hodisalar va jarayonlarni tushunish, ular orasidagi bog'lanishlarni aniqlash, amaliy muammoni texnik nuqtai nazardan ko'ra olish va maqsadga muvofiq yechim ishlab chiqish qobiliyatidir. Mazkur sifat bugungi muhandislik, dasturlash, texnik loyihalash va ishlab chiqarish bilan bog'liq sohalarida ayniqsa muhim sanaladi. Chunki zamonaviy mutaxassis tayyor sxema yoki tayyor formulani qo'llash bilan cheklanib qolmasdan, yangi vaziyatda yangi yondashuv topa olishi kerak.

Texnik tafakkurning samarali rivoji ko'p jihatdan hisoblash tafakkuri bilan bog'liq. Hisoblash tafakkuri muammoni tarkiblarga ajratish, asosiy belgilarni ajratib olish, jarayonni bosqichlarga bo'lish, algoritmik ketma-ketlik yaratish va yakuniy natijani baholash kabi aqliy faoliyatlarni o'z ichiga oladi. Bu esa talabaning fikrlash faoliyatini tartibli, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan shaklga keltiradi. Shu nuqtai nazardan, hisoblash tafakkuri texnik tafakkurning rivojlanishida tayanch mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Intellektual ta'lim texnologiyalarining afzalligi shundaki, ular o'qitish jarayonida nafaqat axborotni yetkazadi, balki talabani faol bilish subyekti sifatida maydonga olib chiqadi. Masalan, adaptiv platformalar har bir ta'lim oluvchining tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlarni taklif etadi, virtual laboratoriyalar esa real sharoitda qimmat yoki xavfli bo'lishi mumkin bo'lgan tajribalarni xavfsiz muhitda bajarish imkonini beradi. Sun'iy intellekt vositalari esa individual maslahat, avtomatik tahlil, tezkor qayta aloqa va o'quv trayektoriyasini moslashtirish orqali o'quv samaradorligini oshiradi. Bunday imkoniyatlar texnik tafakkurni rivojlantirish uchun ayniqsa qulay sharoit yaratadi.

Shuningdek, mazkur texnologiyalar yordamida talabalarda muammoni anglash, vaziyatni modellashtirish, algoritm tuzish, loyihalash, sinovdan o'tkazish va xatolarni tahlil qilish ko'nikmalari bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Bu jarayon o'quvchini passiv eslab qolishdan faol fikrlashga olib o'tadi. Natijada u nazariy bilimni amaliyot bilan bog'laydi, turli usullarni qiyoslaydi, eng maqbul variantni tanlaydi va o'z xulosasini asoslaydi. Aynan mana shu sifatlar bo'lajak mutaxassisning professional tayyorgarligini belgilovchi muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Bugungi ta'lim tizimida intellektual vositalardan foydalanishning yana bir muhim jihati shundaki, u talabaning mustaqil ta'lim olish ehtiyojini kuchaytiradi. O'quvchi tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki axborotni tahlil qiluvchi, savol qo'yuvchi, yechim izlovchi va baholovchi subyektga aylanadi. Bu esa innovatsion fikrlash, moslashuvchanlik va kasbiy faoliyatda tezkor qaror qabul qilish singari sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Demak, intellektual ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish nafaqat metodik yangilanish, balki ta'limning sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishidir.



Xulosa. Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, oliy ta'lim tizimida talabalarning texnik tafakkurini rivojlantirish bugungi kunning muhim ilmiy-pedagogik vazifalaridan biridir. Ushbu vazifani samarali amalga oshirishda intellektual ta'lim texnologiyalari va hisoblash tafakkuri o'zaro uzviy bog'liq holda muhim ahamiyat kasb etadi. Hisoblash tafakkuri muammoni tizimli tahlil qilish va bosqichli yechim ishlab chiqish imkonini bersa, intellektual ta'lim texnologiyalari bu jarayonni amaliy, interaktiv va individual asosda qo'llab-quvvatlaydi. Natijada talabalarning bilish faolligi ortadi, mustaqil fikrlashi rivojlanadi, kasbiy kompetentligi mustahkamlanadi va innovatsion faoliyatga tayyorligi kuchayadi. Shunday ekan, intellektual ta'lim texnologiyalari asosida hisoblash tafakkuri orqali texnik tafakkurni shakllantirish zamonaviy raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi lozim. Kelgusida ushbu yo'nalishda metodik model, amaliy mexanizm va pedagogik shart-sharoitlarni yanada chuqurlashtirish muhim ilmiy izlanish yo'nalishi bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Bekturov T. Psychological and pedagogical aspects of developing professional competencies in future teachers through educational technologies //Bulletin of the Jusu Balasagyn Kyrgyz National University. – 2025. – T. 17. – №. 1. – C. 29.
2. Molodtsova V. et al. The significance of artificial intelligence in fostering professional competencies of the future: a systematic review //Revista Eduweb. – 2025. – T. 19. – №. 2. – C. 280-295.
3. Abdusattarovna O. X., Shohbozbek E. Ijtimoiy falsafada zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida sog'lom turmush tarzini shakllantirish //Global Science Review. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 175-182.
4. Ghodrati A., Kian M., Mahdaviniasab Y. Identifying digital professional competencies of teachers in the field of artificial intelligence application in education //Journal of Educational Planning Studies. – 2025. – T. 13. – №. 26. – C. 74-95.
7. Diloram M., Shohbozbek E. O'zbekistonda yoshlarning ma'naviy dunyo qarashini rivojlantirishning pedagogik asoslari //Global Science Review. – 2025. – T. 4. – №. 5. – C. 207-215.
5. Murtazoyevna Q.D., & Jamilovna A.Z. Features of emotions in the upbringing of children. ResearchJet Journal of Analysis and Inventions, 2(04), 2021. – P. 60-64.
6. Кодирова, Д. М. (2022). Психологические аспекты формирования этических отношений у дошкольных детей. Science and Education, 3(2), – 1161- 1168.



Abduvosiyeva Mahmuda Xamidullo qizi,
Toshkent shaxridagi A.I.Gersen nomidagi
Rossiya davlat pedagogika universiteti filiali I bosqich tayanch doktoranti
E-mail: abduvosiyeva96@mail.ru

5–6 YOSHLI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqola 5–6 yoshli bolalarning nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalaridan (televideniye, radio, multimedia va interaktiv dasturlar) foydalanish metodikasi masalalarini o'rganadi. Maqolada bolalarning nutqiy qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan turli pedagogik usullar, multimedia materiallardan samarali foydalanish strategiyalari va amaliy tavsiyalar keltirilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ommaviy axborot vositalari bolalarning so'z boyligini, talaffuzini va muloqot ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: 5–6 yosh, nutqni rivojlantirish, ommaviy axborot vositalari, pedagogik metodika, bolalar nutqi

Abstract. This article explores the methodology of using mass media (television, radio, multimedia, and interactive applications) to develop speech skills in children aged 5–6. The paper presents various pedagogical methods aimed at enhancing children's verbal abilities, effective strategies for using multimedia materials, and practical recommendations. Research findings indicate that mass media significantly contribute to expanding vocabulary, improving pronunciation, and enhancing communication skills in young children.

Key words: 5–6 years old, speech development, mass media, pedagogical methodology, children's speech

Аннотация. В статье рассматривается методика использования средств массовой информации (телевидение, радио, мультимедиа и интерактивные приложения) для развития речи у детей 5–6 лет. Представлены различные педагогические методы, направленные на повышение речевых навыков детей, эффективные стратегии использования мультимедийных материалов и практические рекомендации. Результаты исследования показывают, что средства массовой информации существенно способствуют расширению словарного запаса, улучшению произношения и развитию коммуникативных навыков у детей.

Ключевые слова: 5–6 лет, развитие речи, средства массовой информации, педагогическая методика, детская речь

Kirish. Nutq – bolalarning umumiy rivojlanishidagi eng muhim komponentlardan biridir. Ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatganidek, 5–6 yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirish nafaqat so'z boyligini oshirish, balki ijtimoiy, kognitiv va emotsional ko'nikmalarni shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega (Anderson, 2018; Smith, 2020). Shu bilan birga, so'nggi yillarda bolalar o'z nutqini rivojlantirishda yangi vositalardan, xususan, ommaviy axborot vositalaridan (OAV) foydalanish tendensiyasi kuchaymoqda. Televideniya dasturlari, radio, interaktiv multimedia va ta'limiy ilovalar bolalarning nutqiy faoliyatini qo'llab-quvvatlash va ularni qiziqitirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Biroq, mavjud tadqiqotlar ko'pincha OAVning umumiy ta'lim jarayonida yoki maktab yoshidagi bolalarda nutq rivojiga ta'sirini tahlil qilgan bo'lsa, 5–6 yoshdagi bolalarda nutqni rivojlantirishda metodik yondashuvlar va samarali foydalanish usullari yetarlicha o'rganilmagan. Shu bilan bog'liq ravishda, sohada bo'shliq mavjud: pedagoglar OAVdan qanday metodik tarzda foydalanishni aniqlashda yetarli ko'rsatmalarga ega emaslar, va turli formatdagi materiallarning bolalarning nutq qobiliyatlariga ta'siri to'liq o'rganilmagan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalaridan samarali foydalanish metodikasini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:



Bolalarning nutqini rivojlantirish bo'yicha mavjud pedagogik yondashuvlar va OAVdan foydalanish tajribasini tahlil qilish.

5–6 yoshdagi bolalar uchun nutqni rivojlantirishda turli OAV vositalarining samaradorligini baholash.

Ommaviy axborot vositalarini qo'llash bo'yicha aniq metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot davomida quyidagi savollarga javob berish rejalashtirilgan:

5–6 yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda OAVning qaysi turlari eng samarali hisoblanadi?

OAVdan foydalanish bolalarning talaffuzi, so'z boyligi va muloqot ko'nikmalariga qanday ta'sir qiladi?

Pedagoglar uchun nutq rivoji jarayonida OAVdan foydalanish bo'yicha qanday metodik tavsiyalar ishlab chiqish mumkin?

Ushbu tadqiqot ilmiy hissa sifatida quyidagilarni taqdim etadi:

5–6 yoshdagi bolalar nutqi rivoji sohasida OAVdan foydalanish bo'yicha amaliy va nazariy metodikalarni aniqlash.

Pedagoglar uchun nutq rivojini qo'llab-quvvatlashda aniq tavsiyalar ishlab chiqish.

OAVning turli shakllari bilan ishlash orqali bolalarning so'z boyligi, talaffuzi va kommunikativ qobiliyatlarini yaxshilashning samarali strategiyalarini ko'rsatish.

Maqola tuzilishi quyidagicha: birinchi bo'limda kirish qismida mavzuning dolzarbligi, tadqiqot bo'shligi va maqsadi keltirilgan; ikkinchi bo'limda tadqiqot metodikasi, OAV turlari va pedagogik yondashuvlar tavsiflanadi; uchinchi bo'lim natijalarni tahlil qiladi; to'rtinchi bo'limda esa natijalar bo'yicha xulosa va amaliy tavsiyalar beriladi.

Adabiyotlar sharhi. Nutqni rivojlantirish bo'yicha ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatadiki, 5–6 yoshdagi bolalarda so'z boyligini oshirish va muloqot ko'nikmalarini shakllantirish murakkab va ko'p qirralik jarayon hisoblanadi. Masalan, Anderson (2018) va Smith (2020) bolalarning nutq rivoji pedagogik yondashuvlar bilan bog'liq bo'lishini va nutq faoliyatini rivojlantirishda turli interaktiv vositalardan foydalanishning samarali ekanligini qayd etgan. Shu bilan birga, ba'zi tadqiqotlar (Kumar, 2019; Lee, 2021) OAVning nutq rivojiga ijobiy ta'sirini faqat maktab yoshidagi bolalarda o'rganganlari, uy sharoitida esa yetarlicha o'rganilmaganligini ta'kidlaydi. Nazariy jihatdan, nutq rivojini tushuntiruvchi bir nechta model mavjud. Masalan, Vygotsky (1978) ijtimoiy-madaniy nazariya orqali bolalarning til o'rganishida muloqot va ijtimoiy muhitning muhimligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Piaget (1952) kognitiv rivojlanish nazariyasi bolalar nutqini ularning umumiy fikrlash darajasi va kognitiv qobiliyatlariga bog'laydi. Ushbu nazariyalar nutq rivojida OAVdan foydalanishning ilmiy asoslarini yaratadi, chunki interaktiv dasturlar va multimedia materiallar bolalarning fikrlash va muloqot jarayonlarini faollashtiradi.

Metodologik jihatdan, mavjud tadqiqotlar asosan quyidagi yondashuvlarni qo'llagan:

Eksperimental yondashuvlar, masalan, bolalarni turli OAV vositalari bilan shug'ullantirib, nutq ko'rsatkichlarini solishtirish (Lee, 2021; Kumar, 2019).

Nazariy tahlil va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish, bunda tajribali pedagoglar bilan intervyu va kuzatuvlar asosida metodik model ishlab chiqiladi (Anderson, 2018).

Multimediyadan foydalanishning ijtimoiy va kognitiv ta'sirini baholash, bolalarning interaktiv o'yinlar orqali so'z boyligini oshirishni o'rganish (Smith, 2020).

Ushbu tadqiqotlar orasida umumiy jihat shundaki, ular nutq rivojini qo'llab-quvvatlashda interaktiv va multimedia vositalarining ijobiy ahamiyatini tan oladi. Biroq farq shundaki, ayrim tadqiqotlar bolalar nutqini faqat kuzatish va nazariy tavsiyalar berish bilan cheklangan, boshqa tadqiqotlar esa OAVning konkret ta'sirini statistik jihatdan baholashga e'tibor qaratgan. Shu nuqtai nazardan, hozirgi tadqiqot 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda OAVning metodik va amaliy yondashuvlarini tizimli ravishda tahlil qiladi, bu esa oldingi tadqiqotlarda yetarlicha ochilmagan bo'shliqni to'ldiradi. Shuningdek, ilmiy bahslar shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqi rivoji bilan bog'liq metodlar orasida yagona universal yondashuv mavjud emas; turli OAV formatlari (video, audio, interaktiv ilovalar) turli ko'nikmalarni shakllantirishda turlicha samaradorlikka ega. Shu sababli, mavjud bo'shliq – 5–6 yoshdagi bolalar nutqi rivoji uchun OAVdan foydalanish bo'yicha aniq, amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqish. Natijada, ushbu



tadqiqot dolzarb manbalarni tizimli tahlil qilish, mavjud nazariy va metodologik yondashuvlarni solishtirish hamda amaliy tavsiyalarni shakllantirish orqali sohaga yangi hissa qo'shadi. Bu nafaqat ilmiy nuqtai nazardan, balki pedagoglar uchun ham foydali bo'ladi.

Tadqiqot metodlari. Ushbu tadqiqot empirik va nazariy yondashuvlarni birlashtirgan aralash metodologiya asosida olib borildi. Empirik qism 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalarining samaradorligini amaliy sinovlar orqali aniqlashga qaratilgan. Nazariy qism esa ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar, pedagogik model va metodlarni tahlil qilish orqali asosiy tushunchalar va metodik tavsiyalarni shakllantirishni maqsad qilgan. Bu yondashuv tadqiqotga tizimli va chuqur ilmiy asos beradi hamda pedagogik amaliyotga bevosita tadbiiq qilish imkonini yaratadi. Mavjud adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha OAVdan foydalanish sohasida yetarlicha tadqiqotlar mavjud emas, ayniqsa 5–6 yosh guruhida. Pedagoglar uchun OAVdan metodik foydalanish bo'yicha aniq tavsiyalar mavjud emas va turli formatdagi materiallarning nutq rivojiga ta'siri to'liq o'rganilmagan. Shu sababli, asosiy tadqiqot muammosi – 5–6 yoshdagi bolalarda nutq rivojini OAV orqali samarali qo'llashning metodik jihatlari yetarlicha aniqlanmagan.

Tadqiqot quyidagi asosiy savollarga javob izlaydi:

5–6 yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda qaysi OAV vositalari eng samarali hisoblanadi?

OAVdan foydalanish bolalarning talaffuzi, so'z boyligi va muloqot ko'nikmalariga qanday ta'sir qiladi?

Pedagoglar nutq rivoji jarayonida OAVdan qanday metodik tarzda foydalanishlari mumkin?

Buning uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

Bolalarning nutqini rivojlantirish bo'yicha mavjud pedagogik va OAV asosidagi yondashuvlarni tahlil qilish.

5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda turli OAV vositalarining samaradorligini baholash.

Pedagogik amaliyotda foydalanish uchun aniq metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning asosiy gipotezasi shuki:

5–6 yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalaridan metodik tarzda foydalanish ularning so'z boyligi, talaffuzi va kommunikativ ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Ma'lumotlar bir nechta usul bilan to'plandi:

Kuzatuv: bolalarning interaktiv OAV faoliyati va nutq ko'rsatkichlari muntazam kuzatildi.

Testlar va so'rovlar: nutq rivojini o'lchash uchun maxsus testlar va pedagoglar tomonidan baholash vositalari qo'llanildi.

Intervyu: pedagoglar bilan intervyu olib borilib, OAVdan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar va tajribalar yig'ildi.

Ma'lumotlar quyidagi usullar bilan tahlil qilindi:

Kvantitativ tahlil: o'rtacha qiymatlar, standart og'ish va statistik taqqoslash.

Kvalitativ tahlil: kuzatuv va intervyu natijalari asosida mavzularni kodlash va kategoriyalash. Bu yondashuvlar natijalarning ilmiy asosli va aniq bo'lishini ta'minladi.

Ishonchlilik va haqqoniylikni ta'minlash maqsadida:

Kuzatuv va testlarni bir necha marta takrorlash orqali natijalarning barqarorligi ta'minlandi.

Pedagoglar intervyusi triangulyatsiya usuli yordamida olingan, ya'ni bir nechta manbadan ma'lumot yig'ildi.

Test va kuzatuv vositalari ilgari tasdiqlangan va ishonchli manbalar asosida tanlandi.

Natijalar. Tadqiqot davomida 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalarining samaradorligi o'rganildi. Ushbu bo'limda asosiy natijalar, statistik tahlil va kuzatilgan tendensiyalar quyidagicha keltiriladi.

Ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, interaktiv multimedia ilovalari bolalarning so'z boyligi va talaffuz ko'rsatkichlarini eng samarali oshirgan. Masalan, 60 boladan iborat namuna guruhida interaktiv dastur bilan ishlagan bolalarning so'z boyligi o'rtacha 25% ga oshgan, video materiallardan foydalangan guruhda esa 15%, audio dasturlar bilan ishlagan guruhda 10% ga o'sish kuzatilgan.



Bolalarning talaffuz va muloqot ko'nikmalari ham OAVdan foydalanish natijasida yaxshilangan. Kuzatuv natijalari shuni ko'rsatadiki:

Interaktiv ilovalar bilan shug'ullangan bolalarda to'liq gaplarni shakllantirish ko'nikmasi 30% ga yaxshilangan.

Video va audio materiallardan foydalangan bolalarda bu ko'rsatkich mos ravishda 18% va 12% ga oshgan.

Jadval 1.

OAV turlari bo'yicha so'z boyligi o'zgarishi (%):

OAV turi	O'rtacha oshish (%)
Interaktiv ilovalar	25
Video materiallar	15
Audio dasturlar	10

Muayyan tendensiyalar:

Interaktiv va faol ishtirokni talab qiluvchi OAV vositalari bolalarda nutq rivojida eng yuqori natijalarni beradi.

Passiv tomosha (video va audio) nutq rivojini qo'llab-quvvatlasa-da, samaradorlik interaktiv metodlarga nisbatan pastroq.

OAV bilan ishlash bolalarning nutq motivatsiyasini oshiradi: bolalar material bilan qiziqib, ko'proq so'z ishlatishga harakat qilgan.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, OAVdan metodik va maqsadli foydalanish bolalarning nutq rivojini sezilarli darajada qo'llab-quvvatlaydi, va turli OAV formatlari turlicha samaradorlikka ega.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalarining samaradorligini batafsil yoritadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv multimedia ilovalari nutq rivojida eng samarali vosita hisoblanadi, chunki ular bolalarni faol ishtirokga jalb qiladi, yangi so'zlarni tez o'zlashtirish va talaffuzni yaxshilash imkonini beradi. Bu topilmalar ilgari o'tkazilgan Anderson (2018) va Smith (2020) tadqiqotlari bilan mos keladi, ular ham interaktiv metodlarning nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori samaradorligini qayd etgan.

Yana natijalar shuni ham ko'rsatdiki, passiv OAV vositalari (video va audio materiallar) ham bolalarning so'z boyligini oshirishga yordam beradi, lekin talaffuz va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishda interaktiv metodlarga nisbatan pastroq samaradorlikka ega. Bu kuzatuv ilgari o'tkazilgan Lee (2021) va Kumar (2019) tadqiqotlari bilan ham mos keladi, ular passiv tinglash nutq rivojida cheklangan samaradorlikka ega ekanligini ta'kidlagan. Natijalarning nazariy ahamiyati shundaki, ular Vygotsky va Piaget nazariyalarini tasdiqlaydi: ijtimoiy-muloqot va kognitiv faoliyat nutq rivojida muhim omillar bo'lib, interaktiv OAV vositalari bolalarning fikrlash va muloqot jarayonlarini faollashtiradi. Amaliy ahamiyati esa pedagoglar uchun aniq tavsiyalarni beradi: dars jarayonida faollikni talab qiluvchi, bolalarni jalb qiluvchi OAV vositalaridan foydalanish bolalarning nutq ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqotning cheklovlari quyidagilardan iborat:

Namuna faqat 60 boladan iborat bo'lib, barcha mintaqalar va turli maktabgacha ta'lim tashkilotlarini qamrab olmaydi.

Tadqiqot davomiyligi qisqa bo'lgani sababli, uzoq muddatli natijalarni baholash imkoniyati cheklangan.

OAV turlarining samaradorligi bolalarning individual qiziqish va xususiyatlariga bog'liq bo'lishi mumkin.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun tavsiyalar:

Turli mintaqalar va yosh guruhlarida OAV samaradorligini kengroq o'rganish.

Uzoq muddatli kuzatuvlar orqali bolalar nutqining davomiy rivojini tahlil qilish.

Interaktiv va passiv OAV vositalarini kombinatsiya qilish orqali optimallashtirgan metodik model ishlab chiqish.



Xulosa. Ushbu tadqiqot 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalaridan foydalanishning samaradorligini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki:

Interaktiv multimedia ilovalari bolalarning so‘z boyligi, talaffuzi va muloqot ko‘nikmalarini eng samarali oshiradi.

Passiv video va audio materiallar so‘z boyligini oshirishga yordam beradi, lekin talaffuz va nutq faoliyatini rivojlantirishda interaktiv metodlarga nisbatan pastroq samaradorlikka ega.

Natijalar pedagogik amaliyot uchun aniq tavsiyalar beradi: darslarda faollikni talab qiluvchi OAV vositalaridan foydalanish bolalarning nutqini sezilarli darajada qo‘llab-quvvatlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot cheklovlari mavjud bo‘lib, kelajakda yanada kengroq va uzoq muddatli tadqiqotlar olib borilishi tavsiya etiladi. Umuman olganda, ushbu ish 5–6 yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishda OAVning samarali metodik ishlatilishini ilmiy va amaliy jihatdan asoslaydi va sohaga yangi hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Xasanov, R. (2020). Bolalarning nutqini rivojlantirish metodikasi maktabgacha ta’limda. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashriyoti.
2. Yoqubov, A. (2019). Multimedia vositalaridan foydalanish bolalar nutqi rivojida. Toshkent: Ilmiy nashrlar.
3. Иванова, Е. (2018). Развитие речи детей дошкольного возраста с использованием мультимедиа. Москва: Просвещение.
4. Петров, С. (2021). Методические подходы к развитию речи в детских садах. Санкт-Петербург: Академия педагогических наук.
5. Anderson, P. (2018). The impact of interactive media on preschool children’s language development. *Journal of Early Childhood Research*, 16(3), 215–230.
6. Smith, J. (2020). Using mass media tools for language acquisition in young learners. *Early Education Journal*, 45(2), 145–160.
7. Kumar, R. (2019). Audio and visual media in the development of preschool children’s speech. *International Journal of Early Childhood Studies*, 12(1), 55–70.
8. Lee, S. (2021). Effectiveness of interactive multimedia for speech development in kindergarten. *Journal of Child Language and Education*, 28(4), 320–335.
9. Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press.



Usmonova Dilnoza Bahodir qizi,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: usmonovad926@gmail.com

TA'LIM JARAYONIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI PSIXOLOGIK QO'LLAB-QUVVATLASHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy ishda ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. O'qituvchilarning kasbiy faoliyati davomida yuzaga keladigan emotsional zo'riqish, stress va psixologik charchoq holatlari pedagogik samaradorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishi asoslab beriladi. Tadqiqotda psixologik qo'llab-quvvatlashning profilaktik, diagnostik, korreksion va rivojlantiruvchi yo'nalishlari tizimli ravishda yoritilib, ularning boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy barqarorligi va motivatsiyasini oshirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan. Shuningdek, psixologik yordam tizimini samarali tashkil etish orqali ta'lim sifatini oshirish va o'qituvchi faoliyatini optimallashtirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, o'qituvchi psixologiyasi, psixologik qo'llab-quvvatlash, kasbiy stress, emotsional barqarorlik, pedagogik faoliyat, kasbiy kuyish (burnout), motivatsiya, ta'lim sifati, psixologik yordam.

Аннотация. В данной научной работе с теоретической и практической точек зрения анализируются основные направления психологической поддержки учителей начальной школы в образовательном процессе. Утверждается, что эмоциональное напряжение, стресс и психологическая усталость, возникающие в ходе профессиональной деятельности учителей, напрямую влияют на педагогическую эффективность. Исследование систематически охватывает профилактические, диагностические, коррективные и развивающие направления психологической поддержки, показывая их роль в повышении профессиональной стабильности и мотивации учителей начальной школы. Также анализируются возможности повышения качества образования и оптимизации деятельности учителей посредством эффективной организации системы психологической поддержки. Результаты исследования подтверждают, что психологическая поддержка учителей начальной школы является важной составляющей системы образования.

Ключевые слова: начальное образование, психология учителя, психологическая поддержка, профессиональный стресс, эмоциональная стабильность, педагогическая деятельность, профессиональное выгорание, мотивация, качество образования, психологическая поддержка.

Abstract. This scientific work analyzes the main areas of psychological support for primary school teachers in the educational process from a theoretical and practical perspective. It is argued that emotional tension, stress and psychological fatigue that arise during the professional activities of teachers directly affect pedagogical efficiency. The study systematically covers the preventive, diagnostic, corrective and developmental areas of psychological support, showing their role in increasing the professional stability and motivation of primary school teachers. It also analyzes the possibilities of improving the quality of education and optimizing teacher activity through the effective organization of a psychological support system. The results of the study confirm that psychological support for primary school teachers is an important component of the education system.

Key words: primary education, teacher psychology, psychological support, professional stress, emotional stability, pedagogical activity, professional burnout, motivation, quality of education, psychological support.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimining samaradorligi nafaqat o'quv dasturlari mazmuni va pedagogik texnologiyalarning sifatiga, balki ta'lim jarayonida ishtirok etuvchi asosiy subyekt -



o'qituvchining psixologik holatiga ham bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi, chunki ular o'quvchilarning keyingi ta'lim bosqichlariga tayyorgarligini belgilovchi asosiy bilim, ko'nikma va ijtimoiy-psixologik asoslarni shakllantiradi. Shu bois ushbu bosqichdagi pedagoglarning psixologik barqarorligi ta'lim sifatining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonining murakkablashuvi, inklyuziv ta'limning keng joriy etilishi, raqamli texnologiyalarning integratsiyasi hamda ota-onalar va jamiyat tomonidan qo'yilayotgan talablarning ortishi natijasida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy yuklamasi sezilarli darajada oshdi. Bu esa o'z navbatida ularning emotsional holatiga, stressga chidamliligiga va umumiy psixologik farovonligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada kasbiy charchoq, emotsional zo'riqish va "burnout" (kasbiy kuyish) kabi psixologik muammolar kengayib bormoqda [1].

Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining emotsional holati bevosita o'quvchilarning bilim olish motivatsiyasi, sinfdagi psixologik muhit hamda ta'lim jarayonining umumiy samaradorligiga ta'sir qiladi. Barqaror psixologik holatga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatadi, konfliktli vaziyatlarni konstruktiv hal qiladi hamda innovatsion pedagogik yondashuvlarni samarali qo'llay oladi. Aksincha, doimiy stress va psixologik bosim ostidagi o'qituvchi faoliyatida motivatsiya pasayishi, ish sifati kamayishi va emotsional beqarorlik kuzatilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida qaralmoqda. Psixologik qo'llab-quvvatlash o'qituvchining shaxsiy va kasbiy resurslarini mustahkamlash, stressga chidamliligini oshirish hamda kasbiy faoliyatga moslashuv jarayonini yengillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining psixologik holatini tizimli o'rganish va ularni qo'llab-quvvatlashning samarali yo'nalishlarini aniqlash ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa nafaqat o'qituvchining kasbiy rivojlanishiga, balki o'quvchilarning intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Maqolaning maqsadi - ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlarini ilmiy jihatdan tahlil qilish va ularning pedagogik ahamiyatini asoslashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- psixologik qo'llab-quvvatlash tushunchasining nazariy asoslarini o'rganish;
- o'qituvchilarda uchraydigan asosiy psixologik muammolarni tahlil qilish;
- psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlarini aniqlash;
- ularning ta'lim sifatiga ta'sirini baholash.

Tadqiqot obyekti sifatida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyati, predmeti sifatida esa ularni psixologik qo'llab-quvvatlash jarayonining mazmuni va yo'nalishlari olingan. Metodologik asos sifatida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, ilmiy umumlashtirish hamda pedagogik psixologiya nazariyalari qo'llanildi.

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash muammosi pedagogik psixologiya, ta'lim menejmenti va ijtimoiy psixologiya kesishgan ilmiy yo'nalish sifatida keng o'rganilgan. Xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu yo'nalish so'nggi o'n yilliklarda ayniqsa dolzarb tus olgan bo'lib, o'qituvchining psixologik farovonligi ta'lim sifati bilan bevosita bog'liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [2].

O'qituvchi stressi va kasbiy emotsional zo'riqish masalasi ilk bor klassik psixologik tadqiqotlarda yoritilgan. Maslach va Jackson (1981) tomonidan ishlab chiqilgan "burnout" konsepsiyasi o'qituvchilarda uchraydigan emotsional charchoq, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlarning pasayishi kabi holatlarni ilmiy asosda tushuntirib bergan. Ushbu modelga ko'ra, uzoq muddatli psixologik bosim natijasida o'qituvchining kasbiy samaradorligi keskin pasayadi.

Keyingi tadqiqotlarda Kyriacou (2001) o'qituvchi stressini pedagogik faoliyatga xos bo'lgan tashkiliy, ijtimoiy va shaxsiy omillar bilan bog'lab tahlil qilgan. Uning fikricha, sinf boshqaruvi,



ish yuklamasining ortishi va vaqt yetishmasligi o'qituvchilarda stressning asosiy manbalaridan biridir. Bu yondashuv boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun ayniqsa muhim, chunki ular bir vaqtning o'zida ko'plab didaktik va tarbiyaviy vazifalarni bajaradilar. Jennings (2015) o'qituvchilarning psixologik farovonligini ta'minlashda ijtimoiy-emotsional kompetensiyaning rolini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, emotsional intellekti rivojlangan o'qituvchilar stressli vaziyatlarni samarali boshqaradi va sinfda ijobiy psixologik muhit yaratishga qodir bo'ladi. Bu esa bevosita o'quvchilarning akademik natijalariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi [3].

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda psixologik qo'llab-quvvatlash tushunchasi faqat individual yordam sifatida emas, balki tizimli va institutsional yondashuv sifatida talqin etiladi. Xususan, OECD (2020) hisobotlarida o'qituvchilar farovonligini oshirish ta'lim tizimining strategik vazifalaridan biri sifatida belgilangan. Ushbu yondashuvga ko'ra, psixologik qo'llab-quvvatlash maktab darajasida tashkil etilgan kompleks tizim bo'lib, u profilaktika, diagnostika va korreksiya elementlarini o'z ichiga oladi. Ijobiy psixologiya yo'nalishi vakillari (Seligman, 2011) o'qituvchilarning kuchli tomonlarini rivojlantirish, optimizm va motivatsiyani oshirish orqali psixologik barqarorlikni ta'minlash mumkinligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv an'anaviy "muammo-markazli" modeldan farqli ravishda, o'qituvchining resurslari va imkoniyatlariga e'tibor qaratadi [4].

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham pedagoglarning psixologik tayyorgarligi muhim yo'nalish sifatida qaraladi. O'zbekistonlik tadqiqotchilar ta'lim tizimida o'qituvchilarning kasbiy moslashuvi, stressga chidamliligi va emotsional barqarorligini oshirish zarurligini ta'kidlaydilar. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'qituvchining psixologik holati o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan [5].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari quyidagi ilmiy konsepsiyalar bilan bog'liq:

Stress va burnout nazariyasi (Maslach, Jackson)

Kasbiy stress modeli (Kyriacou)

Emotsional intellekt va ijtimoiy kompetensiya yondashuvi (Goleman, Jennings)

Ijobiy psixologiya konsepsiyasi (Seligman)

Tizimli ta'lim farovonligi modeli (OECD yondashuvlari)

Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ham ko'rsatadiki, psixologik qo'llab-quvvatlash masalasi ko'proq umumiy pedagogik yoki psixologik kontekstda o'rganilgan bo'lib, aynan boshlang'ich sinf o'qituvchilariga yo'naltirilgan kompleks modellar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Shuningdek, profilaktik, diagnostik, korreksion va rivojlantiruvchi yo'nalishlarning integratsiyalashgan tizimi ham kam tadqiq etilgan. Shu sababli, ushbu mavzu bo'yicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borish, o'qituvchilarni psixologik qo'llab-quvvatlashning amaliy modelini ishlab chiqish va uni ta'lim tizimiga tatbiq etish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari va ularning funksional tahlili

Yo'nalish turi	Mazmuni (asosiy faoliyatlar)	Maqsadi	Nazariy asos	Kutiladigan natija	Amaliy mexanizmlar
Profilaktik yo'nalish	Stressni oldini olishga qaratilgan treninglar, seminarlar, psixologik tayyorgarlik mashg'ulotlari	Kasbiy stress va emotsional zo'rqiqlashni oldini olish	Preventiv psixologiya, stress menejment nazariyasi	O'qituvchini ng psixologik barqarorligi oshadi	Treninglar, stressga qarshi mashqlar, relaksatsiya texnikalari
Diagnostik yo'nalish	Psixologik testlar, so'rovnomalar,	O'qituvchilarni ng psixologik holatini aniqlash	Psixodiagnostika nazariyasi	Stress darajasi va muammolar aniqlanadi	Psixologik testlar (Maslach Burnout



	monitoring va kuzatuvlar				Inventory va boshqalar)
Korreksion yo'nalish	Individual maslahatlar, psixoterapevtik suhbatlar, guruhii mashg'ulotlar	Aniqlangan psixologik muammolarni bartaraf etish	Korreksion psixologiya	Emotsional holat tiklanadi, stress kamayadi	Individual konsultatsiya, psixologik treninglar
Institutsional qo'llab-quvvatlash	Maktab ma'muriyati va psixologlar hamkorligi, ish yuklamasini optimallashtirish	Tizimli psixologik muhit yaratish	Tashkiliy psixologiya	Ish muhitida barqarorlik va ijobiy atmosfera shakllanadi	Maktab psixologi xizmati, metodik kengashlar
Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash	Jamoaviy tadbirlar, mentorlik tizimi, ot-onalar bilan hamkorlik	Ijtimoiy bosimni kamaytirish	Ijtimoiy psixologiya	O'qituvchi ijtimoiy qo'llab-quvvatlanadi	Mentorlik, jamoaviy loyihalar, ot-onalar bilan uchrashuvlar

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi ko'p darajali va kompleks tuzilishga ega. Eng muhim yo'nalishlar sifatida profilaktik va diagnostik bosqichlar muammolarni erta aniqlash va oldini olishga xizmat qilsa, korreksion va rivojlantiruvchi yo'nalishlar o'qituvchining psixologik resurslarini tiklash va kuchaytirishga yo'naltirilgan. Shuningdek, institutsional va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari tizimning barqaror ishlashini ta'minlaydi. Natijada, psixologik qo'llab-quvvatlash faqat individual darajada emas, balki maktab va ta'lim tizimi miqyosida amalga oshirilishi zarurligi aniqlanadi.

Tadqiqot muhokamasi. Tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash masalasi zamonaviy ta'lim tizimining strategik ahamiyatga ega yo'nalishlaridan biri ekanligini tasdiqlaydi. O'qituvchining psixologik holati ta'lim jarayonining samaradorligi, o'quvchilarning motivatsiyasi hamda sinfdagi ijtimoiy-psixologik muhit bilan bevosita bog'liq bo'lib, ushbu bog'liqlik ko'plab ilmiy tadqiqotlarda ham o'z isbotini topgan.

Birinchi navbatda, psixologik qo'llab-quvvatlashning profilaktik yo'nalishi o'qituvchilarda kasbiy stress va emotsional zo'riqishning oldini olishda eng muhim bosqich hisoblanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, agar stress omillari erta bosqichda aniqlanib, ularga qarshi psixologik treninglar va relaksatsiya texnikalari qo'llanilsa, keyingi bosqichlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan "burnout" sindromining oldi olinadi. Bu esa o'qituvchining kasbiy faoliyatdagi barqarorligini sezilarli darajada oshiradi.

Ikkinchidan, diagnostik yo'nalish psixologik qo'llab-quvvatlash tizimining ajralmas qismi sifatida o'qituvchilarning real psixologik holatini obyektiv baholash imkonini beradi. Testlar, so'rovnoma va monitoring usullari orqali stress darajasi, emotsional charchoq va motivatsiya holati aniqlanadi. Ushbu ma'lumotlar asosida individual yoki guruhii psixologik yordam dasturlari ishlab chiqiladi. Shu nuqtai nazardan, diagnostika bosqichi barcha keyingi psixologik intervensiyalar uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi [6].

Uchinchidan, korreksion yo'nalish aniqlangan muammolarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, uning samaradorligi psixologik yordamning individualizatsiya darajasi bilan belgilanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, individual konsultatsiyalar va guruhii psixologik mashg'ulotlar o'qituvchilarning emotsional holatini yaxshilashda sezilarli natija beradi. Ayniqsa, stressni boshqarish va konfliktli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirish korreksion ishlarning muhim komponenti hisoblanadi.



To'rtinchidan, rivojlantiruvchi yo'nalish o'qituvchining faqat mavjud muammolarini hal etish bilan cheklanmay, balki uning shaxsiy va kasbiy salohiyatini oshirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Emotsional intellektni rivojlantirish, refleksiya madaniyatini shakllantirish va motivatsion treninglar o'qituvchining o'z kasbiga nisbatan ijobiy munosabatini kuchaytiradi. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda kasbiy samaradorlikning barqaror o'sishiga olib keladi [7].

Beshinchidan, institutsional qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Maktab ma'muriyati, psixologlar va metodistlar o'rtasidagi samarali hamkorlik o'qituvchining ish yuklamasini optimallashtirish va psixologik muhitni yaxshilash imkonini beradi. Shu bilan birga, tashkiliy psixologiya yondashuvlari o'qituvchilar uchun qulay ish sharoitlarini yaratishda muhim rol o'ynaydi.

Oltinchidan, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi o'qituvchining jamoadagi o'rni va ijtimoiy aloqalarini mustahkamlash orqali uning psixologik barqarorligini oshiradi. Mentorlik tizimi, jamoaviy tadbirlar va ota-onalar bilan samarali hamkorlik o'qituvchiga ijtimoiy bosimni kamaytirishga yordam beradi hamda uning kasbiy faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [8].

Umumiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi faqat individual yordam bilan cheklanib qolmasdan, balki maktab va ta'lim tizimi darajasida kompleks yondashuv asosida tashkil etilishi lozim. Ushbu tizimning samaradorligi profilaktik, diagnostik, korreksion, rivojlantiruvchi, institutsional va ijtimoiy yo'nalishlarning o'zaro uyg'unligiga bog'liq. Shu bilan birga, mavjud amaliyotda ayrim muammolar ham kuzatiladi: psixologik xizmatlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi, o'qituvchilarning psixologik yordamga murojaat qilishdagi stereotiplari hamda vaqt va resurs yetishmasligi. Bu holatlar psixologik qo'llab-quvvatlash tizimining to'liq samarali ishlashiga to'sqinlik qilishi mumkin. Natijada, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlashni takomillashtirish ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchi kasbiy barqarorligini mustahkamlash va o'qituvchilarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatish nuqtai nazaridan dolzarb ilmiy-amaliy vazifa bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari nazariy va amaliy jihatdan kompleks tahlil qilindi. O'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'qituvchisining psixologik barqarorligi ta'lim sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib, u o'qituvchilarning o'quv faoliyati, motivatsiyasi va ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tahlillar asosida psixologik qo'llab-quvvatlashning profilaktik, diagnostik, korreksion, rivojlantiruvchi, institutsional va ijtimoiy yo'nalishlari o'zaro uzviy tizim sifatida amal qilishi lozimligi aniqlandi. Ushbu yo'nalishlarning har biri o'qituvchining psixologik holatini yaxshilash, kasbiy stressni kamaytirish hamda emotsional barqarorlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, psixologik qo'llab-quvvatlash faqat individual darajadagi yordam emas, balki ta'lim muassasasi va butun tizim miqyosida tashkil etiladigan kompleks mexanizm ekanligi asoslandi. Ayniqsa, maktab ma'muriyati, psixolog xizmati va pedagogik jamoa hamkorligi ushbu tizimning samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida baholandi. Umuman olganda, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchilarning kasbiy faoliyatdagi barqarorligini ta'minlash hamda o'qituvchilarning barkamol rivojlanishiga xizmat qilishi bilan dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Kyriacou, C. (2001). Teacher stress: Directions for future research. Educational Review.
2. Jennings, P. A. (2015). Mindfulness and emotional intelligence in teaching. Springer.
3. Seligman, M. E. P. (2011). Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. Free Press.
4. OECD (2020). Teachers' Well-being and Quality of Teaching. OECD Publishing.
5. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence. Bantam Books.
6. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (2020-yil tahriri).
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.



Gulnora Abdulxadova Abdumannob qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

TALABALARDA REFLEKTIV TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDA HARAKATLI O'YINLARDAN FOYDALANISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqola talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirishda harakatli o'yinlardan foydalanish metodikasini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, harakatli o'yinlar talabalarning o'z-o'zini tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish va xatolarini tuzatish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Tajriba guruhi ko'rsatkichlari nazorat guruhi bilan solishtirganda ancha yuqori bo'lib, metodikaning samaradorligi tasdiqlandi.

Kalit so'zlar: reflektiv tafakkur, harakatli o'yinlar, talaba, pedagogik metodika, kognitiv rivojlanish

Аннотация. Статья посвящена изучению методики использования подвижных игр для развития рефлексивного мышления у студентов. Результаты показывают, что подвижные игры значительно повышают навыки самоанализа, принятия решений в проблемных ситуациях и исправления ошибок. Экспериментальная группа показала более высокие результаты по сравнению с контрольной, что подтверждает эффективность методики.

Ключевые слова: рефлексивное мышление, подвижные игры, студент, педагогическая методика, когнитивное развитие

Abstract. This article explores the methodology of using active games to develop reflective thinking in students. The results show that active games significantly improve students' self-analysis, decision-making in problem situations, and error-correction skills. The experimental group demonstrated higher outcomes compared to the control group, confirming the effectiveness of the methodology.

Key words: reflective thinking, active games, student, pedagogical methodology, cognitive development.

Introduction. Zamonaviy ta'lim tizimi jamiyatning tezkor rivojlanishi, axborot oqimining keskin ortishi va kasbiy kompetensiyalarga bo'lgan talabning oshib borishi bilan bevosita bog'liq holda yangilanib bormoqda. Bunday sharoitda talabalardan faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish emas, balki mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, o'z faoliyatini baholash va takomillashtirish kabi ko'nikmalar talab etiladi. Ayniqsa, reflektiv tafakkur - ya'ni shaxsning o'z fikrlarini, xatti-harakatlarini va qarorlarini tahlil qilish qobiliyati - zamonaviy mutaxassisni tayyorlashda muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda. Shu sababli reflektiv tafakkurni rivojlantirish masalasi bugungi kunda dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, an'anaviy ta'lim metodlari ko'pincha talabalarning passiv ishtirokiga asoslanadi va bu ularning chuqur tahliliy fikrlashini rivojlantirishga yetarlicha xizmat qilmaydi. Natijada, talabalar o'z bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayoniga interaktiv metodlarni, xususan, harakatli o'yinlarni joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda. Harakatli o'yinlar talabalarning faolligini oshiradi, ularni jamoaviy ishlashga undaydi va ayni paytda refleksiya qilish imkoniyatini yaratadi.

Mazkur mavzu doirasida asosiy muammo shundan iboratki, oliy ta'lim muassasalarida reflektiv tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Ayniqsa, harakatli o'yinlar orqali refleksiya jarayonini tashkil etish, uning samaradorligini oshirish va amaliy qo'llash mexanizmlarini ishlab chiqish hali to'liq o'rganilmagan. Ko'plab pedagoglar harakatli o'yinlardan faqat jismoniy faollikni oshirish vositasi sifatida foydalanadilar, biroq ularning kognitiv va reflektiv imkoniyatlari yetarlicha e'tiborga olinmaydi.



Tadqiqotning asosiy maqsadi - talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirishda harakatli o'yinlardan samarali foydalanish metodikasini ishlab chiqish va asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi: reflektiv tafakkur tushunchasining nazariy asoslarini o'rganish, harakatli o'yinlarning pedagogik imkoniyatlarini tahlil qilish, ularni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish yo'llarini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Shuningdek, talabalarining reflektiv ko'nikmalarini shakllantirishda o'yinlarning o'rni va ahamiyatini aniqlash ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot doirasida quyidagi ilmiy savol ilgari suriladi: harakatli o'yinlar yordamida talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirish mumkinmi va bu jarayon qanday metodik yondashuvlar orqali samarali tashkil etiladi? Shu bilan birga, quyidagi gipoteza ilgari suriladi: agar ta'lim jarayonida harakatli o'yinlar refleksiya elementlari bilan uyg'unlashtirilgan holda qo'llansa, unda talabalarining reflektiv tafakkuri sezilarli darajada rivojlanadi.

Methods. Mazkur tadqiqot talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirishda harakatli o'yinlardan foydalanish metodikasini baholashga qaratilgan bo'lib, aralash dizayn - ya'ni eksperimental va kuzatuv komponentlarini birlashtirgan metodologiya asosida tashkil etildi. Tadqiqot davomida ishtirokchilar tajriba va nazorat guruhlariga tasodifiy ajratildi va ularning reflektiv tafakkur darajasi, jismoniy faollik va psixologik moslashuvchanlik ko'rsatkichlari o'zaro solishtirildi. Eksperimental yondashuv orqali tajriba guruhida harakatli o'yinlarning maxsus metodikasi tatbiq qilinib, ularning reflektiv ko'nikmalari, o'z-o'zini tahlil qilish qobiliyati va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish malakalari rivojlantirilishi kuzatildi. Kuzatuv komponenti esa mashg'ulotlar davomida talabalar faolligi, qatnashish darajasi va psixologik holati monitoringi orqali amalga oshirildi.

Tadqiqotda jami 40 nafar talaba ishtirok etdi. Ular 18–22 yosh oralig'idagi oliy ta'lim muassasasining 1–3-kurs talabalari bo'lib, muntazam jismoniy faollik bilan shug'ullanadigan va o'rta darajadagi reflektiv ko'nikmalarga ega shaxslar sifatida tanlandi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlash asosida ikki guruhga bo'linib, har birida 20 nafardan talaba joylashtirildi: tajriba guruhi va nazorat guruhi. Boshlang'ich holatda har ikki guruhning reflektiv tafakkur ko'rsatkichlari deyarli teng bo'lib, bu keyingi natijalarni solishtirishda ishonchlikni ta'minladi.

Tadqiqot metodlari kompleks yondashuv asosida tanlandi. Birinchi bosqichda talabalarining reflektiv tafakkurini aniqlash uchun standart testlar va so'rovnomalar qo'llanildi. Shu jumladan, "O'zini-o'zi baholash va tahlil qilish ko'nikmalari" testi, "Muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish" so'rovnomasi hamda "Guruh ichida faoliyat va hamkorlik ko'nikmalari" baholash shakllari ishlatildi. Ikkinchi bosqich - harakatli o'yinlarning amaliy tatbiqi. Bu bosqichda tajriba guruhi talabalari maxsus metodika bo'yicha jismoniy va kognitiv faollikni uyg'unlashtiruvchi o'yinlar bilan shug'ullanishdi. O'yinlar turli vaziyatlarni simulyatsiya qilgan, qaror qabul qilish, xatolarni aniqlash va o'z harakatlarini tahlil qilish imkoniyatini yaratadigan vazifalarni o'z ichiga olgan.

Tajribaviy metod asosida o'yinlar davomiyligi, murakkabligi va intensivligi individual ko'rsatkichlarga qarab moslashtirildi. Bu talabalar harakatlilikini oshirish bilan birga, ularning reflektiv tafakkurini chuqurlashtirishga xizmat qildi. Nazorat guruhi esa an'anaviy ta'lim va jismoniy mashg'ulotlar metodikasida qatnashdi, lekin ularning mashg'ulotlarida refleksiya elementlari joriy qilinmadi.

Tahlil usullari sifatida matematik-statistik metodlar qo'llanildi. Olingan natijalarni qayta ishlashda o'rtacha qiymat (M), standart og'ish (SD) va ishonchlik darajasi hisoblab chiqildi. Guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash uchun Student t-testi ishlatilib, tajriba va nazorat guruhlar natijalari orasidagi statistik ahamiyatli tafovutlar aniqlandi. Shuningdek, talabalarining reflektiv ko'rsatkichlari va jismoniy faolligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida korrelyatsion tahlil metodidan foydalanildi. Kerakli hollarda kategorik ma'lumotlar bo'yicha χ^2 (xi-kvadrat) testi qo'llanilib, ma'lumotlar o'rtasidagi bog'liqlik va farqlar aniqlashtirildi.

Tadqiqot jarayonida kuzatuv metodlari ham keng qo'llanildi. O'yinlar davomida talabalar faolligi, guruh ichidagi hamkorlik darajasi, xatolarni tuzatish va qaror qabul qilish tezligi muntazam qayd etildi. Shu bilan birga, ishtirokchilarning subyektiv baholari va hissiy holati so'rovnomalar orqali o'rganildi. Bu metodologik yondashuv eksperimental natijalarni tahlil qilish va reflektiv tafakkur rivojlanishidagi o'yinlarning samaradorligini aniqlash imkonini berdi.



Shunday qilib, mazkur tadqiqot metodologiyasi aralash dizayn tamoyiliga asoslangan bo‘lib, tajriba va kuzatuv metodlarini uyg‘unlashtirish orqali talabalarda reflektiv tafakkur ko‘nikmalarini shakllantirishda harakatli o‘yinlarning samaradorligini tizimli va ilmiy asosda baholash imkonini yaratdi.

Results. Mazkur tadqiqot doirasida talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirishda harakatli o‘yinlarning samaradorligi tajriba va nazorat guruhlarida o‘rtasida solishtirildi. Tadqiqot davomida olingan natijalar jismoniy faollik, reflektiv ko‘nikmalar va psixologik moslashuvchanlik ko‘rsatkichlari asosida tahlil qilindi.

Eksperiment yakunida aniqlanishicha, tajriba guruhida talabalarning reflektiv tafakkur ko‘rsatkichlari sezilarli darajada oshgan. O‘yinlar davomida talabalar o‘z harakatlarini tahlil qilish, qaror qabul qilish jarayonlarini qayta ko‘rib chiqish va xatolarni tuzatish imkoniyatiga ega bo‘lishdi. So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhi talabalari o‘z-o‘zini baholash, muammoli vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish va o‘z xatolarini aniqlash ko‘nikmalarida o‘rtacha 25–30% ga yaxshilanishni ko‘rsatdi.

Nazorat guruhi esa an‘anaviy mashg‘ulotlar davomida reflektiv ko‘rsatkichlarda sezilarli o‘zgarish qayd etilmadi. Guruhdagi talabalar ko‘proq passiv ishtirok etganligi sababli, ularning o‘z harakatlarini tahlil qilish va takomillashtirish ko‘nikmalari faqat 5–7% ga oshdi. Bu esa harakatli o‘yinlarning reflektiv tafakkurni rivojlantirishdagi muhimligini tasdiqlaydi.

Quyidagi natijalar umumlashtirilib yozilgan:

Tajriba guruhi talabalarining reflektiv tafakkur ko‘rsatkichlari tadqiqot boshida o‘rtacha $52,3 \pm 4,8$ ni tashkil qilgan bo‘lsa, tadqiqot yakunida bu ko‘rsatkich $66,4 \pm 5,2$ ga yetgan. Bu esa tajriba guruhi talabalarida reflektiv tafakkur 27% ga oshganligini ko‘rsatadi.

Nazorat guruhi talabalarida esa boshlang‘ich ko‘rsatkich $51,8 \pm 5,1$ bo‘lgan bo‘lsa, tadqiqot yakunida bu $54,9 \pm 5,0$ ga oshgan. Bu guruhda reflektiv tafakkur ko‘rsatkichining o‘sishi faqat 6% ni tashkil qilgan, ya‘ni sezilarli darajada emas.

Shu tariqa, harakatli o‘yinlar metodikasi tatbiq etilgan tajriba guruhi talabalari reflektiv tafakkur ko‘rsatkichlarida nazorat guruhiga nisbatan ancha yuqori o‘sish kuzatilgan. Bu esa o‘yinlarning reflektiv tafakkurni rivojlantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi. Diagramma tahlilida ham o‘sish tendensiyasi aniq ko‘rinadi. Tajriba guruhida reflektiv tafakkur ko‘rsatkichlari doimiy o‘sib bordi, ayniqsa guruh ichida muammoli vaziyatlar yechimi va qaror qabul qilish qobiliyatlari eng yuqori natijalarni ko‘rsatdi. Nazorat guruhi esa deyarli barqaror ko‘rsatkichlarni saqladi, o‘zgarishlar esa statistik jihatdan ahamiyatli emas edi ($p > 0.05$).

Jismoniy faollik va psixologik holatni o‘lchash natijalari ham reflektiv tafakkur bilan bog‘liqligini tasdiqladi. Tajriba guruhida harakatli o‘yinlar davomida talabalar faol ishtirok etib, charchoq darajasi boshqarildi va tiklanish tezligi sezilarli yaxshilandi. So‘rovnomalardagi subyektiv baholarga ko‘ra, talabalarning o‘z-o‘zini baholash va tahlil qilish qobiliyati mashg‘ulotlar oxirida 30–35% ga oshganligi qayd etildi.

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘yinlarda faol ishtirok etish va reflektiv tafakkur o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjud ($r = 0.68$, $p < 0.01$). Bu esa harakatli o‘yinlar talabalarning reflektiv ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, guruh ichidagi hamkorlik va ijtimoiy faollik ko‘rsatkichlari ham yaxshilangan. Tajriba guruhi talabalarining 80% dan ortig‘i guruh muammolarini hal qilishda faol ishtirok etdi, qaror qabul qilish va xatolarni aniqlashda bir-birini qo‘llab-quvvatladi. Bu esa refleksiya jarayonini chuqurlashtirishga yordam berdi.

Nazorat guruhi talabalarida esa ijtimoiy faollik va qaror qabul qilish ko‘nikmalari o‘rtacha 10% ga oshdi, bu esa an‘anaviy mashg‘ulotlarning reflektiv tafakkurga cheklangan ta‘sirini ko‘rsatadi.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, harakatli o‘yinlar nafaqat jismoniy faollikni oshiradi, balki talabalarning reflektiv tafakkurini rivojlantirish, xatolarni aniqlash va ularni tuzatish qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shu bilan birga, o‘yinlarda guruh ichidagi hamkorlik va ijtimoiy faollikni oshirish, qaror qabul qilish jarayonini tezlashtirish va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish imkonini beradi.



Qisqacha aytganda, olingan natijalar eksperimental guruhda reflektiv tafakkur ko'rsatkichlarining aniq va statistika jihatdan ahamiyatli darajada o'sishini tasdiqladi. Bu esa harakatli o'yinlarning metodik jihatdan samarali ekanligini ko'rsatadi va ularni talabalarda reflektiv ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonida keng qo'llash mumkinligini isbotlaydi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, harakatli o'yinlar talabalarda reflektiv tafakkur ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Tajriba guruhi talabalari reflektiv ko'rsatkichlar bo'yicha 27% ga oshish ko'rsatdi, bu esa nazorat guruhidagi 6% ga nisbatan ancha yuqori. Bu farq shuni ko'rsatadiki, o'yinlar orqali tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarining o'z harakatlarini tahlil qilish, qaror qabul qilish va xatolarni aniqlash qobiliyatlarini samarali shakllantiradi.

Boshqa tadqiqotlar bilan solishtirganda, natijalar mos keladi. Masalan, Zambrano va boshq. (2021) talabalarda interaktiv va jismoniy faollik asosida o'tkazilgan o'yinlar reflektiv tafakkur va kritik fikrlash ko'nikmalarini 20–30% ga oshirganini qayd etgan. Shuningdek, Smith va jamoasi (2019) harakatli o'yinlar orqali talabalarining muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish tezligi va aniqligini sezilarli darajada yaxshilanishini ko'rsatgan. Mazkur tadqiqot natijalari ham ushbu xulosalarni tasdiqlaydi, ya'ni harakatli o'yinlar reflektiv tafakkur rivojlanishida samarali vosita sifatida ishlatilishi mumkin.

Natijalarning sabablari quyidagilardan iborat: birinchidan, harakatli o'yinlar talabalarining jismoniy faolligini oshiradi, bu esa psixologik va kognitiv faoliyatni rag'batlantiradi. Ikkinchidan, o'yinlar murakkab vaziyatlarni simulyatsiya qilganligi sababli, talabalar o'z xatolarini tezda aniqlash va tuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Uchinchi sabab - guruh ishlari va hamkorlik elementlari, bu talabalarining ijtimoiy va reflektiv ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Amaliy ahamiyati shundaki, harakatli o'yinlar metodikasi nafaqat ta'lim jarayonini interaktiv va qiziqarli qiladi, balki talabalarining o'z-o'zini tahlil qilish va kritik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu metodika oliy ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya, psixologiya, pedagogika va boshqa fanlar bo'yicha darslarda qo'llanishi mumkin. Shu bilan birga, o'yinlar talabalarining stressga chidamliligi, tezkor qaror qabul qilish va guruh ichidagi hamkorlik ko'nikmalarini oshirishda ham samarali vosita hisoblanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirishda harakatli o'yinlar samarali vosita sifatida ishlatiladi. Tajriba guruhi natijalari reflektiv ko'rsatkichlarning 27% ga oshganini ko'rsatdi, bu esa nazorat guruhi bilan solishtirganda sezilarli farqni tashkil qiladi. Natijalar shuni tasdiqladiki, o'yinlar orqali talabalarining o'z harakatlarini tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish, xatolarini aniqlash va ularni tuzatish ko'nikmalari yaxshilanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, harakatli o'yinlar faqat jismoniy faollikni oshirish bilan cheklanmaydi, balki talabalarining kognitiv faoliyatini rag'batlantiradi va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa reflektiv tafakkurning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan, o'qituvchilar va pedagoglar harakatli o'yinlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalarining mustaqil fikrlash va o'z-o'zini baholash qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilashlari mumkin.

Amaliy jihatdan, harakatli o'yinlar metodikasi jismoniy tarbiya, pedagogika, psixologiya va boshqa fanlar bo'yicha darslarda qo'llanishi mumkin. O'yinlar murakkab vaziyatlarni simulyatsiya qilganligi sababli, talabalar tezkor qaror qabul qilish, xatolarni aniqlash va ularni tuzatish qobiliyatlarini amalda rivojlantiradi. Shu bilan birga, guruh ichidagi hamkorlik, ijtimoiy faollik va stressga chidamlilik ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, harakatli o'yinlar reflektiv tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishda samarali va muhim metod hisoblanadi. Bu pedagogik yondashuv talabalarining nafaqat o'quv jarayonida, balki kelajakdagi professional faoliyatida ham muvaffaqiyatga erishishlariga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Zambrano, M., & Lopez, R. (2021). Active games in higher education: Impact on reflective thinking. *Journal of Educational Research*, 34(2), 45–58.



- Smith, J., Brown, L., & Thompson, K. (2019). The role of movement-based activities in developing critical thinking skills in students. *International Journal of Pedagogy*, 27(4), 112–125.
2. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall, New Jersey.
3. Schön, D. A. (1987). *Educating the Reflective Practitioner*. San Francisco: Jossey-Bass.
4. Piaget, J. (1973). *To Understand is to Invent: The Future of Education*. Grossman, New York.
5. Johnson, D., Johnson, R., & Holubec, E. (2013). *Cooperation in the Classroom*. Interaction Book Company.



Abdulxamidova Moxigul Bobirjon qizi,
Andijon Davlat Pedagogika Instituti,
Pedagogika yo'nalishi 2-bosqich magistranti
mohigulabdulkhamidova@gmail.com
0009-0006-7374-4950

O'SMIRLARDA AXBOROT OLISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirishning nazariy va metodologik asoslari tizimli hamda kompetensiyaviy yondashuvlar asosida kompleks tahlil qilinadi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida yoshlarning media savodxonligini rivojlantirish, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, axborot oqimlarini saralash, tahlil qilish hamda ularning ishonchligini baholash mexanizmlari dolzarb pedagogik muammo sifatida asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada o'smirlar yosh xususiyatlaridan kelib chiqib, axborot madaniyatining tarkibiy komponentlari (kognitiv, motivatsion, faoliyat va aksiologik) ilmiy jihatdan tavsiflanadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar hamda raqamli ta'lim vositalari asosida o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirishning samarali usullari yoritiladi. Tadqiqot natijalari asosida axborot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: axborot madaniyati, o'smirlar, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, axborot xavfsizligi, raqamli kompetensiya

Аннотация. В данной научной статье комплексно рассматриваются теоретико-методологические основы формирования культуры получения информации у подростков на основе системного и компетентностного подходов. В условиях информационного общества обоснована необходимость развития медиаграмотности, критического мышления, а также навыков анализа, отбора и оценки достоверности информации. Особое внимание уделяется структуре информационной культуры подростков, включающей когнитивный, мотивационный, деятельностный и аксиологический компоненты. Рассматриваются современные педагогические технологии, интерактивные методы и цифровые образовательные средства как эффективные инструменты формирования информационной культуры. На основе результатов исследования разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: информационная культура, подростки, медиаграмотность, критическое мышление, информационная безопасность, цифровая компетентность

Annotation. This scientific article provides a comprehensive analysis of the theoretical and methodological foundations for developing information acquisition culture among adolescents based on systemic and competency-based approaches. In the context of the information society, particular emphasis is placed on the development of media literacy, critical thinking, and the ability to analyze, select, and evaluate the reliability of information. The study also examines the structural components of adolescents' information culture, including cognitive, motivational, activity-based, and axiological dimensions. Modern pedagogical technologies, interactive methods, and digital learning tools are considered as effective means for fostering information culture. Based on the research findings, practical recommendations are proposed.

Key words: information culture, adolescents, media literacy, critical thinking, information security, digital competence

Kirish. Hozirgi globallashuv jarayonlari, raqamli transformatsiya hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida jamiyatning barcha sohalarida tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Ayniqsa, axborot oqimining keskin ortib borishi va uning turli manbalardan keng tarqalishi yosh avloddan axborot bilan ishlashning yuqori darajadagi kompetensiyalarini talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, o'smirlarda axborotni ongli ravishda izlash, tanlash, tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ijtimoiy-pedagogik vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.



O'smirlik davri shaxs rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda individning dunyoqarashi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy pozitsiyasi shakllanadi. Aynan shu davrda axborot makoni bilan faol o'zaro ta'sir kuchayadi. O'smirlar internet, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa raqamli platformalardan keng foydalanish orqali katta hajmdagi axborotni qabul qiladilar. Biroq ularning mazkur axborotni tanqidiy tahlil qilish, ishonchliligini aniqlash hamda undan maqsadga muvofiq foydalanish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaganligi ko'plab muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa o'z navbatida, axborot madaniyatini shakllantirish masalasining dolzarbligini yanada oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida yoshlar siyosati doirasida ularning intellektual salohiyatini rivojlantirish, zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PQ-4307-son qarori yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish, ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish orqali ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan farmon va qarorlar yoshlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirishni ko'zda tutadi.

Bundan tashqari, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida raqamli iqtisodiyotga o'tish, zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy etish, aholining, ayniqsa yoshlarning media savodxonligini oshirish, ularni turli axborot xurujlaridan himoya qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash ustuvor vazifalar qatorida belgilangan. Mazkur strategik hujjatlar o'smirlarda axborot madaniyatini shakllantirishning nazariy va amaliy asoslarini takomillashtirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Shu bilan birga, zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari nuqtai nazaridan qaraganda, o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirish nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga, balki ularning ijtimoiylashuvi, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda axborotga nisbatan mas'uliyatli munosabatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Shu sababli, o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini tadqiq etish, uning pedagogik mexanizmlarini aniqlash va amaliyotga joriy etish bugungi kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Axborot madaniyatini shakllantirish muammosi zamonaviy pedagogika, sotsiologiya, psixologiya hamda axborot texnologiyalari sohalarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur tushuncha turli ilmiy maktablar va yondashuvlar doirasida izohlanib, uning mazmun-mohiyati evolyutsion rivojlanish jarayonida boyib bormoqda.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida D. Bell tomonidan ilgari surilgan postindustrial jamiyat nazariyasida axborot strategik resurs sifatida talqin etilib, bilim va axborot ishlab chiqarish jamiyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylanishi asoslab beriladi [1]. Ushbu yondashuv axborot madaniyatining shakllanishini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bilan uzviy bog'liqlikda ko'rib chiqish imkonini beradi.

M. Castells esa o'zining tarmoq jamiyati konsepsiyasida axborot texnologiyalari asosida shakllangan yangi ijtimoiy tuzilmani tahlil qilib, axborot oqimlarining global miqyosdagi harakati va ularning shaxs hamda jamiyat ongiga ta'sirini chuqur ochib beradi [2]. Uning fikricha, zamonaviy jamiyatda axborotni boshqarish va undan samarali foydalanish qobiliyati ijtimoiy muvaffaqiyatning muhim ko'rsatkichiga aylanadi.

Rossiya pedagogika va axborotshunoslik maktabi vakillari ham mazkur muammoni keng o'rganishgan. Jumladan, A.V. Sokolov axborot madaniyatini shaxsning axborotni izlash, qayta ishlash, uzatish va undan foydalanish ko'nikmalarining integrativ tizimi sifatida izohlaydi [3]. Uning yondashuvida axborot madaniyati shaxsning umumiy madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi.

Shuningdek, V.V. Kraevskiy va I.Ya. Lernerlar tomonidan ishlab chiqilgan kompetensiyaviy yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning axborot bilan ishlashga oid amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. Ushbu yondashuv axborot madaniyatini shakllantirishni bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyalashgan tizimi sifatida talqin qilish imkonini beradi.



So'nggi yillarda media savodxonlik va raqamli kompetensiyalar masalasi ham ilmiy tadqiqotlarda muhim o'rin egallamoqda. Xususan, UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan media va axborot savodxonligi konsepsiyasida shaxsning axborotni tanlash, tahlil qilish, baholash va yaratish qobiliyatlari axborot madaniyatining asosiy komponentlari sifatida e'tirof etiladi.

Milliy tadqiqotlarda ham mazkur muammo keng yoritilgan. O'zbek olimlari N. Muslimov, B. Xodjayev, Sh. Sharipovlar tomonidan ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'quvchilarning axborot kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqilgan [4]. Ular axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ta'kidlaydilar.

Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, aksariyat ishlarda axborot madaniyatining umumiy nazariy asoslari yetarlicha yoritilgan bo'lsa-da, o'smirlar yosh xususiyatlari, ularning psixologik rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy raqamli muhitdagi xatti-harakatlari nuqtai nazaridan kompleks yondashuv yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ayniqsa, o'smirlarning ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi, axborot xurujlariga moyilligi va tanqidiy fikrlash darajasining shakllanishi bilan bog'liq masalalar chuqur ilmiy tadqiqotni talab etadi.

Shu sababli, o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirish, ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tizimli ravishda o'rganish hamda amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy muammo sifatida e'tirof etiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini kompleks o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy pedagogik va psixologik yondashuvlar integratsiyasi asos qilib olindi. Tadqiqot metodologiyasi ko'p darajali va tizimli xarakterga ega bo'lib, unda nazariy, empirik hamda statistik metodlar o'zaro uyg'un holda qo'llanildi.

Metodologik yondashuvlar. Tizimli yondashuv: Mazkur yondashuv asosida axborot madaniyati o'zaro bog'liq komponentlardan (kognitiv, motivatsion, faoliyat va aksiologik) iborat yaxlit pedagogik tizim sifatida qaraldi. Ushbu yondashuv o'smirlarda axborot bilan ishlash jarayonini kompleks tahlil qilish hamda uning tarkibiy elementlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aniqlash imkonini berdi.

Kompetensiyaviy yondashuv: Tadqiqotda o'quvchilarning faqat nazariy bilimlarini emas, balki axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va undan foydalanish bo'yicha amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilandi. Ushbu yondashuv orqali o'smirlarda real hayotiy vaziyatlarda axborotdan samarali foydalanish kompetensiyalari shakllantirildi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv: Mazkur yondashuv o'quvchilarning mustaqil bilish faoliyatini faollashtirishga qaratilgan bo'lib, o'smirlarning axborotni mustaqil izlash, saralash va undan foydalanish jarayonidagi faolligini oshirishni nazarda tutadi. Bu esa ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

4.Konstruktivistik yondashuv: Konstruktivistik yondashuv asosida bilimlar o'quvchilar tomonidan faol o'zlashtiriladi va individual tajriba asosida shakllantiriladi. Ushbu yondashuv o'smirlarning axborotni qayta ishlash, interpretatsiya qilish va yangi bilimlar yaratish qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar majmuasi qo'llanildi:

Nazariy metodlar:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish (nazariy tahlil va sintez);
- muammoning holatini aniqlash uchun qiyosiy-tahliliy yondashuv;
- mavjud pedagogik konsepsiyalarni sistemalashtirish.

Empirik metodlar:

- pedagogik kuzatuv (o'quvchilarning axborot bilan ishlash faoliyatini monitoring qilish);
- so'rovnoma (o'quvchilarning axborot madaniyati darajasini aniqlash);
- intervyu (o'qituvchilar va o'quvchilar fikrlarini o'rganish);
- tajriba-sinov ishlari (taklif etilgan metodikaning samaradorligini aniqlash).

Statistik metodlar:



- olingan natijalarni miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilish;
- tajriba natijalarini taqqoslash va umumlashtirish;
- foiz ko'rsatkichlari asosida natijalarni baholash.

Tadqiqotning tashkil etilishi

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi:

Diagnostic bosqich – o'smirlarning axborot madaniyati darajasini aniqlash;

Tajriba bosqichi – ishlab chiqilgan pedagogik metodlarni amaliyotga joriy etish;

Nazorat-tahlil bosqichi – olingan natijalarni tahlil qilish va samaradorligini baholash.

Nazariy tahlil. Axborot olish madaniyati zamonaviy pedagogika va axborotlashgan jamiyat sharoitida shaxs rivojlanishining muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi. Mazkur tushuncha shaxsning axborotni ongli ravishda izlash, tanlash, saralash, tahlil qilish, baholash hamda undan maqsadga muvofiq foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga olgan murakkab integrativ tizimni ifodalaydi. Shu jihatdan, axborot madaniyati nafaqat texnik ko'nikmalar yig'indisi, balki shaxsning intellektual, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishini aks ettiruvchi ko'p qirrali fenomen hisoblanadi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda axborot madaniyati shaxsning umumiy madaniyatining ajralmas qismi sifatida talqin qilinib, u axborot bilan ishlashga doir bilimlar, ko'nikmalar, qadriyatlar va munosabatlar tizimini o'zida mujassamlashtiradi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar keng tarqalgan hozirgi davrda ushbu madaniyatning shakllanishi shaxsning ijtimoiylashuvi va muvaffaqiyatli faoliyat yuritishining muhim omiliga aylanmoqda.

O'smirlik davri axborot madaniyatini shakllantirish uchun eng muhim va sezgir bosqichlardan biri hisoblanadi. Bu davrda shaxsning psixologik va ijtimoiy rivojlanishida quyidagi muhim xususiyatlar kuzatiladi:

- mustaqil va tanqidiy fikrlashning shakllanishi;
- yangi bilim va axborotga nisbatan yuqori qiziqishning yuzaga kelishi;
- ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muhit ta'sirining kuchayishi;
- shaxsiy identifikatsiya va o'zini anglash jarayonining faollashuvi;
- kommunikativ faoliyatning kengayishi va tengdoshlar ta'sirining ortishi.

Mazkur psixologik xususiyatlar o'smirlarning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va unga munosabat bildirish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, aynan o'smirlik davrida axborot olish madaniyatini maqsadli shakllantirish zarurati ortadi.

Ilmiy manbalar tahliliga asoslanib, axborot madaniyatining tarkibiy tuzilmasi quyidagi asosiy komponentlardan iborat ekanligi aniqlanadi:

1. Kognitiv komponent

Mazkur komponent o'quvchilarning axborot haqidagi bilimlari, uni tushunish, tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Kognitiv darajada rivojlangan o'smir axborotning mazmunini anglay oladi, uning asosiy g'oyasini ajratib ko'rsatadi hamda turli manbalarni o'zaro solishtira oladi. Bu komponent tanqidiy fikrlashning shakllanishi bilan chambarchas bog'liqdir.

2. Motivatsion komponent

Motivatsion komponent axborot olishga bo'lgan ichki ehtiyoj, qiziqish va intilishlarni ifodalaydi. Ushbu komponent o'smirning bilishga bo'lgan motivatsiyasini belgilaydi hamda uning axborot izlash faoliyatini rag'batlantiradi. Yuqori motivatsiya darajasiga ega o'quvchi mustaqil ravishda yangi axborotni izlashga intiladi va o'z bilimlarini muntazam ravishda boyitib boradi.

3. Faoliyat komponenti

Faoliyat komponenti axborotni izlash, tanlash, saralash, qayta ishlash va undan amaliy faoliyatda foydalanish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Bu komponent o'smirlarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Aynan ushbu komponent axborot madaniyatining amaliy ifodasini tashkil etadi.

4. Aksiologik komponent

Aksiologik komponent axborotdan foydalanish jarayonida shakllanadigan qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va mas'uliyatli munosabatni o'z ichiga oladi. Bu komponent o'smirlarning axborot xavfsizligi, mualliflik huquqi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish kabi masalalarga ongli



yondashuvini shakllantiradi. Shuningdek, u axborotni tanlashda ijtimoiy va ma'naviy mezonlarga amal qilishni taqozo etadi.

Shunday qilib, axborot olish madaniyati o'zaro uzviy bog'liq komponentlardan tashkil topgan murakkab tizim bo'lib, uni shakllantirish jarayoni o'quvchilarning yosh xususiyatlari, psixologik rivojlanish darajasi hamda zamonaviy axborot muhitining o'ziga xos jihatlari hisobga olgan holda amalga oshirilishi lozim. Mazkur yondashuv o'smirlarda axborot bilan ishlashning samarali ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. O'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim va ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida yoshlarning axborotni izlash, tahlil qilish, baholash va undan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish ularning intellektual va ijtimoiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axborot madaniyati o'zaro bog'liq kognitiv, motivatsion, faoliyat va aksiologik komponentlar asosida shakllanadigan murakkab tizimdir. Uni rivojlantirish jarayonida media savodxonlik va tanqidiy fikrlash asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, interaktiv va innovatsion pedagogik metodlardan foydalanish o'quvchilarning axborot bilan ishlash ko'nikmalarini samarali rivojlantirish imkonini beradi.

Shuningdek, o'smirlarda axborot xavfsizligi madaniyatini shakllantirish ularni turli zararli axborot ta'sirlaridan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Bu esa ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, maxsus o'quv dasturlarini ishlab chiqish va raqamli ta'lim resurslaridan samarali foydalanishni talab etadi.

Umuman olganda, o'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirish uzluksiz, tizimli va maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayon bo'lib, uni samarali tashkil etish ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. Toshkent: Hukumat nashri, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4307-son qarori «Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish to'g'risida», 2019.
3. Sharipov, Sh. S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar: media savodxonlik va axborot kompetensiyasi. Toshkent: «Ilm-Ziyo», 2021.
4. Xodjayev, B. X. Ta'limda innovatsion yondashuvlar: nazariya va amaliyot. Toshkent: O'zbekiston, 2018.
5. Muslimov, N. A. Pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar. Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
6. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum for Teachers. Paris: UNESCO, 2011.
7. Kraevskiy, V. V., & Lerner, I. Ya. Pedagogika kompetentnostnogo podhoda. Moskva: Izdatel'stvo «Pedagogika», 2010.
8. Sokolov, A. V. Informatsionnaya kultura lichnosti: teoreticheskie osnovy i metodika formirovaniya. Moskva: Akademiya, 2002.
9. Castells, M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
10. Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1973.



Abdulxamidov Izzatullo Shuhratillo o'g'li,
Andijon Davlat Pedagogika Instituti,
Pedagogika yo'nalishi 2-bosqich magistranti
0009-0005-8306-7191
izzatulloabdulxamidov@gmail.com

KICHIK MAKTAB YOSHIDA O'QUV MOTIVLARINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv motivlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari o'rganiladi. Tadqiqotda ularni pedagogik jarayonda qo'llash metodlari va amaliy tajribalar tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ta'lim sohasidagi Prezident qarorlari, motivatsiya psixologiyasi modellari va pedagogik strategiyalar asosida o'quv motivatsiyasini mustahkamlash bo'yicha ilmiy yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Adabiyotlar tahlili va empirik metodologiya orqali kichik maktab yoshidagi bolalarda motivatsiyani oshirish mexanizmlari aniqlanadi.

Kalit so'zlar: kichik maktab yoshi, o'quv motivatsiyasi, pedagogik strategiyalar, ta'lim siyosati, psixologik motivatsiya

Аннотация. В статье исследуются научно-теоретические основы формирования учебной мотивации у детей младшего школьного возраста. Рассматриваются методы применения этих основ в педагогической практике и анализируются практические результаты. Особое внимание уделено указам и решениям Президента Республики Узбекистан в сфере образования, ключевым психологическим теориям мотивации и педагогическим стратегиям. На основе обзора литературы и эмпирической методологии выявлены механизмы повышения мотивации младших школьников.

Ключевые слова: младший школьный возраст, учебная мотивация, педагогические стратегии, образовательная политика, психологическая мотивация

Annotation. This article explores the scientific and theoretical foundations of forming learning motivation in primary school children. The study analyzes methods of applying these foundations in educational practice and examines practical experiences. It also considers presidential educational policies, key psychological theories of motivation, and pedagogical strategies to strengthen learners' motivation. Through literature review and empirical methodology, the study identifies mechanisms to enhance motivation among young schoolchildren.

Key words: primary school age, learning motivation, pedagogical strategies, educational policy, psychological motivation

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ta'lim tizimining asosiy vazifasi nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish va hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishdan iboratdir. Bu jarayonda o'quvchilarning o'quv faoliyatiga nisbatan ongli munosabatini shakllantirish, ularda bilim olishga bo'lgan barqaror ehtiyoj va qiziqishni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv motivlarini shakllantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining dolzarb ilmiy-nazariy muammolaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Kichik maktab yoshi – bu bolaning shaxs sifatida shakllanishida muhim bosqich bo'lib, mazkur davrda o'quv faoliyati yetakchi faoliyat turiga aylanadi. Aynan shu davrda bolaning bilishga bo'lgan ehtiyoji, qiziqishlari, maqsadga yo'naltirilganligi hamda o'quv faoliyatiga nisbatan motivatsion munosabati shakllanadi. Shu bois, o'quv motivlarini rivojlantirish jarayoni o'quvchilarning keyingi ta'lim bosqichlaridagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Mazkur muammoning dolzarbligi O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda ham o'z ifodasini topgan.[1] Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son Farmoni ("Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi")da ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil



fikrlashini rivojlantirish hamda ularning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirish ustuvor vazifalar qatorida belgilangan.[2]

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6108-son Farmoni orqali ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o'quvchilarning faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilgan.[3]

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4884-son Qarorida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning bilim olishga qiziqishini kuchaytirish hamda pedagoglarning kasbiy mahoratini rivojlantirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilangan. Ushbu hujjatlar kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv motivlarini shakllantirish masalasining davlat siyosati darajasida muhim ekanligini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'quv motivlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qilish, ularning shakllanish mexanizmlarini aniqlash hamda samarali pedagogik shart-sharoitlarni asoslab berishdan iboratdir.

Adabiyotlar tahlili. Kichik maktab yoshida o'quv motivlarini shakllantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarida muhim o'rin egallaydi. Ushbu muammo bo'yicha o'zbek, MDH hamda xorijiy olimlar tomonidan turli ilmiy-nazariy yondashuvlar ishlab chiqilgan bo'lib, ular o'quv faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek psixolog olimlaridan M. Davletshin o'quv motivatsiyasini shaxs rivojlanishining asosiy omillaridan biri sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, kichik maktab yoshida bolalarda o'qishga bo'lgan motivlar asosan qiziqish, rag'batlantirish va ijtimoiy baholash orqali shakllanadi.[5] Ayniqsa, bu davrda bolalarda bilim olishga nisbatan ichki ehtiyojni yuzaga keltirish muhim vazifa hisoblanadi. E. G'oziyev esa o'quv motivlarini ichki va tashqi turlarga ajratib, boshlang'ich sinf o'quvchilarida dastlab tashqi motivlar ustun bo'lishini, keyinchalik esa ichki motivatsiyani rivojlantirish zarurligini ilmiy asoslab beradi.[4] B. Qodirovning tadqiqotlarida kichik maktab yoshi motivatsiya shakllanishining muhim bosqichi sifatida ko'rsatilib, aynan shu davrda o'yin faoliyatidan o'quv faoliyatiga o'tish jarayoni sodir bo'lishi, o'qituvchi va sinf jamoasining ta'siri kuchli bo'lishi ta'kidlanadi.

MDH olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar o'quv motivatsiyasining ijtimoiy va faoliyatga asoslangan mohiyatini ochib beradi. Jumladan, Lev Vygotsky ta'lim jarayonida motivatsiyaning shakllanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq ekanligini asoslaydi.[6]. U tomonidan ilgari surilgan "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, bola kattalar yordamida murakkabroq faoliyatlarni bajarish jarayonida o'rganishga bo'lgan ehtiyoj va qiziqishni rivojlantiradi. Alexei Leontiev esa motivni faoliyatning ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida talqin qilib, motiv, maqsad va faoliyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi.[7] Uning fikricha, o'quv faoliyati samaradorligi bevosita motivatsiya darajasiga bog'liq. Daniil Elkonin tadqiqotlarida esa kichik maktab yoshida o'quv faoliyati yetakchi faoliyatga aylanishi va aynan shu jarayonda bilim olishga yo'naltirilgan motivlar shakllanishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariyalar o'quv motivatsiyasining psixologik mexanizmlarini chuqurroq yoritadi. Xususan, Abraham Maslow tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasiga ko'ra, inson faoliyati, jumladan o'quv faoliyati ham muayyan ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bo'ladi.[8] Ya'ni, bola o'zini xavfsiz his qilganda, jamoadagi o'rnini anglaganda va o'z imkoniyatlarini namoyon eta olganda uning o'qishga bo'lgan motivatsiyasi ortadi. Jean Piaget esa kichik maktab yoshidagi bolalarning kognitiv rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilib, bu davrda ular konkret operatsiyalar bosqichida bo'lishini va o'quv motivatsiyasi bevosita bilish jarayonlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Zamonaviy yondashuvlardan biri sifatida Edward Deci va Richard Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasida esa ichki motivatsiyani rivojlantirish uchun shaxsning mustaqilligi, kompetentligi va ijtimoiy aloqalari muhim omil sifatida e'tirof etiladi.[10]

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari o'quv motivatsiyasi va o'quv faoliyatining mohiyatini yoritgan yetakchi olimlar nazariyalariga tayanadi. Jumladan, Alexei Leontiev tomonidan ishlab chiqilgan faoliyat nazariyasiga ko'ra, motiv faoliyatning ichki harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, u maqsad va faoliyat bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois o'quv motivlari o'quv faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi.



Ijtimoiy-madaniy yondashuv Lev Vygotsky qarashlariga asoslanib, motivatsiya ijtimoiy muhit va ta'lim jarayonida shakllanishini izohlaydi. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi o'qituvchi rahbarligining muhimligini ko'rsatadi. Ushbu g'oyalar Daniil Elkonin tomonidan rivojlantirilib, kichik maktab yoshida o'quv faoliyatining yetakchi faoliyatga aylanishi va motivlar faol shakllanishi asoslab berilgan.

Motivatsiyaning psixologik asoslarini tushuntirishda Abraham Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi muhim bo'lib, o'quv motivlari shaxs ehtiyojlari bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, Edward Deci va Richard Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini belgilash nazariyasi ichki motivatsiyani rivojlantirishda mustaqillik, kompetentlik va ijtimoiy aloqalarning ahamiyatini asoslaydi.

Bundan tashqari, Jean Piaget ning kognitiv rivojlanish nazariyasi kichik maktab yoshidagi bolalarning bilish xususiyatlari va motivatsiya o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi. Milliy olimlar - M. Davletshin, E. G'oziyev va B. Qodirov qarashlari esa o'quv motivlarini shakllantirishda ta'lim muhiti va o'qituvchi shaxsining muhim rolini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi mazkur olimlar nazariyalarining uyg'unligiga asoslanib, o'quv motivlarini kompleks yondashuv asosida o'rganishga xizmat qiladi.

Nazariy taxlil. Kichik maktab yoshi (6–10 yosh) bola rivojlanishining muhim bosqichi bo'lib, bu davrda o'quv faoliyati yetakchi faoliyat turiga aylanadi. Bola maktab muhitiga moslashadi, bilish jarayonlari, xususan diqqat, xotira va tafakkur rivojlanadi, shuningdek, ijtimoiy munosabatlar tizimi kengayadi. Bu bosqich shaxsning keyingi rivojlanishi uchun asosiy poydevor vazifasini bajaradi.

O'quv motivi - bu o'quvchini bilim olishga va o'quv faoliyatiga undovchi ichki va tashqi omillar tizimidir. Ichki motivlar bilimga qiziqish va o'zini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivlar baho, maqto'v va ijtimoiy rag'batlar bilan ifodalanadi. Kichik maktab yoshida dastlab tashqi motivlar ustun bo'lib, vaqt o'tishi bilan ichki motivatsiya shakllanadi va barqarorlashadi.

O'quv motivatsiyasi rivojlanishi uch bosqichda kechadi: moslashuv bosqichida tashqi motivlar ustun bo'ladi, barqarorlashuv bosqichida bilimga qiziqish paydo bo'ladi, ichki motivatsiya bosqichida esa o'qish shaxsiy ehtiyojga aylanadi.

Motivatsiya shakllanishiga pedagogik, oilaviy va ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi shaxsiyati, darsni tashkil etish, ota-onaning munosabati va tengdoshlar muhiti motivatsiyaning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy yondashuvlarga ko'ra, motivatsiya biheavioristik, kognitiv va gumanistik nazariyalar asosida izohlanadi. Xususan, Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi shaxsning o'zini rivojlantirishga intilishi ichki motivatsiyaning asosiy manbai ekanini ko'rsatadi.

Kichik maktab yoshida motivatsiyani shakllantirishda o'quv jarayonini qiziqarli tashkil etish, ijobiy emotsional muhit yaratish, individual yondashuv va muvaffaqiyat vaziyatlarini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, o'quv motivlari ichki va tashqi omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan murakkab psixologik-pedagogik tizim bo'lib, uning barqaror rivojlanishi bolaning kelajakdagi ta'limiy muvaffaqiyatini belgilaydi.

Xulosa. Kichik maktab yoshida o'quv motivlarini shakllantirish masalasi zamonaviy ta'lim tizimining eng dolzarb psixologik-pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu yosh davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi bosqich bo'lib, aynan shu davrda o'quv faoliyati yetakchi faoliyat turiga aylanadi va bilish jarayonlari jadal rivojlanadi.

Ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quv motivlari ichki va tashqi omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Kichik maktab yoshida dastlab tashqi motivlar (baho, maqto'v, rag'bat) ustunlik qilsa-da, to'g'ri tashkil etilgan pedagogik jarayon natijasida ichki motivlar (bilimga qiziqish, o'zini rivojlantirishga intilish) bosqichma-bosqich rivojlanadi va barqarorlashadi.

Motivatsiyaning shakllanishi murakkab tizim bo'lib, unga pedagogik, oilaviy va ijtimoiy omillar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, o'qituvchi shaxsiyati, dars jarayonining tashkil etilishi,



ota-onaning munosabati hamda tengdoshlar muhiti o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini belgilovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ilmiy yondashuvlar tahlili (biheavioristik, kognitiv va gumanistik nazariyalar) motivatsiyaning turli psixologik mexanizmlarga ega ekanini ko'rsatadi. Maslou ehtiyojlar ierarxiyasi, Vygotsky ijtimoiy rivojlanish nazariyasi hamda Deci va Ryan o'z-o'zini belgilash nazariyasi o'quv motivatsiyasini chuqur ilmiy asoslashga xizmat qiladi.[12]

Umuman olganda, kichik maktab yoshida o'quv motivlarini shakllantirish o'quv jarayonining samaradorligini oshirish va bolaning kelajakdagi ta'limiy muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, ta'lim jarayonida motivatsiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zamonaviy ta'limning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PQ-4884-son Qaror: Ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar salohiyatini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PF-6108-son Farmon: Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. – Toshkent, 2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PF-5712-son Farmon: Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
4. G'oziyev E. G. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Universitet, 2003. – 320 b.
5. Davletshin M. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – 280 b.
6. Elkonin D. B. Psychology of play. – Moscow: Pedagogika, 1989. – 300 p.
7. Leontiev A. N. Activity, consciousness, and personality. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. – 252 p.
8. Vygotsky L. S. Mind in society: The development of higher psychological processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
9. Deci E. L., Ryan R. M. The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior // Psychological Inquiry. – 2000. – Vol. 11, №4. – P. 227–268. – DOI: 10.1207/S15327965PLI1104_01.
10. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
11. Maslow A. H. A theory of human motivation // Psychological Review. – 1943. – Vol. 50, №4. – P. 370–396. – DOI: 10.1037/h0054346.
12. Piaget J. The origins of intelligence in children. – New York: International Universities Press, 1952. – 419 p.
13. Skinner B. F. Science and human behavior. – New York: Macmillan, 1953. – 461 p.



Nasirova Nigora,
Andijon Davlat Pedagogika instituti
Pedagogika yo'nalishi 2-kurs magistranti
E-mail: nasirovanigora.99@icloud.com.
ORCID: 009-002-0604-519X

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA DEONTOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada zamonaviy ta'lim paradigmasi sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarishning fundamental asosi sifatida deontologik madaniyatni shakllantirish masalasi tadqiq etilgan. Maqolada "pedagogik deontologiya" tushunchasining ontologik va gnoseologik jihatlari ochib berilgan bo'lib, bo'lajak mutaxassislarda kasbiy etika, pedagogik takt va ijtimoiy javobgarlikni rivojlantirishning transformatsion mexanizmlari tahlil qilingan. Muallif tomonidan olib borilgan nazariy tahlillar natijasida, oliy pedagogik ta'lim jarayonida deontologik muhitni yaratishning pedagogik, psixologik va akmeologik shart-sharoitlari tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: pedagogik deontologiya, deontologik madaniyat, kasbiy burch, axloqiy mas'uliyat, pedagogik etika, qadriyatli yo'nalish, kasbiy kompetensiya, refleksiya.

Аннотация. В данной научной статье исследуется вопрос формирования деонтологической культуры как фундаментальной основы повышения качества профессиональной подготовки будущих учителей в условиях современной образовательной парадигмы. В статье раскрываются онтологические и гносеологические аспекты понятия «педагогическая деонтология», анализируются трансформационные механизмы развития профессиональной этики, педагогического такта и социальной ответственности у будущих специалистов. В результате теоретического анализа систематизированы педагогические, психологические и акмеологические условия создания деонтологической среды в процессе высшего педагогического образования.

Ключевые слова: Педагогическая деонтология, деонтологическая культура, профессиональный долг, моральная ответственность, педагогическая этика, ценностные ориентации, профессиональная компетенция, рефлексия.

Abstract. This scientific article explores the formation of deontological culture as a fundamental basis for elevating the professional training of future teachers to a qualitatively new stage within the framework of the modern educational paradigm. The article elucidates the ontological and epistemological aspects of the concept of "pedagogical deontology" and analyzes the transformational mechanisms for developing professional ethics, pedagogical tact, and social responsibility. As a result of the theoretical analysis, the pedagogical, psychological, and acmeological conditions for creating a deontological environment in the process of higher pedagogical education have been systematized.

Key words: pedagogical deontology, deontological culture, professional duty, moral responsibility, pedagogical ethics, value orientations, professional competence, reflection.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimi oldida turgan eng muhim vazifalardan biri nafaqat yuqori malakali mutaxassis, balki ma'naviy yetuk, kasbiy mas'uliyatni his qiladigan pedagoglarni tayyorlashdir. O'zbekiston Respublikasida ta'lim sifatini tubdan yaxshilash va o'qituvchi nufuzini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz Yangi O'zbekistonni barpo etishda eng avvalo muallim va murabbiylarga, ularning fidoiyligiga tayanamiz"[¹]. Mazkur g'oyaning mantiqiy davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi[²] "Pedagogik ta'lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"[³]gi PQ-289-sonli qaroridagi 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"[⁴]gi PQ-4623-sonli qarorlarida bo'lajak



o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini, ayniqsa, ularning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga alohida urg'u berilgan. Pedagogik deontologiya - bu o'qituvchining o'z kasbiy faoliyati davomida bajarishi shart bo'lgan burchlari, axloqiy tamoyillari va ijtimoiy mas'uliyatini o'rgatuvchi sohadir. Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik madaniyatning shakllanganligi ularning kelajakda o'quvchilar bilan sog'lom psixologik muhit yaratishi va jamiyatda o'qituvchi nufuzini saqlab qolishi uchun asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik deontologiya muammosi ko'p qirrali bo'lib, u falsafa, etika, psixologiya va pedagogika fanlari tutashgan nuqtada o'rganiladi. Ushbu sohadagi tadqiqotlarni uchta asosiy geografik va metodologik guruhga bo'lish mumkin:

O'zbekiston olimlarining tadqiqotlari: O'zbekiston pedagogika fanida deontologik madaniyat milliy qadriyatlar, "Ustoz-shogird" an'analari va zamonaviy ta'lim standartlari asosida tadqiq etilmoqda. Professor M. Quronov o'zining tarbiya texnologiyalariga oid ishlarida o'qituvchi deontologiyasini milliy g'oya va ma'naviy yetuklik bilan bog'laydi. Uning fikricha, pedagogik burch – bu shunchaki qonuniy majburiyat emas, balki vijdon amridir^[5]. O. Musurmonova bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy madaniyatini

shakllantirishda talabalarning ma'naviy-axloqiy yo'naltirilganligini asosiy omil sifatida ko'rsatadi. Olima o'z asarlarida oila va ta'lim muassasasi hamkorligining deontologik jihatlariga alohida to'xtaladi^[6].

N.M. Xalilova tomonidan pedagogik deontologiya tizimli ravishda o'rganilgan bo'lib, u bo'lajak o'qituvchining deontologik tayyorgarligi tarkibiga kasbiy motivatsiya, axloqiy barqarorlik va empatiyani kiritadi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, deontologik madaniyat o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirish (self-development) ehtiyoji bilan bevosita bog'liq^[7].

MDH davlatlari olimlarining qarashlari Rossiya va boshqa MDH davlatlari pedagogikasida deontologiya "professionalizm"ning muhim tarkibiy qismi sifatida ko'riladi. K.M. Levitan pedagogik deontologiyani o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi "huquqiy va axloqiy me'yorlar tizimi" deb ta'riflaydi. U birinchilardan bo'lib pedagogik deontologiyaning ob'ekti va predmeti masalasini ilmiy asoslab bergan^[8].

V.A. Slastenin bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda aksiologik (qadriyatli) yondashuvni ilgari suradi. Uning nazariyasiga ko'ra, deontologik madaniyat o'qituvchining kasbiy-pedagogik madaniyati yadrosini tashkil etadi va uning ijtimoiy mas'uliyatini belgilaydi^[9].

Ukrainalik olim L.V. Kondrashova talaba-pedagoglarda kasbiy burchga sodiqlikni shakllantirishning psixologik mexanizmlarini tahlil qilgan. U o'qituvchining "axloqiy tayyorgarligi" (moral readiness) tushunchasini deontologik madaniyatning boshlang'ich nuqtasi deb hisoblaydi^[10].

Xorijiy mamlakatlar olimlarining yondashuvlari

G'arbiy Yevropa va AQSh pedagogikasida "deontologiya" atamasi o'rniga ko'proq "Professional Ethics" (Kasbiy etika) yoki "Teacher Accountability" (O'qituvchi hisobdorligi/mas'uliyati) tushunchalari qo'llaniladi.

Ingliz faylasufi Jeremy Bentham (Ieremiya Bentam) deontologiyaga asos solgan bo'lsa, zamonaviy g'arb pedagogikasida bu yo'nalishni K. Strike va J. Soltis rivojlantirmoqda. Ular o'qituvchi faoliyatidagi "etik dilemmalar"ni hal qilishda utilitarizm (foydalilik) va deontologiya (burch) tamoyillarining muvozanatini saqlash zarurligini ta'kidlaydilar^[11].

T. Campbell o'zining "The Ethics of Teaching" asarida o'qituvchining deontologik pozitsiyasi o'quvchining avtonomiyasini va huquqlarini hurmat qilishga asoslanishi kerakligini isbotlaydi. G'arb yondashuvida o'qituvchining deontologik madaniyati uning demokratik qadriyatlarga sodiqligi bilan o'lchanadi^[12].

Nemis pedagogi J. Habermasning "diskursiv etika" nazariyasi ham pedagogik deontologiyada muhim o'rin tutadi. Unga ko'ra, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot ochiqlik va tenglik tamoyiliga asoslanishi kerak, bu esa o'qituvchidan yuksak deontologik tayyorgarlikni talab qiladi^[13].

Nazariy metodologiya. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim paradigmasi va kompetensiyaviy yondashuv qabul qilingan. Maqolada quyidagi ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi: Tizimli tahlil: Pedagogik deontologiyaning tarkibiy qismlari



(kognitiv, aksiologik, faoliyatli, refleksiv) va ularning oʻzaro bogʻliqligini oʻrganish. Qiyosiy-genetik tahlil: Milliy, mintaqaviy va xorijiy olimlarning deontologik madaniyatga doir nazariy qarashlarini solishtirish. Aksiologik yondashuv: Pedagogik faoliyatni ijtimoiy qadriyat sifatida oʻrganish va boʻlajak oʻqituvchining maʼnaviy-axloqiy pozitsiyasini baholash. Modellashtirish: Boʻlajak oʻqituvchilarda deontologik madaniyatni shakllantirishning koʻp komponentli pedagogik modelini yaratish.

Deontologik madaniyatning tarkibiy qismlari

Boʻlajak oʻqituvchining deontologik madaniyati quyidagi elementlardan tashkil topadi:

Kognitiv komponent: Kasbiy etika, huquqiy normalar va pedagogik burch haqidagi bilimlar. Emotsional-qadriyatli komponent: Kasbiga boʻlgan muhabbat, bolalarga nisbatan empatiya, adolat tuygʻusi. Xulq-atvor komponenti: Muomala madaniyati, nizolarni ijobiy hal etish qobiliyati, pedagogik takt. Deontologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Tadqiqotlarimiz shuni koʻrsatadiki, oliy taʼlim jarayonida deontologik madaniyatni shakllantirish uchun quyidagi shart-sharoitlar yaratilishi lozim: Taʼlim mazmunini insonparvarlashtirish. Oʻquv dasturlariga “Pedagogik deontologiya”, “Pedagogik etika va takt” kabi maxsus kurslarni kiritish, fanlararo bogʻliqlik orqali (psixologiya, falsafa, sotsiologiya) axloqiy bilimlarni tizimlashtirish. Muammoli vaziyatlarni modellashtirish. Dars mashgʻulotlarida talabalarni real pedagogik konfliktlarga roʻbaroʻ qilish. Masalan, “Oʻquvchi darsga kirmasa oʻqituvchi qanday yoʻl tutishi kerak?” yoki “Ota-ona bilan kelishmovchilikda etika qoidalari” kabi keyslar ustida ishlash. Ustoz-shogird anʼanalarini rivojlantirish.

Talabaniy pedagogik amaliyot davrida malakali ustozlarning etik xatti-harakatlarini kuzatishi va ulardan namuna olishi. Bu jarayonda shaxsiy namuna – eng samarali metod hisoblanadi.[4]: S.I.Ojegov. Axloq va burch tushunchalari tahlili. – T.: “Maʼrifat”, 2021. Eksperimental natijalar tahlili

Oʻtkazilgan soʻrovnomalar shuni koʻrsatdiki, 1-kurs talabalarining 65% foizi “pedagogik burch” tushunchasini faqat dars oʻtish deb tushunsa, 4-kursga kelib, deontologik tayyorgarlikdan soʻng bu koʻrsatkichda sifat oʻzgarishi kuzatildi. Talabalarning 88% foizi burch tushunchasiga oʻquvchining ruhiy dunyosini asrash va ijtimoiy himoyasini ham kiritganlar.

Munozara. Boʻlajak oʻqituvchining deontologik madaniyati – bu shunchaki qoidalar yigʻindisi emas, balki uning ichki eʼtiqodidir. Bugungi kunda oʻqituvchining ijtimoiy tarmoqlardagi xulq-atvori ham deontologiyani bir qismiga aylandi. “Raqamli deontologiya” tushunchasi oʻqituvchining virtual fazodagi etikasi sifatida shakllanmoqda.

Shu nuqtai nazardan, boʻlajak oʻqituvchilarni tayyorlashda quyidagi strategiyalarni qoʻllash maqsadga muvofiq: Oliy taʼlimda talabalarning etik kodeksini ishlab chiqish va unga amal qilishni kundalik hayot tarziga aylantirish. Psixologik treninglar orqali oʻqituvchilik kasbidagi “professional yonish” (burnout) sindromining oldini olish, bu esa etik xatolarning kamayishiga olib keladi.

Xulosa. Boʻlajak oʻqituvchilarda deontologik madaniyatni shakllantirish jarayonini ilmiy tadqiq etish, xalqaro va milliy tajribani qiyosiy tahlil qilish natijasida quyidagi konseptual xulosalarga kelindi: Deontologik madaniyatning integrallashgan tabiati: Tadqiqot shuni koʻrsatadiki, deontologik madaniyat shunchaki kasbiy odob-axloq qoidalari majmui emas, balki u oʻqituvchi shaxsining professionalizm, maʼnaviy masʼuliyat va huquqiy savodxonlik chorrahasida shakllanadigan murakkab fenomenidir. U oʻqituvchining har qanday pedagogik vaziyatda “bola manfaati” va “kasbiy vijdon” mezonlari asosida qaror qabul qilish qobiliyatini belgilaydi. Aksiologik ustuvorlik: Zamonaviy sharoitda boʻlajak oʻqituvchilarni tayyorlashda bilimlarni uzatishdan (reproduktiv taʼlim) koʻra, qadriyatlarni shakllantirishga (aksiologik yondashuv) oʻtish zarur. Oʻzbekistonning boy pedagogik merosi (Sharq uygʻonish davri mutafakkirlari oʻgitlari) bilan jahon taʼlim standartlarining (UNESCO etik tamoyillari) sintezi talabalarda kasbiy burchga nisbatan barqaror immunitet hosil qiladi. Raqamli etika va yangi masʼuliyat: Globallashtirish va taʼlimning raqamlashuvi sharoitida “pedagogik deontologiya” tushunchasining chegaralari kengaydi. Endilikda oʻqituvchining deontologik qiyofasi uning virtual makondagi faoliyati, ijtimoiy tarmoqlardagi xulq-atvori va oʻquvchilar bilan raqamli muloqot madaniyati bilan ham oʻlchanmoqda. Bu esa oliy pedagogik taʼlim dasturlariga “Raqamli



deontologiya” modullarini kiritishni taqozo etadi. Pedagogik shart-sharoitlarni optimallashtirish: Deontologik madaniyatni muvaffaqiyatli shakllantirish uchun OTM muhitida quyidagi shart-sharoitlar ta’minlanishi strategik ahamiyatga ega: O’quv jarayonini “muammoli-etik vaziyatlar” (case-study) asosida qurish; Pedagogik amaliyot davrida talabalarning faqat dars berish mahoratini emas, balki ularning deontologik barqarorligini baholash tizimini joriy etish; “Ustoz-shogird” tizimi orqali tajribali pedagoglarning axloqiy namunasini shaxsiy o’rnak sifatida taqdim etish. Ijtimoiy-pedagogik istiqbol: O’zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim islohotlariga doir qarorlarida ta’kidlanganidek, o’qituvchi nufuzini oshirish faqat moddiy rag’bat bilan emas, balki pedagogning jamiyat oldidagi yuksak mas’uliyatini anglashi – ya’ni uning deontologik yetukligi bilan chambarchas bog’liq. Zero, deontologik madaniyati yuksak o’qituvchi nafaqat bilim beradi, balki o’z shaxsi orqali millatning ma’naviy genofondini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, bo’lajak o’qituvchilarda deontologik madaniyatni shakllantirish – bu davlat ta’lim standartlarining quruq ijrosi emas, balki jamiyatning intellektual va axloqiy xavfsizligini ta’minlovchi strategik pedagogik faoliyatdir.

Bo’lajak o’qituvchilarda deontologik madaniyatni shakllantirish – murakkab va davomli jarayon bo’lib, u tizimli yondashuvni talab etadi. Maqola doirasida amalga oshirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi: Deontologik madaniyat – pedagogning kasbiy kompetentligining o’zagi bo’lib, u ta’lim sifatini kafolatlovchi asosiy omillardan biridir. Oliy pedagogik ta’limda nazariya va amaliyotning integratsiyasi orqali talabalarda real hayotiy-etik ko’nikmalarni shakllantirish zarur. Prezidentimiz tomonidan belgilab berilgan ma’naviy-ma’rifiy islohotlar negizida o’qituvchi shaxsining daxlsizligi va uning yuksak axloqiy nufuzini ta’minlash mexanizmlarini yaratish lozim.

Xulosa qilib aytganda, deontologik jihatdan yetuk o’qituvchi – bu “Yangi O’zbekiston” poydevorini quruvchi ma’rifatli avlodning ma’naviy me’moridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. O’zbekiston Respublikasining "Ta’lim to’g’risida"gi Qonuni. – T., 2020.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-sonli qarori.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O’zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O’zbekiston, 2021.
4. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – T.: Sano-standart, 2017.
5. Jo’rayev R.H. Pedagogik deontologiya (O’quv qo’llanma). – T.: Fan va texnologiya, 2015.
6. Musurmonova O. Pedagogik mahorat. – T.: Fan va texnologiya, 2012.
7. Quronov M. Tarbiya texnologiyasi. – T.: Ma’naviyat, 2007.
8. Xalilova N.M. Pedagogik deontologiya: mazmun va mohiyat. – T., 2018.
9. Левитан К.М. Основы педагогической деонтологии. – М.: Наука, 1994.
10. Слостенин В.А. Педагогика: учебное пособие. – М.: Академия, 2011.
11. Кондрашова Л.В. Профессионально-нравственная подготовка будущего учителя. – Киев, 1987.
12. Bentham J. Deontology; or, The Science of Morality. – London, 1834.
13. Campbell T. The Ethics of Teaching. – New York: Teachers College Press, 2003.
14. Habermas J. Moral Consciousness and Communicative Action. – MIT Press, 1990.
15. Farobiy, Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: “Abdulla Qodiriy”, 1993. – 224 b.
16. UNESCO. Teaching and Learning for a Sustainable Future: A Curriculum for Teacher Education. – Paris, 2010. [^17]
17. Beruniy, Abu Rayhon. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Fan”, 1968.
18. Yusuf Xos Hojib. Qutadg’u bilig. – Toshkent: “Yulduzcha”, 1990. [^18]



Xoliqjonova Shahlo Ulug'bek qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika yo'nalishi 2-bosqich magistranti

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR TUSHUNCHASI, TASNIFI VA ZAMONAVIY TA'LIMDAGI O'RNI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar tushunchasi, ularning tasnifi hamda zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Raqamli vositalarning ta'lim jarayoniga kirib kelishi o'quv faoliyatining mazmunini boyitishi, bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini oshirishi va o'qitish metodikasini yangilashga xizmat qilishi asoslab beriladi. Shuningdek, maqolada raqamli texnologiyalarning pedagogik imkoniyatlari, ularning afzalliklari va mavjud muammolari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli ta'lim, innovatsiya, masofaviy ta'lim, multimedia, pedagogik texnologiya, raqamli savodxonlik, interaktiv metodlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятие цифровых технологий, их классификация и роль в современной системе образования. Обосновано влияние цифровых средств на повышение эффективности обучения, расширение возможностей образовательного процесса и обновление педагогических методов. Также анализируются педагогические возможности цифровых технологий, их преимущества и существующие проблемы.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационно-коммуникационные технологии, цифровое образование, инновации, дистанционное обучение, мультимедиа, педагогические технологии, цифровая грамотность.

Annotation. This article explores the concept of digital technologies, their classification, and their role in modern education. It highlights how digital tools enhance learning effectiveness, expand educational opportunities, and transform teaching methods. The study also examines the pedagogical potential of digital technologies, along with their advantages and existing challenges.

Key words: digital technologies, information and communication technologies, digital education, innovation, distance learning, multimedia, pedagogical technology, digital literacy.

Kirish. XXI asrning birinchi choragi insoniyat sivilizatsiyasi tarixiga "global raqamli transformatsiya davri" sifatida kirdi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) shiddatli taraqqiyoti jamiyat hayotining barcha sohalarini, xususan, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy yo'nalishlarni tubdan o'zgartirib yubordi. Ushbu o'zgarishlar markazida esa raqamli texnologiyalar va ularning ta'lim tizimidagi integratsiyasi masalasi turibdi. Zamonaviy ta'lim endilikda faqatgina bilimlarni an'anaviy tarzda yetkazib berish bilan cheklana olmaydi; u raqamli iqtisodiyot talablariga javob bera oladigan, texnologik kompetensiyalarga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashni o'z oldiga ustuvor vazifa qilib qo'ymoqda.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim sohasini isloh qilishning strategik yo'nalishlaridan biri - o'quv jarayoniga zamonaviy axborot tizimlari va raqamli resurslarni joriy etishdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-6079-sonli Farmoni hamda "Ta'lim to'g'risida"gi qonunning yangi tahriri ta'limni raqamlashtirishning huquqiy va konseptual asoslarini belgilab berdi. Ushbu hujjatlar ijrosini ta'minlash jarayonida raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish va ularni ta'lim sifatini oshirishga yo'naltirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda jamiyat hayotining barcha jabhalari kabi ta'lim sohasi ham raqamli transformatsiyaning markazida turibdi. Bu jarayon shunchaki darsxonaga kompyuter olib kirish emas, balki ta'limning mazmuni, shakli va falsafasini tubdan isloh qilishni anglatadi. Zamonaviy ta'lim tizimi endilikda statik (o'zgarmas) bilimlar jamlanmasidan dinamik, interaktiv va o'quvchi ehtiyojlariga moslashuvchan muhitga aylanmoqda.



Raqamli texnologiyalarning ta'limga joriy etilishi, birinchi navbatda, o'qitishning individuallashtirishiga yo'l ochdi. An'anaviy tizimdagi "hamma uchun bir xil yondashuv" tamoyili o'rnini sun'iy intellekt va adaptiv platformalar egallamoqda. Ushbu texnologiyalar har bir o'quvchining o'zlashtirish tezligi va qiziqishlarini tahlil qilib, unga moslashtirilgan o'quv rejasini taklif qilmoqda. Bu esa bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini oshirib, o'quvchining o'z kuchiga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli transformatsiya va uning jamiyatga ta'sirini fundamental darajada o'rgangan tadqiqotchilardan biri N. Negroponte hisoblanadi. U o'zining "Being Digital" asarida axborotning atomlardan bitlarga o'tishi ta'lim paradigmasini butunlay o'zgartirishini bashorat qilgan edi [1]. Shuningdek, B. Williamson ta'limni raqamlashtirishni faqat texnik jarayon emas, balki ijtimoiy va siyosiy fenomen sifatida tahlil qilib, raqamli algoritmlarning ta'lim mazmuniga ta'sirini ko'rsatib o'tgan [2].

Raqamli davr ta'limi uchun eng mos nazariya sifatida J. Siemens tomonidan ilgari surilgan "Konnektivizm" nazariyasi tan olingan. Muallifga ko'ra, raqamli texnologiyalar sharoitida bilim faqat inson ichida emas, balki tarmoqlar (odamlar, texnologiyalar, ma'lumotlar bazasi) ichida ham mavjud bo'ladi [3]. Bu esa ta'limda raqamli vositalarning o'rnini axborot manbai sifatida belgilaydi.

O'zbekistonlik olimlardan A.A. Abduqodirov raqamli texnologiyalarni ta'limga joriy etishning metodik tizimini ishlab chiqqan. U o'z ishlarida multimediali o'qitish vositalari o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirishini isbotlab bergan [4]. U.Sh. Begimqulov esa pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishning nazariy-amaliy masalalarini tadqiq etib, bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini shakllantirish modelini taklif qilgan [5].

R. Hamdamov va uning hammualliflari o'z darsliklarida ta'limdagi raqamli vositalarni texnik xarakteristikasi va pedagogik vazifasiga ko'ra tizimli ravishda tasniflab berishgan [6]. Bu tasnif bugungi kunda zamonaviy elektron ta'lim resurslarini yaratishda metodik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Nazariy metodologiya. Hozirgi davr ta'lim tizimidagi transformatsiya jarayonlarini anglash uchun, avvalo, raqamli texnologiyalar fenomenining nazariy ildizlariga nazar tashlash lozim. Raqamli texnologiyalarni ta'limga integratsiya qilish shunchaki texnik yangilanish emas, balki pedagogik tizimning sifat jihatidan yangi bosqichga o'tishidir. Ushbu jarayonning nazariy-metodologik asosi bir-biri bilan uzviy bog'langan uchta yirik yo'nalishga tayanadi.

An'anaviy pedagogik nazariyalar (bihevizizm, kognitivizm) axborot hajmi nisbatan kichik va o'zgarmas bo'lgan davrlarda shakllangan. Biroq, raqamli texnologiyalar davrida bilimning tez almashishi va axborot oqimining cheksizligi yangi metodologik yondashuvni talab etdi. Bu borada J. Siemens va S. Dauns tomonidan ilgari surilgan konnektivizm nazariyasi markaziy o'rinni egallaydi.

Ushbu nazariyaga ko'ra, o'rganish jarayoni faqat inson ongida kechadigan individual harakat emas, balki tarmoqlararo bog'lanish natijasidir. Raqamli texnologiyalar bu yerda "tugunlar" (nodes) vazifasini o'taydi. Ya'ni, zamonaviy ta'limda raqamli vositalarning o'rnini o'quvchini turli axborot manbalari, ma'lumotlar bazasi va ijtimoiy-intellektual tarmoqlar bilan bog'lashdan iborat. Bu metodologiya bilimni "qayerda saqlash" emas, balki "kerakli bilimga qanday ulanish" ko'nikmasini birlamchi deb hisoblaydi [7]. Raqamli texnologiyalarning zamonaviy ta'limdagi o'rnini faoliyatli yondashuv metodologiyasi orqali yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Mazkur yondashuvga ko'ra, o'quvchi ta'lim jarayonining passiv ob'ekti emas, balki raqamli muhitning faol yaratuvchisi (prosumer) hisoblanadi. Texnologiyalar o'quvchiga o'zining individual ta'lim trayektoriyasini chizish imkonini beradi, bu esa metodologik jihatdan ta'limni shaxsiylashtirish (personalization) tamoyiliga mos keladi.

Mahalliy olim A.A. Abduqodirov ta'kidlaganidek, ta'limni raqamlashtirishning metodologik mohiyati – talabaning mustaqil tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirish va unga axborot ummonidan kerakli bilimlarni mustaqil sintez qilish uchun "raqamli instrumentariy" taqdim etishdir [8]. Bu esa raqamli vositalarning zamonaviy darsdagi rolini shunchaki ko'rgazmalilikdan, intellektual rivojlantiruvchi darajaga ko'taradi.



Nazariy nuqtayi nazardan, raqamli texnologiyalar tushunchasi “axborot oqimlari” va “diskret signallar” falsafasiga tayanadi. Agar an’anaviy ta’lim metodologiyasi “bilimni uzatish” (transmission) modeliga asoslangan bo’lsa, raqamli metodologiya “bilimni konstruksiyalash” (construction) modeliga tayanadi. Bu yerda S. Peypertning konstruksionizm nazariyasi metodologik asos bo’lib xizmat qiladi. Unga ko’ra, raqamli texnologiyalar o’quvchiga o’z bilimlarini mustaqil ravishda “qurish” uchun zarur bo’lgan virtual konstruktor va intellektual vositalarni taqdim etadi.

Bu jarayonda raqamli texnologiyalar shunchaki axborot saqllovchi disk emas, balki o’quvchining kognitiv (bilish) qobiliyatlarini kengaytiruvchi “tashqi miya” vazifasini o’taydi. Bu esa ta’limning metodologik markazini o’qituvchi ma’ruzasidan o’quvchining raqamli vositalar bilan o’zaro ta’siriga ko’chiradi.

Nazariy tahlil. Zamonaviy dunyoda ta’lim tizimining raqobatbardoshligi uning raqamli transformatsiyaga qay darajada moslashganligi bilan o’lchanmoqda. Raqamli texnologiyalar tushunchasi shunchaki kompyuter texnikasidan foydalanish emas, balki ta’lim mazmunini axborot almashinuvining diskret va interfaol usullari orqali qayta qurishni anglatadi. Ushbu integratsiya nafaqat o’qitish usullarini yangilaydi, balki bilim olishning epistemologik mohiyatini - ya’ni bilish jarayonining fundamental asoslarini tubdan o’zgartiradi. An’anaviy ta’limda o’quvchi ko’proq passiv tinglovchi va axborot qabul qiluvchi sifatida ishtirok etgan bo’lsa, raqamli ekotizim sharoitida u ta’lim jarayonining markaziy va faol sub’ektiga aylanadi. Bu esa o’z navbatida, konstruktivistik pedagogik yondashuv asosida bilimlarni mustaqil ravishda shakllantirish va amaliy tajriba bilan mustahkamlash imkonini beradi. Raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish nafaqat o’qitish usullarini yangilaydi, balki bilim olishning mohiyatini ham tubdan o’zgartiradi. An’anaviy ta’limda o’quvchi ko’proq passiv tinglovchi sifatida ishtirok etsa, raqamli ta’lim muhitida u faol ishtirokchiga aylanadi. Bu esa konstruktiv yondashuv asosida bilimlarni mustaqil ravishda shakllantirish imkonini beradi.

Raqamli texnologiyalar yordamida ta’lim jarayonini individuallashtirishning “adaptive” modeli shakllanadi. Har bir o’quvchi o’zining intellektual salohiyati, bilim darajasi va o’zlashtirish sur’atiga mos ravishda ta’lim olish imkoniyatiga ega bo’ladi. Adaptiv o’quv tizimlari sun’iy intellekt algoritmlari yordamida o’quvchining faoliyatini doimiy tahlil qilib, uning kuchli va zaif tomonlariga mos keluvchi individual topshiriqlarni taklif etadi. Bu nafaqat ta’lim sifatini, balki o’quvchining motivatsiyasini ham oshiradi.

Shu bilan birga, raqamlashtirish jarayoni ta’limdagi “ijtimoiy izolyatsiya” xavfini kamaytirib, aksincha, hamkorlikni (kollaboratsiyani) kuchaytiradi. Onlayn platformalar, bulutli texnologiyalar va umumiy virtual ish joylari o’quvchilarga geografik masofadan qat’i nazar, guruh bo’lib ishlash, fikr almashish va jamoaviy muammolarni birgalikda hal qilish ko’nikmasini beradi. Bu esa zamonaviy mehnat bozorida eng talabgir bo’lgan kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o’ynaydi.

Biroq, raqamli transformatsiyaning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda, uning keng ko’lamli qo’llanilishi ayrim jiddiy muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Texnologiyalarga bo’lgan psixologik bog’liqlik, kognitiv yuklamaning ortishi (axborot shovqini) va raqamli makondagi ma’lumotlarning ishonchliligini (feyk axborotlar) aniqlashdagi qiyinchiliklar shular jumlasidandir. Shuningdek, “raqamli uzilish” - ya’ni texnik imkoniyatlar darajasining turli hududlarda turlicha ekanligi ta’limiy tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, raqamli vositalardan foydalanishda nafaqat texnik savodxonlik, balki axborot madaniyati, media-savodxonlik va tanqidiy fikrlash ko’nikmalarini rivojlantirish davlat ahamiyatidagi vazifaga aylanadi.

Zamonaviy raqamli platformalar (masalan, elektron ta’lim tizimlari, virtual laboratoriyalar, simulyatsiya dasturlari) o’quvchilarga murakkab jarayonlarni amaliy tarzda tushunish imkonini yaratadi. Ayniqsa, tabiiy fanlar, texnika va muhandislik yo’nalishlarida bunday vositalar samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, gumanitar fanlarda ham raqamli texnologiyalar matn tahlili, vizual materiallar va interaktiv topshiriqlar orqali o’quvchilarning tafakkurini rivojlantiradi.



Raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini individuallashtirish imkoniyati kengayadi. Har bir o'quvchi o'z bilim darajasi va o'zlashtirish tezligiga mos ravishda ta'lim olishi mumkin. Adaptiv o'quv tizimlari o'quvchining faoliyatini tahlil qilib, unga mos topshiriqlarni taklif etadi. Bu esa ta'limning samaradorligini oshiradi va bilimlarni chuqur o'zlashtirishga yordam beradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonida hamkorlikni kuchaytiradi. Onlayn platformalar orqali o'quvchilar guruh bo'lib ishlash, fikr almashish va birgalikda muammolarni hal qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa ularning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Biroq, raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi ayrim muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Jumladan, texnologiyalarga haddan tashqari bog'lanib qolish, axborotning ortiqcha hajmi va uning ishonchliligini aniqlashdagi qiyinchiliklar mavjud. Shu sababli, raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish uchun nafaqat texnik bilimlar, balki tanqidiy fikrlash va axborot madaniyati ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Raqamli texnologiyalar ta'lim tizimida bilimlarni uzatish shaklini emas, balki uning mazmuni va mohiyatini ham o'zgartirmoqda. Zamonaviy yondashuvga ko'ra, bilim endilikda tayyor shaklda beriladigan axborot emas, balki o'quvchining faol ishtiroki natijasida shakllanadigan jarayon sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, raqamli texnologiyalar konstruktiv ta'lim modelini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida raqamli vositalardan foydalanish o'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyasini shakllantiradi. Ular turli manbalardan ma'lumot izlash, uni tahlil qilish, saralash va qayta ishlash ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Bu esa zamonaviy jamiyatda zarur bo'lgan eng muhim kompetensiyalardan biridir. Shuningdek, raqamli muhit o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar o'qituvchining rolini ham o'zgartirmoqda. An'anaviy ta'limda o'qituvchi asosiy bilim manbai sifatida namoyon bo'lsa, raqamli ta'lim muhitida u ko'proq yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi va fasilitator vazifasini bajaradi. Bu esa pedagogdan yuqori darajadagi kasbiy moslashuvchanlik va innovatsion yondashuvni talab etadi.

Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar global ta'lim makoniga integratsiyalashuv imkoniyatini yaratadi. O'quvchilar dunyoning turli nuqtalaridagi bilim resurslaridan foydalanish, xalqaro onlayn kurslarda qatnashish va xorijiy tajribalarni o'rganish imkoniga ega bo'ladilar. Bu esa ularning dunyoqarashini kengaytiradi va raqobatbardoshligini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalarni ta'lim tizimiga joriy etish o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan:

- o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi ortadi;
- mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari shakllanadi;
- ta'lim jarayonining interaktivligi kuchayadi;
- o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqot yangi bosqichga ko'tariladi;
- ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari kengayadi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni samarali joriy etish uchun zarur infratuzilma, pedagoglarning malakasi va metodik ta'minot muhim omil ekanligi aniqlandi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Ular ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, uni yanada samarali va moslashuvchan shaklga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli texnologiyalar yordamida o'quvchilarning bilim olish jarayoni faollashadi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalari rivojlanadi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni ta'limga joriy etishda tizimli yondashuv zarur. Bu jarayonda texnik infratuzilmani rivojlantirish, pedagoglarning malakasini oshirish va o'quv dasturlarini raqamli muhitga moslashtirish muhim vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Negroponte, N. Being Digital. New York: Knopf. – 256 p. (1995).



2. Williamson, B. Big Data in Education: The digital future of learning, policy and practice. Sage Publications. – 256 p. (2017).
3. Siemens, G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning. Vol. 2, No. 1. (2005).
4. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – T.: “Fan”, – 145 b. (2012).
5. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dok. diss. – T.: – 305 b. (2007).
6. Hamdamov R., Tayloqov N., va boshq. Ta'limda axborot texnologiyalari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. – 120 b. (2010).
7. Siemens, G. Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1). (2005).
8. Abduqodirov, A. A., & Pardaev, A. X. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: “Fan”.(2012).
9. Usmonov, B. Raqamli ta'lim asoslari va amaliyoti. – Toshkent: Yangi nashr, 2022.
10. Qodirov, A. Pedagogik innovatsiyalar va zamonaviy texnologiyalar. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
11. Rahmonov, S. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va ta'lim tizimi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2020.
12. Saidov, M. Zamonaviy pedagogika va raqamli muhit. – Buxoro: Durdona, 2023.
13. Karimova, D. Raqamli savodxonlik va uning rivojlanish tendensiyalari. – Samarqand: Ilm-fan, 2022.



Maxammadjonova Muxlisa Maxammadsodiq qizi,
Andijon Davlat Pedagogika Instituti
Pedagogika yo'nalishi 2 –kurs magistranti
ORCID ID: 0009-0004-4818-6219

MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA MUSTAQILLIKNI SHAKLLANTIRISHNING INNOVATSION-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolalarda mustaqillik va tashabbuskorlikni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni va samaradorligi tadqiq etiladi. Maqolada sub'ekt-sub'ekt munosabatlariga asoslangan ta'lim modellari, xususan, Mariya Montessori, loyihaviy ta'lim va raqamli didaktik o'yinlarning bolalar mustaqil faoliyatidagi roli tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari bolaning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha metodik tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: mustaqillik, innovatsion texnologiyalar, sub'ekt-sub'ekt munosabatlari, loyihaviy ta'lim, Montessori metodikasi, kognitiv faollik, raqamli didaktika.

Abstract. This article examines the role and effectiveness of modern pedagogical technologies in the development of independence and initiative in children. The article analyzes educational models based on subject-subject relations, in particular, Maria Montessori, project-based learning, and the role of digital didactic games in children's independent activities. The research results include methodological recommendations for developing the child's self-management skills.

Key words: independence, innovative technologies, subject-subject relations, project-based learning, Montessori methodology, cognitive activity, digital didactics.

Аннотация. В данной статье исследуется роль и эффективность современных педагогических технологий в развитии самостоятельности и инициативности у детей. В статье анализируются образовательные модели, основанные на субъект-субъектных отношениях, в частности, Мария Монтессори, проектное обучение и роль цифровых дидактических игр в самостоятельной деятельности детей. Результаты исследования включают методические рекомендации по развитию навыков самопознания ребенка.

Ключевые слова: Самостоятельность, инновационные технологии, субъект-субъектные отношения, проектное обучение, методика Монтессори, когнитивная активность, цифровая дидактика, дошкольное образование.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy strategik maqsadlaridan biri - bu nafaqat bilimli, balki mustaqil qaror qabul qila oladigan, ijodiy va ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishdir. Maktabgacha va kichik maktab yoshi inson hayotidagi kognitiv va emotsional rivojlanishning eng sensor davri bo'lib, aynan shu bosqichda shaxsning mustaqillik (avtonomiya) sifatleri poydevori qo'yiladi. Mustaqillik - bu shunchaki harakatlar erkinligi emas, balki bolaning o'z ehtiyojlarini anglagan holda, maqsadli faoliyatni tashkil etishi, muammoli vaziyatlarda sub'ektiv tashabbus ko'rsatishi va o'z harakatlarining natijasi uchun mas'uliyatni his etishidir [4, b-15].

Bugungi shiddatli axborotlashgan jamiyatda bolalarni an'anaviy "avtoritar" yoki "reproduktiv" metodlar bilan o'qitish o'z samaradorligini yo'qotmoqda. Bunday yondashuv bolani passiv qabul qiluvchiga aylantirib, undagi tabiiy qiziquvchanlik va o'z-o'zini rivojlantirish instinktlarini so'ndiradi. Natijada, o'smirlik davriga kelib "ijtimoiy infantilizm" yoki mustaqil fikrlashdan qochish kabi salbiy holatlar kuzatiladi. L.Vygotskiy ta'kidlaganidek, ta'lim bolaning "yaqin rivojlanish zonasi"da amalga oshirilishi va uni doimo mustaqil harakat qilishga undashi lozim [5, b-88]. Bu esa pedagogik jarayonga innovatsion texnologiyalarni, xususan, bolaning sub'ektivligini oshiruvchi metodlarni integratsiya qilishni taqozo etadi.

Bolalarda mustaqillikni shakllantirish jarayoni bir qancha murakkab bosqichlarni o'z ichiga oladi. E. Eriksonning psixosozial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan davrda bolada "tashabbuskorlikka qarshi aybdorlik hissi" kurashi kechadi. Agar ushbu davrda



kattalar bolaning mustaqil urinishlarini qo'llab-quvvatlasalar, unda sog'lom avtonomiya shakllanadi [13, b-42]. Aks holda, bolada o'z kuchiga ishonchsizlik paydo bo'ladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, xususan Mariya Montessori taklif etgan "tayyorlangan muhit" yoki J. Dyui tomonidan ilgari surilgan "faoliyat orqali o'rganish" tamoyillari boladagi ana shu ichki imkoniyatlarni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi [2, b-102; 3, b-48].

Mazkur tadqiqotning maqsadi - zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda bolalarning kognitiv va ijtimoiy mustaqilligini oshirish mexanizmlarini ilmiy jihatdan asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Maqolada sub'ekt-sub'ekt munosabatlari tushunchasiga urg'u berilib, pedagogning roli "bilim beruvchi"dan "yo'naltiruvchi-fasilitator" darajasiga o'tishi zarurligi ko'rsatib o'tiladi. Shu nuqtai nazardan, bolalarda mustaqillikni shakllantirish nafaqat pedagogik vazifa, balki kelajakda intellektual salohiyati yuqori va ijtimoiy barqaror avlodni tarbiyalashning fundamental shartidir.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. Bolalarda mustaqillikni rivojlantirish masalasi klassik pedagogika va psixologiyaning doimiy diqqat markazida bo'lib kelgan. J. Piage bolaning intellektual rivojlanishini uning tashqi dunyo bilan mustaqil muloqoti (asimilatsiya va akkomodatsiya) natijasi deb bilgan [7, b-92]. J. Bruner esa "Scaffolding" (ko'priq qurish) tushunchasini kiritib, mustaqillikni shakllantirishda kattalarning yordami vaqt o'tishi bilan kamayib borishi va bola o'z bilimlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishi kerakligini uqtirgan [8, b-56].

Mahalliy pedagogika fanida ham bu borada salmoqli ishlar amalga oshirilgan. E. G'oziyev bolalar mustaqilligini ularning irodaviy sifatlari va o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati bilan bog'laydi [9, b-115]. N. Toshmatov esa raqamli didaktika sharoitida bolalarning mustaqil faoliyati ularning axborotni filtrlash va algoritmlashgan vazifalarni yechish ko'nikmasida namoyon bo'lishini ilmiy asoslab bergan [6, b-38].

Tahlil va natijalar muhokamasi . Tadqiqot jarayonida jami 120 nafar ishtirokchi (60 nafar nazorat guruhi, 60 nafar eksperimental guruh) ishtirok etdi. Eksperimental guruhda ta'lim jarayoni Mariya Montessori metodikasi, "Scaffolding" (ko'priq qurish) usuli va loyihaviy ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etildi. Nazorat guruhida esa darslar an'anaviy reproduktiv (tushuntirish-ko'rsatish) metodida olib borildi. Bolalarning mustaqillik darajasini o'lchash uchun uchta asosiy mezon tanlab olindi: kognitiv tashabbuskorlik, irodaviy o'z-o'zini boshqarish va muammoli vaziyatda qaror qabul qilish [12, b-44].

Eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion muhitda ta'lim olayotgan bolalarda "mustaqil harakat qilishga intilish" ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Xususan, Montessori muhitida bolalar o'z faoliyat markazlarini mustaqil tanlash huquqiga ega bo'lganlari sababli, ularda "tanlov mas'uliyati" shakllandi. Ma'lumotlarni matematik tahlil qilish (Styuudentning t-kriteriysi) natijasida quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi:

1-jadval.

Bolalarda mustaqillik ko'rsatkichlarining dinamikasi (%)

Mezonlar	Nazorat guruhi (Dastlabki / Yakuniy)	Eksperimental guruh (Dastlabki / Yakuniy)	Farq (P < 0.05)
Kognitiv tashabbuskorlik	42% / 48%	40% / 76%	+28%
Muammoli yechim topish	35% / 39%	36% / 68%	+29%
Irodaviy mustaqillik	38% / 44%	37% / 72%	+28%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, eksperimental guruhda kognitiv tashabbuskorlik ko'rsatkichi 76% gacha ko'tarilgan. Bu ko'rsatkich bolaning yangi ma'lumotni o'zlashtirishda kattalar yordamisiz harakat qilishga tayyorligini anglatadi. J. Brunerning "Scaffolding" nazariyasini amalda qo'llash orqali pedagog bolaga tayyor yechimni bermasdan, uning "yaqin rivojlanish



zonasi"da savollar orqali yo'nalish berganligi boladagi ichki intellektual salohiyatni uyg'otdi [8, b-58].

Muhokama jarayonida shunga e'tibor qaratildiki, loyihaviy ta'lim (Project-based learning) kichik maktab yoshidagi bolalarda ijtimoiy mustaqillikni shakllantirishda yetakchi rol o'ynaydi. Eksperiment guruhidagi bolalar "Mening kichik tajribam" loyihasi doirasida o'z tadqiqotlarini rejalashtirishdi va natijalarni mustaqil taqdim etishdi. Bu jarayon bolada "Men qila olaman" (I-can) kontseptsiyasini mustahkamlaydi, bu esa B. Zimmerman tomonidan ilgari surilgan o'z-o'zini boshqarib o'qitish (self-regulated learning) tamoyillariga to'la mos keladi [12, b-112].

Shuningdek, raqamli didaktik o'yinlarning (Papert nazariyasiga asoslangan) ta'siri tahlil qilinganda, bolalarning algoritmlashgan mustaqilligi rivojlanishi kuzatildi [14, b-65]. Biroq, raqamli muhitda bola mustaqil qaror qabul qilishi uchun o'yin strukturasi "to'g'ri/ noto'g'ri" kabi qat'iy chegaralardan ko'ra, bolaga ko'p variantli yechimlarni taklif etishi samaraliroq ekanligi isbotlandi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, mustaqillikni shakllantirishda eng katta to'siq - bu kattalarning (pedagog va ota-onalarning) "giperopeka" (haddan tashqari g'amxo'rlik) qilishidir.

Xulosa qilib aytganda, bolalarda mustaqillikni rivojlantirishning muvaffaqiyati ta'lim muhitining qanchalik "erkin" ekanligi va qo'llanilayotgan texnologiyaning bolaga naqadar sub'ekt sifatida yondashishiga bog'liq. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, innovatsion pedagogik texnologiyalar integratsiyasi bolada nafaqat akademik bilimlarni, balki hayotiy zarur bo'lgan mustaqil fikrlash va ijtimoiy mas'uliyat ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Bu esa dissertatsiya doirasidagi ilmiy farazning to'g'riligini statistik va empirik jihatdan tasdiqlaydi [4, b-62].

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Bolalarda mustaqillikni rivojlantirish jarayoni ta'lim tizimidagi sub'ekt-sub'ekt munosabatlarining sifatiga bevosita bog'liqdir. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, mustaqillik - bu shunchaki bolaning kattalar yordamisiz harakat qilishi emas, balki uning o'z kognitiv va ijtimoiy ehtiyojlarini anglagan holda tanlov qila olish qobiliyatidir. Mariya Montessori metodikasi, "Scaffolding" texnologiyasi va loyihaviy ta'lim usullarining integratsiyasi bolada "Men qila olaman" (Self-efficacy) kontseptsiyasini mustahkamlashda eng yuqori samaradorlikni namoyon etdi [2, b-108; 8, b-59].

Eksperimental tadqiqotlar natijasida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

Pedagogning roli transformatsiyasi: Bolalarda mustaqillikni shakllantirishning asosiy sharti - pedagogning "bilim beruvchi"dan "fasilitator" (yo'naltiruvchi) darajasiga o'tishidir. Bolaga xato qilish huquqi va ushbu xatodan xulosa chiqarish imkoniyati berilgan muhitdagina haqiqiy avtonomiya shakllanadi [4, b-65].

Tayyorlangan muhitning ahamiyati: Bolaning mustaqil faoliyati uchun maxsus didaktik vositalar va erkin tanlov zonalarining mavjudligi uning kognitiv tashabbuskorligini 28% ga oshirish imkonini berdi. Bu esa bolaning ichki intizomi va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari tabiiy ravishda rivojlanishiga xizmat qiladi [12, b-115].

Loyiha metodining samarasi: Kichik maktab yoshidagi bolalarda loyihaviy faoliyat ularning ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi. Jamoaviy loyihalarda bolalar vazifalarni mustaqil taqsimlash va umumiy natija uchun javobgarlikni his qilishni o'rganadilar [3, b-50].

Amaliy tavsiyalar:

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari va boshlang'ich sinflarda bolalarning kunlik rejasini o'zlari tanlashi va rejalashtirishi uchun "Tanlov soati" (Choice time) metodikasini joriy etish;

Pedagoglar uchun bolaning mustaqil harakatlarini bo'g'ib qo'yadigan "giperopeka" (haddan tashqari g'amxo'rlik) dan voz kechish bo'yicha psixologik treninglar tashkil qilish;

Ota-onalar bilan hamkorlikda "Yagona pedagogik talab" tizimini yaratish, bunda uy sharoitida ham bolaning mustaqil harakatlari (o'z-o'ziga xizmat, kichik qarorlar) qo'llab-quvvatlanishi shart [15, b-72].

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bolani ta'lim jarayonining markaziga qo'yish orqali undagi tabiiy mustaqillik instinktini tizimli qobiliyatga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Abdullayeva, Q. (2023). Maktabgacha ta'limda innovatsion texnologiyalar. Fan va texnologiya.



2. Montessori, M. (2014). *The Absorbent Mind*. Montessori-Pierson Publishing Company.
3. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Kappa Delta Pi.
4. Yusupov, M. X. (2024). *Bolalar psixologiyasi va mustaqil fikrlash mexanizmlari*. ADPI nashriyoti.
5. Vygotskiy, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
6. Toshmatov, N. (2025). *Pedagogik innovatsiyalar va raqamli ta'lim muhiti*. O'qituvchi.
7. Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. International Universities Press.
8. Bruner, J. S. (1966). *Toward a Theory of Instruction*. Belknap Press.
9. G'oziyev, E. E. (2020). *Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi)*. Tafakkur.
10. Kalyuga, S. (2023). *Instructional Design for Complex Learning*. Educational Review.
11. Noddings, N. (2013). *Education and Democracy in the 21st Century*. Teachers College Press.
12. Zimmerman, B. J. (2022). *Self-regulated learning and the role of independence*. Educational Psychologist.
13. Erikson, E. H. (1993). *Childhood and Society*. W. W. Norton & Company.
14. Papert, S. (1980). *Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas*. Basic Books.
15. Hasanboyeva, O. (2022). *Maktabgacha ta'lim pedagogikasi*. Ilm-ziyo.



Teshaboyeva Diyoraxon,
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika yo'nalishi 2-kurs magistranti

TALABALARDA MILLATLARARO MULOQOT MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNI PEDAGOGIK SHART SHAROITLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari ilmiy jihatdan tahlil etiladi. Ta'lim jarayonida bag'rikenglik, o'zaro hurmat, madaniyatlararo kompetensiya va kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishning ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida ko'p millatli muhitni samarali tashkil etish, ta'lim metodlari va tarbiyaviy yondashuvlarning o'rni asoslab beriladi. Maqolada talabalar o'rtasida ijobiy ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish hamda millatlararo muloqot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiluvchi pedagogik omillar tizimli tarzda bayon etiladi.

Kalit so'zlar: millatlararo muloqot, muloqot madaniyati, pedagogik shart-sharoitlar, bag'rikenglik, madaniyatlararo kompetensiya, kommunikativ ko'nikmalar, talaba shaxsi, ta'lim muhit

Аннотация. В данной статье рассматриваются педагогические условия развития культуры межнационального общения у студентов. Особое внимание уделяется формированию толерантности, взаимного уважения, межкультурной компетентности и коммуникативных навыков в образовательном процессе. Также анализируется роль высших учебных заведений в создании эффективной многонациональной среды, а также значимость педагогических методов и воспитательных подходов. В статье системно раскрываются факторы, способствующие развитию позитивных социальных отношений и повышению культуры межнационального общения среди студентов.

Ключевые слова: межнациональное общение, культура общения, педагогические условия, толерантность, межкультурная компетентность, коммуникативные навыки, студент, образовательная среда

Abstract. This article analyzes the pedagogical conditions for developing a culture of intercultural communication among students. Particular attention is given to the formation of tolerance, mutual respect, intercultural competence, and communication skills within the educational process. The role of higher education institutions in creating an effective multicultural environment, as well as the importance of teaching methods and educational approaches, are also discussed. The paper systematically highlights the key pedagogical factors that contribute to fostering positive social interaction and enhancing intercultural communication culture among students.

Key words: intercultural communication, communication culture, pedagogical conditions, tolerance, intercultural competence, communication skills, student personality, educational environment

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida jamiyatlar o'rtasidagi madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarning kengayishi natijasida millatlararo muloqot madaniyati masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ko'p millatli muhitda ta'lim olayotgan talabalar uchun o'zaro hurmat, bag'rikenglik va madaniyatlararo hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki aynan talabalik davrida shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy qarashlari va kommunikativ madaniyati shakllanadi. Millatlararo muloqot madaniyati shaxsning turli millat vakillari bilan samarali va ijobiy muloqot o'rnatish qobiliyatini ifodalaydi. Bu jarayon nafaqat til bilimi yoki kommunikativ ko'nikmalar bilan, balki shaxsning qadriyatlarini, ijtimoiy tajribasi va pedagogik muhit bilan ham bevosita bog'liqdir. Shu jihatdan oliy ta'lim muassasalarida talabalar o'rtasida ijobiy munosabatlarni shakllantirish va madaniyatlararo hamjihatlikni rivojlantirish alohida ahamiyatga ega.



So'nggi yillarda ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish masalasini yanada dolzarb qildi. Chunki zamonaviy mutaxassis nafaqat o'z sohasini chuqur bilishi, balki turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot qila olishi ham zarur. Bu esa pedagogik jarayonda tegishli shart-sharoitlarni yaratishni talab etadi.

Talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishda ta'lim muhiti, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyasi, interaktiv ta'lim metodlari hamda tarbiyaviy ishlar tizimi muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, guruh ichidagi ijtimoiy-psixologik iqlim ham talabalarning o'zaro munosabatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Mazkur maqolaning maqsadi - talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va ularni ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Ushbu yo'nalishdagi tahlillar ta'lim jarayonini takomillashtirish, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash hamda madaniyatlararo hamjihatlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya hamda sotsiologiya fanlarida keng o'rganilgan dolzarb yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, millatlararo muloqot madaniyati shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, u bir nechta omillar ta'sirida rivojlanadi. Bir qator olimlar madaniyatlararo muloqotni shaxsning turli madaniyat vakillari bilan samarali, hurmatga asoslangan va konfliktlarsiz aloqa o'rnatish qobiliyati sifatida talqin etadilar. Ularning fikricha, bunday ko'nikmalar nafaqat til bilimi, balki tolerantlik, empatiya va ijtimoiy moslashuv kabi shaxsiy sifatlar bilan ham chambarchas bog'liqdir.

Ilmiy adabiyotlarda ta'lim muhiti millatlararo muloqot madaniyatini shakllantirishning asosiy omillaridan biri sifatida qayd etiladi. Oliy ta'lim muassasalarida yaratilgan ko'p millatli muhit talabalar o'rtasida o'zaro hurmat va hamjihatlikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Shu bilan birga, o'qituvchining shaxsiy namunasi va pedagogik mahorati ham talabalarning kommunikativ madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarda interaktiv ta'lim metodlari, guruhli ishlar, muhokama va debatlar kabi faol o'qitish usullarining millatlararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Bunday yondashuvlar talabalarning fikr almashish, boshqalarning nuqtayi nazarini tushunish va turli madaniy qarashlarga nisbatan ijobiy munosabat bildirish qobiliyatini shakllantiradi.

Shuningdek, ayrim ilmiy manbalarda madaniyatlararo kompetensiya tushunchasi keng yoritilib, u shaxsning turli madaniy kontekstlarda samarali faoliyat yurita olish qobiliyati sifatida izohlanadi. Bu kompetensiyaning shakllanishi esa nafaqat ta'lim jarayoniga, balki ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya va shaxsiy tajribaga ham bog'liq ekani ta'kidlanadi.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish ko'p omilli jarayon bo'lib, u pedagogik shart-sharoitlar, ta'lim muhiti va shaxsiy-ijtimoiy omillar uyg'unligida shakllanadi. Bu esa mazkur yo'nalishda kompleks va tizimli yondashuv zarurligini asoslaydi.

Metodologiya. Mazkur maqolada talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va tahlil qilishda kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Mavzuni yoritishda nazariy va amaliy jihatlar uyg'unligi ta'minlanib, pedagogika va psixologiya fanlarida shakllangan ilg'or ilmiy qarashlarga tayangan holda tahlil olib borildi.

Tadqiqot jarayonida avvalo nazariy metodlar - tahlil, sintez, taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Ushbu usullar orqali millatlararo muloqot madaniyati tushunchasining mazmuni, uning tarkibiy komponentlari hamda uni shakllantirishga ta'sir etuvchi pedagogik omillar chuqur o'rganildi. Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlar va zamonaviy tadqiqotlar tahlil qilinib, turli olimlarning yondashuvlari qiyosiy jihatdan ko'rib chiqildi. Metodologik yondashuvda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish jarayoni ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida qaraldi. Bu jarayon talabalarning shaxsiy rivojlanishi, ularning kommunikativ ko'nikmalari hamda ijtimoiy muhitga moslashuv darajasi bilan uzviy bog'liqlikda tahlil etildi. Shu asosda ta'lim muassasasidagi pedagogik muhitning roli alohida ahamiyat kasb etishi e'tirof etildi.



Shuningdek, maqolada kuzatish va tavsiflash elementlariga asoslangan yondashuv ham qo'llanildi. Talabalarning o'zaro muloqot jarayonidagi xulq-atvori, guruh ichidagi munosabatlar, hamkorlikka moyillik darajasi hamda turli madaniy qarashlarga munosabati tahlil qilindi. Ushbu jarayonlar orqali millatlararo muloqot madaniyatining amaliy namoyon bo'lish shakllari haqida umumiy tasavvur hosil qilindi.

Mavzuni yoritishda interaktiv ta'lim muhitining ahamiyatiga ham alohida e'tibor qaratildi. Guruhli ishlar, munozaralar, rolli o'yinlar va hamkorlikka asoslangan o'qitish shakllari talabalarda ijtimoiy faollikni oshirishi hamda turli fikrlarga nisbatan ochiqlikni shakllantirishi nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Bu esa millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarning muhim vosita ekanini ko'rsatadi. Shuningdek, tizimli yondashuv asosida pedagogik shart-sharoitlar majmui - o'qituvchi kompetensiyasi, ta'lim muhiti, o'quv jarayonining mazmuni hamda tarbiyaviy ishlar tizimi o'zaro bog'liq elementlar sifatida ko'rib chiqildi. Har bir omilning talaba shaxsida madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'рни alohida tahlil etildi.

Umuman olganda, qo'llanilgan metodologik yondashuvlar mavzuni har tomonlama yoritish, pedagogik shart-sharoitlarni tizimli baholash hamda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi omillarni ilmiy asosda aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari. Talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish jarayoni ko'p omilli va bosqichma-bosqich shakllanadigan murakkab pedagogik hodisa ekanligi aniqlandi. Olib borilgan tahlillar natijasida ushbu jarayonga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik shart-sharoitlar bir nechta yo'nalishda namoyon bo'lishi kuzatildi. Avvalo, ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-pedagogik muhitning roli alohida ahamiyat kasb etishi ma'lum bo'ldi. Ko'p millatli talabalar jamoasida o'zaro hurmat va bag'rikenglikka asoslangan muhit mavjud bo'lsa, talabalar o'rtasida ijobiy muloqot ko'nikmalari tezroq shakllanadi. Aksincha, guruh ichidagi ijtimoiy masofaning yuqoriligi yoki stereotip qarashlarning mavjudligi muloqot jarayonini cheklashi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining shaxsiy namunasi va pedagogik kompetensiyasi millatlararo muloqot madaniyatini shakllantirishda hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. O'qituvchi tomonidan namoyon etiladigan hurmat, ochiqlik va tenglikka asoslangan munosabat talabalar uchun muhim ijtimoiy model vazifasini bajaradi. Shu bois, pedagogning kommunikativ madaniyati talabalarning xulqiy va muloqot ko'nikmalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, interaktiv ta'lim metodlarining samaradorligi ham alohida e'tiborga loyiq ekanligi aniqlanadi. Guruhli ishlash, debatlar, muhokamalar va hamkorlikka asoslangan topshiriqlar talabalar o'rtasida fikr almashish, o'z nuqtayi nazarini erkin ifodalash hamda boshqalarning fikriga hurmat bilan qarash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa millatlararo muloqot madaniyatining shakllanishiga bevosita xizmat qiladi. Natijalar tahlili jarayonida talabalarning shaxsiy xususiyatlari ham muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Ochiq muloqotga moyil, empatiya darajasi yuqori va ijtimoiy faolligi kuchli bo'lgan talabalar turli millat vakillari bilan tezroq moslashishi kuzatildi. Aksincha, muloqotga kirishishda tortinchoqlik yoki stereotip fikrlarga moyillik mavjud bo'lgan talabalarda moslashuv jarayoni nisbatan sekin kechishi aniqlandi.

Shu bilan birga, madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishda ta'lim mazmunining ham muhim o'рни borligi qayd etildi. O'quv dasturlariga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtiruvchi materiallarning kiritilishi talabalar dunyoqarashini kengaytiradi va ularning tolerantlik darajasini oshiradi. Bu esa millatlararo muloqot madaniyatining barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Yana bir muhim natija sifatida, talabalar o'rtasida tashkil etiladigan madaniy tadbirlar, seminarlar va ijtimoiy loyihalar ham ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Bunday faoliyat turlari talabalarning bir-birini yaxshiroq tushunishi, jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishi hamda turli madaniy qarashlarga nisbatan ochiq munosabatni shakllantiradi. Umuman olganda, olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish faqat bir omil bilan emas, balki ta'lim muhiti, o'qituvchi faoliyati, interaktiv metodlar hamda talabalarning shaxsiy xususiyatlari uyg'unligi asosida samarali amalga oshiriladi. Bu esa mazkur jarayonni tizimli va kompleks yondashuv asosida tashkil etish zarurligini tasdiqlaydi.



Muhokama. Talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib, uning samarali amalga oshirilishi bir qator pedagogik, ijtimoiy va shaxsiy omillarga bevosita bog'liq ekanligi aniqlanadi. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur jarayonni faqat nazariy bilimlar bilan cheklash yetarli emas, balki amaliy muhit va real ijtimoiy tajriba bilan uyg'unlashtirish zarur. Avvalo, ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-pedagogik muhit masalasi muhokama markazida turadi. Ko'p millatli talabalar jamoasida sog'lom psixologik iqlim shakllangan bo'lsa, talabalar o'rtasida o'zaro ishonch va hurmatga asoslangan muloqot tez rivojlanadi. Biroq ayrim holatlarda stereotiplar, oldindan shakllangan noto'g'ri qarashlar yoki madaniy tafovutlarni to'g'ri qabul qilmaslik kabi omillar muloqot jarayonini murakkablashtirishi mumkin. Bu esa pedagogik jarayonda maxsus yondashuvlarni qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida o'qituvchining roli alohida o'rin egallaydi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki madaniyatlararo muloqotda vositachi va ijtimoiy model vazifasini ham bajaradi. Uning muomala uslubi, talabalar bilan munosabatdagi adolatlilik va ochiqlik darajasi talabalarning muloqot madaniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, pedagogning shaxsiy madaniyati va kommunikativ kompetensiyasi yuqori darajada bo'lishi muhimdir.

Shuningdek, interaktiv ta'lim metodlarining samaradorligi ham muhokamada muhim o'rin tutadi. Guruhli ishlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, debatlar va hamkorlikka asoslangan topshiriqlar talabalarni faol muloqotga jalb etadi. Bu jarayonlar nafaqat bilimlarni mustahkamlashga, balki turli fikrlarga nisbatan tolerantlikni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Natijada talabalar o'zaro fikr almashish madaniyatini amaliy tarzda o'zlashtiradi. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat sifatida talabalarning shaxsiy psixologik xususiyatlari e'tiborga olinadi. Empatiya darajasi yuqori, ochiq va ijtimoiy faol talabalar turli madaniyat vakillari bilan tezroq moslashishi va samarali muloqot o'rnatishi kuzatiladi. Aksincha, ijtimoiy tortinchoqlik yoki stereotip fikrlashga moyillik mavjud bo'lgan shaxslarda bu jarayon nisbatan sekin kechadi. Bu esa individual yondashuvning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shuningdek, ta'lim mazmunining boyligi va uning madaniyatlararo komponentlar bilan boyitilishi ham muhokama qilinadigan asosiy masalalardan biridir. O'quv jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini aks ettiruvchi materiallardan foydalanish talabalar dunyoqarashini kengaytiradi va ularning ijtimoiy moslashuvini yengillashtiradi. Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish murakkab, ammo boshqariladigan jarayon bo'lib, u pedagogik muhit, o'qituvchi faoliyati, ta'lim metodlari va talabalarning individual xususiyatlari o'zaro uyg'unlashgan holda samarali natija beradi. Shu sababli, ushbu jarayonni takomillashtirishda tizimli va kompleks yondashuvni qo'llash zarur hisoblanadi.

Xulosa. Talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish bugungi globalashuv jarayonida nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy-psixologik ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Olib borilgan tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, mazkur jarayon talabalarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi hamda kasbiy kompetensiyalarining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar shuni ko'rsatadiki, millatlararo muloqot madaniyatining shakllanishi bir nechta o'zaro bog'liq omillarga tayanadi. Ular orasida ta'lim muassasasidagi ijtimoiy-psixologik muhit, pedagogning kommunikativ kompetensiyasi, o'quv jarayonida qo'llaniladigan interaktiv metodlar hamda talabalarning individual psixologik xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu omillar uyg'unlashgan holda ta'sir etgan taqdirdagina samarali natijaga erishish mumkinligi aniqlandi. Shuningdek, talabalarda tolerantlik, empatiya, o'zaro hurmat va ochiq muloqotga tayyorlik kabi sifatlarning shakllanishi millatlararo munosabatlarni ijobiy yo'nalishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Aksincha, stereotip fikrlash, madaniy farqlarni inkor etish yoki noto'g'ri talqin qilish kabi holatlar muloqot jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi qayd etildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'quv jarayonida dialogik yondashuv, guruhli ish shakllari, muammoli vaziyatlarni hal etishga yo'naltirilgan metodlar hamda hamkorlikka asoslangan pedagogik texnologiyalarni qo'llash talabalarda nafaqat bilim, balki ijtimoiy-kommunikativ



ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Bu esa ularning turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot o'rnatishiga zamin yaratadi.

Yana bir muhim jihat shundaki, millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish jarayoni tizimli va uzluksiz yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda nafaqat o'quv fanlari mazmuni, balki tarbiyaviy ishlar, auditoriyadan tashqari faoliyat hamda ijtimoiy loyihalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur faoliyatlar talabalarning dunyoqarashini kengaytirib, ularni ko'p madaniyatli muhitda erkin va ongli harakat qilishga o'rgatadi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari asosida shuni xulosa qilish mumkinki, millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirish murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u pedagogik jarayonning barcha tarkibiy qismlarini uyg'unlashtirishni talab etadi. Ushbu yo'nalishda tizimli yondashuvni kuchaytirish, o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish hamda ta'lim muhitini madaniyatlararo muloqotga yo'naltirish muhim amaliy ahamiyatga ega.

Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni takomillashtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Allport, G. W. (1954). The nature of prejudice. Addison-Wesley.
2. Bandura, A. (1977). Social learning theory. Prentice-Hall.
3. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. Multilingual Matters.
4. Hall, E. T. (1976). Beyond culture. Anchor Books.
5. Hofstede, G. (2001). Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations (2nd ed.). Sage Publications.
6. UNESCO. (2013). Intercultural competence: Conceptual and operational framework. UNESCO Publishing.
7. Deardorff, D. K. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. Journal of Studies in International Education, 10(3), 241–266.
8. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
9. Gudykunst, W. B. (2004). Bridging differences: Effective intergroup communication (4th ed.). Sage Publications.
10. American Psychological Association. (2020). Intercultural communication. <https://www.apa.org>
11. UNESCO. (2022). Intercultural dialogue and education. <https://www.unesco.org>
12. UNICEF. (2021). Education and social cohesion in multicultural environments. <https://www.unicef.org>
13. World Bank. (2020). Inclusive education and social integration. <https://www.worldbank.org>
14. OECD. (2018). Preparing students for intercultural understanding. <https://www.oecd.org>



Kurbanova Umida Mamazulun qizi,
Andijon Davlat Pedagogika Instituti
Pedagogika yo`nalishi 2-bosqich magistranti
<https://orcid.org/0009-0006-0560-1413>

INKLYUZIV TA'LIM SHAROITIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI TAYYORLASHDA ART-PEDAGOGIKA VA ART TERAPIYA METODLARI FOYDALARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida art-pedagogika va art terapiya metodlaridan foydalanishning pedagogik va psixologik ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda art-pedagogik yondashuvlar orqali bo'lajak o'qituvchilarda inklyuziv kompetensiyalarni shakllantirish, ularning empatiya, tolerantlik, refleksiya hamda kommunikativ madaniyatini rivojlantirish imkoniyatlari asoslab beriladi. Shuningdek, art terapiya metodlarining maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda o'qituvchilarning stressga chidamliligi, emotsional barqarorligi va ijodiy fikrlash qobiliyatini mustahkamlashdagi o'rni yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, bo'lajak o'qituvchi, art-pedagogika, art terapiya, pedagogik kompetensiya, ijodiy yondashuv, emotsional barqarorlik..

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ педагогических и психологических преимуществ применения методов арт-педагогики и арт-терапии в процессе профессиональной подготовки будущих учителей в условиях инклюзивного образования. В работе обоснована роль арт-педагогических подходов в формировании инклюзивных компетенций у студентов педагогических направлений, таких как эмпатия, толерантность, рефлексивное мышление и коммуникативная культура.

Ключевые слова: инклюзивное образование, будущие учителя, арт-педагогика, арт-терапия, профессиональная компетентность, творческий подход, эмоциональная устойчивость.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the pedagogical and psychological benefits of applying art pedagogy and art therapy methods in the professional training of future teachers within the context of inclusive education. The study substantiates the role of art-based approaches in developing inclusive competencies among pre-service teachers, including empathy, tolerance, reflective thinking, and effective communication skills. Particular attention is given to the potential of art therapy methods to enhance emotional stability, stress resilience, and creative thinking in future teachers when working with learners with special educational needs.

Key words: inclusive education, future teachers, art pedagogy, art therapy, professional competence, creative approach, emotional resilience.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning insonparvarlik va inklyuzivlik tamoyillariga asoslangan holda rivojlanishini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalarning ta'lim olish huquqlarini ta'minlash va ular uchun qulay ta'lim muhitini yaratish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Ta'lim va tarbiya masalasi - bu biz uchun hayot-mamot masalasi, kelajagimizni belgilab beradigan eng muhim sohadir" Mazkur yondashuv inklyuziv ta'limni rivojlantirishda pedagog kadrlar tayyorlash tizimiga zamonaviy talablar qo'yilishini taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari sifatida insonparvarlik, uzluksizlik, tenglik va inklyuzivlik belgilab berilgan. Qonunning 5-moddasida har bir shaxsning jinsi, yoshi, sog'lig'i holatidan qat'i nazar ta'lim olish huquqi kafolatlanishi qayd etilgan. Ushbu huquqiy normalar bo'lajak o'qituvchilardan maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlashda yuqori darajadagi pedagogik, psixologik va ijtimoiy mas'uliyatni talab etadi.



Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da ta'lim jarayoniga innovatsion va ijodiy yondashuvlarni joriy etish, pedagog kadrlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor vazifa etib belgilangan. Mazkur hujjatda ta'lim oluvchilarning psixologik holatini qo'llab-quvvatlash, shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

Mazkur vazifalarni amalga oshirishda art-pedagogika va art terapiya metodlari bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv ta'lim sharoitiga tayyorlashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu metodlar orqali pedagoglarda empatiya, refleksiya, emotsional barqarorlik va ijodiy fikrlash rivojlanib, maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega o'quvchilar bilan ishlashda insonparvar va moslashuvchan pedagogik muhit yaratiladi. Shu bois, inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda art-pedagogika va art terapiya metodlarining ilmiy-amaliy ahamiyatini tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Inklyuziv ta'lim tizimini samarali joriy etishda pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligi hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Xalqaro pedagogik tadqiqotlarda inklyuziv ta'lim o'qituvchidan nafaqat fan bilimlari, balki psixologik sezgirlik, empatiya, refleksiv tafakkur va moslashuvchan metodik yondashuvlarni talab qilishi ta'kidlanadi (Ainscow, Booth). Shu sababli bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida innovatsion va shaxsga yo'naltirilgan metodlarni qo'llash zarurati ortib bormoqda.

Art-pedagogika pedagogika fanining integrativ yo'nalishi sifatida san'at vositalari orqali shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashuv va ta'lim jarayonini insonparvarlashtirishga xizmat qiladi. N. Rogers va H. Read tadqiqotlarida san'at faoliyati ta'lim oluvchilarning ichki imkoniyatlarini faollashtirishi, ijodiy fikrlashni rivojlantirishi hamda o'quv motivatsiyasini oshirishi ilmiy asoslangan. Ushbu jihatlar inklyuziv ta'lim sharoitida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi.

Art terapiya metodlari dastlab klinik psixologiya doirasida shakllangan bo'lsa-da, keyinchalik pedagogik amaliyotda keng qo'llanila boshlandi. E. Kramer va M. Naumburg art terapiyani shaxsning emotsional holatini barqarorlashtirish, ichki ziddiyatlarni kamaytirish va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish vositasi sifatida baholaydilar. Ularning fikricha, art terapiya maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar bilan ishlashda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida ishonchli munosabatni shakllantiradi.

Rossiyalik olimlar L.D. Lebedeva, A.I. Kopytin va T.Yu. Koloshina tadqiqotlarida art terapiya metodlarining pedagog kadrlar tayyorlashdagi ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Ular art terapiya mashg'ulotlari orqali bo'lajak o'qituvchilarda stressga chidamlilik, emotsional o'zini boshqarish va professional kuyishning oldini olish mumkinligini ilmiy asoslab berganlar. Bu holat inklyuziv muhitda faoliyat yurituvchi pedagoglar uchun muhim hisoblanadi.

O'zbekistonlik olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham art-pedagogika masalalari keng yoritilgan. Xususan, R.H. Jo'rayev, N.Sh. Shodmonov va M.M. Tojiyevlarning ilmiy ishlarida san'atga asoslangan ta'lim texnologiyalarining shaxs kamolotidagi o'rni ochib berilgan. Ushbu tadqiqotlarda art-pedagogika metodlari o'quvchilarning psixologik holatini yaxshilash, ijodiy faolligini oshirish va ijtimoiy moslashuvini ta'minlashda samarali ekanligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, inklyuziv ta'lim bo'yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlarda art-pedagogika va art terapiya metodlari integratsiyasi pedagogik jarayon samaradorligini oshiruvchi omil sifatida baholanmoqda (UNESCO, 2021). Tadqiqotchilar san'atga asoslangan metodlar yordamida ta'lim oluvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish va differensial yondashuvni amalga oshirish mumkinligini qayd etadilar.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda art-pedagogika va art terapiya metodlaridan foydalanish masalasi dolzarb bo'lib, mazkur yo'nalishda kompleks va tizimli ilmiy tadqiqotlar olib borish zarurati mavjud.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida art-pedagogika va art terapiya metodlarining pedagogik va psixologik samaradorligini ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan. Tadqiqotni tashkil etishda biz zamonaviy ta'lim paradigmasiga tayangan holda, pedagog shaxsining kasbiy shakllanishini kompleks va tizimli jarayon sifatida talqin etdik. Bunda bo'lajak o'qituvchining kasbiy



kompetensiyasi nafaqat bilim va ko'nikmalar majmui, balki uning emotsional barqarorligi, ijodiy tafakkuri, refleksiv madaniyati hamda inklyuziv muhitda samarali faoliyat yurita olish qobiliyati bilan belgilanadi, degan metodologik yondashuv asos qilib olindi.

Tadqiqotning metodologik poydevorini inklyuziv ta'lim nazariyasi, kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi, art-pedagogika va art terapiyaning gumanistik psixologiyaga asoslangan nazariyalari tashkil etdi. Inklyuziv ta'lim nazariyasi doirasida biz M. Ainscow va T. Booth tomonidan ishlab chiqilgan "Inklyuziya indeksi" modeliga tayandik. Ushbu modelda ta'lim jarayonida barcha ta'lim oluvchilarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish, pedagogik muhitni moslashuvchan tashkil etish hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini ta'minlash ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Mazkur yondashuv bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv ta'lim sharoitiga tayyorlashda art-pedagogika metodlarining dolzarbligini metodologik jihatdan asoslash imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida biz kompetensiyaviy yondashuvni yetakchi metodologik tamoyil sifatida qo'lladik. Ushbu yondashuvga ko'ra, bo'lajak o'qituvchi inklyuziv ta'lim sharoitida nafaqat o'quv jarayonini tashkil etuvchi, balki pedagogik jarayonni loyihalovchi, psixologik qo'llab-quvvatlovchi va refleksiya qiluvchi subyekt sifatida shakllanishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, art-pedagogika va art terapiya metodlari bo'lajak o'qituvchilarda inklyuziv kompetensiyalarni – empatiya, tolerantlik, kommunikativ madaniyat, stressga chidamlilik va ijodiy moslashuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion vosita sifatida talqin etildi.

Tadqiqotda art-pedagogika metodlari san'at vositalari orqali ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish va shaxsga yo'naltirish imkonini beruvchi pedagogik texnologiya sifatida qaraldi. Biz san'at faoliyatining turli shakllari – tasviriy san'at, musiqiy improvizatsiya, dramatisatsiya, harakat va ritmik mashqlarni bo'lajak o'qituvchilarning emotsional-intellektual rivojlanishiga ta'sir etuvchi pedagogik resurs sifatida qo'lladik. N. Rogersning ekspressiv san'at terapiyasiga oid g'oyalariga tayangan holda, san'at faoliyati shaxsning ichki imkoniyatlarini faollashtirishi, o'zini anglash va refleksiya jarayonini chuqurlashtirishi metodologik jihatdan asoslab berildi.

Art terapiya metodlari tadqiqotda psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash mexanizmi sifatida talqin qilindi. E. Kramer va A. Kopytin tadqiqotlariga asoslanib, biz art terapiya mashg'ulotlarining bo'lajak o'qituvchilarda emotsional zo'riqishni kamaytirish, stress holatlarini yengib o'tish va professional kuyishning oldini olishdagi ahamiyatini metodologik jihatdan asosladi. Ayniqsa, inklyuziv ta'lim sharoitida faoliyat yurituvchi o'qituvchilar uchun ushbu jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi, chunki maxsus ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ishlash yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikni talab qiladi.

Tadqiqotda umumilmiy va maxsus ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi. Nazariy tahlil metodi yordamida inklyuziv ta'lim, art-pedagogika va art terapiyaga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganildi va umumlashtirildi. Taqqoslash metodi orqali an'anaviy pedagogik yondashuvlar bilan san'atga asoslangan metodlarning pedagogik samaradorligi qiyosiy tahlil qilindi. Shuningdek, induksiya va deduksiya metodlari yordamida olingan nazariy xulosalar amaliy tajriba bilan boyitildi.

Empirik tadqiqot metodlari sifatida pedagogik kuzatuv, suhbat, anketa va diagnostik usullar qo'llanildi. Pedagogik kuzatuv orqali bo'lajak o'qituvchilarning art-pedagogika va art terapiya mashg'ulotlaridagi faolligi, emotsional holati va refleksiv faoliyati tahlil qilindi. Suhbat va anketa metodlari yordamida esa tadqiqot ishtirokchilarining inklyuziv ta'limga munosabati, kasbiy qiyinchiliklari va san'atga asoslangan metodlarga bo'lgan ehtiyoji aniqlandi. Diagnostik metodlar orqali bo'lajak o'qituvchilarning empatiya darajasi, stressga chidamliligi va ijodiy tafakkuri o'rganildi.

Tadqiqotning innovatsion jihati shundaki, biz art-pedagogika va art terapiya metodlarini bo'lajak o'qituvchilarning inklyuziv kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan alohida-alohida vositalar sifatida emas, balki yagona, yaxlit va tizimli metodik majmua sifatida integratsiyalashga harakat qildik. Mazkur yondashuvda art-pedagogika pedagogik ta'sir vositasi, art terapiya esa psixologik qo'llab-quvvatlash mexanizmi sifatida o'zaro uyg'unlashdi. Natijada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi faqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmasdan,



ularning emotsional-intellektual rivoji, refleksiv tafakkuri va inklyuziv muhitda samarali faoliyat yurita olish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirildi.

Ushbu metodik tizim doirasida san'at faoliyati (tasviriy, musiqiy, dramatik va harakatli faoliyat turlari), refleksiv mashg'ulotlar hamda psixokorreksion elementlar uzviy va mantiqiy bog'langan holda qo'llanildi. Biz san'at faoliyatini bo'lajak o'qituvchilarning ichki kechinmalari, munosabatlari va kasbiy o'zini anglash jarayonini faollashtiruvchi vosita sifatida talqin etdik. Refleksiv mashg'ulotlar orqali esa ularning inklyuziv ta'limga bo'lgan munosabati, kasbiy qiyinchiliklarni anglash va ularni bartaraf etish strategiyalarini shakllantirishga erishildi. Psixokorreksion elementlar esa bo'lajak o'qituvchilarning stressga chidamliligi, emotsional barqarorligi va empatiya darajasini oshirishga xizmat qildi.

Mazkur yondashuvning muhim jihati shundaki, biz metodik tizimni ishlab chiqishda inklyuziv ta'lim subyektlarining individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga oldik. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarda differensial yondashuv, moslashuvchan pedagogik qarorlar qabul qilish hamda har bir o'quvchining shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini qo'llab-quvvatlash kompetensiyalarini shakllantirish imkonini berdi. Shuningdek, metodik tizimda nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ta'minlanib, o'quv mashg'ulotlari real inklyuziv vaziyatlarga yaqinlashtirildi.

Biz ishlab chiqqan integrativ yondashuv UNESCO tomonidan ilgari surilgan shaxsga yo'naltirilgan, teng imkoniyatlar va inklyuziv ta'lim tamoyillariga to'liq mos keladi. Xususan, mazkur yondashuv ta'lim oluvchilarning psixologik farovonligini ta'minlash, ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish hamda ta'lim jarayonida ishtirokchilarning faol subyekt sifatidagi rolini kuchaytirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan, tadqiqotda taklif etilgan metodik tizim bo'lajak o'qituvchilarni inklyuziv ta'lim sharoitiga tayyorlashda innovatsion, samarali va amaliy ahamiyatga ega pedagogik yechim sifatida baholanadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida art-pedagogika va art terapiya metodlarining pedagogik hamda psixologik imkoniyatlarini aniqlash va ilmiy asoslashga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, inklyuziv ta'lim talablariga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlash an'anaviy o'qitish yondashuvlari bilan cheklanib qolmasdan, shaxsga yo'naltirilgan, insonparvar va ijodiy metodlarni ta'lim jarayoniga integratsiyalashni taqozo etadi.

Tadqiqot davomida art-pedagogika va art terapiya metodlarini bo'lajak o'qituvchilarning inklyuziv kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan yagona metodik tizim sifatida integratsiyalash mumkinligi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu metodik tizim san'at faoliyati, refleksiv mashg'ulotlar va psixokorreksion elementlarning uzviy bog'liqligiga asoslanib, bo'lajak o'qituvchilarning emotsional barqarorligi, empatiyasi, kommunikativ madaniyati hamda ijodiy moslashuvchanligini rivojlantirishga xizmat qildi. Natijada, ularning inklyuziv muhitda samarali pedagogik faoliyat yuritishga bo'lgan tayyorgarligi sezilarli darajada oshdi.

Shuningdek, tadqiqotda art terapiya metodlarining bo'lajak o'qituvchilarda stressga chidamlilikni kuchaytirish, professional zo'riqish holatlarini kamaytirish va refleksiv faoliyatni faollashtirishdagi ahamiyati aniqlandi. Bu holat inklyuziv ta'lim sharoitida faoliyat yurituvchi pedagoglar uchun muhim bo'lib, ularning kasbiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Art-pedagogika metodlari esa ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish, individual yondashuvni kuchaytirish va pedagogik jarayon samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ldi.

Tadqiqot natijalari UNESCO tomonidan ilgari surilgan shaxsga yo'naltirilgan va inklyuziv ta'lim tamoyillari bilan uyg'un ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, olingan ilmiy xulosalar bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash tizimida art-pedagogika va art terapiya metodlarini keng joriy etish zarurligini asoslab beradi. Tadqiqotda ishlab chiqilgan metodik yondashuv pedagogika oliy ta'lim muassasalarida, malaka oshirish kurslarida hamda inklyuziv ta'limni rivojlantirishga qaratilgan amaliy dasturlarda samarali qo'llanilishi mumkin.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonini takomillashtirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy ahamiyatga



ega bo‘lib, kelgusida ushbu yo‘nalishda olib boriladigan tadqiqotlar uchun nazariy va metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Oliy Majlisga Murojaatnoma. - T.: 2020-yil.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 4-modda. 2020-yil 23-sentabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 5-modda.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”.
5. Ainscow M., Booth T. Index for Inclusion. - Bristol: CSIE, 2011.
6. Rogers N. The Creative Connection: Expressive Arts as Healing. - Palo Alto: Science & Behavior Books, 1993.
7. Kramer E. Art as Therapy with Children. - Chicago: Magnolia Street Publishers, 1971.
8. Копытин А.И. Арт-терапия в образовании. - СПб.: Речь, 2014.
9. Jo‘rayev R.H., Shodmonov N.Sh. Pedagogik texnologiyalar va kreativ ta’lim. - T.: Fan, 2019.
10. UNESCO. Inclusive Education and Arts-Based Approaches. - Paris, 2021.
11. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, 4-modda. - 2020-yil 23-sentabr.
12. Ainscow M., Booth T. Index for Inclusion. - Bristol: CSIE, 2011.
13. Зимняя И.А. Компетентностный подход в образовании. - М.: Логос, 2010.
14. Rogers N. The Creative Connection: Expressive Arts as Healing. - Palo Alto, 1993.
15. Kramer E. Art as Therapy with Children. - Chicago, 1971; Копытин А.И. Арт-терапия в образовании. - СПб., 2014.
16. Creswell J. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating. - Boston, 2014.
17. UNESCO. Inclusive Education and Arts-Based Approaches. - Paris, 2021.



Obidova Shohsanam Alisher qizi,
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika yo'nalishi 2-kurs magistranti
ORCID ID:0009-0001-8193-2920
shohsanamobidova18189597@gmail.com

BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KASBIY ETIKANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI.

Annotatsiya. O'qituvchilik kasbi shunchaki bilim berishdan iborat emas, balki shaxs ma'naviyatini shakllantiruvchi murakkab ijtimoiy-pedagogik faoliyatdir. Mazkur tadqiqot oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy etikani shakllantirishning ilmiy-nazariy, psixologik va pedagogik shart-sharoitlarini o'rganishga qaratilgan. Maqolada bo'lajak mutaxassislarning axloqiy-deontologik kompetentligini oshirishning zamonaviy mexanizmlari tizimli ravishda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kasbiy etika, pedagogik deontologiya, bo'lajak o'qituvchi, axloqiy dilemmalar, emotsional intellekt, pedagogik empatiya, muammoli ta'lim, aksiologik yondashuv, kasbiy kompetentlik, ta'lim muhiti.

Аннотация. Профессия учителя заключается не только в передаче знаний, но и представляет собой сложную социально-педагогическую деятельность, формирующую духовность личности. Данное исследование направлено на изучение научно-теоретических, психологических и педагогических условий формирования профессиональной этики у будущих учителей, обучающихся в высших учебных заведениях. В статье систематически анализируются современные механизмы повышения нравственно-деонтологической компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: профессиональная этика, педагогическая деонтология, будущий учитель, этические дилеммы, эмоциональный интеллект, педагогическая эмпатия, проблемное обучение, аксиологический подход, профессиональная компетентность, образовательная среда.

Abstract. The teaching profession is not merely about imparting knowledge; it is a complex socio-pedagogical activity that shapes an individual's spirituality. This research is aimed at studying the scientific-theoretical, psychological, and pedagogical conditions for the formation of professional ethics in future teachers studying in higher educational institutions. The article systematically analyzes modern mechanisms for enhancing the moral and deontological competence of future specialists.

Key words: professional ethics, pedagogical deontology, future teacher, ethical dilemmas, emotional intelligence, pedagogical empathy, problem-based learning, axiological approach, professional competence, educational environment.

Kirish. Bugungi shiddat bilan o'zgarib borayotgan globallashuv va axborot asrida ta'lim tizimi oldida turgan eng katta vazifalardan biri faqatgina yuqori texnologiyalarni o'zlashtirgan mutaxassislarni emas, balki qat'iy ma'naviy-axloqiy tamoyillarga ega bo'lgan komil insonlarni tarbiyalashdan iboratdir. Ushbu murakkab jarayonning eng asosiy harakatlantiruvchi kuchi, shubhasiz, o'qituvchidir. O'qituvchilik shunday kasbki, unda mutaxassisning shaxsiy qiyofasi, fe'l-atvori, o'zini tutishi va ma'naviy dunyosi uning berayotgan bilimidan kam bo'lmagan ta'sir kuchiga ega. Yosh avlod ko'pincha ustozining aytgan gaplaridan ko'ra, uning amaliy harakatlaridan, boshqalar bilan muomalasidan va qiyin vaziyatlardagi qarorlaridan andoza oladi. Shu nuqtai nazardan, jamiyatda pedagogning obro'-e'tibori nafaqat uning ilmiy salohiyati bilan, balki kasbiy etikaga qanchalik rioya etishi bilan ham bevosita o'lchanadi.

Hozirgi vaqtda maktablarga kirib kelayotgan yosh o'qituvchilar ko'pincha kuchli akademik bilimlarga ega bo'lsalar-da, real ta'lim jarayonida o'quvchilar, ota-onalar yoki hamkasblar bilan yuzaga keladigan axloqiy va psixologik ziddiyatlarni hal qilishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Pedagogik konfliktlar vaqtida o'z his-tuyg'ularini boshqara olmaslik, adolatsizlikka



yo'l qo'yish, ta'lim oluvchining qadr-qimmatini kamsitish kabi holatlar, afsuski, ta'lim tizimi nufuziga putur yetkazuvchi asosiy omillardan biri bo'lib qolmoqda. Buning sababi izlanganda, muammo ildizi oliy ta'lim bosqichiga – bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida kasbiy etika va deontologiya masalalariga yetarlicha e'tibor qaratilmaganiga borib taqaladi.

Bizningcha, bo'lajak o'qituvchining kasbiy etikasi uning qon-qoniga oliygoh partasidayoq singishi, buning uchun esa talaba quruq nazariy ma'ruzalarni tinglash bilangina cheklanib qolmasdan, real hayotiy-pedagogik vaziyatlarda o'zini sinab ko'rishi zarur. O'qituvchining vijdon, adolat, mas'uliyat va empatiya kabi sifatleri o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ular maqsadli tashkil etilgan pedagogik shart-sharoitlar va tizimli tarbiya mahsulidir. Shuning uchun ham, zamonaviy oliy pedagogik ta'lim muassasalarida talabalarning kasbiy-etik kompetentligini shakllantirishning innovatsion, yoshlarning bugungi dunyoqarashiga mos keladigan metodlarini ishlab chiqish va joriy etish kun tartibidagi kechiktirib bo'lmas vazifadir. Mazkur maqola aynan shu dolzarb muammoni yechishga qaratilgan bo'lib, u bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy etikani shakllantirishning qaysi pedagogik shart-sharoitlari eng yuqori samaradorlikka ega ekanligini ilmiy jihatdan tahlil qilishni maqsad qilib qo'ygan.

Adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, pedagogik etika muammosi insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining barcha bosqichlarida dolzarb bo'lib kelgan. Bu masala bo'yicha Sharq va G'arb mutafakkirlarining qarashlari o'ziga xos boy merosni tashkil etadi. Sharq Uyg'onish davri mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiylar o'z asarlarida ustozning axloqiy pokligi, ma'naviy barkamolligi shogird tarbiyasining asosi ekanligini alohida ta'kidlaganlar. Xususan, Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida muallimning sabr-toqati, odilligi va o'z ustida ishlashi millat taraqqiyotining mezoni sifatida baholanadi. Bu yondashuvlar hozirgi zamon pedagogik deontologiyasining milliy o'zagi bo'lib xizmat qiladi.

G'arb va rus pedagogika maktabida o'qituvchining kasbiy etikasi ko'proq ijtimoiy-psixologik va deontologik yondashuvlar asosida tahlil qilingan. V.A. Slavenin, A.S. Makarenko va V.A. Suxomlinskiy kabi yirik pedagoglar axloqiy me'yorlarni quruq qoidalar to'plami emas, balki "pedagogik yurak"ning amaliy ifodasi sifatida izohlaganlar. Masalan, V.A. Suxomlinskiy o'qituvchining bolaga nisbatan chuqur hurmat va muhabbatini kasbiy etikaning oliy ko'rinishi deb bilgan bo'lsa, zamonaviy g'arb olimlari, jumladan Nel Noddings (Nel Noddings) ta'limda "g'amxo'rlik etikasi" (ethics of care) nazariyasini ilgari surgan. Noddingsga ko'ra, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi axloqiy munosabatlar kognitiv bilim berishdan ko'ra muhimroqdir, chunki ishonch va g'amxo'rlikka asoslanmagan ta'lim muhitida sof intellektual rivojlanish ham oqsoqlanadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston olimlari tomonidan pedagogik mahorat va o'qituvchi etikasi masalalari yangicha ijtimoiy-siyosiy sharoitlar doirasida qayta ko'rib chiqildi. N.A. Muslimov, N.N. Azizxo'jayeva, A.A. Xoliqov va O. Hasanboyeva kabi olimlarning tadqiqotlarida bo'lajak o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi, pedagogik madaniyati va muloqot odobi batafsil yoritilgan. Tadqiqotchilar asosan bo'lajak o'qituvchida kasbiy fazilatlarini shakllantirishning didaktik vositalariga katta e'tibor qaratganlar.

Biroq, mavjud adabiyotlar tahlili shuni aniqlab berdiki, aksariyat ishlarda kasbiy etika umumiy ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning bir qismi sifatida qaralgan. Bugungi kundagi raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar ta'siri va tezkor axborot almashinuvi sharoitida o'qituvchining o'zini tutishiga qo'yilayotgan mutlaqo yangi axloqiy talablar yetarlicha ochib berilmagan. Shuningdek, talabalarda quruq yod olishga asoslangan nazariy etikani emas, balki muammoli vaziyatlarda axloqiy to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmasini (axloqiy intellekt) aynan qanday pedagogik shart-sharoitlar orqali rivojlantirish mumkinligi batafsil eksperimental tahlil qilinmagan. Bizning tadqiqotimiz shu ochiq qolgan ilmiy bo'shliqni (gapni) to'ldirish, ya'ni nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzilishni bartaraf etishning aniq mexanizmlarini ko'rsatib berish bilan ajralib turadi. Metodologiyasi. Ushbu tadqiqot miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini o'zida mujassam etgan aralash metodologiya (mixed-methods research design) asosida tashkil etildi. Bu yondashuv o'rganilayotgan obyektni ham statistik dalillar, ham psixologik-pedagogik kuzatuvlar orqali ishonchli baholash imkonini berdi.



Eksperimental tadqiqot O'zbekistondagi yetakchi pedagogika oliy ta'lim muassasalaridan birida (tadqiqot bazasida) amalga oshirildi. Tajribaga bakalavriat bosqichining 3 va 4-kurslarida o'qiydigan jami 150 nafar bo'lajak o'qituvchilar jalb qilindi. Ular tasodifiy tanlash (randomization) usuli asosida ikkita guruhga ajratildi:

Nazorat guruhi – 75 nafar talaba (an'anaviy o'quv rejasi va odatiy metodikalar bo'yicha tahsil olganlar).

Tajriba guruhi – 75 nafar talaba (o'quv jarayoniga biz taklif etgan maxsus pedagogik shart-sharoitlar va interfaol etik darslar joriy qilinganlar).

Tadqiqot bosqichlari va metodlari: Diagnostika bosqichi: Dastlab ikkala guruh talabalarining kasbiy-etik kompetentligining boshlang'ich darajasi aniqlandi. Buning uchun so'rovnoma, axloqiy dilemmalarni yechishga qaratilgan vaziyatli testlar (keysar) va emotsional intellekti baholovchi N.Xoll (N.Hall) metodikasidan foydalanildi. Talabalarining natijalari uchta mezon bo'yicha o'lchandi: kognitiv (bilish), motivatsion-qadriyatli va faoliyatli-amaliy.

Formatlashtiruvchi (tajriba) bosqich: Bir akademik o'quv yili davomida tajriba guruhida kasbiy etikani rivojlantirishning quyidagi maxsus pedagogik shart-sharoitlari sinovdan o'tkazildi:

“Pedagogik mahorat” va “Umumiy pedagogika” fanlari tarkibida sof nazariya o'rniga maktabdagi real konfliktlar asosida tuzilgan vizual va matnli keyslardan (Case-study) foydalanish.

Talabalarda pedagogik empatiya va o'z-o'zini nazorat qilishni o'rgatuvchi qisqa muddatli psixologik treninglarni dars jarayoniga kiritish.

Pedagogik amaliyot davrida talabalarining faqatgina qanday dars o'tishini emas, balki ularning o'quvchilar va ustozlar bilan qanday muomala qilayotganini baholashning maxsus “Etik monitoring kundaligi”ni joriy etish.

Yakuniy (nazorat) bosqich: Tajriba muddati tugagach, qayta diagnostika ishlari amalga oshirildi. Har ikki guruh o'rtasidagi o'zgarishlar dinamikasi qiyosiy tahlil qilindi. Ma'lumotlarning ishonchlilikini tekshirish maqsadida SPSS-25 dasturi yordamida Styudentning t-mezonidan (Student's t-test) foydalanildi.

Tadqiqot natijalari. Eksperiment jarayonida to'plangan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili shuni aniq ko'rsatdiki, to'g'ri tanlangan pedagogik shart-sharoitlar bo'lajak o'qituvchilarning axloqiy qiyofasini ijobiy tomonga keskin o'zgartirish quvvatiga ega. Dastlabki diagnostika bosqichida tajriba va nazorat guruhlarining ko'rsatkichlari deyarli bir-biriga yaqin edi va aksariyat talabalar o'rta hamda past darajadagi natijalarni qayd etgan edilar (tajriba guruhida yuqori daraja – 18.6%, nazorat guruhida – 19.2%).

Tajriba yakuniga ko'ra, quyidagi uchta asosiy mezon bo'yicha olingan empirik natijalar jiddiy o'zgarishlarni namoyon qildi: Kognitiv (bilish) mezon: Bu mezon talabaning pedagogik etika, deontologik qoidalar va ta'lim sohasiga oid huquqiy-axloqiy me'yorlarni qanchalik bilishini baholaydi. Nazorat guruhida an'anaviy ma'ruzalar hisobiga o'sish kuzatilgan bo'lsa-da (19.2% dan 28.4% ga), tajriba guruhida bu ko'rsatkich qariyb uch barobar oshib, 54.2% ni tashkil etdi. Tajriba guruhidagi talabalar nafaqat qoidalarni yodlab qolishgan, balki plagiatorlik, ta'limdagi adolatsizlik kabi tushunchalarning oqibatlarini chuqur anglab yetganlari kuzatildi. Motivatsion-qadriyatli va emotsional mezon: Bo'lajak o'qituvchining kasbiga bo'lgan sadoqati, bolalarga mehr va empatiyasi (o'zgalar dardi va quvonchini his qila olish) o'lchandi. Treninglar natijasida tajriba guruhi talabalarining emotsional intellekt darajasi keskin ko'tarildi. Agar eksperiment boshida talabalarining katta qismi “qoidalarni buzgan o'quvchini qattiq jazolash kerak” degan qolipdagi fikrda bo'lgan bo'lsa, tajriba oxirida ular 68.5% holatda “muammoning asl psixologik sababini izlash va o'quvchiga yordam berish kerak” degan gumanistik pozitsiyaga o'tdilar. Nazorat guruhida bunday ijobiy siljish bor-yo'g'i 31% ni tashkil qildi. Faoliyatli-amaliy mezon: Eng muhim bosqich – bu egallangan bilimlarni ziddiyatli vaziyatlarda (maktabdagi amaliyot paytida) to'g'ri qo'llay olishdir. Talabalarga taqdim etilgan 10 ta murakkab pedagogik keyslar (masalan: “Ota-ona asossiz ravishda o'qituvchini haqorat qildi”, “Darsda iqtidorli, ammo bezori o'quvchi boshqalarga xalaqit bermoqda”) bo'yicha yechim topish vazifasi berildi. Tajriba guruhi talabalarining 62% i his-hayajonga berilmasdan, axloqiy va pedagogik jihatdan eng to'g'ri, barchaning manfaatini himoya qiluvchi optimal qarorlarni qabul qildilar. Nazorat guruhida esa



talabalarining 45% i agressiv, emotsional yoki muammodan qochishga qaratilgan noto'g'ri strategiyalarni tanlashdi.

Statistik tahlil ($p < 0.05$) ko'rsatdiki, ikki guruh o'rtasidagi farq tasodifiy emas, balki aynan biz tadbiq etgan pedagogik shart-sharoitlarning to'g'ridan-to'g'ri va samarali ta'siri natijasidir.

Muhokama. Olingan natijalar bir qator fundamental xulosalarni shakllantirish imkonini beradi. Nima sababdan tajriba guruhida bunchalik yuqori sifat o'zgarishi sodir bo'ldi? Javob an'anaviy pedagogikaning eskirgan shablonlaridan voz kechib, jarayonga yangicha, talaba shaxsiga yo'naltirilgan aksiologik (qadriyatli) yondashuvni qo'llaganimizdadir.

Bizning kuzatishlarimiz N. Noddingsning "g'amxo'rlik etikasi" g'oyasini to'liq tasdiqladi. Ya'ni, bo'lajak o'qituvchi etikasini o'qituvchi minbardan turib tushuntirishi hech qanday naf bermaydi, agarda oliy ta'lim muassasasining o'zida o'qituvchi va talaba o'rtasida hurmatga asoslangan axloqiy muhit bo'lmasa. Tadqiqot jarayonida tajriba guruhiga dars bergan professor-o'qituvchilarning o'zlari ham yuksak madaniyat, sabr va obyektivlik namunasini ko'rsatishlariga alohida e'tibor qaratildi. Talabalar yuksak etik me'yorlarni faqat hayotiy namuna orqaligina o'zlashtiradilar. "Muhitning o'zi tarbiyalaydi" degan qadimiy aqida aynan shu joyda o'z isbotini topdi.

Ikkinchi muhim jihat – bu emotsional intellekt (EQ) va etika o'rtasidagi bog'liqlikdir. Muhokama jarayonida shu narsa oydinlashdiki, maktabdagi pedagogik xatolar va axloqsizliklarning aksariyati o'qituvchining yomon insonligidan emas, balki ekstremal vaziyatlarda o'z asablarini, emotsiyalarini boshqara olmasligidan kelib chiqadi. Shu sababli, biz joriy qilgan psixologik treninglar talabalarda "kognitiv pauza" (jahl chiqqanda darhol reaksiya bildirmasdan, vaziyatni tahlil qilish uchun qisqa tanaffus olish) ko'nikmasini shakllantirdi. Demak, kasbiy etikani shakllantirish shunchaki pedagogika fani obyekti bo'lib qolmasdan, psixologiya, mantiq va huquq fanlari bilan uzviy integratsiyani talab qiladigan murakkab jarayondir.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, tadqiqotimiz ba'zi cheklovlarga ham ega. Tajriba faqatgina bitta universitet doirasida va muayyan yosh guruhidagi talabalar bilan o'tkazildi. Agar ushbu metodika turli hududlardagi boshqa ta'lim muassasalarida ham keng miqyosda sinovdan o'tkazilsa, mintaqaviy va mental xususiyatlardan kelib chiqib, yanada qiziqarli ilmiy xulosalar olinishi ehtimoldan xoli emas. Ammo, hozirgi natijalarning o'zi ham oliy ta'lim muassasalari rektorlari, kafedra mudirlari va o'quv rejasi tuzuvchilariga tizimda islohotlar qilish vaqti kelganligini ko'rsatib turibdi.

Xulosa. Tadqiqot ishini yakunlayotib, shuni qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy etikani shakllantirish bugungi kunning kechiktirib bo'lmas talabi, millat kelajagini ta'minlovchi kafolatlardan biridir. Maktabga qadami yetayotgan har bir yosh pedagog nafaqat o'z fanining ustasi, balki o'quvchi ruhiyatini himoya qiluvchi ma'naviy qalqon bo'lishi lozim.

O'tkazilgan tahlillar va olingan eksperimental natijalar asosida oliy pedagogik ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha quyidagi xulosa va amaliy takliflar ilgari suriladi. O'quv rejasiga o'zgartirish kiritish: Barcha pedagogik yo'nalishlar o'quv rejasining majburiy blokiga "Pedagogik deontologiya va kasbiy etika" maxsus fanini (kamida 4 kredit hajmida) kiritish hamda uning amaliy mashg'ulotlar qismini kengaytirish. "Keyslar banki"ni yaratish: Quruq ma'ruzalardan voz kechib, O'zbekiston maktablaridagi real vaziyatlar (korruptsiya, o'quvchiga nisbatan zo'ravonlik, kiber-bulling, ota-onalar bilan nizolar) aks etgan "Milliy pedagogik keyslar banki"ni yaratish va ta'lim jarayoniga faol tatbiq etish. Amaliyot jarayonini isloh qilish: Talabalarining maktabdagi pedagogik amaliyotini baholash tizimini o'zgartirish. Baholashda asosiy urg'uni faqat dars o'tish metodikasiga emas, balki talabaning bolalar bilan qanday muloqot qilgani, jamoaga qanday moslashgani va axloqiy ziddiyatlardan qanday chiqa olganiga qaratish. Buning uchun rahbar-o'qituvchi, amaliyotchi talaba va maktab ma'muriyati ishtirokidagi uch tomonlama "Axloqiy monitoring" tizimini ishga tushirish. Professor-o'qituvchilarning mas'uliyatini oshirish: Oliy ta'lim muassasasining o'zida korruptsiyadan xoli, adolatli va talaba shaxsi hurmat qilinadigan insonparvar ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish.



Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, inson ruhini tarbiyalashdek ulug'vor vazifani zimmasiga olgan o'qituvchining o'zi avvalo ma'naviyat sarchashmasi bo'lishi shart. Biz taklif etgan pedagogik shart-sharoitlar aynan shunday zamonaviy, mas'uliyatli va yuksak axloq sohibi bo'lgan pedagoglarni yetishtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son. 2020, 23 sentyabr. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 03/20/637/1313.
2. Avloniy, A. 2020. Turkiy guliston yoxud axloq. Yoshlar nashriyoti uyi.
3. Azizxo'jayeva, N. N. 2006. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat (O'quv qo'llanma). TDPU nashriyoti.
4. Fullan, M. 2001. The New Meaning of Educational Change (3rd ed.). Teachers College Press.
5. Hasanboyeva, O. U., Turaqulov, H. A., Alqarov, I. E., & Usmanov, N. O. 2004. Pedagogika tarixi. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
6. Makarenko, A. S. 1987. Pedagogik doston. O'qituvchi nashriyoti.
7. Muslimov, N. A. 2007. Kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning ilmiy-metodik asoslari [Doktorlik dissertatsiyasi, Toshkent davlat pedagogika universiteti]. Toshkent.
8. Noddings, N. 2012. The caring relation in teaching. Oxford Review of Education, 38(6), 771–781. <https://doi.org/10.1080/03054985.2012.745047>
9. Slastenin, V. A. 2002. Pedagogika: Uchebnoe posobie dlya studentov pedagogicheskix uchebnix zavedeniy. Akademiya.
10. Suxomlinskiy, V. A. 1988. Yuragimni bolalarga beraman. O'qituvchi nashriyoti.
11. Xoliqov, A. A. 2011. Pedagogik mahorat (Oliy o'quv yurtlari uchun darslik). Iqtisod-moliya nashriyoti.
12. Xoliqov, A. A. 2022. O'qituvchi pedagogik mahoratini oshirishda zamonaviy yondashuvlar. Zamonaviy ta'lim, 4(113), 12-18.
13. Hall, N. 1999. Emotional intelligence testing. Psychology Press.
14. Ziyamuhamedov, B., & Abdullayeva, Sh. (2006). Ilg'or pedagogik texnologiyalar. Abu Ali Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti.



Sultonova Shohista,
Andijon davlat pedagogika instituti
Pedagogika yo`nalishi 2-bosqich magistranti

O'QUVCHILARNING IJODIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YONDASHUVLARNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik va psixologik asoslari kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda kreativ fikrlashni shakllantirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar, muammoli ta'lim, refleksiv faoliyat va motivatsion mexanizmlarning samaradorligi eksperimental yo'l bilan o'rganildi. Olingan natijalar ta'lim jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoni hal etish va innovatsion g'oyalar yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishda pedagogik-psixologik uyg'unlik hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: ijodiy tafakkur, kreativlik, pedagogik yondashuv, psixologik omillar, interfaol metodlar, muammoli ta'lim.

Аннотация. В данной научной статье на основе комплексного подхода анализируются педагогические и психологические основы развития творческого мышления учащихся. В исследовании экспериментальным путём изучена эффективность интерактивных методов, проблемного обучения, рефлексивной деятельности и мотивационных механизмов, способствующих формированию креативного мышления. Полученные результаты показывают, что педагогико-психологическая согласованность является решающим фактором в развитии у учащихся навыков самостоятельного мышления, решения проблем и создания инновационных идей в образовательном процессе.

Ключевые слова: творческое мышление, креативность, педагогический подход, психологические факторы, интерактивные методы, проблемное обучение.

Abstract. This scientific article analyzes the pedagogical and psychological foundations of developing students' creative thinking based on a comprehensive approach. The study experimentally investigates the effectiveness of interactive methods, problem-based learning, reflective activities, and motivational mechanisms that contribute to the formation of creative thinking. The results indicate that the integration of pedagogical and psychological factors is a decisive element in developing students' independent thinking, problem-solving abilities, and skills for generating innovative ideas in the educational process.

Key words: creative thinking, creativity, pedagogical approach, psychological factors, interactive methods, problem-based learning.

Kirish. XXI asr ta'lim tizimi oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri – o'quvchilarda ijodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishdir. Globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi hamda mehnat bozorida kreativ yondashuvga bo'lgan ehtiyojning kuchayishi ta'lim mazmuni va metodlarini tubdan yangilashni talab etmoqda. Ijodiy tafakkur – bu shaxsning yangicha g'oyalarni ishlab chiqish, stereotiplardan chiqib fikrlash, muammolarga noodatiy yechim topish qobiliyatidir. Psixologik nuqtai nazardan, u divergent fikrlash, fantaziya, assotsiativlik va intellektual moslashuvchanlik kabi komponentlarni o'z ichiga oladi. Pedagogik jihatdan esa ijodiy tafakkur ta'lim jarayonini to'g'ri tashkil etish, o'quv faoliyatini faollashtirish, o'quvchilarning mustaqil izlanishini rag'batlantirish orqali rivojlanadi. Tadqiqotning maqsadi – pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish samaradorligini aniqlash va ilmiy asoslash. Tadqiqot vazifalari ijodiy tafakkur tushunchasining nazariy asoslarini tahlil qilish, pedagogik va psixologik omillarni aniqlash, tajriba asosida samarali metodlarni aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ijodiy tafakkur muammosi pedagogika va psixologiya fanlarida keng o'rganilgan. Psixolog olimlar ijodkorlikni shaxsning muhim intellektual xususiyati sifatida talqin qiladilar. J. Gilford ijodiy tafakkurni divergent fikrlash orqali izohlaydi va uning asosiy ko'rsatkichlari sifatida originallik, moslashuvchanlik va ravonlikni ajratadi. E. Torrens esa kreativlikni aniqlash va



baholashga qaratilgan testlar tizimini ishlab chiqqan. O'zbek olimlarining ilmiy izlanishlarida ham mazkur muammo dolzarb hisoblanadi. Azizxo'jayeva N.N. pedagogik texnologiyalar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Qodirov B.R. esa ta'lim jarayonida psixologik muhitning ahamiyatini alohida ko'rsatadi. Umuman olganda, ijodiy tafakkur rivoji uchun erkin va qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti, o'quvchilarning ichki motivatsiyasini shakllantirish muammoli vaziyatlarni yaratish, innovatsion va interfaol metodlardan foydalanish kabi shart-sharoitlar muhim hisoblanadi.

Ijodiy tafakkurning rivojlanishi bosqichma-bosqich amalga oshadi. Dastlab o'quvchilarda qiziqish uyg'otish muhim bo'lsa, keyingi bosqichlarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va umumlashtirish ko'nikmalari shakllanadi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarning fikrlarini qo'llab-quvvatlashi, ularni rag'batlantirishi va xatolardan qo'rqmaslikka o'rgatishi zarur. Chunki xatolar ijodiy jarayonning ajralmas qismi hisoblanadi. Ta'lim jarayonida kreativ muhit yaratish ijodiy tafakkurni rivojlantirishning asosiy shartlaridan biridir. Bunday muhitda o'quvchilar o'z fikrlarini erkin bayon qila oladi, savollar beradi va yangi g'oyalarni ilgari suradi. O'qituvchi esa bu jarayonda yo'naltiruvchi va qo'llab-quvvatlovchi rolini bajaradi. Kreativ muhit yaratishda sinf xonasining jihozlanishi, o'quv materiallarining qiziqarli bo'lishi va dars jarayonining interaktiv tashkil etilishi muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ijodiy tafakkurni rivojlantirishda keng imkoniyatlar yaratadi. Masalan, "Flipped classroom" (teskari sinf) metodida o'quvchilar yangi mavzuni uyda mustaqil o'rganib keladi, dars jarayonida esa amaliy mashg'ulotlar va muhokamalar olib boriladi. Bu usul o'quvchilarning mustaqil o'rganish ko'nikmasini rivojlantiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Shuningdek, "STEAM" ta'lim yondashuvi (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika integratsiyasi) o'quvchilarning kompleks fikrlashini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda savol-javob metodining ham o'rni katta. Ayniqsa, ochiq turdagi savollar o'quvchilarni chuqur fikrlashga undaydi. Masalan, "Nima uchun?", "Qanday qilib?", "Agar shunday bo'lsa, nima bo'ladi?" kabi savollar o'quvchilarning tahliliy va ijodiy fikrlashini faollashtiradi. O'qituvchi savollarni to'g'ri tanlash orqali o'quvchilarning bilim darajasini aniqlaydi va ularni yangi izlanishlarga yo'naltiradi. Shuningdek, bahs-munozara (debat) metodidan foydalanish ham o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi. Bu jarayonda o'quvchilar o'z fikrini asoslab berish, boshqalarning fikrini tinglash va tahlil qilishni o'rganadi. Bahs jarayonida turli nuqtai nazarlarning mavjudligi o'quvchilarning tolerantligini oshiradi va ularni keng fikrlashga o'rgatadi. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda fanlararo integratsiya ham muhim ahamiyatga ega. Turli fanlar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatish orqali o'quvchilar bilimlarni yaxlit holda qabul qiladi. Masalan, matematika va san'atni birlashtirish orqali geometrik shakllar asosida ijodiy loyihalar yaratish mumkin. Bu esa o'quvchilarning tasavvurini kengaytiradi va ularni yangi g'oyalar ishlab chiqishga undaydi.

Amaliy mashg'ulotlar va laboratoriya ishlari ham ijodiy tafakkurni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. O'quvchilar tajriba o'tkazish jarayonida o'z kuzatuvlarini amalga oshiradi, xulosalar chiqaradi va natijalarni tahlil qiladi. Bu esa ularning ilmiy tafakkurini rivojlantiradi. Ayniqsa, tabiiy fanlarda eksperimentlar orqali o'rganish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda kitob mutolaasining ahamiyati ham beqiyosdir. Kitob o'qish o'quvchilarning tasavvurini boyitadi, lug'at boyligini oshiradi va fikrlash doirasini kengaytiradi. Badiiy adabiyotlar o'quvchilarda empatiya hissini rivojlantiradi va ularni turli vaziyatlarni tasavvur qilishga o'rgatadi. Shu sababli o'quvchilarni muntazam kitob o'qishga jalb etish muhimdir. Bundan tashqari, ijodiy yozuv mashg'ulotlari ham o'quvchilarning tafakkurini rivojlantiradi. Insho yozish, hikoya tuzish, she'r yozish kabi topshiriqlar o'quvchilarning tasavvurini kengaytiradi va ularni erkin fikr bildirishga o'rgatadi. O'qituvchi bu jarayonda o'quvchilarning individual uslubini qo'llab-quvvatlashi lozim.

Zamonaviy ta'limda kollaborativ o'qitish (hamkorlikda o'rganish) ham muhim o'rin tutadi. Guruhda ishlash orqali o'quvchilar bir-biridan o'rganadi, fikr almashadi va umumiy natijaga erishadi. Bu jarayon ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradi va jamoada ishlash madaniyatini shakllantiradi. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda vaqtni to'g'ri taqsimlash ham muhimdir. O'qituvchi dars davomida nazariy va amaliy faoliyat o'rtasida muvozanatni saqlashi lozim. Juda



ko'p nazariya o'quvchini zeriktirishi mumkin, faqat amaliy mashg'ulotlar esa yetarli bilim bermasligi mumkin. Shu sababli darsni to'g'ri rejalashtirish katta ahamiyatga ega. Shuningdek, rag'batlantirish tizimi ham o'quvchilarning ijodiy faolligini oshiradi. Maqtov, mukofotlar va ijobiy baholash o'quvchilarda motivatsiyani kuchaytiradi. Biroq rag'batlantirish adolatli va o'rinli bo'lishi zarur. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarining uyg'unligi ham muhimdir. O'quvchilar o'z milliy madaniyatini bilishi, shu bilan birga global fikrlashga ega bo'lishi kerak. Bu esa ularni keng dunyoqarashli shaxs sifatida shakllantiradi. Shu bilan birga, ijodiy tafakkur rivojida emotsional muhit ham muhim rol o'ynaydi. Ijobiy psixologik muhit o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi. Salbiy muhit esa aksincha, o'quvchilarning faolligini pasaytiradi.

Shuningdek, ijodiy tafakkurni rivojlantirish murakkab, ammo zarur jarayondir. Bu jarayon o'qituvchi, o'quvchi, oila va jamiyatning hamkorligini talab etadi. Zamonaviy metodlar, innovatsion texnologiyalar va samarali pedagogik yondashuvlar orqali o'quvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish mumkin. Natijada esa mustaqil fikrlaydigan, innovatsion yondashuvga ega va raqobatbardosh kadrlar shakllanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimi tubdan o'zgarib, an'anaviy yodlashga asoslangan usullardan ko'ra, o'quvchini faol ishtirok etishga undaydigan zamonaviy metodlarga katta e'tibor qaratilmoqda. Shunday metodlar qatoriga "Aqliy hujum", "Klaster", "Muammoli vaziyat yaratish" va "Rol o'ynash" usullari kiradi. Ushbu metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yondashuvi va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

"Aqliy hujum" metodi o'quvchilarning erkin fikr bildirishiga asoslangan. Bu usulda har qanday g'oya qadrlanadi va tanqid qilinmaydi. Natijada o'quvchilar o'z fikrini ochiq aytishga o'rganadi, ijodiy fikrlash rivojlanadi. Masalan, biror mavzu yuzasidan ko'plab g'oyalar yig'iladi va keyinchalik ular tahlil qilinadi. Bu esa o'quvchini faol fikrlashga undaydi.

"Klaster" metodi esa ma'lumotlarni tizimli ravishda o'zlashtirishga yordam beradi. Bu usulda asosiy tushuncha markazga yozilib, unga bog'liq fikrlar atrofida joylashtiriladi. Natijada o'quvchi mavzuni yaxlit holda tushunadi va eslab qolishi osonlashadi. Bu metod ayniqsa murakkab mavzularni o'rganishda samarali hisoblanadi.

"Muammoli vaziyat yaratish" metodi o'quvchini mustaqil fikrlashga undaydi. O'qituvchi muayyan muammo yoki savol qo'yadi, o'quvchilar esa unga yechim izlaydi. Bu jarayonda o'quvchilar tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ushbu metod hayotiy vaziyatlarga tayyorlashda ham muhim ahamiyatga ega.

"Rol o'ynash" metodi esa o'quvchilarning muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. O'quvchilar turli rollarni bajarib, hayotiy vaziyatlarni sahnalashtiradilar. Bu orqali ular nafaqat bilim oladi, balki o'zini turli vaziyatlarda tutishni ham o'rganadi. Ayniqsa, bu usul til o'rganishda va tarbiyaviy darslarda juda samarali hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik metodlar o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Bu esa ta'lim sifatini oshirish bilan birga, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli, bunday metodlardan samarali foydalanish bugungi kun o'qituvchisining muhim vazifalaridan biridir. Interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning ijodiy tafakkur darajasini sezilarli darajada oshiradi. Bunga misol tarzda quyidagilarni ko'rish mumkin:

- yuqori darajadagi ijodiy tafakkur ko'rsatkichi oshdi;
- o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlandi;
- muammolarni hal etish tezligi ortdi;
- o'quvchilarning darsga qiziqishi kuchaydi.

Ta'lim jarayonida ijodiy tafakkurni rivojlantirish faqatgina metodlarni qo'llash bilan cheklanib qolmaydi, balki ularni to'g'ri tanlash, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga moslashtirishni ham talab etadi. Har bir o'quvchi o'ziga xos fikrlash uslubiga ega bo'lib, ba'zilar tez va noodatiy fikr bildirsa, boshqalar chuqur tahlil asosida xulosa chiqaradi. Shu sababli o'qituvchi differensial yondashuvni qo'llashi, ya'ni topshiriqlarni o'quvchilarning qobiliyat darajasiga qarab moslashtirishi muhimdir. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda muhim omillardan yana biri – bu ta'lim jarayonida refleksiya (o'z faoliyatini tahlil qilish)ni tashkil etishdir. Refleksiya orqali o'quvchilar o'z fikrlarini baholash, xatolarini aniqlash va kelajakda



ularni bartaraf etish yo'llarini o'rganadilar. Masalan, dars oxirida "Men bugun nimani o'rgandim?", "Qanday qiyinchiliklarga duch keldim?" kabi savollar orqali o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlaydi. Bu jarayon ijodiy tafakkurning muhim komponenti bo'lgan metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Zamonaviy ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham ijodiy tafakkurni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Interaktiv doskalar, onlayn platformalar, multimedia vositalari orqali o'quvchilarga yanada qiziqarli va samarali ta'lim muhiti yaratiladi. Masalan, prezentatsiyalar tayyorlash, videoroliklar yaratish yoki loyiha ishlari ustida ishlash o'quvchilarning ijodiy yondashuvini kuchaytiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar o'quvchilarga mustaqil izlanish olib borish imkonini beradi. Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda loyiha asosida o'qitish (project-based learning) metodining ham o'rni beqiyosdir. Bu metod orqali o'quvchilar muayyan muammoni hal qilish uchun mustaqil yoki guruhda ishlaydi. Ular ma'lumot to'playdi, tahlil qiladi va yakuniy natijani taqdim etadi. Bu jarayon o'quvchilarda nafaqat ijodiy fikrlashni, balki hamkorlikda ishlash, mas'uliyatni his qilish va qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham shakllantiradi. Bundan tashqari, o'yin texnologiyalaridan foydalanish ham o'quvchilarning ijodiy faolligini oshiradi. Didaktik o'yinlar, intellektual musobaqalar va simulyatsion mashg'ulotlar orqali o'quvchilar bilimni qiziqarli shaklda o'zlashtiradi. O'yin jarayonida ular erkin fikr yuritadi, muammolarni hal qiladi va yangi g'oyalar ishlab chiqadi. Ayniqsa, kichik yoshdagi o'quvchilar uchun o'yin metodlari juda samarali hisoblanadi. O'qituvchining shaxsiy kompetensiyasi ham ijodiy tafakkurni rivojlantirishda hal qiluvchi omillardan biridir. Zamonaviy o'qituvchi innovatsion fikrlaydigan, yangi metodlarni o'zlashtira oladigan va o'quvchilarga ilhom bera oladigan shaxs bo'lishi kerak. U dars jarayonida faqat bilim beruvchi emas, balki fasilitator, ya'ni o'quvchilarning o'rganish jarayonini boshqaruvchi va yo'naltiruvchi rolini bajaradi. O'qituvchi o'zining ijobiy munosabati, qo'llab-quvvatlashi va rag'batlantirishi orqali o'quvchilarda o'ziga ishonchni shakllantiradi. Shuningdek, ijodiy tafakkurni rivojlantirishda oilaning roli ham muhimdir. Ota-onalar farzandlarining qiziqishlarini qo'llab-quvvatlashi, ularni mustaqil fikr bildirishga undashi lozim. Uy sharoitida kitob o'qish, muhokama qilish, turli ijodiy mashg'ulotlar bilan shug'ullanish o'quvchining tafakkurini yanada rivojlantiradi. Ta'lim muassasasi va oila o'rtasidagi hamkorlik bu borada yuqori natijalarga erishishga yordam beradi. Ijodiy tafakkurni baholash masalasi ham dolzarb hisoblanadi. An'anaviy baholash tizimi ko'proq bilimni qay darajada eslab qolishga qaratilgan bo'lsa, zamonaviy yondashuv o'quvchining fikrlash jarayonini, muammoni hal qilish qobiliyatini va ijodiy yondashuvini baholashni talab etadi. Shu sababli ochiq savollar, loyiha ishlari, portfoliolar va prezentatsiyalar orqali baholash tizimini takomillashtirish zarur. Yana bir muhim jihat – bu o'quvchilarda ichki motivatsiyani shakllantirishdir. Agar o'quvchi bilim olishga qiziqsa, u mustaqil ravishda izlanadi, yangi g'oyalar yaratadi va ijodiy fikrlashga intiladi. Motivatsiyani oshirish uchun o'qituvchi darslarni qiziqarli tashkil etishi, real hayot bilan bog'lashi va o'quvchilarning muvaffaqiyatlarini e'tirof etib borishi lozim.

XXI asr ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki bugungi globallashuv va tezkor axborot almashinuvi sharoitida faqat tayyor bilimlarni egallash yetarli emas, balki ularni amaliyotda qo'llay olish, yangicha yondashuvlar ishlab chiqish va muammolarga kreativ yechim topish zarur. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ijodiy tafakkur shaxsning intellektual va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ijodiy tafakkurni rivojlantirish pedagogik va psixologik omillarning o'zaro uyg'unligiga bog'liqdir. Pedagogik jihatdan o'qituvchi dars jarayonini to'g'ri tashkil etishi, zamonaviy interfaol metodlardan samarali foydalanishi va o'quvchilarni faol ishtirok etishga undashi lozim. Psixologik jihatdan esa o'quvchilarda motivatsiya, qiziqish va o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ta'lim muhitining erkin, qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi bo'lishi ham kreativlik rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Aqliy hujum", "Klaster", "Muammoli vaziyat yaratish" va "Rol o'ynash" kabi metodlar o'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda samarali vositalar sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar mustaqil fikrlashga, o'z nuqtai nazarini erkin ifodalashga, muammolarni tahlil qilish va yechim topishga o'rganadi. Ayniqsa, muammoli



vaziyatlar yaratish va rolli o'yinlar orqali o'quvchilar hayotiy vaziyatlarga moslashish ko'nikmalarini ham egallaydi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va loyiha asosida o'qitish metodlari ham ijodiy tafakkurni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil izlanish olib borishiga, yangi bilimlarni o'zlashtirishiga va ularni amaliyotda qo'llashiga imkon yaratadi. Natijada o'quvchilar nafaqat bilim oladi, balki uni yaratishga ham qodir bo'ladi. Bundan tashqari, ijodiy tafakkurni rivojlantirishda oila va ijtimoiy muhitning o'rni ham katta. Ota-onalarning qo'llab-quvvatlashi, o'quvchilarning qiziqishlarini rag'batlantirish va erkin fikrlashga sharoit yaratish bu jarayonni yanada samarali qiladi. Ta'lim muassasasi va oila o'rtasidagi hamkorlik esa yuqori natijalarga erishishda muhim omil hisoblanadi. Umuman olganda, ijodiy tafakkur rivoji ta'lim samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sababli ta'lim jarayonida interfaol metodlardan keng foydalanish, muammoli vaziyatlar yaratish, kreativ topshiriqlarni ko'paytirish va o'quvchilarning erkin fikrlashiga imkon berish zarur. Faqat shundagina biz zamonaviy talablarga javob beradigan, mustaqil fikrlaydigan va innovatsion yondashuvga ega bo'lgan barkamol shaxslarni tarbiyalay olamiz. Demak, ijodiy tafakkur rivoji pedagogik va psixologik omillarning uyg'unligiga bog'liq. Pedagogik jihatdan o'qituvchi faoliyati muhim rol o'ynaydi. O'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quvchilarning ijodiy salohiyatini ochib beruvchi rahbar sifatida namoyon bo'lishi lozim. Psixologik jihatdan esa o'quvchining motivatsiyasi, qiziqishi va o'ziga bo'lgan ishonchi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ta'lim muhitining erkin va qo'llab-quvvatlovchi bo'lishi kreativlikni rivojlantiradi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ijodiy tafakkur ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. Pedagogik va psixologik yondashuvlarning integratsiyasi va interfaol metodlar kreativlikni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Shuningdek, bu yondashuvlarning barchasida o'quvchilarning mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlash muhimligi ta'kidlab o'tiladi. Demak, dars sifatli va samarali bo'lishi uchun dars jarayonida muammoli vaziyatlardan keng foydalanish, kreativ topshiriqlarni ko'paytirish va o'quvchilarning fikrini erkin ifodalashga sharoit yaratish zarur. Ijodiy tafakkurni rivojlantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u pedagogik metodlar, psixologik omillar, texnologik vositalar va ijtimoiy muhitning o'zaro uyg'unligiga bog'liqdir. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, o'quvchilarning mustaqil faoliyatini qo'llab-quvvatlash va erkin fikrlash uchun qulay sharoit yaratish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar. – T.: 2018. 45-b.
2. Qodirov B.R. Ta'lim psixologiyasi. – T.: 2020. 78-b.
3. Torrens E.P. Creativity Tests. – 1974. 23-b.
4. Gilford J.P. Human Intelligence. – 1967. 56-b.
5. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogika. – T.: 2021. 67-b.
6. Yo'ldoshev J. Ta'lim samaradorligi. – T.: 2022. 88-b.
7. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
8. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 1956.
9. Dewey J. Experience and Education. – New York: Macmillan, 1938.
10. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.
11. Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Umumiy o'rta ta'lim davlat ta'lim standartlari. – Toshkent, 2021.
12. Pedagogika va psixologiya bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent, 2020.



Botirova Odinaxon Abdumutalib qizi,
2-bosqich magistranti Andijon davlat pedagogika inistituti
O'zbekiston, Andijon sh., Taxtako'prik MFY, Do'stlik ko'chasi, 4-uy
E-mail: odinaxonborirova98@gmail.com

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH ASOSIDA O'QITUVCHILARDA KASBIY MAS'ULIYATNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida pedagogik faoliyat mazmunining yangilanishi hamda o'qituvchilarning kasbiy mas'uliyatini shakllantirishda pedagogik kompetensiyalarning tutgan o'rni ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot davomida raqamli ta'lim muhitining o'ziga xos xususiyatlari, pedagogning kasbiy faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar hamda kompetensiyaga asoslangan yondashuvning amaliy mexanizmlari tahlil qilindi. Muallif tomonidan pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish orqali kasbiy mas'uliyatni shakllantirishning integrativ modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar. refleksiya, raqamli ta'lim muhiti, pedagogik kompetensiya, kasbiy mas'uliyat, innovatsion faoliyat, AKT, ta'lim sifati.

Аннотация. В данной статье научно-теоретически обоснована роль педагогических компетенций в обновлении содержания педагогической деятельности и формировании профессиональной ответственности учителей в условиях цифровой трансформации. В ходе исследования были проанализированы особенности цифровой образовательной среды, факторы, влияющие на профессиональную деятельность учителя, и практические механизмы компетентного подхода. Автор предлагает интегративную модель формирования профессиональной ответственности через развитие педагогических компетенций.

Ключевые слова. Рефлексия, цифровая образовательная среда, педагогическая компетентность, профессиональная ответственность, инновационная деятельность, ИКТ, качество образования.

Abstract. This article provides a scientific and theoretical justification for the role of pedagogical competencies in updating the content of pedagogical activity and shaping teachers' professional responsibility under conditions of digital transformation. During the study, the specific characteristics of the digital educational environment, factors influencing the teacher's professional activity, and practical mechanisms of the competency-based approach were analyzed. The author proposes an integrative model for forming professional responsibility through the development of pedagogical competencies.

Key words. reflection, digital educational environment, pedagogical competence, professional responsibility, innovative activity, ICT, quality of education.

Kirish. Globallashuv va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimiga sifat jihatidan yangi talablarni olib kirmoqda [6]. Bugungi kunda o'qituvchi faqat bilim beruvchi subyekt emas, balki ta'lim jarayonining tashkilotchisi, motivatori va boshqaruvchisi sifatida namoyon bo'lmoqda[8]. Shu sababli pedagogning kasbiy mas'uliyati masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Raqamli ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritish uchun o'qituvchidan kompleks pedagogik kompetensiyalar majmui talab etiladi[5]. Ushbu kompetensiyalar nafaqat kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlaydi, balki pedagogning o'z faoliyatiga nisbatan ongli va mas'uliyatli yondashuvini shakllantiradi[2]. Tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minlash maqsadida tizimli-tahliliy, qiyosiy, pedagogik kuzatuv hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ushbu yondashuvlar muammoni kompleks o'rganish imkonini berdi [4].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik kompetensiya va kasbiy mas'uliyat masalasi ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan turli nuqtai nazardan o'rganilgan. Xususan, N.A. Muslimov pedagogik kompetensiyani o'qituvchining kasbiy faoliyatini samarali



tashkil etishga xizmat qiluvchi integrativ sifat sifatida talqin etib, uning tarkibiy tuzilmasiga bilim, ko'nikma va shaxsiy fazilatlar uyg'unligini kiritadi [2]. Muallifning fikricha, kompetensiyaning rivojlanishi bevosita pedagogning kasbiy mas'uliyat darajasiga ta'sir ko'rsatadi. O'.Tolipov va M. Usmonboyeva tadqiqotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali o'qituvchilarning refleksiv faoliyatini rivojlantirish mumkinligi asoslab berilgan [3]. Bu esa, o'z navbatida, pedagogning o'z faoliyatiga nisbatan tanqidiy yondashuvini shakllantirib, mas'uliyat hissining ortishiga olib keladi. A.V. Xutorskoy kompetensiyaviy yondashuvni ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim omili sifatida baholab, kompetensiyani shaxsning amaliy faoliyatga tayyorligi bilan bog'laydi [4]. Uning qarashlariga ko'ra, kompetensiyaga asoslangan ta'lim modeli pedagogning kasbiy javobgarligini oshirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Xalqaro tashkilotlar, xususan, UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan "ICT Competency Framework for Teachers" hujjatida o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilgan [5]. Ushbu hujjatda pedagoglarning nafaqat texnologik, balki metodik va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi. Yevropa Komissiyasining "Digital Education Action Plan" dasturida esa raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish orqali o'qituvchilarning kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish va ularning mas'uliyatini kuchaytirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan [6]. M. Fullan tadqiqotlarida ta'lim tizimidagi o'zgarishlar o'qituvchilarning kasbiy mas'uliyati bilan chambarchas bog'liq ekanligi qayd etilib, pedagogning doimiy rivojlanishga intilishi ta'lim sifatining asosiy omili sifatida baholanadi [7]. Shuningdek, J.P. Shapiro raqamli pedagogika sharoitida o'qituvchining roli o'zgarib borayotganini ta'kidlab, bu jarayonda kasbiy mas'uliyatning yanada ortishini asoslaydi [8]. Shunday qilib, tahlil qilingan ilmiy manbalar pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish va kasbiy mas'uliyatni shakllantirish o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Biroq, aynan raqamli ta'lim muhiti sharoitida ushbu jarayonning mexanizmlarini kompleks tarzda o'rganish yetarli darajada tadqiq etilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda kompetensiya tushunchasi shaxsning muayyan faoliyatni samarali amalga oshirishga tayyorligini ifodalovchi integral sifat sifatida talqin etiladi [4]. Pedagogik kompetensiya esa o'qituvchining kasbiy bilimlari, amaliy ko'nikmalari va shaxsiy sifatlarining uyg'unlashgan tizimi sifatida qaraladi [2]. Pedagogik kompetensiya tarkibiga kognitiv, operatsion, aksiologik va refleksiv komponentlar kiradi. Ayniqsa, refleksiv komponent pedagogning o'z faoliyatiga tanqidiy yondashuvini shakllantiradi va kasbiy mas'uliyatni oshiradi [3].

1-jadval

Pedagogik kompetensiya komponentlari jadvali.

№	Komponent nomi	Qisqacha tavsif
1	Kognitiv component	Pedagogning kasbiy faoliyat uchun zarur nazariy bilimlar tizimini egallaganligini ifodalaydi.
2	Operatsion component	Bilimlarni amaliyotda qo'llash va samarali metodlardan foydalanish ko'nikmalarini aks ettiradi.
3	Aksiologik component	Kasbiy qadriyatlar, pedagogik etikaga rioya va kasbga bo'lgan munosabatni ifodalaydi.
4	Refleksiv component	O'z faoliyatini tahlil qilish, baholash va uni takomillashtirish qobiliyatini bildiradi.

Raqamli ta'lim muhitining pedagog faoliyatiga ta'siri bugungi kundagi eng dolzarb masalalardan biri desak mubolag'a bo'lmaydi. Raqamli ta'lim muhiti ta'lim jarayonining interaktivligini oshiradi, o'quvchilarning individual rivojlanish trayektoriyalarini belgilash imkonini yaratadi hamda masofaviy ta'limni samarali tashkil etishga xizmat qiladi [5]. Shu bilan birga, pedagog zimmasiga tushadigan mas'uliyat ham ortadi, chunki ta'lim sifati bevosita uning faoliyatiga bog'liq bo'ladi [6]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik kompetensiyalarni



rivojlantirish kasbiy mas'uliyatni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi [2]. Quyidagi mexanizmlar samarali deb topildi:

raqamli kompetensiyani rivojlantirish – pedagogning AKTdan samarali foydalanishi uning javobgarligini oshiradi;

refleksiv faoliyatni kuchaytirish – o'z faoliyatini tahlil qilish mas'uliyatni chuqurlashtiradi;

kasbiy qadriyatlarni shakllantirish – pedagogik etika mas'uliyatni mustahkamlaydi;

innovatsion yondashuvlar – yangi metodlarni qo'llash faoliyat samaradorligini oshiradi;

o'z-o'zini rivojlantirish – doimiy o'rganish kasbiy yetuklikni ta'minlaydi.

Yuqorida keltirilgan mexanizmlardan ko'rishimiz mumkinki, kasbiy faoliyat davomida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi refleksiv faoliyat, kasbiy qadriyatlar, innovatsion yondashuvlarga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Kasbiy mas'uliyatni shakllantirish quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishi asoslandi:

1. Motivatsion bosqich
2. Kognitiv bosqich
3. Amaliy-faoliyat bosqichi
4. Refleksiv-tahliliy bosqich.

Pedagogik kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali barqaror kasbiy mas'uliyatni shakllantirishga erishishimiz mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim muhitida pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish o'qituvchilarda kasbiy mas'uliyatni shakllantirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amaliyotga joriy etish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shuningdek, pedagoglarning refleksiv faoliyatini rivojlantirish va raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish ularning kasbiy yetukligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytishimiz joziki, raqamli transformatsiya sharoitida pedagogik faoliyat mazmuni va tuzilmasi sifat jihatidan yangilanayotganini hamda bu jarayon o'qituvchilarning kasbiy mas'uliyatini shakllantirishda pedagogik kompetensiyalarning hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatdi. Aniqlanishicha, pedagogik kompetensiyaning kognitiv, operatsion, aksiologik va refleksiv komponentlari o'zaro integratsiyalashgan holda o'qituvchining kasbiy ongini, qaror qabul qilish madaniyatini va faoliyat natijalariga nisbatan javobgarlik darajasini belgilaydi. Raqamli ta'lim muhiti sharoitida pedagogning kasbiy mas'uliyati faqatgina ta'lim jarayonini tashkil etish bilan cheklanib qolmay, balki ta'lim sifatini boshqarish, axborot oqimlarini tanqidiy tahlil qilish va innovatsion pedagogik yechimlarni qo'llash bilan ham bevosita bog'liqligi asoslandi. Shu jihatdan, pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni uzluksiz, tizimli va refleksiv yondashuv asosida tashkil etilishi zarurligi ilmiy jihatdan dalillandi. Shuningdek, tadqiqot doirasida taklif etilgan pedagogik kompetensiyalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali o'qituvchilarda barqaror kasbiy mas'uliyatni shakllantirish imkonini berishi bilan ahamiyatlidir. Ushbu yondashuvni amaliyotga joriy etish ta'lim tizimining samaradorligini oshirish, pedagoglarning kasbiy yetukligini ta'minlash hamda zamonaviy ta'lim muhitiga moslashuvchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasiga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2019–2023.
2. Muslimov N.A. Kasbiy kompetentlik nazariyasi va pedagogik asoslari. – Toshkent: Fan, 2020. – 256 b.
3. Tolipov O'., Usmonboyeva M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 300 b.
4. Хуторской А.В. Компетентностный подход в образовании: теория и практика. – Москва: Педагогика, 2017. – 384 с.
5. UNESCO.ICT Competency Framework for Teachers (Version 3). – Paris: UNESCO, 2018. – 62 p.
6. European Commission. Digital Education Action Plan (2021–2027): Resetting education and training for the digital age. – Brussels, 2021. – 25 p.



Amaniyazov Saodatdin

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
«Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi» o'qituvchisi

O'QUVCHILARNING VIZUAL-GRAFIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA XALQARO BAHOLASH TIZIMLARINING O'RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirishda xalqaro baholash tizimlarining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning grafik savodxonligi, axborotni vizual shaklda qabul qilish va qayta ishlash ko'nikmalari muhim kompetensiyalardan biri sifatida qaralmoqda. Xalqaro baholash dasturlari, xususan, PISA va TIMSS tadqiqotlari orqali o'quvchilarning analitik fikrlash, diagramma va grafiklar bilan ishlash qobiliyatlari baholanadi. Mazkur maqolada ushbu dasturlar doirasida qo'llaniladigan topshiriqlar tahlil qilinib, ularning o'quvchilarda vizual tafakkurni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, milliy ta'lim tizimida xalqaro tajribalarni joriy etish orqali o'quvchilarning grafik kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish yo'llari ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot natijalari vizual-grafik tafakkurni rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: vizual tafakkur, grafik savodxonlik, xalqaro baholash tizimlari, PISA, TIMSS, kompetensiya, ta'lim sifati, diagramma, analitik fikrlash

Аннотация. В данной статье рассматривается роль международных систем оценивания в развитии визуально-графического мышления учащихся. В условиях современного образования особое значение приобретает способность обучающихся воспринимать, анализировать и интерпретировать информацию в визуальной форме. Международные исследования, такие как PISA и TIMSS, позволяют оценить уровень сформированности у учащихся навыков работы с графиками, таблицами и диаграммами, а также их аналитическое мышление. В статье анализируются типы заданий, применяемых в данных исследованиях, и раскрываются их педагогические возможности для развития визуального мышления. Особое внимание уделяется внедрению международного опыта в национальную образовательную систему с целью повышения качества образования и формирования графической компетентности учащихся. Результаты исследования подтверждают необходимость использования инновационных педагогических технологий для эффективного развития визуально-графического мышления.

Ключевые слова: визуальное мышление, графическая грамотность, международные оценочные системы, PISA, TIMSS, компетенции, качество образования, диаграммы, аналитическое мышление

Abstract. This article examines the role of international assessment systems in developing students' visual and graphical thinking skills. In modern education, the ability to perceive, interpret, and analyze information in visual formats has become an essential competency. International assessment programs such as PISA and TIMSS evaluate students' abilities to work with graphs, charts, and diagrams, as well as their analytical thinking skills. The article analyzes the types of tasks used in these programs and highlights their pedagogical potential in fostering visual thinking. Furthermore, it discusses the importance of integrating international best practices into national education systems to enhance the quality of education and develop students' graphical competencies. The findings of the study emphasize the necessity of applying innovative teaching methods and technologies to effectively improve students' visual-graphical thinking abilities in the learning process.

Key words: visual thinking, graphical literacy, international assessment systems, PISA, TIMSS, competencies, education quality, diagrams, analytical thinking

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan asosiy talablardan biri – o'quvchilarda yuqori darajadagi vizual-grafik tafakkurni shakllantirishdir. Axborot oqimi keskin ortib borayotgan hozirgi davrda bilimlarni faqat matn shaklida emas, balki grafik, diagramma, jadval va infografika ko'rinishida tez va samarali qabul qilish hamda tahlil qilish qobiliyati muhim kompetensiyaga aylanmoqda. Shu bois vizual-grafik tafakkur nafaqat matematika yoki texnika fanlari, balki barcha ta'lim yo'nalishlarida zarur bo'lgan universal ko'nikma sifatida qaralmoqda.

Xalqaro miqyosda olib borilayotgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning grafik ma'lumotlarni tushunish va ulardan foydalanish darajasi ularning umumiy savodxonligi va funksional bilimlari bilan bevosita bog'liq. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan tashkil



etiladigan PISA xalqaro baholash dasturi o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlarda bilimlardan foydalanish qobiliyatini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda grafik va vizual materiallar bilan ishlash muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, TIMSS xalqaro tadqiqotida ham o'quvchilarning matematik va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlari diagramma, grafik va modellar orqali baholanadi. Natijalar ko'plab davlatlarda o'quvchilarning aynan vizual axborotni tahlil qilishda qiyinchiliklarga duch kelayotganini ko'rsatmoqda, bu esa mazkur yo'nalishni rivojlantirish zarurligini yanada kuchaytiradi.

Respublikamizda ham ta'lim sifatini xalqaro darajaga olib chiqish masalasi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmoqda. So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, o'quvchilarning xalqaro baholash dasturlarida munosib ishtirokini ta'minlashga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning funksional savodxonligini oshirish, tanqidiy va vizual tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'quvchilar grafik ma'lumotlarni tahlil qilish, ularni talqin etish va mustaqil xulosa chiqarishda yetarli darajada kompetensiyaga ega emaslar.

Mazkur holat o'quvchilarning xalqaro baholash dasturlaridagi natijalariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o'quv materiallarini vizual vositalar bilan boyitish, grafik savodxonlikni bosqichma-bosqich shakllantirish zarurati ortib bormoqda. Xalqaro tajribani o'rganish va uni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish orqali o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish mumkin.

Shunday qilib, o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirishda xalqaro baholash tizimlarining o'rnini o'rganish bugungi kunda nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb masala hisoblanadi. Bu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning global raqobatbardoshligini ta'minlash va ularni zamonaviy axborot jamiyatiga muvaffaqiyatli moslashtirishga xizmat qiladi.

Kirish. XXI asrda ta'lim tizimi jadal rivojlanayotgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli iqtisodiyot va global integratsiya jarayonlari ta'sirida tubdan o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda bilimni o'zlashtirish jarayoni faqat matnli axborot bilan cheklanib qolmay, balki grafik, diagramma, jadval, infografika va multimediya vositalari orqali amalga oshirilmoqda. Shu bois o'quvchilarda vizual-grafik tafakkurni shakllantirish zamonaviy ta'limning muhim vazifalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Vizual-grafik tafakkur – bu axborotni tasviriy shakllarda qabul qilish, uni tahlil qilish, umumlashtirish va yangi bilimlar yaratishda qo'llash qobiliyatidir. Ushbu kompetensiya o'quvchilarning nafaqat akademik muvaffaqiyatiga, balki ularning kundalik hayotda qaror qabul qilish jarayonlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda ta'lim sifati o'quvchilarning funksional savodxonligi bilan baholanadi. Xususan, xalqaro baholash dasturlari – PISA (Programme for International Student Assessment) va TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) – o'quvchilarning bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olish darajasini aniqlashga qaratilgan. Ushbu tadqiqotlarda topshiriqlarning katta qismi grafik materiallarga asoslangan bo'lib, o'quvchilardan diagramma, grafik, jadval va modellarni tahlil qilish, ularni solishtirish va xulosa chiqarish talab etiladi. Masalan, PISA tadqiqotlarida o'quvchilarning o'qish savodxonligi, matematik savodxonligi va tabiiy fanlar bo'yicha bilimlari baholanar ekan, savollarning sezilarli qismi vizual ma'lumotlarni tushunishga qaratilgan bo'ladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, PISA natijalarida yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan davlatlarda o'quvchilarning vizual tafakkuri va analitik fikrlash darajasi ham yuqori ekanligi kuzatiladi.

Shuningdek, TIMSS tadqiqotlari natijalari ham o'quvchilarning grafik va modellashtirish ko'nikmalari matematik va tabiiy fanlarni o'zlashtirishda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu xalqaro baholash tizimlari nafaqat o'quvchilar bilimni baholash, balki ta'lim tizimidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish uchun ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida ham ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning xalqaro baholash dasturlaridagi natijalarini yaxshilash bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, umumta'lim maktablarida zamonaviy o'quv dasturlarini joriy etish, STEAM yondashuvini kengaytirish, raqamli ta'lim resurslaridan foydalanishni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekistonning PISA va TIMSS kabi xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etishi esa milliy ta'lim tizimini xalqaro standartlar bilan solishtirish va baholash imkonini bermoqda. Shu bilan birga, amaliyotda o'quvchilarning grafik ma'lumotlarni tushunish, ularni tahlil qilish va talqin etish bo'yicha ko'nikmalarida ayrim kamchiliklar mavjudligi kuzatilmoqda.

Mazkur holat ta'lim jarayonida vizual-grafik tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlarni takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, xalqaro baholash dasturlarida



qo'llaniladigan topshiriqlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish, o'qituvchilarning metodik kompetensiyalarini oshirish va o'quvchilarning grafik savodxonligini tizimli ravishda rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirishda xalqaro baholash tizimlarining o'rnini ilmiy jihatdan o'rganish, ularning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va milliy ta'lim tizimiga moslashtirish bugungi kunning muhim ilmiy-amaliy masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. O'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish masalasi pedagogika, psixologiya va ta'lim metodikasi doirasida keng o'rganilgan bo'lib, ushbu yo'nalishda rus va xorijiy olimlar tomonidan muhim ilmiy yondashuvlar ishlab chiqilgan. Mazkur muammoni tahlil qilishda, avvalo, tafakkur va uning shakllanishi bilan bog'liq fundamental nazariyalarga murojaat qilish lozim.

Vizual tafakkurning psixologik asoslari Lev Vygotsky tadqiqotlarida chuqur yoritilgan bo'lib, u o'zining madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida bilish jarayonlari ijtimoiy muhit va faoliyat orqali shakllanishini asoslab beradi. Vygotskiy fikricha, vizual vositalar (chizmalar, belgilar, modellar) tafakkurning rivojlanishida vositachilik rolini bajaradi va o'quvchining abstrakt fikrlashga o'tishida muhim o'rin tutadi. Ushbu yondashuv keyinchalik vizual-grafik tafakkurni rivojlantirish metodikasining nazariy poydevoriga aylangan.

Kognitiv rivojlanish nazariyasi doirasida Jean Piaget o'quvchilarning yoshga xos tafakkur bosqichlarini ajratib ko'rsatadi. Unga ko'ra, konkret operatsiyalar bosqichida (7–11 yosh) bolalar grafik tasvirlar va modellarni tushunishga qodir bo'la boshlaydi, formal operatsiyalar bosqichida esa (11 yoshdan boshlab) murakkab diagrammalarni tahlil qilish va ularni umumlashtirish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu esa vizual-grafik tafakkurni rivojlantirishda yosh xususiyatlarini inobatga olish zarurligini ko'rsatadi.

Rus psixologiya maktabida vizual tafakkur masalasi Sergei Rubinstein va Alexei Leontiev tomonidan faoliyat yondashuvi asosida o'rganilgan. Rubinshteyn tafakkurni faoliyat jarayoni bilan uzviy bog'liq holda talqin etib, grafik vositalar orqali bilimlarni o'zlashtirish o'quvchining faol ishtirokini ta'minlashini ta'kidlaydi. Leontiev esa faoliyat nazariyasida belgilar va modellar orqali o'rganishning ahamiyatini ko'rsatib, vizual vositalar bilimlarni chuqurroq anglashga xizmat qilishini ilmiy asoslab beradi.

Xorijiy tadqiqotlarda vizual savodxonlik tushunchasi alohida yo'nalish sifatida shakllangan. Jumladan, Rudolf Arnheim o'zining "Visual Thinking" asarida vizual tafakkur inson bilish faoliyatining asosiy shakllaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, tasviriy idrok va tafakkur bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, grafik obrazlar orqali fikrlash murakkab tushunchalarni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Shuningdek, Allan Paivio tomonidan ilgari surilgan dual kodlash nazariyasiga ko'ra, axborotni vizual va verbal shakllarda birgalikda qayta ishlash o'quvchilarning eslab qolish va tushunish darajasini oshiradi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda esa vizual-grafik tafakkur xalqaro baholash tizimlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda. OECD tomonidan tashkil etilgan PISA dasturi o'quvchilarning funksional savodxonligini baholashda grafik materiallardan keng foydalanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yuqori natijalarga erishgan o'quvchilar grafik va diagrammalarni tahlil qilish, ma'lumotlarni solishtirish va xulosa chiqarishda yuqori darajadagi ko'nikmalarga ega bo'ladi. TIMSS tadqiqotlari ham o'quvchilarning matematik va tabiiy fanlar bo'yicha muvaffaqiyati ularning vizual modellar bilan ishlash qobiliyatiga bevosita bog'liqligini tasdiqlaydi.

So'nggi yillarda STEAM ta'limi konsepsiyasi doirasida ham vizual-grafik tafakkurga katta e'tibor qaratilmoqda. Xorijiy olimlar vizual modellashtirish, infografika va raqamli texnologiyalar asosida o'qitish o'quvchilarning kreativ va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, raqamli platformalar orqali interaktiv grafik vositalardan foydalanish o'quvchilarning o'quv motivatsiyasini oshirishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar tahlili shuni ko'rsatadiki, vizual-grafik tafakkur o'quvchilarning bilish faoliyatida muhim o'rin tutadi va uni rivojlantirish zamonaviy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Rus va xorijiy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan nazariyalar hamda xalqaro baholash tizimlari tajribasi ushbu kompetensiyani shakllantirishda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida, ta'lim jarayonini takomillashtirish, o'quvchilarning xalqaro darajadagi natijalarini yaxshilash va ularni global axborot makonida samarali faoliyat yuritishga tayyorlash uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish darajasini aniqlash hamda xalqaro baholash tizimlari elementlarini qo'llash samaradorligini empirik jihatdan baholashga qaratildi. Tadqiqot O'zbekiston umumta'lim maktablarining 7–8-sinf o'quvchilari orasida o'tkazildi. Tanlanma hajmi 120 nafar o'quvchini tashkil etib, ular tajriba (n=60) va nazorat (n=60)



guruhlariga ajratildi. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning vizual-grafik tafakkuri darajasi, grafik materiallarni tushunish, diagramma va jadval bilan ishlash ko'nikmalari baholandi.

Tadqiqotda O'zbekiston ta'lim tizimida keng qo'llanilayotgan hamda ilmiy asoslangan metodikalardan foydalanildi. Jumladan, o'quvchilarning analitik va grafik tafakkurini aniqlash uchun Ravenning "Progressive Matrices" testi (adaptatsiyalangan variant), shuningdek, PISA tipidagi grafik topshiriqlar asosida tuzilgan maxsus diagnostik testdan foydalanildi. Ushbu metodikalar o'quvchilarning vizual axborotni qabul qilish, tahlil qilish va umumlashtirish darajasini aniqlash imkonini beradi. Olingan natijalar statistik jihatdan qayta ishlanishi uchun SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturidan foydalanildi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida har ikkala guruhda o'quvchilarning vizual-grafik tafakkuri darajasi aniqlanib, ularning o'rtacha ko'rsatkichlari taqqoslandi. Quyidagi jadvalda dastlabki diagnostika natijalari keltirilgan:

1-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarida vizual-grafik tafakkur darajasi (dastlabki holat)

Ko'rsatkichlar	Guruh	N	O'rtacha (Mean)	Standart og'ish (Std. Dev.)	p-qiymat
Vizual-grafik tafakkur indeksi	Tajriba	60	52.3	6.8	
	Nazorat	60	51.7	7.1	0.642

Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasida dastlab sezilarli farq kuzatilmagan ($p > 0.05$), ya'ni guruhlar boshlang'ich darajada bir xil sharoitga ega bo'lgan. Bu esa keyingi bosqichda olib boriladigan pedagogik ta'sir natijalarini aniq baholash imkonini beradi.

Tajriba bosqichida tajriba guruhida xalqaro baholash dasturlariga moslashtirilgan grafik topshiriqlar, interaktiv diagrammalar, infografik materiallar va STEAM elementlari asosida darslar tashkil etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish metodlari qo'llanildi. Tajriba davomiyligi 3 oy bo'lib, har haftada maxsus vizual topshiriqlar asosida mashg'ulotlar olib borildi.

Tajriba yakunida o'quvchilarning vizual-grafik tafakkur darajasi qayta o'lchanib, SPSS dasturida t-test yordamida natijalar taqqoslandi. Yakuniy natijalar quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

2-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarida yakuniy natijalar (SPSS t-test asosida)

Ko'rsatkichlar	Guruh	N	O'rtacha (Mean)	Standart og'ish (Std. Dev.)	t-qiymat	p-qiymat
Vizual-grafik tafakkur indeksi	Tajriba	60	68.9	5.9		
	Nazorat	60	56.4	6.5	9.27	0.000

Natijalardan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida o'quvchilarning vizual-grafik tafakkur darajasi sezilarli darajada oshgan (Mean=68.9), nazorat guruhida esa o'sish nisbatan past bo'lgan (Mean=56.4). Statistik tahlil natijasida aniqlangan $p < 0.05$ qiymat tajriba samaradorligini tasdiqlaydi. Bu esa xalqaro baholash tizimlari asosida ishlab chiqilgan metodik yondashuvlar o'quvchilarning vizual tafakkurini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, qo'llanilgan metodologiya o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini baholash va rivojlantirishda kompleks yondashuvni ta'minlab, zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda xalqaro baholash mezonlarining integratsiyasiga asoslangan holda ishlab chiqildi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirishda xalqaro baholash tizimlariga asoslangan metodik yondashuvlar yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan empirik ma'lumotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, an'anaviy o'qitish uslublari bilan cheklanib qolish o'quvchilarning grafik ma'lumotlarni chuqur anglash, ularni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantira olmaydi. Aksincha, PISA va TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlariga moslashtirilgan topshiriqlar, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan grafik materiallar hamda interaktiv o'qitish usullari o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi va ularning tafakkur jarayonlarini yangi bosqichga olib chiqadi.

Tadqiqot davomida kuzatilgan natijalar nazariy manbalar bilan hamohangdir. Xususan, vizual tafakkurning rivojlanishi o'quvchining analitik fikrlashi, mantiqiy bog'lanishlarni aniqlay olishi va murakkab axborotni tizimlashtirish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq ekanligi yana bir bor o'z tasdig'ini topdi. Tajriba guruhida grafik topshiriqlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning nafaqat



bilim darajasini oshirdi, balki ularning o'quv motivatsiyasini ham sezilarli darajada kuchaytirdi. Bu esa o'z navbatida o'quv jarayonining samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish uzluksiz va tizimli yondashuvni talab etishini ko'rsatdi. Ya'ni, bunday ko'nikmalarni qisqa muddatli mashg'ulotlar orqali emas, balki o'quv jarayonining barcha bosqichlarida izchil ravishda shakllantirish zarur. Ayniqsa, boshlang'ich sinflardan boshlab grafik elementlar bilan ishlashni o'rgatish, keyingi bosqichlarda esa murakkab diagramma va modellarni tahlil qilishga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda o'qituvchining metodik tayyorgarligi, innovatsion yondashuvlardan foydalanish ko'nikmasi hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat – xalqaro baholash tizimlarini milliy ta'lim tizimiga moslashtirish masalasi alohida e'tibor talab etishi aniqlandi. Chunki ushbu dasturlar bevosita boshqa ta'lim muhitiga mo'ljallangan bo'lib, ularni to'liq ko'chirish emas, balki milliy o'quv dasturlari, madaniy va didaktik xususiyatlarni hisobga olgan holda integratsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, moslashtirilgan holda joriy etilgan xalqaro topshiriqlar o'quvchilarning nafaqat grafik tafakkurini, balki umumiy funksional savodxonligini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga keng joriy etish vizual-grafik tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Interaktiv platformalar, virtual laboratoriyalar, raqamli diagramma va infografikalar o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Tadqiqot davomida bunday vositalardan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini oshirishi, ularning darsdagi faolligini kuchaytirishi hamda bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga xizmat qilishi kuzatildi.

Umuman olganda, olingan natijalar va ularning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'limning ajralmas qismi bo'lib, uni samarali tashkil etish uchun xalqaro baholash tizimlari tajribasidan oqilona foydalanish zarur. Ushbu yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliyotda ham muhim ahamiyat kasb etib, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning global raqobatbardoshligini ta'minlash hamda ularni zamonaviy axborot muhitiga muvaffaqiyatli moslashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Axborotlar hajmi ortib borayotgan hozirgi sharoitda bilimlarni grafik, diagramma va boshqa vizual shakllarda qabul qilish, ularni tahlil qilish hamda asosli xulosalar chiqarish o'quvchilarning funksional savodxonligining ajralmas qismiga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, vizual-grafik tafakkur nafaqat alohida fanlar doirasida, balki barcha o'quv jarayonida shakllantirilishi zarur bo'lgan universal kompetensiya sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot davomida qo'llanilgan metodologik yondashuvlar va empirik natijalar xalqaro baholash tizimlariga asoslangan o'qitish usullari o'quvchilarning grafik savodxonligini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Ayniqsa, PISA va TIMSS tipidagi topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlarda axborotni tahlil qilish, mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa ta'lim jarayonining amaliy yo'naltirilganligini kuchaytiradi hamda o'quvchilarning bilimlarini chuqurroq o'zlashtirishiga imkon yaratadi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari vizual-grafik tafakkurni rivojlantirish jarayoni tizimli va uzluksiz tashkil etilishi lozimligini ko'rsatdi. Ushbu jarayonni samarali amalga oshirish uchun o'quv dasturlarini takomillashtirish, darslik va o'quv qo'llanmalarni vizual materiallar bilan boyitish, o'qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar va interaktiv vositalardan foydalanish o'quvchilarning vizual idrokini faollashtirib, ularning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bo'lib, u zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar hamda xalqaro baholash tizimlari integratsiyasi asosida samarali amalga oshiriladi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan izchil ilmiy-amaliy ishlar o'quvchilarning nafaqat akademik muvaffaqiyatini, balki ularning global axborot makonida faol va samarali ishtirok etish qobiliyatini ham ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 56 b.



3. Vygotskiy L.S. Myshlenie i rech'. – Moskva: Labirint, 1999. – 352 s.
4. Rubinshteyn S.L. Osnovy obshchey psikhologii. – Sankt-Peterburg: Piter, 2002. – 720 s.
5. Leontev A.N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost. – Moskva: Smysl, 2005. – 352 s.
6. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London: Routledge, 2001. – 182 p.
7. Arnheim R. Visual Thinking. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 344 p.
8. Paivio A. Mental Representations: A Dual Coding Approach. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 322 p.



Мамбеткадиров Гайратбай Аманбаевич

доцент (PhD) кафедры изобразительного искусства и инженерной графики
Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

СОХРАНЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИЙ НАЦИОНАЛЬНОГО РЕМЕСЛЕННОЧЕСТВА В ОБУЧЕНИИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМУ ИСКУССТВУ

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tasviriy san'at ta'limida milliy hunarmandchilik an'analaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy globallashuv sharoitida milliy madaniy merosni asrab-avaylash va uni yosh avlod ongiga singdirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tasviriy san'at darslarida xalq amaliy san'ati namunalari – kulolchilik, kashtachilik, yog'och o'ymakorligi, zardo'zlik kabi hunarmandchilik turlaridan foydalanish o'quvchilarda milliy qadriyatlarga hurmat, estetik did va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada o'quv jarayoniga milliy hunarmandchilik elementlarini integratsiya qilish metodlari, ularning pedagogik samaradorligi hamda tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, bunday yondashuv orqali o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirish, ularni milliy madaniyatga yaqinlashtirish va merosni davom ettirish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, milliy hunarmandchilik an'analariga asoslangan ta'lim jarayoni nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *tasviriy san'at, milliy hunarmandchilik, madaniy meros, xalq amaliy san'ati, estetik tarbiya, ijodkorlik, pedagogik yondashuv.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты использования традиций национального ремесленничества в обучении изобразительному искусству. В условиях глобализации особую актуальность приобретает проблема сохранения культурного наследия и передачи его молодому поколению. В этом контексте включение элементов народного прикладного искусства, таких как гончарное дело, вышивка, резьба по дереву и золотное шитьё, в учебный процесс способствует формированию у учащихся уважения к национальным ценностям, развитию эстетического вкуса и творческого мышления. В статье анализируются методы интеграции ремесленных традиций в образовательный процесс, их педагогическая эффективность и воспитательное значение. Особое внимание уделяется вопросам повышения творческой активности учащихся, их приобщения к национальной культуре и формирования навыков сохранения и продолжения культурных традиций. Результаты исследования показывают, что использование национальных ремесленных традиций в обучении изобразительному искусству способствует всестороннему развитию личности учащихся.*

Ключевые слова: *изобразительное искусство, национальные ремесла, культурное наследие, народное искусство, эстетическое воспитание, творчество, педагогический подход.*

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of using national handicraft traditions in teaching visual arts. In the context of globalization, preserving cultural heritage and transmitting it to younger generations has become increasingly important. In this regard, the integration of folk applied arts such as pottery, embroidery, wood carving, and gold embroidery into the educational process contributes to the development of students' respect for national values, aesthetic appreciation, and creative thinking. The paper highlights effective pedagogical approaches for incorporating traditional crafts into visual arts education and evaluates their educational and developmental impact. Special attention is given to enhancing students' creative activity, fostering their connection with national culture, and developing skills for preserving and continuing cultural traditions. The findings suggest that the inclusion of national handicraft traditions in art education not only enriches the learning process but also*



supports the holistic development of students' личности, promoting both cultural awareness and creativity.

Keywords: *visual arts education, national handicrafts, cultural heritage, folk art, aesthetic education, creativity, pedagogical approach.*

Актуальность темы исследования. Актуальность исследования использования национальных ремесленных традиций в преподавании изобразительного искусства обусловлена рядом современных социально-культурных и образовательных факторов как на национальном, так и на международном уровне. В условиях интенсивной глобализации усиливаются процессы унификации культуры, что приводит к постепенной утрате уникальных элементов национальной идентичности. В этой связи возрастает необходимость поиска эффективных педагогических механизмов сохранения и передачи культурного наследия молодому поколению.

В Республике Узбекистан вопросам сохранения и развития национальной культуры уделяется приоритетное внимание на государственном уровне. В последние годы реализуется комплекс мер, направленных на поддержку народных художественных промыслов, развитие ремесленничества и его интеграцию в систему образования. Особое значение придаётся включению элементов традиционного искусства в учебные программы, что способствует формированию у учащихся национального самосознания, уважения к культурным ценностям и интереса к творческой деятельности. Кроме того, развитие креативных индустрий в стране напрямую связано с сохранением и переосмыслением традиционных художественных практик.

На международном уровне проблема сохранения нематериального культурного наследия рассматривается как одна из ключевых задач современности. Международные организации, такие как ЮНЕСКО, подчёркивают важность передачи традиционных знаний и навыков через систему образования. Принятая Конвенция об охране нематериального культурного наследия акцентирует внимание на роли образования в обеспечении преемственности культурных традиций. В ряде стран внедряются образовательные модели, основанные на интеграции народного искусства в учебный процесс, что подтверждает эффективность данного подхода.

Следует отметить, что использование национальных ремесленных традиций в преподавании изобразительного искусства способствует не только сохранению культурного наследия, но и развитию у обучающихся ключевых компетенций XXI века — креативного мышления, визуальной культуры, межкультурной коммуникации. Включение элементов народного искусства в образовательный процесс позволяет создать условия для практико-ориентированного обучения, что повышает мотивацию учащихся и усиливает их вовлечённость в учебную деятельность.

Таким образом, актуальность данной темы определяется необходимостью сохранения культурной самобытности в условиях глобальных изменений, государственными приоритетами в области развития национальной культуры, а также международными тенденциями, направленными на защиту и популяризацию нематериального культурного наследия через образовательные практики.

Введение. В условиях стремительных глобализационных процессов и цифровой трансформации общества особую значимость приобретает проблема сохранения национальной культурной идентичности. Унификация культурных ценностей, расширение информационного пространства и влияние массовой культуры нередко приводят к ослаблению интереса молодого поколения к традиционным видам искусства. В этой связи система образования рассматривается как ключевой механизм передачи культурного наследия, формирования ценностных ориентиров и обеспечения преемственности поколений. Особое место в данном процессе занимает изобразительное искусство как учебная дисциплина, обладающая высоким потенциалом интеграции традиционных художественных практик.



Современные международные подходы к образованию подчеркивают важность включения элементов нематериального культурного наследия в учебный процесс. Так, ЮНЕСКО в рамках Конвенции 2003 года акцентирует внимание на необходимости передачи традиционных знаний, навыков и ремесел через образовательные системы как одного из основных инструментов их сохранения. По данным международных исследований в области культурной политики, включение народного искусства в образовательные программы способствует не только сохранению культурного разнообразия, но и развитию у обучающихся креативности, критического мышления и межкультурной компетентности.

В Республике Узбекистан вопросы сохранения и развития национального культурного наследия закреплены на уровне государственной политики. В последние годы реализуются масштабные реформы, направленные на поддержку народных художественных промыслов, развитие ремесленничества и его популяризацию среди молодежи. Создаются специализированные центры ремесел, расширяется участие мастеров в образовательных проектах, а также усиливается интеграция традиционных видов искусства в учебные программы школ и высших учебных заведений. Особое внимание уделяется таким видам народного прикладного искусства, как керамика, резьба по дереву, художественная вышивка, ковроткачество и миниатюрная живопись, которые являются неотъемлемой частью культурного кода узбекского народа.

Изобразительное искусство как учебный предмет обладает уникальными возможностями для практической реализации задач сохранения культурного наследия. Включение элементов национального ремесленничества в содержание обучения позволяет не только познакомить учащихся с историко-культурными традициями, но и вовлечь их в активную творческую деятельность. Практико-ориентированный характер занятий способствует формированию устойчивых навыков, развитию художественного вкуса, пространственного мышления и индивидуального стиля. Кроме того, освоение традиционных технологий и орнаментальных систем способствует более глубокому пониманию эстетических принципов национального искусства.

Актуальность рассматриваемой темы также обусловлена необходимостью формирования у обучающихся целостного мировоззрения, основанного на уважении к культурному наследию и осознании собственной идентичности. Исследования в области педагогики и психологии показывают, что обращение к традиционным формам искусства способствует развитию эмоционально-ценностной сферы личности, укреплению чувства принадлежности к своей культуре и повышению уровня социальной ответственности. В этом контексте использование национальных ремесленных традиций в обучении изобразительному искусству выступает не только как средство эстетического воспитания, но и как важный фактор духовно-нравственного развития личности.

Таким образом, интеграция национальных ремесленных традиций в систему художественного образования представляет собой научно и практико значимое направление, отвечающее современным требованиям как национальной образовательной политики, так и международных культурных стратегий. Данное исследование направлено на выявление эффективных педагогических подходов к реализации данного процесса и обоснование его значимости в контексте сохранения и развития культурного наследия.

Обзор научной литературы. Проблематика использования традиций национального ремесленничества в системе художественного образования на протяжении длительного времени находится в центре внимания как отечественных, так и зарубежных исследователей. Анализ научной литературы показывает, что данное направление рассматривается на стыке педагогики, культурологии, психологии и искусствоведения, что обуславливает его многогранный и междисциплинарный характер.

Теоретические основы интеграции искусства в образовательный процесс во многом опираются на идеи классиков педагогической мысли. Так, Джон Дьюи обосновал концепцию «обучения через деятельность», подчеркивая, что практическое освоение художественных форм способствует более глубокому усвоению знаний и развитию



творческого мышления. Его идеи получили развитие в трудах Лев Выготский, который рассматривал художественное творчество как важный фактор формирования высших психических функций и подчеркивал роль культурной среды в развитии личности. В контексте художественного образования особое значение имеет также теория поэтапного формирования действий Пётр Гальперин, позволяющая эффективно организовать процесс освоения сложных художественно-ремесленных навыков.

Среди современных российских исследователей значительный вклад в разработку вопросов художественного образования внесли Борис Неменский и Евгений Шорохов. В их работах подчеркивается необходимость формирования у обучающихся целостного художественного восприятия мира через приобщение к народному искусству. Неменский рассматривает народное декоративно-прикладное искусство как важнейший источник эстетического воспитания, способствующий развитию образного мышления и эмоциональной отзывчивости. В свою очередь, Шорохов акцентирует внимание на методических аспектах преподавания изобразительного искусства, выделяя значимость практико-ориентированного подхода и систематического включения элементов традиционного ремесла в учебный процесс.

В узбекской научной традиции вопросы сохранения культурного наследия и развития национального искусства освещаются в трудах ряда исследователей, анализирующих роль народных промыслов в формировании культурной идентичности. Отечественные ученые подчеркивают, что традиционные ремесла, такие как керамика, резьба по дереву, ткачество и вышивка, являются не только формами художественного выражения, но и носителями исторической памяти народа. Их интеграция в образовательный процесс рассматривается как эффективный инструмент воспитания уважения к национальным ценностям и формирования устойчивой культурной самоидентификации.

Зарубежные исследования также демонстрируют устойчивый интерес к проблеме сохранения нематериального культурного наследия через образование. В работах Эллиот Айснер подчеркивается, что искусство играет ключевую роль в развитии когнитивных и креативных способностей личности, а включение традиционных художественных практик в образовательный процесс способствует формированию гибкого и критического мышления. Аналогичные идеи развиваются в исследованиях Говард Гарднер, автора теории множественного интеллекта, который рассматривает художественно-творческую деятельность как важный компонент развития визуально-пространственного и культурного интеллекта.

Особое место в научной литературе занимают исследования, посвященные вопросам сохранения нематериального культурного наследия на глобальном уровне. В документах и аналитических материалах ЮНЕСКО подчеркивается необходимость активного вовлечения образовательных институтов в процессы передачи традиционных знаний и навыков. Международный опыт показывает, что наиболее эффективными являются те образовательные модели, которые интегрируют элементы народного искусства в учебные программы, обеспечивая тем самым устойчивую связь между культурным наследием и современными образовательными практиками.

В целом анализ научной литературы позволяет сделать вывод о том, что использование традиций национального ремесленничества в преподавании изобразительного искусства является научно обоснованным и педагогически целесообразным направлением. Несмотря на значительное количество исследований, данная проблема сохраняет свою актуальность в связи с необходимостью адаптации традиционных художественных практик к современным образовательным условиям, что и определяет перспективность дальнейших научных изысканий в данной области.

Обсуждение. Рассматривая использование традиций национального ремесленничества в системе преподавания изобразительного искусства, необходимо отметить, что данный подход представляет собой не просто методическое дополнение к учебному процессу, а комплексную педагогическую стратегию, направленную на формирование гармонично развитой личности. В условиях глобализации и активного



распространения массовой культуры возникает объективная необходимость переосмысления содержания художественного образования, в котором национальные ценности должны занимать не периферийное, а центральное место. Именно поэтому интеграция элементов народного прикладного искусства в образовательный процесс приобретает особую значимость как средство сохранения культурной самобытности и обеспечения преемственности поколений.

С одной стороны, включение национальных ремесленных традиций в содержание учебных занятий способствует углублению знаний учащихся об истории и культуре своего народа. Практическое освоение таких видов деятельности, как керамика, вышивка, резьба по дереву или орнаментальная роспись, позволяет обучающимся не только получить теоретические представления, но и непосредственно соприкоснуться с культурным наследием через личный опыт. Это, в свою очередь, усиливает эмоциональную вовлечённость и формирует устойчивую мотивацию к изучению искусства. В отличие от традиционных форм обучения, ориентированных преимущественно на репродуктивную деятельность, данный подход стимулирует творческую активность, самостоятельность и развитие индивидуального художественного стиля.

С другой стороны, интеграция ремесленных традиций требует методически выверенного подхода, учитывающего возрастные особенности учащихся, уровень их подготовки и специфику образовательной среды. Недостаточная подготовленность педагогов в области народного искусства, ограниченность учебно-методических материалов и слабая материально-техническая база могут выступать сдерживающими факторами. В этой связи особую актуальность приобретает разработка современных педагогических технологий, направленных на эффективное включение традиционных художественных практик в учебный процесс. Речь идёт не только о демонстрации готовых образцов, но и о создании условий для активной творческой деятельности учащихся, основанной на принципах вариативности, интерпретации и художественного поиска.

Важно подчеркнуть, что использование национального ремесленничества в преподавании изобразительного искусства обладает значительным воспитательным потенциалом. Через освоение традиционных форм художественной деятельности у обучающихся формируются такие личностные качества, как уважение к культурному наследию, чувство сопричастности к истории своего народа, а также ответственность за сохранение и развитие национальных традиций. Кроме того, данный процесс способствует развитию эстетического вкуса, образного мышления и эмоциональной отзывчивости, что является важными компонентами общей культуры личности.

В то же время следует учитывать, что современное художественное образование не может ограничиваться исключительно воспроизведением традиционных форм. Эффективность рассматриваемого подхода во многом зависит от способности интегрировать традиционные элементы с современными художественными практиками и технологиями. Такой синтез позволяет не только сохранить культурное наследие, но и придать ему актуальное звучание, делая его значимым для молодого поколения. В этом контексте особую роль играют инновационные формы обучения, включая проектную деятельность, междисциплинарные подходы и использование цифровых технологий.

Таким образом, обсуждение данной проблемы позволяет сделать вывод о том, что использование традиций национального ремесленничества в преподавании изобразительного искусства является эффективным средством не только художественного, но и духовно-нравственного развития личности. Однако для достижения устойчивых результатов необходим системный подход, включающий совершенствование методического обеспечения, повышение квалификации педагогов и создание благоприятных условий для реализации творческого потенциала обучающихся.

Заключение. Проведённый анализ показывает, что использование традиций национального ремесленничества в системе преподавания изобразительного искусства обладает значительным педагогическим и культурным потенциалом. Данный подход позволяет не только обогатить содержание учебного процесса, но и придать ему ценностно-



смысловую направленность, ориентированную на сохранение и развитие национального культурного наследия. Включение элементов народного прикладного искусства в образовательную практику способствует формированию у обучающихся целостного представления о культуре своего народа, укреплению национальной идентичности и развитию уважительного отношения к традициям.

Особую значимость имеет тот факт, что практико-ориентированное освоение ремесленных навыков активизирует творческую деятельность учащихся, развивает их эстетическое восприятие, образное мышление и художественный вкус. В отличие от формального усвоения знаний, непосредственное участие в процессе создания художественных изделий на основе традиционных технологий формирует устойчивый интерес к предмету и способствует более глубокому пониманию культурных кодов. Тем самым обеспечивается не только передача знаний, но и их личностное присвоение, что является важным условием эффективного образования.

Вместе с тем результаты исследования свидетельствуют о необходимости системного подхода к внедрению национальных ремесленных традиций в образовательный процесс. Это предполагает совершенствование учебных программ, разработку современных методических материалов, а также повышение профессиональной компетентности педагогов в области народного искусства. Важным условием является создание образовательной среды, способствующей интеграции традиционных и современных художественных практик, что позволяет обеспечить актуальность и востребованность получаемых знаний.

Следует подчеркнуть, что в условиях глобализации и культурной трансформации роль образования в сохранении культурного наследия существенно возрастает. Именно школа и высшие учебные заведения становятся пространством, где происходит не только освоение художественных навыков, но и формирование ценностных ориентиров личности. В этом контексте использование национального ремесленничества выступает как эффективный инструмент культурной преемственности, обеспечивающий связь между прошлым, настоящим и будущим.

Таким образом, интеграция традиций национального ремесленничества в преподавание изобразительного искусства является перспективным направлением, способствующим гармоничному развитию личности, сохранению культурного разнообразия и укреплению духовных основ общества. Дальнейшее развитие данного направления требует научного осмысления, методической проработки и практической реализации с учётом современных образовательных тенденций и потребностей общества.

Список литературы.

1. Дьюи Джон Опыт и образование. – М.: Педагогика, 2000. – 192 с.
2. Выготский Лев Семёнович Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
3. Гальперин Пётр Яковлевич Введение в психологию. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 150 с.
4. Неменский Борис Михайлович Изобразительное искусство и художественное развитие школьников. – М.: Просвещение, 1987. – 176 с.
5. Шорохов Евгений Васильевич Методика преподавания изобразительного искусства в школе. – М.: Просвещение, 1999. – 224 с.
6. Гарднер Говард Структура разума: теория множественного интеллекта. – М.: Вильямс, 2007. – 512 с.
7. Eisner Elliot The Arts and the Creation of Mind. – New Haven: Yale University Press, 2002. – 272 p.
8. ЮНЕСКО Конвенция об охране нематериального культурного наследия. – Париж, 2003.
9. Абдуллаев Н. Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана. – Т.: Фан, 2010. – 256 с.



Urazbayeva Yulduz Abdullayevna,
Ma'mun Universiteti Psixologiya kafedrası v. b. dotsenti,
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

KLIMAKS DAVRIDAGI AYOLLARDA MOTIVATSION TIZIMNING O'ZGARISHI VA UNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarish jarayonlari hamda ushbu o'zgarishlarga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik determinantlar tahlil qilinadi. Klimaks davri ayol hayotida muhim biologik va psixologik bosqich bo'lib, bu davrda nafaqat fiziologik, balki shaxsning motivatsion yo'nalishlarida ham sezilarli transformatsiyalar yuz beradi. Tadqiqotda ichki va tashqi motivatsiya omillarining o'zaro aloqasi, ijtimoiy rollarning o'zgarishi, oilaviy munosabatlar, kasbiy faoliyatdagi o'zgarishlar va shaxsiy o'zini anglash jarayonlari o'rganiladi. Shuningdek, emotsional holat, o'z-o'zini baholash darajasi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning motivatsiyaga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Maqola natijalari klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimni qo'llab-quvvatlash hamda psixologik yordam mexanizmlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: klimaks davri, motivatsiya, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, ijtimoiy-psixologik omillar, o'z-o'zini baholash, emotsional holat, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, shaxs rivoji

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности трансформации мотивационной системы у женщин в климактерическом периоде, а также социально-психологические детерминанты, влияющие на данный процесс. Климактерический период является важным этапом в жизни женщины, сопровождающимся не только физиологическими изменениями, но и существенными преобразованиями в мотивационной сфере личности. В исследовании анализируются взаимосвязи внутренней и внешней мотивации, изменения социальных ролей, семейных отношений и профессиональной деятельности. Особое внимание уделяется таким факторам, как эмоциональное состояние, уровень самооценки и социальная поддержка. Результаты исследования позволяют глубже понять механизмы адаптации женщин в климактерическом периоде и могут быть использованы при разработке психологических программ поддержки и коррекции мотивационной сферы.

Ключевые слова: климактерический период, мотивация, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, социально-психологические факторы, самооценка, эмоциональное состояние, социальная поддержка, развитие личности

Abstract. This article examines the transformation of the motivational system in women during the climacteric period and the socio-psychological determinants influencing this process. The climacteric period represents a significant stage in a woman's life, characterized not only by physiological changes but also by substantial shifts in motivational orientations. The study explores the interaction between intrinsic and extrinsic motivation, changes in social roles, family relationships, and professional activities. Particular attention is paid to emotional state, self-esteem, and the role of social support in shaping motivational dynamics. The findings contribute to a deeper understanding of psychological adaptation mechanisms in women during this period and highlight the importance of developing targeted psychological support strategies. The results may be applied in both theoretical research and practical interventions aimed at enhancing well-being and motivation among women in midlife.

Key words: climacteric period, motivation, intrinsic motivation, extrinsic motivation, socio-psychological factors, self-esteem, emotional state, social support, personal development

Mavzuning dolzarbligi. Klimaks davri ayol hayotidagi eng muhim biologik va psixologik o'tish bosqichlaridan biri bo'lib, ushbu davrda yuz beradigan o'zgarishlar nafaqat fiziologik, balki shaxsning motivatsion tizimi, qadriyatlar va ijtimoiy faolligiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, klimaks davrida gormonal o'zgarishlar fonida emotsional beqarorlik, tashvish, depressiya va ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar keng



tarqalgan bo'lib, bu holatlar ayollarning ichki va tashqi motivatsiyasining qayta shakllanishiga olib keladi. Xususan, xalqaro tadqiqotlarga ko'ra, klimaks davridagi ayollarning 50–70 foizida emotsional muammolar, shu jumladan motivatsiya pasayishi bilan bog'liq holatlar kuzatiladi.

Bundan tashqari, ayrim mamlakatlarda o'tkazilgan meta-tahlillar menopauza davridagi ayollarda depressiya darajasi 36–42 foizgacha yetishini ko'rsatadi. So'nggi xalqaro kuzatuvlar esa 50 yoshdan oshgan ayollarning qariyb uchdan ikki qismi psixologik qiyinchiliklarga duch kelishini tasdiqlamoqda, bu esa klimaks davrining motivatsion va psixologik jihatdan dolzarb muammo ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Shu bilan birga, klimaks davrida ijtimoiy rollarning o'zgarishi (farzandlarning mustaqillashuvi, kasbiy faoliyatdagi transformatsiyalar, oilaviy munosabatlarning qayta qurilishi) ayollarning hayotiy maqsadlari va motivatsion yo'nalishlarini tubdan o'zgartiradi.

Respublika miqyosida ham ayollar salomatligi va ularning psixologik farovonligini ta'minlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. O'zbekiston sharoitida ayollarning ijtimoiy faolligi, oiladagi roli va jamiyatdagi o'rni yuqori ahamiyat kasb etgani sababli, klimaks davridagi psixologik o'zgarishlar va motivatsion tizim transformatsiyasini o'rganish alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ayniqsa, ayollarning mehnat faoliyati, ijtimoiy faolligi va oilaviy barqarorligiga bevosita ta'sir qiluvchi motivatsion omillarni aniqlash bugungi kunda dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shu nuqtai nazardan, klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi va uning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy psixologiya, oilaviy maslahat, ayollar salomatligini qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqishda ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzuni ilmiy jihatdan chuqur anglash uchun klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi va uning ijtimoiy-psixologik determinantlariga oid mavjud adabiyotlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar asosan psixologiya, sotsiologiya va tibbiyot fanlari kesishmasida olib borilgan bo'lib, ularda klimaks davri ko'p omilli jarayon sifatida talqin etiladi. Xususan, xorijiy va rus olimlari tomonidan olib borilgan izlanishlar ushbu davrda yuzaga keladigan motivatsion o'zgarishlarning murakkab mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Avvalo, motivatsiya nazariyalariga murojaat qiladigan bo'lsak, klassik yondashuvlar orasida A. Maslou tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasi alohida o'rin tutadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, inson faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi uning ehtiyojlari bo'lib, ular biologik ehtiyojlardan boshlab o'zini o'zi ro'yobga chiqarishgacha bo'lgan bosqichlarni qamrab oladi. Klimaks davrida aynan yuqori darajadagi ehtiyojlar – o'zini anglash, hayot mazmunini izlash va shaxsiy rivojlanish ehtiyojlari ustunlik qila boshlashi kuzatiladi. Bu esa motivatsion tizimning sifat jihatidan o'zgarishiga olib keladi.

Motivatsiyaning zamonaviy nazariyalaridan biri bo'lgan E. Detsi va R. Rayan tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini aniqlash nazariyasi (Self-Determination Theory) ham ushbu mavzuni yoritishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu nazariyada ichki va tashqi motivatsiya tushunchalari markaziy o'rin egallaydi. Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, insonning psixologik farovonligi uning avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlarining qondirilish darajasiga bog'liq. Klimaks davrida aynan ushbu ehtiyojlarning qayta baholanishi kuzatiladi, bu esa motivatsion yo'nalishlarning transformatsiyasiga sabab bo'ladi.

Xorijiy tadqiqotlar orasida menopauza davrining psixologik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlar alohida e'tiborga loyiqdir. Masalan, N. Avis, S. Crawford va J. Greendale tomonidan olib borilgan longitudinal tadqiqotlar klimaks davrida ayollarda emotsional holatning o'zgarishi va bu jarayonning ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Ularning tadqiqotlarida qayd etilishicha, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash darajasi yuqori bo'lgan ayollarda motivatsiya va hayotdan qoniqish darajasi ancha yuqori bo'ladi. Shuningdek, B. Hunter va M. Rendall tomonidan olib borilgan izlanishlar klimaks davridagi psixologik simptomlar, xususan, tashvish va depressiya holatlari motivatsiyaning pasayishiga olib kelishini ilmiy asosda isbotlaydi.



Rus olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ham ushbu muammoning turli jihatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, L.I. Bojovich shaxs motivatsion sohasining shakllanishi va rivojlanishini o'rganib, motivatsiyaning ijtimoiy tabiatini asoslab beradi. Uning fikricha, shaxsning motivatsion tizimi ijtimoiy tajriba va faoliyat jarayonida shakllanadi. Klimaks davrida esa ushbu tizim qayta strukturaviy o'zgarishga uchraydi. V.S. Merlin esa shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini o'rganar ekan, emotsional barqarorlik va motivatsiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'kidlaydi. Klimaks davrida emotsional beqarorlikning kuchayishi motivatsion faollikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, E.P. Ilyin tomonidan motivatsiya va emotsiya o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik chuqur tahlil qilingan. Uning tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, insonning emotsional holati uning faoliyat motivlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Klimaks davrida kuzatiladigan emotsional o'zgarishlar esa motivatsion tizimning qayta shakllanishiga olib keladi. Bundan tashqari, T.V. Bendas tomonidan gender psixologiyasi doirasida olib borilgan tadqiqotlar ayollarning turli yosh bosqichlarida motivatsion xususiyatlari qanday o'zgarishini ko'rsatib beradi.

Xorijiy psixologiyada esa klimaks davri ko'pincha "midlife transition" yoki "midlife crisis" tushunchalari bilan bog'liq holda o'rganiladi. D. Levinson tomonidan ishlab chiqilgan hayotiy sikl nazariyasiga ko'ra, o'rta yosh davri shaxsning o'z hayotini qayta baholashi, yangi maqsadlar belgilashi va o'z-o'zini anglash jarayonining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Bu jarayon motivatsiyaning ichki komponentlari ustunlik qila boshlashi bilan izohlanadi. Shuningdek, C. Ryff tomonidan ishlab chiqilgan psixologik farovonlik modeli klimaks davridagi ayollarda o'zini qabul qilish, hayotdan ma'no topish va shaxsiy o'sish kabi omillar motivatsion tizimning muhim tarkibiy qismlari ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi ko'p omilli va murakkab jarayon bo'lib, u biologik, psixologik va ijtimoiy determinantlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Xorijiy va rus olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ushbu jarayonning nazariy asoslarini yaratib bergan bo'lsa-da, uni konkret ijtimoiy-madaniy muhit, xususan, O'zbekiston sharoitida o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda. Shu sababli mazkur mavzuni yanada chuqur tadqiq etish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot doirasida olingan nazariy va empirik qarashlar asosida klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi murakkab, ko'p bosqichli va ko'p omilli jarayon ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi. Muhokama jarayonida ushbu o'zgarishlarni faqat biologik omillar bilan izohlash yetarli emasligi, balki ijtimoiy va psixologik determinantlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish zarurligi aniqlanadi. Chunki klimaks davri ayol hayotidagi oddiy fiziologik o'zgarish emas, balki shaxsning o'zini anglash, hayotiy qadriyatlarni qayta ko'rib chiqish va yangi maqsadlarni shakllantirish davri sifatida ham namoyon bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu davrda motivatsion tizimda sifat jihatidan o'zgarish yuz beradi. Ya'ni, tashqi motivatsiya omillari – ijtimoiy maqom, moddiy rag'bat, boshqalar tomonidan baholanish kabi omillar asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qota boshlaydi va ularning o'rnini ichki motivatsiya – o'zini rivojlantirish, hayotdan ma'no topish, shaxsiy qoniqish kabi omillar egallaydi. Biroq bu jarayon barcha ayollarda bir xil kechmaydi. Ayrim hollarda, ayniqsa ijtimoiy qo'llab-quvvatlash past bo'lgan yoki emotsional muammolar kuchli namoyon bo'lgan vaziyatlarda motivatsiyaning umumiy pasayishi, hayotiy faollikning susayishi va befarqlik holatlari kuzatilishi mumkin. Bu esa motivatsion tizim transformatsiyasining ijobiy emas, balki inqirozli yo'nalishda kechayotganidan dalolat beradi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ijtimoiy omillar motivatsion o'zgarishlarda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xususan, oilaviy munosabatlar sifati, turmush o'rtog'i bilan psixologik yaqinlik darajasi, farzandlar bilan munosabatlarning o'zgarishi motivatsiya dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. "Bo'sh uy sindromi" deb ataluvchi holat – farzandlarning mustaqil hayotga o'tishi – ko'plab ayollarda vaqtinchalik motivatsion inqirozni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, agar ayolda mustahkam ijtimoiy aloqalar va yangi faoliyat yo'nalishlari mavjud bo'lsa, bu holat aksincha yangi imkoniyatlar davriga aylanishi mumkin.



Kasbiy faoliyat ham muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi. Faol mehnat faoliyatini davom ettirayotgan ayollarda motivatsiya darajasi nisbatan barqaror bo'lib qoladi, chunki ular o'zini jamiyatda kerakli va foydali subyekt sifatida his etadi. Aksincha, ish faoliyatidan uzoqlashgan yoki o'z kasbiy rolini yo'qotgan ayollarda motivatsion pasayish ehtimoli yuqori bo'ladi. Bu esa kasbiy o'zini namoyon qilish imkoniyatining motivatsion tizimdagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Psixologik omillar ichida o'z-o'zini baholash darajasi alohida o'rin egallaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zini ijobiy baholaydigan, o'z hayotiy tajribasini qadrlay oladigan ayollarda motivatsiya ko'proq ichki manbalarga tayangan holda rivojlanadi. Aksincha, o'ziga nisbatan salbiy munosabatda bo'lgan ayollarda esa tashqi omillarga qaramlik kuchli bo'lib qoladi va bu holat psixologik beqarorlikni kuchaytiradi. Emotsional holat ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, depressiv va tashvishli holatlar motivatsiyaning pasayishiga olib keluvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama davomida yana bir muhim jihat – ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning roli alohida ta'kidlanadi. Oila a'zolari, do'stlar va jamiyat tomonidan ko'rsatiladigan ijobiy munosabat ayollarda o'ziga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi va motivatsion tizimning barqarorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy izolyatsiya yoki e'tiborsizlik motivatsion inqirozni chuqurlashtirishi mumkin.

Umuman olganda, muhokama natijalari klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi individual xususiyatlar, ijtimoiy muhit va psixologik holatlarning o'zaro murakkab ta'siri ostida shakllanishini ko'rsatadi. Ushbu jarayonni to'g'ri boshqarish va qo'llab-quvvatlash orqali uni ijobiy yo'nalishga burish mumkin. Shu sababli psixologik xizmat tizimida klimaks davridagi ayollarga qaratilgan maxsus dasturlarni ishlab chiqish, ularning ichki resurslarini faollashtirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi masalasi olib borilgan tahlillar asosida shuni ko'rsatadiki, ushbu davr shaxs rivojlanishining murakkab, ammo muhim bosqichi hisoblanadi. Bu davrda yuz beradigan fiziologik o'zgarishlar psixologik holatga, ayniqsa motivatsiya tizimiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Biroq mazkur jarayonni faqat biologik omillar bilan izohlash yetarli emas, chunki motivatsion transformatsiya ko'proq ijtimoiy muhit, shaxsiy tajriba va psixologik resurslar bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, klimaks davrida ayollarning motivatsion yo'nalishlarida sifat o'zgarishi yuz beradi. Ya'ni, tashqi rag'batlantiruvchi omillar asta-sekin o'z ahamiyatini yo'qotib, ichki motivatsiya – o'zini anglash, hayotdan ma'no topish, shaxsiy rivojlanish va ichki qoniqish kabi omillar ustunlik qila boshlaydi. Bu esa ayolning hayotiy pozitsiyasini qayta ko'rib chiqishiga, o'z oldiga yangi maqsadlar qo'yishiga va o'z imkoniyatlarini yangicha baholashiga zamin yaratadi. Shu jihatdan qaraganda, klimaks davri inqiroz emas, balki shaxsiy o'sish va ichki resurslarni safarbar etish davri sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Biroq ushbu ijobiy transformatsiya barcha ayollarda bir xil darajada kechmaydi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi, oilaviy munosabatlardagi muammolar, kasbiy faoliyatning pasayishi yoki yo'qolishi, shuningdek, past o'z-o'zini baholash va salbiy emotsional holatlar motivatsiyaning susayishiga olib keladi. Natijada befarqlik, hayotdan qoniqmaslik va psixologik tushkunlik kabi holatlar yuzaga kelishi mumkin. Bu esa klimaks davridagi motivatsion tizimning beqaror va o'zgaruvchan xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida ijtimoiy-psixologik determinantlarning hal qiluvchi ahamiyati aniqlandi. Ayniqsa, oila va yaqin ijtimoiy muhit tomonidan qo'llab-quvvatlash, ijobiy kommunikatsiya, shaxsning jamiyatdagi o'rnini his etishi motivatsiyaning barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo'ldi. Bundan tashqari, ayollarning kasbiy faolligi va ijtimoiy hayotdagi ishtiroki ularning o'zini anglashiga, o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga va ichki motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi – bu biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladigan dinamik jarayondir. Ushbu jarayonni to'g'ri yo'naltirish orqali ayollarning psixologik



farovonligini ta'minlash, ularning hayot sifatini oshirish va jamiyatdagi faolligini saqlab qolish mumkin. Shu sababli mazkur yo'nalishda ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish, amaliy psixologik xizmatlarni takomillashtirish hamda klimaks davridagi ayollarga moslashtirilgan qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati .

1. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1954. – 411 p.
2. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
3. Levinson D.J. The Seasons of a Woman's Life. – New York: Alfred A. Knopf, 1996. – 448 p.
4. Ryff C.D. Psychological Well-Being Revisited: Advances in the Science and Practice of Eudaimonia // Psychotherapy and Psychosomatics. – 2014. – Vol. 83. – P. 10–28.
5. Hunter M.S., Rendall M. Bio-psycho-socio-cultural perspectives on menopause // Best Practice & Research Clinical Obstetrics & Gynaecology. – 2007. – Vol. 21(2). – P. 261–274.
6. Avis N.E., Crawford S.L., Greendale G. Duration of menopausal vasomotor symptoms over the menopause transition // JAMA Internal Medicine. – 2015. – Vol. 175(4). – P. 531–539.
7. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 2008. – 398 с.



Mundarija /Содержание/Contents:

Bet	Muallif va maqola nomi	Yo‘nalishi
DOLZARB MAVZU		
4	Dilova Nargiza Gaybullayevna Ta’lim trayektoriyasi va yangi kasblar kompassi: 2030-yil ta’lim tizimining rivojlanish istiqbollari	Pedagogika
11	Diyarov Navro‘z Azamatovich Harbiy xizmatchilarda stress va unga moslashuv mexanizmlarini takomillashtirish	Psixologiya
16	Ismoilova.M.E. Boshlang'ich ta'limda dars jarayonida didaktik materiallardan foydalanish mexanizmlari	Pedagogika
21	Nazarova Dilnoza O‘razaliyevna Maktabgacha yosh davridagi bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayonining psixologik determinantlari	Psixologiya
27	Mirzayev Akramjon O‘ktamjonovich Maxamadjonova Nilufarxon Zafarbek qizi Matematika fanini sun’iy intellektidan foydalanib o‘qitishda AI-MATH metodi	Pedagogika
32	Ismoilova Mashxura Mashrabbek qizi O‘smirlarda ijtimoiy tafakkurga media va internetning ta’siri	Psixologiya
35	Jo‘rayeva Mohidilxon Soxibjon qizi Integrativ yondashuv asosida maktabgacha yoshidagi bolalarda ichki reguliyatsiyani oldini olishning pedagogik psixologik xususiyatlari	Psixologiya
41	Axmadjonova Dilshoda Boxodirjon qizi Xolmirzayeva Madina Akramjonovna Inklyuziv ta’lim muhitida maktab o‘quvchilarining jismoniy tayyorgarlik darajasini baholash metodikalari	Pedagogika
44	Madumarov Shodonbek Az’amjonovich Sun’iy intellekt vositalari yordamida fizika fanini o‘qitishda individual o‘quv trajektoriyalarini shakllantirish	Pedagogika
48	Муминова Насиба Бозоровна Значимость социальных медиа-платформ в Узбекистане и их влияние на социально-психологическое развитие личности	Psixologiya
54	Kubayeva Mavluda Baxtiyor qizi Rivojlangan xorijiy davlatlarda kasbiy ta’lim o‘quvchilarining ijodiy kompetensiyalarini shakllantirish tajribasi	Pedagogika
59	Ermator Sherzod Saidovich Yosh futbolchilarni saralashda antropometrik ko'rsatkichlar va ularning samaradorlik qiymati	Pedagogika
63	Kayumov Oybek Achilovich Web-loyihalash kompetentligini shakllantirishda interaktiv va loyihaviy (PBL) metodlardan foydalanish	Pedagogika
70	Xodjayeva Mavlyuda Sabirovna Aliyeva Nodira Maxkampo‘latovna Rasuleva Maprat Rafikovna Sun’iy intellekt asosida qishloq xo‘jaligini raqamlashtirish imkoniyatlari	Pedagogika
76	Saitjonov Saxobidin Goziyevich Yosh yengil atletikachilarni qisqa masofalarga yugurish texnikasini takomillashtirish	Pedagogika



80	Temirov Shoirbek Raimjonovich Maktabgacha ta'lim tashkiloti jismoniy mashg'ulotlar jarayonida pulsometriya nazorati o'tkazishning metodik asoslari	Pedagogika
84	Shoyunusova Arofat Rolli o'yin metodining mazmun mohiyati va til o'qitishdagi ahamiyati	Pedagogika
88	Melsov Mirjon Shaxob o'g'li Ichki ishlar xodimlarida ruhiy salomatlik va psixologik barqarorlikni saqlashning zamonaviy yondashuvlari	Psixologiya
93	Xojiyeva Matluba Shukurovna Aksiologik yondashuv asosida talabalar tarbiyasini tashkil etish yo'llari	Pedagogika
97	Mamatxanov Nodirxon Sadridin o'g'li Harbiy xizmatchilarda ekstremal sharoitlarda psixologik barqarorlikni rivojlantirishning empirik asoslari	Psixologiya
102	Djumaniyazova Muhayyo Xusinovna O'smirlik davrida tafakkur taraqqiyoti va uning ta'lim jarayonidagi namoyon bo'lishi	Psixologiya
107	Habibova Guliya G'aybullayevna Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va sport pedagogik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari hamda kasbiy kompetensiyalari	Pedagogika
114	Kuldasheva Shaxnoza Abdulazizovna Abdusamatov Alisher Sobirovich Zamonaviy ta'lim falsafasida semiotik tamoyillarning o'rni va ahamiyati	Pedagogika
119	Сафарова Зульфия Каримовна Исроилов Дилшодхўжа Саидқосим угли Идейно-художественные особенности драматургии эпохи Просвещения	Pedagogika
124	Maxammatova Saida Sadriddinovna Psixolog talabalarni kasbiy kutishlarining ijtimoiy-psixologik omillari	Psixologiya
128	Mirzabekova Feruza Nasirdinova Normatova Gullola Qoraboy qizi Axborot va raqamli texnologiyalarni aqliy hamda jismoniy rivojlanish jarayonlari bilan bog'liqligi	Pedagogika
132	Muradaliyeva Shahnoza Mahmudovna Filolog talabalarni didaktik asarlar bilan ishlashga o'rgatish metodikasini takomillashtirishning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati	Pedagogika
136	Turdimatov Jahongir Muhiddin o'g'li Shaxs imijining ijtimoiy-psixologik asoslari va kompetentlik omillari	Psixologiya
141	Omonov Sherali Ibroxim o'g'li Raqamli muhitda madaniy qadriyatlarning iste'mol qarorlariga ta'siri	Pedagogika
146	Isomiddinov Asliddin Baxridin o'g'li Milliy-madaniy meros va global madaniy integratsiyaning o'zaro ta'siri	Pedagogika
152	Turg'unov Nurmuhammad Sobitovich Rivojlangan davlatlarda maktabgacha ta'limda inklyuziv ta'limning tashkil etish amaliyotlari	Pedagogika
151	Sultonov Akram Ikromovich O'smirlik davrida kommunikativ kompetensiya rivojlanishining pedagogik-psixologik xususiyatlari	Psixologiya
157	Olimov Temir Xasanovich Tadqiqotchi talabalarda ilmiy tadqiqotlar olib borishning asosiy usullaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish	Pedagogika
167	Qurbonova Dilnoza Arslanovna O'smirlarning ingliz tilini o'zlashtirishida xotira jarayonlarining ta'siri	Psixologiya



167	Sharofiddinova Zebiniso Sherov qizi O'quv jarayonida sanogen tafakkurni rivojlantirishning innovatsion pedagogik texnologiyalari	Pedagogika
173	Mirzayeva Dilfuza Shavkatovna Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida art texnologiyalarini qo'llashning samarali usullari	Psixologiya
184	Hamroyev Kamol Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jadid marifatparvarlari qarashlarining tarixiy ildizlari	Pedagogika
188	Hamdamova Sitara Rustam qizi Talabalarda oilaviy qadriyatlarga munosabatni rivojlantirish bo'yicha metodik vositalarni sinovdan o'tkazish mazmuni	Pedagogika
195	Axmedova Salima Aladin qizi Talabalar akademik o'zlashtirishining o'ziga xos xususiyatlari	Pedagogika
200	Yusupov Asror Rayimqul o'g'li Tarjima jarayonida ekvivalent tanlashda lug'at va korpus turlardan foydalanish	Pedagogika
206	Xujamkulova Nafisa Ruzikulovna Oliy ta'lim tizimida metodik kompleksning shakllantirishning nazariy asoslari	Pedagogika
210	Ибрагимова Нилуфар Туйчиевна Методические основы использования подкастов в обучении русской лексике	Pedagogika
215	Beknazarov Javoxir Azimjon o'g'li Tarix fani darslarida shaharlar tarixining o'rganilishi (Shaxrisabz misolida)	Pedagogika
219	Orinbaeva Biybinaz Rawajatdinova Talabalarda muammoli vaziyatlar orqali kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari	Pedagogika
224	Botirova Maxliyo Botir qizi Xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda gender stereotiplar transformatsiyasining psixologik xususiyatlari	Psixologiya
230	Исохонов Джавлонхон Хасан угли Значение стратегического системного управления в образовании	Pedagogika
236	M.O. Normirzayeva Oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ma'naviy ma'rifiy tadbirlarni milliy qadriyatlar asosida tashkil etish	Pedagogika
240	Shuxratjon Ismoiljonov Boymirza o'g'li Bo'lajak chet tili o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalari tizimida tanqidiy fikrlashning o'rni va ahamiyati	Pedagogika
246	Xushmurodova Shaxnoza Shaymonkulova Nozanin Hikmatillayeva Sobirjon qizi Linguo-cultural approach in communication studies	Pedagogika
252	М.С.Очилова Значение практических занятий, мастер-классов и обмена опытом в повышении навыков учителей географии по использованию образовательных платформ	Pedagogika
260	Odiljonova Kamola Abduvosit qizi Raqamli ta'lim muhitida psixolingvistik yondashuv asosida talabalarda lisoniy tafakkurni rivojlantirishning transformatsion mexanizmlari	Psixologiya
264	Ahmadova Mahbuba Shavkat qizi O'quvchi shaxsini shakllantirishda Navoiy merosini o'rganishning aksiologik imkoniyatlari	Pedagogika



268	Kalandarov Jahongir Texnikum o'quvchilarida kasbiy o'zini anglashni rivojlantirishning pedagogik-psixologik determinantlari	Psixologiya
274	Meliyev Soxibidavron Xasanovich Oliy ta'lim muassasalari talabalarida addiktiv xulq-atvorning shaxsiy va ijtimoiy xususiyatlari	Psixologiya
279	Jaxonov Javlonbek Jamil o'g'li O'smirlarda jinoyat motivlari shakllanishining metodologik asoslari	Psixologiya
284	Azimova Dilnoza Axmedjonovna Raqamli ta'lim muhitida flipped classroom texnologiyasining didaktik imkoniyatlari	Pedagogika
290	Yusupova Zulfizar Sharipovna Musobaqadan keyingi bosqichda turon yakka kurashchilar ish qobiliyatining tiklanish jarayonining nazariy tahlili.	Pedagogika
297	Umurova Ma'rifat Yoshiyevna O'zbek xalq musiqasi va qo'shiqlarining tarixiy rivojlanishi	Pedagogika
302	Matniyozova Marhabo Abdug'apponovna AI texnologiyalari sharoitida shaxsning idrok, tafakkur va reallikni qabul qilish xususiyatlari	Psixologiya
309	Shadiyev Feruz Djaxonovich Boshlang'ich ta'lim tizimidagi ijtimoiy-psixologik muhitning o'quvchilarning nutq rivojiga ta'siri: o'qituvchi–ota-ona–bola o'zaro hamkorligi omili sifatida	Psixologiya
317	Шералиева Мунаввар Абдуллаевна Роль цифровых технологий в повышении родительской грамотности для подготовки дошкольников к школьной адаптации	Psixologiya
326	Toyirova Dilrabo Sattorovna Boshlang'ich sinf o'quvchilarda raqamli savodxonlik ko'nikmalarini rivojlantirishning mazmun va mohiyati	Pedagogika
331	Ниязова Гулбахор Давроновна Воспитание звуковой культуры – одна из важных задач развития речи в доо	Pedagogika
336	Файзиева Шохиста Юсуп кизи Овершенствование адаптивной и объяснимой (xai) системы оценки знаний студентов на основе технологий искусственного интеллект	Pedagogika
341	Tasheva Uvaysiy Olimovna Socio-psychological characteristics of the tutor's professional competence	Psixologiya
346	Dushayeva Nazokat Sharofiddinovna Pedagogik etika tizimida yosh o'qituvchilarning muloqot madaniyatini oshirish mezonlari, darajalari	Pedagogika
349	Xodjayeva Nilufar Latipovna Bo'lajak musiqa rahbarlarini musiqiy faoliyatga kasbiy-metodik tayyorlashning mazmuni va metodlari	Pedagogika
354	Isayeva Nigora Rashidovna Milliy madaniyat timsollari va ularning musiqa ta'limidagi ahamiyati: dutor va dombra cholg'ulari misolida	Pedagogika
358	Axmedov Nosirbek Shuhrat o'g'li Talabalarni kasbiy tayyorlashda Xorazm doston- ijrochiligidan foydalanishning pedagogik shart-sharotlari	Pedagogika
364	Xaydarov Mamat Eshqulovich Olimova Sug'diyona Farrux qizi	Pedagogika



	Raqamli vositalar yordamida talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari	
367	Saidova Nigora Amanovna Xorijiy til o'qitishda psixologik omillar va ularning ta'lim samaradorligiga ta'siri	Pedagogika
370	Xudayberganov Navruz Talabalarda bog'lanib qolish xulq-atvori va uning ifodalanish shakllari	Psixologiya
374	Ziyadilloeva Malikabonu Abdulloyevna O'smirlik davrida stressning kognitiv, emotsional va psixofiziologik tizimlarga ta'siri: metodologik asoslar	Psixologiya
380	Ummatov Nozim Raimjonovich Talabalar sportini rivojlantirishda pedagogik innovatsiyalar konsepsiyasi	Pedagogika
384	Axatov Yo'ldoshjon Hamzayevich Talabalarda irodaviy sifatlarni shakllantirishda metakognitiv regulatsiyaning psixologik determinantlari va funksional mexanizmlari	Psixologiya
390	Эргашева Дилбар Иброхим кизи Ш.Бабаева, Стилистические функции устаревшей и архаической лексики в художественном дискурсе	Pedagogika
394	Hafizova Muattar Olimjon qizi Oliy ta'lim jarayonida talabalarining refleksiv tafakkurini shakllantirish mexanizmlari	Psixologiya
399	Oygul Jumayevna Xolmuminova Maktab o'quvchilariga ekologik-huquqiy ta'lim-tarbiya berishda maktab, oila va mahalla hamkorligini takomillashtirishda zamonaviy – innovatsion yo'llari.	Pedagogika
404	Qosimova Ozoda Xudoynazarovna Maxamadiyeva Dildora Urinovna Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining raqamli kompetentligini rivojlantirish	Pedagogika
408	Jumayev Ulug'bek Sattorovich Xayrullayeva Marjona Hayot qizi O'smirlarda ijtimoiy mas'uliyat va islohotlarga daxldorlik motivatsiyasini shakllantirish	Psixologiya
413	Dilnoza Eshonova Abrorovna Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tilida kommunikativ faoliyatni rivojlantirishda innovatsion metodlardan foydalanish	Pedagogika
418	Tosheva Gulnora Djurayevna Eliyeva Ra'no Rustam qizi Drap "Kastor" matosining asosiy sifat ko'rsatkichlarini kompleks tahlil qilish va standartlar asosida baholash	Pedagogika
423	Muxtorqulova Rushona Zohidjon qizi Abduqodir Shakuriy pedagogik g'oyalarining zamonaviy integrativ ta'lim bilan uyg'unligi	Pedagogika
426	Isoxonov Javlonxon Hasan o'g'li Oliy ta'lim muassasalarining strategik boshqaruvi va uning xususiyatlari	Pedagogika
431	Ablyakimova R.I. Xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi liderlik salohiyatini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari	Pedagogika
435	M. X. Qilichova Asadova Marjona Ahmad qizi	Pedagogika



	Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq madaniyatini shakllantirishning nazariy asoslari	
440	Baxronova Aziza Abduraufovna Developing innovative skills through ecological education in science-nature centers based on steam approach	Pedagogika
446	Narziyeva Nargiza Norkuziyevna Bo'lg'usi veterinar mutaxassislarining tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish bosqichlari	Pedagogika
450	Xudoyberdiyev Shuhrat Ramazonovich, Usmonov Bahrom Tohirovich Ta'limda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish	Pedagogika
454	Ruzimova Feruza Madrahimovna O'qituvchi kompetentligini rivojlantirishning zamonaviy yondashuvlari	Pedagogika
459	Umurova Xushvaxt Hakimovna Ingliz tilini o'qitishda lingvokulturologik yondashuvning ahamiyati va metodik asoslari	Filologiya
466	Narzulloyeva Jasmina Jo'rabek qizi O'spirinlarda o'zini identifikatsiya qilish jarayonida ijtimoiy stereotiplarning ta'siri	Psixologiya
470	Salixov Shoxrux Mansurovich Jismoniy madaniyat ta'lim yo'nalishi talabalarining shaxsiy sifatlarini shakllantirishning psixologik xususiyatlari	Psixologiya
474	Maxmudov Baxtiyor Xayrullayevich Hayot faoliyati xavfsizligi fanini o'qitishning asosiy tamoyillari	Pedagogika
478	Muratov Djahongir Djo'rayevich Sport turizmi asosida talabalarda faol turmush tarzini shakllantirish	Pedagogika
484	Xabibova Guliya Gaybulloyevna Ta'lim jarayonida zamonaviy o'qituvchi imidjini shakllantirish mazmuni	Pedagogika
490	Azizov A'zam Aziz o'g'li Maktabgacha ta'lim tashkilotlari menejerlarining boshqaruv kompetentligini takomillashtirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	Psixologiya
495	Sharipova Shaxnoza Xasanovna Inklyuziv ta'lim konsepsiyasini rivojlantirish	Pedagogika
500	Vaxabova Gulshan Vafaqul qizi Estetik tafakkur pedagogik jarayonning universal komponenti sifatida	Pedagogika
504	To'xtayeva Zebo Sharifovna Gulmatova Hurriyat Sodikovna Talabalarining texnik tafakkurini rivojlantirishda intellektual ta'lim texnologiyalarining o'rni	Pedagogika
507	Abduvosiyeva Mahmuda Xamidullo qizi 5-6 yoshli bolalar nutqini rivojlantirishda ommaviy axborot vositalaridan foydalanish metodikasi	Pedagogika
512	Usmonova Dilnoza Bahodir qizi Ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini psixologik qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlari	Psixologiya
517	Gulnora Abdulaxadova Abdumannob qizi Talabalarda reflektiv tafakkurni rivojlantirishda harakatli o'yinlardan foydalanish metodikasi	Psixologiya
522	Abdulxamidova Moxigul Bobirjon qizi O'smirlarda axborot olish madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari	Pedagogika
527	Abdulxamidov Izzatullo Shuhratillo o'g'li	Psixologiya



	Kichik maktab yoshida o'quv motivlarini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari	
531	Nasirova Nigora Bo'lajak o'qituvchilarda deontologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari	Pedagogika
535	Xoliqjonova Shahlo Ulug'bek qizi Raqamli texnologiyalar tushunchasi, tasnifi va zamonaviy ta'limdagi o'rni	Pedagogika
540	Maxammadjonova Muxlisa Maxammadsodiq qizi Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarda mustaqillikni shakllantirishning innovatsion-pedagogik mexanizmlari	Pedagogika
544	Teshaboyeva Diyoraxon Talabalarda millatlararo muloqot madaniyatini rivojlantirishni pedagogik shart sharoitlari	Pedagogika
549	Kurbanova Umida Mamazulun qizi Inklyuziv ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda art-pedagogika va art terapiya metodlari foydalari	Pedagogika
554	Obidova Shohsanam Alisher qizi Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy etikani shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari	Pedagogika
559	Sultonova Shohista O'quvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishda pedagogik-psixologik yondashuvlarning samaradorligi	Psixologiya
564	Botirova Odinaxon Abdumutalib qizi Raqamli ta'lim muhitida pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish asosida o'qituvchilarda kasbiy mas'uliyatni shakllantirishning ilmiy-metodologik asoslari	Pedagogika
567	Amaniyazov Saodatdin O'quvchilarning vizual-grafik tafakkurini rivojlantirishda xalqaro baholash tizimlarining o'rni	Pedagogika
573	Мамбеткадиров Гайратбай Аманбаевич Сохранение и развитие культурного наследия посредством использования традиций национального ремесленничества в обучении изобразительному искусству	Pedagogika
579	Urazbayeva Yulduz Abdullayevna Klimaks davridagi ayollarda motivatsion tizimning o'zgarishi va uning ijtimoiy-psixologik determinantlari	Psixologiya



**“ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR”
ILMIY NAZARIY JURNALI UCHUN MAQOLALARNI RASMIYLASHTIRISH
TALABLARI**

1. “Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!
1. “Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.
2. E‘lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:
 2. ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
 3. maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 3-8 betgacha;
 4. maqola nomi, annotatsiya (50-60 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.
 5. Maqola boshida mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma‘lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e‘lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
 3. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.
 4. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
 5. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomeri ko‘rsatiladi.
 6. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.
 7. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
 8. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma‘ruzalari chop etilmaydi. E‘lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.
 9. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
 10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
 11. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.



**Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti
Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2025-yil 16-aprel
kuni № 720072-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.**

**“ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR”
ILMIY NAZARIY JURNALI
№ 4 2026**

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi,
Buxoro shahri Alpomish ko'chasi, 9-uy
Elektron manzil: <https://fanistiqbollari.uz>
Telegram raqami: +998 (93) 689-80-90

Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal.
Buxoro, 2026. № 4-Son. B. 593.



ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI PREZIDENTI ADMINISTRACIYASI XUZURIDAGI
АХБОРОТ ВА ОММАВИЙ КОММУНИКАЦИЯЛАР АГЕНТЛИГИ

ГУВОҲНОМА

№ 720072

"FAN ISTIQBOLLARI" MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги
гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ
C-5669786

СТИР (СОЛИҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ)
311171430

АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ
16.04.2025дан - чексиз

ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ)
Бухоро вилояти, Бухоро шаҳри, Хужа Мушкии МФЙ, Алломиш кучаси, 9-уй, 29-хонадон

ВАКОЛАТЛИ ОРГАН
Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги

16.04.2025 08:53

ТАҚДИМ ЭТИЛГАН САНА



Гувоҳнома

№ 720072

Фаолият тури

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Қўшимча маълумотлар

Қўшимча маълумотлар		
Оммавий ахборот воситасининг номи	Оммавий ахборот воситасининг тили	Оммавий ахборот воситасининг тури
ZAMONAVIY JAMIYAT VA INNOVATSIYALAR ILMIY NAZARIY JURNAL	o'zbek tili, rus tili, ingliz tili	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ХУДУДИ ВА ШАКЛИ		
Тарқатилиш ҳудуди ва шакли	Viloyat	Тарқатилиш шакли
Республика миқёсида		Анъанавий



Zamonaviy jamiyat va innovatsiyalar ilmiy-nazariy jurnal № 4-Son. Buxoro-2026. - 593 b Научно-теоретический журнал «Современное общество и инновации» № 4 выпуск. Бухара – 2026. - 593 с. Scientific and Theoretical Journal “Modern Society and Innovations” Issue No. 4. Bukhara – 2026. - 593_ p.	Fan istiqbollari MCHJ muassisligida nashr qilinadi Jurnalni nashr sifati uchun bosmaxona javobgar Obuna Indeksi 3062	Jurnal tahririyati kompyuterda sahifalanadi. Bosishga ruxsat etildi 30.04.2026. Qog'oz bichimi 60x84,1/8 Tezkor bosma usulda bosiladi. Shartli bosma tabog'i 29.5 Buyurtma № 1. Adadi 60. Bahosi kelishilgan narxda. BUKHARA HAMD PRINT” bosmaxonasida chop etiladi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri Hofiz Tanish Buxoriy ko'chasi, 190-B uy. Tel: (97) 736-20-11.